

MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT KIADVÁNYOK

← - - - - -
STUDIA AD ARCHAEOLOGIAM PAZMANIENSIA

HADAK ÚTJÁN

A népvándorláskor
fiatal kutatóinak
XXIX. konferenciája

Budapest, 2019. november 15–16.

Főszerkesztő: Türk Attila

BÖLCSÉSZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
MAGYAR ŐSTÖRTÉNETI KUTATÓCSOPORT

PÁZMÁNY PÉTER KATOLIKUS EGYETEM
RÉGÉSZETTUDOMÁNYI INTÉZET

MARTIN OPITZ KIADÓ

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia

A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai

Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Volume 24.1

Bölcészettudományi Kutatóközpont

Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok

Volume 4.1

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
A PPKE BTK Régészettudományi Intézetének kiadványai
Archaeological Studies of PPCU Institute of Archaeology

Bölcsészettudományi Kutatóközpont
Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok

Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia
International Editorial Board

Heinrich Härke
Eberhard Karls Universität (Tübingen)

Oleksiy V. Komar
Institute of Archaeology (Kiev)

Abdulkarim Maamoun
Damascus University (Damascus)

Denys Pringle
Cardiff University (Cardiff)

Dmitry A. Stashenkov
Samara Regional Historical Museum (Samara)

Nikolai P. Telnov
Institute of Archaeology (Chişinău)

Magyar Őstörténeti Kutatócsoport Kiadványok
International Editorial Board

Balázs Balogh
Director General of the Research Center
for the Humanities (Budapest)

Pál Fodor
Honorary Director General of the RCH (Budapest)

László Klima
PPCU Institute of Archaeology (Budapest)

Hakan Aydemir
Istanbul Medeniyet University (Istanbul)

Balázs Sudár
Institute of History of RCH (Budapest)

Attila Türk
Research Group of Early Hungarians of RCH
(Budapest)

„HADAK ÚTJÁN”
A NÉPVÁNDORLÁSKOR
FIATAL KUTATÓINAK
XXIX. KONFERENCIÁJA

Budapest, 2019. november 15–16.

29TH CONFERENCE OF YOUNG SCHOLARS
ON THE MIGRATION PERIOD
Budapest, November 15–16, 2019

Főszerkesztő
Türk Attila

BUDAPEST 2022

PÁZMÁNY PÉTER
KATOLIKUS EGYETEM

A kötet a

támogatásával valósult meg

A kötet megjelenését a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal „Tudományos Mecenatúra Pályázat” MEC_K_21 alprogramja támogatta (MEC_K_141246).

A kötet az Árpád-ház Program támogatásával készült
(IV.1. Keleti örökség – Keleti kapcsolatok. Írott források és kiadványok
IV.2. Az Árpád-ház elődeinek keleti kapcsolatrendszere)

A kutatás és a kötet az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával a Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történelmi és Régészeti Kutatócsoport [TKP2020-NKA-11]) projekt keretében valósult meg.

Szerkesztők

Jancsik Balázs – Sudár Balázs

Munkatársak

Ambrus Edit – Budai Dániel – Füredi Ágnes

© szerzők

© Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténelmi Témacsoport

© Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Régészettudományi Intézet

© Martin Opitz Kiadó

ISBN 978-963-9987-75-3

HU-ISSN 2064-8162

HU-ISSN 2786-1538

Minden jog fenntartva. Jelen könyvet, illetve annak részeit tilos reprodukálni, adatrögzítő rendszerben tárolni, bármilyen formában vagy eszközzel – elektronikus úton vagy más módon – közölni a kiadó engedélye nélkül.

Kiadja:

Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténelmi Kutatócsoport –
PPKE BTK Régészettudományi Intézet – Martin Opitz Kiadó

Nyomda: Pauker Nyomdaipari Kft.

TARTALOM

FODOR Pál: Előszó	9
STRAUB Péter: Gondolatok a 80 éves Tomka Péterről és a Hadak útján konferenciasorozatról.....	11

NOMÁD NÉPEK NAPKELETTŐL NAPNYUGATIG

A népvándorláskor és a magyar őstörténet nemzetközi kutatásának legújabb eredményei

Алексей А. Тишкин / Alekszej A. TYISKIN	
Алтай в предтюркское время (по материалам исследований памятника Яломан-II).....	15
Az Altaj a türk kor előtti periódusban (Jaloman II. lelőhely kutatási eredményei alapján)	38
Alexey A. TISHKIN – Nikolay N. SEREGIN / Алексей А. ТИШКИН – Николай Н. СЕРЕГИН	
Turkic enclosures of the Mongolian Altai: new data on the traditions of the ritual practices of nomads in the Early Middle Ages	39
Тюркские оградки Монгольского Алтая: новые данные о традициях ритуальных практик кочевников в раннем средневековье.....	54
Александр С. Зеленков / Alekszandr Sz. ZELENKOV	
Кушнаренковская культура или псевдокушнаренковский тип керамики в Тоболо-Иртышье?.....	55
Kusnarenkovói kultúra vagy pszeudokusnarenkovói kerámiatípus a Tobol és az Irtis mentén	71
Андрей М. Белавин – Наталья Б. Крыласова / Andrej M. BELAVIN – Natalja B. KRILASZOVA	
Взаимодействие населения Предуралья и носителей салтово-маяцкой археологической культуры	73
Az Urál nyugati előterében élő kora középkori népek kapcsolatrendszere a szaltovo-majaki régé- szeti kultúra hordozóival	84
Владимир К. Гриб / VLAGYIMIR K. GRIB	
Поясной набор с охранительной символикой из погребения 40 могильника Зливки.....	85
A Zlivki temető 40. sírjából származó védelmező szimbolikával ellátott övkészlet.....	103
Владимир А. Иванов / Vlagyimir A. IVANOV	
Парадоксы источниковедения средневековых кочевников Восточной Европы	105
Forrástani ellentmondások Kelet-Európa középkori nomádjainak történetében.....	115
Lyudmila DONCHEVA-ПЕТКОВА / Людмила ДОНЧЕВА-ПЕТКОВА	
Early Medieval bi-ritual necropoleis at Balchik and Topola (Bulgaria) – comparative analysis	117
Раннесредневековые биритуальные некрополи в Болгарии (Балчик и Топола) – сравнительный анализ.....	134
Pavel GEORGIEV / Pavel GEORGIEV	
Princes Avarum and Cani Zauci in Aachen in the autumn of 811. Towards the Bulgarian-Frankish relations under the rules Krum (802?–814) and Omurtag (814–831)	135
Princes Avarum и Canizauci в Аахене осенью 811 года. О болгаро-франкских отношениях при владетелях Крум (802?–814) и Омуртаг (814–831)	152

Valeri YOTOV / Валери ЙОТОВ

- Archaeological and art parallels of byzantine sword discovered in grave no. 55 of Garabonc I necropolis (second half of 9th century)153
 Археологически и художествени паралели на византийския меч от гроб № 55 в некропола Гарабонц I (втора половина на IX век)167

NÉPEK ORSZÁGÚTJÁN...

A népvándorlás kor régészeti kutatásának legújabb eredményei

BÖR Gabriella / Gabriella BÖR

- Pixisek a Kárpát-medencei szarmata Barbaricumban169
 Pyxides in the sarmatian Barbaricum of the Carpathian basin224

PIROS Réka Ágnes – MOZGAI Viktória – BAJNÓCZI Bernadett / Réka Ágnes PIROS – Viktória MOZGAI – Bernadett BAJNÓCZI

- Hun kori lószerszámos leletgyűttesek roncsolásmentes archeometriai vizsgálatának új eredményei225
 New results of the non-destructive archaeometric study on Hunnic-period horse tacks.....241

RÁCZ Rita / Rita RÁCZ

- Kronológiai kérdések, külkapcsolatok, viselet. A jutasi 196. női sír öltözetének értékelése a pannoniai langobard kori női temetkezések tükrében243
 Chronological issues, external relations, costume. The revaluation of costume of Jutas grave 196 in the light of pannonian lombard age female burials275

SZÜCS Melinda / Melinda SZÜCS

- Langobard kori ló és lovas temetkezések Pannoniában277
 Horse and rider burials in the Meroving era from Pannonia296

GULYÁS Bence – LŐRINCZY Gábor – ANTON SZTROKOV / Bence GULYÁS – Gábor LŐRINCZY – ANTON SZTROKOV

- Juh fartó, mint ételmelléklet 6–7. századi sírokban a Kárpát-medencében és Kelet-Európában297
 Sheep rump as food offering in the Carpathian basin and Eastern Europe in the 6th–7th centuries A.D.308

PROHÁSZKA Péter – RÓZSA Zoltán / Péter PROHÁSZKA – Zoltán RÓZSA

- 6–7. századi bizánci rézpénzek Orosházáról és környékéről309
 Byzantinische Kupfermünzen des 6–7. Jahrhunderts aus Orosháza und seiner Umgebung322

GÁLL Erwin / Erwin GÁLL

- „Az avar honfoglalás s ami utána következett”. A periférikus Erdélyi-medence és az „avarizáció” kultúrszociológiai jelensége (6–7. század). Módszertani megjegyzések.....325
 „The avar conquest and what followed”. The cultural sociological phenomenon of the „avarisation” and the peripheral Transylvanian basin (6th–7th centuries). Methodological observations.....367

SZÜCSI Frigyes / Frigyes SZÜCSI

- „Az ismeretlen ismerős”: Új eredmények a csákberény-orondpusztai avar kori temető kutatásából: a sírépítmények369
 „The unknown Acquaintance”. New results of the research of the Avar cemetery at Csákberény-Orondpuszta: wooden grave constructions.....397

GÁLL Erwin – SZENTHE Gergely / Erwin GÁLL – Gergely SZENTHE	
Hortobágy-Árkus temető 49. és 50. sírja. A „strukturális integráció” kérdésköre és a magyar honfoglalás	399
The graves 49 and 50 from Hortobágy-Árkus. The problem of the “structural integration” and the hungarian conquest	420

ŐSEINKET FELHOZÁD...

A korai magyar történelem kutatásának legújabb eredményei

Történelem

SÁRKÖZY Miklós / Miklós SÁRKÖZY	
A posztszásánida ötven árnyalata	421
Fifty Shades of Post-Sāsānian	441
FEHÉR Bence / Bence FEHÉR	
Feliratok és feliratközei jelek a zamárdi avar temetőből.....	443
Inscriptions and inscription-like marks from the Avar cemetery of Zamárdi.....	452
FEHÉR Bence / Bence FEHÉR	
Modern filológiai teendők a magyar őstörténet középgörög forrásai körül	453
The aims of modern philology about the Middle Greek sources of Hungarian protohistory	462
KLIMA László / László KLIMA	
Muszlim geográfusok és utazók <i>Artā</i> városáról és az <i>artānīya</i> népről.....	463
Muslim Geographers' and Travellers' Accounts of the Town of <i>Artā</i> and the <i>Artānīya</i> People	479
JABLONKAY Judit / Judit JABLONKAY	
A héjasas. Kérdések egy különleges nevű ragadozómadár kapcsán a legkorábbi fennmaradt arab nyelvű solymászati kézikönyvben	481
Bonelli's eagle. Questions on a bird of prey with a special name, mentioned in the oldest remaining Arabic book on falconry	484
TÖSÉR Márton / Márton TÖSÉR	
Az „iraki törökök” Azerbajdzsánban (c. 1029–1044)	485
The „iraqi Türkmens” in Azerbaijan (c. 1029–1044 AD).....	489
B. SZABÓ János / János B. SZABÓ	
Honfoglalás-anatómia. Anonymus honfoglalás történetének egy eddig ismeretlen keleti párhuzama: a Karakitaj Birodalom alapítása	491
Anatomy of Conquest. A Previously Unrecognised Eastern Parallel of Anonymous' Conquest History: the Foundation of the Kara Khitai Empire	497
KÁPOLNÁS Olivér / Olivér KÁPOLNÁS	
A magyar eredetmonda szerkezetének mongol és mandzsu párhuzamai	499
Mongolian and Manchu parallels in the structure of the Hungarian origin story.....	504
SUDÁR Balázs / Balázs SUDÁR	
Madzsarok Anatóliában: kora újkori magyar bevándorlók vagy nomád törökök?	505
Madjars in Anatolia: are they Hungarians, who migrated in the early modern age or are they Turkish nomads?.....	522

Régészet

- Natalja P. MATVEJEVA – Alekszandr Sz. ZELENKOV – GYÓNI Gábor
A magyar etnogenezis kutatásának problémái (A kora középkori uráli-szibériai anyag alapján)...523
- Andrej M. BELAVIN – Andrej V. DANYICS – Vlagyimir A. IVANOV
Korai magyarok az Urál nyugati előterében.....541
- Larisza Ny. CSURILOVA
Ezüstmaszkos temetkezés Manvelovkánál a Dnyepropetrovszki területen577
- Makszim V. KVITNYIVCKIJ – Nyikolaj P. TYELNOV – Vitalij Sz. SZINYIKA – TÜRK Attila
Korai magyar leletek a Fekete-tenger északnyugati előteréből (9. század –
10. század első fele).....585

KRITIKA

- Ivan BUGARSKI
Csanád Bálint, The avars, Byzantium and Italy. A study in chorology and cultural history, Varia
Archaeologica Hungarica 31, Institute of Archaeology, Research Centre for the Humanities,
Hungarian Academy of Sciences, Archaeolingua, Budapest 2019, 372 pp, 82 figs.593

MEGEMLÉKEZÉS

- KLIMA László – TÜRK Attila – ДМИТРИЙ С. КОРОБОВ – МИХАИЛ В. ЦЫБИН – JANCsik Balázs
Erdélyi István emlékezete / Памяти Иштвана Эрдели.....629

ELŐSZÓ

A házigazda Bölcsészettudományi Kutatóközpont (a Magyar Tudományos Akadémia Kiváló Kutatóhelye) nevében sok szeretettel és tisztelettel köszöntöm önöket a „»Hadak útján«: A népvándorlások fiatal kutatóinak 29. konferenciájá”-n, amelyet ezúttal a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoportja és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Őstörténeti és Honfoglalás Kori Régészeti Tanszéke közösen szervezett és rendez meg ma és holnap.

A fiatal népvándorlás koros kutatók (régészek, történészek, antropológusok, zoológusok, néprajzosok) *nemzedéki* alapon szerveződő rendezvénysorozata 1990-ben Szentesen kezdődött, s egyetlen esztendő (2009) kivételével rendszeresen és azóta sem csökkenő érdeklődés közepette tartották meg.

Az elhatározás egyfajta generációs dacból született, melynek háttérében az *önazonosság* megtalálása és az *önismeret* elmélyítésének igénye húzódott meg; s ami legalább ennyire fontos volt: hogy számukra is legyen hely a Nap alatt. Ez a törekvés persze elmondható minden kutatási terület mindenkori ifjútörökjeire – ahogyan példaként szolgáltak az őskoros, a római koros és a középkori kutatókat folytató társaik számára is. De említhetem a fiatal doktoranduszok napjainkban divatos különféle szerveződéseit és publikációs fórumait is.

Kezdetben ugyan sokféle hozzáállással találkozhattak az idősebb generáció részéről, ám az eredmény őket igazolta: maguknak éves gyakorisággal ismétlődő, szinte kötelező megmérettetést, szakmai *vitafórumot*, egyszersmind tudományos *publikációs* lehetőséget teremtettek.

A rendezvény bejárta az ország számos városát, régióját: eddig 26 települést érintett (Visegrádon, Szegeden és Budapesten kétszer-háromszor is megfordult), s két ízben mai határainkat is átlépte (Nagyvárad, Révkomárom).

Az elhangzott előadások ma már kutatástörténeti jelentőségű kötetekben váltak a Kárpát-medencei népvándorlás kor és magyar honfoglalás kor gyakran hivatkozott műveivé. Az eddig rendezett 28 konferencia anyagából 21 kiadvány született (egyszer dupla kötettel), bár néha 2-3-5 évet is kellett várni rájuk, és anyagi vagy szervezési okok miatt

csak öt alkalommal kellett végleg lemondani az adott évi termés publikálásáról. Mint a házigazda BTK főigazgatója csak annyit mondhatok önöknek, hogy kutatóközpontunk stratégiai feladatuként számon tartott kiadási tevékenysége garanciát jelent arra, hogy ebben az esetben is tartalmas és közeli publikációra számíthatnak a konferencia résztvevői. Ezt annál is inkább megígérhetem, hiszen egyszer, ebben az összetételben, már közreműködtünk az egyik soros konferencia (az esztergomi, 24.) létrehozásában, s a kötet Türk Attila főszerkesztésében, a MÖT sorozatában annak rendje s módja szerint meg is jelent.

Engedjék meg, hogy a konferenciasorozattal kapcsolatban megosszam önökkel három-négy megfigyelésemet. Az egyik az, hogy a generációs jelleg az idő múlásával láthatólag oldódott. Ahogy a sorozat kivívta magának a remélt tekintélyt, úgy tértek vissza a „kiöregedett” vagy jelentkeztek be 35 évnél idősebb kollégák is, mert a „Hadak útján” menetelni rangot jelentett. (Zárójelben: az idők során az alapító atyák azért szépen lassan kiváltak, az állandóságot egyedül az örökös elnök, az örökifjú Tomka Péter képviseli. Példamutató tevékenységéhez ezúton is sok erőt kívánok!) Ahogy elnézem, a mostani konferencián is vannak bőven korhatáron túliak, s az a jó hagyomány is folytatódik, hogy a rendezvényen külföldi kollégák is előadnak.

A második megjegyzésem az, hogy noha kezdetől eléggé sokrétű, sokszínű volt a tematika, a mostanin szépen kirajzolódik az a tudománytörténeti jelentőségű változás, amit az archeogenetika fejlődése és csak a hunokéhoz vagy kalandozó magyarokéhoz hasonlítható betörése idézett elő.

Ehhez járul – s ez harmadik megjegyzésem –, hogy itt is megmutatkozik annak a régészeti paradigmaváltásnak a hozadéka, amit a keleti (orosz, ukrán, moldáv) tudományos (régészeti és archeogenetikai) kapcsolatok újjáélesztése, ill. kiépítése tett lehetővé, s amiért nem tudhatunk elegendő köszönetet mondani Türk Attilának és őt segítő kollégáinak, Mende Balázsnak és másoknak, illetve a most mesterkurzust tartó moldáv kollégáknak. Az is nagy öröm számomra, hogy a MÖT révén a történettudomány is erős képviseléssel van jelen

a konferencián, miközben persze a súlypont továbbra is a régészeten van.

S végül egy némi közpolitikai aktualitással is bíró megjegyzés: a „Hadak útján” akkor indult el, amikor Európa történetének egyik legizgalmasabb, óriási változásokat hozó időszakába lépett, amikor megindult az újraegyesítés felé. Ezek a változások azonban, jóllehet az egész világra hatással voltak, az európai civilizáció keretein belül maradtak. Ebben a közegben a népvándorlás korról foglalkozni nem volt több egyszerű tudományos problémánál, amely aligha hozta lázba a nagyközönséget. Valószínűleg ma sem, pedig a téma mostanra akkorigan elképzelhetetlen aktuálpolitikai töltetet kapott, hiszen alapjában korunk alapkérdéseivel: a migrációval, a kultúrák találkozásával és keveredésével foglalkozik. Ez is csak azt bizonyítja, hogy a tudományon nem érdemes az azonnali hasznót számon kérni, de hosszú távon a komoly témák hasznossága mindig bebizonyosodik. A mai magyarok számára oly fontos alapkérdések, hogy honnan jöttünk, kik vagyunk stb., *par excellence* migrációs, kultúra-keveredési kérdések, amelyeket csak a különböző tudományágak hatékony együttműködésével lehet eredményesen vizsgálni. Mindezzel csak azt akarom mondani, hogy jó látni, miként érik be egy téma, kap a valaha is remélnél nagyon relevanciát, és segít nekünk nemcsak egyszerűen múltunkat jobban megismerni, de önismeretünket és identitá-

sunkat is szilárdabb alapokra helyezni. Olyan időkben, amikor sokan, nagy erővel ügyködnek hamis mítoszok kitalálásán és terjesztésén, ennek túl nem hangsúlyozható jelentősége van.

Végezetül köszönöm minden résztvevőnek, hogy eljött és előadást tart, kollégáimnak, kivált Türk Attilának, hogy megszervezte a konferenciát, Maróth Miklós elnök úrnak, hogy köszöntővel tisztel meg bennünket és jelenlétével segít növelni a rendezvény súlyát.

Külön örömmre szolgál, hogy a szervezők egyúttal felkaroltak további magyar őstörténettel és népvándorlással kapcsolatos hazai nemzetközi konferenciákat, és a jelen rendezvény kötetében látnak napvilágot a 2016 májusában nálunk rendezett „*New advances in early medieval archaeology in Bulgaria*” című bolgár–magyar és a 2016 novemberében Szegeden tartott „*Medieval Nomads – Sixth International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe (Szeged, Hungary, November 23–26, 2016)*” konferenciák értékes régészeti tanulmányai is.

Budapest, 2019. november 15.

Fodor Pál
főigazgató
Bölcsészettudományi Kutatóközpont

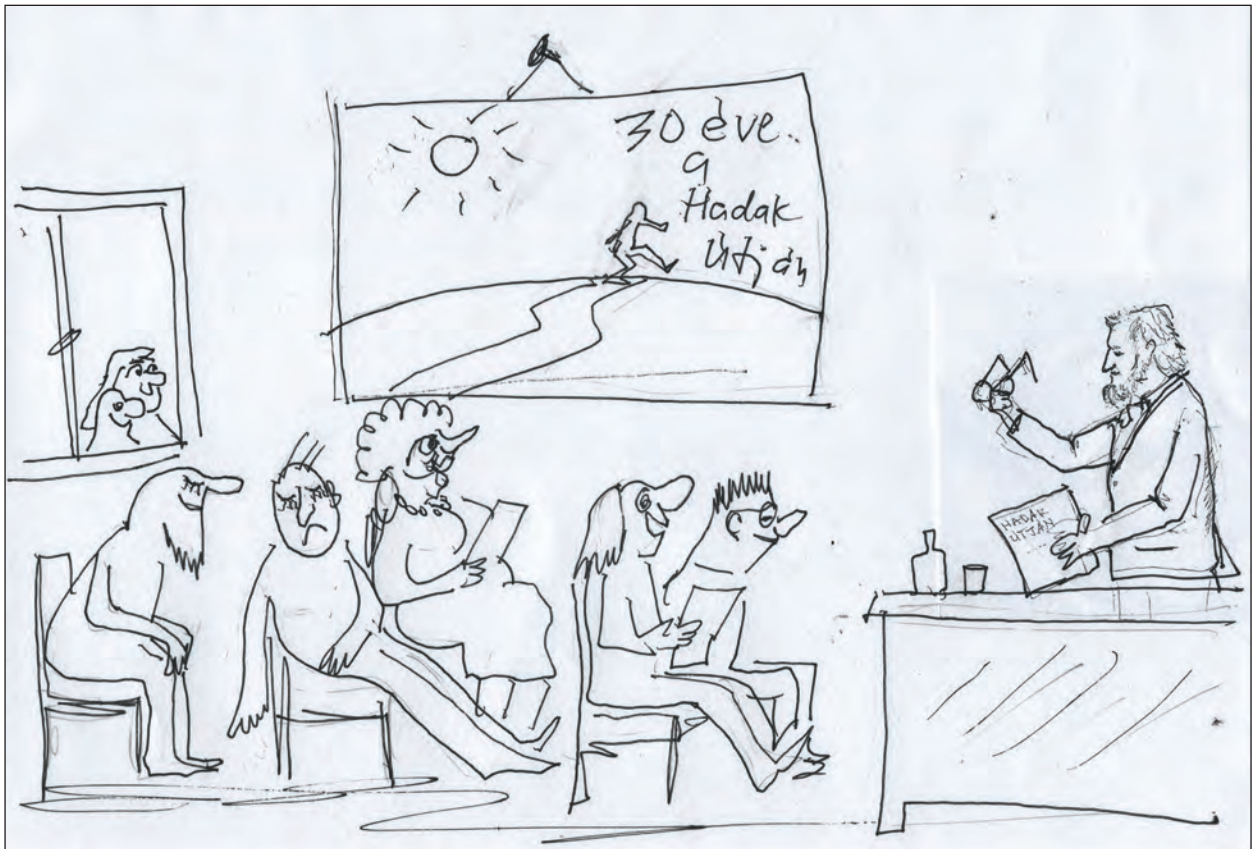
GONDOLATOK A 80 ÉVES TOMKA PÉTERRŐL ÉS A „HADAK ÚTJÁN” KONFERENCIASOROZATRÓL

STRAUB PÉTER

Különleges kötetet tart a kezében a Tisztelt Olvasó, egy olyan ötletnek a megtestesülését, amelyre több mint három évtizede talán senki sem mert volna gondolni. A tengelici konferencia vacsoráján eltervezett, a fiatal régészek megszólalását, publikálását inspiráló rendezvény szinte minden évben megrendezésre került és csaknem minden konferenciát követett az előadásokat tartalmazó terjedelmes tanulmánykötet. Mert bizony már harminc év telt el az ötlet születése óta, mely a „Hadak útján” című népvándorlás kori konferencia-sorozatot életre hívta. Szellemissége az első szentesi találkozó óta változatlan és töretlen, a célja ugyanaz: elsősorban a mindenkori fiatal régésznevezdek bemutatkozása, friss eredményeinek, szemléletmódjának helyet adva. A jelenlegi konferencia a 29. a sorban.

A Pázmány Péter Katolikus Egyetem Magyar Őstörténeti és Honfoglalás Kori Régészeti Tanszékének és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoportjának közös szervezésében megvalósult összejövetelem, Budapesten, 2019 novemberében elhangzott előadásokat tartalmazza, példás gyorsasággal megjelentetve.

A konferenciasorozat szervezésének és születésének kezdeteiről az ötletgazda triumvirátus (Kiss Gábor, Lőrinczy Gábor és Vida Tivadar) vallott töredelmesen a 2010. évi, 20. kötet bevezetőjében. Egyedülálló kezdeményezésről beszélhetünk, mely leginkább egy emelt szintű, kötetlen szemináriumhoz hasonlít hangulatában, viszont pontosan ugyanolyan tétje és követelményrendszere van, mint a senior kutatók számára rendezett eseményeknek.

Gróf Péter rajza

Ilyet egész Európában hiába keresünk. Ahhoz, hogy a kezdeti lelkesedés ne múljon el, egy különleges összetartó erőre volt szükség, ez pedig maga az örökös elnök, „A Tomka”, azaz Tomka Péter személye.

Biztosak lehetünk benne, hogy az alapító östágok egyike sem gondolt annak idején arra, hogy a sorozat egyszer majd a harmincadik, jubileumi összejövetelét tartja. Az pedig, hogy ezen időszak alatt csupán egyetlen évben maradt el a találkozó, a mindenkori szervezők különösen erős aktivitását mutatja. A találkozók időközben több mint két tucat városba jutottak el, a mai országhatárt átlépve a hajdani Felvidékre és Erdélybe is. A kezdeti, szakmai vitáktól és személyeskedésektől mentes baráti társaság szerveződésének is tekinthető összejövetel idővel olyan méretűre duzzadt, hogy a régészet mellett más kapcsolódó tudományágak képviselőinek egyre növekvő számú részvevője miatt többször szekciókra bontva rendezték meg.

A népvándorlás koros kutatók kezdeményezése pezsdítő hatással volt más korszakkal foglalkozó fiatal régészekre is. Ennek megfelelően született meg a későbbiekben az őskorosok, a római és a középkorosok hasonló jellegű tanácskozása.

A Móra Ferenc Múzeum Évkönyvének 1984–85. évi köteteként, 1991-ben megjelent első tanulmányfüzet óta a magyar nyelvű régészeti periodikák szinte mindegyikébe jutott egy-két „Hadak útján” kötet. Ezek tartalma rendkívül sokszínű, és a hazai népvándorlás korának teljes időszakát és problémakörét reprezentálják. Éppúgy megtaláljuk benne az aktuális telep- és temető feltárásokról szóló beszámolókat, illetve rövid jelentéseket, mint az egy-egy temetkezési szokással, tárgytypussal stb. foglalkozó rövidebb tanulmányokat. A kötetek változatossága mellett azoknak két állandó egysége van: az egyik Tomka Péter összegzése az előadásokról, míg az elnöki summázás mellett a másik elmaradhatatlan részét képezték Gróf Péter karikatúrái, melyek görbe tükröt tartottak az előadóknak és a vitatott témáknak egyaránt.

A konferencia előadásainak szakszerűségének ellenőrzésére, a fiatal kutatók moderálására az alapítók Tomka Pétert tartották a leghitelesebb és mégis legempathikusabb jelöltnek. Olyan személyt kerestek, aki könnyen megtalálja a közös hangot a fiatalokkal, akinek rálátása van eurázsiai viszonylatban a népvándorlás időszakára a korai szarmatáktól

egészen a kunokig és nem utolsó sorban nemzetközileg is elfogadott szaktekintély, akinek személye nemcsak a konferencia magas színvonalára, de a jókedvű konzultációkra és a végeláthatatlan anekdotázásokra is garanciát jelentett. A fiatal, sokszor első konferenciájukon részt vevő pályakezdők mindig számíthattak az Elnök Úr toleranciájára és simpatíájára. Az előadásokat követő hozzászólásokban, illetve vitákban kiváló pedagógusi képességei, „Bagarja, a béke barátja” hozzáállása, messzemenő korrektsége mutatkozott meg. Mindig megosztotta a hallgatósággal saját elképzelését az adott témával kapcsolatban, a józan ész, a két lábbal a földön járás és a logikus gondolkodás pártján állva.

Ma már biztosak lehetünk abban, hogy szükséges és életrevaló kezdeményezés volt a konferenciasorozat elindítása, mint ahogy az örökifjú Tomka Péter elnökként való felkérése is. A soproni, majd a győri múzeumban dolgozó, régészetet és mongol szakot elvégző szakember az évtizedek alatt irigylésre méltó pályát futott be. A múzeumi és a terepi munkák mellett a tanítást is magas fokon művelte. 1991-ben meghívta Öt barátja és példaképe, Bóna István az Eötvös Lóránd Tudományegyetemre is előadónak. A szerencsés hallgatók, akik hozzá járhattak szemináriumra, életre szóló élményt kaptak. Magával ragadó, ugyanakkor humoros személyisége és előadásmódja számos fiatalot terelt a népvándorlaskor minél mélyebb megismerésének irányába. Magam szegedi tanulmányaim alatt ismerkedtem meg Vele, több mint húsz éve. Engem is rögtön rabul ejtett közvetlen személyisége és hatalmas anyag- és szakirodalmi ismerete. Máig nem felejttem el, hogy egy OTDK-ra készülve az avar kori faragott tegezcsontok témakörében kerestem meg. Az irodájába belépve csak így köszöntött: „*Szervusz druzsám! Te jöttél ugye a tegezekkel foglalkozni? Tudod mit, akkor már tegezzél is...*”

A szakmai elismerések sem maradhattak el (Barkóczy-, Kuzsinszky- és Schönwiesner díjak), de e magas állami és szakmai kitüntetések mellett Ő leginkább a terepmunkában, a tárgyakkal való foglalkozásban lelte örömét, és persze az izgalmasnál izgalmasabb rejtélyek, kérdések megoldásában, válaszok keresésében. Tanulmányai, a számos konferencia előadása és kiállításrendezései mind ennek az őszinte rácsodálkozásnak, kiolthatatlan kíváncsiságnak, tudásvágynak a manifesztálódásai.

Mindezek mellett büszke lehet a szakma őszinte szeretetére. Nem fordult még elő ugyanis az a magyar archeológia történetében, hogy valaki a hálás tanítványoktól és a kollégáitól a hatvanötödik, a hetvenötödik és a nyolcvanadik születésnapjára is rendkívül nívós ünnepi tisztelet és tanulmánykötetet kapott volna. De hiszen ki más is érdemelné ezt meg, ha nem ATOMKA?

Szívből kívánok Neked, Kedves Péter a konferenciasorozat minden eddigi résztvevője nevében boldog születésnapot és további aktív nyugdíjas éveket a terveid sikeres megvalósításához!

Baráti üdvözlettel,
Straub Péter

АЛТАЙ В ПРЕДТЮРКСКОЕ ВРЕМЯ (ПО МАТЕРИАЛАМ ИССЛЕДОВАНИЙ ПАМЯТНИКА ЯЛОМАН-II)

АЛЕКСЕЙ АЛЕКСЕЕВИЧ ТИШКИН*

Ключевые слова: Алтай, предтюркское время, курган, погребальная практика, материальная культура, конское снаряжение, вооружение, радиоуглеродное датирование

Аннотация: Важность археологических раскопок памятников Алтая, которые относятся к предтюркскому или жужанскому времени, обусловлено не только слабой степенью изученности этого исторического периода в Центральной Азии, но и необходимостью детального понимания генезиса тюркской культуры, тюркской общности и тюркской государственности. Влияние раннесредневекового тюркского наследия оказалось настолько велико, что оно до сих пор присутствует в евразийском языковом пространстве. Истоки такого феномена, оформившегося на Алтае, базировались на основе взаимодействия автохтонного полиэтничного населения с пришлым консолидированным кланом Ашина. Успеху последующего господства способствовали многие факторы, о которых теперь можно узнать из результатов археологических исследований и немногочисленных письменных упоминаний. Существенный конгломерат разноплановых материальных источников был получен при раскопках курганов предтюркского времени на погребально-поминальном комплексе Яломан-II в Центральном Алтае. Эти материалы соотносятся с верх-уймонским этапом булан-кобинской археологической культуры, памятники которой прослеживаются на протяжении длительного периода и отражают влияние трех крупных кочевых империй, существовавших в Азии и последовательно возглавляемых хунну (сюнну), сяньби (сяньбэй) и жужанями (жуань-жуанями). Публикация детального описания погребальной практики и приводимые иллюстрации с отдельными находками позволяют лишь частично отразить мир кочевников Алтая предтюркского времени.

Чтобы понять происхождение тюркской культуры (и последующее формирование тюркской государственности), важно знать не только ее истоки, но и уровень развития кочевых обществ Центральной Азии в предшествующий период. В настоящее время имеющиеся археологические материалы свидетельствуют о том, что тюркская общность сформировалась на Алтае. Именно там обнаружены самые ранние тюркские погребальные и ритуальные объекты, датированные, в том числе, с помощью радиоуглеродного анализа. На других территориях они не выявлены. Обозначенный ранний (кызыл-ташский) этап

тюркской культуры уже наполняется археологическим содержанием.¹ Наряду с заметными новациями фиксируется основа, сохранившаяся от предыдущего культурно-хронологического пласта, связанного с Жужанским каганатом, в состав которого, по всей видимости, входил Алтай.

Проблема происхождения жуаньжуаней (жужаней) пока не имеет окончательного решения, хотя информация о них отражена в китайских хрониках. По крайней мере, известны имена каганов за 150 лет существования империи. По письменным источникам осуществлена реконструкция общественного строя Жужанского ка-

* Алтайский государственный университет, Россия 656049, г. Барнаул, пр-т Ленина, д. 61. tishkin210@mail.ru

¹ TYISKIN–GORBUNOV 2005, 161; TYISKIN 2007, 194–195; TYISKIN–GORBUNOV–GORBUNOVA 2011, 9, 19–21; TYISKIN–SZEREGIN 2011.

Рис. 1. Место расположения археологического комплекса Яломан-II на картах-схемах
1. kép. Jalomán II. lelőhely elhelyezkedése

ганата.² При этом археологические материалы долгое время практически отсутствовали. Известно, что каганат занимал существенную территорию современной Монголии и окончательно оформился в 359 г., хотя первое объединение племен в данном регионе было осуществлено около 300 г. вождем из клана тоба. К V в. Жужанская держава достигла наибольшего масштаба, благодаря осуществленным реформам и успешным походам. В 464 г. была оформлена государственность по китайскому образцу.³

До недавнего времени археологических свидетельств так называемого предтюркского или жужанского времени на Алтае было недостаточно для решения комплекса проблем этнокультурного плана. Однако исследования, проведенные в последней четверти XX в. и в начале XXI в., позволили выявить и раскопать погребальные комплексы, датированные в рамках 2-й половины IV – 1-й половины V вв. н.э., и отнести их к выделенному верх-уймонскому этапу булан-кобинской археологической культуры.⁴ Среди таких объектов особое место занимают курганы памятника Яломан-II, находящегося в Онгудайском районе Республики Алтай (рис. 1). Они изучались экспедициями Алтайского государственного университета (г. Барнаул) под руководством автора статьи на протяжении нескольких полевых сезонов в начале 2000-х годов. В процессе работ зафиксировано более 90 объектов, относящихся к хуннускому (сюннускому), жужанскому и тюркскому периодам (рис. 2).

Указанный памятник находится вблизи устья р. Большой Яломан, на четвертой надпойменной террасе левого берега Катунь (рис. 3. 1). Основную массу объектов представляют своеобразные курганы (рис. 3. 2), в которых, по всей видимости, была похоронена «элитная» военизированная группа населения рассматриваемой общности. Они представляют собой каменные сооружения округлой и овальной формы высотой около 1 м, которые пристроены друг к другу

и образуют скопления, напоминающие пчелиные соты (рис. 3. 3). Надмогильные конструкции состоят из колец-стенок, внутреннее пространство которых заполнено грунтом, оставшимся после сооружения могил, и заложено сверху камнями. Крепиды курганов сделаны из плит, уложенных плашмя до десяти слоев. На площади могильника выделяется несколько таких скоплений, насчитывающих от двух до пятнадцати объектов (рис. 2) и расположенных в центральной и северо-западной части памятника.⁵

В одном из таких формирований раскопаны пять курганов – № 29–33 (рис. 2). В процессе исследований получены многочисленные находки, которые хранятся в Музее археологии и этнографии Алтая Алтайского государственного университета (<https://altarcheomuseum.wixsite.com/altai-archeology>). Часть их демонстрируется в экспозиции, а остальные располагаются в фондах. Некоторые изделия уже введены в научный оборот и детально проанализированы.⁶ Однако совсем немного информации отражено про особенности погребального обряда. Поэтому в данной статье больше внимания будет уделено зафиксированным результатам раскопок, которые связаны с реализацией погребальной практики и обнаруженным предметным комплексом. Показать в иллюстрациях все полученные находки не представляется возможным. Это будет сделано в специально подготовленной монографии. Но есть смысл продемонстрировать разные изделия, которые отражают особенности материальной культуры в существовавшей тогда системе жизнеобеспечения. Они позволяют понять уровень развития булан-кобинского общества на завершающем этапе его существования. Именно на этой базе затем формировалась тюркская культура.

Надмогильные сооружения публикуемых курганов практически не были задернованы. Они лишь местами поросли невысокими кустарниками и оказались покрыты лишайниками.

² KRAGYIN 2000.

³ TYISKIN 2007, 162–163.

⁴ TYISKIN–GORBUNOV 2005, 160–161.

⁵ TYISKIN–GORBUNOV 2003.

⁶ GORBUNOV 2003; TYISKIN–GORBUNOV 2007; TYISKIN–MATRENYIN 2010; TYISKIN–GORBUNOV 2012; TYISKIN–MILNYIKOV 2016.

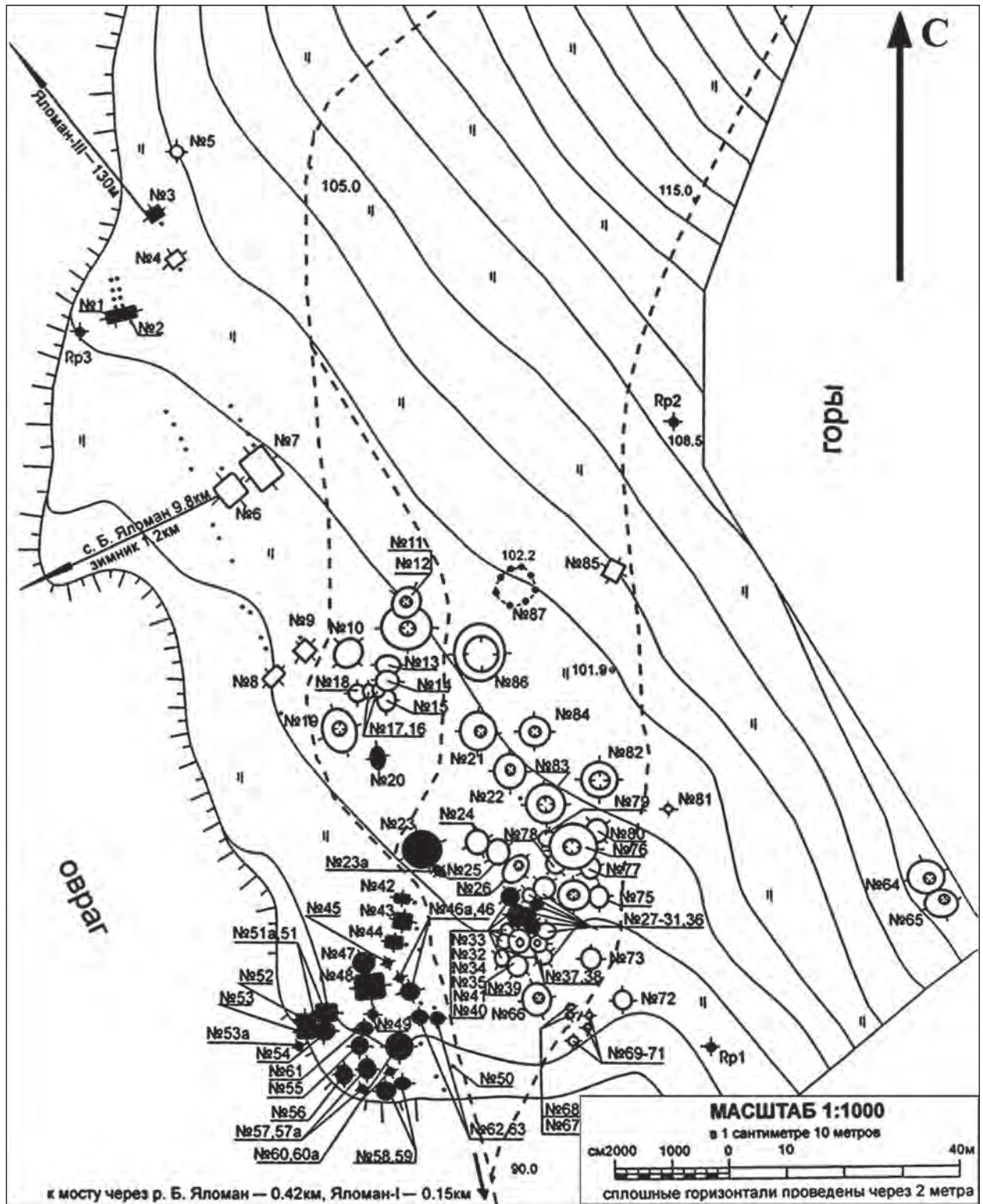

Рис. 2. План памятника Яломан-II (теодолитная съемка, 2001 г.)
 2. k ép. Jalomán II. felülnézetéből (2001, teodollal készítve)

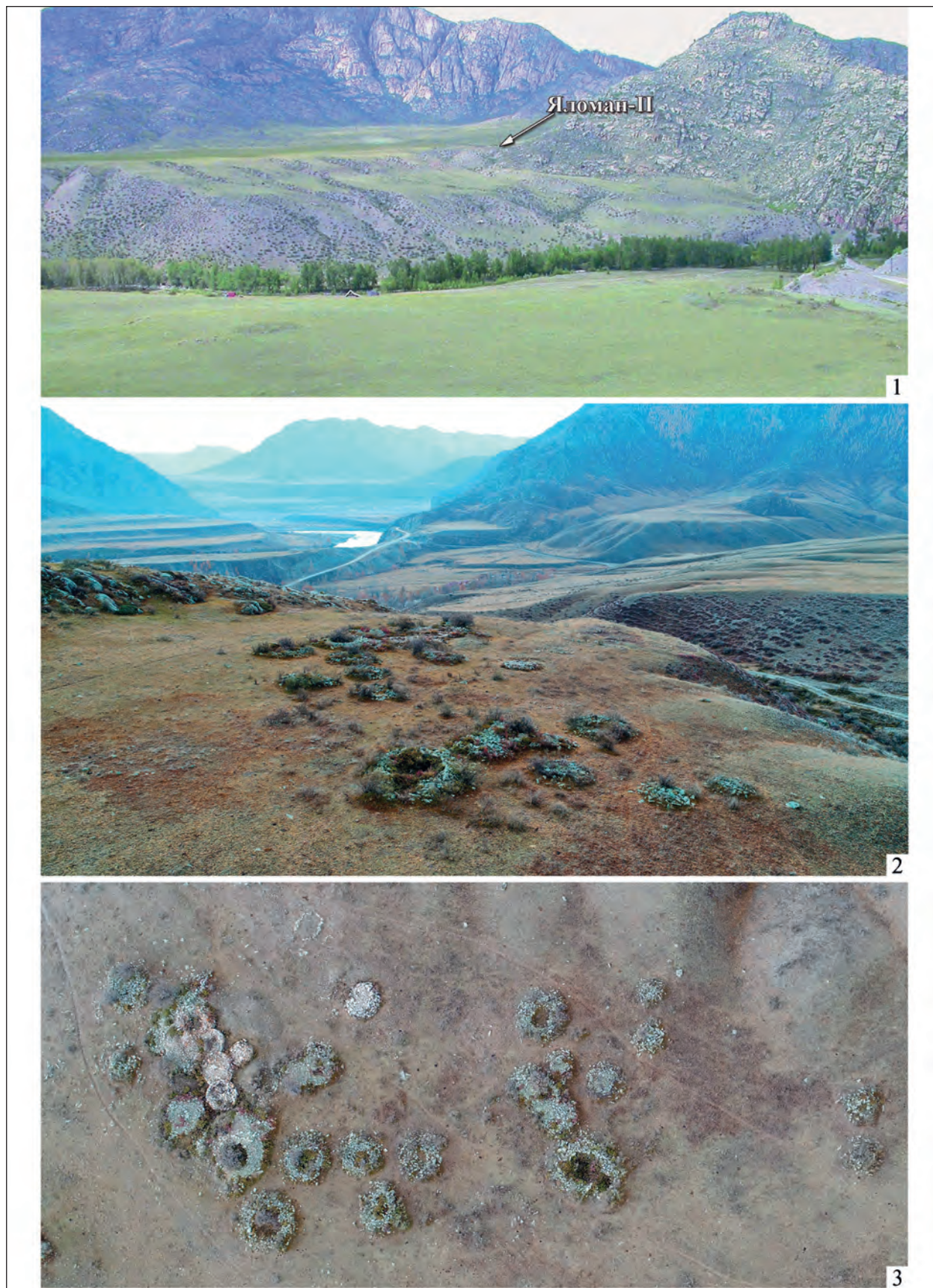

Рис. 3. 1: Вид на памятник Яломан-II; 2–3: Скопления курганов жужанского времени
3. kép. 1: Jaloman II. madártávlatból; 2–3: Kurgánok csoportja a zsuansuan periódusból

Курган № 29 являлся крайним и северным в частично исследованном скоплении-«сотах» (рис. 2). На его поверхности и по краям хорошо просматривалось кольцо-стенка, заполненное внутри скальными обломками и гальками. К ней был пристроен погребальный объект № 30 (рис. 4. 1). Диаметр кургана № 29 составлял около 4,5 м, высота – до 0,9 м (от уровня древней горизонта). Кольцевая каменная выкладка оказалась местами нарушенной. Для изучения устройства надмогильного сооружения и фиксации разреза курган разбирался наполовину (рис. 4. 2). Могильная яма оказалась почти в центре. Она была ориентирована длинной осью по линии ЮЮЗ–ССВ (рис. 4. 3). Видимый контур практически отражал реальную конфигурацию. В ходе раскопок границы вытянуто-овальной ямы лишь немного увеличились и составили следующие показатели: длина – 2,65 м, ширина – до 0,9 м. При выборке заполнения могильной ямы на глубине около 1,7 м и ниже обнаружались кости полного скелета лошади (рис. 4. 4). Важно отметить, что череп был пробит. Это свидетельствует о способе забоя коня. Рядом с черепом обнаружены фрагменты бронзовой пластины, остатки шкуры и другая органика. При зачистке останков этой (верхней) лошади были выявлены кости другой особи, которые лежали ниже и не представляли полный скелет. От второй (нижней) лошади в могиле зафиксирован череп с шейными позвонками, а также кости конечностей (передние – снизу и до лучевых, а задние – до берцовых). Важно отметить наличие хвостовых костей, свидетельствующих о том, что там была шкура животного. Судя по всему, внизу лежало полу-чучело.

Конские кости оказалось не только смещены к юго-западной стенке могильной ямы, но и частично располагались на перекрытии каменного ящика. В ходе выявления погребального сооружения выяснилось, что плиты разных размеров фиксируются на глубине от 2,54 до 2,69 м. Длина перекрытия составила 2,5 м, а ширина – до 1,2 м. Важно отметить, что для размещения каменной конструкции к северу вглубь стенки ямы на 0,8 м был оформлен подбой. В результате нижние размеры могилы стали такими: общая длина – 3,45 м, максимальная ширина – 1,3 м. Под

перекрытием из плит находился каменный ящик подтрапециевидной формы. Его плиты завалились в разные стороны (рис. 4. 5). Параметры погребальной камеры оказались следующими: длина до 2,5 м, ширина «в голове» около 1 м, в центре 0,74 м, «в ногах» 0,53 м (даны внешние параметры). Высота ящика с перекрытием составила около 0,8 м. Внутреннее пространство имело такие показатели: 2,3 × 0,5 × 0,54 м. При исследовании заполнения ящика обнаружено значительное количество находок. Сначала на глубине 2,97 м выявлено деревянное дно, а затем и другие детали колчана (рис. 4. 6–8, 10–20). Там же лежало множество наконечников (рис. 4. 21–22) и древков стрел, часть которых неплохо сохранилась (просматривались следы склеивания, окраска, укрепление железными муфтами (рис. 4. 6, 8, 23 и др.)). Самой неожиданной находкой стал полный железный панцирь (рис. 4. 6–8; рис. 5. 8–9). В представленном скоплении находок (рис. 4. 6–8) лежал меч с кольцевым навершием (рис. 5. 1). Он был в деревянных ножнах и со всеми необходимыми креплениями. На глубине ниже 3,2 м отмечены железные детали портупей и пояса, колчаный крюк и другие предметы, среди которых отметим своеобразную пряжку (рис. 5. 3).

Зафиксированный и изученный комплекс находок свидетельствует о том, что в каменный ящик в одно место положили все необходимое оружие и снаряжение воина. Ниже их располагались останки погребенного человека (рис. 4. 9). От всего скелета сохранились лишь небольшие фрагменты отдельных костей и часть зубов. Определить пол по ним не представляется возможным. Лишь исходя из того, что при умершем находился комплекс предметов воинского назначения, можно заключить о захоронении мужчины. Более уверенно антропологом из АлтГУ, кандидатом исторических наук С. С. Тур, определен возраст погребенного индивидуума. Так на сохранившейся части ключицы отмечен синостоз грудного конца, где фиксируется фрагмент шва, свидетельствующий о том, что человек был не моложе 27–28 лет. Судя же по стертости зубов, его возраст соответствует 30–35 годам. Опираясь на зафиксированное расположение остатков скелета, можно сказать,

Рис. 4. Яломан-II, курган № 29. Погребальные сооружения и находки
4. kép. Jaloman II, 29. kurgán. A sír és a leletek

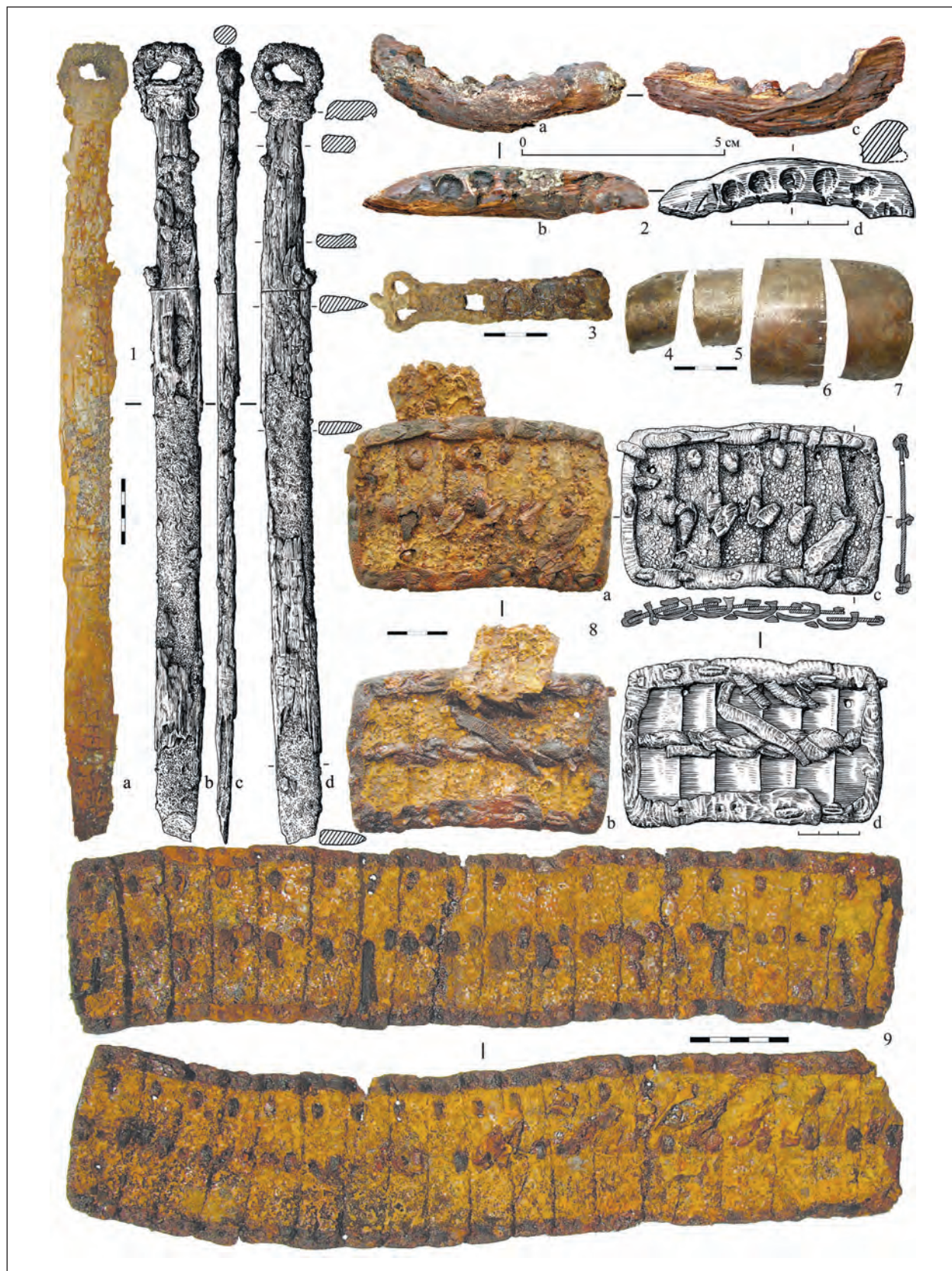

Рис. 5. Яломан-II, курган № 29. 1, 8–9: Предметы вооружения; 2: Приспособление для добывания огня; 3: Пляска; 4–7: Пластины от «диадемы»
 5. kép. Jaloman II, 29. kurgán. 1, 8–9: A fegyverzet elemei; 2: Tűzcsiholó eszköz; 3: Csát; 4–7: „Diadém” lemezei

что умерший лежал вытянуто на спине, головой на север–северо-восток (рис. 4. 9). Руки, вероятно, были слегка согнуты в локтевых суставах, кисти покоились на поясе. У левой руки лежал полный комплект узды. Частично сохранились украшенные бляхами кожаные ремни, а также железные удила с роговыми псалями. От лука практически ничего не осталось. Единственным свидетельством его наличия является фрагмент роговой накладки. В южной части ящика были обнаружены остатки седла и некоторые другие предметы, сохранность которых оказалась очень плохой (рис. 4. 9). Там же найдены маленькие серебряные бляхи со шпеньком. Фрагмент такого же изделия был обнаружен рядом с мечом. Стоит отметить деревянное приспособление для добывания огня (рис. 5. 2). Обнаруженный пенал сохранился очень плохо. Рядом с ним находились золотые пластины (рис. 5. 4–7). Удивительно, что они состыковываются друг с другом, а некоторые недостающие части в виде пластины и витых фрагментов найдены в следующем кургане № 30. Собранный комплект образует часть орнаментированной «диадемы».⁷

Глубина могильной ямы составила около 3,3 м от уровня древнего горизонта. После завершения всех работ надмогильное сооружение кургана было восстановлено до первоначального вида (рис. 3. 3).

Курган № 30, как уже отмечено, был пристроен к предыдущему погребальному объекту (рис. 2; рис. 4. 1). На его поверхности и с боков очень хорошо просматривалось кольцо-стенка, заполненное внутри скальными обломками и многочисленными гальками (рис. 6. 1). Диаметр кургана составлял около 4 м, а высота – 1,1 м (от уровня древнего горизонта).

Кольцевая каменная кладка оказалась частично нарушенной. Но в целом многослойная стенка сохранилась хорошо. Для изучения устройства надмогильного сооружения был получен объективный разрез (рис. 6. 2) путем разборки половины кургана. В ходе этой работы обозначилась часть контура могилы, которая выделялась на фоне древнего горизонта более

светлым материковым заполнением (рис. 6. 3). Могильная яма оказалась слегка смещенной от центра кургана. Она была ориентирована длинной осью по линии ЮЮЗ–ССВ. Зафиксированный контур не отражал реальную конфигурацию могилы. При выборке заполнения границы вытянуто-овальной ямы увеличились и составили следующие показатели: длина – 3 м, ширина – 1 м. На глубине около 1,7 м от уровня древнего горизонта и ниже обнажились кости от двух лошадей (рис. 6. 4). Одно животное лежало выше, а другое ниже. На одном черепе находилась орнаментированная золотая пластина с отверстиями от «диадемы», которая упомянута выше. Возможно, что она использовалась для украшения гривы. Кости овцы обнаружены примерно на том же уровне под черепом верхней лошади. Кроме этого, в районе шейных позвонков того же животного (на глубине 1,89 м) отмечено скопление органики. При зачистке конских костей оказалось, что они не только смещены к юго-западной стенке, но и частично располагались на перекрытии каменного ящика. После фиксации найденные кости животных были сняты, а каменное перекрытие зачищено (рис. 6. 5–6). В ходе этой работы оказалось, что плиты располагаются на глубине от 2,15 до 2,26 м, а в центре они не просматриваются из-за того, что камни провалились в погребальную камеру. Длина перекрытия, состоявшего из плит разных размеров, – 2,15 м, а ширина – 0,83 м. Под перекрытием находился каменный ящик подтрапециевидной формы (рис. 6. 7). Рядом с ним, у юго-западной стенки, под наклоном лежала отдельная плита. Параметры погребальной камеры оказались следующими: длина – 2,35 м, ширина «в голове» – 0,7 м, в центре – 0,64 м, «в ногах» – 0,5 м (указаны внешние параметры сооружения). Высота с перекрытием составила около 0,45 м. Внутреннее пространство имело такие показатели: 2,06 × 0,55 × 0,35 м. В ящике находилось погребение человека (рис. 6. 7–8), кости которого практически не сохранились и рассыпались при зачистке. Опираясь на зафиксированное расположение скелета, можно

⁷ ТЫСКИН–МАТРЕНЫН 2015.

Рис. 6. Яломан-II, курган № 30. Погребальные сооружения и находки
 6. kúp. Jaloman II, 30. kurgán. A sír és a leletek

заклЮчить, что умерший воин лежал вытянуто на спине, головой на север–северо-восток. Его руки, вероятно, были слегка согнуты в локтевых суставах, кисти покоились в районе пояса. По отдельным сохранившимся в могиле костным остаткам С. С. Тур были сделаны антропологические определения. В результате оказалось, что в кургане погребен мужчина. Судя по стертости зубов, его возраст составлял 35–40 лет.

В ящике зафиксирован многочисленный предметный комплекс. В районе черепа человека обнаружены фрагменты скрученной золотой фольги все от той же разрезанной «диадемы» из кургана № 29. Они предположительно располагались на кожаном ремешке и являлись частями гривны. Остатки сложносоставного лука, от которого практически ничего не сохранилось, лежали слева погребенного. Накладки, сделанные из рога, рассыпались. Удалось собрать фрагменты древесины. Один из них был идентифицирован микроскопическим методом по анатомическим признакам (все ниже приводимые ксилотомические определения выполнены кандидатом биологических наук М. И. Колосовой в Государственном Эрмитаже, г. Санкт-Петербург). В результате оказалось, что это части ствола крушины ломкой (*Frangula alnus*). Однозначно утверждать, что это были фрагменты именно кибити лука, не приходится. Но полученный результат очень своеобразный, требующий проверки и дополнительных данных. Справа от черепа зафиксированы фрагменты блюда (рис. б. 8), изготовленного из сосны кедровой сибирской (*Pinus sibirica*). Там же находились кости животного (овцы?). Колчан располагался справа от погребенного, рядом с блюдом, у стенки ящика. Он представлял собой набор стрел (рис. б. 8) с железными наконечниками, которые зафиксированы лежавшими остриями вниз и вверх. К сожалению, древки оказались очень плохой сохранности и представлены фрагментарно. Часть таких обломков маленьких размеров были отданы на ксилотомический анализ. В результате оказалось, что все пять образцов определены как береза (*Betula*). Всего зафиксировано 23 железных наконечника (рис. б. 11–15). На некоторых сохранились фрагменты древков, обмотка из коры березы и рого-

вые свистунки. Под стрелами был обнаружен железный колчанный крюк. В области живота погребенного мужчины найдены остатки кожаного ремня, железные детали портупей и пояса, а также два спекшихся массивных боевых ножа. Везде рядом с верхней половиной скелета фиксировался тлен и органика (рис. б. 7), которые, по-видимому, являлись остатками одежды. У левой ноги погребенного обнаружен железный меч (во фрагментах) с каменным навершием прозрачно белого цвета и с железной обоймой со штифтом (рис. б. 8). Комплекс предметов располагался у правой ноги умершего мужчины. Довольно неплохо сохранились украшенные ремни узды, удила с псалиями из березы (рис. б. 10), пряжка, накладка и звено из железа. Уздечка лежала сверху пенала. Под ней фиксировался войлок, который, возможно, был связан с седлом (рис. б. 8). Многочисленные остатки от седла располагались на очень плохо сохранившихся костях ног человека. Установлено, что обнаруженные части полок и другие деревянные детали седла сделаны из березы.

Под войлоком стоял пенал с крышечкой (рис. б. 9). Эти обе части тоже сделаны из березы. В пенале находились три железных наконечника стрелы без древков, долотцо, фрагменты двух свистунок из рога, часть деревянной фишки. В области пенала найдены разные железные предметы, а также другие изделия, среди которых отметим два железных ножа, пряжку, детали портупей и какого-то приспособления, а также железную обойму с остатками древесины. Отдельно укажем на странный предмет, который напоминает «подвеску», сделанную из кожи и ворса.

Глубина могильной ямы составила 2,6 м от уровня древнего горизонта. После выполнения всех необходимых исследовательских мероприятий прежнее сооружение реконструировано максимально близко к первоначальному виду (рис. 3. 3).

К объекту № 30 оказались пристроены курганы № 31, 32 и 33 (рис. 2). Данное обстоятельство свидетельствует о том, что курган № 30 был сооружен раньше захоронений указанной группы. Затем возвели курган № 32, а после объект № 31. Курган № 33 оказывается самым поздним из них, а курган № 29 – самым ранним.

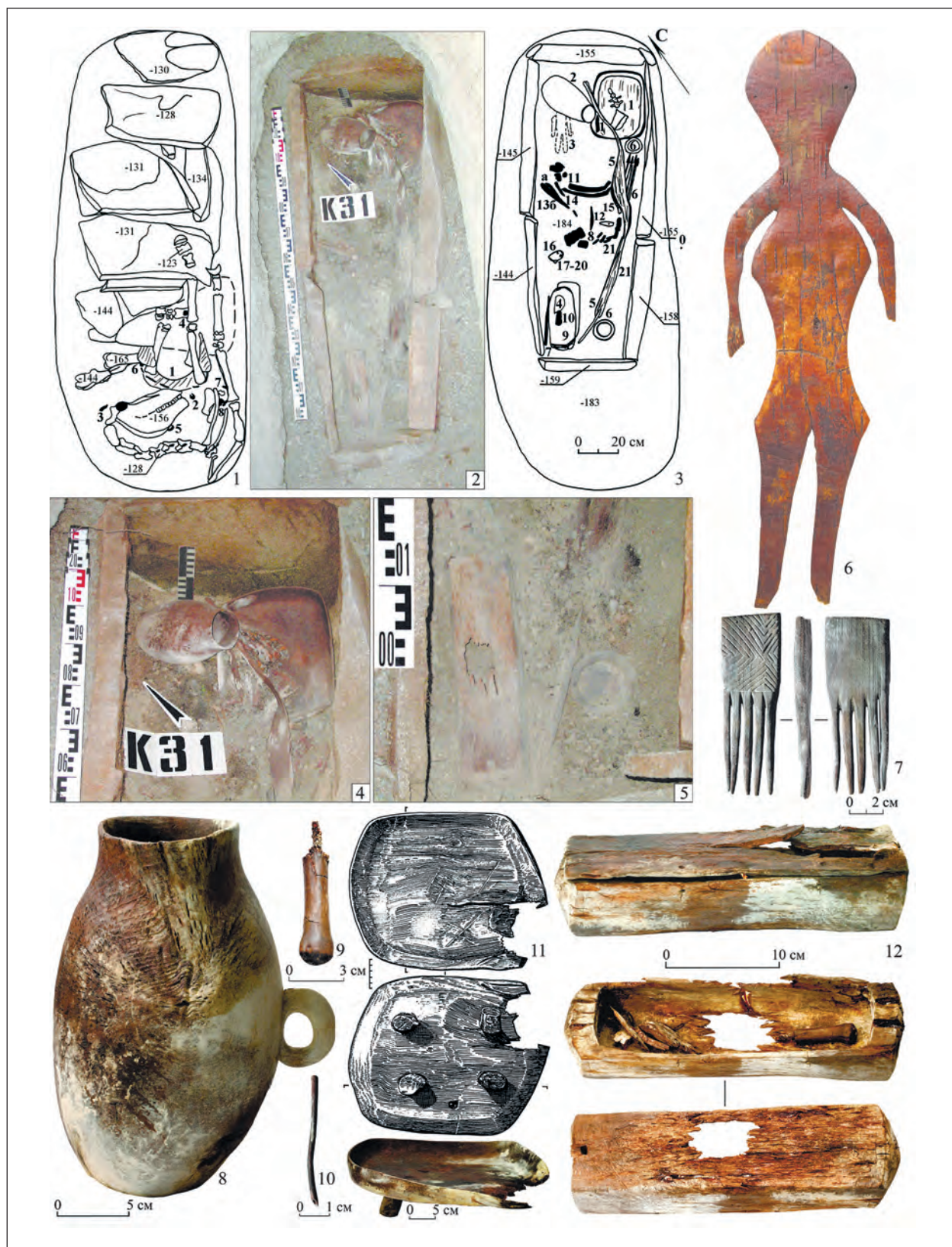

Рис. 7. Яломан-II, курган № 31. Погребальные сооружения и находки
7. kőr. Jaloman II, 31. kurgán. A sír és a leletek

Курган № 31. Сложность его исследования заключалась в том, что этот объект был пристроен сразу к двум курганам (№ 30 и 32). Диаметр кольцевой выкладки по линии З–В составил 3,5 м, высота – до 1,25 м (от уровня древнего горизонта). Каменно-земляная конструкция хорошо фиксировалась в разрезе. После выборки ее второй половины удалось изучить устройство кольцевой выкладки с внутренней стороны. Пятно могильной ямы, ориентированной по линии ЮЗ–СВ, просматривалось при зачистке уровня, на котором устраивалось надмогильное сооружение. При выборке заполнения могилы обозначились такие ее параметры: длина 2,3 м, ширина 0,93 м. На глубине около 1 м появились кости лошади. Их зачистка показала, что захоронено не все животное, а только его часть, которая лежала в юго-западной половине ямы и частично на каменном ящике (рис. 7. 1).

Под костями лошади зафиксированы остатки седла, расположенного на крайних камнях перекрытия. Среди костей и на самом перекрытии обнаружен следующий инвентарь: железные удила, изделия из рога, железная пряжка, железный стержень с петлей. После фиксации всех находок и снятия костей было зачищено каменное перекрытие из хорошо подогнанных плит. Длина его составила 1,6 м, а ширина – до 0,75 м. Под перекрытием находился каменный ящик. Он был наполнен большим количеством находок (рис. 7. 2–5), которые сохранились благодаря хорошо оформленной каменной конструкции и отсутствию тела умершего человека, замененного берестяной фигуркой (рис. 7. 6). Параметры почти прямоугольного ящика, ориентированного длинными стенками по линии ЮЗ–СВ, оказались следующими: длина 1,65 м, ширина 0,68 м, высота с перекрытием 0,5 м (внутреннее пространство – 1,5 × 0,5 × 0,4 м). Северо-восточная стенка была лишь на 5 см шире юго-западной. У северо-восточной стенки находилось скопление изделий из древесины (рис. 7. 4). Практически полностью сохранился деревянный сосуд с ручкой (рис. 7. 8). Рядом находилось деревянное блюдо (рис. 7. 11), на котором лежали кости овцы и железный нож. Кроме этого, зафиксирован сложносоставной лук, от которого сохранились деревянные части кибиты и роговые

накладки (рис. 7. 3). У юго-западной (противоположной) стенки ящика лежал деревянный пенал (рис. 7. 12), а также нижняя часть колчана и лука. В пенале обнаружено плохо сохранившееся железное тесло и шило с деревянной ручкой (рис. 7. 9). Колчан находился под луком. От него остались деревянные детали (рис. 8. 1–13), а также все содержимое – многочисленные стрелы с железными наконечниками (рис. 8. 15–16). Древки сохранились довольно хорошо. На них просматривалась окраска (рис. 8. 17). Скорее всего, колчан был сделан из ткани, фрагменты которой обнаружены рядом со стрелами. Он украшался аппликациями из коры (рис. 8. 11–13). По указанным находкам В. В. Горбуновым предложен вариант графической реконструкции важной части этого военного снаряжения (рис. 8. 14) и стрелы (рис. 8. 15).

В центральной части ящика обнаружено скопление следующих изделий (рис. 7. 3): полоса из железных панцирных пластин, скрепленных кожаными шнурками; пояс с железной гарнитурой, боевыми ножами и другими предметами; кожаная сумочка, которая была украшена медными нашивками и имела следующее содержимое: деревянный гребень (рис. 7. 7), коготь, палочки, игральные или гадательные «фишки» (рис. 8. 18). Обратим внимание на маленькую деревянную полую трубочку со скошенным срезом (рис. 7. 10). Таким приспособлением можно было писать или рисовать. Назначение других вещей еще предстоит выяснить. При зачистке дна ящика обнаружился деревянный предмет похожий на змею.

Глубина могильной ямы оказалась меньше предыдущих – 1,85 м.

Курган № 32. На поверхности сооружения и по бокам хорошо просматривалось кольцо-стенка. Внутреннее пространство было заполнено скальными обломками и гальками. Диаметр кургана составлял 4 м. Высота от уровня древнего горизонта – 1 м. Западная часть кольцевой каменной кладки оказалась разрушенной (рис. 9. 1). Зато в местах стыковки с другими объектами многослойная стенка сохранилась хорошо. Для изучения устройства надмогильного сооружения и его фиксации был получен разрез. Могильная яма находилась почти в центре кольцевой выкладки и была ориентирована

Рис. 8. Яломан-II, курган № 31. 1–13: Детали колчана; 14: Графическая реконструкция колчана; 15: Стрелы; 16–17: Наконечники и части древков стрел; 18: Игральные или гадальные «фишки»
 8. kép. Jaloman II, 31. kurgán. 1–13: Nyíltegez részei; 14: A nyíltegez rekonstrukciós rajza; 15: Nyilak; 16–17: A nyílcsúcsok és a nyílak farészzeinek darabjai; 18: Játék- vagy jóseszközök

длинной осью по линии ЮЗ–СВ (с небольшим отклонением) (рис. 9. 2). При выборке заполнения границы могилы увеличились и составили следующие показатели: длина 2,2 м, ширина 1,22 м. На глубине около 1 м обнажился череп лошади. Дальнейшая зачистка выявила скелет животного, которого положили на перекрытие каменного ящика на левый бок, головой на северо-восток (рис. 9. 3). Туша лошади упиралась крупом на дно могильной ямы, а передняя часть ее занимала место на ящике.

На черепе лошади сохранились почти в первоначальном положении элементы узды, что позволило сделать ее достоверную реконструкцию.⁸ Такая работа осуществлялась в процессе полевых исследований, когда были сделаны все необходимые замеры и фиксации. Уздечный комплект состоял из кожаных ремней (затылочного, налобного, наносного, нащечных и подгубного), железных удиц (рис. 9. 17) и украшений в виде круглых полусферических накладок. Семь из них были более крупных пропорций (диаметром около 2 см) и располагались на перекрестьях нащечных ремней с налобным и наносным и посередине наносного. Две бляхи крепились на окончания нащечных ремней в местах их раздвоения для крепления к псалям. Более мелкие накладки (диаметром 0,9–1 см) в количестве 39 экз. плотно украшали нащечные, наносный и затылочный ремни. Последний из названных застегивался с помощью пряжки с язычком и наконечника. Железные удила находились в зубах лошади, а остальные предметы (железная пряжка, бляхи, кольца, пряжка-блок [рис. 9. 16] и др.) располагались на черепе или рядом с ним.

После снятия костей скелета лошади оказалось, что на каменном перекрытии лежало седло, вероятно, с войлочным потником, от которых остался тлен (рис. 9. 4). На этом же уровне найдены две цурки (застежки) из рога (рис. 9. 15), фрагмент роговой пряжки-блока, тлен и часть подпружной пряжки, сделанной из рога, с железным язычком.

Зачистка каменного перекрытия на глубине 1,27–1,46 м показала, что в северо-восточной

стенке могильной ямы был сделан небольшой подбой. Длина перекрытия, состоявшего из плит разных размеров, составила 2,1 м, а ширина – 0,93 м. Под перекрытием находился каменный ящик подтрапещиевидной формы (рис. 9. 5). Его параметры оказались следующими: длина 1,95 м, ширина «в голове» 0,77 м, в центре 0,69 м, «в ногах» 0,5 м, высота с перекрытием около 0,5 м (внутреннее пространство – 1,78 × 0,45 × 0,35 м). В ящике находилось погребение человека. Умерший мужчина в возрасте 40–45 лет (здесь и далее половозрастные определения кандидата исторических наук Д. В. Позднякова из Института археологии и этнографии СО РАН, г. Новосибирск) лежал вытянуто на спине, головой на северо-восток (рис. 9. 5). Руки были слегка согнуты в локтевых суставах, кисти покоились в районе пояса. Многочисленный погребальный инвентарь состоял из следующих изделий. Сверху погребенного воина лежал сложносоставной лук, от которого сохранился комплект из семи накладок, сделанных из рога (рис. 9. 13). У черепа зафиксированы фрагменты деревянного блюда. Там же находились кости животного (овцы?). Наконечники стрел (рис. 9. 18–22) из железа с остатками древков (в одном случае с роговой свистункой) лежали на груди погребенного, скорее всего, в колчане. На поясе зафиксированы железные детали наборного пояса (рис. 9. 10–12), два массивных ножа (рис. 9. 7–8), а также колчаный крюк (рис. 9. 14). Рядом с одним ножом найдено шило (?) с деревянной ручкой и ряд предметов неясного назначения (рис. 9. 6, 9). Фрагменты массивного тесла (рис. 9. 23) зафиксированы над костями левой ноги.

Глубина могильной ямы составила 1,8 м.

Курган № 33 примыкал к скоплению курганов (рис. 2), образовавших «соты», с северо-западной стороны (рис. 10. 1). Внешне он отличался от ближайших объектов тем, что был сооружен из скальных обломков без использования заполнения надмогильной конструкции гальками. Своей юго-восточной частью он примыкал к кургану № 30. Этот «стык» хорошо фиксировался визуально до разборки. Диаметр кургана

⁸ ТЫСКИН–ГОРБУНОВА 2005, 121–122, рис. 2. 1.

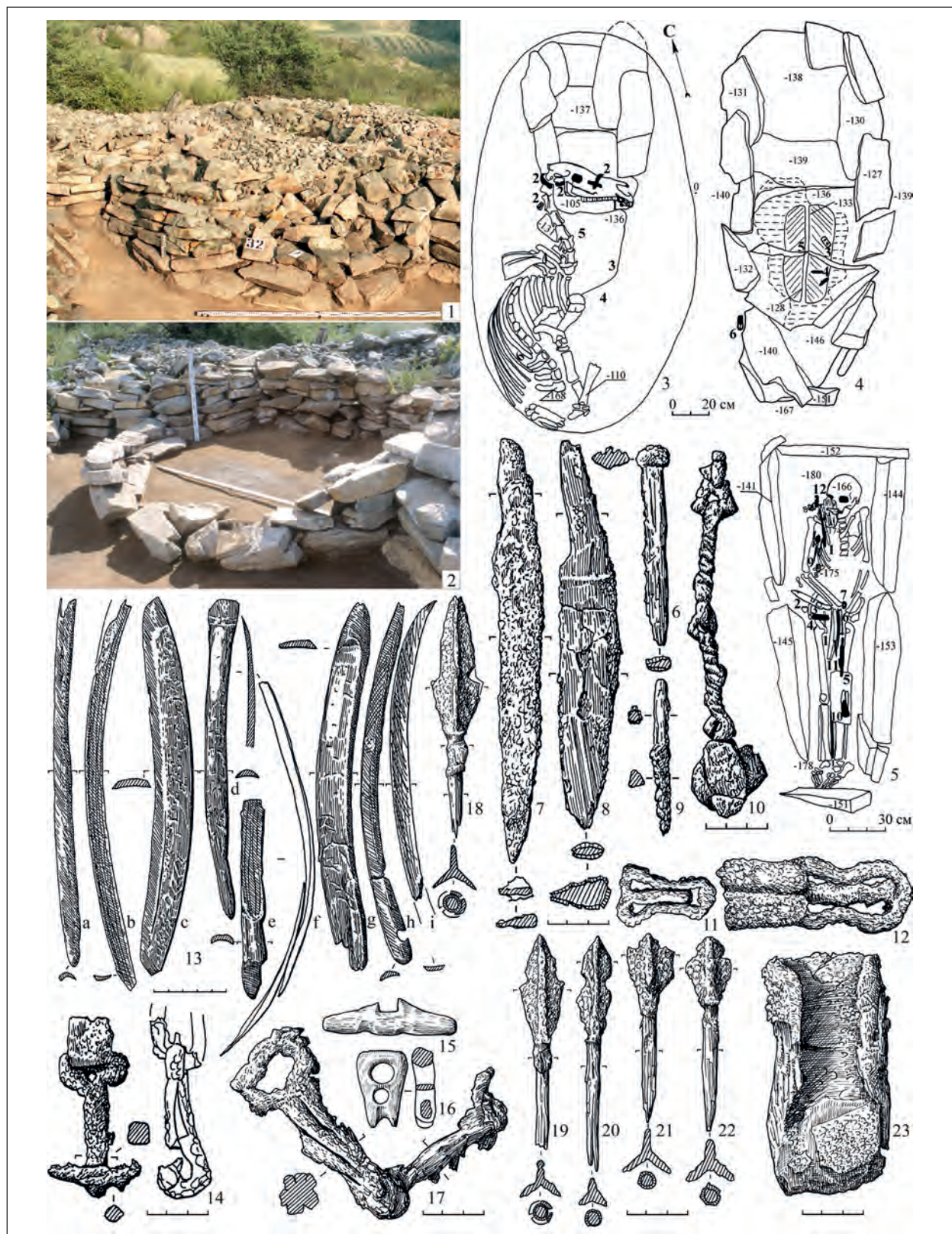

Рис. 9. Яломан-II, курган № 32. Погребальные сооружения и находки
 9. kép. Jaloman II, 32. kurgán. A sír és a leletek

составлял 5 м, высота – 0,8 м (от уровня древнего горизонта). По периметру выделялась многослойная каменная конструкция в виде кольцевой выкладки-стенки (рис. 10. 2–3), которая местами разрушилась. Лишь у «стыка» с курганом № 30 выявлена ее максимальная высота (0,73 м) из семи слоев плоских камней. Для изучения устройства надмогильного сооружения через предполагаемый центр осуществлен разрез. Чтобы его получить разбиралась примерно половина кургана (рис. 10. 2). В результате оказалось, что процесс возведения надмогильной конструкции можно полностью восстановить, как и в предыдущих курганах. После засыпки могильных ям оставшийся материковый грунт укладывался над ними холмиком. Вокруг него, по периметру, сооружалась кольцевая стенка-ограда, и вместе с этим осуществлялось заполнение внутреннего пространства. После производилось выравнивание поверхности и придание кургану «плоского» вида.

Внутри зачищенной кольцевой выкладки-стенки на уровне древнего горизонта довольно четко просматривались контуры от двух могильных ям (рис. 10. 3). При этом размеры и форма их была разная.

Могила-1 выделялась полосой материкового заполнения, при выборке которого обозначились реальные параметры сооружения, ориентированного длинными стенками по линии ЮЗ–СВ: длина – 2,2 м, ширина – 0,9 м. На глубине 0,8 м обнаружился череп лошади, а ниже другие кости животного и плиты перекрытия (рис. 10. 4). После зачистки оказалось, что в могилу были положены шкуры двух особей, каждая с головой и конечностями. Они находились в центре могильной ямы на перекрытии каменного ящика. Важным свидетельством наличия именно шкур является обнаружение хвостовых позвонков, а также своеобразное расположение костей ног.

После снятия частей скелета коня производилась зачистка плит перекрытия (рис. 10. 6). В ходе этого обозначились и вертикально установленные плиты довольно длинного ящика. Оказалось, что такой «нестандартный» размер связан с особенностью реализованного захоронения. В процессе разборки перекрытия обнаружилось пустоты в некоторых местах погребальной камеры. Благодаря этому сохра-

нилось довольно много предметов из древесины. В каменном ящике были погребены два подростка (рис. 10. 7, 10), поэтому длина как бы двух состыкованных погребальных камер составила 2,05 м, а ширина – 0,8 м. Остальные параметры были такими: высота с перекрытием около 0,4 м, внутреннее пространство $1,7 \times 0,55 \times 0,3$ м. Умершие лежали «валетом». Сначала укладывали тело одного ребенка 6-7 лет (северный скелет) вытянуто на спину, головой на северо-восток. Руки у него были согнуты в локтевых суставах, кисти покоились на животе. По всей видимости, при разложении мягких тканей верхняя часть скелета слегка завалилась вправо. Череп лицевой частью был направлен на северо-запад. При этом погребенном мальчике находился следующий инвентарь: остатки деревянных частей седла (рис. 10. 7, 10), фрагменты серьги из цветного металла (рис. 11. 14), которая, вероятнее всего, висела на левом ухе, железные удила, возможно, с остатками деревянных псалиев, другие принадлежности узды, а также остатки железных деталей наборного пояса. Напротив черепа, справа, обнаружен железный нож во фрагментах и позвонки овцы, которые лежали, по всей видимости, на деревянном блюде. Кости человеческого скелета сохранились плохо. Поверх описанного первого погребенного уложили другого (южный скелет) (рис. 10. 7, 10). Тело подростка 9-10 лет также находилось в вытянутом положении, на спине, но было ориентировано головой на юг–юго-восток. Благодаря тому, что этот скелет умершего находился выше, его сохранность была относительно лучше. Особенно хорошо уцелели деревянные изделия. Наиболее важными из них стали деревянные части седла (рис. 11. 1–7), которые позволяют объективно реконструировать жесткую форму седла дотюрокского периода. Аналогичная бронзовая серьга (рис. 11. 15) также висела когда-то на левом ухе. Слева от черепа зафиксированы остатки деревянной кружки (рис. 11. 17) и деревянного блюда, на котором лежали кости животного и железный нож. Железные удила (рис. 11. 8), бронзовая пронизь на кожаном ремешке и фрагменты железных деталей наборного пояса обнаружены рядом в районе живота (рис. 11. 16, 18). После фиксации всех

Рис. 10. Яломан-II, курган № 33. Погребальные сооружения, могилы-1 и 2
10. kép. Jaloman II, 33. kurgán. 1–2. sír

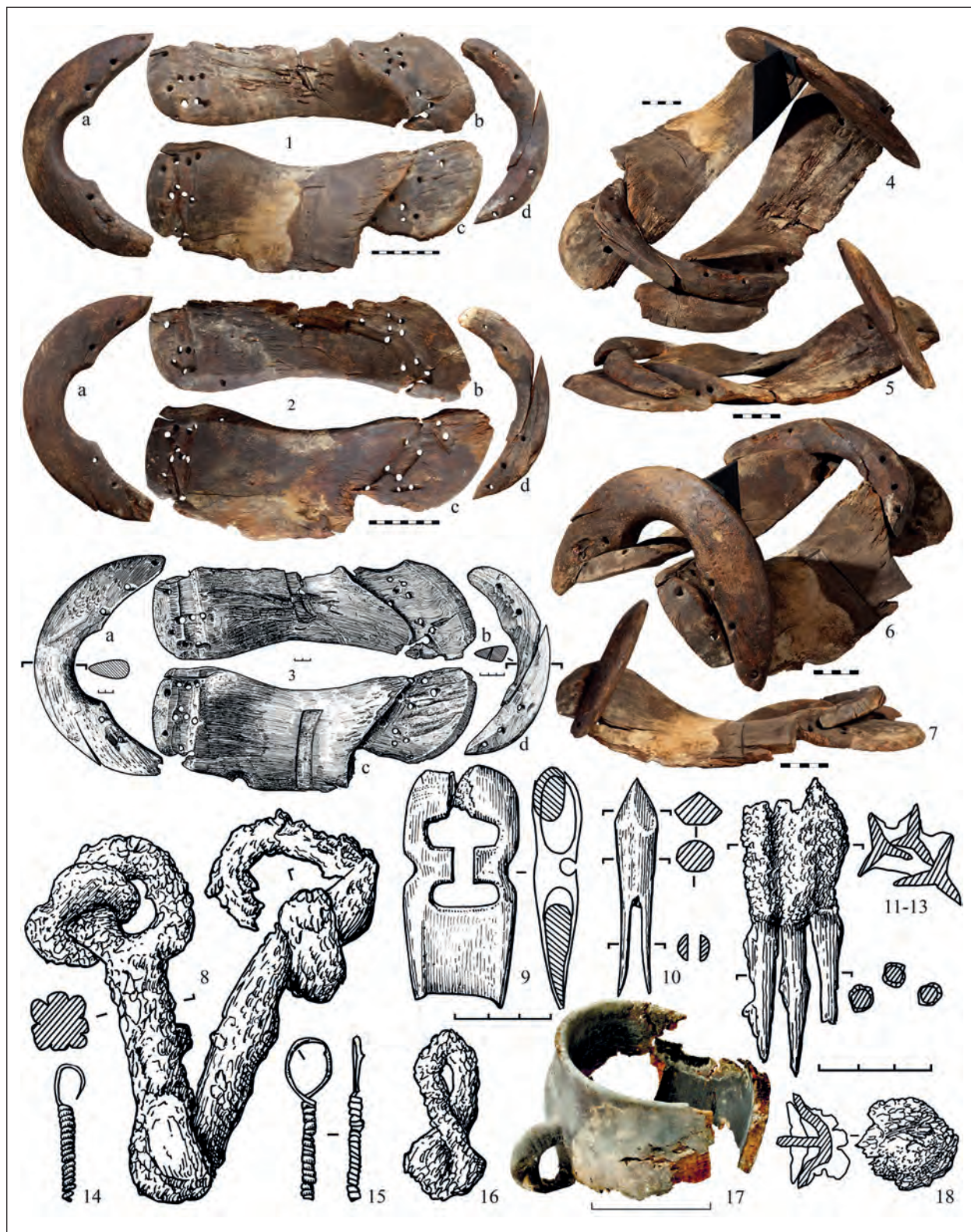

Рис. 11. Яломан-II, курган № 33. Находки
11. kőr. Jaloman II, 33. kurgán. Leletek

найденных предметов и тщательной разборки погребений и содержимого могилы-1 на глубине 1,65 м обозначилось дно ямы.

Могила-2 выделялась на уровне древнего горизонта длинной полосой материкового заполнения подпрямоугольной формы (рис. 10. 3). Одной стороной она «упиралась» в кольцевую кладку. При выборке размеры могильной ямы, ориентированной длинной осью по линии ЮЗ–СВ, увеличились и составили следующие показатели: длина 3 м, ширина до 1,5 м. На глубине 1,08 м обнажился череп лошади, а ниже шли остальные кости скелета, зачистка которого оказалась сложным делом, так как животное было уложено на круп с вытянутыми ногами, головой на северо-восток и немного завалилось на левый бок (рис. 10. 4–5). Тем не менее в ходе последующего послойного снятия костей удалось зафиксировать особенности расположения коня.

Под костями задних ног находились кости овцы, а на плитах перекрытия каменного ящика, обнаруженного на глубине 1,7 м, лежали железные удила и роговая подпружная пряжка (рис. 11. 9). В могильной яме для задней части лошади было отведено место в юго-западной половине, передняя же часть находилась на перекрытии каменного ящика. После снятия костей животного обнажилась вся погребальная камера, перекрытая сверху тонкими плитами (рис. 10. 8). Некоторые плиты сломались под давлением заполнения и надмогильного сооружения. Перекрытие было устроено так. Сначала на стенки ящика укладывались крупные плиты, а затем имевшиеся щели закрывались разными по размерам и конфигурации камнями. Под перекрытием зафиксирован каменный ящик подтрапециевидной формы. Это было обусловлено тем, что «в голове» стояла более широкая поперечная плита, чем «в ногах». Длинные стенки были составлены каждая из трех плит (рис. 10. 11). Параметры каменного ящика, ориентированного длинными стенками по линии ЮЗ–СВ, такие: длина 2,4 м, ширина «в голове» 0,88 м, в центре 0,74 м, «в ногах» 0,51 м, высота с перекрытием около 0,3 м, внутреннее пространство 2,25 × 0,6 × 0,25 м. В этом ящике находилось погребение мужчины 25–30 лет (рис. 10. 9, 11). Умерший воин лежал вытянуто

на спине, головой на северо-восток. Его руки располагались вдоль туловища. При погребенном человеке зафиксирован следующий инвентарь. Слева находился сложносоставной лук, от которого сохранился лишь комплект костяных (роговых) накладок. Справа, у плеча, стояло деревянное блюдо. От него отмечены только фрагменты и тлен. Там лежали кости животного и железный нож (рис. 10. 11). Вдоль правой руки располагался колчан. От него самого ничего не сохранилось, но найдено содержимое: стрелы с железными и костяными наконечниками (рис. 11. 10–13). В районе живота обнаружены остатки от железных деталей наборного пояса (пряжка, накладные пластины, кольца). Кроме этого, найден еще один железный нож, просверленный рыбий позвонок и железный предмет неясного назначения. Глубина могильной ямы составила чуть более 2,1 м.

Кроме представленных курганов на памятнике Яломан-II исследованы еще два кургана, которые могут быть отнесены к позднему этапу булан-кобинской культуры. Это объекты № 20 и 23. Если в первом зафиксировано погребение человека с конем, то во втором обнаружена только одна лошадь. Более детально эти результаты будут отражены в планируемой монографии. Здесь же укажем, что все перечисленные курганы восстановлены. Получившаяся музеефицированная площадка (рис. 3. 3) может использоваться для демонстрации туристам во время экскурсий.

Несмотря на то, что на памятнике Яломан-II раскопано небольшое количество курганов предтюрокского времени, получен значительный по объему материал. Он позволяет наполнить конкретным содержанием выделенный верх-уймонский этап булан-кобинской культуры, который датируется 2-й половиной IV – 1-й половиной V вв. н.э. Изучение археологических комплексов Алтая этого хронологического отрезка является важным направлением научной деятельности. Как показывают исследования, именно на булан-кобинской основе формируется культура тюрок, создавших ряд кочевых империй (каганатов). Среди находок, полученных на Яломане-II, отдельного внимания заслуживают сохранившиеся деревянные части жестких седел без стремян, а также многочисленные предметы

Рис. 12. Вооруженный конный всадник Алтая жужанского времени (реконструкция В. В. Горбунова по материалам памятника Яломан-II, графический рисунок Г. Л. Нехведавичюса)
12. kép. A fegyveres lovas az Altajból a zsuansuan periódusból (G. L. Nyehvedavicsjusz rajza. Összeállította V. V. Gorbunov, Jaloman II. lelőhely anyagai alapján)

снаряжения и вооружения воинов (в том числе целый панцирь). Опираясь на эти материалы, подготовлена графическая реконструкция конного воина Алтая жужанского периода (рис. 12).

Для установления хронологии представленных курганов осуществлялся радиоуглеродный анализ в трех российских и двух зарубежных лабораториях. Результаты 14 калиброванных датировок опубликованы.⁹ Среди них отметим показатели AMS-датирования, полученные совсем недавно по шести образцам из курганов № 29 и 33 в лаборатории 14ХРОНО Центра по изучению климата, окружающей среды и хронологии Королевского университета Белфаста (Великобритания) (14CHRONO Centre, Queens University, Belfast). Есть смысл привести полученные данные полностью:

UBA-31066. Яломан-II. Курган № 29. Фрагмент ткани от футляра колчана. Радиоуглеродный возраст – 1680±24. Калибровочные данные: по 1δ (sigma) (68,3%) cal AD 345–396 (1.000); по 2δ (sigma) (95,4%) cal AD 262–277 (0.050), 328–416 (0.950).

UBA-31067. Яломан-II. Курган № 29. Фрагмент древесины от основы седла. Радиоуглеродный возраст – 1692±29. Калибровочные данные: по 1δ (sigma) (68,3%) cal AD 269–270 (0.020), 332–396 (0.980); по 2δ (sigma) (95,4%) cal AD 256–299 (0.174), 318–413 (0.826).

UBA-31068. Яломан-II. Курган № 29. Фрагмент кожи от уздечного ремня. Радиоуглеродный возраст – 1944±30. Калибровочные данные: по 1δ (sigma) (68,3%) cal AD 20–85 (1.000); по 2δ (sigma) (95,4%) cal BC 20–12 (0.015), 1–cal AD 127 (0.985).

UBA-31069. Яломан-II. Курган № 29. Фрагмент древка стрелы. Радиоуглеродный возраст – 1711±29. Калибровочные данные: по 1δ (sigma) (68,3%) cal AD 260–279 (0.232), 325–385 (0.768); по 2δ (sigma) (95,4%) cal AD 252–308 (0.336), 310–395 (0.664).

UBA-31070. Яломан-II. Курган № 29. Фрагмент древесины от пенала. Радиоуглеродный возраст – 1810±32. Калибровочные данные: по 1δ (sigma) (68,3%) cal AD 139–198 (0.595), 206–

242 (0.405); по 2δ (sigma) (95,4%) cal AD 127–259 (0.890), 280–325 (0.110).

UBA-31071. Яломан-II. Курган № 33, могила-1. Фрагмент древесины от основы седла. Радиоуглеродный возраст – 2042±30. Калибровочные данные: по 1δ (sigma) (68,3%) cal BC 92–67 (0.248), 64 – cal AD 2 (0.752); по 2δ (sigma) (95,4%) cal BC 163–129 (0.085), 120 – cal AD 25 (0.914), cal AD 44–45 (0.001).

Приводимые калибровочные показатели получены при использовании специальной программы (RADIOCARBON CALIBRATION PROGRAMM CALIB REV7.0.0). Следует учитывать, что образцы древесины традиционно дают удревание, обусловленное длительными вегетационными периодами. Более «узкая» датировка получена по фрагменту ткани (UBA-31066) из кургана № 29, что позволяет, опираясь на планиграфическую ситуацию, выстроить дальнейшую хронологическую линию по остальным подробно представленным погребальным комплексам и сделать общее заключение.

Как уже отмечено, курган № 29 является самым ранним из исследованной группы. К нему в относительно короткий срок был пристроен объект № 30, а потом остальные. Самым последним оказался курган № 33 (рис. 2; рис. 10), где обнаружена хорошо сохранившаяся деревянная основа жесткого седла без стремян (рис. 11. 1–7). Указанные абсолютные датировки позволяют заключить, что курганы № 29–33 памятника Яломан-II могут быть с большой долей вероятности датированы в рамках такого хронологического диапазона: 2-я половина IV – начало V в. н.э. Это время наполнено историческими реалиями существования Жужанского каганата, в состав которого, по всей видимости, входил Алтай. Население его, судя по находкам, имело высокий уровень развития военного дела и свою культурную специфику.

Работа выполнена при финансовой поддержке Российского научного фонда (проект № 16-18-10033 «Формирование и эволюция систем жизнеобеспечения у кочевых социумов Алтая и сопредельных территорий в поздней древности и средневековье: комплексная реконструкция»).

⁹ ТИШКИН 2017.

ЛИТЕРАТУРА

- GORBUNOV 2003: Горбунов, В. В.: *Военное дело населения Алтая в III–XIV вв. I: Оборонительное вооружение (доспех)*. Барнаул 2003.
- KRAGYIN 2000: Крадин, Н. Н.: Общественный строй Жужаньского каганата. In: *История и археология Дальнего Востока: К 70-летию Э. В. Шавкунова*. Отв. ред.: Крадин, Н. Н. Владивосток 2000, 80–94.
- TYISKIN 2007: Тишкин, А. А.: *Создание периодизационных и культурно-хронологических схем: исторический опыт и современная концепция изучения древних и средневековых народов Алтая*. Барнаул 2007.
- TYISKIN 2017: Тишкин, А. А.: Результаты радиоуглеродного датирования курганов жужанского времени памятника Яломан-II (Центральный Алтай). *Вестник Томского государственного университета. История* 2017:49, 54–59. <https://doi.org/10.17223/19988613/49/10>
- TYISKIN–GORBUNOV 2003: Тишкин, А. А. – Горбунов, В. В.: Исследования погребально-поминальных памятников кочевников в Центральном Алтае. *Проблемы археологии, этнографии, антропологии Сибири и сопредельных территорий* 2003:1, 488–493.
- TYISKIN–GORBUNOV 2005: Тишкин, А. А. – Горбунов, В. В.: *Комплекс археологических памятников в долине р. Бийке (Горный Алтай)*. Барнаул 2005.
- TYISKIN–GORBUNOV 2007: Тишкин, А. А. – Горбунов, В. В.: Комплекс вооружения «эпохи великого переселения народов» из Горного Алтая (по материалам могильника Яломан-II). In: *Проблемы сарматской археологии и истории. Вооружение сарматов: региональная типология и хронология*. Отв. ред.: Яблонский, Л. Т. – Таиров, А. Д. Челябинск 2007, 164–172.
- TYISKIN–GORBUNOV 2012: Тишкин, А. А. – Горбунов, В. В.: Ламеллярный панцирь IV–V вв. н.э. из археологического комплекса Яломан-II на Алтае. In: *История и культура средневековых народов степной Евразии*. Отв. ред.: Тишкин, А. А. Барнаул 2012, 55–59.
- TYISKIN–GORBUNOVA 2005: Тишкин, А. А. – Горбунова, Т. Г.: Реконструкция уздечных наборов булан-кобинской культуры (по материалам памятника Яломан-II). In: *Снаряжение кочевников Евразии*. Отв. ред.: Тишкин, А. А. Барнаул 2005, 118–122.
- TYISKIN–GORBUNOV–GORBUNOVA 2011: Тишкин, А. А. – Горбунов, В. В. – Горбунова, Т. Г.: *Алтай в эпоху средневековья: иллюстрированный исторический атлас*. Барнаул 2011.
- TYISKIN–MATRENYIN 2010: Тишкин, А. А. – Матренин, С. С.: Комплексный анализ роговых пряжек хуннского и жужанского времени из могильника Яломан-II (Центральный Алтай). *Известия Алтайского государственного университета* 68:2 (2010) 220–228.
- TYISKIN–MATRENYIN 2015: Тишкин, А. А. – Матренин, С. С.: Части «золотой диадемы» из курганов памятника Яломан-II (жужанское время, Центральный Алтай). In: *Археология Западной Сибири и Алтая: опыт междисциплинарных исследований*. Отв. ред.: Тишкин, А. А. Барнаул 2015, 351–355.
- TYISKIN–MILNYKOV 2016: Тишкин, А. А. – Мыльников, В. П.: *Деревообработка на Алтае во II в. до н.э. – V в. н.э. (по материалам памятников Яломан-II и Бои-Туу-I)*. Барнаул 2016.
- TYISKIN–SZEREGIN 2011: Тишкин, А. А. – Серегин, Н. Н.: Предметный комплекс из памятников кызыл-ташского этапа тюркской культуры (2-я половина V – 1-я половина VI в. н.э.): традиции и новации. *Теория и практика археологических исследований* 6 (2011) 14–32.

AZ ALTAJ A TÜRK KOR ELŐTTI PERIÓDUSBAN (JALOMAN II. LELŐHELY KUTATÁSI EREDMÉNYEI ALAPJÁN)

ALEKSZEJ ALEKSZEJEVICS TYISKIN

Az Altaj közvetlenül a türk kort megelőző (vagy zsuanzsuan) periódusának régészeti emlékei Közép-Ázsiában gyenge kutatottságuk ellenére megkerülhetetlenül fontosak a türk kultúra, közösség és államiság létrejöttének megértéséhez. A kora középkori türkök hatása olyan erőteljes volt, hogy az máig észlelhető az eurázsiai nyelvek körében. Ennek az Altajban létrejött jelenségnek az alapját az autochton, soknemzetiségű lakosság, és a bevándorolt és megerősödött Asina klán kölcsönhatása jelenti. Az ezután következő államalapítási sikerekben sok tényezőnek volt szerepe, melyeket jelenleg a régészeti feltárásokból és a kevés írásos forrásból tudunk megismerni. A Közép-Altajban található, türk kort megelőző temetkezési-megemlékezési komplexum Jaloman II. lelőhely feltárásán az anyagi kultúra különböző eredetű elemeinek együttesét sikerült feltárni. Ezek az anyagok a bulan-kobinszkaja kultúra verh-ujmoni fázisába tartoznak. A kultúra lelőhelyei tág időhatárok közé keltezhetőek, és három nagy, az adott térségben egymást időrendben követő ázsiai nomád birodalom hatása figyelhető meg bennük: a hunok (hiung-nuk) a szienpik (szienpejek) és a zsuanzsuanok által vezetett birodalmaké. Jelen cikk a temetkezések részletes leírásával és az egyes tárgyakat is ábrázoló képanyag segítségével csak részleteiben tudja megmutatni az Altaj nomádjainak világát a türk kor előtti periódusban.

TURKIC ENCLOSURES OF THE MONGOLIAN ALTAI: NEW DATA ON THE TRADITIONS OF THE RITUAL PRACTICES OF NOMADS IN THE EARLY MIDDLE AGES

ALEXEY A. TISHKIN* – NIKOLAY N. SEREGIN**

Keywords: Mongolian Altai, Buyant archaeological expedition, Turkic enclosures, Early Medieval Period, statues, runic inscriptions, radiocarbon dating

Abstract: From 2007 to 2015, the Buyant Russian-Mongolian archaeological expedition conducted in the territory of the Mongolian Altai targeted the research of ritual structures of the Turkic time (6th–8th cc. AD), which in scientific literature are called enclosures because of the square or rectangular shape of the base structure in the form of installed stone slabs. During the fieldwork, several hundreds of these monuments were discovered. The largest concentration was recorded in the northern part of the mountain range. 27 Turkic enclosures have been excavated in the Mongolian Altai during the years of work of Buyant expedition and their relative chronology is discussed in this paper. We outline the evolution of the tradition of the constructions of Turkic enclosures through different historical periods. We discuss their purpose on the basis of their structural design and associated material finds. Of particular importance are the stone sculptures and the Turkic inscriptions discovered alongside the enclosures. We propose the use of natural science dating methods and the decoding of the found texts for further research into these early medieval enclosures.

INTRODUCTION

In recent decades, a substantial corpus of new scientific materials showcasing the research prospects of the early medieval history of the peoples of Inner Asia stems from research results obtained in Mongolia. For a long time, it was a poorly studied region, with only fragmentary information about the ethnocultural processes that took place in the second half of the I. millennium AD. But the increased implementation of expedition projects carried out within the framework of cooperation of Mongolian archaeologists with specialists from various foreign research centers helped push research forward.

However, few archaeological structures in the territory of Mongolia such as the Turkic enclosures have yet been comprehensively studied. International

collaborative projects have led to the discovery and excavation of monuments of the early Medieval period. Among them are funerary and commemorative complexes, as well as settlement sites demonstrating diverse forms of development of a nomadic civilization of the early Middle Ages. However, in most cases, the field research is limited to visual surveys, and the photographing and documentation of stone sculptures. Targeted research of Turkic enclosures has not been carried out. Oftentimes, they were identified during the course of other research – for example, in the search for Xiongnu barrows and archaeological complexes of other chronological periods.

A full-scale field study of these funerary and commemorative complexes would therefore yield

* Altai State University, Russia, 656049, Barnaul, Lenin-avenue, 61. tishkin210@mail.ru

** Altai State University, Russia, 656049, Barnaul, Lenin-avenue, 61. nikolay-seregin@mail.ru

critical scientific information on the region's archaeology. The important elements of the Turkic funerary architecture are ritual structures, including square or rectangular stone enclosures and accompanying structural features (sculptures, *balbals*, altars, „extensions,” etc.). This kind of structural complex is the most common archaeological monument in the Inner Asian region and mark the boundaries of nomadic communities in the early Middle Ages.

The study of Turkic enclosures and accompanying structural features have been widely presented in Russian literature, which includes a significant number of monographs. Nonetheless, information to be gleaned from this type of monuments is far from being exhausted. To date, of special importance is the conduct of targeted local field studies of Turkic ritual complexes in poorly studied parts of the Inner Asian region, especially in the territory of the Mongolian Altai. Primary data from fieldwork would allow researchers to fill the gaps in the existing database, reveal the features of the ritual practice of nomadic groups in different territories, and obtain valuable information for the reconstruction

of various aspects of the history of nomads, which are very poorly presented in written sources.

Since 2007, the Buyan Russian-Mongolian archaeological expedition, established by the Altai State University (Barnaul, Russia), Khovd State University (Khovd, Mongolia) and Ulaanbaatar City University (Ulaanbaatar, Mongolia), has been carrying out systematic research in the territory of the Mongolian Altai aimed at identifying, documenting and understanding features of Turkic ritual complexes. In this paper, we discuss two main aspects of this field research. First, we present a comprehensive description and chronology of the ritual practice of the Turks of the Mongolian Altai, which is still poorly studied because very few sites (not more than 50 enclosures) have been fully excavated. Second, based on the excavation materials obtained by the Buyant Expedition, we establish the function of the Turkic enclosures, which has remained to this day, a controversial subject due to the lack of scientific data. We propose that in the early period of the Turkic material culture, the enclosures were cenotaphs. In the later stages, their function changed and they became commemorative structures.

RESEARCH TOOLS AND METHODS

The Buyant Russian-Mongolian archaeological expedition led by A. Tishkin in 2007–2015, investigated 27 Turkic enclosures (*Fig. 1*) with various accompanying objects (sculptures, stelae, *balbalas*, altars, etc.). This makes up the majority of such objects, fully excavated today in the territory of the Mongolian Altai. The materials obtained provided a representative sample of the various aspects of the ritual practice among early medieval nomads.

The research methodology, consistently implemented in the course of these studies, includes several stages. The first stage of work consisted of conducting full-scale surveys of the study region and identifying archaeological monuments of various types. The structures identified were mapped by means of a GPS handheld device. A general plan was created for each of the structural complexes. In the second stage, structures were selected for the study on account of their state of preservation, the size of the site, previous excavation history, finds from adjacent sites, and the location of the site etc.

Most importantly, we consider the potential of the site in addressing the cultural and chronological schemes of the history of early medieval nomads of the Mongolian Altai, which is the main goal of the expedition. In the final stage, excavation of selected complexes were carried out, during which time all selected structures are documented in detail.

The Turkic enclosures were studied along with the area adjacent to them which made it possible to identify a number of accompanying objects (previously mentioned) that were not visible on the modern surface. The study of stone sculptures, which included creating mica coated copies of sculptures, allowed a more detailed recording of the images and further post-fieldwork analysis. At the end of the excavations, each ritual complex was restored to its initial original structural design. These restorations are often used for touristic exhibits; they also serve as site models for future investigations.

To determine the date of the excavated Turkic ritual complexes, two main methods were used.

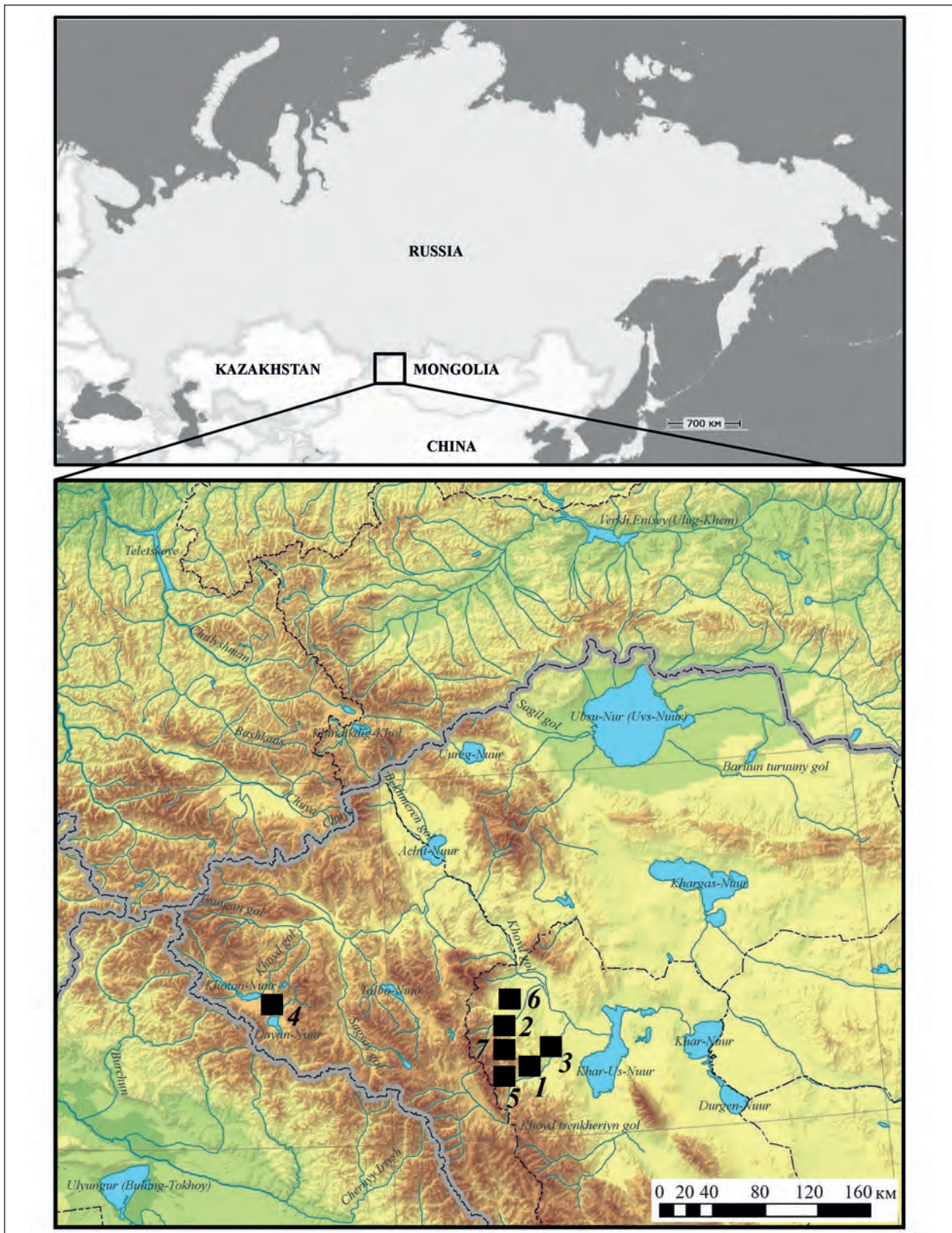

Fig. 1. Map of the locations of the Turkic complexes excavated during the Buyant expedition in the Mongolian Altai.
 1: Bayan-Bulag-I-II; 2: Biyreg; 3: Bugatyn uzuur-I-II; 4: Godon-Gol-IV; 5: Ulaan hudag-I; 6: Harganat-II; 7: Har Uzur-I
 Рис. 1. Карта расположения тюркских комплексов, раскопанных в ходе работ Буянтской экспедиции на территории
 Монгольского Алтая. 1: Баян-Булаг-I и II; 2: Бийрэг; 3: Бугатын узуур-I и II; 4: Годон-Гол-IV; 5: Улаан худаг-I;
 6: Харганат-II; 7: Хар узуур-I

The first was to search for analogies from already dated materials. The most important source was reports of archaeological fieldwork in the Russian Altai, including surveys conducted at other times by the authors of the article. To date, more than 300 Turkic enclosures have been studied in the designated region and a few radiocarbon dates were obtained. It is important to note that a number of such structures contain characteristic burial goods which allow a rather accurate dating of the complexes.

The second method involves the analysis of materials obtained in the territory of the Mongolian Altai

by incorporating all existing information on the peculiarities of the formation and directions of evolution of the tradition of Turkic ritual structures. Of particular importance were images on stone sculptures that serve to illustrate the specific elements of the material culture of nomads (weapons, clothing, jewelry, etc.), as well as the material remains discovered inside the enclosures, such as iron knives and remnants of belt ornaments. In some cases, the analysis of rare features such as runic inscriptions or the image of animals on the wall of the enclosure helps clarify the chronology of the Turkic ritual complexes excavated.

CHARACTERISTICS OF THE MONGOLIAN ALTAI TURKIC ENCLOSURES

The materials from excavations carried out in the most western (Khovd and Bayan-Ulgi) *aimags* of Mongolia showcase the main characteristics of Turkic ritual complexes in various chronological stages of the Early Medieval Period. It is important to note that these monuments demonstrate both the general and special features of the ritual practices of early medieval nomads.

The earliest complex the Buyant Expedition studied in the territory of the Mongolian Altai is enclosure no. 1 of the Godon-Gol-IV complex (*Fig. 2*). This site is located on the left bank of the river of the same name, in the Bayan-Ulgiy Aimak. The research was carried out in 2015. The clearing of the enclosure revealed a structure with a foundation made up of walls constructed of vertically installed slabs between 1.65 and 2.2 m long (*Fig. 2. 1–2*). The enclosure was filled with several layers of large stones and slabs laid flat on the floor and then on top of each other (*Fig. 2. 3–5*). During the excavation of the internal area of the structure, animal bones and fragments of a ceramic vessel were found (*Fig. 2. 8–11*). In the central part of the enclosure, a construction in the form of a cist (0.6 × 0.35 m) was revealed (*Fig. 2. 6*). At the center is a pit 0.7 m deep containing remnants of a wooden post (*Fig. 2. 7*).

The design features of this enclosure make it possible to date it to the time of the First Turkic Khaganate (the second half of the 6th to the first half of the 7th centuries AD). The complexes of that time were characterized by a well-defined perimeter: the walls of the enclosures were composed of slabs. Another definitive characteristic of the Turkic

enclosures of the early Medieval period is the presence of a slab cist. Such constructions have indirect analogies in the stone constructions of the Altai population of the preceding Xianbei-Rouran period, which are recorded in the sites of the Bulan-Koba culture.

The next stage in the history of the Mongolian Altai Turks is illustrated by materials from the excavation of the Bayan Bulag-II Complex, which was carried out in 2009. This site is located on the left bank of the Buyant river 24–25 km southwest of Hovd, in the Khovd Aimag. The site included four stone enclosures, arranged in a row in the south-north direction and showing a single planigraphic complex (*Fig. 3. 1–2*). The walls of enclosures were constructed from three to six slabs. A circular pit was revealed at the center of one of the enclosures on the floor level. Several objects, including an iron chisel, four gold plates with holes and an iron ring were found (*Fig. 3. 4–9*). Near the eastern wall of each of the enclosures stood a statue (*Fig. 3. 3*).

The Turkic enclosures at the Bayan Bulag-II site demonstrate the tradition of the erection of structures in the Mongolian Altai. The archaeological evidence corresponds to the historical realities of the second half of the I. millennium AD (the main events of political history, which are known from written sources) when this type of ritual complex was found in almost every part of Inner Asian that was ruled by the Turks. The materials are analogous to many monuments in the Russian Altai. These early medieval constructions at the site of Bayan Bulag-II were also erected in the area of the funeral-memorial com-

Fig. 2. Godon-Gol-IV enclosure. 1: View from the south before the excavation; 2: View after exposing the stone structure, photo from the south; 3: Section of the enclosure, photo from the east; 4: View after cleaning the internal filling, photo from the south; 5: View of the enclosure after all the internal components are removed; 6: Cist; 7: Hole with remnants of a wooden post; 8–11: Ceramic fragments

Рис. 2. Комплекс Годон-Гол-IV. 1: Вид оградки с юга до начала раскопок; 2: Вид после зачистки каменного сооружения, фото с юга; 3: Разрез оградки, фото с востока; 4: Вид после зачистки внутреннего заполнения, фото с юга; 5: Вид оградки после удаления внутреннего заполнения, фото с юга; 6: Каменный ящик, вид сверху; 7: Яма с остатками деревянного столба; 8–11: Фрагменты керамики

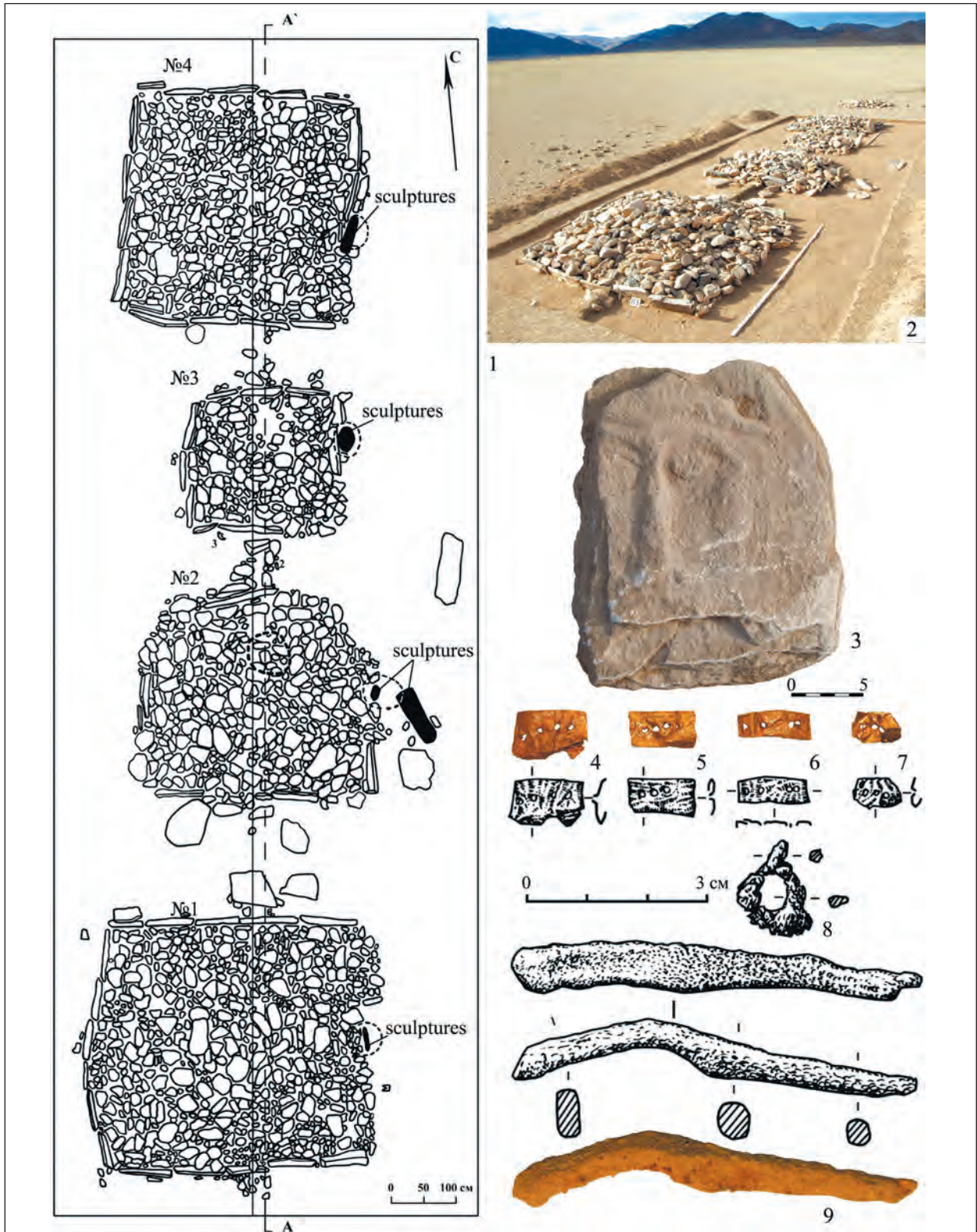

Fig. 3. Bayan-Bulag-II Complex. 1: The general plan of the complex of enclosures; 2: View of the enclosures after exposure, photo from the south-east; 3: The upper part of the sculpture near enclosure no. 1; 4–7: Gold finds from the pit in enclosure no. 2; 8–9: Iron products from the pit in enclosure no. 2

Рис. 3. Комплекс Баян-Булаг-II. 1: Общий план раскопа; 2: Вид оградок после зачистки, фото с юго-востока; 3: Верхняя часть скульптуры у оградки №1; 4–7: Находки из золота, оградка №2; 8–9: Железные изделия из ямы в оградке №2

plexes of an earlier time. Judging by the materials unearthed, the quadrangular and nearby enclosures constructed next to each other with statues, with „sacrificial” pits inside in some cases, were built over a rather long time period, i.e. in the second half of the 5th – 8th centuries. The statues discovered at enclosures no. 1, 3 and 4, are stelae with anthropomorphic bas-relief (*Fig. 3. 3*). Only the statue in enclosure no. 2 looks like a sculpture.

Similar statues with faces were studied at the Yaloman-VII complex in the Russian Altai. The design features of the constructions and the bridle-bit found date back to the Kudyrgy period of the Turkic time (second half of the 6th – first half of the 7th centuries). This shows that enclosures of the Bayan Bulag-II complex were at a time when statues with faces began to transition into three-dimensional sculptures (apparently, closer to the middle of the 7th century). This dating can be confirmed by the perforated gold plates discovered during the excavation (*Fig. 3. 4–7*). These gold plates were most likely ornamental pieces sewed onto a handbag. It should be emphasized that such products have not been previously recorded in the study of „ordinary” Turkic enclosures in the territory of Mongolia. The golden stripes found in enclosure no. 2 are analogous to materials from the Chadir site in the Russian Altai, which is dated to between the second half of the 7th and the first half of the 8th century.

Some of the enclosures investigated by the Buyant expedition date back to the period of the Second East Turkic Kaganate (second half of the 7th – first half of the 8th centuries). One example is enclosure no. 2 at Bayan-Bulag-I, a site on the left bank of the Buyant river, 24–25 km southwest of the city of Khovd, in the Khovd aimak. Even though the construction had been partially destroyed, we were able to obtain a reconstruction of its original structure during our 2010 expedition, through which we carried out further analyses. Enclosure no. 2 is a single sub-square enclosure with a statue installed on the east side (*Fig. 4. 1–4*). The shape of the enclosure is related to the presence of this statue since a circular design is not typical of Turkic monuments. The site has an interesting structural design of a pit in the center of the enclosure with remains of a wooden pole.

During the excavations, a fragment of a ceramic vessel without a decoration and an iron knife were found (*Fig. 4. 5*). The combination of objects with such design features are most prevalent in the tradition of the Inner Asian Turks in the period between 552 and 745 AD. The iron knife is characteristic of the material culture of early medieval nomads and does not have a precise chronology. The most important object for dating in the Bayan-Bulag-I Complex is a stone statue that was crafted from an ancient “deer” stone (*Fig. 4. 6–7*). This is evidenced by the presence of an embossed ring feature in the bottom half of the statue.

It should be noted that the re-using of ancient statues was not uncommon among the Turks in the early Middle Ages. This phenomenon has also been observed at a number of sites in other territories of Inner Asia (Altai, Tuva, Central Mongolia). Based on the design of a vessel in the right hand and in the left hand, a sword suspended from a belt, the sculpture installed near enclosure no. 2, crafted from an ancient deer stone, belongs to a series of classical Turkic images of male warriors. The analysis of images on sculpture allows one to precisely date the statue. Swords with rectangular elongated crosshairs are characteristic of Turkic weapons of the second half of the 7th – the first half of the 8th centuries. The earring from the statue near enclosure no. 2 is similar those discovered on Turkic monuments of the first half of the 8th century. Thus, the excavated complex can be attributed to the Katandinsky stage of the Turkic culture (the second half of the 7th – the first half of the 8th centuries).

The complex of five enclosures excavated at the Har Uzur-I site is attributed to the same period of the history of the Mongolian Altai Turks. It is located in the valley of the Dund Us river, near the center of Hovd Somon, in the Khovd Aimag. Excavations were carried out in 2012. Square-shaped objects enclosures with walls composed of 2–4 slabs are arranged in a N-S oriented row (*Fig. 5. 1–2*). In the study of enclosures, the variability of internal and external structures was recorded: sacrificial pits in the western part of the structure, statues or balbal to the east, traces of animal bones, fragments of ceramics, and other material finds (*Fig. 5. 3–4*). The only complete find at Har Uzur is a knife (*Fig. 5. 5*),

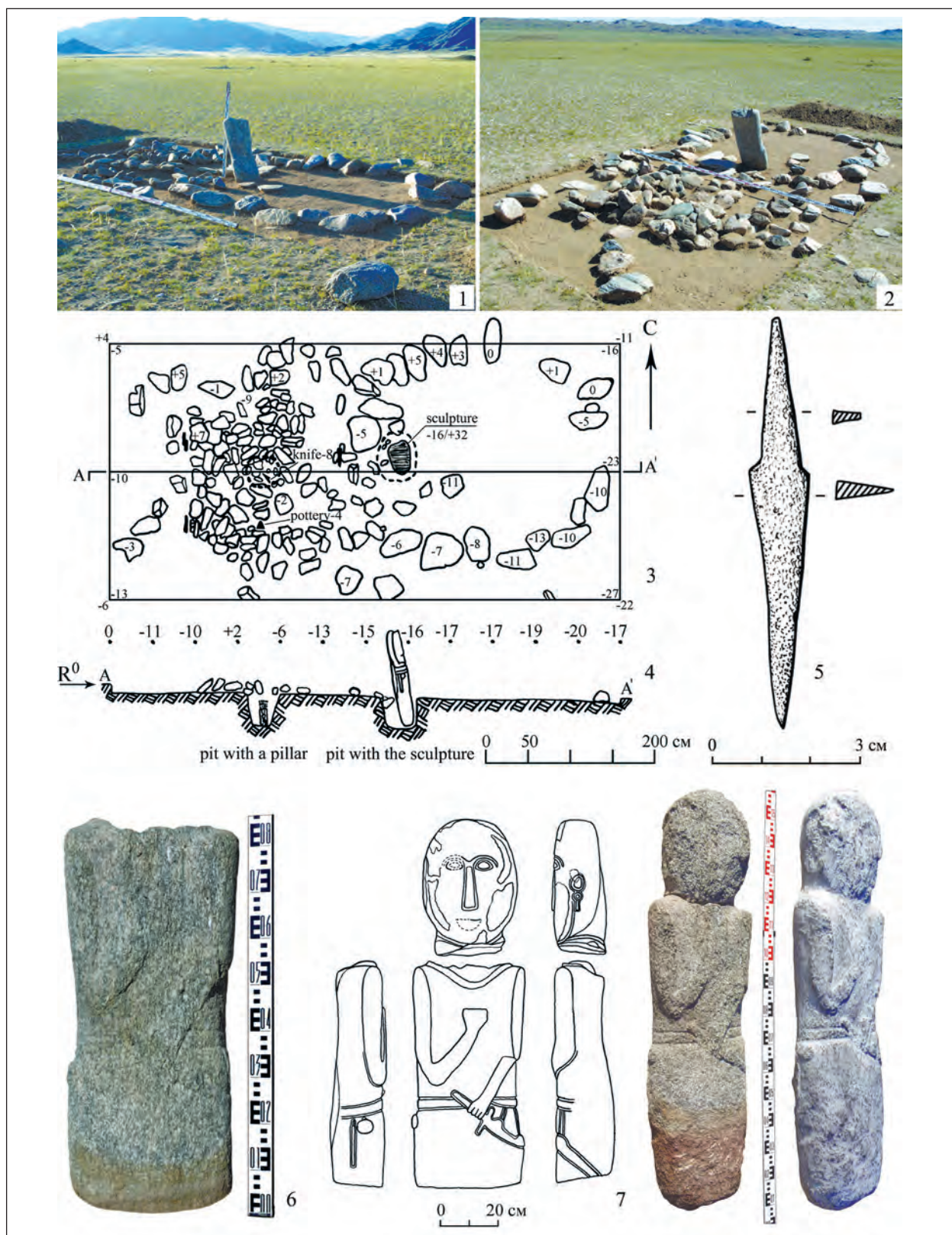

Fig. 4. Bayan-Bulag-I complex. 1: General view of the complex, photo from the south-east; 2: General view of the complex, photo from the southwest; 3-4: General plan and section of the structure; 5: Iron knife from the enclosure; 6-7: Stone sculpture

Рис. 4. Комплекс Баян-Булаг-1. 1: Общий вид комплекса, фото с юго-востока; 2: Общий вид комплекса, фото с юго-запада; 3-4: Общий план и разрез сооружения; 5: Железный нож из оградки; 6-7: Каменное изваяние

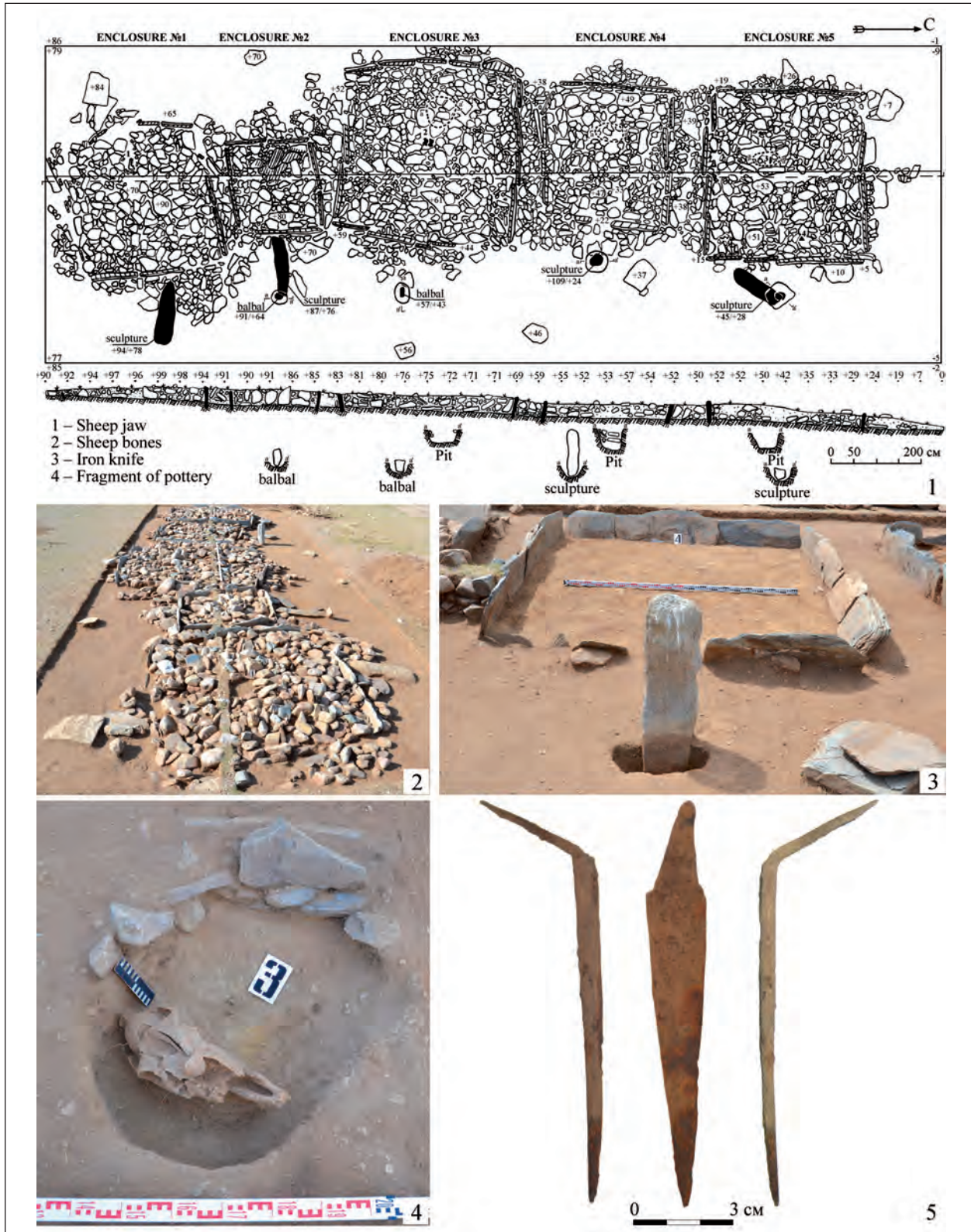

Fig. 5. Har Uzur-I Complex. 1: The general plan of the complex; 2: View of the complex from the south; 3: View of enclosure no. 4 and the statue after removing the internal components, photo from the east; 4: Horse skull from the central part of enclosure no. 3; 5: Iron knife from enclosure no. 5

Рис. 5. Комплекс Хар узур-1. 1: Общий план комплекса; 2: Вид комплекса с юга; 3: Вид оградки №4 и изваяния после снятия внутреннего заполнения, фото с востока; 4: Череп лошади из центральной части оградки №3; 5: Железный нож из оградки №5

which is typologically similar to the knife from the Bayan-Bulag-II complex, but only slightly larger.

An example of the adjacent enclosures constructed at different times can be found at one of the sites excavated by the Buyant expedition – the Biyreg complex in the Khovd Aimag (*Fig. 6*). Soon after runic inscriptions were discovered on the enclosure, the slab with runic inscription was taken to Khovd Museum (*Fig. 6. 1–3*). Then in 2014, the complex was completely excavated. The result shows that the site included two adjacent quadrangular enclosures situated between 0.45 m and 0.75 m apart. Both structures had been badly damaged (*Fig. 6. 4–6*). Embossed images of animals were found on one of the slabs of enclosure no. 2. No other structures and material finds were found.

The most important find is the runic inscription discovered on one of the slabs of enclosure no. 1 (*Fig. 6. 1–3*). A separate publication has been devoted to the analysis of this find. Judging by the available information, the inscription on the slab from Biyreg is among the best preserved for studying the „South Yenisei” alphabet; existing inscriptions are either badly preserved or have been poorly studied.

The analysis of the recorded characteristics of the enclosures of the Biyreg complex allows us to

make a conclusion about the time difference between enclosure no. 1 and enclosure no. 2. First, it should be noted that the structures have different orientations, and are therefore not aligned. Significant differences are also observed in the structure of the walls of the enclosures. Enclosure no. 1 is made of many slabs, which is a characteristic of earlier sites of the time of the First Turkic Khaganate. Enclosure no. 2 had a base consisting of only four large slabs; this structural design became widespread in the construction of Turkic enclosures during the Second East Turkic Khaganate. These features suggest that enclosure no. 1 was built first, enclosure no. 2 was then built next to it no earlier than at the turn of the 7th–8th centuries. A runic inscription, tamga and the image of a goat were applied supposedly by those who constructed enclosure no. 2 to the slab of the northern wall of enclosure no. 1 probably around the same time. Due to the lack of materials for dating, the remaining Turkic complexes investigated by the Buyant expedition can be dated broadly to the second half of the 6th – first half of the 8th centuries AD. Further analysis of these structures and comparison with existing sites allow us to trace the architectural variability of nomads’ ritual practices during this period.

RESULT AND DISCUSSION

One of the key issues in Turkic Archaeology of Inner Asia is related to the interpretation of the „*ogradki*” enclosures and their accompanying structures (sculptures, stelae, *balbals*, altars, etc.). Currently, Turkic ritual complexes (enclosures with sculptures and *balbals*) are considered by most archaeologists as „commemorative” structures. Russian researchers are consistent proponents of this view. V. D. Kubarev has also adhered to this point of view. However, he has also remarked in a number of his articles that it is impossible to state unequivocally that all enclosures were designated „commemorative” structures, and more excavated materials are required to reasonably resolve this issue.

Alternative interpretations of the Turkic enclosures have been presented by other researchers. Some relied mainly on contradictory information from Chinese written sources and regarded these structures as burial sites. Others suggested that Tur-

nic enclosures have a combined funeral and commemorative function.

V. A. Mogilnikov has a special point of view. He suggested that some of these structures functioned as „symbolic” burial sites – cenotaphs. This thesis has been extensively discussed by the authors of this article in other publications. The authors argue that this interpretation is most valid for early complexes in the history of the Inner Asian Turks, when prototypes of these funeral and commemorative rituals were first created.

Analysis of the new materials obtained from the excavations of the Turkic enclosures of the Mongolian Altai allows us to return to the issue of the functional purpose of these structures. First, it must be emphasized that no traces of human burial, including remains of inhumation, burnt, and calcined bones have been found at these complexes. However, Turkic kurgans with „standard” burials as well as

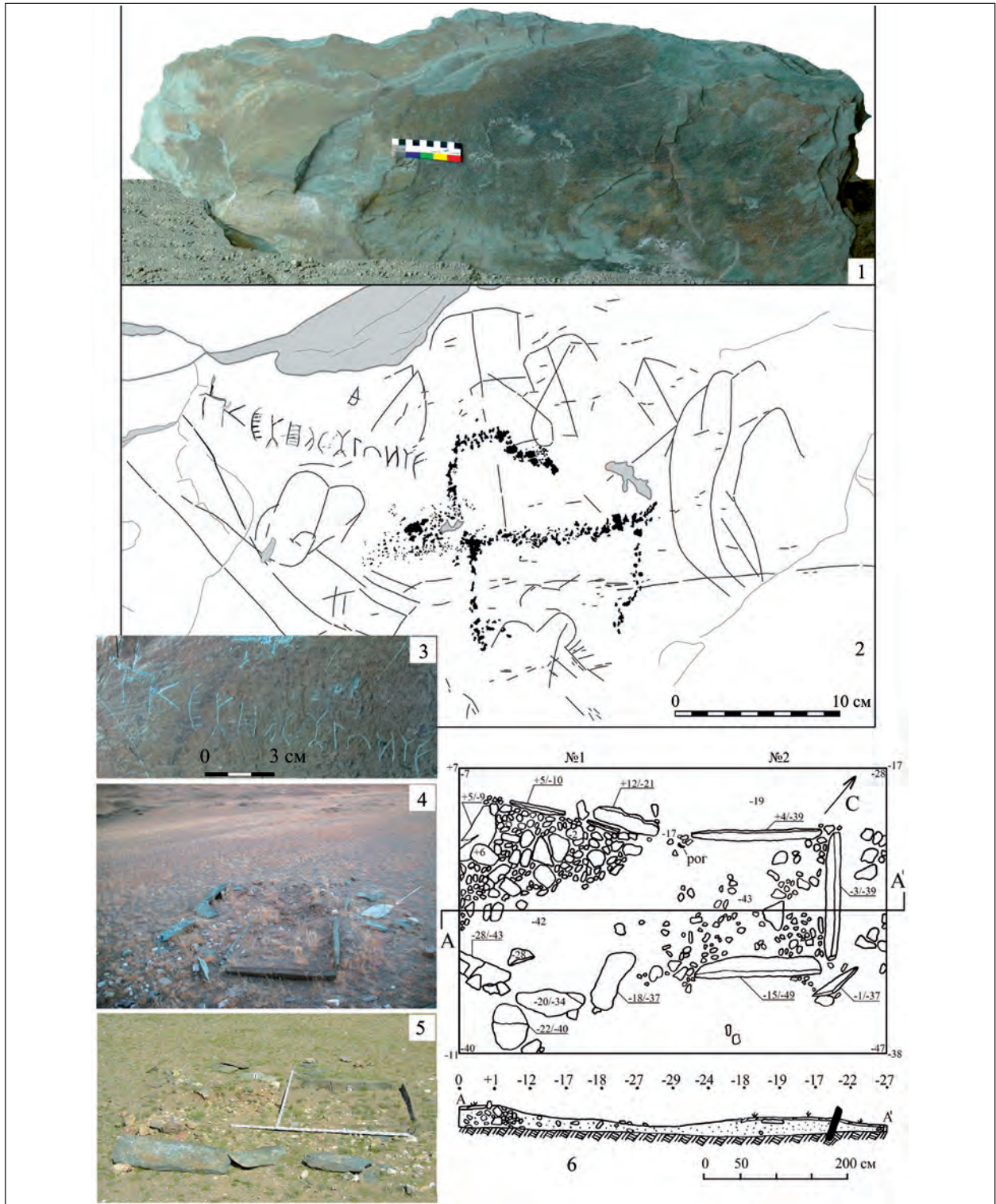

Fig. 6. Biyreg Complex. 1: View of a part of a slab from enclosure no. 1; 2: The image and the runic inscription on the slab from enclosure no. 1; 3: Runic inscription on the slab from enclosure no. 1; 4: View of the destroyed enclosures before excavation, photo from the northeast (the arrow points to the slab with the runic inscriptions); 5: View of enclosures no. 1 and 2 before the excavations, photo from the south-east; 6: Plan and section of enclosures

Рис. 6. Комплекс Бийрэг. 1: Вид части плиты из оградки №1; 2: Изображения и руническая надпись на плите из оградки №1; 3: Руническая надпись на плите из оградки №1; 4: Вид разрушенных оградок до раскопок, фото с северо-востока (стрелка указывает на плиту с надписями); 5: Вид оградок №1 и 2 до раскопок, фото с юго-востока; 6: План и разрез оградок

rock burials are known and have been excavated in the territory of the Mongolian Altai.

However, there are insufficient grounds to classify all excavated Turkic enclosures of the Mongolian Altai as cenotaphs. There is almost no known cenotaphs dated to the early history of the Turks. As far as we know, to date, only one site has been excavated in Mongolia, which dates to the period between mid-6th centuries and the end of the 6th centuries AD. It is hopeful that further excavations in the Mongolian Altai will provide new materials to address this research problem.

Considering the new fieldwork evidence and existing research on Turkic enclosures in the territory of the Mongolian Altai, the most plausible explanation at present is that these structures were used for ritual activities. This is evidenced by traces of

funeral feast, the presence of bones of domestic animals and special structures (cists, pits) where various rituals could be carried out. At the same time, the available materials show the evolution of the ritual traditions of nomads. Commemorative structures are characterized by particular design features at each stage of the development of the Turkic archaeological culture. For example, the cist is characteristic of the early period. Statues are not typically found in early enclosures whereas in the later period, there are statues with images. Expanding our knowledge base of enclosures through further future excavations will make it possible to debate and elaborate on the existing ideas about the specifics of the traditions of the nomads of this part of Inner Asia.

CONCLUSION

The information presented in this paper demonstrates a promising area of archaeological research in the study of the medieval archaeology of Mongolia. A targeted study of the Turkic enclosures accompanied by the collection of new excavated materials will allow future research to reach a new level of interpretation that could address existing inquiries. It is especially important to obtain more precise dates for most of the monuments that have been documented. This requires the extensive application of radiocarbon dating at these archaeological sites. Unfortunately, this is not often possible due to the lack of organic materials discovered in many of the enclosures. However, in complexes where such materials are present (coal, animal bones, wood residues, etc.), it is necessary to carry out targeted sampling. AMS-dating allow obtaining the desired result with a very small sample. In particular, such work was implemented in an US-Mongolian expedition in the area of Billuut (on the northern side of Lake Hoton, Zengel Somon of the Bayan-Ulgiy Aimag) in the Mongolian Altai where the team in-

vestigated five Turkic ritual complexes. In some of these enclosures, charcoal, birch bark and other organic remains were found and several radiocarbon dates were obtained to determine the chronology of the five complexes. They were assigned to the time of the First Turkic Khaganate and the Second East Turkic Khaganate (5th–8th centuries AD). In recent years such work has been carried out by the authors of this article as part of the continuation of research on the Turkic enclosures of the Mongolian Altai. It is the establishment of dating that will allow a detailed presentation of the evolution of ritual practice that is outlined in this article. Adopting varied approaches to the study of each excavated Turkic enclosure will reveal data for developing new interpretations and reviewing existing debates. Large-scale spatial studies of Turkic enclosures in Mongolia will allow us to better trace the distribution pattern of the structures of each phase of the history of the Turks. The existing studies of excavated complexes in Southern Siberia will also provide valuable reference materials.

ACKNOWLEDGMENTS

This work was supported by the Russian Science Foundation (project no. 16-18-10033 „*Formation and Evolution of Life Support Systems in Nomadic*

Societies of Altai and Adjacent Territories in the Late Antiquity and Middle Ages: Complex Reconstruction”).

REFERENCES

- AL'BAUM 1960: Al'baum, L. I.: *Balalyk-tepe. K istorii material'noj kul'tury i iskusstva Pravoberezhnogo Toharistana [Balalyk-tepe. To the History of Material Culture and Art of Right-Bank Tokharistan]*. Tashkent 1960.
- DOSYMBAEVA 2006: Dosymbaeva, A.: *Zapadnyj Tyurkskij kaganat. Kul'turnoe nasledie kazahskih stepej [Western Turkic Kaganate. Cultural Heritage of the Kazakh steppes]*. Almaty 2006.
- FITZHUGH–KORTUM 2012: Fitzhugh, W. – Kortum, R.: *Rock Art and Archaeology: Investigating Ritual Landscape in the Mongolian Altai: Field Report 2011*. Washington 2012.
- FITZHUGH–KORTUM–BAYARSAIKHAN 2013: Fitzhugh, W. – Kortum, R. – Bayarsaikhan, J.: *Rock Art and Archaeology: Investigating Ritual Landscape in the Mongolian Altai 2012: Field Report 2012*. Washington 2013.
- GAVRILOVA 1965: Gavrilova, A. A.: *Mogil'nik Kudyrge kak istochnik po istorii altajskikh plemen [Burial Kudyrge as a Source on the History of the Altai Tribes]*. Moscow–Leningrad 1965.
- GORBUNOV 2006: Gorbunov, V. V.: *Voennoe delo naseleniya Altaya v III–XIV vv. Ch. II: Nastupatel'noe vooruzhenie (oruzhie) [Military Affairs of the Altai Population in the 3rd – 14th Centuries. Part II: Offensive Armament (Weapon)]*. Barnaul 2006.
- GORBUNOV ET AL. 2015: Gorbunov, V. V. – Tishkin, A. A. – Seregin, N. N. – Muhareva, A. N. – Munhbayar, Ch.: *Prodolzhenie issledovanij tyurkskikh ogradok na territorii Mongol'skogo Altaya [Continuation of Studies of Turkic Enclosures in the Mongolian Altai]. Teoriya i praktika arheologicheskikh issledovanij [Theory and Practice of Archaeological Research]* 2015:1, 70–86.
- GORBUNOV–TISHKIN 2013: Gorbunov, V. V. – Tishkin, A. A.: *Tyurkskie ogradki pamyatnika Yaloman-VII (Central'nyj Altaj) [Turkic Enclosures of the Yaloman-VII Site (Central Altai)]. Teoriya i praktika arheologicheskikh issledovanij [Theory and Practice of Archaeological Research]* 2013:2, 82–99. [https://doi.org/10.14258/tpai\(2013\)2\(8\).-07](https://doi.org/10.14258/tpai(2013)2(8).-07)
- GORBUNOV–TISHKIN 2014: Gorbunov, V. V. – Tishkin, A. A.: *Vyyavlenie i izuchenie tyurkskikh izvayanij v doline Buyanta (Mongol'skij Altaj) [Identification and Study of Turkic Sculptures in the Buyanta Valley (Mongolian Altai)]. In: Drevnie i srednevekove izvayaniya Central'noj Azii [Ancient and Medieval sculptures of Central Asia]*. Ed.: Tishkin, A. A. Barnaul 2014, 23–27.
- GRACH 1960: Grach, A. D.: *Arheologicheskie issledovaniya v Kara-Hole i Mongun-Tajge (polevoj sezon 1958 g.) [Archaeological Research in Kara-Khol and Mongun-Taiga (field season 1958)]*. In: *TTKAE: Materialy po arheologii i ehtnografii Zapadnoj Tuvy [TTKAE: Materials on Archaeology and Ethnography of Western Tuva]*. Ed.: Potapov, L. P. Moscow–Leningrad 1960, 73–150.
- GRACH 1961: Grach, A. D.: *Drevnetyurkskie izvayaniya Tuvy [Ancient Turkic Statues of Tuva]*. Moscow 1961.
- GUMILEV 1959: Gumilev, L. N.: *Altajskaya vetv' tyurok-tugyu [The Altai Branch of the Türku-Tugyu]*. *Sovetskaya arheologiya [Soviet Archaeology]* 1959:1, 105–114.
- HUDYAKOV 1985: Hudyakov, Yu. S.: *Drevnetyurkskie pominal'nye pamyatniki na territorii Mongolii (po materialam SMIKEH v 1979–1982 gg.) [Ancient Turkic Commemoral Monuments in the Territory of Mongolia (according to the materials of SMIKE in 1979–1982)]*. In: *Drevnie kul'tury Mongolii [Ancient Cultures of Mongolia]*. Ed.: Vasilyevskii, R. S. Novosibirsk 1985, 168–184.
- HUDYAKOV–PLOTNIKOV–DANCHENOK 1988: Hudyakov, Yu. S. – Plotnikov, Yu. A. – Danchenok, G. P.: *Arheologicheskie raboty v zone stroitel'stva avtomagistrali Kyzyl – Samagaltaj – Handagajty na territorii Ovyurskogo rajona Tuvinskoj ASSR [Archaeological Work in the Construction Area of the Kyzyl – Samagaltaj – Khandagayty Highway in the Territory of the Ovsursky Region of the Tuva ASSR]*.

- In: *Drevnie pamyatniki Severnoj Azii i ih ohrannye raskopki [Ancient Monuments of North Asia and Their Protective Excavations]*. Ed.: Vasilyevskii, R. S. Novosibirsk 1988, 54–89.
- JACOBSON-TEPFER–MEACHAM 2009: Jacobson-Tepfer, E. – Meacham, J.: *Archaeology and Landscape in the Mongolian Altai: An Atlas*. New York 2009.
- KUBAREV 1984: Kubarev, V. D.: *Drevnetyurskie izvayaniya Altaya [Ancient Turkic Sculptures of Altai]*. Novosibirsk 1984.
- KUBAREV 2001: Kubarev, V. D.: Izvayanie, ogradka, balbaly (o problemah tipologii, hronologii i semantiki drevnetyurskikh pominal'nyh sooruzhenij Altaya i sopredel'nyh territorij) [Sculpture, Enclosure, Balbals (about the problems of typology, chronology and semantics of ancient Turkic memorial structures of Altai and adjacent territories)]. In: *Altaj i sopredel'nye territorii v epohu srednevekov'ya [Altai and Adjacent Territories in the Middle Ages]*. Ed.: Tishkin, A. A. Barnaul 2001, 24–54.
- KUBAREV 2005: Kubarev, G. V.: *Kul'tura drevnih tyurok Altaya (po materialam pogrebal'nyh pamyatnikov) [Culture of the Ancient Turks of the Altai (based on the funeral monuments)]*. Novosibirsk 2005.
- KUBAREV–TSEVEENDORZH 1995: Kubarev, V. D. – Tseveendorzh, D.: Novye kamennye izvayaniya Mongol'skogo Altaya [New Stone Sculptures of Mongolian Altai]. *Izvestiya laboratorii arheologii [Proceedings of the Laboratory of Archaeology]* 1995:1, 149–163.
- KYZLASOV 1990: Kyzlasov, I. L.: *Drevnetyurskaya runicheskaya pis'mennost' Evrazii (opyt paleograficheskogo analiza) [Ancient Turkic Runic Writing of Eurasia (the experience of paleographic analysis)]*. Moscow 1990.
- KYZLASOV 1994: Kyzlasov, I. L.: *Runicheskie pis'mennosti evrazijskih stepej [Runic Writing of the Eurasian Steppes]*. Moscow 1994.
- KYZLASOV 2002: Kyzlasov, I. L.: *Pamyatniki runicheskoi pis'mennosti Gornogo Altaya [Monuments of the Runic Writing of the Altai Mountains]*. Gorno-Altajsk 2002.
- MOGIL'NIKOV 1992: Mogil'nikov, V. A.: Drevnetyurskie ogradki Kara-Koba-I [Ancient Turkic enclosures Kara-Koba-I]. In: *Materialy k izucheniyu proshlogo Gornogo Altaya [Materials for Studying the Past of the Altai Mountains]*. Ed.: Surazakov, A. S. Gorno-Altajsk 1992, 175–212.
- ŌSAWA 2011: Ōsawa, R.: Revisiting the Ongi Inscription of Mongolia from the Second Turkic Qayanate on the Basis of Rubbings by G.J. Ramstedt in Suomalais-Ugrilaisen Seuran Aikakauskirja. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 93 (2011) 147–203. <https://doi.org/10.33340/susa.82435>
- OVCHINNIKOVA 1990: Ovchinnikova, B. B.: *Tyurkskie drevnosti Sayano-Altaya v VI–X vv. [Turkic Antiquities of Sayano-Altai in the 6th–10th Centuries]*. Sverdlovsk 1990.
- OVCHINNIKOVA 2004: Ovchinnikova, B. B.: Drevnetyurskie pamyatniki mogil'nogo polya Ajmyrlyg [Ancient Turkic Sites of the Grave Field Aymyrlyg]. In: *Drevnosti Vostoka [Antiquities of the East]*. Ed.: Kyzlasov, L. S. Moscow 2004, 86–110.
- SAVINOV 1994: Savinov, D. G.: *Olennye kamni v kul'ture kochevnikov Evrazii [Deer Stones in the Culture of the Eurasian Nomads]*. Saint Petersburg 1994.
- SEREGIN–SHELEPOVA 2015: Seregin, N. N. – Shelepova, E. V.: *Tyurkskie ritual'nye komplekсы Altaya (2-ya polovina I tys. n.eh.): sistematizaciya, analiz, interpretaciya [Turkic Ritual Complexes of Altai (2nd half of the 1st millennium AD): Systematization, Analysis, Interpretation]*. Barnaul 2015.
- SURAZAKOV 1993: Surazakov, A. S.: Issledovaniya v mestnosti Kotyr-Tas [Research in the Kotyr-Tas Area]. *Altaica* 1993:2, 50–51.
- SURAZAKOV–TISHKIN–SHELEPOVA 2008: Surazakov, A. S. – Tishkin, A. A. – Shelepova, E. V.: *Arheologicheskij kompleks Kotyr-Tas na Altae [Archaeological Complex Kotyr-Tas in Altai]*. Barnaul 2008.

- TISHIN–SEREGIN 2017: Tishin, V. V. – Seregin, N. N.: K voprosu o metodike prochteniya redkih znakov nekotorykh runicheskikh nadpisej Central'noj Azii (po materialam kompleksa Bijrehg v Mongol'skom Altae) [On the Question of the Method of Reading the Rare Signs of Some Runic Inscriptions in Central Asia (based on the materials of the Bijreg complex in Mongolian Altai)]. *Vestnik Sankt-Petersburgskogo gosudarstvennogo universiteta. Vostokovedenie i afrikanistika [Bulletin of St. Petersburg State University. Orientalism and Africanism]* 2017:2, 183–195. <https://doi.org/10.21638/11701/spbu13.2017.206>
- TISHKIN ET AL. 2013: Tishkin, A. A. – Grushin, S. P. – Gorbunov, V. V. – Kovalev, A. A. – Munhbayar, Ch. – Idehrhangaj, T.-O. – Fribus, A. V. – Erdehnehbaatar, D.: Rezul'taty polevykh issledovanij v Hovdskom ajmake Mongolii letom 2012 goda [The Results of Field Studies in the Khovd aimag of Mongolia in the Summer of 2012]. *Vestnik Novosibirskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya: Istorija, filologiya: Arheologiya i ehtnografiya [Bulletin of Novosibirsk State University. Series: History, Philology: Archeology and Ethnography]* 12 (2013) 157–170.
- TISHKIN ET AL. 2015: Tishkin, A. A. – Gorbunov, V. V. – Seregin, N. N. – Muhareva, A. N. – Idehrhangaj, T.-O. – Munhbayar, Ch.: Rezul'taty arheologicheskikh issledovanij v Zapadnoj i Central'noj Mongolii v 2014 g. [The Results of Archaeological Research in Western and Central Mongolia in 2014]. *Teoriya i praktika arheologicheskikh issledovanij [Theory and Practice of Archaeological Research]* 2015:2, 69–92.
- TISHKIN ET AL. 2016: Tishkin, A. A. – Gorbunov, V. V. – Muhareva, A. N. – Seregin, N. N. – Munhbayar, Ch.: Izuchenie arheologicheskikh pamyatnikov Mongol'skogo Altaya (po rezul'tatam ehkspedicionnykh rabot v 2015 g.) [Study of the Archaeological Monuments of the Mongolian Altai (according to the results of the expeditionary works in 2015)]. *Teoriya i praktika arheologicheskikh issledovanij [Theory and Practice of Archaeological Research]* 2016:4, 152–171.
- TISHKIN ET AL. 2019: Tishkin, A. A. – Iderkhangai, T. – Gorbunov, V. V. – Seregin, N. N.: Rannetjurkskaja ogradka kompleksa Hurjeje zuslan-I (Mongol'skij Altaj) [The Early Turkic enclosure of the Khuree zuslan-I complex (Mongolian Altai)]. *Teoriya i praktika arheologicheskikh issledovanij [Theory and Practice of Archaeological Research]* 2019:4, 178–186.
- TISHKIN–ERDENEBAATAR 2008: Tishkin, A. A. – Erdenebaatar, D.: Pervye rezul'taty Bujantskoj arheologicheskoi jekspedicii [The First Results of the Buyant Archaeological Expedition]. In: *Altai-Sajanskaja gornaja strana i istorija osvoenija ee kochevnikami [Altai-Sayan Mountainous Country and the History of its Development by Nomads]*. Ed.: Tishkin, A. A. Barnaul 2008, 165–167.
- TISHKIN–GORBUNOV–GORBUNOVA 2011: Tishkin, A. A. – Gorbunov, V. V. – Gorbunova, T. G.: *Altaj v epohu srednevekov'ya: illyustrirovannyj istoricheskij atlas [Altai in the Middle Ages: an Illustrated Historical Atlas]*. Barnaul 2011.
- TISHKIN–GORBUNOV–SEREGIN 2017: Tishkin, A. A. – Gorbunov, V. V. – Seregin, N. N.: Tyurkskie ogradki arheologicheskogo pamyatnika Bayan bulag-II v Mongol'skom Altae: rezul'taty issledovanij i kompleksnogo analiza [Turkic Enclosures of the Archaeological Site Bayan Bulag-II in the Mongolian Altai: Results of Research and Complex Analysis]. *Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta [Tomsk State University Bulletin]* 424 (2017) 136–144. <https://doi.org/10.17223/15617793/424/19>
- TRIFONOV 1973: Trifonov, Yu. I.: Ob ehtnicheskoi prinadlezhnosti pogrebenij s konem drevnetjurksskogo vremeni (v svyazi s voprosom o strukture pogrebal'nogo obryada tyurkov-tugyu) [On the ethnicity of burials with a horse of the ancient Turkic time (in connection with the question of the structure of the funeral rite of the Türk Turks)]. In: *Tyurkologicheskij sbornik [Turkological Collection]*. Ed.: Kononov, A. N. Moscow 1973, 351–374.
- TURBAT ET AL. 2016: Turbat, Ts. – Bayarhyg, N. – Lepec, S. – Bernard, V.: Mongol altajin turuu ba tuuhehn ueijn orshin suugchdyn cogc sudalгаа» төслийн hehehrijн шинzhilgehehnij товч ur dun [Compre-

hensive Survey of Mongolians Early and Historical Periods. Results of Fieldwork]. In: *Mongolian archeologi 2017 [Mongolian Archaeology 2015]*. Ed.: Chuluun, S. Ulaanbaatar 2016, 172–176.

VOLKOV 2002: Volkov, V. V.: *Olennye kamni Mongolii [Deer Stones of Mongolia]*. Moscow 2002.

ТЮРКСКИЕ ОГРАДКИ МОНГОЛЬСКОГО АЛТАЯ: НОВЫЕ ДАННЫЕ О ТРАДИЦИЯХ РИТУАЛЬНЫХ ПРАКТИК КОЧЕВНИКОВ В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

АЛЕКСЕЙ АЛЕКСЕЕВИЧ ТИШКИН – НИКОЛАЙ НИКОЛАЕВИЧ СЕРЕГИН

В период с 2007 по 2015 г. участниками совместной Буянтской российско-монгольской экспедиции, организованной несколькими университетами России и Монголии, проводились планомерные исследования тюркских «поминальных» комплексов (VI–VIII вв. н.э.) на территории Монгольского Алтая. В научной литературе подобные объекты обозначаются как «оградки» в связи с их характерной конструкцией из плит, поставленных на ребро. В процессе полевых работ зафиксировано несколько сотен таких сооружений, сопровождаемых изваяниями, балбалами и другими объектами. В статье представлены материалы раскопок 27 тюркских оградок, исследованных участниками Буянтской экспедиции в разных частях Монгольского Алтая. Авторами подробно рассмотрены вопросы хронологии обозначенных комплексов на основе анализа направлений эволюции конструктивных особенностей объектов. Представлен опыт интерпретации таких сооружений с учетом всех выявленных характеристик. Большое внимание уделено изучению выявленных каменных изваяний, а также зафиксированной надписи на одной из плит оградок. Перспективы дальнейших исследований тюркских «поминальных» комплексов связаны с широким использованием методов естественных наук, а также проведением целенаправленных полевых работ.

КУШНАРЕНКОВСКАЯ КУЛЬТУРА ИЛИ ПСЕВДОКУШНАРЕНКОВСКИЙ ТИП КЕРАМИКИ В ТОБОЛО-ИРТЫШЬЕ?

АЛЕКСАНДР СЕРГЕЕВИЧ ЗЕЛЕНКОВ*

Ключевые слова: *раннее средневековье Западной Сибири, псевдокушнаренокровский тип керамики, бакальский, потчевашский, карымский типы памятников*

Абстракт: *В статье анализируется группа керамики с раннесредневековых памятников Тоболо-Иртышья, закрепившаяся в историографии как кушнареноквская. Результаты исследования данного типа посуды в контексте керамических напластований Усть-Терсюкского и Коловского городищ доказывают невозможность выделения отдельного ее слоя. Данные фрагменты керамики не образуют серии и последовательностей на поселениях, вынуждая рассматривать их в рамках бакальского, карымского и потчевашского типов керамики в виде образцов импорта. Эта гипотеза подтвердилась при анализе погребального обряда, где могилы с «кушнареноквскими» чертами не образовали специфической группы. Иное происхождение данной гончарной традиции доказывают результаты изучения пропорциональности форм, где образцы сосудов с могильников Усть-Тара-7, Перейминского, Устюг-1 и Ревды-5, показали явное отличие от традиционных для Западной Сибири форм потчевашских (горносталевских), бакальских и карымских типов керамики. В следствие этих данных, автором предлагается закрепить «псевдокушнаренокровский тип» за посудой, предположительно имеющей свои истоки в гончарстве населения степного Приаралья и Южного Урала, считая ее импортом и материальным свидетельством трассовых секвенций в течение IV–VII вв. н.э.¹*

До начала 2000-х гг. по разным причинам уровень интенсивности исследований и публикаций по средневековью Западной Сибири в целом оставался низким, что предопределило фрагментарность сведений и системы доказательств археологическими фактами, которые стали бы подспорьем при глубоком исследовании проблемы генезиса кушнареноквской культуры.² Все это время основным объектом обсуждения были

сосуды и их фрагменты, напоминающие уральские экземпляры на ряде памятников Тоболо-Иртышья.³

В настоящее время интенсивность открытия и исследований средневековых комплексов в Зауралье увеличилась. Укрепилось представление о комплексности бакальской,⁴ потчевашской⁵ и нижнеобской культур,⁶ хотя вместе с этим появилось твердое ощущение об их неод-

* Тюменский государственный университет, 625003 г. Тюмень, ул. Володарского 6. qvimen@hotmail.com

¹ Работа выполнена при поддержке гранта РФФИ № 19-39-90009 «Хронологические аспекты культурогенеза в Западной Сибири эпохи раннего средневековья». Расширенная версия статьи ранее была передана в печать в сборник *Ab origine* 11 (г. Тюмень). В связи с высоким значением исследований по освещаемой теме для венгерского читателя она повторно публикуются в данном сборнике в тезисном изложении.

² GENYING 1961; GENYING 1972; MAZSITOV 1977; IVANOV 1999; MATVEJEVA 2007; IVANOV 2015.

³ MATVEJEVA 2007a; BOTALOV ET AL. 2013; RAFIKOVA 2014; BOTALOV 2016.

⁴ RAFIKOVA 2010.

⁵ GENYING–ZDANOVICS 1987; KONYIKOV 2007.

⁶ DANCSENKO 2008; ZIKOV 2012.

нородности, обсуждаемое большинством исследователей.⁷ Следствием этого стали факты обнаружения в синхронных массивах сосудов на многослойных памятниках, как на поселениях, так и в некрополях, сопутствующей керамики.⁸ Контрастирующая и отличающаяся по технике орнаментации и морфологии от серийных экземпляров бакальского (*рис. 6; рис. 8. 1–3*), потчевашского (*рис. 7; рис. 8. 7–9*) и карымского типов (*рис. 8. 4–6*), она стала важным аргументом к продолжению поиска исходных компонентов кушнаренковской культуры.

Источники и методы

Поселения и могильники с керамикой псевдокушнаренковского облика территориально занимают лесостепную и подтаежную зоны рр. Тобол, Исеть, Ишим и Иртыш. Всего памятников – 24, из них 15 – поселенческих комплексов (3 – неукрепленные, остальные – городища) и 9 некрополей (*рис. 1*).

Для попытки обоснования кушнаренковского горизонта на поселенческих памятниках нами были построены графики распределения керамики на городищах Усть-Терсюкское-1 и Коловское в программе Autocad Civil 3D⁹ (*рис. 3–4; табл. 1*). В исследовании учтены 669 фр. бакальской, 117 фр. юдинской и 42 фр. кушнаренковской с городища Усть-Терсюкское 1, 377 фр.

По нашему мнению, основной проблемой в исследованиях последних лет заключается в том, что отдельные категории фактов (погребения и керамика) рассматривались вне контекста памятников и историко-культурной ситуации раннего средневековья в лесостепи и подтайге Западной Сибири. Чтобы заполнить эту лауну, мы попытаемся проанализировать основной источник к выделению псевдокушнаренковского типа в Западной Сибири – керамику, в ее археологическом контексте.

бакальской, 372 фр. саргатской и 13 фр. кушнаренковской с городища Коловское.

В сравнительном анализе целых форм посуды бакальского (21 единица), потчевашского (32 единицы), кушнаренковского (20 единиц) и псевдокушнаренковского (21 единица) типов с помощью методики поиска «сосудов-подражаний» и общей пропорциональности сосудов (*рис. 5–6*).¹⁰

В качестве попытки поиска особенных черт погребального обряда у могил с псевдокушнаренковской посудой был произведен дискриминантный анализ 202 погребений по признаку «культурная принадлежность посуды» (*рис. 10*).

⁷ BOTALOV 2016.

⁸ МАТВЕЈЕВА 2007а.

⁹ Бесплатная студенческая версия.

¹⁰ BOBRINSZKI 1999, 53–54; CETLIN 2012, 161–162.

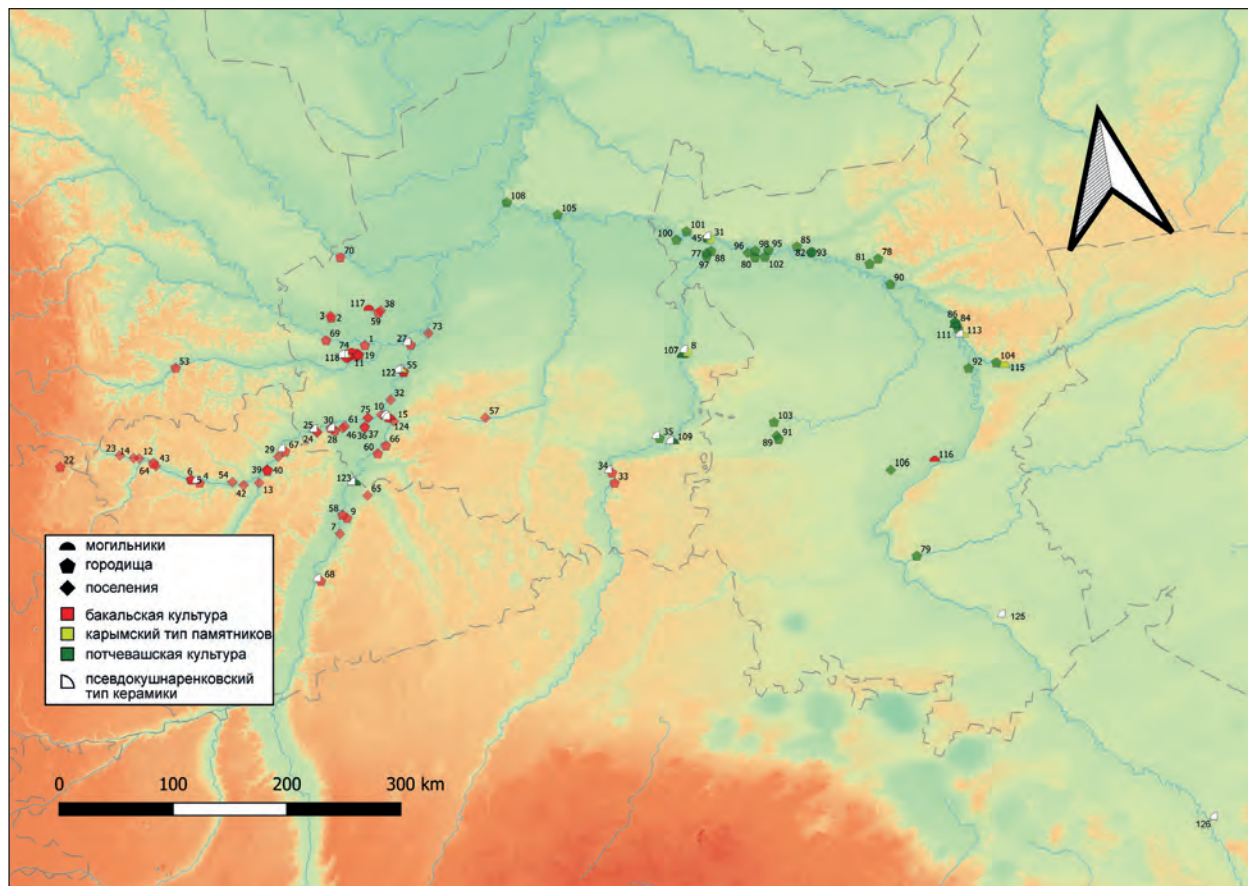

Рис. 1. Карта распространения керамики псевдокушнаренковского типа на фоне памятников лесостепного и подтаежного Тоболо-Иртышья (выделены жирным). 1: Антоново 1; 2: Аракчино 1; 3: Аракчино 4; 4: Большое Бакальское; 5: Большое Мыльниковское; 6: Малое Мыльниковское; 7: Борки-1; **8: Борки 1**; 9: Боровое 2; 10: Бузан-2; 11: Буторлыга 9; 12: Верхний Яр 4; 13: Воденниково III; 14: Гусино 4; 15: Дачное-2; 16: Дуванское 22; 17: Дуванское 30; 18: Дуванское 4; 19: Дуванское I; 20: Дуванское IIб; 21: Захаркино 1; 22: Зотинское I; 23: Ильинская 1; **24: Исетское II**; **25: Исетское III**; 26: Искра 2; 27: Калачик; 28: Коловское; 29: Коршуново I; 30: Красногорское; **31: Красноярское**; 32: Криволукское-8; 33: Кучум-гора; **34: Ласточкино Гнездо**; **35: Логиновское**; 36: Луговое-1; 37: Луговое-2; 38: Малый Байрык-1; 39: Мурзино-2; 40: Мурзинское-1; 41: Мурзинское-1; 42: Нечунаево 2; 43: Нижнеярское 3; 44: Новоникольское I; 45: Новоникольское IV; 46: Онуфриевский Борок-15; **47: Панское**; 48: Перейминское I; 49: Перейминское 10; 50: Перейминское 7; 51: Подверчено 4; 52: Придуванское I; 53: Прыговское; 54: Прыговское III; **55: Ревда-2.1 (I)**; 56: Ревда-3; 57: Русаковское; 58: Савин 2; 59: Святой Бор-1; 60: Скородумское; 61: Сосенка-24; 62: Старо-Лыбаевское-1а; **63: Старо-Лыбаевское-1б**; 64: Суварышское (Борок); 65: Суерь-1; 66: Упоровское; **67: Усть-Терсюкское**; **68: Усть-Утякское I**; 69: Царево; 70: Шарянка 4; 71: ЮАО 6; 72: ЮАО 7; 73: Юртобор 3; 74: Юрты 2; 75: Яр-IX; 76: Яр-VIII; 77: Ашеваны IV; 78: Большая пристань; 79: Большой Лог; 80: Кит 4; 81: Новоягодное 2; 82: Ямсыса XVII; 83: Мурлинское; 84: Айткуллово 14; 85: Александровка VI; 86: Атак 4; 87: Атачка I; 88: Ашеваны III; 89: Березово; 90: Богочаново 2; 91: Дарвино 2; 92: Евгацино городище; 93: Ямсыса I; 94: Ямсысы XIV; 95: Хутор-Бор 3; 96: Утьма I; 97: Тюрмитаки VII; 98: Тантис II; 99: Тентис I; 100: Саургачи II; 101: Скородум I; 102: Петрово; 103: Новокарасук VI; 104: Лисино II; 105: Долговское I; 106: Горносталевское; 107: Викуловское кладбище; 108: Потчеваш; **109: Лихачевский**; 110: Окуневский; 111: Аиткулово I; 112: Красноярка IV; **113: Усть-Тара 7**; 114: Алексеевка 51; 115: Алексеевка 50; 116: Черноозерье; 117: Инкульский; **118: Козлов Мыс-2**; 119: Новое I; **120: Перейминский I**; 121: Перейминский 4; **122: Ревда-5**; **123: Усть-Суерское-1**; **124: Устюг-1**; 125: Исаковка I; 126: Бобровский могильник

I. kép. A pszeudokusnarenkovói típusú kerámia elterjedési térképe a Tobol-Irtis vidék erdős sztyeppi és tajgai átmeneti zónájának egykorú lelőhelyein (vastagon kiemelve). 1: Antonovo 1; 2: Araksino 1; 3: Araksino 4; 4: Bolsoje Bakalszkoje; 5: Bolsoje Milnyikovszkoje; 6: Maloje Milnyikovszkoje; 7: Borki-1; **8: Borki 1**; 9: Borovoje 2; 10: Buzan-2; 11: Butorliga 9; 12: Verhnyij Jar 4; 13: Vogvennyikovo III; 14: Guszino 4; 15: Dacsnoje-2; 16: Duvanszkoje 22; 17: Duvanszkoje 30; 18: Duvanszkoje 4; 19: Duvanszkoje I; 20: Duvanszkoje IIb; 21: Zaharkino 1; 22: Zotyinszkoje I; 23: Iljinszkaja 1; **24: Iszetszkoje II**; **25: Iszetszkoje III**; 26: Iszakra 2; 27: Kalacsik; 28: Kolovszkoje; 29: Korsunovo I; 30: Krasznogorszkoje; **31: Krasznajarszkoje**; 32: Krivolukszkoje-8; 33: Kucsum-gora; **34: Lasztockino Gnyezdo**; **35: Loginovszkoje**; 36: Lugovoje-1; 37: Lugovoje-2; 38: Malij Bajrik-1; 39: Murzino-2; 40: Murzinszkoje-1;

41: Murzinszkoje-1; 42: Nyecsunajevo 2; 43: Nyizsnyejarszkoje 3; 44: Novonyikolszkoje I; 45: Novonyikolszkoje IV;
 46: Onufrijevszkij Borok-15; **47: Papszkoje**; 48: Perejminszkoje 1; 49: Perejminszkoje 10; 50: Perejminszkoje 7;
 51: Podvercseno 4; 52: Priduvanszkoje 1; 53: Prigovszkoje; 54: Prigovszkoje III; **55: Revda-2.1 (1)**; 56: Revda-3;
 57: Ruzakovszkoje; 58: Szavin 2; 59: Szvjatoj Bor-I; 60: Szkorodumszkoje; 61: Szoszenka-24; 62: Sztaro-Libajevszkoje-1a;
63: Sztaro-Libajevszkoje-1b; 64: Szuvarisszkoje (Borok); 65: Szuer-1; 66: Uporovszkoje; **67: Uszty-Tyerszjukszkoje**;
68: Uszty-Utyakszkoje 1; 69: Carjevo; 70: Sarjanka 4; 71: IOAO 6; 72: IOAO 7; 73: Jurtohor 3; 74: Jurti 2; 75: Jar-IX;
 76: Jar-VIII; 77: Asevani IV; 78: Bolsaja prisztany; 79: Bolsoj Log; 80: Kip 4; 81: Novojagodnoje 2; 82: Jamszisz XVII;
 83: Murlinszkoje; 84: Ajtkulovo 14; 85: Alekszandrovka VI; 86: Atak 4; 87: Atacska I; 88: Asevani III; 89: Berezovo;
 90: Bogocsanovo 2; 91: Darvino 2; 92: Jevgascino gorogyiscse; 93: Jamszisz I; 94: Jamszisz XIV; 95: Hutor-Bor 3;
 96: Utyma I; 97: Tyurmityjaki VII; 98: Tantyisz II; 99: Tyentyisz I; 100: Szaurgacsi II; 101: Szkorodum I; 102: Petrovo;
 103: Novokaraszuk VI; 104: Liszino II; 105: Dolgovszkoje 1; 106: Gornosztalevszkoje; 107: Vikulovszkoje kladbiscse;
 108: Potcsevas; **109: Lihacsevszkij**; 110: Okunyevszkij; 111: Ajtkulovo I; 112: Krasznojarka IV; **113: Uszty-Tara 7**;
 114: Alekszejevka 51; 115: Alekszejevka 50; 116: Csornoozerje; 117: Ipkulszkij; **118: Kozlov Misz-2**; 119: Novoje 1;
120: Perejminszkij 1; 121: Perejminszkij 4; **122: Revda-5**; **123: Uszty-Szujerszkoje-1**;
124: Usztyug-1; **125: Iszakovka 1**; **126: Bobrovkai temető**

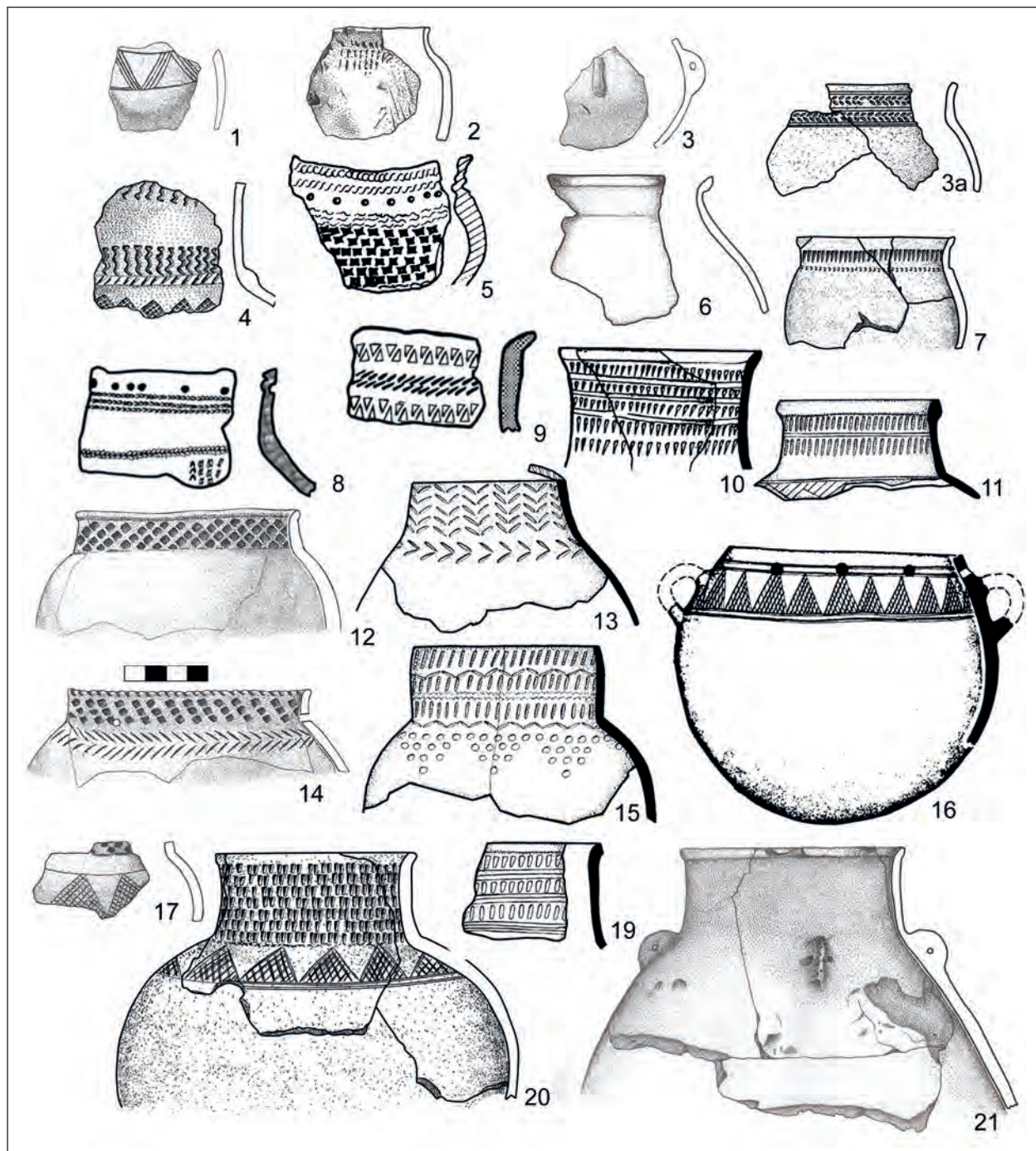

Рис. 2. Псевдокушнаренковская керамика, примеры из поселенческих комплексов: 1, 3, 12, 14, 17: Папское городище; 2, 6, 21: Усть-Терсюкское; 4-5: Старо-Лыбаевское 1а и 1б; 8-9: Калачик 1; 3а, 7, 20-21: Усть-Утяк 1; 6, 10-11, 13, 15-16, 19: Коловское городище

2. kép. Pszeudokushnarenkovói telepkerámia. 1, 3, 12, 14, 17: Papszkoje gorogyiscse; 2, 6, 21: Uszty-Tyerszjukszkoje; 4-5: Szaro-Libajevszkoje 1a és 1b; 8-9: Kalacsik 1; 3a, 7, 20-21: Uszty-Utyak 1; 6, 10-11, 13, 15-16, 19: Kolovszkoje gorogyiscse

АНАЛИЗ

Исходя из анализа распределения керамики на поселениях, кушнаренковская керамика не образует отдельного горизонта, залегая небольшими скоплениями в бакальском и саргатском слоях (рис. 3).

Таблица 1. Характеристики керамических слоев раннего средневековья на городищах Коловское и Усть-Терсюкское 1
1. táblázat. A Kolovszkoje és Uszty-Tyerszjukszkoje 1 gorogyicsék kora középkori rétegeiben feltárt kerámialeletek jellemzői

ПАМЯТНИК	ТИП КЕРАМИКИ	КОЛ-ВО ФР.	СР. ГЛ-НА	МИН. ГЛ-НА	МАКС. ГЛ-НА
Усть-Терсюк	юдинская	117	-1,51	-2,3	-0,8
	псевдокушнаренковская	42	-1,51	-2	-1,07
	бакальская	669	-1,52	-2,4	-1
Коловское	юдинская	230	-0,69	0,6	-2,2
	псевдокушнаренковская	13	-0,65	0,2	-1,3
	бакальская	377	-0,82	0,7	-2,4
	саргатская	372	-0,96	0,5	-2,6

Анализ целых форм посуды с могильников показал, что кушнаренковская и псевдокушнаренковская группы керамики существенно отличаются пропорциями от традиционных типов

западносибирской керамики (рис. 9). Это в основном сосуды средних-высоких пропорций, и отдельные примеры с высокими пропорциями.

Таблица 2. Распределение сосудов раннего средневековья по пропорциональности
2. táblázat. A kora középkori kerámiaik arányaik szerinti elkülönítése

ТИП ПОСУДЫ	НИЗКИЕ-СРЕДНИЕ	СРЕДНИЕ	СРЕДНИЕ-ВЫСОКИЕ	ВЫСОКИЕ
карымская	10	1		
бакальская	9	12		
потчевашская	12	18	2	
кушнаренковская		6	10	3
псевдокушнаренковская		4	11	5

По результатам дискриминантного анализа (рис. 10) наблюдаем, что независимыми выглядит первая группа погребений с потчевашской (горносталевой) керамикой, а также вторая и третья группы с бакальской и карымской соответственно. Низкая точность группировки чет-

вертого, пятого, шестого и седьмого кластеров объясняется близостью параметров с бакальскими и карымскими могилами, что, несомненно, ставит под сомнение возможность выделения псевдокушнаренковского типа могил.

ОБСУЖДЕНИЕ

Как мы видим, псевдокушнаренковская керамика в контексте раннесредневековых памятников Западной Сибири оставляет неоднозначное впечатление. Она не формирует однородной серии погребений или отдельных слоев на поселениях, всегда сопутствуя в Приоболье бакальскому и карымскому,

а в Прииртышье – потчевашскому (горносталевскому) и карымскому типам. Иная природа представлений у гончаров, производивших псевдокушнаренковскую посуду, выражается средними-высокими и высокими пропорциями сосудов не редко с плоским дном, ручками, тонким резным орнаментом, что отдаляет ее

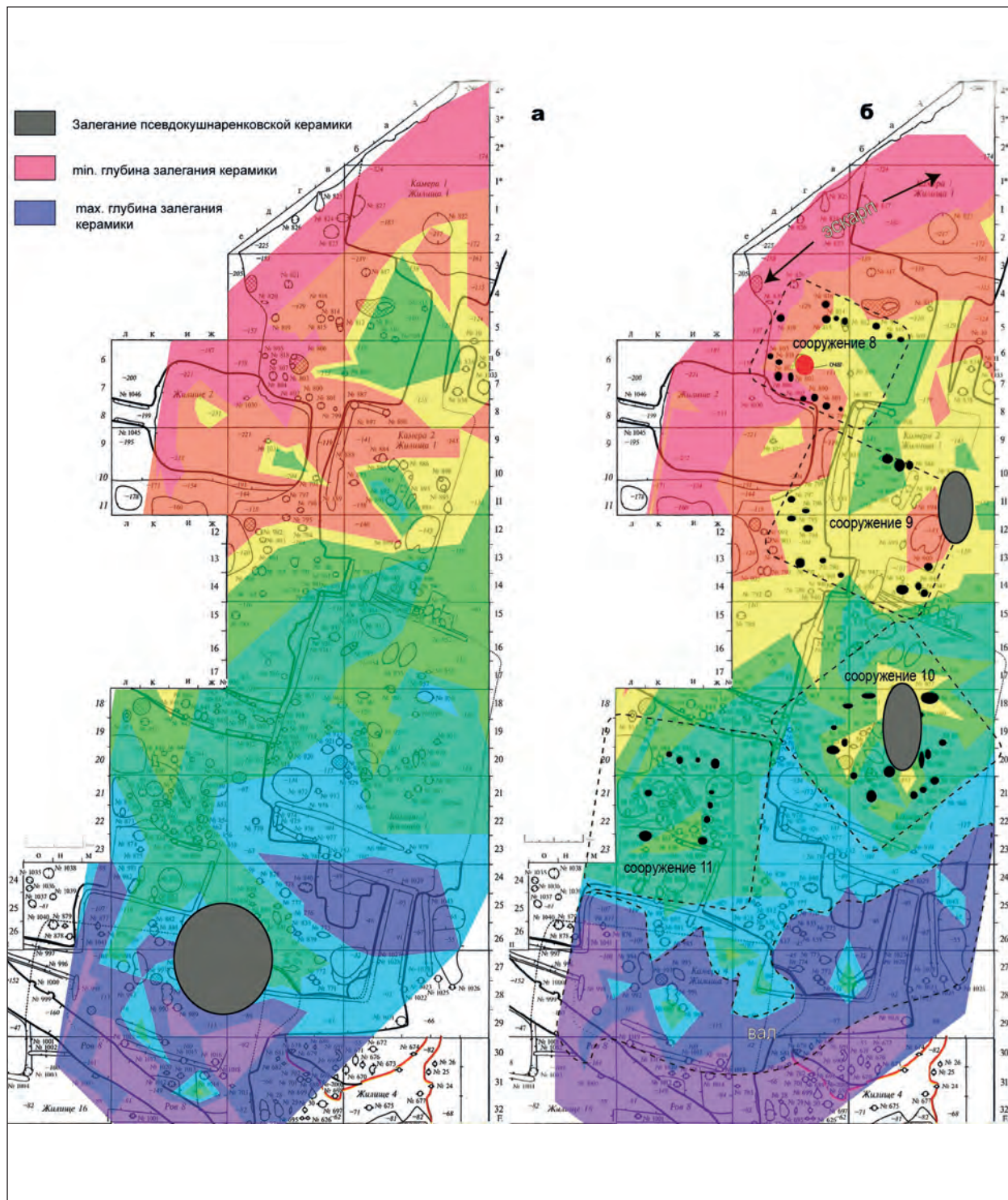

Рис. 3. Расположение псевдокушнаренковской керамики в саргатском (а) и бакальском (б) слоях Коловского городища
 3. kép. Pszeudokusnarenkovói kerámialeletek elhelyezkedése a kolovszkoje gorogycsce szargatszakai (а) és bakali kultúrához tartozó (б) rétegeiben

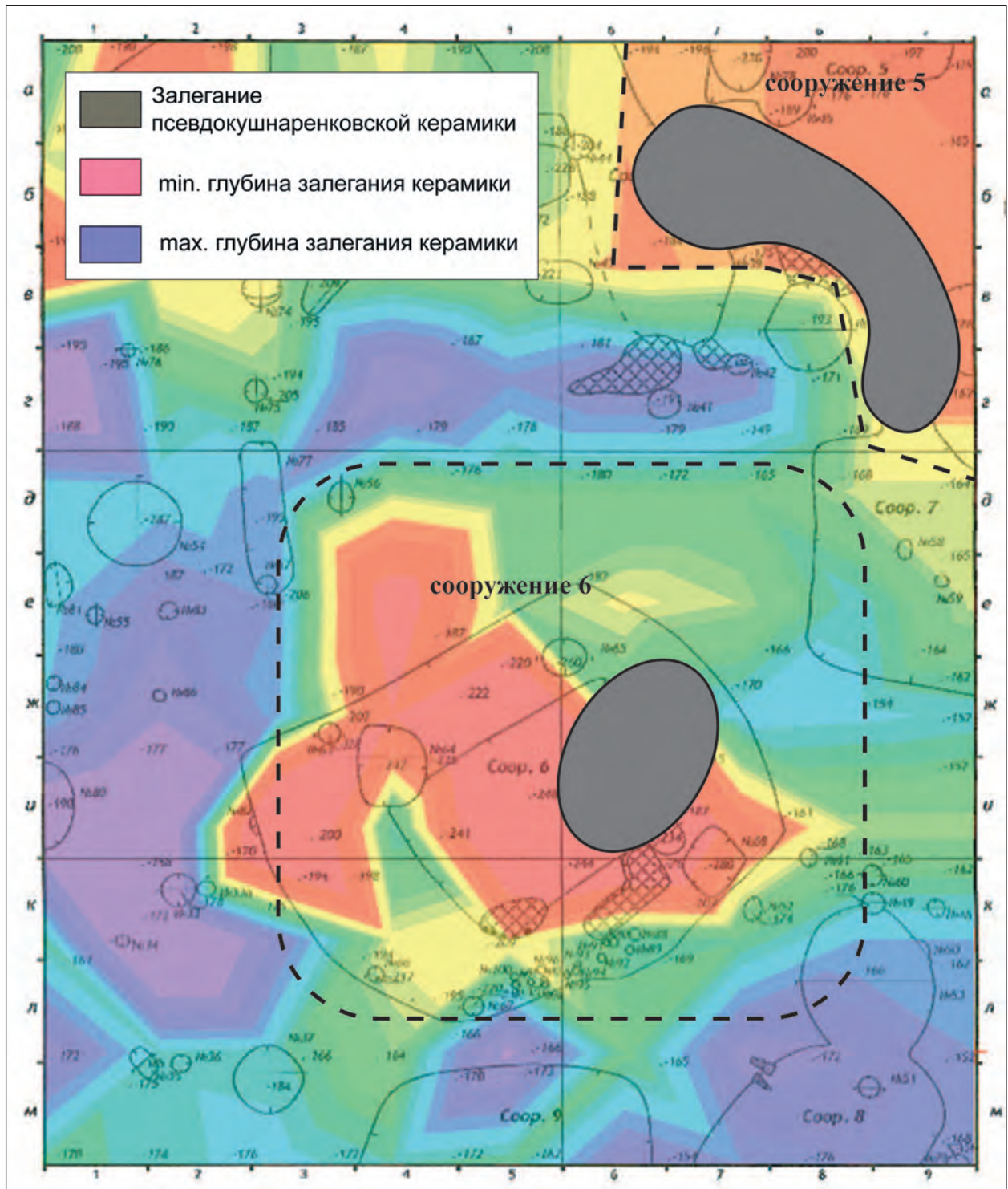

Рис. 4. Расположение псевдокушнаренковской керамики в бакальском слое городища Усть-Терсюкское I.
 4. kép. Pszeudokusnarenkovói kerámialeletek elhelyezkedése az Ustytyerszjukszkoje I. górgyisicse bakali kultúra idejére datálható rétegében

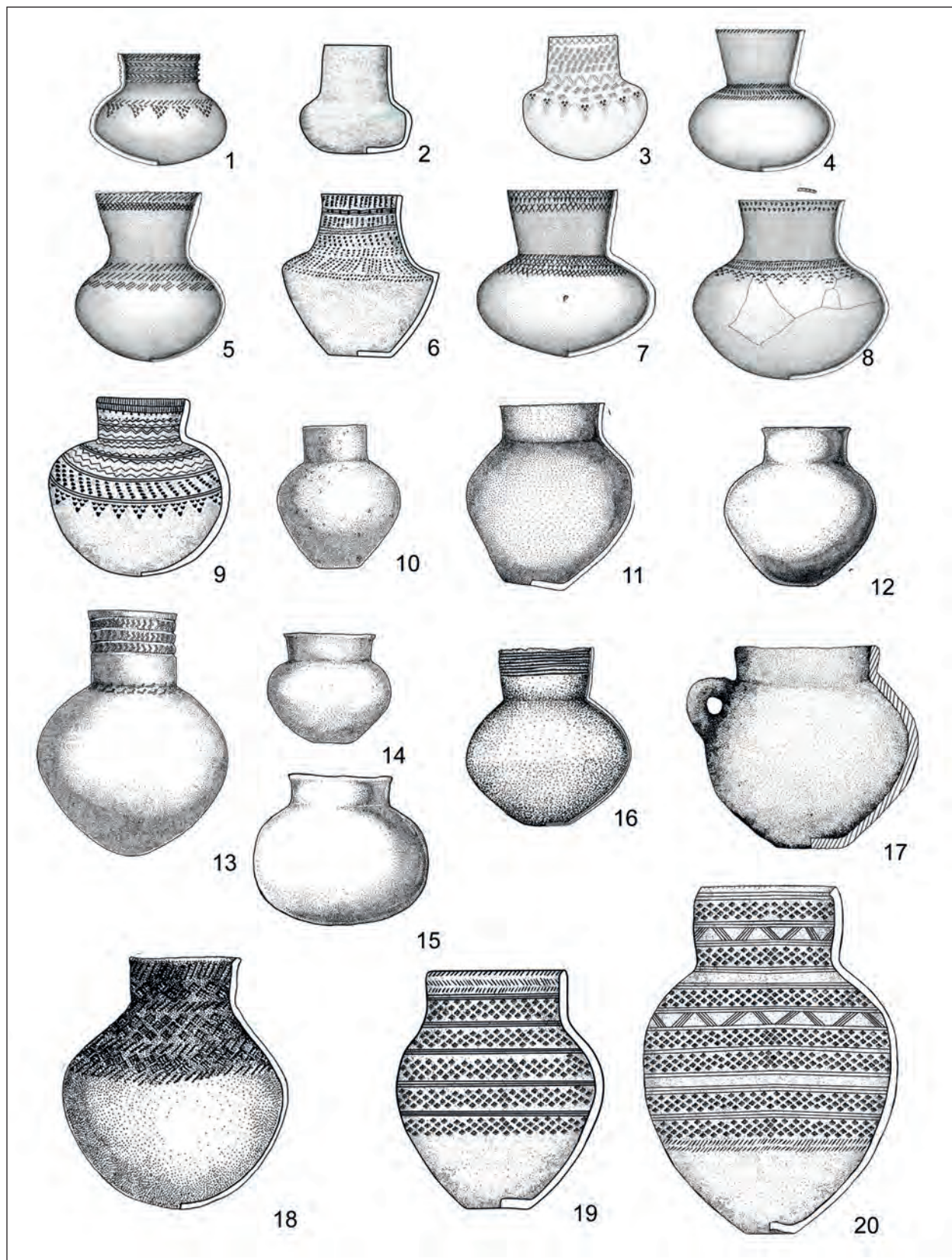

Рис. 5. Псевдокушнаренковская керамика из могильников Тоболо-Иртышья. 1, 4–5, 7–8: Перейминский могильник; 2–3, 6, 9: Бобровский могильник; 10–15, 17–18: Устюг-1; 16: Ревда-5; 19–20: Усть-Тара-7
 5. kép. A Tobol-Irtis vidék temetőinek pseudokusnarenkovói kerámiai. 1, 4–5, 7–8: Perejmai temető; 2–3, 6, 9: Bobrovkai temető; 10–15, 17–18: Usztyug 1; 16: Revda-5; 19–20: Uszty-Tara-7

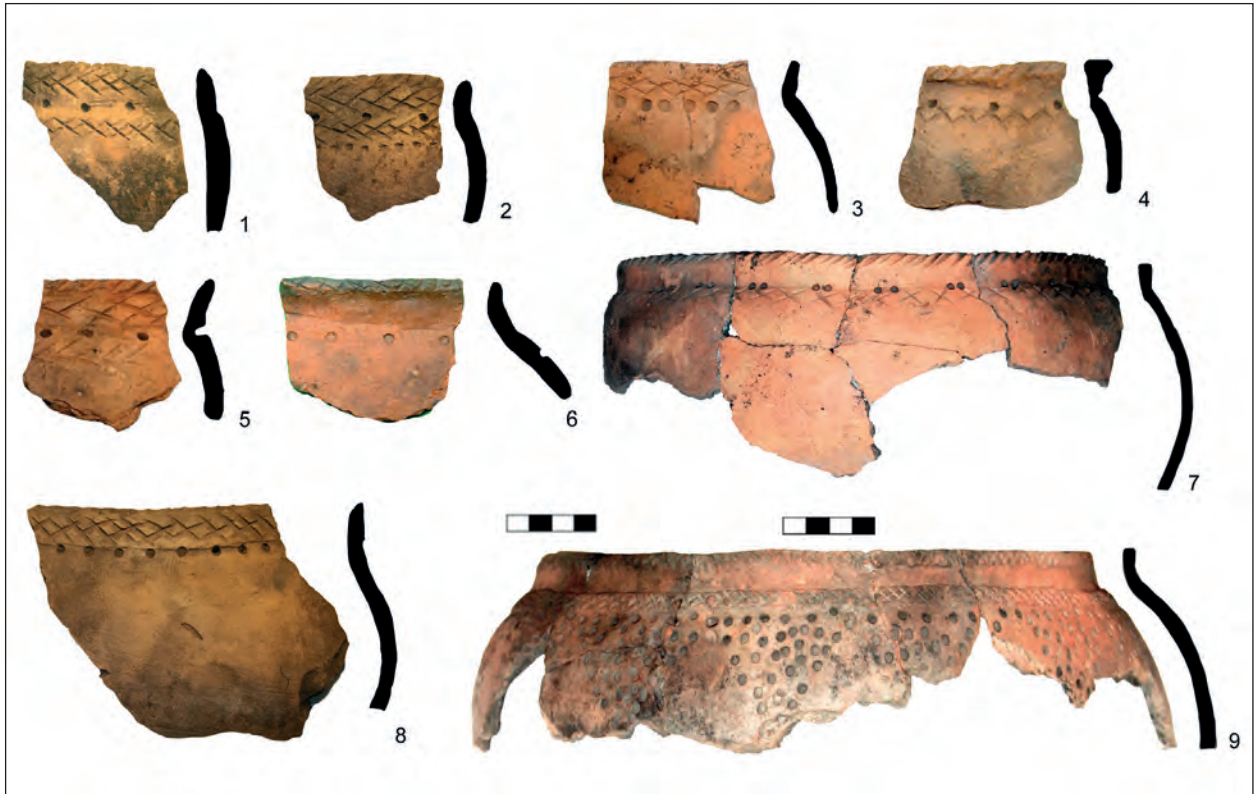

Рис. 6. Примеры поселенческой керамики бакальского типа с Борки-1 (1–2, 8) и Папского (3–7, 9) городищ
6. кър. Bakali típusú telepkerámia Borki-1 (1–2, 8) és Papszkoje gorogyiscse (3–7, 9) lelőhelyekről

от традиционных лесостепных и подтаежных форм бакальского, карымского и потчевашского (горносталевского) типов как в плане морфологии, так и в орнаментике.

В данном случае, материалы Южного Урала с кушнарниковской керамикой действительно создают впечатление о возможности их использования в качестве прямых аналогий западносибирской. Сложность возникает при сопоставлении орнаментов и дополнительных структурных элементов, так как в отличие от псевдокушнарниковской оформление уральских экземпляров стандартизовано (рис. 12).¹¹ В такой ситуации общий для них высокий индекс пропорций является непрочным признаком для сравнения.

Еще одна сложнейшая проблема при поиске аналогий – хронология. Результаты корреляции относительных и абсолютных дат (рис. 11) комплексов с керамикой псевдокушнарниковского типа показывают парадоксально широкий интервал,

начало которого падает на поздний саргатский период (III–IV вв. н.э.), а верхний рубеж (VIII в. н.э.) на потчевашское время. Стоит полагать, что для рассматриваемых образцов не только место происхождения, но и время было различным.

Мы не отрицаем возможности производства псевдокушнарниковской керамики местными бакальскими, карымскими и потчевашскими гончарами, но, как уже было показано, производство сосудов данного типа не входило ни в одну гончарную традицию, соответственно, либо эта керамика была прямым импортом, либо существовала в качестве подражаний.

По общим чертам (плоскодонность, дополнительные функциональные части в виде ручек и защипов для подвешивания, низкий уровень орнаментации или ее отсутствие) рассматриваемая коллекция близка описаниям посуде культур степного пояса, в частности, джетыясарской. Так, для сосуда из кургана 28 (рис. 5. 17) могильника

¹¹ VASZILJEVA 1993, 45; IVANOV 1999, 47–61; ZELENKOV 2015; BJELJAVSZKAJA–PROCENKO 2018, 212–213.

Рис. 7. Примеры поселенческой керамики потчевашского типа с Логиновского (1–4, 6), Борки-1 (7–8) и Молчановского (5) городищ
 7. kép. Potsevasi típusú telepkerámia Loginovszkoje (1–4, 6), Borki-1 (7–8) és Molcsanovszkoje gorogyiscse (5) lelőhelyekről

Устюг-1 ближайшими аналогиями могут быть экземпляры из памятников этапа Джетыясар I,¹² для группы сосудов (рис. 5. 10–16) – керамика из памятников Кызыл-Жар, (курган 1), Городищенское IX, Зевакино (курган 3).¹³ Для населения подтаежного Прииртышья также не редки были контакты с миром кочевников. Подобные сосудам из Усть-Тары 7 (рис. 5. 19–20) формы находим в памятниках Северного Казахстана,¹⁴ как и фрагментам поселенческой керамики с Усть-Терсюкского-1, Усть-Утякского-1 и Коловского городищ (рис. 2. 2, 6, 10–11, 13, 15–16, 19, 21) в материалах джетыясарской культуры.¹⁵

Таким образом, отвечая на вопрос, поставленный в заголовке работы, на сегодняшний

день представляется необоснованным выделение кушнаренковской культуры за пределами Южного Урала. Как представляется, целесообразно закрепить для рассматриваемого типа керамики «псевдокушнаренковская», вкладывая несколько характеристик. Во-первых, она существенно отличается от традиционных типов керамики Тоболо-Иртышья раннего Средневековья и собственно кушнаренковской Приуралья. Во-вторых, технологически данная керамика имеет степное происхождение, что может говорить об ее импортном характере и свидетельствовать в пользу продолжительных взаимодействий аборигенов Западной Сибири и кочевников степи.

¹² LEVINA 1996, рис. 77.

¹³ GRUDOCKO 2019.

¹⁴ ARSZLANOVA 1983, 105–117.

¹⁵ LEVINA 1996, рис. 74.

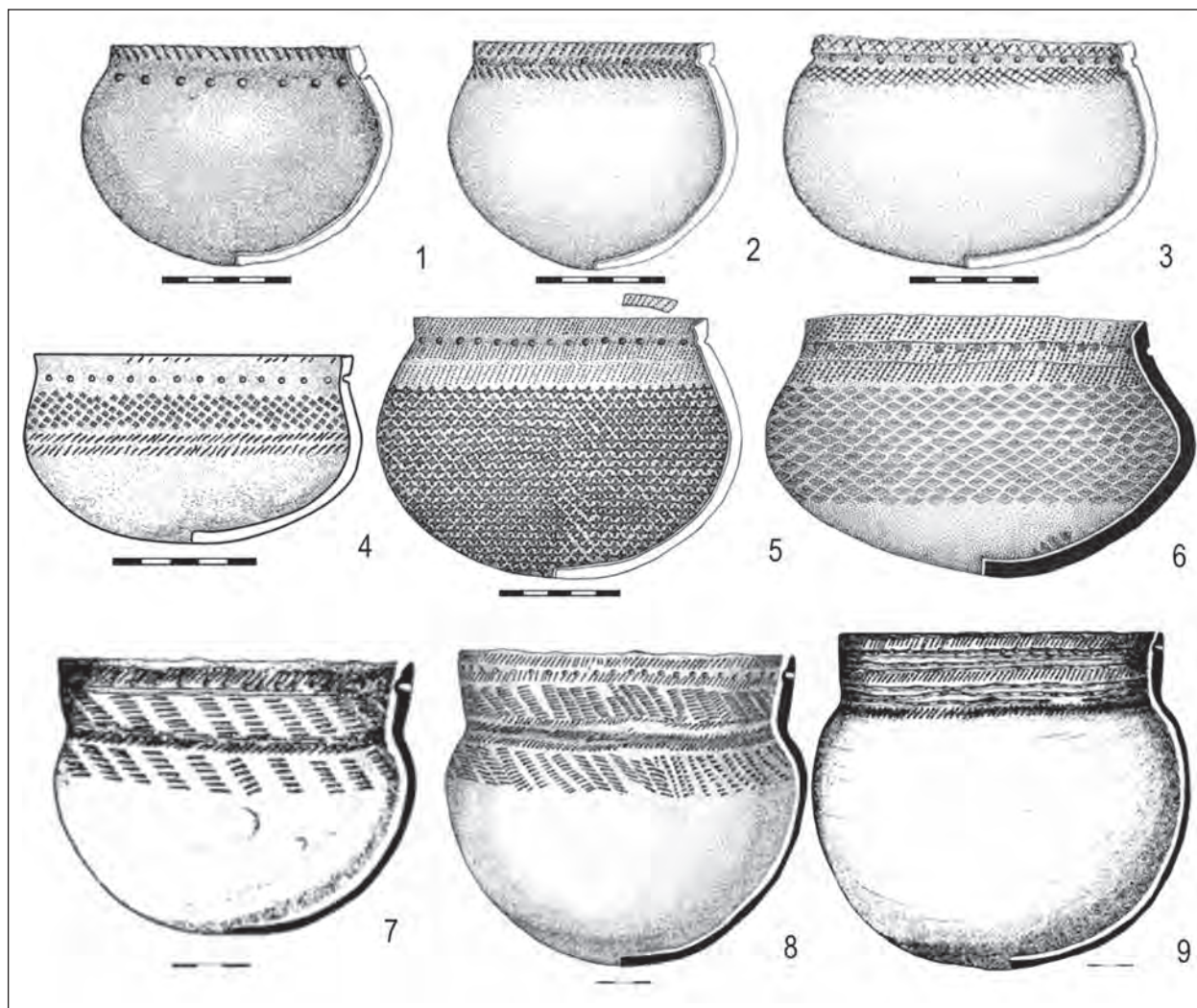

Рис. 8. Примеры целых форм бакальского (1–3), карымского (4–6) и потчевашского (7–9) типов керамики из могильников Тоболо-Иртышья. 1–3: Козловский могильник; 4: Усть-Тара-7; 5–6: Козловский могильник; 7–9: Викуловское кладбище

8. kép. Egész edények a Tobol-Irtis vidéke temetőinek bakali (1–3), karimi (4–6) és potcsevasi (7–9) típusú kerámiái közül. 1–3: Kozlovi temető; 4: Uszty-Tara-7; 5–6: Kozlovi temető; 7–9: Vikulovszkoje kladbiscse

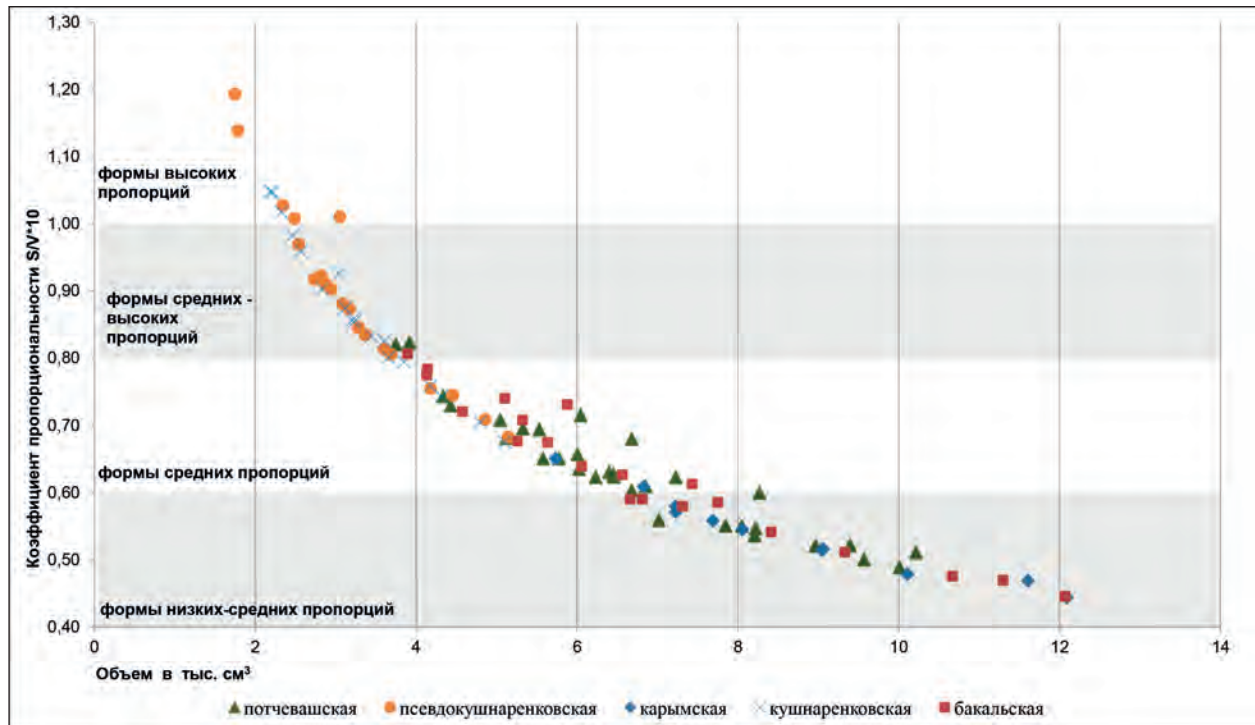

Рис. 9. График пропорциональности сосудов раннего средневековья
9. kép. A kora középkori kerámiaedények formai arányainak grafikonja

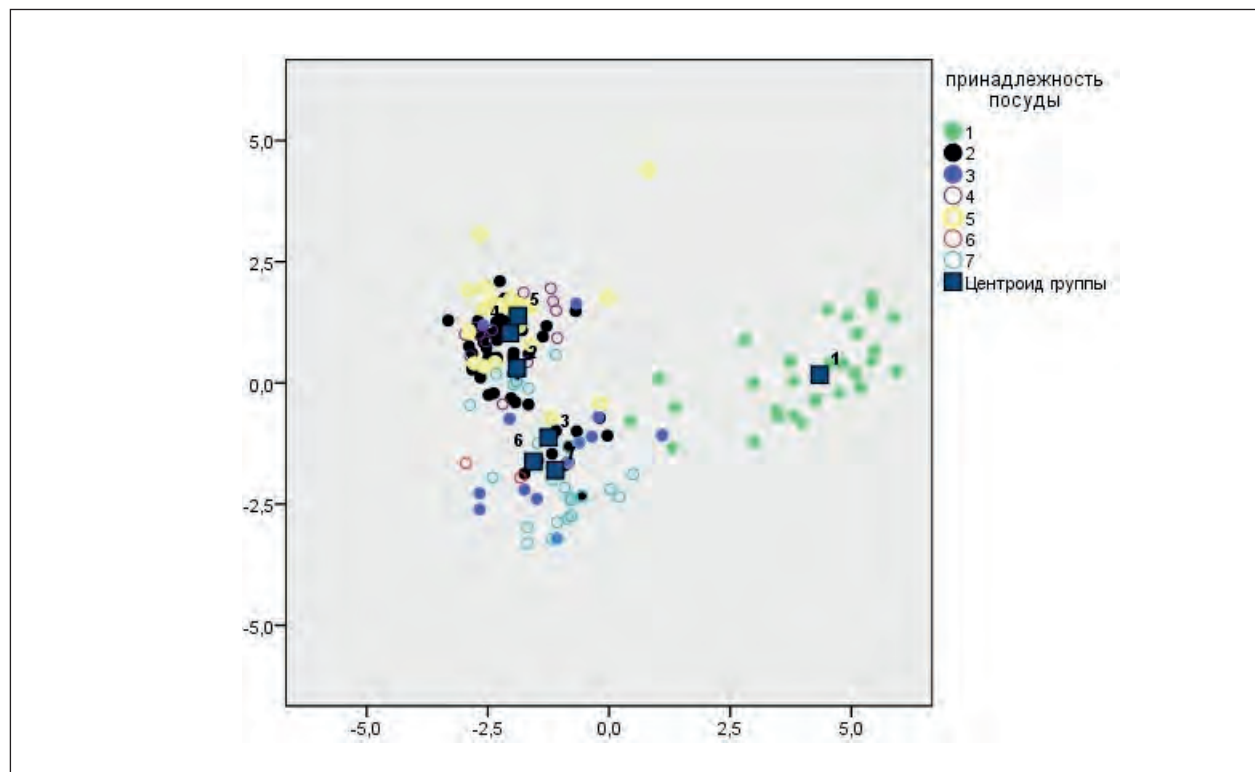

Рис. 10. Результат дискриминантного анализа погребений раннего средневековья Тоболо-Иртышья по признаку «культурная принадлежность посуды». 1: Потчевашская; 2: Бакальская; 3: Карымская; 4: Бакальская и псевдокушнаренковская; 5: Молчановская и псевдокушнаренковская; 6: Псевдокушнаренковская; 7: Без атрибуции
10. kép. A Tobol-Irtis vidéke kora középkori sírjainak diszkrimináns analízise az „edények kulturális hovatartozása” alapján.
1: Potcsevási; 2: Bakal; 3: Karimi; 4: Bakali és pszeudokusnarenkovói; 5: Molcsanovói és pszeudokusnarenkovói; 6: Pszeudokusnarenkovói; 7: Attribútum nélkül

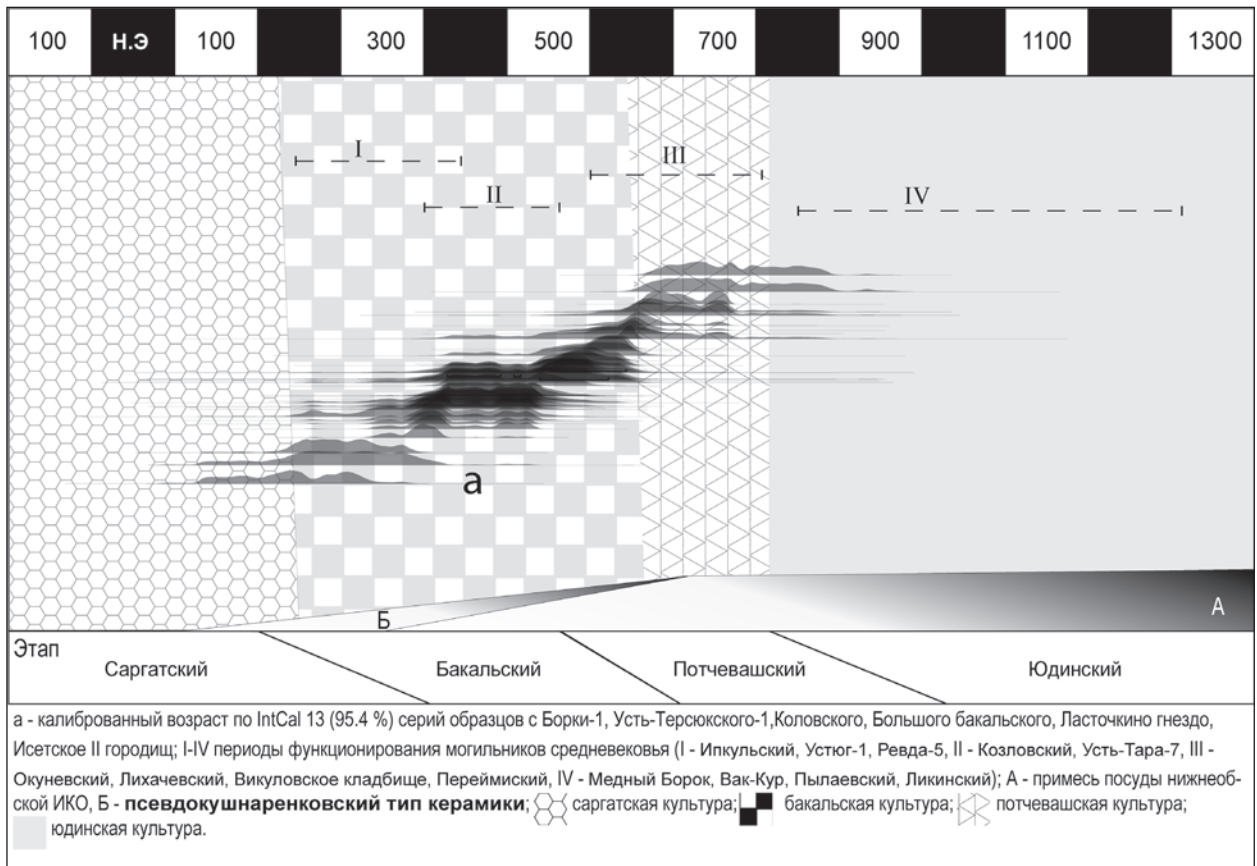

Рис. 11. Предварительная схема формирования средневековых комплексов лесостепи и подтаежной зон Тоболо-Иртышья в эпоху раннего средневековья

11. kép. A Tobol-Irtis vidék erdős sztyeppi és tajgai átmeneti zónája kora középkori lelőhelyeinek feltételezhető keletkezési folyamatai

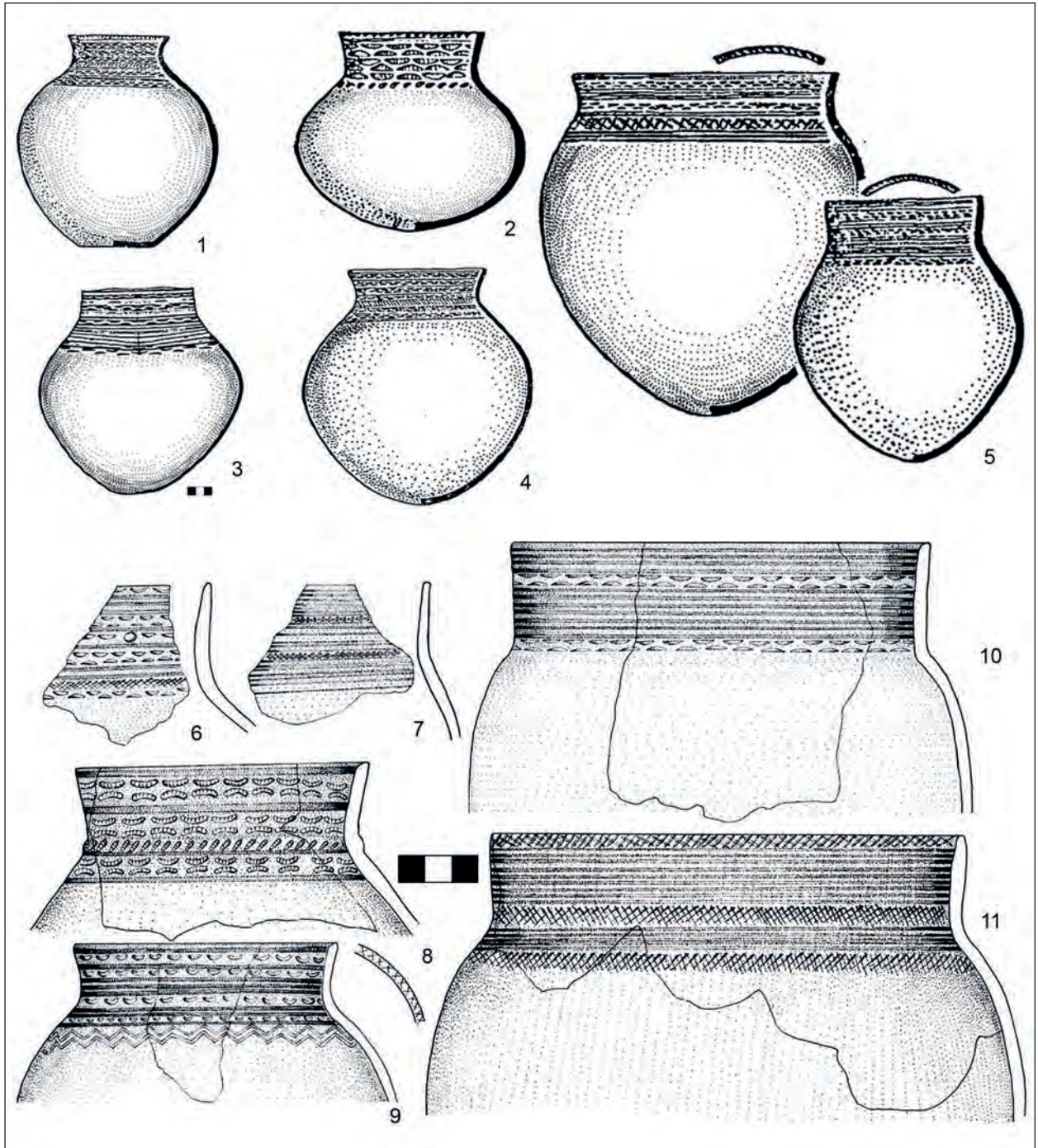

Рис. 12. Примеры керамики кушнаренковской культуры Южного Урала
12. kép. A Dél-Urál kusnarenkovói kultúrájának jellegzetes kerámialeletei

ЛИТЕРАТУРА

- ARSZLANOVA 1983: Арсланова, Ф. Х.: К вопросу о связях племён Павлодарского Прииртышья с населением Западной Сибири (VII–XI вв.). In: *Этнокультурные процессы в Западной Сибири*. Отв. ред.: Матющенко, В. И. Томск 1983, 105–117.
- VJELJAVSZKAJA–PROCENKO 2018: Белявская, О. С. – Проценко, А. С.: Керамический комплекс городища Уфа-II как отражение этнокультурных процессов в эпоху средневековья (по материалам раскопок 2017 года). In: *Древние и средневековые общества Евразии: перекресток культур. Сборник материалов международного научного симпозиума*. Отв. ред.: Уразова, А. И. Уфа 2018, 204–224.
- BOBRINSKIJ 1999: Бобринский, А. А.: Гончарная технология как объект историко-культурного изучения. In: *Актуальные проблемы изучения древнего гончарства*. Науч. ред.: Бобринский, А. А. Самара 1999, 5–109.
- BOTALOV 2016: Боталов, С. Г.: Историко-культурные горизонты в эпоху раннего железного века и средневековья лесостепного Зауралья. In: *Археология Южного Урала. Лес, лесостепь (проблемы культурогенеза)*. Челябинск 2016.
- BOTALOV ET AL. 2013: Боталов, С. Г. – Гущина, Е. В. – Кайдалов, А. И. – Сечко, Е. А.: К итогам исследования бакальского историко-культурного горизонта. In: *II-й Международный мадьярский симпозиум: сб. науч. тр.* Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 14–38.
- SETLIN 2012: Цетлин, Ю. Б.: *Древняя керамика: теория и методы историко-культурного подхода*. Москва 2012.
- DANCSENKO 2008: Данченко, Е. М.: К характеристике историко-культурной ситуации в Среднем Прииртышье на рубеже раннего железного века и Средневековья. In: *Проблемы Бакальской культуры: матр. Семинара*. Науч. ред.: Боталов, С. Г. Челябинск 2008, 45–60.
- GENYING 1961: Генинг, В. Ф.: К вопросу о продвижении сибирского населения в Западное Приуралье в I тыс. н.э. In: *Вопросы истории Сибири и Дальнего Востока*. Отв. ред.: Дулов, В. И. Новосибирск 1961, 329–336.
- GENYING 1972: Генинг, В. Ф.: Южное Приуралье в III–VII вв. (проблемы этноса и его происхождения). In: *Проблемы археологии и древней истории угров*. Отв. ред.: Смирнов, А. П. – Чернецов, В. Н. – Эрдели, И. Ф. Москва 1972, 221–295.
- GENYING–ZDANOVICS 1987: Генинг, В. Ф. – Зданович, С. Я.: Лихачевский могильник на р. Ишим – памятник потчевашской культуры VI–VIII вв. н.э. In: *Ранний железный век и средневековье Урало-Иртышского междуречья*. Отв. ред.: Зданович, Г. Б. Челябинск 1987, 119–133.
- GRUDOSKO 2019: Грудочко, И. В.: *Курганы с «усами» как ритуальные комплексы кочевников урало-казахстанских степей (IV–VII вв. н. э.). Дисс. ... канд. ист. наук*. Челябинск 2019.
- IVANOV 1999: Иванов, В. А.: *Древние угро-мадьяры в Восточной Европе*. Уфа 1999.
- IVANOV 2015: Иванов, В. А.: Угры Предуралья: продолжение темы. *Поволжская археология* 2015:4, 201–219. <https://doi.org/10.24852/pa2015.4.14.201.219>
- KONYUKOV 2007: Кониюков, Б. А.: *Омское Прииртышье в раннем и развитом средневековье*. Омск 2007.
- LEVINA 1996: Левина, Л. М.: *Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э.* Москва 1996.
- MATVEJEVA 2007: Матвеева, Г. И.: О культурном и хронологическом соотношении памятников куш-наренковского и кара-якуповского типов. In: *Средневековая археология Евразийских степей 2*. Отв. ред.: Хузин, Ф. Ш. Казань 2007, 75–86.

- MATVEJEVA 2007a: Матвеева, Н. П.: Формирование кушнаренковских комплексов в Зауралье. In: *AB ORIGINE: Проблемы генезиса культур Сибири*. Отв. ред.: Матвеева, Н. П. Тюмень 2007, 63–75.
- MAZSITOV 1977: Мажитов, Н. А.: *Южный Урал в VII–XIV вв.* Москва 1977.
- RAFIKOVA 2010: Рафикова, Т. Н.: *Бакальская культура лесостепного и подтаежного тоболо-ишимь*. Дисс. ... канд. ист. наук. Тюмень 2010.
- RAFIKOVA 2014: Рафикова, Т. Н.: Кушнаренковские и караякуповские комплексы Лесостепного Зауралья. *Вопросы истории Сибири* 9 (2014) 111–118.
- VASZILJEVA 1993: Васильева, И. Н.: *Гончарство Волжской Болгарии в X–XIV вв. н.э.* Екатеринбург 1993.
- ZELENKOV 2015: Зеленков, А. С.: Керамика кушнаренковского типа городища Уфа-II. *Вестник Тюменского государственного университета. Гуманитарные исследования. Humanitates* 2015:4, 192–201.
- ZIKOV 2012: Зыков, А. П.: *Барсова Гора: очерки археологии Сургутского Приобья. Средневековье и новое время*. Екатеринбург 2012.

KUSNARENKOVÓI KULTÚRA VAGY PSZEUDOKUSNARENKOVÓI KERÁMIATÍPUS A TOBOL ÉS AZ IRTIS MENTÉN

ALEKSZANDR SZERGEJEVICS ZELENKOV

A cikkben a Tobol és Irtis mentének kora középkori lelőhelyeiről előkerült kerámiák egy csoportja kerül elemzésre, melyeket a kutatásban kusnarenkovói kerámiának értékeltek. Az Uszty-Tyerszjuk és a Kolovszkoje gorogyiscse lelőhelyek ezen típusú edényeinek, és ezen kerámiákat tartalmazó rétegeinek vizsgálata bizonyítja, hogy nem lehet olyan rétegeket elkülöníteni, melyekben kizárólag ilyen típusú kerámiák fordulnának elő. A töredékek nem képeznek sorozatot és folyamatosságot a telepeken, ezért a legvalószínűbb, hogy a bakalszkojei, karimi és potcsevasi kultúrákon belül kell értelmezni őket, mint import tárgyakat. Ezt a hipotézist erősíti a temetkezési rítus elemzése is, ugyanis a „kusnarenkovói” jellegeket mutató sírok nem alkotnak külön csoportot. A külső származás téziséét erősíti az edények alaktani vizsgálatának eredménye is, ugyanis az Uszty-Tara 7, Perejmai temető, Usztyug 1 és Revda 5 temetőkből származó kerámiák élesen elütnek a Nyugat-Szibériában hagyományos potcsevasi (gornosztalevói), bakalszkojei és karimi típusú kerámiáktól. Ezen adatok fényében a szerző a „pseudokusnarenkovói típus” kifejezés használatát tartja megalapozottnak, amelynek gyökerei feltehetően az Aral-tó mente sztyeppi részének lakosságától és a Dél-Urálból erednek, importnak tarthatóak és tanúskodnak a tárgyalt térség kapcsolatairól a Kr. u. 4–7. században.

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ НАСЕЛЕНИЯ ПРЕДУРАЛЬЯ И НОСИТЕЛЕЙ САЛТОВО-МАЯЦКОЙ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Андрей Михайлович Белавин* – Наталья Борисовна Крыласова**

Ключевые слова: *Пермское Предуралье, эпоха средневековья, культурное взаимодействие, ломоватовская археологическая культура, салтово-маяцкая археологическая культура*

Абстракт: *При анализе вещевого комплекса ломоватовской археологической культуры обращает на себя внимание тот факт, что многие характерные для нее элементы материальной культуры имеют прототипы в материалах салтово-маяцкой культуры. Мы хотели бы обратить внимание исследователей на этот факт, который, безусловно, свидетельствует о наличии тесного взаимодействия между носителями указанных археологических культур. Однако пока это вызывает только вопросы, на которые еще не существует ответов и которые необходимо учитывать при постановке исследовательских задач: чем был обусловлен взаимный интерес представителей столь отдаленных территориально культур? Только ли торговыми контактами можно объяснить наличие «салтовских» предметов в лесной зоне Предуралья и наоборот – «ломоватовских» вещей на салтовских памятниках?*

Урала на территории Пермского края в эпоху средневековья (ломоватовская археологическая культура), одним из ключевых вопросов является проблема взаимодействия с населением Хазарского каганата (салтово-маяцкая археологическая культура).

Изделия салтовского типа начали поступать в Предуралье параллельно с монетами еще до массового переселения прикамских племен в Волжскую Болгарию, то есть в VII–VIII вв.

К наиболее изученной части салтовского импорта принадлежат *поясные наборы*, найденные на многих памятниках ломоватовской и соседней неволинской культуры.

В VII–VIII вв. на обширных территориях, занятых Хазарским каганатом или находившихся в сфере его влияния, были распространены поясные наборы «раннесалтовского

круга», характерные также для позднеаварских древностей. Сочетание в них византийской конструкции пряжек и отдельных деталей с выраженными византийскими растительными мотивами привело А. В. Комара к заключению, что распространение этого стиля было связано в основном с византийским влиянием на материальную культуру Хазарского каганата и его соседей.¹

На памятниках ломоватовской культуры в комплексах конца VII–VIII вв. (деменковская стадия по Р. Д. Голдиной)² представлено довольно много деталей подобных поясных наборов (*рис. 1*). В их декоре нередко присутствуют элементы в виде «перевязанной пальметты» и в виде извивающегося побега с листьями. Б. Тотев и О. Пелевина, проанализировав места находок элементов таких поясов, пришли к выводу, что

* Пермский государственный гуманитарно-педагогический университет, г. Пермь, ул. Сибирская, 24; Пермский федеральный исследовательский центр УрО РАН, г. Пермь, ул. Ленина, 13а, belavin@pspu.ru

** Пермский государственный гуманитарно-педагогический университет, г. Пермь, ул. Сибирская, 24; Пермский федеральный исследовательский центр УрО РАН, г. Пермь, ул. Ленина, 13а, n.krylasova@mail.ru

¹ КОМАР 2010, 170.

² GOLDINA 1985.

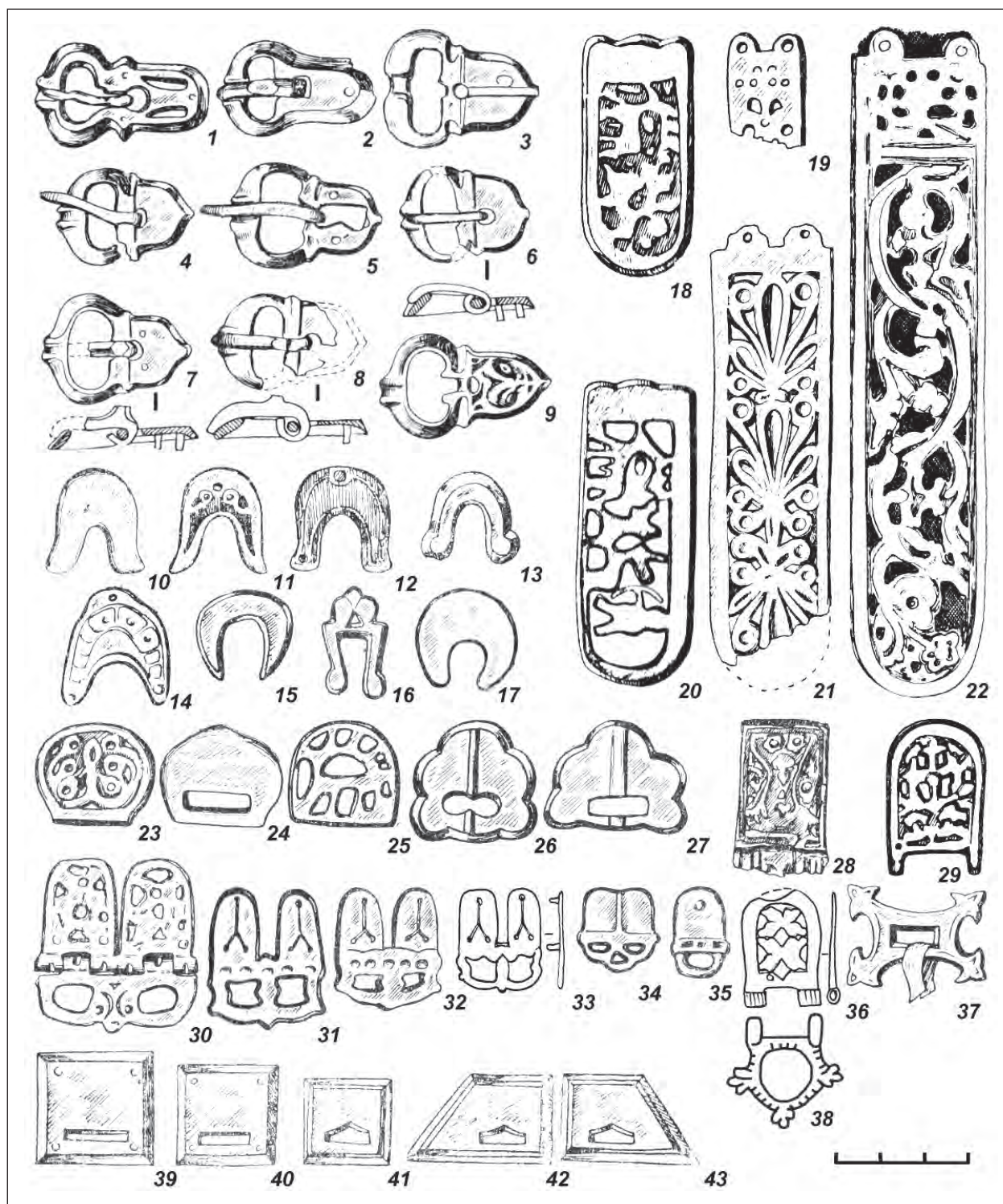

Рис. 1. Детали поясной гарнитуры раннесалтовского типа из могильников ломоватовской культуры
 1. kép. A lomovatóvói kultúra temetőiből ismert kora szaltóvói típusú övkészletek elemei

Рис. 2. Поясной набор из погребения 268 Баяновского могильника
2. kép. Veretes öv a bajánovói temető 268. számú sírjából

они тяготеют к приграничным районам Европейской степи (к которым отнесены, в частности, Прикамье и Приуралье).³

Одним из наиболее выразительных поясов данного круга является пояс из погребения 268 Баяновского могильника (рис. 2), который по особенностям формы и декора отдельных элементов отнесен к середине VIII в., но обнаружен был в погребении X в., принадлежащем представителю социальной элиты.⁴

Позже распространились поясные наборы собственно «салтовского» типа, включающие наиболее характерные накладки с подвижными и неподвижными колечками, а также различные типы простых накладок, восьмеркообразные или щитковые пряжки, наконечники ремней, находящие широкие аналогии в салтовских и раннебул-

гарских материалах (рис. 3). Эти поясные наборы отнесены Р. Д. Голдиной к урынской стадии ломоватовской культуры конца VIII–IX вв.⁵

Кроме поясных наборов, широко представленных в материалах ломоватовской культуры, и неоднократно в том или ином контексте попадавших в сферу внимания многих исследователей, встречены и другие предметы, связанные происхождением с салтово-маяцкой культурой.

Серьги «салтовского» типа с длинными привесками, которые на протяжении VIII–IX вв. были распространены на обширных территориях, обнаружены в двух погребениях Баяновского могильника, на Русиновском и Степаново плотбище могильниках (рис. 4. 1–2).⁶ Они полностью соответствуют серьгам из памятников самой салтовской культуры, типология которых

³ TOTEV–PELEVINA 2005, 89.

⁴ KRYLASOVA–DANICH 2014, 87–94.

⁵ GOLDINA 1985, рис. 16.

⁶ PODOSZJONOVA 2009.

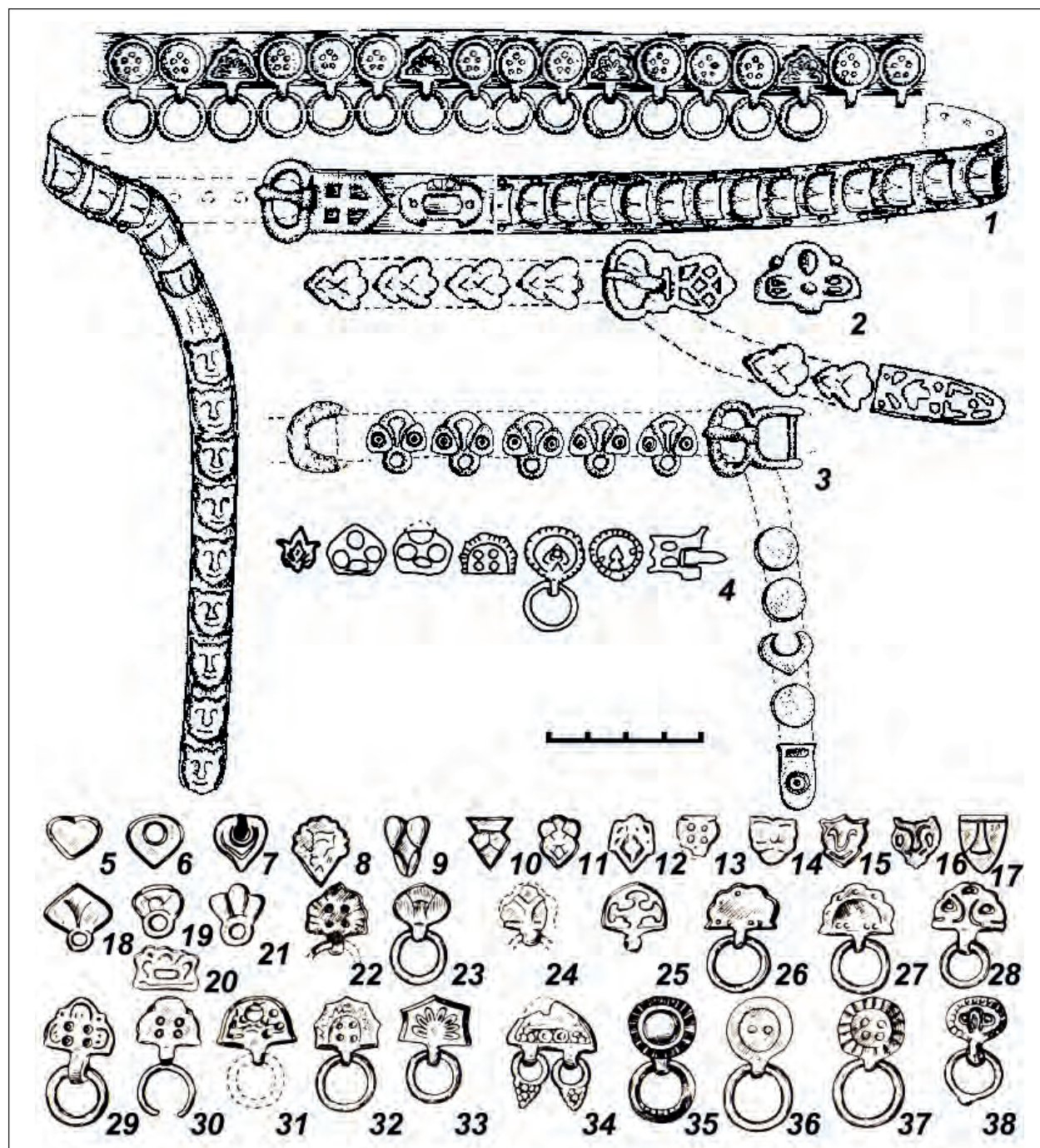

Рис. 3. Детали поясной гарнитуры салтовского типа из могильников ломоватовской культуры
3. kép. A lomovotovói kultúra temetőiből ismert szaltovói típusú övkészletek részletei

разработана С. А. Плетневой.⁷ Менее однозначно можно относить к кругу салтовских древностей серьги с привеской в виде 1–3 припаянных шариков зерна, которые были распространены с VII по IX вв.

Из перстней «салтовского» типа самыми массовыми и характерными являются литые со вставкой, закрепленной четырьмя захватами (рис. 4. 5–17). В качестве вставки использовали сердолик, стекло или бусины, на одном

⁷ ПЛЕТНЕВА 1989, 113.

перстне на вставку нанесена надпись арабской вязью «Нет Бога, кроме Аллаха». По данным К. В. Моряхиной, таких перстней насчитывается 40 экз., они найдены на 7 памятниках ломоватовской культуры кон. VIII–X вв., особенной популярностью они пользовались в X веке.

Несколько раньше (с VII в.) появились перстни с круглой вставкой, закрепленной на припаянном к кольцу щитке-основании (рис. 4. 3–4). Их, по данным К. В. Моряхиной, известно 9 экз. из 6 могильников ломоватовской культуры.⁸ Такие перстни тоже представлены в салтово-маяцкой культуре, но все экземпляры из Пермского Предуралья имеют преимущественно янтарные вставки, что для нее не характерно.

Вполне вероятно, что с салтово-маяцкой культурой связано и происхождение цельнолитых бронзовых перстней с овальным и ромбическим щитком (рис. 4. 18–22), которые были массово распространены в VIII–IX вв. и продолжали использоваться в X веке.

В меньшей степени в материалах ломоватовской культуры представлены разнообразные *металлические украшения и амулеты*, происхождение которых можно связывать непосредственно с салтово-маяцкой культурой. Среди них – «колесовидные» *подвески* с четырьмя или семью спицами, связанные с солнечной символикой, бронзовые «когтевидные» *подвески*, *лунницы* и *подвески-амулеты* с символикой луны. В частности, в последние годы обнаружено несколько подвесок с основой, составленной из противопоставленных полумесяцев, которые находят аналогии в Верхнем Салтове (рис. 5).⁹

Исследователи неоднократно отмечали, что многие типично ломоватовские предметы гигиены, детали костюма, украшения и амулеты имеют в своей основе салтовские прототипы – они были переработаны в соответствии с идеологическими представлениями и эстетическими вкусами местного населения, и продолжали развиваться до конца XI в. – финала ломоватовской культуры.

В частности еще в период распространения раннесалтовской поясной гарнитуры (VIII в.) в ломоватовской культуре появились т.н. «*костыльковые подвески*» (рис. 6. а). Салтовские образцы подобных изделий, представленные, в частности, в Дмитриевском могильнике, имели на одном конце миниатюрную ложечку и служили копоушками. В ломоватовской культуре эти предметы использовались для крепления наконечников к волосам или головному убору, ножен к поясу и т.д. Они продолжали свое развитие до XI в., когда приобрели изогнутую планку.

Скорее всего, именно из салтово-маяцкой культуры были заимствованы разнообразные *туалетные принадлежности*, которые стали широко использоваться с VIII в. (за исключением гребней, известных и ранее).

С IX в. среди носителей ломоватовской культуры стали популярны не известные ранее *копоушки*. Первые образцы изготавливались из бронзы, позднее появились и костяные изделия (рис. 6. б). По данным С. В. Салангиной, посвятившей отдельное исследование копоушкам Восточной Европы, для прикамско-поволжских археологических культур характерны изделия с плоской рукоятью.¹⁰ Такая форма могла быть заимствована у салтовцев. В ломоватовских материалах присутствуют и экземпляры копоушек с ажурной рукоятью, а также с шарнирным соединением рукояти и ложечки, как у салтовских прототипов.

Из салтовской культуры была заимствована и идея *туалетных коробочек* (рис. 6. в). Их самые ранние образцы, повторяющие салтовские прототипы, появились в соседней неволинской культуре. Почти одновременно они распространились и в ломоватовской культуре, где возникли и первые шумящие коробочки, а позднее – типично ломоватовские коробочки с литыми крышками-медальонами, покрытыми геометрическими или зооморфными орнаментами.

Достаточно широко, особенно в X–XI вв., представлены «*самоварчики*» – подвески-коробочки из двух полусфер, стянутых парой тонких

⁸ MORJAHINA 2018.

⁹ AKSZJONOV 2009, рис. 2. 10.

¹⁰ SZALANGINA 2004.

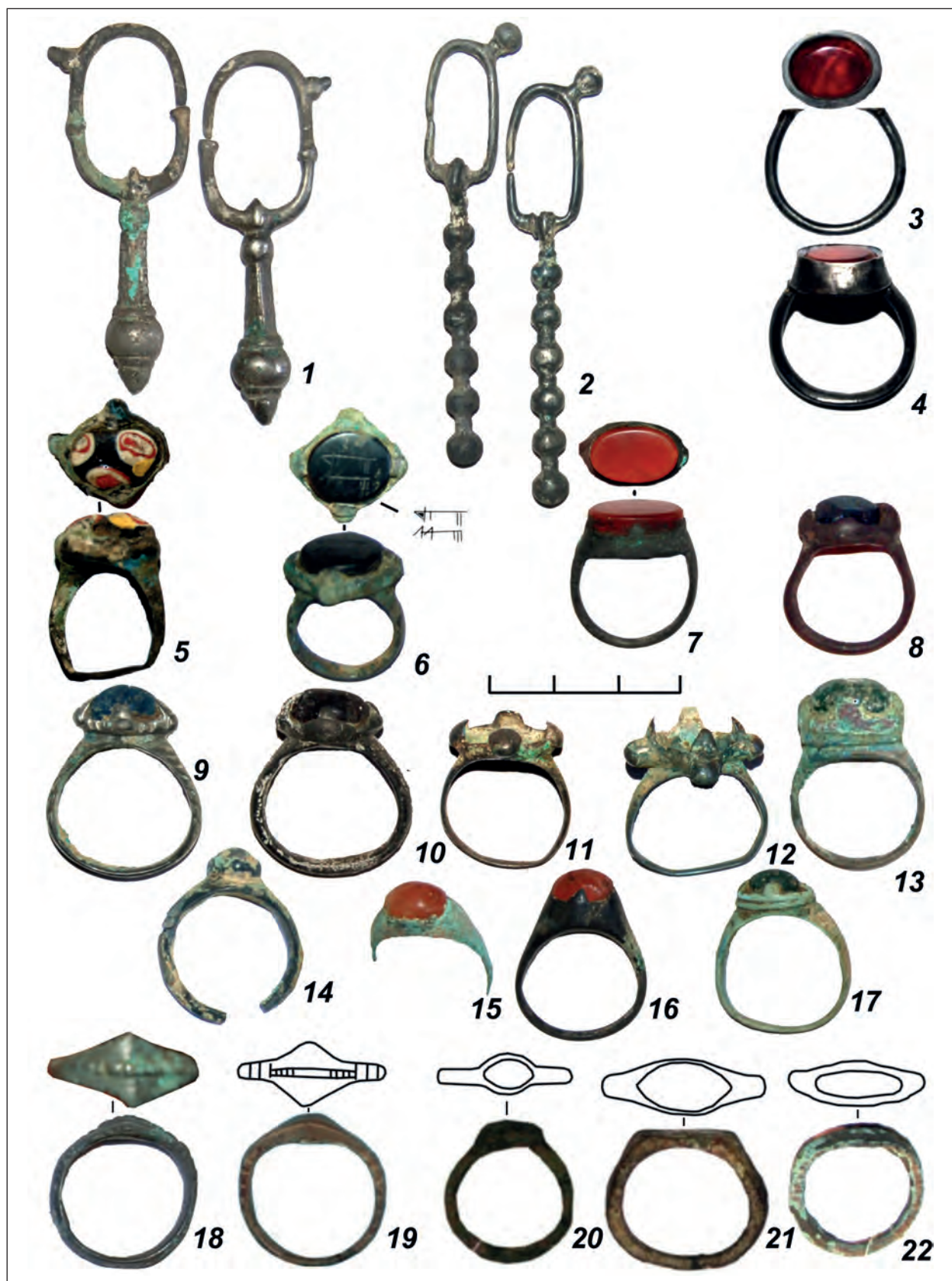

Рис. 4. Серьги и перстни салтовского типа. 1–18: Баяновский могильник; 19–21: Запосельский могильник; 22: Чашкинское II селище

4. kép. Szaltovói típusú fülbevalók és felesgyűrűk. 1–18: Bajánovói temető; 19–21: Zaposzjeljei temető; 22: Csaskinói II. telep

Рис. 5. Салтовские подвески-амулеты. 1–2: Баяновский могильник; 3: Рождественское городище
5. kép. Szaltonói típusú amulett-csüngők. 1–2: Bajanovói temető; 3: Rozsgyesztvenszki erődített telep

ремешков (рис. 6. d). Их ранние экземпляры по пропорциям и оформлению повторяют салтовские прототипы, но позднее декор коробочек усложнился, появились отдельные изделия из серебра со скано-зерневым декором и литые бронзовые подражания им.

На основе салтовских соляных амулетов в ломоватовской культуре развились характерные *колесовидные подвески* с 4 или 7 лучами, которые были наиболее характерными для Деменковской стадии конца VII–VIII вв., но, судя по свежим материалам, продолжали использоваться до XI века (рис. 6. e).

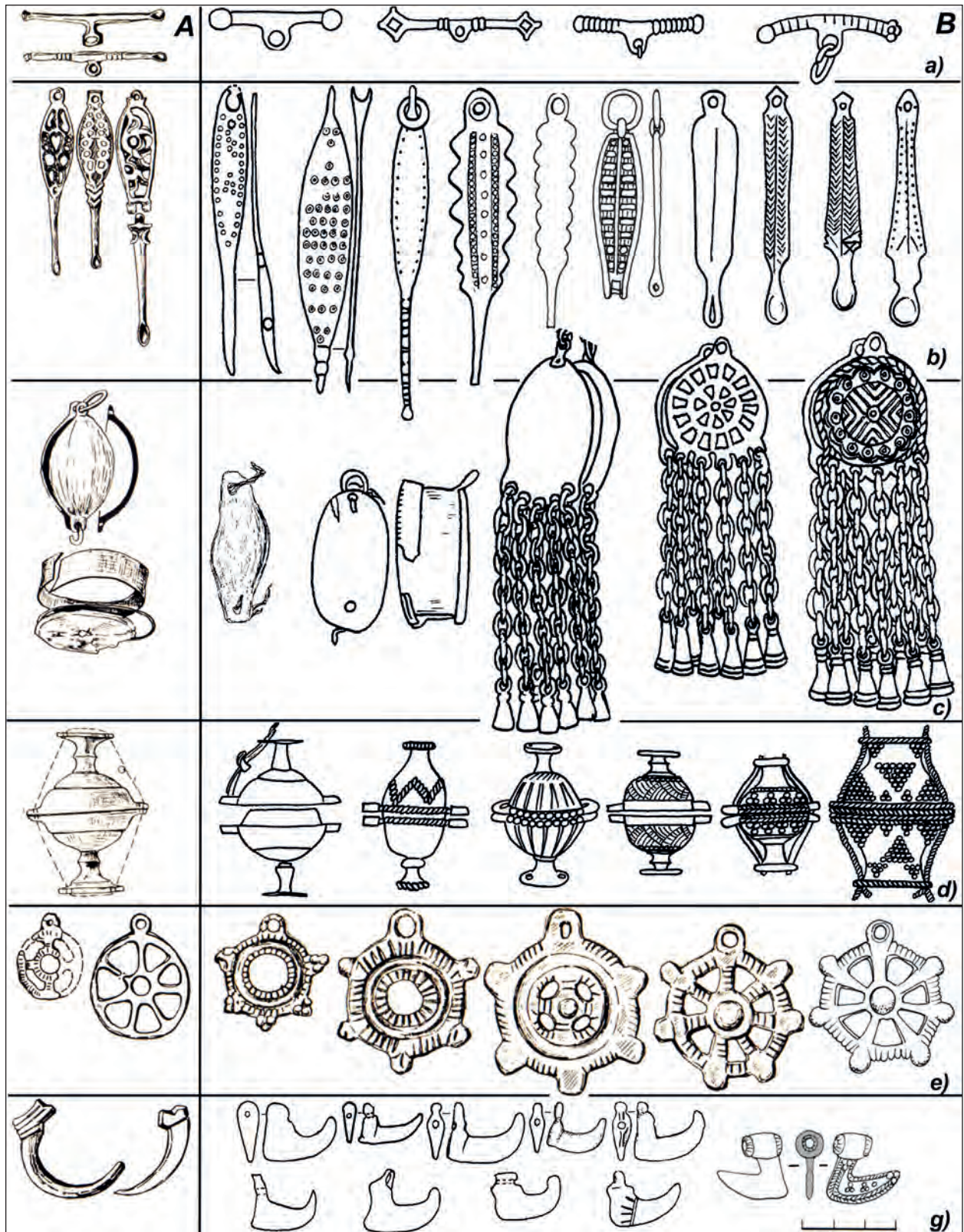

Рис. 6. Развитие салтовских прототипов в ломоватовской культуре. А: Салтовские прототипы (по С. А. Плетневой); В: Предметы из памятников ломоватовской культуры: а: «Костыльковые» подвески; б: Копоушки; с: Коробочки; д: Амулетницы-«самоварчики»; е: «Колесовидные» подвески; г: «Когтевидные» подвески-амулеты

6. kép. Szaltovói eredetű tárgyak fejlődése a lomovátovói kultúrában. А: Szaltovói prototípusok (Sz. A. Pletnyova nyomán); В: Tárgyak a lomovátovói kultúra hagyatékában; а: Mankó alakú csüngők; б: Fülkanalak; с: Dobozkák; д: Szamovár alakú amuletek; е: Kerék alakú csüngők; г: Karom alakú amulettcsüngők

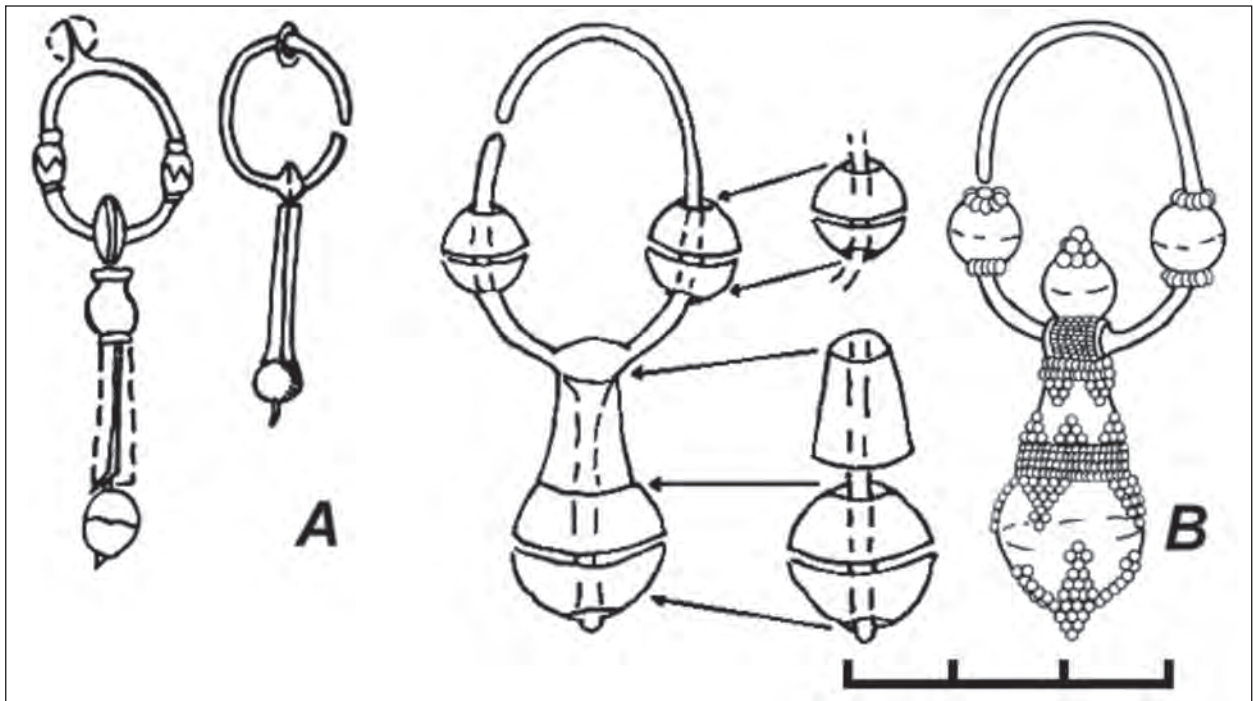

Рис. 7. Височные украшения. А: Салтовские прототипы (по С. А. Плетневой); В: Технологическая схема ломоватовских височных подвесок с «грушевидной» привеской (по Ю. А. Подосеновой)

7. kép. Halántékékszerek. А: Szaltovói prototípusok (Sz. A. Pletnyova nyomán); В: А „körte alakú” csüngőtágos lomovátovói halántékékszerek készítése technikai összefoglalása (Ju. A. Podoszjonva nyomán)

Продолжили эволюцию в ломоватовской культуре и заимствованные от салтовцев бронзовые «когтевидные» подвески-амулеты, которые были особенно популярны в X–XI вв., а на финальном этапе своего бытования были дополнены декором, имитирующим зернь и скань (рис. 6. g).

По мнению ряда исследователей, на основе салтовских образцов развились наиболее характерные для ломоватовской культуры височные украшения с «грушевидной» и с «гроздьевидной» привеской. Ю. А. Подосенова, посвятившая отдельное исследование височным украшениям Пермского Предуралья, сделала вывод о том, что кольца с «грушевидной» привеской укладываются в эволюционный ряд, где все изменения от звена к звену происходят в едином направлении – от простых форм к усложненным.¹¹ И начинается это развитие с конца VII в. на базе местной ювелирной традиции. Однако нельзя оставлять без внимания тот факт, что в VIII в.,

когда началось наиболее активное проникновение салтовского импорта в Прикамье, в конструкции этих украшений появился конус, за счет чего они приобрели характерную форму «груши» или «булавы» (рис. 7). И нельзя исключать, что это новшество могло появиться под влиянием салтовских серег, построенных по схеме кольцо+конус+шарик.

Салтовское влияние можно проследить и в развитии ломоватовских форм вооружения и конского снаряжения. Именно в период распространения салтовской поясной гарнитуры в материалах ломоватовской культуры появились удила со стержневидными и S-видными псалиями, сочетающиеся в комплексах со стременами, имеющими выделенную петлю для путалища и прямые или вогнутые подножки, укрепленные тремя жгутами. Из предметов вооружения к числу заимствований из салтовской культуры исследователи относят топоры с вытянутым обухом и сабли.

¹¹ PODOSZJONOVA 2009.

Таким образом, можно утверждать, что салтовское влияние в значительной степени сказалось на формировании характерного облика ломоватовской культуры. Причем, прослеживая дальнейшую эволюцию ряда салтовских вещей, мы можем полагать, что они не противоречили идеологическим представлениям финно-угорского населения, в отличие, например, от зеркал, которые не были восприняты из кочевнической культуры.

Причины, характер и механизм связей прикамского населения с носителями салтово-маяцкой культуры пока не вполне ясны. Проблема, возможно, заключается отчасти в том, что большинство исследований по вопросам особенностей салтовской культуры зафиксировано на поясной гарнитуре, в то время как остальные элементы костюма, вооружение и прочие составляющие материальной культуры хазар слабо представлены в публикациях. Исключение – лишь детальная характеристика Дмитриевского археологического комплекса С. А. Плетневой.¹²

Рассматривая поясную гарнитуру в отрыве от остальных элементов материальной культуры, авторы приходят порой к совершенно неожиданным выводам.

В особенности это касается раннего периода контактов населения Прикамья с Хазарией. Распространившаяся в Прикамье в VII–VIII вв. поясная гарнитура раннесалтовского облика, но с несвойственной ей орнаментацией в виде перевязанной пальметты и виноградной лозы, в литературе получила условное наименование «неволинская» по месту концентрации подобных находок. Это послужило основанием для некоторых исследователей выдвинуть идею о производстве таких поясов в Прикамье, которые оттуда расходились в Среднее Поволжье, на Оку, в Крым и т.д. Не понятным остается, откуда здесь взялись сами формы элементов поясной гарнитур, и что побудило таежных жителей тиражировать изображения винограда и пальметт, которые они могли видеть только на привозных изделиях?

Б. Тотев и О. Пелевина проследили, что места находок элементов поясов с подобной орнаментацией тяготеют к приграничным районам Европейской степи, и выдвинули гипотезу о том, что появление в этих районах в к. VII – н. VIII вв. поясов с «перевязанной» пальметтой могло быть результатом расселения различных групп из Великой (дунайской) Болгарии под натиском хазарского нашествия.¹³ Может быть, для приграничных районов степи это предположение и верно, но представить себе переселение южных кочевников степняков в северные леса довольно сложно.

Для объективной оценки ситуации данного периода следует провести более детальный анализ и не только поясной гарнитуры, но и всего вещевого комплекса в целом.

В отношении последующего периода выводы о специфике контактов жителей Прикамья с носителями салтово-маяцкой культуры сделать проще. В середине – второй половине VIII в. в Среднем Поволжье появляются болгары. Ранняя Волжская Болгария являлась частью огромного салтовского мира. В IX в. прослеживается довольно массовая волна переселения носителей прикамских культур – полемской, ломоватовской и неволинской – на территорию формирующейся Волжской Болгарии, где они приняли участие в формировании болгарской народности. Полемская и неволинская культуры на этом прекратили свое существование, но ломоватовская культура продолжала существовать до конца XI в., поддерживая тесные связи с отчасти родственным болгарским населением. Поступление в Прикамье вещей салтовского типа в IX–X вв. происходило из самой Волжской Болгарии или через ее посредничество.

В свою очередь, на территории салтово-маяцкой культуры выделяются серии типично прикамских вещей. В частности, на салтовских могильниках Подонечья – Сухая Гомольша, Верхний Салтов и Красная горка, на Маяцком городище, а также на памятниках Северо-Западного Предкавказья обнаружено уже около

¹² ПЛЕТНЕВА 1989, 113.

¹³ ТОТЕВ–ПЕЛЕВИНА 2005.

3 десятков шумящих биконьковых подвесок, происхождение которых связывается с Прикамьем. Все они принадлежат к одному типу с сильно вытянутой петлей и прямоугольной прорезью на щитке второй половины VIII – середины IX вв. Кроме этого у салтовцев известны и кресала с бронзовыми рукоятями, изготовленными из основ подобных подвесок.

Эти находки уже не раз публиковались В. К. Михеевым и В. С. Аксеновым.¹⁴ Учитывая, что как часть сакрализованного комплекса личных украшений и оберегов женского костюма шумящие коньковые подвески вряд ли могли служить предметом торговли или обмена, авторы предположили, что они указывают на присутствие в бассейне Северского Донца женщин угорского происхождения, и могли попасть сюда в результате каких-то событий только вместе с их владелицами. По мнению данных исследователей, салтовские мужчины из алано-болгарской среды брали себе в жены не только женщин из соседних родоплеменных и общественных групп, но и представительниц каких-то этносов лесной зоны. При этом погребальный инвентарь из захоронений женщин с биконьковыми подвесками

свидетельствует об их высоком социальном положении в обществе, что было бы невозможно, если бы они были взяты в жены насильственно.

Эта версия представляется вполне логичной. Мы и сами, наблюдая распространение прикамских женских украшений вдоль Волжского пути в X–XI вв., склонны предполагать наличие своеобразного «экспорта невест», осуществляемого ломоватовским населением. Однако не нужно забывать, что биконьковые подвески, представленные на салтовских памятниках, в тот период были распространены не только у прикамских племен, но и в ранней Волжской Болгарии, куда они переселились, и у носителей кушнаренковской культуры на Южном Урале. При отсутствии других материалов в комплексах, сложно судить о месте, откуда именно салтовцы приводили своих жен.

Пока еще преждевременно делать окончательные выводы о характере взаимоотношений населения Хазарского каганата с населением Прикамья, но совершенно очевидно, что они не ограничивались исключительно торговыми контактами, и имели важное значение для развития культуры и экономики Прикамья.

IRODALOM

- AKSZJONOV 2004: Аксенов, В. С.: Салтовский кремационный могильник Сухая Гомольша: проблема этнической принадлежности. *Белгородский историко-археологический сборник* 3 (2004) 36–50.
- AKSZJONOV 2009: Аксенов, В. С.: Исследования катакомбного могильника у с. Верхний Салтов. *Археологічні дослідження в Україні* 2009, 12–16.
- AKSZJONOV–MIHEJEV 2006: Аксенов, В. С. – Михеев, В. К.: *Население Хазарского каганата в памятниках истории и культуры. «Сухогомольшанский могильник VIII–X вв.»*. Хазарский альманах 5. Киев–Харьков 2006.
- GOLDINA 1985: Голдина, Р. Д.: *Ломоватовская культура в Верхнем Прикамье*. Иркутск 1985.
- КОМАР 2010: Комар, А. В.: К дискуссии о хронологии раннесредневековых кочевнических памятников Среднего Поволжья. In: *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия)*. Ред.: Сташенков, Д. А. Самара 2010, 169–206.
- KRYLASOVA–DANICH 2014: Krylasova, N. B. – Danich, A. V. : New belt of the “byzantine circle” from the medieval Bayanovsky burial ground in the Perm territory. *Archaeology, Ethnology and Anthropology of Eurasia* 2014:3, 87–94. <https://doi.org/10.1016/j.aeae.2015.04.010>

¹⁴ MIHEJEV 1982, 156–167; AKSZJONOV 2004, 36–50; AKSZJONOV–MIHEJEV 2006.

- МИНЕЈЕВ 1982: Михеев, В. К.: Коньковые подвески из могильника Сухая Гомольша. *Советская археология* 1982:2, 156–167
- МОРЖАНИНА 2018: Моряхина, К. В.: *Украшения рук средневекового населения Пермского Предуралья*. Дисс. канд. ист. наук. Пермь 2018.
- ПЛЕТНУОВА 1989: Плетнева, С. А.: *На славяно-хазарском пограничье. Дмитриевский археологический комплекс*. Москва 1989.
- ПОДОСЪОНОВА 2009: Подосенова, Ю. А.: *Височные украшения населения Пермского Предуралья в эпоху средневековья*. Дисс. канд. ист. наук. Казань 2009.
- СЗАЛАНГИНА 2004: Салангина, С. В.: *Копоушки как исторический источник: По материалам археологических памятников Восточной Европы*. Дисс. канд. ист. наук. Ижевск 2004.
- ТОТЕВ–РЕЛЕВИНА 2005: Тотев, Б. – Пелевина, О.: Новые данные о раннесредневековых поясах дунайских болгар. *Античная древность и средние века* 36 (2005) 85–103.

AZ URÁL NYUGATI ELŐTERÉBEN ÉLŐ KORA KÖZÉPKORI NÉPEK KAPCSOLATRENDSZERE A SZALTOVO-MAJAKI RÉGÉSZETI KULTÚRA HORDOZÓIVAL

ANDREJ MIHAJLOVICS BELAVIN – NATALJA BORISZOVNA KRILASZOVA

A lomovátovói régészeti kultúra tárgyi hagyatékának elemzése arra a tényre hívta fel a figyelmet, hogy számos, az említett anyagi műveltségre jellemző tárgytypus előzménye kimutatható a szaltovo-majaki kultúrában. Mi arra a tényre szeretnénk felhívni a kutatók figyelmét, hogy kétség kívül szoros kapcsolat mutatható ki a két régészeti kultúra egykori hordozói között. Mivel ezidáig a fenti megállapítás csak olyan kérdéseket vet fel, amelyekre még nem léteznek válaszok, illetve olyanokat, amelyek szükségszerűen felvetik az alapvető kérdést a kutatás számára: mi idézte elő a közös érdeklődést két ilyen távoli terület kultúráinak képviselői között? Magyarázhatók-e pusztán kereskedelmi kapcsolatokkal a „szaltovói” jellegű leletek megléte az Urál nyugati előterének erdős zónájában, illetve fordítva – „lomovátovói” jellegű leletek felbukkanása a szaltovói lelőhelyeken?

ПОЯСНОЙ НАБОР С ОХРАНИТЕЛЬНОЙ СИМВОЛИКОЙ ИЗ ПОГРЕБЕНИЯ 40 МОГИЛЬНИКА ЗЛИВКИ

Владимир Константинович Гриб*

Ключевые слова: *могильник Зливки, пояс, серебряные накладки, пряжка, поясной наконечник, собака, апотропей, охранительная магия*

Аннотация: В статье уделено внимание одному из погребений Зливкинского могильника, в котором, была найдена гарнитура наборного серебряного пояса. Анализируется стилистика отдельных деталей пояса, делается попытка семантического анализа изображений. По мнению автора зооморфное изображение на пряжке пояса выполняет функцию апотропея по отношению к его владельцу. Кроме поясного набора в погребении были найдены кувшин, деревянное блюдо, железный нож и костяной наконечник стрелы. У головы и у ног умершего мужчины находилась жертвенная пища в виде костей овцы. На фоне, как правило, безынвентарных погребений могильника, инвентарь погребения 40 выделяется своим разнообразием. По количеству и составу вещевого комплекса, оно является одним из самых «богатых» среди 94 исследованных на сегодняшний день погребений могильника Зливки. Кроме того, наличие в его составе деревянного блюда и особенно серебряного пояса позволяют говорить о высоком социальном статусе умершего мужчины в составе зливкинской общины. По своей стилистике серебряный пояс из погребения 40 выполнен в «салтовско-субботцевском» стиле и датируется сер. – нач. второй половины IX в. Для населения степного ареала Восточной Европы этого времени наборные пояса, являясь символами воинской доблести, социального положения его владельца, несли в себе функцию предмета-апотропея, наделенного охранительной функцией.

Бескурганский могильник Зливки, исследованный в 1901 г. В. А. Городцовым на берегу Чернецкого озера в среднем течении р. Северский Донец,¹ долгое время считался «эталонным» для грунтовых некрополей праболгарского населения Восточноевропейских степей. Простая конструкция ям, бедный сопроводительный инвентарь, брахикранный черепок из могильника получили устойчивое название «зливкинских»² и практически до конца XX столетия служили маркером в поисках древних болгар.

Возобновление археологических исследований на берегу Чернецкого озера, предпринятые

в 1982–1986 гг. М. Л. Швецовым, позволило говорить о поливариантности погребального обряда могильника Зливки. Исследователем были раскопаны погребения, осуществленные в простых ямах, в ямах с заплечиками, с приступкой, с нишами, с подбоем и ступенькой, в колоколовидных ямах и катакомбах.³ Применение современных методов исследований сделало возможным существенно пересмотреть и устоявшиеся взгляды на палеоантропологические источники. Первые исследования в этом направлении показали, что ямные погребения, оставленные какой-то группой (группами) населения

* Донецкий Центр института востоковедения им. А. Крымского, Украина, Донецк, ул. 50-летия СССР, 198а. vladgrib@mail.ru

¹ GORODCOV 1905, 174–225.

² PLETNYOVA 1999, 65–66.

³ SVECOV 1989, 54.

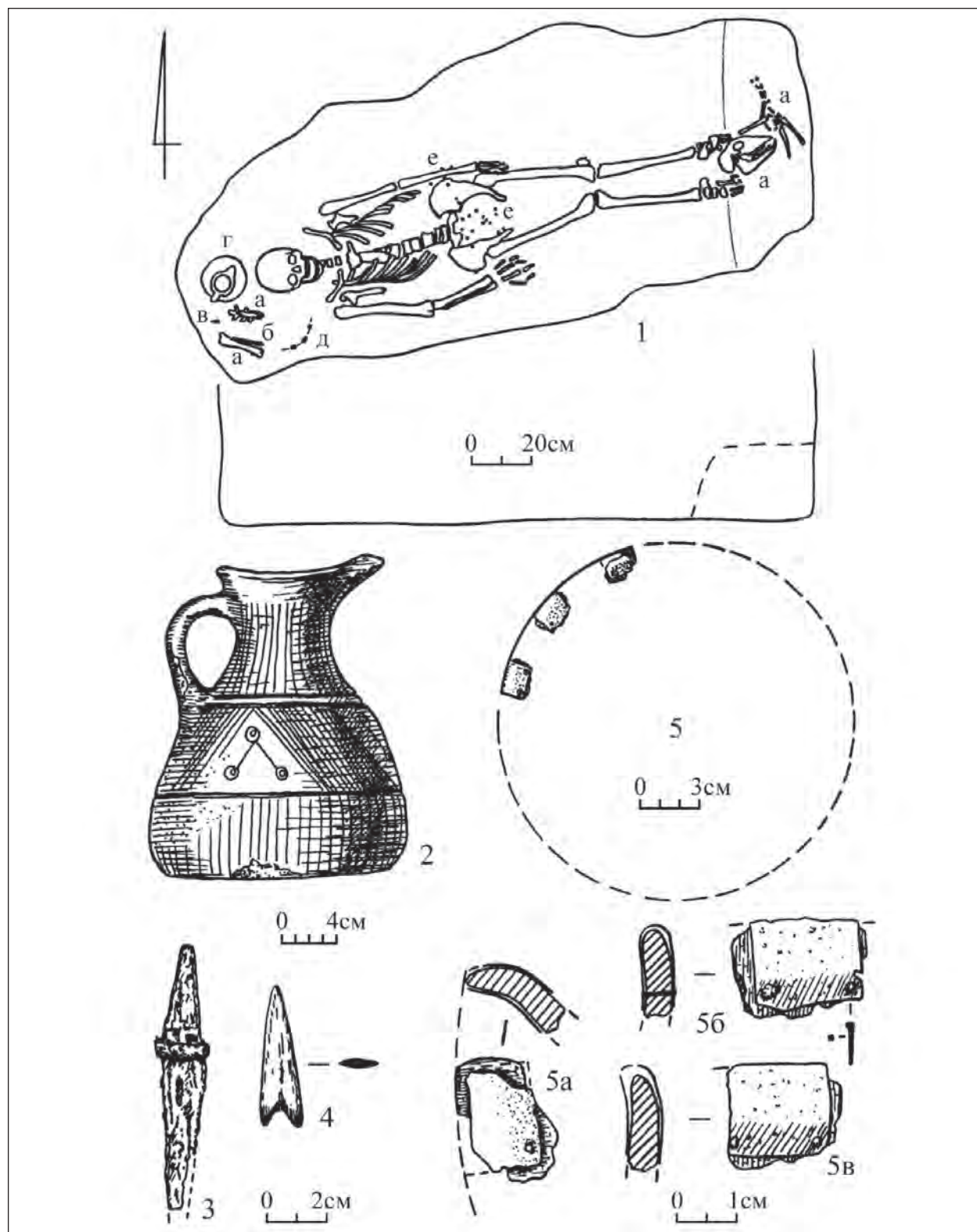

Рис. 1. Зливки-I, погребение 40. 1: План погребения: а: Кости животного; б: Железный нож; в: Костяной наконечник стрелы; г: Глиняный кувшин; д: Деревянное блюдо с серебряными оковками; е: Серебряная гарнитура пояса; 2–5: Инвентарь погребения. 2: Кувшин; 3: Нож; 4: Наконечник стрелы; 5а–в: Серебряные оковки деревянного блюда (GRIB–SVECOV 2019, 168)

1. kép. Zlivki-I, 40. sír: 1: A sír rajza; а: Állatsontok; б: Vas kés; в: Csont nyilcsúcs; г: Agyag kancsó; д: Fatál ezüst szegélylemezekkel; е: Ezüst övkészlet; 2–5: A sír leletei; 2: Kancsó; 3: Kés; 4: Nyilcsúcs; 5а–в: A fatál ezüst szegélylemezei (GRIB–SVECOV 2019, 168)

Хазарского каганата, соотносить с конкретной этнической общностью, например, болгарами – бесперспективно.⁴ Подобная картина наблюдается и при попытке использования в качестве этно-маркирующего признака отдельных категорий керамического комплекса салтово-маяцкой культуры, например, горшков.⁵ Стало очевидным, что массив известных нам ямных некрополей, расположенных на территории Хазарии, требует своего переосмысления.

В этой связи определенный интерес представляет комплекс находок из погребения 40 могильника Зливки-I,⁶ в состав которого входила серебряная гарнитура пояса. Впервые относительно полная публикация данного погребения была осуществлена М. Л. Швецовым в 1991 г.,⁷ при этом непосредственно поясу в статье было уделено незаслуженно мало внимания. Достаточно полно комплекс зливкинского погребения 40 был издан в материалах конференции, посвященной памяти Е. П. Мыськова, проходившей в 2019 г. в Волгограде.⁸

Погребение 40, зафиксированное в юго-западной части раскопа, было совершено в яме, которая имела форму удлинённого овала, вследствие чего короткие западная и восточная стенки имели размеры 0,5 и 0,7 м соответственно, тогда как ширина ямы в её средней части составляла 1 м (рис. 1. 1). Длинными (2,17 м) стенками яма была ориентирована по линии В – З, с небольшим сезонным отклонением (ЮВ–СЗ). Ближе к восточному краю яма была искусственно сужена до 0,8 м и в её короткой стенке, на глубине 0,95 м, была оставлена ступенька шириной 0,3 м и высотой 0,2–0,3 м. В процессе погребального обряда на эту ступеньку были уложены отчленённые до коленных суставов четыре ноги овцы. Сверху был помещён череп этого же животного (рис. 1. 1а).

На дне могильной ямы находился скелет мужчины возрастом 50–55 лет,⁹ уложенный вытянуто на спине, с руками расположенными вдоль тела. Погребённый был ориентирован головой на З, с небольшим отклонением к ЮЗ. При этом стопы его ног упирались в пологую часть ступеньки таким образом, что пальцы касались костей жертвенного животного.

В изголовье был поставлен лощённый сероглиняный кувшин (рис. 1. 1з), немного правее находилось деревянное блюдо, с остатками напутственной пищи в виде костей животного (овцы) и железным ножом (рис. 1. 1б, д). Между блюдом и кувшином был зафиксирован костяной наконечник стрелы (рис. 1. 1в). В районе тазобедренных костей погребённый был опоясан несохранившимся кожаным ремнём, на который крепилась серебряная гарнитура, состоящая из 31 литой бляшки, пряжки и концевого наконечника.

Кувшин. Найденный в погребении одноручный сероглиняный кувшин, имеет приземистое тулово, высокую шейку и горловину с ярко выраженным удлинённым носиком-сливом (рис. 1. 2). Овальная в сечении ручка прикреплена ниже венчика. Поверхность сосуда залощена. Тулово, диаметром 14 см, разделено двойными горизонтальными линиями на три равные части, из которых верхняя и нижняя украшены вертикальными пролощёнными линиями. Средняя часть, с помощью косых линий, разделена на четыре зоны треугольной формы. В «чистое» поле между этими треугольниками вписаны концентрические окружности, соединённые между собой тонкими линиями. Высота сосуда 20 см, диаметр тулова 16 см, диаметр дна 14 см (рис. 2).

Данный тип одноручных кувшинов относится к категории столовой посуды и широко распространён практически на всей территории салтово-маяцкой культуры, однако, наиболее характерен для её лесостепного

⁴ RESETOVA 2015, 53.

⁵ AFANASZJEV 2013, 13–25.

⁶ SVECOV 1985, 373.

⁷ SVECOV 1991, 109–123.

⁸ GRIB–SVECOV 2019, 158–173.

⁹ Определение Т. С. Кондукторовой.

Рис. 2. Зливки-I, погребение 40. Кувшин (фото автора)
2. kép. Zlivki-I, 40. sír, kancsó (a szerző felvétele)

района.¹⁰ Кроме того, такая форма кувшинов известна в погребениях сер. IX – сер. X вв. Танкеевского могильника на средней Волге,¹¹ в болгарских погребениях кон. VIII – нач. IX вв. в астраханском Поволжье,¹² в материалах Больше-Тарханского могильника.¹³ Несмотря на существующую версию «широкой датировки» данной категории керамики, большинство исследователей склонны относить кувшины подобного типа ко 2-й пол. VIII – 1-й пол. X в.¹⁴

Деревянное блюдо. Сохранилась небольшая верхняя часть бортика деревянного блюда,

украшенного серебряными скобами-обоймами (рис. 1. 5а–в). Зафиксировано таких обойм было три. Выполненные из тонких пластин шириной 2 см и высотой 1,5 см они охватывали внешний и внутренний края бортика, который был немного загнут внутрь блюда. К деревянной основе блюда обоймы крепились двумя гвоздиками, на расстоянии 2 см друг от друга. По-видимому, наличие серебряных обойм и сыграло решающую роль в сохранности именно этой части деревянной основы блюда, реконструируемый диаметр которого составлял приблизительно 20 см (рис. 1. 5).

Находка деревянной посуды в катакомбных погребениях алан, составляющих ядро лесостепного варианта салтово-маяцкой культуры, не является редкостью. С. А. Плетнёва, опираясь на факты, полученные в ходе раскопок Дмитриевского археологического комплекса, пришла к выводу, что миски, изготовленные из дерева, использовались населением гораздо чаще, чем глиняные.¹⁵ Такие детали, как диаметр мисок (20 см), медные треугольные или прямоугольные пластины, закреплённые через равные промежутки по венчику посуды, способ крепления гвоздиками к деревянной основе сближает их с находкой деревянного блюда (миски) в погребении 40 могильника Зливки.

Применялась деревянная посуда и у болгар. Об этом свидетельствует находка бронзовых оковок с остатками дерева в погребении 10 Мандровского могильника в Поосколье.¹⁶

Железный нож. Найденный в погребении нож относится к категории черешковых, с прямой спинкой и прямым перекрестием (рис. 1. 3). Перекрестие в виде обоймы находилось в месте перехода черешка в начало лезвия. На коротком, заострённом к концу черешке сохранились остатки дерева от ручки. Лезвие в сечении клиновидной формы с обломанным концом. Длина фрагментированного лезвия 5 см, рукояти 3,5 см.

¹⁰ FLJOROV 1981, 172; PLETNYOVA 1989, 123–128.

¹¹ KAZAKOV 2007, 156, рис. 37.

¹² KUTUKOV–PANTYELEJEV 2013, 188, рис. 16.

¹³ GENYING–HALIKOV 1964, 166, рис. 26.

¹⁴ NAUMENKO 2009, 63.

¹⁵ PLETNYOVA 1989, 136.

¹⁶ VINNYIKOV–SZARAPULKIN 2008, рис. 10. 1–2.

Небольшие размеры (10-12 см) ножа позволяют предположить, что он имел бытовое назначение.

Согласно разработанной В. К. Михеевым типологии данный нож относится к типу А4 и характерен для памятников VIII–IX вв.¹⁷

Костяной наконечник стрелы. Удлиненно-треугольной формы с раздвоенным насадом наконечник в разрезе имел линзовидную форму (рис. 1. 4; рис. 4. 5). Длина наконечника составляла 4,5 см, ширина в нижней части 1,5 см.

Костяные наконечники не характерны для комплекса вооружения народов салтово-маяцкой культуры и их находки в материалах этой культуры крайне редки.¹⁸ В то же время они известны среди предметов вооружения курганного могильника Уелги.¹⁹ Известны случаи их находок в одном колчанном наборе со стрелами с железными наконечниками. По мнению Ю. С. Худякова это «...может свидетельствовать в пользу их универсального, охотничьего и боевого применения».²⁰

Поясная гарнитура. Хорошая сохранность изделий, входивших в состав поясной гарнитуры, позволила восстановить порядок крепления бляшек на несохранившуюся кожаную основу ремня (рис. 3. 1). Пояс был украшен тремя видами бляшек. Полукруглые бляшки с петелькой для подвесного кольца крепились через одну с бляшками сердцевидной формы, создавая таким чередованием единую орнаментальную композицию. Ближе к наконечнику были размещены две бляшки с нижними поперечными прорезями, служившие для крепления дополнительных подвесных ремешков. Они хорошо известны на изображениях воинов в искусстве и этнографии, прежде всего, тюркских народов.²¹

Общий вес поясной гарнитуры составляет 38,91 г. Вес серебряных изделий, без учета бронзового язычка пряжки (0,8 г) – 38,11 г.²²

Бляшки полукруглой формы и петелькой для подвесного кольца. В состав поясного набора входило 14 таких бляшек (рис. 3. 1). Это литые серебряные накладки полукруглой формы в верхней части и с петелькой небольшого диаметра в нижней (рис. 4. 3–4). После изготовления, орнамент в виде центрального и двух боковых бутонов лотоса был подправлен резцом: отверстиям в центре каждого цветка была придана сердцевидная форма, по их краям были сделаны точечные углубления треугольной формы. На наш взгляд дополнительная проработка мелких деталей придала в своей основе растительному орнаменту элементы зооморфизма – на некоторых бляшках угадывается изображение двух расположенных друг напротив друга голов лошадей (рис. 4. 4). Приём, когда орнамент читается с одной стороны как растительный, а с другой, как зооморфный – как зооморфный или тропоморфный, встречается встречается в древностях салтово-маяцкой культуры.²³ Известен он и в инвентаре одиночных погребений (с. Воробьёвка, Воронежская обл.), связываемых с угро-мадьярским этносом.²⁴ Лицевая сторона накладок носит следы стёртости. К основе пояса бляшки крепились с помощью трёх, расположенных с обратной стороны, штифтов-заклёпок высотой 0,2 см. Ширина бляшки 1,5 см, высота без колечка 1,3, с колечком 1,7 см. Вес одной бляшки составляет 1,35 г.

Бляшки сердцевидной формы. Пятнадцать серебряных литых бляшек сердцевидной формы в комплекте пояса чередовались с бляшками полукруглой формы (рис. 3. 1). Поле лицевой стороны данного типа накладок украшено рисунком двух бутонов лотоса, отходящего в разные стороны от центральной ветви (рис. 5. 3, 6). Три штифта-заклёпки высотой 0,2 см расположены с обратной стороны. Ширина бляшки 1,2 см, вы-

¹⁷ МИХЕЕВ–SZTEPANSZKA–FOMIN 1973, 93–94.

¹⁸ МИХЕЕВ 1985, 60; КОМАР–SZUHOVOKOV 2005, 217; VLAGYIMIROV 2017, 36–48.

¹⁹ БОТАЛОВ 2012, 134, рис. 5. 1.

²⁰ ХУДЯКОВ 2014, 33.

²¹ КУБАРЕВ–КУБАРЕВ 2013, 7–8.

²² Измерение веса поясной гарнитуры производилось с помощью электронного измерительно-весового прибора «Rocket scale. Zhh – 200 g/0,01 g».

²³ МАКАРОВА–PLETNYOVA 1983, 72; AKSZJONOV 2001, 132.

²⁴ КОМАР 2018, 316, рис. 1. 10.

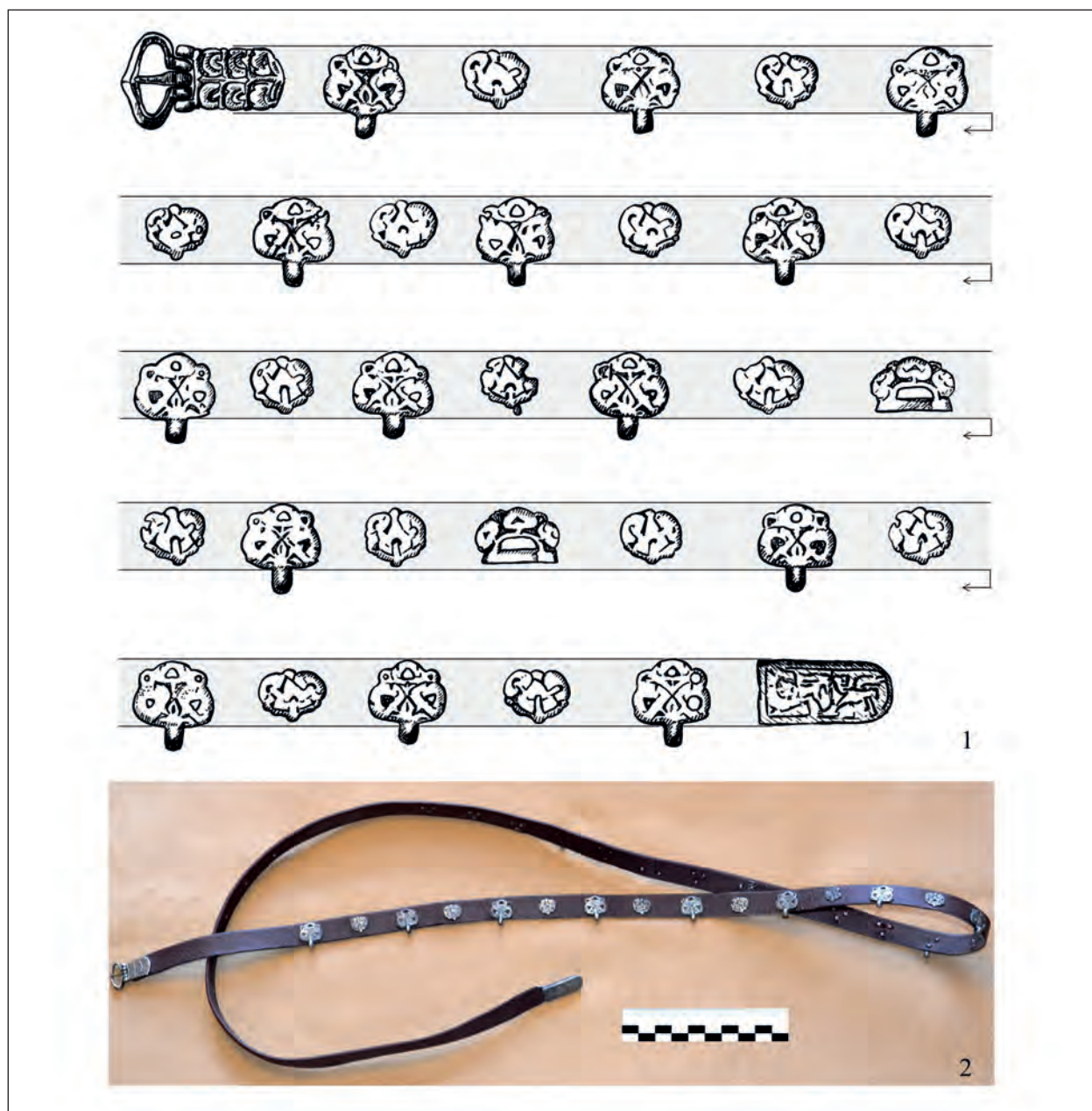

Рис. 3. Зливки-I, погребение 40. 1: Предполагаемый порядок крепления серебряной гарнитуры на поясе; 2: Реконструкция пояса (авторы М. Л. Швецов, Н. А. Скляр, фото автора, GRIB-SVECOV 2019, 169)
3. kép. Zlivki-I, 40. sír. 1: Az öv elemeinek feltételezett elrendezése az övön; 2: Az öv rekonstrukciója (M. L. Svecov és N. A. Szkljarov munkája, a szerző felvétele, GRIB-SVECOV 2019, 169)

сота 1 см. Вес одной накладки, в зависимости от сохранности, колеблется от 0,5 до 0,7 г.

Бляшки с поперечной прорезью. В общей композиции две литые серебряные бляшки этого типа располагались ближе к наконечнику пояса (рис. 3). Овальная форма верхнего края накладок сформирована за счёт изображения трёх бутонов лотоса и небольших окружностей между ними (рис. 5. 4–5).

Цветы как бы произрастают из возвышенности, иллюзию которой создаёт отверстие трапециевидной формы в нижней части бляшки. Крепление бляшки к поясу осуществлялось с помощью трёх штифтов-заклёпок в виде столбиков высотой 0,2 см, расположенных с обратной стороны накладки. Размеры бляшки 1,6 × 1,1 см. Вес одной бляшки 0,78/0,8 г. в зависимости от ее сохранности.

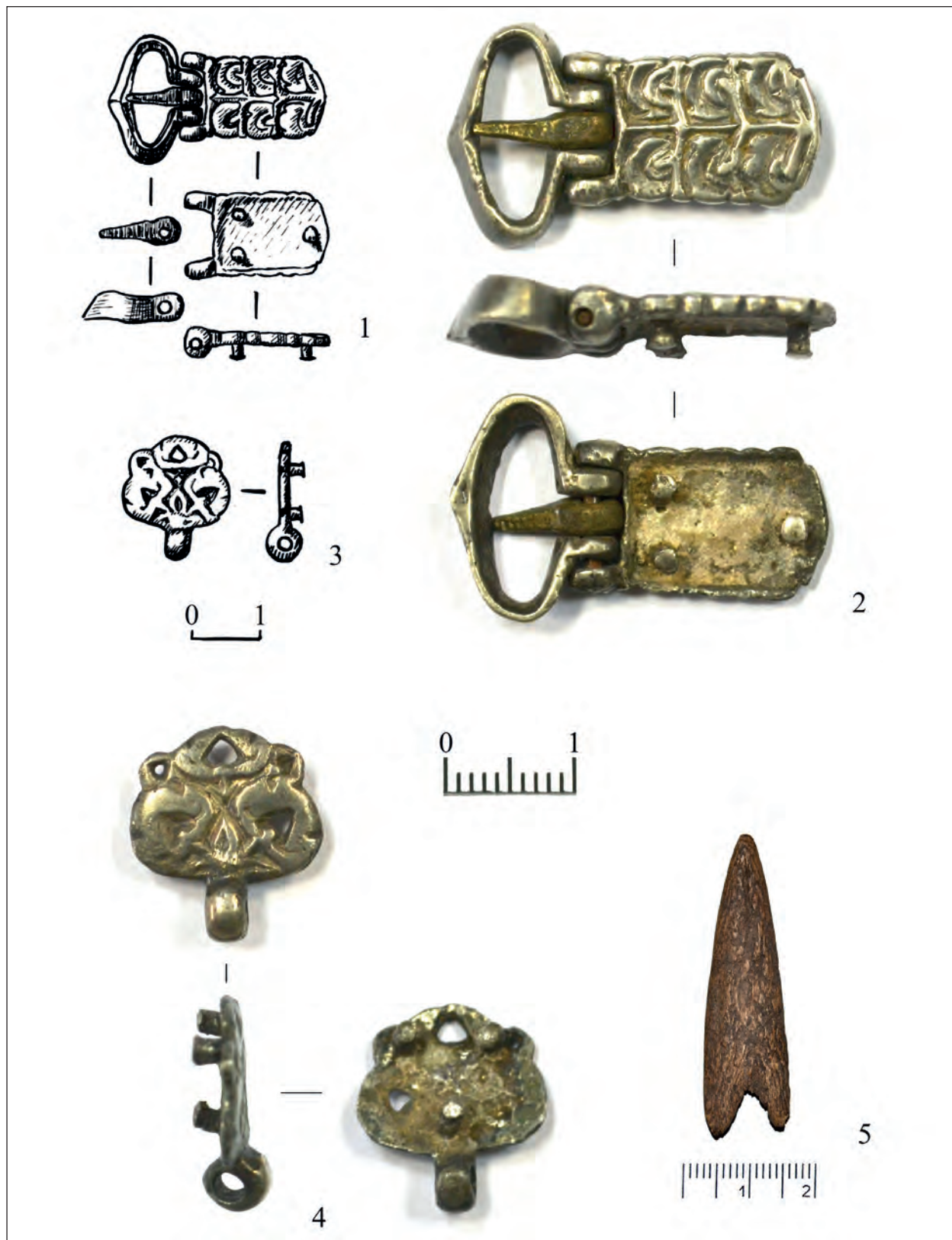

Рис. 4. Зливки-I, погребение 40. Серебряная гарнитура пояса и костяной наконечник стрелы (фото, рисунок).
 1–2: Пряжка с бронзовым язычком; 3–4: Бляшка с петелькой для подвесного кольца; 5: Костяной наконечник стрелы
 (фото автора)
 4. kép. Zlivki I, 40. sír. Ezüst övkészlet és csont nyilcsúcs (fotó és rajz). 1–2: Csát bronz nyelvvel; 3–4: Veret függesztőkarika számára szolgáló lyukkal; 5: Csontból készült nyilcsúcs (a szerző felvétele)

Все три вышеописанных типа бляшек зливкинского пояса имеют многочисленные аналогии в материалах салтовской культуры.²⁵

Растительный орнамент, основой которого является стилизованный цветок лотоса, для салтовской культуры является одним из наиболее характерных.²⁶ В металлопластике салтово-маяцкой культуры именно лотос стал основным элементом, из многообразия которых и складывался т.н. «степной орнаментализм».²⁷

Пряжка. Относится к типу треугольнорабочих с небольшим щитком прямоугольной формы один край которого закруглён (рис. 4. 1, 2). Пряжка серебряная, литая, шарнирная состоит из четырёх частей. К щитку-основе крепились подвижные детали: рамка, штифт и язычок. Бронзовый язычок и рамка пряжки крепились на штифт, противоположные концы которого вставлялись в гнезда щитка-основы. Общая длина пряжки 2,9 см, ширина щитка 1,2 см, ширина рамки 1,7 см. Общий вес пряжки 5,35 г, вес бронзового язычка 0,8 г.

Щиток пряжки украшен орнаментом в виде стилизованного трёхъярусного древа жизни (рис. 7. 2). Аналогичные пряжки известны в материалах Верхнесалтовского катакомбного могильника,²⁸ Подгоровского могильника,²⁹ в погребении I селища Нетайловка 2,³⁰ в катакомбах Дмитриевского археологического комплекса,³¹ в погребении Чистяково,³² в погребении 61 могильника Карос II в Венгрии.³³

Наконечник пояса. Поясной наконечник серебряный литой в форме вытянутого прямоугольника, размером 2,3 × 1 см, один из концов которого закруглён (рис. 5. 1–2). На лицевой стороне заметны следы потёртости от длительного использования. С обратной стороны наконечника имеются элементы его крепления к основе

пояса в виде двух штифтов-заклёпок высотой 0,2 см, расположенных на противоположных длинных концах изделия, вес которого составляет 2,6 г.

Поле наконечника украшено изображением, которое было нанесено на гладкую поверхность тонким резцом. Рисунок носит схематичный характер, что было обусловлено самой техникой работы по металлу резцом одного размера. По-видимому, мастер наносил его или по памяти, или имея перед собой образец. Отступив от края несколько миллиметров, он оконтурил поле для будущего рисунка прерывистыми линиями, повторив внешние контуры наконечника (рис. 7. 1). Условно разделив намеченное пространство на две равные части, мастер нанёс два изображения антропоморфного и зооморфного характера. При этом изображение человека было расположено в вертикальной плоскости, а рисунок животного в горизонтальной (рис. 5. 1–2; рис. 6. 1, 1а, 2, 2а).

Если принять за основу горизонтальную проекцию наконечника, то фигурка человека была изображена в левой части изделия. Несмотря на схематичность рисунка, здесь, на мой взгляд, изображён сидящий со скрещёнными ногами мужчина в длиннополой одежде с высоким стоячим воротником(?). Из-под полы заметен острый носок обуви (сапожка?). Левая рука согнута в локте и направлена в сторону груди. В правой, так же согнутой в локте руке, мужчина держит предмет, обозначенный вертикальной линией.

Мужчина сидит, немного развернувшись в правую сторону. Поэтому мы видим хорошо проработанную левую часть его головы и лица: глаз, бровь, торчащую над ухом прядь волос (косичку?) (рис. 6. 1, 1а, 2; рис. 7. 1). Несмотря на некоторую «затертость» лицевой поверхности наконечника достаточно хорошо видно,

²⁵ PLETNYOVA 1962, 244, рис. 2, 3, 10, 11; PLETNYOVA 1989, 161, рис. 85; ТАХТАЈ 1999, 161, табл. 2, 3, 6; VINNYIKOV–SZARAPULKIN 2008, 106, рис. 47. 33–36, 38–39; AKSZIONOV–KRIGANOV 2009, 26, рис. 3, 2, 4, 6; КОМАР 2011, 40, рис. 1, 4, 5.

²⁶ FONYAKOVA 1986, 42, рис. 3.

²⁷ КОНЫКОВА–КОРОЛ 1999, 58.

²⁸ ЗАХАРОВ 1935, 33, рис. 17.

²⁹ PLETNYOVA 1962, 244, рис. 2. 6.

³⁰ AKSZIONOV–KRIGANOV 2009, 26, рис. 3. 5.

³¹ PLETNYOVA 1989, 77, 79, рис. 36.

³² ТАХТАЈ 1999, 161, табл. 2. 4.

³³ LANGÓ 2016, 378, 380.

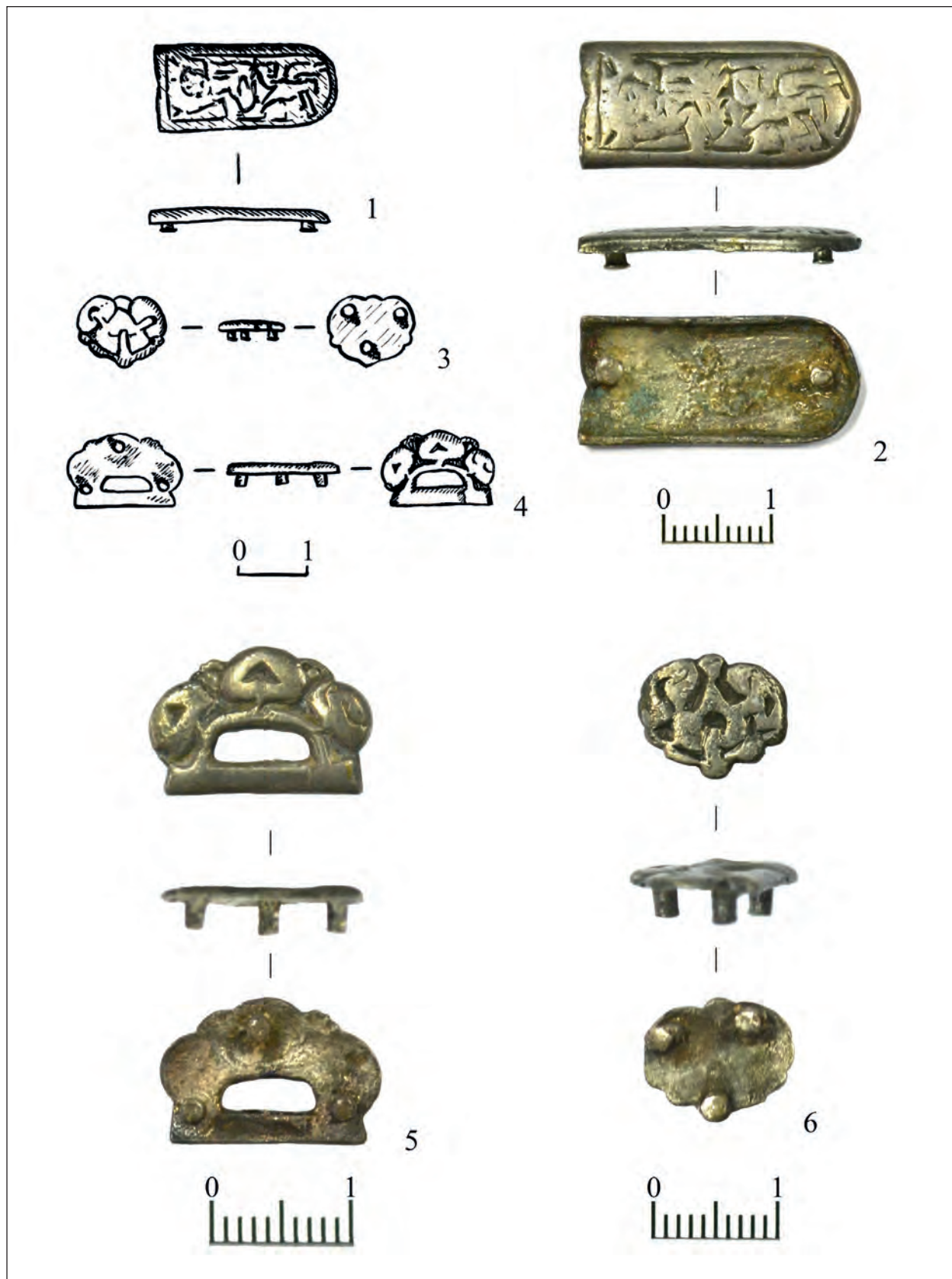

Рис. 5. Зливки-I, погребение 40. Серебряная гарнитура пояса (фото, рисунок). 1–2: Наконечник; 3, 6: Сердцевидная бляшка; 4–5: Бляшка с прорезью (фото автора)

5. kép. Zlivki-I, 40. sír. Ezüst övkészlet (fotó és rajz). 1–2: Szíjvég; 3, 6: Szív alakú veret; 4–5: Áttört veret (a szerző felvétele)

что у мужчины округлое лицо, широкие скулы и узкий разрез глаз – признаки характерные для монголоидной расы.

В правой части наконечника, но уже в горизонтальной проекции, изображена фигурка, по всей видимости, собаки. Животное обращено к зрителю левым боком, ноги прямые, хвост кольцом загнут вверх, голова повернута влево и назад (рис. 6. 2, 2а).

Изображения мужчины, сидящего со скрещёнными ногами, в металлопластике ранне-средневековой Восточной Европы долгое время оставались достаточно редкой находкой. Репрезентативный ряд подобных изделий существенно пополнился недавно. Впервые найденные в погребении у с. Субботицы (бассейн р. Ингул),³⁴ изделия с подобными изображениями впоследствии были зафиксированы в погребениях Верхнесалтовского археологического комплекса,³⁵ в аланских катакомбах Северного Кавказа,³⁶ в культурном слое Сидоровского городища,³⁷ в кимакском погребении X–XI вв. в Прииртышье,³⁸ в отдельных погребениях Баяновского могильника (Пермский край),³⁹ в угро-мадьярском погребении 2-й пол. IX в. в Нижнем Поднепровье,⁴⁰ в материалах археологического комплекса Уелги, соотносимого с уральскими уграми (рис. 8. 1–12).⁴¹

Отдельного внимания заслуживает сюжетная композиция на поясном наконечнике из мужской кремации погребения 217 Крюковско-Кужновского могильника.⁴² Она также разделена на две части. В верхней изображён мужчина, сидящий в позе лотоса, в нижней – пара львов, стоящих друг напротив друга в геральдической

позе (рис. 8. 3). По мнению А. В. Комара, перед нами правитель, который в левой руке держит атрибуты власти (посох/скипетр), а кисть правой руки поднял в приветственном жесте.⁴³ В такой же позе изображён персонаж на бляшке из катакомбы 40 Верхнесалтовского могильника⁴⁴ и «старец»⁴⁵ на субботцевском поясе.⁴⁵ Поза правителя и общая стилистика изображений на этих изделиях соответствует изображению на наконечнике пояса из Зливок.

Вторым персонажем, изображённым на поясном наконечнике из погребения 40, является, по-видимому, собака (рис. 6. 1, 2а, 2; рис. 7. 1). На то, что это не волк указывает поднятый вверх и закрученный в кольцо хвост – деталь не характерная для хищника.⁴⁶ Отсутствие даже намёка на гриву делает сомнительным возможность связи изображённого животного с породой кошачьих – львов или других хищников, чьи изображения были популярны в «степной моде» того времени.

В ранне-средневековой металлопластике изображений такого домашнего животного как собака, известно не много – мастера отдавали предпочтение традиционным образам, характерным для восточноиранской тореветики VIII – нач. IX вв.: сенмурвам, грифонам, львам, лани, драконам, крылатым лошадям. Тем не менее, изображение сидящей на задних лапах собаки с повернутой назад головой, мы встречаем на бляшке и поясном наконечнике Танкеевского могильника.⁴⁷ Фигурка собаки изображена на поясных наконечниках из венгерского погребения периода «завоевания родины» найденного

³⁴ БОКИИ–ПЛЕТНЮОВА 1988, 105, рис. 6.

³⁵ АКСЗЬОНОВ 2001, 139, рис. 1.

³⁶ ГАБУЖЕВ 2005, 55, рис. 121.

³⁷ КРАВЦЕНКО–ПЕТРЕНКО 2010, 43, рис. 9. 9.

³⁸ АРСЗЛАНОВА 2013, 29, 66, рис. 2.

³⁹ ДАНЫЦС–КРИЛАСЗОВА 2014, 88; ПОДОСЗЬОНОВА 2017, 159, рис. 4.

⁴⁰ РАЗУМОВ–ДАРАГАН–ПОЛИН 2017, 314–352, рис. 9. 5–7.

⁴¹ БОТАЛОВ 2012, 136, рис. 7. 64–67.

⁴² КОМАР 2016, 547, рис. 2. 7, 551; ЗЕЛЕНЦОВА 2018, 286, рис. 4.

⁴³ КОМАР 2018, 119.

⁴⁴ АКСЗЬОНОВ 2001, 139, рис. 1–2, 5.

⁴⁵ БОКИИ–ПЛЕТНЮОВА 1988, 105, рис. 6.

⁴⁶ БРЕМ 1992, 271.

⁴⁷ КАЗАКОВ 1972, 162, рис. 1, 3–4.

Рис. 6. Зливки-I, погребение 40. Наконечник пояса. 1: Фото Слави Дончева (Болгария 1990 г.); 1a: Прорисовка изображения мужской фигуры; 2: Рисунок А. Н. Усачука; 2a: Прорисовка изображения собаки (GRIB-SVECOV 2019, 171)

6. kép. Zlivki-I, 40. sír; szíjvég. 1: Szlava Doncsev felvétele (Bulgária 1990); 1a: A férfialak rajza; 2: A. N. Uszacsuk rajza; 2a: A kutya ábrázolás rajza (GRIB-SVECOV 2019, 171)

Рис. 7. Зливки-I, погребение 40. Наконечник и пряжка пояса. 1а: Макрофото поясного наконечника (фото Слави Дончева, Болгария, 1990 г.); 2: Макрофото пряжки (фото автора)
 7. kép. Zlivki-I, 40. sír, az öv szíjvége és csatja. 1a: Makrofotó a szíjvégről (Szlava Doncsev felvétele, Bulgária, 1990);
 2: Makrofotó a csatról (a szerző felvétele)

в Карпатской котловине,⁴⁸ на поясной пряжке IX в. происходящей с территории Северного Кавказа.⁴⁹

Иное дело обстоит с археологическими источниками, среди которых культ собаки представлен достаточно широко. В первую очередь это относится к памятникам сер. VIII–X вв. По-

донья и Подонцовья,⁵⁰ Приуралья и Поволжья,⁵¹ Крыма,⁵² Венгрии.⁵³

Сакральное значение собаки характерно для многих народов и эта тема имеет довольно обширную историографию. Например, в народных поверьях жителей Дагестана до сегодняшнего дня сохранились представления о связи собаки

⁴⁸ КОМАР 2018, 413, рис. 97. 2.

⁴⁹ VINOGRADOV 1983, 214.

⁵⁰ МИНЕЈЕВ 1985, 28.

⁵¹ GENYING–HALIKOV 1964, 56, 95.

⁵² VINOBUROV–PONOMARJIOV 2017, 130–132.

⁵³ ERDÉLYI 1972, 136.

со смертью, власти над душами умерших, находящихся на пути в потусторонний мир. Зубы собаки носили в качестве амулета от сглаза, а ее череп служил защитой жилища от злых духов.⁵⁴

В религиозно-мифологической практике кочевников собака выступала двойственным существом, являясь посредником между миром живых и миром мёртвых.⁵⁵ Осуществляя по отношению к человеку охранительную миссию она, в то же время, являлась для него и вестником смерти. Наделив собаку способностью видеть умерших предков и предугадывать смерть, в тюркской среде получил распространение обряд *сагдид* (новоперсид.) – «взгляд собаки», «осматривание собакой».⁵⁶ Если собака, посмотрев на человека, начинала вести себя не так как обычно, считалось, что она предвещает смерть. Поэтому при встрече с собакой старательно избегали её взгляда. Вполне возможно, что разворот головы животного в противоположную сторону от главного героя сюжета, который изображён на зливкинском наконечнике, означает символическое благопожелание долгих лет жизни как владельцу пояса, так и изображённому на нём персонажу.

По всей видимости, пряжка в отдельности и пояс в целом выполняли функцию апотропея (греч. *apotropais*) – детали костюма «отвращающего беду». Практика нанесения изображений апотропеев на доспехи, одежду, украшения и даже тело в виде татуировок, получила широкое распространение в культурах многих древних народов и широко практикуется в наши дни.

Функция пояса как оберега отражена в киргизском эпосе «Манас», в котором жена героя вручает побратимам Манаса доспехи и при этом произносит следующие слова:

*«Да хранят вас, чоро, небеса!
Есть особые для вас пояса.
Сорок червонных щитков
Укрепляют каждый кушак,
Сорок алмазных глазков
Украшают каждый кушак.
И молитвенные слова вырезаны по краям».*⁵⁷

Количество серебряных бляшек (31 шт.) на поясе указывает на то, что в погребении 40 был захоронен мужчина, занимавший в социальной группе зливкинцев достаточно высокое положение. Учитывая возраст умершего 50-55 лет, можно предположить, что в прошлом он был воином, а на момент смерти выполнял функции «старейшины» зливкинской общины.⁵⁸ В пользу такого предположения говорят и другие вещи, входившие в состав погребального инвентаря, прежде всего – деревянное блюдо, украшенное серебряными оковками. По количеству и составу вещевого комплекса, погребение 40 является одним из самых «богатых» не только зливкинского могильника, но и среди всех ямных погребений степного Подонцовья. В денежном эквиваленте вес серебряной гарнитуры пояса (38,11 г.) приблизительно равен девяти мискалям серебра, что по стоимости немного меньше золотого динара (по курсу золота в Халифате VIII–IX вв.).⁵⁹

Несмотря на свою индивидуальность, зливкинский пояс относится к категории салтовских древностей сер. – нач. 2-й пол. IX в.⁶⁰ По-видимому, он был изготовлен местным мастером, который копировал известные ему образцы степной моды, находившейся в то время под влиянием постсасанидского искусства с одной стороны, и салтовской (кавказской) торевтики, с другой. Создание предметов синтезного

⁵⁴ SZALIHOV 1997, 43.

⁵⁵ GOLDEN 1997; GOLDEN 2008.

⁵⁶ SZALMIN 2010, 195.

⁵⁷ MANASZ 1941, 48.

⁵⁸ SVECOV 1991, 115.

⁵⁹ Благодарю Вяч. С. Кулешова за консультацию по данному вопросу.

⁶⁰ PLETNYOVA 1981, 150, рис. 37; КОМАР 2018, 354, рис. 39.

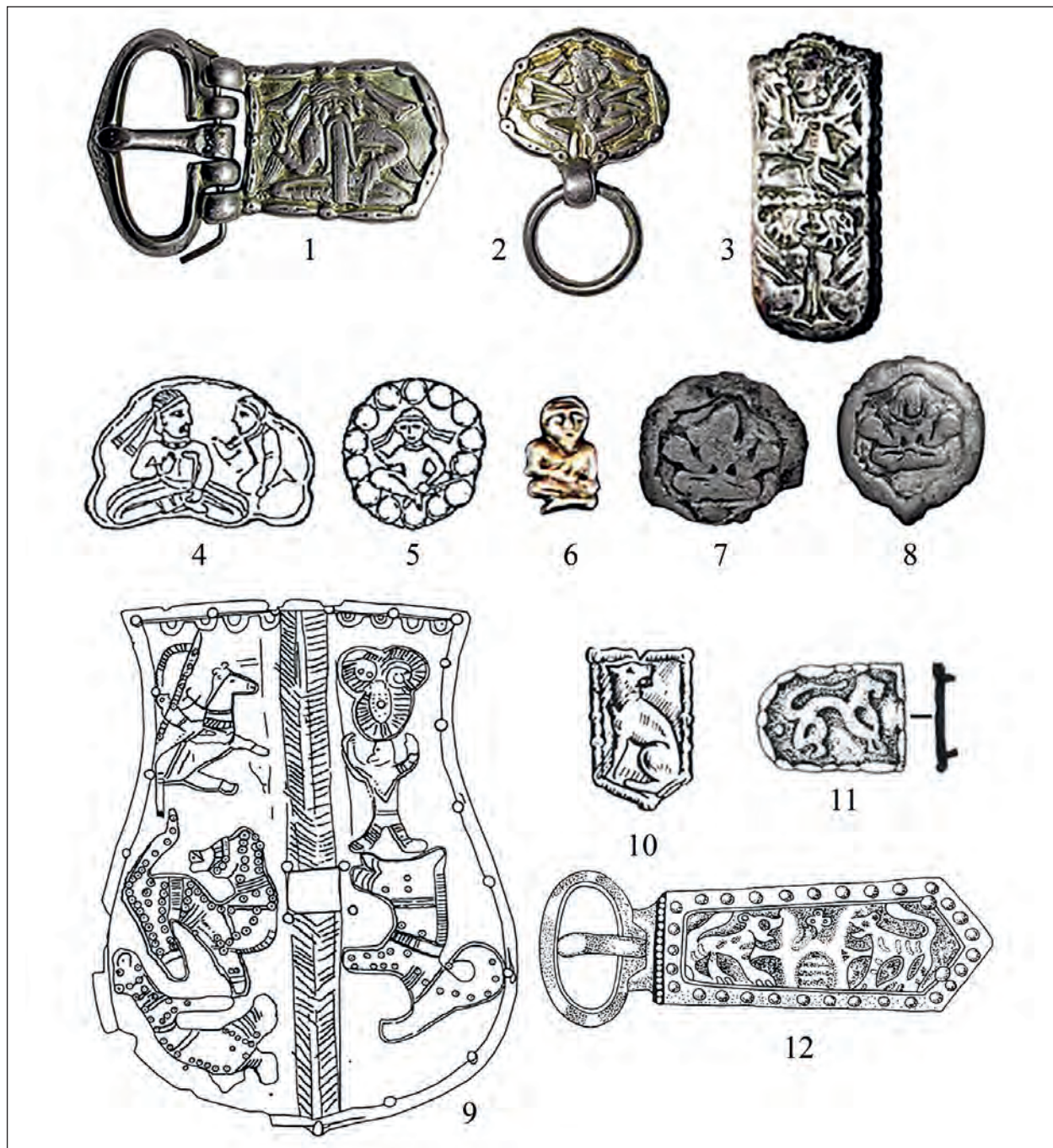

Рис. 8. Детали поясной гарнитуры и лицевые пластины сумочки с изображениями людей и животных (GRIB–SVECOV 2019, 172). 1–2: Детали поясного набора из Субботцевского мог-ка (КОМАР 2018, 327); 3: Наконечник пояса из п. 217 Крюковско-Кужновского мог-ка (КОМАР 2018, 341); 4–5: Бляшки из катакомбы № 40 Верхнесалтовского мог-ка (AKSZIONOV 2001, 139); 6: Поясная бляшка из катакомбы № 3, Даргавс (ГАБУЖЕВ 2005, 55); 7–8: Поясные бляшки из могильника Велга (БОТАЛОВ 2018, 21); 9: Лицевые накладки сумочки, фонд Марджани (BELAVIN–KRILASOVA–PODOSZJONOVA 2017, 120); 10: Бляшка из п. 863, Танкеевский мог-к (КАЗАКОВ 1972, 162); 11: Наконечник пояса из п. 2, Тисанана-Чехтанья (КОМАР 2018, 413); 12: Пряжка из катакомбы 10, мог-к Мартан-Чу, Северный Кавказ (VINOGRADOV 1983, 214)

8. kép. Ember és állatábrázolásos övkeszletek és tarsolylemez (GRIB–SVECOV 2019, 172). 1–2: A szubbotci övkeszlet részei (KOMAR 2018, 327); 3: A krjukovo-kuzsnovói temető 217. sírjának szíjvége (KOMAR 2018, 341); 4–5: Övveretek a Verhnyij szaltovi 40. kamrasírból (AKSZIONOV 2001, 139); 6: Övveret a Dargavszki 3. kamrasírból (GABUJEV 2005, 55); 7–8: Övveretek ujelgi temetőjéből (BOTALOV 2018, 21); 9: Tarsolylemez a Mardzsani gyűjteményből (BELAVIN–KRILASOVA–PODOSZJONOVA 2017, 120); 10: Veret Tankejevka 863. sírjából (KAZAKOV 1972, 162); 11: Szíjvég Tiszanána-Cseh-tanya 2. sírjából (KOMAR 2018, 413); 12: Csát Martan-Csú temetőjének 10. kamrasírből, az Észak-Kaukázusból (VINOGRADOV 1983, 214)

«салтовско-субботцевского» стиля, по мнению А. В. Комара, стало следствием, пусть непродолжительного, но всё-таки имевшего места контакта двух культурных групп населения – салтовского и угорского.⁶¹ Не исключено, что это взаимовлияние проявилось и в отдельных деталях погребального обряда п. 40, на синкретизм которого указывал М. Л. Швецов.⁶²

Пояс являлся важным элементом национальной одежды многих народов. Особенно ярко это проявилось у кочевников, для которых пояс составлял самую ценную часть мужского костюма. Украшенный металлическими (золотыми, серебряными, бронзовыми) накладками различной

формы пояс нес в себе большую семиотическую нагрузку, указывая на возраст хозяина, его социальное положение и воинские качества.⁶³ Как любая знаковая система «героической эпохи» пояс обладал мощной эвокативной функцией способной акцентировать религиозно-мифологическое сознание его носителей в нужном направлении.⁶⁴

Таким образом, находка наборного пояса в одном из погребений зливкинского могильника не только подтверждает воинскую и социальную символику этой детали костюма, но и указывает на его охранительную функцию в мировоззрении населения степного ареала Восточной Европы.

ЛИТЕРАТУРА

- AFANASZJEV 2013: Афанасьев, Г. Е.: Кухонная посуда салтово-маяцкой культуры – этномаркирующий признак? *Российская археология* 2013:3, 13–25.
- AKSZJONOV 2001: Аксёнов, В. С.: Редкий тип бляшек-амулетов из Верхнесалтовского катакомбного могильника. In: *Культуры Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.э. (из истории костюма) 2. Материалы Международной археологической конференции*. Ред.: Сташенков, Д. А. Самара 2001, 132–140.
- AKSZJONOV–KRIGANOV 2009: Аксёнов, В. С. – Крыганов, А. В.: Захоронения на селище салтовской культуры Нетайловка 2: к вопросу о салтово-венгерских культурных контактах. *Дивногорский сборник* 1 (2009) 23–37.
- ARSZLANOVA 2013: Арсланова, Ф. Х.: Воинские захоронения кимаков в Зевакинском могильнике. In: *Очерки средневековой археологии Прииртышья*. Ред.: Самашев, З. Астана 2013, 28–90.
- BELAVIN–KRILASZOVA–PODOSZJONOVA 2017: Белавин, А. М. – Крыласова, Н. Б. – Подосёнова, Ю. А.: Лицевые накладки поясных сумочек «венгерского типа» из Волго-Камья. *Вестник Пермского университета. Серия: История* 2017:1, 107–121. <https://doi.org/10.17072/2219-3111-2017-1-107-121>
- BOKIJ–PLETNYOVA 1988: Бокий, Н. Б. – Плетнёва, С. А.: Захоронение семьи воина-кочевника X в. в бассейне Ингула. *Советская археология* 1988:2, 99–115.
- BOTALOV 2012: Боталов, С. Г.: Новые аспекты и перспективы в исследовании проблемы «Magna Hungaria». *Вестник Челябинского государственного университета. Серия: История* 50 (2012) 128–146.
- BOTALOV 2018: Боталов, С. Г.: Урало-алтайское единство в материалах погребального комплекса Уелги. *Археология Евразийских степей* 2018:6, 13–34.

⁶¹ КОМАР 2018, 115.

⁶² ШВЕЦОВ 2001, 111.

⁶³ DOBZSANSZKIJ 1990, 46–60.

⁶⁴ ГРИБ 1985, 38–39.

- BREM 1992: Брем, А.: *Жизнь животных. Млекопитающие* 1. Москва 1992.
- DANYICS–KRILASZOVA 2014: Данич, А. В. – Крыласова, Н. Б.: Новый пояс «византийского круга» из средневекового Баяновского могильника в Пермском крае. *Археология, этнография и антропология Евразии* 2014:3, 87–94.
- DOBZSANSZKIJ 1990: Добжанский, В. Н.: *Наборные пояса кочевников Азии*. Новосибирск 1990.
- ERDÉLYI 1972: Эрдели, И.: Об археологической культуре древних венгров конца IX – первой половины X в. н. э. In: *Проблемы археологии и древней истории угров*. Отв. ред.: Смирнов, А. П. – Чернецов, В. Н. – Эрдели, И. Ф. Москва 1972, 128–144.
- FLJOROV 1981: Флёров, В. С.: Распространение лощёной керамики на территории салтово-маяцкой культуры. *Плиска–Преслав* 2 (1981) 170–181.
- FONYJAKOVA 1986: Фонякова, Н. А.: Лотос в растительном орнаменте металлических изделий салтово-маяцкой культуры VIII–IX вв. *Советская археология* 1986:3, 36–47.
- GABUJEV 2005: Габуев, Т. А.: *Аланский всадник. Сокровища князей I – XII вв.: Каталог выставки*. Москва 2005.
- GENYING–HALIKOV 1964: Генинг, В. Ф. – Халиков, А. Х.: *Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник)*. Москва 1964.
- GOLDEN 1997: Golden, B. P.: Wolves, dogs and Qipcaq religion. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 50 (1997) 87–97.
- GOLDEN 2008: Голден, П. Б.: Религия кыпчаков средневековой Евразии. *Степи Европы в эпоху Средневековья* 6 (2008) 309–340.
- GORODCOV 1905: Городцов, В. А.: Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии 1901 г. In: *Труды XII Археологического Съезда в Харькове* 1. Ред.: Уварова, П. С. Москва 1905, 174–225.
- GRIB 1985: Гриб, В. К.: Средневековые металлические амулеты Восточной Европы с изображением коня или всадника как знаковая система. In: *Археология и краеведение – школе*. Тезисы. Ред.: Цвейбель, Д. С. Донецк 1985, 38–39.
- GRIB–SVECOV 2019: Гриб, В. К. – Швецов, М. Л.: Серебряный пояс из погребения 40 могильника Зливки. In: *Археология как жизнь: сборник статей памяти Е. П. Мыськова*. Ред.: Круглов, Е. В. – Лапшин, А. С. – Лапшина, И. Ю. Волгоград 2019, 158–173.
- HUDJAKOV 2014: Худяков, Ю. С.: Костяные наконечники стрел из могильника Улуг-Чолтух долины р. Эдиган в горном Алтае (из раскопок Южно-Сибирского отряда 2008 г). *Гуманитарные науки в Сибири* 2014:2, 33–36.
- KAZAKOV 1972: Казаков, Е. П.: О некоторых венгерских аналогиях в вещевом материале Танкеевского могильника. In: *Проблемы археологии и древней истории угров. Сборник статей советских и венгерских археологов*. Отв. ред.: Смирнов, А. П. – Чернецов, В. Н. – Эрдели, И. Ф. Москва 1972, 161–167.
- KAZAKOV 2007: Казаков, Е. П.: *Волжские болгары, угры и финны: проблемы взаимодействия*. Казань 2007.
- KOMAR 2011: Комар, А. В.: Древние мадьяры Этелькеза: перспективы исследований. *Археология і давня історія України* 7 (2011) 21–78.
- KOMAR 2016: Комар, А. В.: Поясные наборы IX–X вв. с «мифологическими» сюжетами. In: *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag (Between Byzantium and the steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour*

of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday). Eds.: Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T. Budapest 2016, 545–556.

- КОМАР 2018: Комар, А.: *История и археология древних мадьяр в эпоху миграции (A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 11. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 5. Napkút kiadó, Ómúltunk Tára 14. Budapest 2018.
- КОМАР–СУХОВОКОВ 2005: Комар, О. В. – Сухобоков, О. В.: Озброєння і військова справа Хозарського каганату. In: *Нариси з воєнної історії Давньої України*. Ред.: Уткін, О. І. Київ 2005, 212–231.
- КОНЫКОВА–КОРОЛ 1999: Конькова, Л. В. – Король, Г. Г.: Кочевой мир: развитие технологии и декора (художественный металл). *Этнографическое обозрение* 1999:2, 56–68.
- КРАВЦЕНКО–ПЕТРЕНКО 2010: Кравченко, Э. Е. – Петренко, А. Н.: Постройки Сидоровского комплекса хазарского времени (по материалам раскопок 2010 г.). *Святогірський альманах* 2010, 37–48.
- КУБАРЕВ–КУБАРЕВ 2013: Кубарев, В. Д. – Кубарев, Г. В.: *Каменные изваяния древних тюрок Южной Сибири. Каталог коллекции Музея истории и культуры народов Сибири и Дальнего Востока и Историко-архитектурного музея под открытым небом ИАЭТ СО РАН*. Новосибирск 2013.
- КУТУКОВ–ПАНТЯЛЕЕВ 2013: Кутуков, Д. Т. – Пантелеев, С. А.: Исследования болгарских захоронений домонгольского времени на территории Астраханской области. *Поволжская археология* 2013:3, 175–190.
- LANGÓ 2016: Langó, P.: Uelgi – Geszteréd – Bodrogszerdahely. Notes on the Cultural Context of a Tenth-Century Mount Type. *Antaeus* 34 (2016) 373–388.
- МАКАРОВА–ПЛЕТНОВА 1983: Макарова, Т. И. – Плетнёва, С. А.: Пояс знатного воина из Саркела. *Советская археология* 1983:3, 62–77.
- MANASZ 1941: Манас. *Киргизский народный эпос*. Пер.: Липкин, С. – Тарловский, М. Москва 1941.
- МИНЕЕВ 1985: Михеев, В. К.: *Подонье в составе Хазарского каганата*. Харьков 1985.
- МИНЕЕВ–SZTERANSZKA–FOMIN 1973: Михеев, В. К. – Степанська, Р. Б. – Фомін, Л. Б.: Ножі салтівської культури та їх виробництво. *Археологія* 9 (1973) 90–99.
- NAUMENKO 2009: Науменко, В. Е.: Столовая посуда. In: Зинько, В. Н. – Пономарёв, Л. Ю.: *Туритака. Раскоп XXVI*. 1. Симферополь–Керчь 2009, 60–64.
- ПЛЕТНОВА 1962: Плетнёва, С. А.: Подгоровский могильник. *Советская археология* 1962:3, 241–251.
- ПЛЕТНОВА 1981: Плетнёва, С. А.: Салтово-маяцкая культура. In: *Стени Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР*. Ред.: Рыбаков, Б. А. Москва 1981, 62–75.
- ПЛЕТНОВА 1989: Плетнёва, С. А.: *На славяно-хазарском пограничье (Дмитриевский археологический комплекс)*. Москва 1989.
- ПЛЕТНОВА 1999: Плетнёва, С. А.: *Очерки хазарской археологии*. Москва 1999.
- RODOSZJONOVA 2017: Подосёнова, Ю. А.: «Древненевенгерские» поясные наборы из серебра на территории Пермского Предуралья в эпоху средневековья. *Труды Камской археолого-этнографической экспедиции* 12 (2017) 147–160.
- RAZUMOV–DARAGAN–POLIN 2017: Разумов, С. Н. – Дараган, М. Н. – Полин, С. В.: Раннесредневековое воинское погребение у с. Старая Катериновка на правом берегу Нижнего Днестра. In: *Hadak útján XXIV. A népvándorlások fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája Esztergom 2014. november 4–6*. 2. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 3.2. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.2. Főszerk.: Türk A. Budapest–Esztergom 2016, 335–353.

- RESETOVA 2015: Решетова, И. К.: *Население Донецко-Донского междуречья в раннем средневековье. Палеоантропологическое исследование*. Санкт-Петербург 2015.
- SVECOV 1985: Швецов, М. Л.: *Работы на Зливкинском могильнике. Археологические открытия 1983 года*. Москва 1985, 373.
- SVECOV 1989: Швецов, М. Л.: Средневековые бескурганые могильники на территории Донбасса. In: *Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе. Тезисы областного научного семинара*. Ред.: Колесник, А. В. Донецк 1989, 53–55.
- SVECOV 1991: Швецов, М.: Могильник «Зливки». In: *Проблеми на прабългарската история и култура 2. Трета Международна среща по прабългарска археология. Шумен, 1990*. Ред.: Рашев, Р. София 1991, 109–123.
- SVECOV 2001: Швецов, М. Л.: Погребение 40 могильника Зливки. In: *Проблемы истории и археологии Украины. Материалы Международной научной конференции, посвящённой 10-летию независимости Украины, 16–21 мая 2001 г.* Ред.: Мещеряков, В. Ф. Харьков 2001, 110–111.
- SZALINOV 1997: Салихов, Б. М.: К вопросу о культе собаки в Дагестане. In: *Материалы конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Т. М. Минаевой. 26–27 января 1996, Ставрополь*. Ред.: Доде, З. В. Ставрополь, 1997, 42–44.
- SZALMIN 2010: Салмин, А. К.: *Традиционные обряды и верования чувашей*. Санкт-Петербург 2010.
- ТАНТАЈ 1999: Тахтај, А. К.: Погребальный комплекс хазарской эпохи из округа г. Чистяково Сталинской области. *Vita antiqua* 2 (1999) 160–169.
- VINOGRADOV 1983: Vinogradov, V. B.: Altungarische Parallelen zu einigen Gräbern des alanischen Gräberfeldes bei Martan-Cu. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35 (1983) 211–220.
- VINOKUROV–PONOMARJOV 2017: Винокуров, Н. Ю. – Пономарёв, Л. Ю.: Культурные комплексы салтово-маяцкого поселения на городище Артезиан (по материалам раскопок 1994–2010 гг.). *Проблемы истории, философии и культуры* 2017:1, 105–148. <https://doi.org/10.18503/1992-0431-2017-1-55-105-148>
- VINNYKOV–SZARAPULKIN 2008: Винников, А. З. – Сарapultкин, В. А.: *Болгары в Поосколье (Мандровский могильник)*. Воронеж 2008.
- VLAGYIMIROV 2017: Владимиров, С. И.: Типология и истоки форм наконечников стрел населения Доно-Донецкого региона во второй половине VIII – начале X в. (салтово-маяцкая культура). *Краткие сообщения института археологии* 248 (2017) 36–48.
- ZAKHAROV 1935: Zakharov, A. A.: Régészeti adatok a népvándorláskori török kultúra kérdéséhez (Beiträge zur Frage der türkischen Kultur der Völkerwanderungszeit). In: Zakharov A. – Arendt V.: *Studia Levedica. Régészeti adatok a magyarság IX. századi történetéhez (Studia Levedica. Archaeologischer Beitrag zur Geschichte der Altungarn im X. JH)*. Archaeologia Hungarica 16. Budapest 1935, 6–47.
- ZELENCOVA 2018: Зеленцова, О. В.: Поясные наборы «венгерского» облика из могильников поволжских финнов правобережья Волги. In: *III Международнй мађарскй симпозиум (3. Nemzetközi Korai Magyar Történeti és Régészeti Konferencia)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 12. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Östörténeti Témacsoport Kiadványok 6. Ред.: Türk, A. – Зеленков, А. С. Budapest 2018, 279–301.

A ZLIVKI TEMETŐ 40. SÍRJÁBÓL SZÁRMAZÓ VÉDELMEZŐ SZIMBOLIKÁVAL ELLÁTOTT ÖVKÉSZLET

VLAGYIMIR KONSZTANTYINOVICS GRIB

A cikkben a zlivki temető egy sírja kerül tárgyalásra, melyből ezüst övkészlet került elő. Megvizsgálásra kerülnek az öv egyes részei és kísérlet történik az ábrázolások jelentéstani meghatározására. A szerző véleménye szerint a szíjvégen található állatalakos ábrázolás az övkészlet tulajdonosa számára óvó-védő, kultikus funkciót látott el. Az övkészlet mellett a sírban egy kancsó, egy fa tál, vas kés és egy csont nyílcsúcs helyezkedtek el. Az elhunyt férfi fejénél és lábainál áldozati ételmelléklet maradványai, juh csontjai helyezkedtek el. A temető melléklet nélküli sírjai közül a 40. sír kitűnik a mellékletek sokszínűségével. A mellékletek mennyisége és összetétele alapján ez tekinthető az egyik „leggazdagabbnak” az eddig kutatott 94 sír közül a Zlivki temetőben. Ezen kívül a mellékletanyagban megtalálható fa tál és különösen az ezüst övkészlet alapján megalapozott az elhunyt magas státuszáról beszélni a Zlivki temető közösségén belül. Stiliztikáját tekintve a 40. sír övkészlete „szaltovói-szubbotci” stílusban készült és a 9. század közepére – második felének elejére keltezhető. Kelet-Európa sztyeppi régiójának lakói számára ebben az időszakban a veretes övek a hadi érdemek, viselője társadalmi rangjának jelzői voltak, és óvó-védő funkciót is hordoztak magukban.

ПАРАДОКСЫ ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЯ СРЕДНЕВЕКОВЫХ КОЧЕВНИКОВ ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ

Владимир Александрович Иванов*

Ключевые слова: *кочевники, огузы, печенеги, кимаки, кипчаки-половцы*

Аннотация: *В своей статье автор поднимает проблему аутентичности результатов изучения истории средневековых кочевников Восточной Европы историками и археологами. Вопросы, которые автору представляются основными – это исходные территории и маршруты кочевнической миграции в Восточную Европу, территория и этническая составляющая кочевнических государств. К выводам историков-номадистов автор относится критически, поскольку они игнорируют данные археологии, следовательно, в значительной степени являются умозрительными.*

Исторические дискурсы, написанные на основе нарративов, и археологическое источниковедение средневековых кочевников Евразии находятся в отношении если не оппозиции, то индифферентности друг к другу. В исследованиях историков-дискурсантов (например, П. Голдена, О. Прицака, В. Спинаея, С. Вегерчука, М. Киселевой, Я. Пилипчука и многих других)

освещены практически все аспекты этнической, социальной, политической, конфессиональной истории огузов (гузов), печенегов, кыпчаков/половцев. Что же касается археологических исследований, то здесь сразу возникают вопросы, связанные именно с информацией, извлекаемой из имеющихся археологических источников. Обозначим только некоторые.

ВОПРОС ПЕРВЫЙ – ИСХОДНАЯ ТЕРРИТОРИЯ КОЧЕВНИКОВ

Самые ранние из дошедших до нас сведения о территории расселения древних печенегов (большинство историков идентифицируют их с «кангарами – кенгересами») содержатся в «Исторических записках (Шы-Цзи)», составленных Сыма Цянем в 99 г. до н.э. В них говорится о кочевом государстве Кангюй, расположенном к северо-западу от Давани (Фергана) и к юго-востоку от кочевого же владения Яньцай, которое «лежит при большом озере, которое не имеет высоких берегов» (т.е. Северном или Каспийском море).¹ Судя по предлагаемой исследователями идентификации географических ориентиров, границы «владения Кангюй» включали в себя

территории бассейна Сырдарьи, от Ташкента в сторону Хорезма.

Из китайских же хроник известно, что в середине VII в. н.э. в бассейне рек Тола и Орхон существовало «государство токуз-огузов», павшее под ударами Второго Восточнотюркского каганата в начале 70-х гг. VII века.

Более точные сведения о территории расселения огузов в VII–VIII вв. содержатся в надписях в честь Тоньюкука, хана Могиляна (умер в 735 г.), и уйгурского хана Моюн-Чура (умер в 757 г.): это реки Тогла (Тола) в Монголии и Селенга и Орхон.

Таким образом, из сведений древнетюркских письменных памятников следует, что

* Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы; Россия, г. Уфа, ул. Октябрьской революции, 3а к2. ivanov-sanych@inbox.ru

¹ ВИСУРИН 1950.

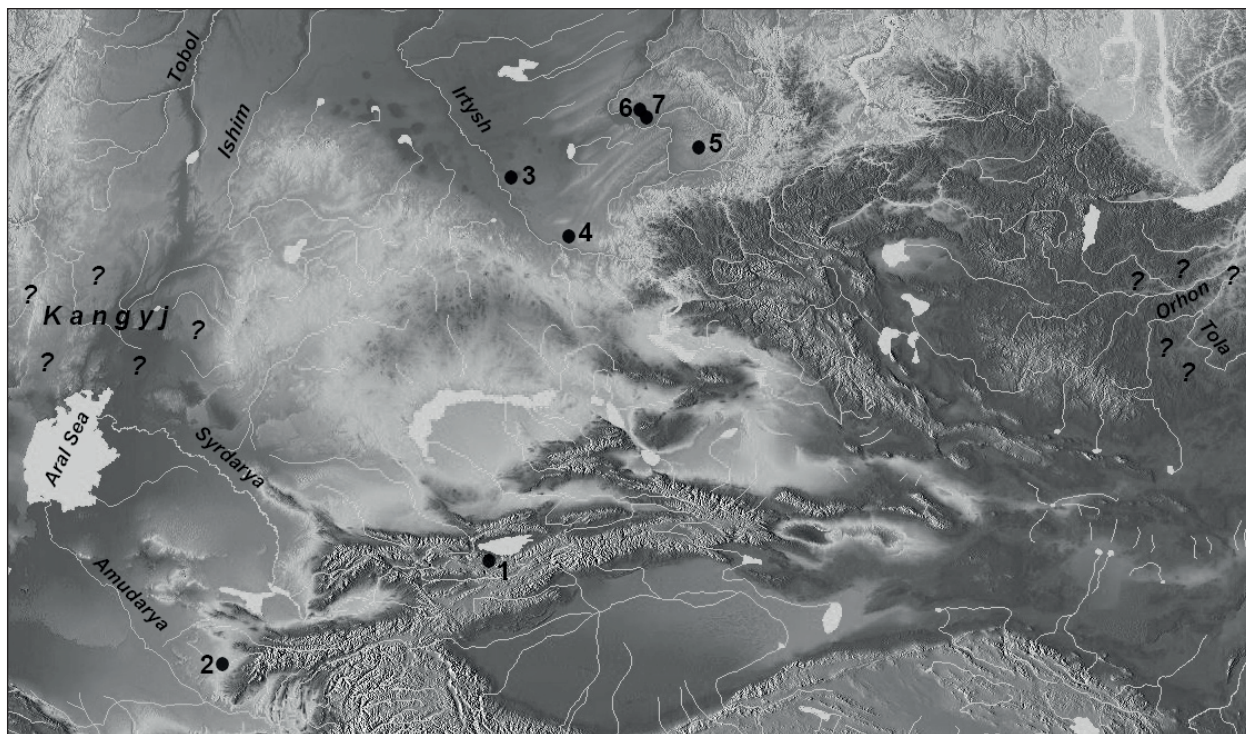

Рис. 1. Карта курганов IX–X вв. на востоке степей Евразии. 1: Койсу; 2: Кыз-Тене; 3: Совхоз № 499; 4: Когалы-I; 5: Змеевка; 6: Гилево V; 7: Корболиха

1. kép. A 9–10. századi kurgánok elterjedési térképe Eurázsia keleti sztyeppéin. 1: Kojsszu; 2: Kiz-Tepe; 3: Szovhoz № 499; 4: Kogali-I; 5: Zmejevka; 6: Giljevo V; 7: Korboliha

в VII–VIII вв. огузы и печенеги (кенгересы) – два отдельных самостоятельных народа – жили на востоке Великого пояса евразийских степей, на значительном удалении друг от друга и были разделены друг от друга территорией Тюркских каганатов.

Подобная ситуация, по-видимому, была зафиксирована и арабскими географами середины IX в. Например, в «Книге картины земли» Мухаммада ал-Хваризми, написанной между 836 и 847 гг. на основании географических данных Птолемея, о кенгересах - печенегах речь вообще не идет. А об огузах сказано, что их земля («земля ат-тугузгуз») расположена далеко на восток от Хорезма, Бухары и Самарканда.²

Арабские авторы второй половины IX в. (Ибн-Хордадбех, аль-Йакуби) называют огузов и печенегов среди других кочевых тюркских племен Средней Азии (кимаков, карлуков, токузгузов, киргизов и кипчаков), правда, без обозначения конкретных границ их расселения.

Авторы конца IX – начала X вв. – аль-Балазури и ат-Табари сообщают о том, что в 820–821 гг. токуз-огузы совершали набеги на Усрушану (Фергана, Самарканд, Ташкент). То есть, в начале IX в. они уже находились в 3000 км к западу от Орхона и Селенги и являлись ближайшими соседями печенегов.

Соседство это, в итоге, вылилось в серию войн между печенегами и огузами, карлуками и кимаками за земли «вокруг моря Джурджан» (Аральского), о которых мы узнаем из сочинения ал-Масуди (середина X в.). И хотя подробности этих войн в письменных источниках не освещены, результатом их явилось вытеснение печенегов из бассейна Сырдарьи и Приуралья сначала в степи Волго-Уральского региона, а затем и далее на запад.

Эта стройная, на первый взгляд, схема этно-политической истории огузов и печенегов много раз приводилась в работах историков. Из современных назовем П. Голдена и Я. Пилип-

² KALINYINA 1988.

чука.³ С точки зрения исторического дискурса, подобная история выглядит вполне логичной и достаточно правдоподобной, при одном существенном замечании – она никак не согласуется с данными археологии, имеющимися в распоряжении современной науки. В этом легко убедиться, обратившись к карте погребений кочевников рубежа I–II тыс. н.э., выявленных и исследованных на востоке Великого пояса степей Евразии. Среди многочисленных погребений древних тюрков конца I – начала II тыс. н.э. Алтая и Южной Сибири (курайский и балтарганский этапы тюркской культуры, грязновский и шадринцевский этапы сросткинской культуры)⁴ мы не находим погребений, которые типологически можно было бы связать с ранними печенежскими или огузскими. За исключением десяти погребений, которые по своему погребальному обряду могут быть (очень условно) выделены из общего массива тюркских

и сросткинских (кыпчакских) погребений по таким признакам, как захоронения под земляными насыпями (Змеевка, Гилево V, совхоз № 499), наличие в могиле шкуры (череп и кости ног) коня (Когалы I, совхоз № 499, Гилево V), украшений узды (Койсу, Гилево V, Корболиха VII), подвески-копоушки и глиняного горшка (Корболиха VII). Четкой локализации эти погребения не имеют, а встречены на различных, удаленных друг от друга окраинах востока степной Евразии (рис. 1). То есть, на территориях Великого пояса степей Евразии, расположенных к востоку от Волги и Уральских гор, погребений VIII–IX вв., которые можно было бы интерпретировать, как огузские или печенежские, пока не известны.

Что касается авторов-нарративистов IX в., то, кроме указания на то, что в первой половине IX в. огузы (тогузгузы) обитали где-то к востоку от Хорезма, никаких других сведений мы в их сочинениях не находим.

ВТОРОЙ ВОПРОС – ТЕРРИТОРИЯ И ЭТНОКУЛЬТУРНАЯ СОСТАВЛЯЮЩАЯ КОЧЕВНИЧЕСКИХ ГОСУДАРСТВ

Этот вопрос до сих пор также освещается в контексте дискурсов, базирующихся на отрывочных и случайных нарративах.

Если государство кимаков X–XI вв. в своей северо-восточной части еще как-то обозначено археологическими памятниками сросткинской (кимако-кыпчакской) культуры, то его западная часть, степи между Иртышом и Аральским морем, до сих пор остаются «заселенными» некими виртуальными кыпчаками, югурами, кыркырами и другими подобными племенами, известными только своими этнонимами.

Аналогичная ситуация сложилась и вокруг «Державы огузских ябгу». В свое время С. Г. Агаджанов границы расселения огузов в X в. очерчивал от Нижней Волги и Каспийского моря до Восточного и Южного Казахстана и среднего течения Сырдарьи, опираясь при этом на сочинения ибн Фадлана, Идриси, Бируни и некоторых других арабских авторов.⁵

Действительно, в археологическом контексте западная периферия «Державы огузских ябгу» обозначена соответствующими курганными захоронениями X–XI вв. в степях между Каспийским морем, Нижней Волгой и Южным Уралом (Мугоджары) с соответствующим погребальным обрядом и набором характерных этнографических вещей. В то же время все территории государства огузов, расположенные к востоку от Аральского моря, низовьев Сырдарьи и Южного Урала, где, в частности, по сведениям средневековых авторов, современные исследователи помещают огузов-туркмен, в археологическом отношении до сих пор представляют собой *terra incognita* (рис. 2).

Археологический вакуум на востоке степей Евразии фактически делает невозможным решение третьего вопроса – о маршрутах миграций средневековых кочевников в Восточную Европу и далее на запад. Они неизвестны вообще, по-

³ GOLDEN 1972; IVANOV–GARUSZTOVICS–PILIPCSUK 2014.

⁴ ТЫСКИН–ГОРБУНОВ 2002.

⁵ AGADZSANOV 1969, 72.

Рис. 2. Курганы огузов и печенегов в степях Урало-Поволжья. 1: Жаман-Каргала; 2: Жаман-Каргала I; 3: Увак; 4: Тамар-Уткуль; 5: Пчельник; 6: Ак-Булак; 7: Буранный; 8: Болгарка; 9: Покровка; 10: Алебастровая гора; 11: Красный Яр; 12: Яман; 13: Рубежинский; 14: Челкар; 15: Челкар II, IV; 16: Челкар III; 17: Лебедевка; 18: Сорочинское; 19: Васильевка; 20: «Золотая Нива»; 21: Кировский III; 22: Волчанка; 23: Осинки I; 24: Красный Октябрь; 25: Ханская могила; 26: Саратов; 27: Кураевский сад; 28: хутор Степана Разина; 29: Кара-Су I; 30: Кос-Оба; 31: Кара-Оба (Джангала); 32: Жана-Унем; 33: Мирный; 34: Сухая Саратовка; 35: Блюменфельд; 36: Молчановка I; 37: Иловатка; 38: Эльтон; 39: Ченин; 40: Колобовка; 41: Досанг; 42: Барановка, Капитанский хутор, Кривая Лука, Цаган-Усн; 43: Бережновка, Верхний Балыклей, Новоникольское, Быково, Калиновка, Рахинка, Средняя Ахтуба, Верхне-Погромное, Кияковка, Ленинск, Царев

2. kép. Az Urál-Volga menti sztyepp oguz és besenyő népségének kurgános temetkezései. 1: Zsaman-Kargala; 2: Zsaman Kargala I; 3: Uvak; 4: Tamar-Utkul; 5: Pcselnyik; 6: Ak-Bulak; 7: Burannij; 8: Bolgarka; 9: Pokrovka; 10: Alebasztrovaja gora; 11: Krasznoj Jar; 12: Jaman; 13: Rubezsinszkij; 14: Cselkar; 15: Cselkar II, IV; 16: Cselkar III; 17: Lebegyevka; 18: Szorocsinszkoje; 19: Vasziljevka; 20: „Zolotaja Nyiva”; 21: Kirovszkij III; 22: Volcsanka; 23: Oszinki I; 24: Krasznoj Oktyabr; 25: Hanszkaja mogila; 26: Szaratov; 27: Kurajevszkij szad; 28: hutor Sztjepana Razina; 29: Kara-Szu I; 30: Kosz-Oba; 31: Kara-Oba (Dzsangala); 32: Zsana-Unem; 33: Mirnij; 34: Szuhaja Szaratovka; 35: Bljumenfeld; 36: Molcsanovka I; 37: Ilovatka; 38: Elton; 39: Csenyin; 40: Kolobovka; 41: Doszang; 42: Baranovka, Kapitanszkij hutor, Krivaja Luka, Cagan-Uszn; 43: Berezsnovka, Verhnyij Baliklej, Novonyikolszkoje, Bikovo, Kalinovka, Rahinka, Szrednyaja Ahtuba, Verhnye-Pogromnoje, Kiljakovka, Lenyinszk, Carev

сколькx не подкреплены археологическим материалом. Это касается буквально всех кочевников эпохи средневековья. *A priori* мы, конечно знаем, что печенеги, огузы, кыпчаки/половцы/команы в степи Восточной Европы пришли из-за Волги. Но где находилась их исходная территория? Какими маршрутами те же самые туркмены/

сельджуки шли в Переднюю Азию и как долго они шли?

Для современных историков-дискурсантов здесь все ясно. Например, Я. Пилипчук, излагая этнополитическую историю кыпчаков в IX–XIII вв., и используя перекрестные ссылки на Курмекова, Расовского, Ахинжанова, Агаджанова,

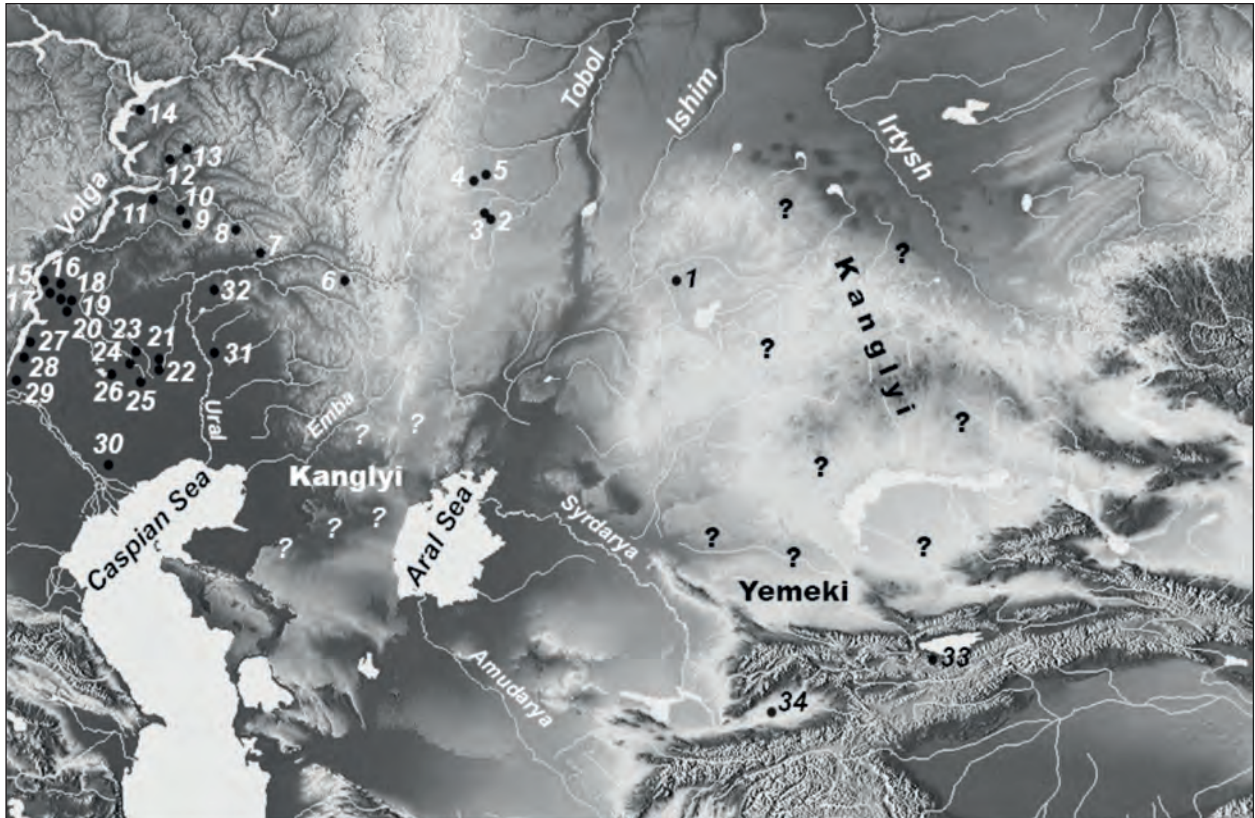

Рис. 3. Курганы кыпчаков XII – начала XIII вв. в степях Заволжья и Приуралья. 1: Чаглинка; 2: Змеиный Дол; 3: Каинсай; 4: Третий Плес; 5: Солнце; 6: Буранчи; 7: Белый Ключ; 8: Покровка; 9: Ново-Троевка; 10: Покровка; 11: Белозерка; 12: Белозерка; 13: Надеждино; 14: Бабий Бугор; 15: Квасниковка; 16: Скатовка; 17: Покровка; 18: Мирный (Фриденберг); 19: Визенмиллер; 20: Харьковка I; 21: Джангала; 22: Джангала I; 23: Курпе-Бай; 24: Джангала (Новая Казанка); 25: Джангала (Кара-Оба); 26: Озеро Раим; 27: Ровное, Бережновка (Южная группа), Бережновка I, Бережновка, Политотдельское; 28: Быково I; 29: Калиновка, Красный Октябрь, Бахтияровка II; 30: Сероглазово; 31: Базар-Тобе; 32: Лебедевка VII; 33: Долинка, Койсу; 34: Утурлы-Тепе

3. kép. Kipcak kurgánok a 12. században – 13. század elején a Volgától keletre elterülő sztyeppen és az Urál mentén.

1: Csaglinka; 2: Zmejiniy Dol; 3: Kajinszaj; 4: Tretij Pljosz; 5: Szolnce; 6: Burancsi; 7: Belij Kljucs; 8: Pokrovka; 9: Novo-Trojevka; 10: Pokrovka; 11: Belozerka; 12: Belozerka; 13: Hagyezsgyino; 14: Babij Bugor; 15: Kvasznyiokvka; 16: Szkatovka; 17: Pokrovka; 18: Mirnij (Fridenberg); 19: Vizenmiller; 20: Harkovka I; 21: Dzsangala; 22: Dzsangala I; 23: Kurpe-Baj; 24: Dzsangala (Novaja Kazanka); 25: Dzsangala (Kara-Oba); 26: Ozero Rajim; 27: Rovnoje, Berezsnoverka (Juzsnaja grupa), Berezsnoverka I, Berezsnoverka, Politotgyelszkoje; 28: Bikovo I; 29: Kalinovka, Krasznyj Oktyabr, Bahtijarovka II; 30: Szeroglazovo; 31: Bazar-Tobe; 32: Lebegyevka VII; 33: Dolinka, Kojsszu; 34: Uturli-Tepe

Кадырбаева, кочевья кыпчаков во второй половине XI в. размещает на Мангышлаке и Устюрте, между Аралом, Эмбой, средним течением Иртыша и озером Иссык-Куль, в долинах Таласа и Чу, предгорьях Тянь-Шаня и вокруг озера Балхаш, по Ишиму, Тоболу и даже в низовьях Камы.⁶ В отличие от названного исследователя, мы, рассматривая фактически пустую карту кыпчакских кочевий на востоке Евразии, не можем не задать вопрос – а где их следы? (рис. 3). Во-

прос этот не праздный, поскольку там, где печенеги, огузы и кыпчаки/половцы действительно обитали и были зафиксированы нарративистами-очевидцами (русские летописцы, Константин Багрянородный, П. Карпини, В. Рубрук) – т.е. в степях Восточной Европы – археологические памятники перечисленных кочевников представлены в большом количестве. А пока получается, что «кыпчакское государство», о котором пишут некоторые современные иссле-

⁶ PİLİPSUK 2012, 56–57.

дователи – фантом, существующий только в их воображении, поскольку никаких археологических следов его пребывания на востоке степей Евразии мы не имеем.

Но и там, где археологические памятники средневековых кочевников известны и изучены, их использование в современных исследованиях нуждается в корректировке. Например, профессор В. Спинеи в своей монографии 2003 года «Великие миграции...» пишет о невозможности типологического разделения печенежских, огузских и кыпчакских/половецких погребений: «*Unfortunately, the numerous tombs of the Turanian nomads discovered in the southern half of Moldavia and in the east of Wallachia, dating from the eleventh century, cannot be differentiated in the present stage of research to facilitate conclusions regarding the possible groupings of the communities of Uzes and Pechenegs. The same difficulties in separating the antiques of the Uzes from those of other Turanians in the Arpadians service are also encountered in Hungary*». ⁷ Сейчас этот тезис не является актуальным: на материалах многочисленных погребений средневековых кочевников в степях Восточной Европы выделены этнографические признаки погребального обряда и некоторых типов вещей печенегов, огузов и кыпчаков/половцев/команов. ⁸ На основании этих признаков сейчас можно вполне уверенно картографировать собственно печенежские и огузские погребения. Соответственно, можно говорить и об ареалах расселения этих групп кочевников на западе Степной Евразии. На карте, опубликованной В. Спинеем, показана территория, на которой собственно огузские погребения не представлены – это междуречье Днестра и Дуная. ⁹ Следовательно, можно принять вывод исследователя о том, что в середине XI в. печенежская территория сокращается вследствие натиска огузов с востока. Что и подтверждается распростране-

нием погребений с типично огузскими признаками именно до левобережья Нижнего Днепра (рис. 4). Что касается находок ажурных листовидных подвесок (по нашей номенклатуре – это подвески со стержнем для чистки ушной раковины) – типичного этнографического признака материальной культуры огузов ¹⁰ – то их находки в культурном слое средневековых городов на северо-востоке Болгарии (19 пунктов) ¹¹ могут быть свидетельством чего угодно: военного трофея, предмет торговли, потеря заезжего путешественника. Но никак не свидетельством массового расселения огузов к югу от Дуная (пока там известно единственное погребение, содержащее подобные подвески – Истрия). ¹² Конечно, в контексте реконструкции этнополитической истории Балкан, разрабатываемой нашими болгарскими и румынскими коллегами, его с одинаковой степенью вероятности можно интерпретировать и как оставленное огузами, и как оставленное печенегами. По нашему мнению, первое – более вероятно.

Идея об укреплении племенной конфедерации печенегов на левом берегу Дуная, как результат их массовой миграции из Северного Причерноморья в середине XI века, которая сложилась вследствие интерпретации сведений византийских авторов о набегах печенегов на Дунайские провинции Византии, ¹³ так же пока не находит своего отражения в археологических материалах. Ни печенежских, ни огузских памятников на левом берегу Дуная пока не найдено (рис. 5). Да и сама эта территория – между Дунаем и горами Восточных Карпат, площадью около 58 000 км² – не представляется достаточно просторной для обитания нескольких сотен тысяч кочевников (как об этом сообщают византийские нарративисты). То есть, печенегов *a priori* не могло быть много настолько, чтобы они массово расселялись на территориях, расположенных за пределами степей Восточной Европы.

⁷ SPINEI 2003, 198.

⁸ GARUSZTOVICS–IVANOV 2001, 82–83; IVANOV–IVANOVA 2001, 18–34; IVANOV–GARUSZTOVICS–PILIPCSUK 2014, 147–149, табл. 2–5.

⁹ SPINEI 2003, 199.

¹⁰ IVANOV–GARUSZTOVICS–PILIPCSUK 2014, 126.

¹¹ CURTA 2013, 215.

¹² CURTA 2013, 214.

¹³ SPINEI 20003, 131.

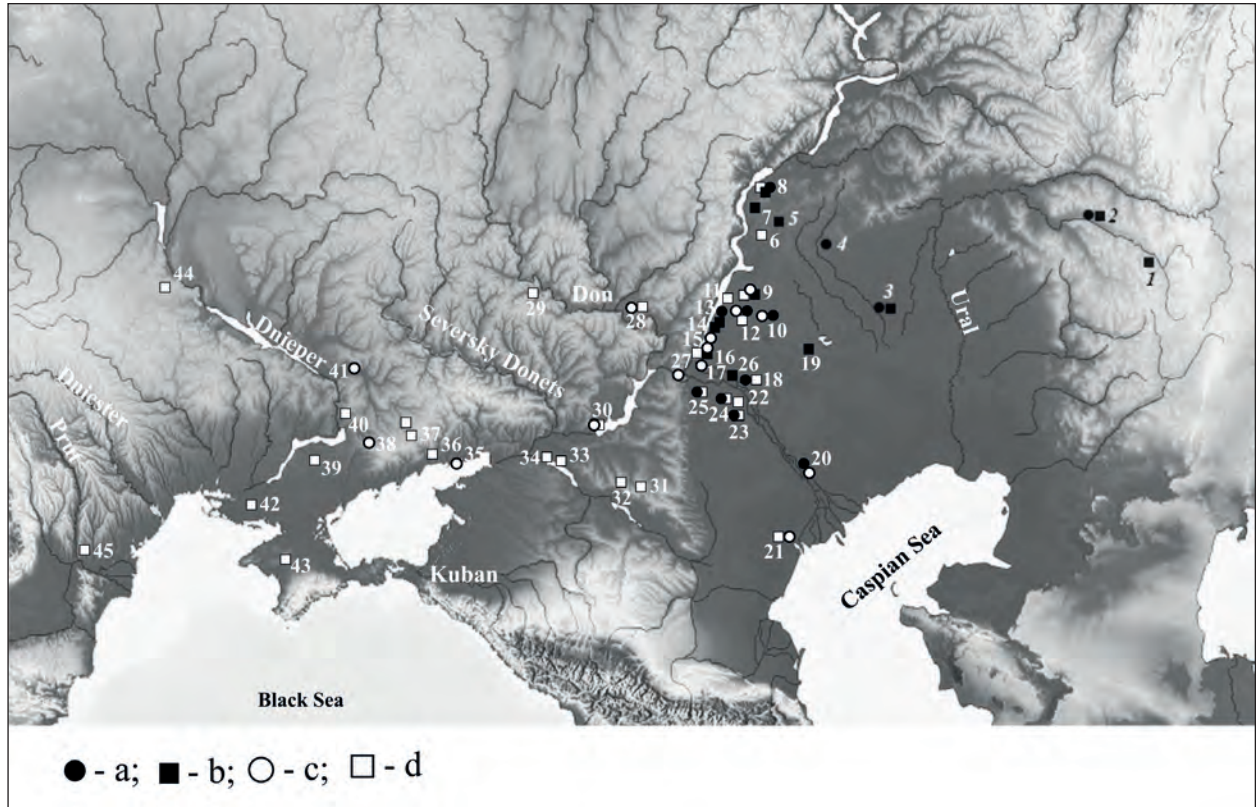

Рис. 4. Погребения огузов в степях Восточной Европы. Условные обозначения: а: Погребения с птицевидными подвесками; б: Кости коня на перекрытии могилы; с: Погребения с копоушками; d: Кости коня в засыпи могилы над погребенным. 1: Жаман-Каргала; 2: Увак; 3: Кара-Су; 4: хутор Степана Разина; 5: Кураевский сад; 6: Сухая Саратовка; 7: Лесное (Свиноуха); 8: Иловатка; 9: Верхний Балыклей; 10: Кано; 11: Политотдельское; 12: Калиновка; 13: Верхнее Погромное; 14: Волжский, Быково I; 15: Средняя Ахтуба; 16: Кияковка; 17: Ленинск; 18: Бахтияровка II; 19: Ченин; 20: Лапас; 21: Зензели; 22: Черный Яр; 23: Капитанский хутор; 24: Барановка; 25: Старица; 26: Царев; 27: Заяры; 28: Глазуновский; 29: Гаевка; 30: Саркел; 31: Калмбазар; 32: Джангар; 33: Слободской; 34: Арпачин; 35: Голодаевка; 36: Каран; 37: Большемихайловка; 38: Ясиноватое; 39: Рясные могилы; 40: Днепрорудный; 41: Бузовка; 42: Первоконстантиновка; 43: Казанский; 44: Зеленки; 45: Корпач

4. k p. Oguz s rok a kelet-eur pai sztyeppen. a: S rok mad r alak  cs ng vel; b: L csontok a s r p tm nyen; c: S rok f lkan llal; d: L csontok a s r bet lt s ben. 1: Zsaman-Kargala; 2: Uvak; 3: Kara-Szu; 4: hutor Sztjepana Razina; 5: Kurajevszkij szad; 6: Szuhaja Szaratovka; 7: Lesznoje (Szinuha); 8: Ilovatka; 9: Verhnyij Baliklej; 10: Kano; 11: Politotgyelszkoje; 12: Kalinovka; 13: Verhnyeje Pogromnoje; 14: Volzszzskij, Bikovo I; 15: Szrednyaja Ahtuba; 16: Kiljakovka; 17: Lenyinszk; 18: Bahtyjarovka II; 19: Csenyin; 20: Lapasz; 21: Zenzeli; 22: Csornij Jar; 23: Kapitanszkij hutor; 24: Baranovka; 25: Sztarica; 26: Carev; 27: Zajari; 28: Glazunovszkij; 29: Gajevka; 30: Sarkel; 31: Kalmbazar; 32: Dzsangar; 33: Szlobodskoj; 34: Arpacsin; 35: Golodajevka; 36: Karan; 37: Bolsemihajlovka; 38: Jaszinovatoje; 39: Rjasznije mogili; 40: Dnyeprrudnij; 41: Buzovka; 42: Pervokonsztantynovka; 43: Kazanszkij; 44: Zelenki; 45: Corpaci

Там же, где они действительно зафиксированы письменными и археологическими источниками, они расселялись или дисперсно, или, напротив, очень компактно. Например, на территории Венгрии немногочисленные (59 погребений) погребения, которые Ч. Балинт связывает с «тюркским народом, примкнувшим к венграм, но отличным по происхождению», локализируются преимуще-

ственно на северо-востоке Венгрии.¹⁴ Тогда как основная масса поселений печенегов локализируются в западной части страны.¹⁵

В отличие от Венгрии, на территории Болгарии наиболее крупным памятником, свидетельствующим о пребывании печенегов к югу от Дуная, является могильник Одрьци, содержащий почти столько же захоронений, сколько их

¹⁴ BALINT 1972, 182.

¹⁵ PÁLÓCZI HORVÁTH 1989, 32.

Рис. 5. Курганы огузов и печенегов на западе степей Восточной Европы. Условные обозначения: а: курганы печенегов; б: курганы огузов. 1: Забара; 2: Зеленки; 3: Кагарлык; 4: Краснополка-Кагарлык; 5: Кривой Рог; 6: Большемихайловка IV; 7: Шамуровка; 8: Марьевка I; 9: Верхнетарасовка; 10: Благовещенка; 11: Александровка II; 12: Славянск; 13: Чермалык; 14: Вербки; 15: Верхняя Маевка; 16: Бузовка; 17: Котовка; 18: Афанасьевое; 19: Пролетарское; 20: Большемихайловка II; 21: Переезное; 22: Вильнянка; 23: Днепрорудный; 24: Широкое; 25: Новониколаевский; 26: Большемихайловка; 27: Рясные могилы; 28: Первомаевка; 29: Долинский; 30: Ново-Филипповка; 31: Ровнополь; 32: Новогригорьевка; 33: Рыбинское; 34: Каран; 35: Малый Янисол; 36: Русский Колодец; 37: Кривой Лиман; 38: Беглица; 39: Тузлуки; 40: Покровское; 41: Лакедемоновка; 42: Красное; 43: Рядовые могилы; 44: Каланчанка; 45: Новочерноморье; 46: Скадовка; 47: Котовка; 48: Шевченко; 49: Новочерноморка; 50: Джанкой; 51: Казанка; 52: Карасу; 53: Атманай; 54: Яшкуль; 55: Приазовский I; 56: Бесленевский; 57: Бугазский; 58: Артюшенко; 59: Поповичи; 60: Дымовка; 61: Старогороженое; 62: Соколовка; 63: Беляевка; 64: Желтый Яр; 65: Дудчаны; 66: Змиевка; 67: Парканы; 68: Гребенники; 69: Мирное; 70: Нерубайское; 71: Аккерманские сады; 72: Олонеиты; 73: Кырнацены; 74: Холмское; 75: Плавни; 76: Антоновка; 77: Траповка; 78: Тузла; 79: Веселый Кут; 80: Борисовское; 81: Сарата; 82: Гура-Быкулуй; 83: Корпач I; 84: Каменка I.

5. kép. Oguz és besenyő kurgánok Kelet-Európa sztyeppi régiójának nyugati részén. a: Besenyő kurgánok; b: Oguz kurgánok. 1: Zabara; 2: Zelenki; 3: Kagarlik; 4: Krasznopolka-Kagarlik; 5: Krivoj Rog; 6: Bolsemihajlovka IV; 7: Samurovka; 8: Marjevka I; 9: Verhnyetaraszovka; 10: Blagovescsenka; 11: Alekszandrovka II; 12: Szlavjanszk; 13: Szermalik; 14: Verbki; 15: Verhnyaja Majevka; 16: Buzovka; 17: Kotovka; 18: Afanaszjevo; 19: Proletarszkoje; 20: Bolsemihajlovka II; 21: Perejezdnoje; 22: Vilnyanka; 23: Dnyeprrorudnij; 24: Sirokoje; 25: Novonyikolajevszkij; 26: Bolsemihajlovka; 27: Rjasznije mogili; 28: Pervomajevka; 29: Dolinszkij; 30: Novo-Filippovka; 31: Rovnopol; 32: Novogrigorjevka; 33: Ribinszkoje; 34: Karan; 35: Malij Janyiszol; 36: Russzkij Kologyec; 37: Krivoj Liman; 38: Beglica; 39: Tuzluki; 40: Pokrovszkoje; 41: Lakegyemonovka; 42: Krasznoje; 43: Rjadovije mogili; 44: Kalancsanka; 45: Novocsjornomorje; 46: Szkadovka; 47: Kotovka; 48: Sevszenko; 49: Novocsjornomorka; 50: Dzsankoj; 51: Kazanka; 52: Karaszu; 53: Atmanaj; 54: Jaskul; 55: Priezovszkij I; 56: Beszlenyejevskij; 57: Bugazszkij; 58: Artyusenko; 59: Popovicsi; 60: Dimovka; 61: Sztarogorozsenoje; 62: Szokolovka; 63: Bjeljajevka; 64: Zsjoltij Jar; 65: Dudcsani; 66: Zmijevka; 67: Parcani; 68: Grebennyiki; 69: Mirnoje; 70: Nyerubajszkoje; 71: Akkermanszkije szadi; 72: Olänešti; 73: Círnäteni; 74: Holmszkoje; 75: Plavnyi; 76: Antonovka; 77: Trapovka; 78: Tuzla; 79: Veszjolij Kut; 80: Boriszovszkoje; 81: Szarata; 82: Gura Bicului; 83: Corpaci I; 84: Kamenka I

найденно во всех курганах, расположенных в степях Восточной Европы. Однако следует иметь в виду, что погребальный обряд этого могильника заметно отличается от погребального обряда курганов Восточной Европы, что дает основание предполагать, что «печенеги из Одърци» уже не были теми воинственными печенегами, которые держали в напряжении и киевских князей, и византийских императоров. Это – во-первых. Во-вторых, короткое время функционирования могильника (около 50-ти лет) так же свидетельствует о том, что на территории Болгарии печенеги были немногочисленны и уже в конце XI века утратили свою этническую компактность: были или расселены, или уничтожены.¹⁶ Тем более, что в это же самое время на западной окраине степей Восточной Европы появился новый враг, одинаково страшный и для печенегов, и для огузов – кыпчаки/куманы/половцы (рис. 6).

Приведенные выше данные подводят нас к неутешительным выводам: на археологической

карте средневековых кочевников Степной Евразии в самом ее центре (это значительная часть территории Казахстана) до сих пор зияет лакуна, заполнять которую, по-видимому, в ближайшее время никто не собирается. Следовательно, и в будущем нам предстоит иметь дело с дискурсами историков-номадистов, построенными на прямолинейных интерпретациях средневековых нарративов, дополненных их собственными трактовками и размышлениями. Подобные дискурсы невозможно ни опровергнуть, ни подтвердить. Что касается археологов-номадистов, то в ближайшее время им предстоит узнавать, глядя на пустую археологическую карту, что оказывается здесь, где сейчас не выявлено ни одного следа пребывания кочевых племен, кипели политические страсти и процветали могучие государства, наводившие страх на своих более «цивилизованных» соседей. Ситуация более чем парадоксальная.

ЛИТЕРАТУРА

- AGADZSANOV 1969: Агаджанов, С. Г.: *Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX–XIII вв.* Ашхабад 1969.
- BÁLINT 1972: Балинт, Ч.: Погребения с конями у венгров в IX–X вв. In: *Проблемы археологии и древней истории угров.* Отв. ред.: Смирнов, А. П. – Чернецов, В. Н. – Эрдели, И. Ф. Москва 1972, 176–188.
- BICSURIN 1950: Бичурин, Н. Я.: *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена* 1. Москва-Ленинград 1950.
- CURTA 2013: Курта, Ф.: Образ и археология печенегов. *STRATUM plus* 2013:5, 203–234.
- DONCSEVA-РЕТКОВА 2005: Дончева-Петкова, Л.: *Одърци. Некрополи от XI век* 2. София 2005.
- GARUSZTOVICS–IVANOV 2001: Гарустович, Г. Н. – Иванов, В. А.: *Огузы и печенеги в евразийских степях.* Уфа 2001.
- GOLDEN 1972: Golden, P.: The migrations of the oguz. *Archivum Ottomanicum* 4 (1972) 45–84.
- IVANOV–GARUSZTOVICS–PILIPCSUK 2014: Иванов, В. А. – Гарустович, Г. Н. – Пилипчук, Я. В.: *Средневековые кочевники на границе Европы и Азии.* Уфа 2014.
- IVANOV–IVANOVA 2001: Ivanov, V. A. – Ivanova, M. I.: Geographical and Political Background of Medieval Nomads Setting in the Steppes of Eastern Europe. *Chronica. Annual of the Institute of History University of Szeged* 11 (2001) 18–34
- KALINYINA 1988: Калинина, Т. М.: *Сведения ранних ученых Арабского Халифата.* Москва 1988.
- PÁLÓCZI HORVÁTH 1989: Pálóczi Horváth, A.: *Pechenegs, Cumans, Iasians: Steppe peoples in medieval Hungary.* Budapest 1989.

¹⁶ DONCSEVA-РЕТКОВА 2005, 161–174.

Рис. 6. Курганы кыпчаков/половцев на западе степей Восточной Европы. 1: Россаса; 2: Краснополка; 3: Казарлыцкая слобода; 4: Зеленки; 5: Степанцы; 6: Земля Москопуло; 7: Сухая Калина; 8: Круглая могила; 9: Николаевка; 10: Новогригорьевка; 11: Каиры; 12: Первомаевка; 13: Носаки; 14: Ясиноватая; 15: Вильно-Грушевка; 16: Рясные могилы; 17: Новоалександровка; 18: Большемихайловка; 19: Вербки II, IV; 20: Каменка; 21: Николаевка; 22: Пески; 23: Афанасьевка; 24: Георгиевское; 25: Марьевка III; 26: Колпаковка XXVII; 27: Чернечина; 28: Облои; 29: Морская Кошара; 30: Николаевка, Земля Пleshковой, Грушевка; 31: Юбилейное; 32: Владимировка; 33: Терновка; 34: Аккермень; 35: Красноперекон; 36: Филатовка; 37: Куреевка; 38: Целинное; 39: Мартыновка; 40: Луговское; 41: Кара-Кият; 42: Земля Пleshковой; 43: Совхоз «Красный»; 44: Чокурча; 45: Симферополь; 46: Вилино; 47: Казанка; 48: Кирова; 49: Ковалевка II; 50: Пеллаевка; 51: Старогороженое; 52: Парканы; 53: Плоское; 54: Флоринское; 55: Сукля; 56: Дзинилор; 57: Беляевка; 58: Траповка; 59: Великодолинское; 60: Павловка; 61: Сарата; 62: Фриденсфельд; 63: Плавни; 64: Каменка; 65: Новокаменка; 66: Баштановка

6. kép. Kipcak/kun kurgánok Kelet-Európa sztyeppi régiójának nyugati részén. 1: Rosszava; 2: Krasznopolka; 3: Kagarlickaja szloboda; 4: Zelenki; 5: Szyepanci; 6: Zemlja Moszkopulo; 7: Szuhaja Kalina; 8: Kruglaja mogila; 9: Nyikolajevka; 10: Novogrigorjevka; 11: Kairi; 12: Pervomajevka; 13: Noszaki; 14: Jaszinovataja; 15: Vilno-Grusevka; 16: Rjasznije mogili; 17: Novoalekszandrovka; 18: Bolsemihajlovka; 19: Verbki II, IV; 20: Kamenka; 21: Nyikolajevka; 22: Peszki; 23: Afanaszjevka; 24: Georgijevszkoje; 25: Marjevka III; 26: Kolpakovka XXVII; 27: Csernyecsina; 28: Obloi; 29: Morszakaja Kosara; 30: Nyikolajevka, Zemlja Pleskovej, Grusevka; 31: Jubilejnoje; 32: Vlagyimirovka; 33: Tyernovka; 34: Akkermen; 35: Krasznoperekop; 36: Filatovka; 37: Kurejevka; 38: Celinnoje; 39: Martinovka; 40: Lugovszkoje; 41: Kara-Kijat; 42: Zemlja Pleskovej; 43: „Krasznij” Szovhoz; 44: Csokurcsa; 45: Szimferopol; 46: Vilino; 47: Kazanka; 48: Kirova; 49: Kovalevka II; 50: Pelagejevka; 51: Sztarogoroszsenoje; 52: Parcani; 53: Ploszkoje; 54: Florinszkoje; 55: Szukleja; 56: Dzinilor; 57: Bjeljajevka; 58: Trapovka; 59: Velikodolinszkoje; 60: Pavlovka; 61: Szarata; 62: Fridenszfeld; 63: Plavnyi; 64: Kamenka; 65: Novokamenka; 66: Bastanovka

- PILIPCSUK 2012: Пилипчук, Я. В.: *Етнополітичний розвиток Дацит-і-Кипчак у IX-XIII ст.* Київ 2012.
- SPINEI 2003: Spinei, V.: *The Great Migrations in the East and South East of Europe from the Ninth to the Thirteenth Century.* Cluj-Napoca 2003.
- TYISKIN–GORBUNOV 2002: Тишкин, А. А. – Горбунов, В. В.: Культурно-хронологические схемы изучения истории средневековых кочевников Алтая. *Древности Алтая* 9 (2002). <http://e-lib.gasu.ru/da/archive/2002/09/12.html>

FORRÁSTANI ELLENTMONDÁSOK KELET-EURÓPA KÖZÉPKORI NOMÁDJAINAK TÖRTÉNETÉBEN

VLAGYIMIR ALEKSZANDROVICS IVANOV

A szerző cikkben felhívja a figyelmet a kelet-európai nomádok történettudományi és régészeti kutatása hitelességének hibáira. A szerző számára az alapvető, kérdéses pontok a Kelet-Európába irányuló nomád vándorlások kiinduló területei és útvonalai, valamint a nomád államalakulatok területi és etnikai összetevői. A nomádokkal foglalkozó történészek következtetéseihez a szerző kritikusan áll hozzá, mivel kizárják a régészeti adatokat, és így az általuk levont következtetések spekulatívnak mondhatók. A felsorolt adatok a következő, nem túl biztató következtetések levonására készítetnek: a középkori Eurázsia nomád népek lakta területének közepe (ami Kazahsztán területének jelentős része) számunkra egy fehér folt, és ezt a képet látszólag a közeljövőben senki nem fogja tisztázni. Következésképpen a jövőben foglalkoznunk kell a nomádokkal foglalkozó történészek elméleteivel, melyeket közvetlenül a középkori írott források alapján állítottak össze, és kiegészítették azokat saját elképzeléseikkel. Ezeket az elméleteket nem lehet sem megcáfolni, sem megerősíteni. Ami a nomádokkal foglalkozó régészeket illeti, a közeljövőben rá kell jönniük a régészeti képet szemlélve, hogy ahol most nem ismerünk egy darab nomádokhoz köthető nyomot sem, ott heves politikai indulatok forrongtak és erős államalakulatok virágoztak fel, melyek félelemben tartották „civilizáltabb” szomszédaikat. A helyzet több mint paradox.

EARLY MEDIEVAL BI-RITUAL NECROPOLEIS AT BALCHIK AND TOPOLA (BULGARIA) – COMPARATIVE ANALYSIS

LYUDMILA DONCHEVA-PETKOVA*

Keywords: *early medieval, bi-ritual necropoleis, Balchik, Topola*

Abstract: *The aim of this paper is to compare the necropoleis at Balchik and Topola that belonged, as the funeral ceremony and the acquired materials evidence, to the pagan period of the First Bulgarian Kingdom and (681–864) existed almost at the same time.*

The researches of the bi-ritual necropoleis which started in the 60s of the last century and are continuing until today, help to clarify a number of issues of the history and culture of the Early Mediaeval Bulgaria. These cemeteries are located mainly in north-eastern Bulgaria and Dobrudzha and provide previously unknown details of the spiritual world and lifestyle of ordinary people, of those Bulgarians who had come with Khan Asparukh and of their direct descendants (*Fig. 1*). Now 37 years after the discovery, the study of the largest bi-ritual necropolis near the village of Topola, Kavarna region, is not yet completed.¹ The excavations in the Balchik necropolis ended in 2008. Significantly is, that both necropoleis were discovered in the same year – 1984. While the necropolis at Balchik was an accidental discovery – during digging works carried out by soldiers from the military airbase, the one near the village of Topola was knowingly sought for years after in the period between 70s and the early 80s of the last century a settlement with interesting dwellings, a huge amount of gray polished pottery and four pottery kilns was partly explored.² As it turned out after its localization, the necropolis was situated 800 m to the south of the settlement and was undoubtedly connected with it.

The aim of this paper is to compare the necropoleis at Balchik and Topola that belonged, as the funeral ceremony and the acquired materials evidence, to the pagan period of the First Bulgarian Kingdom and (681–864) existed almost at the same time. They are situated at a close distance – of only 11 km between them or 5 km in a straight line. The necropolis near Balchik is located underneath the levelled terrain of the plateau to the north of the city; the plateau itself is located 2792 m west from the Black sea coast, c. 170–180 m above the sea level. Since 1941 the terrain of the plateau is a military airport. As pointed out only the occasional digging conducted by the soldiers brought about to its discovery, as the even terrain by no means suggested the existence of a medieval monument. The necropolis in the Kovanlaka locality near Topola is located a little to the northwest, but at almost the same distance – 2800 m from the seacoast on a flat field of black soil arable even today up to 168 m above the sea level. Both necropoleis emerged on Thracian mounds rising over the surroundings. The mounds were in open view in the Middle Ages, and because of that the area around them was chosen for performing the funeral practices. M. Dimitrov, who was the first to explore the necropolis at Balchik found 84 graves.³ During our excavations other 206 graves were un-

* National Archaeological Institute with Museum at the Bulgarian Academy of Sciences; 2 Saborna Str., 1000 Sofia | doncheva_petkova@abv.bg

¹ DONCHEVA-PETKOVA-ANGELOVA-YOTOV 1989, 187–197; ANGELOVA-DONCHEVA-PETKOVA-DASKALOV 1997, 141–154.

² BOBICHEVA 1977, 171–176; BOBICHEVA 1981, 198–201.

³ DIMITROV 1989, 231–240; DIMITROV 1991, 87–100.

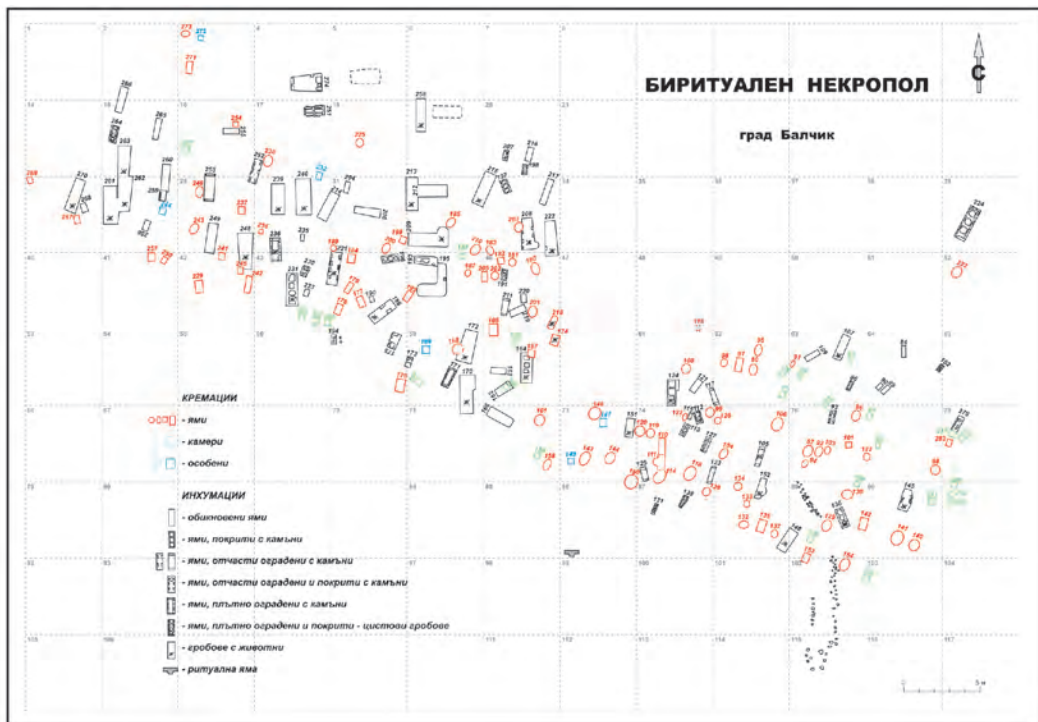
Fig. 1. Map of bi-ritual necropolises
 Рис. 1. Карта биритуальных могильников

covered. Thus their total number reached 290. As to the necropolis at Topola, 625 graves were found there.⁴ Both cemeteries were bi-ritual, i.e. graves with cremation and inhumation were situated on the same area, literally side by side. While in the Balchik necropolis the graves with cremations prevailed (119 with cremation and 87 with inhumation), in the Topola necropolis the number of the graves with cremation was 304, and of those with inhumation 321, i.e. both rites were almost equally practised (Fig. 2). In both cemeteries the cremation was carried out away from the necropolis as the places of the funeral fires were not established.

The graves with cremation in both necropoleis were shallower than those with inhumation. In the

Balchik necropolis the burnt bones were placed mostly in pits (88 pits) of oval, round, rectangular and square shape (Fig. 3). Only in several cases the shape could not be determined because the bones were disposed in piles. Except in pits, in 25 cases the bones were placed in specially constructed stone or stone-brick chambers (cubic or parallelepiped) most of which symbolic, since they had no floor or cover (Fig. 4). Six graves belonged to the so called „specific” graves because each was shaped differently and there were stones in each – slabs or broken stones also arranged in different ways. The cremated bones in the necropolis near Topola were placed in different and more diverse burial repositories. Prevailing were the cremations in pits (usu-

⁴ DONCHEVA-PETKOVA–DASZKALOV–HRISZTOVA 2015, 734–735.

1

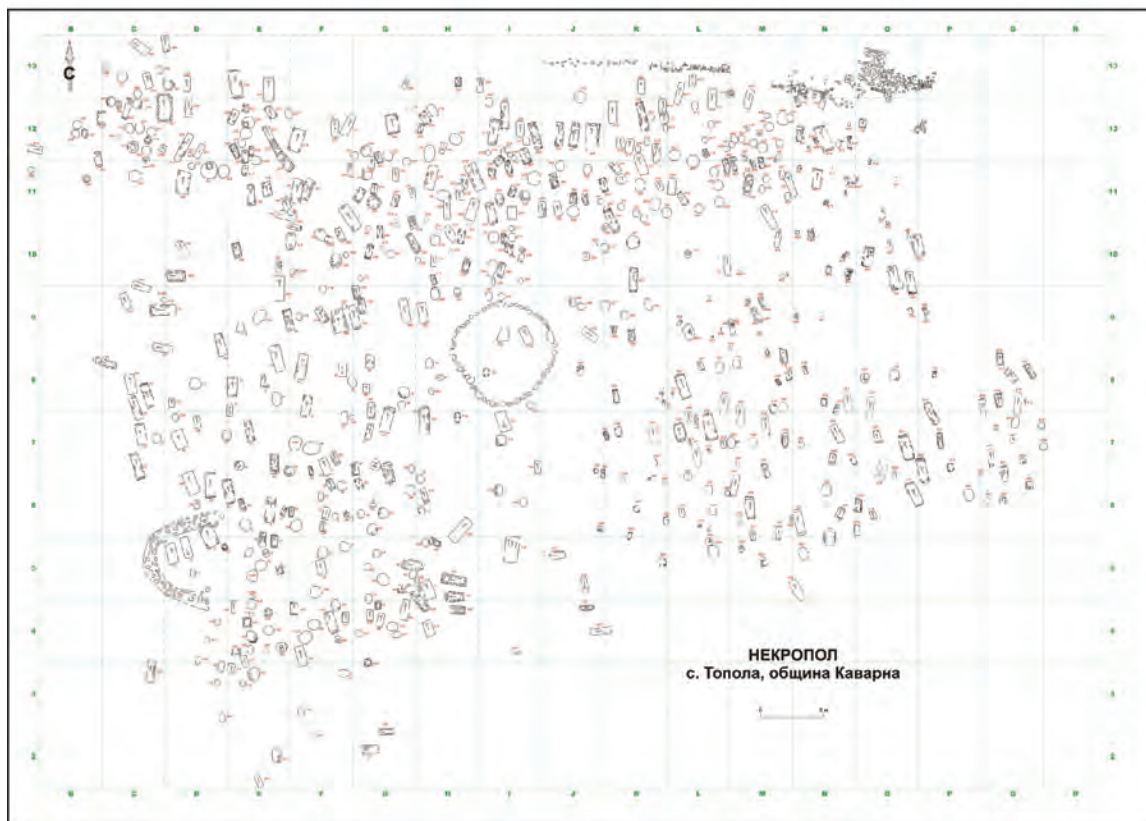

Fig. 2. Plans of the necropoleis. 1: Balchik; 2: Topola
Рис. 2. План могилника. 1: Балчик; 2: Топола

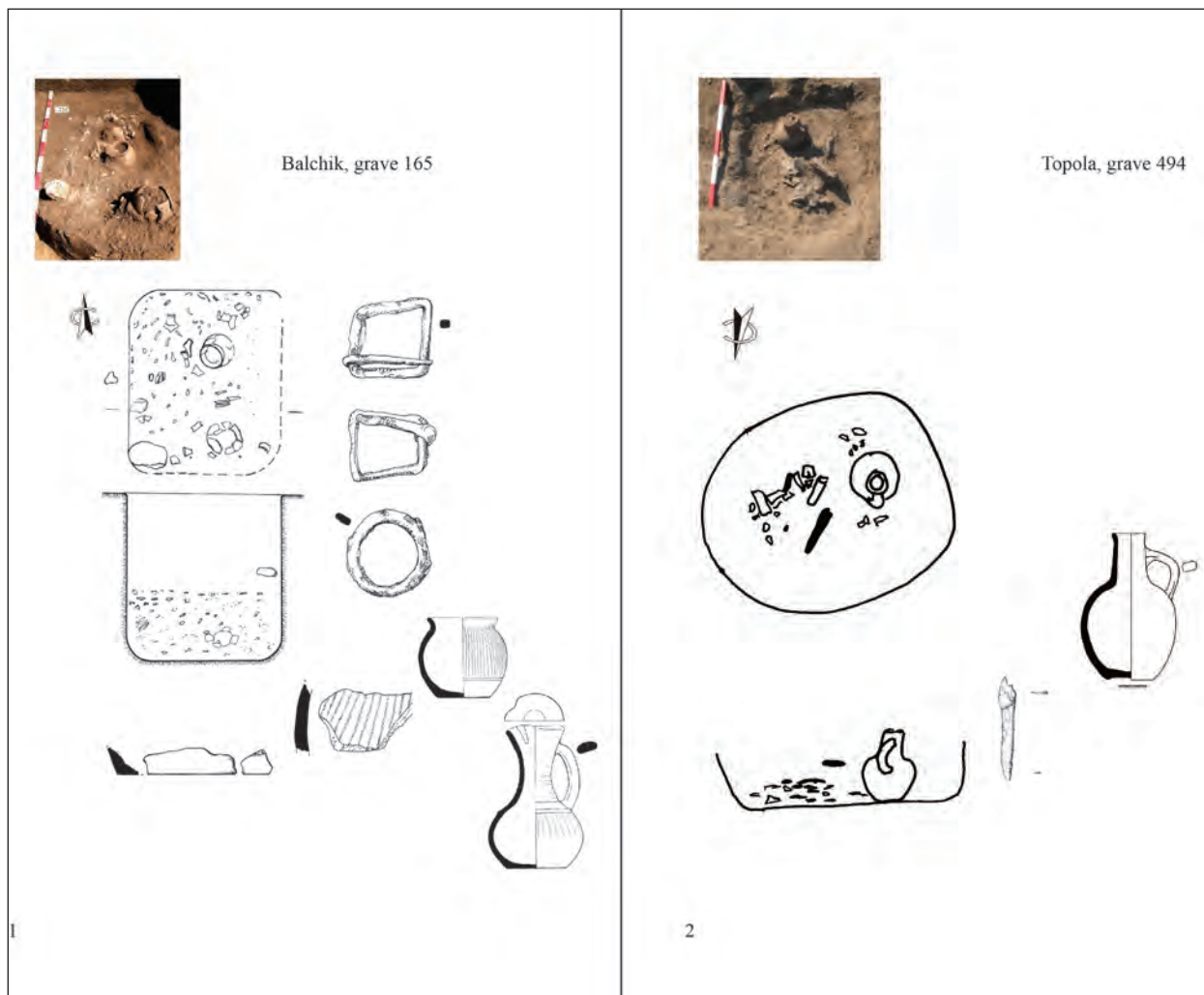

Fig. 3. Cremation in pits. 1: Balchik; 2: Topola
 Рис. 3. Погребения с кремацией в ямах. 1: Балчик; 2: Топола

ally elliptical), which surpassed the others two-fold. Cremations in chambers also occurred. Almost all were symbolic – „chambers” were built in the pits, with only two parallel walls or in the shape of the letters П and Г. Urns were also found buried in the ground and rarely – placed in chambers (Fig. 5). In isolated cases, the cremated bones were spilled onto stones or bricks.

The graves with inhumation in both necropoleis were identical and distributed into six groups: ordinary pits (Fig. 6), pits covered with stones (Fig. 7), pits partly enclosed with stones (Fig. 8), pits tightly enclosed with stones (Fig. 9), pits partially enclosed and covered with stones (Fig. 10) and cist graves (Fig. 11). But while in the necropolis at Balchik the ordinary pits prevailed (43), in that near Topola most were the graves partially enclosed with stones

(153). Both necropoleis were mainly north-south orientated. In Balchik however the deviations were mostly to the north-east, while in Topola – to the north-west. The graves in both cemeteries were east-west orientated; graves with north-south orientation were rare. In Balchik three graves orientated west-east were pagan, while 21 graves in Topola, with the same orientation, were predominantly Christian. These graves were situated in the western and southern periphery of the necropolis. They lack grave inventory and animal bones but still, some pagan elements of the burial rite could be identified (position of the arms, charcoals thrown, broken vessels).

In both necropoleis children’s graves were many – about half of those interred. Many were the deformed skulls as well. The dead were buried with

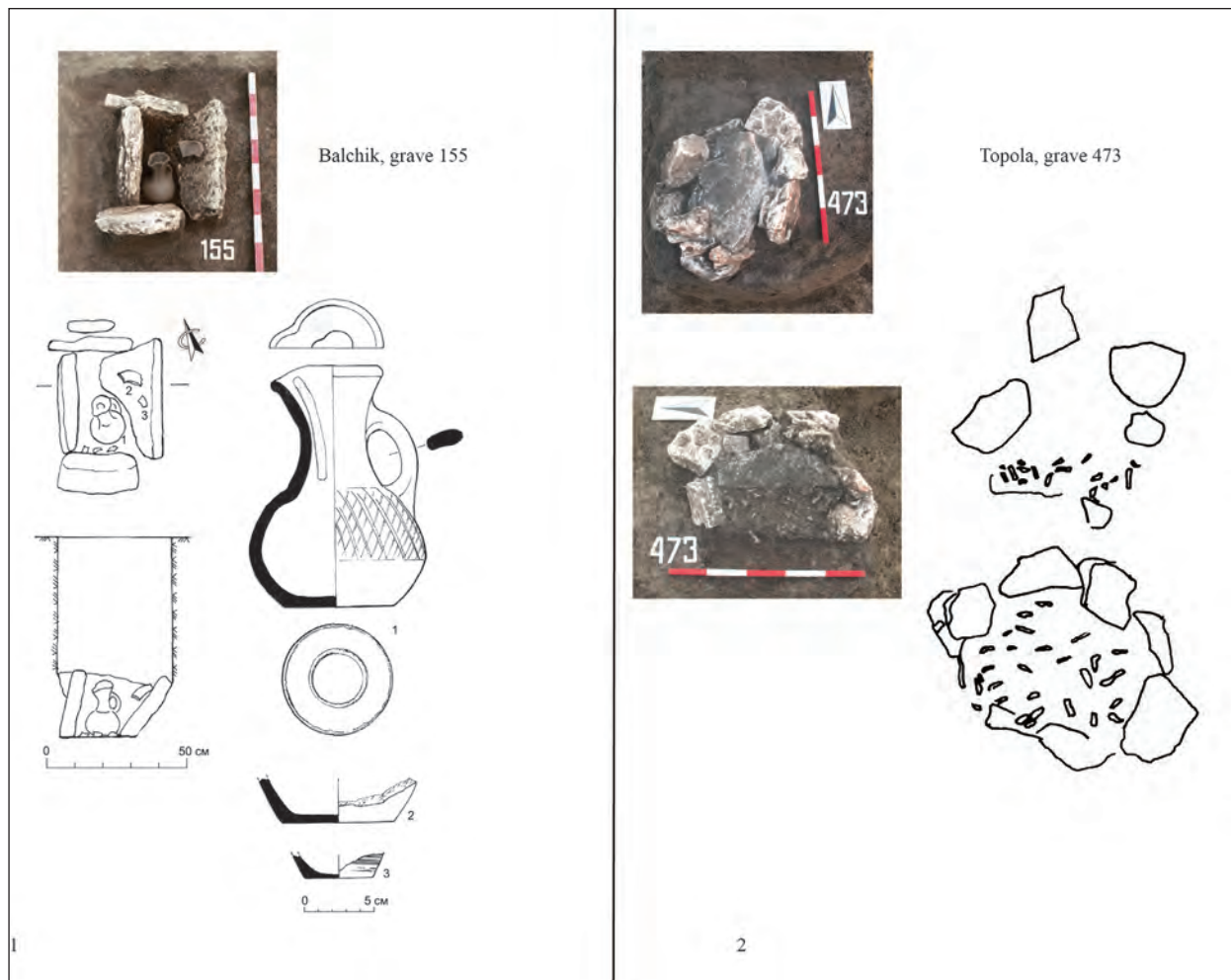

Fig. 4. Cremation in chambers. 1: Balchik; 2: Topola
 Рис. 4. Погребения с кремацией в ящике. 1: Балчик; 2: Топола

stretched arms and legs, although deviations were also found, mostly in Topola, where more pseudo-hockers were evidenced – of children, adolescents, women and more of men. In Balchik the pseudo-hockers were only four, three of them – were skeletons of women and one of a child, two others were buried with legs bent in the knees. These graves were ordinary pits with no grave goods. In Topola, hockers and pseudo-hockers were found in ordinary pits and in pits covered with stones. Their orientation was often different from the traditional one. The graves with inhumation in both cemeteries were individual. Only in one grave in the necropolis near Balchik two men were buried one upon the other. In Topola, in grave № 135, a man, a woman and an adolescent were buried together in pseudo-hocker position, and in grave № 2 a young man and an elderly woman were asynchronously buried.

Charcoals, rarely lime and small white pebbles were set down in the graves of the two cemeteries for protective reasons. Cases of post-mortem destruction and placing stones onto the dead also occurred.

The archaeological researches of the funeral rites in the two necropoleis indicated that certain rules were observed, they, however, were different. In the necropolis near Balchik, the grave goods, i.e. the vessels were most commonly found in the south-eastern corner of the graves with cremation, while in those with inhumation - various vessels were placed above or on either side of the head and also at the feet. In the necropolis near Topola the vessels occurred in different places in the graves with cremation, often in the centre of the grave. Almost unchanging rule with the inhumations, however, was the pottery vessels, regardless of their type,

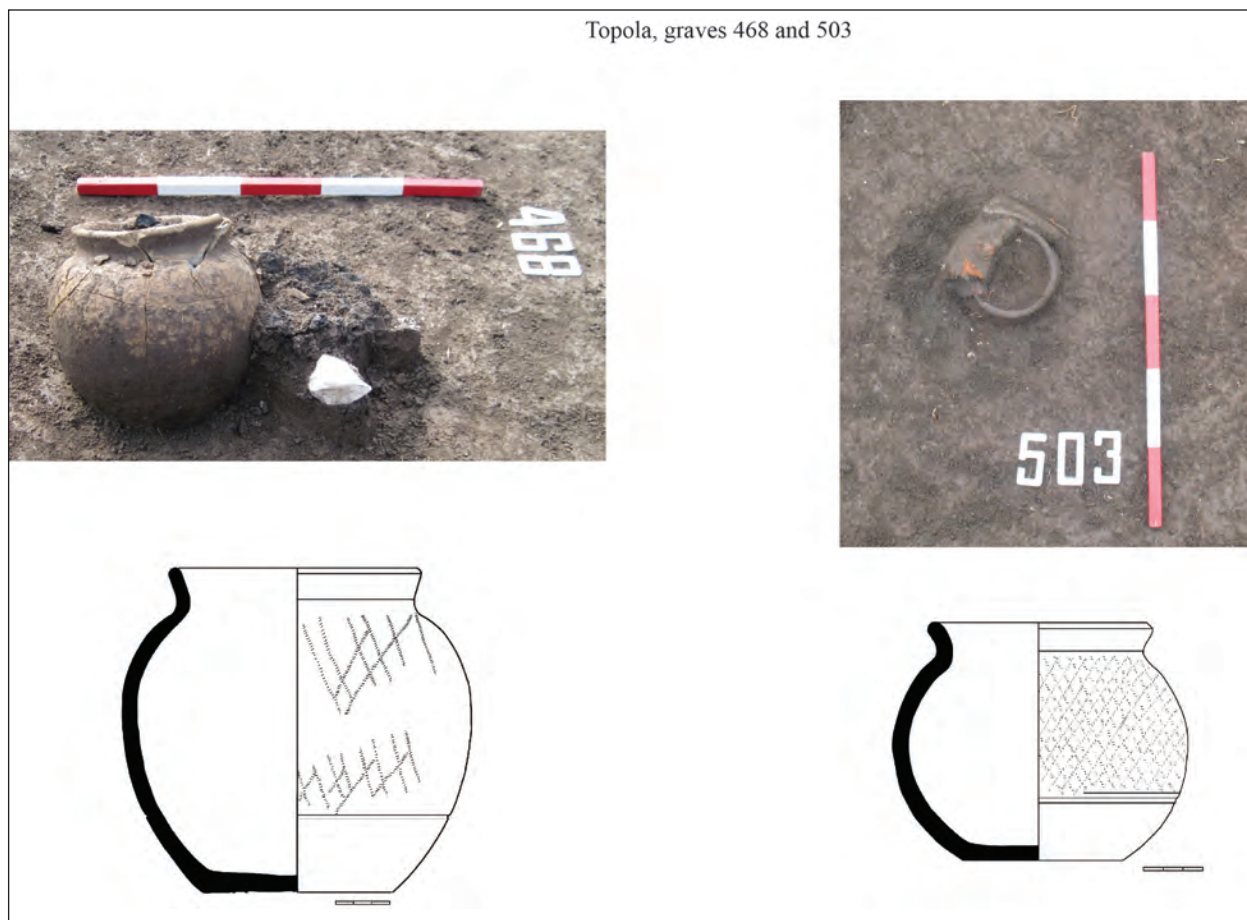

Fig. 5. Cremations in urns: Topola
Рис. 5. Погребения с кремацией в урнах: Топола

to be placed above or on either side of the head; the exceptions were very few. Jugs and amphoroid pitchers occurred only in graves with cremations while in the Balchik necropolis jugs were found in graves with inhumation as well.

In the graves of the two necropoleis both with cremation and inhumation, various domestic animals were left as food for the dead. The Balchik necropolis is the only one of the bi-ritual necropoleis where in the graves with inhumation quite a few skeletons of whole animals were found – in 27 graves. Bones of large animals – e.g. of cattle, were evidenced in 15 graves of men and women and only in one case of a child. The animals were cut into large chunks which were arranged without missing parts thereof, usually in the southern enlarged area of the grave, over the legs. Completely preserved skeletons of sheep and lambs, rarely of poultry, were also found. There were also graves with two animals and parts of a third and poul-

try and sometimes single pieces of meat. In more than half of the graves with cremation there were burnt animal bones and bones with no traces of fire. Whole animals were not found in the graves with cremation, except for one grave – № 150 which contained a headless lamb. In the necropolis at Topola the animals were placed differently. In more than half of the cremations, burnt-out bones and single preserved bones, predominantly of sheep and lambs were found. Less frequently were the entirely preserved skeletons of sheep (№ 39, 247), in one case – of a calf (№ 589), in another – of cattle cut into parts (№ 248). In the inhumations separate pieces of meat were placed particularly often – of sheep, goats, pigs. The graves with whole animals contained predominantly sheep / goats (in 28 graves) and lambs (in eight graves) and only in one case an ox. Sometimes two animals occurred. More often, poultry was placed at the heads. Burnt animal bones were rarely found in the graves with

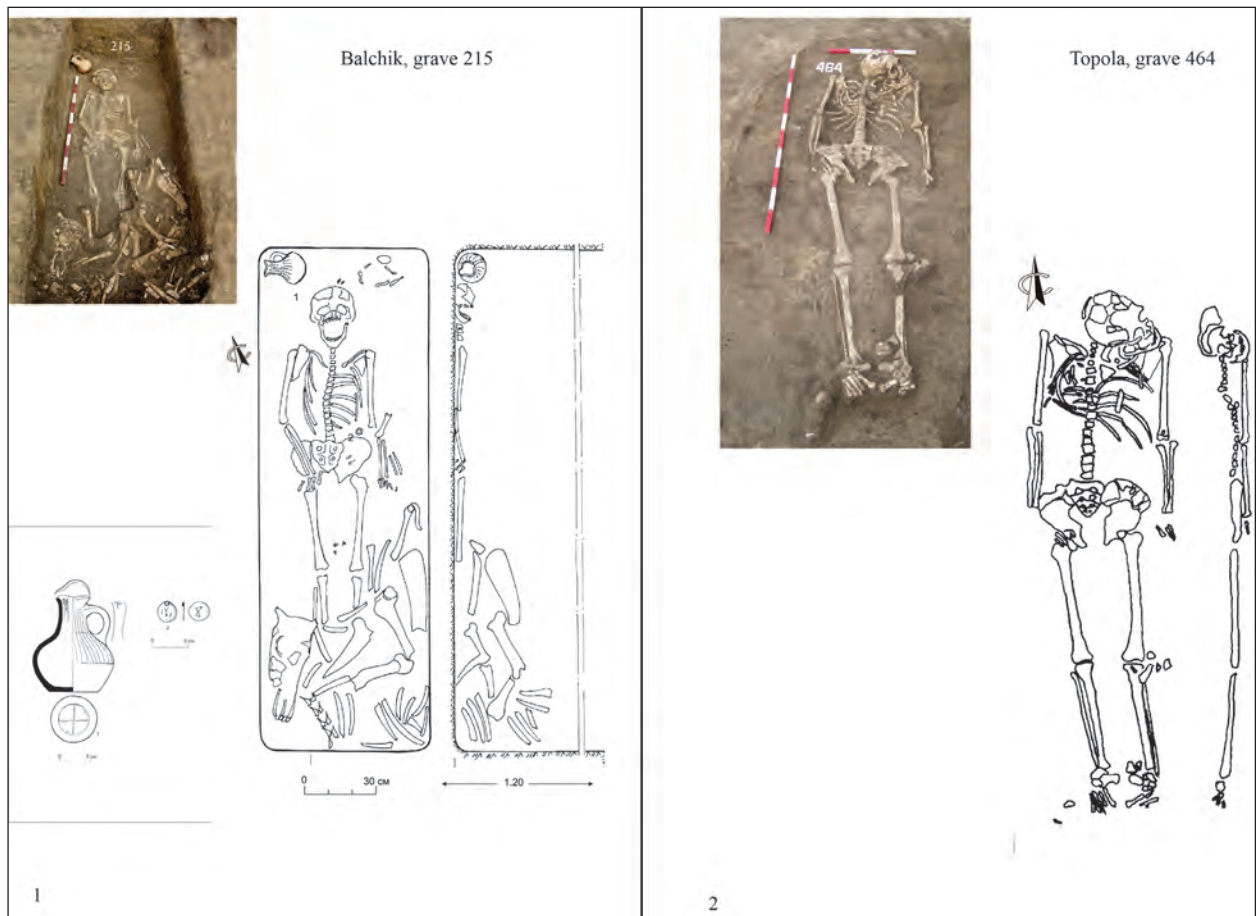

Fig. 6. Inhumation in pits. 1: Balchik; 2: Topola
 Рис. 6. Погребения с ингумацией в ямах. 1: Балчик; 2: Топола

inhumation. In both cemeteries eggs were placed in dishes or by the buried children.

The grave inventory in the two necropoleis was similar, predominantly consisting of pottery (Figs 12–13, 15). In the necropolis near Topola pottery vessels were found in 333 graves – mostly burial gifts with food and drink and rarely urns. In 203 graves no vessels and fragments were found. Yet, a number of facts indicate that people performing burials in the necropolis at Topola had significant number of pottery. Each of the 63 graves contained two vessels, in other 16 three vessels, in two graves four, but most of them were broken during the burial rituals. Unlike the Balchik cemetery where potsherds (as it seems of pottery broken earlier) prevailed over the graves, in that near Topola whole vessels were broken more than 20 of which we managed to restore. As it appeared defective pottery was placed in the graves as well – most often such that had cracked during the firing, or, albeit rarely – already used in households,

damaged or with missing handles or mouths. As pointed out urn graves were also uncovered in the necropolis near Topola (Fig. 14). Most urns represented large vessels, reaching a height of 28–33 cm. They were made of pure, but most of them were of sandy clay with decoration incised at intervals. The sandy pots were in the shape of an inverted truncated cone and this is the reason those graves to be associated with the Slavs' presence.

There were quite different vessels in the two necropoleis: jugs in Balchik, and spheroidal cups, amphoroid pitchers, and plates in Topola (Fig. 16). The variety of pottery in the necropolis at Topola was much greater. Only in this necropolis, gray high-footed plates were evidenced. There, as in no other necropolis, the plates prevailed (over 80 examples, mostly in graves with inhumation); cups-buckets also occurred, spheroidal cups as in Balchik, plates resembling vessel № 19 of the Nagyszentmiklós treasure. There were more pots

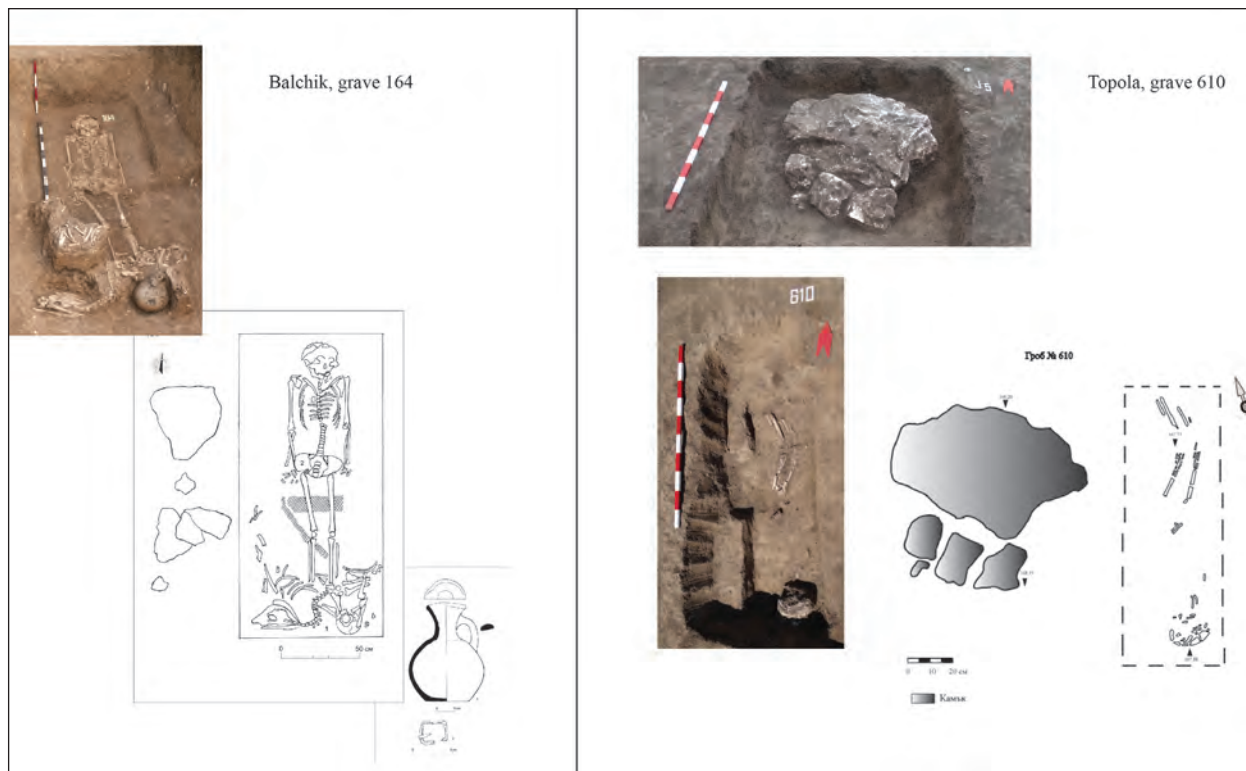

Fig. 7. Inhumation in pits enclosed with stones. 1: Balchik; 2: Topola
 Рис. 7. Погребения с ингумацией в ямах, засыпанные камнями. 1: Балчик; 2: Топола

with two handles, amphoroid pitchers and vessels – transitional forms between the pots with two handles and amphoroid pitchers. But unlike the necropolis at Balchik, where 53 jugs were found, the jugs at twice the large number of graves in Topola were few (39) and of different types, undoubtedly the work of different artisans and workshops. Besides, in the necropolis at Balchik among the jugs some new types were evidenced, interesting and not known from other places; and some of them with their spheroidal body resembled metal vessels. While in the Balchik necropolis the pots were generally small in size (till 15 cm), with the ones in the Topola necropolis the fluctuations in the heights were very large – from small pots with a height of 5 cm to greater heights up to 33 cm. Small pots were placed primarily in the graves of children, but they were also found in those of grown-ups (№ 92, 109, 322, 419). Fluctuations in size were established with the jugs – their height ranged from 9.8 to 22.5 cm

By the number of pottery vessels found in the graves, the necropolis at Balchik ranks first among the bi-ritual ones. Pottery was found in 134 of the 206 excavated graves which make 65.04%. Most

came from graves with cremations - 85, while in those with inhumation 47 vessels were unearthed. Only eight graves with a different burial rite contained two vessels each and two other three. Taking into account the examples with two and three vessels, the total number of the pottery in the graves was 146. In other six graves there was only one vessel, but another was broken in the ritual within or over the grave.

In the necropolis at Topola there were more adornments – earrings, beads, and mirror (Fig. 17). Several graves contained bone handles, needle cases, astragals, and arrow heads. In four graves in the cemetery at Balchik belt buckles were found that defined its early date. Bent metal plates, probably fittings of wooden vessels were unearthed in both necropoleis.

The research clearly shows that the elements of the proto-Bulgarian rituality identified in other cemeteries as well, were preserved – bi-rituality, shaping the graves, orientation, positions of the interred, animals and containers of food, eggs, broken vessels within and over the grave, charcoal, lime, deformation, pseudo-hockers. Traditions were pre-

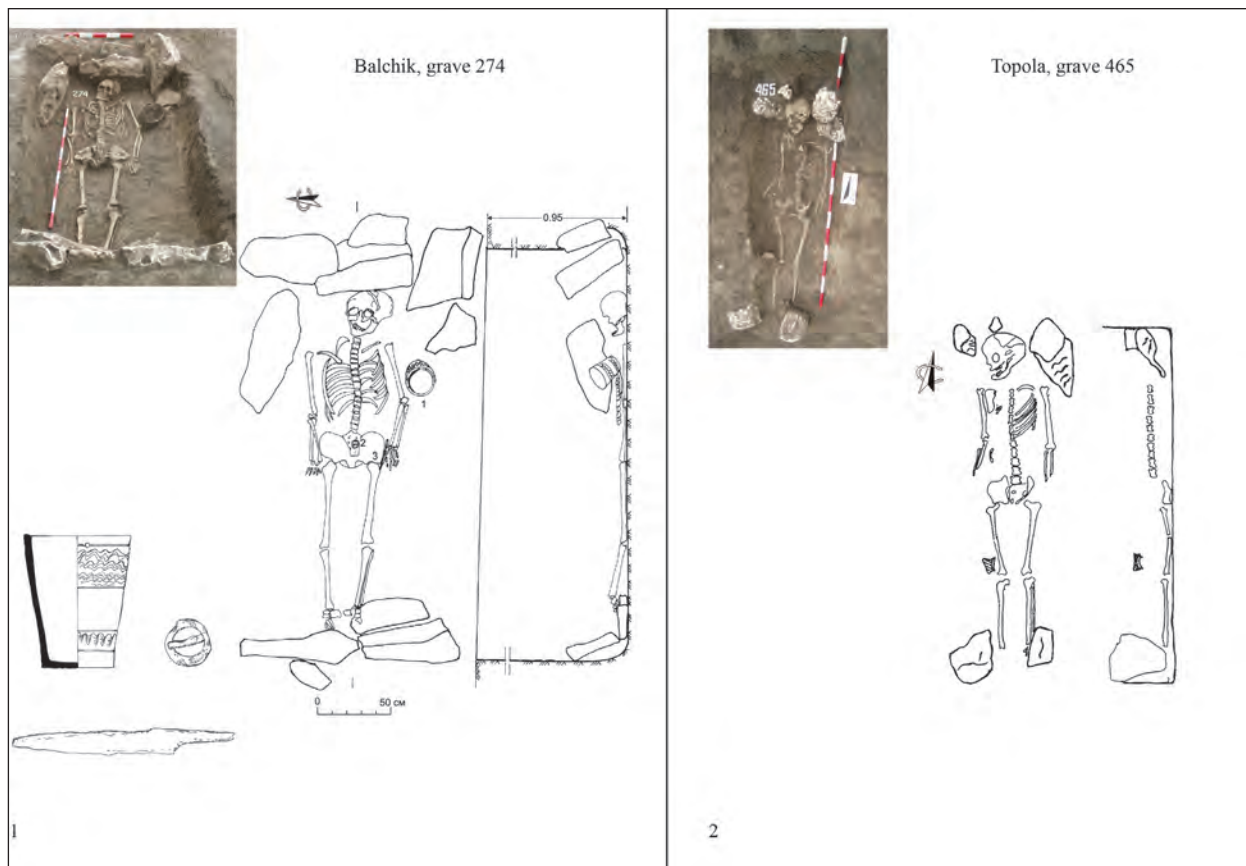

Fig. 8. Pits partially enclosed with stones. 1: Balchik; 2: Topola
 Рис. 8. Ямы, частично огороженные камнями. 1. Балчик; 2. Топола

served also in the selection of objects, which accompanied the dead – pottery, modest adornments, knives, buckles, rings, tinderbox, flint, astragals and rarely arrowheads. All that evidenced strong pagan beliefs and remarkable persistence of burial practices whose beginning was long lost in time - persistence that changed in other cemeteries only in the years after the adoption of Christianity.

Unlike most bi-ritual cemeteries, in that at Balchik no graves with cremation occurred where the burnt human bones were placed in urns. This fact, the absence of pots Slavic in form and decoration, the presence of animal bones in most graves with cremations, the same burial goods in the graves of the two groups evidenced that the population they belonged to was proto-Bulgarian.

The spherical, spheroidal and spheroconical jugs, the belt buckles – B-shaped, with cross-like plates, of Corinth or Yassiada types, the thin cop-

per plates with hammered hemispheres, with nails with decorative heads and movable rivets, the folded plates - fittings of wooden vessels, found in the graves of the necropolis at Balchik (Fig. 17), suggest its earlier date which is so debatable in other cemeteries, such as Novi Pazar, Kyulevcha, Topola, Capul Villor-Istria.⁵ The early metal finds evidence that they were not isolated, as was assumed for the buckle from Razdelna and the small cross from Kyulevcha. The metal belt and wooden vessels fittings from the Balchik cemetery are significant datable artefacts that narrow the time range not only of the pottery unearthed in it but also of the necropolis itself. The parallels from the east, mostly from the Cuban-Black Sea region, but also from the Dnieper - in the Pastirskoe Gorodishte site, Crimea, and the Middle Danube - among the monuments of middle Avar, first and second phase of the late Avar period, confirm the earlier date of the necropolis. These ma-

⁵ DONCSEVA-PETKOVA-APOSZTOLOV-RUSZEVA 2016, 131–141.

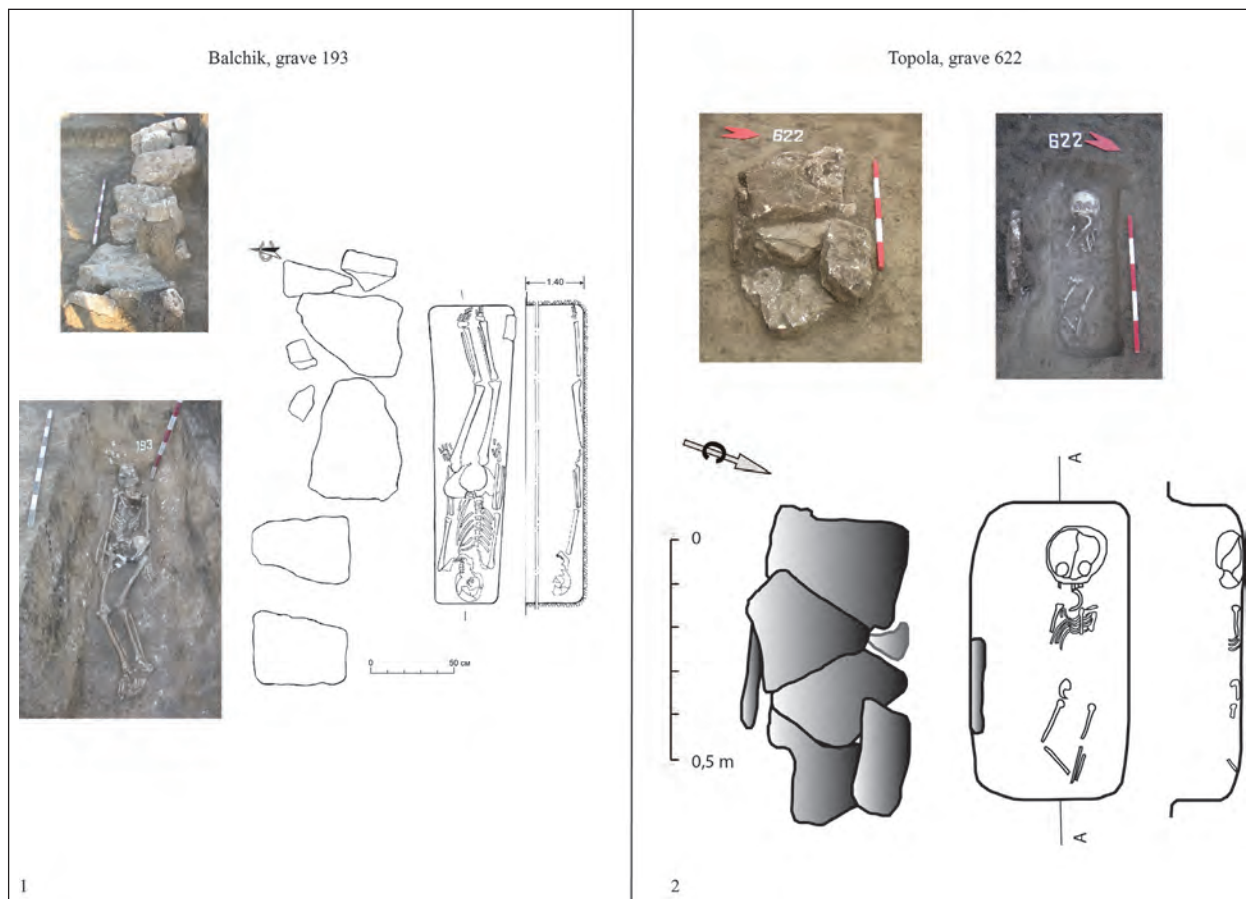

Fig. 9. Pits partially enclosed and covered with stones. 1: Balchik; 2: Topola
 Рис. 9. Ямы, частично огороженные и засыпанные камнями. 1: Балчик; 2: Топола

terials evidence that it appeared after the Asparukh Bulgarians crossed to the south of the Danube and the emergence of the Bulgarian Khanate (about the 80s – the end of the 7th century). It is not quite clear when it was abandoned. The large number of graves indicates that it was not created in a short period – but perhaps in a little more than a century. There were no Christian graves, no amphoroid pitchers except for a large atypical vessel and all this shows that it was abandoned around the end of the 8th century and hardly survived to the 9th century.

What events might have caused the end of the settlement, and hence of the necropolis, is difficult to determine. It is known that in the greater part of the second half of the 8th century until his death the Byzantine Emperor Constantine V Copronymos (741–775) made numerous attempts to „get rid of

the peace treaty with the Bulgarians signed in 716 and inflict a crushing blow on the Bulgarian state”. Whether the settlement at the present town of Balchik with the nearby seaport was devastated in some of these marches is difficult to say, especially since most maritime campaigns of Emperor Constantine V ended with failure due to shipwrecks, and since they were directed to the mouth area of the Danube.⁶

The second half of the 8th century was saturated with domestic political events, crisis in power and changing of Khans. Besides, the „famine years” caused by the severe cold in 763–764 led to the extinction of people, livestock and frost of crops. Those years were followed by unprecedented drought in 764. Diseases such as the plague between 746 and 749 that transferred from Asia Minor to the Balkans also had its devastating share.⁷ It is very likely some

⁶ BOZSILOV–GJUZELEEV 1999, 115, 117–118.

⁷ BOZSILOV–GJUZELEEV 1999, 113–117.

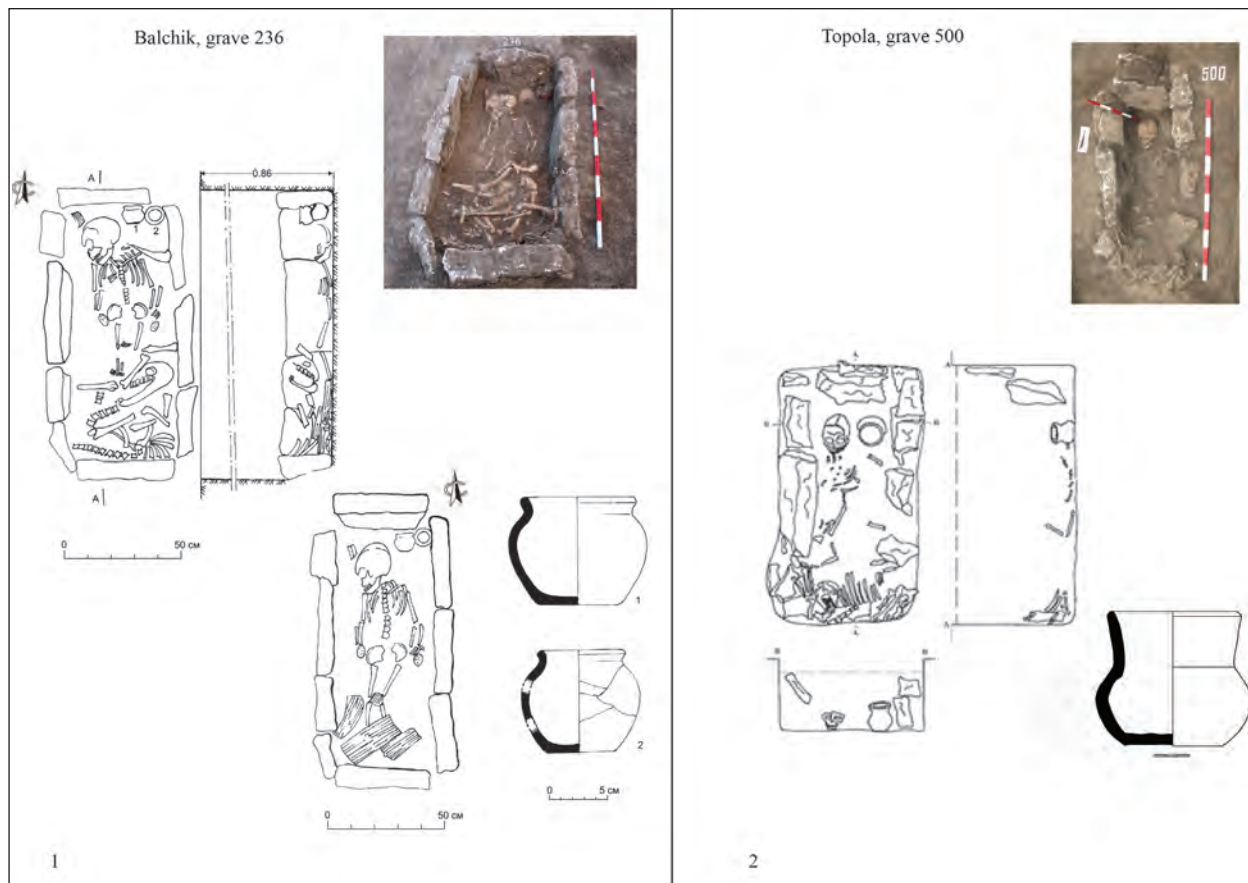

Fig. 10. Pits tightly enclosed with stones. 1: Balchik; 2: Topola
 Рис. 10. Ямы, полностью окруженные камнями. 1: Балчик; 2: Топола

of these events to have caused the destruction of the settlement and hence the end of the necropolis.

The settlement is not yet precisely localized, but the considered metal objects and pottery vessels help to present the image of a cemetery that belonged to the residents of a medieval settlement. These finds allow assuming that not far from the beach – on the plateau above the present town of Balchik – in the 80s of the 7th century a Bulgarian population settled, that brought important datable objects and left the earliest of the bi-ritual cemeteries known so far. Thus the presented monument is one of the few archaeological evidence to support the information derived from the written sources on the beginning of the Bulgarian state.

In the necropolis at Topola no such early belt buckles occurred as was the case at Balchik, but

in two graves folded copper plates with rivets of semi-spherical heads were found, probably fittings of wooden vessels that are indicative of its early date. In the graves with cremation and inhumation spheroconical cups were placed, imitating the gold and silver metal vessels like those of the Peshchepina treasure, the Kunbábony, Kunágota, Kiskörös-Vágóhíd, and Budapest-Rákos in the Avar Khanate⁸ or repeating images from the Tokharistan mural in Balalik Tepe (Central Asia) where a ceramic cup was found in one of the rooms.⁹ These are early shapes that determine the date of the necropolis soon after the formation of the Bulgarian state, when the population already settled; the potters mastered the clay deposits and were able to produce them. The plate from grave № 486 also repeats metal models. Similar is the shape of the Sassanian

⁸ GARAM 2002, Abb. 14.

⁹ HRISZTOVA 2010, 530, tabl. I. 3.

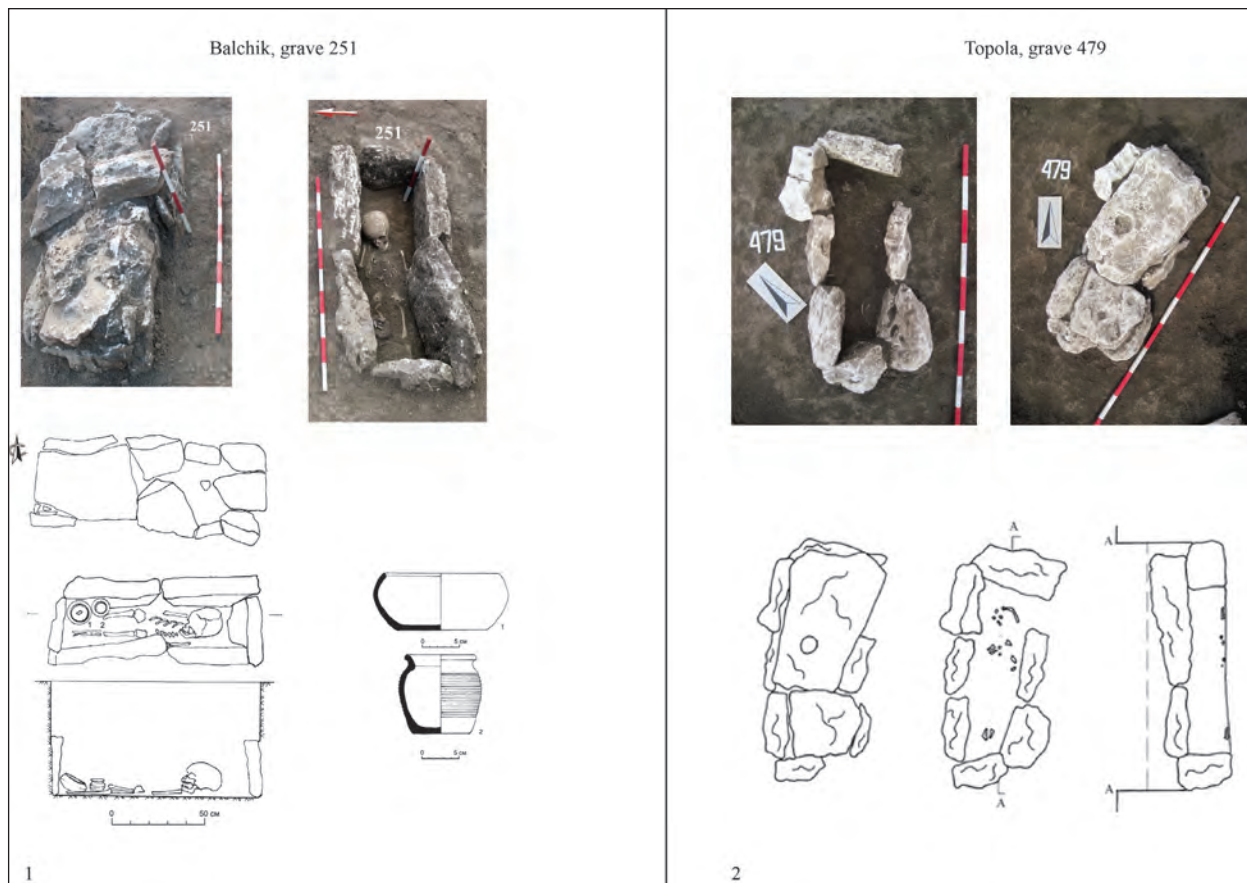

Fig. 11. Pits tightly enclosed and covered with stones – Cist graves. 1: Balchik; 2: Topola
 Рис. 11. Ямы, полностью огороженные и засыпанные камнями. 1: Балчик; 2: Топола

bowl, as it is called by J. Werner, from the Pereshchepina treasure¹⁰ and grave № 244 from the necropolis of Zamárdi.¹¹ The plate from grave № 56 has a wider rounded body and higher stem and is associated with certain metal models – with the early Byzantine vessels from Várpalota-Gymnasium in Hungary, Nocera Umbra in Italy,¹² with the silver bucket from the Vrap treasure, Albania,¹³ but several plates (bowls) of pure clay with smooth walls or stamped circlets resemble in shape vessel № 19 of the Nagyszentmiklós treasure. In grave № 467 of the necropolis, in 2010 we found the earliest coin in the bi-ritual cemeteries – an Arabic dirham minted in Merv in 81 AH (27.02.700–14.02.701 AD) after the reform of the Omayyads. This dirham should prob-

ably be connected with Khan Tervel who came to the aid of the Byzantine Emperor Leo III against the Arabs in 717–718.¹⁴ In another grave (№ 382) again with cremation a small Byzantine white clay pitcher was found as well as an interesting bridle, which is defined as Arab. So the archaeological discoveries are associated with the richer information from the historical sources and evidence that the inhabitants of the medieval settlement at the present-day village of Topola participated in the attacks against the Arabs that had besieged the Byzantine capital. In the necropolis at Topola other metal objects also occurred – a lead silvered mirror, a variety of earrings, including examples decorated with hollow spheres, appliqué, ornamented bone handles and needle cas-

¹⁰ VERNER 1988, app. 10. 22.

¹¹ GARAM 2001, 174, Taf. 131. 2; BÁRDOS–GARAM 2009, 43, 244, Taf. 236. 1, Taf. 260. 1.

¹² GARAM 2001, 173–174, Taf. 131. 1, Taf. XL. 1; VIDA 2002, 116, Abb. 4.

¹³ WERNER 1989, 14, Taf. 10.

¹⁴ DONCHEVA-PETKOVA 2014, 121–126.

Fig. 12. Pots of sandy clay. 1: Balchik; 2: Topola
 Рис. 12. Горшки из песчаной глины. 1: Балчик; 2: Топола

Fig. 13. Pots of pure clay. 1: Balchik; 2: Topola
 Рис. 13. Горшки из чистой глины. 1: Балчик; 2: Топола

Fig. 14. Pots-urns from the necropolis at Topola
Рис. 14. Горшки - урны с некрополя – Топола

Fig. 15. Similar-in-shape vessels from the two necropoleis. 1: Balchik; 2: Topola
Рис. 15. Сосуды аналогичной формы с двух некрополей. 1: Балчик; 2: Топола

Fig. 16. Vessels of different shape from the two necropoleis. 1: Balchik; 2: Topola
 Рис. 16. Сосуды разной формы с двух некрополей. 1: Балчик; 2: Топола

Fig. 17. Some datable finds. 1: Balchik; 2: Topola
 Рис. 17. Предметы, имеющие хронологическое значение. 1: Балчик; 2: Топола

es. Much more than those in the necropolis at Balchik were the glass beads. The number of the graves in superposition was also greater in that necropolis. The amphoroid pitchers were not few. These facts and the Christian graves indicate that the necropolis at Topola existed for a longer period and survived up to the 60-70s of the 9th century. Greater was the number of the graves in the northern part of the necropolis, which was closest to the settlement. This was probably the place of the first graves, as well as of the graves from the early 8th century – those containing the mirror, the elliptical plate with a beautiful vegetal ornament, the bridle, the Arab dirham, spheroidal cups. The greatest number of overlapping graves was again in that area.

By a number of elements in the ritual practice, the necropoleis at Balchik and Topola correspond with the other bi-ritual necropolis to the south of the Lower Danube – burial structures, north-south orientation, laying the dead with stretched arms and legs, and in a few cases in different positions, the presence of pseudo-hockers, placing animal in the graves, by the skull deformation, the two major pottery groups and the burial inventory found in the graves. These are elements that speak of long-established traditions that were brought instead of created after the settlement. The presence of permanent cemeteries is an evidence that the population that left them was not only stock

breeding, but also settled, agricultural, with habits in their everyday life and culture, probably influenced mainly by the descendants of Sarmatians, of Alani or by local Caucasian population and most probably established back there – in the Kuban steppe, the Northeast Black Sea region (Northwest Caucasus), the Azov region, of which Y. Fedorov and G. Fedorov write and the Syrian author Zacharias Rhetor testifies.¹⁵

The recurring elements in the ritual are irrefutable evidence of the greater ethnic and cultural unity of the population that has left the bi-ritual cemeteries. Such diversity in rites, burial structures, orientations and inventory as are characteristic of the East European steppes are established on the Lower Danube although the proto-Bulgarians are supposed to have been composed of different ethnic components.

The study of the necropoleis at Balchik and Topola and their comparison with similar cemeteries, graves and materials show that a large part of the population that crossed over the Danube about 680 settled in the present day Dobrich region. The cemeteries at Balchik and Topola are not the only explored cemeteries. Pottery finds, separate graves and several partially explored necropoleis have been reported. They all show that Northeast Bulgaria and Dobrudzha were the main areas in which the Bulgarian Khanate was formed.

¹⁵ FEDOROV–FEDOROV 1978, 5, 66.

REFERENCES

- ANGELOVA–DONCSEVA–PETKOVA–DASZKALOV 1997: Ангелова, С. – Дончева-Петкова, Л. – Даскалов, М.: Двубредният ранносредновековен некропол край село Топола, Каварненска община. In: *Проблеми на прабългарската история и култура* 3. Отв. ред.: Рашев, Р. София 1997, 141–154.
- BÁRDOS–GARAM 2009: Bárdos, E. – Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Zamárdi-Rétiföldek* 1. Monumenta Avarorum Archaeologica 9. Budapest 2009.
- BOVCSEVA 1977: Бобчева, Л.: Грънчарски пещи за старобългарска керамика при с. Топола, Толбухински окръг. *Известия на Народния музей – Варна* 13 (1977) 172–176. <https://doi.org/10.1109/TMAG.1977.1059391>
- BOVCSEVA 1981: Бобчева, Л.: Прабългарско селище при с. Топола, Толбухинско. *Плиска–Преслав* 2 (1981) 198–201.
- BOZSILOV–GJUZELEJEV 1999: Божилов, И. – Гюзелев, В.: *История на средновековна България VII–XIV век* 1. София 1999.
- DIMITROV 1989: Димитров, М.: Ранносредновековен двубреден некропол при гр. Балчик (проучвания през 1984 и 1986 г.). In: *Проблеми на прабългарската история и култура* 1. Отв. ред.: Рашев, Р. София 1989, 231–240.
- DIMITROV 1991: Димитров, М.: Старобългарски некропол в град Балчик. In: *Проблеми на прабългарската история и култура* 2. Отв. ред.: Рашев, Р. София 1991, 87–100.
- DONCSEVA–PETKOVA 2014: Дончева-Петкова, Л.: Арабски дирхем от биритуалния некропол при с. Топола, Добричка област. *Нумизматика, сфрагистика и епиграфика* 10 (2014) 121–129.
- DONCSEVA–PETKOVA–ANGELOVA–JOTOV 1989: Дончева-Петкова, Л. – Ангелова, С. – Йотов, В.: Ранносредновековен некропол при с. Топола, Толбухински окръг (предварително съобщение). In: *Проблеми на прабългарската история и култура* 1. Отв. ред.: Рашев, Р. София 1989, 187–197.
- DONCSEVA–PETKOVA–APOSZTOLOV–RUSZEVA 2016: Дончева-Петкова, Л. – Апостолов, К. – Русева, В.: *Прабългарският некропол при Балчик*. София 2016.
- DONCSEVA–PETKOVA–DASZKALOV–HRISZTOVA 2015: Дончева-Петкова, Л. – Даскалов, М. – Христова, М.: Биритуален некропол край с. Топола, Каварненско. *Археологически открития и разкопки през 2014 г.* (2015) 734–736.
- FEDOROV–FEDOROV 1978: Федоров, Я. А. – Федоров, Г. С.: *Ранние тюрки на Северном Кавказе*. Москва 1978.
- GARAM 2001: Garam, É.: *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Monumenta Avarorum Archaeologica 5. Budapest 2001.
- GARAM 2002: Garam, É.: Die Verbindung awarenzeitlicher Fürsten- und Gemeinvolk-Grabfunde mit dem Schatz von Nagyszentmiklós. In: *Gold der Awaren. Der Goldschätze von Nagyszentmiklós*. Hrsg.: Kovács, T. Budapest 2002, 81–112.
- HRISZTOVA 2010: Христова, М.: За един тип чаши от старобългарските некрополи. In: *Stephanos Archaeologicos in honorem Professoris Stephcae Angelova*. Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis suppl. 5. Ред.: Гетов и др. София 2010, 527–533.
- VIDA 2002: Vida, T.: Die byzantinischen Gefäße der Awaren. In: *Gold der Awaren. Der Goldschätze von Nagyszentmiklós*. Hrsg.: Kovács, T. Budapest 2002, 113–119.
- VERNER 1988: Вернер, Й.: *Погребалната находка от Малая Переишчепина и Кубрат – хан на българите*. София 1988.
- WERNER 1989: Werner, J.: *Der Schatzfund von Vrap in Albanien*. Wien 1989.

РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫЕ БИРИТУАЛЬНЫЕ НЕКРОПОЛИ В БОЛГАРИИ (БАЛЧИК И ТОПОЛА) – СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

Людмила Дончева-Петкова

Исследования биритуальных некрополей, начатые в 60-ых годах прошлого столетия и продолжающиеся до сегодняшних дней, помогли разъяснению ряда вопросов, связанных с историей и культурой раннего средневековья в Болгарии. Эти некрополи находятся в основном в Северо-восточной Болгарии и в Добрудже, и раскрывают неизвестные до сих пор данные о духовном мире и о быте обыкновенного населения, пришедших протоболгар с ханом Аспарухом и их прямых потомков. Их насчитывают более 30, но большинство из них еще не полностью исследовано. Уже в течении 32 лет после открытия, изучение самого крупного биритуального некрополя возле Топола-Каварненско – ещё не закончено. Раскопки некрополя в Балчике закончились в 2008 году. Нашей целью является сопоставление некрополей возле Балчика и Топола, которые, как показывает погребальный обряд и найденные материалы, берут своё начало от языческого периода Первого болгарского царства и существовали почти в одно и тоже время. Оба некрополя расположены в близости – на расстоянии всего в 11 км или 5 км по прямой линии, не далеко от Черного моря. В обоих некрополях наблюдается много сходств, но также и различий. Здесь мы рассматриваем и сравниваем их разнообразные могилы с кремацией и ингумацией, положение мертвых, наличие псевдохокеров, деформированные черепы, ориентации, инвентар – гробниц с преобладающими гончарными изделиями (сосуды из песчаной и чистой глины), металлические находки, разнообразный домашний скот. Аналогии на востоке, в основном в области Кубани и Черного моря, но также и на Днепре – в Пастирском поселении, в Крыму, как и среди аварских некрополей, являются доказательством ранней даты возникновения некрополи. Эти материалы показывают, что они возникли при движении на юг по Дунаю Аспаруховых болгар, с возникновением Болгарского ханства /около 80-ых годов – в конце VII века. Некрополь в Балчике существовал на протяжении всего VIII века и едва ли достигает IX века. Некрополь возле Топола существовал гораздо дольше и достиг 60-х и 70-х годов IX века.

PRINCEPS AVARUM AND CANI ZAUCI IN AACHEN IN THE AUTUMN OF 811.
TOWARDS THE BULGARIAN-FRANKISH RELATIONS UNDER THE
RULES KRUM (802?–814) AND OMURTAG (814–831)

PAVEL GEORGIEV*

Keywords: *Canizauci, princeps Avarum, bulgarian-frankish relations, Krum, Omurtag, etc.*

Abstract: The author offers new possibilities for interpretation of Frankish, domestic and Byzantine sources regarding the Bulgarian political control over territories of Avar Khaganate, destroyed by Charlemagne. The main focus is placed on the certificate of embassy led by Princeps Avarum and Canizauci in Aachen in November 811. Coordinating it with Bulgarian and Byzantine sources, leads to the following conclusions.

1. It is likely that the diplomatic mission to Charlemagne in 811, involving representatives of the Avar community, led by its Tudun and Slavic tribal princes, was led by the Bulgarian prince – Omurtag, the younger brother of the ruler Krum (802? – 814), in his capacity as prince (princeps) and ombritag. i. e. Avars hegemon, in the northwestern borders after 803 and „Khan’s beloved younger brother” (khani sev`ingi or khani sev(inč) ingi). In Aachen, he introduced himself as a cani zautzi, that is, with his post of „Khan’s envoy”.

2. The khanas uvigi Omurtag (814–831) missions to Emperor Louis in 824 and 825–826 appear to have also been led by a member of the ruling family in Plisk oba (Pliska), maybe from his second son – Zvinitsa/Zvinichis. They also appear to have had a representative/s of settlers between 813 and 837 in Trans-Danubian Bulgaria (probably in the Lower Tisza region) of Bulgarian captives of Eastern Thrace of Armenian origin. One of their leaders in 837 was named Tzantzès, and his son, Stilian, and his descendants gained fame in Byzantium under the surname Ζαούτζης, Ζαούτζας. It coincides exactly with the pro-Bulgarian official title (position) zautzi (zautci), (=chaush) and probably derived from it. On this basis, we conclude that Τζάουτζην (Цауцио воевода) was performing the carrier of messages or emissary functions of the Bulgarian state before 837.

3. The considered evidence, facts and circumstances surrounding the Bulgarian diplomatic missions of 811, 824 and 825/6 provide new testifies for the Bulgarian state’s control over the southeastern parts of the Avar Khaganate after its collapse in the period 791–803. They have a contribution to clarify important aspects of the Bulgarian state’s relations with the East Frankish Kingdom, as well as with the local population of Avars, Bulgarians and Slavs there.

The interest in the topic of the relations between the Bulgarian state and the remnants of the Avar Khaganate, destroyed by the Franks between 791 and 803, as well as the relations with the new neighbour – the Frankish state, has increased significantly over the last decades.¹

To clarify the history of the Bulgarian-Avar and the Bulgarian-Frankish relations before the rule of Omurtag (814–831), attention must be drawn upon an underestimated, especially in the Bulgarian scientific literature in my opinion, written source. That source is the well known evidence of a visit of

* National Institute of Archaeology with Museum, Bulgarian Academy of Sciences. General Toshev St., 4, Shumen, 9701, Bulgaria, pavel_g@gbg.bg

¹ MLADYOV 1998, 85–128; SCHWARZ 2000, 99–104; SOPHULIS 2012, 180 sqq; GRAČANIN 2013, 3–21; FILIPEČ 2015, 91 sqq; KOMATINA 2010, 55–82; BOZHILOV 2017, 280–283, 313–320; ANDONOV 2015, 206–210; NIKOLOV 2018, 84–92.

and „*canizauci princeps Avarum*” to Charlemagne (768–814) in Aachen in November 811. My contribution in the area will be to attempt a more convincing explanation and comment.

The information about the mysterious visit is attributed to an anonymous author of the Frankish chronicles (*Annorum regni Francorum*, ann. 811).² Based on that, it is accepted that the event in question is the headed by *Cani zauci princeps Avarum* embassy, consisting of representatives of the Avar Danubian aristocracy – *tudun et alii primores*, as well as *duces Sclavorum circa Danubium habitantium*. They appeared in the residency of Charlemagne in Aachen immediately after the successful end of the Frankish military expedition, undertaken in the spring of the same year – „*in Pannonia to put an end of the fights with Huns and Slavs*”. It is one of three such expeditions, through which the Western Roman Emperor aimed to stabilize his control over the different peoples around the borders of his state. In Pannonia, it appears to have been directed at a region belonging to the Middle Danube, but it is not possible to be more specific. Its immediate task has been to „*restrict (stop, finiendas, from finio) controversias*”, but not only between Huns (=Avars) and Slavs, as it is being accepted, but between the Franks and those, too. According to the generally accepted opinion, the embassy had the task to sign the so called peace from 811.

In his retelling of this evidence, Annalista Saxo (mid. 12th c.) adds that the embassy from 811 has been sent by the order of the „*Frankish Dukes*”, remaining in Pannonia after the military operation.³ It was they, who requested from the local Avar and Slavic representatives „*to present themselves*” to the emperor (*ad praesentiam imperatoris iussi sunt venire*). This suggests that the embassy headed by

Canizauci has had to explain to Charlemagne the ethno-political situation of the Danubian part of Pannonia, and guarantee the preservation of the Frankish interests there. It should not be forgotten, however, that this is information from the 12th c. and the author considers that the title of the „*Avar prince*” has been *Canizave*. Another, less known version of the reviewed evidence, with Ademar from Shaban (Chabalenian) as author, talks about *duo principes Auarume et Tudun et alii Canzauci*.⁴

In the modern historiography the text is interpreted as a message that concerns exclusively the relations between the Franks and the Avars. In a similar fashion back in the 18th c. the word *Avarum* is accepted as a Latin version of the ethnonym *Avares*⁵ and can be developed as *princeps Avar(or)um*, „*Prince of the Avars*”, exactly how Annalista Saxo rationalizes it, by the way.

Crucial for the correct interpretation of the message is the spelling and the interpretation of the title *Canizauci/Canizave/Canzauci*. Generally, it has been accepted as enigmatic. According to the linguists it has two components and has to be pronounced *cani zauci*, as it has been noticed long ago that it is similar to the Bulgarian ruler title *kana subigi*.⁶ Lately B. M. Szöke described that interpretation as an anachronism, as the khan title has been used at the earliest during Omurtag’s reign, after 814.⁷ Based on that, the attempts to decipher it as „*Avar*”, continue. From the time of Joseph Asemani and his sources it has been accepted that *canizauci* is a title or a name of an Avar Khagan, who has become a ruler of the Khaganate in the place of Theodor, killed during the civil war in 805.⁸ There are even assumptions that he has had the name Isaac.⁹ B. M. Szöke too sees the name *Isauni* behind „*canizauci*”.¹⁰ Another Hungarian scientist – L. Balogh

² SOPHULIS 2012, 193–184, n. 127; SZÖKE 2014, 24–25; FILIPEC 2015, 95. In the Bulgarian corpus with sources (LIBI 1960, 33) this evidence is not included at all. About the first edition of the source see *Annales regni Francorum*, ed. Fr. Kurze. MGH SRG, 6. Hannover, 1895, reprint 1950.

³ LIBI 1965, 140–141.

⁴ FILIPEC 2015, 95, n. 242.

⁵ MORAVCSIK 1958, 51–54.

⁶ POHL 2002, 304–305.

⁷ SZÖKE 2014, 25.

⁸ KOVACHEVICH 1977, 94–100; KLANICA 1987, 82.

⁹ PAVLOV 1997, 58.

¹⁰ SZÖKE 1991, 148.

follows its etymological convergence from Gy. Németh with *káni követ saučy*, assuming the first word is kam – a shaman, but prefers to interpret the phrase as „*khagan Izsák*”.¹¹ The Croatian historian Kr. Filipec also assumes that there is a combination of the title „Kh(ag)an” or „Kapkhan” and the Old Testament name Izak, adopted after its Christianizing.¹²

Around 811 the Avar khagan and the „old” aristocracy assembled around him, have in reality been baptised, but concentrated in a „reservation” between Savaria and Karnuntum, close to the real eastern border of the Frankish state.¹³ In this case, the assumption that several years later the Franks were accepting the election of a new Khagan for the eastern part of Avaria and that he together with *tudun* and *primores* has appeared for an audience with his suzerain in Aachen, looks improbable. Similar situation has been recorded in 798 when an Avar kingship group appeared in the Heristelle palace in Saxonia, bearing great gifts for Charlemagne.¹⁴ The situation in November 811 has been completely different, as the Avar Khaganate has already ceased to exist and this is evident in the description of the Avar embassies with Charlemagne after 798 and especially after 803, described in the Frankish chronicles.

The modern days historian of the Khaganate – Walter Pohl, is inclined to search the solution for the mysterious title in the light of its similarity to the Bulgarian *khanasubigi* and he assumes that it is a remnant of the ruling hierarchy of the Khaganate.¹⁵ But for him, considering the already stated opinions, the question if Canizauci is an „Avar khan” or a „tribal prince” (*Stammesfürst*) remains opened.¹⁶

Thus the essence of the title and the ethnicity of its bearer in 811 remain unclear. The only really serious and objective achievement we owe to the Hungarian orientalist Lajos Ligeti, who proved that

canizauci is a Turkic combination, which can be interpreted as envoy of the khan=khagan, and assumes it could be used by a member of the Khan’s family.¹⁷ Based on this though, B. M. Szőke assumed that the aforementioned has already been in front of Charlemagne in 805, with the mission to restore the previous rights of the baptized and accepting the Frankish superiority khagan Avraam.¹⁸

For me the main question here is to what extent can *Canizauci* be considered the highest-ranked representative of the Avar political establishment from the Eastern borders of the destroyed Khaganate?

The fact, that the authors of different Frankish chronicles use for the late Avars specifically the words Huni or Vandali, and sometimes pointing out family relations between them, is noteworthy. The chronicler for 811 however talks about an „Avar prince” with a title *Canizauci*, who presents himself in front of Charlemagne together with a *Tudun*, who without a doubt is a high-ranked representative of the Avar aristocracy to the east of the Danube after 803¹⁹ and who brings with himself „*other Avar notables*”. In the Frankish chronicle the *tudun* is presented as *unus ex primoribus Hunorum* and even as *princeps Pannoniae*.²⁰ Therefore it should be considered that the bearer of that title is the foremost representative of the Avars from the region of Middle Danube also in 811. As *princeps Avarorum* in the Franks’ sources is presented also *Capcanus*, i. e. the kapkhan, who sometimes is mixed up with the khagan of the Avars.²¹ He as well as *Canizauci* has been mentioned only once and with good reason is considered as a head of the east wing of the Khaganate, conquered by khan Krum in the autumn of 804.²² In relation to this, it is quite probable that the appearance of *Capcanus* in the following year *inter Sabariam et Carnuntum* is due to his relocation

¹¹ BALOGH 2017, 234, n. 36–39.

¹² FILIPEC 2015, 94, n. 235, 236.

¹³ POHL 2002, 308 sqq; SZŐKE 2014, 19–21.

¹⁴ Annales dui dicitur Einhardi, ann. 797; SZŐKE 2014, 15–16.

¹⁵ POHL 2002, 292, 300, 304.

¹⁶ POHL 2002, 304–305, n. 134 et index.

¹⁷ LIGETI 1986, 129–151.

¹⁸ SZŐKE 2014, 25. for the events, see POHL 2002, 322–323.

¹⁹ SZŐKE 1991, 149.

²⁰ SZŐKE 2014, 13.

²¹ FILIPEC 2015, 94–95.

²² SZŐKE 2014, 21.

from the eastern to the western regions of the Khaganate. Furthermore, *Capcanus* is a title connected with the Proto-bulgarian *kauchános* (*kapkánus*) and it is very likely that it originates from the titles of the Proto-bulgarian aristocracy in the eastern and south-eastern regions of the back then intact Khaganate. This could be the reason for the designation of *Capcanus* in 805 and of *Canizauci* in 811 as Avarians principes. The real Avar aristocracy with the khagan himself at the top are called by the Franks' chroniclers as „Huns”. Therefore the term „Avarian” in this case has to be interpreted more as a collective polytonym, rather as a proper ethnonym.

According to the Frankish sources, the *Tudun* is accepted as a great power among the Avars, with „representative functions of the khagan” and his proxy as a local prince who collects tax. According to B. M. Szöke he also „has been tasked with the handling of foreign relations as the khagan's personal representative”, having in mind his participation in the 811 embassy under the leadership of *Canizauci*. It is doubtful however, that both of them together have represented a semi-autonomous and dependent on the Franks state principality, in the eastern Danubian lands (the so called by W. Pohl *awarische Tributärfürstentum an den Donau*).²³ If *Canizauci* and *Tudun* were representatives of such a political structure, why was it necessary to give the leadership of the embassy to both of them at the same time? In 803 for example because of the Pannonian's affairs at the time, only the prince of the Pannonians, the so-called zodan (i.e. *tudun*) has presented himself in front of Charlemagne – representing not only the Avar population, but the local Slavic tribes as well.²⁴

A question emerges: what is the role of *Canizauci*, whose authority is not only above the Avar *tudun* and his primores, but also above the Slavic princes, who were together with him in front of Charlemagne? And also, what is hidden behind his unquestioned aristocratic dignity of an „Avar prince”? In 803 it was borne by the *tudun*, who then solely lead the mission in front of the same emperor. We have to acknowledge, that in the delegation

from 811 his title *princeps Avarum*, and prerogatives of a *unus ex primoribus Hunorum*, belonged only to *Canizauci*, while the *tudun* together with his circle has been under his authority together with the *duces Sclavorum circa Danubium habitantium*.

All this gives me the reason to doubt the foundation of the accepted concept that the embassy in Aachen from 811 has been sent by an Avar principality on the Danube, remnant of the Khaganate, and from there that the title *Canizauci* belongs to the Avars and its bearer is of Avar origin.

Without doubt *Canizauci* is a person with power superior to the one of the Avar *tudun* and his primores, and to the princes of the surrounding Slavic tribes. It should not be forgotten too, that this title of his is *hapax legomenon* and it is mentioned only during the irreversible „disintegration” of the Khaganate and furthermore – in its eastern or south-eastern regions. It is not present in the history of the independent Khaganate or in the created by the Franks dependant Avar state. Such also is the title of the so-called *Capcanus*, which as we stated has undisputed correlate in the government structure of Danubian Bulgaria in the first half of 9th c. We can assume that its bearer in 805 has appeared in the created by Charlemagne Avar protectorate as a result of the conquest of the eastern parts of the Khaganate by the Bulgarian state. Labelling *Canizauci* and the *Tudun* as *principes Avarorum* underlines their belonging to the aristocratic hierarchy in the Khaganate, but this does not define their ethnicity. Calling them „Avar princes” in the Frankish sources shows just that they are recognized as princes, i.e. someone supreme prerogatives in the governance of territories from the defeated Khaganate.

The Turk character of the title *Canizauci*, as well as the selection of an embassy representing equally the Avar and the Slavic communities from the Danube areas of the former Khaganate, should present the question – was the Frankish chronicler talking about a mission headed by a representative of the Bulgarian authority, established in the region in 804?

Around 811 the eastern and south-eastern regions of the Khaganate were partially or fully a Bul-

²³ POHL 2002, 323, n. 130.

²⁴ SZÖKE 2014, 16.

garian territory or at least in its sphere of interest. Besides that, as it has been acknowledged, in the title *Canizauci* stands out the part from the Bulgarian ruler's title – „*khana*”. The possibility that it can be accepted as the Avar „khagan” is also credible, but only if it is in reduced form and with added ending vowel: kha(ga)n(a). It has to be said, that such writing of the Avar ruler's title is not known. Therefore, it has to be unconditionally accepted that it is the Bulgarian particle khana, and not the Avar khagan present in *Canizauci*.

What else could be said in support of the possibility that *Canizauci* is a Bulgarian title or position?

In the first place, we know, that several months before its bearer's appearance in Aachen in the summer of 811, representatives of the Bulgarian state (either provincial or of the central power) have hired, obviously in an emergency, Avar and Slavic parties to support the army of Krum, defeated on several occasions during June-July by the forces of Nicefor I (802–811). The possibility that this help has been recruited in the eastern and south-eastern parts of former „Avaria” is significant. These lands, as we know, have remained unoccupied by the Franks and parts, especially to the south-east of Lower Tisza, were incorporated in Bulgaria no later than 804–805.

Second, according to the evidence from the first Hambarliyski inscription, it can be assumed, that the above-mentioned military help has been secured by an unnamed „brother” of Krum, about whom the inscription says that he „*did not... forget*” the ruler, obviously meaning the situation in which he was in May–July 811.²⁵ The speed with which the Avar and Slavic force was brought in suggests that the broth-

er in question²⁶ was in, or has gone very quickly to those periphery or neighbouring areas of the state, which were predominantly populated by „Avars” and „Slavs”. In undeciphered by Beshevliev letter group in the same inscription we read: Σ.ΒΗΝΗΟ. ΖΗΑΗΕΝΗ. With some effort several years ago I detected words with Turkic character: „*sev`ingi* or *sev(inč) ingi* - beloved (loving?)²⁷ younger brother” (of Krum). I think it certainly relates to Krum's successor on the khan's throne – „*khana subigi Omurtag*”, who it seems is a younger brother and not a son of the ruler.²⁸

According to Theophilactus of Ochrid (1089–1126?), who we know was taking information from older and lost Bulgarian sources, Omurtag has had a parallel name or nickname – Ombritag.²⁹ In writing and pronunciation it means „leader, ruler (gr. *tagós*)³⁰ of the *ombri*” i. e. the Avars,³¹ as Theophilactes uses exactly this word for them.³² So Krum's „*beloved brother*” from the Hambarliyski inscription, who secured the „Avar” and „Slavic” military parties, was considered an „Avar leader” in Bulgaria and apparently has had this designating name (nickname?) before he became khan in 814. In such case we could also assume that in the spring and summer of 811 he resided to the north-west of the main („old”) Bulgarian territories, from where he could quickly and efficiently bring in Avar and Slavic support. In the damaged beginning of the Hambarliyski inscription we read another letter composition: ΣΑΗΝΟΙΑ. It ends with the typical for the names of the Bulgarian settlements from the 9th c. -*opa* (= *oba*) and this suggests that in the beginning there is the own (?) name of a settlement which sounds similarly to oikononyms like Solnok,

²⁵ BEŠEVĹIEV 1979, № 2, 108–110.

²⁶ V. Beshevliev and most of the Bulgarian and foreign historians accept that this is the mentioned after April 814 Dukum, who according to some Byzantine sources, late succeeded Krum, see GEORGIEV 2011, 152–154.

²⁷ In the language of the magyar the word „favorite”, „beloved”, according to the Anonymi *Gesta Hungarorum –zerelmu* (LIBI 2001, 30, note. 77).

²⁸ GEORGIEV 2011, 145–146.

²⁹ GIBI 1994, 63–64.

³⁰ In the Lexicon of Suda *ταγός* is explained as ἡγεμών. Cf. Suidae Lexicon 1854, 1005. Omurtag is called ἡ(γεμόνο)ς ὁ Κρούμου – a military commander or governor of a territory in the state of this ruler before 814 – in an inscription along side his image in a miniature attached to the Madrid's manuscript in the Chronicle of John Skilitza (82 Ra), but under the remarkable name „*The Bulgarian Kutrog*”. About this, see GEORGIEV 2011, 146–147.

³¹ LEXIKON 1862–1865, 474; FASMER 1987, 107–108; POHL 2002, 113–114.

³² GIBI 1994, 62, cf.; POHL 2002, 112–117.

Slanik etc., which are typical for the territories to the east of Lower Tisza, including Transylvania.³³ Those are territories which the Hungarian Anonym links with Bulgarian political power in the face of Keanus Magnus and his successors from the beginning towards the end of the 9th c. It looks like in ΣΑΗΝΟΠΙΑ is pointed out the name of a settlement, where the „beloved younger brother” has resided, or from where he enlisted the help for the seriously troubled Bulgarian ruler.

Therefore, the available sources, however fragmented and controversial they look, lead to a conclusion that between 804–805 and 811 there was Bulgarian administrative and military control in the conquered by Krum territories of the Avar Khaganate. It was executed by an ombri-tag – a leader (hegemon) of the local population of Avars, Slavs and Bulgarians, and that is no one else but the enthroned three years later with the official name Omurtag, which appears to be a derivative from the Ombritag, recorded by Theophylactes of Ochrid. Furthermore, as the sole ruler, he intentionally has chosen as his title the Turk-Bulgarian *khanasübigi*, which some scholars read as *khana šü bāgä* – „leader of the military”. Thus it corresponds to the Greek *tagòs* (from ombri-tag) and allows us to formulate the opinion that the title *khana sübigi* has been borne by Krum’s brother in his capacity of a leader of the „Avar” parties, recruited from the eastern or south-eastern parts of the Khaganate.

All the above allows a new way of looking at the opinion that *canizauci* is an altered form of the Bulgarian ruler’s title. It also allows the possibility to identify its bearer – *princeps Avar(or)um* with *ombritag*, the leader of the „ombri” (=Avars), Omurtag, who became a sole ruler in 814.

His official title ΚΑΝΑΣΥΒΗΓΗ (ΚΑΝΑΣΥΒΙΓΗ) so far has been documented only as a ruler’s.³⁴ Its first part: *cana-* includes the noun *qan* (*khan*) and the suffix *-a, -e, -i*. In the inscriptions,

where it has been combined with titles lower in the hierarchy: *canna taban*, *canna tarkhan*, *kana boila kolobron*, *kanale irtxi tuinos* etc., the word *khan(n) a, khane* is an adjective. So the ending *-I* in the title *cani-* looks like a modification of *-aand-e*, in search of harmony with *-zauci*, which has to be a noun, structurally corresponding to *šü bāg-i*. The closest Bulgarian parallel to *Canizauci* is the inscription with Greek and Latin letters on Omurtag’s golden medallions – ΚΑΝΕΣΥΒΗΓΙΟΜΟΡΤΑΓ.³⁵ The word ΚΑΝΕΣ is used as the ruler’s title (=khan), written entirely with Latin letters. It differs from *khana* in the protobulgarian inscriptions, and from *cani-* in the Frankish chronicles, only by its nominative ending which should have underlined that this is a noun and not an adjective. Such is the role of *-YBHΓI*, which had the meaning of „(the) great”. Thus reviewed, the inscription from Omurtag’s golden medallions shows that they were issued after 814, when his previous title *khana šü bāgi* – „leader of the military” has been modified to be preserved in form, but to correspond in reality the new position of a ruler, who alone rules as a successor of his late brother Krum.

In the inscription on the silver cup of “*the great jupan in Bulgaria*” (2nd half or the end of the 9th c.), the name of its owner is CHBHN. V. Beshevliev assumed that it is an analogue of the 8th c. – Σαβίνοϛ, which Gy. Moravcsik (after W. Tomaschek) derived (in the form *sevin*) from the verb *säv* „love”.³⁶ This also applies to Omurtag’s second son’s name Ζβηνίτζης (*Zβηνίτζη*),³⁷ which derives from the same root, but is incorrectly presented as the Turk *Svinč* (=Sävinč) with the meaning „joy”.³⁸ This way, it resembles in sound and meaning the familial description of his father in the Hambarliyski inscription **khana sev`ingi* or *sev(inč) ingi*, „the Khan’s beloved younger brother”.³⁹ The name *Zvinitsa/Zvinichis* very similar to *zauci* and this suggests that it also could be understood as **s/z(a)v/utci* and translated

³³ KOLEDAROV 1979, 17 and next.

³⁴ MORAVCSIK 1958, 148–149; BEŠEVĹIEV 1979, 65–67, № 56 (193–194); STEPANOV 1997, 54–59.

³⁵ BEŠEVĹIEV 1979, № 86 (234). The name of the Bulgarian ruler is written this way in the Frankish chronicles (LIBI 1960, 36, 42).

³⁶ MORAVCSIK 1958, 262.

³⁷ MORAVCSIK 1958, 129.

³⁸ BEŠEVĹIEV 1979, № 87, 235.

³⁹ GEORGIEV 2002, 8–9.

as “favorite”.⁴⁰ The pronunciation of the first sound as Z(zavi – zave)⁴¹ and the –u- as –v-, makes the title similar to the name S/Zävīnč (S/Zvinč). Thus Canizauci could be compared to the epithet *khana sev`ingi or sev(inč) ingi for Omurtag, but also to the name of his second son, which could be based on the tender description of his father by Krum. Obviously the more significant resemblance of the particle -zauci (-zave) to Ζβηνίτζης (Ζβηνίτζη) suggests the existence of a meaningful or at least omophonic connection between them.

Accepting of -zauci as a language and orthographic version of *šü bāg-i*, „master (commander) of the military” is not very probable, as it raises not only philological, but also historical questions. It seems that Omurtag has become „master (commander) of the military” in the state after his military successes in 811. Until then he has been called „ombritag”, „leader of the Ombrs, i. e. Avars”, who still had his own armies in 813, most probably created in the summer of 811 with Avars and Slavs as members. In the winter of 813/814 the Bulgarian state did a new, bigger in comparison to 811 recruitment of Avars and Slavs in its military. The so-called Scriptor incertus, announces that Krum „assembled a large army – and the Avars and all (not only from the ones close to Avaria?! –P. G.) Slavini” and with the prepared in advance siege equipment, intended to attack the Byzantine capital.⁴² Therefore Krum and his „hegemon”, or leader with the domestic title *šü bāgi* Omurtag have continued to rely on the military potential of the north-west territories in 814. That means that Bulgaria has continued to control lands with Avar and Slavic population after the campaign of Charlemagne’s dukes in the Danube regions of the former, since at least 803 Khaganate.

But is it realistic to think that Omurtag has been Krum’s *khana (t)zauci visiting Charlemagne already in November the same year, just about 100

days after the battle from 26th of July in Eastern Stara Planina? At first look that looks exaggerated, if not impossible. The dynamic flow of the events proves that possibility, though.

After his famous victory over Nicephor I, the brothers Krum and Omurtag have ceased military actions against the subdued adversary for almost a year.⁴³ Theophanus’ information: „And Krum after cutting Nicephor’s head off, put it on a stake for many days to display in front of the many tribes coming to him...”⁴⁴ shows that in August/September the rulers in Plisk oba were busy celebrating their triumph, receiving guests from the tribes from within and around the country. No doubt the Avar’s primores and Slavic ducaes under the command of the ombritag Omurtag were among them.

Meanwhile the Franks’ military expedition in the Danube areas of Pannonia has settled the disputes between the „Avar” and the „Slavic” elites.⁴⁵ The Frankish dukes have probably persuaded some of them to denounce their relationships (as mercenaries or allies) with the Bulgarian state. It cannot be dismissed that the pro-Frankish local aristocracy could have used the absence of the ombritag Omurtag and his local supporters to denounce the „alliance” (*societas*) with Danubian Bulgaria.

The unfavourable developments in the eastern and south-eastern parts of the former Khaganate have required the return of Krum’s „beloved brother” probably already towards the end of August 811. The restoration of the Bulgarian control must have happened quickly and efficiently, thanks to the loyal to the rulers in Plisk oba local „Avar” and Slavic aristocracy. This however has been insufficient to restore the status quo from before the summer of 811. The Bulgarian side has had to make diplomatic efforts to have their right over the „Avar heritage” recognised in the lands of the already non existent for almost a decade Khaganate. This precisely has required

⁴⁰ All the more so its writing by the Saxon chronicler is *Canizave* (=cani zave).

⁴¹ About representing S with Z see the writing of the name of the Moravian prince Sventopluk as Zuentibaldus (LIBI 1960, 45) and also the similar to the “Avar” zauci surname of the Leo VI’s *basileopatōr* –Stilian Σαύτζας, which in some manuscripts of Georgi Amartol us Σαύτζας, cf. GIBI 1965, 138; ZLATARSKI 1972, 465 (in old-bulgarian translation *Заоуца василопаторъ*). About the representation of Σερμώνης as Ζέρμων, see MORAVCSIK 1958, 130.

⁴² GIBI 1961, 23–24.

⁴³ ZLATARSKI 1970, 336–337, бeл. 30; BOZHILOV 2017, 293–294.

⁴⁴ GIBI 1960, 283.

⁴⁵ SOPHULIS 2012, 123.

Omurtag, as an „*ombritag*”, i. e. „Avar prince” to this point, to select and lead an embassy with representatives from both ethnicities: true Avars and Slavs, in

front of Charlemagne, as he has been recognised as conqueror of the Khaganate in Bulgaria too.

*

Let's get back to the question about the meaning of the Proto-bulgarian title **zautzes*. According to the etymological research of Lajos Ligeti, that is a Turkic in origin word for „envoys” or „couriers”. In this line of thought the „vulgarized” presentation of the word by Ademar from Shaban in plural as *alii Canzauci* perhaps contains a memory of the practice when Bulgarian diplomats have presented themselves in the court of the Frankish, respectively German rulers with their position in Turkic language. In the Bulgarian diplomatic missions, if we judge by the one from the autumn of 811, there were also representatives of the local ethnic communities – Avars, Slavs and others – selected by the corresponding tribal aristocracy or local administrative authorities.

We unexpectedly find support for that in the Byzantine chronicles, who describe the faith of the Armenian population displaced from their birthplaces in Macedonia (nowadays Eastern Trakia),⁴⁶ who the Bulgarian authorities settled in 813 and 814 in the lands of the so-called „Trans-Danubian Bulgaria”. According to Leo Grammaticus, in the time of emperor Teophil (between 829 and 837) those migrants were lead by Τζάντζην (ЦАНСИО БОЕБОΔΥ), who together with the military commander from the Macedonia, Cordilla, organized the return of the Armenian colonists by the means of a Byzantine fleet sent on the Danube. According to the famous specialist on Armenia N. Adontz, the Tzantzès in question has a typical Armenian name which he not

only makes similar to the surname Zautzès, but is actually prepared to identify himself with it altogether.⁴⁷ We cannot doubt the correctness of writing of Tzantzès as it is inscribed on a lead seal of the 11–12th c. noble Leontius ó Τζάντζ(ης).⁴⁸ Al. Kajdan and A. Kormack make a note of N. Adontz's opinion that Tzantzès was a Macedonian strategus himself⁴⁹ after his return from Trans-Danubian Bulgaria and clarify that he is the father of Basilus I and Leo VI's favourite – Stilian Zautza. The main difference in the names of the father Tzantzès and the son Zautzès is the lack of „T” in front of Zautzès. But the surname of Stilian Zautza is written with the same initial in a molibdobul of his with the title magister (around 886), so it has been written in Greek also as Tzautzès.⁵⁰ The appearance of epsilon in the place of nu there can be explained, as it is known that their minuscular versions are very similar and are often mixed up by the copiers. For this reason N. Adontz accepts the famous friend of Vasilus I Macedonian, Stilian Zautza, for a son of Tzantzus, who he, being an emperor, nominated a *protospatarius* and *heteriarch* and also in the end of his reign – as a tutor of his son and future *basileus* – Leo VI (886–912). Under him we know that Stilian Zautza acquired full trust and enormous power, which reflects in his declaration a „*basileopatôr*” – father of the emperor, around 888–889, 10 years before Leo VI married his long-standing mistress and Zautza's daughter – Zoè, making Stilian Zautza also his father in law.⁵¹ The closeness of Stilian Zautza

⁴⁶ GIBI 1961, 22 (Scriptor incertus), 56 (Georgius Monachus); Cf. spec. GIBI 1965, 155–156 (Leo Grammaticus), 118–119 (Theophanus Continuatus), 172–173 (Pseudo-Symeon). Cf. ZLATARSKI 1972, 396–401. Commentary about these events: ZLATARSKI 1970, 433–434, 397–398; BOZHILOV 2017, 339–342. According to the latter, „the narrative about the return of the Byzantine captives from Thracia, resettled from Trans-Danubian Bulgaria, cannot be considered as an authentic episode from the Bulgarian history in the 3rd decade of the 9th c.”.

⁴⁷ ADONTZ 1933, 482–483, n. 2.

⁴⁸ LAURENT 1952, Nr. 93, 58; ALEKSEYENKO 2018, 34, note 60.

⁴⁹ ODB 1991, 2220.

⁵⁰ LAURENT 1952, Nr. 91, 57–58.

⁵¹ About the date of establishment of the rank „*basileopatôr*”, see BOZHILOV 2008, 382, 408; IOANNIS SCYLITZAE 1973, 175, 10 et 179, 16.

with Basilius I was known from the time when he was recruited as a trusted servant of his imperial power. But their personal connection goes back to the time when the future emperor and Zautza's father – Tzantzès were together with their fellow countrymen – Armenian expatriates from Eastern Thracia – in Trans-Danubian Bulgaria. It appears that they have stayed close after their return to Adrianopolis around 838, when the young (25 years old) Basilius was accepted to work for the strategus for Macedonia – Tzantzius.⁵²

According to the anonymous author of the legend for St Euthimius (patriarch of Constantinople 906–911), Stilian's nickname – Ζαούτζην is „*in Armenian dialect (speech)*” and he was from „*Armenian family*”, as was Vasilus I, who put him in 886 as „*epitrop*”, i.e. a guardian of his son and heir – Leo VI.⁵³ The translation of this passage however has lately been revised and after that it has mainly become clear that Basilius I and Stilian Zautza are only countrymen – Armenians, coming from the Adrianopolis area. It appears that this fact has prompted the author of the legend to define the name Ζαούτζης, Ζαούτζας as Armenian.⁵⁴ This statement though should be accepted only as an attempt to explain the unusual sound of the name in the Greek language. In the legend from Teophanes about Stilian Zautza for example is stated that he was jokingly called by his countryman and friend – Basilius I – „Ethiopian” because of the dark colour of his face.

In this instance we should recognise the opinion of L. Breysse and Gy. Moravcsik who thought that the name Ζαούτζης, Ζαούτζας is Turkic and could be rationalized as τζαούτσις – „chaush”; „a courier” (literally, „carrier of messages”), or „emissary”⁵⁵.

What has not been pointed out so far, and is very important for us, is the complete conformity of the surname Ζαούτζης, Ζαούτζας, and also Τζαούτζης, with the part *zauci* from the Frankish chronicles for 811. This, as well as their common rationalization as „emissary, courier” shows that

the bearers had something in common. It should be looked for in the period, when the families of the person, whom the Byzantine chroniclers call by the name Tzantzès, and of the future emperor Basilius I have lived together with thousands other prisoners of war in the Bulgarian lands beyond the Danube. There they have served the rulers Omurtag and Malamir and also through the first two years of Presian's rule (836–852). The concept among some modern scholars that the surname Zautzès is Armenian with the meaning „The Dark, The Black” should be rejected. It is no coincidence that an Armenian scholar like N. Adontz does not recognize it as such.

For us it is important that both Byzantine surnames from the end of the 9th and the 10–11th c. are with common origin and with a base which reproduces perfectly the Proto-Bulgarian official title **tzautzi* „emissary” (from **kanas tzautci*, i. e. „khan's emissary”). In the light of this analysis can be assumed that it has been given and borne in Trans-Danubian Bulgaria by a Byzantine expatriate with Armenian background – „*Tzantzius*”. During the Bulgarian diplomatic missions in 824 and 825/6 he should have been around 25–30 years old, so he fully would have been able to participate in them, for example as a translator. Later, including during Malamir's reign (831–836) he could have fulfilled other diplomatic tasks as a Bulgarian τζαούτσις, and this has made him known not only among the Bulgarian governing class, but also among his countrymen – the Armenian expatriates from Byzantine Macedonia. For this reason his occupation, as it was customary, has been accepted as his nickname, and later – as his surname, which the chroniclers report as his first (in the form Tzantzès). His son Stilian however accepts as his surname the Turkic-Bulgarian term for his father's occupation in a form completely corresponding to the Frankish writing: *zauci*. That gives me the reason to think that it is correct and reproduces the „Trans-Danubian Bulgaria” pronunciation of the term.

⁵² ZLATARSKI 1972, 398.

⁵³ VASILEV 1906, 157–158, note 2; BOZHILOV 2008, 75.

⁵⁴ KARLYN-HEYTER 1957, 10; BARTYIKJAN 1992, 87, note 4.

⁵⁵ About other possible meanings of the word, see ODB 1991, 2135–2136; MORAVCSIK 1958, 308–309; JANIN 1964, 482; MOGARICHEV ET AL. 2009, 285, Nr. 64.

Who, however, is the leader of Omurtag's diplomatic missions from 824 and 825–826 to the court of Louis the Pious? Is it possible that it has been his own son Zvinitsa (Zvinich), whose name sounds very similar to the Frankish writing of the position of „khan's emissary”?

Omurtag's youngest son – Malamir – inherited his father before adulthood, probably when he was around 15-16 years old, so he should have been born around 815. So it is plausible that around 811 Omurtag has been a man around or over 30, and he has died at an age of over 50.⁵⁶ It is reasonable to assume then that his middle son Zvinitsa has been born a couple of years before Malamir, let's say around 811. This means that in the period 824–826 he should have been around 15 years old. That of course reduces the chances that he has been in the role of **khani tzaushi* at Louis the Pious. But as the information of his birth-date is not very certain, the possibility that he could have been older (20-25 years old for example) cannot be ruled out. In such a case he could have headed a diplomatic mission (in 811 his father has been around 30 years old). Furthermore, according to the information of Theophylactes of Ochrid, Omurtag could have stepped down from the political scene even before 831. So we cannot rule out the possibility that Zvinica, like his father, as a prince of the blood and younger brother to the first-born son of Omurtag – Enravota, could have been given the functions of „*ombritag*” – an Avar prince. As such he then could have been sent to negotiate with the ruler of the Franks in the role of *cani zauci*.

According to Einhard, the two consecutive Bulgarian missions have been headed by the same person, who was held in high esteem by the Bulgarian ruler.⁵⁷ During the second mission in 826, a rumour has reached the emperor, that the Bulgarian khan has been killed or removed from power. For this reason he held the „*legate of his (Omurtag's – P. G.) kingdom*” (*legatos regi eorum*) in question till this „*fama*” has been clarified. Even more, Louis sent count Bertrich to „*the keepers of the Avar border*” in Carinthia, so he could find out the truth. This suggests that this *cani zauci* has been really close to the Bulgarian ruling house and could be assumed that he has been held by the Franks till the political situation in Bulgaria has become clear. Priority in this case had the question of the succession in Pliska (Pliska), so it is perfectly reasonable to expect that this has been the main reason for the Frankish emperor to hold the high-ranked representative of the Bulgarian khan's court. After it has become clear that the rumour was untrue, „*the emperor received the envoy and sent him back without response*” (to Omurtag's request to establish a border between the Frankish and the Bulgarian state) and entrusted the governors of the Pannonian border Balderih and Gerold to monitor „*for any movement... of the Bulgarians*”.

However, the role of the Bulgarian prince Zvinitsa/Zvinich as *cani zauci* for now is only a hard to prove possibility.

*

Identifying Omurtag with the bearer of the title *canizauci* (= *khani s/zav/utci*) – envoy of khan Krum, puts forward a number of serious questions about the Bulgarian political presence in the region of Lower Tisza and Middle Danube.

Above all, is it justified to assume that Omurtag could present himself in Aachen as princeps Avarum? As a member of the ruling family in Bulgaria, he is a prince by blood and his leadership of the

Avars to the east of Tisza has been giving him that right. In Aachen he is ahead of an embassy consisting of the elite of the Avar aristocracy, with the *tudun* himself present. There is reason to believe that he has held the supreme power over the Avars and the other people in the eastern and south-eastern territories of the Khaganate during its disintegration.

All this leads to a new assessment of the Bulgarian-Avar and respectively the Bulgarian-Slavic

⁵⁶ P. Pavlov assumes that he has been born only around 795, based on the common but wrong belief that Omurtag is a son of Krum (PAVLOV 2015, 181–183).

⁵⁷ LIBI 1960, 36–37, note 6.

relationship in the eastern and south-eastern regions of the former Khaganate, as well as of the Bulgarian-Frankish and Frankish-Byzantine relationships in the second decade of the 9th c. Considered in broader chronological and territorial frame they present important reference points for a more complete clarification of the connection between the terms „Avars” and „Avar culture” and the history of Danubian Bulgaria from its establishment to the end of the 9th c.

By the words of the early 7th c. historian Teophylactes Simmokata, the ethnonym „Avars” is a pseudonym adopted by the so-called Varhonites (Uar and Huns) in Eastern Europe and from there they carried it over as their name „*in Europe and Pannonia*” before the rule of the emperor Mauricius (582–602).⁵⁸ He thinks that the reason for the adoption and establishment of the central-Asian ethnonym is the conviction „*among the Scythian people*” that the „*Avar tribe is the most skilful*” and possesses an insuperable power. By the power of this conviction, the Avars enforced their authority among the settled or settling around the Istrum people and already back then became an universal for them ethnic name. This is especially valid for the conquered by the Avars Bulgarians in the Carpathian basin, usually referred to as „Pannonian” or „Tiszian”.

In the scientific literature it is accepted that the Danubian Bulgarians are called „Avars” in the 10th c. Byzantine sources, because of their „Scythian” origin and because of the historical fact that they have lived in the boundaries of the Khaganate and have become a part of the early and middle Avar language and cultural community.⁵⁹ It appears that identity between the names „Avars” and „Bulgarians” has been assumed already in the Hungarian Anonym, as there is no mention of the Avars and their Khaganate, but mentions that the Magyar led by Arpad met the Bulgarians, who according to him have occupied the lands to the east of Danube from the times of Attila’s huns. Because of that, already

D. Simonyi assumed that the surviving after the end of the 8th c. Avar commoners has been recorded in the sources as Bulgarians.⁶⁰ Lately in support of this assumption has also spoken L. Balogh, who thinks that in the Frankish chronicle from 811 „huns” could be not only the Avars but also the Unogundur-Bulgarians.⁶¹

According to the assessment of W. Pohl, the early Avar community has a complex ethnic structure and incorporates local and newly settled people, among which the Bulgarians in the first place.⁶² In his analysis he concludes that they are *Heerevölker*, and that the Avar ethnogenesis ends with the symbiosis of the „horse” people in the Khaganate. This is also confirmed by the words of the author of *Miracula* for the end of the 7th c., that the acceptance of the subordinate population as „*own people*” by the khagan „*is a habit among the Avars*”, and he appoints for them an „*archont*” from the Bulgarian aristocracy, as is the case with Kuber.⁶³ According to another modern historian – Panos Sofulis – the people of the Avar confederation were connected by origin and language with the local Bulgarian population and adopts Pohl’s conclusion that it is impossible to differentiate a separate Avar identity, because of the common way of life of many of the people in the Khaganate.⁶⁴ Towards 804–805 capcanus by the name of Teodor could have been Bulgarian, although it is more probable that he has been an „ethnic Avar” and because of that he has withdrawn close to the old Avar aristocracy at the Bavarian border, after the conquest of the lands to the east of Tisza by the Bulgarian state. After he has been pushed west together with a group of loyal to the khagan Avar population, in the Little Hungarian plane and the Western Carpats, a population of Avars, Bulgarians and others of Easter-European origin has remained, as it is registered by the archaeological studies. It has been under the command of a new bearer of the title *tudun* and other „Avar” *primores*. The Slavic tribes there have also been left under the rule of their own *ducaes*.

⁵⁸ GIBI 1958, 338–339; MORAVCSIK 1958, 48, 70–76.

⁵⁹ VÉKONY 1996, 328.

⁶⁰ SIMONYI 1964, 195–200; SIMONYI 1980, 81.

⁶¹ BALOGH 2017, 231–248

⁶² POHL 2002, 215–236.

⁶³ GIBI 1960, 159.

⁶⁴ SOPHULIS 2012, 182.

Above all of them however has stood a representative of the ruling family in Plisk oba (Pliska), who had the functions of an „*ombritag*” – a prince of the Avars. That in the summer and autumn of 811 has been Krum’s younger brother, the future *kanas uvigi* – Omurtag.

The situation in which these events unfold is a consequence of the processes of deepening decline and gradual weakening of the central power in the Khaganate, in the periphery of which separatist tendencies have appeared at an early stage.⁶⁵ At the same time in Danubian Bulgaria a centralised system of governance has gradually been established, and it became a factor in the process of integration of the Bulgarians from the neighbouring eastern and south-eastern areas of the Khaganate. It becomes stronger after the beginning of the Frankish-Avar war in 791. As a result, probably already under Kardam’s rule (after 776–after 796), the role of the aristocracy of the Awarischen Bulgaren in the governing and the culture of Danubian Bulgaria, grows. Kardam’s successor – Krum is being considered by some scholars (in my opinion not without foundation!) as a progenitor of a new (?) dynasty. The Byzantine authors claim that its members from the 10th c., have had „Avar`s” or „Northern-Kothrag`s” origin.

All this gives the reason to assume that with his legitimacy not only as *cani zauci* – khan’s envoy of his ruling brother – **khanas uvigi* Krum, but also as „*Avar princeps*”, Omurtag has sought from Charlemagne official recognition of his own status in the eastern land of the Khaganate, as well as recognition of those lands as part of the Bulgarian state, or at least in the sphere of its immediate interests. The main argument for that has been the domination in the internal political life of the Bulgarian ethnicity over the local „Avar-Slavic” society.

It cannot really be doubted that the demands of Krum’s brother from 811 have been rejected in Aachen. The reason has not only been Charlemagne’s unwillingness to have a strong neighbor. He also has had to consider the priority of the Frankish-Byzantine relationship. Immediately after

Nicefor I’s defeat his son in law and successor, Mihail I (811–813) has sent an embassy to the Frankish emperor, confirming the earlier concluded „peace” between the two empires.⁶⁶ The Byzantine envoys in 812 „praised” and addressed Charlemagne as „*emperor and basileus*” exactly because of his support during the war with Bulgaria. The same chronicle notes about the early spring of 813 that „*to fortify the peace with emperor Mihail*” Charlemagne has sent an embassy of his own to Constantinople. The anti-Bulgarian direction of the „peace” sought after by both empires is not explicitly stated, but the fact that the Frankish mission arrives on the eve of the major march against Bulgaria prepared by Mihail I is showing that rather clearly. Another fact that should not be underestimated is the support from the Roman pope, received in the end of 812, who blessed the agreement concluded by both emperors. In his biography of Charlemagne, Einhard summarizes: „*the emperors in Constantinople – Nicefor, Mihail and Leo voluntarily sought his friendship and union, and they have been sending to him too many envoys*”.⁶⁷ But unfortunately, there are no details mentioned about the essence of the „*healthy union*” in question, besides that it has been entered from the Frankish side to settle the argument between the two sides about the adopted by Charlemagne title „emperor”. It, as it is known, has been announced by the pope already in the year 800. Charlemagne’s aim stated explicitly in the *foedus firmissimum* from 812–813: „*there should be no occasion for misunderstanding (scandali) between the agreeing sides*”, suggests that he has had in mind the declared in November 811 claim of the Bulgarians over a part of the Khaganate’s legacy.⁶⁸ The Greek saying quoted (and written in Greek) by Einhard: „*To have the Franks as friends, but not as neighbours*” has surely been known in Bulgaria, so Krum, and also mainly his successor – Omurtag have undertaken peaceful, but at the end also military initiatives to secure the border to the north-west.

Omurtag has been confronted with the Byzantine-Frankish „*unia*” already in the first months of

⁶⁵ POHL 2002, 288 sqq.

⁶⁶ LIBI 1960, 33–34; SOPHULIS 2012, 193–194.

⁶⁷ LIBI 1960, 32.

⁶⁸ SOPHULIS 2012, 193.

his rule as *kanas uvigi*. Information about this is found in a text from Annalista Saxo from 814, announcing that on August the 1st – only 4 months after Krum's death, Louis the Pioux (814–840) received „greek envoys” „who wanted help against the Bulgarians and the other barbarian tribes”.⁶⁹ Obviously, immediately after the death of his brother, Omurtag has advanced against Byzantium and that prompted the request for help, which under the circumstances could not have been anything but military and from the north-west of Bulgaria. This is suggested by the words of the Saxon chronicler, that the help of the Franks should have been directed *contra Bulgares et ceteras barbaras gentes*. As we already stated, the Bulgarian military has included ethnic Avars, probably still under the command of their *tudun* from 811, and Slavs under the command of their princes. They should have had the leading places among the *barbaras gentes*. The requested by Leo V (813–820) military intervention from Louis the Pioux has been directed against Bulgarian territories and above all against Omurtag's allies, among which we should recognize ethnic Avars, Bulgarians under Avar influence and other ethnicities, like Wallachians in the eastern and south-eastern parts of the former Khaganate, for example. We do not know if there has been any military activity in the end of 814 and the beginning of 815. There is no information about the condition of the Bulgarian *societas* with the local population in the region. The information about the aims among some of them around 827 suggest that the Franks have been maintaining tensions in the local aristocracy until the treaty between the two states in 832, i.e. after Omurtag's death.

The political and diplomatic task, initiated by Omurtag with the embassies from 824 and 825–826 to Louis the Pioux – the settlement of the question about „the borders and limits between Franks and Bulgarians”⁷⁰ should be seen as a continuation of his unsuccessful attempt in that direction from 811, Einhard however insists that the Bulgarian mission from 824 has been „unusual embassy, never before seen in the Frankish state”. This explicitly howev-

er makes his statement suspicious. The activity in the relationship between the two countries from the first years of the 9th c. when Charlemagne, defeating the Avars, reached the Bulgarian borders, raises legitimate suspicions in the full credibility of the statement of his biographer above. The Frankish chronicles give enough examples about the activity of the Bulgarian state in Upper and Lower Pannonia during the times of Louis the Pioux and about the relationships with the principalities and people along its north-western borders. There it is evident that the Frankish diplomacy has followed closely the events in Bulgaria and was familiar with the nature of Krum's and Omurtag's demands.⁷¹ In this line of thought we have to pay attention to the fact that Einhard has made his statement on the occasion of Charlemagne's return embassy to the Bulgarian capital, sent in 824. It could have really been the first, but from the Frankish side. The Bulgarian demands certainly must have been based on those from 811 and very similar. The second refusal of the Franks has been predetermined – then and in the following years – due to the difficult but successfully forged Frankish-Byzantine union. This is confirmed by the chronicles, which clearly show that in 811–812, as well as in 824, there has been an active diplomatic exchange between the Eastern and the Western Christian empires. The aim of the court chronicles in these circumstances should have been to discredit Omurtag's diplomatic initiative from 824, presenting it as unexpected and suspicious („*pretext as if to make peace*”), and not as a reasonable and adequate after the one from 811. Also, that one surely has intentionally been presented by the nameless chronicler in such a way, so it was not revealed that behind *princeps Avarum* and *canizauci* actually stands the Bulgarian prince Omurtag.

After this excursion, we should try to specify the territory in the borders of the former Khaganate, which has been under the control of the Bulgarian „*ombritag*”. The Frankish chronicle from 811 points Pannonia and the basin of Middle Danube out as targets for Charlemagne's troops. The term „Pannonia” in the Carolingian tradition is rather broad and

⁶⁹ LIBI 1965, 141.

⁷⁰ LIBI 1960, 36–37; GEORGIEV 2014, 107 sqq.

⁷¹ LIBI 1960, 23, 31–39, 41–43, 364.

covers „Avaria” to the Middle Danube.⁷² The Frankish operation from the spring and summer of 811 has been directed towards its furthest eastern and south-eastern parts around the Danube, possibly on the left bank of Middle Danube, too. Coincidentally, Einhard in his biography of Charlemagne claims that after his war with the Khaganate, the borders of his state incorporated „both Pannonias and the lying on the other side of the Danube, Dacia”.⁷³ The Sengal monk also points out that the „belligerent Charles” conquered not only „Huns” (=Avars), but also „the Bulgarians and many more rather cruel tribes”, specifying after that, that there have been „omne Sclavorum genus et Bulgarum”.⁷⁴ According to him, those people and tribes controlled lands which did not allow the Franks to travel „to Greece” so he mostly means the lands to the south-east of Lower Pannonia.⁷⁵ At the end of his narrative about Charlemagne’s conquest of the Avars, he specifically points out: „And the Bulgarians (obviously the ones to the east and north-east from the Middle Danube – P.G.) he left alone, because after destroying the Huns, they apparently did not appear to be a danger for the Frankish kingdom at all”. This means that the eastern parts of the Khaganate together with the Bulgarians living there has remained outside of the direct interest of the Franks and their plans for conquest already after 796. This is evident by the range of the Carolingian religious activity during the first half of the 9th c. Despite announcing the christianization of the just defeated Avars in 796 during the *conventus episcoporum ad ripas Danubii*, over the next decades the process of evangelization and creation of a church organization, overseen by the prelates of Passau and Salzburg, reached just the right bank of the Middle Danube. It did not proceed in the interconnection in the lower parts of Drava and Sava, which without a doubt remained in the borders of Danubian Bulgaria.⁷⁶ These vast territories

and their population remained through the whole 9th c. in the reach of the Bulgarian state’s political interests. Until the point of its Christianization just after the middle of the century, a pillar of its power and interests there must have been „the Bulgarians and other barbaric people”, against which was directed the union between the two Empires. They are those about which the Notker of St. Gall (Monk of Sengal) says that have remained unconquered by the „belligerent Charles” („the Bulgarians and many more rather cruel tribes”). From the point of view of the Frankish government during the first half of the 9th c., they or some of them have been taxed „Abodrites (i.e. *Abordites, people who inhabit the border regions of the Empire), who we vulgarly call Predenecentes”, despite the vagueness of their localization.⁷⁷

According to the translation of the text about the Bulgarian conquest of parts of the Khaganate in the Lexicon of Souida, made by T. Olajos, it happened after „an easy defeat (capture)”.⁷⁸ That is completely natural, as there was a population with Proto-Bulgarian and Slavic origin present, which aimed to integrate with the Bulgarian state, which at that time was ruled by a khan with „Avar” origin.⁷⁹ The report from the Lexicon’s author, about the „easy capture” of the Avars by the Bulgarians, about the adoption of the specific Avar clothing, about the lessons, learned by the Bulgarians from the Avar „captives” (sic!), as well as the reasons for the ruin of their state, demonstrate different aspects of a process of convergence of the Lower Danubian Bulgarian society and the „Late-Avar”, which has started long before the end of the 8th c. Evidently this fact has made a strong impression on the anonymous author from the end of the 10th c., who in three places under the heading „Bulgarians” repeats the text about the ease with which the „Avars” from the Khaganate have surrendered their territory, governing experience

⁷² WOLFRAM 1986, 41–42; WOLFRAM 2014, 28–29; POHL 2002, 327.

⁷³ LIBI 1960, 31.

⁷⁴ LIBI 1960, 283.

⁷⁵ WOLFRAM 2014, 28–29; FILIPEC 2015, 91 sqq.

⁷⁶ SZÖKE 2009, 400–401, Abb. 3; FILIPEC 2015, 243 sqq, sl. 90.

⁷⁷ BOBA 1984, 29–37; GEORGIEV 2014, 107–124; FILIPEC 2015, 101–102, 114, 128–129, sl. 36, 49.

⁷⁸ OLAJOS 2002, 230–235; GIBI 1965, 309–310.

⁷⁹ About a process of Slaviniization of the Avar ethno-cultural community in the boundaries of the Bulgarian state during the 9th c., see FILIPEC 2015, 91–92, n. 226.

and household culture to the Krum's Bulgarians.⁸⁰ Having in mind the date of his essay, he probably has been familiar with the information from Patriarch Nikolai Mystic, Joseph Genesisius, Leo Deacon, and possibly other authors, about the „Avar” origin of the Bulgarian rulers of the 10th century.⁸¹

REFERENCES

WRITTEN SOURCES

- GIBI 1959: *Гръцки извори за българската история* 2. София 1959.
- GIBI 1960: *Гръцки извори за българската история* 3. София 1960.
- GIBI 1961: *Гръцки извори за българската история* 4. София 1961.
- GIBI 1965: *Гръцки извори за българската история* 5. София 1965.
- GIBI 1994: *Гръцки извори за българската история* 9:2. София 1994.
- IOANNIS SCYLITZAE 1973: Ioannis, Scylitzae: *Synopsis historiarum*. Corpus Fontium Historiae Byzantinae - Series Berolinensis 5. Ed.: Thurn, H. Berlin–New York 1973.
- LEXIKON 1862–1865: Mikloschich, Fr.: *Lexikon palaeoslovenico-graeco-latinum*. Vindobonae 1862–1865.
- LIBI 1960: *Латински извори за българската история* 2. София 1960.
- LIBI 1965: *Латински извори за българската история* 3. София 1965.
- ODB 1991: Kazhdan, A.: *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Oxford 1991.
- SUDA LEXIKON 1854: *Suda Lexikon*. Rec. Imm. Bekkeri. Berlin 1854.
- ADONTZ 1933: Adontz, N.: L'age et l'origine de l'empereure Basile I (867–886). *Byzantion* 8 (1933) 482–483.
- ALEKSEYENKO 2018: Алексеенко, Н. А.: Представители бюро ἐπι τῶν οἰκιακῶν в Херсонской администрации: Новая печать кира Херсона конце IX века. Материалы и исследования отдела Нумизматики. *Труды Государственного Эрмитажа* 94 (2018) 29–45.
- ANDONOV 2015: Андонов, К.: Хан Омуртаг и император Луи I Благочестиви – арбитрите на Европа през първата половина на IX век. In: *България в европейската култура, наука, образование, религия* 1. Ред.: Гюзелев, В. и др. Шумен 2015, 206–210.
- BALOGH 2017: Balogh L.: Megjegyzések a Kárpát-medence 9. század eleji történelméhez. In: *Az Alföld a 9. században* 2. *Válogatás „Az Alföld a 9. században II. – Új eredmények” című konferencián 2014. május 21–23. között elhangzott előadások anyagaiból (MTA SZAB Székház, Szeged)*. Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 4. Főszerk.: Révész L. Szeged 2017, 231–248.
- BARTIKYAN 1992: Бартикян, Р. М.: Неизвестная армянская аристократическая фамилия на службе Византии в IX–X вв. *Античная древность и средние века* 26 (1992) 83–91.
- BEŠEVLIJEV 1979: Бешевлиев, В.: *Първобългарски надписи*. София 1979.
- BOBA 1984: Boba, I.: “Abodriti qui vulgo Praedenecenri vocantur” or “Marvani praedenecenti”. *Palaeobulgarica* 1984:2, 29–37.
- BOZHILOV 2008: Божилов, И.: *Византийският свят*. София 2008.
- BOZHILOV 2017: Божилов, И.: *История на средновековна България* 1. София 2017.

⁸⁰ ZLATARSKI 1970, 545–550; PAVLOV 1997, 59, note 19; SOPHULIS 2012, 181; BOZHILOV 2017, 281–282.

⁸¹ Translated by Petyo Georgiev.

- FASMER 1987: Фасмер, М.: *Этимологический словарь русского языка 2*. Москва 1987.
- FILIPEС 2015: Filipeс, Kr.: *Donja Panonija od 9. do 11. Stoljeća*. Sarajevo 2015.
- GEORGIEV 2002: Georgiev, P.: Une contribution complémentaire à l'inscription-graffiti protobulgare de Plisca. *Bulgarian Historical Review* 2002:1–2, 3–12.
- GEORGIEV 2011: Георгиев, П.: Великият хан Омуртаг (814-831) – просопографски бележки. In: *Оттука започва България. Материали от II Национална конференция „Пътувания към България”*. Шумен 2011, 145–160.
- GEORGIEV 2014: Georgiev, P.: The Abodriti-Praedenecenti between the Tisza and the Danube in the 9th Century. In: *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube. Proceedings of the Bulgarian-Hungarian Meeting, Sofia, May 27–28, 2009*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensiae 1. Ed.: Doncheva-Petkova, L. – Balogh, Cs. – Türk, A. София–Piliscsaba 2014, 107–124.
- GJUZELEV 1966: Gjuzelev, V.: Bulgarisch-fränkische Beziehungen in der ersten Hälfte des IX. Jhs. In: *Byzantino Bulgarica 2*. Eds.: Angelov, D. et al. Sofia 1966, 15–39.
- GJUZELEV 1981: Гюзелев, В.: Баварският географ от IX в. и неговото значение за българската история. In: *Средновековна България в светлината на нови извори*. Ред.: Гюзелев, В. София 1981, 68–81.
- GRAČANIN 2013: Gračanin, H.: Bugari, Franci i Južna Panonia u 9. stoljeću. Reinterpretacija povijesnih izvora. In: *Hrvati I Bugari kroz stoljeća. Povijest, kultura, umjetnost i jezik*. Ur.: Karbic, D. – Luetić, T.: Zagreb 2013, 3–21.
- KARLYN-HAYTER 1957: Karlyn-Hayter, P.: Vita Euthymii. *Byzantion 25–27:1 (1955–1957)* 1–172.
- KLANYICA 1987: Кланица, З.: Падение Аварской державы в Подунавье. In: *Этносоциальная и политическая структура раннефеодальных славянских государств и народностей*. Отв. ред.: Литаврин, Г. Г. Москва 1987, 74–82.
- KOLJEDAROV 1979: Коледаров, П.: *Политическа география на средновековната българска държава 1*. София 1979.
- KOMATINA 2010: Komatina, Pr.: The Slavs of the Mid-Danube Bassin and the Bulgarian Expansion in the first half of the 9th Century. *Зборник Радова Византолошког Института* 47 (2010) 55–82. <https://doi.org/10.2298/ZRV11047055K>
- KOVACEVIN 1977: Ковачевин, Ј.: *Аварски каганат*. Београд 1977.
- LAURENT 1952: Laurent, V.: *Documents de sigilographie. La collection C. Orghidan*. Paris 1952.
- LIGETI 1986: Ligeti L.: A pannóniai avarok etnikuma és nyelve. *Magyar Nyelv* 82 (1986) 129–151.
- MLADJOV 1998: Mladjov, I.: “Trans-Danubian Bulgaria. Reality and Fiction”. *Byzantine Studies* 3 (1998) 85–128.
- MORAVCSIK 1958: Moravcsik, Gy.: *Byzantinoturcica 2*. Berlin 1958.
- NIKOLOV 2016: Nikolov, A.: Franks and Bulgarians during the First Half of the Ninth Century. In: *Imperials Spheres and the Adriatic: Byzantium, the Carolingians and the Treaty of Aachen (812)*. Ed.: Ančić, M. – Shepard, J. – Vedriš, T. Farnham 2016, 84–92. <https://doi.org/10.4324/9781315109848-6>
- PAVLOV 1997: Павлов, П.: Политическото наследство на Аварския хаганат и българските владетели (IX–XI в.). *Проблеми на прабългарската история и култура* 3. Ред.: Рашев, Р. (1997) 55–66.
- PAVLOV 2015: Павлов, П.: Бележки за управлението на кан Маламир (831–836) и кавхан Исбул. *Добруджа* 30 (2015) 181–183.
- POHL 2002: Pohl, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk in Mitteleuropa 567–822 n. Chr.* München 2002.
- RONIN 1985: Ronin, V.: The Franks on the Balkans in the Early Ninth Century. *Ethudes balkaniques* 1985:1, 39–57.

- SCHWARZ 2000: Schwarz, A.: Pannonien im 9. Jahrhundert und die Anfänge der direkten Beziehungen zwischen dem ostfränkischen Reich und den Bulgaren. In: *Grenze und Differenz im frühen Mittelalter*. Hrsg.: Pohl, W. – Reimitz, H. Vienna 2000, 99–104.
- SIMONYI 1964: Simonyi D.: Pannóniai bolgárok és a kuturgur-bolgárok. *Archaeologiai Értesítő* 91 (1964) 195–200.
- SIMONYI 1980: Шимони, Д.: *Панонските българи и формирането на унгарската народност. Българо-унгарски културни взаимоотношения*. София 1980.
- SOPHULIS 2012: Sophulis, P.: *Byzantium and Bulgaria, 775–831*. Leiden–Boston 2012. <https://doi.org/10.1163/9789004206960>
- СТЕПАНОВ 1997: Степанов, Ц.: KANASYBIGI, титлата на прабългарския владетел. *Старобългаристика/Palaeobulgarica* 1997:3, 54–59.
- SZÖKE 2009: Szöke, B. M.: Karolingische Kirchenorganisation in Pannonien. In: *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. im Mittel- und Nordeuropa*. Hrsg.: Freden, U. von – Friesenger, H. – Wamers, E. Bonn 2009, 395–416.
- SZÖKE 2014: Szöke, B. M.: *The Carolingian Age in the Carpathian Basin*. Budapest 2014.
- VASILEV 1906: Васильев, А. А.: Происхождение императора Василия. *Византийский временник* 12 (1906) 148–165.
- VÉKONY 1996: Vékony, G.: *The peoples of the Period of Great Migrations in the Carpathian Basin*. Specimina Nova Universitatis Quinqueecclesiensis 12. Pécs 1996.
- WOLFRAM 1986: Wolfram, H.: Slawische Herrschaftsbildungen im pannonischen Raum als Voraussetzung für die Slawenmission. In: *Mitteilungen des Bulgarischen Forschungsinstitutes in Österreich*. Hrsg.: Gjuzelev, V. Wien 1986, 41–42.
- WOLFRAM 2014: Wolfram, H.: Bavorská misie v 9. století. In: *Cyrlometodejska misie a Evropa. 1150 let ot prechodu solunskych bratří na Velkou Moravu*. Eds.: Kourzil, P. et al. Brno 2014, 28–32.
- ZLATARSKI 1970: Златарски, В.: *История на българската държава през средните векове 1:1*. Под ред. на Петър Хр. Петров. София 1970.
- ZLATARSKI 1972: Златарски, В.: Известията за българите в хрониката на Симеон Метафраст и Логотет. In: *Избрани произведения 1*. София 1972, 396–401.

PRINCEPS AVARUM И CANIZAUCI В ААХЕНЕ ОСЕНЬЮ 811 ГОДА
О БОЛГАРО-ФРАНКСКИХ ОТНОШЕНИЯХ ПРИ ВЛАДЕТЕЛЯХ
КРУМ (802?–814) И ОМУРТАГ (814–831)

PAVEL GEORGIEV

Автор предлагает новые возможности для интерпретации франкских, домашних и византийских источников в связи с болгарским политическим контролем над территориями разгромленного Карлом Великим Аварским хаганатом. Основное внимание уделено свидетельству от делегации во главе с *cani zauci* и *princeps Avarum*, отправленную в Аахене в ноябре 811 года. Его согласование с болгарскими и византийскими источниками ведёт к следующим выводам:

1. С большей вероятностью можно принять, что дипломатическая миссия при Карле Великом в 811 году, включающая в себя представителей аварской общности во главе с её тудуном и славянских племенных князей, была возглавлена болгарским принцем – Омуртагом, младшим братом владельца Крума (802? – 814 г.) в качестве князя (*princeps*) и *ombritag*, т. е. гегемона обров (аваров) в северо-западных пределах после 803 года и „ханского любимого младшего брата“ (*khani sev`ingi* или *khani sev(inč) ingi*). В Аахене он представился как *cani zautzi*, т. е. своей тюркоязычной должностью „ханского посланца“.
2. По-видимому, миссии *khanas uvigi* Омуртага (814–831) к императору Людовику в 824 и 825–826 годах также возглавлялись членом владетельской семьи в Плиске обе (в Плиске), может быть, его вторым сыном - *Zvinita/Zvinichis*. В них вероятно были представитель или представители заселённых между 813 и 837 годами в *Trans-Danubian Bulgaria* (по всей вероятности в районе Нижней Тисы) пленников армянского происхождения из Восточной Фракии. Один из их руководителей носил имя *Tzantzès*, а его сын – Стилиян Заутца, и его потомки приобрели в Византии известность под фамильным именем *Ζαούτζης, Ζαούτζας*. Оно полностью совпадает с прото-болгарским служебным титулом (должностью) *Ζαούτζης, Ζαούτζας* и, наверное, берёт своё начало оттуда. Основываясь на этом, оформляется заключение, что *Τζάντζην* (Цансiю воєводѣ) выполнял функции курьера или посланца болгарского государства в дипломатических миссиях до 837 года.
3. Прослеженные свидетельства, факты и обстоятельства в связи с болгарскими дипломатическими миссиями 811, 824 и 825–826 годов дают новые доказательства о контроле Дунайской Болгарии над юго-восточными частями Аварского хаганата после его распада в периоде 791–803 годов. Они вносят свой вклад в выяснении важных сторон её взаимоотношений как с Восточно-франкским королевством, так и с местным населением из авар, болгар и славян.

ARCHAEOLOGICAL AND ART PARALLELS OF BYZANTINE SWORD DISCOVERED IN GRAVE No. 55 OF GARABONC I NECROPOLIS (SECOND HALF OF 9TH CENTURY)

VALERI YOTOV*

Keywords: *Garabonc; Byzantine swords; typology of the sword-guards; Homilies of St Gregory of Nazianzus; Blatnograd / Zalavár; Proto-Bulgarians*

Abstract: *The author stops attention on the famous sword that was discovered in the 80ies of 20th century in grave No 55 of the Garabonc I necropolis, Hungary. In 2011, the author wrote an article in attempt to systematize a few types of Byzantine swords. One of the types of swords he called „Garabonc type” – according to this weapon found in a sure archeological context. To date, „Garabonc type” is represented by six pieces – swords and/ or their details. The swords of this type are one-handed and consist of a blade with sword-guards and hemispherical pommel on top. According the author, the closest artistic parallels to the „Garabonc type” of swords are depicted in famous manuscript of „The Homilies of Saint Gregory of Nazianzus” that was completed in Constantinople in 879–882, where similar swords are shown in four folios of the book. The discussed here sword type may be determined as a Byzantine invention and maybe it was produced in the empire. This has also been proved by some other works of art, although dated to a later period (9th–10th centuries). The author, accepted for most possible the hypothesis proposed by the first researcher B. M. Szőke that the Garabonc sword was transferred in the lands south of Balaton Lake by Bulgars-mercenaries. Most possibility that, they have joined the retinue of Prince Pribina, the head of the Blatna Principality and his son Chezil around the second third of 9th century.*

In the 80ies of 20th century, in the grave No 55 of the Garabonc I necropolis has been discovered a male burial. The skeleton belonged to a man of age ca. 39-57 years, 1.77 m tall. The grave goods consisted of: a two-edged sword; a fighting (?) knife; a sickle and a belt buckle.¹ In the first publication for the weapons found in the grave No 55, B. M. Szőke points out only one parallel to the sword: that found in grave No 2 of Čierny Brod² and made

the following discussion: „...as far as these swords have no parallels of same time nor in the Carpathian basin or in the East, or among the step-people arm, the only possibility of their place of origin I may suggest is Byzantium. But this may become true only when well dated parallels to these arms will be found”.³

As a response to that wish, now we can present both archaeological- and art parallels to that find.

* Museum of Archaeology – Varna. 9000 Varna, 41 Maria Luisa Blvd. valeri.yotov@gmail.com

¹ SZŐKE 1992, 92–96, 232–234, Taf. 18–20.

² So called sword from Čierny Brod, South-West Slovakia (see in: KISS 1987, 204, Abb. 5), it’s actually right one-edged saber (or sword – popular later name „palash”). Published by me examples of the similar sabers allowed define a new one „bulgarian-byzantine type” with parallel from the end of 9th – beginning of 10th century necropolis at Olomouc, Eastern Czech Republic (see: YOTOV 2010, 217–218, 223, рис. 6). A weapon similar to that from Čierny Brod was found in the Northeast Carpathians (KOTOWICZ 2019, 100–116, рис. 2–3).

³ At the time of the discovery and first publication of the sword from the grave No 55 of the Garabonc I necropolis, relatively few so-called „Byzantine” swords were known and the author’s hesitation is explainable (SZŐKE ET AL. 1992, 94).

NOTES ON THE METHODOLOGY OF BYZANTINE SWORDS IN PARTICULAR

The first attempt for a more comprehensive grouping (but not systematization) of swords of Byzantine origin, which were found in the Middle Danube territory and the Carpathian Basin, yet with parallels from the territory of the Empire, was made by the Hungarian researcher É. Garam⁴ concerning the 7th century, by L. Simon⁵ and by A. Kiss concerning the 7th century through the early 9th century.⁶ They stop up attention at bit more than a dozen examples.

In 2011, I wrote an article in attempt to systematize a few types of Byzantine swords, especially noting that beyond any doubt, it is difficult to establish the origin of weapons.⁷ The typology that I offered has been adopted and reproduced in articles by other authors who deal with the subject.⁸

This typology/classification of Byzantine swords was based on the archaeological environment where they were found, their function and morphological signs. I used much their comparing to swords and details of swords, which have been found during excavations and others discoveries by chance, but always along with other well dated finds.

Especially for the swords and the other stab-cutting weapons, the most often used attribute typological characteristics are related to the handle: the shape of the pommel and especially the sword-guard. In other words, the typology of swords is often „a typology of the sword-guards”. Such is the

case offered also by J. Petersen, the founder of typology of Mediaeval swords.⁹

All classifications of the swords developed by European scholars are in Roman numerals or letters (I, II, II... or A, B, C...) and Arabic numerals (1, 2, 3...). To all definite types there were given historical and cultural characteristics, as well as dating. On my side, I choose as more accurate the name of the type to be according the most reliable find.

When using close parallels of artistic nature: frescoes, reliefs, etc., this can only support but does not solve the problem. However we should remember that: not all that it is represented in the art has been found in archaeology, and no all that has discovered we found in the art.

All defined in the 2011 article sword are based mostly on uniformity of the shape of sword-guard (wedges are the same all). Series of more than one: two, three or more identical or very similar in shape details have been also used. A good example of a type of sword is defined by A. Kiss¹⁰ and recently by Christoph Eger about „Aradac–Kölked–Korinth type”.¹¹

One of the types of swords I defined in the 2011 article was called „Garabonc” – according to the found in a concrete archeological environment weapon. To date, „Garabonc type” is represented by six pieces – swords and/ or their details.

ARCHAEOLOGICAL OBJECTS

1. Sword from Grave No 55 at Garabonc I necropolis

For an archaeological find, the sword (*Fig. 1*) consists of well-preserved parts: a blade with handle, the pommel of the handle, sword-guard and scabbard shape of the wooden sheath.¹²

Dimensions: overall length: 95.4 cm, the wedge: 84 cm, handle: 11.4 cm, sword-guard: 8 × 1.5 cm, scabbard shape: 14.8 cm.

2. Sword from Kytzivka necropolis, Kharkiv Region, Ukraine

The sword (*Fig. 2*) has been found by treasure-hunters and was later shown to specialist in

⁴ GARAM 1991, 129–166.

⁵ SIMON 1991, 263–346.

⁶ KISS 1987, 193–210.

⁷ YOTOV 2011a, 113–124.

⁸ RABOVYANOV 2011, 73–86. Better added new examples: BARANOV 2017, 248–283.

⁹ PETERSEN 1919.

¹⁰ KISS 1987, 194–198.

¹¹ EGER 2019.

¹² SZÖKE ET AL. 1992, 93, 233. Taf. 20, Taf. 63.

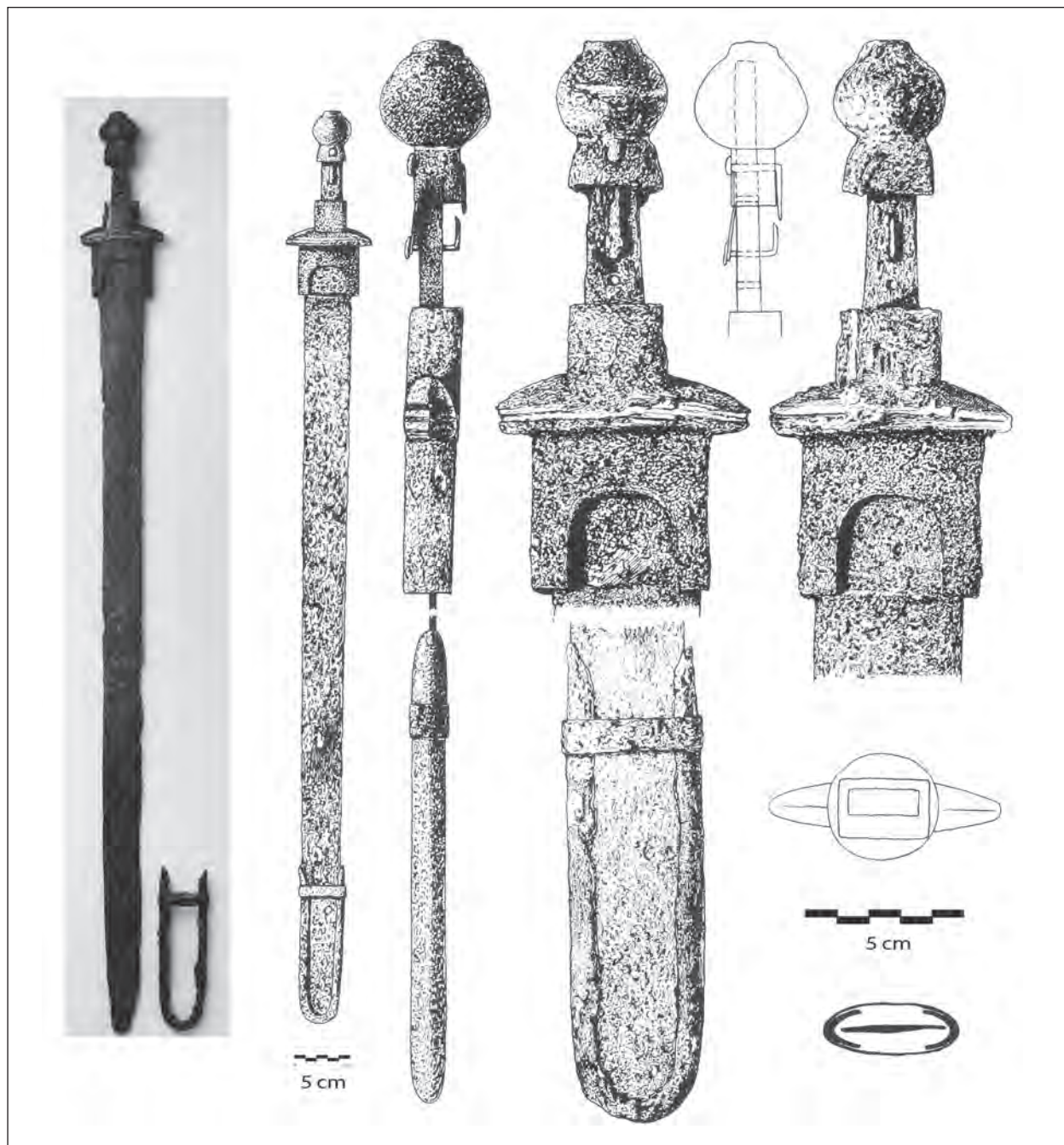

Fig. 1. Sword from grave No. 55 of the second half 9th century necropolis Garabonc I (Hungary)
 Обр. 1. Меч от гроб № 55 на некропола Гарабонц I (Унгария) – втора половина на IX век

Kharkiv University. The colleagues supplied me with preliminary information as well as a drawing and photo of the find.¹³

After some hesitation about the find-spot of the sword¹⁴, it was accepted that it came from a plundered grave in the necropolis near Kytsivka

¹³ Yotov 2011, 116–117, Plate II, V. 13a–c.

¹⁴ In my first article I accepted the information of my Ukrainian colleagues (the Kharkiv University) that the sword came to light from the well-known necropolis near Suhaya Gomolsha, also in Kharkiv Region (Yotov 2011, 116). G. Baranov states that the new location of discovery is in necropolis near Kytsivka (Baranov 2017, 252, Fig. 3).

*Fig. 2. Sword from Kytsivka necropolis,
Kharkiv Region (Ukraine)*
Обр. 2. Меч от некрополя Куцевка, району
на Харков (Україна)

(Kharkiv Region, Ukraine), which came into being in the 40ies–50ties of 8th century and was in function until mid-9th century.¹⁵ The blade and sword-guard of the sword are preserved with a total height of 89.5 cm (of the blade only: 81.5 cm). Decisive fact for its attributing to „Garabonc type” of swords is the sword guard, which is almost the same as the one from grave No 55 in the necropolis of Garabonc.

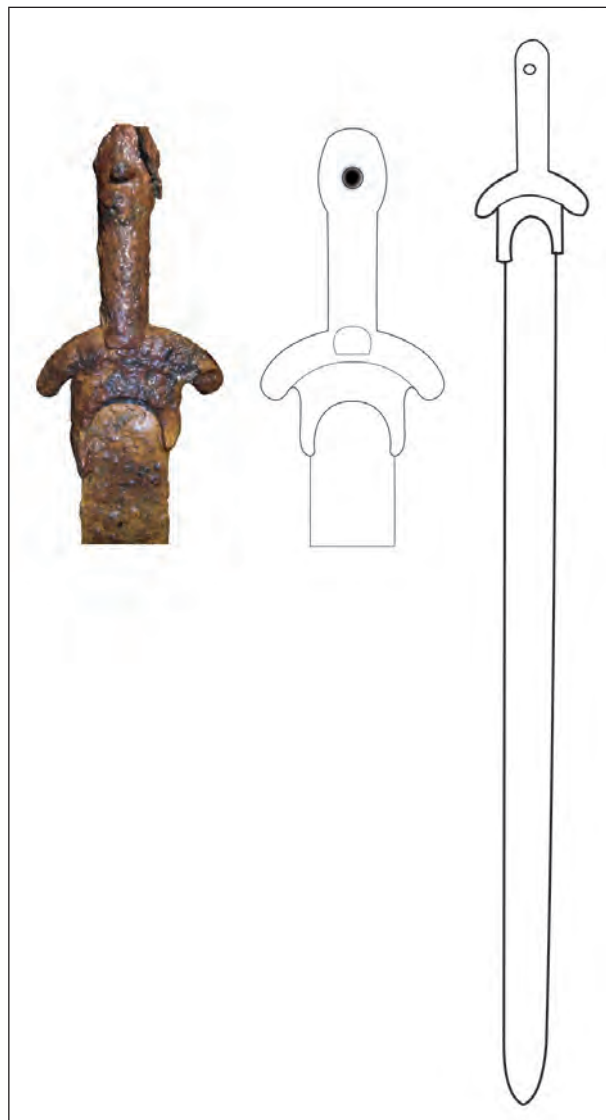

Fig. 3. Sword from Vinnitsa Region (Ukraine)
Обр. 3. Меч от району на Виница (Україна)

3. Sword from Vinnitsa Region, Ukraine

This sword (*Fig. 3*) was found also by treasure-hunters and apart from photos of low quality and some hypothetical and unsure drawings exchanged among collectors in Ukraine, there is no further information about that find.¹⁶

Dimensions (approximate): total length: 90 cm, wedge: 80 cm.

¹⁵ AKSYONOV-LAPTEV 2012, 100.

¹⁶ BARANOV 2017, 252, Fig. 4.

*Fig. 4. Handle of a sword from Iran
Обр. 4. Ръкохватка на меч от Иран*

4. Handle of a sword from Iran

This part of a sword (*Fig. 4*) has been recently published in an exhibition catalogue. It was found in an unknown place – probably in Iran.¹⁷ Dated in the catalogue annotation to the period of Samanid Dynasty period (8th–9th centuries).

The handle is made of silver.

Preserved length: 30.5 cm.

*Fig. 5. Sword-guard and pommel of the handle from Cherkasy Region (Ukraine)
Обр. 5. Предпазител на меч и накрайник на ръкохватка на меч от района на Черкаси (Україна)*

5. Sword-guard and pommel of the handle from Cherkasy Region, Ukraine

This part of sword (*Fig. 5*) was found also by treasure-hunters. Came into scientific circulation thanks to G. Baranov, who in recent years are one of the researchers on the topic of „Garabonc type” of swords.¹⁸

Dimensions: height of the sword-guard 11.3 cm, width: 10.6 cm.

¹⁷ CATALOGUE 2008, cat. No 8, picture in p. 37; Yotov 2011, 117, Pl. II. 6.

¹⁸ BARANOV 2017, 252, Fig. 6.

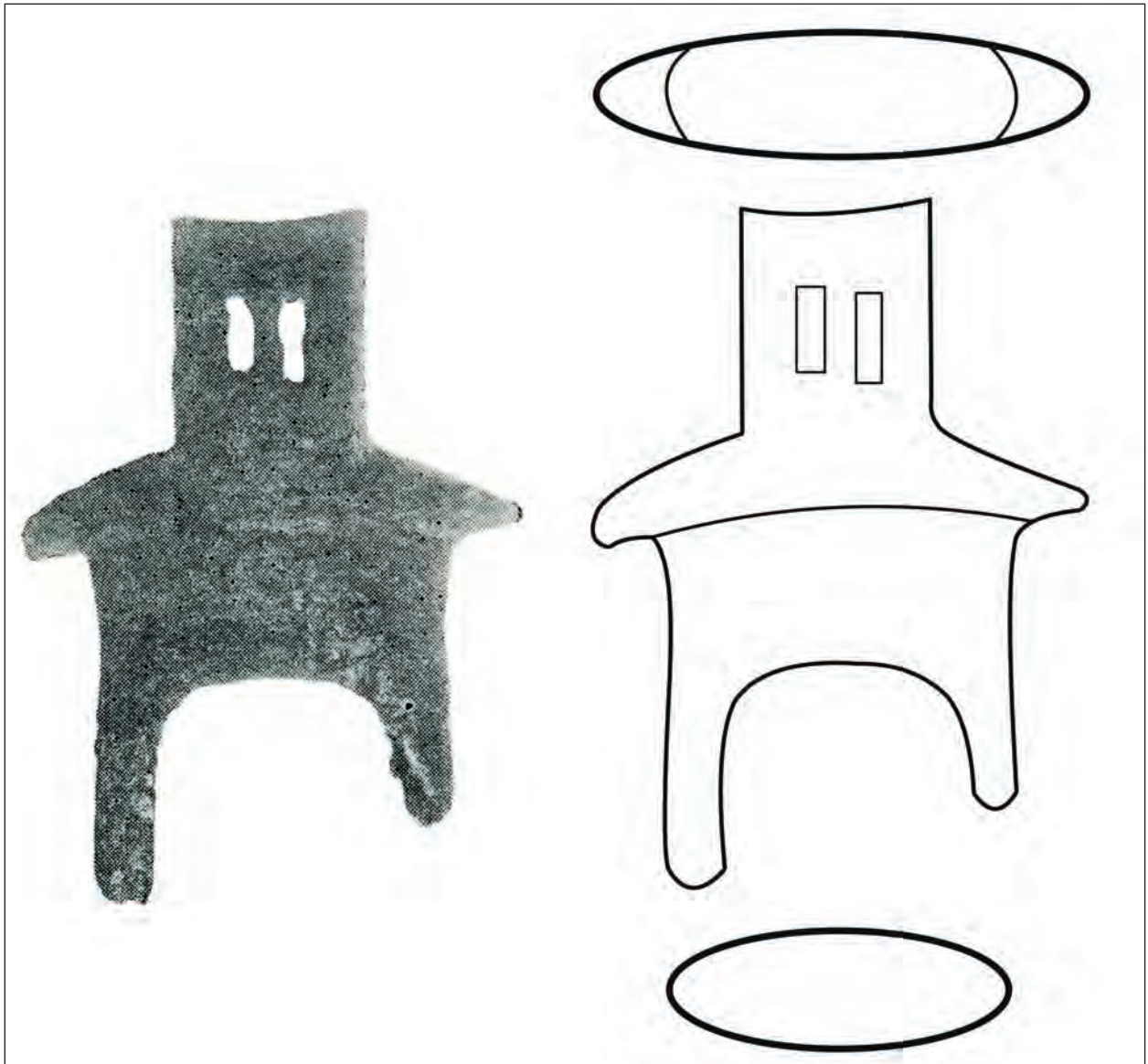

Fig. 6. Sword-guard from the Byzantine fortress Dinogetia (Northern Dobroudja, Romania)
Обр. 6. Предпазител на меч от крепостта Диногеция (Северна Добруджа, Румъния)

6. Sword-guard from the Byzantine fortress Dinogetia in Northern Dobroudja, Romania (before the beginning of the Danube River Delta)

In all publications until today, this sword-guard (Fig. 6) was not assembled because in the large

book on the excavation of Dinogetia fortress it was interpreted as a fishing-implement.¹⁹

Dimensions (approximate): probably the same as that of the Garabonc sword-guard.

DESCRIPTION AND SPREAD OF THE TYPE

If we judge by the better preserved swords of that type, they use to have a length between 90 and 95 cm (the blades only ca. 80-85 cm). The swords are

for one-handed and consist of: blade with sword-guards and hemispherical pommel on top.

¹⁹ STEFAN ET AL. 1967, 57, Fig. 35. 19.

As I have mentioned above, actually the sword-guard defined the type. In this case it consists of a rectangular in cross-section collar and a horizontal quillon with the sleeve extending beneath it (Fig. 7).

Some additional details observed by the sword-guards of the Cherkasy and Iran swords show some diversity to the type but for the time being they are not enough to be determined variations.

About the discovery and spread (Fig. 8) of swords and details of "Garabonc type", this is confirmation of the words that it is precisely among the Byzantine Empire's neighbors that weapons finds should be expected in general.²⁰

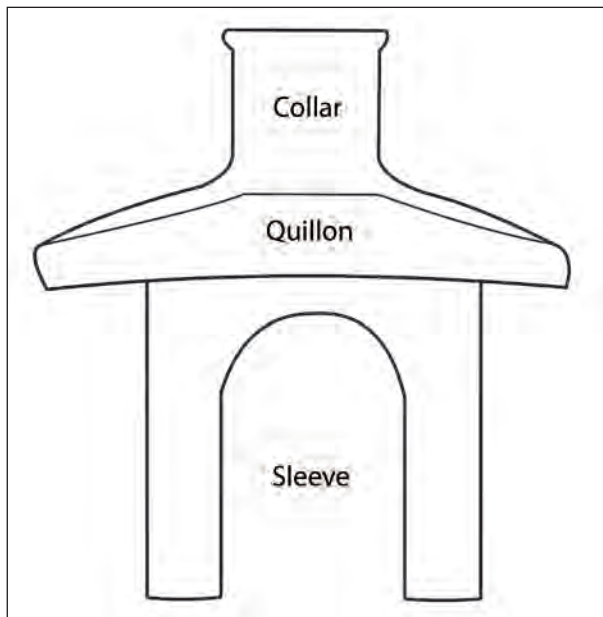

Fig. 7. Description of the „Garabonc type” of sword-guards

Обр. 7. Описание на предпазителите на мечове от типа „Гарабонц“

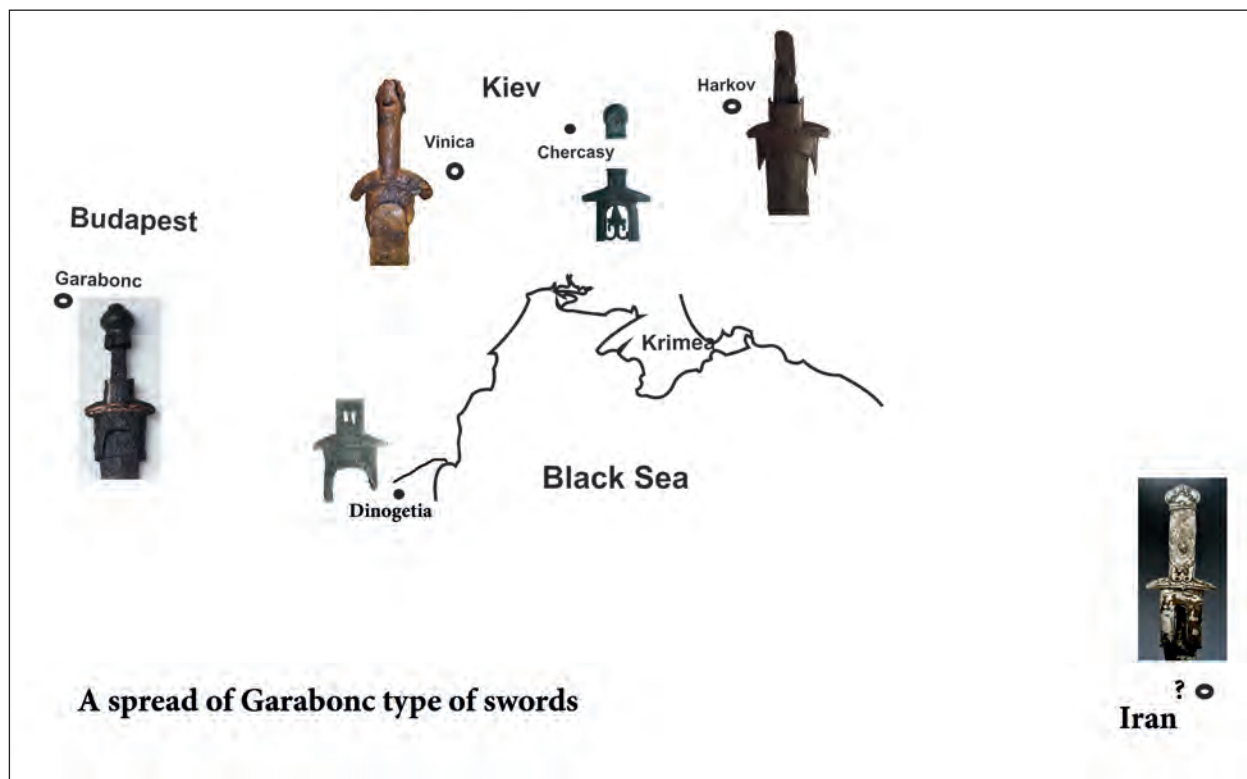

Fig. 8. The find-spots and spread of the „Garabonc type” of swords
Обр. 8. Местонамиране и разпространение на мечове от типа „Гарабонц“

²⁰ EGER 2019, 199–200.

ART PARALLELS OF „GARABONC TYPE” OF SWORDS

In my opinion, the closest artistic parallels to „Garabonc type” of swords are in the famous manuscript of „The Homilies of Saint Gregory of Nazianzus” („Homilies of Gregory the Theologian” = Paris. gr. 510) who was completed in Constantinople²¹ in 879–882.²² The manuscript consists of 465 folios, with forty six full-page illustrations/ miniatures, thus showing a total of over two hundred scenes. There are many studies of this manuscript. As Leslie Brubaker points out in the introduction to her book *„(Vision and Meaning in Ninth-Century Byzantium: Image as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus): ... the Paris Homilies has been cited more often than any other Byzantine manuscript (and probably more often than any Byzantine monument except Hagia Sophia)...”*²³

Among thousands of pages of discussion on the Homilies of Gregory of Nazianzus, only a few authors paid attention to characteristics of weapons and armour depicted there. This observation applies in fact not only to the Homilies but to most researches done on Byzantine art. Attention of

art historians is usually focused on the modelling of the figures shown and their postures, clothing, landscape, architecture and so on. The analysis is mostly devoted to features that allow the researchers to compare different objects and thus define their chronology.

Generally speaking, while looking at scenes or figures of Byzantine art, authors – in pursuit of their specific tasks – are content to note with regard to arms and armour that there is: „... a red shield with gold border; behind the emperor there are two guards with swords; sword in the hands of the angel is blue in color; blue sword in hand”; and so on...

In practical terms I must underline that so far, only part of weapons and armour in Byzantine manuscripts were subject to detailed analysis. Of course, would need to note that already 30 years ago T. G. Koliass pointed that: „...you must approach with extreme caution information about weaponry in artistic images”,²⁴ but the most comprehensive researcher of Byzantine weapons also drew short attention to the Homilies.²⁵

ANALOGIES IN THE HOMILIES

All six swords / and parts of „Garabonc type” have analogies in scenes depicted in the Homilies. Swords which are similar to the „Garabonc type” are shown in four folios:

137r (*Fig. 9*): in the scene of „Massacre of the innocents”,²⁶

215v (*Fig. 10*): in the scene of „Solomon’s Judgment”,²⁷

226v (*Fig. 11*): in the scene of „Joshua (= Jesús Navín) meets the angel”,²⁸

332v (*Fig. 12*): in the scene of „Life of Cyprian”.²⁹

In two scenes (*Figs. 9–10*) of the miniatures, there were depicted swords with a sword-guard identical to the one discovered in Cherkasy (Ukraine). Swords in another two scenes (*Figs. 11–12*) are generally similar to „Garabonc type” of swords. In some cases, there is even a perfect match between the swords from the miniatures and pieces of the discussed type. It is also important to note that this manuscript is dated to ca. 879–882, which is approximately the date of the Grave No 55 from the Garabonc I necropolis with deposited inside sword.

²¹ The Homilies of Saint Gregory of Nazianzus were made available on-line on 21 October 2006 and since then the manuscript has been accessible to everyone interested in it.

²² See lately in: BRUBAKER 1999.

²³ BRUBAKER 1999, 1.

²⁴ KOLIAS 1988, 33.

²⁵ KOLIAS 1988, 156, Note 141, Tafel IX. Abb. 1.

²⁶ BRUBAKER 1999, 62.

²⁷ BRUBAKER 1999, 356.

²⁸ BRUBAKER 1999, 194.

²⁹ BRUBAKER 1999, 141.

Fig. 9. Homilies Paris. Gr. 510 (ca. 879–882): miniature 137r – scene of „Massacre of the innocents”
 Обр. 9. Беседите Paris. Gr. 510 (около 879–882 г.): миниатюра 137r – сцената „Избиването на невинните“

Fig. 10. Homilies Paris. Gr. 510 (ca. 879–882): miniature 215v – scene of „Solomon's judgement”
 Обр. 10. Беседите Paris. Gr. 510 (около 879–882 г.): миниатюра 215v – сцената „Соломоновият съд“

Fig. 11. Homilies Paris. Gr. 510 (ca. 879–882): miniature 226v – scene of „Joshua (= Iisus Navin) meets the angel”
 Обр. 11. Беседите Paris. Gr. 510 (около 879–882 г.): миниатюра 226v – сцената „Джошуа (= Исус Навин) вижда ангела“

Fig. 12. Homilies Paris. Gr. 510 (ca. 879–882): miniature 332v – scene of „Life of Cyprian”
 Обр. 12. Беседите Paris. Gr. 510 (около 879–882 г.): миниатюра 332v – сцената „Животът на Киприан“

There is no doubt that the discussed sword type may be determined as Byzantine: the only one sure of all known and interpreted ones in the specialized

literature. This has also been proved by some other works of art, although dated to a later period (9th–10th centuries).

ANALOGIES IN OTHER BYZANTINE ART IMAGES

According to my knowledge, depicted swords similar or close to swords and sword-guards of „Garabonc type” are presented also in wall-paintings in Capadocia (Turkey): namely in the fresco showing St. George (*Fig. 13*) in the church so-called *Sümbüllü kilise* (of late 10th–11th centuries) in Hasan Dagi and also in the Crucifixion scene

(*Fig. 14*) in the so-called Dark church (of mid-11th century) in Göreme.³⁰

A sword with similar sword-guard can be seen in the Menologium of Basil II, which was completed between 979 and first years of 11th century and namely in the scene representing the Early Christian Saints- and Martyrs Trophimus, Sabatius and Dorimedont (*Fig. 15*).

HOW THIS BY NO DOUBTS BYZANTINE WEAPON REACHED THE REGION SOUTH OF BALATON LAKE?

The first suggestion about that question was given by B. M. Szőke in the basic publication of the necropolis in 1992, in German and later in a comprehensive article in Hungarian in 1994 and reads: „these „Byzantine” swords (the author has in mind two swords: the one from grave No 55 of the Garabonc I and the other one – from Čierny Brod necropolis) appeared in the Carpathian Basin along with a small-number group of people coming from south – probably through the (so called) Timocani and Abodrites- Praedenecenti, who tried to escape from the Bulgars”.³¹

In another article of 2012 B. M. Szőke accepted already a new idea. He supposed that the sword of grave No 55 in Garabonc I was connected to the short presence of Prince Pribina, first ruler of Blatna Principality³² in the Lower Danube region at the Bulgars.³³ Apart from the sword, B. M. Szőke gave another prove about an influence from Southeast: „... an artificially deformed skull of an elderly man in grave No 14 of the Garabonc I necropolis, which is an often seen habit among the Danubian Bulgars in 9th century ... He also concluded, that ... part

of the so-called administrative people of Mosaburg County / Zalavár... (Blatnograd – the capital of the Blatna Principality) have been hired before the people of Privina have settled here...”.

There are tens of finds in Blatnograd – the capital of the Blatna Principality (Zalavár-Castle Island) and the region, which show Byzantine- and Bulgarian influence here.

For instance, B. M. Szőke is explicit that in Blatnograd: „...the tableware is linked by many more strands to the Mediterranean world (Byzantium), in which the forms and vessels-production practices of Late Antiquity were preserved unbroken up to the Carolingian era”.³⁴ According to his analyses, this pottery is connected with the mission of the brothers St. Cyril and Methodius during their short stay (late autumn of 866 – late 867) in Blatnograd under the hospitality of Prince Chezil and I found his statement to be very well grounded.

On the other hand, among the kitchen-ware from Blatnograd / Zalavar there are also some pots, which are found mostly by the Danube Bulgars. For instance such is a vessel with two elon-

³⁰ PARANI 2003, 113, 133, Figs. 117, 127.

³¹ The same opinion is indicated in short still in an article by B. M. Szőke from 1989 (SZŐKE 1989, 111). SZŐKE ET AL. 1992, 95; SZŐKE 1994, 264.

³² SZŐKE 2012, 126, Abb. 2. 1.

³³ In the book „The Carolingian Age in the Carpathian Basin”, this hypothesis is explained only with a few words: „mediated by the Bulgars (?)” although there is a question mark at the end (SZŐKE 2014, 109, Fig. 102). CONVERSIO 1960, 133–134.

³⁴ SZŐKE 2014, 110.

Fig. 13. The sword of soldier in scene Crucifixion (middle of 11th century) in so called Dark Church / Goreme, Cappadocia (Turkey)

Обр. 13. Мечът на войника в сцената Разпъването на кръста (средата на XI век) в така наречената Тъмната църква / Гьореме, Кападокия (Турция)

Fig. 14. Saint George in Sümbüllü kilise (end of 10th–11th century), Hasan Dagı, Cappadocia (Turkey)

Обр. 14. Свети Георги в Зюмбюл църквата (краят на X–XI век), Hasan Dagı, Кападокия (Турция)

gated handles with openings.³⁵ In the short list of the plain pottery, B M. Szőke used plural for the „...mugs with elongated handles...” (Fig. 16). In other words, it goes for more than one pot (probably, he has not mentioned because there were found only in fragments?) and maybe he has in mind cups or mug-piles, which is the term used in Bulgarian bibliography of the matter (so called: чаши-ведра at cyrillic). Similar cups (Fig. 17) are known in several Proto-Bulgarian cemeteries in the Lower Danube but in the Proto-Bulgarian necropolis „Blandiana” on Mureş River in South Transylvania.³⁶ They are all dated to the late 8th–9th centuries.³⁷

For some graves and grave goods in the cemetery of Keszthely-Fenekpuszta (around 11 km off

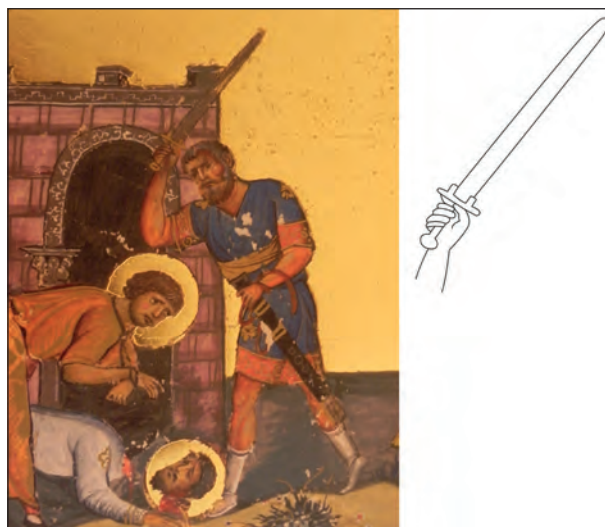

Fig. 15. The inquisitor of St. Martyrs Trophime, Dorymedon et Sabbatios. Menologion de Basil II (end of 10th – beginning of 11th century)

Обр. 15. Инквизиторът на светите Трофим, Доримедон и Саватий. Минология на Василий II (краят на X – началото на XI век)

³⁵ SZŐKE 2014, 110, Fig. 100 – the first vessel at left.

³⁶ COSMA 2011, 101, Tab. 52, Pl. 31. 129.

³⁷ See lately in: DONCHEVA-PETKOVA IN PRINT 2020.

Fig. 16. Mug-pail discovered in Zalavár-Castle Island (Hungary)

Обр. 16. Чаша-ведро – открита в „островният замък“ при Залавар (Унгария)

Fig. 19. Fragment with engraved sign IYI discovered in Zalavár-Castle Island (Hungary)

Обр. 19. Фрагмент с врязан знак IYI – открит в „островният замък“ при Залавар (Унгария)

Centers		Century		
		Zalavar	Blandiana / Ro	Necropolis in Bulgaria
9 cent.	3/4 →			
	1/2 →			

Fig. 17. The spread of the typical for Proto-Bulgarians mug-pails
Обр. 17. Разпространение на „прабългарски“ чаши-ведра

Zalavar), there is also assumption that they are connected with the Danubian Bulgars. In the latest and most comprehensive study of the Keszthely-Fenékpuszta necropolis, R. Müller notably mention in this relationship two-handled amphoral jug (Fig. 18a) from grave No 1951/45 (similar vessels are often found in many Proto-Bulgarian cemeteries of 9th century in contemporary Bulgaria) as well as a skeleton with artificially deformed skull in grave No 1952/68 („... eine donaubulgarische...”).³⁸ I want

to underline, that in the same necropolis there are also other graves and finds, which have to be connected with the Proto-Bulgarians. Namely this is the saber (Fig. 18b) from grave No 1951/9³⁹ – no doubt „Bulgarian-Byzantine type” according to my typology of the sabers.⁴⁰

As a conclusion, I accept for most possible the hypothesis proposed by B. M. Szőke that the Garabonc sword was transferred in the lands south of Balaton Lake by Bulgars-mercenaries. They have

³⁸ MÜLLER 2010, 247.

³⁹ MÜLLER 2010, 266, Taf. 19.

⁴⁰ Represented in Bulgaria by several dozen specimens: YOTOV 2004, 65, 69, табл. 9М 2-В.

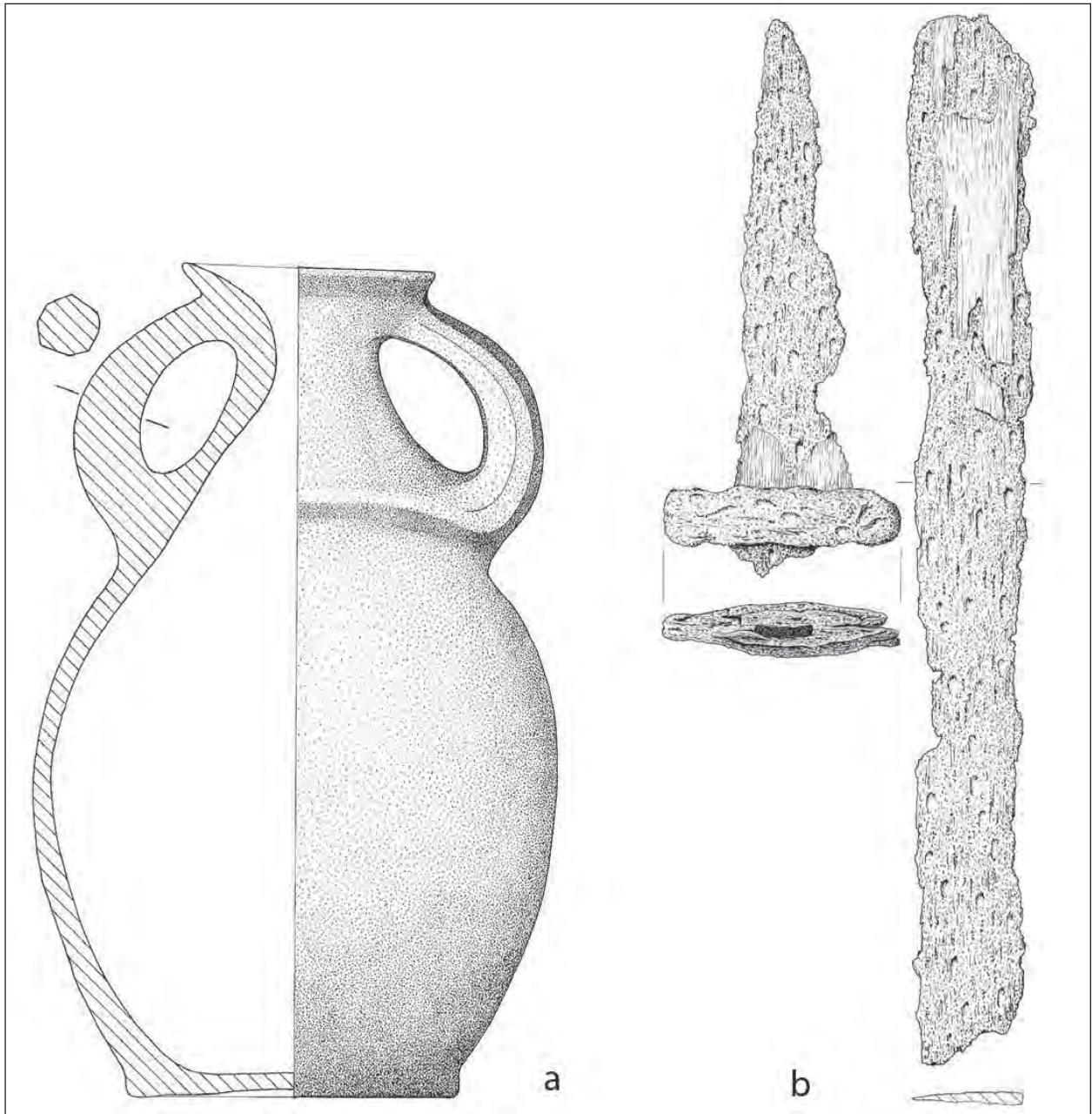

Fig. 18. Finds from Keszthely-Fenekpuszta necropolis (second half of 9th century; Hungary): two-handled amphoral jug (a) from grave No 1951/45 and „Bulgarian-Byzantine type” of saber (b) from grave No 1951/9

Обр. 18. Находки от некропола Кестхей-Фенекпуста (втора половина на IX век; Унгария): амфоровидна кана с две дръжки (a) от гроб № 1951/45 и „българо-византийски тип“ сабя (b) от гроб № 1951/9

joined the retinue of Prince Pribina, the head of the Blatna Principality and his son Chezil around the second third of 9th century. The mentioned above cups and a fragment (Fig. 19) incised with the IYI sign,⁴¹ as well as other finds from Blatnograd

/ Zalavár-Castle Island and the region around, also support the written sources and the available archaeological results. Exactly one of these mercenaries has brought with him the sword found in grave No 55 of Garabonc I necropolis.⁴²

⁴¹ Probably monogram of god Tangra: SZŐKE 2014, 110, Fig. 99.

⁴² Translated by Alexander Minchev.

REFERENCES

WRITTEN SOURCES

- CONVERSIO 1960: Покръстването на баварци и карантийци. In: *Латински извори за българската история* 2. Ред.: Дуйчев, И. – Войнов, М. – Лишев, С. – Примов, Б. София 1960, 132–135.
- AKSYONOV–LAPTEV 2012: Аксьонов, В. С. – Лаптев, О. О.: Салтово-маяцкий кремационный могильник возле с. Кицевка на Харьковщине. *Археология* 2012:4, 95–109.
- BARANOV 2015: Баранов, Г. В.: Новая находка перекрестья и навершия рукояти византийского меча с территории Черкасского района Черкасской области Украины. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма* 7 (2015) 87–105.
- BARANOV 2017: Баранов, Г. В.: Византийские (средиземноморские) мечи с перекрестьями с муфтой IX–XI вв. *Материалы по археологии и истории античного и средневекового Крыма* 9 (2017) 248–283.
- BRUBAKER 1999: Brubaker, L. L.: *Vision and Meaning in Ninth-Century Byzantium: Image as Exegesis in the Homilies of Gregory of Nazianzus*. Cambridge 1999.
- CATALOGUE 2008: *The Arts of the Muslim Knight: The Furuṣiyya Art Foundation Collection*. Ed.: Mohamed, B. Milano 2008.
- COSMA 2011: Cosma, C.: *Funerary Pottery in Transylvania of the 7th–10th Centuries*. Cluj-Napoca 2011.
- DONCHEVA–PETKOVA IN PRINT: Дончева-Петкова, Л.: За българската и аварската керамика (края на VII–IX в.). *Плиска-Плеслав* 14 (2020) in print.
- EGER 2019: Eger, C.: Zur Frage byzantinischer Blankwaffen im ausgehenden 6. und 7. Jahrhundert: Schwerter mit bronzenem Parierstück vom Typ Aradac-Kölked-Korinth. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 61 (2014) 199–234.
- GARAM 1991: Garam, É.: Awarenzeitliche Gräber von Tiszakécske-Óbög. Angaben zu den Säbeln und zu den geraden, einschneidigen Schwertern der Awarenzeit. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1991, 129–166.
- KISS 1987: Kiss, A.: Frühmittelalterliche byzantinische Schwerter im Karpatenbecken. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungariae* 39 (1987) 193–210.
- KOLIAS 1988: Kolias, T. G.: *Byzantinische Waffen*. Wien 1988.
- KOTOWCZ 2019: Котович, П. Н.: Нетипичный клинок „болгарского типа“ из Терки, Юго-Восточная Польша. *Военная археология* 5 (2019) 100–116.
- MÜLLER 2010: Müller, R.: *Die Gräberfelder vor der Südmauer der Befestigung von Keszthely-Fenekpuszta*. Budapest–Leipzig–Keszthely 2010.
- PARANI 2003: Parani, M.: *Reconstructing the reality of images. Byzantine material culture and religious iconography (11th to 15th centuries)*. Leiden–Boston 2003. <https://doi.org/10.1163/9789004473690>
- PETERSEN 1919: Petersen, J.: *De norske vikingsverd*. Kristiania 1919. <https://doi.org/10.1515/angl.1919.1919.43.91>
- RABOVYANOV 2011: Rabovyanov, D.: Early Medieval Sword Guards from Bulgaria. *Archaeologia Bulgarica* 2011:2, 73–86.
- SIMON 1991: Simon L.: Korai avar kardok (Early Avar swords). *Studia Comitatus* 22 (1991) 263–346.
- STEFAN ET AL. 1967: Stefan, Gh. – Barnea, I – Comsa, M. – Comsa, E.: *Dinogetia. Așezarea feudală timpurie de la Biseriçuța-Garvăn* 1. București 1967.

- SZÖKE 1989: Сьоке, Б. М.: О северной границе Первого болгарского государства в IX в. In: *Проблеми на прабългарската история и култура* 1. Ред.: Рашев, Р. София 1989, 107–111.
- SZÖKE 1994: Szöke B. M.: Karoling-kori szolgálónépi temetkezések Mosaburg/Zalavár vonzáskörzetében: Garabonc-Ófalu I–II. *Zalai Múzeum* 5 (1994) 251–317.
- SZÖKE 2012: Szöke, B. M.: Kulturelle Beziehungen zwischen Mosaburg/Zalavár und dem Mittelmeerraum. In: *Rome, Constantinople and Newly-Converted Europe. Archaeological and Historical Evidence* 1. Eds.: Salamon, M. – Wołoszyn, M. – Musin, A. – Špehar, P. Kraków–Leipzig–Rzeszów–Warszawa 2012, 125–142.
- SZÖKE 2014: Szöke, B. M.: *The Carolingian Age in the Carpathian Basin*. Budapest 2014.
- SZÖKE ET AL. 1992: Szöke, B. – Éry, K. – Müller, R. – Vándor, L.: *Die Karolingerzeit im Unteren Zalatal*. Antaeus 21. Budapest 1992.
- YOTOV 2004: Йотов, В.: *Въоръжението и снаряжението от българското средновековие (VII–XI в.)*. Варна 2004.
- YOTOV 2010: Йотов, В.: Ранние сабли (VIII–X вв.) на Нижнем Дунае. In: *Културы Евразийских степей второй половины I тысячелетия н.е. Вопросы межэтнических контактов и межкультурного взаимодействия*. Отв. ред.: Сташенков, Д. А. Самара 2010, 217–225.
- YOTOV 2011: Yotov, V.: A new Byzantine type of swords (7th–11th centuries). *Ниш и Византија* 9 (2011) 113–124.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИ И ХУДОЖЕСТВЕНИ ПАРАЛЕЛИ НА ВИЗАНТИЙСКИЯ МЕЧ ОТ ГРОБ № 55 В НЕКРОПОЛА ГАРАБОНЦ I (ВТОРА ПОЛОВИНА НА IX ВЕК)

ВАЛЕРИ ЙОТОВ

Авторът спира вниманието си върху известния по няколко публикации меч, който е открит през осемдесетте години на XX век в гроб № 55 в некропола Гарабонц I, Унгария. В 2011 г., авторът публикува статия в която е направен опит за систематизация на някои типове „византийски“ мечове. В тази статия, един от типовете мечове е определен като „Гарабонц“, по името на некропола и на основание откриването му в сигурна археологическа среда. Към днешна дата, типът „Гарабонц“ е представен от 6 примера – цели мечове и детайли. Те могат да се охарактеризират като: едноръчни; с елипсовиден в сечение клин; предпазител с твълки и полусферичен накрайник на дръжката. Според автора, най-близките художествени паралели на мечовете от типа „Гарабонц“ са четири сцени от миниатюри в знаменития богато илюстриран ръкопис „Беседите на Свети Григорий Назиански“, който е създаден в Константинопол през 879–882 г. Разглежданият меч от некропола Гарабонц I е определен като византийски и най-вероятно е произвеждан в империята. Такъв извод се потвърждава и от някои други произведения на изкуството, макар и от по-късен период (X–XI век). Авторът приема предложената от първия изследовател на некропола Гарабонц I В. М. Szöke хипотеза, че мечът от гроб № 55 е пренесен в земите на юг от езерото Балатон от българина-наемници като най-възможната. Най-вероятно, последните са се присъединили към странстващата около втората третина на IX век и достигнала до земите на Долния Дунав свита на княз Прибина и неговия син Коцел – по-късно владетели на Блатненското княжество.

PIXISEK A KÁRPÁT-MEDENCEI SZARMATA BARBARICUMBAN

BŐR GABRIELLA*

Kulcsszavak: szarmata temetkezések, pixis, Kárpát-medence, szarmata

Absztrakt: A tanulmány a Kárpát-medencei szarmata temetkezések egy nem jellegzetes és eddig kevésbé kutatott elemével, a pixisekkel foglalkozik. A pixis egy univerzális tároló alkalmazhatóság, mely fából, csontból és fémből egyaránt készülhetett. Belsejében általában különféle szerves anyagokat – festékeket, növényeket – és kisebb tárgyakat tároltak. Gyakran a kapszulákkal együtt tárgyalják őket és azok változatainak tekintik, habár a hasonlóságok ellenére nem tartoznak ugyanabba a kategóriába. E tégelyek beható vizsgálata eddig hiányzott és csak egy-egy cikkhez kapcsolódó kisebb gyűjtésre került sor. Ezért a szakirodalomban is számtalan megnevezésével találkozhatunk: tégely, tartály, doboz, szelence stb. A pixisek kapcsán mégis az egyik legfontosabb kérdés a funkció volt. Felmerült a tárgy apotropaikus és profán jellege, de az eddigi kutatás erre nem szolgáltat pontos válasszal. A pixisekkel kapcsolatos alábbi kérdésekre igyekszem válaszolni: a nem/életkor szerinti megoszlás; a forma, alapanyag, kialakítás, díszítés; a sírban lévő elhelyezkedés; a pixiseket kísérő leletanyag.

BEVEZETÉS: A PIXISEK KUTATÁSTÖRTÉNETE

A pixisek egy eddig kevésbé kutatott részét képezik a régészeti leletanyagoknak mind a hazai, mind pedig a nemzetközi kutatásban. Mi sem példázza ezt jobban, hogy e tárgycsoport teljes felgyűjtésére és elemzésére még ez idáig nem került sor. Noha kisebb tanulmányok születtek a témában, de ezek mellett főként egy-egy temető leletanyagának elemzésekor tértek ki röviden a szóban forgó tárgy típusra. Több esetben az is megfigyelhető, hogy egyáltalán nem vagy nem pontosan határozzák meg a tárgyat, így számtalan megnevezéssel találkozhatunk a szakirodalomban. Sok esetben csak egyszerű bronztárgyként hivatkoznak rá, más esetekben pedig többnyire a tégely, tartály kifejezéseket olvashatjuk, de előfordul a szelence és doboz megnevezés is.

Hazánkban Párducz Mihály a szarmata lelőhelyeket összegyűjtő monográfiáiban, valamint a tá-

piószelei temető kapcsán tűnik fel elsők között a pixis.¹ Ezekben a munkákban még csak egyszerűen hengeres bronztárgyként vagy tégelyként szerepelnek. A későbbiekben Vaday Andrea 1989-es Szolnok megyei korpuszában foglalkozik a pixisekkel és gyűjti fel a közép-Tisza-vidéki darabokat.² Tanulmányában a megyei leletek alapján két csoportot különít el – *Farbenbehälter*t, azaz festékes és *Pyxidenklappernt*, vagyis zárt/csörgő tégelyek³ – majd általános, rövid jellemzést nyújt a pixisekről, kitérve a formára, anyagra és a díszítésre. Gyűjtése óta nem született hazánkban hasonló átfogó munka a tárgy típusunkat illetően. Az elmúlt évekből Vida Tivadar nevéhez fűzhető e tárgycsoport legújabb vizsgálata.⁴ A Szihalom-Budaszög 4–5. századi szarmata temető egyik sírjából napvilágot látott darabbal foglalkozik az európai amulettkapszulák

* Pázmány Péter Katolikus Egyetem, BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola, Régészeti Műhely. 1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1. bor.gabriella89@gmail.com

¹ PÁRDU CZ 1944; PÁRDU CZ 1950; PÁRDU CZ 1950a; PÁRDU CZ 1963.

² VADAY 1989, 123–124.

³ Típusai megalapozottak, azonban részletesen vizsgálva a pixiseket a kép árnyalódik és átalakul a csoportokat illetően, melyet a későbbiekben ismertetek.

⁴ VIDA 2009, 261–285.

eredete és elterjedése kapcsán, mi több, a tégely belsejéből előkerült anyagok RAM spektroszkópos⁵ elemzése is megtörtént.⁶

A külföldi szakirodalomban K. Czarnecka 2010-es cikke foglalkozik behatóbban a témával.⁷ Munkájában felgyűjti a Kárpát-medencén kívüli pixiseket és kitér azok tér-, valamint időbeli elterjedésére és kulturális kapcsolataira. A két legfrissebb munka Vitalie Bârcă román kutató és a Cieśliński–Jarzec lengyel szerzőpáros nevéhez fűzhető.⁸ V. Bârcă a

Hunedoara Timișană lelőhelyen napvilágot látott két pixis kapcsán foglalkozik a tárgytypussal és gyűjti fel a Kárpát-medencei darabokat, azonban gyűjtése korántsem volt teljes. Dolgozatom katalógus része mindazonáltal e munkán alapszik pótolva a kimaradt lelőhelyeket. A legfrissebb publikáció a már említett Cieśliński–Jarzec szerzőpáros tollából származik, ők a krosnói 24. sírban talált darab kapcsán foglalkoznak a pixisekkel. Munkájuk nagyban alapoz K. Czarnecka tanulmányára.⁹

ELEMZÉS: A KÁRPÁT-MEDENCEI PIXISEK ÁLTALÁNOS JELLEMZŐI

A pixis kifejezés a görög *ήπιθος* („buxus, puszpáng”) szóból származik, amely egy univerzális tároló alkalmazhatóságot takar. Lehet fém-ből, csontból, az egyszerűbbek pedig fából vagy szaruból.¹⁰ Ezekben a pixisekben az írott források alapján kozmetikumokat, gyógyszereket vagy játzóeszközöket tartottak. Erről több forrásból értesülhetünk: Lukianos szépségápolási cikkek, gyógyszerek tárolásáról ír a pixis kapcsán, hasonlóan Scribonius Largushoz, aki egy

puxis buxeát említ, mint gyógyszer tartót,¹¹ továbbá id. Plinius is a gyógyszerészethez kötve szól róla.¹² Kinézetükről, sajátosságaikról azonban seholy sem találunk adatot. A pixisek mellett a *narthecium* és az *unguentorum scriniorum* elnevezések jelennek meg hasonló kontextusban, melyek között feltételezhetően kivitelbeli és speciális használati különbségek is lehetettek. Erről azonban nem áll rendelkezésünkre információ.¹³

1. táblázat. A pixisek megoszlása lelőhelyenként és síronként

Tab.1. Distribution of pyxides by site and grave

Lelőhely	Lelőhely/ pixis tartalmú sír	Síronkénti megoszlás	Darab összesen
1. Csehfalva / Češko Selo	1	ismeretlen	1
2. Derecske-Kösely, tekeres II.	1	1	1
3. Endrőd-Szujókereszt	1	1	1
4. Hatvan-Budapest közti vasútvonal	ismeretlen	ismeretlen	3
5. Hunedoara Timișană / Németságipuszta	2	2-1	3
6. Kecskemét-Máriavárosi téglagyár	1	1	1
7. Kiskundorozsma-Subasa 26/78.	1	1	1
8. Kisújszállás-Porosállás	1	1	1
9. Lovrin	1	1	1
10. Madaras-Halmok	1	1	1
11. Nagykörű, Marsó Péter tanya	1	1	1
12. Óföldreák-Ürmös II. 221. sír	1	1	1

⁵ A műszer kiválóan alkalmas a szerves, biológiai eredetű anyagok vizsgálatára.

⁶ SÁNDOR 2009, 281–286.

⁷ CZARNECKA 2010, 229–238.

⁸ BÂRCĂ 2017, 101–123; CIEŚLIŃSKI–JARZEC 2018, 354–365.

⁹ CZARNECKA 2010, 229–238.

¹⁰ BÓZSA 2016, 295.

¹¹ BÓZSA 2016, 295.

¹² PLINIUS 7. 108.

¹³ BÓZSA 2016, 296.

Lelőhely	Lelőhely/ pixis tartalmú sír	Síronkénti megoszlás	Darab összesen
13. Orosháza, Fő tér	1	1	1
14. Pádureni / Sebsibesenyő	2	1-1	2
15. Szeged, Csongrádi út	1	2	2
16. Szeged-Röszke, Sárosvölgy	1	2	2
17. Szentes-Sárgapart	1	1	1
18. Szihalom-Budaszög	1	2	2
19. Tápiószele 53. sír	1	1	1
20. Törökszentmiklós-Surján, Barta Puszta	1	1	1
21. Törökszentmiklós-Surján, Újtelep	1	2	2
22. Vojlovica-Pančevo / Hertelendyfalva	3	1-1-3	5
23. Vršac-Trg Sava Kovačević / Versec	4	1-2-1-1	5
24. Zemplín / Zemplén	2	1-1	2
Összesen:	32 db		42 db

FORMA

Formájukat tekintve a felgyűjtött pixisek minden esetben henger alakúak. Az egyetlen kivételt a Szeged-Röszke, Sárosvölgy leelőhely példánya képezi (*Kat. 16*), amely bronzból készült – mint a típusba tartozó tárgyak többsége –, de palack formájú, hosszú cső alakú nyakkal, melyet valószínűleg szerves anyagból készült dugóval zártak le. A formai eltérés ellenére több okból is e csoporthoz soroltam. Az egyik, hogy a sírban volt még egy hengeres alakú bronzpixis, másrészt ebben a téglében is piros és fehér festékmaradványok voltak, melyek rendre előfordulnak a pixisekben.¹⁴ Ebben az esetben az egyik legfontosabb tényező a típusba sorolásánál az volt, hogy kettős temetkezésből került elő. Sajnos nem tudni, hogy külön-külön egy-egy darab tartozott-e a két elhunythoz vagy egy személyhez mind a kettő, mivel a sírban lévő helyzetük ismeretlen, mindazonáltal azt feltételezem, hogy a pixis a gyermek készletének a része lehetett. A szokatlan kivitelezést a gyermek személye indokolhatja, hiszen a gyermeksíroknál több alkalommal találkozhatunk egyedi küllemű tárgyakkal, amelyek funkciójukban viszont

nem térnek el a felnőtteknél talált daraboktól. A palack formájú pixis gyermekhez való tartozását indokolná még, hogy mind a két darabban ugyanolyan festékanyagokat találtak. Kevésbé tartom valószínűnek, hogy egy ember mellé ugyanazt a festékanyagot két részletben, hasonló tárolóba tették volna.

A pixisek méreténél megfigyelhető, hogy általánosan 3–5,5 cm közötti a magasságuk, csupán egy példánynál mértek 6 cm-t.¹⁵ Megfigyelhető, hogy magassági adataik szerint két részre lehet őket osztani: a 3 cm körüli és a 4, 4,5–5,5 cm körüli darabok. A nagyobbak számító 4,5–6 cm-ig terjedő darabok ritkábban fordulnak elő, míg a 3 cm körüli pixisek gyakoribbak. A tárgyak vastagságára vonatkozóan nem tudok hiteles adattal szolgálni, mivel nem találtam erre vonatkozó információt. Mindössze két darabnál adták meg ezt az értékét, mely mindkét esetben 1-1 mm volt. Annyi bizonyos, hogy a fémpixisek igen vékony lemezből készültek, valószínűleg ennek az eredménye, hogy sok esetben csak nagyon töredékes állapotban maradnak fent.

¹⁴ Az endrőd-szujókeresztű darab is fadugóval, illetve dugóval lehetett lezárva, így nem kizárt, hogy készülhettek hasonló palack formájú darabok is (*Kat. 3*).

¹⁵ A tárgyak nagy részénél semmilyen vagy csak részleges, illetve közelítő értéket adtak meg a méretekre vonatkozóan, így azokat nem vettem bele a méretek vizsgálatánál.

ALAPANYAG ÉS KIALAKÍTÁS

A henger alakú pixisek több részből álltak. Az alap a hengeres test, illetve testlemez, ehhez társultak az alap- és fedőlapok, melyek a test két oldalát zárták. A harmadik részt a tető vagy fedél alkotja, ha a funkció megkívánja. Ezen felül a pixis részét képezi még a függesztő karika, melynek több szerepe lehetett. A későbbiekben ezeket a kifejezéseket használok a tárgyak jellemzésére.

A pixisek készülhettek csontból, fából és fémből (bronz, vas). A szarmaták keleti szállásterületén napvilágot látott sírokból származó tárgyak főleg csontból és fából készültek.¹⁶ Az ilyen darabok gyakoriak az Észak- és Északnyugat-Pontus környéki szarmata sírokban, de a Don-vidék déli részén is.¹⁷ Gyakran tűnnek fel emellett az észak-pontusi görög városokban,¹⁸ a Krím késő szkíta környezetében,¹⁹ továbbá római provinciákban is.²⁰ Anyagukat tekintve a legtöbb esetben valamilyen szerves anyagból készültek, de a római darabok között nemesfém – főként bronz – alapanyagokkal is találkozhatunk. A Kárpát-medencei anyagban legnagyobb számban a bronzból előállított darabok képviseltetik magukat (2. táblázat). 22 lelőhelyen összesen 36 bronzból készült darab került elő, ami kimagasló, 85,71%-ot jelent. További 2 példány csontból,²¹ 1-1 vasból,²² 2 ezüstből²³ és 1 fából készült.²⁴

Megfigyelhető ezen kívül még az anyagok kombinálása is. Endrőd–Szujojkeresztben a bronz testhez vasból készült fedőlemez tartozott, melynek középet átfúrták (Kat. 3). Elképzelhető azonban, hogy

a vas fedőlemez a bronzpixis javításakor került a tárgyra. A test belsejében mindemellett famorzsalékot is találtak. Talán maradványa volt egy elkorhadt fadugónak, mely a fedőlemez kis nyílásába illett, egyben lezárva azt.

Készítésüket tekintve három megoldást láthatunk. Az egyik, amely 10 darabnál figyelhető meg, hogy a lemezeket forrasztással rögzítették.²⁵ Ezt a technikai megoldást láthatjuk a legtöbb esetben. A másik technológia a darabok összeillesztésére a szegecseles volt. Ilyen példány került elő Vojlovica-Pančevo 24. sírjából (Kat. 26) és a tápiószelei 53. sírből (Kat. 21). Ezekben az esetekben, miután meghajlították a testlemezt, két végét egymás mellett egy-egy szegeccsel fogatták össze. A két körlemezt pedig, amely az aljára és a tetejére került, általában rányomták/kalapálták avagy forrasztották a hengerré hajlított testre. Ennek másik verziójaként figyelhető meg, mikor a testet szegecsek helyett, a felfüggesztésre is szolgáló kerek fémkarikával fogják össze. A fából és csontból készült példányok egyértelműen faragott darabok. A testlemez rögzítésétől függetlenül a fedőlemezeket több alkalommal fémkarikával kapcsolták össze. A test pereméhez közel a fedőlapon fűrt egy-egy lyukon keresztül húzták át a karikát. Ilyen esetekben, valamint a függesztő karikáknál megfigyelhető, hogy az tárgyak többségénél a karika sodrott. Ezek a felcsavart végű karikák általánosan elterjedt típusok a szarmata időszakban.

¹⁶ BĀRCĀ 2017, 102.

¹⁷ A területről előkerült pixisek: VJAZMITYINA 1954, 240, рис. V. 10; MELJUKOVA 1962, 205; ARKHEOLOGIJA USzSzR 1986, 212–213; ARKHEOLOGIJA SzSzSzR 1989, 188, рис. 80. 14, 21; SZIMONYENKO 1981, 63, рис. 4. 9–10; KOVPAVENKO 1986, 78–80, рис. 82–83; KOSTENKO 1983, рис. 12. 39; KOSTENKO 1993, 49, 109, рис. 16. 32; GUSHCHINA–ZASETSKAYA 1994, cat. no. 115, 127, 132, 300, 322, рис. 12. 115, 13. 127, 132, 32. 300, 34. 322; TREJSTER 1994, 179, рис. 4; BĀRCĀ 2006, 161, Fig. 7. 3–5, 17. 5, 51. 1; BĀRCĀ–SIMONENKO 2009, 178, Fig. 64. 1–3, 8; MORDVINTSEVA–TREJSTER 2007, I. 55, II. 41, cat. no. A114.4, III. Pl. 30. A114.4; SIMONENKO 2008, 30, Pl. 26. 1, 48. 2b, 80. 1, 107. 3, 136. 4, 137. 3, 139. 2a, 141. 1e; SZIMONYENKO 2011, 109–111, рис. 67; MARČENKO–LIMBERIS 2008, 309, Abb. 2. 2, 68. 7, 69. 8, 78. 2, 81. 3, 110. 1, 185. 3, 190. 2.

¹⁸ A területről előkerült pixisek: SOKOL'SKIJ 1971, 205, 206, 209, 210, 214, 215, рис. X. 1, XXIX. 8, 10, 14, 15, XXX. 6; KOVPAVENKO 1986, 80.

¹⁹ A területről előkerült pixisek: PUZDROVSKIJ 2007, 155–156, рис. 133. 12–15, рис. 135. 1–8, рис. 136. 1–2, 6–7.

²⁰ A területről előkerült pixisek: PETRU 1972, T. LXIV. 4, LXVIII. 24, XCV. 13; BIRÓ–ERDÉLYI 1994, 97, 127, Pl. LI–LII.

²¹ Madaras–Halmok 622. sír (Kat. 11); Szeged, Csongrádi út 24. sír (Kat. 17).

²² Hunedoara Timișană 3. sír (Kat. 5); Zemplin / Zemplén 13. sír (Kat. 31).

²³ Két kis méretű tégely, melyek egy láncon függték és az elhunyt mellkasán kerültek elő Szihalom-Budaszög X/2/A sírjában (FODOR 1997, 120–123; Kat. 20)

²⁴ Fa: Óföldéák–Ürmös II. (Kat. 13). Vas: Hunedoara Timișană 7. sír. (Kat. 6). Ezüst: Szihalom-Budaszög (Kat. 20).

²⁵ Például a Vršac lelőhely darabjai (Kat. 27–30) vagy Hunedoara Timișană (Kat. 5–6), illetve a Szeged-Röszke lelőhelyen előkerült példányok (Kat. 18).

2. táblázat. A pixisek alapanyag szerinti megoszlása
 Tab. 2. Distribution of pyxides by raw material

Lelőhely	Ezüst	Bronz	Vas	Csont	Fa
1. Csehfalva / Češko Selo		x			
2. Derecske-Kösely, tekeres II.		x			
3. Endrőd-Szujókereszt		x			
4. Hatvan-Budapest közti vasútvonal		x			
5. Hunedoara Timișană / Németságipuszta		x	x		
6. Kecskemét-Máriavárosi téglagyár		x			
7. Kiskundorozsma-Subasa 26/78.		x			
8. Kisújszállás-Porosállás		x			
9. Lovrin		x			
10. Madaras-Halmok				x	
11. Nagykörú, Marsó Péter tanya		x			
12. Óföldséák-Ürmös II. 221. sír					x
13. Orosháza, Fő tér		x			
14. Pádureni / Sebsibesenyő		x			
15. Szeged, Csongrádi út		x		x	
16. Szeged-Röszke, Sárosvölgy		x			
17. Szentés-Sárgapart		x			
18. Szihalom-Budaszög	x	x			
19. Tápiószéle 53. sír		x			
20. Törökszentmiklós-Surján, Barta Puszta		x			
21. Törökszentmiklós-Surján, Újtelep		x			
22. Vojlovica-Pančevo / Hertelendyfalva		x			
23. Vršac-Trg Sava Kovačević / Versec		x			
24. Zemplín / Zemplén		x	x		
Összesen:	1 db	36 db	2 db	2 db	1 db

A függesztő karikák – akárcsak a pixis teste – fémből készültek és általában kör alakúak. A test középső részén egy lyukon át kapcsolódnak a testhez, vagy a test és a fedél összekapcsolására szolgáló karika is betölthette egyben ezt a funkciót is. A test közepén lévő függesztők esetében megfigyelhető az is, hogy olykor kis „akasztóként” egy fél karika, illetve annak két vége van ráforrasztva a testre. Ilyenek például a vršaci temető pixisei (*Kat. 27–30*).

A függesztő karikák elhelyezése és a pixis kialakítása alapján két típust lehet elkülöníteni: a nyitható és a zárt tégelyeket. A nyitható típusnál az egyik kör alakú lemez a függesztő karikával egy ponton van rögzítve a testhez, és a fedőlap többi része nincs

sem összekalapálva, sem pedig forrasztva a peremhez, ezáltal egy nyitható fedelű tégelyt kapunk. A másik típus teljesen zárt, mindkét oldalsó körlemezét minden ponton rögzítették a testhez. A két típus felfüggesztésben is eltér. A nyitható példányok függesztő karikája – mely egyben a fedél elcsúsztatására is szolgált – a test és a fedél találkozásánál van elhelyezve, így a pixis álló helyzetű, vagyis a testlemezhez rögzített zárt alaplappal áll. Ennek nyilván praktikus okai vannak, hiszen ha tárolnak benne valamit, akkor ez a helyzet biztosítja, hogy a pixis tartalma ne essen ki. Abban az esetben, mikor a függesztő karikák a testlemez közepén találhatók, a pixis fekvő helyzetű, tehát a test vízszintes.

DÍSZÍTÉS

A díszítőmotívumok alapján nem különíthetők el újabb kategóriák és kronológiai különbségeket sem tudtam felfedezni. Ismertek egyszerű díszítetlen²⁶ és díszes darabok is. Általánosan elmondható, hogy trébelt, illetve poncolt kör és lencse alakú, geometrikus motívumokkal és azok kombinációival találkozunk, melyek körbefutnak a testen, illetve a kör alakú fedőlemezekben. Jellemző a tér felosztása, melyet szinte szabályos távolságra elhelyezett pontsorokkal vagy háromszögekkel érnek el. Gyakran előforduló minta az egymásból kiinduló háromszögek sorozata, amelyet olykor még

lencse/kör alakú díszítéssel egészítenek ki. Kiemelhető a spirálminta, mivel ez a motívum csak a fedő- és alaplapokon jelenik meg. Egy esetben bekarcolt vonaldísz jegezték fel az egyik hengeres alakú csontból készült pixisen.²⁷ Figyelemre méltóak a Vršac-Trg Sava Kovačević lelőhelyen a 6. (*Kat.* 27), 9. (*Kat.* 28) és 11. sírban (*Kat.* 30) napvilágot látott darabok, mivel mindegyik körlemezén poncolt, kereszt alakú minta látható. Összességében megfigyelhető, hogy hasonló módon díszített példányok különböző, gyakran egymástól távol eső területekről ismertek.

A PIXISEK TARTALMA, TERMÉSZETTUDOMÁNYOS VIZSGÁLATOK

A Kárpát-medencei pixisek belsejéből többnyire különféle színű festékanyagokat, növényi maradványokat és egyes esetekben kisebb tárgyakat jegyeztek fel. Összesen 8 pixis tartalmazott valamiféle anyagot, ebből 5 alkalommal festék vagy festékek maradványai maradtak meg. Az eddigi adatok alapján ezek minden esetben fehérek vagy pirosak voltak,²⁸ és egyedül a tápiószelei darabból adatolható egyszerre a két eltérő színű festék. Valószínűleg nem véletlen, hogy pont ezt a két színt, illetve festéket használták. Elképzelhető, hogy ezek a színek különleges szereppel bírtak a közösség számára. A színekhez mindig is különféle jelentést kapcsoltak az idők során, és napjainkban is minden színnek megvan a maga szimbolikája.

A három kivételt képező darabból kettő a Hunedoara Timișană-i temetőből származik, a 3. (*Kat.* 5) és 7. (*Kat.* 6) sírből. A 3. sír I. számmal

jelölt téglében kéndarabokat, a másikban pedig azonosítatlan szilárd anyagot találtak. Kivételes a Szihalom-Budaszög bronzpixise (*Kat.* 20; 25. kép), ugyanis egyedül ebben az esetben végeztek természettudományos vizsgálatot a maradványokon, amely koriander²⁹ és különféle pigmentek maradványait azonosította. A referenciaanyagok a kereskedelmi forgalomban kapható szem- és arcsminkek voltak. Az anyagok vizsgálata után,³⁰ összevetve az eredményeket a referenciaanyagokkal megállapították, hogy a kémiai anyagok összetételei nagyon hasonlóak voltak a napjainkban használt sminkekhez.³¹ Ebből kiindulva az ilyen henger formájú pixiseket Vida Tivadar a kozmetikai szerek tárolására használt eszközökként határozta meg. Nem vetném el azonban a kultikus jelleget sem, mivel egyelőre a fentebb említett két szín dominanciája figyelhető meg a festékanyagokban.³²

²⁶ Összesen 9 pixis volt díszítetlen.

²⁷ Madaras-Halmok 622. sír (*Kat.* 11).

²⁸ Fehér festék 2, míg piros 1 pixisben került elő.

²⁹ A VIII. Magyar Gyógyszerkönyvben az illóolaja és a termése droként is szerepel. A termés felfújódást szüntető, szélhajtó, emésztést javító hatású. Illóolaja élelmiszeripari és kozmetikai alapanyag. https://uni-eszterhazy.hu/public/uploads/phhgvii-drogok20170917_59bfccdcdd3a.pdf (megtekintés időpontja: 2019.11.01)

³⁰ A következő anyagokat tartalmazták: talkum (magnéziumszilikát), kaolin (alumínium szilikát), titándioxid és kalciumszilikát. A kötőanyagok különböző organikus molekulák – olajkomponensek, lanolin olaj – lehetnek, maguk az anyagok pedig kőzetekből kinyert pigment anyagok. A rózsaszínű és kék komponensek szilikátok és kalcium karbonát keverékéből álltak, a világoszöld pedig valamilyen arzén tartalmú kőzetből származott (SÁNDOR 2009, 283).

³¹ SÁNDOR 2009, 281–286; VIDA 2009, 261–285.

³² Idősebb Plinius a következőket írta le a szarmatákkal és dákokkal kapcsolatban: „*Equidem et formae gratia ritusque perpetui in corporibus suis aliquas exterarum gentium uti herbis quibusquam adverte animo, inlinunt certe aliis aliae faciem in populis barbarorum feminae maresque etiam apud Dacos et Sarmates corpora sua inscribunt*” (PLINIUS 22, 2). A szóhasználatlalt kapcsolatban Alföldi azt feltételezi, hogy különböző tetoválásokról lehet szó, mint a szkítáknál (ALFÖLDI 1942, 178).

A régészeti vonatkozású archeometriai kutatások száma ugyan egyre növekszik, de még így is kevés a módszeres vizsgálatok száma. Jó példa erre a pixisek esete is, hiszen összesen ez az egy kémiai elemzés készült.³³ Mindenképp érdemes lenne további mintákat vizsgálni, hogy az adatok összevethetőek legyenek, és így tisztább képet kapjunk a tégelyek belső tartalmát illetően, valamint adatokat nyerjük a készítőtechnológiára és anyagösszetételre vonatkozóan. Így esetleges újabb csoportokat különíthetnénk el vagy kronológiai különbségeket figyelhetnénk meg.

Hasonló hiányosságok vannak az antropológiai vizsgálatok kapcsán, hiszen sokszor a nem- és kor-meghatározások is hiányoznak azoknak a síroknak a vonatkozásában, amelyekben pixisek kerültek elő. Gyűjtésem során az orosházi kislány esetében találok csak részletes elemzéssel a vázat illetően. A csontok alapján a gyermek csonthártyagyulladásban szenvedett. Fontos lenne a pixis mellékletű sírok részletes, betegségekre is kiterjedő kutatása, majd az adatok összevetése a pixis sírban való megjelenésének gyakoriságával és a kísérő viseleti elemekkel, illetve mellékletekkel. A közelmúltban Kujáni Yvett foglalkozott az amulett jellegű csüngők szerepével a paleopatológiás elváltozások tükrében.³⁴ A csüngők sírba tétele/viselese és a betegségek közti összefüggéseket vizsgálta az apátfalvi temető kapcsán.

Megállapítása szerint minden olyan nő és gyermek viselt csüngőt, ahol az antropológiai vizsgálatok során a vázon patológiás elváltozásokat figyeltek meg, melyek olyan betegségekre vezethetők vissza, amelyek már a közösség által is jól észrevehető tünetekkel párosultak.

A Kárpát-medencei darabok közül csak Vršacon került elő olyan pixis, melynek belsejében apró kerámiadarabok voltak. Erről Vaday Andrea 1989-es munkájából olvashatunk,³⁵ ahol megjegyzi, hogy a restaurálás során a tégelyt megnyitották és ekkor találták az apró kerámiatöredékeket, így csörgőként határozták meg a tárgyat. Elképzelhetőnek tartom, hogy elkülöníthető lenne egy speciális csoport, melynek általános jellemzői a benne lévő apró tárgyak lennének, azonban ennek az új csoportnak az elkülönítéséhez további adatokra lenne szükség. Ezek segítenének meghatározni az adott tárgy funkcióját. A csörgőként való értelmezésük is lehetséges, ekkor azonban számolni lehet a tárgy esetleges bajelhárító szerepével is. A csörgőket ugyanis vallási és babonás okokból is használták, ilyen esetben főként a gonosz szellemek elűzésére, bajelhárításra.³⁶

A Kárpát-medencei anyagban egyelőre ritkának számít ez a típus, de a „külföldi” daraboknál már találunk rá példát. A lengyelországi Weklice lelőhely 379. sírjának tégelyében (1. kép) egy fülezzet ezüst Traianus-denárt helyeztek.³⁷

VISELETI HELYZET

A viseleti helyzet vizsgálatánál csak azokat a sírokat vettem figyelembe, melyek egyáltalán nem vagy csak részben bolygatottak. A szarmata síroknál megszokott nagyarányú rablás, valamint az egyes lelőhelyeknél az erre vonatkozó feljegyzések hiánya, továbbá néhány sírnál az ismeretlen leletkörülmények tovább nehezítik a helyzetet. Emiatt a síroknak közel 53,13%-át tudtam csak hitelesen vizsgálni.³⁸

A rendelkezésemre álló adatok értékelése után elmondható, hogy három viseleti helyzet merül fel a pixisek kapcsán: az öv, illetve övcsüngő (27. kép; 11. kép); karperec (25. kép); nyakrész (18. kép; 26. kép). Ezek közül legnagyobb arányban az övön, illetve az övcsüngőn lógva lehettek a sírban lévő elhelyezkedésük alapján (2. kép). Ezt alátámasztja, hogy főként a vázak bal oldalán a lábszárak külső ré-

³³ Érdemes lenne ezen kívül magát a tárgyat is vizsgálni. Készítőtechnológiájára és anyagösszetételére vonatkozó vizsgálatok ez idáig nem készültek. Hasznos lenne és új információkkal szolgálna a *Barbaricum* területéről származó pixisek ilyen irányú elemzése, az adatok összevetése a későbbiekben a Kárpát-medencén kívüli darabok vizsgálata és a két csoport eredményeinek összehasonlítása.

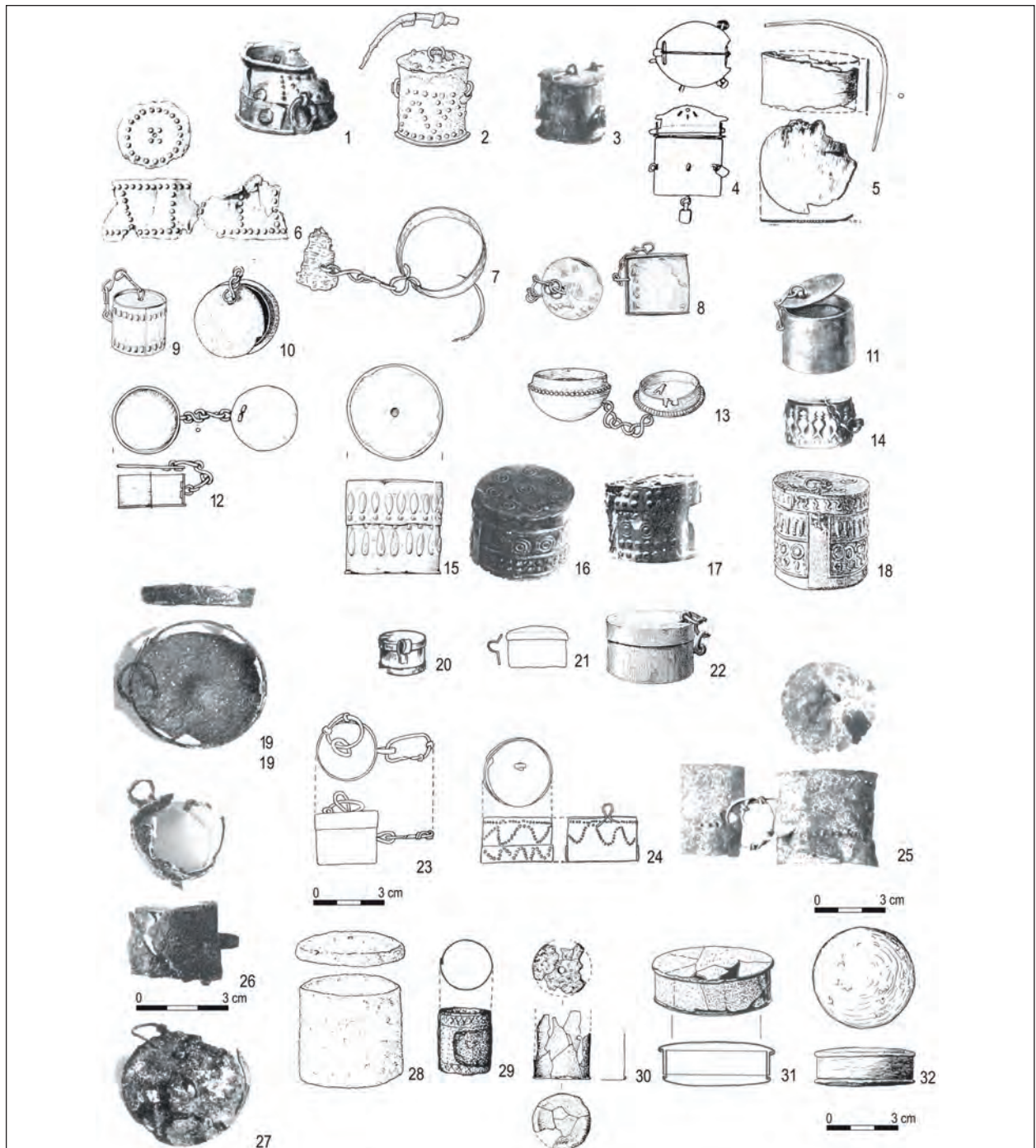
³⁴ KUJÁNI 2015, 33–62.

³⁵ Vaday Andrea az ásató szóbeli közléséből értesült a pixis tartalmáról.

³⁶ HORVÁTH 2009, 34.

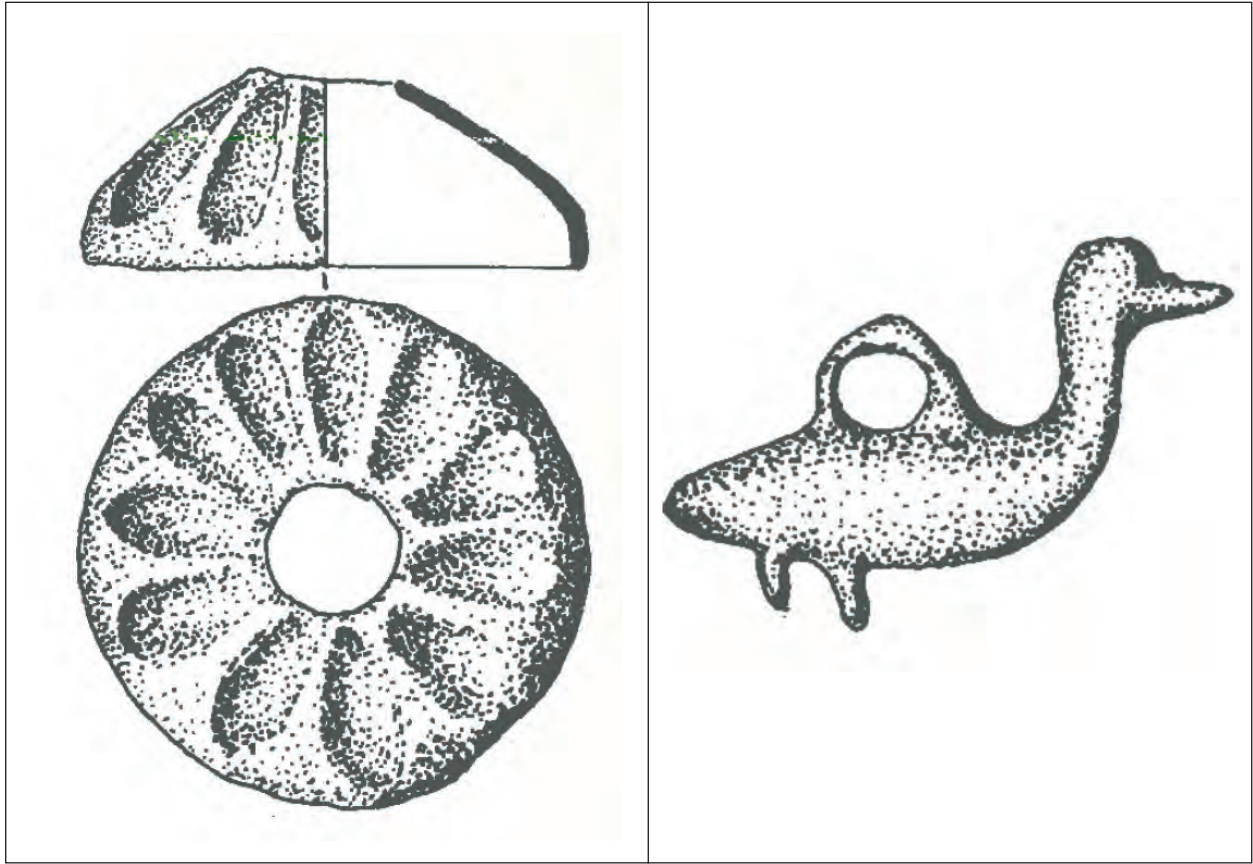
³⁷ ANDRZEJOWSKI–BURSCHE 1987, 238.

³⁸ A fennmaradó százalékokat az ismeretlen leletkörülményű és a bolygatott sírok alkotják, továbbá azok a temetkezések, ahol nem találtam adatot a sírban lévő helyzetre.

1. kép. Európai pixisek. 1: Tápiószele; 2: Zemplin, 123. sír; 3: Rebensdorf; 4: Wechmar; 5: Spicymierz; 6: Preetz, 45. sír; 7: Kalisz Pomorski; 8: Skovgårde; 9: Lauffen; 10: Krosno, 5. sír; 11: Balkâkra; 12: Weklice, 379. sír; 13: Stuchowo; 14: Himlingøje; 15: Weklice, 34. sír; 16: Babięta, 480. sír; 17: Mojtyny; 18: Babięta, 461. sír; 19: Szentcs-Sárgapart; 20: Āornoriĉen'ske; 21: Pruszcz Gdański; 22: Nordrup; 23: Pădureni, 34. sír; 24: Pădureni, 79. sír; 25: Panĉevo; 26: Szentcs-Sárgapart; 27: Tőrőkszentmiklős; 28: Zemplin, 13. sír; 29: Szeged Csongrádi utca; 30: Endrőd-Szujókereszt; 31: Süttő Bulak I; 32: Alamyšik (CZARNECKA 2010, 230)

Fig. 1. European pyxides. 1: Tápiószele; 2: Zemplin, 123th grave; 3: Rebensdorf; 4: Wechmar; 5: Spicymierz; 6: Preetz, 45th grave; 7: Kalisz Pomorski; 8: Skovgårde; 9: Lauffen; 10: Krosno, 5th grave; 11: Balkâkra; 12: Weklice, 393th grave; 13: Stuchowo; 14: Himlingøje; 15: Weklice, 34th grave; 16: Babięta, 480th grave; 17: Mojtyny; 18: Babięta, 461th grave; 19: Szentcs-Sárgapart; 20: Āornoriĉen'ske; 21: Pruszcz Gdański; 22: Nordrup; 23: Pădureni, 34th grave; 24: Pădureni, 79th grave; 25: Panĉevo; 26: Szentcs-Sárgapart; 27: Tőrőkszentmiklős; 28: Zemplin, 13th grave; 29: Szeged Csongrádi str; 30: Endrőd-Szujókereszt; 31: Süttő Bulak I; 32: Alamyšik (CZARNECKA 2010, 230)

2. kép. Endrőd-Szujókereszt 27. sírjának övcsüngő díszei. Bronzcsengő; Kacsza alakú függő (VADAY-SZÓKE 1983, 85)
 Fig 11. The belt-hanging ornaments of the 27th grave of Endrőd-Szujókereszt.
 Bronze bell pendant; Duck-shaped pendant (VADAY-SZÓKE 1983, 85)

szén, deréktól az alsó lábszár végéig jegyezték fel a darabokat az elhunytak mellett.³⁹ A Szeged-Csongrádi úti temető 24. sírjában (Kat. 17), mind a két tégely az övcsüngőre akasztott egyéb tárgyak – bronzcsengő, gyöngyök stb. – között került elő. A szihalom-budaszögi X/2/A (Kat. 20) és a kiskundorozsma-subasai lelőhely 121. sírjában (Kat. 8) azonban a bal karnál helyezték el őket. A kiskundorozsma-subasai pixis inkább az övön lehetett a sírbeli elhelyezkedése alapján, ugyanis a bal kar belső felén a könyök közelében került elő (11. kép). A madarasi 622. sír (Kat. 11) esetében nem a bal, hanem a jobb oldalon, a könyök és a bordák között találták meg a pixist, de itt is az övre akasztva lehetett elhelyezve. Ebben az esetben feltételezem, hogy esetleg a felcsúszott öv jobb oldalán lehetett. A viseleti helyzet tekintetében megfigyelhető a bal oldal preferenciája. A legtöbb alkalommal a tégelyek a

test bal oldalánál helyezkednek el, és csak két alkalommal van adat arról, hogy a test jobb oldalára helyezték. Az egyik a már fentebb említett madarasi temető 622. sírja, a másik Szihalom-Budaszög X/2/A sírjának bronz pixise, amely a jobb karperec részét alkotta.

Az általánostól eltérően – vagyis az övön, övcsüngőn való megjelenés mellett – ritkább esetekben a karon és a mellkason, illetve nyakban is megfigyelhető a pixis. Kifejezetten érdekes ebből a szempontból a szihalom-budaszögi X/2/A sír második tégelye az elhelyezése miatt, ugyanis a két kis méretű ezüstpixis a mellkasrészről került elő. A két példány egy ezüstitlánc részét alkotta, melynek mindkét végét egy-egy ezüstfibula zárta. A másik, egy bronzból készült darab a karon – bordázott arany-, karneol- és kalcedonygyöngyök között – került elő (25. kép). A mellkason/nyakban való megjelenésre

³⁹ Endrőd-Szujókereszt, Hunedoara Timișană, Szeged-Csongrádi út, Tápiószele.

tehát a fentebb említett szihalmi temetkezés, továbbá az orosházi kislány sírja szolgáltatja a példát. Orosházán a gyermek koponyacsontjai között találtak, de hozzá kell tenni, hogy a gépi földmunkák során megbolygatták a fejrészt, és ezután az összetört koponyát a földmunkások emelték ki, így pontos helyzete ismeretlen.

A pixisek általában egyesével tűnnek fel a sírokban, de néhány esetben több darabot is találunk az elhunyt mellett. Ekkor általában kettesével figyelhetőek meg.⁴⁰ Ez alól kivételt képez Vojlovica-Pančevo 24. sírja (*Kat. 26*), ahol 3 bronzpixis is volt a

temetkezésben. A sírban lévő helyzetükre nem találtam adatot, de megfigyelhető, hogy ha több pixis van egy sírban, pozíciójuk általában azonos és főként az övön és övcsüngőn tűnnek fel (*3. táblázat*). A kivételt a már több ízben említett szihalom-budaszögi példányok alkotják, ahol az egyik darab a mellkason, míg a másik a jobb karon volt.

A feldolgozott adatok alapján elmondható, hogy a pixiseket döntő többségükben az övcsüngőre, illetve az övre akasztva hordhatták. Kisebb esetszámmal megjelennek a nyak- és mellkasrészen, valamint a karon is.

3. táblázat. Több pixist tartalmazó sír
Tab. 3. Graves with several pyxides

Lelőhely	Darabszám	Helyzet	Anyag
1. Hunedoara Timișană / Németságipuszta 3. sír	2 db	övcsüngő	bronz
2. Szeged, Csongrádi út 24. sír	2 db	övcsüngő	1 csont; 1 bronz
3. Szeged-Röszke, Sárosvölgy	2 db	ismeretlen	bronz
4. Szihalom-Budaszög X/A/2. sír	2 db	nyak és kar	1 ezüstpár; 1 bronz
5. Törökszentmiklós-Surján, Újtelep	2 db	ismeretlen	bronz
6. Vojlovica-Pančevo / Hertelendyfalva 24. sír	3 db	ismeretlen	bronz
7. Vršac-Trg Sava Kovačević / Versec 9. sír	2 db	ismeretlen	bronz

4. táblázat. A pixisek viseleti helyzetének megoszlása
Tab. 4. Distribution of the wearing position of pyxides

Lelőhely	Nyak/ mellkas	Kar	Öv	Övcsüngő	Lábfej között
1. Endrőd-Szujókereszt 27. sír				x	
2. Hunedoara Timișană / Németságipuszta 3. sír				x	
3. Hunedoara Timișană / Németságipuszta 3. sír				x	
4. Hunedoara Timișană / Németságipuszta 7. sír			x		
5. Madaras-Halmok 622. sír			x		
6. Óföldségy-Ürmös II. 221. sír					x
7. Orosháza, Fő tér	x				
8. Szeged, Csongrádi út 24. sír (csont)				x	
9. Szeged, Csongrádi út 24. sír (bronz)				x	
10. Szentcsanak-Sárgapart 22. sír (bronz)	x				
11. Szihalom-Budaszög X/2/A (ezüst)	x				
12. Szihalom-Budaszög X/2/A (bronz)		x			
13. Tápiószéle 53. sír				x	

⁴⁰ Szeged-Csongrádi út 24. sír; Szeged-Röszke, Sárosvölgy; Szihalom-Budaszög; Törökszentmiklós-Surján; Újtelep; Hunedoara Timișană 3. sír, Vršac 9. sír.

Lelőhely	Nyak/ mellkas	Kar	Öv	Övcsüngő	Lábfej között
14. Vršac-Trg Sava Kovačević / Versec 6. sír				x	
15. Vršac-Trg Sava Kovačević / Versec 9. sír				x	
16. Vršac-Trg Sava Kovačević / Versec 9. sír				x	
17. Vršac-Trg Sava Kovačević / Versec 10. sír				x	
18. Vršac-Trg Sava Kovačević / Versec 11. sír				x	
Összesen:	3 db = 16,66%	1 = 5,55%	2 = 11,11%	11 = 61,11%	1 = 5,55%

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK A PIXIS MELLÉKLETŰ SÍROK ESETÉBEN

A sírok tájolása általában D–É-i vagy attól néhány fokkal eltér nyugati irányban. Ez a tájolási irány a Kárpát-medencei szarmata temetkezések többségénél megfigyelhető.⁴¹ Néhány esetben azonban ettől eltérő tájolás is előfordul. Hunedoara Timișană 3. és 7. sírjainál ÉNy–DK, Kiskundorozsma-Subasa 26/78. 121. sírjánál pedig É–D tájolást jegyeztek fel. A szokásostól eltérő, ellentétes tájolású sírok csak ritkán tűnnek ki egyéb jegyekkel a környezetükből, és így van ezekben az esetekben is. Sem viseleti és mellékleti elemeikben, sem pedig egyéb temetkezési szokásban nem térnek el a szokványos szarmata síroktól.

A temetés folyamatáról kevés régészeti módszerekkel megfogható jelenség árulkodik. A pixist tartalmazó sírok esetében is kevés az ilyen jellegű információ. A sírgödör előkészítésének egy módja jelenik meg azonban a Hunedoara Timișană 7. sírjában, ugyanis a sírgödör alján elszórtan fehér mészkő/kréta por maradványait észlelték. A sírgödör mésszel vagy egyéb más fehér anyaggal való felszórása archaikus jelleg a szarmata temetkezésekben, ami a korszak előrehaladtával egyre ritkábbá válik. A szokást a tűzkultusszal hozzák összefüggésbe.⁴²

A koporsó használata általános jelenség a szarmata temetkezésekben. A katalógusban szereplő sírok közül a Hunedoara Timișană 3. és az Óföldaák-Ürmös II. temető 168. számú sírjaiban, továbbá a Szeged-Csongrádi út 24. sírjában észleltek koporsóra utaló nyomokat.

A kutatásban általánosan elterjedt feltételezés, hogy a sírokat, illetve azok egy részét egykor valamilyen jelzéssel látták el.⁴³ Ennek lenne bizonyítéka a módszeres rablás, mely sokszor irányítottan csak az „értékes” területekre irányul. A sírok jelölését illetően megfigyelhető, hogy nem csupán jelöletlen, de a körülárkolt sírokban is megjelennek a pixisek.⁴⁴ Kivételesnek számít Szihalom-Budaszög X/2/A számú jelöletlen aknasírja, amelyet kőpakolással fedtek. Ez a rítus igen ritkának számít a Kárpát-medencében.⁴⁵ A pixisek tehát egyaránt előfordulnak jelölt és jelöletlen sírokban.

A halottak pozícióját vizsgálva nem figyeltem meg kivételes esetet. Az elhunytakat általában a megszokott módon, háton fekvő, nyújtott testhelyzetben fektették a sírba. Kivételt képez ez alól az Orosházán feltárt kislány sírja, akit háton fekvő, térdben felhúzott lábbal a jobb oldalára fordítva helyeztek örök nyugalomra. A jobb kar a felhúzott térdekhez igazodott, kifelé enyhén megtört. A bal felkar a törzssel párhuzamos volt, míg az alkart a hasra helyezték.⁴⁶ Tájolása nem tér el a szokványostól, és a viseleti és mellékleti elemei is a „hagyományos” női/gyermektemetkezést tükrözik.

A szarmata sírokban ritkának számít a zsugorított és felhúzott lábú temetés mind nők, mind a férfiak körében.⁴⁷ Két ok merült fel e rendellenes temetkezések kapcsán: a boszorkányság vagy pedig a csoport, mely végső útjára engedte halottját, nem tartotta idegennek e rítust, habár a sírok

⁴¹ KULCSÁR 1998, 16.

⁴² KULCSÁR 1998, 27.

⁴³ KULCSÁR 1998, 35.

⁴⁴ Árokkeretes sírok: Derecske, Kösely-Tekeres II. (Kat. 2; 6. kép); Törökszentmiklós-Surján, Barta pusztá (Kat. 22; 29. kép).

⁴⁵ KULCSÁR 1998, 46.

⁴⁶ A madarasi temető 273. sírjának női halottja is így volt temetve, bár őt a bal oldalára fektették (KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 252).

⁴⁷ KULCSÁR 1998, 33; KÖHEGYI–VÖRÖS 2011, 252.

tájékoztatása ilyen esetekben eltér.⁴⁸ Esetünkben tehát a boszorkányságra vagy legalábbis valamiféle ki-rekesztésre kell gondolni, amit szintén alátámaszt az a tény, hogy az orosházi kislányt nem külön sírgödörbe, hanem egy árokba temették. Az újkori bolygatások okán azonban nem tudták megállapítani, hogy az árok a településhez vagy a temetőhöz tartozott. A feltárások során több alkalommal dokumentálható, hogy a település gödreiben vagy az árkokban, illetve egy sírt körülvevő árkokban található az elhunyt. Ennek magyarázataként több ok is felmerült: bűncselekmény, rituális szokás vagy egy támadás során elhantolt halott.⁴⁹ Kellő információ hiányában azonban egyelőre egyik felvetés sem igazolható biztosan. A kislány kirívó temetéséhez az is hozzájárulhatott, hogy csonthártyagyulladásban szenvedett. Ez a betegség igen kínzó és hosszú ideig tart, erős fájdalommal és duzzanatokkal jár, ami akár az alapvető mozgulatokra is kihat. Ezáltal még az is lehet, hogy betegsége okán is „érdemelte ki” a kivételes temetést, esetleg a korabeli emberek félhettek tőle, mert betegségét rossz, ártó szellem

vagy boszorkány ráolvasás következményének is tekinthették.

Az összegyűjtött temetkezéseknél szinte minden alkalommal egy személy feküdt a sírban, csupán Szeged-Röske Sárosvölgy lelőhelyen találtak kettős temetkezést. Itt egy 20-25 év körüli nő és egy csecsemő maradványait tárták fel. A gyermek a nő felső lábszárcsontjai közé volt helyezve. A kettős temetkezéseknél a leggyakrabban az anya-gyermek párosítás figyelhető meg. Ebben az esetben az elhunytak egy időben kerültek a sírba, nem pedig utólagos temetésről van szó, tehát valamilyen betegség vagy akár a szülés okozta komplikáció következtében hunytak el.⁵⁰ A sír két szelencét tartalmazott: egy palack és egy henger alakú bronzpixist. Sajnos, mivel a sírban lévő helyzetükről nincs adat, nem lehet tudni, hogy csak az anyához vagy a csecsemőhöz, esetleg megosztva mindkét félhez tartozott volna egy-egy darab.

A rendelkezésemre álló adatok alapján összességében elmondható, hogy a temetési rítus – sírok iránya, sírgödör előkészítése, a halott fektetése, a sír jelölése – nem függ össze a pixisek sírba tételével.

A PIXISEK ELŐFORDULÁSA ÉLETKOR ÉS NEMEK SZERINT

Összesen két pixis estében nem világos, hogy sírból került-e elő. Az egyiknél ismeretlenek a leletkörülmények, a másikat beszolgáltatták a múzeumban.⁵¹ A többi pixis kizárólag sírokból került elő. A szarmata leletanyagban csak női és gyermekvázak mellől adatolhatóak, eddig egy esetben sem találtam férfitemetkezésben nyomát.⁵² A gyermekvázak nemének meghatározása nehézkes, mivel a másodlagos nemi jellegek a pubertással alakulnak ki, így a gyerekeknél a nem meghatározása nem lehetséges ez alatt a kor alatt. Az Orosházán feltárt gyermekváz elhalálási kora 12-16 év közti, így itt már éppen meghatározható volt a nemi jelleg, mivel a gyermek a korcsoport végén, az ifjúkor elején járt. A váz rossz állapota miatt ugyan kevés

jelleg volt vizsgálható, de a medence nőies jelleget mutatott.⁵³

A pontos életkor szerinti megoszlás elemzését nehezíti az erre vonatkozó antropológiai vizsgálatok gyakori hiánya, valamint a szarmata népesség csontanyagáról általánosan elmondható rossz megtartás is. A rendelkezésemre álló információkból elmondható, hogy a vizsgált esetekben (8), a nőknél mindig *adultus* kort (6) állapítottak meg. Ezen kívül, egy *infans* I. és egy *infans* II. korcsoportú gyermek sírjában található pixis. A pontos kor meghatározás nélküli sírok döntő többségében felnőtt nők feküdtek, míg 2 esetben gyerek, és egy kettős temetkezésnél egy anya és gyermek közös nyughelyének melléklete volt.

⁴⁸ KULCSÁR 1998, 33.

⁴⁹ KULCSÁR 1998, 33.

⁵⁰ A gyerek elhalálási koráról, illetve korcsoportjáról, neméről nincs információ.

⁵¹ Csehfalva (*Kat. 1*); Nagykörű-Marsó Péter tanya (*Kat. 12*).

⁵² Azoknál a síroknál, ahol nem történt elemzés, vagy nem volt alkalmas a váz az antropológiai vizsgálatra, a mellékletek alapján történt a nemek meghatározása.

⁵³ A nemiségre utaló anatómiai jellegeket azonban a kora miatt így is csak korlátozottan lehet figyelembe venni (SÓSKÚTI–BALÁZS–RÓZSA 2012, 11).

HITVILÁGI HÁTTÉR

A korábbi fejezetek alapján jól látható, hogy a pixis nem túl gyakori eleme sem a szarmata viseletnek, sem pedig a sírmellékleteknek, ebből adódóan feltételezhetjük, hogy a használatának, valamint sírba helyezésének szerepe sem feltétlen lehetett mindennapi. A régészeti kultúrák hiedelemvilága és az ahhoz kapcsolódó tárgyak régészeti meghatározása összetett és többnyire nem egyszerű feladat, mivel sokszor nehéz eldönteni, hogy bizonyos tárgyak milyen okból kerülnek a sírba. Számos lehetőség felmerül

ennek kapcsán: eszköz, reprezentáció, rangjelzés, díszítő funkció vagy esetleg az óvó-védő szerepük. Segítséget nyújthatnak néhány esetben az egyes antik szerzők leírásai a tárgyak vagy egyes anyagok hiedelemvilágban betöltött szerepének meghatározására, továbbá a tárgy alakja, anyaga vagy a benne tárolt anyagok szolgálhatnak támpontul, mivel olykor éppen e tulajdonságok miatt válik amuletté egy tárgy. Ezek pontos funkcióját és a személyes tartalmát a temetkezésekben nem tudjuk pontosan meghatározni.

A KÁRPÁT-MEDENCEI PIXISEKKEL ELŐFORDULÓ MELLÉKLETEK

A korábbi publikációk nem tárgyalták a pixisek és a sírban megjelenő további viseleti és mellékleti tárgyakat, illetve azok kapcsolatát. A következőkben tehát erre térek ki.⁵⁴

A Kárpát-medencei pixiseket tartalmazó női- és gyermektemetkezések leletanyagának áttanulmányozása során kitűnik, hogy a sírok nagy részében egy leletcsoport kíséri a pixiseket: a csüngők (6. táblázat). A csüngőkön belül a csengők és a kagylók/csigák a leggyakoribbak, továbbá a lunula, baltacsüngő és egyéb csüngőtípusok is megfigyelhetők.⁵⁵ A katalógusban szereplő lelőhelyeknek az 58%-ában találhatóak meg, ami már számításba veendő arány (6. táblázat).

A sírok leletanyagában összességében a szokásos elemekkel találkozhatunk, mint a fibulák (számszerű, egy- és kéttagú aláhajlított lábú fibulák, korong- és térdfibula), különféle formájú és anyagú gyöngyökből álló (üveg-, karneol-, mészkő-, borostyán-, kalcedon-, inkrusztált gyöngyök) nyakláncok és karkötők, valamint ruha- és övdíszek, torquesek, karperecek, gyűrűk, övcsatok, tű, bronzkarikák, érmék, orsógombok, orsókarikák, vaskések és kerámia edények. A szokványos tárgyak mellett ugyanakkor feltűnnek különlegesebb, illetve rit-

ka leletek, továbbá arany- és ezüsttárgyak, mint a nyúl formájú fibula, ezüst korongfibula, aranyfóliás gyöngyök, aranylemezből préselt gyöngykeretes rozetták, ezüstlemezek, ezüst korongfibula, ezüst korongfibula emberi fej ábrázolással, ezüst fülbevalók, ezüst lándzsa alakú és kőberakásos fülbevaló, ezüstkarikák, aranylemezek.

A 6. összefoglaló táblázatból kitűnik, hogy legnagyobb arányban a csengők vannak jelen, mint kísérő elemek a pixis tartalmú sírokban. 9 lelőhely 11 sírjában összesen 16 darab látott napvilágot, ami a felgyűjtött temetkezéseknek mintegy 37%-át jelenti, a csüngővel ellátott síroknak pedig az 50%-át. E harangocskák, csengők minden esetben csüngőként funkcionáltak, csupán a viseleti helyzetükben van eltérés. Az övcsüngőn (3 lelőhelyen 5 sír),⁵⁶ karokon (2)⁵⁷ és a mellkason (2)⁵⁸ jelennek meg.⁵⁹ Ezek alapján elmondható, hogy főként az övcsüngőn hordták – 8 sírből 5 alkalommal – és csak két esetben a karokon. Fentebb már említettem, hogy két példány a mellkas környékéről került elő, melyek valószínűleg a nyakban lehettek. Anyagukat tekintve mindegyik bronzból készült egy kivétellel, mely a szentes-sárgaparti 22. sír vascsüngője. A sírban egyesével vagy kettesével jelentek meg a csengők. Egy temetőn vagy akár

⁵⁴ Problémásak a nagyon korán előkerült, szórványos darabok „leletegyüttese”, ahol nem lehet tudni, hogy mi tartozott a pixishez: pl. Hatvan-Budapest közötti vasútvonal (Kat. 4), Kecskemét-Máriavárosi téglagyár (Kat. 7).

⁵⁵ A csüngőtípusokra és azok gyakoriságára a fejezet későbbi részében térek ki részletesebben.

⁵⁶ Endrőd-Szujókereszt 27. sír (Kat. 3), Szeged-Csongrádi út 24. sír (Kat. 17), Vršac-Trg Sava Kovačević 6. sír (Kat. 27), Vršac-Trg Sava Kovačević 10. sír (Kat. 29), Vršac-Trg Sava Kovačević 11. sír (Kat. 30).

⁵⁷ Kiskundorozsma-Subasa 26/78. 121. sír: jobb és bal karon: 1-1 db (Kat. 8); Tápiószele 53. sír: 1 db (Kat. 21).

⁵⁸ Tápiószele 53. sír: 1 db (Kat. 21).

⁵⁹ 3 sír esetében nem ismerjük a helyzetüket: Hatvan-Budapest közti vasútvonal: 3 db (Kat. 4); Törökszentmiklós-Surján, Újtelep: 2 db (Kat. 23), Vojlovica-Pančevo 24. (Kat. 26).

egy síron belül eltérő típusokkal is találkozhatunk, mint például a vršaci lelőhelyen. A 11 sírből, melyek csengőt tartalmaztak, 5 esetben voltak párosával, míg a többi temetkezésnél egy-egy példány fordult elő. A páros daraboknál egy kivétellel mindig ugyanazon a helyen volt a két csengő: az övcsüngőn vagy a karkötőn egy, a karon kettő, vagy mindkét karon megsztva 1-1. A kivételt a tápiószelei 53. sír képezi, ahol a nyakban és karon találtak egy-egy darabot.

A 6. táblázat második vizsgált csoportja a kagylókat/csigákat tartalmazza, melyekből 7 lelőhelyen 12 darab látott napvilágot.⁶⁰ Ez a katalógusban szereplő lelőhelyek 29%-át, míg a csüngőt tartalmazó síroknak a 38%-át jelenti. A nagyméretű csigákat általában fémkarikára fűzték és nyakláncokon, karpereceken vagy övön viselték.⁶¹ Esetünkben 3 alkalommal az övcsüngőn és 1-1 esetben a karon és a nyakban helyezkedtek el.⁶² Általában egyesével található meg a szarmata női síroknak, de ritkán két vagy három példányt is helyeznek az elhunyt mellé. A Kovács–Vaday szerzőpáros megfigyelései alapján az ilyen sírok többsége gazdag, és egyéb viseleti szokásokban is kitűnnek a „szokványos” temetke-

zések köréből.⁶³ A releváns lelőhelyekből csak az óföldaák-ürmösi lelőhely 221. sírjából adatolható 2 *Cypraea* kagyló, mely leletanyaga alapján ugyancsak gazdag temetkezésnek számít (*Kat. 13; 17. kép*).

A harmadik vizsgált csoportot a pixisek kísérő mellékletei között megtalálható egyéb csüngőtípusok alkotják (6. táblázat). 18 temetkezésből 8 sírban található valamilyen egyéb csüngő – a csengőket, kagylókat nem számítva –, ami a lelőhelyek 33%-át jelenti. Legnagyobb arányban a baltacsüngők és a lunulák vannak (7-3), de emellett egy karikacsüngő, „doboz” alakú⁶⁴ és osztott bronzfüggők, egy kőből készült „fog” alakú függő, egy szkíta nyílhegy és borostyánfüggők is megtalálhatóak. Viseleti helyzetüket tekintve a nyakban és karokon figyelhetőek meg.

Külön vizsgálom a pixisek kísérő mellékletei közt a borostyán és kalcedon alapanyagú tárgyakat (5. táblázat). A táblázatból kitűnik, hogy a lelőhelyek közel 46%-ában találhatóak meg. Kalcedonból csak gyöngyök, míg borostyánból a gyöngyök mellett 1-1 kerek, illetve ovális függő és egy baltacsüngő is megtalálható. Helyzetüket tekintve a nyaklánc és karkötő részeként jelennek meg.

5. táblázat. Borostyán és kalcedon előfordulása a pixis mellékletű síroknak
Tab. 5. Occurrence of amber and chalcedony in grave with pyxides attachment

Lelőhely	Borostyán	Típus	Helyzet	Kalcedon	Típus	Helyzet
1. Hatvan-Budapest közti vasútvonal	x	gyöngy	ismeretlen	-	-	-
2. Kiskundorozsma-Subasa 26/78. 121. sír	x	függő	bal karkötő	x	gyöngy	jobb karkötő
3. Lovrin	x	gyöngy	nyaklánc	-	-	-
4. Óföldaák-Ürmös II. 221. sír	x	gyöngy	öv	-	-	-
5. Szihalom-Budaszög X/2/A sír	-	-	nyaklánc	x	gyöngy	karkötő
6. Szeged-Röszke, Sárosvölgy	x	gyöngy	ismeretlen	x	gyöngy	nyaklánc
7. Tápiószele 53. sír	x	gyöngy; függő	nyaklánc; karkötő	-	-	-
8. Törökszentmiklós-Surján, Barta Puszta 1933/1. sír	x	gyöngy	ismeretlen	-	-	-
9. Vojlovica-Pančevo / Hertelendyfalva 20. sír	x	gyöngy	ismeretlen	-	-	-
10. Vojlovica-Pančevo / Hertelendyfalva 24. sír	x	baltacsüngő	ismeretlen	-	-	-
11. Vršac-Trg Sava Kovačević / Versec 9. sír	x	gyöngy	ismeretlen	-	-	-
Összesen: 45,83%	41,6%			12,5%		

⁶⁰ Hatvan-Budapest közti vasútvonal: 3 db (*Kat. 4*); Kiskundorozsma-Subasa 26/78. 121. sír: 1 db (*Kat. 8*); Szentes-Sárgapart 22. sír: 2 db (*Kat. 19*); Törökszentmiklós-Surján, Barta pusztája: 3 db (*Kat. 22*); Óföldaák-Ürmös II. 221. sír: 2 db (*Kat. 13*); Vršac-Trg Sava Kovačević 9. sír (*Kat. 28*); Vršac-Trg Sava Kovačević 11. sír (*Kat. 30*).

⁶¹ VADAY 1989, 58.

⁶² Törökszentmiklós-Surján, Barta pusztája 3 és Endrőd-Szujókereszt 1 darabja kagylógyöngynek voltak kialakítva.

⁶³ Például két fibula viselete (KOVÁCS–VADAY 1999, 263).

⁶⁴ A leírásban ezzel a terminussal írják le. Képet nem találtam a tárgyról, így nem tudtam pontosabban meghatározni.

Egy síron belül akár több különféle csüngő is megjelenhet.⁶⁵ A csüngő, kagyló, egyéb csüngők együttes elhelyezését 3 sírnál lehet megfigyelni. Kiskundorozsma-Subasa 26/78. 121. sírjában az elhunyt mind a két karján karkötőt viselt. A jobb karján lévő kalcedonyöngyökből álló karkötőn, a bronzcsüngő mellett helyet kapott még egy ovális bronzkarika, kauri kagyló, festett mintás üveggyöngyök és egy gyűrű alakú bronzlemez. A bal karkötőt bronzkarikára fűzött borostyán és szkíta nyílhegy, bronzcsüngő, két mészkőgyöngy, festett üveggyöngy, karneolgyöngy és bronzspirál alkotta (12. kép). Az endrőd-szujókereszt 27. sírban szintén megtalálható a csüngő, amelyet egy kacsá alakú bronzcsüngővel és egy töredezett gömbös hegyikristállyal az övcsüngőn helyeztek el, egy kagylógyöngy pedig a nyaklánc részét képezte (10–12. kép). Vršac-Trg Sava Kovačević 11. sírjában az elhunyt az egykori övcsüngőjére 2 csüngő

és egy kagyló volt felvarrva, valamint 5 baltacsüngő is jelen volt a sírban, de helyzetük ismeretlen (39. kép). A tápiószelei 53. sírban ugyan kagyló/csigá nem található, de a nyaklánc részét alkotta egy borostyángyöngy és függő, aranylunula, csüngő, továbbá a bal karkötőn még egy csüngőt helyeztek el (28. kép). A fej környékén egy fog alakú csüngő került elő.

Összességében megfigyelhető, hogy a pixiseket gyakran kultikus jelentéssel rendelkező tárgyak kísérik, melyek jellemzően a csüngők, kagylók/csigák és különféle csüngők, mint a baltacsüngők vagy lunulák. Legtöbb esetben a csüngők jelennek meg a pixisek mellett rendszerint azokkal együtt az övcsüngőn, több esetben a kagylókkal/csigákkal, továbbá gyakorta egyéb csüngők is kísérik, melyek főként a nyakban és karokon jelennek meg. Mindemellett nem ritka többféle csüngő vagy kultikus elem együttes sírba helyezése sem.

6. táblázat. A pixisekkel leggyakrabban előforduló mellékletek
Tab. 6. The most common attachments with pyxides

Lelőhely	Csüngők	Helyzet	Kagyló/csigá	Helyzet	Csüngők	Helyzet	Lelet-körülmények
1. Endrőd-Szujókereszt 27. sír	1 db	övcsüngő	1 db kagylógyöngy	nyak	kacsá alakú bronz csüngő	övcsüngő	bolygatatlan
2. Hatvan-Budapest közti vasútvonal	1 db	-	2 db kagyló	-	-	-	ismeretlen
3. Kecskemét-Mária-városi téglagyár	-	-	-	-	1 db doboz alakú függő	-	ismeretlen
4. Kiskundorozsma-Subasa 26/78. 121. sír	2 db	jobb kar	1 db kagyló	jobb kar	1 db karika-csüngő	jobb kar	bolygatatlan sír
		bal kar			1 db szkíta nyílhegy	bal kar	
					1 db borostyánfüggő	bal kar	
5. Lovrin	-	-	1 db kagylótöredék	-	-	-	ismeretlen
6. Nagykorú, Marsó Péter tanya	-	-	-	-	3 db bronzfüggő	-	ismeretlen
					1 db lunula		
7. Óföldaák-Ürmös II. 221. sír	-	-	2 db kagyló	övcsüngő	-	-	lábtól lefelé bolygatott

⁶⁵ Általában egy-egy csüngővel, ritkábban akár több példánnyal is találkozhatunk síronként, például a tápé-malajdoki temető 24. sírja, ahol a torquesre fűzött állatfog mellett még egy átfűrt pénzérme és egy farkasfog volt az elhunyt mellett (VÖRÖS 2005, 139), a szeged-tápéi temető 28. sírja és az endrőd-szujókereszt 49. sírja (VÖRÖS 1996, 155).

Lelőhely	Csüngők	Helyzet	Kagyló/csigá	Helyzet	Csüngők	Helyzet	Lelet- körülmények
8. Szeged, Csongrádi út 24. sír	2 db	övcsüngő	-	-	1 db lunula	nyak	állatjárás bolygatta
9. Szentes-Sárgapart 22. sír	1 db	mellkas	-	-	-	-	nem ismertek a részletek
10. Tápiószéle 53. sír	2 db	mellkas	-	-	1 db „fog” alakú függő	bal kar	bolygatatlan
		bal kar			1 db arany lunula	nyak	
					2 db boros- tyánfüggő	nyak	
11. Törökszentmiklós- Surján, Barta Pusztá	-	-	3 db kagy- lógyöngy	-	-	-	ismeretlen
12. Törökszentmik- lós-Surján, Újtelep	2 db	-	-	-	-	-	ismeretlen
13. Vojlovica-Pančevo / Hertelendfalva 20. sír	-	-	-	-	1 db ezüst baltacsüngő	-	nem ismert a részletek
14. Vojlovica-Pančevo / Hertelendfalva 24. sír	1 db	-	-	-	1 db balta- csüngő (bo- rostyán)	-	nem ismert a részletek
15. Vršac-Trg Sava Kovačević / Versec 6. sír	1 db	övcsüngő	-	-	-	-	nem ismert a részletek
16. Vršac-Trg Sava Kovačević / Versec 9. sír	-	-	1 db csiga	övcsün- gő			
17. Vršac-Trg Sava Kovačević / Versec 10. sír	1 db	övcsüngő	-	-	-	-	nem ismert a részletek
18. Vršac-Trg Sava Kovačević / Versec 11. sír	2 db	övcsüngő	1 db csiga	övcsün- gő	5 db bronz baltacsüngő	-	nem ismert a részletek
Összesen (lelőhely):	9=50%		7=38,88%		8=44,44%		
Összesen (darab):	16 darab		12 darab		21 darab		
Összes lelőhelyhez képest: 14 esetben =5 8,33%	37,5%		29,17%		33,33%		

A SZARMATA LELETANYAGBAN ELŐFORDULÓ AMULETTEK ÉS AMULETT JELLEGŰ TÁRGYAK

Az amulett viselésének szokása és sírba helyezése általános jelenség a Kárpát-medencében. A római provinciális lakosság, a szarmata és germán népcsoportok, illetve az avar kori etnikumok egyaránt gyakorolták. Az őskortól kezdve szolgálhattak amu-

lettként a növények egyes részei, az állatcsontok, fogak, különféle tárgyak (például csüngők), melyeket a halottal a sírba helyeztek. Az amuletteket leggyakrabban a védelemre szoruló gyermekekkel és nőkkel temették el, ritkábban a férfiakkal.⁶⁶

⁶⁶ NAGY 2005, 105.

Az amulett tehát egy olyan tárgy, amelyet az ember magánál tart, illetve megőriz, a teste közelében viseli vallási vagy mágikus okok miatt. Ez a tárgy lehet szerves vagy szervetlen anyagból és gyógyító, bajelhárító, védelmet nyújtó vagy szerencsehozó sajátosságot tulajdonítanak neki. Használata szinte egyetemes és általános már a civilizáció kezdete óta mindmáig.⁶⁷

Magát a szót Plinius használja először *Naturalis Historia* c. művében, aki különböző növényi, állati és emberi részeket, olykor szerveket és egyes drágaköveket is amulettként határoz meg. Többek között ilyen a borostyánkő is, mely a szarmata népesség egyik jellegzetes tárgyainak, a gyöngyöknek is alapanyagául szolgált. „*Csecsemőkre akasztva amulettként igen jótékony...*”⁶⁸

Az amulett fogalmának kapcsán több véleménnyel találkozhatunk a szakirodalomban: a latin és ógörög eredet, miszerint a latin *amuletum* és az ógörög *amylon* eredetileg valamilyen keményítőtiszt fajtát jelölt, amelynek a jelentéstartalma idővel megváltozott és a „keménység, erősség” vette át e helyét. Ez már közelít az általunk használt amulett fogalmához. A latin eredet kapcsán továbbá az „elhárít, megakadályoz” jelentésű latin *amoliri* igét is meg kell említeni.⁶⁹ Az amulett szó mai jelentésével kapcsolatban az arab eredet is felmerül, miszerint a szó a *hamâlet*-ből származik, melynek jelentése csüngő vagy függő.⁷⁰ Az arab eredet és az említett *hamâlet* szó melletti érvet olvashatunk az 1898-as *Harpers Dictionary of Classical Antiquities*-ben is, de a szerző úgy véli, hogy már a homéroszi *Odüsszeiából* ismerünk utalásokat a *μῶλυ* – *mólü* – nevű növény bajelhárító szerepéről. Az amulett fogalma kapcsán érdemes megemlíteni a talizmán kifejezést is, melynek jelentése összeforrt az amulettéval és egymás szinonimájaként is használja mind a köz-, mind pedig a tudományos nyelv. Ennek oka e két szó európai elterjedésében keresendő, minthogy a 18. században váltak ismertté és terjedtek el, habár különbségük talán abban rejlik, hogy a talizmánt inkább csak szerencsehozó tulajdonsággal ruházzuk fel.

A Kárpát-medencei szarmata temetkezések és egyben a szarmata viselet jellegzetes tárgytípusai közé tartoznak a csüngők, melyek közül több típusnál is felmerül azok amulett jellege, ilyenek a balta-, vödör-, karika alakú csüngők, lunulák, átfűrt érmék, függesztőfüles gyöngyök, *Cypraea* kagylók és csigák, továbbá különböző állatfogak/csontok, csengők stb. Egyes darabok csak egyszerű viseleti elemek voltak, de bizonyos esetekben számolnunk kell a szimbolikus jelentéstartalmukkal is, így lehettek óvó-védő, baj-, betegségelhárító, és/vagy szerencsehozó tárgyak. Ezt alátámaszthatja az is, hogy általában a védelemre szoruló nők és gyermekek sírjaiból kerülnek elő. Az amulettként vagy talizmánként kezelendő csüngő típusok nem csak a szarmaták körében terjedtek el, hanem sokszor a Baltikumtól – és tőle északra –, illetve a sztyeppén át egészen a Fekete-tengerig és nyugaton is széles körben használatban voltak a népvándorlás és a kora középkor időszakában egyaránt.

Vörös Gabriella 2005-ben megjelent tanulmányában kiemeli a csüngők esetleges amulettfunkcióját a gyermeksírok kapcsán.⁷¹ Kutatásai alapján a legtöbb csüngővel ellátott sír gyermektemetkezés volt, ezek közül is a leánygyermeké volt népe-sebb, emellett a felnőtteknél szintén nők sírjaiból kerülnek elő és csak ritkábban a férfiakéból. A csüngők általában a nyak és a mellkas környékén fekszenek, olykor nyakláncba fűzhették őket, ugyanakkor a torquessekkel együtt is előfordulnak.⁷² A csuklónál, az övön/övcsüngőn és néhány esetben a tarsoly környékén is megtalálhatóak.⁷³

A különféle csüngők a kora és középső szarmata időszak női és gyermeksírok elemei, melyeket egyaránt hordtak a nyakban, karon és az övcsüngőn. Több kutató szerint a bronzból készült példányok – mint esetünkben is – római gyártmányok lehetnek és csak az egyszerűbb vasból készült darabok lehetnek helyi gyártmányok.⁷⁴ Az Endrőd-Szujókereszt 27. sírjának csengője (2. kép) a legérdekesebb, mivel

⁶⁷ FREIRE-MARRECO 1908, 392.

⁶⁸ PLINIUS 37, 12. 50–51.

⁶⁹ HERDICK 2001, 18.

⁷⁰ MOGK 1911, 80.

⁷¹ VÖRÖS 2005, 127–150.

⁷² VÖRÖS 2005, 139.

⁷³ GULYÁS 2015, 144.

⁷⁴ VADAY 1989, 59; VÖRÖS 1996, 132.

másodlagosan felhasznált elemekből áll.⁷⁵ A csengők jellegzetes elemei tehát a női és gyermeksíroknak, ugyanakkor a csengőknek – a hétköznapi és díszítő funkció mellett –, mint zajkeltő tárgyaknak felmerül az amulett szerepe is. A csörgéssel a rossz, illetve a baj elhárítása⁷⁶ és a figyelemfelkeltés lehetett a cél, továbbá vallási szertartásoknál is felütönik.⁷⁷ Elképzelhető ugyanakkor kettős funkció is: a hangkeltés egyben bajelhárító szerepet is betölthetett a csengés előidézésekor.⁷⁸

A kagylók és a csigák – fajuktól eltekintve – általános apotropaikus funkcióval bírtak, emellett a vízben honos kagylók a tisztaságot és az életerőt szimbolizálták. Az eltérő fajok pedig különféle jelentéstartalommal is rendelkeztek.⁷⁹ Ezeket a különféle típusú kagylókat elsősorban a nők kultikus célokra használták, és minden korosztály temetkezésében megjelennek. Amulettként főként a nőiességgel és a termékenységgel⁸⁰ hozza a kutatás összefüggésbe, de ezen felül szélesebb értelemben véve a szemmel

verés elleni óvó-védő szerepe⁸¹ is felmerült, melyet népi hagyományok is alátámasztanak.⁸² A kígyófejhez érzett hasonlóságuk miatt a betegségek és a balszerencse elleni oltalommal is kapcsolhatóak.⁸³

A lunula mint hold alakú csüngő a női sírok amulett ékszere. A nők és a leányok amulettként hordták, és kedvelt ajándéknak számítottak a források alapján.⁸⁴ A Hold mint szimbólum már az őskortól kezdve a megjelenik számos kultúra hiedelemvilágában, és különféle jelenségeket, isteneket, babonákat fűztek hozzá. A Hold általában a női princípium, az odaadás, a termékenység, a természet ciklikusságának, változékonyságának jelképe. A pixiseket kíséző példányok mindegyike aranyból készült és két példányon az aranyhorizontra jellemző kék berakás is megfigyelhető. Jellemzően a női és gyermeksírok sajátjai és nyakban viselték őket. Nem képeznek kivételt ez alól a katalógus lelőhelyei sem.

A baltacsüngők⁸⁵ szerepe a temetkezésekben még egyelőre nem teljesen tisztázott. Mindenképp hang-

⁷⁵ A félgömb test egy egykori bútorveret vagy kard/tőr markolatgombjának fejlapja lehetett. A csengő nyelvét „gömbös gyűrű” alkotta, mely karikatípust a La Tène-ből kialakult kelta forma továbbélésének határozta meg (VADAY–SZÓKE 1983, 110).

⁷⁶ A leprásokat a középkorban csengő viselésére kötelezték, hogy ezzel figyelmeztessék az egészségeseket a veszélyre.

⁷⁷ A keresztény világban a megszentelt csengő/harangszónak apotropaikus szerepet tulajdonítottak.

⁷⁸ HORVÁTH 2009, 34.

⁷⁹ Az antik világban például a tuskés bíborcsiga héjakat a boszorkány pillantásával szembeni védelemhez és a gyógyulás elősegítésére szolgáló porok és kenőcsök készítésére is használták, melyek fogfájás és a daganat ellen óvtak (BOBROVSKAIA 2001, 223).

⁸⁰ Közvetett bizonyíték lehet erre egy tuskés bíborcsiga medál, amelyet egy falosz alakú római amulettel találtak együtt egy 4–5. század eleji bajorországi temetkezésben (BOBROVSKAIA 2001, 223).

⁸¹ A gyerekek esetében a szemmel verés gyakori tünetének tartották a betegeskedést, hirtelen rosszulletet, a sokáig tartó sírást vagy akár az álmatlanságot is.

⁸² Jász nők és kislányok sírjaiban is megtalálhatóak, gyöngyosorba foglalva vagy fonatra fűzve a nyakban viselték (KOVÁCS 2001, 253).

⁸³ KOVÁCS 2001, 253.

⁸⁴ FACSÁDY 2007, 27.

⁸⁵ A baltacsüngőknek 3 típusát különítette el Gulyás Gyöngyi a formai jegyek alapján: I.1. Egyszerű, tagolatlan testű alcsoportjai: I.1.1. Széles háromszögletes pengéjű, enyhén lekerekített élű, lekerekített sarkú csüngők (pl. Bükkábrány-Bánya XV. lelőhely, szórvány; Ecsér 7. lelőhely 2997. sír; Endrőd-Kocsorhegy 41. sír). I.1.2. Hosszú nyakú, megnyúlt állapú darabok, amelyek nyakrésze jól elválik a pengétől. A penge magassága a tárgy fele vagy kevesebb. Az élük lekerekített (pl. Érsekhalma-Hildpuszta, szórvány; Hajdúnánás-Mályvás, szórvány; Hajdúnánás-Polgár szórvány). I.1.3. Nyújtott testű, hosszúkás háromszög alakú, alig kiszélesedő pengéjű, lekerekített élű csüngők (pl. Domaszék-Nagy Mátyásdülő 82. sír; Nagyút-Göboly-járás 5. sír; Madaras-Halmok 143. sír). I.1.4. Viszonylag széles nyakú, egyenes köpűfalú, hosszúkás, nyújtott, keskeny (pl. Tiszaföldvár-Téglagyár 66. sír; Törökszentmiklós-Surján Újtelep, homokbánya 41. sír; Üllő 5. lelőhely 5619. sír). I.1.5. Széles, rövid, egyenes nyakú, az alsó részükön enyhe ívben kiszélesedő lapú, lekerekített élű csüngők (pl. Budapest-Rákócscsaba, Péceli út 51. sír; Csárdaszállás 12. sír; Tiszaföldvár-Téglagyár 14. és 70. sír). I.1.6. Keskeny, rövid nyakú, trapézos testű, lekerekített élű csüngő (Kiskundorozsma-Daruhalom III. lelőhely 250. sír; Nyíregyháza-Felsősim, Gyebrás-tanyától északkeletre 175. sír). I.2. ún. szárnyas balta alakú csüngők (pl. Apátfalva-Nagyútdülő 182., 189., 200. sír; Csanádpalota-Sulyok-tanya, szórvány; Hódmezővásárhely-Erszébet, Új község 4. sír) (GULYÁS 2015, 133–138).

II.1. Keskeny köpűvel és fokrészrel rendelkező, az él felé ívesen kiszélesedő pengéjű és félkörívszerűen lekerekített élű darabok (pl. Abony-Fábián-tanya 9. sír; Csanádpalota-Országhatár 221. sír; Dóc 6. sír; Felsőjózsa 1. vagy 2. sír; Hajdúnánás-Béres-dűlő, szórvány; Kétegyháza). II.2. Keskenyebb vagy szélesebb köpűs, fokrész nélküli, a tárgy középső vagy alsó harmadától az él felé hirtelen kiszélesedő pengéjű lekerekített élű, L alakú bárd (Óföldreák-Ürmös I. lelőhelyről 4. és 114. sír; Tápé-Malajdok A 29. sír) (GULYÁS 2015, 138–139).

III.1. Keskeny nyakú, ívesen vagy egyenesen kiszélesedő, legyezőszerű pengéjű darabok, amelyek éle egyenes vagy enyhén ívelt. A köpűjük fala mindig egyenes, tagolatlan, és a nyakrész alatt hirtelen szélesednek ki (pl. Madaras-Halmok 148, 164.

súlyos azonban szimbolikus jelentéstartalmuk, pl. óvó-védő/bajelhárító szerepük, ahogy azt az apátfalvi temető kapcsán megfigyelték.⁸⁶ Mint azt már az antropológiai részben említettem, Kujáni Yvett a csüngők amulett szerepét vizsgálta a paleopatológiai elváltozások tükrében. Úgy véli, hogy ezeket az amuletteket nem csak szerencsehozó funkciójuk okán, de betegség/fájdalom elűzésére is használhatták.⁸⁷ Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy az egész tárgycsoportra értelmezhető ez a specifikum,⁸⁸ mindazonáltal esetleges helyi szokásokkal, területi eltérésekkel is számolni kell.⁸⁹ A balta szimbolikus jelentése számos korban és kultúránál megjelenik világszerte.⁹⁰ Többek között összefüggésbe hozzák a fájdalom „elvágasával” és a kínok megszüntetésével. A baltacsüngőknél megfigyelhető az egy- és többszüngős viselet is.⁹¹ Vršac-Trg Sava Kovačević 11. temetkezéséből egyszerre 5 bronzpéldánya is előkerült, ami igencsak ritkának számít (39. kép).⁹² Több esetben megfigyelhető volt egy síron belül más kultikus tárggyal való előfordulása. Az egyéb csüngők között fülezett érmék, *Cypraea* csigák, félhold és vödör alakú, illetve lemezből kivágott, kerek, szív vagy levél alakú csüngők említhetők meg.⁹³ Mint a korábbi fejezetből kiderül, a pixiseket kísérő mellékletek között is megjelennek e tárgyak.

A szarmatáknál a díszítő és talán amulettfunkcióval bíró gyöngyök már a sztyeppén is használatban voltak és viseletük végig követhető a szarmata kor folyamán a Kárpát-medencében. E gyöngyök esetében mindazonáltal ingoványos talajra tévedhetünk,

mivel kultikus, szakrális jellegük vitatott. Megtalálhatjuk egyes auktorok erre vonatkozó feljegyzéseit, melyek egyes anyagok óvó-védő szerepét említik,⁹⁴ de ezt egyelőre nem lehet hitelesen alátámasztani, így mindenképp kellő kritikával kezelendő a különféle gyöngyök amulettként való értelmezése. Az ilyen típusú amulettek különleges anyagból készültek: borostyán, hegyikristály vagy kalcedon. A Szokolova mogilai (Ukrajna) Kr. u. 1. századra datálható gazdag női temetkezésből összesen 67 amulett került elő (3. kép). Az amulettfunkciójú gyöngyök anyaga gagát, üveg, jáspis, hematit, barna kalcedon, mészkő, kréta. Ezen kívül 5 *Cypraea* amulettje és 4 kagylóamulettje volt. Számos darab csontból készült, az egyik egy egyiptomi emberábrázolás volt, amely a termékenység kultuszhoz kapcsolható, a másik egy stílustű, melynek fejét egy állatot tartó kéz jelenít meg. A gyűrűi közül az egyik barna karneolból készült, melyet béka formájú kőberakás ékített. Fémből készült amulettjei közül egy kéz, egy fallosz és három vödör alakú csüngő, egy bronz nyílhegy, miniatűr ezüst bográcscsüngő, aranyfüggők, *scarabeus* alakú és⁹⁵ cápa fogból készült gyöngyök is helyet kaptak a sírban.⁹⁶

A luxuscikknek számító borostyánból főleg ékszereket, nyakláncra fűzhető gyöngyöket és díszfüggőket készítettek. A Kr. u. 1–2. században indul meg a fellendülése. A *Barbaricum*ban a Przeworsk- és Wielbark-kultúra körében borostyánfeldolgozó műhelyek alakultak ki, ahol gyöngyöket és díszfüggőket is faragtak. Amulettfunkciójáról már idősebb

és 204. sír; Budapest-Rákospalota, Péceli út 51. sír). III.2. Hosszú, keskeny, majdnem párhuzamos falú és lekerekített élű (Kompolc-Kistérségi tanya 25. objektum; Nyíregyháza-Felsősimon, Gyebás-tanyától északkeletre lh. 350. sír). III.3. Lekerekített sarkú, trapéz alakú, mészkőből vagy egyéb kőzetből faragott, felső részükön átfűrt csüngők (Ecsér 7. lelőhely 1902. sír; Kiskundorozsma-Subasa 121. sír; Kiszombor B temető 74. sír). III.4. A balták és a bárdok közötti átmeneti forma (Bugac-Bimbó, Juhász-tanya, szórvány) (GULYÁS 2015, 139–140).

⁸⁶ KUJÁNI 2015, 33–62.

⁸⁷ Kujáni Yvett számos további sírt vetett vizsgálat alá, melynek az eredménye a következőképpen alakult: a csüngős sírok mintegy 25 százalékánál volt megállapítható valamilyen patológiai elváltozás. (KUJÁNI 2015, 42).

⁸⁸ Ez minden olyan tárgynál érvényes lehet, melynél felmerül az amulett jelleg.

⁸⁹ GULYÁS 2015, 142.

⁹⁰ A neolitikumból ismerünk olyan darabokat, melyek mocsárba dobott áldozati eszközként kerültek elő. Egy troldebjergi ház agyagpadlójában, egy edény mellé téve, éllel felfelé fordítva látott napvilágot egy balta, míg a hódmezővásárhely-kökénydombi telep egyik házában álló agyagláda sarkaiba élével felfelé állított kőbaltákat tapasztottak védő, bajelhárító céllal (GULYÁS 2015, 130).

⁹¹ GULYÁS 2015, 143.

⁹² Sírban lévő helyzetük nem ismert.

⁹³ GULYÁS 2015, 142.

⁹⁴ Idősebb Plinius a *Naturalis Historia* c. művében többek között a borostyán óvó/védő tulajdonságát említi.

⁹⁵ Kobjakovo 10. sírjában is találtak ilyen tárgyat, egyéb számos szakrális tárgy mellett.

⁹⁶ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011, 213.

3. kép. Szokolova mogila-i papnő viseletének rekonstrukciója
(ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011, 212)

Fig. 3. Reconstruction of the dress of the priestess Szokolova
Mogila (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011, 212)

Plinius is megemlékezik művében: „Közben kitá-
lálták a borostyán gyógyászatban való használatát
is, de a hölgyek nem ezért kedvelik. Csecsemőkre

akasztva amuletként igen jótékony. Callistratus
említi, hogy minden életkorban használ a zavaró-
dottság és a vizeleti panaszok ellen italként vagy
amuletként”.⁹⁷ A borostyán tehát napjainkig meg-
őrizte ősi varázsát, hiszen kozmetikai termékek
alapanyagaként a szépség megőrzéséhez, továb-
bá az egészségmegőrzéshez is használják. Főként
emésztési és meghűléses betegségek esetén ajánl-
ják. Mindemellett, a kisgyermek fogzásánál is
javasolják, mivel úgy tartják, hogy gátolja a fertő-
zések elterjedését, megkönnyíti a kisgyerekek foga-
inak kinövését és lázcsökkentő hatású.

A Kárpát-medence szarmata leletanyagában nem
túl gyakori, de szintén megtalálható a hegyikris-
tály.⁹⁸ Már az ókortól kezdve használták gyógyá-
szati célból. Óvó-védő amuletként a betegségek
elhárítására, és az ártalmas erők ellen szolgált, va-
lamint úgy tartották, hogy megkönnyíti a szülést és
a női termékenységére is jó hatással bír, továbbá, a
tisztaság fogalmát szimbolizálva a „tisztátalanság”
ellen is védelmet nyújthatott.⁹⁹ Idősebb Plinius is
említi művében: „azt találom az orvosoknál, hogy
szerintük a test elhamvasztásának az a leghelyesebb
módja, ha egy kristálygömböt a nap sugarai felé
fordítva gyújtjuk meg a tüzet”.¹⁰⁰

Kiemelendő, hogy az eltérő kultúrkörökben az
azonos tárgy típusokat óvatosan kell kezelni a kü-
lönböző népek és korok esetén, ugyanis nem min-
den típusnak vehették át a funkcióját vagy óvó-védő
szerepét. Azzal is számolni kell, hogy más-más né-
pek ugyanazokat a típusokat hasonló vagy eltérő
céllal használhatták, de nem vették át másik kultúr-
körtől, hanem helyileg fejlődtek ki.¹⁰¹ A kérdé-
ses amulettfunkció mellett kihangsúlyozandó, hogy
egyres lelettípusokat pusztán reprezentáció céljából
vagy rangjelzőként viselhettek, így a mindennapi
vagy a halotti viselet részeként is lehetségesek, ez-
által apotropaikus tartalmuk nem minden esetben
lehetett. Egyes tárgyakat praktikus okok miatt is
maguknál tarthattak vagy személyes tartalommal
is felruházhattak, de a leletek ilyen jellegű hátterét
nem tudjuk vizsgálni.

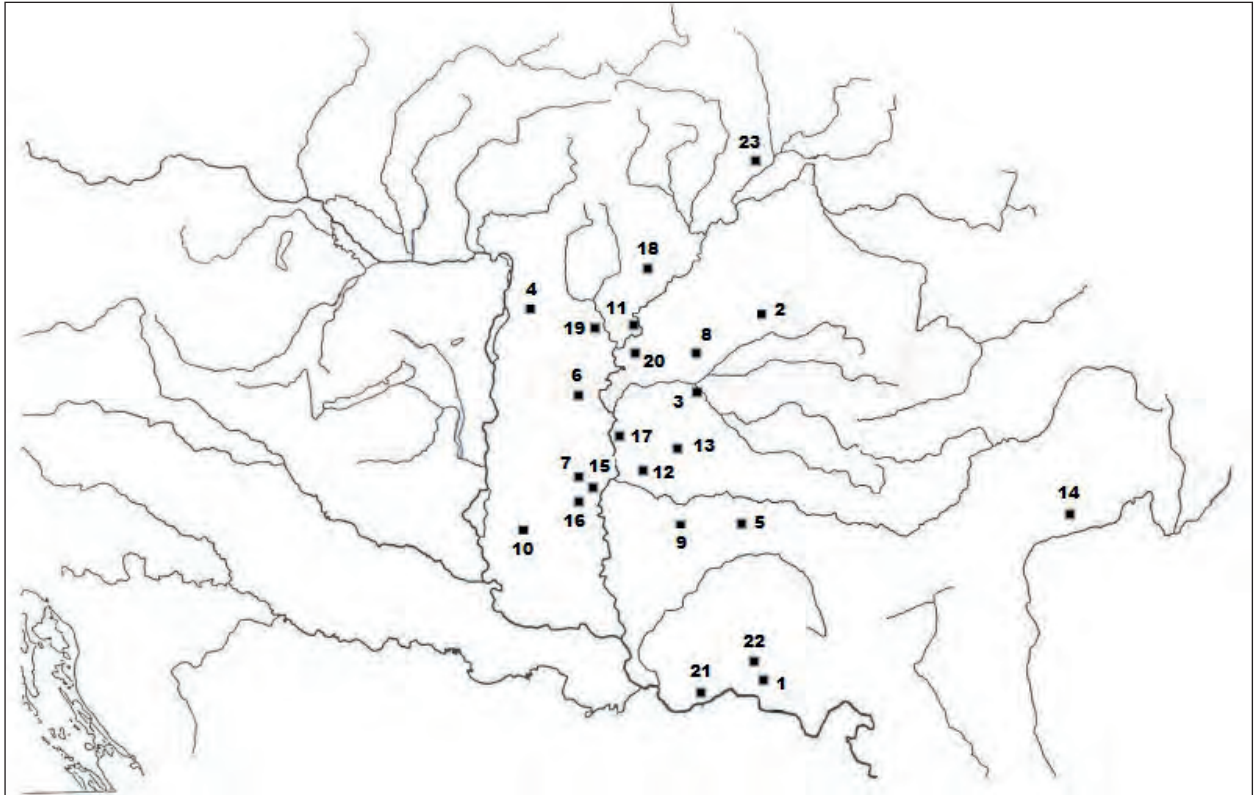
⁹⁷ PLINIUS 37, 12. 50–51.

⁹⁸ Kiskőrös-Csukástó-Rác kút 6. sírjából került elő hegyikristály (PÁRDU CZ 1941, 20).

⁹⁹ LOSERT–PLETERSKI 2003, 264.

¹⁰⁰ PLINIUS 37, 10. 28.

¹⁰¹ Például a csontok vagy a fogak viselése, melyek magát az állatot, annak az erejét testesítették meg.

4. kép. A pixisek elterjedése a Kárpát-medencében. 1: Csehfalva / Česko Selo (Szerbia); 2: Derecske-Kösely, tekeres II; 3: Endrőd-Szujókereszt; 4: Hatvan-Budapest közti vasútvonal; 5: Hunedoara Timișană / Németságipusztá (Románia); 6: Kecskemét-Máriavárosi téglagyár; 7: Kiskundorozsma-subasa 26/78; 8: Kisújszállás-Porosállás; 9: Lovrin (Románia); 10: Madaras-Halmok; 11: Nagykőrű, Marsó Péter tanya; 12: Óföldréak-Ürmös II; 13: Orosháza, Fő tér; 14: Pádureni / Sepsibesenyő (Románia); 15: Szeged, Csongrádi út; 16: Szeged-Röszke, Sárosvölgy; 17: Szentes-Sárgapart; 18: Szihalom-Budaszög; 19: Tápiószele; 20: Törökszentmiklós-Surján; 21: Vojlovica-Pančevo / Hertelendyfalva (Szerbia); 22: Vršac-Trg Sava Kovačević / Versec (Szerbia); 23: Zemplín / Zemplén (Szlovákia)

Fig. 4. Spread of pyxides in the Carpathian Basin. 1: Csehfalva / Česko Selo (Serbian); 2: Derecske-Kösely, tekeres II; 3: Endrőd-Szujókereszt; 4: Railway between Hatvan-Budapest; 5: Hunedoara Timișană / Németságipusztá (Romania); 6: Kecskemét-Máriavárosi brick factory; 7: Kiskundorozsma-subasa 26/78; 8: Kisújszállás-Porosállás; 9: Lovrin (Romania); 10: Madaras-Halmok; 11: Nagykőrű, Marsó Péter tanya; 12: Óföldréak-Ürmös II; 13: Orosháza, Fő tér; 14: Pádureni / Sepsibesenyő (Romania); 15: Szeged, Csongrádi str.; 16: Szeged-Röszke, Sárosvölgy; 17: Szentes-Sárgapart; 18: Szihalom-Budaszög; 19: Tápiószele; 20: Törökszentmiklós-Surján; 21: Vojlovica-Pančevo / Hertelendyfalva (Serbia); 22: Vršac-Trg Sava Kovačević / Versec (Serbia); 23: Zemplín / Zemplén (Slovakia)

A PIXISEK ELTERJEDÉSE A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Az elterjedési térkép (4. kép) jól mutatja, hogy a Kárpát-medencei pixisek előfordulása tükrözi a szarmata magterületek vonalát. Elszórtan, a nagyobb folyók mentén figyelhetők meg. Már a legkorábbi Kárpát-medencei szarmata szállásterületen is megjelennek. Nem látszódnak pregnáns területi csoportok, de annyi elmondható, hogy főként a Tisza középső vonalában és Maros mentén sűrűsödnek a lelőhelyek. A Bánság területe a térképen ugyan üresebbnek tűnik a többi területhez képest, de itt a jelölt két lelőhelyen – Vojlovica-Pančevo (4. kép 21), Vršac-Trg Sava Kovačević (4. kép 22) –

7 temetkezésben összesen 9 pixis látott napvilágot. Ezek az eddigi legdélebbi lelőhelyek. Az északi határt a Hegyalja tájegységen feltárt két zemplíni sír (4. kép 23), a keletit a pádureni lelőhely két temetkezése (4. kép 14), míg a nyugatit a Hatvan–Budapest közti vasútvonal lelőhelye adja (4. kép 4).

A Bánság területén a Duna alsó folyásánál elhelyezkedő lelőhelyeken valamelyest gazdagabb mellékletű sírok találhatóak a többi területhez képest, ami a tárgyak alapanyagában és típusaiban is megmutatkozik – pl. ritka kivitelezésű fülbevalók (36. kép). Ugyancsak e területen a vršaci 11. temetkezésben

5 bronz baltacsüngő került elő, ami – mint már a mellékleteket tárgyaló fejezetben említettem – rendkívül ritkának számít. Az itteni sírok gazdagsága és a nagyobb számú pixis jelenléte talán összefüggésbe hozható Moesia provincia közelségével, hiszen szinte annak közvetlen közelében helyezkednek el, minde-

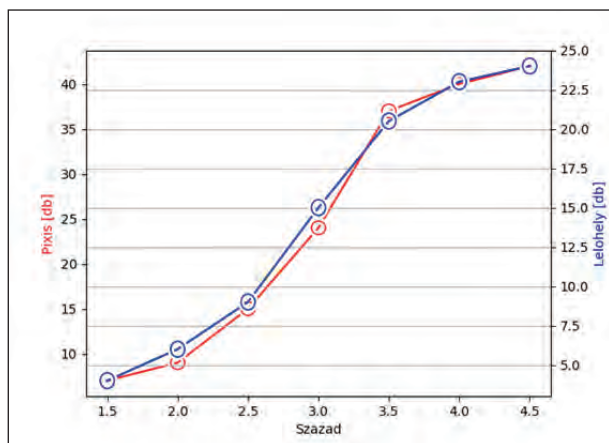
mellett helyi/területi szokásokkal is számolnunk kell. Annyi bizonyos, hogy a többi területhez képest itt kitűnik a pixisek magasabb aránya, mely valószínűleg a helyi szokásokhoz, hiedelemvilághoz kapcsolható és a térség sajátosságaként értelmezhető. Ezt a képet azonban a kutatottság jelenlegi állása is befolyásolhatja.

KRONOLÓGIA

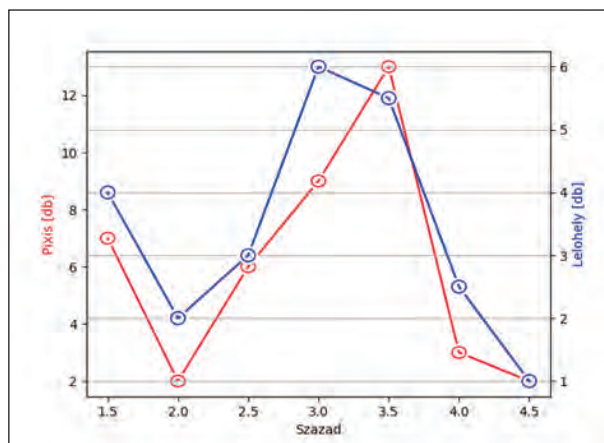
A sírok keltezését a publikációk és a mellékletek alapján végeztem el. Az ismeretlen leletkörülményű síroknál a leletanyag összességét vettem figyelembe, így e lelőhelyek szűkebb időrendi meghatározása nem mindig volt lehetséges. Ennek ellenére érdemesnek tartottam a keltezést a kronológia felállítására érdekében, ami azért is fontos lehet, mivel a formai jegyek, kialakítás, díszítés és az egyéb jelek alapján nem tudtam időrendet kialakítani.

A kronológiát lelőhelyekre és az összességében előkerült pixisekre lebontva is vizsgáltam, amit egy eloszlás- és egy sűrűségfüggvénnyel a (7–8. táblázat) adtam meg. A diagramokról leolvasható, hogy

a két görbe szinte együtt mozog, számottevő eltérés nem figyelhető meg a két adatsor közt. A 2. diagram (7. táblázat) jól érzékelteti, hogy a Kr. u. 1–2. században már kis számban feltűnnek a pixisek, majd a 2. század közepétől/végétől számuk növekszik. A pixisek legnagyobb arányban a 3–4. század időszakából adathatók, majd innentől kezdve megfigyelhető, hogy számuk hirtelen csökken. A legkésőbbi darabok Szihalom-Budaszög lelőhelyről kerültek elő, melyet a 4–5. századra kelteztek. Összefoglalva elmondható, hogy a pixisek a Kárpát-medence *barbaricum* területének szarmata időszaka alatt folyamatosan jelen vannak, de fénykoruk a 3–4. században figyelhető meg.

7. táblázat. A Kárpát-medencei pixisek kronológiai eloszlása
Tab. 7. Chronological distribution of pyxides in the Carpathian Basin

8. táblázat. A Kárpát-medencei pixisek kronológiai eloszlása
Tab. 8. Chronological distribution of pyxides in the Carpathian Basin

A KÁRPÁT-MEDENCÉN KÍVÜLI PIXISEK

A pixis az európai *Barbaricum* számos területéről ismert.¹⁰² K. Czarnecka 2010-es cikkében vizsgálta az európai pixiseket és azok elterjedését.¹⁰³ Gyűj-

tését kiegészítve az általam készített részletesebb Kárpát-medencei térképpel már egy behatóbb képet kaphatunk az európai elterjedésre vonatkozóan

¹⁰² Jelenlegi munkámnak nem volt célja az egész Európára kiterjedő gyűjtés, így a Kárpát-medencén kívüli darabok esetében K. Czarnecka katalógusára és megállapításaira támaszkodtam.

¹⁰³ CZARNECKA 2010, 229–238.

(5. kép). A térkép alapján szembetűnik, hogy két területen koncentrálnak a leletek. Az egyik Európa északi része: a mai Dánia és Észak-Lengyelország térsége, míg a másik a Kárpát-medence.¹⁰⁴ A pixisek tehát megtalálhatóak a szarmata területeken kívül a Bogaczevo, Wielbark, Przeworsk, Marosszentanna–Csernyahov-kultúra területein is. Ezenfelül 1 germán¹⁰⁵ és 2 hun kori temetkezésből is ismertek.¹⁰⁶

Időbeli megjelenésük hasonlóan a Kárpát-medencei darabokhoz főként a Kr. u. 3–4. századra tehető. Ezen belül az észak-európai példányoknál megfigyelhető, hogy inkább a 3. századra jellemzőek.

A Kárpát-medencén kívüli pixisek henger alakúak és minden esetben fémből, ezen belül is főként bronzból készültek. Ne feledjük azonban, hogy a szarmata területeken fa- és csonttégelyek is ismertek. A vas és ezüst példányok Európa szerte ritkának számítanak, összesen 2 vas (Hunedoara Timișană 7. sír, Zemplín 13. sír) és 3 ezüsttégely (Szihalom-Budaszög X/2/A; Stuchowo;¹⁰⁷ Himlingøje¹⁰⁸ került elő [10. kép]). Formában és alapanyagban tehát nagyrészt azonosak a Kárpát-medencei pixisekkel. Méretüket tekintve is egyeznek a szarmata temetkezésekben talált tégelyekkel. Kivitelezésben és díszítéstechnológiában sem figyeltem meg eltérést. A pixis elemeket forrasztással és/vagy szegecseléssel rögzítették, valamint a Kárpát-medencei motívumok és azok variánsai figyelhetőek meg az észak-európai darabokon is. A felfüggesztésüket vizsgálva az északi daraboknál azonban többféle megoldással találkozhatunk. Az egyszerű bronzkarika helyett olykor láncsal oldották meg ezt a funkciót.¹⁰⁹ A lánc – csakúgy, mint a karikák esetében – a fedél könnyebb levételét is segítette, hiszen ahhoz, hogy a pixis tartalma ne essen ki, jól illeszkedő, erősen záródó tetőre volt

szükség. Bonyolultabb megoldást a wechmari és a rebensdorfi daraboknál lehet megfigyelni.

A pixisek Európa szerte kizárólag csakis női és gyermektemetkezések elemei. Ezeket az elemeket gyakran a kapszulákkal együtt tárgyalják, habár a hasonló kialakítás ellenére sem tekinthetőek azonosnak. Az amulettkapszulák vagy bullák már a Kr. u. 2. században feltűnnek Pannoniában, és már ekkor megjelennek a kis kerek gyerekbullák mellett a henger alakú tartók is, melyek használata a római kor végéig követhető Pannoniában.¹¹⁰ A bullák és a hosszúkás kapszulák gyakran foglaltak magukba növényi részeket (szőlő, rózsatüske, koriander, oroszlánszáj) vagy varázsfeliratos ezüstlapocskát. Az ókori források gyakran ajánlják „bűvereklyét” tartalmazó kapszula nyakba akasztását betegség megelőzésére, gyógyítására, illetőleg rontás elhárítására.¹¹¹ Az európai *Barbaricum* területén előkerült pixisek is több esetben tartalmaztak valamilyen festéket, gyógynövényt, kenőcsöt vagy kisebb tárgyakat. A Kárpát-medencei daraboknál főként festékanyagokat rejtett a belsejük és csak a vršaci 11. sír tégelyéből jegyezték fel apró kerámiatöredékeket. A Kárpát-medencén kívüli példányoknál már változatosabb a kép. Az 1873-ban előkerült nordrupi sírből kenőcs maradványait, Weklice lelőhely 379. sírjának tégelyében egy fülezzet ezüst Traianus-denart,¹¹² a stuchowói darabban pedig agátamulettet találtak.¹¹³

A Kárpát-medencei lelőhelyek kapcsán megfigyeltem, hogy gyakran kultikus jellegű tárgyakkal együtt kerülnek a sírba, melyek ékszerként, díszként is funkcionálhattak. Ez a K. Czarnicka által felgyűjtött lelőhelyek esetében is látszik – kulcs, karikafüggő, különféle csüngők –, amire már P. Ethelberg is felfigyelt.¹¹⁴

A pixisek fénykora ugyan a Kr. u. 3–4. századra tehető, de még 4–5. századi hun kori temetkezésekben is feltűnnek. A Kárpát-medence 5–7. századi

¹⁰⁴ Ezt a képet természetesen itt is befolyásolhatja a kutatás jelenlegi állása.

¹⁰⁵ Lauffen.

¹⁰⁶ Alamyšik, Süttü Bulak.

¹⁰⁷ CZARNECKA 2010, 231.

¹⁰⁸ CZARNECKA 2010, 231.

¹⁰⁹ Pl. Lauffen és Kronsó 5. sírjának darabjai.

¹¹⁰ SZILÁGYI 2005, 151.

¹¹¹ SZILÁGYI 2005, 156.

¹¹² ANDRZEJOWSKI–BURSCHE 1987, 238.

¹¹³ EGGERS–STARY 2001, 98.

¹¹⁴ ETHELBERG ET AL. 2000, 89.

leletei között megtalálhatóak a nyomai a barbár amulett tartó dobozoknak és bulláknak. Többek között feltűnnek a 6. század végén eltemetett germán sírokban is.¹¹⁵ A hengeres kapszulák továbbá angol-szász temetkezésekből ismertek, de ezek inkább a római kapszulákra hasonlítanak.¹¹⁶

Az európai pixisek tehát univerzális formákhoz tartoznak és az egész európai *Barbaricum* különböző kultúráinak női és gyermektemetkezéseiben megtalálhatóak főként a Kr. u. 3–4. században. E tégelyek belsejébe olykor festékeket, kenőcsöket, gyógynövényeket, kisebb amulett jellegű tárgyakat helyeztek és gyakran kultikus jellegű mellékletekkel egészültek ki, habár hétköznapi „tárolóegységként” is szolgálhattak. Lehetségesnek tartom, hogy

a római henger alakú kapszulák szolgálhattak mintául (hasonló forma, felfüggesztve a testhez közel hordták, különféle anyagokat helyeztek bele) a velük kapcsolatba került barbár területeken elterjedt fémpixiseknek, melyeknek hétköznapi és hitvilági szerepe egyaránt lehetett.

Európai összkitekintéssel elmondható, hogy a legkorábbi darabok Nagykorű, Marsó Péter tanya leletegyütteséből – mely az aranyhorizonthoz tartozik – és Zemplén 123. sírjából adathatók, mely pedig a Kr. u. 1. század végére – 2. század elejére keltezhető. A legkésőbbi darabok a már említett szihalom-budaszögi, és a két hun kori temetkezésből napvilágot látott Kr. u. 4–5. századi pixisek.

RÓMAI BULLÁK, HENGERES AMULETTKAPSZULÁK

A római kori amulettkapszulák vagy bullák már a Kr. u. 2. században feltűnnek Pannoniában. A Kr. u. 3. századtól már több darab ismert, használatuk a római kor végéig követhető.¹¹⁷ Ezekbe az üreges kapszulákba vászonba csavart növényi részeket, vagy illóolajjal átitatott textildarabot helyeztek, mint az oroszlanászaj¹¹⁸ vagy például a koriander.¹¹⁹ A bullák aranyból, ezüstből és bronzból is készültek és ékszerként is funkcionálhattak. A rómaiak továbbá úgy tartották, hogy az arany megvédi a gyermekeket a rontástól¹²⁰, ezért anyaguk révén is amulettfunkcióval bírhattak.¹²¹ A római gyerekek a születésük vagy a névadási ceremónia napján kapták bulláikat. A fiúgyerekek a 14–16 éves kort elérve váltak meg tőle, ekkor a bullájukat és a bí-

borszegélyű togát a házi istenek oltárára helyezték, ezzel jelképesen férfivá váltak. A lányok lehetséges, hogy a házasság, vagyis a nővé/asszonnyá válás után váltak meg tőlük, habár felnőtt nők sírjaiból is kerülnek elő nagy számban.¹²² A bullák a Kr. u. 2–4. század között megjelenő főként bronzból készült csüngők, melyek olykor tehát növény- és textilmaradványokat rejtenek. A hosszúkás kapszulák a Kr. u. 3. században voltak jelen Pannoniában és nagyrészt nemesfém-ből készültek. Az alapanyaguk és a kísérő leletanyag alapján a gazdagabb társadalmi réteg mellékletei közé tartoztak és feltételezhetően apotropikus jelentéssel rendelkeztek, gyógyító és betegségmegelőző amulettkapszulaként használhatták őket.¹²³

¹¹⁵ Kölked–Feketekapu 85. sírjában két ezüstbulla is az elhunyt tárgyai közé tartozott (VIDA 2009, 263).

¹¹⁶ VIDA 2009, 268.

¹¹⁷ SZILÁGYI 2005, 151.

¹¹⁸ Az oroszlanászajról úgy tartották, hogy a szemmel verést tartotta távol vagy boszorkányüző tulajdonsága volt. A koriander inkább fűszernövényként volt ismert.

¹¹⁹ VIDA 2002, 183.

¹²⁰ „Az arany sokféle módon használható a gyógyításban, alkalmazzák sebesülteknél és gyerekeknél, hogy kevésbé legyenek kitéve a rontásnak” (PLINIUS 38, 25. 84).

¹²¹ SZILÁGYI 2005, 152–153.

¹²² SZILÁGYI 2005, 155.

¹²³ SZILÁGYI 2005, 157.

KITEKINTÉS: A VÖDÖRCSÜNGŐK

A vödör alakú csüngők széles körben elterjedtek számos kultúra körében a Fekete-tenger és Közép-Európa közötti területen a római császárkor időszakától.¹²⁴ Megjelennek a szarmata leletanyagban is, habár nem oly gyakorisággal, mint más csüngő típusok. E csüngők számos alapanyagból készülhettek, mint például: arany, ezüst, bronz, vas és csont, kő, alabástrom, valamint borostyán és üveg, habár az Alföldön csak vasból, bronzból és ezüsből készült darabok ismertek. Önálló csüngőként és egy „készlet” részeként egyaránt feltűnnek a szarmata leletanyagban.¹²⁵

A vödör csüngők belsejében olykor különféle színű száraz anyagokat találtak. Sokolova Mogila¹²⁶ egy gazdag temetkezésében napvilágot látott vödör csüngő falai közt például sárga anyagot jegyeztek fel, de ezenkívül még fehér szerves maradványokat is dokumentáltak más példányok esetében.¹²⁷ Sajnos archeometriai vizsgálatok nem készültek az anyagokról, így pontosan nem tudjuk meghatározni azokat. Érdekes azonban, hogy a pixisek belsejében is szintén több esetben festékanyagokat, egyéb szerves maradványokat észleltek.

Nem csak ebben rejlik a két tárgy hasonlósága. Szintén közös pont a vödör alakú csüngők és a pixisek között az alapanyag választás. Mint már említettem a vödör csüngők az Alföld területén fémből készültek, akárcsak a döntő többségben bronzból készített pixisek. E tárgyak sírbeli helyzete is és egyezik, mivel mind a két tárgytípust a testhez közel, csüngőként viselték, továbbá az is kitűnik, hogy a vödör csüngők is, csak gazdagabb női és gyermeksírokban jelennek meg. Mindazonáltal, a formai jegyek sem elhanyagolhatóak: mind a két tárgynál a hengeres forma a jellemző. A pixisekhez hasonlóan nem csupán a szarmata, hanem a többek között a Maroszentanna–Csernyahov- és Przeworsk-kultúra leletanyagában is képviseltetik magukat. A sok hasonló jegy ellenére, azonban akad egy fontos különbség is: a vödör alakú csüngők használata a Kr. u. 3. században – a pixisek fénykorában – megszűnik és csak a pixisek hanyatlásának idején kezdenek újra megjelenni, vagyis a Kr. u. 4. század végétől.¹²⁸ A hasonlóságok okán tehát felmerül a két tárgy közötti kapcsolat kérdése, valamint szembeötlő a két tárgy időbeli szétválása is.¹²⁹

ÖSSZEGRÖZÉS

Munkám során felgyűjtöttem a Kárpát-medencei szarmata *Barbaricum* területén előkerült pixiseket. Általános jellemzőik ismertetése mellett vizsgáltam a viseleti helyzetet, a temetkezési szokásokat és a funkciót is. Elemeztem a pixis kísérő mellékleteit, valamint tér- és időbeli elterjedését mind a Kárpát-medencében, mind pedig Európában.

A rendelkezésemre álló, eddig bemutatott adatok alapján úgy vélem, hogy a Kárpát-medence szarmata női és gyermektemetkezéseiben fellelhető pixisek a római hengeres amulettkapszulák mintájára terjedhettek el a szarmata elit körében. Hasonló darabok ismertek a szarmaták korábbi keleti szállásterületének sírjaiból is, de ezek főleg csontból és fából készült, egyszerűbb kivitelű darabok voltak. A Kárpát-medencébe való letelepedéssel fokozatosan kapcsolatba

kerültek a Római Birodalommal, ami anyagi kultúrájukra is hatással volt. Megfigyelhető, hogy a Kárpát-medence legkorábbi szarmata anyagában még csak néhány ilyen pixis van jelen, de a 2. századtól számuk nő és a 3–4. század időszakából adatolható a legtöbb példány. Magát a pixist már korábban is ismerték és használták más formában – mint azt a keleti téglék bizonyítják –, és a henger alakú darabok is univerzálisak lehetnek, de ezt a fémből készült, egységes motívumkinccsel rendelkező formát, melyet a testhez közel viseltek, római mintára vehette át többek között a szarmata népesség is. A forma nem köthető egy kultúrához sem, univerzálisnak számít, csupán a mögötte húzódó gondolati háttér változik. A temetkezések leletanyagát vizsgálva kitűnik, hogy többnyire gazdag mellékletű sírokból kerülnek elő,

¹²⁴ BĀRCĀ 2018, 37.

¹²⁵ BĀRCĀ 2018, 38.

¹²⁶ КОВПАНЕНКО 1986, 97, рис. 101. 1.

¹²⁷ BĀRCĀ 2018, 38.

¹²⁸ BĀRCĀ 2018, 40.

¹²⁹ Érdemes lenne egy részletesebb kutatása a két tárgycsoport kapcsolatán.

5. kép. A pixisek elterjedése Európában. 1: Babięta (Lengyelország); 2: Kalisz Pomorski (Lengyelország); 3: Krosno (Lengyelország); 4: Mojtyny (Lengyelország); 5: Pruszcz Gdański (Lengyelország); 6: Spicymierz (Lengyelország); 7: Stuchowo (Lengyelország); 8: Wekllice (Lengyelország); 9: Zwierzewo (Lengyelország); 10: Szevasztopol (Oroszország); 11: Lauffen (Németország); 12: Preetz (Németország); 13: Rebensdorf (Németország); 14: Wechmar (Németország); 15: Broskov (Dánia); 16: Himlingøje (Dánia); 17: Nordrup (Dánia); 18: Skovgårde (Dánia); 19: Balkakra (Svédország); 20: Zemplín (Szlovákia); 21: Lovrin (Románia); 22: Pădureni (Románia); 29: Alamyşik (Kirgizisztán); 30: Suttu Bulak (Kirgizisztán)

Fig. 5. Spread of pyxides in Europe. 1: Babięta (Poland); 2: Kalisz Pomorski (Poland); 3: Krosno (Poland); 4: Mojtyny (Poland); 5: Pruszcz Gdański (Poland); 6: Spicymierz (Poland); 7: Stuchowo (Poland); 8: Wekllice (Poland); 9: Zwierzewo (Poland); 10: Sevastopol (Russia); 11: Lauffen (Germany); 12: Preetz (Germany); 13: Rebensdorf (Germany); 14: Wechmar (Germany); 15: Broskov (Denmark); 16: Himlingøje (Denmark); 17: Nordrup (Denmark); 18: Skovgårde (Denmark); 19: Balkakra (Sweden); 20: Zemplín (Slovakia); 21: Lovrin (Romania); 22: Pădureni (Romania); 29: Alamyşik (Kyrgyzstan); 30: Suttu Bulak (Kyrgyzstan)

amit a számos ezüst- és bronztárgy, valamint a nem mindennapi viseleti tárgyak és mellékletek jeleznek, melyek egy gazdagabb társadalmi réteghez köthetők. Figyelembe véve a pixisek alapanyagát és azt, hogy nem jellegzetes elemei a temetkezéseknek,

szintén arra tudunk következtetni, hogy egy „tehetősebb” csoporthoz kapcsolhatók.

A Kárpát-medencei pixisek eddigiekben bemutatott jellemzőit figyelembe véve két funkciót feltételezek: egy hétköznapi, mint a piperekészlet

része¹³⁰ – például a festék tartalmú pixisek¹³¹ – és egy szakrálist, mint a hiedelemvilághoz köthető tárgy, mely apotropaikus tartalommal bír, illetve amulettek tárolására szolgál, kultikus tárgyak kísérik és/vagy belsejében gyógynövények, amulettek vannak. A Kárpát-medencei szarmata *Barbaricum*-ban a pixiseket gyakran kultikus tárgyak kísérik, melyek közül a leggyakoribbak a csengők, kagylók/csigák és egyéb csüngőtípusok. Ezeket általában a pixisekkel együtt az övcsüngőn helyezték el. Min-

denképp hangsúlyozandó azonban, hogy számolnunk kell területi, lokális eltérésekkel és azzal, hogy nem minden egyes csoport esetében hordozhatott ez a tárgy azonos jelentéstartalmat. A lokális eltérésre jó példa a Bánság térsége, ahol a pixisek kimagasló számban vannak jelen a többi területhez képest. Emellett figyelembe kell venni azt is, hogy egy mindennapi tárgy egyes elemekkel kiegészülve akár új funkciót nyerhet.

KATALÓGUS

1. Csehfalva / Češko Selo (Szerbia) (4. kép 1)

Sír: A leletkörülmények ismeretlenek. Böhm Lénárt jutott hozzá a falu határából származó leletanyaghoz.

Leletek: 1. Bronz-pixis. 2. Számszeríj fibula. 3. Korong fibula. 4. Ezüsthuzalból készült zárt karika. 5. Ezüsthuzalból készült zárt karika töredéke. 6. Bronzdrót darab. 7. Fül nélküli csésze.

Pixis: Vékony bronzlemezéből készült, hengeres pixis.¹³² M.: 3 cm, átm.: 5 cm.

Datálás: Kr. u. 3. század.

Irodalom: PÁRDUCZ 1931, 76.

2. Derecske-Kösely, Tekerés II. (Hajdú-Bihar megye) (4. kép 2; 6. kép)

Sír: A vázból valószínűleg a bolygatás miatt, csupán néhány hosszúcsont-töredék maradt meg. Az elhunyt D–É tájolású téglalap alakú, egyenes falú sírgödörben feküdt. Árokkeretes sír.

Leletek: 1. Bronzpixis. 2. Üveggyöngyök. 3. Kerámiaedény.

Pixis: vékony bronzlemezéből készült, hengeres pixis.¹³³ M.: 3,5 cm, átm.: 5 cm. Helyzete a sírban ismeretlen. Alja és fedőlapja hiányzik. Forrasztással készült. Testén egy bronz, sodrott függesztő karika figyelhető meg.

6. kép. Bronzpixis Derecske-Kösely, tekerés II. lelőhelyről (közöletlen)

Fig. 6. Bronze pyxis from site Derecske-Kösely (unpublished)

Datálás: Kr. u. 3–4. század.

Irodalom: Közöletlen.

3. Endrőd-Szujókereszt 27. sír (4. kép 3) (Békés megye)

Sír: Női (*adultus* korú), háton fekvő, nyújtott csontváz, bolygatatlan temetkezés. A fej a bal kulcsontra billen. Karok a test mellett, nyújtva, a lábak egymás mellett, nyújtva helyezkednek el.

¹³⁰ Kimondottan kozmetikai célra használhatták az Óföldrék-Ürmös II. 221. sírjának kék festéket tartalmazó tégelyét. Ezt támasztja alá az is, hogy a bokák közelében egy ép tükrrel fedve került elő (GULYÁS 2014, 55). Az ép tükröket ugyanis a lábak melletti ládikába helyezték és piperecikként tartjuk számon (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993, 16).

¹³¹ Ebben az esetben is felmerülhet a kultikus jelleg, a csak fehér és piros festékeket tartalmazó pixiseknél. A színekhez is társulhatott szimbolikus jelentés?

¹³² A tárgyról sajnos, semmilyen képet, fotót nem közöltek, így nem tudok részletes leírást adni, csupán a szerző általi rövid jellemzésre támaszkodhatok.

¹³³ Jelenleg archeometriai vizsgálatra vár, így még nem került sor a tárgy restaurálására. Terepi dokumentációból származó fotók készültek csak a tárgyról.

7. kép. Hatvan–Budapest közti vasútvonal leletgyűjtése (HAMPEL 1894, 266)
 Fig. 7. Find context of the railway line between Hatvan and Budapest (HAMPEL 1894, 266)

Tájolása D–É. Kissé trapéz alakú, lefelé szűkülő, D–É tájolású sírgödör.

Leletek: 1. Háromsoros gyöngynyaklánc: kalcium, kagyló és üveggyöngyökből. 2. Bronz emailos korongfibula. 3. Bronzkarika, a nyaklánc összefogására. 4. Bronz huzaltöredék. 5. Gyöngyök: 56 szem, fehér- és aranyozott fehér üveggyöngy. 6. Bronz övkarika. 7. Öv díszítése és az övcsüngő: gyöngyök: zöld és fehér, lila piros üveggyöngyök, gömbös töredezt hegyikristály, kék –és piros millefiori üveg, zöldes fekete, fehér színű millefiori üveggyöngy, zöld millefiori üveggyöngy. 8. Az öv gyöngyei között csüngő. A csüngő függesztő szálainak gyöngyei fehér üveggyöngyök voltak. 9. Félgömb alakú, bordázott átfúrt veret. Belsejében gömbös bronzgyűrű. A darabokat másodlagosan csüngőnek használták. 10. Vastű. 11. Bronz-pixis. 12. Vaskés. 13. Bikónikus orsógomb. 14. Kacsa alakú, öntött bronzcsüngő, hátán függesztő füllel. 15. A ruha alsó szegélyét díszítő gyöngyök: 257 darab, fehér, piros, zöld, narancssárga, kék üveggyöngyök. 16. Korongolt, egyfülű, barnásszürke bőgre.

Pixis: Vékony bronzlemezéből készült, hengeres alakú pixis. M.: 4 cm, átm.: 2,6 cm. A bal lábszárnál került elő, az övcsüngőn lehetett. Oldal-és fenéklemeze is bronz, míg kör alakú fedőlemeze vasból készült, melyet a közepén átfúrtak. Belsejében fehér festékmaradványt észleltek. A festékmaradványok felett famorzsalékot is dokumentáltak, ami valószínűleg a pixis fadugójának maradványa lehet. Díszítetlen.

Datálás: Kr. u. 2. század második fele.

Irodalom: VADAY–SZÖKE 1983, 79–132.

4. Hatvan–Budapest közti vasútvonal¹³⁴ (Heves megye) (4. kép 4; 7. kép)

Sír: A sírokról csupán annyi információ maradt meg, hogy kb. 60 cm mélyen jelentkeztek.¹³⁵

Leletek: 1. Kagylós csüngő: egy sodronnyal összefűzött két *Cypraea* kagylóból készült. 2. Kagylós

csüngő: sávós bíborcsiga, melyen egy karika van áthúzva. 3. Bronzkarika, melyet három sorba rakott bütykök és madár féle idom díszíti. 4. Agyagedény. 5. Pixis: 3 darab. 6. Bronz harangcsüngő. 7. Sodrott karperec. 8. Gyűrű. 9. Fibula töredék. 10. Két darab trébelt, négyszögletű aranylemeze. 11. Bronz korongfibula. 12. Bronzpálca.¹³⁶ 13. Bronzlemez töredék. 14. Bronz pecsétgyűrű. 15. Gyöngyök: zöld, kék, fehér üveggyöngyök, karneolgyöngyök, borostyángyöngyök.

Pixis: Vékony bronzlemezéből készült, hengeres alakú pixis. Két füllel látták el, amelyek töredékesen maradtak csak meg. Alja részben levált. A fenékmez szélén és a hengeres rész alján forrasztás nyomai láthatók. Testét apró, kerek/lencse formájú trébelt minta díszíti.

Datálás: Kr. u. 1–2. század.

Irodalom: HAMPEL 1894, 263, I. tábla 5, 6, 6a, II. tábla 2–3.

5. Hunedoara Timișană / Németságipusztá 3. sír (Románia) (4. kép 5; 8–9. kép)

Sír: Női, 17–25 körüli (*adultus* korú), háton fekvő, nyújtott csontvázas temetkezés. Nem bolygatott. ÉNY–DK tájolású. A fej DK-nek néz. Koporsós temetkezés. A sírgödör négyszögletes, lekerekített sarkú, amely a hosszanti- és az északi rövid oldalán lépcsős kialakítású.

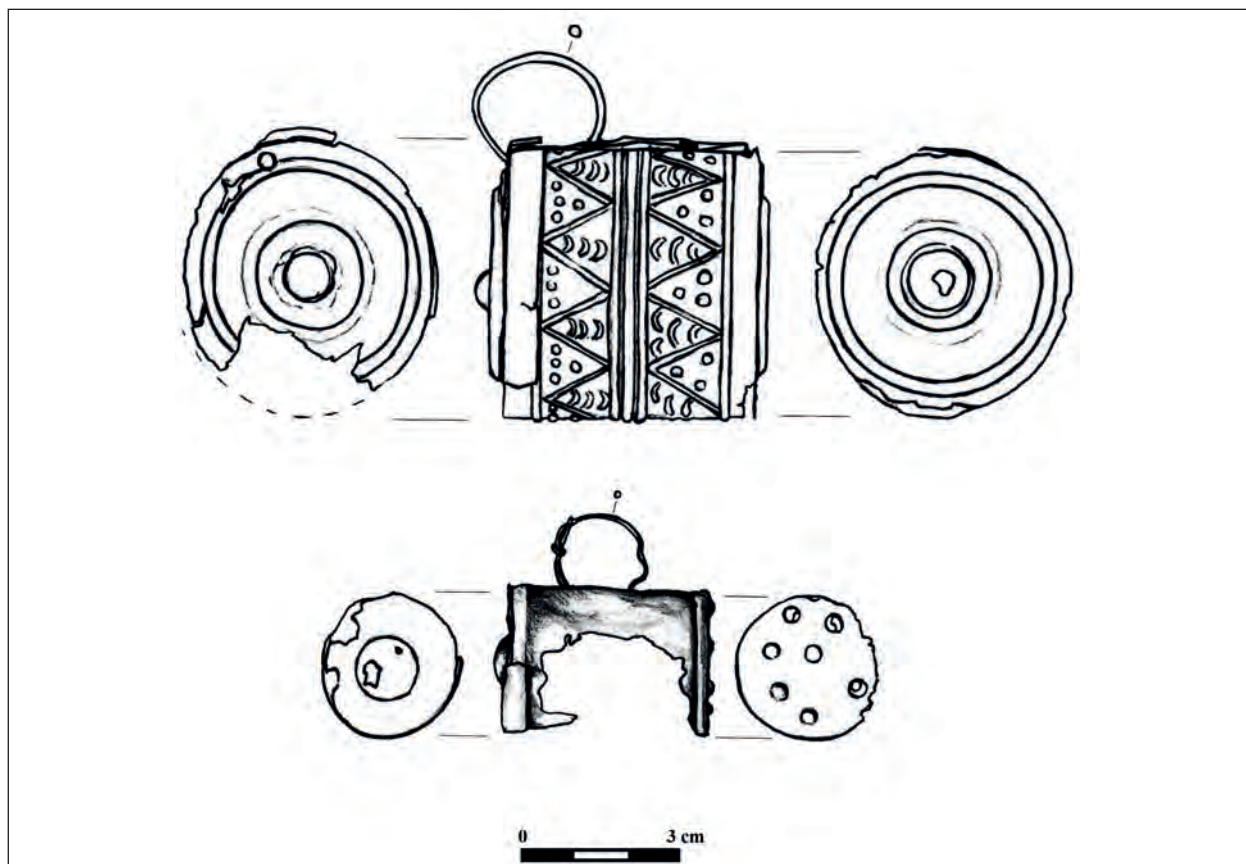
Leletek: 1. Két darab ezüst huzalfülbevaló. 2. Gyöngy, 520 db. 3. Vaskarika töredéke. 4. Egy üvededény darabjai. 5. Bronz fibulatöredék. 6. Ezüst korongfibula. 7. Bronz-pixis. 8. Bronz-pixis. 9. Aranyozott bronzkapocs. 10. Vaskapcsok (koporsókapcsok).

Pixis 1: Bronzlemezéből készült, hengeres alakú pixis. M.: 5,6 cm. Alaplap átm.: 5 cm. A sípcsontok között a térd alatt került elő. Fedél átm.: 5,3 cm. Testlemez vastagsága: 1 mm. A sípcsontok között a térd alatt helyezkedett el, a másik pixis mellett, szintén ebben a sírban talált pixis mellett. 3 darabból áll: test, alj, fedél.

¹³⁴ A lelőhely tárgyainak ismertetését nehezítette, hogy csupán csak Hampel József leírása van a temetőről és annak anyagáról, így teljes körű szemléltetése az anyagnak hiányosságokat hagy maga után, különös tekintettel az anyagra és a méretekre.

¹³⁵ A sír és leletanyaga a hatvani vasúti munkálatok során látott napvilágot. A rákosi vasúti állomás váltótorony munkálatai során a Hatvan felé eső szakaszon, „barbár sírokra akadtak a munkások”, ahogy Hampel József írta. A vasúti szakaszmérnök gyűjtötte össze a leletanyagot és szolgáltatta be a Nemzeti Múzeumnak.

¹³⁶ Ponceoló pálca félének nevezi meg Hampel.

8. kép. Hunedoara Timișană 3. sírjának pixisei. 1: I. számú pixis; 2: II. számú pixis (BĂRCĂ 2017, 117)
 Fig. 8. Pyxis of the 3rd grave of Hunedoara Timișană. 1: Pyxis No. I; 2: Pyxis No. II. (BĂRCĂ 2017, 117)

Teste bronzlemezből van, melyet forrasztással erősítették össze, csakúgy, mint kerek alapját a testhez. A bronz levehető fedőlemezt egy bronzkarikával rögzítették a testhez. Ezen felül, még egy rögzítési pont lehetett, melyet a pixis testén lévő nyílás támaszt alá. A testet domború geometrikus és pontkörös minta díszíti. Belsejében két darabot/maradványt találtak.

Pixis 2: Vékony bronzlemezből készült, hengeres alakú pixis. M.: 4,2 cm, átm.: 2,71 cm. Testlemez vastagsága: 1 mm-nél vékonyabb. A sípcsonkok között a térd alatt került elő. 3 részből áll: a testből, a kör alakú alaplemezből és levehető fedélből, ami bronzhuzallal rögzül a testhez. A hengeres testen pontkörös díszítés található. Belsejében fehér festékmaradványt észleltek (4. kép).
 Datálás: Kr. u. 3. század második harmadának közepe.

Irodalom: BĂRCĂ 2017, 101–123.

6. Hunedoara Timișană / Németságipuszta 7. sír (Románia) (4. kép 5; 10. kép)

Sír: 4–5 éves gyermek (*infans* I. korú). A váz megmaradt kevés csontjából – koponya és a gerincoszlop – arra következtethetünk, hogy háton fekvő, nyújtott csontvázas temetkezés lehetett. ÉÉNY–DDK tájolású, fejfelé ÉÉNY-nak néz. A sírgödör négyszögletes, lekerekített sarkú, melynek alján elszórtan fehér mészkő/kréta por maradványait észlelték.

Leletek: 1. Bronzfibula.¹³⁷ 2. Ezüst nyakpercc. 3. Ezüstkarika. 4. Vaskapocs töredék. 5. Vastárgy töredék. 6. Vas-pixis. 7. Gyöngyök (169 db).

Pixis: Vas, hengeres testű pixis. M.: 2,7 cm, átm.: 3,3 cm. A sír DK-i végében látott napvilágot. A váz bal oldalán, az alsó lábszár külső felénél került elő. 3 részből áll: a hengeres vaslemez testből és a két kör alakú fedél/aljlemezről. Sajnos csak az egyik körlemez maradt meg, így

¹³⁷ Négyszögletes átmetszetű, ívelt hát, részben megőrződött lábrész.

nem tudni melyik lehetett a fedél, és melyik az alaplap. A testen és a megmaradt körlemezen található egy nyílás, mely valószínűleg a két rész – azaz a fedél és a test – összekötésére szolgált. A részeket forrasztással rögzítettek. Rossz megtartása miatt a díszítése is sérülhetett, ugyanis csak egy lencse/kör lakú dísz található a test felső részén, egy helyen. Belsejében azonosíthatatlan szilárd anyag maradt meg.

Datálás: Kr. u. 3. század második harmada.

Irodalom: BĂRCĂ 2017, 101–123.

7. Kecskemét-Máriavárosi téglagyár (Bács-Kiskun megye) (4. kép 6)

Sír: A sír részletei ismeretlenek. Ma szórványként kezeljük a lelőhely anyagát.¹³⁸

Leletek: 1. Különféle színű és alakú üveggyöngyök.

2. Doboz alakú bronzcsüngő. 3. Bronz-pixis.

4. D-alakú vascsat, a szíjszorító lemez egy részével. 5. Vascsat. 6. D-alakú vascsat, a szíjszorító lemez egy részével. 7. Bronz karperec, melynek a két vége kígyófejet ábrázol. 8. Bronz huzalkarperec. 9. Bronz huzalkarperec, megvastagodó végekkel. 10. Két darab lapos orsókarika. 11. Csonkakúp alakú orsógomb. 12. Szürke orsókarika, bekarcolt vonaldíszsel. 13. Két darab kettős csonkakúp alakú orsógomb. 14. Lapos orsókarika. 15. Egyenes vaskés. 16. Egyenes vaskés. 17. Bronzfibula. 18. Bronzfibula. 19. Vasfibula. 20. Öt darab bronzfibula. 21. Különböző alakú és színű „dísz tárgyak”. Két vékony, bronz- vagy ezüstlemez közt, mézyszerű anyag. Az egyik felső lemezen trébelt díszítés található. 22. Érmék: Vespasianus, Gallienus és Antoninus Pius.

Pixis: Bronzlemezből készült, henger alakú pixis. M.: 4,3 cm, átm.: 4,5 cm. A két oldalél találkozásánál, sodrony bronzkarika rögzíti az elemeket. A fenéklemezt ráhajlították a testet alkotó henger alsó felére. A fedél nincs ráerősítve a testre. A testen és a fenéklemezen egyaránt rátett gömbös díszítés figyelhető meg háromszög alakban.

Datálás: Kr. u. 3. század.

Irodalom: PÁRDUCZ 1931, 128–129.

9. kép. Hunedoara Timișană 3. sírjának pixisei. 1: I. számú pixis; 2: II. számú pixis (BĂRCĂ 2017, 118)

Fig. 19. Pyxis of the 3rd grave of Hunedoara Timișană.

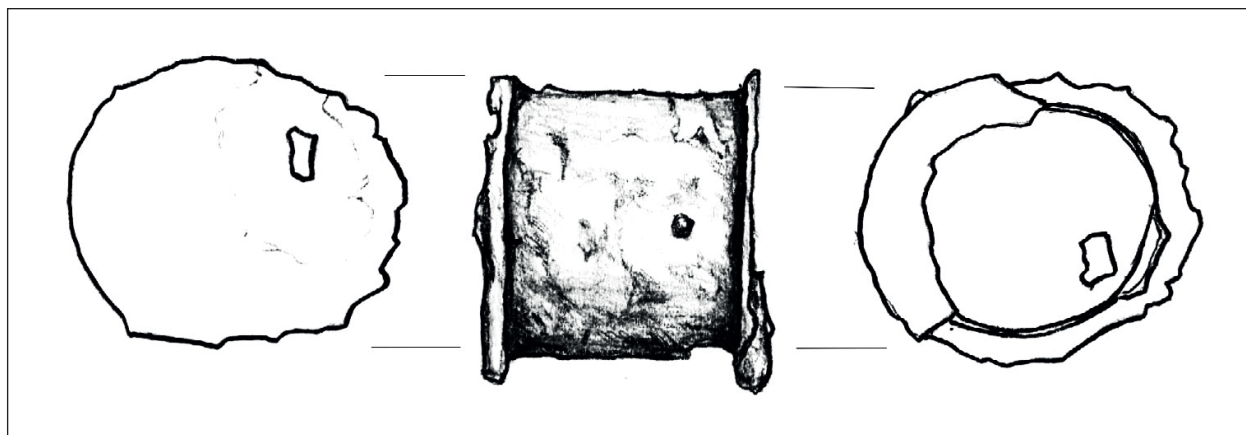
1: Pyxis No. I; 2: Pyxis No. II. (BĂRCĂ 2017, 118)

8. Kiskundorozsma-subasa 26/78. 121. sír (Csongrád megye) (4. kép 7; 11–12. kép)

Sír: Női (*adultus* korú), háton fekvő nyújtott csontvázaz temetkezés. A váz tájolásáról nincs adat. A sírgödör É–D tájolású, téglalap alakú, mely az északi felénél kiszélesedik.

Leletek: 1. Karneolgyöngyökből álló nyaklánc. 2. Féltorques. 3. Bronz-pixis. 4. Lábkörnyéki (nadrágkivarrás) gyöngyök. 5. Számszerű fibula. 6. Kardisz elemei a jobb alkaron: alapja kalcedonygyöngyökből álló karkötő, melyre: ovális bronzkarika, hurkos záródású bronzhuzalra fűzött kauri kagyló, festett mintás üveggyöngyök, gyűrű alakúra meghajlított bronzlemez,

¹³⁸ Kada Elek végzett ásatást a lelőhelyen – mely egy temetőrészlet volt –, azonban az anyag legnagyobb része szórványként került be a Nemzeti Múzeumba. A későbbiekben, mivel a temetőből származó anyag nem volt sironként elkülönítve, a tárgyak összekeveredtek és szétválasztásuk ma már nem lehetséges, így szórványként kezelik a leletanyagot.

10. kép. Hunedoara Timișană 7. sírjának pixise (BĂRCĂ 2017, 118)
 Fig. 10. Pyxis of the 7th grave of Hunedoara Timișană (BĂRCĂ 2017, 118)

törött palástú, nyelvnélküli bronzcsengő¹³⁹ volt felfűzve. Két téglalap átmetszetű, egyenes záródású bronz karperec. 7. Kardísz elemei a bal alkaron: két hordó alakú mézskögyöngy, gyöngyök: festett üveg-és lecsapott sarkú karneol, bronzkarikára fűzött borostyán, bronzhuzalból hajlított spirál két darabja, bronzkarikára fűzött szkíta nyílhegy, bronzcsengő.

Pixis: Vékony lemezből álló, henger alakú pixis. Az elhunyt bal karja mellett volt a sírban. Oldalát és tetejét is bronz huzal fogja össze. A testen préselt díszítés található: X-alak, melyet háromszögekre oszt, a perem alatt és a test alsó részén körbefutó vonallal párhuzamos középső vonaldísz. Minden második háromszöget, annak mindegyik sarkában egy kör alakú rátét díszít.

Datálás: Kr. u. 4. század 2. fele.

Irodalom: BOZSIK 2003, 97–106.

9. Kisújszállás-Porosállás (Jász-Nagykun-Szolnok megye) (4. kép 8)

Sír: Női sír, D–É tájolással, 150 cm mélyen. További adat nincs a vázról, sem pedig a sírgödőről.

Leletek: 1. Vörös tál, *terra sigillata* utánzat. 2. Kettős csonkakúp alakú orsógomb. 3. Aláhajtott lábú bronzfibula. 4. Bronz, huzalkarperec pár. 5. Vaskés töredéke, fa nyéllal. 6. Gyöngyök: karneol-és üvegyöngyök. 7. Bronz-pixis töredéke. 8. Bronztörmelék.

Pixis: Vékony lemezből készült, hengeres alakú pixis. A tárgy részletes leírása annak töredékes állapota miatt sajnos nem lehetséges.

Datálás: Kr. u. 3–4. század.

Irodalom: PÁRDUCZ 1931, 43–44; PÁRDUCZ 1950, 26, LXXIII. tábla 10; VADAY 1989, 247–248, 47. tábla 2, 5.

10. Lovrin (Románia) (4. kép 9)

Sír: összesen két sír került elő a lelőhelyről. Mind a két sírnál ismeretlenek a leletkörülmények. Az egyik sír anyaga 1970-ben került a Nemzeti Múzeumba Török János ajándékaként. A másik sír anyaga ismeretlen.

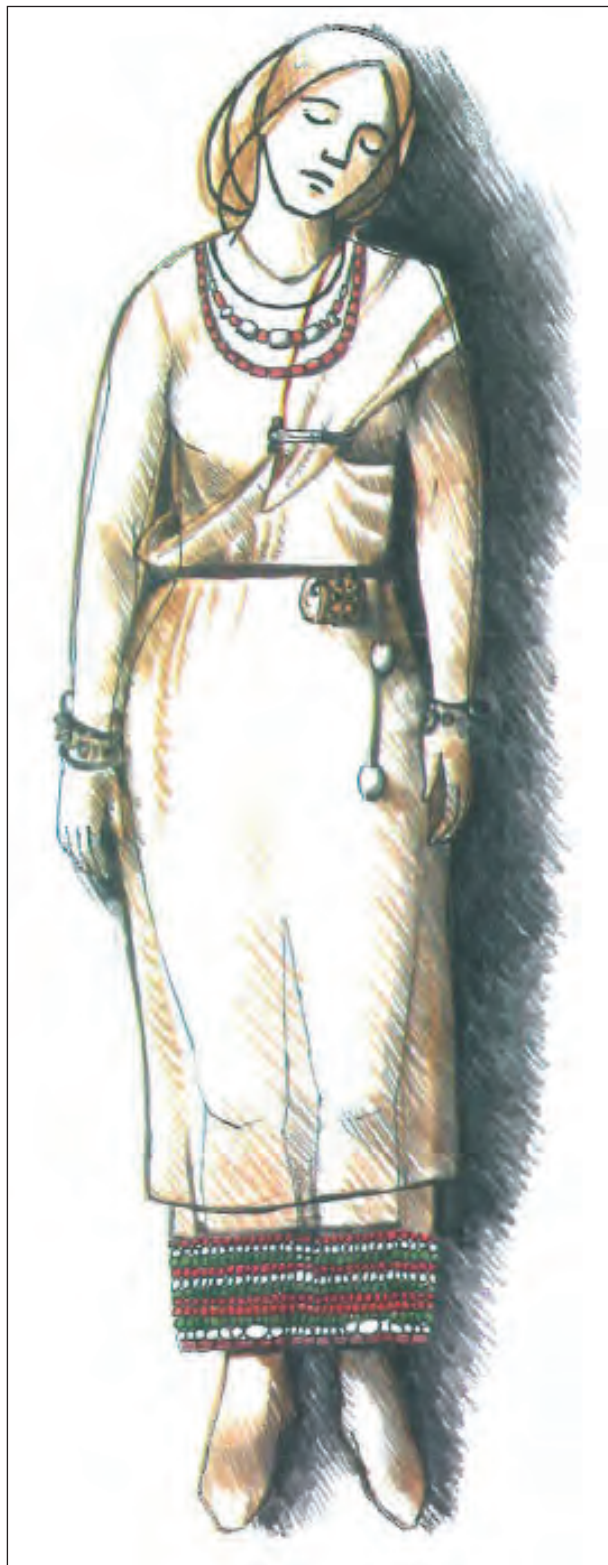
Leletek: 1. Bronz huzalkarperec. 2. Bronz huzalkarperec töredéke. 3. Aláhajlított lábú bronzfibula. 4. Bronzgyűrű. 5. Lemezes fibula tűtartó tokja bronzból és a lemez töredéke. 6. Bronz-pixis. 7. *Cypraea* kagyló töredéke. 8. Két darab agyag orsógomb. 9. Torques két részből: az egyik rész csavart bronzhuzal; a másik rész gyöngysor, ami a bronz torquesre volt függesztve. A gyöngysor gyöngyei: 46 üvegyöngy (kék, fehér, zöld) és 2 hengeres borostyángyöngy.

Pixis: Vékony bronzlemezből készült, hengeres alakú pixis. Töredékes, fedele hiányzik. Forrasztással rögzítették az elemeket. Díszítetlen.

Datálás: Kr. u. 3. század.

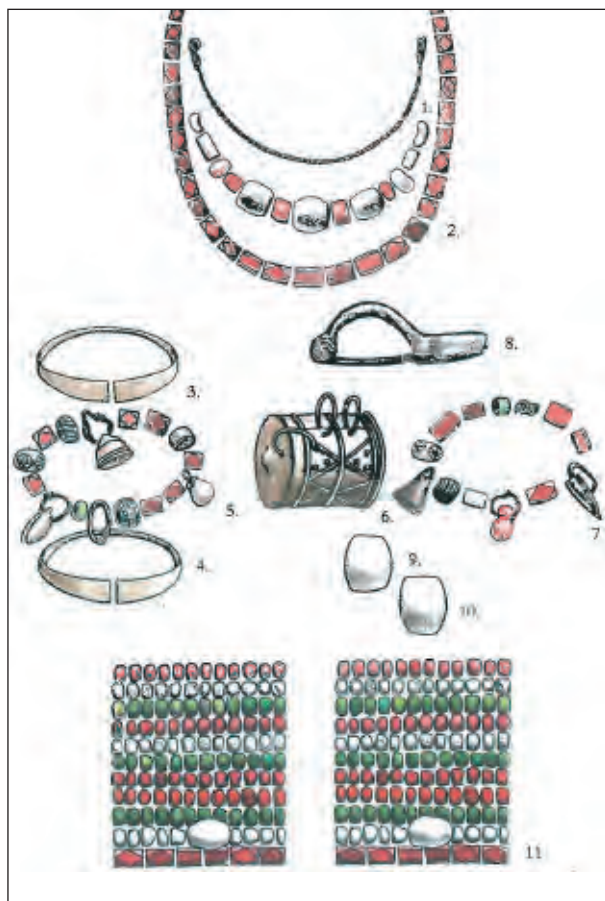
Irodalom: PÁRDUCZ 1950, 149, LXIX. tábla 8.

¹³⁹ A csengő eredeti függesztő füle letört, ezért a palástot lyukasztották át és azon húzták át a felfüggesztésre szolgáló bronz huzalt.

11. kép. Kiskundorozsma-Subasa 121. sír rekonstrukciós rajza
(BozsiK 2003, 103)

Fig. 11. Reconstruction drawing of the 121st grave of
Kiskundorozsma-Subasa (BozsiK 2003, 103)

12. kép. Kiskundorozsma-Subasa 121. sír leletei.
1: Torques; 2: Gyöngynyaklánc; 3–4: Karpercek;
5: Karkötő (bal kéz); 6: Bronzpixis; 7: Karkötő (jobb kéz); 8:
Számszerij fibula;
9–10: Mészkögyöngyök; 11: Lábkörnyéki nadrágkivarrás
(BozsiK 2003, 103)

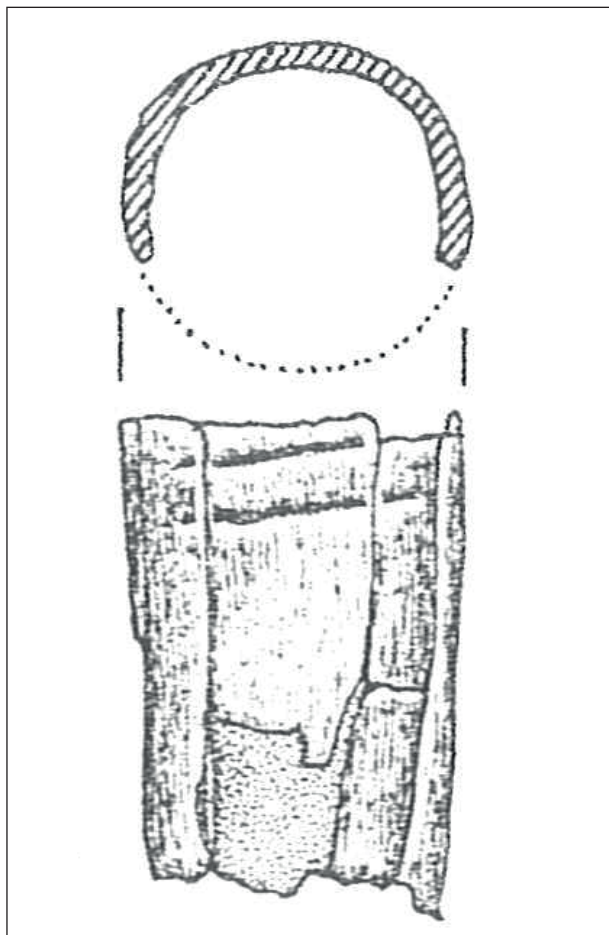
Fig. 12. Findings of the 121st grave of Kiskundorozsma-
Subasa. 1: Torques; 2: Pearl necklace; 3–4: Bracelets;
5: Bracelet (left hand); 6: Bronze pyxis; 7: Bracelet (right
hand); 8: Crossbow fibula; 9–10: Limestone beads;
11: Beads at the legs (BozsiK 2003, 103)

11. Madaras-Halmok 622. sír (Bács-Kiskun megye)
(4. kép 10; 13. kép)

Sír: Női, háton fekvő nyújtott csontvázasa, bolygatlan temetkezés. A koponyát a föld szétnyomta. Tájolása: D–É. A sírgödör, hosszú, keskeny, téglalap alakú.

Leletek: 1. Kerek emailos fibula. 2. Bronz térdfibula. 3. Csont-pixis töredéke. 4. Gyöngyhímzés: 53 db gyöngy. 5. Kézvel formált, fazék alakú agyagedény.

Pixis: Csontból faragott, hengeres alakú pixis. M.: 2,7 cm, átm.: 1,9 cm. A jobb könyök és bordák

13. kép. Madaras–Halmok 622. sírjának fapixise (KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 318)

Fig. 13. Wood paxis of the 622nd grave of Madaras–Halmok (KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 318)

között helyezkedett el. A test egy része, valamint az alsó-és fedőlemeze is hiányzik. Egyik peremének egy rövid szakaszán kettős bekarcolt díszítés található.

Datálás: Kr. u. 2. század vége.

Irodalom: KŐHEGYI–VÖRÖS 2011, 164, 318. tábla 122.

12. Nagykörű, Marsó Péter tanya (Jász-Nagykun-Szolnok megye) (4. kép 11; 14. kép)

Sír: A leletkörülmények nem ismertek. Beszolgáltatás útján kerültek a sír tárgyai a Nemzeti Múzeumba.¹⁴⁰

Leletek:¹⁴¹ 1. Egy zabla osztott bronzgombja. 2. Osztott bronzgomb, ami egy ló tartószíjhoz tartozik. 3. Egy bronzpaxis darabja. 4. Négy bronzspirál 5. Bronzkarkötő felfelé kunkorodó végekkel. 6. Két osztott bronzfüggő, ami egy felcsavart végű bronzkarikán lógnak. 7. Egy hasonló, de nagyobb függő. 8. Bordázott aranyfóliás gyöngy. 9. Arany lunula, kék berakással. 10. Fehér üvegdarab. 11. Zöldes-fehér üvegdarab, aminek a széle oválisan van letörve. 12. Kettős csontakúp formájú, szürkés-barna orsógomb. 13. Gyöngyfüzér karneolgyöngyökből, aranyozott, bordázott üveggyöngyökkel, zöld üveggyöngyökkel és mészberakásos üveggyöngyökkel. 14. Téglavörös, korongolt kancsó 15. Kézvel formált edény. 16. Téglavörös, kézzel formált edény. 17. Bronzfibula (La-Tène II).

Paxis: Vékony bronzlemezből készült, hengeres formájú paxis. Töredékes állapota miatt sajnos a méreteinek a megállapítása és a tárgy részletes leírása nem lehetséges, továbbá sírban lévő helyzete sem ismert.

Datálás: Kr. u. 1–2. század.

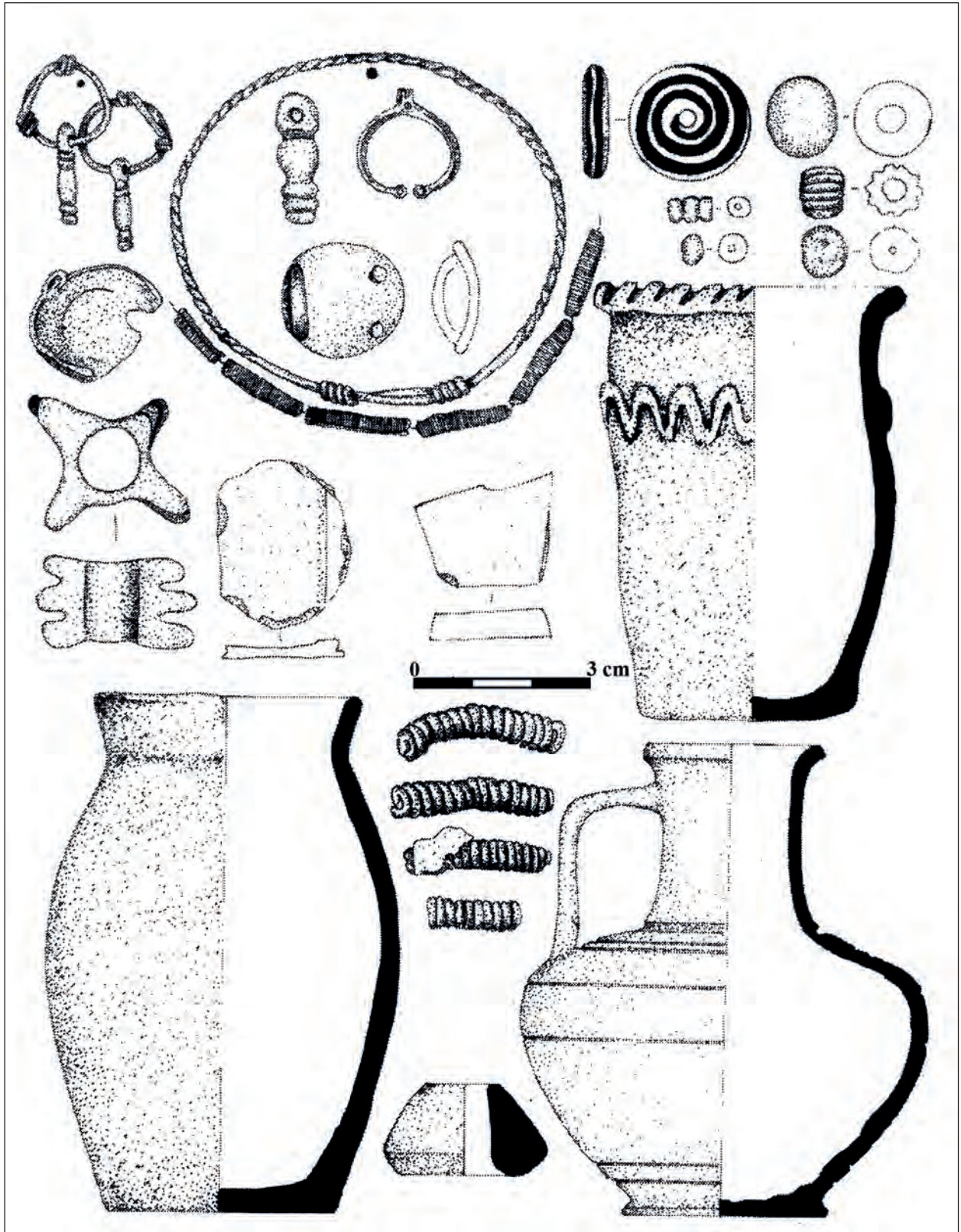
Irodalom: PÁRDU CZ 1931, 46; PÁRDU CZ 1941, 19–20; VADAY 1989, 259.

13. Óföldreák–Ürmös II. 221. sír (Csongrád megye) (4. kép 12; 15–17. kép)

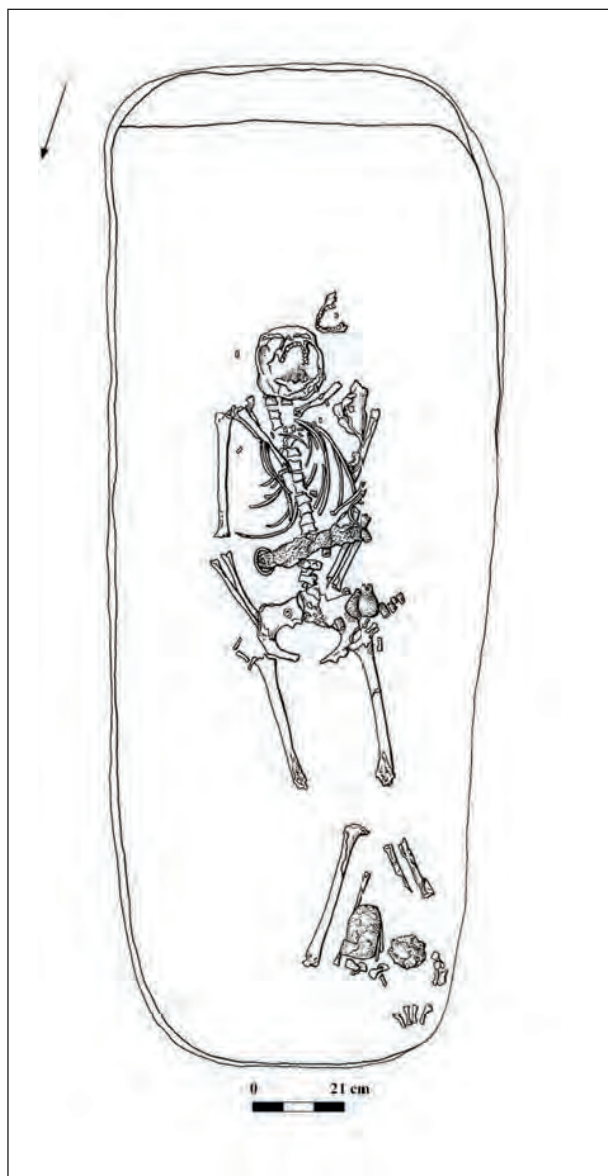
Sír: 20–22 év körüli (*adultus* korú) női sír. A váz a rablásokkor került másodlagos helyzetbe, a sír középtengelyétől eltérő irányban helyezkedett el. A koponya hátrafordulva, az alsó állkapocs a koponya felett került elő. Mindkét kézfejet a medencére fektették. A két lábszár bolygatott helyzetű. A váz tájolása DK–ÉNy. Bolygatott sír.

¹⁴⁰ 1931-ben a lelőhelyről Eperjessy Zoltán dr. körorvos egy sírból még egy edényt szolgáltatott be a Nemzeti Múzeumba. Elmondása szerint a csontváz mellkasán feküdt.

¹⁴¹ A lelőhely több korszakból tartalmaz leleteket. Kerámiatárgyak, amik a Gáva-kultúrához tartoznak és szkíta edények, melyek Párducz Mihálynál kerültek elő és szarmata leletekként lettek publikálva. Továbbá, a leletanyag tartalmaz egy La-Tène-fibulát, amit szintén nem lehet a szarmata leletegyütteshez besorolni. Kőhegyi Mihály az 1–6-os számú mellékleteket, nem a szarmata népesség hagyatékának tartotta, míg a La-Tène-fibulát ide sorolta. A Kaukázusban az egyes típus, a kettős és hatos számú tárgyak az Alföldön szarmata leletanyagának minősülnek, így tehát nem zárhatóak ki az értékelésből (VADAY 1989, 259).

14. kép. Nagykörű, Marsó Péter tanya lelőhely leletegyüttese (VADAY 1989, 74)
 Fig. 14. Collection of finds from the Nagykörű, Marsó Péter tanya (VADAY 1989, 74)

15. kép. Óföldreák-Ürmös II. 168/221. sírja
(GULYÁS 2015, 99)

Fig. 15. The 168/221st grave of Óföldreák-Ürmös II.
(GULYÁS 2015, 99)

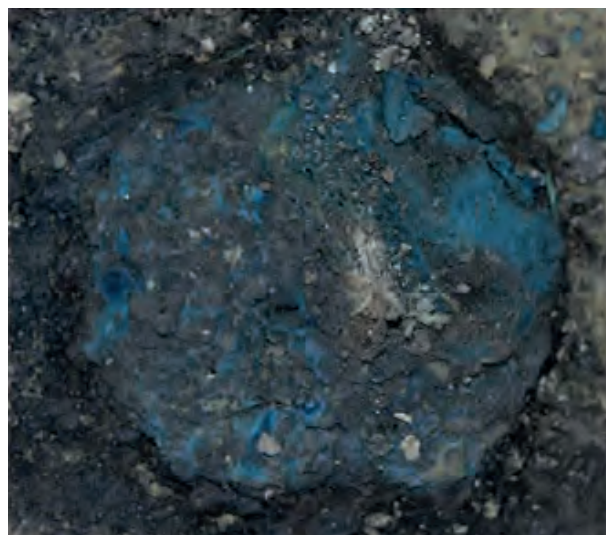
A sírgödör lekerekített sarkú téglalap alaprajzú. Tájolása DK–ÉNy.

Leletek: 1. Aranylemez. 2. Korallgyöngy. 3. Bronz dobozfibula. 4. Bronz övcsat. 5. Borostyángyöngyök. 6. 2 db *Cypraea* csiga. 7. Üveg pohár. 8. Fa-pixis. 9. Bronz övveretek. 10. Bronztükrök.

Pixis: Kerek szájú. A fa korhadása miatt nem lehetett pontosan megfigyelni.

Datálás: Kr. u. 4. század.

Irodalom: GULYÁS 2014, 30, 55–56, XXVII. tábla 6.

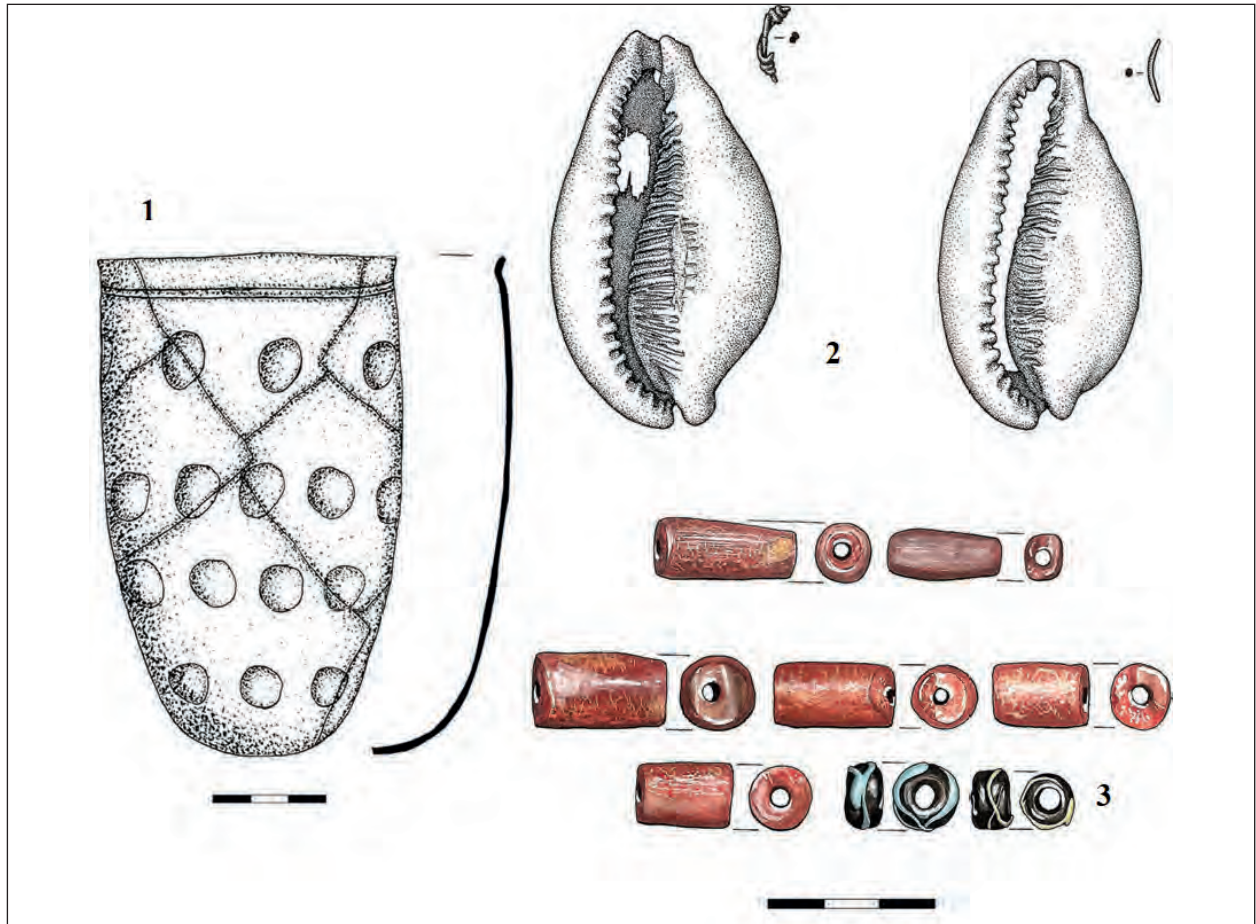
16. kép. Óföldreák-Ürmös II. 168/221. sírjának pixise, kék festékekkel (GULYÁS 2015, 99)

Fig. 16. Pyxis of the 168/221st grave of Óföldreák-Ürmös II, with blue paint (GULYÁS 2015, 99)

14. Orosháza, Fő tér (Békés megye) (4. kép 13; 18. kép)

Sír: 12–16 év körüli (*infans* II és *juvenis* határa) gyermek, valószínűleg kislány, részben bolygatótt sírja. A halottat háton fektették, mindkét lábát térdben felhúzták, és a jobb oldalára fordították. A jobb kar a felhúzott térdekhez igazodott, kifelé enyhén megtört. A bal felkar a törzssel párhuzamos volt, az alkart a hasra helyezték. A koponya, illetve a zsugorított testhelyzetnek köszönhetően a combcsontok, illetve a bal lábszárcsont elmozdult a helyéről. A sírt a gépi, és kézi munka bolygatta meg. Az elhunyt nem sírgödörbe, hanem a feltárt területen átívelő félköríves árokba volt temetve. A váz DNY–ÉK tájolású. Antropológiai vizsgálat során megállapították, hogy csontvágygyulladásban szenvedett.

Leletek: 1. Bronz-pixis. 2. Bronzhuzalból készült, tekerceselt végű karika. 3. Ezüst fülbevaló-hurkos-kampós záródású, kör átmetszetű, ezüsthuzalból. 4. Gyöngnyaklánc: mézskő- karneol-és üveg- gyöngyök, valamint egy inkrusztált gyöngy. 5. Bronz térdfibula. 6. Vastárgy töredék. 7. Bronz karperec. 8. Vas karperec. 9. Ruha alsó szegélyét díszítő gyöngyök: 5 soros gyöngyhímzés, üveggyöngyökkel.

17. kép. Óföldreák-Ürmös II. 168/221. sír mellékleteinek részlete. 1: Üvegpohár; 2: Csigafüggők; 3: Borostyángyöngyök és inkrusztált üvegyöngy (Gulyás 2015, 100)

Fig. 17. Detail of finds of the 168/221st grave of Óföldreák-Ürmös II. 1: Glass cup; 2: Snail pendants; 3: Amber beads and inlaid glass beads (Gulyás 2015, 100)

18. kép. Orosháza, Fő tér lelőhely bronzpixise (SÓSKÚTI–BALÁZS–RÓZSA 2012, 12)

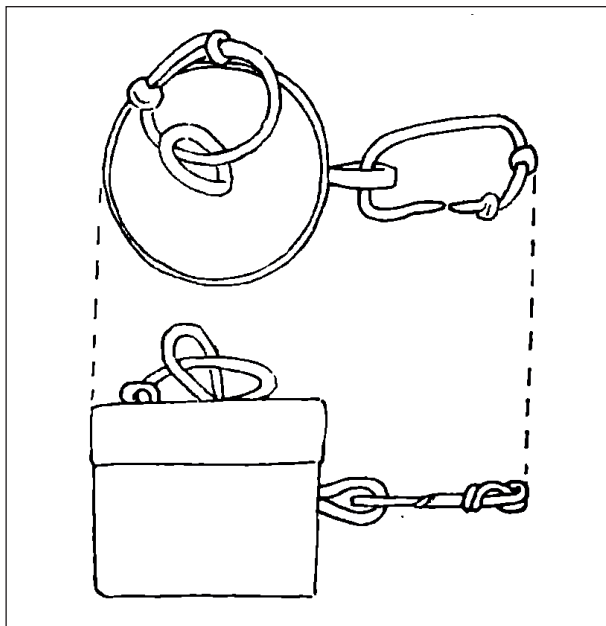
Fig. 18. Bronze pyxis of Orosháza, Fő tér (SÓSKÚTI–BALÁZS–RÓZSA 2012, 12)

Pixis: Bronzlemezből készült, henger alakú pixis. Átm.: 4,9 cm, és 0,6 cm vastagon megerősített test. A koponyacsontok között került elő. Nagyon rossz megtartású, így sajnos a záró fedele nem maradt meg. A felfüggesztését egy rugós, körátmetszetű bronzkarika biztosította. A lemezt átfúrták és az így keletkezett lyukon bújttatták belülről, kifelé a félbehajtott lapított lemezt. A lemezke belső részét a pixis oldalához igazították, a külső – így létrejött hurokba – helyezték a rugós szerkezetű, körátmetszetű bronzkarikát. Lapított bronzlemez biztosította a test és a karika közti kapcsolatot. Díszítetlen.

Datálás: Kr. u. 3. század.

Irodalom: SÓSKÚTI–BALÁZS–RÓZSA 2012, 3–13.

15. Pădureni / Sepsibesenyo 34. sír (Románia) (4. kép 14; 19. kép)

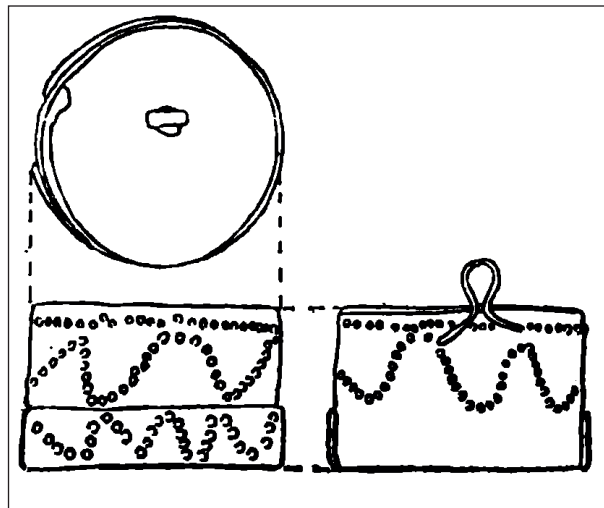
19. kép. Pădureni / Sebsibesenyő 34. sírjának bronzpixise
(BICHIR 1973, T. 16)

Fig. 19. Bronze pyxis of the 34th grave of Pădureni /
Sebsibesenyő (BICHIR 1973, T. 16)

Sír: Hamvasztásos sír.¹⁴²

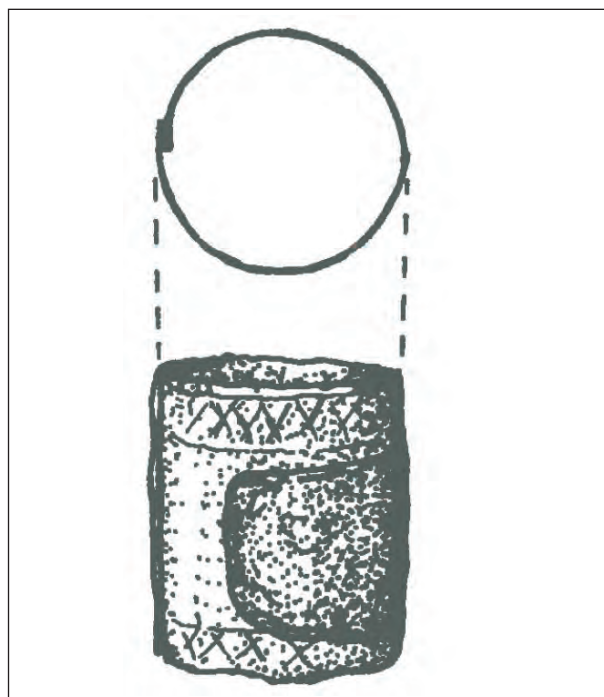
Leletek: Ismeretlen.

Pixis: Vékony bronzlemezéből készült, henger alakú pixis. M.: ~ 3 cm, átm.: ~ 3 cm. Sírban lévő helyzete nem ismert. A testlemez és a fedelet forrasztással készítették. Fedele a hengeres testre illeszthető és levehető. Tetejének közepén egy forrasztással rögzített, lefelé szűkülő, csepp alakú fél karika található, melybe közvetlenül kapcsolódik egy nagyobb méretű karika. A hengeres test egyik oldalán egy szintén forrasztással rögzített csepp alakú karika található ugyanúgy, mint a fedélen, melybe szintén egy nagyobb méretű, de ezúttal ovális karika kapcsolódik. Praktikai okokból kiindulva úgy vélem, hogy a test oldalán elhelyezett karikák szolgálhattak a felfüggesztésre. Ezt azzal indoklom, hogy a pixis teteje levehető volt, így, ha a fedélen lévő karikát használták volna erre a célra, akkor a test és a fedél könnyen szétcsúszik. Az itt található karikák valószínűleg inkább a tető levételét könnyí-

20. kép. Pădureni / Sebsibesenyő 79. sírjának bronzpixise
(BICHIR 1973, T. 16)

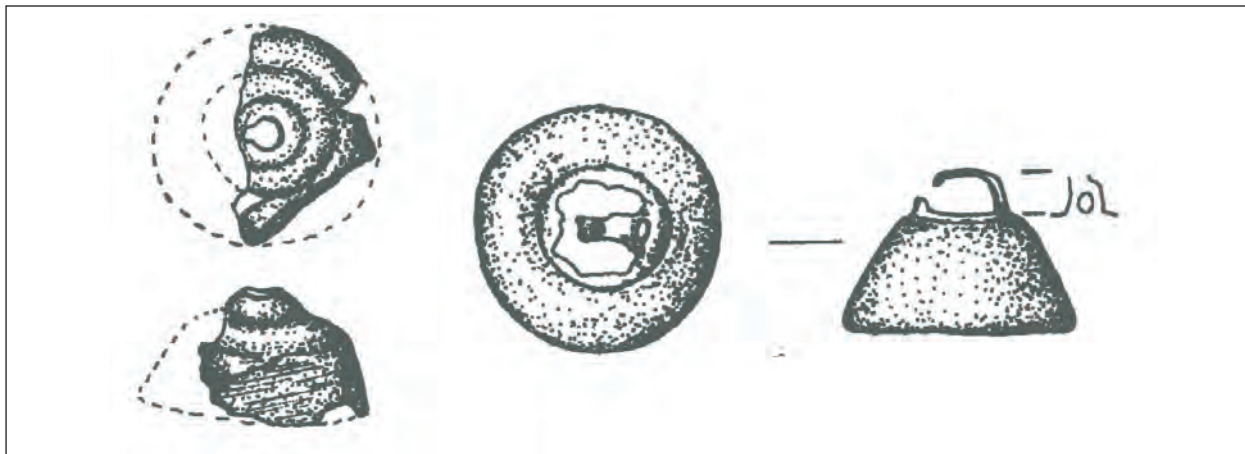
Fig. 20. Bronze pyxis of the 79th grave of Pădureni /
Sebsibesenyő (BICHIR 1973, T. 16)

21. kép. Szeged, Csongrádi 24. sír csontpixise
(VÖRÖS 1981, 130)

Fig. 21. Bone pyxis of the 24th grave from Szeged, Csongrád
(VÖRÖS 1981, 130)

¹⁴² Sebastian Morintz és Gh. Bichir végezték az ásatást Vladimir Dumitrescu professzor vezetésével. 4 hektáron hamvasztásos temetkezéseket azonosítottak, melyeket a mezőgazdasági munkák hoztak felszínre. Minden sír részben vagy teljesen bolygatott volt a szántás miatt. A leletanyagot legtöbb esetben a felszínről gyűjtötték össze. Összesen 101 sirt azonosítottak. A temetőt vaskori, bronzkori és népvándorlás kori sírok alkották.

22. kép. Szeged, Csongrádi 24. sír csengői (Vörös 1981, 130)
 Fig. 22. Bells of the 24th grave from Szeged, Csongrád (Vörös 1981, 130)

tették, mivel annak szorosan kellett illeszkednie a testhez, hogy ne essen ki a pixis tartalma. Díszítetlen.

Datálás: Kr. u. 2–3. század.

Irodalom: BICHIR 1973, 111–112, CLXII. Tab. 2, 3, CLXIII. Tab. 4, 11.143

16. Pădureni / Sepsibesenyo 79. sír (Románia)
 (4. kép 14; 20. kép)

Sír: Hamvasztásos sír.

Leletek: Ismeretlen.

Pixis: Vékony bronzlemezből készült, henger alakú pixis. M.: ~ 2,5 cm, átm.: ~ 3 cm. Sírban lévő helyzete nem ismert. A testlemezt forrasztással és szegecseléssel fogatták össze, míg a fedelet forrasztással készítették. Fedele a hengeres testre illeszthető és levehető. A test aljának közepén egy forrasztással rögzített, lefelé szűkülő, csepp alakú fél karika található. A test egyik oldalán szintén forrasztással rögzített csepp alakú fél karika található, mely valószínűleg a felfüggesztésre szolgált. A testlemez közepén poncolt pontsoros hullámvonal díszítés, míg a test alján szintén egysoros pontsor motívum fut körbe. A fedél oldalán szintén poncolt hullámvonal minta

található. Belsejében rózsaszín pormaradványokat találtak.

Datálás: Kr. u. 2–3. század.

Irodalom: BICHIR 1973, 111–112, CLXII. Tab. 2, 3, CLXIII. Tab. 4, 11.

17. Szeged, Csongrádi út 24. sír (Csongrád megye)
 (4. kép 15; 22. kép)

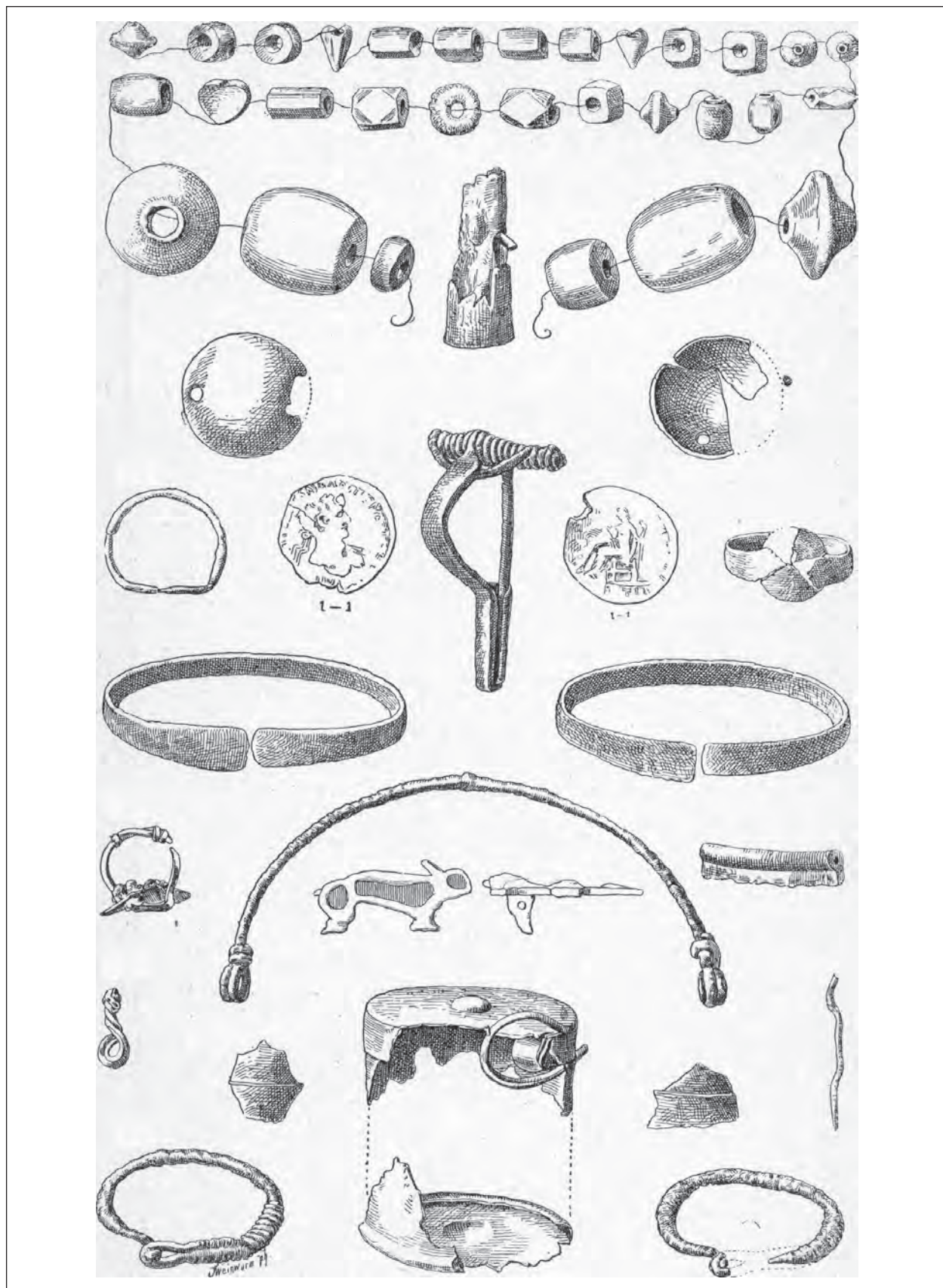
Sír: Női, 30 év körüli (*adultus* korú), háton fekvő, nyújtott csontváz, bolygatatlan¹⁴⁴ temetkezés. A váz és a sírgödör tájolása DNY–ÉK. A sírgödör lekerekített sarkú, téglalap alakú. Koporsós temetkezés.

Leletek: 1. Gyöngynyaklánc: üveggyöngyök, továbbá közepén bordázott aranylemezből sodort gyöngyök között arany lunula. 2. Karkötő: karniol-és pasztagyöngyök. 3. Gyöngyök (térdtől a bokáig). 4. Vaskés. 5. Vastű. 6. Bikónikus orsógomb. 7. Bronzpixis. 8. Csontpixis. 9. Két bronzcsengő.

Pixis 1: Csontból készült, hengeres alakú pixis. M.: 3,3 cm, átm.: 2,9–3,1 cm, vastagság: 0,4 cm. Anyaga lemezesen elváló szerkezetű. Az elhunyt bal combcsontjának a külső felénél látott napvilágot. Külső felülete sötétbarna, a belső világos színű. Két záró fedele hiányzik, de lehetséges,

¹⁴³ A pădureni temető publikációja: BICHIR–MORINTZ 1959. A cikkben csak említés szinten esik szó a pixisekről, a sírszámok, a pontos leírás és a sír mellékleteinek megadása nélkül. A két pixis rajzát a fentebb említett irodalmakban lehet megtalálni. A pixisekhez tartozó sírszámokat az egyik ásató (Gh. Bichir) hivatkozott kötetében említi. A lelőhelyen előkerült mellékleteket csak felsorolás szinten és összegezve említik a szerzők, nem kötik sírokhoz, így a két sír anyagát sem tudom ismertetni.

¹⁴⁴ Bal oldalát a váznak állatjárás bolygatta.

23. kép. Szeged-Röske, Sárosvölgy lelőhely bronzpixise (REIZNER 1892, 165)
 Fig. 23. Bronze pyxis of Szeged-Röske, Sárosvölgy site (REIZNER 1892, 165)

hogy valamilyen szerves anyagból készülhetett, ezért nem maradt meg. Dísztetlen darab. Belsejében piros festékmарadványokat találtak.

Pixis 2: Vékony bronzlemezből készült, henger alakú pixis. Méretei nem ismertek. A bal combcsont külső oldalán helyezkedett el. A bronzlemez két szélét úgy dolgozták össze, hogy a felülre kerülő részt elkalapálták. A testhez oválisan lekerekített végű rátét tartozott. Teteje és alja hiányzik, habár ebben az esetben is elképzelhető, hogy szerves anyagot használtak alj- és záró fedeleeknek. A felső-és alsó körvonalánál, két bemélyített, párhuzamos vonal között egymással érintkező bekarcolt díszítő X minta fut körbe a testen. A testhez oválisan lekerekített végű rátét tartozott. A tégely falára tapadva piros-és fehér festékszemcséket találtak.

Datálás: Kr. u. 2–3. század.

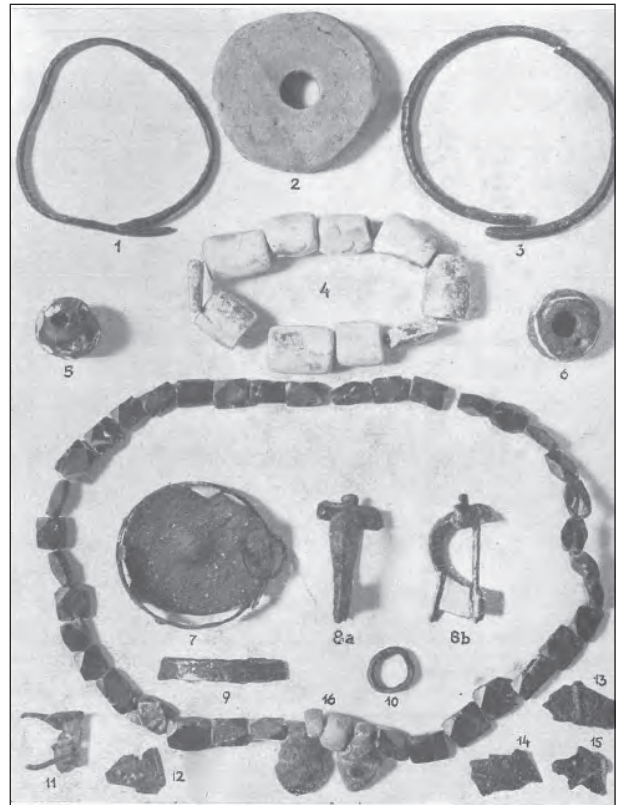
Irodalom: VÖRÖS 1981, 121–135.

18. Szeged-Röszke, Sárosvölgy (Csongrád megye) (4. kép 16; 23. kép)

Sír: 20–25 év körüli, női (*adultus* korú) sír, vele együtt eltemetett gyermekkel. Háton fekvő, nyújtott csontváz, kettős temetkezés. Bolygatatlan. Tájolás: fejjel DNY-nak. A csecsemőt, a nő felső lábszár csontjai között találták meg. Sírgödörre vonatkozó információ nem adatolható.

Leletek: 1. Korongolt, csésze alakú edény. 2. Apró, fülesbögre. 3. Kisméretű agyaghenger, amely közép tájt homorúan ki van metszve (gyermekjáték?). 4. Bronz karperec. 5. Aláhajlított lábú fibula. 6. Két oldalt lyukkal ellátott 6 darab körlemez/gomb, mely valószínűleg a ruha díszje lehetett. 7. Bronz karikagyűrű. 8. Két darab horgos végű karika. 9. Gyöngy-nyaklánc: paszta-mész-és borostyángyöngyök, valamint kalcedon-és karneolgyöngyök. 10. Két bronzpixis. 11. Római érem.¹⁴⁵

Pixis 1: Palack alakú, bronzlemezből készült pixis. M.: 8–9 cm, talp/alj átmérő: 4 cm. Síron belüli helyzete ismeretlen. Palack alakú teste csőben végződött. Ennek átmérője: 1,1 cm. Töredékes állapotban maradt meg. Dísztetlen darab.

24. kép. Szentes-Sárgapart (Párducz 1950a VIII. tábla)

Fig. 24. Szentes-Sárgapart (REIZNER 1892, 165)

(Párducz 1950a VIII. tábla)

Pixis 2: Henger alakú, bronzlemezből, forrasztással készült pixis. M.: 5–6 cm; fenék/alj átmérő: 4 cm. Síron belüli helyzete ismeretlen. Sodrott félköríves függesztő tartozott hozzá. A két oldalél találkozásánál, sodrony bronzkarika van áthúzva. Teteje, fedele hiányzik.¹⁴⁶ Dísztetlen darab.

Datálás: Kr. u. 2–3. század.

Irodalom: REIZNER 1892, 161–168, II. tábla 2.

19. Szentes-Sárgapart 22. sír (Csongrád megye) (4. kép 17; 24. kép)

Sír: Női temetkezés. 140 cm mélyen fejjel délnek, lábbal északnak feküdt az elhunyt a téglalap alakú sírgödörbe.

Leletek: 1. Nyak és kar környéki gyöngyök: üveg-mész- és karneolgyöngy. 2. Töredékes ezüstoffüggők, 2 db. 3. Bronz számszerjfibu-

¹⁴⁵ A publikációban a lelőhely két női sírjának a mellékleteit együtt közli, tárgycsoportonként, így egyes esetekben a sírhoz tartozó darabszám, leírás nem adatolható.

¹⁴⁶ Felmerül itt a lehetősége annak, hogy szerves anyagból készülhetett, ezért nem maradt meg.

la. 4. Ezüst korongfibula. 5. Gyöngnyaklánc: karneol-üveg és borostyángyöngyök. 6. Bronzlemez töredéke. 7. Jobb karkötő gyöngysora karneolgyöngyökből. 8. Orsógomb. 9. Két darab inkrusztált gyöngy. 10. Bronztárgy (edényke). 11. Bronzpixis. 12. Vascsengő. 13. Bal karkötő gyöngysora karneolgyöngyökből. 14. Vaskés. 15. Boka környéki gyöngyök (300-300 db): karneol-és üvegyöngyök. 16. Bronzkarika. 17. Töredékes vas karperec. Pixis: Bronzlemezből készült, henger alakú pixis. Forrasztással rögzítették az elemeket. A jobb felkar és a mellkas között találták meg gyöngyök és egy bronztárgy alatt.

Datálás: Kr. u. 3–4. század.

Irodalom: PÁRDU CZ 1950, 9, VII. tábla 5a, 5b; VADAY–SZŐKE 1983, 113.

20. Szihalom–Budaszög X/2/A sír (Heves megye) (4. kép 18; 25–26. kép)

Sír: Női, háton fekvő, nyújtott csontvázas, bolygatatlan temetkezés. Kőpakolással fedett sír, melynek tájolása DK–ÉNy.

Leletek: 1. Virágszirom alakú, aranylemezről préselt gyöngykeretes rozetta 9 db. Párta/fejdísz részei. 2. Rozetta, egy darab. 3. Két darab kis tégely, mely egy ezüstlánc közepén van. A lánc a két végén egy-egy kisméretű, oldalt hajlított lábú ezüstfibulában végződik. 4. Karkötő: kék üvegyöngy, karneol-és kalcedonyöngyök alkotják, továbbá ezüstdrótból csavart, illetve bordázott aranygyöngyök, valamint egy bronzpixis.

Pixis 1: Vékony bronzlemezről készült, hengeres alakú pixis. A nyaklánc részeként került elő. Alap-és fedőlapja is megmaradt, melyek kör alakúak. Díszítetlen darab. Belsejében koriander és festékmaradványok voltak.

Pixis 2: Ezüstből készült, kisméretű, hengeres alakú tégely, mely egy láncon lógott. A mellkason helyezkedett el. A lánc két végén egy-egy ezüst fibula volt (26. kép).

Datálás: Kr. u. 4–5. század.

Irodalom: FODOR 1997, 120–123; SÁNDOR 2009, 281–286; VIDA 2009, 261–280.

21. Tápiószele 53. sír (Pest megye) (4. kép 19; 28. kép)

25. kép. Szihalom, Budaszög bronzpixise (FODOR 1997, 121)

Fig. 25. Bronze pyxis of Szihalom, Budaszög (FODOR 1997, 121)

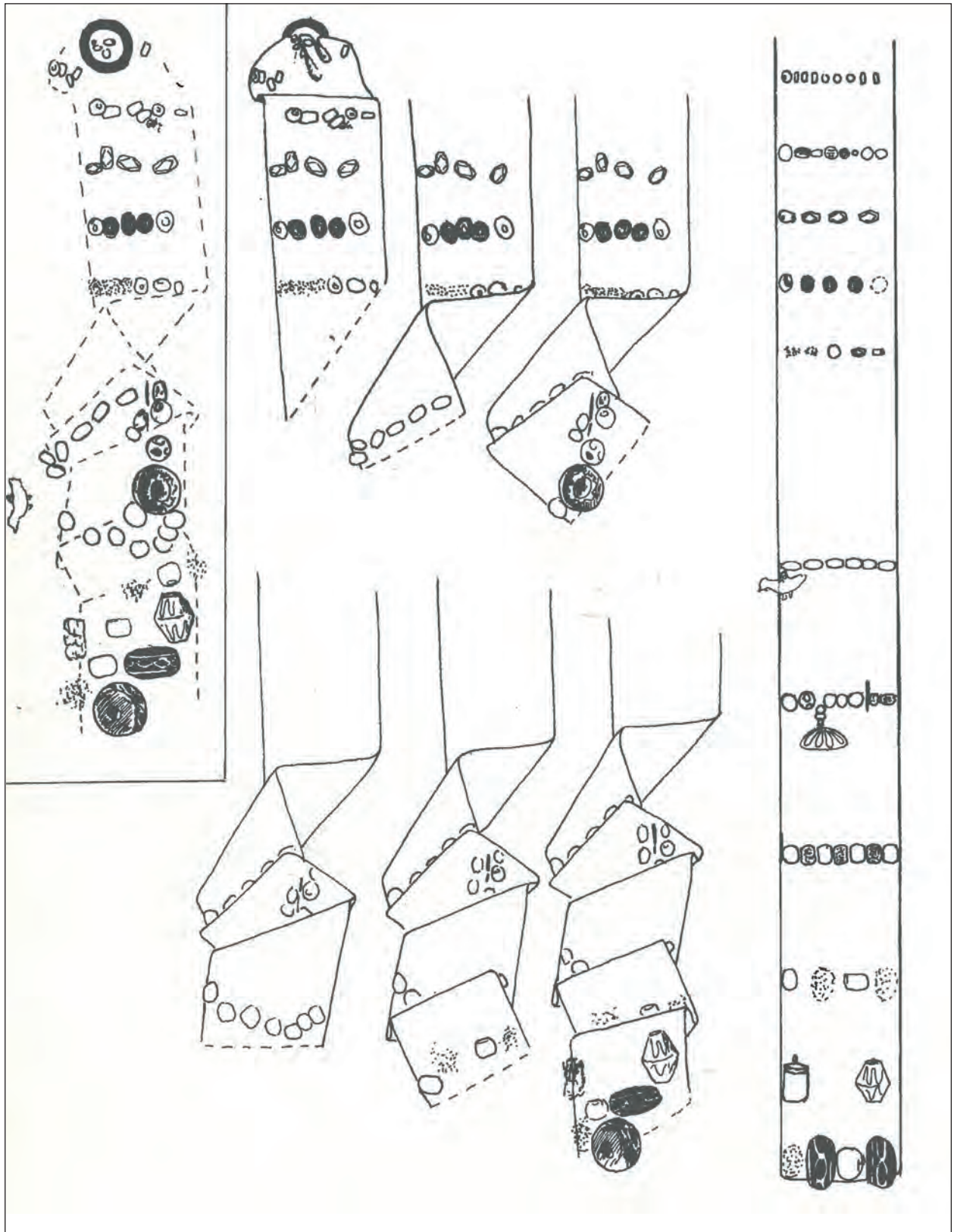

26. kép. Szihalom, Budaszög ezüstpixise (FODOR 1997, 121)

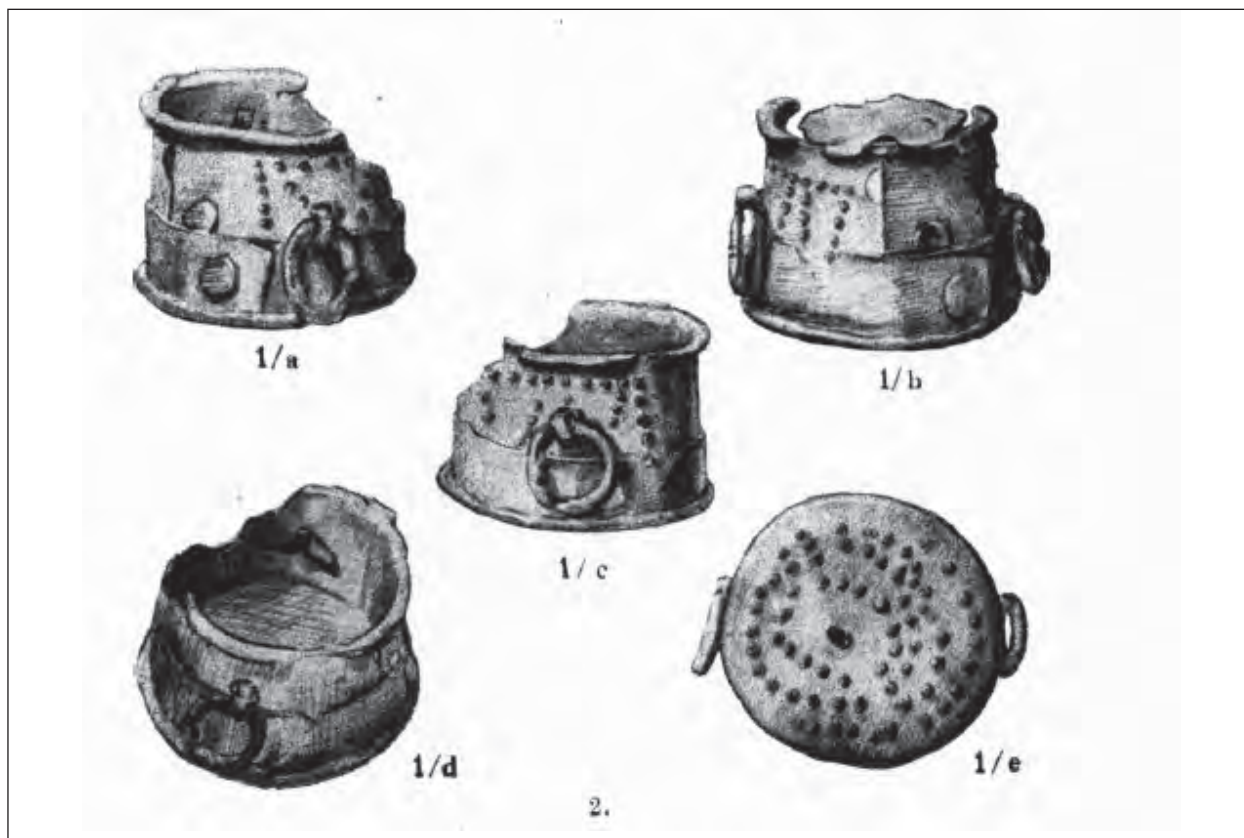
Fig. 26. Silver pyxis of Szihalom, Budaszög (FODOR 1997, 121)

Sír: Női, háton fekvő, nyújtott csontvázas, bolygatatlan temetkezés. A váz tájolása DDK–ÉÉNy, fejfel DDK-nek. A sírgödör adatairól nincs információ.

Leletek: 1. Gömbös, zárt bronzkarika. 2. Gyöngyök: hengeres, barázdált kék és zöld üvegyöngy. 3. Zöldes kőből készült, „fog” alakú csüngő. 4. Gyöngnyaklánc: 37 karneolgyöngy, egy ametiszt-és egy üvegyöngy, valamint egy korallgyöngy. 5. Arany lunula, a két végén kerék foglalatban kék üvegyöngyökkel. Feltehetően a nyakláncra függött. 6. Bronzcsengő, vashurokkal. 7. Zárt bronzkarika. 8. Gyöngysor:

27. kép. Endrőd-Szujókereszt 27. sírban talált öv rekonstrukciós rajza (VADAY-SZÓKE 1983, 108)
 Fig. 27. Reconstruction drawing of the belt found in the 27th grave of Endrőd-Szujókereszt (VADAY-SZÓKE 1983, 108)

28. kép. Tápószele 53. sír bronzpixise (PÁRDU CZ 1950a, XIV. Tab. XIV)
 Fig. 28. Bronze pyxis of the 53rd grave of Tápószele (PÁRDU CZ 1950a, XIV. Tab. XIV)

egy ovális borostyángyöngy, két lapos, korong alakú borostyángyöngy, két fekete borostyán, két hengeres kék üvegyöngy, öt gömbölyű, zöld üvegyöngy, egy csontgyöngy. 9. Karkötő a bal csuklón: 4 gömbölyű karneol-és két gömbölyű ametisztgyöngy (?), 6 gömbölyű zöld üvegyöngy és három nagyobb gömbölyű zöld üvegyöngy (kettőn világoszöld és fehér pont berakással), egy nagyobb gömbölyű agyaggyöngy, egy lapos kerek borostyángyöngy, két, kisebb hengeres zöld üvegyöngy és egy kis bronzcsengő. 10. Karkötő a jobb csuklón: 5 gömbölyű karneol-és egy gömbölyű ametisztgyöngy (?), 8 kisebb gömbölyű színes üveg-és egy hengeres pasztagyöngy. 11. Gömbös díszítésű, zárt bronzkarika. 12. Gömbös díszítésű, zárt bronzkarika. 13. Palackformájú edény. 14. Bronzpixis.

Pixis: Vékony, bronzlemezéből készült, henger alakú pixis. Méretei nem ismertek. A két végét egy akla szeggel fogták össze. A bal lábfej előtt helyezkedett el a sírban. A képezett fenékrész peremesen

képezett, ebbe lett behúzóva a test, melyet egy akla szeggel erősítettek az aljhoz. Felső pereme kihajlik. Erre van rádolgozva a fedő, ami sajnos, csak töredékesen maradt meg. A test felső harmadán, az ellentett oldalakon egy-egy karika-függesztő található, melyeket az oldalán áthatoló sasszegekkel erősítettek fel. Alja és a test felső fele poncolással díszített. Belsejében téglapiros és fehér festékszerű anyagot találtak.

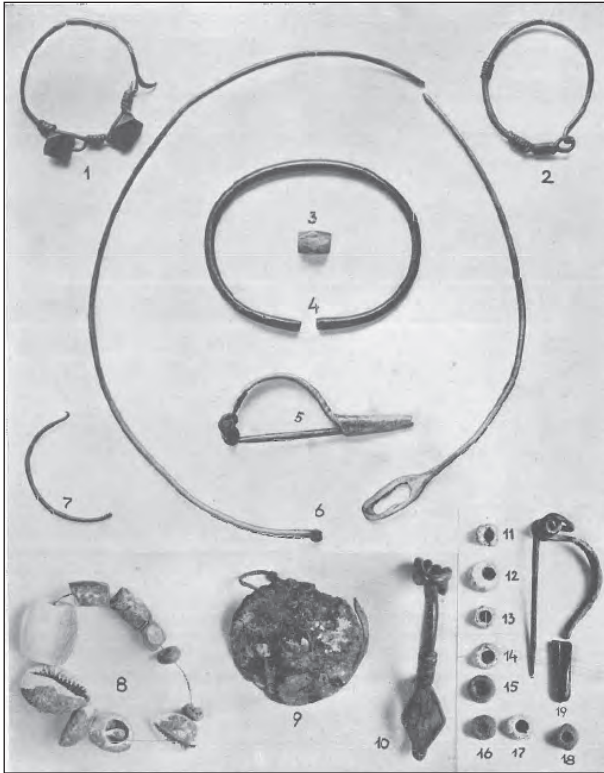
Datálás: Kr. u. 1–2. század.

Irodalom: PÁRDU CZ 1950, 70–71; PÁRDU CZ 1950a, 68–71.

22. Törökszentmiklós-Surján, Barta Puszta 1933/1. sír (Jász-Nagykun-Szolnok megye) (4. kép 20; 29. kép)

Sír: A sírről nincs információ. a sírgödör és a váz adatai is hiányoznak, csupán annyit tudunk, hogy árokkeretes sírről van szó.

Leletek: 1. Egytagú aláhajtott lábú ezüstfibula. 2. Bronz karperec. 3. Bronz-pixis. 4. 10 darab

29. kép. Törökszentmiklós-Surján, Barta puszta
(PÁRDU CZ 1950a, LXXII. tábla)
Fig. 29. Törökszentmiklós-Surján, Barta puszta
(PÁRDU CZ 1950a, LXXII. tábla)

gyöngy: üvegyöngyök, borostyángyöngy és 3 gyöngy pedig kaori kagylóból készült. 4. Ezüst *denarius*. 5. Egy szürke edény töredéke.

Pixis: Vékony, bronzlemezéből készült, henger alakú pixis. Méreteit nem ismerjük. Töredékes állapotban maradt meg. Egyik kör alakú alap/fedőlemeze hiányzik. A testet a fedőlemezrel egy sodrott bronz függesztő karika köti össze. A megmaradt záró lemezen egy lencse alakú kitüremkedés figyelhető meg.

Datálás: Kr. u. 3–4. század.

Irodalom: VADAY 1980, 8–9, 57–69, 309–324; PÁRDU CZ 1950, 24–25, LXXII. tábla 9.

23. Törökszentmiklós-Surján, Újtelep (Jász-Nagykun-Szolnok megye) (4. kép 20)

Sír: Semmilyen adat nem áll rendelkezésünkre az egykori, valószínűsíthetően sírról. A homokbánya területén végzett több éves munkálatok során, sorra láttak napvilágot a temető további sírjai, azonban több sír anyagáról is csak az egykori leltárkönyvi bejegyzések számolnak be. Ezekben az esetekben viszont, a leletkörülmények – tájolás,

méretük, sírépítmények stb. – nem lettek feljegyezve. Csupán annyit lehet tudni, hogy a Kasztyódomb és Újtelep közti területéről származik az anyag. A gyűjtést Butyka Béla és Püske Imre végezték el. A sírok számozása önkényes volt és egy egységre vonatkozik csupán és a nemek meghatározása a mellékletek alapján történt.

Leletek: 1. Bronzcsengő. 2. Bronzcsengő. 3. Bronz övcsat. 4. Bronz övcsat. 5. Bronzpixis. 6. Bronzpixis. 7. Aláhajlított lábú fibula. 8. Bronztorques töredéke.

Pixis 1: Vékony, bronzlemezéből készült, henger alakú pixis. M.: 3,4 cm, átm.: 3,3 cm. Sírban lévő helyzete ismeretlen. Egy bronzkarika köti össze a testet és a fedőlemez. Az egyik fedőlemeze hiányzik. A kerek alakú alj-/fedőlemezen, két soros, kereszt alakú, pontkörös díszítés, míg a testen 3 sorban körbefutó gömbös díszítés található.

Pixis 2: Vékony, bronzlemezéből készült, henger alakú. M.: 3,0 cm, átm.: 3,3 cm. Helyzete ismeretlen. Függesztő karikája és egyik fedőlemeze hiányzik, míg a megmaradt bronz kerek alakú alj-/fedőlemezen, spirál mintában körbefutó pontsoros díszítés található.

Datálás: Kr. u. 3. század.

Irodalom: VADAY 1985, 3–4, 345–349.

24. Vojlovica-Pančevo / Hertelendyfalva 19. sír (Szerbia) (4. kép 21; 30. kép)

Sír: Háton fekvő nyújtott csontvázas temetkezés. A sírgödör lekerekített sarkú, téglalap alakú. Tájolása: DK–ÉNy.

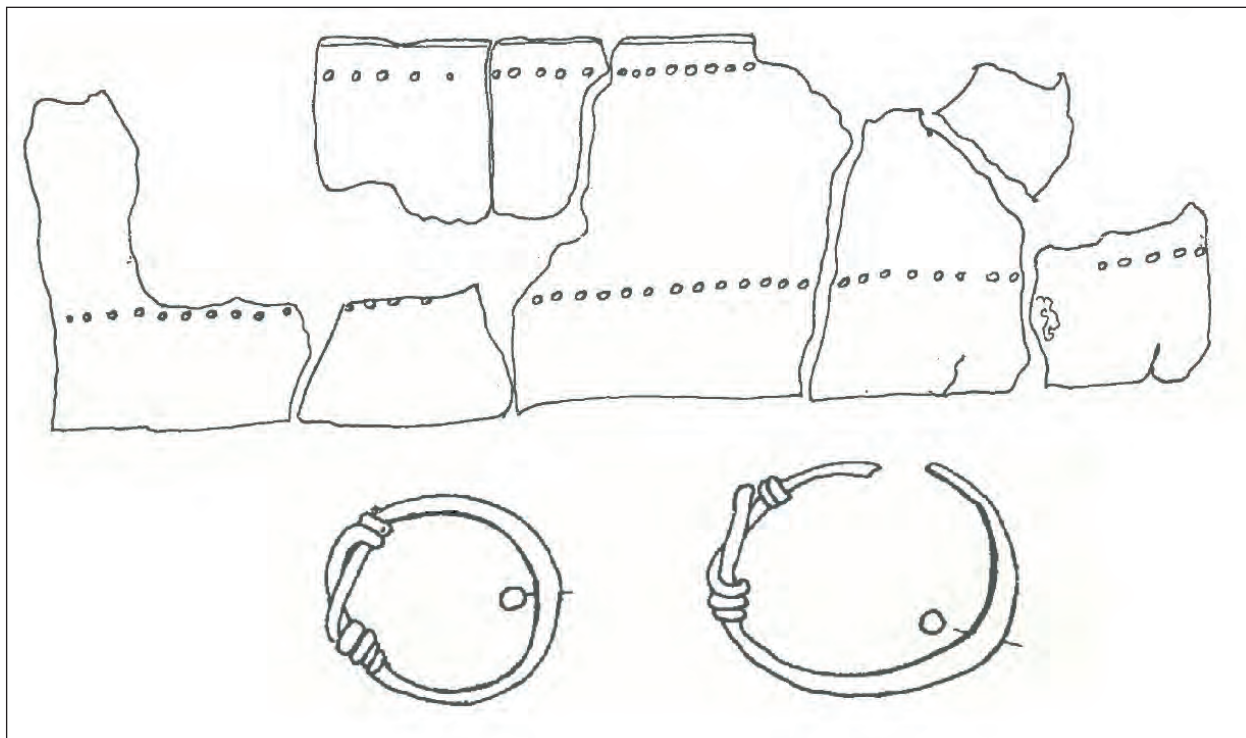
Leletek: 1. Üvegyöngyök. 2. Almandin gyöngy. 3. Bronz-pixis darabjai. 4. Vörös edény.

Pixis: Bronzlemezéből készült, henger alakú pixis. M.: 4,35 cm. Igen töredékes állapotban maradt meg. Lemeze több darabban került elő, valamint a függesztő és összetartó karikák is külön voltak, melyekből 3 darab is volt a sírban. Anyaguk minden esetben bronz volt. A megmaradt testlemezen lyukasztatás nem látható. A perem- és aljvonallal párhuzamosan körbefutó poncolt díszítés található.

Datálás: Kr. u. 3–4. század.

Irodalom: BATISTIĆ-POPADIĆ 1985, 61–62, Tab. III. 55–56, Tab. IV. 57.

25. Vojlovica-Pančevo / Hertelendyfalva 20. sír (Szerbia) (4. kép 21)

30. kép. Vojlovica-Pančevo 19. sír bronzpixise és függesztőkarikái (BATISTIĆ-POPADIĆ 1985, 74)
 Fig. 30. Bronze pyxis and suspension handles of the 19th grave of Vojlovica-Pančevo (BATISTIĆ-POPADIĆ 1985, 74)

Sír: Háton fekvő nyújtott csontvázas, bolygatott temetkezés. A sírgödör lekerekített sarkú, téglalap alakú. Tájolása: DK-ÉNy.

Leletek: 1. 475 darab gyöngy: 474 üvegyöngy és 1 darab borostyángyöngy. 2. Bronz-pixis darabjai. 3. Töredékes vastárgy. 4. Ezüstlemez töredéke cikcakkmótvummal. 5. Ezüst baltacsüngő.

Pixis: Bronzlemezről készült pixis. Rendkívül töredékes állapotú, csak a testlemez egy része maradt meg és még néhány bronzszegecs, melyekkel valószínűleg a testlemez fogták össze. Díszítetlen.

Datálás: Kr. u. 4. század.

Irodalom: BATISTIĆ-POPADIĆ 1985, 62, Tab. IV. 59.

26. Vojlovica-Pančevo / Hertelendyfalva 24. sír (Szerbia) (4. kép 21; 31. kép)

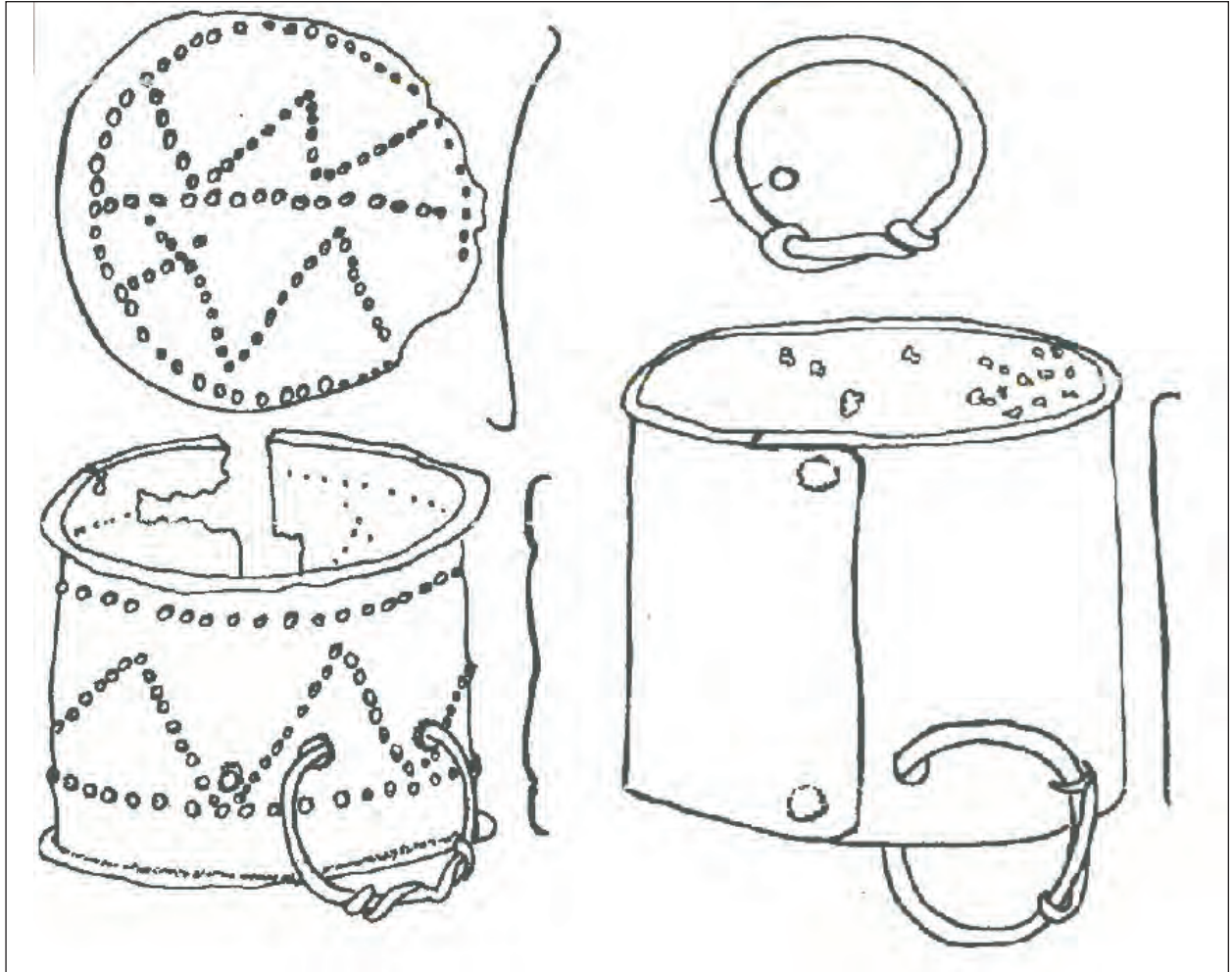
Sír: A vázból csupán néhány csontdarab maradt meg. A sírgödör lekerekített sarkú, téglalap alakú. Tájolása: DK-ÉNy.

Leletek: 1. Kisméretű, bikónikus korsó. 2. Bronz karperec. 3. Bronzpixis. 4. Gyöngyök. 5. Korrodálódott vastárgy töredéke. 6. Bikónikus orsógomb. 7. Balta alakú csüngő, borostyánból.

8. Bronzcsengő. 9. Bronzpixis. 10. Bronzpixis. 11. Bronzpixis.

Pixis 1: Bronzlemezről készült, henger alakú pixis. M.: 2,4 cm, átm.: 3,7 cm. 3 részből áll: test, fedő-és zárólemez. Minden eleme bronzlemezről készült. Forrasztással rögzítették a darabokat. A test egyik oldalán, annak közepén két ponton átlukasztás figyelhető meg, ami sodrott bronz függesztő karika átfűzésére szolgált. Teste és fedőlemeze is poncolt díszű. Testlemez az alj-és peremvonallal párhuzamosan futó poncolt díszítés között, egymásból induló és körbefutó háromszög alakú minta díszíti. A kör alakú fedőlemez szélével párhuzamosan fut egy poncolt sordísz, melyet egy vonallal kettéosztottak. Az így kialakult két részt a testen látható háromszög mintával egészítették ki.

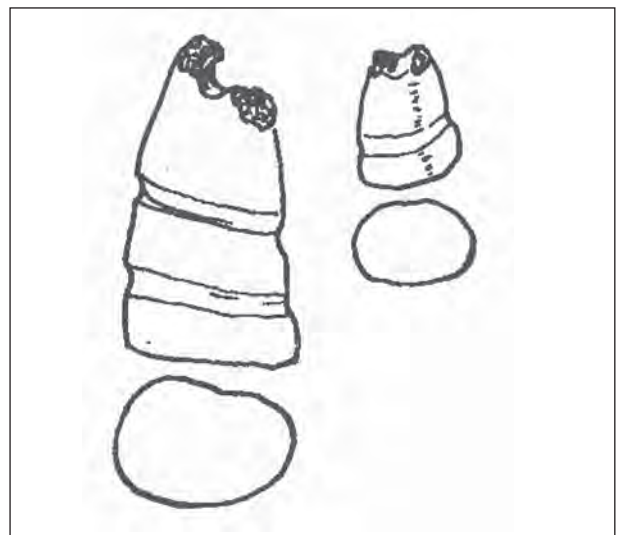
Pixis 2: Bronzlemezről készült, henger alakú pixis. M.: 3,35 cm, átm.: 3,8–4,22 cm. A test alján egy átlukasztás figyelhető meg, amin keresztül egy sodrott bronzkarika volt áthúzva. A testlemez tetején és alján. Alja és teteje is megmaradt, bár töredékes állapotban. Díszítetlen darab.

31. kép. Vojlovica-Pančevo 24. sír bronzpixisei és függesztőkarikái (BATISTIĆ-POPADIĆ 1985, 74)
 Fig. 31. Bronze pyxis and suspension handles of the 24th grave of Vojlovica-Pančevo (BATISTIĆ-POPADIĆ 1985, 74)

32. kép. Vojlovica-Pančevo 20. sírjában előkerült ezüst baltacsüngő (BATISTIĆ-POPADIĆ 1985, 74)
 Fig. 32. A silver axe-shaped pendant found from the 20th grave of Vojlovica-Pančevo (BATISTIĆ-POPADIĆ 1985, 74)

33. kép. Vojlovica-Pančevo 24. sírjában előkerült borostyán baltacsüngő (BATISTIĆ-POPADIĆ 1985, 74)
 Fig. 33. An amber axe-shaped pendant found from the 24th grave of Vojlovica-Pančevo (BATISTIĆ-POPADIĆ 1985, 74)

Pixis 3: Bronzlemezből készült, henger alakú pixis.

M.: 3,35 cm, átm.: 4,22 cm. Töredékes állapotú és egyik fedőlemeze hiányzik. A másik ugyan leszakadt a testről, de mérete alapján hozzárendelhető volt a tárgyhoz. Valószínűleg forrasztással rögzítették a lemezeket, mert szegecs helyét nem látni a megmaradt részen. A testlemez két ponton átfűrt, de nem volt benne a függesztő karika. Közélemben azonban találtak egy, az előzőekkel megegyező bronz, sodrott karikát, ami akár ehhez a pixishez is tartozhatott.

Datálás: Kr. u. 3–4. század.

Irodalom: BATISTIĆ-POPADIĆ 1985, 62–63, Tab. V. 79.

27. Vršac-Trg Sava Kovačević / Versec 6. sír (Szerbia) (4. kép 22; 34. kép)

Sír: Női, háton fekvő, nyújtott csontvázas, bolygatlan temetkezés. Tájolása: É–D.

Leletek: 1. Gyöngyök. 2. Kancsó formájú edény. 3. Bronz-pixis. 4. Bronzcsengő. 5. Karikák, bronzból. 6. Orsógomb. 8. Emailos fibula. 9. Fibula töredék. 10. Töredékes tükör.

Pixis: Bronzlemezből készült, henger alakú pixis.

A bal térdnél helyezkedett el. Forrasztással rögzítették az elemeket. Felfüggesztő karikája hiányzik, de alj- és fedőlemeze megmaradt. A testen körbefutó poncolt díszítés található 3 sorban, melyek a perem-és aljvonallal párhuzamosan futnak. Kör alakú fedőlapján a peremmel párhuzamosan poncolt díszítés, melynek közepén poncolással kialakított kereszt minta látható.

Datálás: Kr. u. 3–4. század.

Irodalom: BARAČKI 1961, 119, Tab. IV. 10.

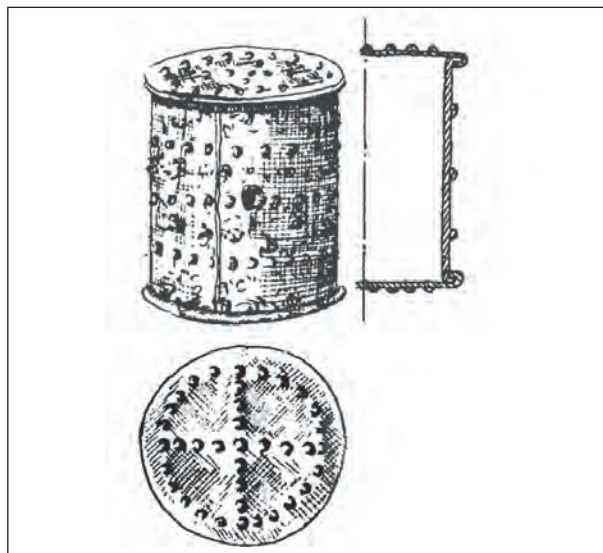
28. Vršac-Trg Sava Kovačević / Versec 9. sír (Szerbia) (4. kép 22; 35–36. kép)

Sír: Női, háton fekvő, nyújtott csontvázas, bolygatlan temetkezés. Tájolása: É–D.

Leletek: 1. Gyöngyök, 1308 darab. 2. Ezüst fibula. 3. Lándzsaszerű fülbevaló töredék. 4. Bikónikus edény. 5. Bronz-pixis. 6. Bronz-pixis. 7. Csiga függő. 8. Ezüst karikák, 4 db. 9. Vastárgy töredéke. 10. Ezüsfüggő kőberakással, karneoldíszítéssel. 11. Bikónikus orsógomb.

Pixis 1: Bronzlemezből készült, henger alakú pixis.

A bal térd belső oldalán helyezkedett el. Forrasztással rögzítették az elemeket. Felfüggesztő karikája, mely szintén bronz, sodrott, a test közepére

34. kép. Vršac lelőhely 6. sírjának bronzpixise
(BARAČKI 1961, 125)

Fig. 34. Bronze pyxis of the 6th grave of the Vršac site
(BARAČKI 1961, 125)

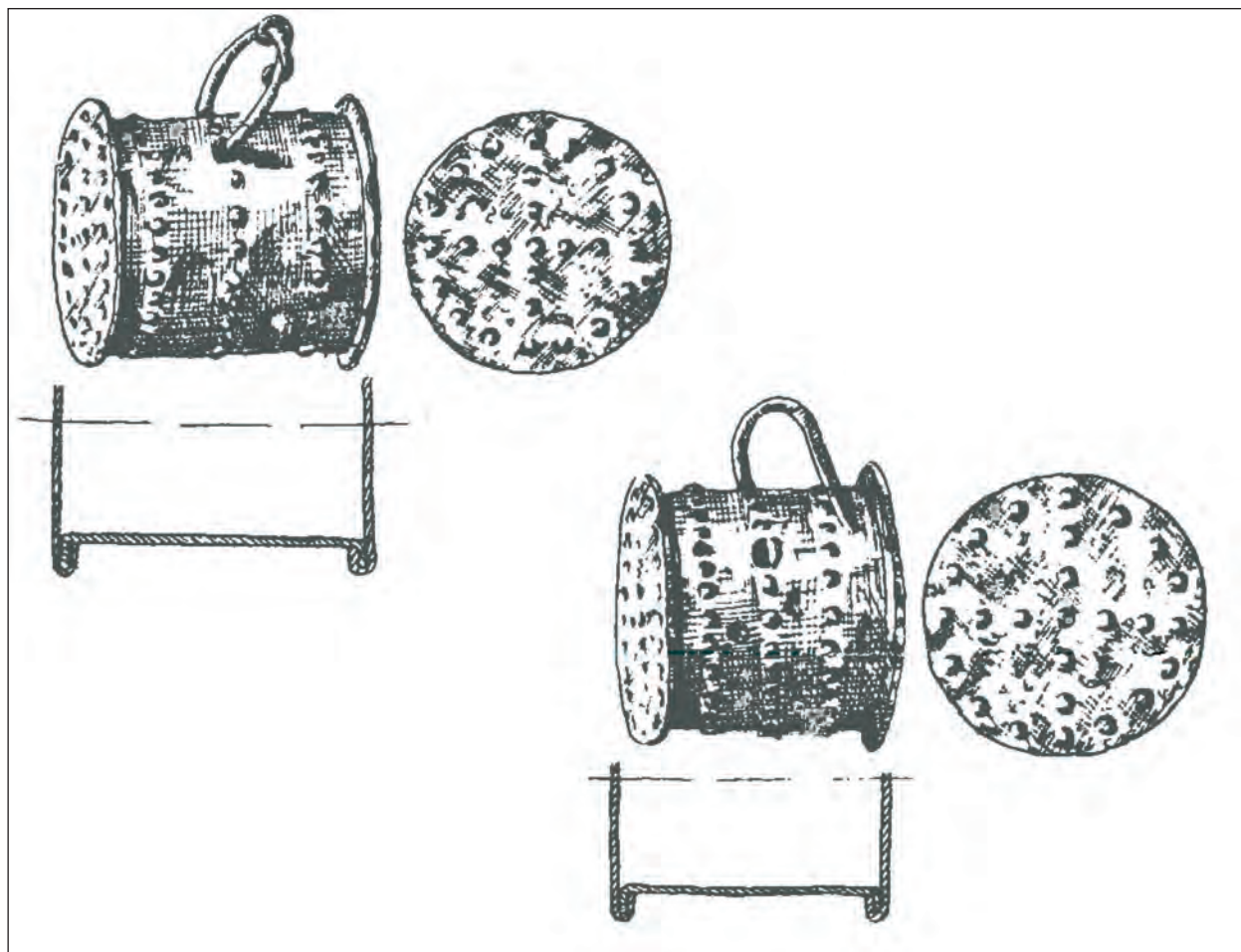
fűrt két lyukkal csatlakozik a testlemezhez. Alj- és fedőlemeze is megmaradt. A testen körbefutó poncolt díszítés található 3 sorban, melyek a perem-és aljvonallal párhuzamosan futnak. A kör alakú fedőlemez ívével párhuzamosan fut egy sor poncolt díszítés, valamint e kör közepén szintén poncolt díszítéssel egy kereszt található.

Pixis 2: Bronzlemezből készült, henger alakú pixis.

A bal térd belső oldalán helyezkedett el. Forrasztással rögzítették az elemeket. Felfüggesztő karikája, mely szintén bronz a test közepe táján csatlakoznak a testbe, bár egyik szára inkább a pixis alja felé tolódott el. Alj- és fedőlemeze is megmaradt. A testen körbefutó poncolt díszítés található 3 sorban, melyek a perem-és aljvonallal párhuzamosan futnak. A kör alakú fedőlemez ívével párhuzamosan fut egy sor poncolt díszítés, valamint e kör közepén szintén poncolt díszítéssel egy kereszt található.

Datálás: Kr. u. 3–4. század.

Irodalom: BARAČKI 1961, 120, Tab. VII. 5, 6.

35. kép. Vršac lelőhely 9. sírjának 2 bronzpixise (BARAČKI 1961, 126)
 Fig. 35. Two bronze pyxides of the 9th grave of the Vršac site (BARAČKI 1961, 126)

29. Vršac-Trg Sava Kovačević / Versec 10. sír (Szerbia) (4. kép 22; 37. kép)

Sír: Női, háton fekvő, nyújtott csontvázas, bolygatlan temetkezés. Tájolása: É–D.

Leletek: 1. Gyöngyök, 442 db. 2. Bikónikus korsó. 3. Orsógomb. 4. Bronz-pixis. 5. Ezüst korongfibula, melyen egy emberi fej ábrázolása látható. 6. Ezüst féltorques. 7. Csont csövecske töredék. 8. Hurkos-kampós végződésű fülbevaló. 9. Vastárgy töredék. 10. Bronzcsengő töredék.

Pixis: Bronzlemezből készült, henger alakú pixis. A bal térdénél helyezkedett el. Forrasztással rögzítették az elemeket. Felfüggesztő karikája, mely sodrott, a test közepére fűrt két lyukkal csatlakozik a testlemezhez. Egyik oldallemeze hiányzik.

Datálás: Kr. u. 3–4. század.

Irodalom: BARAČKI 1961, 120, Tab. VIII. 5.

30. Vršac-Trg Sava Kovačević / Versec 11. sír (Szerbia) (4. kép 22; 38. kép)

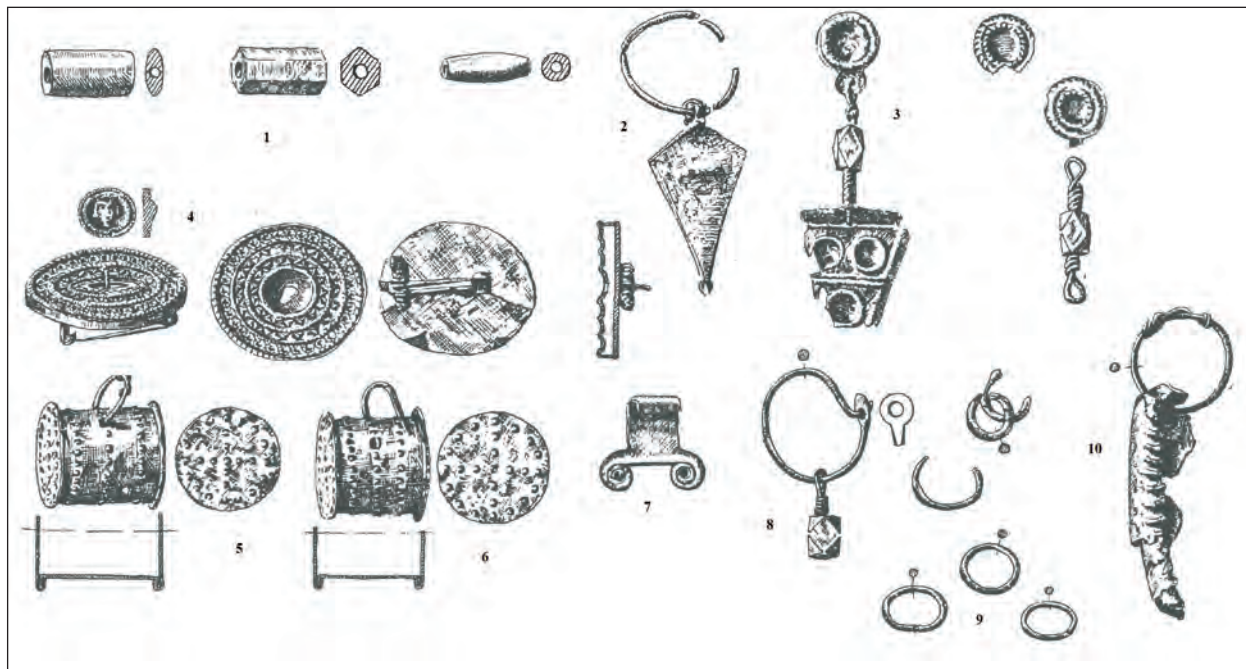
Sír: Női, háton fekvő, nyújtott csontvázas, bolygatott temetkezés. Tájolása: É–D.

Leletek: 1. Üveggyöngyök, 1030 darab. 2. Bronz-harangtöredékek. 3. Bikónikus agyag orsógomb. 4. Bronz-pixis. 5. Kauricsiga függő. 6. Bikónikus kancsó. 7. Vaskés. 8. Töredékes bronztárgy, 5 darab. 9. Bronzfűgő, 5 darab.

Pixis: Bronzlemezből készült, henger alakú pixis. Forrasztással rögzítették az elemeket. Függesztő karikája hiányzik. Töredékes állapotú. Alj- és fedőlemeze is megmaradt. A kör alakú fedőlemez ívével párhuzamosan fut egy sor poncolt díszítés, valamint e kör közepén szintén poncolt díszítéssel egy kereszt található. A test középvonalán körbefutó poncolt minta van.

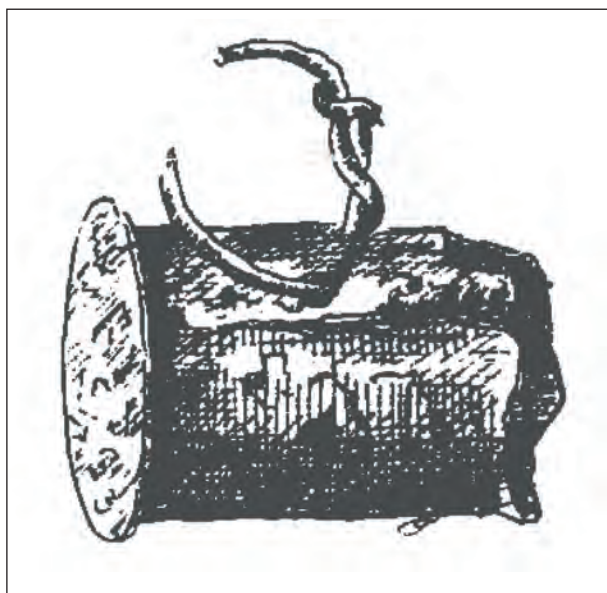
Datálás: Kr. u. 2–3. század.

Irodalom: BARAČKI 1961, 120, Tab. IX. 17.

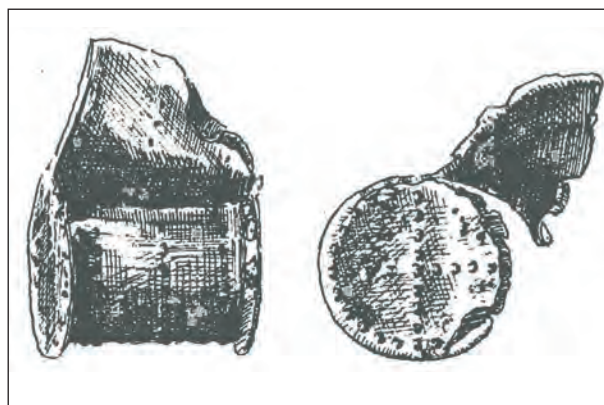
36. kép. Vršac lelőhely 9. sírjának leletei. 1: Gyöngyök; 2: Lemezes ezüsthülbevaló; 3: Ezüsthülbevaló karneol berakással; 4: Ezüsthüvel, emberi arcábrázolással; 5: Bronzpyxis; 6: Bronzpyxis; 7: Függő; 8: Ezüsthülbevaló; 9: Ezüsthülbevaló; 10: Csiga-függő (BARAČKI 1961, 128)

Fig. 36. Finds of the 9th grave of the Vršac site. 1: Beads; 2: Silver plate-earrings; 3: Silver earrings with carnelian inlay; 4: Silver fibula with human face; 5: Bronze pyxis; 6: Bronze pyxis; 7: Pendant; 8: Silver earring; 9: Silver rings; 10: Snail pendant (BARAČKI 1961, 128)

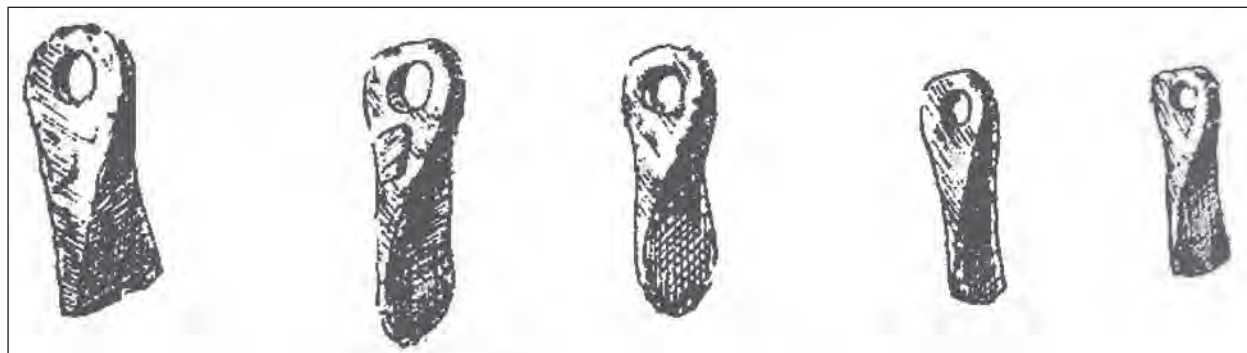
37. kép. Vršac lelőhely 10. sírjának bronzpyxise (BARAČKI 1961, 129)

Fig. 37. Bronze pyxis of the 10th grave of the Vršac site (BARAČKI 1961, 129)

38. kép. Vršac lelőhely 11. sírjának bronzpyxise (BARAČKI 1961, 130)

Fig. 38. Bronze pyxis of the 11th grave of the Vršac site (BARAČKI 1961, 130)

39. kép. Vršac lelőhely 11. sírjának bronz baltacsüngői (BARAČKI 1961, 130)
 Fig. 39. Bronze axe-shape pendants of the 11th grave of the Vršac site (BARAČKI 1961, 130)

31. Zemplín / Zemplén 13. sír (Szlovákia) (3. kép 23)
 Sír: Egy csecsemő sírgödör nélküli urnás temetkezése.

Leletek: 1. Urna. 2. Talpas pohár töredéke. 3. Vas-pixis.

Pixis: Henger alakú vas-pixis. M.: 4 cm. Forrasztással rögzítették az elemeket. Függesztő karikája hiányzik. Fedele a hengeres testre illeszthető és levehető. Belsejében két bronz fibulát találtak. Díszítetlen.

Datálás: Kr. u. 1–2. század.

Irodalom: BUDINSKÝ-KRIČKA-LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1990, 249, Tab. II. 11.

32. Zemplín / Zemplén 123. sír (Szlovákia) (4. kép 23)

Sír: 7–8 év körüli gyermek szórt hamvas temetkezése.

Leletek: 1. Vaskés. 2. Két bronz gyűrű. 3. Bronz fibula. 4. Vastárgy töredéke. 5. Bronz-pixis.

Pixis: Bronzlemezből készült, hengeres alakú pixis. M.: 3,2 cm. Forrasztással készült. A fedél közepén egy kerek függesztőkarika található. A test két oldalán, annak középvonalától egy kicsit feljebb szintén egy-egy függesztőkarika figyelhető meg. A fedelén lévő karika valószínűleg a tető levételét könnyítette, míg a testen a másik két karika a felfüggesztésre szolgálhatott. A fedélen egy vonalban körbefutó pontsor minta található. A testen a két függesztőkarika vonalában és a test alján szintén körbefutó pontsoros díszítés van. E két pontsor között pontokból kialakított háromszögmotívum fut körbe a testen.

Datálás: Kr. u. 1–2. század.

Irodalom: BUDINSKÝ-KRIČKA-LAMIOVÁ-SCHMIEDLOVÁ 1990, 263, Tab. XVI. 40.

IRODALOM

FORRÁSOK

PLINIUS: Idősebb Plinius: *Természetrész (Az ásványokról és a művészetekről)*. Ford.: Darab Á. – Gesztelyi T. Budapest 2001.

ALFÖLDI 1942: Alföldi A.: A pesti oldal új urai. Aquincum a későrómai világban. In: *Budapest Története*. Szerk.: Szendy K. Budapest 1942.

ANDRZEJOWSKI-BURSCHE 1987: Andrzejowski, J. – Bursche, A.: Archeologia Biblioteczna. Cmentarzyska kultury wielbarskiej w Krośnie stanowisko 1 i Wielbarku, woj. elbląskie. In: *Badania archeologiczne w woj. elbląskim w latach (1980–1983)*. Red.: Pawłowski, A. Malbork 1987, 233–277.

ARKHEOLOGIJA SZSZSR 1989: *Стени европейской части СССР в скифо-сарматское время*. Археология СССР 11. Ред.: Рыбаков, Б. А. Москва 1989.

ARKHEOLOGIJA USZSZR 1986: *Археология Украинской ССР 2*. Гл. редкол.: Артеменко, И. И. Киев 1986.

- BARAČKI 1961: Барачки, С.: Сарматски налази из Вршца (Sarmatski nalazi iz Vrsca). *Rad Vojvođanskih Muzeja* 10 (1961) 117–143.
- BÂRCĂ 2006: Bârcă, V.: *Istorie și civilizație. Sarmati în spațiul est-carpatic (sec. I a. Chr.– începutul sec. II p. Chr.)*. Cluj-Napoca 2006.
- BÂRCĂ 2017: Bârcă, V.: Notes on the metal pyxides recently discovered in the Sarmatian environment south the Lower Mureș River. *Plural. History-Culture-Society* 5:2 (2017) 101–123. https://doi.org/10.37710/plural.v5i2_4
- BÂRCĂ 2018: Bârcă, V.: Notes on the use, dating and origin of the bucket-shaped pendants from the Sarmatian environment of the Great Hungarian Plain. *Journal of Ancient History and Archaeology* 5:2 (2018) 37–63. <https://doi.org/10.14795/j.v5i2.325>
- BÂRCĂ–SIMONENKO 2009: Bârcă, V. – Symonenko, O.: *Călăreții stepelor. Sarmati în spațiul nord-pontic*. Cluj-Napoca 2009.
- BATISTIĆ–POPADIĆ 1985: Batistić–Popadić, D.: Sarmatska nekropola Vojlovica-Pančevo. *Rad muzeja Vojvodine* 29 (1985) 59–83.
- BESPALYJ 1992: Беспалый, Е. И.: Курган сарматского времени у г. Азова. *Советская археология* 1992:1, 175–191.
- BICHIR 1973: Bichir, G.: *Cultura carpică*. București 1973.
- BICHIR–MORINTZ 1959: Bichir, G. – Morintz, S.: Săpăturile de la Pădureni. *Materiale* 6 (1959) 487–495. <https://doi.org/10.3406/mcarh.1959.1230>
- BÍRÓ–ERDÉLYI 1994: Bíró, T. M. – Erdélyi, G.: *The bone objects of the Roman collection: in memoriam Gizella Erdélyi*. Catalogi Musei Nationalis Hungarici, Series Archaeologica 2. Budapest 1994.
- BOBROVSKAIA 2001: Bobrovskaia, O. V.: Belt amulet sets in the female costume of the Cherniakhov Culture. In: *International connections of the Barbarians Basin in the 1-st – 5-th centuries A.D.* Múzeumi Füzetek 51. Ed.: Istvánovits, E. Aszód 2001, 221–226.
- BÓZSA 2016: Bózsa A.: *A szépségápolás tárgyi emlékéanyaga Pannonia Magyarországra eső részén* 1–3. Doktori Disszertáció. Budapest 2016.
- BOZSIK 2003: Bozsik K.: Szarmata sírok a Kiskundorozsma-subasai 26/78. lelőhelyen (Sarmatian graves at site 26/78. in Kiskundorozsma-Subasa). In: *Úton-útfélen. Múzeumi kutatások az M5 autópályá nyomvonalán*. Szerk.: Szalontai Cs. Szeged 2003, 97–106. <https://doi.org/10.18814/epiiugs/2003/v26i2/001>
- BUDINSKÝ–KRIČKA–LAMIOVÁ–SCHMIEDLOVÁ 1990: Budinský–Krička, V. – Lamiová–Schmiedlová, M.: A late 1st century B.C. – 2nd century A.D. cemetery at Zemplín (Могильник в с. Земплин конца I в. до н. э. – II в. н. э.). *Slovenská archeológia* 38:2 (1990) 245–348.
- CIEŚLIŃSKI–JARZEC 2018: Cieślinski, A. – Jarzec, A.: Kartoteka Marty Schmiedehelm jako źródło do poznania cmentarzyska w Krośnie, pow. pasłęcki na przykładzie inwentarza grobu 24. *Studia Barbarica* 65 (2018) 354–366.
- CZARNECKA 2010: Czarnicka, K.: Metalowe pojemniczki tzw. Amulettendose w europejskim Barbaricum. *Terra Barbarica. Studia ofiarowane Magdalenie Mączyńskiej w 65. rocznicę urodzin*. Red.: Urbaniak, A. – Prochowicz, R. Łódź–Warszawa 2010, 229–238.
- EGGERS–STARY 2001: Eggers, H. J. – Stary, P. F.: *Funde der vorrömischen Eisenzeit, der römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit in Pommern*. Lübstorf 2001.
- ETHELBERG ET AL. 2000: Ethelberg, P. – Lund Hansen, U. – Demant, I. – Bennike, P. – Alexandersen, V. – Hatting, T. – Adomat, A. – Nebrich, G.: *Skovgårde. Ein Bestattungsplatz mit reichen Frauengräbern des 3. Jhs. n. Chr. auf Seeland*. Nordiske Fortidsminder, Serie B 19. København 2000.

- FACSÁDY 2007: Facsády A.: A nők ábrázolásának ikonográfiája az aquincumi sírköveken (The Iconography of female Depictions). *Budapest Régiségei* 41 (2007) 21–43.
- FODOR 1997: Fodor L.: Szihalom-Budaszög. Késő szarmata-kora népvándorlás kori temető a IV–V. századból (Late Sarmatian and Early Migration Period cemetery from the A.D. 4th–5th century). In: *Utak a múltba. Az M3-as autópálya régészeti leletmentései*. Szerk.: Raczky P. – Kovács T. – Anders A. Budapest 1997, 120–123.
- FREIRE-MARRECO 1908: Freire-Marreco, B.: Charms and amulets (Introductory and Primitive). In: *Encyclopaedia of Religion and Ethics* 3. Ed.: Hastings, J. New York 1908, 392–472.
- GULYÁS 2014: Gulyás Gy.: Késő szarmata temetőrészek Óföldsék-Ürmös II. lelőhelyen (M43-as autópálya 10. lelőhely) (Late Sarmatian cemetery parts at Óföldsék-Ürmös II. (Motorway M43, Site 10). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 56 (2014) 15–107.
- GULYÁS 2015: Gulyás Gy.: A balta alakú csüngők a szarmata leletanyagban (Axe shaped pendants among Sarmatian finds). In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája* 1. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 3.1. Szerk.: Türk A. – Balogh Cs. – Major B. Budapest–Esztergom 2015, 129–163.
- GUSHCHINA–ZASETSKAYA 1994: Гущина, И. И. – Засецкая, И. П.: «Золотое кладбище» Римской эпохи в Прикубанье. Санкт-Петербург 1994.
- HAMPEL 1894: Hampel J.: A Magyar Nemzeti Múzeum Régisegtár gyarapodása. *Archaeologiai Értesítő* 14 (1894) 184–187.
- HERDICK 2001: Herdick, M.: Mit Eisen gegen die Angst. Überlegungen zur Interpretation Vor- und Frühgeschichtlicher Mineralien-Amulette und Bemerkungen zu einer Gruppe Merowingerzeitlicher Kugelhänger. *Concilium medii aevi* 4 (2001) 1–47.
- HORVÁTH 2009: Horváth L.: Kelta agyagsörgő Nagyrécséről (Celtic clay rattle from Nagyrécsé). *Zalai Múzeum* 18 (2009) 33–38. <https://doi.org/10.54640/CAH.2009.133>
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 1993: Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: Tükrök a császárkori és a kora népvándorlás kori barbár népeknél a Kárpát-medencében (Der Spiegel der kaiser- und frühvölkerwanderungszeitlichen Barbarenvölker im Karpatenbecken). *Herman Ottó Múzeum Évkönyve* 30–31:2 (1993) 9–58.
- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2011: Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: Satana and other: Priestesses, Witches and Queens. Matriarchy in the Sarmatian society? In: *Weibliche Eliten in der Frühgeschichte (Female Elite in Protohistoric Europe)*. Hrsg.: Quast, D. Mainz 2011, 201–218.
- KOSTENKO 1983: Костенко, В. И.: *Сарматские памятники Днепро-Донского междуречья III в. до н.э. – середины III в. н.э.* Днепропетровск 1983.
- KOSTENKO 1993: Костенко, В. И.: *Сарматы в Нижнем Поднепровье по материалам Усть-Каменского могильника.* Днепропетровск 1993.
- KOVÁCS 2001: Kovács L.: Jász kauricsiga-amulettek Magyarországon (Jassische Kaurischnecken-Amulette in Ungarn). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 43 (2001) 249–254.
- KOVÁCS–VADAY 1999: Kovács, L. – Vaday, A.: On the problem of the marine gastropod shell pendants in the Sarmatian Barbaricum in the Carpathian Basin. *Antaeus* 24 (1999) 247–277.
- KOVPAVENKO 1986: Ковпаненко, Г. Т.: *Сарматское погребение I в. н.э. на Южном Буге.* Киев 1986.
- KÖHEGYI–VÖRÖS 2011: Köhegyi M. – Vörös G.: *Madaras-Halmok. Kr. u. 2–5. századi szarmata temető.* Monográfiák a Szegedi Tudományegyetem Régészeti Tanszékéről 1. Szeged 2011.
- KUJÁNI 2015: Kujáni Y.: Női és gyermekviselési elemek egy 4–5. századi dél-alföldi temetőben. Az amulettek jelentősége a paleopatológia tükrében. In: *Acta Universitatis Szegediensis–Acta Iuvenum Sectio Archaeologica* 2. Főszerk.: Révész L. Szeged 2015, 33–62.

- KULCSÁR 1998: Kulcsár V.: *A Kárpát-medencei szarmaták temetkezési szokásai (The burial rite of the Sarmatians of the Carpathian basin)*. Múzeumi Füzetek 49. Aszód 1998.
- LOSERT–PLETERSKI 2003: Losert, H. – Pleterski, A.: *Altenerding in Oberbayern. Struktur des frühmittelalterlichen Gräberfeldes und „Ethnogenese“ der Bajuwaren*. Berlin–Bamberg–Ljubljana 2003.
- MARČENKO–LIMBERIS 2008: Marčenko, I. I. – Limberis, N. J.: Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Denkmälern des Kubangebietes. In: *Römische Importe in sarmatischen und maiotischen Gräbern zwischen Unterer Donau und Kuban*. Archäologie in Eurasien 25. Ed.: Simonenko, A. – Marčenko, I. I. – Limberis, N. J. Mainz 2008.
- MELJUKOVA 1962: Мелюкова, А. И.: Сарматское погребение из кургана у с. Олонешты. *Советская археология* 1962:1, 195–208.
- MOGK 1911: Mogk, E.: Amulette. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 1. (1911–1913). Hrsg.: Hoops, J. Straßburg 1911, 80–82.
- MORDVINTSEVA–TREJSTER 2007: Мордвинцева, В. И. – Трейстер, М. Ю.: *Произведения торевтики и ювелирного искусства в Северном Причерноморье 2 в. до н.э. – 2 в. н.э.* 1–3. Симферополь–Бонн 2007.
- NAGY 2005: Nagy M.: Kora népvándorlás kori gyermek sír amulettekkel Mártélyről (5th century child grave with amulets and iron bell from Mártély). *Zalai Múzeum* 14 (2005) 97–127.
- PÁRDUCZ 1931: Párducz M.: A nagy magyar Alföld római kori leletei (Römerzeitliche Funde des grossen ungarischen Alföld). *Dolgozatok a Magyar Királyi Ferencz József Tudományegyetem Archaeologiai Intézetéből* 7 (1931) 74–186.
- PÁRDUCZ 1941: Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon I. (Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns, Volume I)*. Archeologica Hungarica 25. Budapest 1941.
- PÁRDUCZ 1944: Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon II. (Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns, Volume II)*. Archeologica Hungarica 28. Budapest 1944.
- PÁRDUCZ 1950: Párducz M.: *A szarmatakor emlékei Magyarországon III. (Denkmäler der Sarmatenzeit Ungarns, Volume III)*. Archeologica Hungarica 30. Budapest 1950.
- PÁRDUCZ 1950a: Párducz M.: Szarmata sírok Tápiószelén. *Archaeologiai Értesítő* 77 (1950) 68–70.
- PÁRDUCZ 1963: Párducz, M.: *Die ethnischen Probleme der Hunnenzeit in Ungarn*. Studia Archaeologica 1. Budapest 1963.
- PETRU 1972: Petru, S.: *Emonske nekropole. Odkrite med leti 1935–1960*. Ljubljana 1972.
- PUZDROVSKIJ 2007: Пуздровский, А. Е.: *Крымская Скифия II в. до н. э. – III в. н. э. Погребальные памятники (Crimean Scythia 2nd Century BC – 3rd century AD. Burial monuments)*. Симферополь 2007.
- REIZNER 1892: Reizner J.: A szeged-röszei sírleletek. *Archaeologiai Értesítő* 12 (1892) 161–168.
- SÁNDOR 2009: Sándor, J.: Multi-step analysis of ancient remnants contained in a capsule from Szihalom-Budaszög. In: *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa. Akten des 59. Internationalen Sachsensymposiums und der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonauraum*. Hrsg.: Freeden, U. von. Bonn 2009, 281–286.
- SIMONENKO 2008: Simonenko, V.: Römische Importe in sarmatischen Denkmälern des nördlichen Schwarzmeergebietes. *Archäologie in Eurasien* 25 (2008) 1–94.
- SOKOL'SKIJ 1971: Соколовский, Н. И.: *Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья*. Москва 1971.

- SÓSKÚTI–BALÁZS–RÓZSA 2012: Sóskúti K. – Balázs J. – Rózsa Z.: A „szarmata kislány”. Hercegnő sírja az orosházi főtér alatt. *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 8 (2012) 3–14.
- SZILÁGYI 2005: Szilágyi M.: Bullák és amulettkaszulák az Aquincumi Múzeum gyűjteményében (Bullae and Tubular Amulet Capsules in the Collections of the Aquincum Museum). *Budapest Régiségei* 39 (2005) 151–171.
- SZIMONYENKO 1981: Симоненко, О. В.: Сарматы в Среднем Поднепровье. In: *Древности Среднего Поднепровья*. Отв. ред.: Артеменко, И. И. Киев 1981, 52–69.
- SZIMONYENKO 2011: Симоненко, А.: *Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья*. Санкт-Петербург 2011.
- TREJSTER 1994: Трейстер, М. Ю.: Сарматская школа художественной торевтики (к открытию сервиза из Косики). *Вестник древней истории* 1 (1994) 172–203.
- VADAY 1980: Vaday, A.: Sarmatisches Gräberfeld in Törökszentmiklós, Surján. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 8–9 (1980) 309–324.
- VADAY 1985: Vaday, A.: Sarmatisches Gräberfeld in Törökszentmiklós-Surján-Újtelep. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 37 (1985) 345–389.
- VADAY 1989: Vaday, A.: *Die sarmatischen Denkmäler des Komitats Szolnok. Ein Beitrag zur Archäologie und Geschichte des sarmatischen Barbaricums*. Antaeus 17–18. Budapest 1989.
- VADAY–SZÖKE 1983: Vaday A. – Szöke B. M.: Szarmata temető és gepida sír Endrőd-Szujókeresztén (Sarmatisches Gräberfeld und gepidisches Grab in Endrőd-Szujókereszt). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1983, 79–126.
- VIDA 2002: Vida, T.: Heidnische und christliche Elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt. Amulette in der Awarenzeit. *Zalai Múzeum* 11 (2002) 179–209.
- VIDA 2009: Vida, T.: Herkunft und Funktion von Privatreliquiaren und Amulettkapseln im frühgeschichtlichen Europa. In: *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jahrtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa. Akten des 59. Internationalen Sachsensymposiums und der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonauraum*. Hrsg.: Freeden, U. von. Bonn 2009, 261–280.
- VJAZMITYINA 1954: Вязьмитина, М. И.: Сарматские погребения у с. Ново-Филипповка. In: *Вопросы скифо-сарматской археологии*. Ред.: Шелов, Д. Б. Москва 1954, 220–244.
- VÖRÖS 1981: Vörös G.: Adatok a szarmatakori női viselethez (Angaben zur sarmatenzeitlichen Frauen-tracht). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1981, 121–135.
- VÖRÖS 1996: Vörös G.: Temetkezési szokások és viselet egy dél-alföldi szarmata temetőben (Szeged–Tápé) (Bestattungssitten und Trachten eines sarmatischen Gräberfeldes in der südlichen Tiefebene). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 2 (1996) 111–176.
- VÖRÖS 2005: Vörös G.: A szarmata kori gyermek temetkezések jellemzői néhány temető adatai alapján (Előtanulmány a Madaras–Halmok temető feldolgozásához) (Die Merkmale der sarmatischen Kinderbestattungen Aufgrund von Angaben einiger Gräberfelder [Vorarbeit zum Gräberfeld Madaras–Halmok]). *Szántó Kovács Múzeum Évkönyve* 7 (2005) 127–150.

PYXIDES IN THE SARMATIAN BARBARICUM OF THE CARPATHIAN BASIN

GABRIELLA BÖR

This paper looks into a rather unusual and less researched element of the Sarmatian burial rituals in the Carpathian Basin called the pyxis. Pyxis is a universal storage item that could be made of wood, bone or metal. It was used to hold different organic materials such as dyes, plants, and smaller objects. It is often mentioned together with capsules and is regarded to be a variation of it, however, despite the similarities, they do not belong to the same category. There was a lack of an extensive study of these items and they were mentioned only in relation to less considerable collections in certain articles. For this reason, it has been referred to in various ways in literature such as pot, container, box, case, etc. Another important aspect regarding pyxides was their function. It might have had an apotropaic and profane role, however, there is no exact answer on this question. In my paper, I wish to fill in this hiatus while answering the questions that arose. In my study, I have been collecting and categorising the Sarmatian pyxides that had been found in the *Barbaricum* area of the Carpathian Basin. I analysed their common features and their positions inside the tombs. I also touched upon the burial rituals, the ratio of the sexes and ages, and I also put emphasis on the research of the grave-goods accompanying pyxides that has not been mentioned in the previous researches so far. I have divided several groups and types and I identified their positions in time and space in the Carpathian Basin and Europe.

HUN KORI LÓSZERSZÁAMOS LELETEGYÜTTESOK RONCSOLÁSMENTES ARCHEOMETRIAI VIZSGÁLATÁNAK ÚJ EREDMÉNYEI

PIROS RÉKA ÁGNES* – MOZGAI VIKTÓRIA** – BAJNÓCZI BERNADETT***

Kulcsszavak: hun kor, lószerszámzat, Kárpát-medence, archeometria, kézi XRF, préselt aranylemezes horizont

Absztrakt: A hun kor kései szakaszára keltezhető leletegyüttesek, amelyek közé az általunk vizsgált lévai, nyíregyháza-orosi, valamint pécsüszögi lószerszámzatok sorolhatók, a préselt, aranylemezes tárgyak horizontjának képviselői. A jelen kutatás fő célja az anyagösszetétel és az aranyozás technikájának megállapítása, valamint az egy leletegyüttesen belüli csoportok összetartozásának bizonyítása. Ez lehetőséget teremt arra, hogy nemcsak küllem, hanem anyagösszetétel alapján is igazolást nyerjen a sérült, esetleg elveszett tárgyak garnitúrán belüli pótlása, javítása. A kézi röntgenfluoreszcens spektrométerrel (hXRF) végzett méréseket digitális mikroszkópos képekkel egészítettük ki. A kapott eredmények alapján a tárgyak aranylemezből (Pécsüszög), aranyozott ezüstlemezből (Nyíregyháza-Oros) vagy aranyozott vörösrézből (Léva) készültek. Kémiai összetételük változatos képet mutat, amely alapján jól elkülöníthetők az eltérő ötvözetből készült tárgyak. A tárgyakat tűzi aranyozással (Léva) vagy „füstaranyozással” (leaf gilding) (Nyíregyháza-Oros) díszítették.

BEVEZETÉS

Az ismert késő császárkori és kora népvándorlás kori lószerszámzatok közül talán a préselt aranylemezes horizont tárgyai azok, amelyekkel a kutatás a legátfogóbban foglalkozott. Azonban a 20. században előkerült leletegyüttesek az utóbbi évtizedben már csak az újonnan felfedezett tárgyak párhuzamait kerültk említésre, és egyedi tanulmányozásuk háttérbe szorult. Kutatásunk során, amely eddig az említett korszak leletegyütteseinek régészeti vizsgálatát érintette, indokoltnak láttuk archeometriai vizsgálatok elvégzését is. Az elemzés során három leletegyüttest vizsgáltunk meg: a pécsüszögi „halotti áldozat”, a lévai sír és a nyíregyháza-orosi

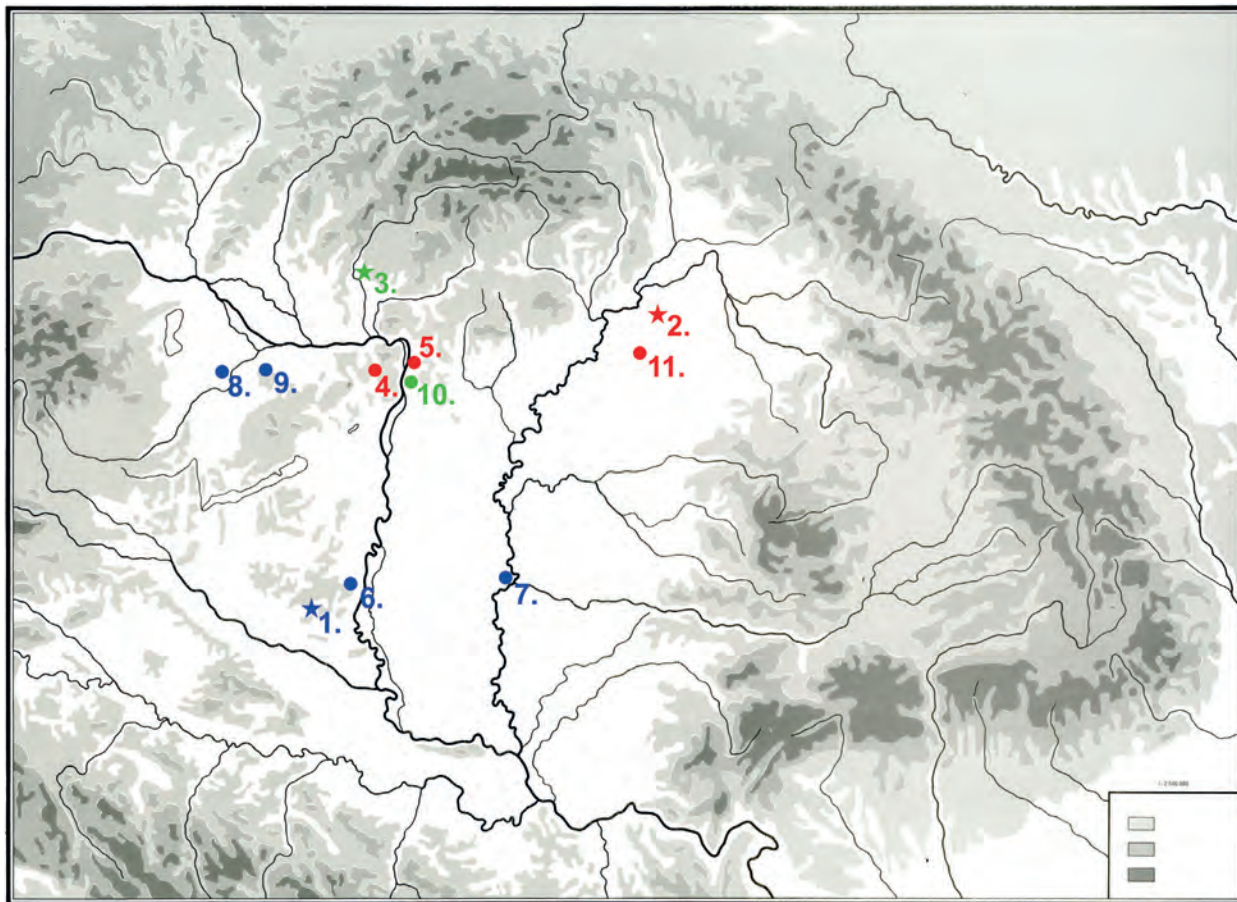
rituális depó lószerszámzatait (1. kép). Célunk elsősorban az anyagösszetétel megismerése, illetve a díszítési mód, esetünkben az aranyozás technikájának meghatározása. A korábban általunk vizsgált untersiebenbrunni lószerszámzat elemzését¹ követően vetődött fel egy újabb kérdés: lehetséges-e az adott tárgyak leletegyüttesen belüli összetartozásának megállapítása. Pontosabban, az anyagösszetételei elemzések segítségével következtethetünk-e arra, hogy a leletegyüttes bizonyos tárgyai más műhelyben, esetleg egy műhelyen belül, de másik ötvös keze által készültek, avagy sérülés miatt pótlásra került sor.

* Szegedi Tudományegyetem BTK, Történettudományi Doktori Iskola (Régészeti Tanszék), H-6722 Szeged, Egyetem u. 2. pirosreka@hotmail.com

** ELKH CSFK Földtani és Geokémiai Intézet, H-1112 Budapest, Budaörsi út 45. mozgai.viktoria@csfk.org

*** ELKH CSFK Földtani és Geokémiai Intézet, H-1112 Budapest, Budaörsi út 45. bajnoczi.bernadett@csfk.org

¹ PIROS–MOZGAI–BAJNÓCZI 2021.

1. kép. A préselt aranylemezes horizont leletgyűjtéseinek lelőhelyei. 1: Pécsüszög; 2: Nyíregyháza-Oros; 3: Léva; 4: Telki; 5: Göd-Bócsaiújtelep; 6: Bátaszék; 7: Szeged-Nagyszéksós; 8: Árpás; 9: Pannonhalma; 10: Budapest-Zugló; 11: Debrecen-Agrár park (kék: aranylemezes; piros: aranyozott ezüstlemezes; zöld: aranyozott rézötvetű leletgyűjtések). A csillaggal jelölt lelőhelyek a jelen tanulmányban vizsgált leletgyűjtések

Fig. 1. Assemblages of the „Pressblechtechnik” horizon. 1: Pécsüszög; 2: Nyíregyháza-Oros; 3: Léva; 4: Telki; 5: Göd-Bócsaiújtelep; 6: Bátaszék; 7: Szeged-Nagyszéksós; 8: Árpás; 9: Pannonhalma; 10: Budapest-Zugló; 11: Debrecen-Agrár park (blue: gold plates; red: gilded silver plates; green: gilded copper plates). Localities indicated with a star were analysed in the present study

MÓDSZERTAN

A kutatásba bevont leletgyűjtések kémiai összetételét roncsolásmentesen, kézi röntgenfluoreszcenspektrométerrel² (hXRF) határoztuk meg. Így adataink összevethetők a korábban már vizsgált lelet-

gyűjtések eredményeivel, melyeknél szintén ezt a vizsgálati módszert alkalmazták.³ A készítési technika és a díszítések részletes megfigyeléséhez kézi VIS-UV mikroszkópot⁴ is alkalmaztunk.

² SPECTRO xSORT Combi típusú kézi XRF (15–50 kV, 21–50 μ A, Rh-anód, „Light Elements” beépített kalibráció, 3 mm átmérőjű mérési terület, 60 másodperc mérési idő).

³ GIUMLIA-MAIR 2013, 29–35; FODOR 2018, 100; SZENTHE ET AL. 2019, 13; MRÁV ET AL. 2021, 471–472. A bátaszéki és telki, valamint a gödi leletek (MRÁV 2003) kézi XRF elemzését Mozgai Viktória (ELKH CSFK Földtani és Geokémiai Intézet) végezte.

⁴ Dino-Lite AM4113T-FVW digitális UV/VIS LED USB mikroszkóp.

A LELETEGYÜTTESEK VIZSGÁLATÁNAK EREDMÉNYEI

Pécsüszög

A leleteket 1900 januárjában találták meg, szőlőforgatás során, 70 cm mélyen. A módszeres átforgatás során összeszedték az összes tárgyat. Hampel József lehetségesnek tartotta, hogy értéktelenségük miatt a munkások figyelmen kívül hagyták az emberi, illetve állati csontmaradványokat.⁵ Azonban a gödör sekélysege és a leletegyüttes összetétele alapján valószínűsíthető, hogy „halotti áldozatként” került a földbe.⁶

A pálcás vaszabla⁷ préselt aranylemez borítása finoman bordázott (2. kép 1), és a mikroszkópos felvételen megfigyelhető a lemez hajtásának módja (3. kép 1). A két vaszablát borító aranylemez összetétele hibahatáron belül megegyezik. Viszonylag gyenge minőségű aranyból készültek: 74,0–74,2 tömeg% arany; 23,7–24,2 tömeg% ezüst; 0,8–1,0 tömeg% réz (4–5. kép; 1. táblázat).

A kantár veretei két csoportra oszthatók. Ékkőberakás nélküliek a stilizált falevelet ábrázoló, rombusz alakú⁸ (2 db) és a felfüggesztővel ellátott, félhold alakú csüngők⁹ (3 db), a rövidebb (7 db) és a hosszabb (2 db) téglalap alakú veretek,¹⁰ a szíjvégek (3 db),¹¹ és egy kis töredék,¹² amely mintázata alapján egy hosszabb téglalap alakú veret maradványa lehet (6. kép). A kőbetétes tárgyakat *en cabochon* technikával díszítették. Ide sorolható a szögletes foglalatú, gránátberakásos, téglalap alakú (2 db) (2. kép 3),¹³ illetve a két kerek gránáttal és egy kerek fehér színű, feltételezhetőleg valamilyen kvarcváltozattal ékített veret (2. kép 2).¹⁴ A három kerek kőberakásos veretbe mintha három, különböző színű követ helyeztek volna, azonban az egyik

piros gránátot a mikroszkópos megfigyelések alapján kiderült, hogy zöld színű rézkorróziós termék borítja (3. kép 3–4).

Hampel beszámolójában a rombusz alakú csüngő alján még megfigyelhető volt a rézalapú alátétlemez, illetve a félhold alakú csüngőkből négy darab volt, amelyek száma mára háromra redukálódott. A szíjvégek közül szintén hiányzik egy töredék.¹⁵ Az elveszett veretekkel kiegészülve tehát arra következtethetünk, hogy minden típus párosával kerülhetett a földbe. Ezenkívül feltételezhető, hogy minden kantárverethez tartozhatott valamilyen rézalapú alátétlemez, amelynek ma már nincsen nyoma.

Valamennyi tárgy préselt aranylemezes technikával (*Pressblechtechnik*) készült, és szabad szemmel, valamint mikroszkóppal is többnyire jól megfigyelhető, mely példányok azok, amelyek pótlásnak minősíthetők. A félhold alakú csüngők közül egy, míg a rövidebb téglalap alakú veretek közül öt darab minősége látszólag is eltér a szebb megmunkálásúaktól (7. kép). A kémiai összetételek igazolták az optikai megfigyeléseket.

A kőbetétes tárgyak nem csak díszítésük, de összetételük alapján is jól elkülönülnek a többi tárgytól, mivel réztartalmuk a legnagyobb az elemzett tárgyak közt (4,8–4,9 tömeg% réz) (5. kép; 1. táblázat). Bár réztartalmuk megegyezik, arany- és ezüsttartalmuk alapján a téglalap alakú gránátberakásos veretek és a kerek kőbetétes veret jól elkülönülnek egymástól (5. kép; 1. táblázat).

A szíjvégek, a hosszabb kantárveretek, a rombusz alakú veretek és a rövidebb kantárveretek közül kető kémiai összetétele hibahatáron belül megegyezik: 79,9–80,6 tömeg% arany; 18,0–18,5 tömeg%

⁵ HAMPEL 1900, 98–99.

⁶ A lószerszámzon kívül, a lelőhelyen kardmarkolat, kardtokveretek, egy íjnak és tegezének borítására szolgáló lemezek, valamint nyílcsúcsok és kopjacsúcsok is voltak. A lószerszámok és a fegyverek alapján megállapítható, hogy egy előkelő, harcos férfi tárgyai kerültek az áldozati gödörbe (BÓNA 1993, 248–249).

⁷ Janus Pannonius Múzeum, Pécs, ltsz.: 956/2.

⁸ Janus Pannonius Múzeum, Pécs, ltsz.: 956/5a.

⁹ Janus Pannonius Múzeum, Pécs, ltsz.: 956/5b.

¹⁰ Janus Pannonius Múzeum, Pécs, ltsz.: 956/7b.

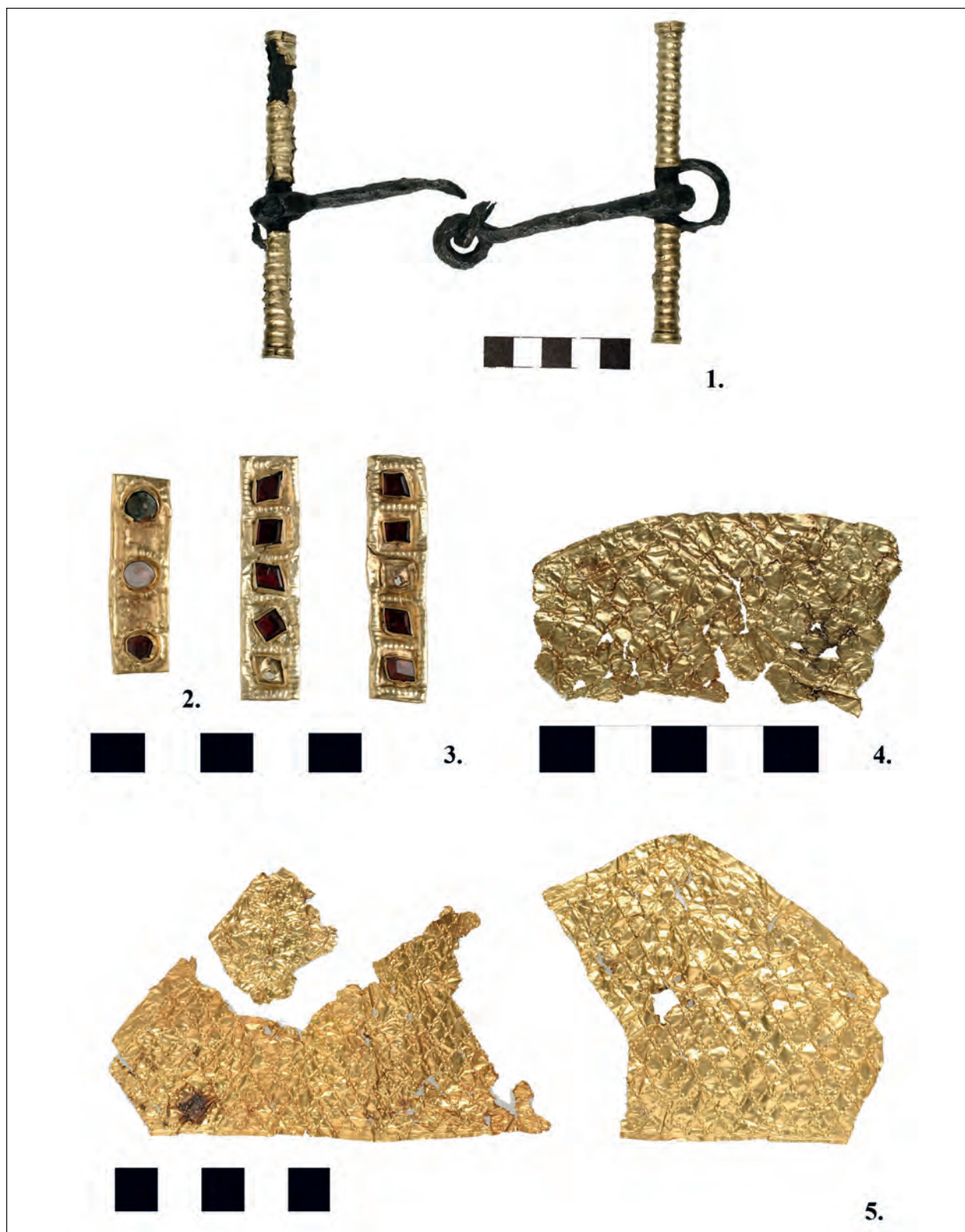
¹¹ Janus Pannonius Múzeum, Pécs, ltsz.: 956/7c.

¹² Janus Pannonius Múzeum, Pécs, ltsz.: 956/7e.

¹³ Janus Pannonius Múzeum, Pécs, ltsz.: 956/7f.

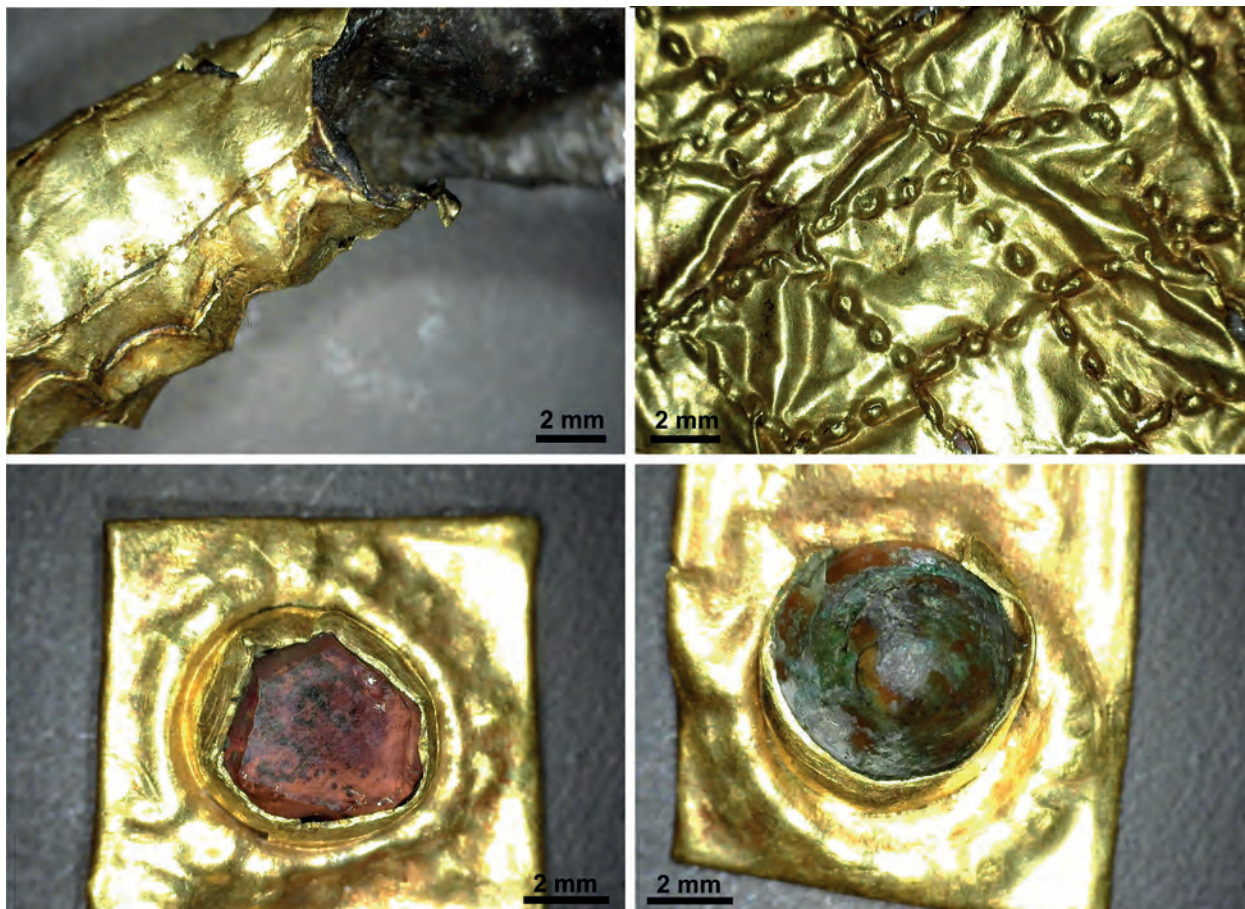
¹⁴ Janus Pannonius Múzeum, Pécs, ltsz.: 956/7g.

¹⁵ HAMPEL 1900, 103, 105, 107.

2. kép. A pécsűszögi leletgyűjtés tárgyai. 1: Zabla; 2: Kerek kőbetétes kantárveret; 3: Gránátberakásos kantárveretek; 4: Töredékleméz (a D-alakú lemez pótlása vagy „bumeráng” alakú nyeregleméz töredéke?); 5: D-alakú nyeregleméz töredékei (Fotók: Janus Pannonius Múzeum, Pécs)

Fig. 2. Objects from the Pécsűszög assemblage. 1: Snaffle; 2: Stone-inlaid bridle mount; 3: Garnet-inlaid bridle mounts; 4: Mount fragment (repair of the D-shaped saddle plate or fragment of the 'boomerang-shaped' saddle plate?); 5: Fragments of a D-shaped saddle plate (Photos: Janus Pannonius Museum, Pécs)

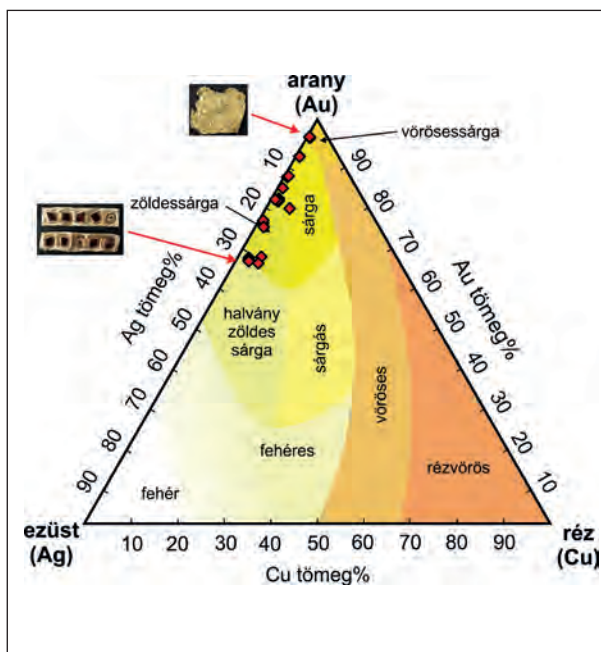

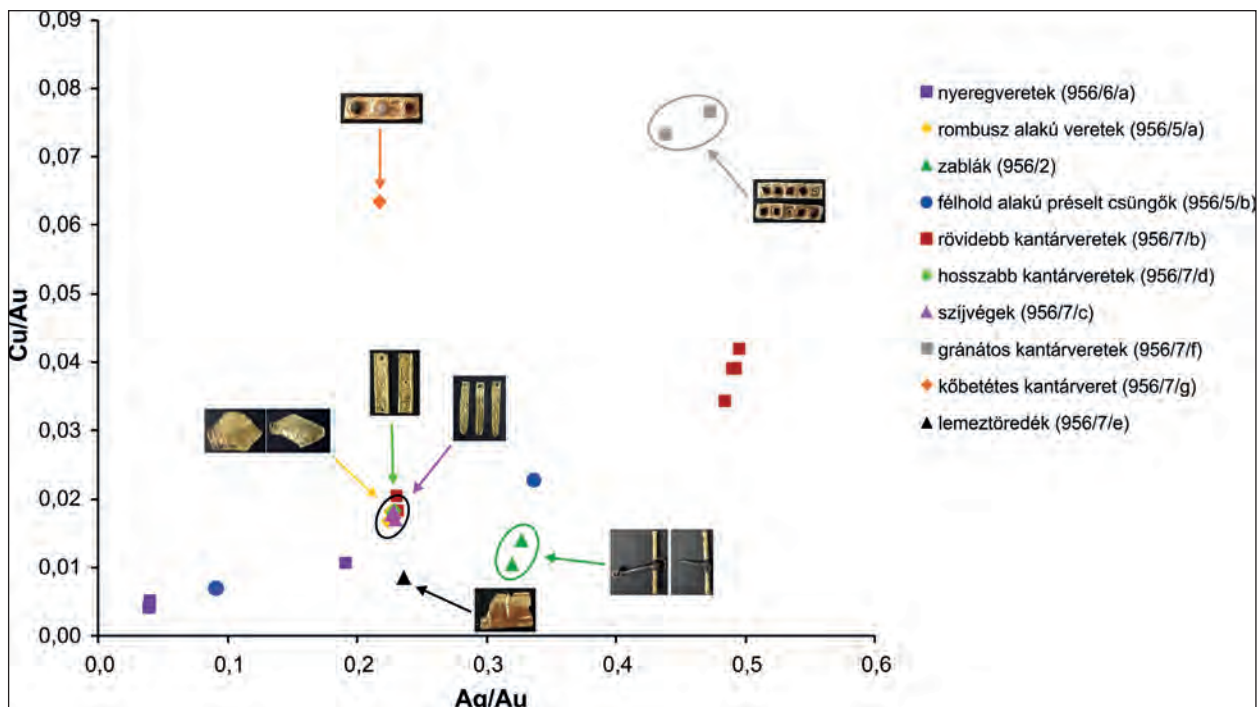
3. kép. A pécsüszögi zabra aranylemzéről (bal felső), a pécsüszögi nyereglemez hálómintás díztéséről (jobb felső), valamint a kőberakásos kantárveret gránát (bal alsó) és rézkorrozíós termékekkel borított gránát (jobb alsó) berakásáról készült mikroszkópos felvételek

Fig. 3. Digital microscopic images showing the gold plates of the snaffle (upper left), the net-pattern decoration of the saddle plate (upper right), and the garnet (lower left) and garnet covered with copper corrosion products (lower right) inlays of the stone-inlaid bridle mount from Pécsüszög

4. kép. A pécsüszögi tárgyak kémiai összetétele arany-ezüst-réz háromszögdiaagramon ábrázolva a kézi XRF elemzések alapján (LEUSER 1949 nyomán). A kémiai összetételbeli különbségek az ötvözetek színében is megmutatkoznak

Fig. 4. Chemical composition of the objects from Pécsüszög depicted on the gold-silver-copper ternary plot based on the hXRF measurements. The different chemical compositions result in different colours

5. kép. A pécsüszögi tárgyak kémiai összetétele a kézi XRF elemzések alapján, a zablák és a kantárveretek kiemelve
 Fig. 5. Chemical composition of the objects from Pécshatvan based on the hXRF measurements, snaffle and bridle mounts are highlighted

ezüst; 1,4–1,6 tömeg% réz (5. kép; 7. kép; 1. táblázat). Ez alapján feltételezhető, hogy ezek a tárgyak feltehetőleg egyazon műhelyben, egy időben készültek. A többi rövidebb kantárveret gyengébb minőségű aranyból készült: 65,0–65,9 tömeg% arany; 31,8–32,2 tömeg% ezüst; 2,3–2,7 tömeg% réz (1. táblázat). A különbség a tárgyak díszítésének minőségében is megmutatkozik (7. kép). Az eltérő, gyengébb minőségű darabok a sérült, vagy elveszett példányok pótlásai lehetnek.

A kis töredék, amelyet mintázata alapján egy hosszabb téglalap alakú veret maradványának feltételeztünk, kémiai összetételében (80,3 tömeg% arany; 19,0 tömeg% ezüst; 0,7 tömeg% réz) teljesen eltér a többi téglalap alakú kantárverettől (5. kép; 1. táblázat).

A félhold alakú, préselt csüngők hasonló képet mutatnak. Kettőnek megegyezik az összetétele (91,0 tömeg% arany; 8,2–8,3 tömeg% ezüst; 0,6 tömeg% réz), azonban a harmadik gyengébb minő-

ségű aranyból készült (73,6 tömeg% arany; 24,7 tömeg% ezüst; 1,7 tömeg% réz) (7. kép; 1. táblázat). Ezek alapján feltételezhető, hogy ez a darab későbbi pótlás lehet.

A nyeregdeszkat díszítő préselt aranylemezek közül a pécsi Janus Pannonius Múzeum gyűjteményében ma egy töredékes, de összeillő, D-alakú lemez (3 db), valamint egy kisebb töredék található (2. kép 4–5).¹⁶ Az általánosnak nevezhető „pikkelyminta” helyett mindegyiket hálóminta díszíti (3. kép 2). Hampel idejében, a jelenleg töredékes D-alakú lemez még egyben volt, és leírásában szerepel még egy roncsoltabb, töredékes példány. Emellett a leletegyüttes része volt egy „bumeráng” alakú, hálómintás, feltételezhetőleg a nyeregkapát díszítő lemez, amely az akkor közölt formájában ma nincs jelen a gyűjteményben.¹⁷ A mikroszkópos vizsgálat során feltűnt, hogy a D-alakú lemez töredékeként értelmezett lemez (2. kép 4) színében¹⁸ és ívelt szélében is különbözik a másiktól.

¹⁶ Janus Pannonius Múzeum, Pécs, ltsz.: 956/6a.

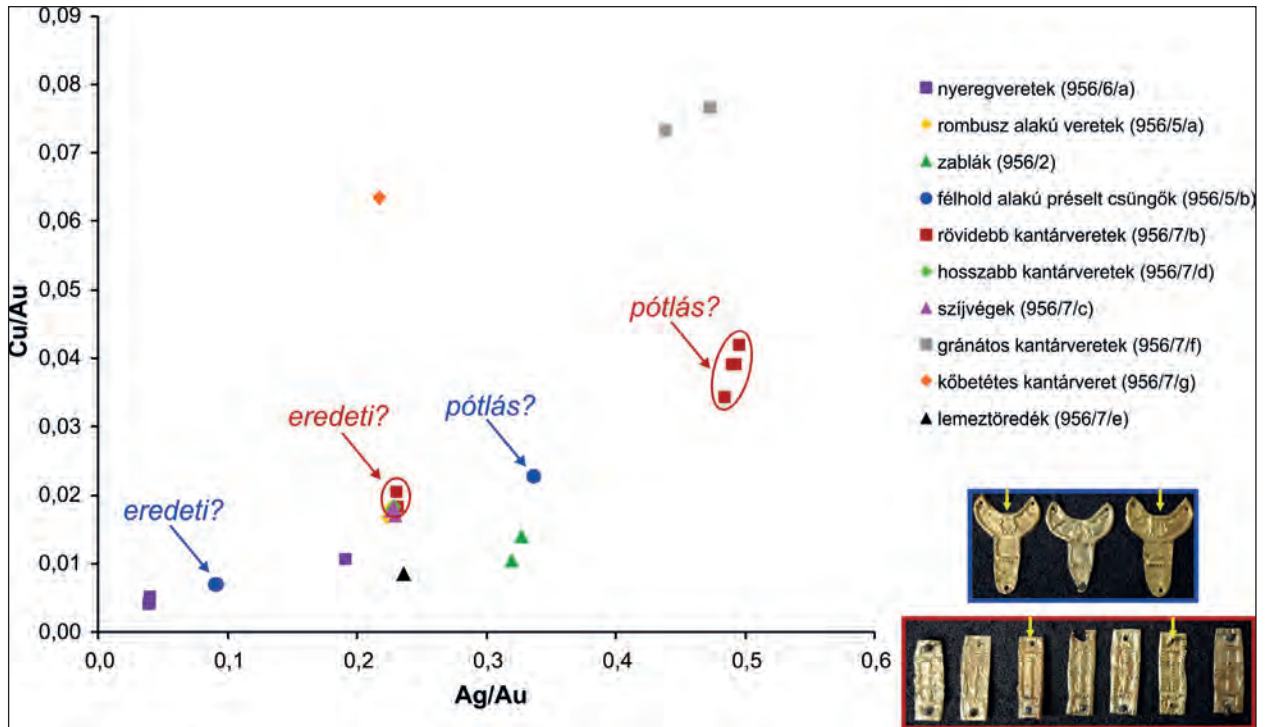
¹⁷ HAMPEL 1900, 102–103.

¹⁸ Már Hampel is úgy írta le, hogy „a sávós szallag aranya haloványabb, addig ezé (D-alakú lemez) inkább vöröses” (HAMPEL 1900, 103).

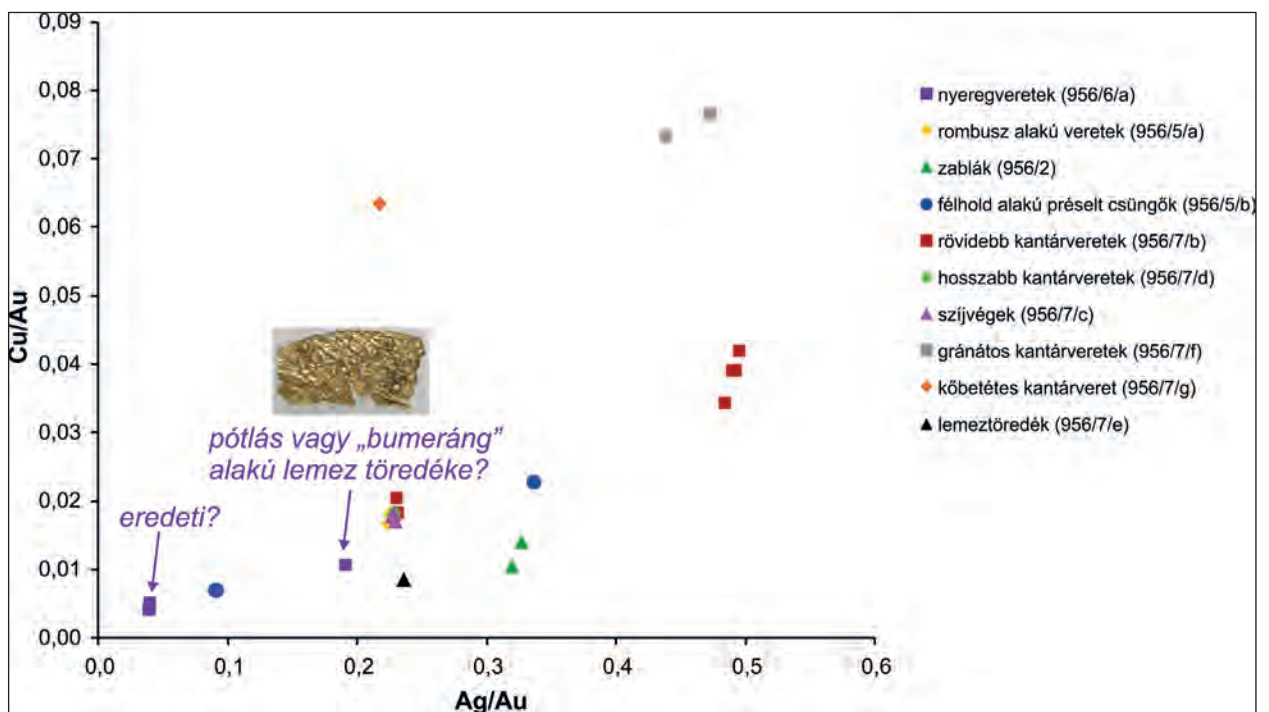
6. kép. A pécsüsztögi leletegyüttes tárgyai. 1: Téglalap alakú kantárveretek; 2: Rombusz alakú kantárveretek; 3: Szíjvégek; 4: Téglalap alakú kantárveret töredéke; 5: Félhold alakú csüngők (Fotók: Janus Pannonius Múzeum, Pécs); 6: Nyeregmerevítő lemezek

Fig. 6. Objects from the Pécsüsztög assemblage. 1: Rectangular-shaped bridle mounts; 2: Rhomboid bridle mounts; 3: Strap ends; 4: Fragment of a rectangular-shaped bridle mount; 5: Crescent-shaped bridle mounts (Photos: Janus Pannonius Museum, Pécs); 6: Saddle stiffening plates

7. kép. A pécsüszögi tárgyak kémiai összetétele a kézi XRF elemzések alapján, a félhold alakú csüngők és rövidebb kantárveretek kiemelve (sárga nyíl: eredeti darabok)

Fig. 7. Chemical composition of the objects from Pécsüszög based on the hXRF measurements, crescent-shaped and shorter rectangular-shaped mounts are highlighted (yellow arrow: original pieces)

8. kép. A pécsüszögi tárgyak kémiai összetétele a kézi XRF elemzések alapján, a nyeregveretek kiemelve

Fig. 8. Chemical composition of the objects from Pécsüszög based on the hXRF measurements, saddle plates are highlighted

1. táblázat: A pécsüszögi tárgyak kézi XRF elemzésének eredményei. Az adatokat tömegszázalékban tüntettük fel
(< k. h. = kimutatási határ alatt)

Table 1. Chemical composition of the objects from Pécsüszög measured by handheld XRF. Data are given in weight%
(< k. h. = below detection limit)

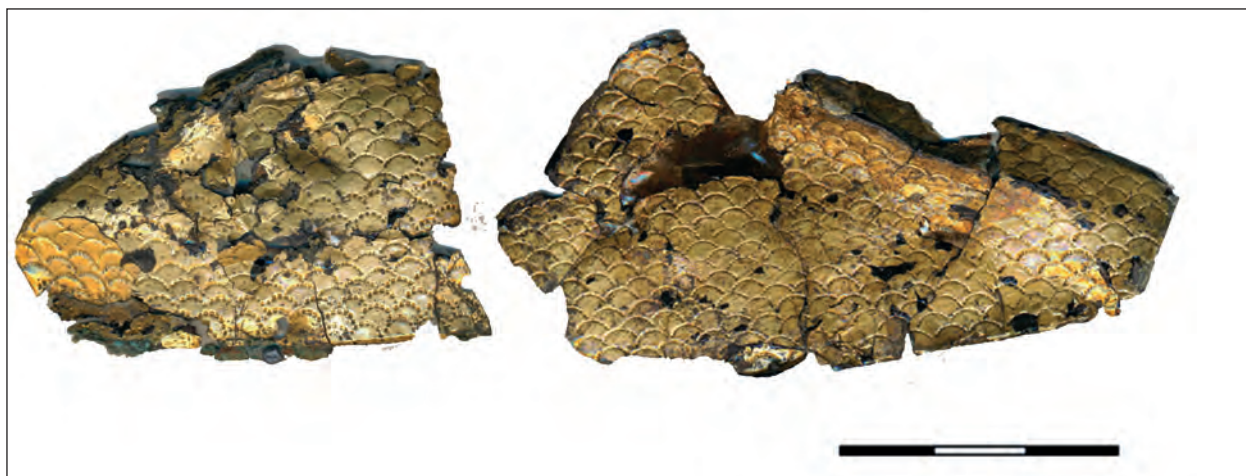
Leírás/Description	Au	Ag	Cu	Pb	Bi	Fe	S
zablák/bits							
956/2a	74,0	24,2	1,0	< k. h.	< k. h.	0,1	< k. h.
956/2b	74,2	23,7	0,8	< k. h.	< k. h.	0,3	< k. h.
kantárveretek/bridle mounts							
<i>rombusz alakú kantárveretek/rhomboid bridle mounts</i>							
956/5/a1	80,4	18,1	1,5	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
956/5/a2	80,6	18,0	1,3	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
<i>félhold alakú préselt csüngők/crescent-shaped pressed pendants</i>							
956/5/b1	91,1	8,2	0,6	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
956/5/b2	73,6	24,7	1,7	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
956/5/b3	91,0	8,3	0,6	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
<i>téglalap alakú kantárszíjveretek (kisebb)/rectangular bridle mounts (smaller)</i>							
956/7/b1	65,4	32,0	2,5	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
956/7/b2	65,9	31,8	2,3	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
956/7/b3	79,9	18,5	1,5	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
956/7/b4	65,3	32,1	2,5	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
956/7/b5	65,4	32,1	2,5	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
956/7/b6	80,0	18,4	1,6	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
956/7/b7	65,1	32,2	2,7	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
<i>téglalap alakú kantárszíjveretek (nagyobb)/rectangular bridle mounts (larger)</i>							
956/7/d1	80,2	18,3	1,5	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
956/7/d2	80,3	18,3	1,4	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
<i>szíjvégek/strap ends</i>							
956/7/c1	80,2	18,4	1,4	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
956/7/c2	80,3	18,2	1,4	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
956/7/c3	80,2	18,3	1,4	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
<i>gránátberakásos kantárszíjveretek/garnet-inlaid bridle mounts</i>							
956/6/f1	66,2	29,0	4,8	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
956/6/f2	64,5	30,5	4,9	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
<i>kőbetétes kantárszíjveret/stone-inlaid bridle mount</i>							
956/7/g	78,0	16,9	4,9	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
<i>lemeztöredék/fragment of a mount</i>							
956/7/e	80,3	19,0	0,7	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
nyeregveretek/saddle plates							
<i>nyeregveretek/saddle plates</i>							
956/6/a1	95,7	3,8	0,5	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
956/6/a2	95,8	3,8	0,4	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
956/6/a3	83,2	15,9	0,9	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
956/6/a4	95,9	3,7	0,4	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
<i>nyeregmerevítő lemezek/saddle stiffeners</i>							
956/9/d1	0,6	81,7	10,3	0,3	0,1	3,0	1,3
956/9/d2	0,7	90,2	4,6	0,2	0,1	0,3	4,0
956/9/d3	0,9	94,6	2,5	0,3	0,1	0,9	0,8
956/9/d4	1,1	96,2	1,5	0,3	0,1	0,5	< k. h.

A D-alakú nyereglemezek készültek a legjobb minőségű aranyból a tárgyak közül: 95,7–95,9 tömeg% arany; 3,7–3,8 tömeg% ezüst; 0,4–0,5 tömeg% réz (8. kép; 1. táblázat). A megegyező összetétel alapján igazolható a töredékek egykori összetartozása. A töredéklemesz kémiai összetételében eltér a többitől: 83,2 tömeg% arany; 15,9 tömeg% ezüst; 0,9 tömeg% réz (8. kép; 1. táblázat). Ezek alapján vagy korabeli pótlásnak tekinthető, vagy az egykori „bumeráng” alakú lemez töredéke lehetett, azonban összehasonlítható darab híján ez nem jelenthető ki teljes bizonyossággal. A nyereghez tartozik az ezüst merevítőlemez négy töredéke is, amelynek szintén vizsgáltuk az ezüsttartalmát (6. kép 6). A merevítőlemezek jó minőségű ezüst-

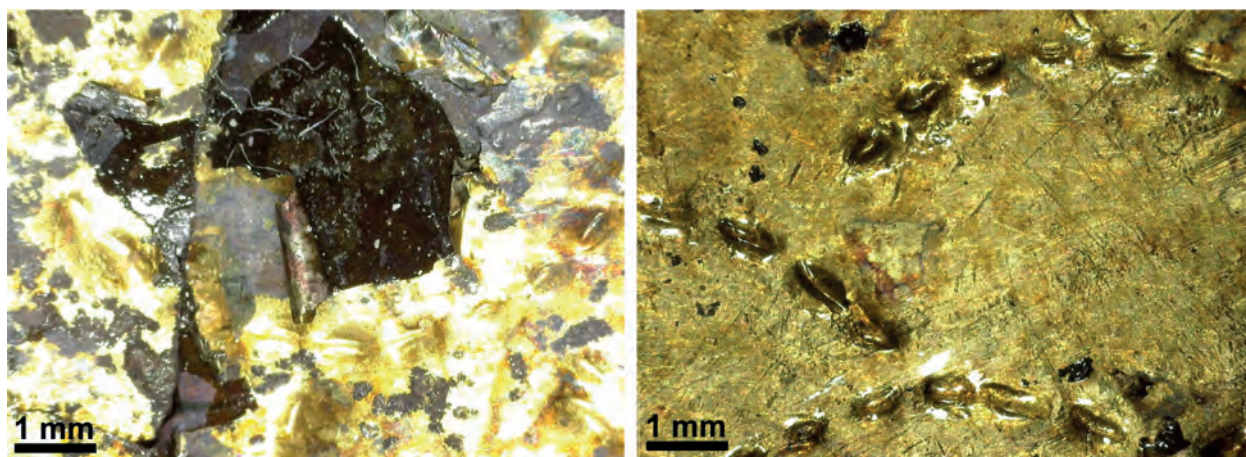
ből készültek (1. táblázat), amit rézzel ötvöztek. A kiugró kén-, vas- és szilíciumtartalmak korróziós termékek jelenlétére és felületi szennyezésekre utalnak. Így nem állapítható meg, hogy vajon a négy töredék valóban ugyanabból az anyagból készült-e.

Nyíregyháza-Oros

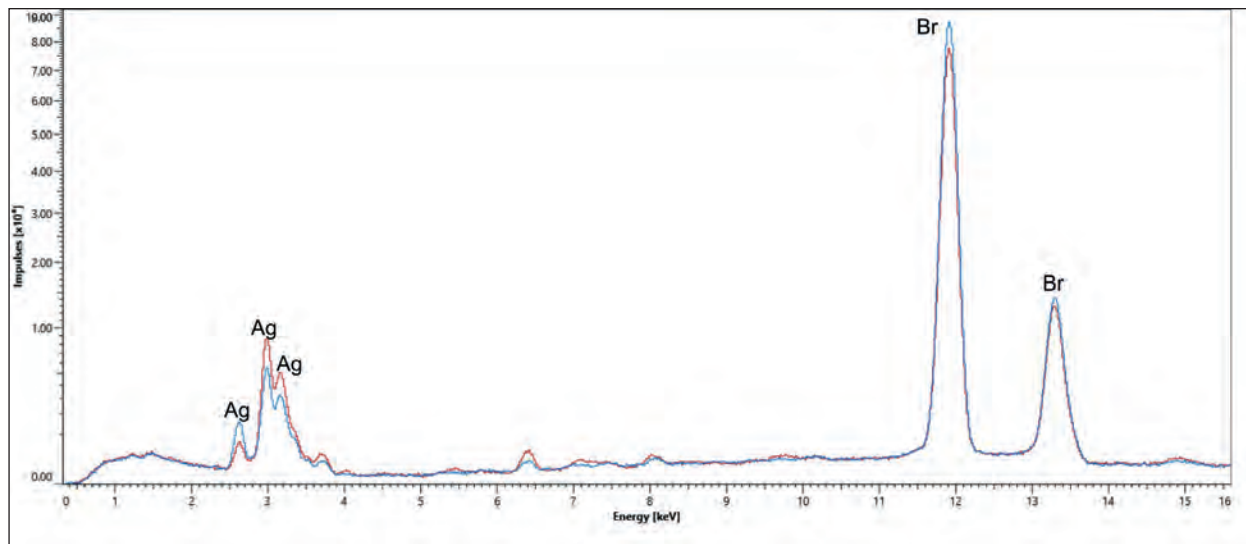
2004-ben, a szarmata kori település 207. gödrében, pár centiméterrel a járószint felett, olyan aranyozott ezüstlemez töredékek kerültek elő, amelyek egyértelműen a nyereg díszei voltak (9. kép). Az ovális, lefelé szűkülő gödör ÉK–DNy-i tájolású. A két D-alakú lemez hátoldalán jól megfigyelhetők a famaradványok és az ezüstszegecsek. A gödörből

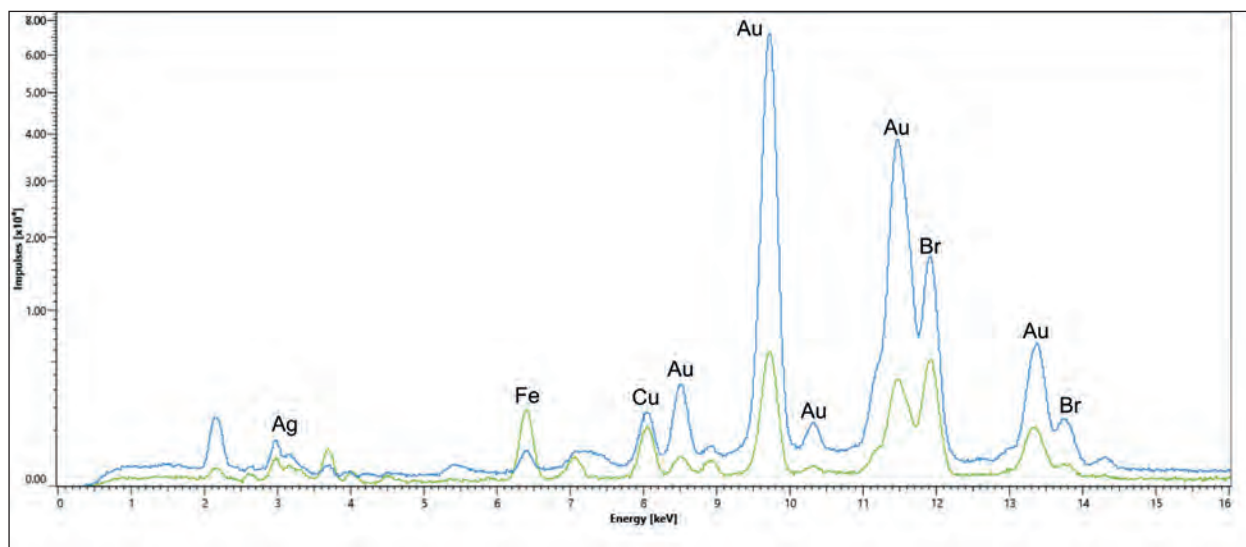
9. kép. A nyíregyháza-orosi nyereglemezek (ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2013, Fig. 5–6 nyomán)
Fig. 9. Saddle plates from Nyíregyháza-Oros (after ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2013, Fig. 5–6)

10. kép. A nyíregyháza-orosi nyereglemezek díztéséről készült mikroszkópos felvételek
Fig. 10. Digital microscopic images showing the decoration of the saddle plates from Nyíregyháza-Oros

11. kép. A nyíregyháza-orosi nyereglemezek alapfémének hXRF spektrumai (piros: világos rész; kék: sötét rész)
 Fig. 11. hXRF spectra of the saddle plates from Nyíregyháza-Oros (red: lighter part, blue: darker part)

12. kép. A nyíregyháza-orosi nyereglemezek aranyozásának hXRF spektrumai (zöld: nyeregveret 1; kék: nyeregveret 2)
 Fig. 12. hXRF spectra of the gilding of the saddle plates from Nyíregyháza-Oros
 (green: saddle plate 1; blue: saddle plate 2)

előkerült még egy vékony, bronz merevítőlemez is, mely a nyereg lemezéhez tartozhatott.¹⁹ A lelet valamiféle áldozat lehetett, és az 5. század elejére keltezhető.²⁰

A mikroszkópos felvételen jól kivehető, hogy a díszítéshez a lévaitól eltérő, inkább megnyújtott mintát megjelenítő poncolótűt használtak

(9–10. kép). Az aranyozás ránézésre is eltérő, ami más aranyozási technika használatára utalhat.

A nyeregveretek pontos kémiai összetétele nem határozható meg a kiterjedt korrózió miatt, amely során valószínűleg a teljes anyag átkristályosodott/átalakult ezüst-kloriddá és ezüst-bromiddá. A réz-korróziós termékek hiánya alapján feltehetően jó

¹⁹ Jósa András Múzeum, Nyíregyháza, ltsz.: 2005.222.1–20.

²⁰ ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2013, 117–118.

minőségű ezüstből készülhettek (11. kép). A nyeregvereteket aranyozás díszíti, melynek elemzésekor nem mutattuk ki higany jelenlétét (12. kép). Ez tűzi aranyozástól eltérő aranyozási technika használatára utal. A mikroszkópos felvételeken jól látható, hogy az aranyozás a lévától eltérő módon nem lepott, hanem felpöndörödött (10. kép 1). Ez alapján az ún. „füstaranyozás” (*leaf gilding*) technikát használhatta az ötvös.

A merevítőlemez egyik darabja egy erősen korrodálódott vasdarabban őrződött meg, míg a másik igen kisméretű, különálló darab. A vasdarabban található még egy ezüstszegecs, illetve farost maradványok is. A merevítőlemezek és ezüstszegecs pontos kémiai összetétele a kiterjedt aranyozás és a felületen jelen levő vaskorróziós termékek miatt nem határozható meg pontosan (2. táblázat), de a merevítőlemezek a pécsüszögiekhez hasonlóan ezüst-réz ötvözetből készültek.

2. táblázat: A nyíregyháza-orosi tárgyak kézi XRF elemzésének eredményei. Az adatokat tömegszázalékban tüntettük fel (< k. h. = kimutatási határ alatt). A piros számok felületi szennyeződést vagy aranyozást jelölnek, nem az eredeti ötvözetben jelenlevő elemek

Table 2. Chemical composition of the objects from Nyíregyháza-Oros measured by handheld XRF. The data are given in weight% (< k. h. = below detection limit). Red numbers indicate surface contamination or gilding, and not the elements present originally in the alloy

Leírás/Description	Ag	Cu	Au	Pb	Bi	Hg	Fe	Zn
nyeregveret 1/saddle plate 1								
szegecs/rivet	65,5	11,3	1,1	< k. h.	0,2	< k. h.	18,5	1,3
merevítőlemez 1/stiffener 1	56,5	2,9	31,4	< k. h.	0,2	< k. h.	8,5	< k. h.
merevítőlemez 2/stiffener 2	84,3	7,2	4,5	< k. h.	0,4	< k. h.	3,2	0,04

Léva

Léván 1904-ben, agyagkitermelés közben találták meg a vázmaradványos lovas temetkezést. A lókoponya a férfi csontvázán feküdt. A lévai leletegyüttes előkerülési körülményeivel kapcsolatban kevés információ maradt fenn.²¹

A lószerszámzatok közé sorolható egy vas csikózabla, a kantár veretei és a nyeregveretek. A kantár préselt, aranyozott rézötvözet díszei mind kopottasak, némelyik töredezett, és valamennyi hátoldalára sárgaréz lemezt erősítettek a restaurátorok (13. kép). Mind a téglalap (6 db)²² és a cikáda (3 db)²³ alakú veretek, illetve a falerák (3 db)²⁴ aranyozással díszítettek, és a mikroszkópos felvételeken jól látható, milyen mértékben kopott le róluk az aranyozás (14. kép 1–2). Látszatra anyagukban és készítési módjukban nincs különbség.

A veretek pontos kémiai összetétele a kiterjedt aranyozás zavaró hatása miatt nem határozható meg, azonban a kopott területek elemzése során nem mutattuk ötvözőelemek (ón, ólom, cink) jelenlétét, ami alapján feltételezhető, hogy a tárgyak vörösrézről készültek (3. táblázat). Az aranyozásnál kimutattuk higany jelenlétét, ami tűzi aranyozás használatára utal (15. kép).

A két darab töredékes, D-alakú, szintén aranyozott rézötvözetből készült nyereglemez díszítési módjában eltér a kantár vereteitől, mivel a „pikkelymintát” az ötvös beponcolta (14. kép 2).²⁵ A lemez kannelúrozott, szeghelyes peremveretei jobb állapotban maradtak meg. A kémiai elemzések alapján a nyeregveretek a kantárveretekhez hasonlóan vörösrézről készültek, amit tűzi aranyozással díszítettek (15. kép; 3. táblázat). A pécsüszögihez hasonlóan, a nyereghez tartozó, ez esetben ón-, ólom-, cink-

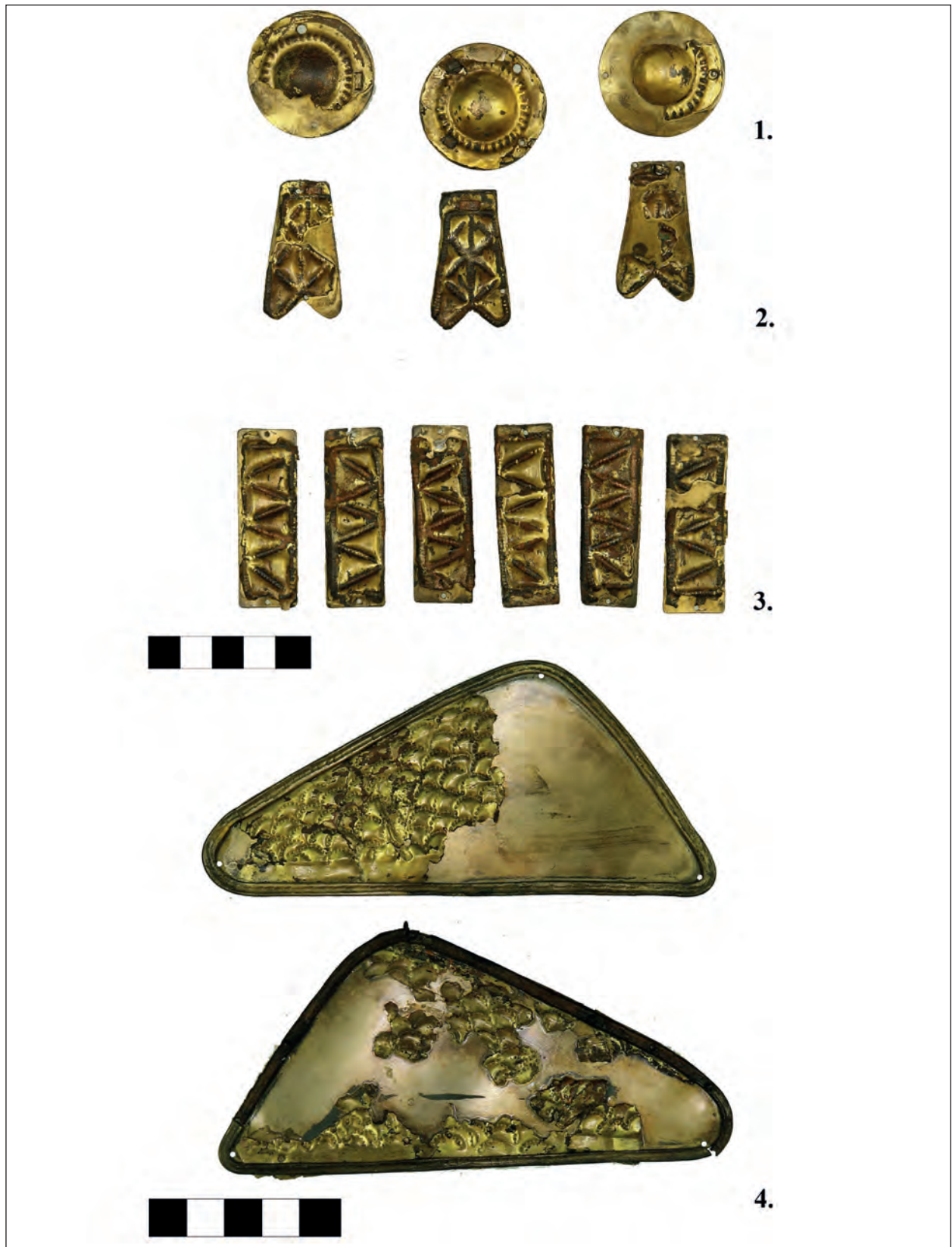
²¹ A lelőhelyről előkerültek még vékony bronz szíjveret töredékek, amik egyik oldalukon aranyozottak, és gyöngysort utánzó préselt díszítés figyelhető meg rajtuk. Feltehetőleg bronzkapoccsal erősítették fel őket (ALFÖLDI 1932, 72).

²² Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, ltsz.: 1.1924.b.

²³ Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, ltsz.: 1.1924.c.

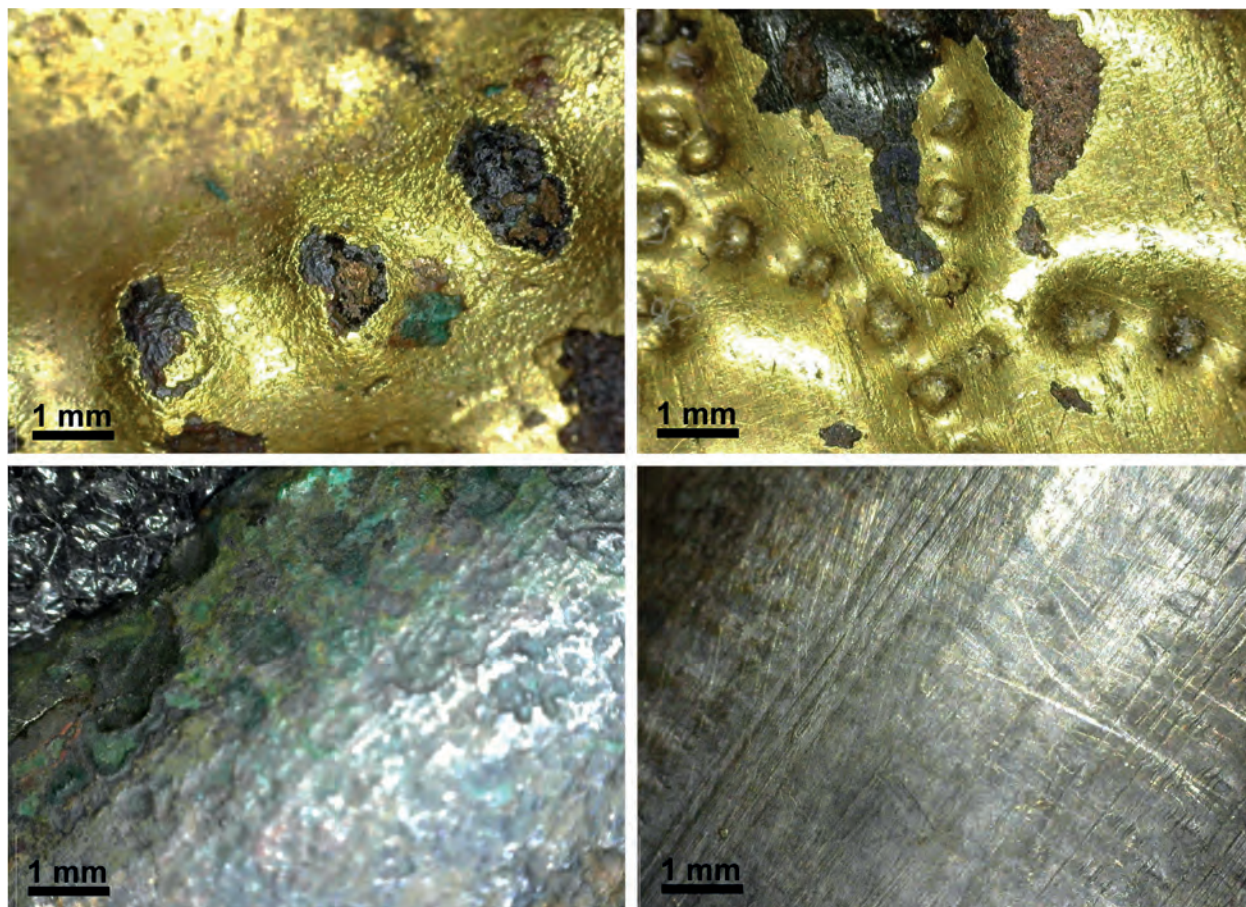
²⁴ Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, ltsz.: 1.1924.d.

²⁵ Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, ltsz.: 1.1924.a.

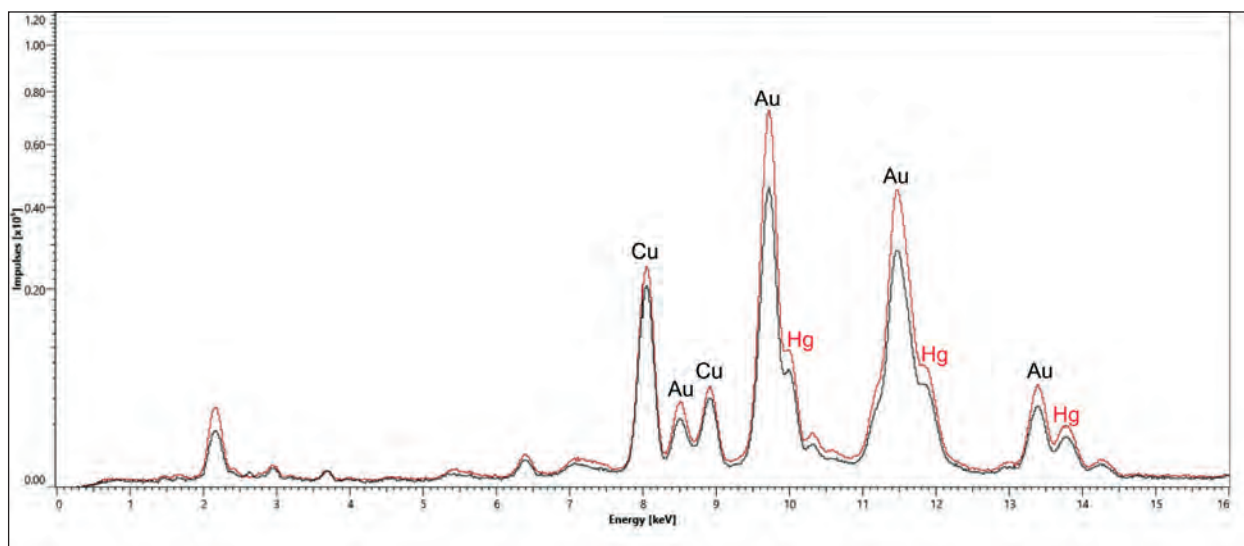
13. kép. A lévai leletegyüttes tárgyai. 1: Falerák; 2: Cikáda alakú kantárveretek; 3: Téglalap alakú kantárveretek; 4: D-alakú nyereglemezek (Fotók: Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest)

Fig. 13. Objects from the Léva assemblage. 1: Phaleras; 2: Cicada-shaped bridle mounts; 3: Rectangular-shaped bridle mounts; 4: D-shaped saddle plates (Photos: Hungarian National Museum, Budapest)

14. kép. A lévai faleráról (bal felső), a lévai nyereglemez díszítéséről (jobb felső), és a lévai nagajka borításairól (alsó) készült mikroszkópos felvételek

Fig. 14. Digital microscopic images showing a phalera (upper left), the decoration of the saddle plate (upper right) and the two covers of the nagaika (lower) from Léva

15. kép. A lévai tárgyak aranyozásának hXRF spektrumai (fekete: kantárveret; piros: nyeregveret)
Fig. 15. hXRF spectra of the gilding of the objects from Léva (black: bridle mount; red: saddle plate)

tartalmú rézötvözetből készült merevítőlemezek is megtalálhatók (3. táblázat).

A nagajka két darabból álló oldalborítása már látszatra is arra enged következtetni, hogy anyagukban eltérnek egymástól, amely pótlásra utalhat (14. kép 3–4). A különbségek kémiai összetételben

is megmutatkoztak. Míg az egyik darab vörösréz-ből, addig a másik jó minőségű ezüstből készült (3. táblázat). Aranyozás nyomait nem mutattuk ki, viszont az ezüstből készült darabon ón-ólom forrasz nyomait detektáltuk (3. táblázat).

3. táblázat: A lévai tárgyak kézi XRF elemzésének eredményei. Az adatokat tömegszázalékban tüntettük fel (< k. h. = kimutatási határ alatt). A piros számok felületi szennyeződést vagy aranyozást jelölnek, nem az eredeti ötvözetben jelenlevő elemek

Table 3. Chemical composition of the objects from Léva measured by handheld XRF. Data are given in weight% (< k. h. = below detection limit). Red numbers indicate surface contamination or gilding, and not the elements present originally in the alloy

Leírás/Description	Cu	Ag	Au	Sn	Pb	Zn	Fe	Si	S
<i>kantárveretek/bridle mounts</i>									
<i>falerák/phaleras</i>									
1.1924.d1	97,2	< k. h.	0,3	< k. h.	0,4	< k. h.	0,05	0,6	0,2
1.1924.d2	52,1	0,1	47,3	< k. h.	< k. h.	< k. h.	0,01	0,3	< k. h.
1.1924.d3	72,3	0,03	26,3	< k. h.	< k. h.	< k. h.	0,02	0,5	0,2
<i>cikáda alakú veretek/cicada-shaped mounts</i>									
1.1924.c1	91,7	0,2	7,3	< k. h.	< k. h.	0,1	< k. h.	< k. h.	< k. h.
1.1924.c2	96,5	< k. h.	0,9	< k. h.	< k. h.	0,2	0,03	0,3	0,2
1.1924.c3	93,7	0,3	4,7	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.	0,2	0,1
<i>téglalap alakú veretek/rectangular mounts</i>									
1.1924.b1	84,8	0,5	11,3	< k. h.	< k. h.	< k. h.	0,04	< k. h.	< k. h.
1.1924.b2	95,7	< k. h.	1,2	< k. h.	< k. h.	0,02	0,01	0,7	0,4
1.1924.b3	97,0	< k. h.	1,1	< k. h.	< k. h.	< k. h.	0,04	0,8	0,4
1.1924.b4	89,3	< k. h.	8,9	< k. h.	< k. h.	< k. h.	0,02	< k. h.	< k. h.
1.1924.b5	94,3	< k. h.	2,9	< k. h.	< k. h.	0,2	0,03	0,4	0,2
1.1924.b6	90,0	< k. h.	8,4	< k. h.	< k. h.	0,04	0,03	1,1	< k. h.
<i>nyeregveretek/saddle plates</i>									
1.1924.a	69,6	0,05	23,7	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.	< k. h.
1.1924.a2 perem/rim	91,0	0,5	0,2	0,8	1,4	1,8	0,1	1,7	2,1
1.1924.a2 szegecs/rivet	84,7	0,9	1,8	1,3	< k. h.	1,6	0,3	3,5	3,8
<i>merevítőlemezek/stiffeners</i>									
1.1924.a_1	83,6	0,2	0,2	1,0	8,7	1,8	0,4	2,7	< k. h.
1.1924.a_2	80,3	< k. h.	< k. h.	0,9	6,1	1,7	0,6	7,9	< k. h.
<i>Nagajka/nagaika</i>									
1.1924.e1	96,2	< k. h.	< k. h.	< k. h.	0,1	< k. h.	0,1	0,9	1,2
1.1924.e2	2,5	96,3	0,5	< k. h.	0,3	0,04	0,04	< k. h.	0,3
1.1924.e2 forrasz/solder	2,7	85,4	0,4	3,1	5,4	0,1	1,1	< k. h.	0,9

ÖSSZEGZÉS

A három leletegyüttes vizsgálatát követően megállapítható, hogy a tárgyak anyagösszetételének meghatározása elengedhetetlen, mivel ezzel bizonyíthatóvá válik, mely színben vagy díszítésében eltérő veretek készülhettek egy időben, egy műhelyben. Ez által az is látható, melyek azok, amelyek később, esetleges pótlásként készültek. Főképp a több tárgyból álló leletegyütteseknél, mint például Pécsüsözög, vizsgálható ez a kérdés igazán eredményesen.

A kézi XRF vizsgálatnak köszönhetően sikerült az arany tisztaságát (Pécsüsözög) és az aranyozási technika különböző módjait (tűzi aranyozás – Léva, ún. *leaf gilding* – Nyíregyháza-Oros) meghatározni, illetve pontosítani a rézötvözetű lemezzel rendelkezők anyagösszetételét.

A már korábban elemzett leletegyüttesek, így a bátaszéki,²⁶ a göd-bócsaújtelepi²⁷, szeged-nagyszéksői²⁸ és a telki²⁹ lószerszámzatok szintén besorolhatók a meghatározott csoportokba. Az anyag

és aranyozás szempontjából tehát három fő csoport különíthető el: aranylemezes (Bátaszék, Pécsüsözög, Szeged-Nagyszéksős), aranyozott ezüstlemezes (Göd-Bócsaújtelep, Nyíregyháza-Oros, Telki) és aranyozott rézötvözet (Léva) tárgyak. A szintén az aranylemezes horizontba tartozó árpási,³⁰ budapest-zuglói,³¹ Debrecen-Agrár parki³² és pannonhalmi³³ leletegyüttesek elemzésére hamarosan sor kerül, és így egymáshoz viszonyítva is tanulmányozhatóvá válnak. Megfontolandó a kőbetétes veretek berakásainak különálló vizsgálata, mivel ezáltal válasz nyerhető a berakások származási helyét illetően. Emiatt érdemes a szeged-nagyszéksői lószerszámzatok ismételt elemzése.

A vizsgálatokat követően megállapított csoportok, valamint alcsoportok remélhetőleg segítségül szolgálnak a jövőben előkerülő, préselt aranylemezes horizont tárgyainak leírásában és csoportosításában.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönettel tartozunk azon múzeumok munkatársainak, akik a vizsgálatokat lehetővé tették: név szerint a pécsi Janus Pannonius Múzeumból Kova-

liczky Gergelynek, a Magyar Nemzeti Múzeumból Hajnal Zsuzsannának és a nyíregyházi Jósa András Múzeumból Istvánovits Eszternek.

IRODALOM

- ALFÖLDI 1932: Alföldi A.: *Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk*. Budapest 1932.
- BÓNA 1993: Bóna I.: *A hunok és nagykirályaik*. Budapest 1993.
- FODOR 2018: Fodor, I.: Der zweite hunnische Fund von Bátaszék. *Folia Archaeologica* 57 (2018) 99–120.
- GIUMLIA-MAIR 2013: Giumlia-Mair, A.: Metallurgy and Technology of the Hunnic Gold Hoard from Nagyszéksős. *The Silk Road* 11 (2013) 12–35.
- HAMPEL 1900: Hampel J.: Újabb hazai leletek az avar uralom korából. *Archaeologiai Értesítő* 20 (1900) 97–125.

²⁶ FODOR 2018.

²⁷ MRÁV ET AL. 2021.

²⁸ GIUMLIA-MAIR 2013.

²⁹ SZENTHE ET AL. 2019.

³⁰ TOMKA 2001.

³¹ NAGY 2003.

³² WIESZNER-NAGY 2021. Az archeometriai vizsgálatok előzetes eredményei egy különálló tanulmányban jelennek meg. Az információért és a képekért köszönet a debreceni Déri Múzeum munkatársainak.

³³ TOMKA 1986.

- ISTVÁNOVITS–KULCSÁR 2013: Istvánovits, E. – Kulcsár, V.: New Find of Hun Age Saddle Plates from North-East Hungary. In: *Archäologische Beiträge – Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*. Hrsg.: Cociş, S. Cluj-Napoca 2014, 269–278.
- LEUSER 1949: Leuser, J.: Über die Besonderheiten der Edelmetalllegierungen im Schmuckgewerbe. *Metall* 3 (1949) 105–110.
- MRÁV 2003: Mráv, Zs.: Archäologische Forschungen 2000–2001 im Gebiet der spätrömischen Festung von Göd-Bócsaújtelep (Vorbericht). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2003, 83–114.
- MRÁV ET AL. 2021: Mráv, Zs. – Mozsai, V. – Bárány, A.: Fragments of silver-gilt saddle plates and horse bones buried in a Late Roman ditch at Göd (Pest County, Hungary). Contributions to the funerary sacrifice deposits and “horse skin” rituals of the Hun period. In: *Attila's Europe?: Structural transformation and strategies of success in the European Hun period*. Eds.: Rác, Zs. – Szenthe, G. Budapest 2021, 449–475.
- NAGY 2003: Nagy M.: Hun kori férfisír Budapest-Zuglóból. In: *Vándorutak–Múzeumi Örökség*. Szerk.: Viga Gy. – Holló Sz. A. – Cs. Schwalm E. Budapest 2003, 297–325.
- PIROS–MOZGAI–BAJNÓCZI 2021: Piros, R. – Mozsai, V. – Bajnóczi, B.: New investigations made on 5th-century horse tack from Untersiebenbrunn (Austria). In: *Proceedings of the 5th International Conference „Archaeometallurgy in Europe” 19–21 June 2019, Miskolc, Hungary*. Eds.: Török, B. – Giumlia-Mair, A. Monographies Instrumentum 73. Éditions Mergoil 2021, 457–476.
- SZENTHE ET AL. 2019: Szenthe G. – Mozsai V. – Horváth E. – Bajnóczi B.: Hun kori áldozati leletegyüttes Telki határából. *Magyar Régészet Online Magazin* 2019. Tavasz, 9–19.
- TOMKA 1986: Tomka, P.: Der hunnische Fürstenfund von Pannonhalma. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1986) 423–488.
- TOMKA 2001: Tomka P.: Az árpási 5. századi sír. *Arrabona* 39 (2001) 161–188.
- WIESZNER–NAGY 2021: Wieszner, B. – Nagy, E. Gy.: A new sacrificial deposit of the Hun period from Debrecen. In: *Attila's Europe?: Structural transformation and strategies of success in the European Hun period*. Eds.: Rác, Zs. – Szenthe, G. Budapest 2021, 259–301.

NEW RESULTS OF THE NON-DESTRUCTIVE ARCHAEOMETRIC STUDY ON HUNNIC-PERIOD HORSE TACKS

RÉKA ÁGNES PIROS – VIKTÓRIA MOZGAI – BERNADETT BAJNÓCZI

Horse tack assemblages, including the here discussed objects from Léva, Nyíregyháza-Oros and Pécsüszög, can be dated to the late phase of the Hunnic Period and represent the horizon of objects manufactured from pressed gold plates („*Pressblechtechnik*” horizon). The aim of the present research is to determine the chemical composition of the objects and the type of gilding by non-destructive methods. The objects were analysed with a handheld X-ray fluorescence spectrometer (hXRF) and a digital UV/VIS microscope. The detailed analysis can help prove the belonging of the objects to the same assemblages and detect any later replacement/repair of a damaged or lost object. The objects were manufactured from gold plates (Pécsüszög), gilded silver plates (Nyíregyháza-Oros) or gilded copper plates (Léva). Two types of gilding were used on the objects: fire gilding (Léva) or leaf gilding (Nyíregyháza-Oros).

KRONOLÓGIAI KÉRDÉSEK, KÜLKAPCSOLATOK, VISELET

A jutasi 196. női sír öltözetének értékelése a pannoniai langobard kori női temetkezések tükrében

RÁCZ RITA*

Kulcsszavak: langobard kori női viselet, peplos, I. állatstílus, polikróm állatstílus, S-fibulák, Krím, Skandinávia, 5. századi ötvösművészet, avar kori Kárpát-medence

Absztrakt: A tanulmányban a jutasi avar kori temető 196. sírjában eltemetett fiatal nő viseletének elemeit mutatom be. Ismertetem a sír helyzetét a temetőben, a halott mellé helyezett egyéb mellékleteket. Részletesen a viseleti elemeit tárgyalom: a gyöngnyakláncot, a mellkasán lévő ezüsttűt és S-fibulát, emellett a két vállon elhelyezkedő kengyelfibulát. A leletek ismertetése után a viseleti modell értékelésére térek ki a Közép–Duna-vidéki langobard, az itáliai és az avar kori viselet tükrében.

BEVEZETÉS¹

Az egykori Pannonia provincia területén, a Kárpát-medence nyugati felében, emellett a Morva-medence déli és Alsó-Ausztria északkeleti részén ma már egyre nagyobb bizonyossággal tudunk egyes leletegyütteseket a 6. század utolsó harmadára, a Kr. u. 568 utáni időszakra keltezni. A langobardok királya, Alboin (560–572) és kíséretének, és a langobard kori népek nagyobb tömegű elvándorlását követően minden bizonnyal helyben maradhettek kisebb népcsoportok, amelyek nem feltétlenül koncentráálódtak egy-egy bizonyos területre, elszórtan élhettek a Közép-Duna-vidéken. Ilyen kései, dunántúli lelőhelyeket és leletegyütteseket ismertett nemrégiben, 2015-ben megjelent összefoglalásában Koncz István.²

Tanulmányom központjába a jutasi 196. sír leletanyagát helyezem, melynek egyik utolsó, részletes

értékelése – Koncz I. gyűjtését megelőzően – még a múlt évszázad közepéről, Bóna István³ és Fettich Nándor⁴ tollából származik. A jutasi avar kori temető említett leletegyüttesére a két vállon fekvő kengyelfibula és viseleti helyzete hívta fel a figyelmem. A mára már igen töredékes állapotban lévő, a kutatás által – Fettich múlt században született leírásaitól eltekintve – teljességében eddig nem értékelt viseleti elem egyedülálló ötvösrepike a pannoniai langobard horizontnak. A fibulák mellett a sírban nyugvó nő viselete sem volt ismert Pannoniában: a langobard kori Kárpát-medencében a Meroving-kori divatnak megfelelően a felsőtesten kis méretű, a medencén és/vagy a lábak között kengyelfibulákkal záródó öltözet volt jellegzetes.

* Szegedi Tudományegyetem, BTK, Történelemtudományi Doktori Iskola, Régészeti Tanszék. 6722, Szeged, Egyetem u. 2. raczrita02@gmail.com

¹ A kutatás az Új Nemzeti Kiválósági Program támogatásával készült (UNKP-19-3-SZTE-244). Köszönettel tartozom dr. B. Tóth Ágnesnek, Pópi Dánielnek, dr. Horváth Eszternek, dr. S. Perémi Ágotának és Hergott Kristófnak, akik segítettek a tanulmány létrejöttét. Köszönettel tartozom a veszprémi Laczkó Dezső Múzeumnak és a szekszárdi Wosinsky Mór Múzeumnak, hogy biztosították a leletanyag megtekintését, kutatását. A lektorálásért köszönettel tartozom dr. B. Tóth Ágnesnek.

² KONCZ 2015, 315–340.

³ BÓNA 1956, 194.

⁴ FETTICH 1964, 79–146.

A JUTASI 196. SÍR LEÍRÁSA

A jutasi temető első közlését Rhé Gyula és Fettich N. tollából ismerjük 1931-ből, majd Fettich N. 1964-ben kiadta a temető újraértékelését.⁵ A Dunántúl területén feltűnő jelenség ebben a temetőben is ismert: a kora avar korban jellemző Meroving térségből érkező import áru és Meroving övgarnitúrák jelenléte.⁶ A temető késő avar kori használatát az öntött bronz, áttört, griffesindás övgarnitúrák jelzik.

A 196. temetkezést Fettich a germán sírok közé sorolta. A sír az ÉK-i sírcsoport közepén feküdt. A kutató elemzése alapján a temetkezés beleilleszkedett a temető rendjébe, mind kronológiai szempont-

ból, mind a leletek közeli párhuzamait (csontfésű, tű) tekintve.⁷ A Ny–K tájolású sírgödör a langobard soros temetőkben megszokott, mély, nagy méretű forma: 360 cm mély, 212 cm hosszú és 185 cm széles. Az eltemetett egy 20 év körüli nő volt.

Az feltárás során nem készült sírrajz, a leletek a sírleírás alapján az alábbi helyzetekből ismertek: (1) nyak körül gyöngynyaklánc, (2) két vállon kenyelefibula, (3) mellkason S-fibula, (4) fibulához közel egy ezüsttű, (5) fej jobb oldalán csontfésű, (6) test bal oldalán takácskés, (7) láb mellett kiöntőcsöves korsó. A korsó mellett szárnyas állat csontjai feküdtek.

A SÍRBAN TALÁLT VISELETI ELEMÉK ÉRTÉKELÉSE

Gyöngyök

Az elhunyt nyaka körül eredetileg három darab, két aranylemez félgömbből összeállított, filigránnal díszített gyöngy, ezen felül 17 nagy méretű és kilenc kis méretű, egyszínű üveggyöngy feküdt (*1. kép 1*).⁸

Az összesen 26 darab üveggyöngyből 14 maradt fenn ép állapotban, ezeket a méret, a szín és az alak kombinációja alapján hét tipológiai csoportba tudjuk elkülöníteni: 1. nagy méretű, narancssárga opak, nyomott gömb alakú (5 darab; d.: 0,8–0,7 cm, m.: 0,6–0,5 cm). 2. nagy méretű, piros opak, nyomott gömb alakú (1 darab; d.: 1 cm, m.: 0,7 cm). 3. nagy méretű, piros opak, hengeres alakú (1 darab; d.: 0,8 cm, m.: 0,7 cm). 4. kis méretű, narancssárga opak, gömb- és nyomott gömb alakú (3 darab; d.: 0,3–0,5 cm, m.: 0,4–0,5 cm). 5. kis méretű, piros opak, gömb- és nyomott gömb alakú (2 darab; d.:

0,4 cm, m.: 0,3–0,4 cm). 6. kis méretű, narancssárga opak, hasáb alakú (1 darab; sz.: 0,4 cm, m.: 0,5 cm). 7. kis méretű, áttetsző zöld, gömb alakú (1 darab; d./m.: 0,4 cm).

A 196. sír egyszínű, változatos alakban előforduló gyöngyei jellegzetes ékszertípusai a langobard kori női temetkezéseknek. Pannoniában a közzétett lelőhelyek 202 női temetkezése közül összesen 123 esetben számolhatunk biztosan gyöngynyaklánc jelenlétével és 52 temetkezésben bolygatott, nem viseleti helyzetben fordult elő a lelettípus (sírok kb. 87%-a). Az egyszínű, opak, ritkábban áttetsző, különböző alakú – gömb, nyomott gömb, hasáb, hengeres – gyöngyök változatos kombinációi fordulnak elő a női viseletben, de leggyakrabban a piros, narancssárga, citromsárga, zöld, fehér és kis méretű fekete darabok variációi adathatóak.⁹

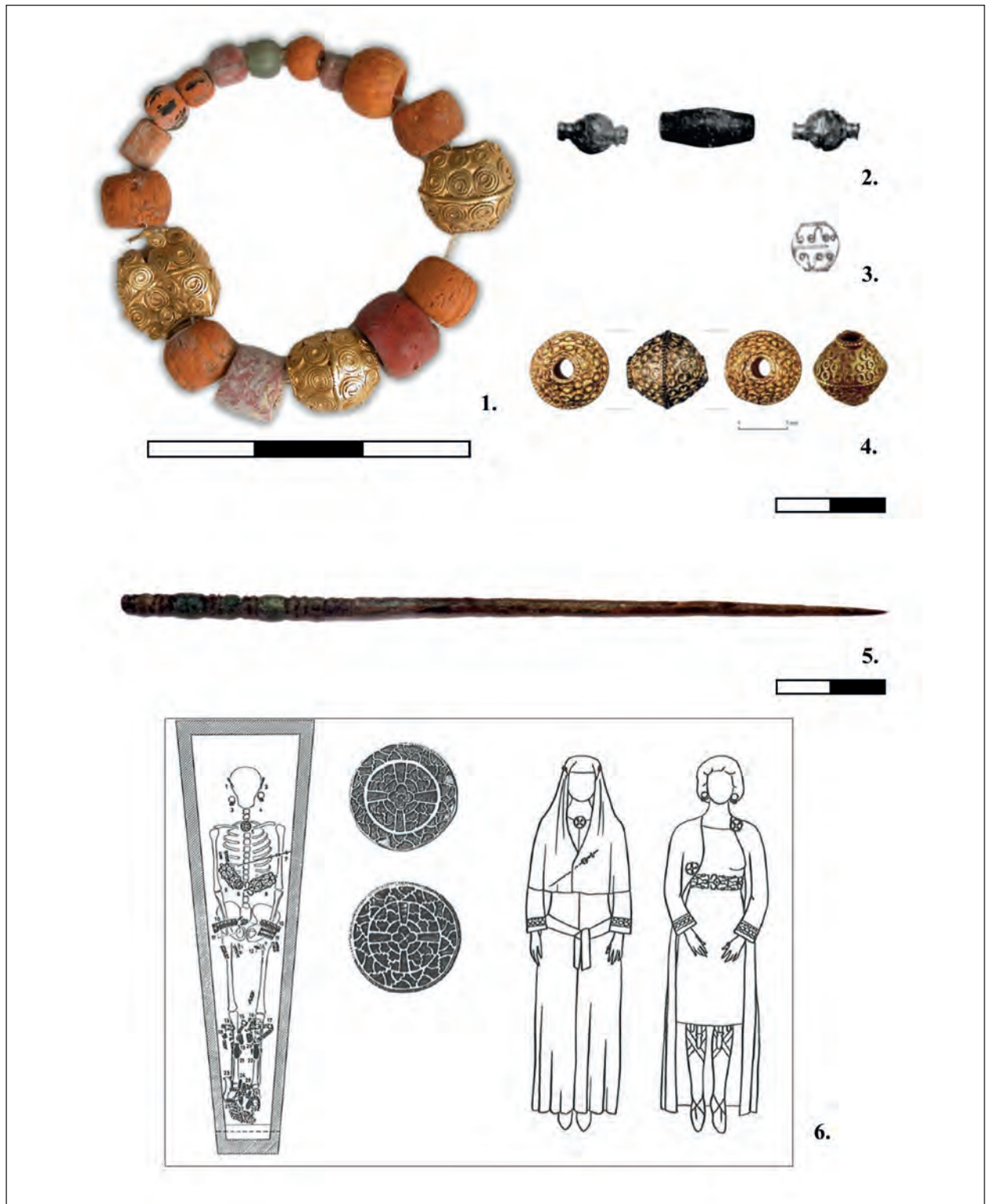
⁵ RHÉ–FETTICH 1931; FETTICH 1964.

⁶ Ld. Kölked-Feketekapu A-B, Szekszárd (KISS 1996; KISS 2001); Szekszárd-Bogyiszlói út (ROSNER 1999).

⁷ FETTICH 1964, 87.

⁸ RHÉ–FETTICH 1931, 35.

⁹ A langobard kutatásban eddig elhanyagolt témának bizonyul a gyöngyök vizsgálata. A langobard kort is érintve Pásztor A. a keszthely-fenékpusztai késő római erőd nyugati falánál, a Horreum keleti oldala mellett 1959 és 1992 között feltárt női sírok gyöngynyakláncait vizsgálta (MÜLLER 2002, 192; PÁSZTOR 2011, 235). A langobard kori viseletre utaló temetkezések – 5, 8, 9, 13, 29, 30. sírok – gyöngyleletei és a gyöngynyakláncok összetétele nem mutatnak hasonlóságot a 196. sírból napvilágra került gyöngytípusokkal. A horreumi langobard kori temetkezések nyakláncainak jelentős része Pásztor A. alapján késő antik, bizánci hatású stílusjegyeket hordoznak, emellett a kora avar kori gyöngydivattal mutatnak kapcsolatot (PÁSZTOR 2011, 239). A budapest-vályog utcai langobard női temetkezések elemzése során Nagy M. foglalkozott részletesen a lelettípussal. A Budapest III. Vályog utca 8. 30. sír 2. gyöngysorának változatos és, egyszínű gyöngyökből álló narancssárga és a piros színű darabjainak összetétele hasonló a jutasi gyöngysor gyöngytípusaihoz (NAGY 2012, 161, 167, 15. kép 2). A szentendrei 43. női sír viseletének elemzésénél B. Tóth Á. ismertette a korszakban elterjed fémből készült gyöngyöket és hullámvonaldíszes üveggyöngyöket (B. TÓTH 2018, 503–506).

1. kép. 1: A jutasi 196. sír gyöngnyaklánc aranylemez gyöngyökkel (Fotó: S. Perémi Ágota, LDM); 2: Světec (SVOBODA 1965, Tab. CX. 2, 4); 3: Velké Pavlovice 9. sír (TEJRAL 1976, 83, Abb. 26); 4: Keszthely-Fenéki u. 2. sír (HEINRICH-TAMÁSKA-HORVÁTH-BENDŐ 339, Pl. 1); 5: Ezüsttű a jutasi 196. sírből (LDM Ltsz.: 55.359.301); 6: Saint-Denis, Párizs: Arnegunde királyné viseletének rekonstrukciója (MARTIN 1994, 558, Abb. 143)

Fig. 1. 1: Bead necklace with gold beads from Jutas grave 196 (Photo by S. Perémi, Á, LDM); 2: Světec (SVOBODA 1965, Tab. CX. 2, 4); 3: Velké Pavlovice grave 9 (TEJRAL 1976, 83, Abb. 26); 4: Keszthely-Fenéki St. Grave 2 (HEINRICH-TAMÁSKA-HORVÁTH-BENDŐ 339, Pl. 1); 5: Silver pin from Jutas Grave 196 (LDM Ltsz.: 55.359.301); 6: Saint Denis, Paris: the reconstruction of queen Arnegunde's costume (MARTIN 1994, 558, Abb. 143)

A jutasi gyöngyök előképei a római korban elterjedt formák között keresendők, ezek legtöbbször – a 6. csoport kivételével – Magdalena Tempelmann-Mączyńska által kialakított tipológia 1. és 2. csoportjába, a kis méretű és közép nagyságú, áttetsző vagy opak egyszínű gyöngyei közé sorolhatók.¹⁰ Az 1. csoport gömb és hordószerű gyöngytípusai már a császárkor kezdeti időszakától ismertek a *Barbaricum*-ban, használatuk a B1 periódustól a B2 periódusig követhető, de a formák évszázadokig tovább élnek a népvándorláskorban és a Meroving-korban.¹¹ A 2. csoport nyomott gömb darabjai a késő császárkor kései szakaszában (C2/C3) és a D periódusban jellemzőek. Ezeket az előző formákhoz hasonlóan előszeretettel viselték Meroving időkben is.¹² A jutasi gyöngyök 6. csoportjába tartozó, hosszában átfúrt narancssárga, négyszögletű átmetszetű darab szintén római forma. A hasonló hosszanti furattal ellátott, rövid, négyszögletű gyöngyök – M. Tempelmann-Mączyńska 11. csoportjának típusai – a C2 időszaktól keltezhetők a császárkori *Barbaricum*-ban, ezek főként a Wielbark kultúra területén terjedtek el.¹³ A Nyugat-Meroving térség temetőiben is jellegzetes az egyszínű, a tárgyalt leletekhez hasonló üvegyöngyökből álló nyakláncok használata. A nyugati térség gyöngyleleteinek tipokronológiája¹⁴ jól kidolgozott, viszont ezek nem segítik a temetkezés datálását, tekintve, hogy a jutasi sír gyöngyeinek mindegyike egyszerű, némelyik a császárkor legkorábbi szakaszától kontinuous forma, amely 6. században keltezőértékkel nem bír.

Az üvegyöngyök között helyezkedett el három darab, aranylemezből formázott, filigránnal díszített lemezgyöngy. A gyöngyöket két félgömbbé hajlított lemezből forrasztották össze. A lyukak peremét és a forrasztás nyomát filigránnal fedték. A gyöngyök két oldalán álló S-alakú spirálminták futnak, a lyukak

felőli oldalon kétszer, a középén futó felezővonal felőli oldalon négyszer tekerednek fel csigaformában a spirál végei. A gyöngyök méretei: D_{1-3} : 0,9–1,1 cm, M_{1-3} : 1–1,2 cm. Súlyuk összesen 4,5 gr.¹⁵ A gyöngyök mindenképpen sokat használt darabok voltak, a filigrán felülete, mind a bordázat, mind a spirálminta mindegyiken erősen megkopott, az egyik gyöngy (utólagosan?) megrongálódott, a széle perforált.

A langobardok Dunától északra eső településterületén, a Cseh–Morva-medencében is megtalálható a párhuzama két temetkezésből. A Světecen (Teplicei járás, Csehország) napvilágra került leletegyüttesből két darab, hasonlóan aranylemez félgömbökből összeállított gyöngy ismert (*I. kép 2*).¹⁶ Ezek egy-egy oldalára két hengerré formázott lemezt forrasztottak. A hengeres tagok mindkét végét borda zárja le. A gyöngyök felületén, a hengeres tagok felforrasztásánál és a két lemezgömb összekapcsolódásánál filigráindrót fut körbe. A gyöngy két felén szimmetrikusan komponált, vízszintesen futó –, az őskortól a középkorig előszeretettel alkalmazott – ómegamintákat alakítottak ki.¹⁷ A lemezgyöngyök további párhuzama a Velké Pavlovice-i (Břeclavi járás, Csehország) temető 9. sírjából ismert (*I. kép 3*). A szerkezete azonos, két félgömbből összeforrasztott, a végein és a középvonalán filigráindrót rátétellel. Mintázata a světecihez közelálló, vízszintesen futó ómegasor. Mérete megegyezik a jutasi darabokéval, átmérője 1 cm.¹⁸

Pannoniában a langobard horizonthoz kötött, Keszthely-Fenekí u. 2. sírjából¹⁹ előkerült aranygyöngyeit legutóbb Heinrich-Tamáská Orsolya és Horváth Eszter elemezték.²⁰ A sír bikónikus alakú darabjait két lemezből állították össze, középén egy gyöngyözött dróttal forrasztották össze (*I. kép 4*). A gyöngyözött huzalok a két perforáció szélét is lezárták. Az oldalukat finom filigráindróttal díszítették,

¹⁰ Gruppe I. Typ 1–5, Typ 6–12, Typ 22–28, Gruppe II. Typ 34–41 (TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 18, 27–29, Taf. 1).

¹¹ TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 27.

¹² TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 29.

¹³ TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985, 35, Tafel 2. Gruppe XI, Typ 104–107.

¹⁴ VON SCHNURBEIN 1987, 47–54; SASSE 2001, 22–46; LOSERT–PLETERSKI 2003, 60–84.

¹⁵ RHÉ–FETTICH 1931, 35.

¹⁶ Méretei ismeretlenek. PIČ 1905, 339–340; SVOBODA 1965, 274–275, Tab. CX.

¹⁷ Hasonló ómegaminták ábrázolása nem ismeretlenek a népvándorlás kori ötvöstárgyakon. Ld. NAGY 2007, 41, 172, 38. tábla.

¹⁸ TEJRAL 1976, 64.

¹⁹ SÁGI 1991, 113–141.

²⁰ HEINRICH-TAMÁSKA–HORVÁTH–BENDŐ 2018, 322–324.

amely kör alakban, három sorban tekeredett fel.²¹ A fenéki utcai darabok díszesebb kivitelűek és kisebb méretűek, mint az előző példányok, átmérőjük 0,75 cm, magasságuk 0,78–0,85 cm. A gyöngyök az elemzések alapján színaranyból készültek.²² Heinrich-Tamáška O. és Horváth E. öt további gyöngyöt idéznek az itáliai langobardokhoz köthető lelőhely, Nocera Umbra 23. sírjából.²³ Ezek bikónikus alakúak, a keszthelyi példányokhoz hasonló, apróbb, feltekeredő, kör alakú díszekkel ellátottak.²⁴

Mindkét Cseh-Morva-medencei temetkezésből az aranygyöngyök további üveg- vagy fémgyöngyök kíséretében kerültek elő, noha nem tisztázott, hogy teljes leletegyüttesekként kezelhetjük-e az említett példákat. Svétcecről eredetileg két bikónikus bronzgyöngy és két sárga üvegyöngy látott napvilágot.²⁵ A Velké Pavlovice-i 9. sírből két kis méretű vörösesbarna, korong alakú üvegyöngy ismert.²⁶ Keszthely-Fenéki u. lelőhelyen rangos női temetkezésből kerültek elő: egy *cloisonné* függőkből és fülezett

solidusokból álló nyakékszer részei voltak.²⁷ Nocera Umbra 23. sírjában 50 egyszínű szemből álló nyakláncba fűzve hordták ezeket. Az elhunyt nő két nyakláncot viselt, a másik példányra 22 darab nagyobb méretű egyszínű, ráfolyatott hullámvonalas díszű és millefiori üvegyöngyöket, emellett ametisztgyöngyöket fűztek fel.²⁸ Az aranygyöngyök viselői – a Velké Pavlovice-i 9. (rabolt?) sírtól eltekintve – igen jó módú, viseleti elemekben és mellékletekben gazdagon eltemetett nők voltak, így a tárgytypusnak is lehetett egyfajta reprezentatív vonatkozása.²⁹

A keltezés tekintetében kiemelendő Heinrich-Tamáška O. és Horváth E. által idézett gyűjtés Stephanie Keim tollából, aki az Alpoktól északra fekvő területől gyűjtötte össze az aranygyöngyök legkorábbi példányait. Ezek a 6. század második negyedétől keltezhetők és egészen 600-as évekig használatban voltak.³⁰ Itáliában később tűnnek fel: a Nocera Umbra-i 23. sír 568 utánra datálható, Cornelia Rupp alapján a 6–7. század fordulójára.³¹

²¹ HEINRICH-TAMÁŠKA–HORVÁTH–BENDŐ 2018, 322–323.

²² HEINRICH-TAMÁŠKA–HORVÁTH–BENDŐ 2018, 337, KeFS/3–4.

²³ RUPP 2005, 35–38, Taf. 39–42a; HEINRICH-TAMÁŠKA–HORVÁTH–BENDŐ 2018, 323.

²⁴ RUPP 2005, 222, Taf. 40. 2.

²⁵ Továbbá egy nagy méretű korong alakú borostyán is ismert, valószínűleg az övcsüngő része lehetett (SVOBODA 1965, 275). Amulettként (?) viselt borostyándíszfüggők Pannoniában is megjelentek: Bezenye–Paprét 73, Hegykő-Mező u. 18. sír (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 19–20, 37–38).

²⁶ TEJRAL 1976, 64.

²⁷ HEINRICH-TAMÁŠKA–HORVÁTH–BENDŐ 2018, 337, KeFS/3–4.

²⁸ RUPP 2005, 36, Taf. 40.

²⁹ Ezek közül a legkiemelkedőbb a viseleti elemek és a mellékletek számát tekintve a – jellegzetes langobard, övcsüngős, kengyelfibulákkal megtűzött ruházatban eltemetett – Nocera Umbra-i nő, akinek sírjában a nyakláncok mellett ismert egy bronz fátyoltű, bronzkarperec, bronzcsat, (az övcsüngő szalagjaira rávarrható) 30 téglalap alakú, duplalemezes ezüstveret, díszes tokba helyezett vaskés, három ezüstlemez, takácskés, elefántcsont pyxis, bronzérme, agyagedény, üvegpohár és két nagy méretű, masszív aranyozott ezüst kengyelfibulapár (RUPP 2005, 35–38, Taf. 39–42). A keszthely-Fenéki utcai 2. sír leletegyüttese és a fentebb említett lelettípusok kombinációja unikális a térségünkben, ez bizonyul az egyik legrangosabb (elit?) női temetkezésnek a tárgyalat sírok között. A temetkezés az aranygyöngyök, a fülezett solidusok és *cloisonné* függők mellett tartalmazott egy gemmás aranygyűrűt, egy kisebb méretű, deformált arany(huzal)töredéket és 11 aranyból készült, téglalap alakú, duplalemezes övcsüngő veretet (HEINRICH-TAMÁŠKA–HORVÁTH–BENDŐ 2018, 330, 336–338). Utóbbiaknak csak ezüst példányait ismerjük Pannoniában. A svétceci leletegyüttes valószínűleg egy sírből származó tárgyai egy aranyozott ezüst kengyelfibula, egy ezüstlemez-ből kivágott hal alakú veret, egy díszes aranyozott ezüst szűrőkanál, egy bronzkarperec, egy bronzcsat, egy *Cypraea* kagyló és egy nagy méretű borostyánkorong (PIČ 1905, 339–340; SVOBODA 1965, 274–275, Tab. CX). Ezek legtöbbje rangosabb női temetkezések kísérőleletei. Velké Pavlovice 9. sírja valószínűleg a korabeli rablás áldozatául esett, tekintve, hogy a megmaradt lelettípusok általában több darabból álló garnitúrában fordulnak elő, itt viszont egy-egy lelet maradt fenn ezekből. Ismert két darab, az övcsüngő szalagjához tartozó duplalemezes, téglalap alakú ezüstveret. Ezekből kb. tíz darab szokott előfordulni egy-egy rabolatlan temetkezésben. Előkerült egy kis méretű ezüstsziójég, amely valószínűleg a *Wadenbindengarnitur* része volt, eredetileg ebből is két darab lehetett. Az övcsüngő egykori dísze lehetett egy nagy méretű díszfüggő: üvegből készült, felülete szürke, márványmintázatú, korong alakú, egyik oldala domború (TEJRAL 1976, 64, 69, 75, 83, 109, Abb. 26). Az előbbi leletcsoport általában a gazdagabb viseletben eltemetett nők sírjaiban találhatóak meg. Ld. Hegykő-Mező u. 18. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 8), Kápolnásnyék-Kastélykert 2. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 31), Szentendre-Pannoniatelep 29. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 41), 56. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 50).

³⁰ KEIM 2007, 116–118; HEINRICH-TAMÁŠKA–HORVÁTH–BENDŐ 2018, 323.

³¹ RUPP 1995, 65–71.

A Nyugat-Meroving soros temetőben Ursula Koch az aranyból készült, filigránózott lemezgyöngyök és érmeszerű díszfüggők felbukkanását a 6. század második felétől, az általa kialakított 6. fázistól adatozza (SD-Phasen 6–7: 555–600).³²

Pannoniában is hasonlóan kései keltezéssel számolhatunk: a keszthely-fenéki utcai 2. sír leletegyüttesét a leletek analógiái alapján a 600-as évek körüli időszakra korhatározták, ekkor Pannonia már az Avar Kaganátus uralma alatt állt.³³ A Dunától északra elterülő langobard szállásterület két temetkezése szintén a kései, 6. század második felére utaló keltezést erősítik. A svéteci leletegyüttest egy ún. Svétéc (Schwatz)/Szentendre/Lucca/Belfort típusú aranyozott ezüst kengyelfibula keltezi a Jaroslav Tejral által kialakított észak-Duna-vidéki–pannoniai fázis második szakaszára, a 6. század közepe körüli időszakra (MDo 5: 540–560).³⁴ Velké Pavlovicén napvilágra került a Morva-medencében ritkán előforduló, Pannoniában már jellegzetes, bepecsételt díszű kerámiatípus, amelyet a langobard közegben a 6. század második felétől keltezhetünk. A Morva-medencében J. Tejral tipokronológiájában az egyik legkésőbbi horizont (MDo 5–6: 540–600) lelettípusai közé illeszthető a 9. sír körte alakú edénye.³⁵ Érdekes –, noha térben távoli párhuzam –, hogy a Cseh–Morva-medencei gyöngyökön látható ómega motívum hasonló kivitelben a 6. század utolsó harmadára, a 6–7. század fordulójára keltezhető S-fibulákon is megjelenik.³⁶ Ezek alapján a gyöngytípus

a langobard szállásterületen a 6. század második felétől volt használatban a század végéig, a 6–7. század fordulójáig.

Ezüsttű

Az elhunyt mellkasán egy 14,5 cm hosszú ezüsttű feküdt (1. kép 5).³⁷ A darab tipológiailag jól behatárolható, a legtöbb temetkezésben előforduló, átlukasztott végű – mára letörött –, vésett tűk csoportjába illeszkedik be, melyek szinte mindegyik pannoniai példánya vízszintes bordákkal egyenlő közönként tagolt díszű. A jutasi tűt a hegye felőli oldalán három, majd a tű feje felé haladva két-két keskeny bordával tagolták. A bordák kiugró, nagyobb átmérőjű részeket tagolnak.

A pannoniai női temetkezésekből 24 darab ezüstpől, bronzból vagy vasból készült, a viseletben is különféle funkciót betöltő tű ismert. Anyaguk és díszítésük alapján négy elkülöníthető csoportot figyelhetünk meg. Külön csoportot alkotnak a tárgyalt lelethez hasonló (1.a) átlukasztott végű, vésett díszű tűk, melyek első variánsa a vízszintes bordákkal egyenlő közönként tagolt darabok, ebből hét további példány ismert.³⁸ E leletcsoportot legutóbb Koncz István és B. Tóth Ágnes részletesen elemezték.³⁹ Az első csoport többi variánsai, mint (1.b) a felső harmadában hálómintával díszített típus⁴⁰ és az (1.c) átlukasztott fejű, díszítetlen tűk⁴¹ ritkábban bukannak elő Pannoniában. A további csoportok (2–4) lelettípusai szintén kis számban képviselik magukat, így a 2. tipológiai csoportba sorolható a fejestű,⁴² a 3. csoportba sorolt kettőbe

³² KOCH 2001, 78, Abb. 16. X18.

³³ HEINRICH-TAMÁSKA–HORVÁTH–BENDŐ 2018, 330.

³⁴ TEJRAL 2002, 342; TEJRAL 2005, 146. E. Droberjar Cseh-medencei kronológiájában az E2 fázishoz sorolja: 530–570 (DROBERJAR 2008, 12).

³⁵ TEJRAL 2005, 188, Abb. 13. B. 10.

³⁶ BIERBRAUER 1993, Taf. 10.

³⁷ RHÉ–FETTICH 1931, 36.

³⁸ Gyirmót-Homokdomb 25. sír (TOMKA 2005, Abb. 6), Kajdacs-Homokbánya 18. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 22), Kápolnásnyék-Kastélykert 2. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 30), Mohács-Farostlemezgyár v.t. 2. (KISS–NEMESKÉRI 1964, 106, Abb. 8), Szentendre-Pannoniatelep 43. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 113, Taf. 45), Tamási-Csikólegelő 5. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 59), 13. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 62).

³⁹ KONCZ 2015, 329; B. TÓTH 2018, 501–503.

⁴⁰ Pottenbrunn V. 92 (NEUGEBAUER 2001, Abb. 88; NEUGEBAUER 2005, 323).

⁴¹ Kajdacs-Homokbánya 2. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 56–62, Taf. 20), Szentendre-Pannoniatelep 56. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 119–123, Taf. 50), 86. (?) (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 134–135, Taf. 57), Vörs-Tótok dombja 17. (SÁGI 1963, 46, 22. kép).

⁴² Hegykő-Mező u. 3. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 33–34, Taf. 5).

hajlított bronzdrótból összetekert tűk⁴³ és 4. csoportba tartozó a vastűk.⁴⁴

Pannonián kívüli településterületről Koncz I. a Morva-medencei Lužice (Hodonín járás, Csehország) temető 95. sírjából és Itáliából idézi számos párhuzamát a lelettípusnak.⁴⁵ További Morva-medencei darabok ismertek Holubice (Vyškov járás, Csehország) 86,⁴⁶ 89,⁴⁷ 95.⁴⁸ és 107.⁴⁹, Lužice 55,⁵⁰ és 116.⁵¹ és Velké Pavlovice 10.⁵² sírjából. Ezek mindegyike egyszerű, díszítetlen forma. A langobard korhoz kötött két kranji (Carnium/Kranj-Lajh, Gorenjska régió, Szlovénia) temetkezéséből (17. és 292.) ismertette B. Tóth Ágnes a jutasihoz hasonló tűk további párhuzamait, ezek mindegyikre bordázott, profilált típusú volt.⁵³ A Nyugat-Meroving térségben, az alamann, bajuvár és frank temetők tanúságai alapján a különböző funkciót ellátó tűk ugyanígy részei voltak a női viseletnek. A bajuvárok által lakott dél-németországi régió Altenerding (Erding, Németország) temetőjéből Hans Losert az 1.a csoporthoz hasonló típusok nyolc példányát említi.⁵⁴ Kísérőleletek minden térségben változatosak, nem feltétlenül a gazdag női temetkezések velejárói.

A tűk helyzete változó a temetkezésekben, így a viseletben is más-más funkciót tölthettek be.

A legtöbb, összesen 14 esetben a koponya mellől, általában annak jobb oldaláról került elő.⁵⁵ Az altenerdingi bajuvár temetőben is követhető a fenti tendencia: a fej mellől előkerült, felső harmadában díszített bronztűk minden esetben a fej jobb oldaláról láttak napvilágot. Hasonló jelenséget figyelhetünk meg az itáliai temetkezésekben is.⁵⁶ Ebben a viseleti helyzetben a hajukat (*Haarnadel*) vagy a fátylukat (*Haubennadel*) tűzhatték meg.⁵⁷

Négy temetkezésből kerültek elő az övszűngő részeként, a lábak közötti, vagy a bal comb külső részéről.⁵⁸ Ebben az esetben közvetlenül az övszalagra lehetett függesztve más egyéb használati vagy amulettkarakterű tárgy kíséretében, vagy a táskába is tehették őket. Funkciójuk kérdéses, mind bronz- (Szentendre 56, Szólád 21), mind vaspéldányok (Gyöng 5) kerültek elő ebből a viseleti helyzetből.

A jutasi sírból ismert viseleti helyzet unikális Pannonia langobard kori temetkezéseit tekintve: a tű a mellkasról került elő egy S-fibula kíséretében.⁵⁹ A Párizsban feltárt Arnegunde sír viseleti modellje jó analógiát jelent, mivel a ruházatot szintén kis méretű korongfibulákkal rögzítették, ebben az esetben két darabbal, míg a mellkason lévő tű valamilyen vékonyabb anyagból készült fátyol rögzítésére szolgálha-

⁴³ Szentendre-Pannoniatelep 33. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 108–110, Taf. 42).

⁴⁴ Gyöng-Vásártér u. 5. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 29, Taf. 2), Szentendre-Pannoniatelep 29. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 104–106, Taf. 41), Tamási-Csikólegelő 52. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 166, Taf. 79).

⁴⁵ KONCZ 2015, 329, 168. j; Lužice 95: KLANICA–KLANICOVÁ 2011, 288–289, Taf. 73.

⁴⁶ ČIŽMÁŘ 2011, Taf. 22.

⁴⁷ ČIŽMÁŘ 2011, Taf. 22.

⁴⁸ ČIŽMÁŘ 2011, Taf. 23.

⁴⁹ ČIŽMÁŘ 2011, Taf. 28.

⁵⁰ KLANICA–KLANICOVÁ 2011, Taf. 54.

⁵¹ KLANICA–KLANICOVÁ 2011, Taf. 82.

⁵² WERNER 1962, 147.

⁵³ B. TÓTH 2018, 502. Kranj-Lajh 17. (STARE–VINSKI 1980, Taf. 13), 292. (STARE–VINSKI 1980, Taf. 88).

⁵⁴ Emellett vastűk is ismertek Altenerdingben. LOSERT–PLETERSKI 2003, 49–50. A Nyugat-Meroving térség bronztüinek gyűjtése: KOCH 2001, 560–560, Liste 19.

⁵⁵ Kilenc temetkezésben koponya jobb oldalán: Hegykő-Mező u. 3. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 5), Kajdacs-Homokbánya 2. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 20), Kápolnásnyék-Kastélykert 2. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 30), Szentendre-Pannoniatelep 33. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 42), 43. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 45), 86. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 57), Tamási-Csikólegelő 5. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 59), 13. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 62), 52 (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 79). Két sírban keresztbe fektetve a koponyán: Szentendre-Pannoniatelep 29. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 41), Vörs-Tótok dombja 17. sír (SÁGI 1963, 46, 22. kép). Három esetben ismeretlen a pontos helyzet.

⁵⁶ Például: Nocera Umbra 23. (RUPP 2005, Taf. 39), 25. (RUPP 2005, Taf. 42), 29. (RUPP 2005, Taf. 47), 37. (RUPP 2005, Taf. 53).

⁵⁷ LOSERT–PLETERSKI 2003, 49–50. Bővebben: B. TÓTH 2018, 502.

⁵⁸ Gyöng-Vásártér u. 5. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 2), Szentendre-Pannoniatelep 56. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 50), Szólád-Kertek mögött 21. (VON FREEDEN–VIDA 2007, 373–375), Várpalota-Unió homokbánya 30 (BÓNA 1956, 191, Taf. XL. 1–3, XLII. 2).

⁵⁹ RHÉ–FETTICH 1931, 36.

tott (*I. kép 6*).⁶⁰ A Kárpát-medence avar korában sem ismeretlen jelenség a mellkason viselt ruházáró stylustű: Budakalász-Dunapart 104. sírjából a mellkas tájkáráról egy hosszú, 16,1 cm-es darab került napvilágra.⁶¹ A budakalászi sír esetében Vida Tivadar nem zárja ki a lehetőségét, hogy egy nehezebb, vastagabb anyagból készült köpenyt vagy sálát is zárhattak a masszív, vastag stylustűvel, nem feltétlenül egy vékony fátyol rögzítésére szolgálhatott. A temetkezés a 7. század második felére keltezhető.⁶²

A lelettípus eredete kapcsán érdemes kiemelni egy nyitott kérdést, miszerint a helybéli, romanizált lakosságtól vehették át a stylustűk viseletét.⁶³ Ami a jutasi darabot illeti, jól beleilleszthető a Nyugat-Mező térségben, Itáliában és Pannoniában is elterjedt tütípusok közé.⁶⁴ Keltezésük is hasonló a keleti és a nyugati régiókban. A bajuvár szállásterületen H. Losert alapján a jutasihoz hasonló profilált haj- vagy fátyoltűk a 6. század végén és a 7. században jellemzők.⁶⁵ Az U. Koch által –, az alamann térségben fekvő schretzheimi (Németország) temető anyagára – kidolgozott periódusok hasonló képet mutatnak: szintén a 6. század végétől a 7. század közepéig jellemző a használatuk (Stufe 4: 590–620/30; állatfejes tűk Stufe 5: 620–650/60).⁶⁶ U. Koch alapján összességében a dél-német alamann-frank régióban használatuk az 5. századtól adatható,⁶⁷ de már a 6. század második harmadától feltűntek a tárgyalathoz hasonló, lapítottfejú tütípusok. Ezeket egészen a 7. századig használták (SD-Phasen 5–7: 530–600).⁶⁸

Pannonia területén a J. Tejral által kialakított kései Észak-Duna-vidéki vagy átmeneti fázisba és a pannoniai–itáliai fázisba⁶⁹ keltezhető fibulákkal együtt fordulnak elő, vagyis területünkön legkorábban a 6. század közepe utáni időszakról adatható a viseletük (MDo 5–6: 540–600).⁷⁰

S-fibula. Várpalota 19. típusú fibulák a Kárpát-medencében

A temetkezésben a mellkas közepén, az ezüsttűhöz közel feküdt egy kis méretű S-alakú fibula (*Kat. I.1; 2. kép 1*).⁷¹ A darab méretei ismeretlenek, a lelet elkallódott. A fibula aranyozott ezüstöntvény, teste jobbraforduló. Az S-alakban, kígyószerűen meghajló karcsú test két oldalát ragadozómadárra emlékeztető fej zárja le, melyből kiindul az erősen ívelt, zárt hegyes csőr, amely visszahajlik a testre. A test és a csőr között hosszanti ovális áttörés van. A fej és a csőr között éles dudor (*Nasenwulst*), a csőrben mély ékvésés látható, amely annak alakjához idomul. Az ábrázolt állat fejét egy-egy kerek rekesz alkotja. A testen további rekeszek helyezkednek el: a fejtől pár cm-re, az S-alakú test ívelt részeinél egy-egy háromszög alakú, a test közepén négyszög alakú. A rekeszek közötti ékvéséses technikával hurokszerű mintákat alakítottak ki. A fejből egy-egy kampószerűen visszahajló, a háromszög alakú rekeszek külső oldalából egy-egy teljesen kört leíró hurokminta figyelhető meg. A vésett minták nem teljesen szimmetrikusak.

⁶⁰ MARTIN 1995, 647; VIDA 1999, 568.

⁶¹ VIDA 1999, 565. További temetkezések: VIDA 1999, 567–568.

⁶² VIDA 1999, 568.

⁶³ Problematikáról: VIDA 1999, 563–564.

⁶⁴ B. TÓTH 2018, 503.

⁶⁵ LOSERT-PLETERSKEI 2003, 49.

⁶⁶ KOCH 1977, Abb. 8a.

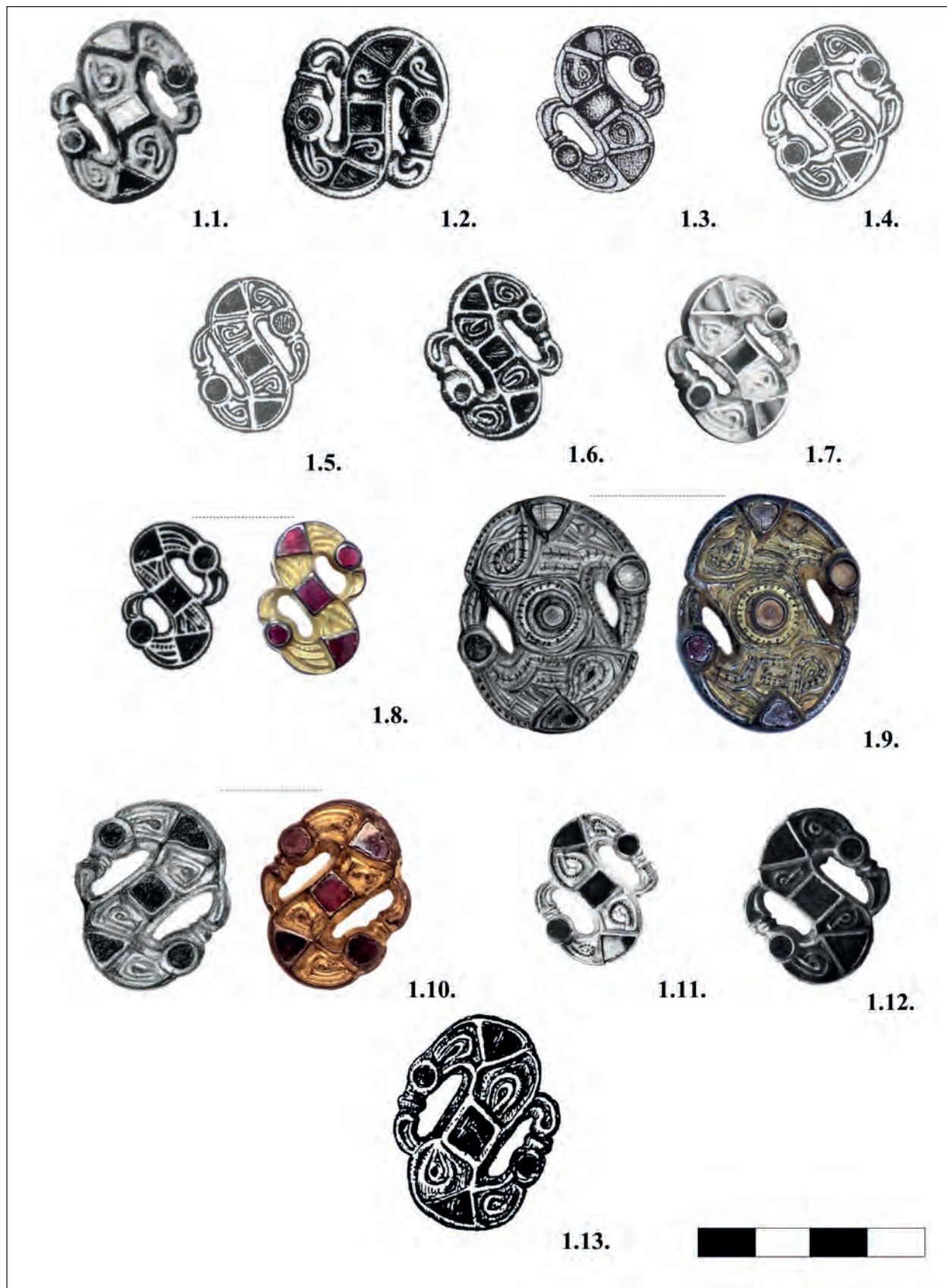
⁶⁷ KOCH 2001, 71–73.

⁶⁸ KOCH 2001, 76, F55.

⁶⁹ TEJRAL 2005, 146–148.

⁷⁰ MDo 5–6: Kápolnásnyék-Kastélykert 2. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 30), Szentendre-Pannoniatelep 29. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 41), 33. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 42), 43. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 45), Vörs-Tótok dombja 17. (SÁGI 1964, 371–373). MDo 6: Kajdacs-Homokbánya 2. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 20), Szentendre-Pannoniatelep 56. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 50), Szőlád-Kertek mögött 21. (VON FREEDEN–VIDA 2007, 373–375; DIE LANGOBARDEN 2008, 322–323, Kat 125), Tamási-Csikólegelő 52. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 79), Várpalota-Unió homokbánya 1. (BÓNA 1956, Taf. XXVII).

⁷¹ RHÉ–FETTICH 1931, 35–36. Az S-fibulák jellegzetessége, hogy az ötvösmesterek egy S-alakban meghajló, általában ragadozómadarat, kígyószerű lényt vagy valamilyen fantáziaállatot mintáznak meg tűkorszimmetrikus ábrázolásmóddal, hasonlóan az egyenlőkarú fibulákhoz. A fibula részei az S-alakban meghajló test, a kerek fejkiképzés és az ebből kiinduló, a testre görbülő, vagy a testre rásimuló – az állatalak típusától függően – csőr, ormány vagy pofa és az állatokhoz kapcsolódó egyéb járulékos részek (fül, fark stb.). Az állatalakok kérdéses meghatározása, vagy eltérő típusa miatt a csőr, száj, ormány alkalmazása is előfordul. Az állatalakok típusairól bővebben: BRATHER–WALTER 2009, 47–110.

2. kép. Várpalota 19. típusú S-fibulák
Fig. 2. S-shaped brooches type Várpalota 19

A jutasi 196. sírból származó S-fibula a korábbi régészeti szakirodalomban megnevezett Várpalota 19. típusba sorolható.⁷² A fibulacsoportot – két lelet kivételével (*Kat. 1.8, 1.9; 2. kép 8, 9*) – a jutasi lelettel azonos módon elemezhetjük: a test alakja, a csőr típusa, a rekeszek elhelyezkedése szinte megegyező. A fibulák rekeszeiben almandin- vagy üvegberakás van, testük 3,5–2,7 cm hosszú.

A fibulák közötti éles eltérések legtöbbször a test irányában és a rekeszek közötti ékvésés kompozíciójában mutatkoznak meg. Ritkábban a test és a fej alakja is eltér az alapformától. A leletek között kisebb eltérések mutatkoznak a méreteket, a csőr csatlakozási pontját, a test arányait, a test ívei által bezárt szögeket és a fej-test-csőr közötti áttörést vizsgálva. Utóbbi, kisebb mértékű eltérések elhanyagolandók a további elemzés során.

A jutasi fibulához díszítés szempontjából legközelebb állnak a Keszthely-Fenekpuszta, Horreum 11. (*Kat. 1.3; 2. kép 3*), a Szőlád-Kertek mögött 21. (*Kat. 1.7; 2. kép 7*) és a Vörs-Tótok dombja 21. (*Kat. 1.11; 2. kép 11*) sírjaiból előkerült darabok. Mindegyik példánynál a háromszög alakú rekeszek külső sarkából kiinduló hurkok egy teljes kört tesznek meg, a fejből kiinduló hurkok kampószerűen végződnek. A névadó Várpalota-Unió homokbánya 19. sírjából (*Kat. 1.10; 2. kép 10*) előkerült fibulán a háromszög alakú rekeszek belső oldaláról indulnak a hurkok, hasonló darabok ismertek Kápolnásnyék-Kastélykert 2. (*Kat. 1.2; 2. kép 2*), Szentendre-Pannoniatelep 56. (*Kat. 1.6; 2. kép 6*), Vörs-Tótok dombja 33. (*Kat. 1.16; 2. kép 16*) sírjaiból. Pannonián kívül a Morva-medencéből előkerült két darab is ebbe a körbe sorolható, ezek Lužice 46. (*Kat. 1.4; 2. kép 4*) és 89. (*Kat. 1.5; 2. kép 5*) számú temetkezéseiből származnak. Hasonló fibula került elő a Tisza-vidéki gepida szállásterületről, Szőreg–Homokbánya XI. sírjából (*Kat. 1.13; 2. kép 13*).

A két „hurkos” díszű csoport fibuláinak legtöbbje, a várpalotai és a szőregi darabok kivételével jobbra forduló testűek. Ezek a fibulák az I. állatstílus hordozói.⁷³ Bóna I. állatlábak, -combok és -karmok kompozíciójaként utalt a motívumokra.⁷⁴ H. Losert az állatalakok párhuzamaként a nordendorfi, a straubingi 76. sír és a bopfingeri 129. sír kengyelfibuláinak szegélyállatait hozta, melyek mind alakjában, mind stílusában hasonlóak az említett darabokhoz.⁷⁵

A Várpalota 19. egyedi esetei között két fibula emelhető ki. A várpalotai 17. sírből (*Kat. 1.9; 2. kép 9*)⁷⁶ származó darab testének alakja teljesen eltérő az eddigiektől, igen széles, nagy méretű, szinte ovális forma, a csoportba a díszítőelemek meghatározott kompozíciójára való törekvés végett soroltam be. A madár csőre széles, erősen bemélyített, két szélét poncolt vonalakkal díszítették. A test íve a csőr és a test találkozásánál megtörik. A fibula széle erősen megvastagodó és niellóval kitöltött, háromszög alakú motívumokból álló kerettel látták el. A két háromszög alakú rekesz a test szélein helyezkedik el, a test közepére egy nagy méretű kerek rekeszt helyeztek, melyet többszörös, vonalkákkal beponcolt bordákkal kereteltek. A fibula teljes felületét az I. állatstílus jegyében készült ékvéséssel látták el. A mintázat pontos értelmezése ismeretlen.

A Tamási–Csikólegelő 10. sírjából (*Kat. 1.8; 2. kép 8*) napvilágra került darab jobbraforduló, jellegzetes csörkiképzéssel és rekeszbeosztással, de több eltérés mutatkozik az alaptípussal való összehasonlítás során. A csőr és a fej között nincs dudor. Ez a Várpalota 19. típus előképeként⁷⁷ kezelendő Schwechat–Pallersdorf/Bezenye típusú S-fibulák egyes példányaira emlékeztető jellegzetesség.⁷⁸ A rekeszek között hosszanti irányban futó, elágazó bordák figyelhetők meg, amelyeket helyenként

⁷² WERNER 1962, 170, Fundliste 5/2.

⁷³ LOSERT–PLETERSKI 2003, 173.

⁷⁴ BÓNA 1993, 153.

⁷⁵ LOSERT–PLETERSKI 2003, 173. Ld. HASELOFF 1981, Abb. 371, 382.

⁷⁶ J. Wernernél külön típus (WERNER 1962, 43). S. Brather-Walter szintén önálló típusként kezeli. Párhuzamai csak Itáliából ismertek (BRATHER-WALTER 2009, 51, Tab. 1).

⁷⁷ TEJRAL 2002, 344.

⁷⁸ Ld. Lužice 55. (KLANICA–KLANICOVÁ 2011, Taf. 55), Pristava pri Bledu I./20. (Gorenjska régió, Szlovénia) (KASTELIC 1960, Tab. XV; MILAVEC 2007, T. 3. 8), Rifnik pri Šentjuru 83. (Savinja régió, Szlovénia) (BOLTA 1981, T. 14), Szentendre-Pannoniatelep 85. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 57), Mušov (öntóminta) (Břeclavi járás, Csehország) (TEJRAL 2011, 61, Abb. 26).

egyenes vonalakkal poncoltak be. Maga a kompozíció az előző várpalotai (*Kat. I.9.*) S-fibulára emlékeztet, noha kivitelezése és motívumkincse jóval egyszerűbb.

Várpalota 19. fibulatípusok és ezek későbbi, a motívumkincseben kidolgozottabb, tipológiailag továbbfejlett változatai az itáliai temetőkben is feltűnnek.⁷⁹ A mai Szlovénia területéről Tina Milavec Kranj-Lajh 346. sírjából előkerült darabot sorolta ebbe a csoportba.⁸⁰ A kranji példány összefutó bordázatú mintázata jelzi a Schwechat–Pallersdorf és a Várpalota 19. fibulák közötti tipológiai kapcsolatot, egyfajta átmeneti forma.⁸¹ Hasonló lehet az utóbbi, Tamási 10. sírból származó lelet. A fibulák teljes körű gyűjtését H. Losert végezte el az altenerdingi temető 558. sírjának példányára alapján, aki három variánsát különítette el. A Kárpát-medencében elterjedt darabokat az I. variánsba sorolta, melyek nagy számban napvilágra kerültek a dél-német, alamann és bajuvár településterületen is.⁸²

A fibulacsoportot először Joachim Werner keltezte az általa kialakított pannoniai fázisra (510–568).⁸³ Ezek viselete viszont későbbre tehető a mára élesebben körvonalazódó abszolút kronológia alapján. A Várpalota 19. típus a hosszában bordázott mintázatú Schwechat–Pallersdorf típusal körülből egyidőben volt használatban, noha előbbiek ki-

alakulása valószínűleg később történt meg. J. Tejral kronológiája alapján a kései, észak-Duna-vidéki, vagy átmeneti fázisban (MDo 5: 540–560) már kialakultak a Schwechat–Pallersdorf S-fibulák és a későbbi, pannoniai–itáliai fázisban (MDo 6: 560–600) a Várpalota 19.⁸⁴ A kísérőleleteik a 6. század második felétől keltezhető kengyelfibulák, melyek szintén az MDo 5–6-ra jellemzők Pannonia területén (*3. kép*). Az eltérő díszítésű fibulák között nincs megfogható kronológiai eltérés, egyedül a teljesen elkülönülő várpalotai 17. sír példány készülhetett később, mint a legtöbb darab.

A fibulák viseleti helyzete a jutasi síron felül hét temetkezésből adatolható (*3. kép*). Ezeket két eset – a keszthely-fenekpusztai és a lužicei 89. sír – kivételével párban viselték. A párban viselt fibulák közül a felső az állkapocs és a nyak, az alsó a mellkas környékén helyezkedett el. A keszthelyi temetkezésben az egy darab S-fibula az eltemetett alsó állkapocsának jobb oldalán feküdt. A párban előforduló fibuláknál két sírban figyelhető meg, hogy eltérő típusal együtt viselték: a vörsi 21. sírban egy rekeszdíszes S-fibulával, a lužicei 46. sírban egy lemezből kivágott S-alakú fibulaimitációval. A kisfibulákkal az elől nyitott felsőruházatukat, vagy a vállukra terített köpenyt zárták.⁸⁵

⁷⁹ Cividale-San Giovanni, Aquileia, Nocera Umbra 10. és 148. sír (WERNER 1962, 170, Fundliste 5/2; BIERBRAUER 1993, 129, Abb. 6). Tipológiailag továbbfejlett változat előkerült Kajdacs-Homokbánya 29. sírjából, Volker Bierbrauer külön fibulacsoportként kezeli: Kajdacs 29–Cividale-San Giovanni 32 (BIERBRAUER 1993, 132; BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 69–71, Taf. 25).

⁸⁰ Vida Stare és Zdenki Vinski összefoglalójában tévesen a 277b sírhoz sorolva (STARE–VINSKI 1980, T. 83; MILAVEC 2007, 337, Pl. 1. 11).

⁸¹ LOSERT–PLETERSKI 2003, 173.

⁸² LOSERT–PLETERSKI 2003, 173, Liste A158. 1–2.

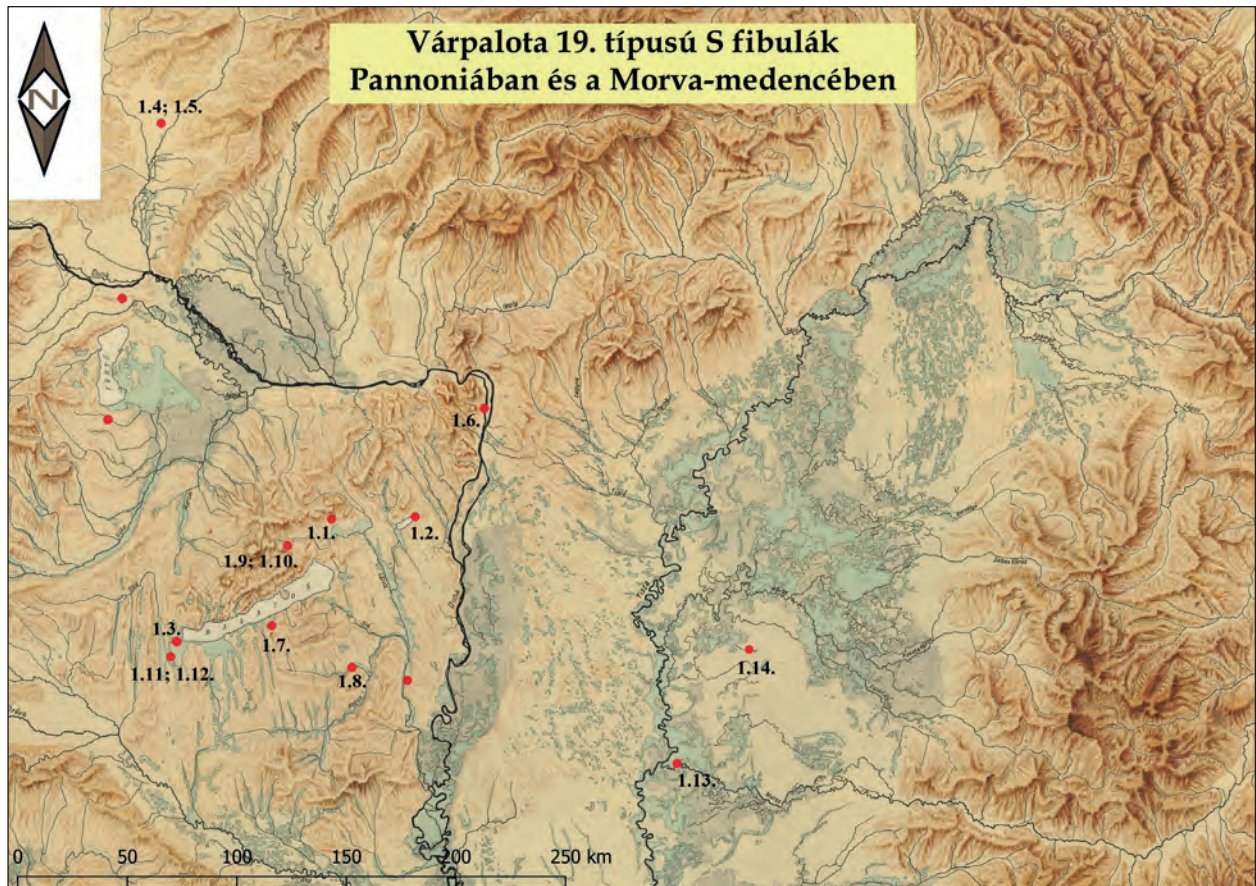
⁸³ WERNER 1962, 43.

⁸⁴ TEJRAL 2005, 146–148.

⁸⁵ Ruházat típusairól és a fibulák funkciójáról: CLAUSS 1989, 491–603; MARTIN 1995, 629–681.

3. kép. Várpalota 19. típusú fibulák adatai
Fig. 3. Details of the Várpalota 19. type brooches

Katalógus	Várpalota 19. típusú S-fibulák										
	Temető, sírszám	Méret		Szám	Kis-fibulapár	Keltezés	Nagy-fibula	Keltezés	Régió	Viselet	Bibliográfia
		H	Sz								
1.1.	Jutas 196.			1	x	x	Jutas 196.	6-7. sz. f.	Pannonia	mellkas	RHE-FETTICH 1931, 35–36, X. t. 3.
1.2.	Kápolnásnyék-Kastélykert 2.	3,1		2	x	x	Peigen-Kápolnásnyék 2	6. sz. kö.	Pannonia	nyak (bal), mellkas	BÓNA-B. HORVÁTH 2009, 82–83, Taf. 31. 5–6, Abb. 54.
1.3.	Keszthely-Fenekpuszta, Horreum 11.	3		1	x	x	x	x	Pannonia	alsó állk. (jobb)	VIDA 2011, 428, Taf. 10. 1.
1.4.	Lužice 46.	3,2	1,9	1	S, lemez	x	x	x	Morva-m.	ismeretlen	KLANICA-KLANICOVÁ 2011, 251–252, Abb. 19, Taf. 48. 20.
1.5.	Lužice 89.	2,8		1	x	x	x	x	Morva-m.	ismeretlen	KLANICA-KLANICOVÁ 2011, 283–284, Abb. 38, Taf. 70, 89. 3.
1.6.	Szentendre-Pannonia telep 56.	2,9		2	x	x	Szentendre 56	MDo 5–6	Pannonia	nyak, mellkas	BÓNA-B. HORVÁTH 2009, 119–123, Taf. 50. 7, Abb. 84.
1.7.	Szólád-Kertek mögött 21.	x	x	2	x	x	Szólád 21.	6. sz. kö.	Pannonia	állk, mellkas	FREEDEN-VIDA 2007, 373–375, Abb. 8; DIE LANGOBARDEN 2008, 322–323, Kat 125.
1.8.	Tamási-Csikólegelő 10.	2,7		2	x	x	x	x	Pannonia	nyak, mellkas	Fotó: WMM 75.8.1; BÓNA-B. HORVÁTH 2009, 143–144, Taf. 61. 10: 3–4, Abb. 102.
1.9.	Várpalota-Unió h.b. 17.	4,2	3,1	2	x	x	Várpalota 17-Bezenye 20	MDo 6	Pannonia	nyak, mellkas	Fotó: LDM 61.17.50; rajz: Szerző; BÓNA 1956, 189–190, Abb. 9, Taf. XXXV. 1–9, XLII. 1.
1.10.	Várpalota-Unió h.b. 19.	3,4	2,7	2	x	x	Várpalota 19-Kápolnásnyék 1	MDo 6	Pannonia	nyak, mellkas felső	Fotó: LDM 61.17.1; rajz: Szerző; BÓNA 1956, 190, Abb. 11, Taf. XXIX. 1–4.
1.11.	Vörs-Tótok dombja 21.	2,8		1	S, rekeszes	MDo 6	x	x	Pannonia	ismeretlen	SÁGI 1963, 50–52; DIE LANGOBARDEN 2008, 310, Kat. 113/2.
1.12.	Vörs-Tótok dombja 33.	3,1; 3,5		2	x	x	x	x	Pannonia	nyak, mellkas felső	SÁGI 1963, 62–63; DIE LANGOBARDEN 2008, 311, Kat. 116.
1.13.	Szöreg-Homokbánya XI.	3,9	3	1	x	x	x	x	Tisza-vidék	ismeretlen	NAGY 2005, 123, Taf. 46. 11: 2.
1.14.	Nagyszénás (nincs ábra)	3,3	2,1	1	x	x	x	x	Tisza-vidék	szórvány	NGyTM RA: 994/2019; Gy.sz.: 2019/249.

4. kép. Várpalota 19. típusú fibulák elterjedése
Fig. 4. Distribution of the Várpalota 19. type brooches

Kengyelfibulapár

A temetkezésben a két vállon helyezkedett el egy-egy aranyozott ezüst kengyelfibula.⁸⁶

A fej félkör alakú (sz.: 4,5 cm, h.: 2,4 cm), peremére hét gombot rögzítettek (5. kép 1). A gombok tagoltak, fejük nyomott gömb formájú, a fej alatt gallérszerű bordát alakítottak ki. A borda alatt öszszesűkül a teste, majd a fibula fejlemezéhez csatlakozva újra kiszélesedik.

A fej erősen kiemelkedő peremét niellóval kitöltött, két egymásnak szemben álló háromszögek alkotta motívumsorral díszítették. A fejlemez közepét ékvesséssel mélyítették: a félkör alakhoz idomuló, félhold alakú vájatot képeztek ki, ebbe került a három részre osztott, almandinokkal kitöltött rekesz.⁸⁷

A rekeszt egy borda kereteli, melyet poncolással díszítettek.

A kengyele hiányzik. A megtalálás állapotában megfigyelhető, már pótoltt kengyel vaslemezéből készült, eredetileg kereszt alakú pántok tartották meg és ennek az aljára forrasztott vas- és bronz gömbfejű szegecsekkel, a vaslemezbe fúrt lyukakon átvezetve rögzítették.⁸⁸ A kengyeltől a fejlemez és a láblemez lefutásánál két-két erősen kiugró tekerceszt ezüstdrót figyelhető meg.

A láblemez nyújtott ovális forma, három részre tagolódik (h.: 4,5 cm, sz.: 2 cm) (5. kép 2). A kengyel felőli oldalán a lábat két lehajló, elnyújtott állkapcsú állatfej kereteli. A kengyeltől kiinduló állatok testét

⁸⁶ RHÉ-FETTICH 1931, 35–36.

⁸⁷ HORVÁTH 2006, 56. Bővebben: HORVÁTH 2006, 53–55.

⁸⁸ FETTICH 1964, 84.

ékvéséssel vízszintesen bordázták. Az állat szemét/fejét kerek rekesz alkotja, benne almandinkóval.

A láblemez testét egy elnyújtott fejbrázolás alkotja. A fej domború, a két lehajló állatfej között helyezkedik el. A szemeket ékvéséssel alakították ki: csepp alakú forma, melyben a kerek szemet hangsúlyozták. A homlok- és orrvonal ezüst felülete lefut egészen a félkör alakú rekeszt jelentő szájig. A homloktól indulva az orrvonal két oldalán futó cikkcakk-mintát niellóval töltötték ki. Az orrvonal két oldalán a nyújtott fejbrázolást vízszintes ék formájú bordákkal hangsúlyozták. A száját jelentő félkör alakú rekeszt almandinnal töltötték ki, két oldalán 8-as alakú ékvésés. A láb félkör alakban záródik. A felületében egy-egy kerek rekeszt vájtak, melybe kör alakú, félgömbös *kabosonokat* helyeztek.⁸⁹ A rekeszek körül és a két rekesz között hangsúlyos bordázattal.

A fibula unikális lelet. Pontos párhuzama ismeretlen mind a Kárpát-medence, Nyugat-Európa, Itália és Skandinávia területén. Az eddigi kutatásban a langobard leletanyagban az egyetlen nyújtott állatfejes ábrázolású fibulacsoport, az ún. Várpalota 5–Udine–Čelákovice altípusaként sorolták be, de ezek teljesen különböznek a jutasi fibulától (6. kép 1–2).⁹⁰ A csoportba sorolható Várpalota–Unió homokbánya 5.⁹¹ és Čelákovice–Záluží 5/I.⁹² (Kelet-prágai járás, Csehország) sírjából származó félkörös fejlemezű, ékvéséssel díszített gombos darabok, mint a langobard fibulák legtöbbje. Ezek fejlemezét és kengyelét spirálmintákkal töltötték ki. A láb egyenlő széles a kengyellel, téglalap alakú ékkőberakással díszítették. Vége nyújtott állatfejet ábrázol, az állat száját nagy méretű, kőbetéttel hangsúlyozták. Utóbbi valóban nem jellemző a langobard kori pannoniai fibulákra. A láblemez eme alapvető jellegzetességeitől eltekintve nem hozható összefüggésbe

az összehasonlítás alapjául szolgáló jutasi 196. sír kengyelfibulájával.

A fibula különféle korszakok és régiók stílusának jellegzetességeit hordozza magában, ezért részleteit egymástól függetlenül szükséges elemezni és ezek analógiáit tárgyalni.

A közép-Duna-vidéki tradícióra visszavezethető, a fibulára külön-külön felszerelt több gomb az 5. században jelenik meg. Jó példaként szolgálnak erre a Morva-medencében elterjedt ún. Mistřín-Tasov-Černín-Schletz típusú fibulák egyes példányai, amelyek a D3 (440/50–480) periódusban vannak használatban a régióban.⁹³ A félkörös fejlemez és a különálló, sokgombos szerkezet a legkorábbi langobard kori fibulahorizontban az ún. Radovesice típusú fibuláknál jelenik meg a Közép–Duna-vidéken a 6. század elején.⁹⁴ Ennek alkalmazása a langobard ötvösművészetben, a pannoniai–italiai fibulák legkésőbbi példányain is megfigyelhető.

A fejlemez három részre osztott, félhold alakú rekeszébe foglalt ékkőberakásos stílusának analógiáit a Kárpát-medence keleti felében kell keresnünk. Az 5. századi polikróm stílusban jellemző *cloisonné* technika hasonló kivitelű példányai az ún. szarvasi fibulák⁹⁵ körébe sorolható Nagyvárad-Guttmann téglagyár⁹⁶ és Domoszló-Víztározó⁹⁷ leletein tűnik fel (6. kép 3–4). Ezek félkör alakú fejlemezű darabok, a nagyváradin három állatfejes gombbal, a domoszlóin öt kerek végződésű, ékkőberakásos gombbal.⁹⁸ A vizsgálat szempontjából a fejlemez díszítése a kiemelendő: háromosztatú félkör alakú rekeszben piros kőberakásokat helyeztek el, amely rokonítható a jutasi darabhoz. A szarvasi fibulák körébe sorolható többi példány fejlemezének eltérő alakja, díszítése van.⁹⁹ A két lelőhely az egykori Gepida Királyság keleti peremén húzódik, a lelete-

⁸⁹ HORVÁTH 2006, 51.

⁹⁰ WERNER 1962, 70; BIERBRAUER 1993, 126.

⁹¹ BÓNA 1956, 187, Abb. 5, Taf. XXVIII, XXXIII.

⁹² SVOBODA 1965, Tab. LXXXVIII.

⁹³ Groß Harras és Černín 1. sír (TEJRAL 2005, 180, C. 1–2, 11–12).

⁹⁴ TEJRAL 2002, 339.

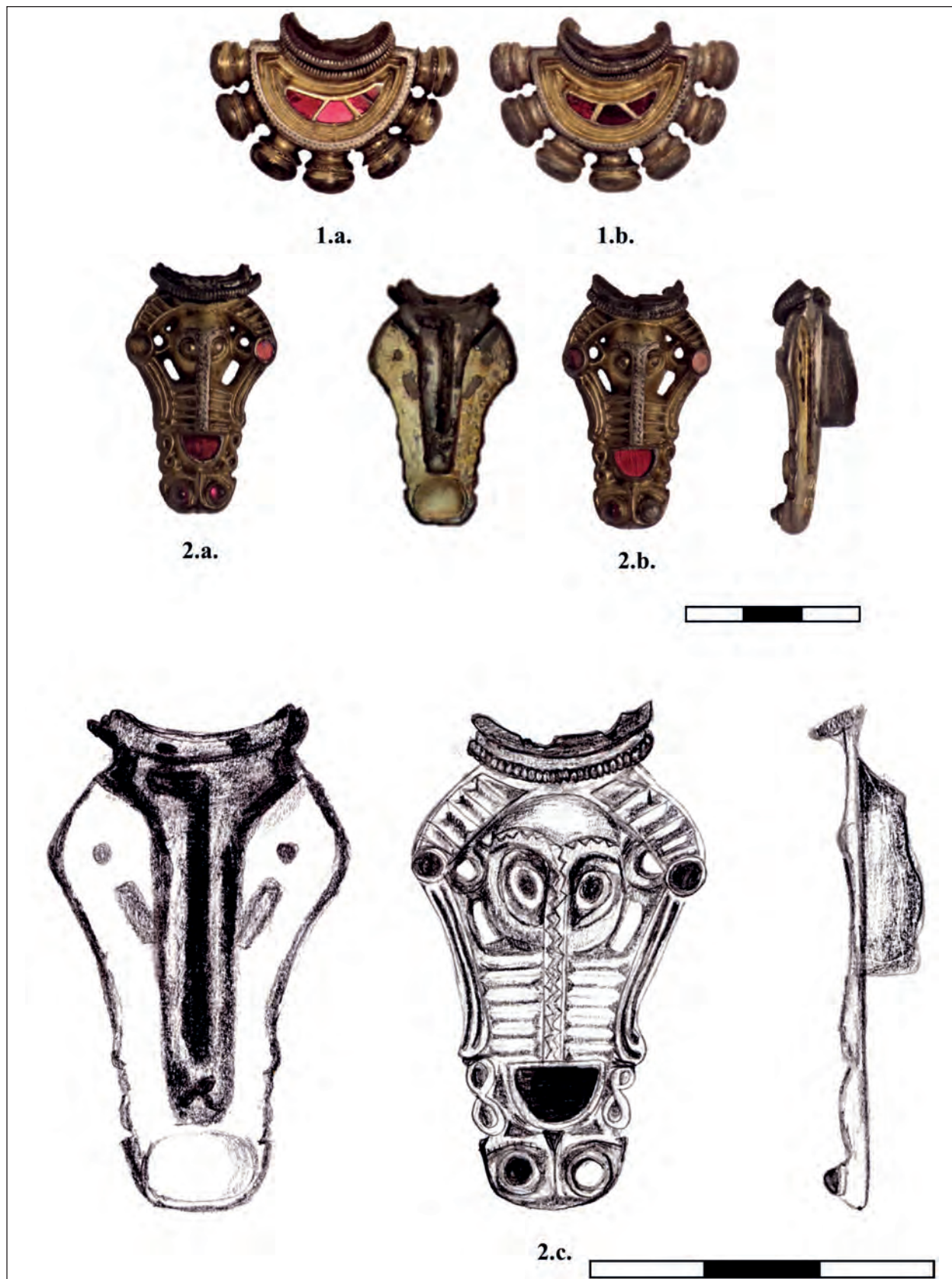
⁹⁵ B. TÓTH 1999, 261–277; B. TÓTH 2019, 167–202.

⁹⁶ CSALLÁNY 1961, Taf. CCVIII. 4; HARHOIU 1998, Taf. C. 3 a–c.

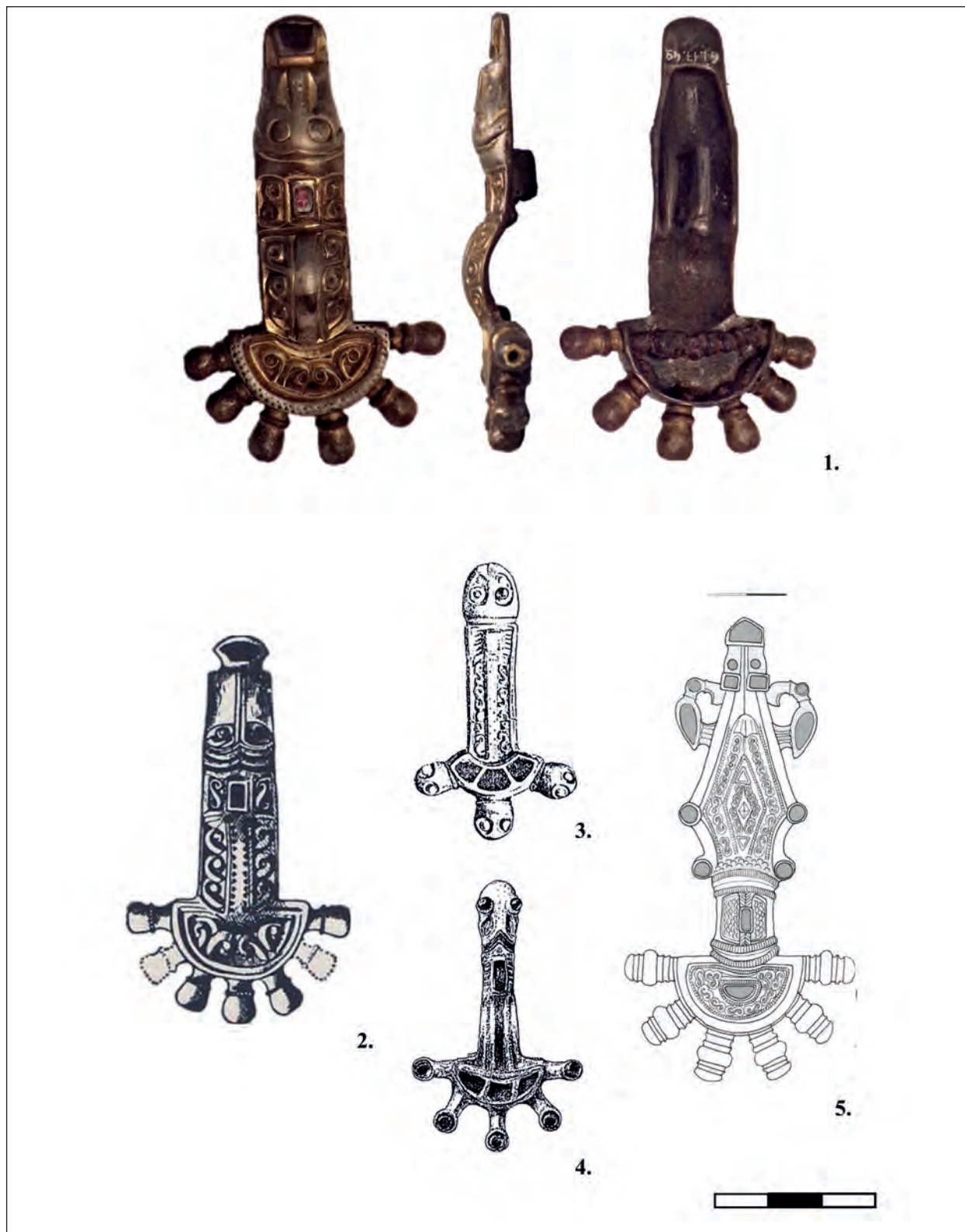
⁹⁷ BÓNA–NAGY 2002, Taf. 4. 7–8.

⁹⁸ B. TÓTH 2019, 74.

⁹⁹ Ld. B. TÓTH 2019, 172–173, Fig. 2–3.

5. kép. 1: Kengyelfibula fejlemezei, Jutas 196. sír; 2: Kengyelfibula láblemezei, Jutas 196. sír (LDM Ltsz. 55.359.531)
 Fig. 5. 1: Headplates of bow brooches from Jutas grave 196; 2: Footplates of bow brooches from Jutas Grave 196
 (LDM Ltsz. 55.359.531)

6. kép. 1: Várpalota-Unió homokbánya 5. sír (LDM Ltsz.: 61.17.49); 2: Čelákovice-Záluží 5/I. sír (DROBERJAR 2008, 12, Abb. 8. 6); 3: Nagyvárad / Oradea-Guttman téglagyár (B. TÓTH 2019, 173, Fig. 3. 9); 4: Domszló-Víztározó (B. TÓTH 2019, 173, Fig. 3. 10); 5: Magyarország (?) (NAGY 2007, 170, 36. tábla 3–3a)

Fig. 6. 1: Várpalota-Unió homokbánya grave 5 (LDM Ltsz.: 61.17.49); 2: Čelákovice-Záluží Grave 5/I. (DROBERJAR 2008, 12, Abb. 8. 6); 3: Nagyvárad / Oradea-Guttman brick Factory (B. TÓTH 2019, 173, Fig. 3. 9); 4: Domszló-Víztározó (B. TÓTH 2019, 173, Fig. 3. 10); 5: Hungary (?) (NAGY 2007, 170, 36. tábla 3–3a)

ket B. Tóth Á. az 5. század utolsó évtizedeire és a 6. század elejére keltezte.¹⁰⁰

Hasonlóan az 5. századi ötvöstermek között lehetünk párhuzamra a kengyel két oldalán a két-két kiugró ezüstdrót díszítésre. Az 5. századi lemezes fibulahorizontban már alkalmazzák a kengyel lefutásánál, a fej- és a láblemez forrasztásánál a hangsúlyos filigránrátéteket, hasonló figyelhető meg például a harkányi fibulán.¹⁰¹ A későbbi öntött, félkörös fejű, gombos fibulák között felbukkannak a jutasi fibula e részletének közeli analógiái. A Magyar Nemzeti Múzeumban őrzött ismeretlen lelőhelyű (Magyarország (?)) hatgombos, rekeszes köberakásokkal és vésett S-alakú spirálokkal díszített példánya áll legközelebb a tárgyalt kengyelfibulához a kengyel két oldalán a két-két rátéttel (6. kép 5).¹⁰² További példaként idézhető a domolospusztai ötgombos, rekeszes köberakásokkal és spirálmintákkal díszített kengyelfibula. Utóbbin három-három filigránrdrót figyelhető meg.¹⁰³ Egyes kengyelfibulákon ezek már egyszerű vésett, többszörös bordákká redukálódtak: hasonlólt Ártánd-Lencsésdomb 1. sírjából és Erdély (?) lelőhelyről ismerünk.¹⁰⁴ A felsorolt fibulák mindegyike az 5. század második felére keltezhető.¹⁰⁵

A fibula láblemezén igen összetett képi ábrázolás ismerhető fel. Ezeket három részre tagolhatjuk: a két oldalán lecsüngő állatfejekre (7. kép 1), a nyújtott maszkos ábrázolásra (7. kép 2) és a láblemez végén lévő maszkra (7. kép 3).

A jutasi fibula láblemezének peremén lehajló, hosszú, tátott állkapcsú állatfejeket Nagy Margit is kiemelte I. állatstílussal foglalkozó munkájában.¹⁰⁶ Nagy M. idézi Hayo Vierck részletes ikonográfiai

elemzését a nordendorfi 137/1877. sír fibulapárjáról. Utóbbi megállapítása szerint az állatfejek kígyószzerű lényeket szimbolizálnak, melyeket támadó vagy védekező pozícióban ábrázoltak. Ezek valamely istenség szimbolikus állatai lehetnek, akik a védelmet testesítik meg.¹⁰⁷ Az ábrázolás egyik legközelebbi párhuzama a veszkényi 1. sz. csüngő (7. kép 4), de további példákat tudunk felsorakoztatni a gepida és langobard kori kengyelfibulák köréből Nagy M. alapján: Hegykő 21. sír (7. kép 5), Szentes-Nagyhegy 77. sír (7. kép 6), Szolnok-Szanda 73. sír (7. kép 7), Bereg vidék (7. kép 8), Aquincum amfiteatrumi kincslelet (7. kép 9).¹⁰⁸ A leletek között legkorábbi lehet az aquincumi fibula az 5. század második feléből,¹⁰⁹ legkésőbbi időpontra a hegykői 21. sír fibulája keltezhető, J. Tejral pannoniai–itáliai fázisára (MDo 6: 560–600).

Nem feltétlenül a nyújtott állkapcsú állatok ábrázolásai közé tartoznak az ún. Stößen–Záluží¹¹⁰ és Poysdorf¹¹¹ típusú S-fibulák, de a tátott szájú kígyószzerű lények összefüggésbe hozhatók a motívumkörrel (8. kép 1). A két S-fibula típus az Észak-Duna-vidéki langobard szálláserület jellegzetes leletcsoportja, melyek az 5. század végétől a 6. század közepéig előfordulnak (E1: 480–530, MDo 4: 510/20–540/50).¹¹²

A nyújtott állatfej motívum a későbbi, itáliai langobard horizontban is felbukkan: Nocera Umbra 29. sírjának kengyelfibuláján tér vissza lehajló állatalakok formájában (8. kép 2). Az aranyozott ezüst, sokgombos, fonatornamentika jegyében díszített ruhakapcsolótű láblemezén két-két lecsüngő állatfej figyelhető meg: a felső ragadozómadarat, az alsó egy hosszított állkapcsú lényt ábrázol.¹¹³ A fibula

¹⁰⁰ B. TÓTH 2019, 185.

¹⁰¹ KISS 1974, 121, Tab. II. 3.

¹⁰² NAGY 2007, 36. tábla 3–3a.

¹⁰³ DOMBAY 1956, XVII–XX. tábla.

¹⁰⁴ NAGY 2007, 37. tábla, 38. tábla 4, 4a, 5. Ártánd–Lencsésdomb: MESTERHÁZY 2005, 54–56.

¹⁰⁵ NAGY 1993, 357; NAGY 2007, 40–41.

¹⁰⁶ NAGY 2007, 55.

¹⁰⁷ VIERCK 1967, 121–123; NAGY 2007, 55.

¹⁰⁸ NAGY 2007, 177, 63. tábla. Általában lószerszámcsőgöngön, koporsókon és kardkoptatókon ábrázolták (VIERCK 1967, 121–123; NAGY 2007, 55).

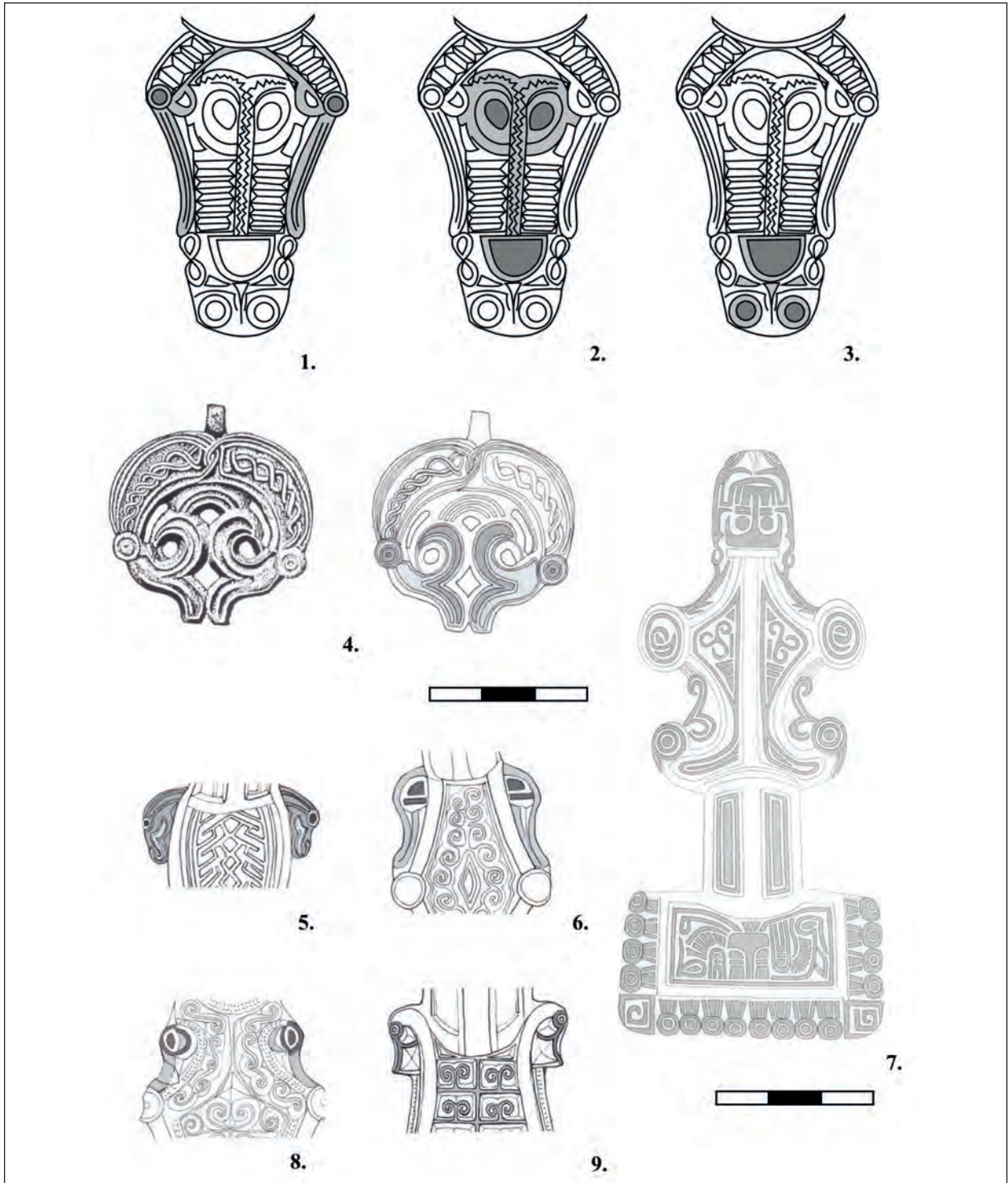
¹⁰⁹ NAGY 2007, 35–42.

¹¹⁰ WERNER 1962, 77.

¹¹¹ WERNER 1962, 77.

¹¹² TEJRAL 2005, 186; DROBERJAR 2008, 7.

¹¹³ RUPP 2005, Taf. 47.

7. kép. A jutasi kengyelfibula láblemezének ornamentikája (rajz: Hergott Kristóf). 1: Hosszított állkapcsú állatfejek; 2: Nyújtott maszk; 3: Fordított maszk; 4: Veszékényi 1. sz. csüngő (NAGY 2007, 190, 56. tábla 1–1a); 5: Hegykő-Mező u. 21. sír (NAGY 2007, 177, 43. tábla 1); 6: Szentes-Nagyhegy 77. sír (NAGY 2007, 177, 43. tábla 3); 7: Szolnok-Szanda 73. sír (NAGY 2007, 190, 56. tábla 1–1a); 8: Bereg-vidék (NAGY 2007, 177, 43. tábla 5); 9: Aquincum amphiteatrumi kincslelet (NAGY 2007, 177, 43. tábla 6)

Fig. 7. Ornamentation of the footplate of bow brooch from Jutas Grave 196 (drawing by Hergott, K.). 1: Heads with elongated jaws; 2: Elongated mask; 3: Inverse mask; 4: 1st pendant from Veszékény (NAGY 2007, 189, 55. tábla 1a); 5: Hegykő-Mező St. Grave 21 (NAGY 2007, 177, 43. tábla 1); 6: Szentes-Nagyhegy Grave 77 (NAGY 2007, 177, 43. tábla 3); 7: Szolnok-Szanda Grave 73 (NAGY 2007, 190, 56. tábla 1–1a); 8: Bereg Region (NAGY 2007, 177, 43. tábla 5); 9: Treasure find from Aquincum, amphiteatrum (NAGY 2007, 177, 43. tábla 6)

C. Rupp alapján a 6–7. század fordulójára keltezhető (Zeitstufe 2: 590–610).¹¹⁴

A láblemez második fő jellegzetessége a tátott állkapcsú állatfejek által közrefogott (védelmezett) maszk, vagy nyújtott állatfejes ábrázolás. A fibula végén lévő, két állat vagy -fej által közrefogott emberi maszk vagy állatfej az I. állatstílus időszakában igen gyakran előforduló jellegzetesség. Ezek általában rombusz alakú láblemezű fibulák, peremükön két szegélyállat foglal helyet és/vagy két lehajló állatfej, amely legtöbbször a fibulaláb vége felé fordul vagy hajlik. A Kárpát-medencében jellegzetes példája a négyszögletes fejlemezű jütlandi relieffibulák körébe sorolható szolnok-szandai 73. sír kengyelfibulája (7. kép 7), amelyet Nagy M. a 6. század első harmadára keltezett.¹¹⁵

A láb lezárásánál egy fordított maszkként rekonstruálható motívum figyelhető meg. A *kabosonok* alkotta szemek és a félkör alakú rekesz alkotta szájkiképzés között futó bordákkal hangsúlyozták a két szem között az orrvonalat, a száj és a szemek között az arcot. Hasonló részletekből álló kompozíciók figyelhetők meg ékvéséses formában a jütlandi fibulák fejábrázolásainál (8. kép 3).¹¹⁶ Analógiaként hozható a Flomborn (Rajna-vidék-Pfalz tartomány, Németország) 71. sírjából előkerült fibula, melynek végén hasonló, két különböző irányból eltérően értelmezhető maszk jelenik meg. A fordított maszkon a szemöldök és az orr vonala hosszan lefut, utóbbi kiszélesedő formában végződik, akárcsak a jutasi darabon. A flomborni fibulán félkör alakú szemábrázolás és az orrvonal két oldalán az arc egy-egy bordával való hangsúlyozása látható. A száj ábrázolása egyszerű bordadisz (8. kép 4).¹¹⁷

A kengyelfibula felsorolt vonásai igen széles térbeli és időbeli síkot fednek fel. Technológiai szempontból a fibula testén is megfigyelhető, anyagelvonással járó ékkőbefoglalás, vagyis a vésés után behelyezett foglalatok a helyi ötvöstevékenységhez köthetők Horváth E. alapján.¹¹⁸

Maga a többféle rekeszberakásos technika, a *cloisonné* és a *kaboson* kövek beágyazásának,¹¹⁹ emellett az ékvéséses technikának együttes alkalmazása az igen színes, 5. századi polikróm stílusra utal. Az 5. századi ötvösművészettel szemben a 6. században már –, ahogy a langobard fibulákon is megfigyelhető – szinte csak az ékvéséses díszítéstechnikát alkalmazták. Ezek sokszor azonos motívumkinccsel rendelkeznek.¹²⁰ Példaként hozhatók – a teljesség igénye nélkül – a Radovesice,¹²¹ a Mödling-Montale-Weimar¹²² vagy a Podbaba-Schwechat¹²³ típusú kengyelfibulák, amelyek többsége a Cseh-Morva-medencén át a Kárpát-medence területéig, és sokszor a Nyugat-Meroving térségben is előfordulnak. Hasonlóan ismétlődő motívumok fordulnak elő a Pannoniában és Itáliában az I. állatstílus és a fonatornamentika jegyében készült darabokon.¹²⁴

Amíg a félkörös fejlemezű, külön-külön felszerelt többgombos szerkezet a Közép-Duna-vidék teljes területén felbukkan, addig a fejlemez félhold alakú berakásai az 5. század végi, 6. század eleji gepida területek felé mutatnak (Nagyvárad, Domoszló). A Skandináviából érkező I. állatstílus motívumai figyelhetők meg a láblemezen, amely hosszított állkapcsú állatai már az 5. század második felében feltűnnek a keleti-germán fémművességben (ld. Aquincum), de továbbélnék a 6–7. század fordulóján is (ld. Nocera Umbra 29). A két állatfej által közrefogott maszkos, és a láb végén előforduló maszkos ábrázolások szintén már az

¹¹⁴ RUPP 1995, 74, Textabb. 7.

¹¹⁵ NAGY 2007, 53. További példák HASELOFF 1981, 346–357.

¹¹⁶ HASELOFF 1981, Abb. 53.

¹¹⁷ HASELOFF 1981, Abb. 285.

¹¹⁸ HORVÁTH 2006, 53–55.

¹¹⁹ Ld. HORVÁTH 2006, 51–52.

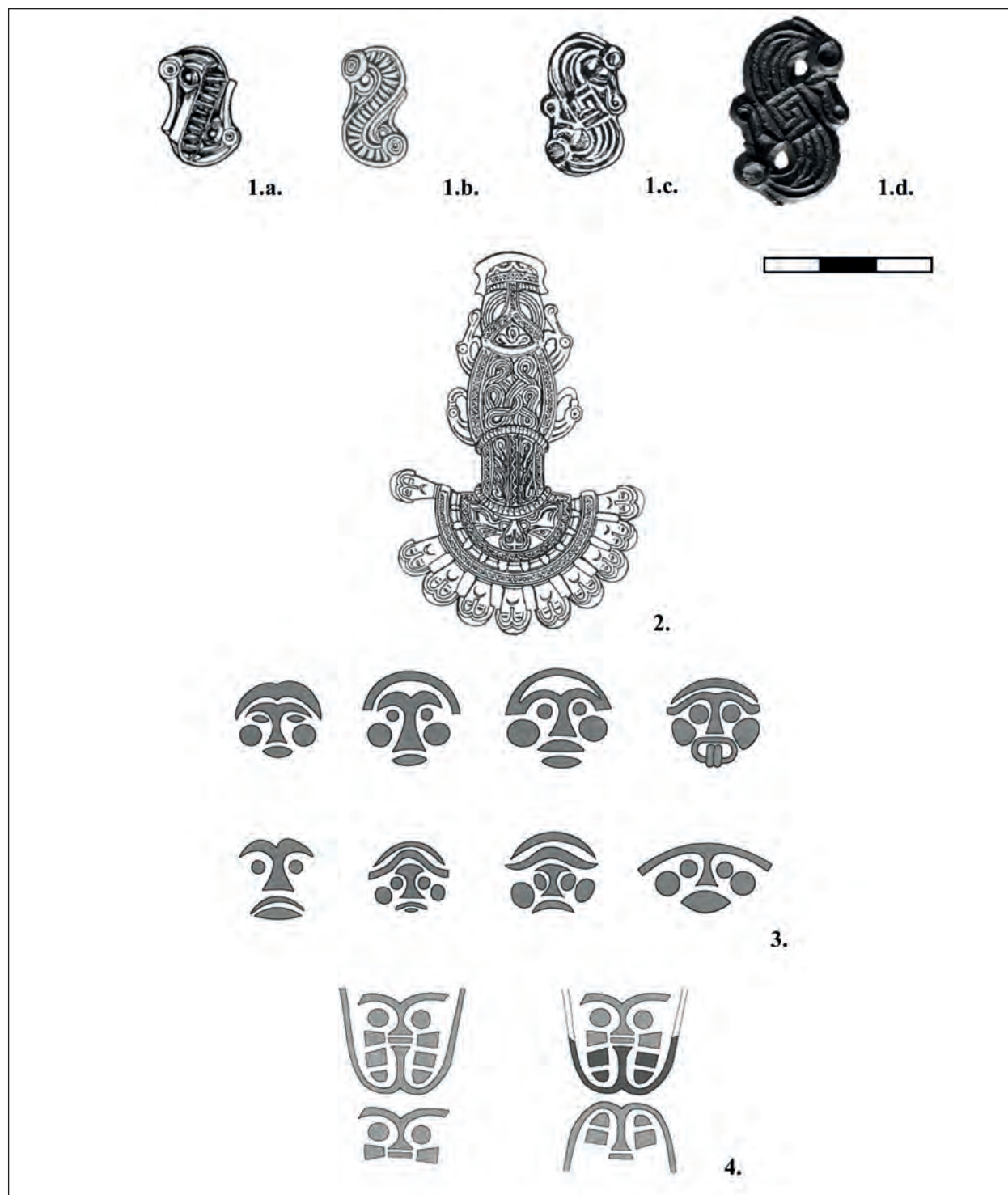
¹²⁰ Kivételek, ékkőberakással díszített darabok: HORVÁTH 2012, 214.

¹²¹ Holubice 28. (ČIŽMÁR 2011, Taf. 11); Radovesice (Litoměřicei járás, Csehország) (SVOBODA 1965, 272, Tab. LXXIXI. 10–11).

¹²² WERNER 1962, 169, Fundliste 5/5.

¹²³ Fertőszentmiklós-Szeret-dűlői homokbánya 9. (TOMKA 1980, 12, Abb. 8. 9–10), Gyirmót-Homokdomb 24. (TOMKA 2008, 262), Praha-Podbaba, temetőszórvány (SVOBODA 1965, Tab. XLIX. 9), Schwechat 13. (Alsó-Ausztria, Ausztria) (SERACSIN 1936, 531, Abb. 12), Tamási-Csikólegelő 7. (BÓNA–B. HORVÁTH 2009, Taf. 60). Továbbá: WERNER 1962, 168, Fundliste 4/2.

¹²⁴ Több elkülönülő fibulacsoport elemzéseit ld. BIERBRAUER 1993, 119–129.

8. kép. 1: Stöben–Záluží típusú fibulák. 1a: Prága/Praha–Hostivař (KORENÝ–KOSTKA 2014, 519, Obr. 2. 3); 1b: Lochenice IX/4. sír (ZEMAN 1990, 86, Obr. 35. 17); Poysdorf típusú fibulák. 1c: Čelákovice–Záluží 26/XXI. sír (TEJRAL 2011, 56, Abb. 23. 2–3); 1d: Velešice (MATOUŠKOVÁ 2016, 269–274, Obr. 3); 2: Nocera Umbra 29. sír (RUPP 2005, Taf. 47. 1);

3: Maszkábrázolások egyes típusai a jütlandi típusú fibulákon (HASELOFF 1981, 83, Abb. 53. 9–16); 4: Flomborn 71. sír kengyelfibulájának maszkábrázolásai (HASELOFF 1981, 442, Abb. 285. c–f)

Fig. 8. 1: Stöben–Záluží type brooches. 1a: Prague/Praha–Hostivař (KORENÝ–KOSTKA 2014, 519, Obr. 2. 3); 1b: Lochenice grave IX/4. (ZEMAN 1990, 86, Obr. 35. 17); Poysdorf type brooches; 1c: Čelákovice–Záluží grave 26/XXI (TEJRAL 2011, 56, Abb. 23. 2–3); 1d: Velešice (MATOUŠKOVÁ 2016, 269–274, Obr. 3); 2: Nocera Umbra Grave 29. (RUPP 2005, Taf. 47. 1); 3: Some types of mask representations from Jütland type brooches (HASELOFF 1981, 83, Abb. 53. 9–16); 4: Masks from bow brooch of Flomborn grave 71 (HASELOFF 1981, 442, Abb. 285. c–f)

5. század végétől adatolhatóak Skandináviában.¹²⁵ A Kárpát-medencében egyik legkorábbi példánya a szolnok-szandai fibula a 6. század első harmadából.

Összességében Horváth E. a fibulapárt a gránátdíszítés miatt a legkésőbbi, 6. századi Közép-Duna-vidéki polikróm állatstílus ötvöstermékének tartja.¹²⁶ A stílusának párhuzamai is hasonló képet mutatnak: a Közép-Duna-vidéki germán népeknél alkalmazott állatstílus helyi értelmezése (egyedi maszkok kőberakással) és egyes motívumok (fél-

hold alakú kőberakás, kengyel díszítése, kőberakások jelenléte) együttese miatt a fibula valószínűleg helyi termék lehet. A stílusjegyei nem segítik keltezését, tekintve, hogy legtöbb motívum már az 5. század végétől felbukkan. A fibulát a 6. század folyamán bármikor előállíthatták, de tekintve, hogy egy igen sokat használt, erősen kopott (gombok, a láblemez vége) és többször javított (kengyel és kő pótlása) darab, nem kizárt, hogy a század végén is földbe kerülhetett.

A VISELETI MODELL ÉRTÉKELÉSE

Viselettörténeti szempontból jelentős a Meroving soros temetőekben és a Kárpát-medence népvándorlás kori temetőhorizontjában is jól megfogható jelenség, hogy a Kr. u. 5. század folyamán a két vállon fibulával megtűzött *peplos* a nők elhagyták és az egyik fő ruházati elemmé a nyaknál kivágott, zárt, ujjas ruha, a *tunica* vált.¹²⁷ A *tunica* a Római Birodalom északnyugati provinciáiban a férfiak által viselt ruhadarab volt, majd az 5. század második felétől a germán női viselet alapvető eleme lett egészen a kora középkorig.¹²⁸ A Nyugat-Meroving térség régészeti és képi forrásai alapján a nők többrétegű ruházatot hordtak, melynek alsó rétege egy hosszú, szűk ujjú ruha lehetett, majd ezt fedte a hosszú, zárt, rövid ujjú felső ruházat, amely a lábfejig haladhatott. Erre öltötték fel a nyaktól az alsó szegélyig nyitott köpenyt, melyet legtöbb esetben a csípőn elköttött övvel viselték.¹²⁹ A vállukra terített lepelserű köpeny nem mindig

képezte a viselet részét, ezt a Meroving-kor kései szakaszában a képi források alapján korongfibulával zártak a nyak alatt (9. kép 1).¹³⁰

Az 5. század második felétől az ujjas, zárt *tunica* viselet megjelenésével az eddig a felsőtesten viselt kengyelfibulák –, mivel már nem volt szükség a vállon és a mellkason a ruhazáró funkciójukra – átkerültek a medence, majd a combok tájékára. Ebben az öltözet-típusban a kengyelfibulák viselete szorosan összefüggött a *tunicával* egyidőben megjelenő, ún. öv- vagy más néven amulettcsüngővel.¹³¹ A langobard időszakban a korabeli szokásoknak megfelelően az egyesével, vagy párosával viselt kengyelfibulákat a csípőn viselt övre helyezték a medence környékére, később általában a lábak között futó övszalagra. Ezek vagy a ruhát zárhatták, vagy reprezentatív célból helyezték az övcsüngőre, de ebben a viseleti helyzetben is összezárhatták

¹²⁵ Pl. a körhöz kapcsolódó jütlandi fibulák Dél-Skandináviában legkorábban 475–480-as évektől keltezhetőek (NAGY 2007, 53).

¹²⁶ HORVÁTH 2012, 214.

¹²⁷ A *peplos* és a *tunica* terminológia használata problémát jelent a korszakunkban, mivel nem megfeleltethető a népvándorlás kori és a Meroving-kori ruhadarabok jellege és funkciója a császárkorban viselt típusokéval. A népvándorlás kori, 5. században viselt *peplos* sem rendelkezik közvetlen klasszikus előképpel. Ennek ellenére jelen tanulmányban a továbbiakban a Meroving-kori régészetben eddig alkalmazott megnevezéseket használom, mivel tanulmányom célja pusztán a fibulák gyűjtése, nem az antik, illetve a Meroving-kori ruhadarabok összehasonlítása. A ruházat típusairól, egyes viselettípusok megnevezésének, funkciójának problematikájával a népvándorláskorban: MIHÁCSI-PÁLFI 2018, 24–38.

¹²⁸ MARTIN 1997, 350.

¹²⁹ CLAUS 1989, 491.

¹³⁰ MARTIN 1995, 629–630. Pannonia területén az 5. század második felében is megfogható a jelenléte, általában egy, a mellkas közepén elhelyezkedő fibulával zárták, emellett azokban a temetkezésekben, ahol egy harmadik fibula is megjelenik, lehet következtetni a köpeny jelenlétére (MIHÁCSI-PÁLFI 2018, 30).

¹³¹ Az eredetileg római férfi, katonai viselet részeként elterjedt *cingulum* a Nyugat-Meroving térségben hódított teret újra a női viseletben. A női öv-, vagy amulettcsüngő először egy, majd két bőr- vagy textilszalagból állt, ami a lábak között futott végig (MARTIN 1997a, 354). A szalagok végeire és az övre díszítő-, gyakorlati- és amulettfunkcióval bíró tárgyakat függesztettek fel. Ld. ARENDS 1978; DÜBNER-MANTHEY 1987; MARTIN 1997a, 349–371; LOSERT-PLETERSKI 2003, 231–288. A langobard kori övcsüngő amulettjeiről: RÁCZ 2016; RÁCZ 2017, 61–84.

a felsőruhát, az övcsüngő szalagjait is ruhához tűzhatték (9. kép 2–3).¹³²

Az elől nyitott felsőruhát vagy a vállukra terített köpenyt szintén fibulákkal zárták a nyak alatt és/vagy a mellkason, amelyek mindegyike kis méretű darab. Ezeket eleinte párosával, majd a Meroving-kor kései szakaszában egyesével viselték.¹³³ A területünkön, a langobard női viselet elemeiként előkerülő kis méretű fibulák mindegyike nem lehetett alkalmas egy nehéz ruhadarab rögzítésére, alkalmanként a kevésbé vastag textiltől készült felsőruha zárására is használhatták (9. kép 4).

Ebben a kontextusban mindenképpen figyelemre méltó jelenség, hogy két évszázad után egy kora avar kori temetőben megjelenik a két vállon kengyelfibulával zárt ruházat. Hol keresendők a „visszatérő” ruházat térben és időben közelálló analógiái? Milyen képet mutatnak a fibulaviseletről a korszak női temetkezései, ha a Meroving környezetben nem jellemző ez a modell?

Az itáliai langobard temetők jórészt 6–7. század fordulójára keltezhető sírjaiban nem ismert hasonló jelenség. Nocera Umbra női temetkezéseiből mindegyikben a combok közötti területről,¹³⁴ vagy a medence környékéről,¹³⁵ az övvel, vagy az övcsüngővel való összefüggésben láttak napvilágot a kengyelfibulák, amelyet Pannoniából is jól ismerünk. Ez a jellegzetes viseleti modell figyelhető meg Cividale del Friuliban, és Collegnoban is, ahol szintén a medence¹³⁶ és/vagy a combok környékén¹³⁷ hordták őket.

A Kárpát-medence női temetkezéseit tekintve a 6. századi gepida soros temetők jelenségei alapján a nők a mellkason vagy az övcsüngő környékén, leginkább a medencén viselték a kengyelfibuláikat (9. kép 5). A terület avar korában ritka lelet típusok a viseletben gyakorlati funkciót betöltő kengyelfibulák.¹³⁸ Garam Éva gyűjtése alapján 7. századi, germán jellegű, emberi maszkos öntött kengyelfibulák avar kori környezetből, a Dunántúlról és a Tisza-videkről is ismertek. Ezekben a sírokban az egyik vállon elhelyezkedő kengyelfibulák párja más-más helyről volt adatolható: a szakályöreghegyi 12. sírből¹³⁹ a bal felkarcsont és combcsont környékéről, Szeged-Fehértó A temető 33. sírjából¹⁴⁰ a medence jobb oldaláról kerültek elő. Ebben a helyzetben a fibulák a vállon a felsőruhát zárhatták össze, az alsó fibulák vagy a ruhát tűzték össze, vagy az övcsüngő szalagjait erősítették fel vele, vagy díszítették azt.¹⁴¹ A kora avar korban a Dunántúlon elterjedt, a 7. század első felére keltezhető félkörös fejű, gombos kengyelfibulák viselete Csepelsziget-Háros 14. sírből¹⁴² ismert, ahonnan a medencéről került elő egy darab.¹⁴³ A 7. század első felére keltezhető Martinovka típusú kengyelfibulák szintén medence tájékáról,¹⁴⁴ a 6–7. század fordulójára datálható Cividale-típusok a derék tájékáról láttak napvilágot.¹⁴⁵

A Kárpát-medence keleti felében, a Tisza-Maros-Körös közén, 2014 folyamán előkerült a viseleti modell eddigi egyetlen párhuzama, amely időben és térben is közel áll a jutasi 196. sírhoz. A szegedi Móra Ferenc Múzeum Hódmezővásár-

¹³² Fibulák köpenyzáró funkcióiról: CLAUSS 1989, 500–510. Martin szerint ezek a darabok funkció nélküliek a női viseletben (MARTIN 1995, 549–553). Bóna szintén kiemeli, hogy ezek mindössze reprezentatív és rangjelző szereppel bírhattak (BÓNA 1993, 128).

¹³³ B. TÓTH 2005, 16. A kései Meroving-korban, de a még a 9. század folyamán is az egy kis méretű korongfibulával záródó ruházat volt a jellemző (MARTIN 1995, 630).

¹³⁴ 17. sír (RUPP 2005, Taf. 28–29).

¹³⁵ 21, 22, 23, 37, 48. és 87. sír (RUPP 2005, Taf. 35, 37, 39, 53, 84, 105).

¹³⁶ Cividale del Friuli 27. és 53. sír (AHUMADA SILVA 2010, 50, 137, Tav. 14–15, 74–75).

¹³⁷ Cividale del Friuli 21, 39. és 51. sír (AHUMADA SILVA 2010, 35, 78, 123, Tav. 8–9, 37–42, 66–70), Collegno 48. sír (GIOSTRA 2004, 73–77).

¹³⁸ GARAM 2003, 95.

¹³⁹ CSALOG 1944–1945, 295–296, t. XCIII.

¹⁴⁰ MADARAS 1995, 18, Pl. 5.

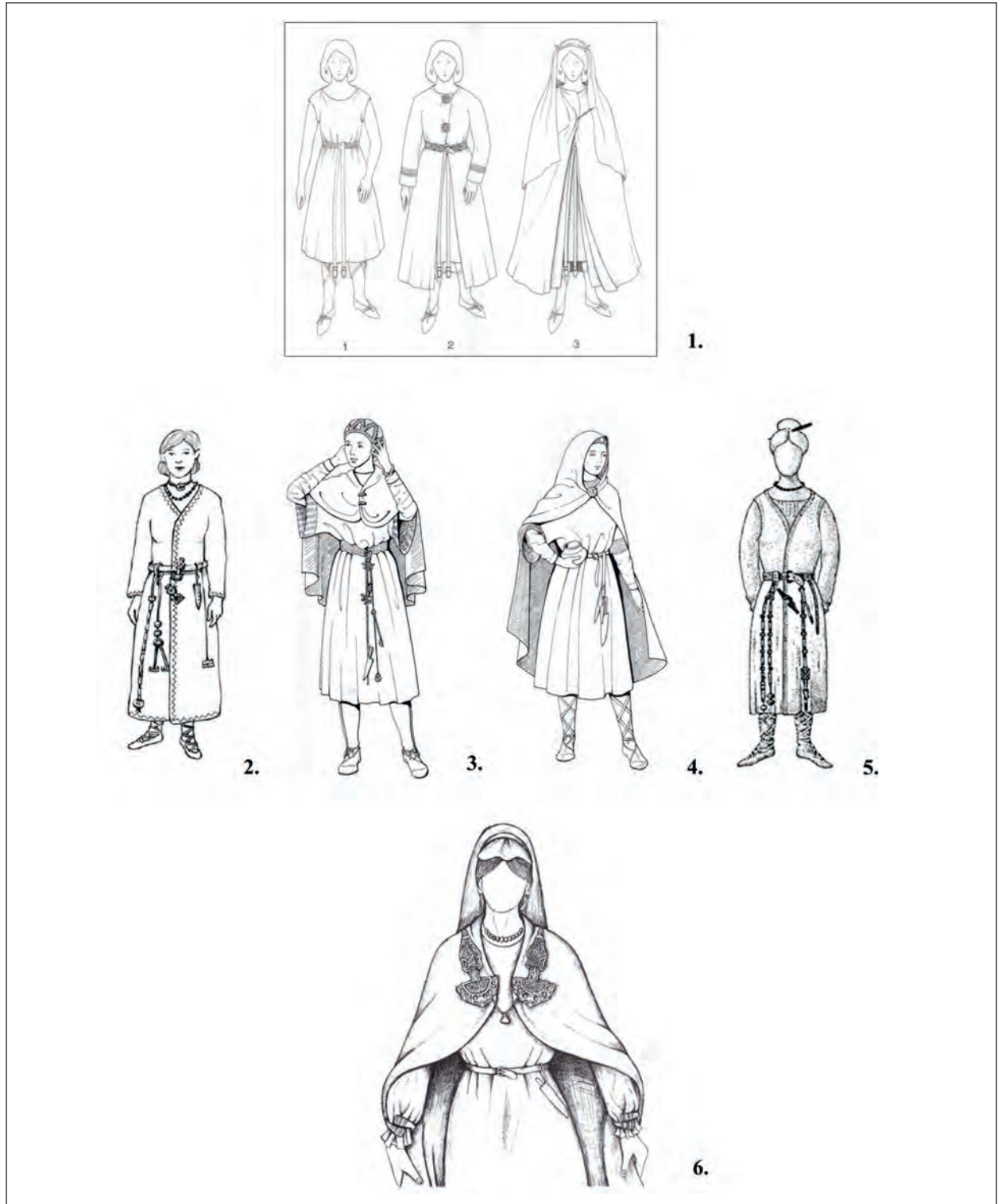
¹⁴¹ GARAM 2003, 107.

¹⁴² Cs. SÓS 1961, 38–39, 11. kép.

¹⁴³ GARAM 2003, 109.

¹⁴⁴ GARAM 2003, 111. Kölked-Feketekapu A 388. sír (KISS 1996, 106–108, Taf. 76); Csákberény 112. sír (közöletlen); Vrbas/Verbász–Polet téglagyár (Szerbia) (SEOBE NARODA 1962, 63).

¹⁴⁵ GARAM 2003, 116. Kölked-Feketekapu B. 85. és 439. sír (KISS 2001, 25–26, 140, Taf. 29, 81).

9. kép. 1: Többrétegű ruházat lehetséges rekonstrukciója St. Denis 49. sír alapján (CLAUSS 1989, 501, Abb. 8); Kis- és kengyelfibulák funkciói: 2: Hegykő-Mező u. 18. sír (GARAM 2011, Abb. 1. 4); 3: Altenerding 607. sír (MARTIN 1997, 354, Abb. 390); 4: Pleidelsheim 177. sír (MARTIN 1997, 352, Abb. 388); 5: Szentes-Nagyhegy 84. sír (BÓNA 1974, 37, 8); 6: Luchistoe 36/7. sír (AIBABIN 2011, 9, Fig. 2. 7)

Fig. 9. 1: Possible reconstruction of multilayered clothing based on St. Denis Grave 49 (CLAUSS 1989, 501, Abb. 8); Functions of small and bow brooches: 2: Hegykő-Mező St. Grave 18 (GARAM 2011, Abb. 1. 4); 3: Altenerding Grave 607 (MARTIN 1997, 354, Abb. 390); 4: Pleidelsheim Grave 177 (MARTIN 1997, 352, Abb. 388); 5: Szentes-Nagyhegy Grave 84 (BÓNA 1974, 37, 8); 6: Luchistoe Grave 36/7 (AIBABIN 2011, 9, Fig. 2. 7)

hely 437, Kutasi-dűlő V. lelőhelyen¹⁴⁶ végzett feltáráson 2014-ben előkerült egy kiscsaládi kora avar kori, 7. századi temető. A 11. temetkezésben az ásató elmondása alapján egy felnőtt – a germánokra jellemző – robusztus testalkatú, magas nő feküdt. Az elhunyt vállán két bronzból öntött maszkos fibula feküdt, viseleti helyzetben. A nő viseletében és mellékletei között mind az avar, mind a germán népek hagyatékára jellemző lelettípusok megjelentek. A fej mellett kézzel formált, jellegzetes avar kori tölcsés peremű edény, fésűs kagyló, orsógomb, madárcsontok, vastárgy, vadkanagyar és egy ezüst csillagsüngős fülbevalópár feküdt. A nyakban üveggyöngyök, bronz láncszemek, a medencén vascsat volt megfigyelhető. A maszkos fibulák ebben az esetben is a kora avar időszakra keltezhetőek, a 7. századra.¹⁴⁷

A *peplos*nak a kései továbbélése –, noha térben kicsit távolabb, de Kárpát-medence kora avar időszakával párhuzamosan –, a 6–7. század fordulójától végig a 7. században krími gótoknál figyelhető meg.¹⁴⁸ Luchistoe (*Лучистое*, Krím-félsziget) temetőjéből számos példája hozható a *peplos* jellegű viseletnek. A két vállon fekvő fibulák típusai párhuzamban állnak a Kárpát-medencében a 7. században elterjedt, már említett maszkos és gombos, pontkörös fibulákkal (*9. kép 6*).¹⁴⁹ A két vállon fekvő kengyelfibulát gyakran gyöngsorral vagy láncsal tűzték össze, rajtuk különböző óvó-védő funkcióval bíró csüngők függhettek. A derékon vagy a csípőn a ruhát övvel szorították el.¹⁵⁰ A jutasi temetkezésben nem volt megfigyelhető maradandó anyagból készült övcsat, de előfordul, hogy egyszerűen megkötötték övüket.¹⁵¹ Hódmezővásárhely–Kutasi dűlő

11. sírjában az ásató elmondása alapján egy vascsat jelezte az öv jelenlétét. Összességében sem a jutasi, sem a hódmezővásárhelyi sírból nem került elő övcsüngőre utaló lelet. Érdekesség, hogy utóbbi sírban a valószínűleg apotropaikus célzattal odakerült vadkanagyar szintén Kelet-Európában, a császárkori Marosszentanna–Csernyahov kultúra területén csoportosul leginkább. Andrzej Kokowski összesen tizenhét lelet gyűjtött össze kilenc lelőhelyről.¹⁵² A Kárpát-medencében ezek viselete nem jellemző, a római kortól az avar korig mindössze pár leletet ismerünk.¹⁵³

A jutasi 196. sírban az elhunyt mellkasán helyezkedett el az ezüsttű és a fibula, kérdéses, hogy melyik feküdt felül és melyik alul. A mellkason lévő tűk a fentebbiek alapján funkciójukat tekintve valamilyen ujjas vagy ujjatlan köpenyt, sálat esetleg fátylat tűzhetek meg.¹⁵⁴

Vida T. idéz a jutasi viselet vonatkozásában is fontos jelenséget, a Meroving divatban történt változást: a Rajnától nyugatra a hajtűket a melltűk váltották fel a 6. században, de az alamann-bajuvár régiókban megmaradt eredeti funkciójuk még a 7. században is (ld. Altenerding–Haarnadel, *Haubennadel*). Ez a viselet a langobard kori Itáliában feltűnik és a tárgyalta alapján az avar korban is jellemző a Kárpát-medence területén, de más títípusokkal.¹⁵⁵ A jutasi 196. sír vagy a Meroving-divatban lezajló változásnak az egyik legkorábbi példája területünkön, vagy egyszerűen praktikus okokból használta ezt a rögzítési módot az eltemetett fiatal nő. Tény, hogy a Meroving hatások, a divatban történt változások legtöbbször azonos időhorizontban jelennek meg a Meroving-kultúrkör keleti peremét

¹⁴⁶ Köszönettel tartozom az ásatónak, Pópitay Dánielnek, a Móra Ferenc Múzeum régészének, hogy szíves engedélyével hozzájárult a sír ismertetéséhez.

¹⁴⁷ GARAM 2003, 107.

¹⁴⁸ A Marosszentanna–Csernyahov kultúra időszakában jelent meg ebben a közegben (MARTIN 1994, 545). A 6. századig az Ibériai-félszigetet meghódító vizigótoknál is követhető a *peplos* (SASSE 2000, 105–115).

¹⁴⁹ Luchistoe 36/7. sír (AIBABIN 2011, 7–8), Luchistoe 46a/4. (AIBABIN–HAJREDINOVA 2014, 177, Таблица 29), 54/12. (AIBABIN–HAJREDINOVA 2014, 205–208, Таблица 57–61), 54/16. (AIBABIN–HAJREDINOVA 2014, 212–216, Таблица 64–67), 54/20. (AIBABIN–HAJREDINOVA 2014, 217–223, Таблица 69–75).

¹⁵⁰ AIBABIN 2011, 7–9.

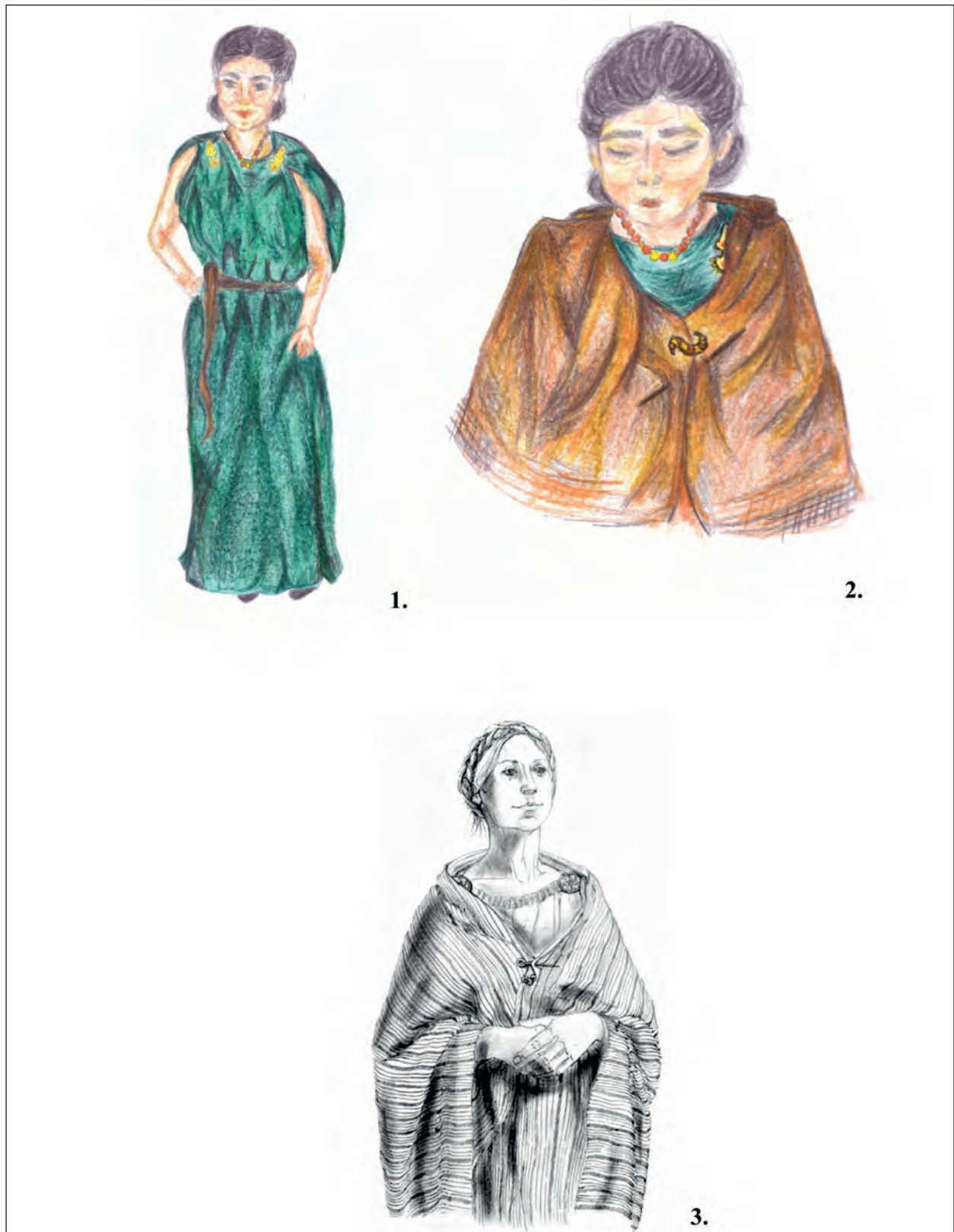
¹⁵¹ Példaként a pannoniai langobard kori 202 női sírból csak 113-nál volt megfigyelhető a fém övcsat jelenléte (kb. 55%), de sok esetben az övcsat nélküli viseletben is megvoltak az övcsüngőre utaló leletek.

¹⁵² KOKOWSKI 2001, 203

¹⁵³ Római kori és 5. századi összesen négy temetkezésből: NAGY 2005, 102. 6. századi gepida területről hiányzik: HARASZTI 2011. Langobard szállásterületen egy sírból: RÁCZ 2016, 26. Avar korban egy sírból: VIDA 2002, 181.

¹⁵⁴ MÖLLER 1982, 43–44.

¹⁵⁵ MARTIN 1995, 52. Id.: VIDA 1999, 567–569.

10. kép. Két vállon fibulával záródó ruházat és köpenyviselés lehetséges rekonstrukciói. 1–2: Jutas 196. sír; 3: Mucking 97. sír (DOBIE 2006, 40)
Fig. 10. Possible reconstructions of clothing with two bow brooches on shoulders and cloak. 1–2: Jutas Grave 196; 3: Mucking Grave 97 (DOBIE 2006, 40)

jelentő Kárpát-medencében, a népvándorlás korában.¹⁵⁶ De nem zárható ki, hogy praktikus okokból alkalmazta ezt a megoldást az eltemetett.

Mindkét esetben funkcióját a korabeli öltözet-típusokban kell keresnünk. A jutasi temetkezésben a díszes kengyelfibulákkal záródó ruházatot nem valószínű, hogy elfedte volna egy ezt eltakaró elől nyitott felsőruha. Ebben az esetben inkább egy ujjas vagy ujjatlan köpennyel számolhatunk, amelyet a vállukra teríthettek és langobard módra S-fibulával zárták össze középen és a rögzítést a tüvel is biztosították (10. kép 1–2).

Kiemelendő példa a mellkason egy vagy több kengyelfibulával záródó ruházatok között a Kár-

pát-medence 5. századában jellegzetes köpenyviselkedet. Pannonia területén az 5. század második felében fogható meg a jelenléte, általában egy, a mellkas közepén elhelyezkedő fibulával zárták, emellett azokban a temetkezésekben, ahol egy harmadik fibula is megjelenik, lehet következtetni a köpeny jelenlétére.¹⁵⁷ Időben és térben távoli, de viseleti modell tekintetében mindenképpen kiemelendő analógia az angolszász térségben, Muckingban (Essex, Anglia) feltárt 5. század közepétől a század végéig keltezhető, 845. és 975. női sírok. A két vállon korongfibulával zárt peplos jellegű ruházatra egy tüvel rögzített köpenyt öltöttek (10. kép 3).¹⁵⁸

KRONOLÓGIA

A korábbi kutatásban Bóna I. az általa az avar temetőtől elkülönülőnek vélt temetkezést a langobard elvándorlás (568) előtti időszakra keltezte.¹⁵⁹ J. Werner 1962-es munkájában Bóna I. alapján 550–568 közötti időszakra korhatározta a sírt a fibulák alapján.¹⁶⁰ Fettich N. a temetkezést az avar korra datálta.¹⁶¹ Koncz I. az 568 utáni, langobardokhoz köthető leletegyüttesek között tárgyalta a sírt.¹⁶²

A temetkezés eddig nem tárgyalt, de korhatározható értékű melléklete az egyoldalas állatfejes végződésű csontfésű. Ezeket Koncz I. gyűjtötte össze előbbi tanulmányában. A fésűk párhuzamai a 6. század második felétől a 7. század elejéig keltezhetőek.¹⁶³

Az értékelt leletek között a filigrándíszes aranylemezes gyöngytípus a langobard szállásterületen a

6. század második felétől volt használatban a 6–7. század fordulójáig. A ruhát összefogó ezüsttű önmagában nem keltezhető, de szintén a 6. század közepe utáni időszakról adatolható a viseletük. A Várpalota 19. típusú S-fibula jellegzetes pannoniai, 6. század második felére keltezhető darab. Kengyelfibula a 6. század folyamán bármikor készülhetett, de használati ideje valószínűleg hosszú lehetett. A viseleti modell, a két vállon fibulával záródó ruházat legközelebbi időbeli párhuzamai a Kárpát-medence avar korára (7. század) és a Krím-félsziget felé mutatnak. A jutasi 196. sír együttese ezek alapján kb. a 6. század utolsó harmadára, a 6–7. század fordulójára, esetleg az ezt követő első pár évtizedre keltezhető.

ÖSSZEZÉS

A jutasi 196. női temetkezés leletegyüttese mind viselettörténeti, mind a korabeli ötvösség szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bír a Kárpát-medencében. A langobard kori ger-

mán népeknél a szinte már uniformizálódott, a Meroving-divatban jellegzetes –, magasan záródó felsőruhával és az övcsüngő helyzetében fekvő kengyelfibulával jellemezhető – viselet egyes

¹⁵⁶ Legkézenfekvőbb példa a *peplos* és *tunica* megjelenése, illetve váltása, emellett az övcsüngős női viselet változásai. Ld. CLAUSS 1989, 491–603; MARTIN 1995, 629–681; MARTIN 1997a, 349–371; GARAM 2011, 63–93.

¹⁵⁷ MIHÁCSI-PÁLFI 2018, 30.

¹⁵⁸ DOBIE 2006, 38–40. Mucking: HIRST–CLARK 2009.

¹⁵⁹ BÓNA 1956, 194.

¹⁶⁰ WERNER 1962, 550–568.

¹⁶¹ FETTICH 1964, 84–85.

¹⁶² KONCZ 2015, 328–330.

¹⁶³ KONCZ 2015, 328–329.

vonásainak időbeli kontinuitása megfigyelhető az avar kor korai szakaszában, főként a Dunántúl területén. Ehhez mérten a kora avar korban késő antik és germán hatás által kialakult fibulaviselet¹⁶⁴ viseleti módjai jóval színesebb képet mutatnak: ezen a területen nem volt általános ezek használata, nem feltétlenül alakult ki egy-egy kötött, meghatározott modell. A két vállon fibulával zárt öltözet megjelenését ezen jellegzetességek miatt több oldalról érdemes elemezni:

1. Az avar kori, 7. századi fibulákat tartalmazó női sírokban általánosan a germán és késő antik eredetű tárgyak.¹⁶⁵ Garam É. kiemeli, hogy a fibulák viselőinek legtöbbször avar etnikumú lehetett a leletegyüttesek egyes vonásai alapján.¹⁶⁶

A jutasi és a vele együtt tárgyalandó hódmezővásárhely-kutasi dűlői avar kori temetőekben a két vállon fibulával záródó viseletben eltemetett aszszonyok konkrét etnikumhoz kapcsolását nem gondolom célszerűnek, viszont nem lehet elkerülni a kérdést a leletegyüttesek elemzése során. A jutasi sír esetében a temetkezési szokások rögzített jellegzetességei (mély (360 cm!), nagy méretű sírgödör) a langobard (kori) népek soros temetőire jellemző. Az avar kori sírgödörök sekélyebbek. A hódmezővásárhelyi temetkezésben ismeretlen a sírgödör mérete, de ez nem mérvadó, mivel az avarok előtt a gepidák által benépesített területen ezek dimenziói nem különültek el ennyire élesen.

A mellékletek és viseleti elemek szempontjából a hódmezővásárhelyi temetkezés inkább avar jellegzetességeket mutat (csillagesüngős fülbevaló, tölcseres szájú, kézzel formált edény), néhány germán elemmel (vadkanagyar), de az antropológiai megfigyelések alapján a sírban egy magas, robusz-

tus testalkatú nő feküdt, amely a germán népek vázaira jellemző.¹⁶⁷

A jutasi sírban eltemetett nő mellékletei jellegzetesek a Kárpát-medence langobard korában, mint a takácskés, az egyoldalú, állatfejes végződésű csontfésű és kiöntőcsöves korsó, noha utóbbi feltűnik az avar kori horizontban is. A viselet elemeinek párhuzamait (S-fibula, bordákkal tagolt tű, gyöngyök) szintén a langobardoknál találjuk meg, emellett a 6. századi germán anyagban (kengyelfibula).

A jutasi 196. sír fiatal nője esetében nem tévedhetünk sokat, ha (helyben maradt?) langobard népekhez kapcsoljuk, míg a hódmezővásárhely-kutasi dűlői temetkezést nyitott kérdésként kell hagynunk, melyre talán a temető teljes elemzésével kaphatunk választ.

2. A két vállon fibulával záródó modell jelenlétét, noha két eltérő régióban, de hasonló kulturális közegben találhatjuk meg. Kora avar korban nyitott temető, amelyben megfogható a germán jellegű leletanyag megléte. Ebben az időszakban a kora avar társadalom sokszínűsége (helyben maradt népek, újonnan érkező népek) és formálódása jellemző a különböző irányból érkező kölcsönhatások által (késő antik, Meroving, sztyeppi, bizánci).¹⁶⁸ Ezzel nem meglepő, ha az eddig jellegzetes viseleti modell szintén átformálódik, esetleg új ruházat-típusok és innovációk jelennek meg. A két tárgyalt temetkezés esetében kiemelendő, hogy a *peplos* jellegű viselettel nem járt együtt az övcsüngő. A kulturális hatások kapcsán kérdőjeles még a Krím szerepe, ahol a Kárpát-medencével párhuzamosan egy időben volt megtalálható a tárgyalt viseleti modell. Nyilvánvalóan ezt a kérdést nem egyetlen temetkezés elemzése során lehet részletesen tárgyalni.

¹⁶⁴ GARAM 2003, 117.

¹⁶⁵ GARAM 2003, 117.

¹⁶⁶ GARAM 2003, 118.

¹⁶⁷ Ld. SVENSSONOVÁ 2002; TEJRAL 2011, 18.

¹⁶⁸ VIDA 2018, 280.

IRODALOM

- AHUMADA SILVA 2010: Ahumada Silva, I. (cur.): *La collina di San Mauro a Cividale del Friuli. Dalla necropoli longobarda alla chiesetta bassomedievale*. Archeologia a Cividale. Studi e ricerche 1. Firenze 2010.
- AIBABIN 2011: Aibabin, A.: The elements of Scandinavian beast style of the brooches from Luchistoye. In: *Inter Ambo Maria. Contacts between Scandinavia and the Crimea in the Roman Period*. Eds.: Khrapunov, I. – Stylegar, F.-A. Kristiansand–Simferopol 2011, 7–10.
- АЙБАБИН–НАЈРЕДИНОВА 2014: Айбабин, А. И. – Хайрединова, Э. А.: *Могильник у села Лучистое 2. Боспорские исследования 14. Симферополь–Керчь 2014*.
- ARENDS 1978: Arends, U.: *Augewählte Gegenstände des Frühmittelalters mit Amulettcharakter*. Inaugural-Diss. Heidelberg 1978.
- B. TÓTH 1999: B. Tóth Á.: A szarvasi gepida fibula és köre. A szarvasi gepida leletek a Magyar Nemzeti Múzeum Gyűjteményében (Die gepidische Fibel von Szarvas und ihr Kreis. Die gepidischen Funde von Szarvas in der Sammlung des Ungarischen Nationalmuseums). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 5 (1999) 261–277.
- B. TÓTH 2005: B. Tóth Á.: Kora népvándorlás kori sír Aquincumban. *Wosinsky Mór Múzeum Évkönyve* 17 (2005) 11–41.
- B. TÓTH 2018: B. Tóth Á.: Plisszírozott női ruhadarab a szentendrei langobard temetőben? II. A 43. sír leletegyüttesének vizsgálata (Ein plissiertes Stück der Frauenkleidung im langobardischen Gräberfeld von Szentendre (Kom. Pest, Ungarn)? II. Die Untersuchung des Fundverbandes im Grab 43). In: *Relationes Rerum. Régészeti tanulmányok Nagy Margit tiszteletére*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 10. Főszerk.: Korom A. Budapest 2019, 489–519.
- B. TÓTH 2019: B. Tóth, Á.: Traditions and innovation in fine metalwork in the Middle Danube region in the second half of the 5th and the early 6th centuries A.D. Once more on the ‚Szarvas’ brooch group: new finds, new hypotheses. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 70 (2019) 167–202. <https://doi.org/10.1556/072.2019.70.1.6>
- BIERBRAUER 1993: Bierbrauer, V.: Die Landnahme der Langobarden in Italien aus archäologischer Sicht. In: *Ausgewählte Probleme europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters* 1. Hrsg.: Müller-Wille, M. – Schneider, R. Sigmaringen 1993, 103–172.
- BOLTA 1981: Bolta, L.: *Rifnik pri Šentjurju. Poznoantička naselbina in grobišče*. Katalogi in monografije 19. Ljubljana 1981.
- BÓNA 1956: Bóna, I.: Die Langobarden in Ungarn. Die Gräberfelder von Várpalota und Bezenye. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7 (1956) 183–244
- BÓNA 1974: Bóna I.: *A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében*. Budapest 1974.
- BÓNA 1993: Bóna I.: Langobard viselet. In: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak*. Magyar Őstörténeti Kiadványok 6. Szeged 1993, 117–119.
- BÓNA 1993: Bóna I. – Cseh J. – Nagy M. – Tomka P. – Tóth Á.: *Hunok–gepidák–langobardok. Történeti régészeti tézisek és címszavak*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szeged 1993.
- BÓNA–B. HORVÁTH 2009: Bóna, I. – B. Horváth, J.: *Langobardische Gräberfelder in West-Ungarn*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 6. Budapest 2009.
- BÓNA–NAGY 2002: Bóna, I. – Nagy, M.: *Gepidische Gräberfelder am Theissgebiet* 1. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 1. Budapest 2002

- BRATHER-WALTER 2009: Bather-Walter, S.: Schlange–Seewesen–Raubvogel?: Die S-förmigen Kleinfibeln der älteren Merowingerzeit. *Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters* 37 (2009) 47–110.
- ČIŽMÁŘ 2011: Čížmář, M.: Das Gräberfeld von Holubice. In: *Langobardische Gräberfelder in Mähren* 1. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2011, 129–224.
- CLAUSS 1989: Clauß, G.: Die Tragsitte von Bügelfibeln. Eine Untersuchung zur Frauentracht in frühen Mittelalter. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 34:2 (1989) 491–603.
- Cs. Sós 1961: Cs. Sós Á.: Újabb avar kori leletek Csepel szigetéről (Neuere awarenzeitliche Funde der Csepel-Insel). *Archaeologiai Értesítő* 88 (1961) 32–51.
- CSALLÁNY 1961: Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454–568 u. Z.)*. Budapest 1961.
- CSALOG 1944–1945: Csalog, J.: A Szakály-Öreghegyi avar sírmező (Das avarische Gräberfeld von Szakály-Öreghegy). *Archaeologiai Értesítő* 5–6 (1944–45) 297–299.
- DIE LANGOBARDEN 2008: *Die Langobarden. Das Ende der Völkerwanderung* (Katalogteil). Hrsg.: Rheinisches Landesmuseum Bonn. Darmstadt 2008.
- DOBIE 2006: Dobie, J.: Reconstructing Anglo-Saxon dress from graves at Mucking, Essex. *Research News* 4 (2006) 38–40.
- DOMBAY 1956: Dombay, J.: Die Gotische Grabfund von Domolospuszta. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1 (1956) 104–130.
- DROBERJAR 2008: Droberjar, E: Thüringische und langobardische Funde und Befunde in Böhmen. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa: Langobarden–Awaren–Slawen (Akten der Internationalen Tagung in Bonn vom 25. bis 28. Februar 2008)*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 11. Hrsg.: Bemann, J. – Schmauder, M. Bonn 2008, 1–20.
- DÜBNER-MANTHEY 1987: Dübner-Manthey, B.: *Die Gürtelgehänge als Träger von Kleingeräten, Amuletten und Anhängern symbolischer Bedeutung im Rahmen der frühmittelalterlichen Frauentracht: Archäologische Untersuchungen zu einem charakteristischen Bestandteil der weiblichen Tracht*. Diss. FU Berlin 1985. Berlin 1987.
- FETTICH 1964: Fettich N.: A jutasi avarkori temető revíziója (Revision des Gräberfeldes von Jutas). *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 2 (1964) 79–146.
- GARAM 2003: Garam É.: Avar kori fibulák (Awarenzeitliche Fibeln). *Archaeologiai Értesítő* 128 (2003) 95–123. <https://doi.org/10.1556/ArchErt.128.2003.1-2.5>
- GARAM 2011: Garam, É.: Gehängegürteltracht der awarenzeitlichen Frauen im 6.–8. Jahrhundert. *Archaeologiai Értesítő* 136 (2011) 63–93. <https://doi.org/10.1556/ArchErt.136.2011.3>
- GIOSTRA 2004: Giostra, C.: Catalogo. In: *Presenze Longobarde: Collegno nell'alto medioevo*. Ed.: Pejrani Baricco, L. Torino 2004, 73–152.
- HARASZTI 2011: Haraszti L.: *Gepida amulettek a Kárpát-medencében*. Szakdolgozat (Kézirat) SZTE-BTK. Szeged 2011.
- HARHOIU 1998: Harhoiu, R.: *Die frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*. *Archaeologia Romanica* 1. Bukarest 1998.
- HASELOFF 1981: Haseloff, G.: *Die germanische Tierornamentik der Völkerwanderungszeit. Studien zu Salin's Stil I* 1–3. Vorgeschichtliche Forschungen 17. Berlin 1981. <https://doi.org/10.1515/9783110884111>
- HEINRICH-TAMÁSKA–HORVÁTH–BENDŐ 2018: Heinrich-Tamáaska, O. – Horváth, E. – Bendő, Zs.: Before or after AD 568? Technological observations on the gold objects from Grave 2 at Keszthely-Fenéki Street. In: *Über den Glanz des Goldes und die Polychromie. Technische Vielfalt und kulturelle Bedeutung vor- und frühgeschichtlicher Metallarbeiten. Akten des 2. und 3. Workshops des Netzwerks*

Archäologisch-Historisches Metallhandwerk in Frankfurt am Main, 24.–27. Oktober 2013, und in Berlin, 11.–12. Mai 2017. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 24. Hrsg.: Heidemarie Eilbracht, H. – Heinrich-Tamáska, O. – Niemeyer, B. – Reiche, I. – Voß, H. U. Bonn 2018, 313–349.

- HIRST–CLARK 2009: Hirst, S. – Clark, D.: *Excavations at Mucking 3. Anglo-Saxon cemeteries.* London 2009.
- HORVÁTH 2006: Horváth E.: Langobard ékkő- és üvegberakás technológiai sajátosságainak vizsgálata a várpalotai és a jutasi fibulákon (The technological analysis of the Langobard precious stone and glass inlay on the brooches of Várpalota and Jutas). *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 24 (2006) 49–66.
- HORVÁTH 2012: Horváth, E.: *Ékkő- és üvegberakásos ötvösmunkák a Kárpát-medence hun kori és kora meroving kori leletanyagában.* Doktori disszertáció (Kézirat). ELTE-BTK. Budapest 2012.
- KASTELIC 1960: Kastelic, J.: *Slovanska nekropola na Bledu. Poročilo o izkopavanjih leta 1949 in 1951.* Dela 1. razreda SAZU 13. Ljubljana 1960.
- KISS 1974: Kiss, A.: Unpublished finds from the V. century originated from Transdanubia in the British Museum and the Janus Pannonius Museum of Pécs. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 14–15 (1974) 119–123.
- KISS 1996: Kiss, A.: *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A.* Studien zur Archäologie der Awaren 5. Innsbruck 1996.
- KISS 2001: Kiss, A.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B.* 1–2. Monumenta Avarorum Archaeologica 6. Budapest 2001.
- KISS–NEMESKÉRI 1964: Kiss, A. – Nemeskéri, J.: Das langobardische Gräberfeld von Mohács. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 9 (1964) 95–128.
- KLANICA–KLANICOVÁ 2011: Klanica, Z. – Klanicová, S.: Das langobardische Gräberfeld von Lužice (Bez. Hodonín). In: *Langobardische Gräberfelder in Mähren* 1. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2011, 225–312.
- KOCH 1997: Koch, U.: *Das Reihengräberfeld bei Schretzheim.* Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Ser. A, Bd. 13. Berlin 1977.
- KOCH 2001: Koch, U.: *Das alamannisch-fränkische Gräberfeld bei Pleidelsheim.* Forschungen und Berichte zur Vor- und Frühgeschichte in Baden-Württemberg 60. Stuttgart 2001.
- KOKOWSKI 2001: Kokowski, A.: Zur Herkunft einiger Amulette im Kreise der Gotenkultur. In: *International Connection of the Barbarian of the Carpathian Basin in the 1st-5th centuries A.D.* Jóna András Múzeum Kiadványai 47. Ed.: Istvánovits, E. – Kulcsár, V. Aszód–Nyíregyháza 2001, 201–219.
- KONCZ 2015: Koncz, I.: 568 – a historical date and its archaeological consequences. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 66 (2015) 315–340. <https://doi.org/10.1556/072.2015.66.2.4>
- KORENÝ–KOSTKA 2014: Korený, R. – Kostka, M.: Langobardské ženy v Čechách? K Problematice ženských hrobů v 6. století. *Archaeologica Pragensia* 22 (2014) 516–558.
- LOSERT–PLETERSKI 2003: Losert, H. – Pleterski, A.: *Altenerding in Oberbayern. Struktur des frühmittelalterlichen Gräberfeldes und „Ethnogenese“ der Bajuwaren.* Berlin–Bamberg–Ljubljana 2003.
- MADARAS 1995: Madaras, L.: *The Szeged-Fehértó „A” and „B” cemeteries.* Das Awarische Corpus – Avar Corpus Füzetek 3. Debrecen–Budapest 1995.
- MARTIN 1994: Martin, M.: Fibel und Fibeltracht. Späte Völkerwanderungszeit und Merowingerzeit aus dem Kontinent. In: *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 8. Hrsg.: Beck, H. – Jahnkuhn, H. – Steuer, H. – Wenskus, R. Berlin 1994, 541–582.
- MARTIN 1995: Martin, M.: Tradition und Wandel der fibelgeschmückten frühmittelalterlichen Frauenkleidung. *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 38:2 (1995) 629–681.

- MARTIN 1997: Martin, M.: Kleider machen Leute. In: *Die Alamannen*. Hrsg.: Archäologischen Landesmuseum Baden-Württemberg. Stuttgart 1997, 349–356.
- MARTIN 1997a: Martin, M.: Die goldene Kette von Szilágysomlyó und das frühmerowingische Amulettgehänge der westgermanischen Frauentracht. In: *Perlen. Archäologie, Techniken, Analysen. Akten des International Perlensymposiums in Mannheim*. Hrsg.: Freeden, U. v. – Wiczorek, A. Bonn 1997, 349–371.
- MATOUŠKOVÁ 2016: Matoušková, A.: Esovita spona typu Poysdorf z Velešic, okr. Jičín. *Praehistorica* 33:1–2 (2016) 269–274. <https://doi.org/10.14712/25707213.2017.22>
- MESTERHÁZY 2005: Mesterházy, K.: Ártánd–Lencsésdomb. In: Cseh, J. – Istvánovits, E. – Lovász, E. – Mesterházy, K. – Nagy, M. – M. Nepper, I. – Simonyi, E.: *Gepidische Gräberfelder im Theissgebiet* 2. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 2. Budapest 2005, 54–56.
- MIHÁCSI-PÁLFI 2018: Mihácsi-Pálfi A.: Hagymány, átalakulás és innováció az 5. századi női viseletben (Traditions, Transitions and Innovations in 5th-Century Female Costume). *Archaeologiai Értesítő* 143 (2018) 23–49. <https://doi.org/10.1556/0208.2018.143.2>
- MILAVEC 2007: Milavec, T.: Prispevek h kronologiji S-fibul v Sloveniji. *Arheološki vestnik* 58 (2007) 333–355.
- MÖLLER 1982: Möller, J.: Zur Funktion der Nadel in der fränkischen-alamannischen Frauentracht. *Jahrbuch Des Römisch-Germanischen Zentralmuseums* 23–24 (1982) 14–53.
- MÜLLER 2002: Müller R.: Keszthely-Fenekpuszta, horreumi temető. In: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Varia Archaeologica Hungarica 13. Hrsg.: Szentpéteri, J. Budapest 2002, 192.
- NAGY 1993: Nagy M.: Óbuda a népvándorlás korban (Óbuda zur Zeit der Völkerwanderung). *Budapest Régiségei* 30 (1993) 353–395.
- NAGY 2005: Nagy M.: Kora népvándorlás kori gyermeksí amulettekkel Mártélyről (Csongrád megye) (5th century child grave with amulets and iron bell from Mártély [Csongrád Country]). *Zalai Múzeum* 14 (2005) 97–127.
- NAGY 2007: Nagy M.: *Állatábrázolások és az I. germán állatstílus a Közép-Duna-vidéken (Kr. u. 3–6. század)*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 5. Budapest 2007.
- NAGY 2012: Nagy M.: Langobard sírok Budapest-Óbuda/Aquincumból (Langobardische Gräber aus Budapest-Óbuda/Aquincum). In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 141–174.
- NEUGEBAUER 2001: Neugebauer, J.-W.: Rettungsgrabungen im Unteren Traisental in den Jahren 2000 und 2001. 16. Vorbericht über die Aktivitäten der Abteilung für Bodendenkmale des Bundesdenkmalamtes im Raum St. Pölten-Traismauer. *Fundberichte aus Österreich* 40 (2001) 191–300.
- NEUGEBAUER 2005: Neugebauer, J.-W.: Langobarden im 6. Jahrhundert im unteren Traisental. Die Gräberfelder von Pottenbrunn (Landeshauptstadt St. Pölten) und Oberndorf in der Ebene (Stadtgemeinde Herzogenburg). In: *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9. Hrsg.: Pohl, W. – Erhard, P. Wien 2005, 321–332.
- PÁSZTOR 2011: Pásztor A.: A Keszthely-Fenekpuszta Horreum melletti temető gyöngyleleteiről (Perlenfunde aus dem Horreum-Gräberfeld Keszthely-Fenekpuszta). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyvei – Studia Archaeologica* 12 (2011) 235–244.
- PÍČ 1905: Píč, J. L.: Historie archeologického bádání r. 1904, Světec u Bíliny. *Památky archeologické* 21 (1905) 338–340.

- RÁCZ 2016: Rác R.: *Az övcsüngős női sírok amulettjei a pannoniai langobard kori temetőkből*. Országos Tudományos Diákköri Konferencia dolgozat (Kézirat). SZTE-BTK, Régészeti Tanszék. Szeged 2016.
- RÁCZ 2017: Rác R.: *Az övcsüngős női sírok amulettjei a pannoniai langobard kori temetőkből*. *Acta Iuvenum Sectio Archaeologica* 3 (2017) 61–83.
- RHÉ–FETTICH 1931: Rhé, Gy. – Fettich, N.: *Jutas und Öskü. Zwei Gräberfelder aus Völkerwanderungszeit in Ungarn* [Skythica IV, Seminarium Kondakovianum]. Prague 1931.
- ROSNER 1999: Rosner, Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszló Straße*. Monumenta Avarorum Archaeologica 3. Budapest 1999.
- RUPP 1995: Rupp, C. B.: *Das langobardische Gräberfeld von Nocera Umbra*. Inauguraldissertation zur Erlangung der Doktorwürde vorgelegt der Philosophischen Fakultät der Rheinischen Friedrich-Wilhelms-Universität zu Bonn. Bonn 1995.
- RUPP 2005: Rupp, C.: *Das langobardische Gräberfeld von Nocera Umbra I. Katalog und Tafeln*. Ricerche di Archeologia Altomedievale e Medievale 31. Firenze 2005.
- SÁGI 1963: Sági K.: *A vörsi langobard temető újabb ásatási eredményei*. *Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 1 (1963) 39–80.
- SÁGI 1964: Sági, K.: *Das langobardische Gräberfeld von Vörs*. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16 (1964) 359–408.
- SÁGI 1991: Sági K.: *Egy VI. századi keszthelyi temető és mondanivalója a „Keszthely-kultúra” etnikuma szempontjából (Keszthelyer Friedhof aus dem 6. Jahrhundert und dessen Bedeutung bezüglich des Ethnikums der „Keszthely-Kultur”)*. *Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 2 (1991) 113–141.
- SASSE 2000: Sasse, B.: *Westgotische Gräberfelder auf der Iberischen Halbinsel am Beispiel aus El Carpio de Tajo (Torrijos, Toledo)*. Madrider Beiträge 26. Mainz 2000.
- SASSE 2001: Sasse, B.: *Ein frühmittelalterliches Reihengräberfeld bei Eichstetten am Kaiserstuhl*. Forschungen und Berichte zur Archäologie in Baden-Württemberg 75. Stuttgart 2001.
- SEOBE NARODA 1962: Dimitrijević, D. – Kovačević, J. – Vinski, Z.: *Seobe naroda. Arheološki nalazi jugoslavenskog podunavlja*. Zemun 1962.
- SERAC SIN 1936: Seracsin, A.: *Das langobardische Reihengräberfeld von Schwechat bei Wien*. *Mannus* 28 (1936) 521–533.
- STARE–VINSKI 1980: Stare, V. – Vinski, Z.: *Kranj. Nekropola iz časa preseljevanja ljudstev*. Katalogi in Monografije 18. Ljubljana 1980.
- SVENSSONOVÁ 2002: Svenssonová, M.: *Populace časně merovejského období v oblasti severně od středního Dunaje*. Přírodovědecká Fakulta Masarykovy univerzity v Brně, Katedra antropologie. Brno 2012.
- SVOBODA 1965: Svoboda, B.: *Čechy v době stěhování národů*. Monumenta archaeologica 13. Praha 1965.
- TEJRAL 1976: Tejral, J.: *Grundzüge der Völkerwanderungszeit in Mähren*. Studie Archeologického ústavu ČSAV v Brně 4:2. Praha 1976.
- TEJRAL 2002: Tejral, J.: *Beiträge zur Chronologie des frühmerowingischen Fundstoffes nördlich der mittleren Donau*. In: *Probleme der frühen Merowingerzeit im Mitteldonaunraum. Materialien des 11. Internationalen Symposiums „Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im nördlichen Mitteldonaungebiet“*. Grundprobleme der Frühgeschichtlichen Entwicklung im Mittleren Donaunraum 11. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2002, 313–358.
- TEJRAL 2005: Tejral, J.: *Zur Unterscheidung des vorlangobardischen und elbgermanisch-langobardischen Nachlasses*. In: *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9. Hrsg.: Pohl, W. – Erhard, P. Wien 2005, 103–200.

- TEJRAL 2011: Tejral, J.: Zum Stand der Langobardenforschung im Norddanubischen Raum. In: *Langobardische Gräberfelder in Mähren 1*. Hrsg.: Tejral, J. Brno 2011, 11–73.
- TEMPELMANN-MĄCZYŃSKA 1985: Tempelmann-Mączyńska, M.: *Die Perlen der römischen Kaiserzeit und der frühen Phase der Völkerwanderungszeit im mitteleuropäischen Barbaricum*. Römisch-Germanische Forschungen 43. Mainz 1985.
- TOMKA 1980: Tomka, P.: Das germanische Gräberfeld aus dem 6. Jahrhundert in Fertőszentmiklós. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 5–30.
- TOMKA 2005: Tomka, P.: Langobardenforschung in Nordwestungarn. In: *Die Langobarden. Herrschaft und Identität*. Forschungen zur Geschichte des Mittelalters 9. Hrsg.: Pohl, W. – Erhard, P. Wien 2005, 247–264.
- TOMKA 2008: Tomka P.: Langobard temető Gyirmót-Homokdombon. In: *Jöttek-mentek. Langobardok és avarok a Kisalföldön (Kiállításvezető)*. A Győr-Moson-Sopron Megyei Múzeumok Kiállításvezetője 3. Szerk.: Molnár A. – Nagy A. – Tomka P. Győr 2008, 32–43.
- VIDA 1999: Vida, T.: Veil pin or dress pin. Data to the question of Avar period pin-wearing. In: *Pannonia and beyond. Studies in Honour of László Barkóczi*. Antaeus 24. Ed.: Vaday, A. Budapest 1999, 563–574.
- VIDA 2002: Vida, T.: Heidnische und christliche Elemente der awarenzeitlichen Glaubenswelt. Amulette in der Awarenzeit. *Zalai Múzeum* 11 (2002) 179–209.
- VIDA 2018: Vida, T.: *A sztyeppei, a bizánci és a Meroving birodalmak között. Kulturális változások a Kárpát-medence nyugati felén a 6–7. században*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest 2018.
- VIERCK 1967: Vierck, H.: Ein Relieffibelpaar aus Nordendorf in Bayerisch Schwaben. Zur Ikonographie des germanischen Tierstils 1. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 32 (1967) 104–173.
- VON FREEDEN–VIDA 2007: von Freeden, U. – Vida, T.: Ausgrabung des langobardenzeitlichen Gräberfeldes von Szólád, Komitat Somogy, Ungarn. *Germania* 85 (2007) 359–387.
- VON SCHNURBEIN 1987: von Schnurbein, B.: *Der alamannische Friedhof bei Fridingen an der Donau (Kreis Tuttlingen)*. Forschungen und Berichte zur Archäologie in Baden-Württemberg Band 21. Stuttgart 1987.
- WERNER 1962: Werner, J.: *Die Langobarden in Pannonien. Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568*. München 1962.
- ZEMAN 1990: Zeman, J.: *Lochenice: z archeologických výzkumů na katastru obce*. Acta Instituti Praehistorici Universitatis Carolinae Pragensis: Praehistorica 16. Praha 1990.

CHRONOLOGICAL ISSUES, EXTERNAL RELATIONS, COSTUME
THE REVALUATION OF COSTUME OF JUTAS GRAVE 196 IN THE LIGHT OF
PANNONIAN LOMBARD AGE FEMALE BURIALS

RITA RÁCZ

The topic of my research is the revaluation and the analysis of the costume elements and the type of clothing in the Avar age cemetery Jutas (Veszprém country) Grave 196. The study details the elements of the young woman's costume: the bead necklace, the silver needle, the S-type brooch as well as the bow brooches. The Grave 196 was located in the northeastern part of the cemetery. According to the analysis of Nándor Fettich the burial fit within a row of graves and could be connected chronologically to the cemetery. The W–E oriented grave's dimensions are typical in the Lombard age in the Middle Danube region: 3.6 m deep,

2 m long and 1.8 m wide. The buried woman wore a necklace with 23 monochrome opaque glass beads and 3 gold beads around her neck, a silver pin and an S-shaped brooch type Várpalota 19. on her chest and two bow brooches on her shoulders. Most of the finds (Várpalota 19. type S-brooch, silver pin and gold beads) can be dated to the second half and to end of the 6th century and to the beginning of the 7th century. One of the most striking finds is the gilded silver bow brooch pair. Its exact parallel is unknown in the Carpathian Basin, Western Europe, Italy and Scandinavia. The combination of the various goldsmith techniques, *cloisonné* and *en cabochone* gemstone inlays, and the use of wedge engraving techniques allude to the very colorful 5th century polychrome style. In contrast to 5th century goldsmiths, in the 6th century, as can be seen on the lombard bow brooches, almost only wedge-ornamentation was used. They often have the same motif. Due to the local interpretation of the animal style used by the Germanic peoples of the Middle Danube region (masks with gemstone inlays) and some motifs (crescent-shaped gemstone inlay, presence of inlays, decoration of the bow) the bow brooch is probably a local product. Its stylistic features do not help date, as most of the features date back to the late 5th century. The brooch could have been produced at any time during the 6th century, but given that it is a heavily worn (buttons, end of the foot plate) and repeatedly repaired (replacing bows and gemstones), it is not excluded that it was worn at the end of the 6th century. Not just the bow brooches, but type of wearing them (bow brooches on shoulders, small brooch on the chest) and the pin (on the chest) is unique in Pannonia in this era. An interesting aspect of the costume reconstruction of the Jutas Grave 196 that it is unlikely that the women to be covered her dress with bow brooches with other one, more probable that would rather wear a cloak with or without sleeves. In the eastern part of the Carpathian Basin, in the Tisza-Maros-Körös region, chronologically and regionally the closest parallel of a costume was found in 2014. An excavation at Hódmezővásárhely (Csongrád country) 437, Kutasi-dűlő V site revealed an early Avar cemetery from the 7th century. In the grave 11 was an adult woman with two bow brooches on her shoulders. The late survival of the 5th century „*peplos*” parallel to the early Avar period of the Carpathian Basin also can be observed in the 7th century in the Crimean Goth cemeteries. From the point of view of grave goods and costume elements in Hódmezővásárhely-Kutasi dűlő has more Avar features (earrings with star pendant, hand-crafted vessel) with some Germanic elements (wild boar tusk), but according to anthropological observations a tall, robust skeleton is typical German characteristic. The grave goods of a woman buried in a Jutas Grave 196 are typical of the Lombard era of the Carpathian Basin, such as the sword, the single-sided bone-comb and the jug with spout, although the latter appears in the early Avar period. Parallels of the costume elements (S-shaped brooch, silver pin, gold beads) are also found in the Lombard cemeteries, as well as in the 6th century Germanic material (some features of bow brooches). The model with two bow brooches on shoulders, although in two different regions but in similar cultural environment could be find. These are early Avar age cemeteries where the presence of Germanic finds can be grasped. During this period, the diversity (inhabitants, new arrivals) and formation of early Avar society was characterized by interactions from different directions (late antique, Merovingian, steppe, Byzantine). It is not surprising that the previously distinctive costume pattern is also being transformed, and new types of clothing and innovations may appear. In terms of cultural influences, the role of the Crimea is questionable, where the costume model was found at the same time as the Carpathian Basin.

LANGOBARD KORI LÓ ÉS LOVAS TEMETKEZÉSEK PANNONIÁBAN

SZÜCS MELINDA*

Kulcsszavak: *Meroving-kor; langobard, temetkezés, temető, rítus, ló, lószerszám, 6. század*

Absztrakt: *A Meroving-kori Európában általánosan elterjedt szokás a lovak vagy lószerszámok halott mellé helyezése, vagy az állat külön, önálló sírba temetése. Az európai leleteket két nagy gyűjtésből ismerhetjük (Michael Müller-Wille és Judith Oexle munkái), bár a kiadásuk óta eltelt időben jelentősen megnövekedett a jelenségek száma is.*

A Kárpát-medence területéről a szokást vizsgáló összefoglaló munka a korszak lósírajairól és lovas temetkezéseiről eddig még nem készült. Jelen munkámban a Dunántúli területek langobard korba datált, szakirodalomból ismert ló és lovas temetkezéseit gyűjtöttem össze.

A pannoniai területről 17 langobard kori temetőből ismerünk ló vagy lovas temetkezéseket, ezen temetők sírjai közt éppúgy vannak korai és késői temetkezések is, így megállapíthatjuk, hogy a szokás jelen van a langobardok pannoniai tartózkodásának teljes időszakában.

A ló és lovas temetkezések alapvető felosztása történhet aszerint, hogy az állatot magát temették-e el vagy csupán a lószerszámokat. A korszakból is-

mertek jelképes lovas temetkezések éppúgy, mint önálló lósírok és az emberi temetkezések mellett elhelyezett lócsontok is. Nehéz kutatni azt a kérdést, hogy a lovakat egészben vagy részben helyezik-e a sírba. Sajnos az irodalmi adatok nem mindig egyértelműek arról, hogy a lovat milyen állapotban találták a sírban, valamint a nagyarányú bolygatások is megnehezítik a kutatást.

A ló és lovas temetkezések pontosabb datálása igen nehéz feladat, főleg a melléklet nélkül önálló sírba temetett állatok esetében. Ahol vannak mellékletek ott is nehézkes az eltemetés idejének pontosítása, hiszen a lószerszámok esetében egy-egy tárgy típus hosszú ideig használatban volt.

BEVEZETÉS

A magyar szakirodalomban eddig még nem jelent meg olyan összefoglaló tanulmány, mely a lovas temetkezések szempontjából elemezné a langobard kori pannóniai leleteket. A nemzetközi szakirodalomban több átfogó munka is megjelent már az európai leletekről, azonban a legfrissebb tanulmány megjelenése óta is eltelt több mint három

évtized, ezért aktuálissá vált a témát újra megvizsgálni, figyelembe véve az azóta közlésre került szakirodalmat és tárgyi leleteket is. Munkám során összegyűjtöttem a pannóniai langobard kori leletanyagban a publikált ló és lovas temetkezéseket, és összevettem a nyugat-európai párhuzamokkal.

* Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Örökségvédelmi Igazgatóság, 1088 Budapest, Múzeum krt. 14–16, szucs.melinda@mnm.hu

KUTATÁSTÖRTÉNET

Az első átfogónak tekinthető tudományos munka a lószerszámok témaköréből 1893-ban készült el. Ebben Richard Zschille és Robert Forrer összegyűjtötték az előkerült lószerszámokat elsősorban a zablákra koncentrálnak az őskoriaktól kezdve egészen a 17. századból származókig. A „Die Pferdetränse in ihrer Formen-Entwicklung” címet viselő munka azonban nem kapott elég figyelmet a régészek részéről, ezért fordulhatott elő, hogy 1903-ban Alfred Schliz ismét összegyűjtötte a Meroving kori zablaleleteket, azonban a korábban említett két szerzőre való hivatkozás nélkül.

1949-ben Kurt Böhner az orsoy-i sírok közlése kapcsán ismét kutatni kezdte a Meroving kori lovas felszereléseket. Nem sokkal később, 1956-ban Joachim Werner a lovas nomád hagyatékkal való hasonlóságok között emelte ki a Meroving kori leletanyagban a lószerszámokat is.

Helga Dörge 1960-ban zablatispológiát állított össze, aminek segítségével azt próbálta bizonyítani, hogy ez a tárgytypus az avarokkal kerül a régióba, majd a langobard közvetítőkön keresztül jutott el nyugatra a használata. Azonban az elmélet alapját képező egyes tárgyak datálása bizonytalan, így maga az elmélet sem igazolható egyértelműen.

Peter Paulsen 1967-ben a niederstotzingeni temető közlésében létrehozott egy saját tárgytípológiát a temető leletanyagára alapozva, elkülönítette a karikás, oldalpálcás, valamint fogós zablákat. Ugyanebben az évben Rainer Christlein tipológiát és kronológiát állított össze az előkerült lószerszámokból. Munkájában nem elsősorban a tárgyakra koncentrált, hanem az elhunytak szociális helyzetére következtetett a mellékletként eltemetett lószerszámokból. Kidolgozott egy zablatispológiát, amelyben A-tól E-ig osztotta fel csoportokra a tárgyakat, ez a későbbi kutatásokban is gyakran megjelent.¹

1970-ben Michael Müller-Wille összegyűjtötte a ló temetkezéseket a soros temetők kultúrájának teljes elterjedési területéről, és részletesen elemezte az

egy-egy jelenségek elterjedési területeit. Munkájában az előkerült lócsontokra koncentrált, amelyek vagy önálló ló sírokból vagy emberi temetkezések mellékleteként eltemetett állatokból származtak. A lószerszámok közül munkájában csak azok jelentek meg, amelyek az eltemetett lovak mellett voltak.²

1976-ban Max Martin a basel-bernringi temető közlésében összeállított egy előkerülési térképet a Meroving kori lovas temetkezésekről.³

1984-ben Judith Oexle cikkében összefoglalta az addig megjelenteket a ló temetkezésekről, és elemezte az a kérdést, hogy a lovakat áldozati állatként, vagy mellékletként helyezték a sírokba.⁴ 1992-ben jelent meg a kutató monográfiája, amelyben összegyűjtötte a lószerszámokat az európai lelőhelyekről, amelyek Meroving-korra datálhatóak, valamint egy igen részletes zablatispológiát is kidolgozott.⁵

A magyar kutatásban a langobard kori lovas temetkezésekről Bóna István készített egy rövid összefoglalást 1993-ban. Munkájában összegyűjtötte a leleteket, de nem elemezte a jelenségeket. Az általa említett pannóniai leletek egy részénél saját ásatásainak a tapasztalatait is felhasználta, amik akkor még közöletlenek és részletesen nem vizsgált adatok voltak.⁶

Az utolsó megjelent munkák óta előkerült és publikált leletek száma fontossá teszi, hogy újra megvizsgáljuk a kérdést. Különösen igaz ez a pannóniai langobard leletanyagot vizsgálva, hiszen azóta került sor több olyan temető részletes közlésére, amelyek bár részben régi ásatásból származnak, és eddig csupán részleteiben, előzetes közlések szintjén voltak ismertek korábban. Szembetűnő ez, ha megnézzük az összefoglaló munkák térképeit. Müller-Wille munkájában hat, Oexle térképén nyolc pannóniai lelőhely található, saját gyűjtésében azonban 17 lelőhelyről szerepel 27 ló vagy lovas temetkezés.

¹ OEXLE 1992, 3.

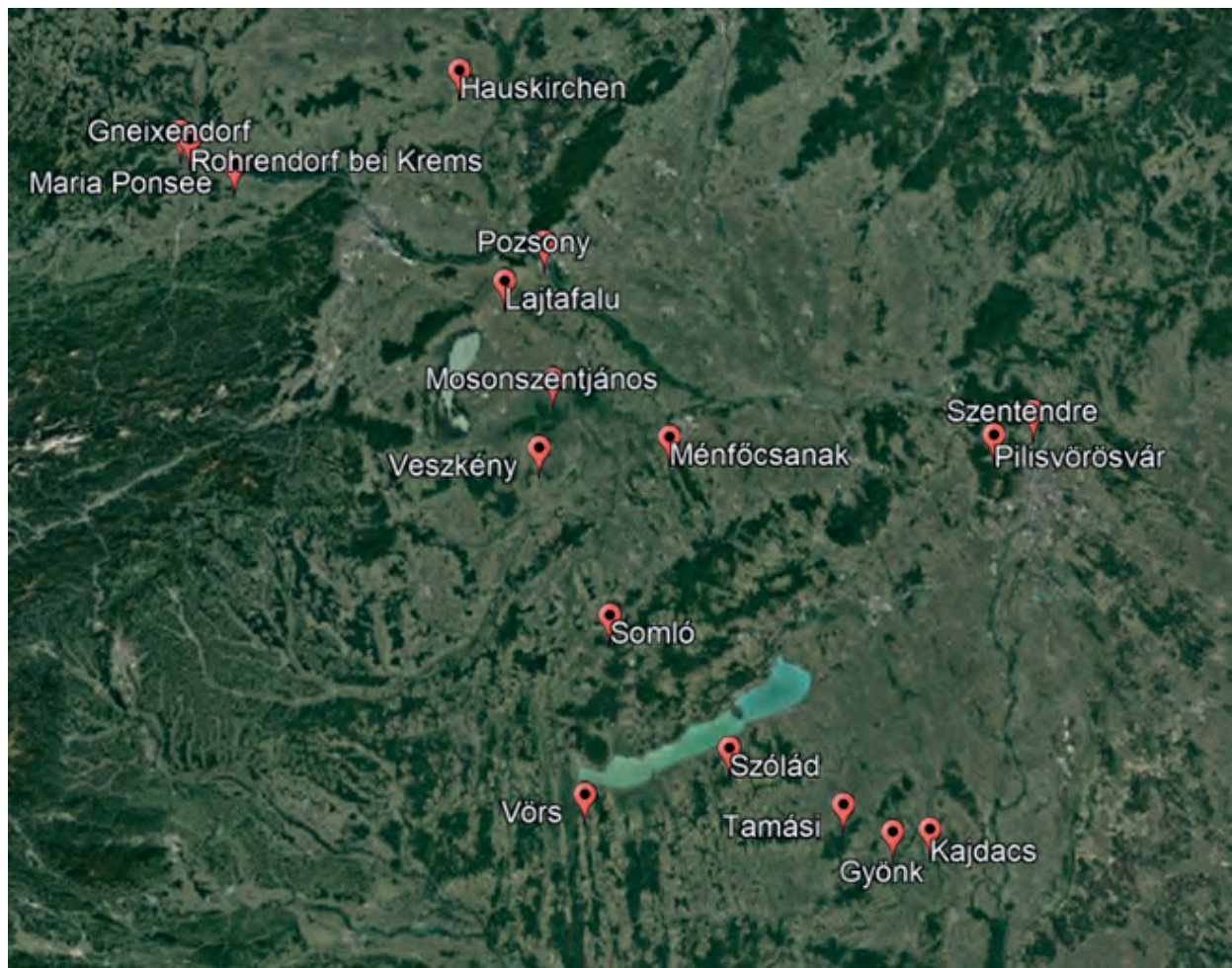
² MÜLLER-WILLE 1971.

³ MARTIN 1976.

⁴ OEXLE 1984.

⁵ OEXLE 1992.

⁶ BÓNA 1993, 130.

1. kép. Ló és lovas temetkezések pannóniai lelőhelyei
 Fig. 1. Horse and rider burials in Pannonia

LOVASTEMETKEZÉSEK PANNONIÁBAN

Az általam vizsgált témában az összegyűjtött leletek kis száma miatt átfogó statisztikai elemzés nem végezhető. Munkám során csak azokat az adatokat használtam fel, ahol az ásató megfigyelése vagy az irodalmi adat egyértelműen ló vagy lovas temetkezésre utal, tehát vizsgálaton kívül maradtak azok az esetek, ahol a lócsontok sírba kerülése egy esetleges utólagos bolygatás következményeként értelmezhetőek (1. kép).

A temetők és a ló és lovas sírok helyzete
 Pannónia területéről 17 temetőből ismerünk ló vagy lovas temetkezéseket. A lelőhelyek között mindkét temető típus képviselteti magát, a Vörs-Kajdacs-típusba összesen 5 (Gyöng-Vásártér,⁷ Kajdacs-Homokbánya,⁸ Tamási-Csikólegelő,⁹ Szólád,¹⁰ Vörs-Tótok dombja¹¹), miközben a Szentendre-típusba 12 helyszínt (Szentendre-Pannóniatelep,¹² Pilis-

⁷ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 26–30.

⁸ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 58–77.

⁹ BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 137–168.

¹⁰ FREEDEN–VIDA 2007.

¹¹ SÁGI 1964.

¹² BÓNA–B. HORVÁTH 2009, 93–136.

vörösvár,¹³ Somlyó-hegy,¹⁴ Hauskirchen,¹⁵ Maria Ponsee,¹⁶ Veszvény,¹⁷ Mosonszentjános-Kavicsbánya,¹⁸ Lajtafalu,¹⁹ Rohrendorf,²⁰ Gneixendorf,²¹ Pozsony-Oroszvár,²² Ménfőcsanak²³) sorolhatunk.

Általában egy temetőn belül egy ló vagy lovas temetkezés figyelhető meg. Azonban nem minden esetben tekinthetjük a temetőket teljesen feltártnak, valamint a szakirodalomban fellelhető adatok sem minden esetben nyújtanak támpontot a lelőhelyek pontos elhelyezkedéséről vagy a lelőkörülményekről. A pilisvörösvári, somlyó-hegyi, és veszvényi lelőhelyekről csupán részleges és bizonytalan információink vannak.

Négy olyan lelőhely ismert, ahol egynél több lovas temetkezésről tudunk, Kajdacs-Homokbányában két lósírt, Szentendre-Pannóniatelepen egy jelképes lovas temetkezést és két esetben lócsontokat, három jelenség található Maria Ponsee-ben, de a legtöbb, összesen négy Pozsony-Oroszvár területén.

Különleges esetnek számítanak a veszvényi és hauskircheni egymással sok ponton rokonságot mutató leletek. Mindkét helyen két eltemetett állatot feltételezhetünk, Hauskirchenben feltárássra kerültek a lovak vázai, Veszvényből csupán az előkerült két lószerszám garnitúra utal erre. Szintén kiemelendő, hogy nem két háts állatot, hanem egy kocsi elé fogatolható ló párt helyeztek az igen gazdagon eltemetett feltehetőleg nők mellé.²⁴

Az „egy-ló-egy-temető” tendencia megfigyelhető Európa többi részén is. A Michael Müller-Wille által összegyűjtött ló síroknál is a 287 temető több mint fele csupán egy lovat tartalmaz. Közép-Németországban figyelhető meg egy sűrűsödése azon temetőknek, ahol több lovat is elföldeltek a halottak mellé egy temetőn belül, de az egy lovat tartalmazó

temetők is a thüringek által lakott területen mutatnak nagyobb gyakoriságot.²⁵

A vizsgált temetőkben általában csontvázas temetkezési rítus szerint helyezték el halottjaikat, kivételt képez a kajdaci, ménfőcsanaki és a Tamásiban feltárt lelőhely, ahol bizonyítottan egy-egy birituális sírmezővel számolhatunk.

A temetők egykori teljes területéről és az összes sír pontos helyzetéről csak kevés szerencsés esetben van adatunk, így a ló vagy lovas temetkezések temetőn belüli helyzetéről csak korlátozott következtetéseket vonhatunk le. A részleges adatok arra utalnak, hogy általában a ló sírok a temetők kissé elkülönült részeiben vagy férfitemetkezések közelében találhatóak. Müller-Wille gyűjtésében 71 temetőben igazolható az izolált elhelyezkedése a ló síroknak. Ez a szokás gyakoribb Közép-Németországban és Észak-Hollandiában²⁶, Pannoniában nem figyelhető meg hasonló elkülönülése a ló síroknak.

Az általam vizsgált temetők közül összesen 8 esetben ismert a temetőterkép, és ez alapján 12 ló és lovas sír helyzete állapítható meg a temetőn belül. A szentendre-pannóniatelepi temetőt leszámítva a ló és lovas sírok a feltárt temetőrészek széleihez közel, 5 esetben a temető északi felében, míg Szóládon, Ménfőcsanakon és Kajdacson a temető déli felében találhatóak. Érdekes a Pozsony-Oroszvár esetében a 6. önálló lósír a temető szélén, míg a 116. ember és ló közös sírja a temető sírsoraiba illeszkedve, a többi sír között található. A szentendre-pannóniatelepi ló és lovas sírjai a feltárt temetőrész közepén helyezkedik el.

A ló és emberi temetkezések közti kapcsolat megállapítása sokszor nehézségekbe ütközik. Főleg az önmagában és melléklet nélkül eltemetett lovak

¹³ BÓNA 1956, 194.

¹⁴ BÓNA 1956, 197.

¹⁵ TEJRAL 2008, 70; OEXLE 1992, 298; ADLER 1969, 88.

¹⁶ MÜLLER-WILLE 1971, 214; OEXLE 1992, 300; ADLER 1969, 29.

¹⁷ GÖMÖRI 1987; NAGY 2007, 55–59.

¹⁸ BÓNA 1993, 158; MÜLLER-WILLE 1971, 135.

¹⁹ OEXLE 1992, 300.

²⁰ OEXLE 1992, 301.

²¹ ADLER 1970, 138.

²² SCHMIDTOVÁ–RUTTKAY 2008.

²³ VADAY 2015, 163.

²⁴ GÖMÖRI 1987, 116.

²⁵ MÜLLER-WILLE 1971, 124–127.

²⁶ MÜLLER-WILLE 1971, 138.

esetében az esetleges „gazda” vagy a személy, akinek útravalónak szánták az állatot, kilétének megállapítása nagyon esetleges. Ritka jelenség a lovas temetkezések esetében, hogy hamvasztásos temetkezésekkel álljanak közvetlen kapcsolatban.

A ló és ember közös sírgödörbe helyezés szokása inkább az alemann-bajuvár területeken, valamint kifejezetten a langobardoknál fordult elő, bár az alemannoknál időnként csak a ló fogát mellékeltek feltételezhetően amulett funkcióban.²⁷

Fontos kérdés, hogy kiknek jártak útravalóként a lovak a túlvilágra. Általános tendenciaként elmondható, hogy a ló és lószerszámok főleg férfi attribútumok, ritkábban kerülnek elő női elhunytak mellé helyezett állatok és tárgyak.²⁸ Judith Oexle nagyszabású gyűjtésében a női sírokban található lószerszám mellékleteket egyértelműen másodlagosan odahelyezett tárgyaknak tekinti. A sírokba kerülő zablák és veretek elemzéséből fakadóan, a férfi sírokkal ellentétben nem a funkciónak megfelelő helyen kerültek elhelyezésre, így inkább az amulett funkciót tartja valószínűbbnek, és nem a lovaglást.²⁹ Fontos megjegyezni azonban, hogy az elhunyt nemének meghatározása legtöbb esetben nem antropológiai vizsgálatokkal történt, hanem régészeti módszerekkel, sok esetben a mellékletek alapján.

A pannóniai anyagban a tizenhét jelenségből nyolc biztosan férfi elhunythoz tartozó lószerszámok és lócsontok (Gyöng-Vásártér 6, Szentendre-Pannóniatelep 7 és 34, Vörs-Tótok dombja 5,³⁰

Szólád 13, Maria Ponsee 9, 53, Lajtafalu), de ahol ezt a temetőterkép lehetővé teszi az önálló ló sírok közvetlen közelében is megfigyelhetünk fegyverrel és mellékletekkel ellátott férfi sírokat, amelyekkel feltételezhető a kapcsolat (Kajdacs 8. és 14. sírok esetében a 12. férfi sír, Szentendre-Pannóniatelep 47. esetében a 34. sír).

A női elhunytak melletti lovas vagy ló temetkezések az általam vizsgált területen csupán négy helyen feltételezhető (Tamási-Csikólegelő 10. sír, Ménfőcsanak 262. sír, Hauskirchen 13. sír, valamint Veszvény, bár ezt csak a Hauskircheni temetkezéssel mutatott párhuzama alapján tartják női sírnak). Ezek mindegyike lószerszámokat, kantárvereteket és díszeket tartalmaz, bár a hauskircheni példánál a ló tényleges eltemetése is megtörtént, és ugyanezt feltételezi a kutatás Veszvényben is a már említett hasonlóságok miatt. Ezen felül a rohrendorfi 15. sírban egy gyermeket temettek el, amelynek a neme nem meghatározható.

A Vörs-Tótok dombja lelőhelyen feltárt 5. lovas sír egy nő és egy férfi közös nyughelyeként szerepel a publikációban, azonban ez a vélemény mára nem állja meg a helyét, ugyanis az erősen bolygatott temetkezésben csupán a benne lévő csontfésű alapján gondolták a női jelenlétet. Az azóta előkerült leletek bizonyítják, hogy ez a tárgytípus férfitemetkezéseknek is részét képezi, így ez a megállapítása revízióra szorul. Sajnos a lelőhely nagy része rabolt, és a rablógödröket gondosan vissza is temették. Így jártak el az 5. lovas sírnál is.³¹

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK

Lovas temetkezések (1. táblázat)

A Meroving-kori Európában több változata is ismert a ló és lovas temetkezések szokásának. Alapvető felosztása történhet aszerint, hogy az állatot magát temették-e el vagy csupán a lószerszámokat. Ez utóbbit általában úgy értelmezhetjük, hogy a lovat jelképezve helyezik a sírba. A tényleges lovas

temetkezéseknek is több különböző fajtáját különíthetjük el aszerint, hogy az egész állatot, vagy csak részeit helyezték a sírgödörbe. Fontos kérdés még az is, hogy önálló sírba, vagy az emberi temetkezésekkel közös gödörbe temették-e el az állatot.

A pannóniai leletek esetében 5 helyen egyértelműen jelképes temetkezéssel számolhatunk, 2 további esetben csak feltételezhetjük. Emberi te-

²⁷ MÜLLER-WILLE 1971, 138–143.

²⁸ MÜLLER-WILLE 1971, 140.

²⁹ OEXLE 1992, 15.

³⁰ Ezt a temetkezést Heinrich-Tamáská Orsolya véleményét elfogadva férfi temetkezésként értékelem, vö. HEINRICH-TAMÁSKA 2008, 102.

³¹ SÁGI 1964, 389–391.

metkezéssel együtt talált lómaradványok 10 helyen biztosan, a veszkényi lelet esetében a párhuzam alapján sejthetjük. Önálló ló sírral 8 esetben számolhatunk.

Az önálló sírban eltemetett állatok legtöbb esetben egyesével és egészben kerültek eltemetésre, ritka kivételnek számít, ha több állatot helyeztek el. Ez a ritka jelenség a thüringek területén fordult elő gyakrabban,³² de például a hauskircheni temetőben bizonyítottan két lovat temettek egy női halott mellé, amelyeket nem háttal állatként, hanem fogatolt lovaként értelmezhetünk. Az ezzel közvetlenül

párhuzamba állított veszkényi temetkezés esetében a két szerszámgarbitúra szintén két eltemetett (fogatolt?) állatot feltételez.

Nem számít klasszikus értelemben a ló és lovas temetkezések soraiba, de különleges és ritka jelenségnek számít a Mosonszentjános-Kavicsbánya III. sírjában feltárt temetkezés, ahol a feldúlt ló vázon kívül egy zablával a szájában eltemetett szarvast is találtak. Ilyenre egyetlen párhuzam ismert Európából, Basel-Bernerring frank temető 44. sírja, ahol egy szarvastehén maradványai fekszenek.³³

1. táblázat. Lovas temetkezések típusai
Table 1. Types of the horse burials

Lovastemetkezés típusa	Lelőhely	Sírszám
Jelképes	Gyöng-Vásártér utca	6. (64)
	Maria Ponsee	53.
	Szentendre-Pannoniatelep	34.
	Tamási-Csikólegelő	10.
	Ménfőcsanak	262.
Jelképes?	Pilisvörösvár	
	Somlyó-hegy	
Ló és ember	Gneixendorf	
	Hauskirchen	13.
	Potzneusiedl / Lajtafalu	
	Maria Ponsee	9.
	Maria Ponsee	72.
	Pozsony-Oroszvár	116.
	Rohrendorf	15.
	Szentendre-Pannoniatelep	7.
	Szólád	13.
	Vörs-Tótok dombja	5.
Ló és ember?	Veszkény	
Lósír	Kajdacs-Homokbánya	14.
	Kajdacs-Homokbánya	8.
	Maria Ponsee	52.
	Mosonszentjános-Kavicsbánya	III.
	Bratislava-Rusovce / Pozsony-Oroszvár	120.
	Bratislava-Rusovce / Pozsony-Oroszvár	6.
	Bratislava-Rusovce / Pozsony-Oroszvár	164.
	Bratislava-Rusovce / Pozsony-Oroszvár	47.

³² MÜLLER-WILLE 1971,

³³ BÓNA 1993, 158; MÜLLER-WILLE 1971, 135.

A lovakról

Érdemes vizsgálni az eltemetett lovakat is. Sajnos csak kevés esetben készült az állatokról természet-tudományos vizsgálat. Nehéz általánosítani, de az adatok mégis azt mutatják, hogy főleg hímnemű állatokat temettek el és általában 4–10 éves korúakat. Ezt összegezve arra juthatunk, hogy jó kondícióban és legjobb lovaglási korában áldozták fel őket.³⁴ A pannóniai anyagból a vörsi lelet esetében került megjelölésre, hogy ott egy 4 éves mén feküdt a halott férfi mellett, a szóládi 13. sírban egy 5 éves állatot, míg a rohrendorfi 15. sírban egy idős csődör, vagy későn kasztrált heréltet temettek el.

Nehéz kutatni azt a kérdést, hogy a lovakat egészben vagy részben helyezik-e a sírba. Sajnos az irodalmi adatok nem mindig egyértelműek arról, hogy a lovat milyen állapotban találták a sírban, valamint a nagyarányú bolygatások is megnehezítik a kutatást. Azonban néhány tendencia megfigyelhető. Számos esetben például a teljes lovat koponya nélkül teszik a sírgödörbe. Ez a szokás leggyakrabban türing, szász és északi frank temetőikben van jelen, valamint a langobardok által használt sírmezőkben figyelhető meg, ám csak az itáliai területen jelenik meg ez a jelenség, igazodva a késő Meroving-kori divathoz. Az is előfordul, hogy a lócsontok csak bizonyos választékban jelennek meg, és főleg a koponya és végtagcsontok kerülnek be a temetkezésekbe. Ez esetlegesen utal arra, hogy az állatokat megnyúzva, csak a bőrét helyezték a sírba.³⁵ Európai leletek esetében főleg az oldalra fektetés szokása jellemző, ám néhol Közép- és Északnyugat-Németországban, valamint Hollandiában előfordulnak hasra fektetett állatok behajlított lábakkal.³⁶

A lefejezett lovak elterjedése a kései Meroving korra jellemző Judith Oexle véleménye alapján, az osteológiai adatok és az ütésnyomok szerint arra utalnak, hogy az állatot lefejezéssel végezték ki feltehetőleg a síron vagy benne. Szintén kifejti, hogy a koponya és végtagok sírba helyezése nem áll kapcsolatban a lefejezett lovakkal, sokkal inkább egy amulett funkció feltételezhető.³⁷

Az általam vizsgált ló temetkezésekben, ahol ez megállapítható általában a lovat az oldalára fektetve temették el, ez összesen négy alkalommal figyelhető meg. Nehezíti a kutatást az is, hogy ahol nem rendelkezünk képpel, csak leírással, ott nem sorolják fel tételesen, hogy a csontok az állat mely testtájából származnak.

Viszonylag gyakori jelenség, hogy az állatoknak csak a koponya részét bolygatják meg (például Kajdacs-Homokbánya 8. és 14.), feltehetőleg a sírablók az állattal együtt eltemetett lószerszámokra célirányosan ástak rá.

Sírfajták és tájolás (2. táblázat)

Általánosan elmondható, hogy a ló és lovas sírok egyszerű aknasírok, ritka kivételnek számítanak az ettől eltérő esetek. A főleg fa elemekből álló sírépítmények minden temetkezés tekintetében kiemelik a sírt, de ugyanezt a szerepet töltik be a lovak vagy lószerszámok eltemetése is.³⁸

Az általam vizsgált leletanyagban 8 lelet esetében van utalás különböző deszka vagy fa építményekre, ezek közül 4 koporsó, mind a deszkából ácsolt, mind a rönkből kivájt változat ismert. A hauskircheni 13. sír deszkával fedett sír és a Szentendre-Pannóniatelep 34. sír Totenhaus-a kiemelkedik. Mindkét jelenség kizárólag gazdagon eltemetett halottakkal kapcsolatban ismert. A hauskirchenihez hasonló deszkafedést sejthetünk a Gyöng-Vásártér utca 6. sírjánál, ahol a deszkakoporsó mellett a sír formáját padkásra alakították ki. A ménfőcsanakai 262. sírban a famaradványok vagy koporsó vagy sírépítmény meglétére utalnak, ám ennek pontos típusa nem állapítható meg.

Hasonlóan rangos temetkezés a Szentendre-Pannóniatelep 7. sír kőládában eltemetett halottja, akit Bóna István adaling rangúnak határoz meg.³⁹ A sír kőládáját faragott római kövekből állították össze, bár a bolygatás miatt ennek mérete és alakja nem rekonstruálható. Az egyikén egy bevéselt latin kereszt díszítés is megfigyelhető.⁴⁰

³⁴ MÜLLER-WILLE 1971, 129–130; OEXLE 1984, 141.

³⁵ MÜLLER-WILLE 1971, 130.

³⁶ MÜLLER-WILLE 1971, 128.

³⁷ OEXLE 1984, 141–144.

³⁸ MÜLLER-WILLE 1971, 128; OEXLE 1984, 138.

³⁹ BÓNA 1976, 67.

⁴⁰ BÓNA–B. HORVÁTH 2009.

Érdekes temetkezési szokást figyelhetünk meg a Szóládi 13. lovas és 12. sírok kapcsán. A férfi és fiú sírja körül egy körárkot ástak, aminek a szokása a 6. század első harmadában terjedt el.⁴¹

Egyedi jelenségről értesülhetünk a veszkényi lelet kapcsán. Bár a lelőkörmények igen kétségesek, Bóna István egy halomsírt feltételez, ez azonban nem igazolható.⁴²

Tájéolás tekintetében azokat a sírokat, ahol az emberi temetkezéssel egy gödörben temették el

a lovat, ott a sírgödör tájolását a temetőben uralkodó tájolási irányoknak megfelelően rendezték. Azonban a temető térképeket megnézve kitűnik, hogy az önálló ló sírokat is az általános irány szerint fordítják. Az irányok Közép-Németországban Ny–K vagy K–Ny, de északabbra az É–D és D–É tájolás gyakoribb.⁴³ A langobard temetők e tekintetben is a közép-német területtel mutatnak rokonságot, vagyis halottaikat, mind a lovakat, mind az embereket Ny–K tájolás szerint temetik el.

2. táblázat. Sírépítmények és koporsók típusai
Table 2. Grave buildings and coffins

Sírépítmény típusa	Lelőhely	Sírszám
Deszka koporsó	Gyöng-Vásártér utca	6. (64)
Deszkával fedett	Hauskirchen	13.
Fakoporsó	Szólád	13.
Halomsír?	Veszkény	
Kőkoporsó	Szentendre-Pannoniatelep	7.
Rönkkoporsó	Tamási-Csikólegelő	10
Totenhauz	Szentendre-Pannoniatelep	34.
Nem ismert	Gneixendorf	
	Kajdacs-Homokbánya	14.
	Kajdacs-Homokbánya	8.
	Lajtafalu	
	Maria Ponsee	53.
	Maria Ponsee	9.
	Maria Ponsee	72.
	Maria Ponsee	52.
	Ménfőcsanak	262.
	Mosonszentjános - Kavicsbánya	III.
	Pilisvörösvár	
	Pozsony-Oroszvár	116.
	Pozsony-Oroszvár	6.
	Pozsony-Oroszvár	164.
	Pozsony-Oroszvár	120.
	Rohrendorf	15.
	Somlyó-hegy	
Szentendre-Pannoniatelep	47.	
Vörs-Tótok dombja	5.	

⁴¹ FREEDEN–VIDA 2007, 366–370.

⁴² BÓNA 1993a. 161.

⁴³ MÜLLER-WILLE 1971, 128.

Mellékletadás

A mellékletadás szokásainak kutatását célszerű két külön részre osztani aszerint, hogy a ló vagy lovas mellé tett mellékletként szánt tárgyakat, vagy a mellékletként sírba került lószerszámokat vizsgáljuk.

Sajnos az előbbi témakör kimaradt az egész Európát összefogó tanulmányokból, így csupán a pannóniai anyag tárgyainak bemutatását és összegzését lehet elvégezni. Bár a leletek száma kevés, fontos megjegyezni, hogy a mellékelt tárgyak beleillenek a langobard kori temetkezések általános melléklet anyagába.

3. táblázat. Fegyverek és típusaik
Table 3. Weapons

Fajta	Lelőhely	Sírszám	Típus
„Teljes fegyverzet”	Potzneusiedl / Lajtafalu		
Lándzsa	Maria Ponsee	53.	döfő lándzsa és lándzsa
	Maria Ponsee	9.	két darab
	Pilisvörösvár		
	Somlyó-hegy		
	Vörs-Tótok dombja	5.	papuccsal együtt
Nyílhegy	Somlyó-hegy		
Pajzs	Gyönk-Vásártér utca	6. (64)	pajzsfogó
	Gyönk-Vásártér utca	6. (64)	pajzsdudor
	Maria Ponsee	9.	pajzsdísz
	Maria Ponsee	53.	pajzsdísz
	Pilisvörösvár		pajzsdudor
	Szentendre-Pannoniatelep	34.	pajzsgomb
	Vörs-Tótok dombja	5.	pajzsfogó
	Vörs-Tótok dombja	5.	gombos típusú pajzsdudor
Sax	Maria Ponsee	9.	
Spatha	Maria Ponsee	53.	tokszájveret
	Szólád	13.	spatha penge darab
	Szólád	13.	tok
Tőr	Gyönk-Vásártér utca	6. (64)	
Kard	Pilisvörösvár		kétélű, piramisalakú végződéssel

Tárgyi mellékletek

Legnagyobb számban a lovas temetkezések mellett a fegyvermellékletek fordulnak elő (3–4. táblázat). Gyűjtésében összesen 22 tárgy szerepel, 9 jelenségből. Ezek közül 5 jelképes lovas temetkezés, és 4 tényleges ló temetkezés, ezek emberi temetkezéssel egy gödörben található lócsontok. A Lajtafalu lelőhelyen előkerült temetkezés esetében a fegyverek tételes felsorolása nem ismert, a publikáció „teljes fegyverzetű” halottat említ. A sírban feltételezhetünk pajzsot, lándzsá(ka)t és vágófegyvert.

Legnagyobb számban a pajzsszerelékek képviselik magukat, összesen 6 pajzshoz, 8 tárgy tartozik, a Gyönk-Vásártér utca 6. és a Vörs-Tótok dombja 5. sírban mind a pajzsdudor, mind a pajzsfogó megtalálható. Vágófegyverek közül egy-egy darabot ismerünk kard, *sax* és tőr megjelöléssel, valamint két példánya ismert a *spatha*nak, a szóládi 13. sír példánya feltehetőleg tokjával együtt került a sírjába, a Maria Ponsee 53. sírban azonban csak a tokszájveret utal a *spatha* jelenlétére. Lándzsákból 5 lelőhelyről 7 darabot ismerünk, míg a távolsági fegyvereket a Somlyó-hegyről származó nyílhegy reprezentálja.

4. táblázat. Fegyverek kollekciónk szerint
Table 4. Weapon collections

Lelőhely	Sírszám	Fajta	Típus
Gyöng-Vásártér utca	6. (64)	pajzs	pajzsdudor
	6. (64)	pajzs	pajzsfogó
	6. (64)	tőr	
Lajtafalu		„teljes fegyverzet”	
Maria Ponsee	9.	pajzs	dísz vasból
	9.	lándzsa	két darab
	9.	sax	
	53.	pajzs	pajzsdísz
	53.	lándzsa	
	53.	dőfőlándzsa	
Pilisvörösvár		spatha	tokszájveret
		pajzs	pajzsdudor
		kard	kétélű, piramisalakú végződéssel
Somlyó-hegy		lándzsa	
		nyílhegy	
Szentendre-Pannoniatelep	34.	pajzs	pajzsgomb
Szólád	13.	spatha	spathapengedarab
	13.	spatha	tok
Vörs-Tótok dombja	5.	pajzs	gombos típusú pajzsdudor
	5.	pajzs	pajzsfogó
	5.	lándzsa	

A fegyverek kombinációit tekintve 7 helyen figyelhetünk meg együttesen előforduló fegyvertípusokat. Általában a pajzs-lándzsa-vágófegyver kombinációt tekinthetjük teljesnek, ezt Maria Ponsee 9. és 53. sírjában, valamint a pilisvörösvári és feltételezhetően a Lajtafalu lelőhelyen teljesen megtalálhatjuk. Előfordul pajzs-tőr kombináció Gyöng-Vásártér utca 6. sírban, nyílhegy-lándzsa a somlyó-hegyi, pajzs-lándzsa kombináció Vörs-Tótok dombja 5. sírjában.

Használati tárgyak széles köre található meg a temetkezésekben (5. táblázat). Legnagyobb számban késeket mellékelnek a halottak mellé, összesen 6 lelőhelyről több darab, 3 olló és 2 orsógomb, valamint egy-egy csiholó, köszörűkő, mérleg, takácskés és tűzkő. Különlegesnek számít a szóládi sír mérlege, amelyből egy bizánci súly és a mérleg serpenyője maradt fenn, ami igen ritka a pannóniai langobard leletanyagban.

Előfordulnak a sírokban különböző méretű csatok, összesen 5 darab ismert (Gyöng-Vásártér utca 6. (2 db), Maria Ponsee 72, Pilisvörösvár, Tamási-Csikólegelő 10). Ezek funkciójának meghatározása nem lehetséges, hiszen a bolygatás gyakran kimozdítja a tárgyakat eredeti rendeltetési helyükről. A Gyöng-Vásártér utca 6. sírban feltételezik az egyik szögletes karikájú példányról, hogy lábbelihez tartozó cipőcsat. A pilisvörösvári darab egyszerű ovális karikával és téglalap alakú szíjszorítóval rendelkezik. Összesen 5 temetkezési helyről került elő fésű is, ezek mindegyike egyoldalú csontfésű (Hauskirchen 13, Maria Ponsee 9, Szentendre-Pannoniatelep 7, 34, Vörs-Tótok dombja 5.) A Szentendre-Pannoniatelep 34. sírban lévő példányról ismert, hogy 18,8 cm pont-kör és vésett vonalakkal díszített a szegcei azonban nincsenek meg. Ugyanezen temető 7. sírjában egy kis töredéke ismert a vasszeggel és bronz jelenlétére utaló zöld elszíneződéssel rendel-

kező fésűnek. A Vörs-Tótok dombja lelőhelyen előkerült példány szintén vésett vonalak és háromszög alakban elrendezett pont-kör motívummal díszített, szegecseinek helye jól kivehető.

Étel mellékletre utaló állati maradványok 5 lelőhelyen jelennek meg a sírokban (Hauskirchen 13, Maria Ponsee 9, 53, Szentendre-Pannóniatelep 34, Vörs-Tótok dombja 5). Előfordulnak a leletanyagban nem meghatározott állatcsontok, halszálkák és tojás is. Továbbá a Maria Ponsee 53. lelőhely gazdag leletei közt egy fa tál ezüst veretei mellett egy bronz edény is megtalálható az étel mellékelésének nyomaként.

Az étel vagy ital sírba helyezésének bizonyítékként is tekinthetjük a kerámiák mellékelését is, amire 6 lelőhelyről ismerünk példákat (Hauskirchen 13, Pilisvörösvár, Somlyó-hegy, Szólád 13, Vörs-Tótok dombja 5, Maria Ponsee 72). Ezek igen változatos formájúak, de Somlyó-hegy kivételével, egyesével jelennek meg a lelőhelyeken. A pilisvörösvári darab korongolt, a Vörs-Tótok dombja 5. sírből egy kézzel formált karcolt vonaldíszes bikónikus példány, a szóládi 13. sírből egy félgömbös aljú kisméretű besimított példány, Hauskirchen 13. sírjából egy *Rippengefäß* ismert.

Egyedi leleteknek számítanak a Tamási-Csikólegelő 10. sírjában talált vésett és poncolt díszkulcs-pár, a szóládi 13. sír érméje, egy csiholó Vörs-Tótok dombja 5. sírből, bár ez valószínűleg recens lelet. A viseleti tárgyak köre is ugyanilyen egyediséget mutat, egy üvegberakásos madárfejben végződő S-fibula pár és egy ezüst, a szélén pontozott szíjvég két szegeccsel Tamási-Csikólegelő 10. sírből, egy négyszögletes ezüst övveret Szentendre-Pannóniatelep 34. sírből. Az övveret vésett, 5 pár szegeccsel felerősített két szakálas emberfejet ábrázoló mintával ékített. Ékszer összesen két helyen került elő, Tamási-Csikólegelő 10. sírjából egy színes gyöngysorral felékszerezett dámát temettek el, amire a nyaka körül talált üveg, borostyán és karnéol gyöngyök utalnak. Szintén üveggyöngyöket találtak a Ménfőcsanak 262. sírban is, valamint egy vas szíjvég is a mellékletek közt szerepelt.

Több leletegyüttesből is ismerünk olyan tárgyakat, amelyek töredékességük és a bolygatás miatt nem meghatározható funkcióval rendelkeztek. Különböző fémdarabok, fémkarikák, és meghatározhatatlan veretdarabok összesen 4 sírből ismertek (Gyöng-Vásártér utca 6, Szentendre-Pannóniatelep 34, Szólád 13, Maria Ponsee 9).

5. táblázat. Használati tárgyak
Table 5. Tools

Fajta	Lelőhely	Sírszám
Csiholó	Gyöng-Vásártér utca	6. (64)
Kés	Gyöng-Vásártér utca	6. (64)
	Maria Ponsee	53.
	Ménfőcsanak	262.
	Rohrendorf	15.
	Somlyó-hegy	
	Tamási-Csikólegelő	10.
Köszörűkő	Maria Ponsee	9.
Mérleg	Szólád	13.
	Szólád	13.
Olló	Maria Ponsee	53.
	Maria Ponsee	72.
	Szentendre-Pannóniatelep	34.
Orsógomb	Hauskirchen	13.
	Tamási-Csikólegelő	10.
Takácskés	Hauskirchen	13.
Tűzkő	Szentendre-Pannóniatelep	34.

Nem tárgyi mellékletek

Több esetben figyelhető meg, hogy a ló vagy lovas sírokban nem csak tárgyakat, hanem más jellegű mellékleteket is eltemettek. Ide tartoznak a lovak mellett gyakran megjelenő kutyák. Ez a ritka szokás Közép- és Északnyugat-Németországban terjedt el, előfordult, hogy kettős vagy hármás ló temetkezések mellett is találtak kutyát. Megemlítendő, hogy ezek a szokások a langobardokra jellemzőek.⁴⁴ A ló és kutyá együttes jelenléte a vadászat jelképeként szerepelhet a sírokban.⁴⁵

Ezt a jelenséget figyelhetjük meg Maria Ponsee 52. 72. és Pozsony-Oroszvár 164. sírjában, ahol az eltemetett ló mellé egy kutyát is mellékeltek.

A ménfőcsanakai temető 262. sírjában két kutyát is eltemettek az elhunyt mellé, az egyik *in situ* helyzetben a sír ÉNY-i részén, a másik kicsavart pózban, feltehetőleg a sírrablás után a gödörbe visszadobva, a sír K-i felében. Külön érdekes, hogy ez a jelképes lovas temetkezés egy 40-50 éves nő temetkezése.

Lószerszámok mellékletként (6. táblázat)

A Meroving-kori Európában a lószerszámok sírba helyezése általános szokás volt. Ha megnézzük, hogy általában a sír mely területeire helyezik el ezeket, problémákba ütközhetünk. Sajnos kevés lelet esetében ismerjük a pontos kontextusát és leletkörülményeit. Oexle vizsgálata alapján a használatnak megfelelő helyen, vagyis emberi temetkezéseknél a halott jobb oldalára, azaz lóra való felszállásának megfelelően helyezik, míg ló sírok mellékletként sokszor az eredeti helyén, zablák az állat szájában vagy a fejhám részeként kerülnek elő.⁴⁶ A pannoniai anyagban, ahol ez megfigyelhető a halott bal oldalán kerültek elő, így Szentendre-Pannóniatelep 34. és Tamási-Csikólegelő 10. sírban, míg Gyöngyös-Vásártér utca 6. esetében a koporsón kívül a fej felőli résznél.

Fontos azonban megjegyezni, hogy a lovak mellett ritkán találhatóak meg a lószerszámok. Általában csak a zablát és a fejhámat figyelhetjük meg az állaton, nyeregge utaló adatok egész Európa terü-

letén csak nagyon ritkán jelennek meg.⁴⁷ Kutatási területünkön, 6 helyen ismert lószerszám és ló temetkezés egy jelenségen belül, de annak megállapítása, hogy felszerszámozva kerültek-e a lovak a sírba, a nagyfokú bolygatás miatt nem minden esetben lehetséges. A Vörs-Tótok dombja 5. sírban viszont a ló szájából került elő a zabla, így ott ténylegesen felszerszámozott állatot temettek el.

Érdekes kérdést vetnek fel a régészetileg nehezen kutatható természetes anyagból készült lószerszámok. Ugyanis annak megállapítása, hogy valóban szerszámzat nélkül temették-e el a lovakat, vagy csak fém alkatrészeket nem tartalmazó lószerszámokat használtak-e nem megállapítható a régészet napjainkban használatos eszközeivel.

Az ásatásvezető Sági Károly véleménye és megfigyelései alapján a Vörs-Tótok dombja temető 5. sírjában eltemetett lovat kantárral a nyakán temették el, de mivel csat nem tartozik a leletegyütteshez ezért feltehetőleg nyereg nem volt a sírba helyezett tárgyak között.⁴⁸

Lószerszám Pannoniában 31 lelet, 18 lelőhelyről került elő, 6 helyről a lovakkal együtt ismert (Hauskirchen 13, Maria Ponsee 9, Szőlád 13, Vörs-Tótok dombja 5, Lajtafalu, Rohrendorf 15). A szőládi és rohrendorfi zablát kivéve mindegyik egy zabla és a hozzá tartozó szíjazat eleme, Vörsről karika, Hauskirchenben szíjelosztó, karika és csat, Maria Ponseeben kantárveretek és csat is ismertek.

Az összes lelet közül 16 zabla van, ami az összes lelet fele. Csatok 3 helyről, csüngő csak Veszvényről, kantárveretek 3 helyről, karikák 2 helyről, nyeregge utaló csont veretek egy helyről, szíjelosztók 2 helyről, és szíjvég csak egy helyről ismertek.

Mint ahogy a fenti összegzésből is kitűnik, a leggyakoribb leletek a lószerszámok közül a zablamellékletek. Judit Oexle behatóan vizsgálta a tárgy típust és részletes tipológiát dolgozott ki rájuk. Az általa ismert 400 leletet két nagy formai csoportba különítette el. A karikás és oldalpálcás zablákat, az ún. fogós zablákat csak altípusként kezeli. Az oldalpálcás zablákat is tovább osztja három for-

⁴⁴ MÜLLER-WILLE 1971, 135.

⁴⁵ OEXLE 1984, 149.

⁴⁶ OEXLE 1992, 6.

⁴⁷ MÜLLER-WILLE 1971, 135.

⁴⁸ SÁGI 1964, 362.

mai variánsra. Általánosan jellemző mind a három típusra a kéttágú pofarúd.⁴⁹

A zabla mellékletek legkorábban az 5. század közepén jelennek meg nem lovas nomád környezetben. A soros temetők kultúrájának területén belül a közép-német, és thüring vidékeken, valamint az észak-pannoniai langobard temetőkben mutathatók ki nagyobb számban. A 7. században azonban áttevődik ez a súlypont a délnyugat-német, alemannok által lakott területekre, valamint Itáliai temetőkben is szép számmal kerülnek elő hasonló leletek. Ez az elterjedési kép nagy hasonlóságot mutat a tényleges lovas temetkezésekkel is.⁵⁰

A pannoniai leletanyagban megjelenő zablák között főleg a karikás zablatípus megjelenéséről tudunk. Maria Ponsee 9. és 53. sírjából ismert oldalpálcás zabla, amelyek mindegyike Judith Oexle tipológiája szerint az I. formai variánsba tartozik. De hozzá kell tenni, hogy az előkerült 12 leletből csak 6 esetben ismert a pontos leírás vagy a tárgyak rajza. Ezt a típust egész Európában a Meroving-kor teljes időszakában használják, és széles körben terjedt el.

Különlegesen szép példája a langobard kori ötvösművészetnek a veszkenyi lószerszám garnitúrák. Bóna István joggal nevezi ki ezt a leletegyüttest az I. germán állatstílus Duna-vidéki megjelenésében kulcsszerepet játszó tárgyakként, hiszen legjobb párhuzama a hauskircheni temető 13. sírja, de az ott található kifejtett I. állatstílussal díszített tárgyakat stílusfejlődésben a veszkenyi megelőzi. Ezen kívül ugyanő azonosítja a lelőhelyet hercegi temetkezésként, és a Hegykő-csoportot vezető személyiségnek tartja.⁵¹

A lelet előkerülési körülményeiről azonban sajnos csak nagyon kevés adattal rendelkezünk. Gömöri János 1987-ben utánajár a több múzeumban szétszóródott leletegyüttes eredetének. Az első tárgyak még 1901-ben kerülnek gróf Széchenyi Manó gyűjteményébe, majd 1904-ben Bella Lajos további tárgyakat szerez a Soproni Múzeumnak. 1929-ben

és 1930-ban további darabok jutnak a Szombathelyi Múzeumba és a Magyar Nemzeti Múzeumba. Bella Lajos az, aki lokalizálja a lelőhelyet a Veszkeny és Kapuvár közötti területen, egy homokdombon, ahol római tetőcserép darabokat és ló, valamint emberi csontokat is megemlíti. 1987-ben Gömöri bejárja a területet, de nem sikerült egyértelműen azonosítania a Bella által leírt helyet.⁵²

A terület maga stratégiaiilag igen fontos, itt található a mocsarakon átkelő egyik útvonal. Feltételezhető, hogy a környéket már a langobardok is centrumként kezelhették. A környezet állattenyésztésre kiválóan alkalmas, és mivel a langobardokat főleg állattenyésztő népként tartjuk számon valószínűleg ők is kihasználhatták ezt.⁵³

Gömöri munkájában nem csak a lelőhelyet vizsgálja, hanem beszámol Gegus Ernő szervetlen kémiai vizsgálatairól, amelyet több egykorú tárgyal együtt a veszkenyi lószerszámokon is elvégzett. A vizsgálatok eredménye szerint a veszkenyi leletegyüttes tárgyait egy mester készítette, és alapanyaga eltér a helyi késő római ezüsttermékekétől. Feltételezhetjük, hogy ezek a dísz tárgyak még a Pannoniába érkezés előtt készülhettek és az ezt készítő ötvös később tovább dolgozott a területen.⁵⁴

A tárgyak alapján két különálló garnitúrát lehet rekonstruálni, egy keskenyebb és egy szélesebb szíjazattal rendelkezőt. Abból, hogy nyeregbe utaló adat nem ismert, előfordulhat, hogy kocsihoz tartozó ígáslovak lehettek. Ugyanezt a jelenséget sejtik a hauskircheni női temetkezés esetében is. A jelenségnek jó párhuzama a thüring területen Erfurt-Gispersleben felárt kocsisír.⁵⁵

A tárgyak díszítésének elemzését Nagy Margit végezte el 2007-ben. Leírja, hogy az első garnitúrához az 1. csüngő és kereszt alakú szíjelosztók tartoznak, míg a másik szetthez a maszkos-állatalakos 2. csüngő és a gömbös szíjelosztó. Részletesen vizsgálta a leletek egyes díszítő elemeit, de általánosan elmondhatjuk, hogy az északról származó

⁴⁹ OEXLE 1992, 17.

⁵⁰ OEXLE 1984, 126–130.

⁵¹ BÓNA 1993a, 150–161; BÓNA 1976, 54–67.

⁵² GÖMÖRI 1987, 105–107.

⁵³ GÖMÖRI 1987, 107–110.

⁵⁴ GÖMÖRI 1987, 114–116.

⁵⁵ GÖMÖRI 1987, 117; TEJRAL 2009, 70.

Nydam-stílus és az I. germán állatstílus közti átmenet szerint ékítették a lószerszám garnitúrát.⁵⁶

A veszkényivel rokon Hauskirchen 13. sírban talált együttesekhez 2 darab zabla, kantárveretek, 8 db szíjelosztó karika és csat is tartozik. Mindemellett két ló csontvázát is feltárták az eltemetett halott nő mellett.

Igen ritka leletegyüttesnek számít a Maria Ponsee 53. sírjából származó oldalpálcás zabla, aranyozott bronz kantárveretek poncolt díszítéssel, 3 darab bronz pajzsos tövisű csat, ezüst szíjvég, valamint a legritkább tárgy a csont veretek, amelyek a nyereg részét képezték.⁵⁷

6. táblázat. Lószerszámok
Table 6. Horse harnesses

Fajta	Lelőhely	Sírszám	Típus
Csat	Hauskirchen	13.	
	Maria Ponsee	53.	bronz, 3 db, pajzsos tövisű
	Maria Ponsee	9.	bronzcsat
Csüngő	Veszkény		2 db
Kantárveret	Hauskirchen	13.	
	Maria Ponsee	53.	aranyozott bronz, ezüstszegecs poncolva
	Maria Ponsee	9.	
Karika	Hauskirchen	13.	kötőfékhez
	Vörs-Tótok dombja	5.	ovális kantárkarika
Nyereg	Maria Ponsee	53.	csontveretek
Szíjelosztó	Hauskirchen	13.	8 db
	Veszkény		kereszt és félgömb alakú
Szíjvég	Maria Ponsee	53.	ezüst
Zabla	Gyöng-Vásártér utca	6. (64)	karikás zabla
	Hauskirchen	13.	2 db
	Lajtafalu		
	Maria Ponsee	9.	oldalpálcás zabla, Oexle Form I.
	Maria Ponsee	53.	oldalpálcás zabla, Oexle Form I.
	Ménfőcsanak	262.	pofarúd darabok
	Mosonszentjános - Kavicsbánya	III.	
	Pilisvörösvár		karikás zabla
	Pozsony - Oroszvár	120.	
	Rohrendorf	15.	karikás zabla
	Somlyó-hegy		2 db
	Szentendre-Pannoniatelep	34.	karikás zabla
	Szólád	13.	
	Tamási-Csikólegelő	10	karikás zabla
	Veszkény		2 db
	Vörs-Tótok dombja	5.	karikás zabla

⁵⁶ NAGY 2007, 55–59.

⁵⁷ MÜLLER-WILLE 1971, 214; OEXLE 1992, 300; ADLER 1969, 29.

DATÁLÁS ÉS KRONOLÓGIA

A ló és lovas temetkezések datálása igen nehéz feladat, főleg a melléklet nélkül önálló sírba temetett állatok esetében. A mellékletek nagy része nem nyújt közelebbi támpontot, hiszen főleg a lószerszámok esetében egy-egy tárgy típus hosszú ideig használatban volt.

Nem lovas nomád vagy keleti germán környezetben, Európát tekintve a ló és lovas temetkezés szokása legkorábban az 5. század közepén jelenik meg Közép-Németországban. Az 5–6. században végig erős elbai germán, főleg thüring és langobard befolyás figyelhető meg a terjedésében. Széles körben az elterjedése a 7. században feltételezhető, valamint ekkor a lószerszámok sírba helyezése a lovaktól átvevődik az emberi temetkezések mellékleteként. Egyes peremterületeken, mint Izlandon és Skandináviában ez a 11. századig fennáll.⁵⁸

A langobardok körében nem csak Pannoniában él ez a szokás, hanem Itáliába is tovább viszik azt: Nocera Umbrában sok lószerszámot találtak a sí-

rokban, és a 38. sírban az ember mellett egy ló és egy kutyaváz is eltemetésre került.⁵⁹ Ezt a temetőt a langobard bevándorló generáció sírmezőjének tartják és főleg az első korszakból. 572 és 590 között sok a ló felszerelés a sírokban: például nyeregveretek az 5. sírban.⁶⁰ Hasonló jelenség Castel Trosinóban⁶¹ is megfigyelhető, valamint Spilambertóban az ott feltárt kis sírszámú temetőben két lefejezett ló sírját is feltárták.⁶²

Judith Oexle 1992-es monográfiájában külön fejezetet szentel az itáliai langobard anyagban megjelenő zablák vizsgálatára. Ebből a környezetből 34 zablát vesz vizsgálat alá, ezek az általa összeállított tipológia szerint az oldalpálcás zabláknak a II. és III. formavariánsaiba tartoznak. Csupán egyetlen közelebről nem ismert lelőhelyről tesz említést olyan karikás zabláról, mint ami a pannóniai leletanyagban túlnyomó többségben van. A legtöbb lelet Nocera Umbra és Castel Trosino lelőhelyeiről származik.⁶³

HITVILÁGI HÁTTÉR

A temetkezési szokások tekintetében a mögöttes hitvilágbeli tartalom megállapítása igen problémás terület. Főleg azon korszakok esetében, ahol az írott források kevés információt adnak az emberek kultikus és vallási életéről, rituáléiról és az ezek mögött húzódó mitológiai háttérről. Ez a Meroving-korra is igaz, hiszen a kereszténység mellett élő pogány kultuszokról kevés adatunk van. Csupán a jóval későbbi viking-kori sagákból következtethetünk vissza néhány korábbi, ógermán eredetű elemre.

Képi és írásos bizonyítékok alapján Ellmers Észak-Európában feltételez egyfajta lókultuszt. Ezek a B és C brakteátákon látható szarvtoldalékos ló szerű négylábú állatok, valamint a lovakra utaló rúnafeliratok. Képi ábrázolásokon szerepelnek

lovak, amint egymás ellen harcolnak, ami mögött egy a temetési szertartások során szerepet játszó ló viadalt láthatunk, bár ennek kevés a bizonyítéka.⁶⁴

A langobardok vallásáról keveset tudunk, bár írott források tanulsága szerint Alboin uralkodása alatt a kereszténység ariánus ága elterjedt.⁶⁵ Ennek némiképp ellent mondanak a lovas temetkezések megléte, hiszen a keresztény ideológia szerint a lovak feláldozása és eltemetése, sőt a húsának fogyasztása is pogány és bűnös cselekedet.

Az arianizmus sok esetben megengedőbb, mint a kereszténység más ágai, ezért tesz szert igen nagy népszerűsége a germán népek körében. Itt feltehetőleg sokkal inkább politikai döntésként értelmezhető a királyok, fejedelmek és vezetők szemszögéből a

⁵⁸ MÜLLER-WILLE 1971, 128–188; OEXLE 1984, 123.

⁵⁹ MÜLLER-WILLE 1971, 171.

⁶⁰ BIERBRAUER 2008, 126.

⁶¹ BIERBRAUER 2008, 131.

⁶² BREDÁ 2010, 91.

⁶³ OEXLE 1992, 82.

⁶⁴ MÜLLER-WILLE 1971, 188.

⁶⁵ BÓNA 1976, 78.

tételes vallások felvétele, mint a vallásos meggyőződés bizonyítékaként. Épp emiatt az egész társadalom minden rétege csak nagyon lassan, és csak részeiben

tér át az új vallásokra. A ló és lovas temetkezések a 7–8. századi leletek esetében még a pogány reprezentáció eszközeként értelmezhetőek.⁶⁶

A LÓ ÉS LOVAS TEMETKEZÉS SZOKÁSÁNAK KAPCSOLATRENDSZERE

A langobardok pannóniai tartózkodásuk alatt is sokrétű kapcsolatokat ápoltak a környező népekkel, különösképpen a rokonnak számító nyugat-európai germán népekkel. Ezek a kapcsolatok nem csak a tárgyak kereskedelmét-cseréjét jelentették, hanem kulturális szokások átvételében és terjedésében is szerepet játszhattak. A temetkezési szokások közül a ló és lovas temetkezések is sok hasonlóságot mutatnak a Nyugat-Európában a korszakban megfigyelhető rítusokkal.

Michael Müller-Wille az 5–11. századból Közép- és Nyugat-Európában összesen 287 soros temetőből gyűjtött össze ló temetkezéseket, amelyeknek ötöde Közép-Németországban, thüringek és szászok lakta területen található, valamint szintén nagy számban fordul elő Északnyugat-Németországban és Hollandiában. Koncentráció mutatkozik az Elba és a Weser alsó folyásánál.

Ezek a területek igen fontosak a langobardok szempontjából is, hiszen az Elba mentéről indulnak el vándorútjukra és minden bizonnyal kapcsolatokat tartanak fenn az itt maradt rokon népelemekkel. Történelmük során is érintkeznek más szomszédos, főleg germán népekkel. Azonban fontos megjegyezni, hogy a langobard területen a Cseh- és Morva-medencében, Nyugat-Magyarországon és Alsó-Ausztriában a Dunától északra egy jól beazonosítható csoportot alkotnak.⁶⁷

Közép- és Észak-Európában a ló maradványok nem csak temetőben, hanem telepeken és áldozó helyeken is jelen vannak. Gyakran más állatok maradványaival és egyéb tárgyakkal, eszközökkel, kerámiákkal, és fegyverekkel együtt mocsári és vízi áldozóhelyeken egyaránt. Ez utal arra, hogy igen megbecsült áldozati állatként tartották számon a lovakat, sőt magas az arányuk az áldozóhelyeken is,

Michael Müller-Wille véleménye szerint egyfajta ló kultuszra utal.⁶⁸

Ha a lószerszámok sírba helyezését vizsgáljuk, Judith Oexle az egész Meroving-kori Európából összesen 600 lelőhelyet gyűjtött össze, amelyek széles körben elterjedtek. Ezen szokás súlypontja is Közép-Németországban, a thüringek által lakott területre tehető.⁶⁹

Ha a két jelenséget együttesen vizsgáljuk, megállapíthatjuk, hogy a Meroving-korban a legnagyobb számban, valamint a legkorábban az elbai germán, így thüring és langobard népeknél jelenik meg – a nem lovas nomád vagy keleti germán környezetben – a ló ilyen megbecsült szerepe.

A szokás eredetének kutatása során több helyre is visszanyúlhatunk. Egyrészt feltűnő, hogy a nem lovas nomád vagy keleti germán népeknél az 5. századi hun hullám után jelenik meg a szokás. Ez utalhat arra, hogy a beáramló népek hatására veszik át a reprezentáció ezen formáját. Másrészt figyelembe kell vennünk, hogy a Dél-Baltikumban már a császárkorban megjelenik a ló mellékelésének szokása. Innen is származhatott az ismerete a szokásnak.⁷⁰

A langobardok vándorlásuk során és sokrétű diplomáciai kapcsolatuk által igen széles kapcsolati bázissal rendelkeztek. Ennek egyik folyamánya a kereskedelmi kapcsolatokon keresztül érkező tárgyak, valamint a kulturális szokások cseréje. Azonban egy fontos tényezőt figyelembe kell venni. A Meroving-korban egész Európában egy viszonylag egységes kulturális kör jön létre, hasonló tárgyi kultúrával és szokásrendszerrel, amelyet összefoglalva soros temetők kultúrájának nevezhetünk.

Ha a közvetlenül szomszédos gepidákat nézzük, náluk is megjelenik a lószerszámok és lovak sírba helyezéseinek szokása, bár igen ritkán.

⁶⁶ DIE ALEMANNEN 435.

⁶⁷ MÜLLER-WILLE 1971, 122–124.

⁶⁸ MÜLLER-WILLE 1971, 180–182.

⁶⁹ OEXLE 1992, Beilage 4.

⁷⁰ MÜLLER-WILLE 1971, 176.

A gepida temetőket lovas és ló temetkezések tekintetében csak az erdélyi szállásterületen vizsgálták. Az itt lévő soros temetőkben előforduló ló sírokat Dobos Alpár az avar foglalás utánra keltezi, bár előfordulhat, hogy ezen sírmezőket még korábban nyitották.

A területen önálló ló sírok jellemzőek, de előfordultak lócsontok emberi sírokban. A csontok közül koponyák és fogak, valamint állkapcsok ismertek, ami jól beleillik a Meroving kori Európa szokásrendszerébe. Dobos Alpár véleménye szerint avar hatásra alakult ki ez a szokás és elavarasodott gepidákat sejt a szokás művelői között. Nem szabad elfelejteni azonban, hogy a gepidák nyugat felé, többek közt a langobardokkal is kapcsolatokat ápoltak.⁷¹

A gepidák a langobardokkal már a 6. század elején kapcsolatba kerülnek, amikor az utóbbi nép elfoglalja Pannoniát, így közvetlen szomszédokká válnak.⁷² A népcsoportok kultúrája eleve hasonló lehetett és a közös határ, valamint a hol háborús, hol békés kapcsolat ideje alatt feltételezhető, hogy sor kerülhetett kereskedelemre és egymás szokásrendszerének megismerésére, valamint egyes elemeinek átvételére.

Az soros temetők kultúrájának területén legkorábban feltehetőleg a thüringeknél jelenik meg a ló és lovas temetkezések szokása a langobardok mellett. A két nép közötti kapcsolat alapját az adja, hogy egy területről származnak, vagyis mindkét nép az elbai germánok körébe tartozik. De ezen felül történelmük során is szoros kapcsolat marad a két nép között, például 530 körül, amikor a frankok legyőzik a thüringeket egy thüring nemesi csoport a langobardokhoz menekül az írott források adatai szerint.

Ennek a kapcsolatnak a vetülete a régészeti anyagban is megmutatkozik. Több olyan tárgy is található langobard környezetben, amelynél a thüring eredet feltételezhető. Tamási-Csikólegelő temető kapcsán kifejezetten erős ez a sejtés, mint arra Bóna István rámutatott a 24. sír pajzsa párhuzamba hoz-

ható a naumburgi dóm egyik szobrán látható fegyverrel, azonban időben eltér, hiszen ez az ábrázolás a 13. századból származik.⁷³

Az 5. század végén és a 6. század elején a Morva- és Cseh-medencében, valamint Alsó-Ausztria területén újonnan érkező elbai germán hatások figyelhetők meg, amelyek mögött Jaroslav Tejral thüring hatást sejt. Nem csak a kerámiák között jelennek meg az elbai formák, hanem a fém ékszerek között felfedezhetjük a thüring fibulák korai formáit, amelyek a később kifejlődő fogós fejű fibulák előképei. A besimított mintájú ún. thüring tál az egész „Feld” területén megtalálható. A langobard - thüring reláció egyik jeleként értelmezhető a mindkét népnél megfigyelhető a takácskésként azonosított eszközök, melyek a női síroknak karakterisztikus mellékletei.⁷⁴

Szintén az Elba mentén élő germán nép az alemannok. Azonban náluk csak kicsivel később és kisebb intenzitással jelenik meg a ló és lovas temetkezések szokása. Hozzájuk feltehetőleg a thüringektől jut el személyes kapcsolatok hatására. A területen a legkorábbi példa az 5. század második feléből származik Renningen temetőjéből, ahol egyértelmű thüring elemek is felfedezhetőek. Az 5–6. században a lovakat hámmal együtt temetik el, majd az európai tendenciákat követve a 600 körüli időktől a lovakat lefejezve helyezik a sírba, valamint a zablát immár nem a lóhoz, hanem a lovashoz mellékelik. A kettős ló sírok esetében feltételezik, hogy a thüringeknél megjelenő kocsisírok lehetnek az előképei, bár ez a szokás mind langobard, mind alemann területen ritka.⁷⁵

Még a leghíresebb európai lovas lelet, Childe- rich sírja kapcsán is felmerül a thüring hatás, ugyanis a frank király felesége thüring származású volt, és feltehetőleg kíséretével együtt érkezett, akik hozták magukkal szokásaikat.⁷⁶

A bajuvár nép esetében, akik mind a langobardokkal, mind a thüringekkel szomszédosak voltak, csak nagyon ritkán tudunk ló vagy lovas temetkezé-

⁷¹ DOBOS 2010, 377–389.

⁷² VIDA 2008, 73.

⁷³ BÓNA 1973, 364.

⁷⁴ TEJRAL 2008, 66–68.

⁷⁵ DIE ALEMANNEN 425.

⁷⁶ DIE ALEMANNEN 425.

sekről. Általában csak a leggazdagabban eltemetett férfiak sírjainál található meg a jelenség, különlegesen kiemelkedő példa a Regensburg-Bismarkplatzon feltárt négy lefejezett lovat is tartalmazó

temetkezés. Általában a lovakat lefejezték, a szerzámzatot vagy az állat vagy a lovas mellé helyezték. Néhány esetben a lovat kutya vagy sólyom is kísérte a temetkezésen belül.⁷⁷

ÖSSZEGZÉS

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a ló és lovas temetkezések változatos formában jelennek meg, valamint a langobard korszak teljes ideje alatt jelen vannak Pannoniában. A sírok közt megfigyelhetünk jelképes és tényleges lovas temetkezéseket is, ez jól beleillik az adott korszakban Európa szerte divatos temetkezési szokások körébe.

A langobárdok életében már Pannoniába érkezésük előtt fontos szerepet tölthettek be a lovak, és a

ló és lovas temetkezések szokását vándorlásuk során tovább vitték Itáliába is.

Többségében férfi elhunytak mellett jelennek meg lovak, vagy a lovaglással kapcsolatos tárgyak, azonban néhány esetben nőket is megillette ez a szokás. Az elhunytak mellé helyezett egyéb mellékletek nem térnek el a korszakban jellemző leletektől, és a rablások ellenére általában gazdagabban eltemetett személyeket sejtethetünk ezekben a sírokban.

IRODALOM

- ADLER 1969: Adler, H.: Maria Pensee. *Fundberichte aus Österreich* 9 (1966) 26–30. https://doi.org/10.1007/978-3-663-20497-8_5
- ADLER 1970: Adler, H.: Zur Ausplünderung langobardischer Gräberfelder in Österreich. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 100 (1970) 138–147.
- BIERBRAUER 2008: Bierbrauer, V.: Die Langobarden in Italien aus archäologischer Sicht. In: *Die Langobarden. Die Ende des Völkerwanderung. Katalog zur Ausstellung im Rheinischen LandesMuseum*. Hrsg.: Hegewisch, M. Bonn 2008, 109–151.
- BÓNA 1956: Bóna, I.: Die Langobarden in Ungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 7 (1956) 183–244.
- BÓNA 1973: Bóna I.: Longobardok nyomában (Egy régész életrajzából). In: *Évezredek hétköznapjai*. Szerk.: Szombathy V. Budapest 1973, 320–380.
- BÓNA 1976: Bóna I.: *A középkor hajnala. A gepidák és a langobardok a Kárpát-medencében*. Budapest 1976.
- BÓNA 1993: Bóna I.: Mosonszentjános-Kavicsbánya. In: *Hunok – Gepidák – Langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szerk.: Bóna I. Szeged 1993, 158.
- BÓNA 1993a: Bóna I.: Veszvény-, „Nagyhalom”. In: *Hunok – Gepidák – Langobardok*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 6. Szerk.: Bóna I. Szeged 1993, 161.
- BÓNA–B. HORVÁTH 2009: Bóna, I. – B. Horváth, J.: *Langobardische Gräberfelder in West-Ungarn*. Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 6. Hrsg.: Garam, É. – Vida, T. Budapest 2009.
- BREDA 2010: Breda, A.: *Il tesoro di Spilamberto: signori Longobardi alla frontiera*. Spilamberto 2010.
- DIE ALEMANNEN: *Die Alemannen. Ausstellungskatalog*. Hrsg.: Fuchs, K. Stuttgart 1997.
- DIE BAJUWAREN: *Die Bajuwaren. Von Severin bis Tassilo 488–788*. Hrsg.: Dannheimer, H. – Dopsch, H. München 1988.

⁷⁷ DIE BAJUWAREN 229–234.

- DOBOS 2010: Dobos A.: Az erdélyi soros temetők lovastemetkezései. *Molnár István Múzeum Kiadványai* 3 (2010) 377–404.
- GÖMÖRI 1987: Gömöri, J.: Das 'langobardische Fürstengrab' aus Veszkény. *Anzeiger des Germanischen Nationalmuseums* (1987) 105–119.
- FREEDEN–VIDA 2007: von Freeden, U. – Vida, T.: Ausgrabung des langobardenzeitlichen Gräberfeld von Szólád, Komitat Somogy, Ungarn. *Germania* 85 (2007) 359–384.
- HEINRICH-TAMÁSKA 2008: Heinrich-Tamáska, O.: Keszthely-Fenekpuszta zwischen Spätantike und Karolingerzeit. In: *Die Langobarden. Die Ende des Völkerwanderung*. Bonn 2008, 91–107.
- MARTIN 1976: Martin, M.: *Das fränkische Gräberfeld von Basel-Bernerring*. Basel 1976.
- MÜLLER-WILLE 1970–1971: Müller-Wille, M.: Pferdegrab und Pferdeopfer im frühen Mittelalter. *Berichte van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 20–21 (1970–1971) 119–248.
- NAGY 2007: Nagy M.: Állatábrázolások és az I. germán állatstílus a Közép-Duna-vidéken (Kr. u. 3–6. század) (*Tierdarstellungen und der germanische Tierstil I. im Gebiet der mittleren Donau [3.–6. Jahrhundert n. Chr.]*). Monumenta Germanorum Archaeologica Hungariae 5. Budapest 2007.
- OEXLE 1984: Oexle, J.: Merowingerzeitliche Pferdebestattungen – Opfer oder Beigaben? *Frühmittelalterliche Studien* 18 (1984) 122–172. <https://doi.org/10.1515/9783112417966-012>
- OEXLE 1992: Oexle, J.: *Studien zu merowingerzeitlichem Pferdegeschirr am Beispiel der Trensen*. Germanische Denkmäler der Völkerwanderungszeit Serie A. Band 16. Mainz 1992.
- POHL 2008: Pohl, W.: Die Langobarden – zwischen der Elbe und Italien. In: *Die Langobarden. Die Ende des Völkerwanderung*. Hrsg.: Hegewisch, M. Bonn 2008, 223–243.
- RUPP 2008: Rupp, C.: Das langobardische Gräberfeld von Nocera Umbra. In: *Die Langobarden. Die Ende des Völkerwanderung*. Hrsg.: Hegewisch, M. Bonn 2008, 168–193.
- SÁGI 1964: Sági, K.: Die langobardische Gräberfeld von Vörs. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 16 (1964) 359–408.
- SCHMIDTOVÁ–RUTTKAY 2008: Schmidtová, J. – Ruttkay, M.: Das langobardische Gräberfeld von Bratislava – Rusovce. In: *Kulturwandel in Mitteleuropa. Langobarden-Awaren-Slawen*. Hrsg.: Bemann, J. – Schmauder, M. Bonn 2008.
- TEJRAL 2008: Tejral, J.: Zur Frage langobardischer Funde nördlich der mittleren Donau. In: *Die Langobarden. Die Ende des Völkerwanderung*. Hrsg.: Hegewisch, M. Bonn 2008, 52–71.
- VADAY 2015: Vaday, A.: The langobard cemetery at Ménfőcsanak. *Antaeus* 33 (2015) 163–242.
- VIDA 2008: Vida, T.: Die Langobarden in Pannonien. In: *Die Langobarden. Die Ende des Völkerwanderung*. Hrsg.: Hegewisch, M. Bonn 2008, 72–89.
- VOSS 2008: Voss, H.-U.: Von Parum nach Pavia. In: *Die Langobarden. Die Ende des Völkerwanderung*. Hrsg.: Hegewisch, M. Bonn 2008, 35–51.

HORSE AND RIDER BURIALS IN THE MEROVING ERA FROM PANNONIA

MELINDA SZÜCS

The burying of the horses and the horse furnitures with the deads or in separeted graves are widespread habits in the Merovingian-era Europe. The findings from Western Europe are known from two studies (from Michael Müller-Wille and Judith Oexle), although the number of findigs increased significantly since their realease. In 1970 Michael Müller-Wille collect the horse burials from Europe in the migration period, and made a detailed analysis about the spread of certain phenomenas. His work focused on the horse burials and the horse bones from graves of dead persons, the horse furnitures was not involved in this research. In 1984 Judith Oexle made a summary about the horse and rider burials, and analyse the question, that the buried horses are grave goods or sacrafical animals. In 1992 Oexle made a monography, where she collected the horse furnitures from the Merovingian-era Europe, and she made a typologie for the bits. In the Karpatin basin I collected from the literature 17 graveyard from the langobard era, where are horse or rider burials. These graveyards has graves from the early and from the late langobard period too, so we can conclude that the habit is present in the total period of the langobard residence. The rituals and the findings of these burials are similar to the general habits in Pannonia, and they show connections to the other parts of Europe.

JUH FARTŐ, MINT ÉTELMELLÉKLET 6–7. SZÁZADI SÍROKBAN A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN ÉS KELET-EURÓPÁBAN

GULYÁS BENCE* – LŐRINCZY GÁBOR** – ANTON SZTROKOV***

Kulcsszavak: kora avar kor, temetkezési szokások, juh keresztcsont, Szivasovka-típusú temetkezések, Tiszántúl, Kelet-Európa

Absztrakt: 567 után egy olyan népesség települt le a Tiszántúlon, mely a temetkezési szokásaival elkülönült az ázsiai eredetű „avaroktól”. Ezek – például a K–Ny-i, ÉK–DNy-i tájolás, a padkás, a padmalyos és a fülkesírok használata, a részleges ló-, szarvasmarha- és kiskérődző vázák, valamint edények sírba helyezése – nem csak itt, hanem az 5–7. századi kelet-európai nomád jellegű sírokból is megfigyelhetők. Tanulmányunkban egy újabb kapcsolódási pontot, az ételmellékletként előkerülő juh keresztcsontok előfordulását vizsgáljuk.

BEVEZETÉS¹

A Kárpát-medencében 567 után letelepedett belső-ázsiai származású nomád avarok egy multikulturális államot hoztak létre. A sztyeppei vezetőréteg mellett régészetileg germán, romanizált és szláv csoportok is kimutathatók. Az avaroktól eltérő nagyállattartó pásztorközösségek is megjelentek a Kaganátusban, melyek a Tiszántúlon telepedtek le. A területről mintegy 240 lelőhely több mint 1700 sírja ismert. Ezek nem az anyagi kultúrájukban, hanem a temetkezési szokásaikban térnek el a belső-ázsiai csoportoktól, melyek a következők: a halottak K–Ny-i, ÉK–DNy-i, ritkábban É–D-i tájolása, a kétoldali padkás, padmalyos és fülkesírok (2. kép 1–3) nagy száma, a ló-, szarvasmarha- és juhbőrök mellékelése, azaz az állatoknak csak a koponyáját és lábvég csontjait helyezték a sírba. Az állatok bőrét az ún. csonkolásos módszerrel nyúzták le, azaz a *radius* és a *tibia* disztális végét ferdén kettéhasították. A halottak koponyája mögé edényeket, illetve a juh húsos részeit helyezték

ételmelléklet gyanánt.² A sírok jellemző mellékletei a maszkos és egyéb bizánci stílusú övveretek, P-alakú függesztőfüles kardok, piramiscsüngös fülbevalók és pipereeszközök (3. kép 1–8). A sírok keltezésében nagy szerepet játszanak a sírokból talált bizánci érme, melyek közül Heraclius solidusai fordulnak elő a legnagyobb számban. Ezek a közösségek nem egyenletesen telepedtek le a régióban, három nagyobb temető (Szegevár-Oromdűlő, Makó-Mikócsa-halom és Mokrin-Vodoplav-dűlő) mellett számos kisebb 3–25 síros temető részlet ismert. A Kárpát-medence többi részéhez képest nagyobb számban fordulnak elő magányos sírok. A Tiszántúlon a 6. század végén letelepült csoport temetkezési szokásainak legjobb párhuzamai Kelet-Európából ismertek. Az ÉK–DNy-i, K–Ny-i és É–D-i tájolás, a padmalyos és a padkás sírforma, a sírba helyezett lovak, szarvasmarhák és juhok koponyái és lábvégcsontjai, a fej mellé helyezett korongolatlan edények mindkét régióból adatoltak.³ Dolgozatunkban

* E-mail: gbence567@gmail.com

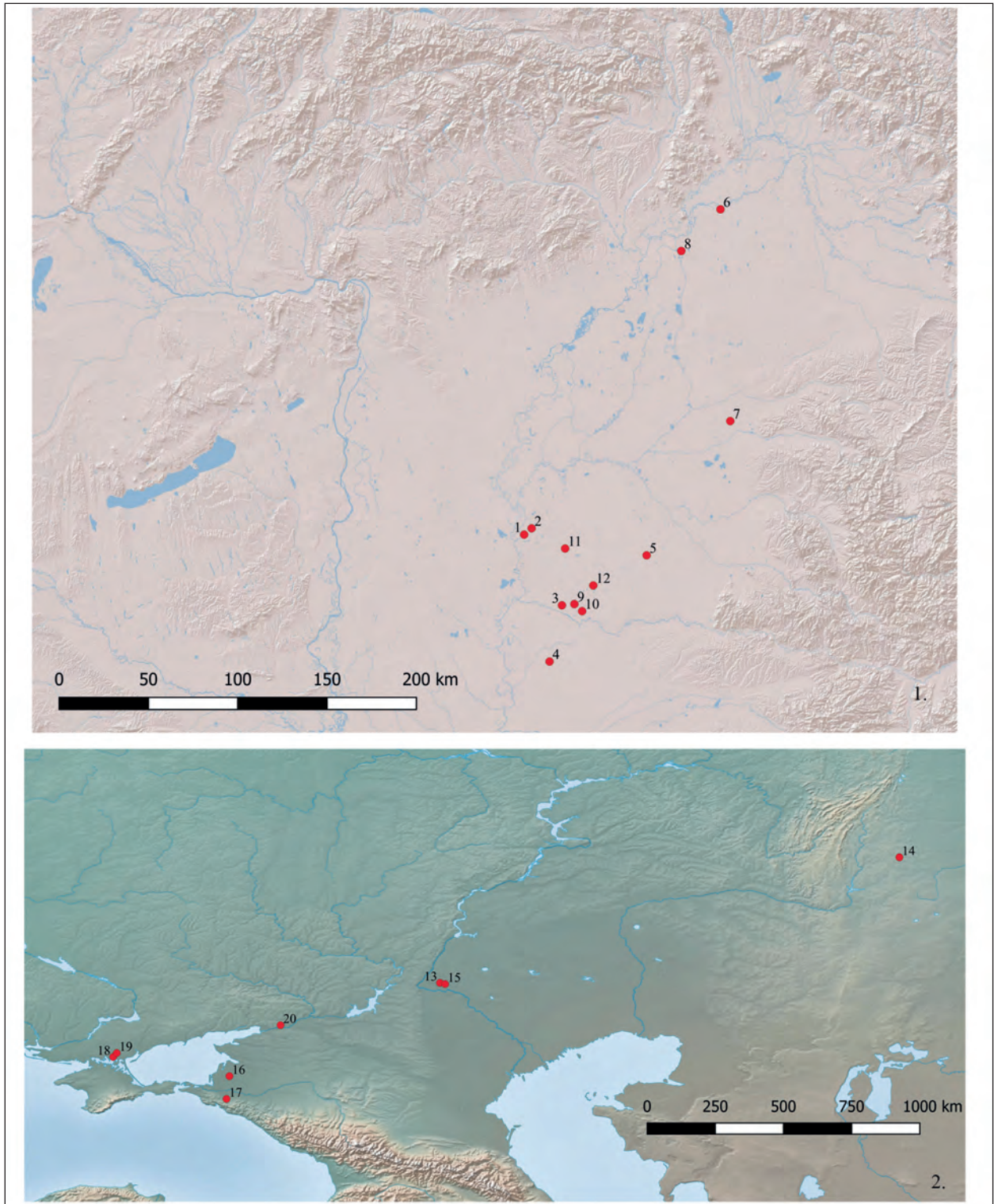
** E-mail: lorinczyg@gmail.com

*** Orosz Tudományos Akadémia, Régészeti Intézet. 117292 Moszkva, Dm. Uljanova utca 19. E-mail: anton-strokov@yandex.ru

¹ A cikk eredetileg oroszul jelent meg: Бенце Гуяш – Габор Лёринци – Антон А. Строкков: Курдюк овцы как заупокойная пища в захоронениях VI–VII вв. Карпатского Бассейна и Восточной Европы. In: Круглов, Е. В. – Лапшин, А. Ш. – Лапшина, И. Ю. (ред.): *Археология как жизнь: Памяти Евгения Павловича Мыскова*. Волгоград 2019, 117–139.

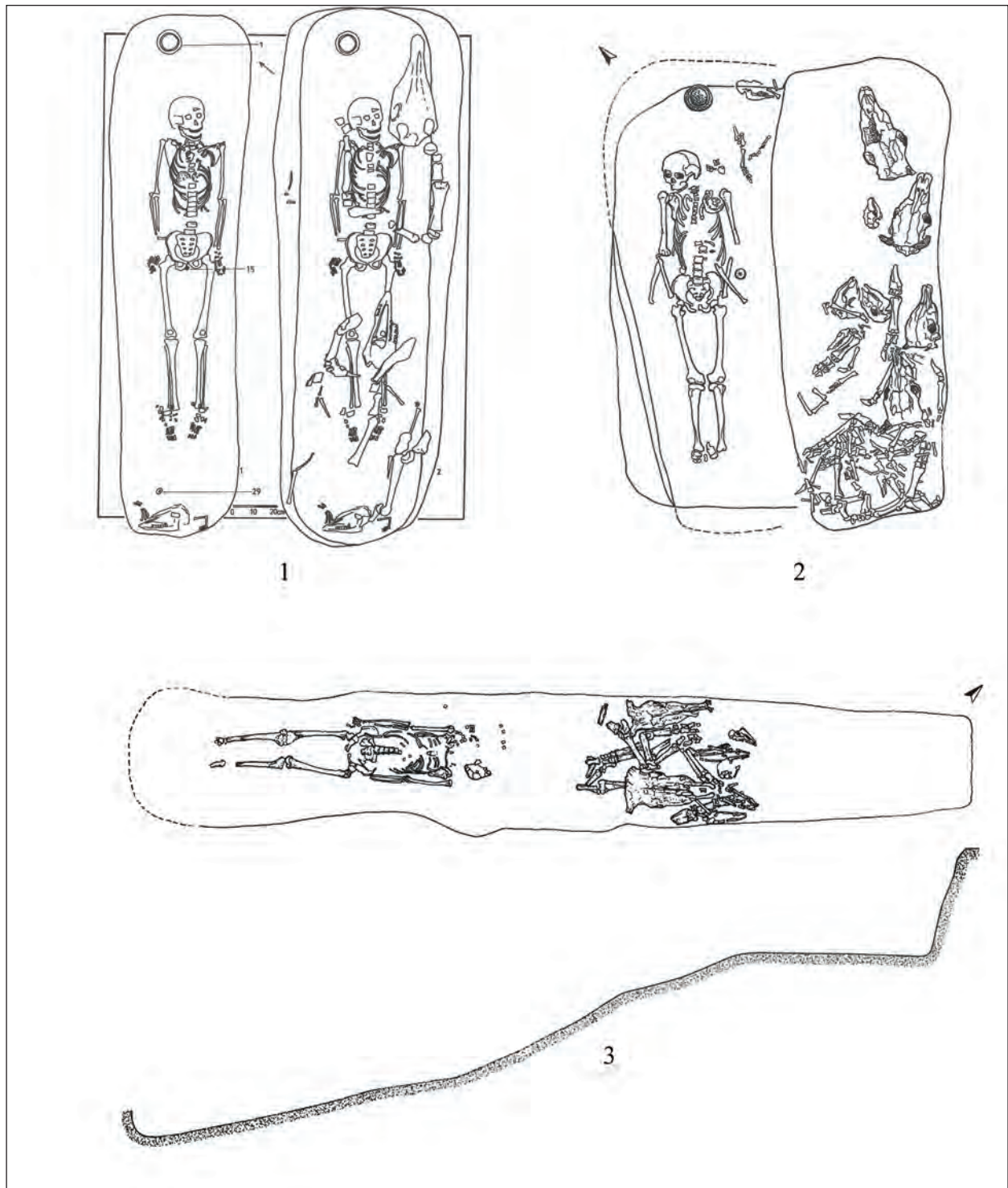
² LŐRINCZY 2017.

³ GULYÁS 2015.

1. kép. A cikkben említett lelőhelyek. 1: Szegvár-Oromdűlő; 2: Szegvár-Sápoldal; 3: Makó-Mikócsa-halom; 4: Mokrin-Vodoplav-dűlő; 5: Nagykamarás; 6: Tiszabercel-Vékás-dűlő; 7: Biharkeresztes-Lencsés hát; 8: Tiszavasvári-Kashalom-dűlő; 9: Apátfalva-Nagyút-dűlő; 10: Kövegy-Nagy-földek; 11: Székkutas-Kápolna-dűlő; 12: Pitvaros-Víztározó; 13: Leninszk; 14: Kamennij Ambar-5; 15: Carev; 16: Lebegyi IV; 17: Abinszk-3; 18: Szivasovka; 19: Szivasszkoje; 20: Rekonstruktor IV

Fig. 1. Sites, mentioned in the text. 1: Szegvár-Oromdűlő; 2: Szegvár-Sápoldal; 3: Makó-Mikócsa; 4: Mokrin; 5: Nagykamarás; 6: Tiszabercel; 7: Biharkeresztes; 8: Tiszavasvári-Kashalom-dűlő; 9: Apátfalva-Nagyút-dűlő; 10: Kövegy-Nagy-földek; 11: Székkutas-Kápolna-dűlő; 12: Pitvaros; 13: Leninszk; 14: Kamenny Ambar-5; 15: Tsarev; 16: Lebedi IV; 17: Abinszk-3; 18: Sivashovka; 19: Sivashskoe; 20: Rekonstruktor IV

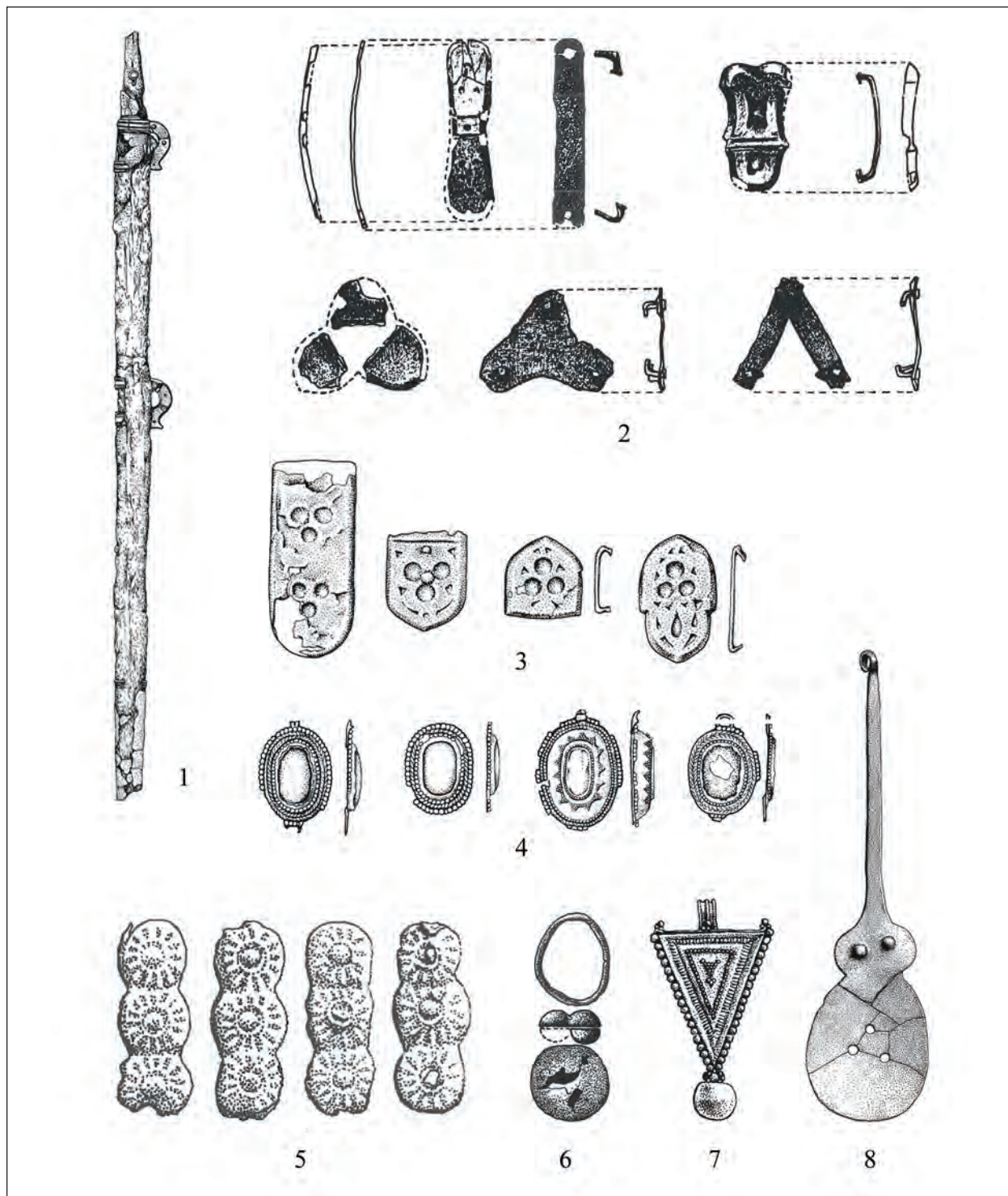

2. kép. Sírformák a Szegvár–oromdűlői temetőben. 1: 1. sír; 2: 187. sír; 3: 761. sír.

(1: LŐRINCZY 1992; 2–3: LŐRINCZY 2017 nyomán)

Fig. 2. Typical grave forms in the cemetery of Szegvár–Oromdűlő. 1: Grave 1; 2: Grave 187; 3: Grave 761.

(After 1: LŐRINCZY 1992; 2–3: LŐRINCZY 2017)

3. kép. A kora avar korra jellemző mellékletek a Tiszántúlon. 1: Szegvár-Sáppoldal 1. sír; 2, 4: Szegvár-Oromdűlő 1. sír; 3: Deszk-Ambrus 8. sír; 5: Kiszombor-E 17. sír; 6: Szegvár-Oromdűlő 761. sír; 7: Deszk-D 170. sír; 8: Deszk-T 3. sír.
(1: BÓNA 1979; 2: LŐRINCZY 1992; 3–4: GARAM 2001; 5: LŐRINCZY 2017; 6–8: LŐRINCZY–STRAUB 2003 nyomán)

Fig. 3. Typical grave goods from the Tiszántúl Region in the early Avar period. 1: Szegvár-Sáppoldal, Grave 1; 2, 4: Szegvár-Oromdűlő, Grave 1; 3: Deszk-Ambrus, Grave 8; 5: Kiszombor-E, Grave 17; 6: Szegvár-Oromdűlő, Grave 761; 7: Deszk-D, Grave 170; 8: Deszk-T, Grave 3.

(After 1: BÓNA 1979; 2: LŐRINCZY 1992; 3–4: GARAM 2001; 5: LŐRINCZY 2017; 6–8: LŐRINCZY–STRAUB 2003)

egy újabb szokáselem, a sírba helyezett, a keresztcsontból, az ágyék- és farokcsigolyákból álló juh

fartó Kárpát-medencei és kelet-európai előfordulását elemezzük.

JUH HOSSZÚFARTÓ MARADVÁNYAI SZEGVÁR-OROMDŰLŐN

A Tiszántúlon letelepedett kora avar kori népesség legnagyobb temetője Szegvár-Oromdűlő, ami a Tisza és a Körös folyók összefolyásától nem messze található. A lelőhelyen 1980 és 1997 között 467 sírt tártak fel, melyek a 6–7. századra keltezhetők. A temetőben az elhunytak K–Ny-i és ÉK–DNy-i tájolásúak. Az akna- és padkás sírok mellett kb. 90 padmalyos és kb. 150 fülkesír is előfordult. Több mint 370 sírban figyelték meg különböző állatok koponya- és lábvégcsonthajait, kb. 400 szarvasmarha, 600 juh és kecske és több mint 100 ló maradványait találták meg. Közel 120 sírba helyeztek edényeket, melyek a koponya mellett helyezkedtek el.⁴ A temető jelentőségét növeli, hogy mind az antropológiai, mind az archeozoológiai elemzés elkészült.

A szegvár-oromdűlői temetőben előkerült ételmellékletek 99%-ban juh, egy-egy esetben pedig kecske és szarvasmarha keresztcsont, ágyék- és farokcsigolyák voltak. Az archeozoológiai vizsgálat szerint 76 esetben került elő a juh keresztcsontja, ebből 33 sírban ágyék-, 8 sírban farokcsigolyákkal együtt (vö. 4. kép). Az ágyékcsigolyák, keresztcsont és farokcsigolyák, azaz a fartó 11 esetben együtt került elő. 13–13 temetkezésben csak ágyék- vagy farokcsigolyák és egy-egy temetkezésben farok, illetve ágyék- és farokcsigolyák előkerülése jelezte az ételmellékletet. Egy esetben két állattól, egy nőténytől és egy kostól származó hosszúfartót, egy elhunyt mellé szarvasmarha húsos ágyékrészét helyezték el. Ezek szerint a szegvár-oromdűlői közösség tagjai kizárólag juh hosszúfartót helyeztek a sírba. Az ételmellékletként sírba tett juh fartó 11 *juvenis*, 31 *subadultus* és 40 *adultus* korú állattól származnak. Csak

egy sírból került elő két állattól származó maradvány, viszont kilenc esetben nem volt meghatározható a levágott állat életkora. Az archeozoológiai meghatározás szerint az állatok között 13 nőtény és 15 kos volt, a többi neme ismeretlen. A fentiek alapján egyértelmű, hogy az idősebb, nagytestű állatokat vágták le a temetés alkalmával.

Az ételmelléklet síron belüli helyzete kötött volt, minden esetben a fej környékén helyezkedett el.⁵ A fartó maradványai 25 esetben a koponya jobb, 23 esetben a bal oldala mellett, míg 12 esetben mögötte kerültek elő. A juh csontokat két felkarcsont mellett 5-5 alkalommal találták meg. Egy esetben a bal lábfej külső oldalánál feküdt. 19 temetkezésben a sírrablás miatt a fartó csontjainak helyzetét nem lehetett dokumentálni. A maradványok hét esetben a koporsóban voltak, egy esetben rá helyezték. 24 sírnál lehetett dokumentálni, hogy a fartó maradványai nem a sír alján, hanem 3–12 cm vastag elszíneződött rétegen feküdtek, amely talán egy szerves anyagból készült edény meglétére utal.

A fartó maradványai 19 gyermek, 43 nő és 24 férfi sírjában voltak, két további esetben a nemet nem lehetett megállapítani. Az életkor megoszlása a következő volt: 8 *infans* I, 11 *infans* II, 19 *juvenis*, 25 *adultus* (18 nő, 7 férfi), 22 *maturus* (12 nő, 10 férfi) és 5 *senium* (3 nő, 2 férfi), egy nő és egy férfi korát nem lehetett meghatározni. A fenti adatokból kiderül, hogy a felnőttek és azon belül a nők kaptak nagyobb számban ételmellékletet. Az elhunytak életkora és neme, valamint a levágott juhok életkora és neme között nem figyelhető meg semmilyen összefüggés.

JUH KERESZTCSONT EGYÉB TISZÁNTÚLI LELEŐHELYEKEN

A juh fartó nemcsak a szegvár-oromdűlői temető sírjaira jellemző, más lelőhelyeken is előfordultak. Az ismert esetek valószínűleg nem tükrözik a valósá-

got, mivel a 20. század első felében ezeket a csontokat nem figyelték meg. Ennek ellenére néhány korai ásatáson sikerült dokumentálni, például Nagykam-

⁴ LŐRINCZY 2016, 155–163.

⁵ LŐRINCZY 1992, 165.

1

2

3

4

4. kép. Juh hosszúfartó a szegvár-oromdűlői temetőben. 1: 130. sír; 2: 641. sír; 3: 171. sír; 4: 555. sír.
(Lőrinczy Gábor felvételei)

Fig. 4. Sheep rumps in Szegvár-Oromdűlő. 1: Grave 130; 2: Grave 641; 3: Grave 171; 4: Grave 555.
(Courtesy of Gábor Lőrinczy)

rás 17. és 18. sírjában⁶ vagy Tiszabercel-Vékásdülő 1. sírjában.⁷ Az újabb temetkezések közül az alábbiakban találtak juh keresztcsontot: Biharkeresztes-Lencsésbát,⁸ Tiszavasvári-Kashalom-dűlő 34. sír,⁹ Szegvár-Sáppoldal 3. sír,¹⁰ Apátfalva-Nagyút-dűlő 316. sír¹¹ és Kövegy-Nagy-földek 11., 12., 24., 25. és 29. sír.¹² Makó-Mikócsa-halom temetőjében is általános volt ez az ételmelléklet.¹³ Az Avar Kaganátus egyéb területeinek 6–7. századi temetkezéseiből kevés ételmellékletet ismerünk. Ezekben szárnyas csontjai, szarvasmarha, juh, sertés lábszárcsontjai

voltak.¹⁴ A fartó tehát a 6–7. században olyan ételmelléklet volt, amely szinte kizárólag a tiszántúli közösségekre volt jellemző.¹⁵

A Tiszántúl középső részén, a Tisza–Körös–Maros közén a kora avar korszakhoz képest az avar kor második felében (7–9. század) a sírok tájolása megváltozott, a padmalyos sírok eltűntek. A temetkezési szokások egyéb elemei – például a juh fartó sírba helyezése – később is megmaradtak. Székkutas-Kápolna-dűlőben 43,¹⁶ Pitvaros temetőjében 19 sírban¹⁷ kerültek elő.

JUH KERESZTCSONTOT TARTALMAZÓ SÍROK A KELET-EURÓPAI SZTYEPPÉN AZ 5–7. SZÁZADBAN

A szovjet szakirodalomban a nyolcvanas évektől jelent meg a Szivasovka típusú temetkezések fogalma.¹⁸ A Déli-Bug és a Volga közötti területről mintegy 120 sír ismert. Ezekben az ételmellékletek a tiszántúli sírokhoz képest ritkán fordulnak elő. Ezek szarvasmarha¹⁹ és kiskérődzők²⁰ maradványai egyaránt lehetnek. Összesen nyolc olyan temetkezést ismerünk, amelybe ételmellékletként juh keresztcsontot helyeztek. Ezek Lenyinszk 3. kurgán 12. sír,²¹ Kamennij Ambar-5 5. kurgán,²² Carev 66. kurgán 2. sír (5. kép 3),²³ Lebegyi IV 5. kurgán,²⁴

Abinszk-3 2. kurgán 14. sír (5. kép 2),²⁵ Szivasovka 3. kurgán 2. sír (5. kép 4),²⁶ Szivasszkoje 2. kurgán 2. sír (5. kép 1)²⁷ valamint Rekonsztruktor IV 11. kurgán 9. sír.²⁸ Az ételmelléklet sírbeli helyzete kötött, hat esetben a koponya mellett helyezkedett el, míg Rekonsztruktor esetében a bal felkar mellett egy fatálon feküdt. Szivasovka 3. kurgán 2. sírjában a juhcsontok a padkákat lefedő deszkákon, a halott jobb oldalán voltak (5. kép 4).²⁹

Az elhunytak nemére vonatkozóan kevés biztos adattal rendelkezünk, mivel egyedül a carevi sírnak

⁶ BANNER 1927, 152–153, 8. kép.

⁷ CSALLÁNY 1960, 34.

⁸ LÖRINCZY 2015, 160.

⁹ LÖRINCZY–RÁCZ 2014, 151.

¹⁰ LÖRINCZY 2018, 55.

¹¹ CSEH–VARGA 2017, 445.

¹² BENEDEK–MARCSIK 2017, 371–372, 374, 376.

¹³ BALOGH 2017, 58.

¹⁴ VÖRÖS 2017, 110.

¹⁵ A dunántúli Győr–Pápai vám temetőben egy sír sírban szarvasmarha, kettőben juh fartóve volt (NAGY 2011, 9–13).

¹⁶ BENDE 2003, 322.

¹⁷ BENDE 2000, 245.

¹⁸ Az elnevezésben nincs teljes egyetértés, Szivasovka kultúra (ORLOV 1985) és Malaja Perescsepina kultúra (KOMAR 2006) egyaránt előfordul.

¹⁹ Keresztcsont: Matjuhin bugor 12. sír (ISAJEV–SZMOLJAK 2017, 163, рис. 3. 72), *humerus*: Sztaronyizsesztyeblijevszkaja 8. kurgán 1. sír (ATAVIN 1996, 230).

²⁰ Juh koponya: Riszovoje 13. kurgán 12. sír (SCSEPINSZKIJ–CSEREPANOVA 1969, 219), kecskekoponya: Malaj 13. kurgán 6. sír (ATAVIN 1996, 230), lábsontok: Malaja Tyernovka 22. kurgán 1. sír (KOMAR–KUBÜSEV–ORLOV 2006, 340), lapocka: Sivasszkoje 2. kurgán 2. sír (KOMAR–KUBÜSEV–ORLOV 2006, 311).

²¹ ZASZECKAJA 1994, 185–186.

²² KOSZTJUKOV 1995, 154.

²³ KRUGLOV 2013.

²⁴ SZKARBOVENKO–LIFANOV 2012, 47–50.

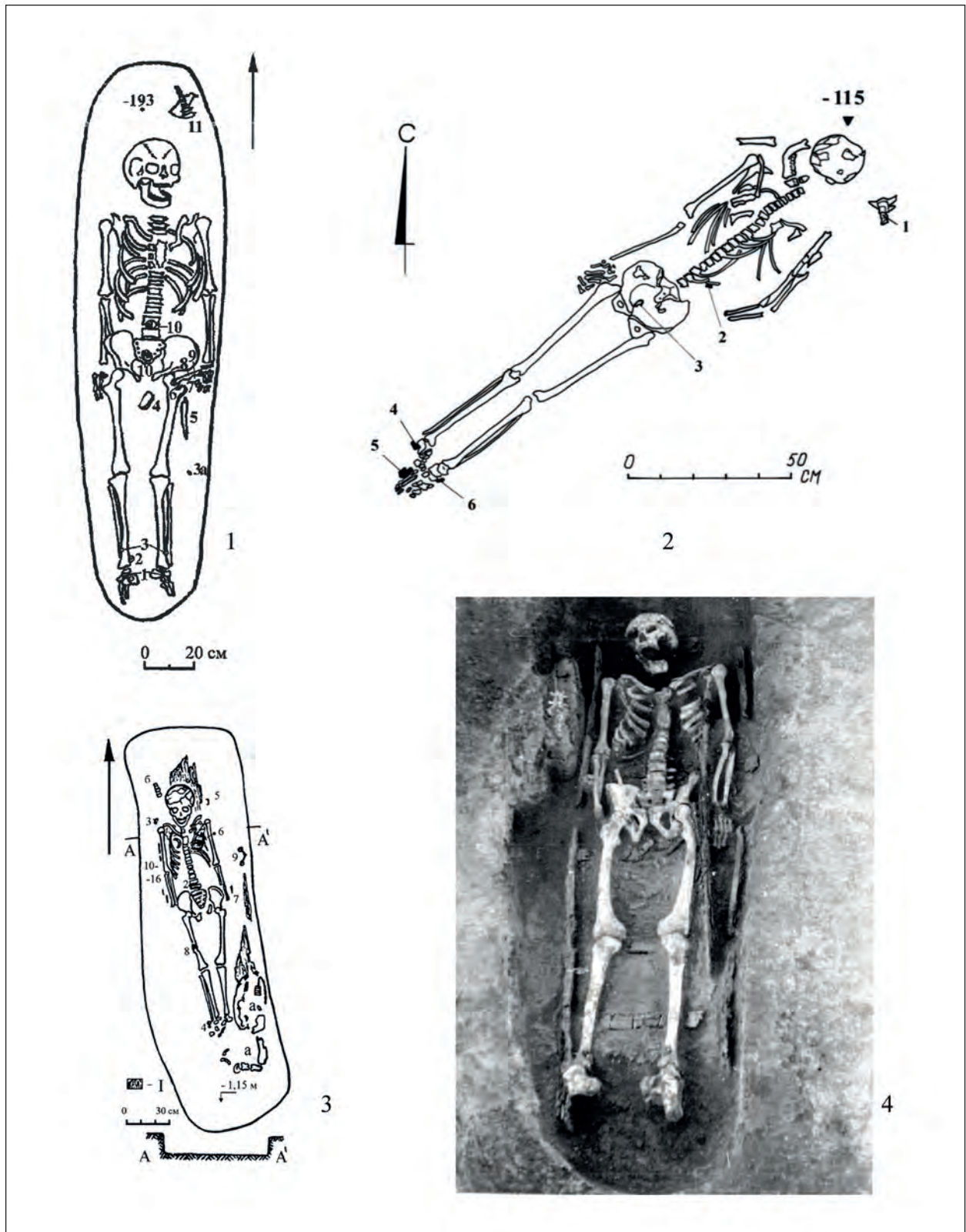
²⁵ KONDRASEV–PJANKOV–HACSATUROVA 2017, 66–67.

²⁶ KOMAR–KUBÜSEV–ORLOV 2006, 245–309.

²⁷ KOMAR–KUBÜSEV–ORLOV 2006, 309–323.

²⁸ A sírra vonatkozó információkért V. V. Potapovnak mondunk köszönetet!

²⁹ KOMAR–KUBÜSEV–ORLOV 2006, 250.

5. kép. Juh hosszúfartó 5–7. századi kelet-európai temetkezésekben. 1: Szivasszkoje 2/2; 2: Abinszk-3, 2/14; 3: Carev 66/2; 4: Szivasovka 3/2. (1, 4: KOMAR–KUBISEV–ORLOV 2006; 2: KONDRASEV–PJANKOV–HACSATUROVA 2017; 3: KRUGLOV 2013 nyomán)
 Fig. 5. Sheep rumps in Eastern Europe. 1: Sivashskoe 2/2; 2: Abinsk-3, 2/14; 3: Isarev 66/2; 4: Sivashovka 3/2.
 (After 1, 4: KOMAR–KUBISEV–ORLOV 2006; 2: KONDRASEV–PJANKOV–HACSATUROVA 2017; 3: KRUGLOV 2013)

készült el az antropológiai elemzése, ebben egy *juvenis* korú, a mellékletek alapján valószínűleg férfi nyugodott.³⁰ A többi temetkezés is egy kivétellel férfiakhhoz tartozott, egyedül a lenyinszki elhunyt volt nő.³¹ A társadalmi helyzetüket tekintve vegyes a kép, a lenyinszki sírban arany diadém és halántékékszerek voltak.³² Ezzel szemben a férfi sírokra a bronz és ezüst öv- és lábbeli veretek, íjak voltak a jellemzők, egyedül a szivasovkai sír tűnt ki a felszerszámozott lóval és a P-alakú függesztőfüles karddal.³³

Kelet-Európában a juh keresztcsontok a hun korban terjedtek el.³⁴ A fentiek közül a legkorábbra keltezhető sír a lenyinszki, melyet A. V. Komar a

III. periódusra, 425 és 440 közé datált.³⁵ Kamennij Ambar-5 5. kurgánjának sírja a jellegtelen mellékletek miatt nehezen keltezhető. A mellette található 6. kurgánban egy szasszanida övcsat volt, mely alapján M. M. Kazanszkij a sírt az 5. század második felére – a 6. század elejére keltezte.³⁶ Mivel a két temetkezés rítusa megegyezik, ezért valószínűleg az 5. kurgán is erre az időszakra datálható. Carev és Lebegyi temetkezéseit E. V. Kruglov a 6. század második felére, legkésőbb a 7. század legelejére keltezte.³⁷ A. V. Komar szerint a legkésőbbi temetkezések Szivasovka és Szivasszkoje, a szerző mindkettőt a 7. század középső harmadára datálta.³⁸

ÖSSZEFOGLALÁS

Ebben a dolgozatban az ételmellékletként juh fartövet tartalmazó sírokat vizsgáltuk. Ez a temetkezési szokás a tiszántúli kora avar kori népesség és a kelet-európai sztyeppei csoportok közötti kapcsolat újabb bizonyítéka. A juh fartő sírba helyezése – csakúgy, mint a tájolás, a sírformák, a ló, szarvasmarha, juh koponyák és lábvégcsonatok mellékelése, valamint a koponya melletti edény – mind a köztük lévő szoros kapcsolat mellett szólnak. Ennek értelmezését azonban a kronológiai helyzetük bizonytalanná

teszik. Mindkét csoport ugyanis a 6–7. századra keltezhető, ezért a tiszántúli közösségek nem vezethetők le a Szivasovka típusú temetkezésekből. Emiatt a köztük lévő viszony egyelőre nem tisztázott. Tovább lépést jelenthet a korábbi, 4–5. századi nomád leletanyag vizsgálata, ugyanis az említett temetkezési szokások már a hun korban megjelentek.³⁹ A fentebb felvázolt elmélet bizonyításához azonban elengedhetetlenek a modern természettudományos vizsgálatok, elsősorban DNS és stroncium izotóp vizsgálatok.

³⁰ Ugyanakkor M. A. Balabanova és E. V. Pererva szerint a csontváz nőhöz tartozott (KRUGLOV 2013, 103).

³¹ ZASZECKAJA 1994, 185.

³² ZASZECKAJA 1994, 185.

³³ KOMAR–KUBÜSEV–ORLOV 2006, 264–250.

³⁴ A szokás ebben az időszakban Belső-Ázsiában és a Kárpát-medencében is megjelent, előbbire az aktöbei (MAKSZIMOVA ET AL. 1968, 74–75), utóbbira az árpási (TOMKA 2001, 164) és az üllői (KULCSÁR 2018, 384) sírokat említhetjük.

³⁵ KOMAR 2000, 44.

³⁶ KAZANSZKIJ 2002, 195.

³⁷ KRUGLOV 2013, 107–108.

³⁸ KOMAR–KUBÜSEV–ORLOV 2006, 323. A közép-európai kutatók, többek között Somogyi P. és F. Curta a Szivasovka-típusú sírokat a 6. század második felére, a 7. század elejére datálta (SOMOGYI 1987, 146; CURTA 2008, 154–159).

³⁹ AIBABIN 2011, 88.

IRODALOM

- AJBABIN 2011: Ajbabin, A. I.: *Archäologie und Geschichte der Krim in byzantinischer Zeit*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 98. Mainz 2011.
- АТАВИН 1996: Атавин, А. Г.: Погребения VII – начала VIII вв. из Восточного Приазовья. In: *Культуры евразийских степей второй половины I тысячелетия н. э.* Отв. ред.: Сташенков, Д. А. Самара 1996, 208–264.
- BALOGH 2017: Balogh, Cs.: Orta Tisa Bölgesi'nde Doğu Avrupa Bozkır Kökenli Göçebe Bir Topluluğa Ait Mezarlık 'Makó, Mikócsa-Halom, Macaristan.' *Art Sanat* 7 (2017) 53–70.
- BANNER 1927: Banner J.: Népvándorláskori sírok Nagykomarásán (Gräber aus der Völkerwanderungszeit bei Nagykomarás). *Dolgozatok* 3 (1927) 141–159.
- BENDE 2000: Bende L.: Fülkesírok a pitvarosi avar kori temetőben. Adatok a fülkés és lószerszámos temetkezések kronológiájához (Stollengräber im awarenzeitlichen Gräberfeld von Pitvaros. Angaben zur Chronologie der Stollengräber und Bestattungen mit Pferdegeschirr). In: *Hadak útján. A népvándorlás kor fiatal kutatóinak konferenciája*. Szerk.: Bende L. – Lőrinczy G. – Szalontai Cs. Szeged 2000, 241–279.
- BENDE 2003: Bende L.: Temetkezési szokások a székkutas-kápolnadűlői temetőben. In: B. Nagy K.: *A székkutas-kápolnadűlői avar temető (Bestattungssitten im awarenzeitlichen Gräberfeld von Székkutas-Kápolnadűlő)*. Monographia Archaeologica 1. Szeged 2003, 305–330.
- BENEDEK–MARCSIK 2017: Benedek A. – Marcsik A.: Kora avar kori temetőrészlet Kövegyről. Új temetkezési szokások a Tisza–Körös–Maros mentén a kora avar korból (Cemetery part from the Early Avar Age in Kövegy. New burial habit sin the Early Avar Age along the rivers Tisza–Körös–Maros). In: *Út(on) a kultúrák földjén. Az M43-as autópálya Szeged–országhatár közötti szakasz régészeti feltárásai és a hozzá kapcsolódó vizsgálatok*. Szerk.: T. Gábor Sz. – Czukor P. Szeged 2017, 369–442.
- CURTA 2008: Curta, F.: The North-western region of the Black Sea during the 6th and early 7th century AD. *Ancient West & East* 7 (2008) 149–185. <https://doi.org/10.2143/AWE.7.0.2033257>
- CSALLÁNY 1960: Csallány D.: Szabolcs-Szatmár megye avar leletei (Awarische Funde des Komitats Szabolcs-Szatmár). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 1 (1960) 31–85.
- CSEH–VARGA 2017: Cseh G. – Varga S.: Avar kori temetkezések Apátfalva–Nagyút-dűlőn (M43 43. lh) (Burials from the Avar Age at the site Apátfalva-Nagyút-dűlő [site M43 43]). In: *Út(on) a kultúrák földjén. Az M43-as autópálya Szeged–országhatár közötti szakasz régészeti feltárásai és a hozzá kapcsolódó vizsgálatok*. Szerk.: T. Gábor Sz. – Czukor P. Szeged 2017, 443–477.
- GULYÁS 2015: Gulyás B.: Újabb adatok a kora avar kori Tiszántúl kelet-európai kapcsolataihoz (New results of the research concerning the relations between Eastern Hungary and the Eastern European steppe int he Early Avar period). In: *Hadak útján. A népvándorláskor fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája*. Főszerk.: Türk A. Budapest–Esztergom 2015, 499–512.
- ИСАЈЕВ–СЗМОЛЈАК 2017: Ишаев, В. И. – Смоляк, А. Р.: Раннесредневековый панцирь из могильника Матюхин бугор (Ростовская область). *Российская Археология* 2017:4, 160–174.
- KAZANSZKIJ 2002: Казанский, М. М.: Пряжки раннесасанидской традиции в Северной Евразии. In: *Первобытная археология. Человек и искусство. Сборник научных трудов, посвященный 70-летию со дня рождения Якова Абрамовича Шера*. Ред.: Бобров, В. В. Новосибирск 2002, 193–197.
- КОМАР 2000: Комар, А. В.: Актуальные проблемы хронологии материальной культуры гуннского времени Восточной Европы. In: *Степи Европы в эпоху средневековья* 1. Ред.: Евлевский, А. В. Донецк 2000, 19–53.

- КОМАР 2006: Комар, А. В.: Перещепинский комплекс в контексте основных проблемы истории и культуры кочевников в Восточной Европы в VII – нач. VIII вв. In: *Стены Европы в эпоху средневековья 5*. Ред.: Евглевский, А. В. Донецк 2006, 7–244.
- КОМАР–КУБИСЕВ–ОРЛОВ 2006: Комар, А. В. – Кубышев, А. И. – Орлов, Р. С.: Погребения кочевников VI–VII вв. из Северо-Западного Приазовья. In: *Стены Европы в эпоху средневековья 5*. Ред.: Евглевский, А. В. Донецк 2006, 245–374.
- KONDRASEV–PJANKOV–HACSATUROVA 2017: Кондрашев, А. В. – Пьянков, А. В. – Хачатурова, Е. А.: Одиночные раннесредневековые погребения в курганах Западного Закубанья. *Из истории культуры народов Северного Кавказа: научный альманах* 9 (2017) 64–73.
- KOSZTJUKOV 1995: Костюков, В. П.: Раннесредневековые курганы могильника Каменный Амбар-5. In: *Курганы кочевников Южного Урала*. Ред.: Агеев, Б. Б. Уфа 1995, 151–160.
- KRUGLOV 2013: Круглов, Е. В.: Погребение горизонта Суханово (Большой Токмак – Суханово – Царев) второй половины VI – начала VII века из Царевского курганного могильника. *Нижевожский Археологический Вестник* 13 (2013) 99–109.
- KULCSÁR 2018: Kulcsár V.: Hun kori nyúzott lovas temetkezés Üllőről (Hun Age burial with horse skin from Üllő). In: „Vadrózsából tündérsípot csináltam.” *Tanulmányok Istvánovits Eszter 60. születésnapjára*. Szerk.: L. Nagy M. – L. Szőlősi K. Nyíregyháza 2018, 381–393.
- LŐRINCZY 1992: Lőrinczy G.: Megjegyzések a kora avar kori temetkezési szokásokhoz. A tájolás (Anmerkungen zu den frühawarenzeitlichen Bestattungsriten. Die Orientierung). *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1992) 155–171.
- LŐRINCZY 2015: Lőrinczy G.: Újabb adatok Hajdú-Bihar megye avar kori lelőhelyeihez I. Megjegyzések a terület kora avar kori történetéhez (New data on the Avarian Age sites of Hajdú-Bihar County I. Some notes on the Early Avarian Age history of the region). *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 57 (2015) 149–176.
- LŐRINCZY 2016: Lőrinczy G.: A tiszántúli VI–VII. századi sírok és temetők sajátosságai. A kora avar kori népesség továbbélése a VII–IX. században a Körös–Tisza–Maros-közén (Characteristic features of 6th–7th century burials and cemeteries east of the Tisza. Survival of Early Avarian Age population between Rivers Körös, Tisza and Maros). *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 58 (2016) 155–176.
- LŐRINCZY 2017: Lőrinczy, G.: Frühawarenzeitliche Bestattungssitten im Gebiet der Grossen Ungarischen Tiefebene östlich der Theiss. Archäologische Angaben und Bemerkungen zur Geschichte der Region im 6. und 7. Jahrhundert. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 68 (2017) 137–170. <https://doi.org/10.1556/072.2017.68.1.5>
- LŐRINCZY 2018: Lőrinczy G.: A szegvár-sápoldali 7. századi sírcsoport (Eine Gräbergruppe des 7. Jahrhunderts von Szegvár-Sápoldal). *Archaeologiai Értesítő* 143 (2018) 51–84. <https://doi.org/10.1556/0208.2018.143.3>
- LŐRINCZY–RÁCZ 2014: Lőrinczy G. – RácZ Zs.: Szabolcs-Szatmár-Bereg megye avar sírleletei II. Tiszavasvári-Kashalom-dűlő kora avar kori temetkezései (Avarian finds from Szabolcs-Szatmár-Bereg County II. Early Avarian graves from Tiszavasvári-Kashalom-dűlő). *A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 56 (2014) 141–217.
- МАКСИМОВА ET AL 1968: Максимова, А. Г. – Мерщиев, М. С. – Вайнберг, Б. И. – Левина, Л. М.: *Древности Чардары (Археологические исследования в зоне Чардаринского водохранилища)*. Алма-Ата 1968.
- NAGY 2011: Nagy A.: Korai avar sírok Győr–Pápai vám lelőhelyen (Early Avar graves at the Győr–Pápai vám site). *Arrabona. Múzeumi Tanulmányok* 49:2 (2011) 7–32.

- ORLOV 1985: Орлов, Р. С.: Культура кочевников IV–VIII вв. In: *Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.* Отв. ред.: Баран, В. Д. Киев 1985, 98–105.
- SCSEPINSZKIJ–CSEREPANOVA 1969: Щепинский, А. А. – Черепанова, Е. Н.: *Северное Прииславье в V–I тысячелетиях до нашей эры.* Симферополь 1969.
- SOMOGYI 1987: Somogyi, P.: Typologie, Chronologie und Herkunft der Maskenbeschläge. Zu den archäologischen Hinterlassenschaften osteuropäischer Reiterhirten aus der pontischen Steppe im 6. Jahrhundert. *Archaeologia Austriaca* 71 (1987) 121–154.
- SZKARBOVENKO–LIFANOV 2012: Скарбовенко, В. А. – Лифанов, Н. А.: Погребально-поминальные комплексы раннесредневековых кочевников из Восточного Приазовья (по материалам раскопок могильников Лебеди IV и Лебеди VIII в 1980 г). *Материалы по Археологии и Истории Античного и Средневекового Крыма* 4 (2012) 44–68.
- ТОМКА 2001: Tomka P.: Az árpási 5. sír (Grab in Árpás aus dem 5. Jahrhundert). *Arrabona. Régészeti Tanulmányok* 39:1–2 (2001) 161–188.
- VÖRÖS 2017: Vörös, I.: Speisegaben, Opfertiere. In: László, Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Csákbéreny-Orondpuszta.* Monumenta Avarorum Archaeologia 11. Budapest 2007, 109–118.
- ZASZECKAJA 1994: Засецкая, И. П.: *Культура кочевников южнорусских степей в гуннскую эпоху IV–VI вв.* Санкт-Петербург 1994.

SHEEP RUMP AS FOOD OFFERING IN THE CARPATHIAN BASIN AND EASTERN EUROPE IN THE 6TH–7TH CENTURIES AD

BENCE GULYÁS – GÁBOR LÖRINCZY – ANTON SZTROKOV

In the mid-6th century, a certain population settled in the Tiszántúl Region (Eastern Hungary). Its funeral customs – the E–W, NE–SW orientation of the deceased, graves and graves with niche or ledges, the horse, cattle and sheep skulls and legs deposited in the graves – are also common among contemporary the East European nomads. In the present article, we examined another burial rites – e.g. the sheep tails which were placed into the graves as food offering. It was in the Tiszántúl Region uncommon, however, the *sacra*, the *lumbar vertebrae* and *coccyges* were documented rarely in the past, so their actual number may have been higher. In the cemetery of Szegvár-Oromdűlő, it was recorded in more than 100 graves. Their appearance was not related with any sex or age groups. The custom of placing sheep rumps in graves continued during Late Avar period as well, mostly in those cemeteries, where the end-niche graves and animal skins also can be found (e.g. Pitvaros, Székkutas etc.). This type of food offering is also known from eight nomadic graves between the 5th century and the second third of the 7th centuries AD. Based on the burial inventory, seven of them were found in the graves of male persons, while only one burial belonged to a woman. There were not any correlation between the occurrence of the sheep rumps and the quantity and quality of the grave goods.

6–7. SZÁZADI BIZÁNCI RÉZPÉNZEK OROSHÁZÁRÓL ÉS KÖRNYÉKÉRŐL

PROHÁSZKA PÉTER* – RÓZSA ZOLTÁN**

*Mesterünk, a 90 esztendő's Bóna István (1930–2001) emlékére***Kulcsszavak:** népvándorlaskor, bizánci érmek, gepidák, avarok, Orosháza térsége

Absztrakt: A tanulmányban az Orosházán és vidékén előkerült 6. és 7. századi bizánci érmek kerülnek bemutatásra. Az első bizánci érmet – I. Justinianus follisát – 1877-ben találták Szentetornyán. A műszeres lelőhelyfelderítések során további nyolcat ismerünk, melyek között egy I. Justinianus follist, öt II. Justinus follist és félfollist, valamint két Heraclius follist találunk. Ezek nagy részét sikerült pontosan meghatározni. A tanulmányban a Kárpát-medence 6. és 7. századi bizánci éremforgalmával összehasonlítva vizsgáljuk szerepüket a Bizánci Birodalom határain kívül. Ugyanakkor Orosháza és környéke régészeti lelőhelyeinek és leleteinek tekintetbe vételével próbálunk választ adni arra, mely oknál fogva figyelhető meg relatív gyakori előfordulásuk a területen.

Amint a régészeti, úgy a numizmatikai emlékműanyag összehasonlító vizsgálatánál is egyre inkább a kutatás figyelmébe kerültek egyes kistérségek vizsgálatai. Az egyes települések, járások területén előkerült leletek ugyanis sokkal realisabb képet nyújtanak a kulturális behatásokról, kereskedelmi kapcsolatokról, mint az országrészekre vetített elterjedési térképek. E tekintetben a régi adatok, leletek és újabb ásatások mellett azonban a műszeres terepbejárások igen fontos szerepet játszanak. Ezek során ugyanis gyakran olyan régészeti leletek vagy numizmatikai emlékek is előkerülnek, melyek a nagyobb összefüggések vizsgálatában is előrelépést kínálhatnak.¹ Orosháza vidékén az elmúlt években számos műszeres terepbejárás történt, melyek jelentős mennyiségű különféle korú, elsősorban fémleletet eredményeztek.² Ezek között az érmek száma

sem volt elhanyagolható, melyek átvizsgálása során majdnem egy tucatnyi 6–7. századi bizánci réz érmet volt. Mindeddig csupán egyetlen, e korból származó bizánci érmet ismert a vidékről a kutatás, amely az előkerülésekor még Hódmezővásárhelyhez tartozó Kardoskúton, Molnár Zsolt tanyája területén egy sírlelet mellékelete volt.³ 1950-ben Kardoskút nem csupán Hódmezővásárhelyből vált ki, hanem egyben Csongrád megyéből is, mivel átcsatolták Békés megyéhez.⁴ Így vált I. Justinianus bronz pénze az egyetlen orosházi bizánci éremmé.⁵ Maga az érmet ugyan a szegedi múzeumba került, azonban csupán Csallány leletjelentéséből ismert, mivel a világháború alatt elveszett.⁶ Ugyanakkor nem ez volt az első bizánci érmet, melyet Orosháza vidékén találtak. 1877-ben Mogyoróssy János egy másik I. Justinianus rézérem leírását adta a Békési Lapokban a Békés

* Archeologický ústav SAV, Nitra SK-949 21, Akademická 2, prohaszkapeter1975@gmail.com

** Várkapitányság Nzrt, 1113 Budapest, Daróczi út 3, rozo30@hotmail.com

¹ Lásd például PROHÁSZKA 2017.

² Ezekből egy válogatás került közreadásra: *Fémek a földből* I. (Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából 19). Orosháza 2018.

³ Huszár Lajos alapvető munkájában Hódmezővásárhely lelőhellyel: HUSZÁR 1954, 79, Nr. LXXII.

⁴ Csallány Dezső leletkataszterében már Békés megyei lelőhelyként szerepel: CSALLÁNY 1956, 132–133, Nr. 424.

⁵ BÓNA 1965, 122.

⁶ CSALLÁNY 1943, 167.

Vármegyei Múzeum gyarapodásáról írt beszámolójában.⁷ Ezen érem Terényi Lajosné szenttoronyi (valójában szentetornyai) birtokán veremásáskor került elő és a leírásnak köszönhetően meg lehetett hatá-

rozni. A fémkeresős kutatásoknak köszönhetően így összesen kilenc 6–7. századi bizánci éremről van tudomásunk, melyek igen jelentős számot képviselnek a korszak éremanyagának tekintetében.⁸

KATALÓGUS

I. Justinianus érmei (1. kép 1)

(1) Orosháza-Szentetornya (Békés megye/H; 2. kép 3)

Mogyoróssy János a Békésmegyei múzeum gyarapodásáról beszámolva ismertette a Justinianus érmet, amelyet Pusztai Mihály talált veremásáskor Terényi Lajosné szenttoronyi (szentetornyai) birtokán.⁹ A pontos lelőhely és az érem holléte ismeretlen.

Az érem leírása: „... DN IVSTINI | ANVS PP – előlapi köriratában ... szemben néz pánczélos mellképe sugárok közé állítva koronát viselő fejjel, felemelt jobbujában keresztet gömböt tart, feje baloldali szomszédságában ismét egy kereszt szemléltető; hátlapján nagy M. betűnek felső ágai között †, eme betű alsó ágai között szokásos görög betta, egy vízszintes vonal alatt pedig NIK jelző betűk; végre e lapnak jobb oldalán „ANNO, – a baloldalon pedig X II I számok látszanak”.

Az érem: I. Justinianus follisa (40 nummia), Nicomedia B MIB 114 (539–540).

(2) Tótkomlós-Gyümölcsös, 53-as tábla; 28983 (Békés megye/H; 1. kép 1; 2. kép 6)

Tóth Gábor találta a középkori Komlós falu területén 2017.11.01-én fémkeresős tevékenység során.¹⁰

Az érem leírása: *Avers*: [DN IVSTINIANVS PP AVG]. A császár büszkje jobbra, a fején lévő babérokoszorú nem látszik. *Revers*: A bal oldalt csillag, középen nagy M, a jobb oldalon sem a kereszt, sem pedig csillag nem látható. A mezőben CON. Igen kopott példány, a közepén négyszög alakban átütve.

Az érem: I. Justinianus follisa (40 nummia), Constantinopolis (?), MIB 83–85 (527–537). Réz, súly: 13,07 g, átm.: 28–31 mm, igen kopott.

II. Justinus érmei (1. kép 2–6; 3. kép)

(3) Tótkomlós-Gyümölcsös, 53-as tábla; 28983 (Békés megye/H; 1. kép 2; 2. kép 7; 3. kép 30)

Csontos Pál tótkomlói helytörténetész ajándéka a középkori Komlós falu területéről.¹¹

Az érem leírása: *Avers*: DNIV[STINVSPPAVG] Uralkodópár szemben, trónon ülve. A császár kezében globuson kereszt, a császárné keresztet szeptert tart. Mindkettőn korona és a fejük körül nimbus. *Revers*: A bal szélén ANNO középen nagy M felette kis kereszt, alatta A, oldalt ϣ, a mezőben NIKO.

Az érem: II. Justinus (575–578) follisa (40 nummia), Nicomedia, MIB 46a (569–570). Réz, súly: 14,1 g, átm.: 27 mm, enyhén kopott.

(4) Tótkomlós-Gyümölcsös, 53-as tábla; 28983 (Békés megye/H; 1. kép 3; 2. kép 8; 3. kép 31)

Kvak Róbert találta a középkori Komlós falu területén 2015.07.19-én fémkeresős tevékenység során.¹²

Az érem leírása: *Avers*: DNIVST[INVS]PPAVG Uralkodópár szemben, trónon ülve. A császár kezében globuson kereszt, a császárné keresztet szeptert tart. Mindkettőn korona és a fejük körül nimbus. *Revers*: A bal szélén ANNO középen nagy M, felette kis krisztogramm, alatta A, oldalt XI, a mezőben NIKO.

Az érem: II. Justinus (575–578) follisa (40 nummia), Nicomedia, A officina, MIB 46a (575–576). Réz, súly: 11,9 g, átm.: 28 mm, pozíció, enyhén kopott.

(5) Mezőhegyes-7-es tábla, Mezőhegyes 5. lelőhely; 89747 (Békés megye/H; 1. kép 4; 2. kép 10; 3. kép 18)

⁷ MOGYORÓSSY 1877.

⁸ Lásd utolsó összeállításokat: SOMOGYI 2014; GANDILA 2018.

⁹ MOGYORÓSSY 1877.

¹⁰ NGyTM Rég.Ad.: 910/2018; Gysz.: 2018/72.

¹¹ NGyTM Rég.Ad.: 540/2014; Gysz.: 2014/16.

¹² NGyTM Rég.Ad.: 659/2015; Ltsz.: 2016.236.1.

Tóth Gábor találta a lelőhely területén korábbi fémkeresős tevékenysége során.¹³

Az érem leírása: *Avers*: DN[IVSTINVS]PPAVG Uralkodópár szemben, trónon ülve. A császár kezében globuson kereszt, a császárné keresztres szeptert tart. Mindkettőn korona és a fejük körül nimbus. *Revers*: A bal szélén ANNO középen nagy M, felette kis krisztogramm, alatta ε, oldalt az indikációs számok nem látszanak, a mezőben CON.

Az érem: II. Justinus (575–578) follisa (40 nummia), Constantinopolis, ötödik officina, MIB 43d (570–576). Réz, súly: 12,1 g, átm.: 28 mm, igen kopott, közepén átylukasztva.

(6) Mezőhegyes-Víztározótól keletre, Mezőhegyes 58. lelőhely; új lelőhely (Békés megye/H; 1. kép 5; 2. kép 9; 3. kép 19)

Kerekes György találta a lelőhely területén 2018.05.31-én fémkeresős tevékenység során.¹⁴

Az érem leírása: *Avers*: [DNIVSTINVSPPAVG] Uralkodópár szemben, trónon ülve. A császár kezében globuson kereszt, a császárné keresztres szeptert tart. Mindkettőn korona és a fejük körül nimbus. *Revers*: A bal szélén ANNO középen nagy M, felette kis kereszt, alatta Δ, oldalt II, a mezőben a felirat hiányzik.

Az érem: II. Justinus (575–578) follisa (40 nummia), ?, MIB ? (566–567). Réz, súly: 13,2 g, átm.: 29 mm, igen kopott.

(7) Nagyszénás-Cifra-dűlő, faluhely; 1377 (Békés megye/H; 1. kép 6; 2. kép 1; 3. kép 20)

Bene András találta a lelőhely területén korábbi fémkeresős tevékenysége során.¹⁵

Az érem leírása: *Avers*: [DNIVSTINVSPPAVG] Uralkodópár szemben, trónon ülve. A császár kezében globuson kereszt, a császárné keresztres szeptert tart. Mindkettőn korona és a fejük körül nimbus. *Revers*: A bal szélén ANNO középen nagy K felette kis kereszt, alatta betű/felirat nem látható, amint oldalt sem.

Az érem: II. Justinus (575–578) fél follisa (20 nummia), ?, MIB ? (565–578). Réz, súly: 3,93 g, átm.: 19 mm, igen kopott.

Heraclius érmei (1. kép 7–8; 4. kép)

(8) Tótkomlós-Kopáncs-halom; 72357 (Békés megye/H; 1. kép 7; 2. kép 5; 4. kép 10)

Zsikai Rajmund Péter találta a lelőhely területén 2016.09.03-án fémkeresős tevékenység során.¹⁶

Az érem leírása: *Avers*: [δδNNhεRACLIHSeT-hεRACONCτPAV] Heraclius császár és mellette Heraclius Constantinus szemből van ábrázolva az előlapon, mindketten jobbjukban egy keresztres glóbuszt tartanak. Mivel az érmet egy korábbi follisra verték, így az éremkép elmosódott, az álló bal oldali alak mellett és felett a korábbi érem felirat töredékei láthatóak. *Revers*: A bal oldalt AN[NO], középen nagy M, felette krisztogramm, alatta egy Δ. Mellette a jobb oldalon egymás alatt két-két rovás látható. A mezőben a felirat az átverés miatt nem látható.

Az érem: Heraclius follisa (40 nummia), Constantinopolis, Γ officina, MIB 160b (613–614).

Réz, súly: 9,87 g, átm.: 33 mm, átvert kopott.

(9) Nagyszénás-Cifra-dűlő, faluhely; 1377 (Békés megye/H; 1. kép 8; 2. kép 2; 4. kép 6)

Benkő József találta a lelőhely területén 2017.07.23-án fémkeresős tevékenység során.¹⁷

Az érem leírása: Igen kopott, azonban az előlap közepén egy függőleges vonal látható, amely alapján nagy valószínűséggel a közepén Heraclius, és két oldalt mellette a feleségét, valamint fiát ábrázoló follis lehetett, melynek kibocsátása 616-ban kezdődött és egészen 624-ig történt. A hátlapon csupán a közepén található nagy M, valamint alatta egy B látható. A mezőben a kibocsátás helye nem látszik.

Az érem: Heraclius follisa (40 nummia), ?, B officina, MIB ? (616–624).

Réz, súly: 9,4 g; átm.: 32 mm; igen kopott.

¹³ NGyTM Rég.Ad.: 705/2015; Gysz.: 2015/378.

¹⁴ NGyTM Rég.Ad.: 1038/2020; Gysz.: 2020/22.1.

¹⁵ NGyTM Rég.Ad.: 698/2015; Ltsz.: 2016.679.1.

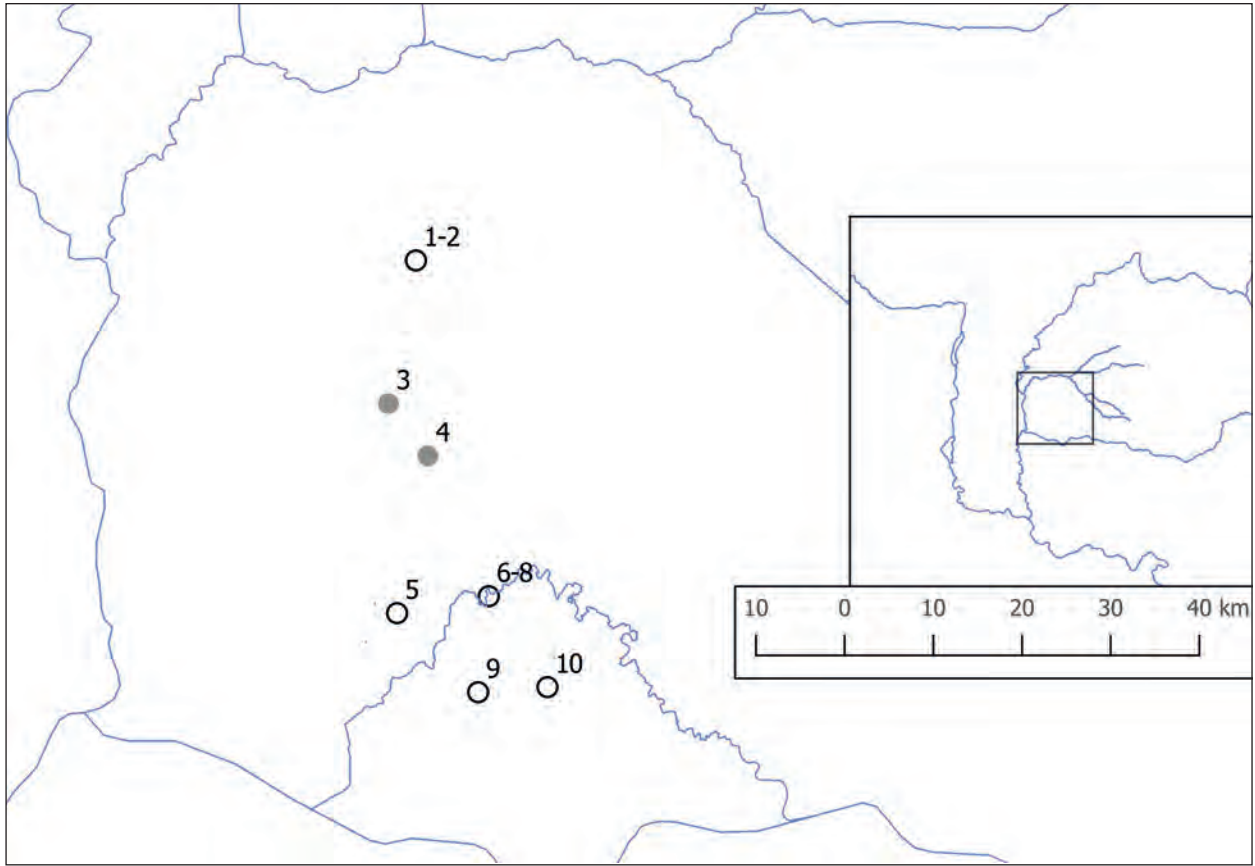
¹⁶ NGyTM Rég.Ad.: 769/2016; Ltsz.: 2016.3122.1.

¹⁷ NGyTM Rég.Ad.: 864/2017; Gysz.: 2017/225.

1. kép. A katalógusban szereplő érmék fotói. I. Justinianus érme: 1: Tótkomlós-Gyümölcsös, 53-as tábla (28983); II. Justinus érmei: 2–3: Tótkomlós-Gyümölcsös, 53-as tábla (28983); 4: Mezőhegyes-7-es tábla, Mezőhegyes 5. lelőhely (89747); 5: Mezőhegyes-Víztározótól keletre, Mezőhegyes 58. lelőhely (új lelőhely); 6: Nagyszénás-Cifra-dűlő, faluhely (1377); Heraclius érmei: 7: Tótkomlós-Kopáncs-halom (72357); 8: Nagyszénás-Cifra-dűlő, faluhely (1377)

Abb. 1. Photos der Münzen nach dem Katalog. Münze von Justinianus I: 1: Tótkomlós-Gyümölcsös, 53-as tábla (28983); Münzen von Justinus II: 2–3: Tótkomlós-Gyümölcsös, 53-as tábla (28983); 4: Mezőhegyes-7-es tábla, Mezőhegyes 5. lelőhely (89747); 5: Mezőhegyes-Víztározótól keletre, Mezőhegyes 58. lelőhely (új lelőhely); 6: Nagyszénás-Cifra-dűlő, faluhely (1377); Münzen von Heraclius: 7: Tótkomlós-Kopáncs-halom (72357); 8: Nagyszénás-Cifra-dűlő, faluhely (1377)

2. kép. A katalógusban szereplő lelőhelyek. 1–2: Nagyszénás-Cifra-dűlő, faluhely (1377); 3: Orosháza-Szentetornya (pontos lelőhely ismeretlen); 4: Kardoskút (pontos lelőhely ismeretlen); 5: Tótkomlós-Kopáncs-halom (72357); 6–8: Tótkomlós-Gyümölcsös, 53-as tábla (28983); 9: Mezőhegyes-Víztározótól keletre, Mezőhegyes 58. lelőhely (új lelőhely); 10: Mezőhegyes-7-es tábla, Mezőhegyes 5. lelőhely (89747)

Abb. 2. Fundorte im Katalog. 1–2: Nagyszénás-Cifra-dűlő, faluhely (1377); 3: Orosháza-Szentetornya (genauer Fundort unbekannt); 4: Kardoskút (genauer Fundort unbekannt); 5: Tótkomlós-Kopáncs-halom (72357); 6–8: Tótkomlós-Gyümölcsös, 53-as tábla (28983); 9: Mezőhegyes-Víztározótól keletre, Mezőhegyes 58. lelőhely (új lelőhely); 10: Mezőhegyes-7-es tábla, Mezőhegyes 5. lelőhely (89747)

ÉRTÉKELÉS

Az avar kori numizmatikai leletanyag fokozatosan gyarapodik az új leleteknek, valamint a régiekről szóló beszámolóknak köszönhetően.¹⁸ A bizánci érmek között azonban elsősorban az arany solidusok álltak a figyelem középpontjában, mint az avar–bizánci diplomáciai, katonai kapcsolatok tárgyi emlékei.¹⁹ Az aranyakkal ellentétben a bizánci réz- és ezüstérmek kisebb figyelmet kaptak. Sőt, mint arra Walter Pohl az avarok történetéről

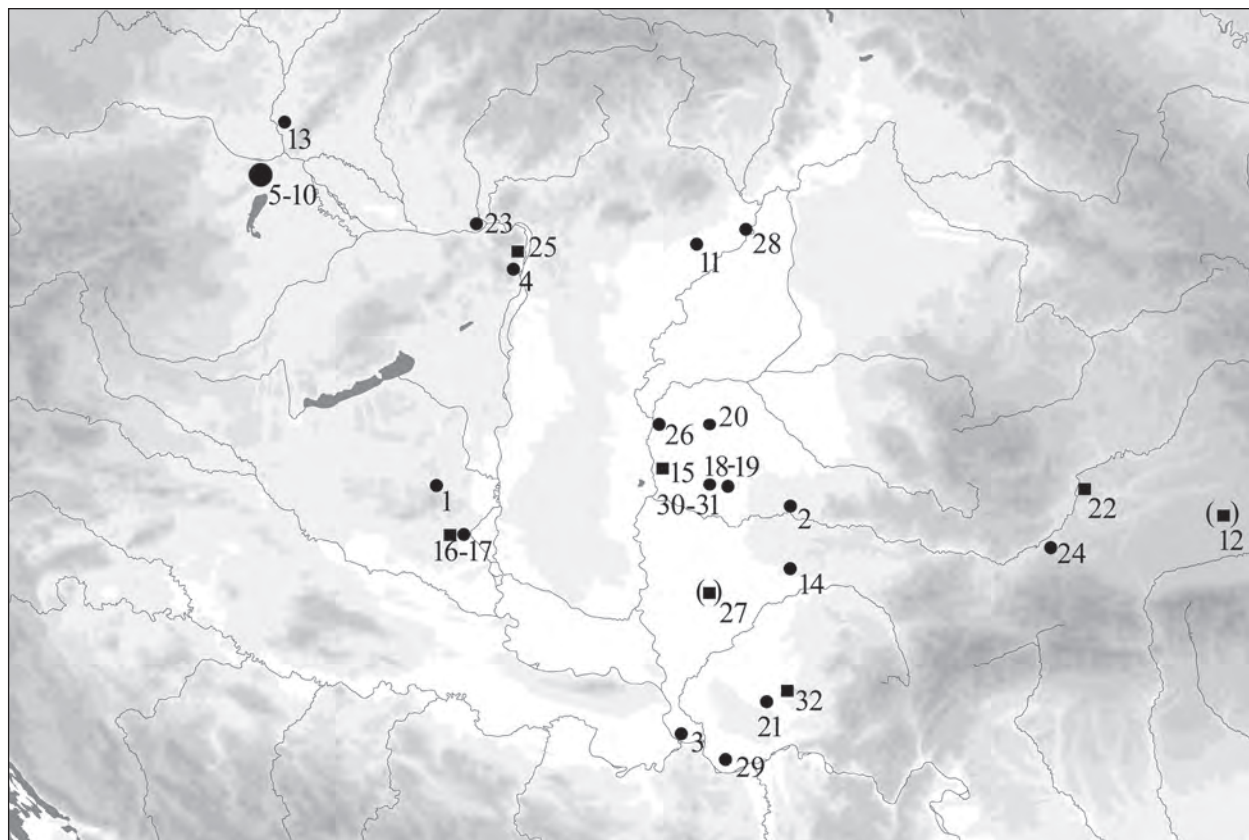
írt munkájában utalt:²⁰ „Kleine Kupfermünzen, die im byzantinischen Wirtschaftsraum für alltägliche Handelsgeschäften verwendet wurden, finden sich bei den Awaren kaum.” Ezen észrevételét a folyamatosan előkerülő bizánci follisok és félfollisok azonban cáfolni látszanak.²¹ E tekintetben figyelemreméltó, hogy az aranyak mellett ezen érmek ugyancsak megfigyelhetőek halotti obolusokként, azaz pénzfunkcióval bírva, az avarkori temetke-

¹⁸ Ld. pl.: SOMOGYI 1997; WINTER 2000; PROHÁSZKA 2004; SOMOGYI 2009; SOMOGYI 2014.

¹⁹ SOMOGYI 1997.

²⁰ POHL 1988, 197.

²¹ A kötet angol nyelvű új kiadásában már nem található meg ezen megjegyzés: POHL 2018.

3. kép. II. Justinus császár arany (■) és réz (•) érmeinek elterjedése a Kárpát-medencében
 Abb. 3. Die Verbreitung der Gold- (■) und Kupfermünzen (•) vom Kaiser Justinus II. im Karpatenbecken

zésekben (Aradac-Mecka II. sír: II. Tiberius follis (MIB 75a [583/584]),²² Egerlövő 31. sír: II. Justinus follis (MIB 46 a-b [572/573]),²³ Jutas 116. sír: Phocas follis (MIB 69 [603–610] vagy 65D–67D [586–587]),²⁴ valamint Kölked-Feketekapu 253. sír: félfollis II. Justinus (MIB 51a [569/570]),²⁵ Várpalota Gimnázium: Heraclius és Heraclius Constantinus (MIB 160 [612–613]).²⁶

A bizánci rézpénzek, amint arra Bóna István is rámutatott, a datálhatóságuknál fogva bírnak kiemelt jelentőséggel.²⁷ Ugyanakkor a bizánci határon túli szerepükkel kapcsolatban megoszlanak

a vélemények. A rézpénzek ismételt megjelenése a pénzforgalomban Anastasius császár 498. évi pénzügyi reformjának köszönhető, amikor bevezetésre kerültek a follisok (*φολλερά*).²⁸ Marcellinus comes a következőképpen emlékezett meg róluk:²⁹ „*Nummis quos Romani terunciani (terentianos) vocant, Graeco follares, Anastasius princeps suo nomine figuratis placibilem plebi commutationem distraxit*”. A különféle címletekről pedig a szíriai névtelen krónikában van említés:³⁰ „*Edidit imperator monetam quadraginta nummorum et viginti et decem et quinque*”. E szerint 40, 20, 10 és 5 nummiások kerültek forgalomba a bizánci pénzrendszer része-

²² SOMOGYI 1997, 23.

²³ SOMOGYI 1997, 38–39.

²⁴ SOMOGYI 1997, 48–49.

²⁵ SOMOGYI 1997, 56–57.

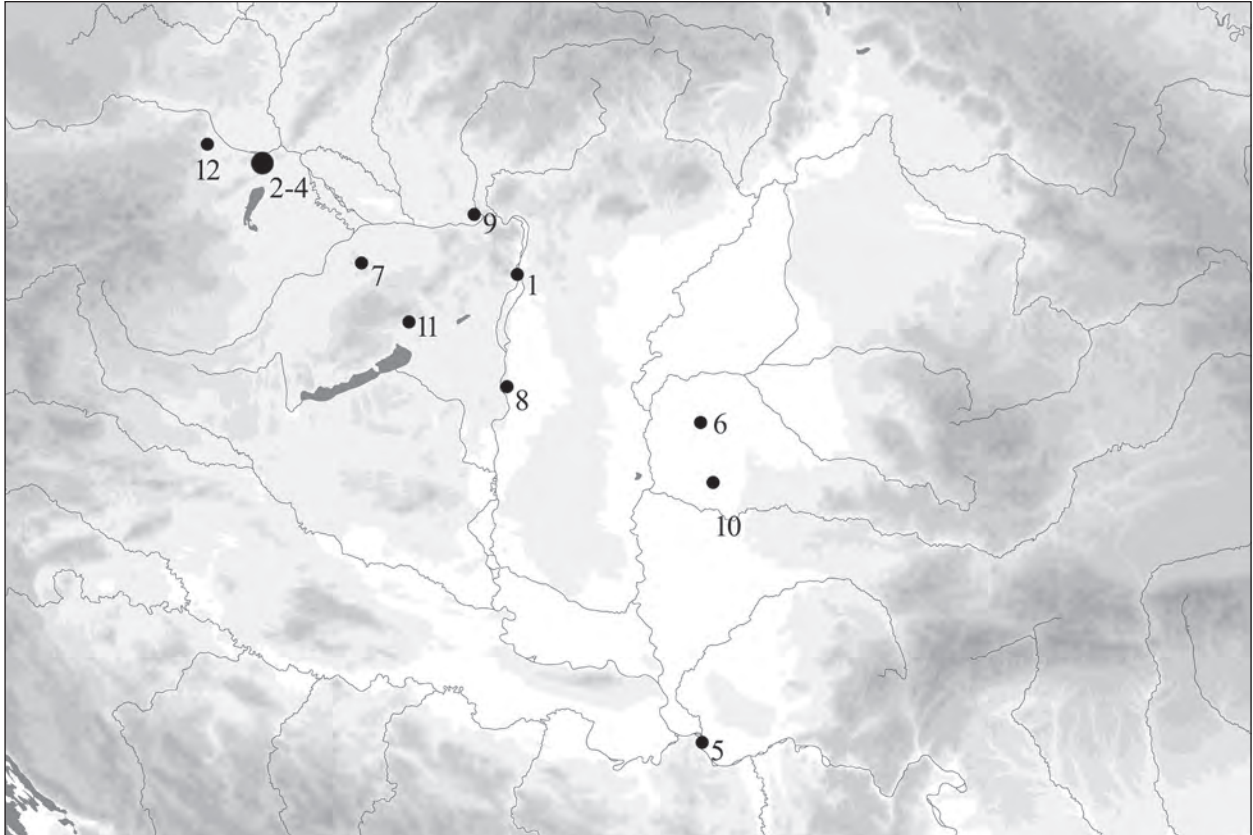
²⁶ SOMOGYI 1997, 93.

²⁷ BÓNA 2003.

²⁸ MORRISSON 1989, 243–244; MORRISSON–SODINI 2002, 212–216.

²⁹ MGH AA 11, 2. (ad annum 498) MGH AA; MORRISSON 1989, 244.

³⁰ Corpus scriptorum christ. or. III, 4, p. 115.

4. kép. Heraclius császár réz (•) érmeinek elterjedése a Kárpát-medencében
 Abb. 4. Die Verbreitung der Kupfermünzen (•) vom Kaiser Heraclius im Karpatenbecken

ként.³¹ Természetesen ehhez szabályozni kellett az arany solidus válthatóságát is, amely szerint egy solidust 288 follisra kellett átváltani.³² A rézpénzen jelölésre került értékük is, így a follist M, a fél-follist K, a dekanoummiont I és a pentanoummiont E betűkkel jelölték.³³ Az érme súlya a soliduséval ellentétben változott, így a 18 grammos follis súlya 6. század végére 11-12 g-ra csökkent.³⁴ A rézpénzek értékét a források alapján vizsgálták, amelyek alapján a 6. század folyamán 10 nummi (I) volt a napi szükségletek fedezete, ez azonban 570 körülre már 1 follisra (M) nőtt, jelezve az inflációt.³⁵

Ezek alapján az avar korban a follisok a mindennapi életben komoly értékkel bírtak az alapvető

szükségletek ellátásának fedezésére, mégis a birodalom határain kívül a fedezet hiányában pusztán rézdaraboknak tekinthették őket. A galliai jelenlétüket vizsgálva arra jutott a kutatás, hogy elterjedésük a kommunikációs utakat követi és így a bizánci gazdasággal folytatott kereskedelmi kapcsolatok emlékei lennének.³⁶ Az avar korhoz hasonlóan a 10. századi Kárpát-medence éremanyagában is megtalálhatóak a kor bizánci rézpénzei, melyeknél valószínűsítettük, hogy a Birodalom területén megfordult kereskedők/katonák tarsolyaiban juthattak a magyar szállásterületre.³⁷

Az 5. század második felétől egészen 568-ig Orosháza vidéke a Gepida Királyság része volt.

³¹ Chronica minora, ed.: E. W. Brooks, trans.: J.-B. Chabot. Paris 1924, 4:115; MORRISSON 1989, 244.

³² MORRISSON 1989, 244; MORRISSON–SODINI 2002, 214.

³³ MORRISSON 1989, 244; MORRISSON–SODINI 2002, 213.

³⁴ MORRISSON–SODINI 2002, 215.

³⁵ OSTROGORSKY 1932, 298–301; MORRISSON 1989, 252–260; MORRISSON–SODINI 2002, 215.

³⁶ MCCORMICK 2001, 351–353.

³⁷ PROHÁSZKA 2013.

Ugyanakkor I. Justinianus érmei esetében komoly kérdésként merül fel, hogy az avarok beköltözése (568) előtt vagy után kerültek-e a Kárpát-medencébe ide. Így például a Kölked-Feketekapu A-temető 354. sírjában talált I. Justinianus thessalonikei 16 nummiása (Thes MIB 169d [542–547]) egy avarkori temetőben került elő.³⁸ Ugyanakkor egy római kisbronzal és egy viminaciumi koloniális verettel együtt az elhunyt személy tarsolyában volt. E típus igen ritka a Kárpát-medence numizmatikai anyagában, ugyanakkor a Dráva és Száva közéről, Pannonia II. területéről nyolc érme ismert, melyek ugyancsak thessalonikei veretek.³⁹

Orosháza vidékéről három I. Justinianus réz-remről állnak rendelkezésünkre adatok. Amíg a Kardoskút-Molnár Zsolt tanyáján sírban talált darab meghatározása nem volt lehetséges, addig az orosháza-szentetornyai folland Nicomediában verték (MIB 114 [539–540]). A Tótkomlós-Gyümölcsös 53-as tábla területén előkerült follis ugyanakkor konstantinápolyi kibocsátású 527 és 537 között vert érme. A tágabb vidékről további érmek ismertek. Így a tótkomlóséhoz hasonló típusú follisok (MIB 84 [532–537]) kerültek elő a Deszk D avar temető területén.⁴⁰ Nicomediai follis (MIB 113a [548–549]) jutott Gyomáról a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtárába,⁴¹ amint ide került a szentesi rompuszta templomnál talált kyzikosi follis (MIB 120 [549–550]) is.⁴² Ugyan az érmek kibocsátása 550 előtt, tehát jóval az avarok 568. évi honfoglalása előtt történt, mégsem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy ők hozták magukkal az érmeiket még az Al-Dunától. Sokkal nagyobb azonban a valószínűsége annak, hogy a gepida bizánci kapcsolatok emlékei lenné-

nek. Ugyan a 6. században igen váltakozóak voltak e kapcsolatok, melyekről az írott források mellett a régészeti és numizmatikai leletanyag is tanúskodik.⁴³ Orosháza vidékéről igen kevés gepidához köthető lelőhely és lelet ismert, melyek Kardoskút környékén csoportosulnak.⁴⁴ Az itt feltárt sírok, sírcsoportok azonban igen szegényes mellékletűek voltak.⁴⁵ Sokkal fontosabb, egy a műszeres terepbejárás során talált ezüst fibulatöredék, amelyre 2017-ben a Tótkomlós-Kopáncs-halmon bukkantak.⁴⁶ Maga az ékszer nem gepida, legjobb párhuzama a németországi Mannheim-Hermsheimer-Bösfeld temető 348. sírjából ismert.⁴⁷ E két darab azonban dél-skandináviai eredetű, így egyrészt a frank területről, másrészt pedig északról is Tótkomlóra kerülhetett.

I. Justinianus császár 565-ben bekövetkezett halálával véget ért az avarok anyagi támogatása Bizánc részéről, amit az 558. évi szerződésben állapítottak meg.⁴⁸ Az új császár – II. Justinus – tüntetően utasította el az avar követek kéréseit a korábbi támogatások, évpénz megújítására.⁴⁹ Az elkövetkező években a gepidák királyságának megsemmisülésével, a langobárdok elvándorlásával, valamint az avarok Kárpát-medencébe történt költözésével a helyzet alapvetően megváltozott. A nyomásgyakorlás érdekében az avarok már 567-ben kísérletet tettek a gepidáktól a bizánci csapatoknak átadott Sirmium elfoglalására, amely ekkor azonban még nem járt sikerrel.⁵⁰ 571-ig számos összecsapás történt az avarok és a bizánci csapatok között, amit 572-ben, majd 574-ben bizánci vereségek követtek.⁵¹ A bizánci állam azonban sem a helyi szinten, sem pedig a központból nem fizetett azért az avaroknak, hogy az északi határok mentén béke és nyugalom legyen.

³⁸ SOMOGYI 1997, 56–57, Nr. 40.

³⁹ IVANIŠEVIĆ–POPOVIĆ 2017, 247–253.

⁴⁰ SOMOGYI 1997, 35–36, Nr. 18.

⁴¹ Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Éremtár 93.1892.

⁴² Magyar Nemzeti Múzeum (Budapest) Éremtár 42.1892.10.

⁴³ QUAST 2001.

⁴⁴ BÓNA 1965, 120.

⁴⁵ BÓNA 1965, 120.

⁴⁶ MASEK–MIHÁCSI–PÁLFI 2018, 47.

⁴⁷ MASEK–MIHÁCSI–PÁLFI 2018, 49.

⁴⁸ POHL 1988, 49; SZÁDECZKY–KARDOSS 1979, 97: Menander Protector 442, 17–27, Agathias V 25, 4–6.

⁴⁹ POHL 1988, 49; SZÁDECZKY–KARDOSS 1979, 97–99: Corippus, In laudateme Iustini III 303–308, 345–349; Menander Protector EL 444, 32–445, 34 (+445, 34–446, 25).

⁵⁰ POHL 1988, 58.

⁵¹ POHL 1988, 65.

Az írott források alapján az első bizánci aranyak egy fogolykiváltásnak köszönhetően érkeztek meg, amit ráadásul maga a fogoly szervezett meg. A kagán által fogságban tartott Vitalianus követ megunva a láncban töltött időt, Illyricum hyparkhoszához fordult és saját szakállára 800 solidust szerzett.⁵² Némi változás történt a bizánci avar politikában, miután a megháborodott II. Justinus helyett Tiberios társ-császárként irányította a birodalmat. Így az 574. évi vereséget követően gyorsan megállapodott az avarokkal, hogy évpénz fejében nem intéznek támadást a bizánci területek ellen.⁵³ Az avarok elsődleges célja ezt követően Sirmium elfoglalása, amely előretolt támaszpontja volt a bizánciaknak – 582-ben esett el.⁵⁴ A meglehetősen konok magatartás miatt II. Justinusnak mindössze 7 solidusa ismert az avar szállásterületről, ugyanakkor 25 rézpénze.

A kevés solidusszal szemben tehát igen nagy számban fordulnak elő II. Justinus follisai és félfollisai. Mintegy 25 darab ismert, melyek között 3 félfollis, míg a többi follis. A meghatározhatóak közül csupán hármat bocsátottak ki 568 előtt (Carnuntum, Mezőhegyes-Víztározótól keletre, Šturovó), és a többi között az 570-es évek veretei az uralkodók. Figyelemre méltó, hogy egyrészt Carnuntumban (6 db) figyelhető meg sűrűsödésük, másrészt a műszeres terepbejárásoknak köszönhetően éppen Orosháza vidékén (5 db). Carnuntum esetében mindenképpen a hosszú ideje tartó kutatások és gyűjtések adnak magyarázatot e jelenségre. Orosháza vidékéről II. Justinusnak négy follisa és egy félfollisa ismert.

A félfollis Nagyszénás-Cifra-dűlő, faluhelyen került elő, azonban igen rossz állapota miatt pontos meghatározására nem volt lehetőség. A Mezőhegyes-Víztározótól keletre talált follis esetében csupán a kibocsátásának évét sikerült tisztázni (566–567). Ezekkel szemben a Mezőhegyes-7-es tábla follisát Konstantinápolyban verték MIB 43d (575–576), míg a Tótkomlós-Gyümölcsös, 53-as tábla follisait MIB 46a Nikomediában, azonban 569–570 és 575–

576 indikációs években. A Kárpát-medencei II. Justinus érmek legnagyobb számban a konstantinápolyi pénzverdéből (13 db) kerültek ki, amit a nikomediái (6 db), thessalonikei (3 db), majd a kyzikosi (2 db) veretek követnek. Mivel Sirmium és környéke egészen 582-ig a Bizánci Birodalom része volt, így mint kereskedelmi, gazdasági és politikai előretolt poszt összehasonlítási alapul szolgálhat az érmek vizsgálatához. A területről, amely a Dráva–Száva közének keleti részét (Pannonia Secunda) is magában foglalja, II. Justinusnak 52 rézérme ismert, melyek megoszlása 5 db follis és 47 db félfollis.⁵⁵ Ezek verdék szerinti megoszlása: 5 db Konstantinápoly, 42 db Thessaloniké, 3 db Nikomedia és 3 db Kyzikos.⁵⁶ Négy follis került elő Sirmiumból, egy pedig Zimonyból, melyek közül hármat Konstantinápolyban és kettőt Nikomediában vertek. A félfollisok között elsősorban többségben vannak a thessalonikei veretek. A Kárpát-medencei félfollisok ugyancsak e verdéből származnak. A follisok között a konstantinápolyi és nikomediái kibocsátások a jellemzőek. A rézpénzeknek a bizánci határoknál való feltűnését a katonasággal próbálják magyarázni, amely igényt tartott a mindennapi életben használt kisebb címletekre.⁵⁷ Így egyik magyarázata a rézérme megjelenésének azon kiskereskedelem lenne, amely a Dráva–Száva közén egészen Sirmium elfoglalásáig működhetett.⁵⁸ További magyarázatul az ezt követő balkáni hadjáratok szolgálnának, amely során az anyagi javak mellett foglyokat is a Kárpát-medencébe hurcoltak. Mindenesetre figyelemreméltó, hogy a Kárpát-medencében előkerült érmek 90 %-a follis, míg Sirmiumban és környékén ugyanilyen százalékban a félfollisok jellemzőek.

Ugyan II. Justinus utódaitól, ha kisebb számban is, de számos rézérme ismert a Kárpát-medencéből,⁵⁹ ám egészen Heracliusig ezen uralkodók pénzei nem kerültek elő Orosházáról és vidékéről. Heraclius császárnak ugyanakkor két follisa is begyűjtésre került a Tótkomlós-Kopáncs-halomról, valamint

⁵² POHL 1988, 61; SZÁDECZKY-KARDOSS 1979, 107–108; Menander Protector EL 195, 26–198, 10,

⁵³ POHL 1988, 65; SZÁDECZKY-KARDOSS 1979, 109.

⁵⁴ Sirmium történetéről és régészeti emlékeiről: IVANIŠEVIĆ–POPOVIĆ 2017.

⁵⁵ IVANIŠEVIĆ–POPOVIĆ 2017, 242.

⁵⁶ IVANIŠEVIĆ–POPOVIĆ 2017, 243.

⁵⁷ CURTA 2017.

⁵⁸ A bizánci-avar kereskedelmi kapcsolatokról: KISS 1996, 221–226.

⁵⁹ SOMOGYI 2014, 242–243.

a Nagyszénás-Cifra-dűlő faluhelyről. A tótkomlósit 613–614-ben verték Konstantinápolyban és a MIB 160b típusba tartozik, ahová még a solt-tétel-hegyi (613–614), valamint a várpalota-gimnáziumi (612–613) follisok. Sokkal ritkább a Nagyszénás-Cifra-dűlő faluhelyen talált darab, amely Heraclius császár 616 és 624 között kibocsátott új sorozatába tartozik. A Kárpát-medencében előkerült Heraclius által kibocsátott solidusok legnagyobb része ugyancsak 616 és 625 között vert érem, ám ennek ellenére a nagyszénási darab az első ezen időszakból származó rézérem.⁶⁰ Csupán egyetlen, a Bécsben előkerült MIB 177 típusú follis későbbi, mivel a 625 és 629 közötti időszakra datálható. Heraclius follisainak Kárpát-medencébe kerülését nehezen magyarázhatjuk a kiskereskedelemmel, sokkal inkább a balkáni hadjáratok során vagy egy diplomáciai küldetés során szerzett „emlékről” lehet esetükben szó.

Sajátos jelenség, hogy a nagyszénási II. Justinus félfollis és Heraclius follisa egymáshoz meglehetősen közel, mintegy száz méterre találtattak, amely alapján azt sem zárhatjuk ki, hogy talán egy kisebb lelethez tartoztak. A gepida emlékanyaggal ellentétben Orosháza vidékéről számos igen érdekes avar sírt és leletegyüttest ismerünk. A kora avar korra datálható sírok kerültek elő 1950-ben az Aradi úton,⁶¹ egy női sír arany nagygyömbös fülbevalóval az 1880-as években a település belterületén.⁶² Sokkal fontosabb a Dénes-téglagyár területén megbolygatott temető, melyből préselt ezüst övdíszek illetve bronzkanál jutott az orosházi múzeumba.⁶³ Az újabb kutatások során Tótkomlós-Békéssámsoni út 48. ház előtt az 1998. évi leletmentés során egy ezüst nagygyömbös fülbevalós női temetkezés került elő.⁶⁴ Szegényesebb, de szintén korszakbeli temető sírjait tárták fel Orosháza-Bónumon.⁶⁵ Különösen fontos a 2013. júliusában feltárt sírcsoport Békéssámszon-Szenyvíz-

telepen, ahol 4 gepida kori települési objektumot és 5 kora avar kori sírt mentettek meg az orosházi múzeum munkatársai. A sírok egy kivételével K–Ny-i irányításúak voltak, a temetkezések felett mintegy 15–30 cm-rel általában állatcsontokat találtak, mint ahogyan az jellemző a tiszántúli kora avar kori népesség hagyatékára. Két sírban lószerszám is előkerült, ami néhány egyéb melléklettel a temetőrészlet kora avar koron belőli későbbi keltezését feltételezi. A temetkezések között egy ötvös sírja is volt. A dózerolt felszín hatására elképzelhető, hogy a humuszolt területen több sír is lehetett, miként az is lehetséges, hogy a bányatevékenység is semmisített meg kora avar kori sírokat a lelőhelyen korábban. Ezt azért is gondolhatjuk, mivel ehhez a területhez közel van a Móricz Zsigmond utca, ahonnan Lőrinczy Gábor közölt hasonló korú temetkezést.⁶⁶

Az Orosháza vidékén előkerült kora avar kori bizánci érmek lelőhelyei egy dél-északi tengelyt mutatnak, amely egyrészt talán egy esetleges kereskedelmi utat rajzolhat ki. Ezt alátámasztani látászanak más korszakok leletei is. Ugyanakkor nem zárhatjuk ki annak lehetőségét sem, hogy a kora avar korban itt megtelepedett közösségek valamely gazdasági/politikai jelentőséggel bírtak, amely magyarázatul szolgálna e leletek megjelenésére Orosháza vidékén.⁶⁷

A tanulmányban bemutatott és elemzett bizánci érmek jól jelzik a műszeres terepbejárások jelentőségét, melyek fontos információkkal gazdagíthatják egyes korszakok, területek leletanyagát. A kutatás során előkerült érmek száma ugyanakkor a Kárpát-medence avar kori bizánci éremforgalmában is kiemelkedő, melynek magyarázatául többféle lehetőséget vetettünk fel, azonban ezek megerősítéséhez vagy cáfolásához további leletekre van szükség.

⁶⁰ SOMOGYI 2014, 239–240.

⁶¹ BÓNA 1965, 122; ADAM 2002, 272.

⁶² BÓNA 1965, 122; ADAM 2002, 272.

⁶³ BÓNA 1965, 122; ADAM 2002, 272–273.

⁶⁴ RÓZSA 2002, 341–342.

⁶⁵ LICHTENSTEIN 2006; PÁSZTOR–RÓZSA–SZATMÁRINÉ BAKONYI 2013.

⁶⁶ LŐRINCZY 1998, 344–346, 361–363.

⁶⁷ Már Bóna István felhívta a figyelmet (BÓNA 1965, 122) a Dénes téglagyári szíjvég töredékére, amely típus az igen gazdag pápárdombi temető második sírjából ismert. Ugyancsak ezt látszik megerősíteni a Békéssámszon-szenyvíztelepi sírcsoport is.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

Köszönjük az orosházi Nagy Gyula Területi Múzeum civil segítőinek munkáját. Az itt közölt érmék Bene András, Benkő József, Kerekes György, Kvak Róbert, Tóth Gábor és Zsikai Rajmund Péter

találatai. A képtáblák elkészítésében való közreműködésükért Fejes Csaba, Hergott Kristóf és Szigeti Judit fogadja köszönetünket!

APPENDIX

*II. Justinus császár arany és rézpénzei az avar szállásterületről
Die Gold- und Kupfermünzen des Kaisers Justin II. aus dem awarischen Siedlungsgebiet*

Lelőhely	Érem	Emisszió	Irodalom
[1] Aparhant-Csorgó (H)	Fol	MIB 43a vagy d Con (572/573)	SOMOGYI 2014, 191.
[2] Arad (RO)	Fol	MIB ? (570/571)	SOMOGYI 2009, 237.
[3] Borcsa (Borča, SRB)	Fol	MIB ? (565–578)	SOMOGYI 1997, 30, Nr. 10.
[4] Budapest-Aquincum polgárváros (H)	Fol	MIB 50a Kyz (574/575)	LASSÁNYI–ZSIDI 2015, 46, Fig. 15.
[5] Carnuntum (A)	Fol	MIB 46 Nic (565–578)	SOMOGYI 2009, 237.
[6] Carnuntum (A)	Fol	MIB 43a Con (565/566)	SOMOGYI 2009, 237.
[7] Carnuntum (A)	Fol	MIB 94 Con (568/569)	SOMOGYI 2009, 237.
[8] Carnuntum (A)	½ Fol	MIB 47a Nic (571/572)	SOMOGYI 2009, 237.
[9] Carnuntum (A)	Fol	MIB 43a Con (575/576)	SOMOGYI 2009, 238.
[10] Carnuntum (A)	Fol	MIB 70 Thes (575/576)	SOMOGYI 2009, 238.
[11] Egerlövő, 31. sír (H)	Fol	MIB 46a-b Nic (572/573)	SOMOGYI 1997, 38–39, Nr. 21.
[12] Erdély (RO)	Sol	MIB 5 Con (567–578)	SOMOGYI 1997, 76–77, Nr. 63.
[13] Gajar (SK)	½ Fol	MIB ? The (565–578)	BUDAJ 2009, 219.
[14] Giarmat (RO)	Fol	MIB 46b Nic (575–575)	SOMOGYI 2014, 242.
[15] Hódmezővásárhely környéke (H)	Sol	MIB 5 Con (567–578)	SOMOGYI 1997, 45–46, Nr. 29.
[16] Kölked-Feketekapu, A/253. sír (H)	Fol	MIB 51a,b Kyz (569/570)	SOMOGYI 1997, 56, Nr. 39.
[17] Kölked-Feketekapu, B/119. sír (H)	Sol	MIB 5 Con (567–578)	SOMOGYI 1997, 57, Nr. 41/1.
[18] Mezőhegyes-7-es tábla (H)	Fol	MIB 43d Con (570–576)	Ld. a tanulmányban!
[19] Mezőhegyes-Víztorozótól keletre (H)	Fol	MIB ? (566–567)	Ld. a tanulmányban!
[20] Nagyszénás-Cifra-dűlő (H)	½ Fol	MIB ? (565–578)	Ld. a tanulmányban!
[21] Potporanj (SRB)	Fol	MIB 43d Con (571–572)	SOMOGYI 2014, 242.
[22] Șpálnaca (RO)	Sol	MIB ? (565–578)	SOMOGYI 2014, 237.
[23] Šturovó (SK)	Fol	MIB ? (565–568)	HUNKA 2016, 68.
[24] Szászsebes (Sebeș, RO)	Fol	MIB 43a Con (570/571)	SOMOGYI 1997, 75, Nr. 61.
[25] Szentendre sírlelet (H)	Sol	MIB 11a Con (565–578)	SOMOGYI 1977, 87, Nr. 77.
[26] Szentes-Tés (H)	Fol	MIB ? (574/575)	SOMOGYI 2009, 238.
[27] Szerb Bánát (SRB)	Sol	MIB 3a Con (567–568)	SOMOGYI 2009, 234.
[28] Tiszakeszi (H)	½ Fol	MIB 70a Thes (568/569)	SOMOGYI 2009, 285–286.
[29] Torontálbresztovac (Brestovac, SRB)	Fol	MIB ? (565–578)	SOMOGYI 1997, 31, Nr. 12.
[30] Tótkomlós-Gyümölcsös, 53-as tábla (H)	Fol	MIB 46a Nic (569–570)	Ld. a tanulmányban!
[31] Tótkomlós-Gyümölcsös, 53-as tábla (H)	Fol	MIB 46a Nic (575–576)	Ld. a tanulmányban!
[32] Versec (Vršac, SRB)	Sol	MIB 5 Con (567–578)	SOMOGYI 1997, Nr. 85a.

Heraclius császár rézpénzei az avar szállásterületről
Die Kupfermünzen des Kaisers Heraclius aus dem awarischen Siedlungsgebiet

Lelőhely	Érem	Emisszió	Irodalom
[1] Budapest (H)	?	MIB ? (612/613)	BÓNA 2003, 295.
[2] Carnuntum (A)	Dodeka Num	MIB ? Alex (610–?)	WINTER 2000, 54, Kat. 1/28.
[3] Carnuntum (A)	10 Num	MIB 237b Cart (610–?)	WINTER 2000, 54, Kat. 1/29.
[4] Carnuntum (A)	10 Num	MIB 240 Cat (614/615)	WINTER 2000, 54, Kat. 1/30.
[5] Ivanova (SRB)	?	MIB ? (610/611)	BÓNA 2003, 295.
[6] Nagyszénás-Cifra-dűlő (H)	Fol	MIB ? (616–624)	Ld. a tanulmányban!
[7] Ravazd (H)	Fol	MIB 175a Nic (612/614)	WINTER 2000, 59, Kat. 19
[8] Solt-Tételhegy (H)	Fol	MIB 160 Con (613/614)	SOMOGYI 2014, 200–201, Kat. 18.
[9] Šturovó (SK)	½ Fol	MIB 17 Alex (608–610) Heraclius Phocas érméjére veretve	HUNKA 2016, 68.
[10] Tótkomlós-Kopáncs-halom (H)	Fol	MIB 160b Con (613/614)	Ld. a tanulmányban!
[11] Várpalota-Gimnázium, 229. sír (H)	Fol	MIB 160 Con (612/613)	SOMOGYI 1997, 94, Kat. 84.
[12] Wien 1 (A)	Fol	MIB 177 Nic (625–629)	WINTER 2000, 56–57, Kat. 11b/2.

IRODALOM

- ADAM 2002: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Hrsg.: Szentpéteri, J. *Varia Archaeologica Hungarica* 13. Budapest 2002.
- BÓNA 1965: Bóna I.: Későrómai és népvándorlás korszak. In: *Oroszáza története*. Szerk.: Nagy Gy. Oroszáza 1965, 114–155.
- BÓNA 2003: Bóna, I.: rec. Somogyi, P.: Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit. Innsbruck 1997. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 54 (2003) 294–296.
- BUDAJ 2009: Budaj, M.: Byzantská minca z Gajar. *Zbornik Slovenského národného múzea* 103 – *Archeológia* 19 (2009) 219–224.
- CURTA 2017: Curta, F.: Coins, Forts and Commercial Exchanges in the Sixth- and early Seventh-Century Balkans. *Oxford Journal of Archaeology* 36 (2017) 439–454. <https://doi.org/10.1111/ojoa.12123>
- CSALLÁNY 1943: Csallány D.: A Deszk D. számú temető avar sírjai (Les tombes avares du cimetière de „Deszk D”). *Archaeologiai Értesítő* 3 (1943) 160–173.
- CSALLÁNY 1956: Csallány, D.: *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Budapest 1956.
- GANDILA 2018: Gandila, A.: *Cultural Encounters on Byzantium's Northern Frontier, c. AD 500–700*. Cambridge 2018. <https://doi.org/10.1017/9781108470421>
- HAHN 1981: Hahn, W.: *Moneta imperii Byzantini 3. Von Heraclius bis Leo III./Alleinregierung (610–720)*. Wien 1981.
- HUNKA 2016: Hunka, J.: Stredoveké mince zo Štúrova a okolia zo 6.–16. storočia. *Študijné Zvesti* 59 (2016) 65–73.
- HUSZÁR 1954: Huszár, L.: Das Münzmaterial in den Funden der Völkerwanderungszeit im Mittleren Donau-becken. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 5 (1954) 61–110.

- IVANIŠEVIĆ–POPOVIĆ 2017: Ivanišević, V. – Popović, I.: Les monnaies protobyzantines en Pannonie Secunde. In: *Sirmium à l'époque des Grandes migrations*. Eds.: Popović, I. – Kazanski, M. – Ivanišević, V. Leuven 2017, 239–254.
- KISS 1996: Kiss A.: 'In terra nummus' – A Kárpát-medence avar kori kereskedelmi külkapcsolatainak vázlatja a régészeti és numizmatikai leletek tükrében (,In terra nummus' – Die Skizze der Handelsbeziehungen des Karpatenbeckens in der Awarenzeit im Spiegel der numismatischen und archäologischen Quellen). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 2 (1996) 221–245.
- LASSÁNYI–ZSIDI 2015: Lassányi G. – Zsidi P.: Előzetes jelentés az aquincumi polgárváros területén folytatott műszeres leletkutatásról, ásatásról és lelőhelyvédelmi munkákról (Preliminary report on the non-invasive, instrumental survey, excavation and archaeological site protection works in the territory of the Civil Town in Aquincum). *Aquincumi Füzetek* 21 (2015) 32–50.
- LICHTENSTEIN 2006: Lichtenstein L.: Kora avar sírok Orosháza Bónumról (Early Avarian graves of Orosháza Bónum). *Szántó Kovács János Múzeum Évkönyve* 8 (2006) 131–146.
- LŐRINCZY 1998: Lőrinczy G.: Kelet-európai steppei népesség a 6–7. századi Kárpát-medencében. Régészeti adatok a Tiszántúl kora avar kori betelepüléséhez (Osteuropäische Steppenbevölkerung im 6. und 7. Jahrhundert im Karpatenbecken. Archäologische Beiträge zur frühawarenzeitlichen Einsiedlung des Gebietes jenseits der Theiß). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 343–372.
- MASEK–MIHÁCZI–PÁLFI 2018: Masek Zs. – Miháczai-Pálfi A.: Gepida kori fibulatöredék Tótkomlós-Kopáncshalomról. *Fémek a földből 1. Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 19 (2018) 47–49.
- MCCORMICK 2001: McCormick, M.: *Origins of the European Economy: Communications and Commerce AD 300–900*. Cambridge 2001. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107050693>
- MOGYORÓSSY 1877: Mogyoróssy J.: A Békési Múzeum. *Békési Lapok* 1877:21, 4.
- MORRISON 1989: Morriison, C.: Monnaie et prix á Byzance du Ve au VIIe siècle. In: *Hommes et richesses dans l'Empire byzantin* 1. Ed.: Martin-Hisard, B. Paris 1989, 241–260.
- MORRISON–SODINI 2002: Morriison, C. – Sodini, J. P.: The Sixth-Century Economy. In: *The Economic History of Byzantium. From the Seventh through the Fifteenth Century* 1. Ed.: Laiou, A. E. Washington 2002, 171–220.
- OSTROGORSKY 1932: Ostrogorsky, G.: Löhne und Preise in Byzanz. *Byzantinische Zeitschrift* 32 (1932) 293–333.
- PÁSZTOR–RÓZSA–SZATMÁRINÉ BAKONYI 2013: Pásztor A. – Rózsa Z. – Szatmáriné Bakonyi E.: Kora avar kori sírok Orosháza-Bónumból II. *Mozaikok Orosháza és vidéke múltjából* 10 (2013) 3–13.
- POHL 1988: Pohl, W.: *Die Awaren. Ein Steppenvolk im Mitteleuropa 567–822*. München 1988.
- POHL 2018: Pohl, W.: *The Avars: A Steppe Empire in Central Europe 567–822*. Ithaca 2018. <https://doi.org/10.7591/9781501729409>
- PROHÁSZKA 2004: Prohászka, P.: Altneue byzantinische Münzen der Awarenzeit (Ergänzungen zum Buch von Péter Somogyi: Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit. Innsbruck 1997). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 55 (2004) 101–113. <https://doi.org/10.1556/AArch.55.2004.1-2.5>
- PROHÁSZKA 2013: Prohászka, P.: „Was in der Tasche blieb ...” Bemerkungen zum byzantinischen Münzverkehr im ersten Viertel des 10. Jahrhunderts im Karpatenbecken. *Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik* 63 (2013) 199–208. <https://doi.org/10.1553/joeb63s199>
- PROHÁSZKA 2017: Prohászka P.: Középkori bizánci érmek Komárom-Esztergom megye nyugati részéből. *Numizmatikai Közlöny* 114–115 (2017) 177–182.

- QUAST 2001: Quast, D.: Byzantinisch-gepidische Kontakte nach 454 im Spiegel der Kleinfunde. In: *International Connections of the Barbarians of the Carpathian Basin in the 1st–5th centuries A. D.* Eds.: Istvánovits, E. – Kulcsár, V. Aszód–Nyíregyháza 2001, 431–452.
- RÓZSA 2002: Rózsa Z.: Kora avar sír Tótkomlóson (Ein frühawarisches Grab von Tótkomlós). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 8 (2002) 341–343.
- SOMOGYI 1997: Somogyi, P.: *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit*. Innsbruck 1997.
- SOMOGYI 2009: Somogyi, P.: Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit. Eine Bestandaufnahme 1998–2007. *Acta Archaeologica Carpathica* 42–43 (2009) 231–298.
- SOMOGYI 2014: Somogyi, P.: *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit in ihrem europäischen Umfeld*. Dissertationes Pannonicae 4:2. Budapest 2014.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1979: Szádeczky-Kardoss S.: Az avar történelem forrásai II. Az avar honfoglalás előzményei, lefolyása s feltételezhető elismerése Bizánc részéről. *Archaeologiai Értesítő* 106 (1979) 94–111.
- WINTER 2000: Winter, H.: Die byzantinischen Fundmünzen aus dem österreichischen Bereich der Avaria. In: *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt*. Hrsg.: Daim, F. Innsbruck 2000, 45–63.

BYZANTINISCHE KUPFERMÜNZEN DES 6–7. JAHRHUNDERTS AUS OROSHÁZA UND SEINER UMGEBUNG

PÉTER PROHÁSZKA – ZOLTÁN RÓZSA

Die Prospektionen mit Metallsuchgerät spielen bei der archäologischen Forschung eine immer wichtiger werdende Rolle. In den letzten Jahren wurde die Stadt Orosháza und ihre Umgebung systematisch begangen, wobei zahlreiche Funde verschiedener Epochen ans Tageslicht kamen. Zwischen ihnen befanden sich auch byzantinische Kupfermünzen aus dem 6–7. Jahrhundert. Die erste byzantinische Münze – ein Follis des Justinianus I. – kam 1877 in Orosháza-Szentetornya zum Vorschein und ihre Beschreibung findet sich in der Lokalzeitung. Eine andere wurde in Kardoskút-Gehöft von Molnár Zsolt in einem Grab gefunden. Dank der Prospektionen können wir die Reihe mit acht weiteren byzantinischen Münzen vermehren:

1. Orosháza-Szentetornya (Kom. Békés)
Justinianus I. (527–565), Follis, Nicomedia B, MIB 114 (539–540)
2. Tótkomlós-Gyümölcsös, Acker 53 (Kom. Békés)
Justinianus I. (527–565), Follis, Constantinopolis (?), MIB 83–85 (527–537)
3. Tótkomlós-Gyümölcsös, Acker 53 (Kom. Békés)
Justinus II. (575–578), Follis, Nicomedia, MIB 46a (569–570).
4. Tótkomlós-Gyümölcsös, Acker 53 (Kom. Békés)
Justinus II. (575–578), Follis, Nicomedia, MIB 46a (575–576).
5. Mezőhegyes-Acker 7, Mezőhegyes, Fundort Nr. 5 (Kom. Békés)
Justinus II. (575–578), Follis, Constantinopolis, MIB 43d (570–576), gelocht.
6. Mezőhegyes östlich vom Wasserspeicher, Mezőhegyes Fundort 58 (Kom. Békés)
Justinus II. (575–578), Follis, ?, MIB ? (566–567).
7. Nagyszénás-Cifra-dűlő, faluhely (Kom. Békés)
Justinus II. (575–578), Halbfollis, ?, MIB ? (565–578).
8. Tótkomlós-Kopáncs-Hügel (Kom. Békés)

Heraclius (610–641), Follis, Constantinopolis, MIB 160b (613–614).

9. Nagyszénás-Cifra-dűlő, faluhely (Kom. Békés)

Heraclius (610–641), Follis, ?, MIB ? (616–624).

Das numismatische Fundmaterial wird durch die neuen bzw. altneuen Funde vermehrt. Die Goldmünzen standen jedoch im Fokus des Interesses als Zeugen der awarisch-byzantinischen diplomatischen und militärischen Kontakte. Die Kupfer- bzw. Silbermünzen erhielten jedoch wenig Aufmerksamkeit.

Ab der zweiten Hälfte des 5. Jahrhunderts bis 568 gehörte die Umgebung von Orosháza zum Königreich der Gepiden. Obwohl die hier gefundenen Münzen des Justinianus I. vor 550 geprägt wurden, muss man in Betracht ziehen, ob sie nicht erst mit den Awaren hierher gelangten. Das Stück aus Kardoskút wurde nach dem Bericht in einem awarischen Grab gefunden. Aus Orosháza kennen wir kaum archäologische Denkmäler der Gepiden. Nach dem Tod von Justinianus I. (565) hörten die den Awaren gezahlten byzantinischen Jahresgelder auf. Der neue Kaiser – Justinus II. – wies die Gesuche der awarischen Abgesandten um eine Erneuerung der früheren Subventionen zurück. In den nächsten Jahren jedoch veränderte sich die Lage am Mitteldonaugebiet mit der Vernichtung des Königreichs der Gepiden, der Abwanderung der Langobarden und der Ansiedlung der Awaren grundlegend. Die byzantinischen Niederlagen zwangen den Kaiserhof im Jahre 574 zu einem Vertrag mit den Awaren. So konnte das Reich seine Gebiete sichern, sein Vorposten jedoch – die Stadt Sirmium – wurde von den Awaren bis 582 belagert. Aus dem Karpatenbecken kennen wir sieben Solidi und 25 Kupfermünzen des Justinus II. Nur drei davon sind Halbfolles. Im Vergleich mit dem Münzverkehr von Pannonia Secunda (Umgebung von Sirmium) kann man sie einerseits als Zeugen des Handels betrachten, jedoch könnten sie auch durch die awarischen Angriffe im Reichgebiet erworben worden sein. Es ist bemerkenswert, dass aus der Umgebung von Orosháza vier Folles und ein Halbfolles des Justinus II. bekannt sind. Neben diesen kamen auch zwei Folles des Heraclius in Tótkomlós-Kopács-Hügel und in Nagyszénás-Cifra dűlő faluhely ans Tageslicht. Das Stück aus Tótkomlós wurde in den Jahren 613–614 in Konstantinopel (MIB 160b) geprägt. Der andere Follis aus Nagyszénás-Cifra-dűlő, faluhely ist bisher einzigartig im Karpatenbecken, weil er zur Reihe der zwischen 616 und 624 geprägten Münzen gehört. Obwohl die meisten Solidi des Heraclius ebenfalls aus diesen Jahren stammen, gibt es nur diese einzige Kupfermünze. Das Erscheinen der Folles des Heraclius im Karpatenbecken kann man schwerlich mit dem Kleinhandel erklären. Sie gelangten wahrscheinlich durch die awarischen Kriegszüge bzw. diplomatischen Gesandtschaften hierher. Die Fundstellen der byzantinischen Münzen aus Orosháza zeigen eine Süd-Nord-Achse, die auf einen eventuellen Handelsweg hindeuten könnte. Die Funde anderer Epochen können diesen untermauern. Wir können jedoch jene Möglichkeit nicht ausschließen, dass die hier in der Awarzeit angesiedelten Gruppen irgendeine wirtschaftliche/politische Bedeutung hatten, was das Erscheinen der byzantinischen Münzen und anderer Gegenstände in der Umgebung von Orosháza erklären würde.

„AZ AVAR HONFOGLALÁS S AMI UTÁNA KÖVETKEZETT”
A PERIFÉRIKUS ERDÉLYI-MEDENCE ÉS AZ „AVARIZÁCIÓ”
KULTÚRSZOCIOLÓGIAI JELENSÉGE (6–7. SZÁZAD)
MÓDSZERTANI MEGJEGYZÉSEK

GÁLL ERWIN*

Kulcsszavak: avarok, sztyeppebirodalom, akkulturáció, asszimiláció, strukturális integráció, Erdélyi-medence, 6–7. század

Absztrakt: Az avar politikai ethnosz, egy nem római gyökerekkel rendelkező politikai-katonai hatalom Kárpát-medencei megjelenése, a régió politikai intézményrendszerének fejlődését néhány száz évre más irányba fordította. Az 568-utáni időszak, az aktív (déli), a Kelet-Római Birodalom irányában indított aktív külpolitika mellett, az avar hatalmi struktúra Kárpát-medencei hálózatának kiépítéséről szólt. E hatalmi hálózatok gyors létrehozása alapján érthetőek meg a kaganátus politikai és katonai sikerei, amelyben különféle entitások, népeiségek vettek részt. Jól kitapinthatóan azonban fogalomzavar létezett/létezik az akkulturáció és asszimiláció terminológiájának használata esetében, de nem teljes mértékben van tisztázva a strukturális integráció fogalma sem. Az avar elit hatalmi hálózatrendszer az akkulturációs és integrációs folyamatok generátora volt. A szimbolikus társadalmi értékkonfliktus síkban a „mi” képet hódító entitás a katonapolitikai hálózatai révén terjesztette ki szakaszosítottan, azonban mindez a társadalmi mezőben a „vertikális” csoportidentitáshoz köthetően magyarázható. Maga a folyamat azonban mikrorégióról mikrorégióra más-más képet mutathat, a kulturális elhatárolódás vagy pedig kulturális közeledés vagy közelítés, akkulturáció, illetve identitásbeli asszimiláció lehetősége esetről esetre változhatott, a földrajzi közelségek, illetve távolságok megszabhatták e szociológiai jelenségek jellegét, társadalmi méretét, dinamizmusát, mélységét, kezdődően a felszínes divitelemek átvételétől az identitások megváltozásáig. Tehát: az „avarizáció” tér- és helyzetfüggő volt. E komplex szociálpszichológiai jelenségnek a kaganátus hatalmi elitje (ebben az esetben temetkezési kultúra) a generátora, az elterjesztői-átvevői generátorkommunikátorai pedig az avar hatalmi hálózati rendszer centrális és perifériális működtetői voltak. E kutatási stádium szintjén az mondható el, hogy a különféle elméleti konstrukcióink (köztünk a mienk is) akkor lehetnek megalapozottabbak, ha a feltárt leletanyag régészeti közlésével párhuzamosan sor kerül komplexebb vizsgálatára. Alaposabb, hitelesebb észrevételekkel, nagyobb dimenziójú szintéziseket e feladatok elvégzése után írhatunk.

BEVEZETÉS¹

A Kárpát-medence földrajzilag félig „független” területét, az Erdélyi-medencét változatos mozaikrendszerű tájegységei teszik színessé. A medence a Délkeleti-Kárpátok, illetve az Erdélyi-Kárpátok

vonulata között a Bukovinai-, a Máramarosi-havasoktól a Felső-Tisza völgyéig, kelet felé pedig a Szucsáva-folyó forrásvidékétől a Duna Kazán-szorosai, vaskapui völgyszakaszáig nyúlik félkö-

* Institute of Archaeology „Vasile Pârvan”, Romanian Academy, Bucharest, Romania; erwin.gall@iabvp.ro.

¹ Jelen tanulmány átszerkesztett, illetve kiegészített változata az angol nyelven megjelent dolgozatottnak: GÁLL 2014.

rívben. E nagy tájrendszer nyugati övezetében, mintegy határként emelkedik az Erdélyi-középhegység (a román elnevezés szerint: Nyugati-havasok / Munții Apuseni), ennek déli folytatásában pedig a Bánság-hegyvidék. Ez a domborzati kép nyugat felé két helyen nyitott: a Maros mentén egy szűkebb, a Szamos mentén pedig egy tágabb területen. Ezekon kívül a Kárpátok vonulatát mind az északkeleti, mind a déli részeken hágók és völgy-szorosok tagolják (a Radnai-, Borgói-hágó, a Tölgyes-, Békás-, Gyimesi-, Bodza-szoros, a Tatár-hágó, a Tömösi-szoros, a Törösvári-hágó, a Vöröstoronyi-, Szurdok-szoros). A Keleti-Kárpátok szélessége dél felé haladva csökken, északon 170 km, Dédánál 100 km, Kézdivásárhelynél 90 km.

A nagyjából 500–1000 m magas térségeket bükkerdők uralják, a magasabb hegyeket pedig fenyőerdők, ugyanakkor az alacsonyabb dombvidékeken tölgyerdők vannak többségben. Erdős sztyepp – és ez fontos a 10. század kutatásának szempontjából is – legfeljebb kis területen és foltokban, a Mezősége (Kolozsvártól északra) fordul elő.²

A medence vízhálózati sűrűsége nagy, földje pedig gazdag sóban, illetve nemesfémekben. Só a Kárpát-medencében kivételesen csak az Erdélyi-medencében található, amely az alsó-bádeni geológiai

korszakig vezethető vissza, vagyis ezelőtt mintegy 14 millió évre. A medence sólelőhelyei elsősorban ennek északnyugati és középső részén találhatóak, és ahogyan középkori példák is mutatják, két útvonalon szállították nyugat felé: egy vízi úton a Maroson Szegedig, és a Szalacsi sóúton Szolnokig.³ Ugyancsak fontos tény, hogy a sóbányák kezdetől királyi birtokok voltak, illetve az államhatalom központilag irányította azokat.⁴ Mindez pedig elgondolkodtató a korábbi korszakok tekintetében is.

Ahogy említettük, az Erdélyi-medencét földrajzi helyzete a Kárpát-medence többi területéhez képest periferikussá tette, ez pedig olyan esetekben, mikor a térséget a Kárpát-medence központi részeiről uralták fokozottan megnyilvánult geopolitikai, geokulturális és geokonómiai szempontból is. A periferikus fogalom tökéletesen jellemzi e terület geopolitikai státusát a kora avar kornak nevezett korszakban is. Az „avar” fogalmat ebben az esetben nem etnikus, hanem strukturális értelemben használom (mint politikai ethnosz), miközben a „kora” szót körülbelül az első „avar évszázadra” (kb. 568–670) értem.

Tehát e régészeti jelenség, a kora avar kor széles körű kapcsolatait próbáljuk elemezni, vizsgálni a következőkben.

1. AZ AVAR „BLITZKRIEG”⁵

MEG LEHET ÁLLAPÍTANI AZ ERDÉLYI AVAR HONFOGLALÁS LEHETSÉGES IRÁNYÁT/IRÁNYAIT? AZ ERDÉLYI-MEDENCE MEGHÓDÍTÁSÁNAK OKAIRÓL

Az avar politikai ethnosz, egy nem-római gyökerekkel rendelkező politikai-katonai hatalom⁶ Kárpát-medencei megjelenése, a régió politikai intézményrendszerének fejlődését néhány száz évre más irányba fordította. A Kárpát-medence avar meg-

hódítása, ellentétben például a „germánok”⁷ hosszú idejű É–D irányú migrációjával, „Blitzkrieg” féle jelenségeként értékelhető. Ugyanakkor, fontosnak tartom megjegyezni, hogy Baján hatalma sokkal keletebbre nyúlhatott, mint maga a földrajzi Kár-

² FRISNYÁK 1990, 123–124.

³ ROMHÁNYI 2016, 17, 26, 61. jegyzetek. Feltételezésével, miszerint „...Mindezek alapján a sószállítás a Maroson legkorábban a II. század utolsó negyedében indulhatott meg.” nem tudunk egyetérteni.

⁴ PL. HAHN 1993, 15–22.

⁵ Természetesen e fogalmat nem a modern, Schlieffen- és von Manstein terv értelmében használtuk.

⁶ A kora középkori hatalmi jelenségekről értekezve Walter Pohl a politikai-katonai hatalmi struktúrák két típusát különböztette meg: a steppeállam fogalmat használta az ázsiai nomád, steppén kiforrt, a nomád életmód, földrajzi lehetőségek és kontextusok összefüggésében megjelent hatalmi struktúrákra. Ez a hatalmi rendszer (ázsiai) genezisében teljesen eltér a mediterrán jellegű görög-római rendszer által integrált „germán” hatalmi struktúráktól (POHL 2003, 571–574; HALL 2018, 17–37).

⁷ E pontatlan fogalom kapcsán ld. POHL 2018, 16, 114. Szükséges megjegyeznünk, hogy az avar politikai ethnoszsal ellentétben, germán politikai ethnosz nem létezett!

1. kép. A korai Avar Kaganátus hatalmi kiterjedésének földrajzi aspektusai (SZENTHE 2019, Fig. 1)
 Fig. 1. The relative geographical extent of the Early Avar Khaganate (SZENTHE 2019, Fig. 1)

pát-medence.⁸ Kérdéses az is, hogy a Kárpát-medence, mint egység az avar korban megjelenik-e már a geopolitikai felfogásban: több jel arra utal, hogy az avar kor végén – majdnem három évszázaddal később – a Pannonia nevet már nem csak a római kori dunántúli provincia területére, hanem a Kárpát-medence szélesebb területeire (is) vonat-

koztatják,⁹ de ugyanakkor ez nem vonatkoztatható a kora avar kor első felére, a „*bayan-i steppe-birodalomra*” (1. kép).

Az erdélyi avar honfoglalás mintegy eredménye és következménye volt a medence központi területeinek elfoglalásának, függetlenül attól, hogy melyik irányból is történt. A vita elsősorban arról szólhat,

⁸ „Ugyanabban az időben felkelt Kubratos, Organas unokatestvére, az onogundurok ura az avarok kagánja ellen, és tőle (a kagántól) nála (Kuvratnál) levő hadinépet súlyosan bántalmazva elkergette a maga országából.” (SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 213; SZENTHE 2019, 216–218; QIANG–KORDOSIS 2018, Fig. 1). Hogy Kuvrat hatalmi struktúrája vazallus fejedelemségként vagy az avar hadsereg által megszállt területként működött, lényegében mindegy: a kor uralmi szabványai szerint az avar sztyeppebirodalom alá tartozott. Sztyeppebirodalom fogalmát ld. POHL 2018.

⁹ EGGERS 1995, 31–49.

hogyan az avar honfoglalás 1. mikor és 2. milyen irányból történhetett. Ahogyan Bálint Csanád munkáiban célzott rá, a legkorábbi avar temetkezések azonosítása igencsak relatív,¹⁰ ezért valóban kérdéses, hogy a korainak tartott/tartható halotti máglyaáldozatok, amelyeket több-kevesebb pontossággal ismerünk az Erdélyi-medencéből is (Diód, Dicsőszentmárton), az 567 utáni korszak melyik időintervallumába keltezhetőek? Az Erdélyi-medence kapcsán, Kovács István után,¹¹ Roska Márton is rámutatott, hogy az avarok az „első hullámban” elfoglalják az említett régiót (vagyis már a 6. század végén),¹² tehát e felfogás régebbi keletű az erdélyi régészetben, amelyet régészeti leletekkel (is) magyarázott az erdélyi régész. Az nem vitatható, hogy ezek a kora avar korra keltezhetőek, azonban az 567–630-as időszakon belül nem datálhatóak, vagyis nem feltétlenül az 568-as avar hódítás közvetlen régészeti bizonyítékai. A jelenség kapcsán viszont a régészetben egyre jobban elfogadott kettős felosztású avar kor első szakaszára keltezhető e leletanyag.

Ha a közvetlen 568-as avar hódításnak pontos régészeti bizonyítékait egyértelműen nem tudjuk felmutatni (mert az egész Kárpát-medencében egyetlen temetkezést sem tudunk ilyen pontosan keltezni!), ez még hatványozottabban mondható el az Erdélyi-medence elfoglalásának irányairól: délről, keletről, vagy pedig nyugatról? A forrásokat elemző Bóna István rámutatott, hogy „...*Mivel a Vaskapu–Orsova-szorost a most már nyíltan ellenséges bizánci flotta zárta el, ez az út nem jöhet számításba. Más lehetőségre nehéz gondolni, mint a Vöröstoronyi-szoroson át az Olt, majd a Maros völgyén keresztül vezető útra...*”¹³ Bóna elgondolásának logikáját a lelőhelyek elsősorban az Erdélyi-medencében való topográfiai pozíciója is illethette. Ezek elsősorban Maros–Küküllők vidékén kerültek elő, nem messze a Vöröstorony szorostól: Baráthely 67,

Dicsőszentmárton 110, Diód pedig 88 kilométeres távolságra kerültek elő, topográfiai szempontból a Küküllők völgyének enyhén dombos területén. Amit nem említett a magyar honfoglalás korának régészetét hasonlóan remekül ismerő budapesti professzor, hogy ez az avar kori településterület radikálisan különbözött a hasonlóképpen gyors migráció eredményeként értékelhető magyar honfoglalás korának településtömbjének földrajzi helyzetétől (pl. a Küküllők vidékéről egyetlen 10. századi honfoglaló jellegű leletet sem ismerünk). Ez a régészeti jelenség pedig (talán) a délről jövő avar migráció egy második, lehetséges, közvetett bizonyítéka lehet! A Vöröstorony szoros kapcsán,¹⁴ mint lehetséges déli útvonal felmerülhet a római infrastruktúra fennmaradása, illetve ennek használata a 6. század második felében is, amely megmagyarázná a honfoglalás egyik, logikai szempontból legvalószínűbb irányát. Az egyetlen kérdőjelet e konstrukcióban az okozza, hogy az Al-Duna területéről nem ismerünk temetőt, sírt, amelyet valamilyen jellegzetessége alapján az avarokhoz köthetünk (pl. máglyaleletet), igaz a kutatási stádiumot, illetve ennek történetét sem lehet e területen a Kárpát-medenceiével összehasonlítani,¹⁵ viszont honfoglalás előtti „avar” leletet ismereteim szerint máshonnan sem ismerünk Kelet-Európából. Ugyanakkor az Al-Duna környékéről jelentős mennyiségű hun és hun kori leletet ismerünk,¹⁶ ami egyáltalán nem mondható el az avar jellegű leletekről, tehát ezt a hiányt nem magyarázhatjuk a kutatási stádium elmaradásával. Az Olt havasalföldi síkvidéki szakasza, illetve a Vöröstorony-szoros átjárhatósága miatt már a rómaiak (valószínűleg őskori előzményekre, hagyományokra építve) bekapcsolhatták az Al-Duna menti úthálózatukba. Ugyanakkor hadászati-stratégiai szempontból két irányból jövő langobard–avar támadás tűnik a leglogikusabbnak, amely ismét azt jelentené, hogy

¹⁰ A legkorábbi Kárpát-medencei avar temetkezéseknek tartott különböző listák egységesítése: BÁLINT 1995, 310.

¹¹ KOVÁCS 1913, 387–388.

¹² ROSKA 1936, 154.

¹³ BÓNA 1988, 162.

¹⁴ A szoros fontosságáról a középkori realitások, támadások kapcsán: BINDER 1995, 1123–1153.

¹⁵ Népvándorláskori kutatás Moldvában és Munténiában pontosan egy évszázadnyi késéssel indult: CIUPERCĂ 2009, 134. Egyetlen kivételt a pietroaselei kincslet 1876-os Odobescu-féle elemzés jelenti. Összefoglalása: HARHOIU 1997, 42, 187–188.

¹⁶ HARHOIU 1997.

a gepida királyságot keletről vagy éppen dél-keletről is megtámadhatták.¹⁷

A délről (is) jövő honfoglalás iránya mellett az is vall, hogy földrajzi szempontból a Küküllők és a Maros vidékének dombvidéke nagymértékben hasonlít a Balatoni dombhátság topográfiai jellegzetességeire, ahol jelentős mennyiségben került elő ugyancsak kora avar kori sírlelet,¹⁸ tehát talán ez is egy másik lehetséges magyarázata lehet annak, hogy e környezetben kerülnek elő a máglyaletek és például nem Délnyugat-Erdélyben vagy éppen a Kis-Szamos régiójában.¹⁹ Ez az észrevétel azonban egy fontos tanulsággal és kellemetlen kérdéssel is jár: a Maros alsó, még az Erdélyi-medencei szakaszán az avar leletek hiánya hogyan magyarázható,

ugyanis Arad környékétől egészen Gyulafehérvárig egyetlen kora avar jellegű lelet – legyen sír vagy éppen szórvány – sem ismert. Kérdéses, hogy ez a jelenség csak a kutatási helyzettel magyarázható-e. Ahogyan Bóna István megállapította,²⁰ az avar településterület a Duna könyökétől kezdődően, innen déli irányban, egészen a Szávaig, koncentrált.

Talán ezzel magyarázható az a tény is, hogy a Kárpát-medencei avar honfoglalás, ellentétben a magyar honfoglalással, nem egy északkeletről, hanem délkeleti irányból jövő katonai terv megvalósult része lehetett és erre utalnak a régészeti leletek is.²¹ A hódítást természetesen komplex, integratív szociokulturális jelenségsorozat követte/követhette.

¹⁷ A 7. századra keltezett Târgșori sír valójában 8. századi, következtetésképpen a kora avar korszak kapcsán nem használható (DIACONU–DIACONU 1962, 165–171).

¹⁸ SZENTPÉTERI 2009, 241.

¹⁹ Ezzel ellentétben a Kis-Szamos régiójából ismerjük az Erdélyi-medence legkorábbi 10. századi honfoglaló magyar lelethorizontját (GALL 2013, 461–485).

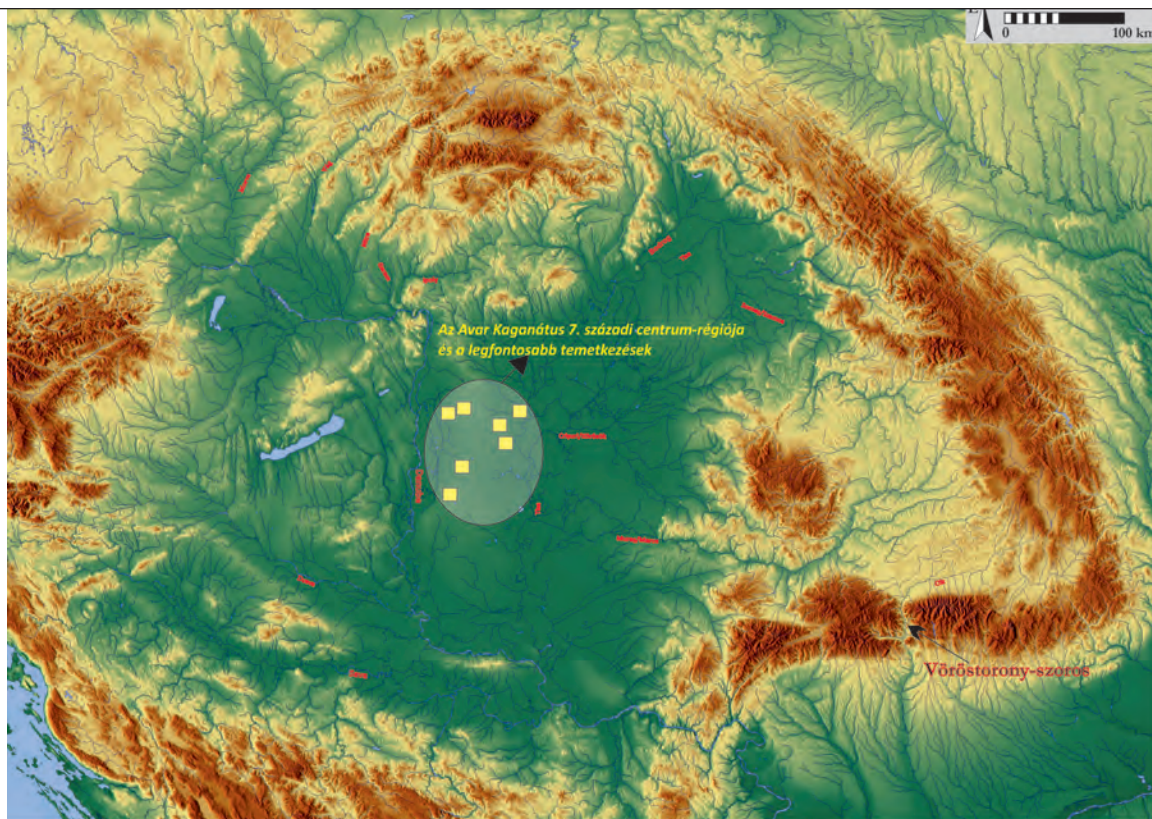
²⁰ „...A dél felé tekintő és vágyakozó avar hatalom számára érdektelen volt a Kárpát-medence északi harmada. Északnyugaton (egyetlen katonai hídfő, Dévény kivételével) a Duna volt települési határunk, északon az erdősváot megállító Pest–Heves–Borsod megyei egykori szarmata sánc, amelyet északkeleten, a Nyírségben is csak egy-két ponton léptek át...” (BÓNA 1988, 165).

²¹ Az erdélyi kora avar jellegű sírleletek egyik vezérleletének (kronológiai, földrajzi és régészeti szempontból egyaránt) a 2008-ban előkerült marosveresmarti sír jelenti. A marosveresmarti sirt a temetkezést közlő régészek általánosan a 7. századra keltezték, a tanulmány szövege alapján azonban inkább ennek végére. A marosveresmarti, 2008-ban Tiberiu Rustoiu és Marius Ciută régészeknek köszönhetően a szakma számára megmentett 27-28 éves férfi temetkezését a leletanyaga alapján (vas karikás végű, ezüst markolatlemez, egyélű kard, illetve Martynovka övveretek, páncéling, ló, zabla, kengyel) talán már a 6. század végére, de mindenképpen a 7. század első harmadára keltezhetjük (RUSTOIU–CIUTĂ 2008, 90–91) (14. kép). Korai avar kardok elemzéséhez ld. SIMON 1991, 263–346; CSIKY 2015, 181–189, Map 32 (E.II.B). Csiky Gergely a nemesfém lemez borítású karikás markolatvégű kardok megjelenése ideje kapcsán tanácstalan („*The beginning of the development of ring-pommel swords (E.I.C and E.II.B) cannot be easily determined.*”), azonban a zömét a 7. század második harmadára keltezte: CSIKY 2015, 302. Csiky bizonytalankodása teljes mértékben jogos, hiszen pl. olyan esetekben, mint Kunpeszér 3. sírja a ¹⁴C minták éppenséggel a 6. századra keltezték az aranszerelékű kardos egyén sírját: BALOGH 2016, 276. Martynovka övveretek keltezése kapcsán ld. BALOGH 2004, 241–303. Következésképpen a sír az első avar honfoglaló generációkkal hozható kapcsolatba. Természetesen keltezésünket nem szabad mereven elképzelni, ugyanis az övgarnitúrához tartozó különféle típusú, későbbre keltezhető vereteket akár az élete végén is beszerezhetette. Ha ez az „avar” 605-ben, 615-ben vagy akár 625-ben halt meg, nem azt jelenti, hogy akkor is érkezett az Erdélyi-medencébe, tehát a régészeti adatokat nem lenne szabad nagyon mereven értelmezni. Az egyén érkezése (ha nem született Erdélyben) és a halál ideje között akár több évtized is eltelhetett! Ha például 605, 615 vagy éppen 625-öt tekintjük a veresmarti „avar” halála évének, a kb. 30 életével számolva még a 6. században született, tehát mindenképpen a fent említett első két honfoglaló avar generációval hozhatjuk kapcsolatba. Călin Cosma kollégánk a temetkezést jóval későbbre, azonban az avar kor első felére, 630–660 közé keltezte (COSMA 2017, 89).

Hasonlóan korai avar korra keltezhetőek az első két avar honfoglaló generáció egyik csoportidentitás-szimbóluma, a diódi és dicőszentmárton máglyalelet is. Călin Cosma jóval későbbre, 630–700, illetve 650–720 közé keltezte (HOREDT 1968, 108, Abb. 2. 1–2, 117, Nr. I/24; BÓNA 1988, 164, 30. tábla 1–2; COSMA 2017, 79, Pl. 44. B/1–2). Érdekes módon ez a hagyomány majdnem eltűnik a 7. század második felére, a legkésőbbi példák azonban már a 8. századból valók (BALOGH 2016, 128).

A Marosgombás-Református temetőjéből előkerült leletanyag pontosan nem, de körülbelül besorolható a kora avar korba (Bóna szerint 630 utáni időszakra keltezhető: BÓNA 1988, 171). Roska leírása szerint, innen egy olyan sír is előkerült, amelyben az ember ellentétes pozícióban fekszik a lócsontvázzal szemben. ROSKA 1936, 154. (E lelőhelyet nem szabad összetéveszteni a Bodrogi Gyula által feltárt, késő avar kori lelőhelyre utaló sírral, amely Kiss Maguráról került elő. Ezt a tényt Horedt sem vette figyelembe, de ez tévesztette meg később Bóna Istvánt és Radu Harhoiut, stb. is. Tehát: Marosgombáson két avar kori temető létezéséről tudunk!).

A Nagyenyed-Szölészeti iskola területén előkerült sírokban regisztrált lovastemetkezések mellékletei tipikus kora avar kori fegyverek és lószerszámok közé sorolhatóak (korai avar típusú lándzsahegyek, alma alakú kengyelek) (HOREDT 1958a, 91).

1/A

1/B

2. kép. A: A Kárpát-medence; B: Vöröstorony-szoros Barabás Miklós akvarelljén 1831-ből
 Fig. 2. A: The Carpathian Basin; B: The Turnu-Roșu Gorge of Miklós Barabás' watercolor (1831)

2. AZ AVAR HÓDÍTÁSRÓL ÉS ENNEK ELMÉLETI CSOPORTSZOCIOLÓGIAI KÖVETKEZMÉNYEIRŐL.

A VIZSGÁLAT KERETÉBEN HASZNÁLT FOGALMAKRÓL

Ahogy az avar hódítás, illetve honfoglalás irányának kérdésében, úgy sebességével kapcsolatban sincsenek adataink. Az 568-utáni időszak, az aktív (déli), a Kelet-Római Birodalom irányában indított aktív külpolitika mellett,²² az avar hatalmi struktúra Kárpát-medencei hálózatának kiépítéséről szólt. E hatalmi hálózatok gyors létrehozása alapján érthetőek meg a kaganátus harci sikerei, hiszen ezekben különféle entitások, népelemek vettek részt, de nemcsak a Kárpát-medencéből, hanem az egész *Barbaricum* területeiről, amely azt jelenti, hogy ezen struktúrák be voltak kötve a kaganátus hatalmi rendszerébe. Az avar hadigépezet katalizátora lett a barbár világnak, a harcos rétegek egészen Skandináviáig és Kelet-Európáig álltak a nomád nagyhatalom hadseregébe és ennek rendelkezésére.²³

E folyamatból az erdélyi területek (nem csak) strukturális szempontból kihagyhatatlanok. Azonban még ennél is jóval nehezebb a hódítás utáni, a katonai-politikai elit által generált bonyolult szociológiai és szociálpszichológiai jelenségek rekonstrukciója.

Mielőtt a régészeti források ilyen jellegű vizsgálatát elkezdenénk, fontosnak tartom a használt fogalmak értelmezését, illetve tisztázását. Napjainkban divathullámként élhetjük meg a régészeti szakirodalomban elterjedt szociológiai és szociálpszichológiai fogalmak használatát, anélkül azonban, hogy ezen írásokban a legtöbb alkalommal fény derülne arra, hogy milyen fogalmi rendszerben, illetve milyen jelentéstartalommal használták a szerzők? Jól kitapinthatóan fogalomzavar létezik az akkulturáció és asszimiláció terminológia, illetve jelentése esetében (de inkább az akkulturáció

terminust használják), illetve nincsen tisztázva a strukturális integráció fogalma sem.

Tehát először is azt próbáljuk eldönteni, hogy e makró- vagy szekundáris csoportentitások cseppfolyós szociológiai-történeti konstrukciók-e a kevés írott és a nehezen értelmezhető régészeti forrás tükrében, valójában hogyan írhatóak le, hogyan definiálhatóak a 6. század végi – 7. század első felének komplex szociológiai és szociálpszichológiai jelenségei? Milyen fogalmat/fogalmakat használhatunk esetükben (akkulturáció, asszimiláció, integráció), vagy pedig kontextualitásából fakadóan, külön mindegyiket, és főképpen milyen alapon? És mit értünk alattuk? Vegyük sorra.

A. Az *akkulturáció*, kultúraváltozás, kultúraváltás (amelynek alapszintje az adaptáció!), olyan kulturális kölcsönhatások együttese, amely két vagy több hagyomány találkozásakor, hasonulásakor vagy keveredésekor lép érvénybe.²⁴ Ezzel szemben, egy régebbi vélemény szerint, amely Milton Gordon nevéhez kapcsolható, az akkulturáció az asszimiláció első lépcsőfoka, tehát ő egy szakaszosított, etapizált integratív jelenség egyik egységként értékeli az asszimilációt, ezen első lépcsőfok (akkulturáció) pedig azt jelentené, hogy az egyén vagy csoport átveszi a másik társadalom érték- és normarendszerét, attitűdjeit, nyelvi és tárgyi világát (pl. viseleti elemek).²⁵ A folyamat zavartalansága attól függ, hogy a másik kultúrából átvett új elemek milyen mértékben építhetők be az eredeti kultúrába! Fontos tény, hogy az akkulturáció nem végződik szükségszerűen asszimilációval! Ezzel szemben a korszakunk kérdésköréhez azonban nagyon közel

Lehetséges, hogy kora avar kori sírból származnak a gyulafehérvári szórvány tárgyak (BONA 1988, 8. ábra), illetve a tordai fülbevalók (GARAM 1993, 69, Nr. 43, Taf. 33. 1–2).

Az erdélyi szinten óriási méretűnek ígérkező négy aranyoslonai temetőből legalább kettő egészen biztosan a kora avar korral hozható kapcsolatba, ugyanakkor a gepida kori népesség jelenléte is igazolható legalább két temetőben. Nagy Szabolcs bemutatott térképei alapján elmondható, hogy a temetők egy része nem lett feltárva, összesen 623 sírt azonosítottak terepen, amelyből 312-öt tártak fel. Nem sokat tévedünk, ha a négy temető esetében körülbelül 1500 sírral számolunk. Nagy Szabolcs kutatástörténeti jelentőségű ásatása véglegesen bebizonyította, hogy az erdélyi avar kori temetők az esetek többségében sem csak magányos lovas sírokból álltak, hanem, a kor demográfiai arányainak megfelelően, jelentős számú népességek temetői is: NAGY 2011.

²² POHL 2018, 62–100, 163–194, 280–305.

²³ DAIM 2010, 61–71.

²⁴ AEKK 2010, 21–22.

²⁵ GORDON 1964.

érezzük Bindorffer Gyöngyi „akkulturációs szint” elnevezését, amelynek legmagasabb szintje, végső eredménye a kulturális asszimiláció.²⁶ Tehát láthatjuk, hogy maga az akkulturáció fogalmát legalább kétféleképpen értelmezhetjük.

B. A korszakunk kapcsán általában a modern állami gépezethez kapcsolt *asszimiláció* fogalma alatt kétféle meghatározással is találkozhatunk: 1. az asszimilációt lehet úgy tekinteni, mint a csoport eredeti kultúrájának teljes feladását egy másik kultúra kedvéért;²⁷ 2. mások egy kölcsönös folyamatként tekintenek e jelenségre, amelynek eredményeképpen két vagy több kultúra egybeolvad, és egy új keletkezik.²⁸ Beszélhetünk a kora avar korban egyik vagy másik típusú asszimilációról, vagy pedig, földrajzi kontextustól függően, akár mindkettőről? Gordon asszimilációs elmélete alapján az asszimilációnak különböző lépcsőfokai lehetnek, az egymástól akár függetlenül működő akkulturáció, strukturális-, maritális-, identifikációs-, illetve attitűd- és viselkedéselfogadási asszimiláció.

Ezen folyamatok azonban attól is függttek, hogy mennyire létezett az Avar Kaganátusban „átjárás” a hierarchián különféle helyzetben levő csoportok között? A múltban, amikor nem léteztek a modern kommunikációs csatornák (TV, újságírás, tanügyi rendszer, sorköteles katonaság), a népesség és az entitás elitje közötti identitási egység, szolidaritáció, vagyis a csoport identitás mondhatni fenntartója, ez lényegesen relatívabb, cseppfolyósabb lehetett, következtetésképpen a politikai ethnosz törékeny.

C. A harmadik fogalom, amelyet használhatunk e korszak változatos szociológiai jelenségeinek leírására: a *strukturális integráció*. A strukturális integráció folyamatának nem (feltétlenül) az asszimiláció a célja, hanem az egymáshoz illeszkedés értelmében a közösségek (politikai, strukturális) kölcsönkapcsolatainak megszervezése.²⁹ Meglátásunk szerint az integrációhoz egy adaptációs kény-

szer, illetve kapacitás is szükséges, amely viszont az illető entitás kulturális jellegét is módosítja. E társadalomtörténeti folyamat tehát egy „*overlap*” jelenség, amelynek során a hódító struktúra úgy illeszti be hierarchikus módon, fentről lefelé, vagyis „függőlegesített” formában az illeszkedő közösséget (vagy egy közösség bizonyos egyéneit/egyénét), hogy annak elsődlegesen nem érinti, és nem változtatja meg önképét és/vagy belső szerkezetét. Eközben azonban külső státusa módosul, hozzáidomul a hódító csoport struktúrájához. Ha etapizált, szakaszosított rendszerben gondolkodunk, a strukturális integráció kéz a kézben jár az akkulturációval, azonban olyan formában, hogy mindennek az úgynevezett „előkapuja”. A strukturális integráció megkönnyíti, felgyorsíthatja az akkulturációt, azonban nem előfeltétele annak! E kapcsolatrendszer magát azonban az aszimmetrikus függőség jelensége keretében értelmezhetjük, amelynek fő jellemzője a kiszolgáltatottság, melyet a szenvedő alany vagy közösség (pontosabban annak elitje) sokszor nem tud egyenlőtlen hatalmi szerkezetben felszámolni. Az aszimmetrikus függőség egyik jellegzetessége a fenyegetés, eredménye pedig az engedelmesség, de ennek az eredménynek azonban egyértelműen negatív hatása van a közösség „mi” képére nézve. Azonban ahogyan hangsúlyozta Herbert C. Kelmán, az aszimmetrikus helyzeteknek nincsen szilárd alapjuk,³⁰ véleményünk szerint mindez politikai, katonai, gazdasági, kulturális kontextustól függően akár radikálisan változhat. Éppen e megfontolásból az aszimmetrikus helyzetek „urai” abban érdekeltek, hogy alávetettek megváltoztassák a helyzet önmagukban képzett jelentését, a kikényszerített engedelmesség helyett érzékké úgy, hogy önként engedelmessé válnak, amelynek elméleti lehetőségeként megszűnik a negatív önértékelés terhététele, megkezdődik az alávetett önigazolása, a belenyugvás ideológiájának kikovácsolása (amely gyakorlatilag az akkulturáció előszobája). Tehát ilyenkor transzformáció történik: az aszimmetrikus

²⁶ BINDORFFER 2001, 141.

²⁷ ROSE 1956; GORDON 1964; HOROWITZ 1975, 111–140; KORZENNY–ABRAVANEL 1998; BES 2009, 14–16.

²⁸ PARK–BURGESS 1961, 740–774; FICHTER 1957.

²⁹ Ennek eredményeképpen azonban a kulturális enklávék nemegyszer annyira megváltoztatják az integráltság fokát, hogy csupán a harmadik generáció lesz majd képes esetleg a rendszer-egészéhez alkalmazkodni, ezt azonban régészeti szempontból nem lehet vizsgálni (AEKK 2010, 182).

³⁰ KELMAN 1958, 51–60.

helyzetet szimmetriajelzésekkel látják el anélkül, hogy annak valódi jellege megváltozna.³¹

E jelenségek definiálása alapján, úgy látjuk, hogy a különféle régészeti kontextusok, az írott források beszámolóí alapján gyakorlatilag számolhatunk

mindhárom jelenséggel az Erdélyi-medence 6–7. századi társadalmi evolúciója kapcsán: akkulturációval, asszimilációval és a közösségek elitjeinek, egyes tagjainak és utána a közösségek egy részének strukturális integrációjával.

3. SZOCIOLÓGIAI KONCEPTUSOK ÉS A RÉGÉSZET

Az erdélyi-medencei 6–7. századi funerális leletanyag magyarázata e fentebb bemutatott, három, egymástól részben eltérő, de sok szempontból egymáshoz kapcsolódó, kötődő társadalmi jelenség tükrében természetesen még kezdeti fázisaiban jár. A megfigyeléseinket, feltételezéseinket éppen ezért is nem tartjuk kőbe vésett eredménynek, hanem elméleti modellezésnek.

3.1. Egy kísérleti modell: az erdélyi gepidák/gepida közösségek helyzete Avariában – a hiányos adatok tükrében

Az írott és a régészeti források alapján a gepida közösségek az 568-as avar hódítás után fennmaradtak csoport-entitásként Avariában. Természetesen az mindenképpen kérdés marad, hogy a gepida elit milyen szinten élte túl az avar hódítást? Ebben a pillanatban mindez elméleti modell szinten értelmezhető:

1. a legfelsőbb gepida elit (gepida politika ethnosz) entitásként megszűnt 568-ban (pontosabban megszüntették, hiszen ez volt az avar elit egyértelmű érdeke – természetesen nem feltétlenül fizikailag);

2. a rurális jellegű közösségek lokális elitjei viszont fennmaradtak/fennmaradhattak.

Az első meglátásunk, éspedig a (gepida) király körüli elit (mint a hatalom magva) eltűnése véleményünk szerint Paulus Diaconus féle írott forrásból kiderül, igaz a „külföldi” és az avarokra nézve negatív propaganda célja is eléggé egyértelmű: „*A gepidák nemzetsége viszont annyira megfogyatkozott,*

hogy ettől az időtől fogva nem volt többé saját királyuk, hanem azok, akik a háborút túlélhették, vagy a langobardok alattvalói lettek, vagy mind a mai napig kemény uralom alatt nyögnek, miután hazájukat a hunok (ti. avarok) vették birtokukba.”³² A lokális gepida közösségek kora avar kori léte azonban, igaz, nem az Erdélyi-medencére vonatkoztatva, de a Theophylactus Simocatta féle forrásból egyértelműen kiderül.³³

Ha az előbbi felsorolásban a strukturális integráció fogalma harmadik helyen szerepelt, úgy véljük, hogy az avar struktúra és a gepida (lokális) közösségek közötti kapcsolatok első szakaszára mindenképpen e fogalom alkalmazható. E kapcsolatot magát azonban az aszimmetrikus függőség jelensége keretében értelmezhetjük, amelynek, ahogyan említettük, fő jellemzője a kiszolgáltatottság, egyik jellegzetessége a fenyegetés, eredménye pedig az engedelmesség, de ennek az eredménynek azonban egyértelműen negatív hatása van a közösség „mi” képre nézve.

Az Erdélyi-medence 6. század második felének régészeti összképe alapján, a 6–7. századi temetők jelentős aránya a lokális gepida közösségek fennmaradásáról, illetve közösségi politikai-katonai strukturális integrációjáról/integrálásáról tanúskodik, ugyanakkor ezek aszimmetrikus függősége a hódító avar elittel szemben vitán felül áll. Ugyanakkor abból a tényből, hogy a Kis-Szamos menti temetőket felhagyták egyértelműen népességmozgásokra következtethetünk, talán déli irányban.³⁴ Ebben a pillanatban 13 ilyen,³⁵ 6. században megkezdett és a 7. században is használt temetőt ismer-

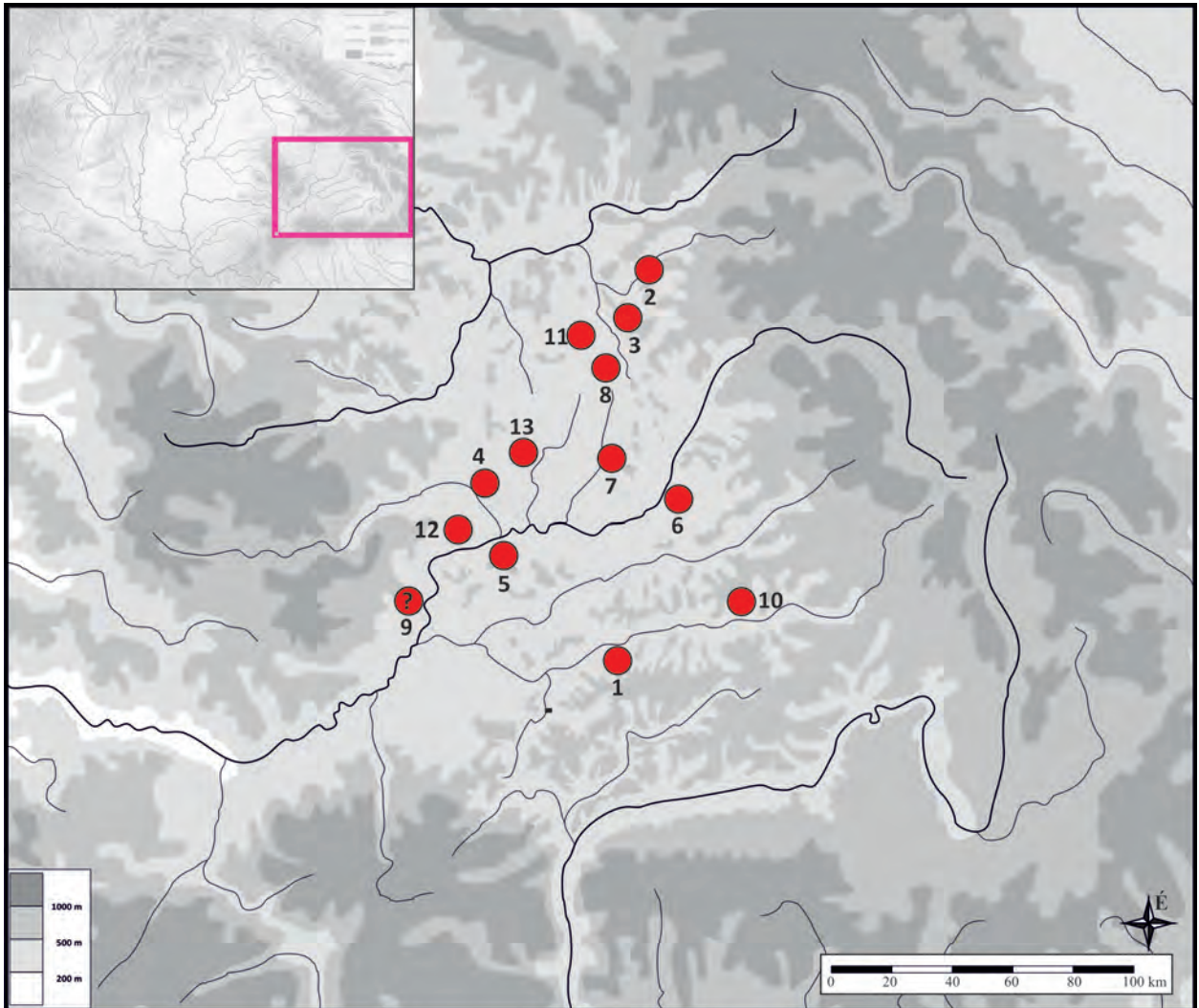
³¹ MILGRAM 1965, 57–76.

³² Paulus Diaconus I. 27: SZÁDECZKY-KARDOS 1998, 33.

³³ Theophylaktos Simokattes VIII, 2,10–4,3: SZÁDECZKY-KARDOSS 1998, 133–134.

³⁴ Ld. pl. DOBOS 2019, Fig. 4.

³⁵ Radu Harhoiu által hivatkozott apanagyfalui, homoróddaróci, nagyiklódi, somkeréki, sövényfalvi, székelykeresztúri, várfalvi, vermesi sírcsoportok, szórványleletek 7. századi folyamatossága egyáltalán nem bizonyított, ezért nem is tüntettük fel tanulmányunkban! Ugyanakkor nem látjuk a 7. században való keltezés lehetőségét Segesvár-Malomoldal temetőjének sem, igaz a for-

3. kép. Az ún. Mezőbánd-Marosveresmart típusú temetők az Erdélyi-medencében. 1: Aranyoslóna; 2: Baráthely; 3: Beszterce; 4: Galac; 5: Gyulafehérvár-Recea (?); 6: Marosnagyalak; 7: Marosvásárhely; 8: Mezőbánd; 9: Gyulafehérvár-Lumea Nouă-Centrul creștin P.I.E. (?); 10: Segesvár-Malomoldal (Dealul Viilor); 11: Szász-Újös; 12: Marosveresmart; 13: Mezőcerked
 Fig. 3. Funerary sites belonging to the Band-Vereșmort group (6th–7th centuries). 1: Bratei; 2: Bistrița; 3: Galații Bistriței; 4: Luna; 5: Noșlac; 6: Târgu Mureș; 7: Bandu de Câmpie; 8: Archiud; 9: Alba Iulia-Lumea Nouă-Centrul creștin P.I.E. (?); 10: Sighișoara-Dealul Viilor (?); 11: Fântânele; 12: Unirea-Vereșmort; 13: Valea Largă

rünk (Aranyoslóna, Baráthely, Beszterce, Galac, Gyulafehérvár-Recea, Marosnagyalak, Marosvásárhely, Mezőbánd, Mezőcerked, Segesvár (?), Szász-Újös, Marosveresmart), ami igaz, hogy nem jelentős arány, azonban mindenképpen beszédes, hogy e listán található az Erdélyi-medence számos, földrajzi szempontból központi- és periférikusnak számító mikrorégiója.

A (mikro)közösségek katonai-politikai *integrációja*, az aszimmetrikus függőség jegyében, azonban nem feltétlenül jelentette e közösségek *identitásbeli asszimilálódását*, ugyanis identitástudatukat eredetmítoszok, szokások, közös szemiotikai rendszer elemei révén megtarthatták, amelyeket Jan Assmann egyben az identitásrendszer infrastrukturális csatornáinak tart.³⁶ Ezek révén pedig kulturális válaszfalat vonhattak közösségeik és az új

dítottja is igaz (HARHOIU 2011, Fig. 7). A Mezőbánd-Marosveresmart típusú temetők kutatástörténeti elemzését ld. DOBOS 2011, 171–206. Kérdéses marad, a különféle hírforrások alapján, egy újabb 6–7. századi baráthelyi temető megléte.

³⁶ ASSMANN 2004, 67, 89, 140–141, 203–206.

hódítók között. A theophylaktosi forráshely ily módon való értelmezése mindenképpen fényt derít arra, hogy miért is lehettek még közel fél évszázaddal is az Avar Kaganátus Kárpát-medencei kialakulása után – talán az egykori szállásterületükön – hagyományait ápoló közösségek.

Ez a helyzet azonban mikrorégióról mikrorégióra más-más képet mutathat, a kulturális elhatárolódás vagy pedig kulturális közeledés vagy közelítés, akkulturáció, illetve identitásbeli asszimiláció lehetősége esetről esetre változhatott, vagyis a földrajzi közelségek, illetve távolságok megszabhatták e szociológiai jelenségek jellegét, társadalmi méretét, dinamizmusát, mélységét, kezdődően a felszínes divatelemek átvételétől az identitások megváltozásáig. Tehát: az ún. „avarrá” válás tér- és helyzetfüggő lehetett. Meglátásunk szerint az avar struktúra kiépülése/kiépítése valójában a Kárpát-medencei egymáshoz viszonyított hatalmi hálózatok összességének összefonódását/összefonását jelenti, egy olyan többretegű rendszert, amelyet létrehozott és működtetett a központi, kagáni hatalom. Ahhoz, azonban hogy megértsük e jelenséget, nem tartjuk elégségesnek egy adott elméleti modell alkotását, hanem régészeti szemszögből is meg kell vizsgálnunk, a mi szempontunkból a legkorábbi avar kori régészeti emlékekhez³⁷ sorolható erdélyi lehetséges leleteket, lelőhelyeket.

3.2. Az „avarizálódás”³⁸ (?) erdélyi-medencei folyamatáról. Az erdélyi avar hatalmi hálózat központi régiója

A fentebb bemutatott, egymáshoz közelálló szociológiai jelenségcsoport és a régészeti leletanyag összehasonlítása kapcsán, először is a kora avar kori lelőhelyek feltérképezésére kell sort keríteni. Fontosnak tartjuk azt is megvizsgálni, hogy e régészeti forrásoknak milyen minősítést adhatunk: beszélhetünk régészeti szempontból akkulturált avagy asszimilálódott népességről/népességekről?

Elméletileg, akár az egyirányú, akár a kölcsönös³⁹ akkulturáció, elsősorban a közvetlen és folyamatos kontaktusok révén jöhet létre. Ebben a szimbolikus társadalmi érték-konfliktus a „mi” kép kiterjesztésében egyértelműen a hódító entitást favorizálta, tehát ez az elit az akkulturációs és asszimilációs folyamatok generátora, főképpen, ha az alávetett entitás elitje (vagy legalább annak egy része) odaveszett.

Maga a folyamat időben jelentős mértékben szélesedhetett ki a hódítók hagyomány-szimbólum-rendszerének elterjedésében, illetve a meghódított népesség identitását megtartó hagyományainak elcsökevényesedésében. Elméleti síkon a következő, 4. képen próbáltuk ábrázolni.

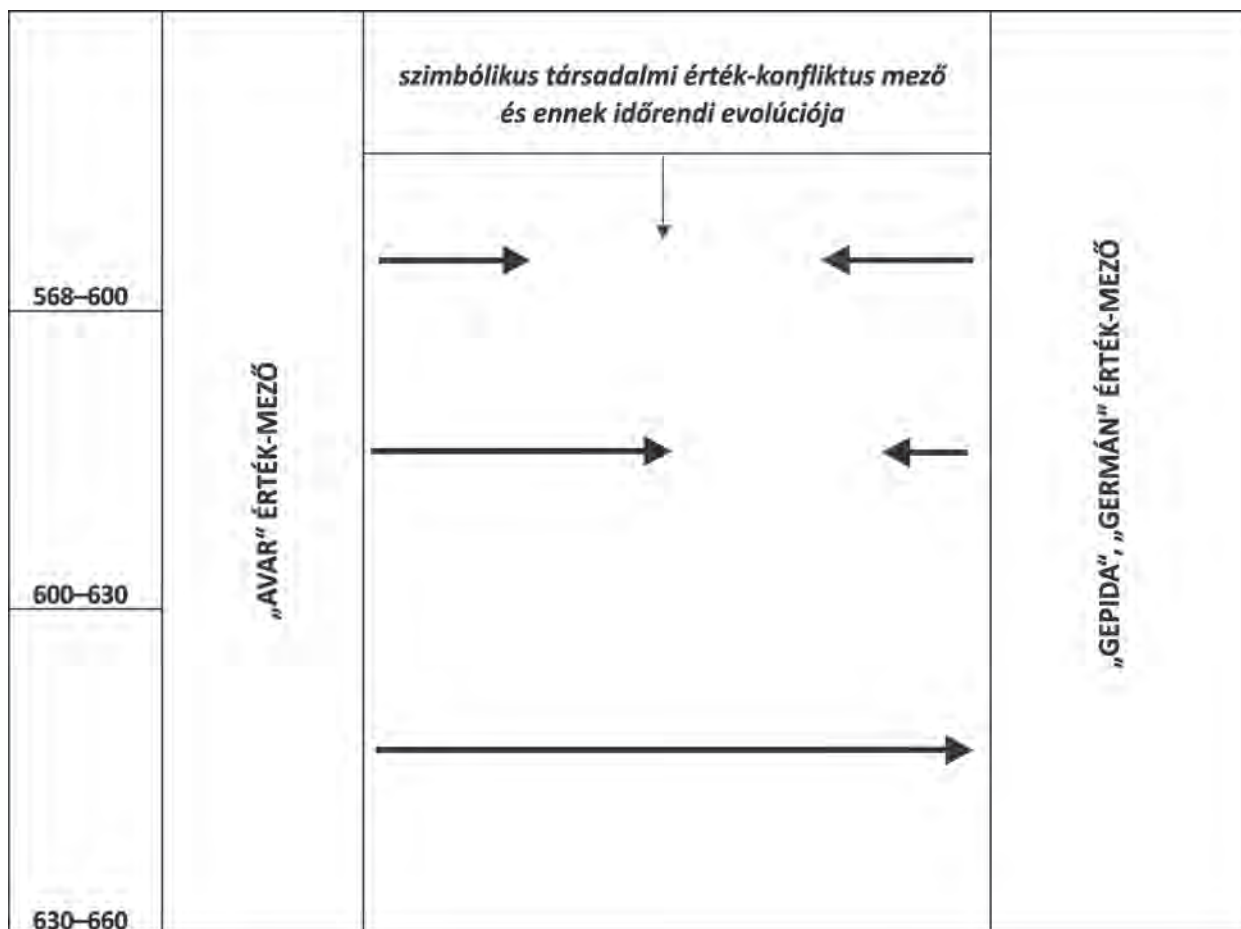
Az avar elit hatalmi hálózatrendszer az akkulturációs és integrációs folyamatok letéteményese volt. A szimbolikus társadalmi érték-konfliktus síkban a „mi” képet hódító entitás a katona-politikai hálózatai révén terjesztette ki szakaszosítottan, azonban mindez a társadalmi mezőben a „vertikális” csoport-identitással magyarázható.

Maga a folyamat azonban mikrorégióról mikrorégióra más-más képet mutathat, a kulturális elhatárolódás vagy pedig kulturális közeledés vagy közelítés, akkulturáció, illetve identitásbeli asszimiláció lehetősége esetről esetre változhatott, vagyis az „avarizálódás” tér- és helyzetfüggő volt. Ez a folyamat időben a meghódított népesség strukturálisan integrálódott elitjét érinthette elsősorban, kiterjedésében jelentős szerepet játszhatott az ún. „big-man” modell, vagyis a társadalmi pozíciót kiharcoló vezetőknek érdekeltége. Meglátásunk szerint ezek elsősorban a hódító elitek szokásait utánozhatták, mint a hatalmi megjelenítés forrása. Összességében e kultúrjelenség kapcsán azt szögezhetjük le, hogy e komplex társadalomlélektani jelenségnek a kaganátus hatalmi elitje (ebben az esetben temetkezési kultúra) a generátora, az elterjesztői-átvevői generátor-kommunikátorai pedig az avar hatalmi hálózati rendszer centrális és

³⁷ A legkorábbi Kárpát-medencei avar temetkezéseknek tartott különböző listák egységesítése: BÁLINT 1995, 310. A legkorábbi Kárpát-medencei „avar” temetkezések gyaníthatóan a –¹⁴C elemzések tükrében – Nagylak 1M lelőhelyéről származnak (GÁLL-MÁRGINEAN 2020, 373–407).

³⁸ A fogalmat nem a modern állam bürokratikus asszimilációs politikája szellemében és értelmében használjuk. A modern állammal kapcsolatban ld. pl. BIHARI 2013.

³⁹ Például az avar temetőkből feltűnő ötvös sírok éppen egy fordított jelenség elterjedéséről tanúskodnak, abban az esetben, ha ez a szokás nem keleti eredetű. Erről ld. BÁLINT 2012, 312.

4. kép. Az „avarizálódás” időrendi síkja
Fig. 4. The evolution of “avarisation” in time

perifériális működtetői voltak. E szokások elterjesztésében részt vettek úgy a 6. századi hódítók leszármazottai, mint a strukturális integráció eredményeképpen az új, politikai ethnos szempontjából, „avar” főnökök.

Ez távolról sem jelentette azonban az „avar” szokások teljes lemásolását, hanem valójában az „avar” szokások utánzásával részlegesen egy új szokásrendszer kialakulását eredményezte. Ez jelentős mértékben a régi szokásrendszerben gyökerezett. Elméleti síkon ezt a következő, 5. képen próbáltuk ábrázolni.

E modellszintű sugaras jellegű, szociológiai szempontból elsősorban egyirányú jelenség⁴⁰ földrajzi térben való modellezése alapján kétféle

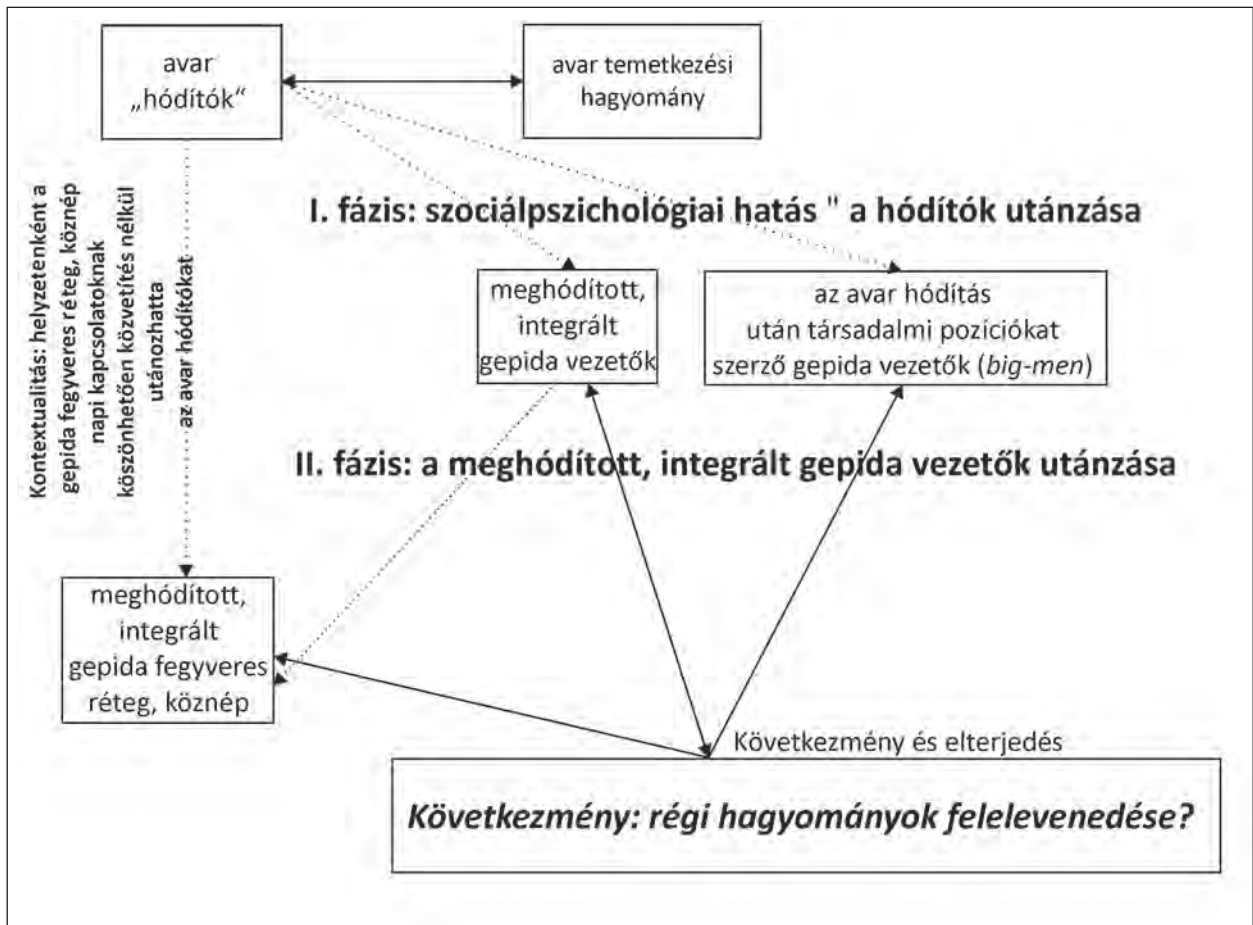
észrevételt tehetünk, amelyet az alábbi sorokban próbálunk bizonyítani:

a. Az avar hatalmi elite jellemző szokások (a hatalom vizuális kommunikációjában gyökerező divatjelenség jeleként) a központi területektől a periférikus területek felé csökkenő, aszimmetrikus-területi tendenciát mutatnak, tehát e társadalomlélektani folyamat ereje, a generátor magcentrumtól kezdődően a periféria felé pedig fokozatosan csökken;

b. E szokásokat a periférikus területeken az új urakat utánzó új elit részben újraértelmezi, amely új szokásrendszer kialakulását is okozza.

Következtetésképpen az avar struktúra kiépülése/kiépítése valójában a Kárpát-medencei hatalmi hálózatok összességének összefonását jelenti, egy

⁴⁰ Az avar temetőkből feltűnő ötvössírok egy fordított jelenségről tanúskodhatnak, abban az esetben, ha ez a szokás nem keleti eredetű: BÁLINT 2012, 312. Azonban ellentétben Bálint felvetésével, az úgynevezett gepida korszakból mindeddig ötvössírokat nem ismerünk. Ötvössírok elemzése kapcsán ld. RÁCZ 2014; TÁNASE 2010.

5. kép. Az „avarizáció” folyamata és ennek szociálpszichológiai tényezői
 Fig. 5. The evolution of „avarisation” in time and its social-psychological factors

olyan többrétegű rendszert, amelyet működtetett a központi, kagáni hatalom. E komplex jelenséget a következő, 6. képen próbáltuk szemléltetni.

3.2.1. Az erdélyi magcentrum régiója

E szociológiai és társadalomlélektani jelenségeket (is) jelző régészeti leletek földrajzi elterjedésének magcentruma a Közép-Maros vidéke lehetett. E régió azonban nemcsak a hódító „avarok”⁴¹ régiója, hanem az a terület, amelyen jelentős, más jellegű (eredetű) 6–7. századi közösségek egyéneinek temetkezése is ismert, következtetésképpen a közvetlen és folyamatos kontaktusok révén e szimbolikus érték-konfliktus vagy egymás melletti evolúció-

ja (?) követhető e két régészetileg kimutatható eltérő entitás esetében.

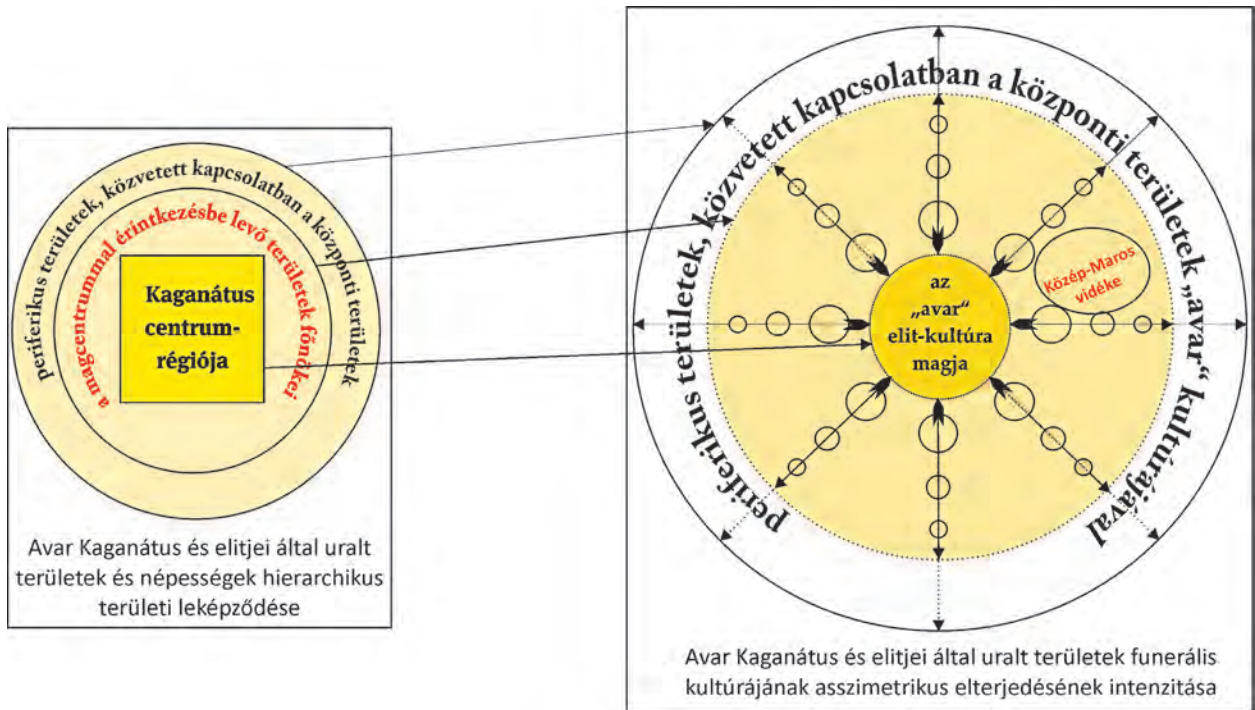
A Közép-Maros vidékének tágabb régiójából, illetve a közép Kis-Küküllő dombvidékéről, a kora avar Kárpát-medencei „avar” csoportidentitás egyik szimbóluma, a máglyalelet, két lelőhelyről, Diódról és Dicsőszentmártonból ismert.

Az avar csoportidentitás másik kifejezője, a kora avar kori részleges lovastemetkezés, Veresmart-2008 sírjában fordul elő. A sírt klasszikus kora avar leletanyaga fényében egyértelműen az erdélyi kora avar kor eddigi vezérleteként értelmezhetjük (részleges lovastemetkezéssel)⁴² (14–15. kép).

A külön sírgödörbe temetett ló (Kiss VII. típus), amely az avar kori Kárpát-medencében a lovas-

⁴¹ A fogalmat nem etnikus, hanem strukturális és katonai-politikai értelemben használjuk, vagyis a „politikai-ethnosz” megjelöléseként (POHL 2018, 17–20, 44–47).

⁴² KISS 1962, 156–158. Az avar csoportidentitás fogalma kapcsán ld. az előbbi, 41. jegyzetet.

6. kép. Az „avarizáció” lehetséges asszimétrikus-territoriális rádiuszi jellegének vázlata

Fig. 6. Radius-character of the the asymmetrical-territorial process of „avarisation”

temetkezések egyik leggyakoribb változatának tekinthető,⁴³ Marosgombás-Református temetőből ismert.⁴⁴ Roska leírása szerint, innen egy olyan sír is előkerült, amelyben az ember ellentétes pozícióban fekszik a lócsontvázal szemben.⁴⁵

Mivel nem szakember tárta fel, kérdéses marad a Nagyenyed-Szőlészeti iskola területén előkerült sírokban regisztrált lovastemetkezések típusa (mindössze annyit tudunk, hogy lócsontokat tartalmaztak) (14. kép).⁴⁶ A kora avar kori, talán sírből származó a gyulafehérvári szórvány tárgyak,⁴⁷ illetve a tordai fülbevalók⁴⁸ elemzésünk jellegét tekintve használhatatlanok.

Keveset tudni az aranyoslónai, legalább három vagy négy gepida–avar kori temetőről, a bizonytalan jellegű és típusú lovas temetkezésekről, lószerszámokról szóló információkon kívül.⁴⁹

A marosnagylaki temető esetében az „avar” temetkezési hagyományok későbbben keltezhetőek. Következésképpen egyet tudunk érteni Dobos Alpár megfigyelésével, vagyis e temető esetében az „avar” temetkezési hagyományok az úgynevezett közép- és késő avar korra keltezhetőek.⁵⁰ Ahogyan látjuk, e kora avar korra keltezhető temetkezések esetében, Marosnagylakot leszámítva, a lószers-

⁴³ KISS 1962, 154–156.

⁴⁴ ROSKA 1936, 154.

⁴⁵ ROSKA 1936, 154.

⁴⁶ HOREDÉTI 1958a, 91.

⁴⁷ BÓNA 1988, 8. ábra.

⁴⁸ GARAM 1993, 69, Nr. 43, Taf. 33. 1–2.

⁴⁹ Nagy Szabolcs csíkszeredai előadásán 5 lovas temetkezésről tett említést. XI. Erdélyi Magyar Régészeti Konferencia, Csíkszereda, 2013. november 8–10.

⁵⁰ “The only exception is represented by the cemetery at Noşlac, where the graves showing ‘Avar’ traditions were situated on the north-western periphery of the cemetery. This situation can be explained mainly by chronological differences taking into account that the graves lying in the north-western edge are dated in a later period than the rest of the cemetery, namely to the Middle and Late Avar Age” (DOBOS 2019, 120). Mindez kb. azt jelenti, hogy Marosnagylakon a 7. század második felében jelennek meg e temetkezések. E szempontból arrafelé hajlok, hogy talán ebben az esetben két temetőről beszélhetünk.

szám előfordulás a temetkezésekben mondhatni törvényszerűség. Mindez szöges ellentétben áll Marosnagylak temetőjében ismert lósírok elsődleges jellegzetességével: a lószerszámok hiányával.

Elmondható tehát, hogyha nehezen is, de körvonalazható a Maros Erdély középső szakaszán a kora avar hódító réteg klasszikus régészeti leletanyaga, avagy az „avar” temetkezési hagyomány.⁵¹ Ezek, akármilyen gyenge nívón is lettek kutatva, arra hívják fel a figyelmet, hogy az Erdélyi-medence e központi régióját többféle hagyományú „avar” népesség foglalhatta el.⁵² Ez azt jelentheti, hogy az Erdélyi-medence meghódítását és betelepítését a kagáni hatalom különféle eredetű népesítéssel valósította meg, de az is igaz, hogy már a Kárpát-medencébe betelepülő hódító népesség is heterogén hagyományú lehetett. Hogy ez valójában mit is jelent, és pedig mit is tudhatunk meg a hódító népesség biológiai eredetéről, társadalmi szervezettségéről, talán a jövőbeli interdiszciplináris (antropológia, stroncium és DNS elemzés) kutatások témája lehet.⁵³

E régióban azonban nemcsak az avarságra utaló egyértelmű régészeti jelek (elsősorban temetkezés szokások) körvonalazódnak, hanem más hagyományú közösségeké, egyéneké is – ugyan azokban a temetőkben. E régészeti jelek többféle jellegű szociológiai jelenségre utalhatnak, érdemesnek tartjuk ezeket bemutatni:

1. Veresmart 1914-ben feltárt 5, 13. és 14. sírjában regisztrált kétélű kardos fegyveres temetkezések (bármilyen lovastemetkezési forma nélkül!) alapján hasonlóképpen gepida vagy „meroving” hagyományú⁵⁴ temetkezési szokásokra asszociálhatunk. E temető több fegyveres sírja alapján mindenféleképpen gondolhatunk e közösség ún. strukturális integrációjára (16. kép). Az illető régészeti jelenséget, amelyeket a kora avar korra keltezhetünk, egyértelműen a gepida vagy germán népesség integráció bizonyítékaként értelmezhetjük.

2. Az előbb emlegetett kora avar kori Marosgom-bás-Református temető 3. sír temetkezési szokásai, de leletanyaga is az avar nőktől eltérő kulturális eredetű egyénre utal. E sír, de más temetkezések esetében is (pl. az 5. sír sarlós temetkezése) nem zárható ki az ún. maritális asszimiláció(k) lehetősége (a fogalom magyarázatát ld. előbb). Mindezt kapcsolatba hozhatjuk úgynevezett „gepida” hagyománnyal, azonban a vödör jelenléte, hasonlóképpen nem számítható az ún. gepida szokások jellegzetességeként!

3. A Marosnagylak temetőjében regisztrált és a kora avar korra keltezhető temetőrész e közösség avar kori strukturális integrációjával magyarázható (lándzsás, kétélű kardos, veretes öves temetkezések, illetve lemezes veretekkel és szíjvéggel felszerelt övfűgős, poncolt díszű hajtús, valamint pecsételt és betűzdelt díszítésű kerámias női temetkezések).⁵⁵ Előbb ahogyan említettük, az „avar hagyományú” sírok későbbi keltezésűek és nem is biztos, hogy ugyanahhoz a temetőhöz tartoznak.⁵⁶

3.2.2. A központi régió közvetlen perifériája

Elméleti konstrukciónk második körébe azon mikro-regiók népességeit soroltuk, amelyek egyrészt közvetlen (aszimmetrikus függőség, kulturális hatás) kapcsolatban kerülhettek a magcentrum területein élő hódító közösségekkel, másrészt ezen a területen is lokalizálhatóak avar eredetű temetkezési hagyományok. A temetkezési szokások és a leletanyag alapján egyrészt azt szűrhetjük le, hogy e területeken is megjelenik az avar makrocsoportidentitást jelző máglyalelet (Dicsőszentmárton). E területen azonban az avar hódítókra utaló egyértelmű régészeti jelek mennyiségi csökkenő tendenciát mutatnak, következtetésképpen az akkulturáció és asszimiláció folyamata sem lehetett mély gyökerű, hanem egy felszínes, mondhatni „divatjelenség”, amelynek kialakulását nagyrésztben elősegíthették e népesítések azon hagyományai, amely egyes esetekben hasonlít-

⁵¹ Jómagam a 2014-es dolgozatomban az „avar” és „gepida” hagyomány fogalmakat használtam: GÁLL 2014, Fig. 4.

⁵² Tehát maga az „avar” fogalom mindössze a Dobos Alpár „meroving” vagy az általam „gepida” hagyománnyal való összehasonlításban használható.

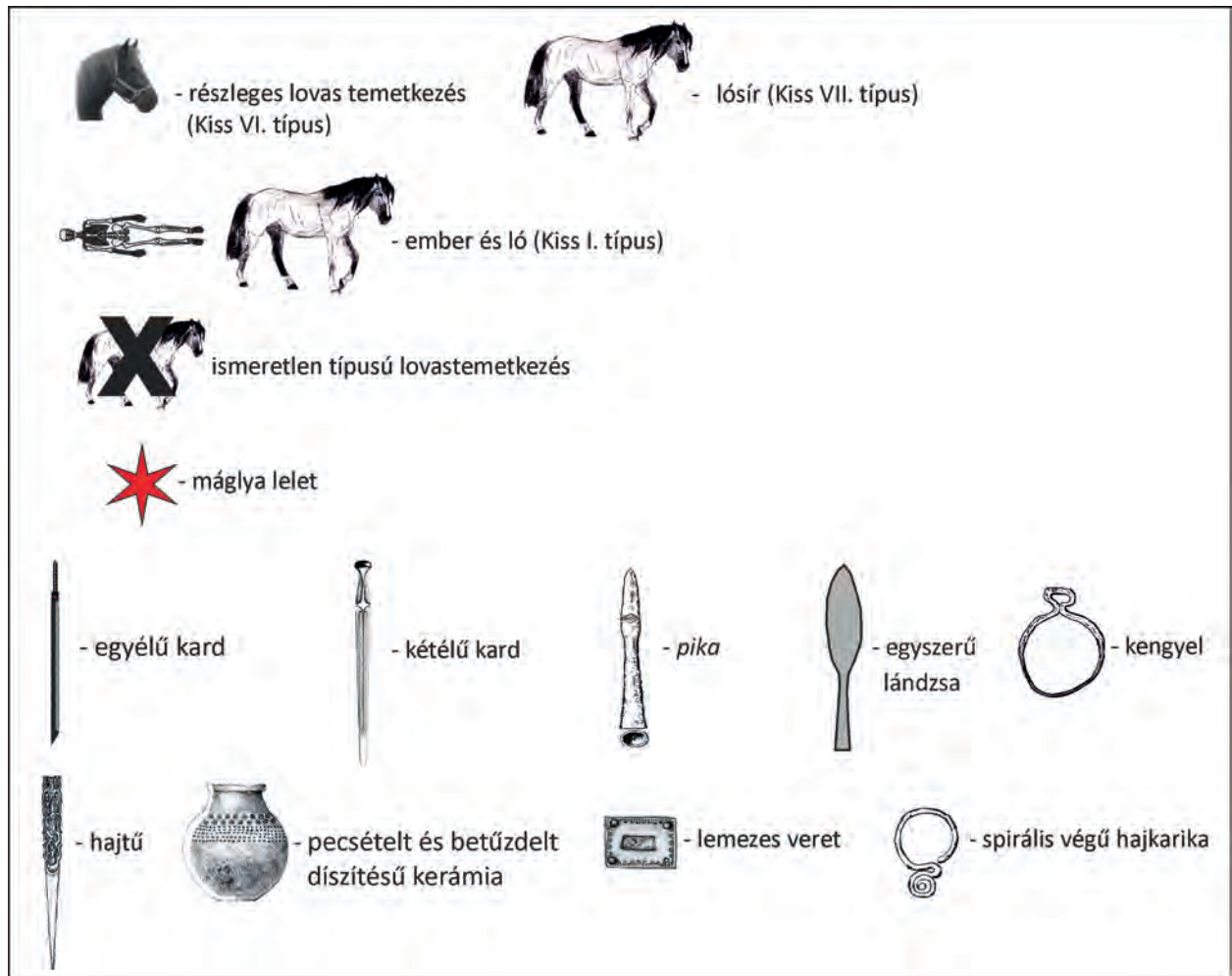
⁵³ POHL 2018, 5–11.

⁵⁴ „The ‘Merovingian’ tradition occurs most intensively in the cemeteries situated in the Middle-Mureş Valley (mainly at Noşlac and Unirea-Vereşmort / H: Marosveresmart, G: Rothberg)...” (DOBOS 2019, 129).

⁵⁵ Pl. DOBOS 2019, Fig. 6–7.

⁵⁶ DOBOS 2019, 120.

Lelőhely/Sírok	„Avar funerális hagyomány” (máglyaélet, lósír kengyellel, lándzsával), avar fegyverzet (egyélű kard, tegez, háromélű nyilcsúcsok)	„Gepida” vagy „Meroving” „funerális hagyomány”, gepida fegyverzet (kétélű kard, lándzsa) Gepida női viselet?
Diód		
Marosgombás ló sír		
Marosgombás 3. sír		
Marosgombás 5. sír		
Marosgombás 9. sír	Kiss I. típus Ny-K 	
Veresmart 5. sír		
Veresmart 13. sír		
Veresmart 14. sír		
Marosveresmart 8. sír		
Veresmart sír (2008)	 Kiss VI. típus	
Nagyenyed-Szőlészeti iskola 1. sír		
Nagyenyed-Szőlészeti iskola 2. sír		
Marosnagylak (kard mellékletű sírok: pl. 17., 21. sírok)		
Marosnagylak 6., 89. sír		
Marosnagylak 18. sír		

7. kép. Temetkezési szokások, illetve egyes temetkezések karakterisztikus leletanyagának rendszerezése a Közép-Maros területén
 Fig. 7. The funeral appearance of group identities that can be registered in the Transylvanian Basin
 in the 2nd half of the 6th century and the first half of the 7th century

hettek az avarokéra, mint például a lovas temetkezések. Ezt azért is tartjuk fontosnak leszögezni, mivel főleg a román régészetben majdnem általános eljárás, hogy az avar jelenlétet azonosnak tekintik a ló/lovas temetkezés megjelenésével, máskor viszont azt az akkulturáció lehetőségeként értelmezik.⁵⁷ Szükségesnek tartjuk megemlíteni, hogy e korszakból lovas temetkezéseket ismerünk Nyugat-Európából, Nagy-Britanniából, az Appennin-félszigetről, Skan-

dináviából, Közép-Európából (például a langobard szállásterülethez tartozó Freundorf, Oroszvár / Rusovce, Šakviče, Žurāň lelőhelyein), Kelet-Európából és a balti területekről (Sudovia, Pomeránia és Mazovia területeiről).⁵⁸ A germán hitvilágban a főisten Odin / Wotan szent állata és társa nyolclábú lova, Szleipnir.⁵⁹ Az északi, skandináv vidékek ló-kultuszára adataink már Kr. e. 1300-ból, illetve az 1500–1100 közötti időszakból vannak,⁶⁰ és töret-

⁵⁷ HOREDŤ 1958; HOREDŤ 1958a; HOREDŤ 1968; HOREDŤ 1977; HOREDŤ 1986; HARHOIU 2010, 149–159; STANCIU 2002, 203–236; STANCIU 2008, 415–448. Hasonlóképpen: KOVÁCS 1913, 387–388.

⁵⁸ ANDRÉN 1993, 33–56; BELINSKIJ–HÄRKE 2018; FERN 2005, 43–71; GENITO 2000, 229–248; MÜLLER-WILLE 1970–1971, 119–248; OEXLE 1984, 122–172; SCHACH-DÖRGES 2008, 701–727; TEJRAL 2009, 123–162; WYCZÓLKOWSKI–MAKOWIECKI 2009, 295–304.

⁵⁹ SZIMBÓLUMTÁR 2001, 322.

⁶⁰ ØSTMO 1997, 305; GOLDHAHN 1999, 150.

len egészen az említett 6–7. századig.⁶¹ Hasonlóan Pomeránia, Sudovia, Mazovia, a nyugat-balti térség területein is ismert volt már a ló kultusz a római kor előtt,⁶² erre számos római forrás is utal (pl. a gazdájával máglyára kerülő ló),⁶³ azonban jóval több adat áll a rendelkezésünkre a római, illetve a későbbi népvándorlás korból is.⁶⁴

A fentebb említett adatok ismeretében a ló kultusz egyáltalán nem lehetett ismeretlen a 4–5. századi erdélyi germánság esetében sem, az ún. Wielbark kultúrával való kapcsolatok alapján.⁶⁵

A magcentrummal aszimmetrikus függőségben álló területen, a dícsőszentmártoni máglyaleleten kívül e csoportban sorolhatjuk a Baráthely, Mezőbánd, Marosvásárhely, Mezőceked lelőhelyeit.

I. Baráthely-3. temető

E lelőhelyek közül a legkomplexebb, illetve a legnagyobb méretű a baráthelyi temető, mintegy 294 objektummal. A temetőt feldolgozó Radu Harhoiu a tárgyi kultúrában és a temetkezési szokásokban újonnan megjelenő eltérő elemeket „akkulturizációs” folyamattal magyarázza. Ezzel kapcsolatban néhány megjegyzésünk és kritikai észrevételünk van:

1. A publikációban Radu Harhoiu egy komplexebb értelmezési modellt kínált, azonban a temető bármennyire módszeresen lett feldolgozva, más elemzések hiánya, a csontanyag eltűnése miatt gyakorlatilag csak olyan jellegű következtetéseket engedett meg,⁶⁶ mint több, mint 100 évvel ezelőtt Kovács Istvánnak a mezőbándi temető közlése kapcsán.⁶⁷ Mert például ha antropológiai és paleozoológiai, stroncium vagy éppen DNS elemzésnek vethették volna alá a temetőt, és tegyük fel, kide-

rül, hogy keleti kapcsolatai vannak egyes síroknak, bizonyára Harhoiu sem egyszerűsítette volna le a temető kapcsán tett észrevételeit „akkulturálódott gepidákra”.

2. A Radu Harhoiu által követett módszer leegyszerűsíti a legfontosabb kérdést, és pedig azt, hogy melyek azok a kommunikációs csatornák és érintkezési területek, ezeknek jellege, amelyek révén a gepidák, például a temetkezési szokások és az anyagi kultúrájuk szempontjából „avarizálódtak”? Kik voltak/lehettek az avar temetkezési hagyományok közvetítői, illetve hogyan „avarizálódhattak” az *autochton* gepidák? A baráthelyi temetőben regisztrált egyes temetkezési hagyományok nagyon közel, pontosabban azonosak az avarokéval (még mellékletanyagukban is!), tehát a Harhoiu által feltételezett „akkulturáció” egy eléggé merev, leegyszerűsített válasz egy jóval bonyolultabb, komplexebb szociológiai és szociálpszichológiai folyamatra.

3. A kétélű kardok és a teljes lósírok feltérképezése alapján elmondható, hogy a két temetkezési szokás soha nem kerül elő ugyanabból a sírcsoportból, vagyis a két temetkezési hagyományt gyakorló kisközösségek párhuzamos temetkezése képzelhető el. Ugyanakkor e két rítus megtalálható úgy a temető nyugati, mind a keleti részén is, viszont nem azonos sírcsoportokban, tehát inkább két eltérő kulturális tradíciójú, értékrendű és más túlvilágképpel rendelkező közösségre következtethetünk általuk.

4. A Csiky Gergely által a P. I. típusba⁶⁸ sorolt, jellegzetesen döfő lándzsátípus a 175, 201, 218, 278 és a 283. sírból ismert. Gyakran lósírban vagy lovas sírok esetében a ló mellett és a lószerszámzathoz tartozó leletekkel (kengyelpár, zabla, lószerszámveretek) együtt kerül elő. Ez a temetkezési hagyomány a baráthelyi temetőben a 175. (hevedercsat,

⁶¹ Ilyen pl. Skandinávia, Pomeránia, Sudovia, Mazovia. HAGBERG 1967, 55; ELLIS DAVIDSON 1982; SHENK 2002, 11–18.

⁶² SZYMAŃSKI 2005, 126; GRĘZAK 2007, 359.

⁶³ SHENK 2002, 18.

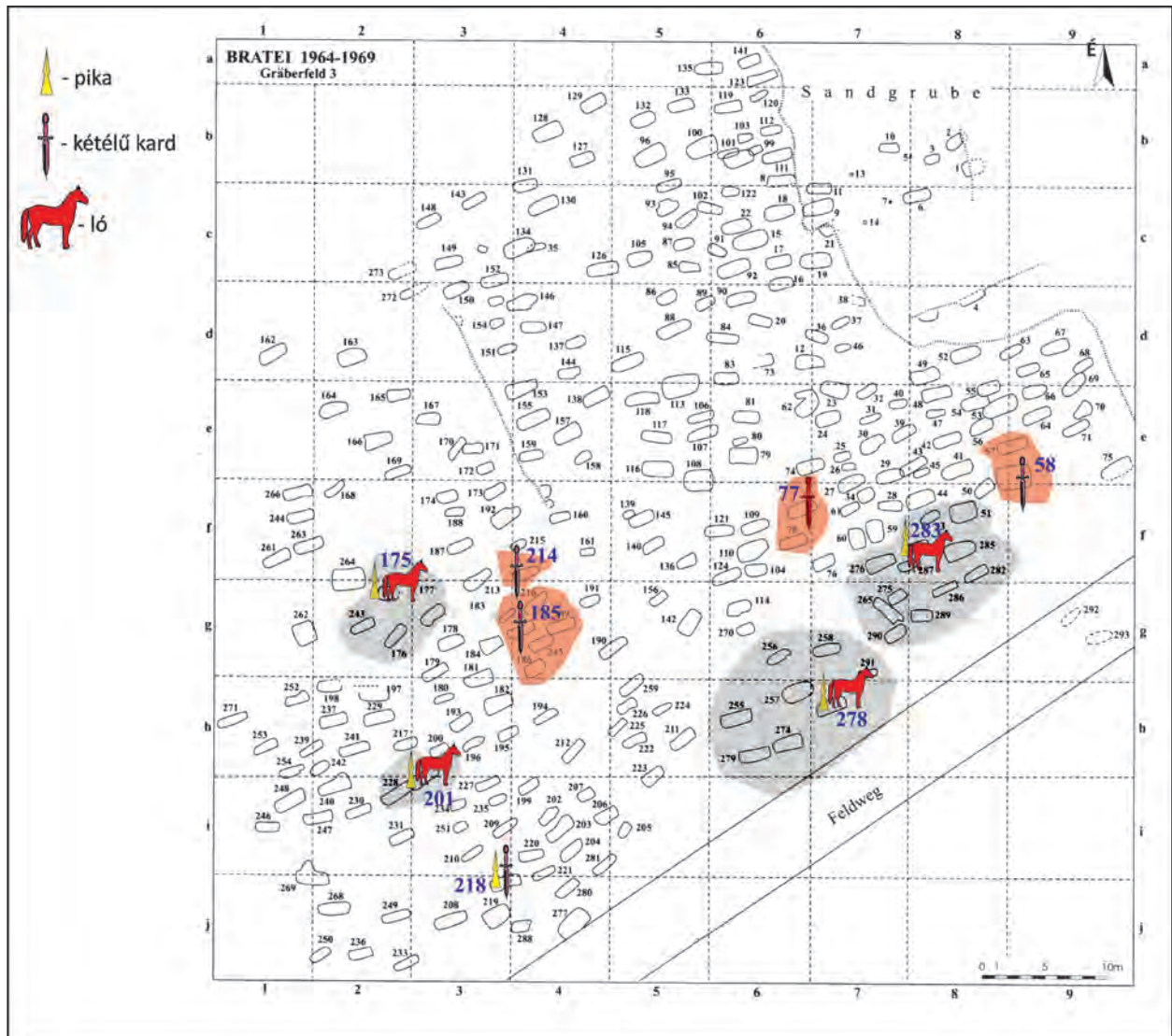
⁶⁴ Római korra keltezhető lósírokat Mazúriából (Kelet-Poroszország) 14 lelőhelyről, az úgynevezett Bogaczewo kultúra területéről ismerünk: KARCZEWSKA–KARCZEWSKI–GRĘZAK 2009, 56–90; NOWAKOWSKI 2009, 115–130; WYCZÓLKOWSKI–MAKOWIECKI 2009, 295; JASKANIS 1966, 29–65. A Przeworsk kultúra területéről előkerült loáldozatokat illetően lásd KONTNY 2009, 92–93; a Wielbark kultúra területéről: KACZANOWSKI–KOZŁOWSKI 1998, 280, 282–283. A nyugat-balti térségben a 3. századtól kezdődően ismerünk lovas sírokat: ZINOVIEV 2009, 50–55.

⁶⁵ Wielbark-kultúra kapcsán: CIEŚLIŃSKI 2016, 217–255. A gepida ethnoszal kapcsolatban ld. még BÓNA 1976, 14–19, 66–73; POHL 1980, 239–305.

⁶⁶ HARHOIU 2010, 149–159.

⁶⁷ KOVÁCS 1913, 265–429.

⁶⁸ CSIKY 2015, 70–104.

8. kép. Baráthely: lósírok lándzsás melléklettel, illetve kardos mellékletű sírok temetőn belüli elterjedése (újrarajzolva ld. BÁRZU 2010, 2. elterjedési térkép nyomán)

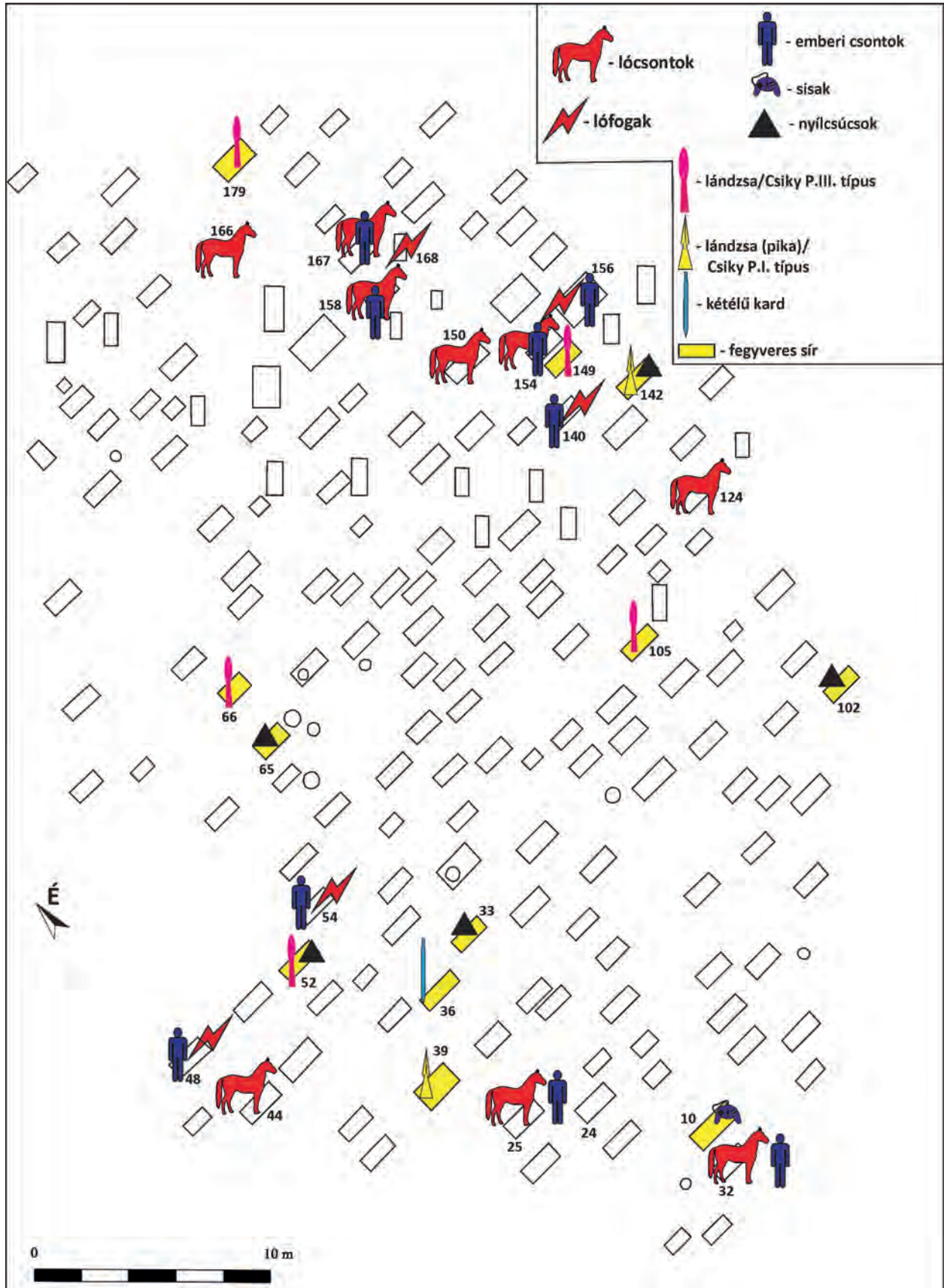
Fig. 8. Bratei: horse graves with pikes and graves with swords (redrawing after BĂRZU 2010, Map 2)

lószerző, szíjelosztó, lándzsa), 201. (pika), 278. (lószerző, szíjelosztó, zabla, hevedercsat, kenyel, lándzsa) és a 283. (zabla, lándzsa) sírokban regisztrált. Ezek közül ki szeretnénk emelni elsősorban a 278. sír esetében tapasztalt temetkezési szokást, amely mindenben megegyezik az avar szokásokkal (17. kép). Ez a hagyomány nemcsak azért ellentétes a kétélű kard mellékletes sírokkal, mert ezen utóbbiakban nincsen ló, hanem azért, mert arra is utal/utalhat, élhetett még egy másik csoport temetkezési hagyománya is (amely talán egy csoport

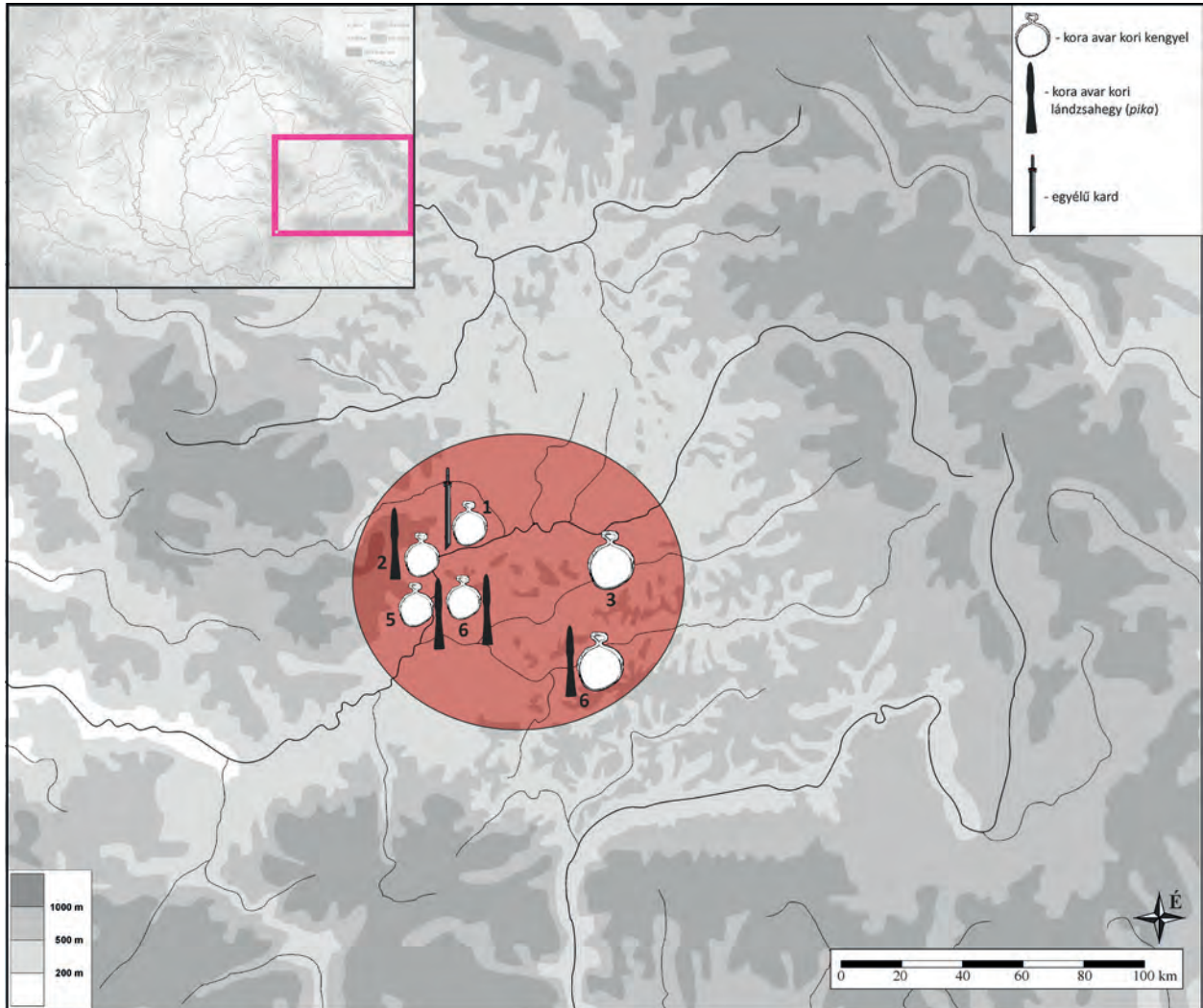
identitás régészeti leképződése is), amelyből, ahogyan látjuk az elterjedési térképen, törvényszerűen kimaradt a ló vagy annak részei (58, 77, 185, 214. és 218. sír) (18. kép).

Meglátásunk szerint a baráthelyi temetőt legalább két eltérő hagyományú népesség használhatta, de Ioan Stanciu szerint szláv temetkezési hagyományú népesség is kimutatható.⁶⁹ E két népesség szokásainak gyökerei eltérőek, egyik egyértelműen az avar temetkezési hagyományok irányába mutat, a másik pedig a germán világ temetkezési praktikái

⁶⁹ STANCIU 2015,121.

9. kép. Mezöbánd: értelmezett temetőtérkép (újrarajzolva Kovács 1913, 2. kép; Dobos 2010–2011, 3. tábla nyomán)
 Fig. 9. Bandu de Câmpie: the plan of the cemetery (redrawing after Kovács 1913, Fig. 2; Dobos 2010–2011, Pl. 3)

10. kép. Kora avar kori kengyelek, lándzsahegyek, egyélű kardok az Erdélyi-medencében. 1: Marosveresmart; 2: Marosgombás; 3: Dicsőszentmárton; 4: Diód; 5: Nagyenyed; 6: Baráthely
 Fig. 10. The spread of the early avar stirrups, spearheads and one-edged sword in the Transylvanian Basin (6th–7th centuries).
 1: Unirea–Vereşmort; 2: Gâmbaş; 3: Târnăveni; 4: Ştremţ; 5: Aiud; 6: Bratei

felé. Mivel e két csoport párhuzamosan használta a temetőt, éppen ezért relatívabban beszélhetünk az emlegetett „akkulturációról”, hanem más Kárpát-medencei temetők fényében is, inkább a germán közösségek közösségi, katona-politikai strukturális integrációjának régészeti jeleként értelmezhető.

II. Mezőbánd

Hasonlóan a baráthelyi temetőhöz, a mezőbándi nekropoliszban nem fordul elő lócsont a kardos/sisak melléklettel ellátott sírokban. Azonban a ba-

ráthelyi temetővel ellentétben, a fegyvert tartalmazó sírokat (10. sír: sisak, ötvös szerszámkészlete, 36. sír: kétélű kardra utaló markolatgomb, 39. sír: pika, 52. sír: levél alakú lándzsa, nyílcsúcsok) a temető délnyugati részén, egy csoportban regisztrálták a lovas sírokkal/lórészeket tartalmazó sírokkal (9. kép).⁷⁰ A temető északkeleti részéről, a lovas sírokkal egy csoportban (150, 154, 156, 166–168. sírok), a 142. (pika, nyílcsúcsok), 149. (levél alakú lándzsa) és 179. (levél alakú lándzsa) sírokból ismert fegyver, azonban ezekben sem volt lovas

⁷⁰ 24–25, 32, 48. és 54. sír. Dobos Alpár elemzése alapján azonban teljes biztonsággal nem beszélhetünk részleges lovastemetkezésekről: Dobos 2010–2011, 379–380, 384.

temetkezésre utaló jel. A 65. (nyílcsúcs), 66. (levél alakú lándzsa), 102. (nyílcsúcsok) és 105. (levél alakú lándzsa) sírok azonban a temető egy olyan részén vannak, ahol nem regisztrált Kovács István lovas temetkezésre utaló jelet, tehát ha a lóra utaló nyomokat későbbre keltezzük, azt mutathatja, hogy a fegyverrel való temetkezés divata előbbi volt, mint a lovas temetkezés gyakorlata.

Három régészeti jelenség, amely ismeretlen Mezőbánd temetőjében (ezzel ellentétben ismert Baráthelyen):

1. A temetőterkép alapján, a pika (döfőlándzsa), később jelenik meg, viszont soha nem lovas temetkezésben/lósírban!

2. Egyetlen lovassír sem tartalmaz lószerszámot!

Mindez arra utalhat, hogy ezt a jellegzetes avar szokást a mezőbándi közösség nem gyakorolta, amely alapján feltehetjük azt a kérdést, hogy e közösség eredete, kulturális hagyományai, értékrendje talán mégis lényegesen különbözött a baráthelyitől?

Sajnos a többi temető kutatási stádiuma nincs ilyen szinten. A Mezőbándtól nyugatra, 24 km-re, hasonlóan a Mezőség régiójában található Mezőceked, illetve Marosvásárhely temetőiből már csak hírmondóként maradt néhány sír, amelyből semmilyen konkrétumot nem lehet levonni. Akár avar temetőt vagy csak avar divatot jelezhet Baráthelytől kelet felé, a Nagy-Küküllő partján, alig 12 km távolságra fekvő Erzsébetváros területéről előkerült préselt avar szíjvég.

3.2.3. A „periferikus Erdélyi-medence” periferiái⁷¹

Az elméleti konstrukciónk harmadik területi csoportjába azon mikrorégiók népességei tartoznak, amelyeket a földrajzi távolság miatt is főképpen közvetett módon, szekundáris csatornán érhetett bármilyen hatás, elsősorban az anyagi kultúra szintjén. A területről előkerült leletek esetenként mind-

össze távoli „avar hatást”, divatot tükrözhetnek, mint például a korondi szórványtelep. Már Gabriel Tarde is észrevette, hogy a divat mindig a társadalom centrumából halad ennek perifériái (szociális és földrajzi szempontból egyaránt) felé.⁷² Több ilyen temetőt csak a medence északi részéből ismerünk. E lelőhelyeken már elvélve találkozunk avarságra utaló legkisebb régészeti jellel is, tehát eléggé egyértelműen, e népességeknek közvetlen kapcsolata a többi régiót dominanciája alatt tartó lovasnéppel nem vagy alig lehetett. Ugyanakkor Dobos Alpár szerint e csoport esetében a „meroving temetkezési hagyományok” sem erősek.⁷³

Annak ellenére, hogy a napjainkig divatos a sírokban levő ló részeit azonnal „avar” hatásként magyarázni, e régiók temetőiben előkerülő ló részeket tartalmazó sírokból teljesen hiányoznak a lószerszámok, de fegyver (döfőlándzsa, egyéltű kard) sem ismert egyetlen lósírból vagy lovas temetkezésből sem. A nemrég közölt szász-újósi temető 15. sírjából egy teljes állattemetkezést ismerünk, azonban sajnos, nem lehetett megállapítani, hogy ló vagy éppen más állat csontjait tárták fel, minden más melléklet nélkül.⁷⁴ Kisebb-nagyobb állatcsonttöredék e temető még öt sírjából ismert, de a temető területén találtak még két, állatcsontokat tartalmazó gödröt is.⁷⁵ A besztercei 32. gyermeksírból hasonlóan egy ló állkapcsot találtak, illetve lócsontokat a mezőerkedi temetőben.⁷⁶ E temetők másik jellegzetessége a lovaság által használt pikák hiánya, illetve csak germán jellegű lándzsákat (Szász-Újós 14. sír), kétélű kardokat (Szász-Újós 19. sír), pajzsdudorral felszerelt nehéz pajzsokat (Szász-Újós 19. sír) (20. kép), nyílcsúcsokat (Szász-Újós 8. és 44. sír) tartalmazó,⁷⁷ fegyveres sírokról vannak információink (Mezőerked).⁷⁸ Ezekon kívül, e mikrorégiókból még harcosokra/fegyveresekre/férfiakra utaló leletanyag sem igazán ismert. A korai avar jellegzetességű avar temetőkkel, kronológiai párhuzamosságukon kívül,

⁷¹ E régiókról bővebben: GÁLL–FÜLÖP–HÖGYES 2020, 385–413.

⁷² TARDE 1902, 13–15.

⁷³ „...in a less extent in the necropolises from the north-eastern part of Transylvania (Galații Bistriței /H: Galacfalva, G: Heresdorf; Fântânele; Archiud / H: Mezőerked, G: Arkeden).” (DOBOS 2019, 129).

⁷⁴ DOBOS–OPREANU 2012, 33–34, Fig. 4.

⁷⁵ DOBOS–OPREANU 2012, 32–33, Fig. 4.

⁷⁶ HARHOIU 2010, 240, Fig. 7. 14.

⁷⁷ DOBOS–OPREANU 2012, 45, Fig. 8.

⁷⁸ HARHOIU 2010, 240.

e közösségeknek semmilyen kapcsolatát nem tudjuk kimutatni. Ahogyan említettük, a ló- vagy éppen állatsontok sírokban való feltűnése elsősorban egy adott, mondhatni makroregionális temetkezési divat elterjedésével függhet össze, az avar „kapcsolat”, „hatás” feltételezéséhez ennél jóval több konkrét adatra lenne szükség (pl. az avarságra jellemző fegyverek, lószerszámok), amelyet e különböző mikro-régióból előkerült temetők (Mezőerked, Beszterce, Galac, Segesvár) távolról sem tükröznek.

A szakirodalomban az utóbbi évek kutatásai a fent elemzett, ún. soros temetők (*Reihengräberfelder*) hasonlóságát hangsúlyozták. Meglátásunk szerint e temetők esetében a közeljövőben nemcsak a hasonlóságokat kellene kutatni és ezt kiemelni mint csoport-identitás jelzőt, hanem a közöttük levő (jelentős!!) rituálé különbségeket is.

Következtetésképpen, az avar struktúrákba való integráció, és ehhez köthető különféle társadalmi folyamatok a különféle régiókat különféle intenzitással érthették. Éppen ezért maga az ún. „avarizálódás” folyamata is különféle jellegű lehetett, különféle eredménnyel. A magcentrumban élő közösségek esetében beszélhetünk az „avarizálódás”

legmagasabb, legmélyebb fokáról, pontosabban a strukturális és maritális asszimilálódás révén az identitásbeli és attitűdbeli asszimilációról, míg a perifériák esetében ez sokkal relatívabb lehetett.

A tipikus avar temetkezések, leletek, amelyek az „avarizálódás”, akkulturáció és asszimilációs folyamatjelenség egyértelmű jelei, a periférikus területek fele csökkenő tendenciát mutatnak (amiért nemcsak a kutatási stádium a felelős), vagyis e szociológiai, szociálpszichológiai folyamat ereje a magcentrumtól kezdődően a periféria felé fokozatosan csökken.

Összefoglalva elmondható, hogy a Kárpát-medence központi területeihez viszonyítva, az Erdélyi-medencében nagyon heterogén kulturális temetkezési hagyomány (és divat) koncentrációt ismerünk, kezdődően a máglyaleletektől egészen a lándzsás, germán specifikumú temetkezésekig, illetve a vödrös temetkezési hagyományokig. Következtetésképpen a relatív jelentős mennyiségű sírszám alapján úgy gondoljuk, hogy az „avarizálódás” aszimmetrikus-teritoriális jellegű lehetett, ennek magterülete, centrumrégiója pedig a Közép-Erdély régiója (*II/A. kép*).

POLIFUNKCIONÁLIS ÉS POLIKULTURÁLIS RÉGIÓ A KÖZÉP-MAROS VÖLGYÉBEN?

Ahogyan igazolhatónak tűnik a régészeti kutatások alapján az avar hatalom Erdélyi-medencei hódítása,⁷⁹ feltehető az a kérdés, hogy a térképen is jól látható, izoláltnak tűnő erdélyi avar régészeti konglomerátum utalhat egy, a kagáni hatalomtól közvetlenül függő, interperszonális viszonyban levő regionális politikai–katonai–gazdasági régióra (ld. pl. *II. kép*)?⁸⁰ A Kárpát-medencei régiók elfoglalásakor az avarok – akárcsak más Kárpát-medencei területek esetében – a korábbi központokat, az egykori római településeket, az ősi úthálózat útkereszteződése mentén elhelyezkedő stratégiai fontosságú helyeket szállták meg.⁸¹ Ebből a szempontból az Erdélyi-medencében épített egykori római utak és fontossága egyértelműen befolyásolta a honfoglalás kori katonai foglalatást. Ahogyan a térképünkön

láthatjuk, e lelőhelyek a Maros középső szakaszán koncentrálódnak. A területen feltárt temetők leletanyaga (pl. az ezüstveretes egyélű kard) és rítusai azonban rendkívüli heterogenitásról tanúskodnak (lovas temetkezések avar módra, egyélű kard részleges lovas temetkezésben, kardos mellékletű sírok ló nélkül, lósírok lószerszám nélkül, germán vagy más, avartól eltérő női leletanyagok, stb.), amely inkább, politikai-katonai-gazdasági célból megszervezett közösségekre, illetve hatalmi centrumra enged következtetni. Meglátásunk szerint, olyan vegytiszta gepida kontinuitásról, mint amilyen mellett Radu Harhoiu érvelt, nem lehet beszélni a medence központi részein. Az ún. gepida kontinuitás Harhoiu által vázolt kérdésköre esetében abban tudunk egyetérteni a bukaresti professzorral, hogy

⁷⁹ Ezen a véleményen van Radu Harhoiu is: „Nevertheless, it became increasingly clear that the territory of the former ‘Gepidia’ was a part of the Avar qaganate in the seventh century” (HARHOIU 2011, 235).

⁸⁰ Hasonlóképpen HOREDT 1958a, Fig. 9.

⁸¹ VIDA 2016, 253.

a medence egyes periférikus vidékein a különféle mikroközösségek fennmaradtak, másrészt megőrizték (vagy éppen felvették) olyan kulturális elemeket, amelyek az Alföldtől eltérő arculatot kölcsönöznek temetkezéseiknek. Véleményünk szerint, a központi régióban az avar hatalom újraszervezte a települési területet, amely az avarok mellett más kulturális eredetű népségeket is érintett.

Erről ebben a pillanatban semmit nem tudunk, azonban pl. a Kis-Szamos régióból az 5–6. századi temetőhorizont teljesen eltűnik, ezt később a hamvasztásos temetkezési szokásokat gyakorló népségek temetői követik. Feltehető a kérdés, hogy e mikrorégióból hová tűnhetett e szokásokat gyakorló népesség?

A mikrorégióból ismert sólelőhelyek miatt (*II/B. kép*) sem lenne meglepő egy kora avar hatalmi központ létrejötte. Az eddigi közölt leletanyag analógiáinak nemzetközi szóródása, valamint pl. távolsági kereskedelemről származó marosnagy-laki borostyángöngyök (121. sír), arra utalhatnak, hogy a nemzetközi kereskedelemben mozgó tárgyak eljuttattak e környékre is, amelyek hatalmi központra, illetve piachelyre utalhatnak.

Nem tudjuk, csak gyaníthatjuk, hogy valószínűleg, az avar hatalom sóigénye motiválhatta az Erdélyi-medence főként középső régiójának korai meghódítását, illetve az ezt fenntartó hatalmi hálózat Erdélyi-medencei megszervezését. A kérdés ezzel kapcsolatban az, hogy a hódítás után, valójában hogyan is történhetett az áru, ebben az esetben a só, kitermelésétől egészen az értékesítéséig tartó teljes munkafolyamat megszervezése? Milyen jellegű munkáltató és ellenőrző, illetve értékesítési struktúra létezhetett, illetve a hódítás után ez hogyan szerveződött? Átvesszük a (valószínűleg) működő a gepida struktúrát? Ebben az esetben milyen jellegű és mennyi, illetve milyen hosszú munkafolyammal számolhatunk?⁸²

A fentebb vázolt gazdasági (és katonai) struktúra egyrészt jóval jelentősebb mennyiségű emberi infrastruktúrát igényelt, mint amire a „kis avar temetők”

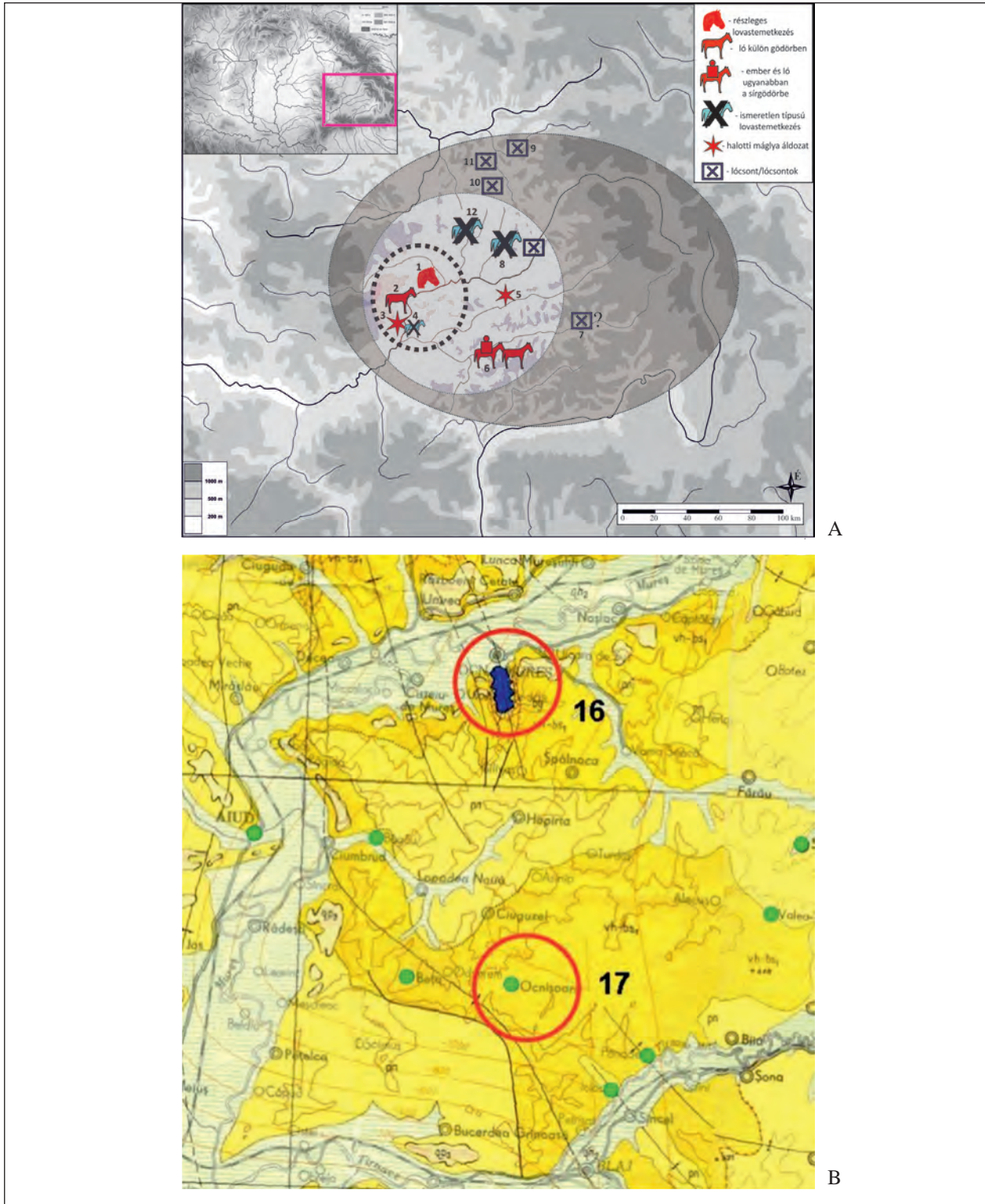
„lovass vándorok” utalhatnak, ugyanakkor érdekelté kellett tenni, éppen az integráció és a strukturális asszimiláció révén a gepida közösség újraformált elitjeit is. Hogy ez éppen hogyan valósult meg, és pedig kisszámú avar hódító ellenőrizte az előbbi korszak (ha volt ilyesmi!), gepida struktúráit, avagy az új hódítók a már meglévő struktúrák népességét újabb elemekkel hígították fel nyugat felől, hasonlóan kérdéses marad továbbra is. A politikai manipuláció, kontroll és a stabilitás szempontjából inkább a második lehetőség logikusabb, vagyis az új hódítóknak éppen a második lehetőség felelhetett meg. Nem kizárt, hogy a telepítési politika révén éppen ekkor érkezhetett Erdélybe különféle eredetű és szokású közösség. Ahogyan az utóbbi évek ásatásai egyre konkrétan kirajzolták, a lehetséges kis sírszámú avar temetők mellett már a kora avar korban is szükséges számolnunk az Erdélyi-medencében nagyobb közösségekkel (és következtetésképpen ezeknek temetőivel [elsősorban a Maros középső vidékén])!

Erdély egyes részeinek meghódítását tehát a nagyállattartó közösségek sóigényeinek kielégítése okozhatta, amely azonban a legkülönfélébb gazdasági-kereskedelmi folyamatokat, kapcsolatokat idézhetett elő (ezzel nem számolt nagyon eddig senki). Arra a kérdésre, hogy ki vagy kik állhattak például a sóbányászat élén, illetve esetlegesen kit/kiket illetett meg a sóval járó haszon, ez konkrét írott források hiányában megválaszolhatatlan marad. Azt azonban nem feledhetjük, hogy a magyar középkor elején például a sóból származó jövedelem a királyt illette!⁸³

Tehát, ahogyan látjuk a *II/A. képen*, mindössze a medence központi részeiben, a Közép-Maros régiójában beszélhetünk klasszikus „kora avar kori” temetkezésekről, tehát nem az Erdélyi-medencéről, hanem az Erdélyi-medence mintegy kb. 20%-a esetében használhatjuk szó szerint az avar jelzőt. Éppen ezért szükségesnek tartjuk felhívni a szakirodalom figyelmét arra a tényre, hogy a használt „szállásterület” nem egyezik soha és semmilyen esetben a „politikai-katonai befolyási körzet” fogalmával.

⁸² Munkahipotézisként említjük a következő modellt: 1. A sóvágó munkacsoport infrastrukturális megszervezése (különféle módszerekkel) → 2. Só kitermelése munkafolyamatának felügyelete → 3. A kitermelt só valamilyen szállító eszközre (első lépésben szekerek, aztán a folyókon tutaj, bárka) szállítása, amely mennyiségtől függően kisebb vagy nagyobb mennyiségben kevesebb vagy több munkaerőt igényelt → 4. A leszállított só értékesítése, amely kétféle jellegű lehetett, pontosabban ún. belföldi, illetve külföldi.

⁸³ WEISZ 2007, 43–57.

11. kép. A: A lovassírok, lovasmetkezések elterjedése a 6–7. századi Erdélyi-medencében (1: Marosveresmart; 2: Marosgombás-Református temető; 3: Diód; 4: Nagyenyed; 5: Dicsőszentmárton; 6: Baráthely; 7: Segesvár-Weinberg (Dealul Viilor); 8: Mezőbánd; 9: Beszterce; 10: Mezőerked; 11: Szász-Újös; 12: Mezőceked); B: Felvinc és Balázsfalva közötti sóelőfordulások Románia 1:200.000 földtani térképsorozatán

Fig. 11. A: The spread of the horse burials in Transylvanian Basin (6th–7th centuries) (1: Unirea–Vereşmort; 2: Gâmbaş; 3: Ştremţ; 4: Aiud; 5: Târnăveni; 6: Bratei; 7: Sighişoara-Weinberg; 8: Bandu de Câmpie; 9: Bistriţa; 10: Archiud; 11: Fântânele; 12: Valea Largă); B: The occurrence of the salt between Unirea and Blaj illustrated on the geological map of Romania 1:200.000 (pages 18–19)

ÖSSZEGZÉS. PERSPEKTÍVÁK

A Kárpát-medence központi régióját elfoglaló, és a Kárpát-medencében, illetve Kelet-Európában birodalmat alapító avar elit hihetetlen gyorsasággal integrálta (strukturális integráció) steppei birodalmi konstrukcióba a *Barbaricum* különféle népességeit, megteremtve az avar hatalmi hálózatot, amely a *Barbaricum*, a birodalmon kívüli vertikális és horizontális hatalmi hálózatok összességének összefonódását/összefonását jelenthette. Ezt a többrétegű, klán-alapú rendszert hozta létre és működtette a 6. század végétől a kagáni hatalom. A hódítást követő viszonyok bonyolult politikai, csoportszociológiai és szociálpszichológiai jelenségek tárházának az okozói, amelyek csak régészeti eszközökkel való

elemzése relatív és bizonytalan konklúziókat enged meg. Az biztos, hogy a medence közepéről előkerült máglyaleleteket, lovassírokat nehezen lehet az akkulturáció számlájára írni. A különféle elméleti konstrukciók (köztünk a mienk is) akkor lehetnek megalapozottabbak (és nemcsak hipotetikusak), ha a feltárt leletanyag régészeti közlésével párhuzamosan sor kerül ezek antropológiai és archaeozoológiai feldolgozására, illetve komplex vizsgálatára. Alaposabb, hitelesebb észrevételekkel, nagyobb dimenziójú szintéziseket az akkulturációról, strukturális integrációról és asszimilációról csak e feladatok elvégzése után írhatunk!

EXKURZUS

„KÉT KORSZAK – KÉT (TERÜLETI) MODELL”. A KORA AVAR KOR ÉS A HONFOGLALÁS KORI HATALMI STRUKTÚRÁK CENTRÁLIS RÉGIÓINAK TERÜLETISÉGÉRŐL

A kora avar és a magyar honfoglalás kori steppei jellegű uralmi struktúrák Kárpát-medencei térhódítása gyakorlatilag civilizációs konfliktust jelentettek, a meghódított térség népességeinek hatalmi szervezési modelljeivel szemben.⁸⁴ E jelenségek kutatásába kapcsolódott be az utóbbi évszázadban a régészet is, amelynek eredményei idővel szemléletbeli sémát is eredményeztek: a leletek előkerülésének makrotopográfiai jellege alapján a 20. század során a Kárpát-medence 10. századi településrendszerét és uralmi területeit úgy rajzolták meg, ahogyan ezt a feltárt temetőket, illetve sírokat jelezték.

Ezzel a felfogással szemben, a módszertan fejlődésével, már régebben megfigyelték, hogy e két fogalmat szükséges elválasztani egymástól. Az uralmi elitek általában jóval nagyobb területeket hajtottak uralmuk alá, mint azt a kora középkorban településterület szempontjából megszervezni, illetve általuk belakni sikerült.

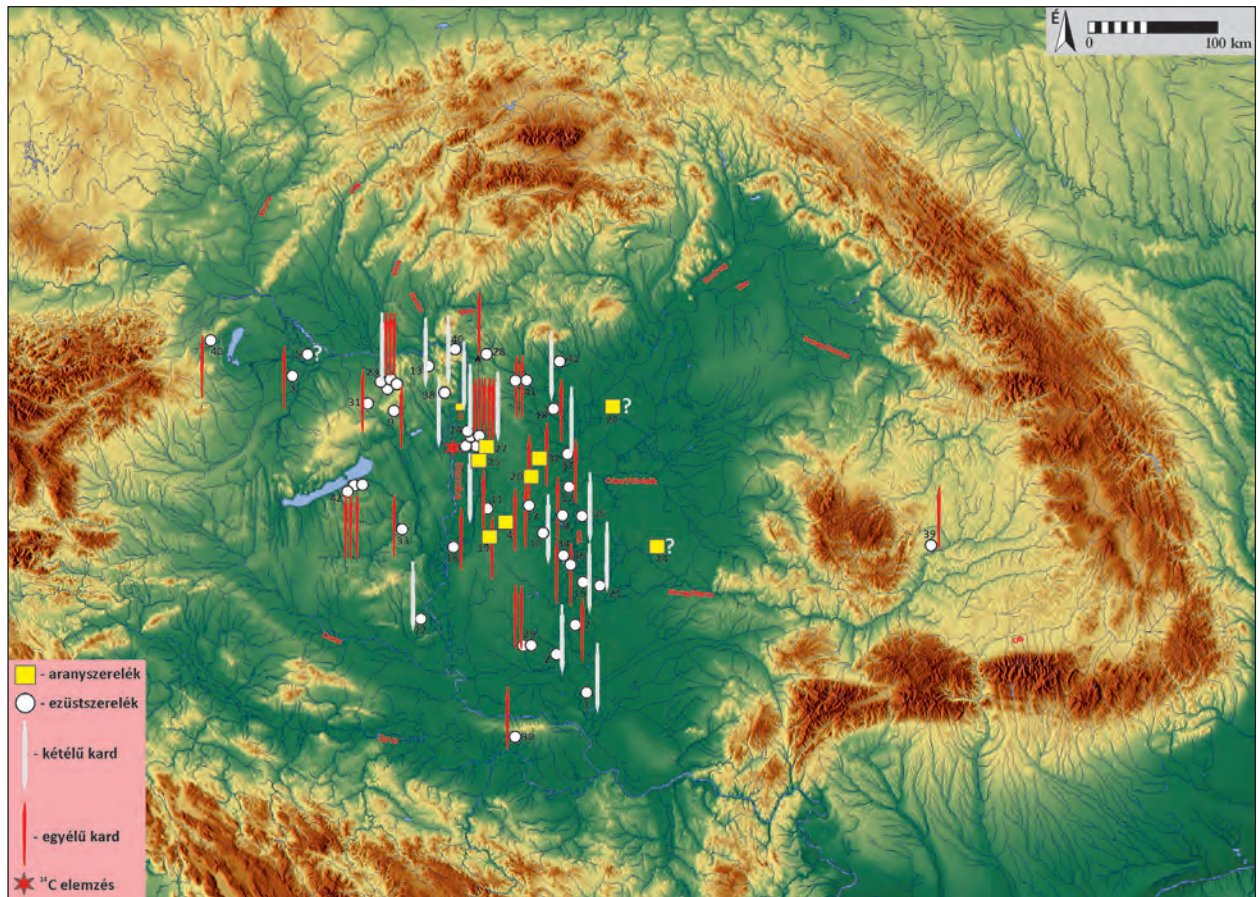
Más írott és régészeti források hiányában (várak, városok, stb.) a hatalmi struktúrák kutatása kapcsán mindössze a temetőrégészet eredményeit használ-

hatjuk. Ennek eredményeképpen maguk az eredmények is kritizálhatóak, azonban a Kárpát-medencei nomád hatalmi struktúrák esetében megbízhatóbb források nem állnak a rendelkezésünkre és gyaníthatóan ez a helyzet nem is változik.

Ha a 6–7, illetve 10. század első kétharmadára keltezhető sírok, sírcsoportok, temetők, illetve a különféle tárgykategóriák térbeli elterjedését térképre vetítjük, egyértelműnek tűnik, hogy a temetőrégészet nem egy adott hatalmi elit uralmi területének a régészeti láthatóságát jelzi, hanem csupán a belakott régiók térbeli kiterjedéséről nyújt valamilyen információt. Ugyanakkor az elitizáló avagy presztízstárgyak makrotopográfiai elterjedése egyértelműen olyan jellegű tendenciát is kirajzol, amelyek alapján a hatalmi centrumrégiók régészeti eszközökkel is megragadhatóak, vagyis mindkét korszak (6–7, illetve 10. század) hatalmi hálózatainak idő- és térbeli dinamikáját az úgynevezett „presztízsláncolatok hálózata” („*prestige chain network*”)⁸⁵ jeleiként értelmezhető tárgyak földrajzi elterjedésének jellegzetességei magyarázhatják meg.

⁸⁴ Ld. 6. j.

⁸⁵ A „*prestige chain exchange*” fogalmat használta David L. Clarke, illetve „*prestige good systems*” terminológiát pl. J. Friedman és M. J. Rowlands szerzőpáros (CLARKE 2015, 429; FRIEDMAN–ROWLANDS 1977, 201–276).

12. kép. A kora avar kori „presztízsláncolatok hálózata” („prestige chain networks”) jeleiként értelmezhető arany- és ezüstszerelékes kardok a Kárpát-medencében (alaptérkép: Szenthe Gergely)

Fig. 12. The geographical distribution in the Carpathian Basin of the early Avar period swords with gold and silver fittings as signs of the „prestige chain networks” (basemap: Gergely Szenthe)

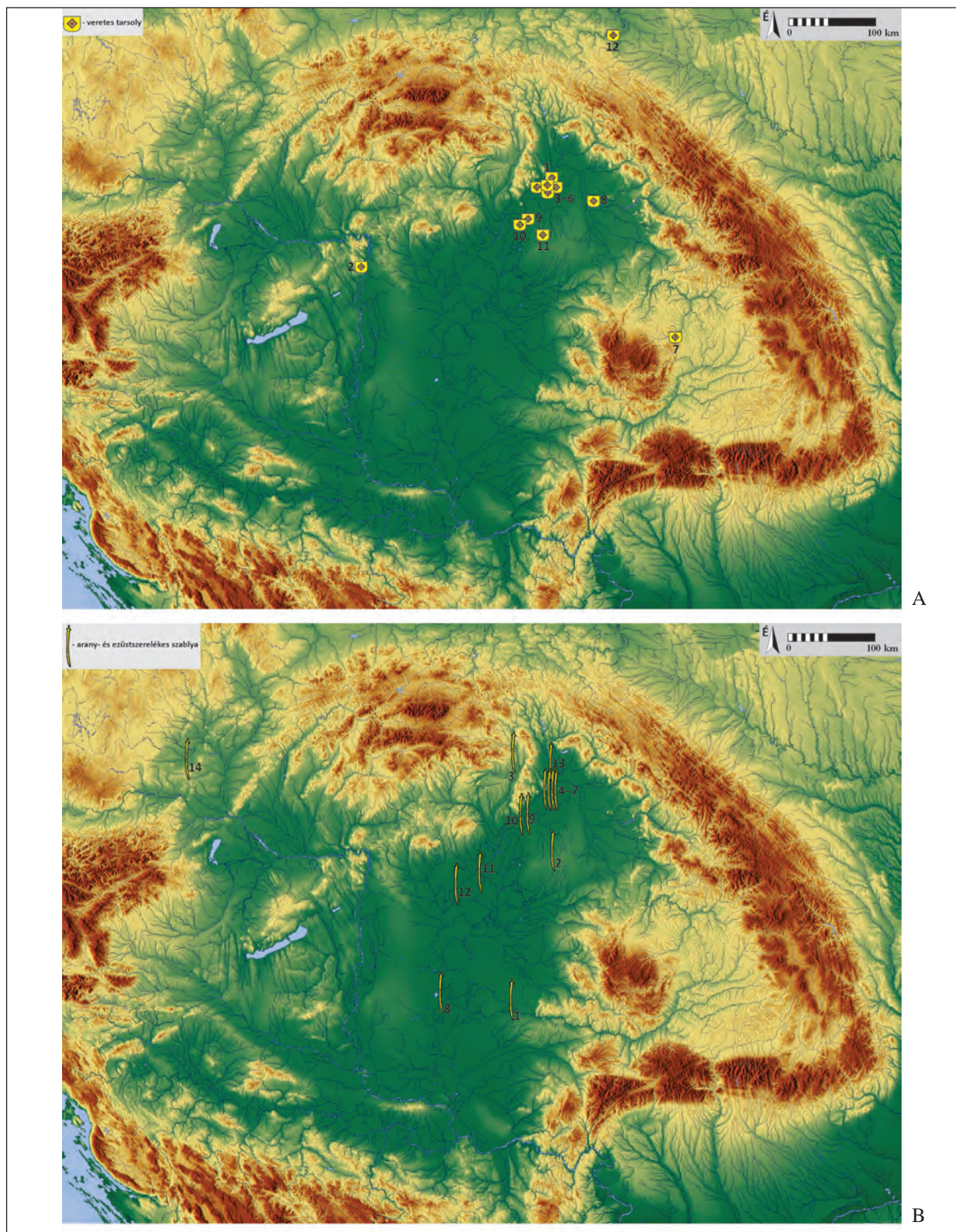
Lelőhelyek/Sites:

- 1: Aradac-Mečka 85. sír; 2: Bačko Petrovo Selo / Péterréve-Čik 28. sír; 3: Bágyog 2. sír; 4: Bócsa; 5: Börcs–Nagydomb 10. sír; 6: Budapest-Csepel-Kavicsbánya; 7: Čoka / Csóka-Kremenjak I. sír; 8: Csanytelek-Felgyői határút A. sír; 9: Csákberény-Orondpuszta 150. sír; 10: Csengele-Jójárta; 11: Csengőd-Páhipuszta-Kenyérvágóhalom 3. sír; 12: Csépa; 13: Csolnok-Szedres 13. sír; 14: Dabas (Gyón)-Páphegy 1. sír; 15: Deszk G. temető; 16: Fajsz-Garadomb; 17: Gátér-Vasútállomás; 18: Jászboldogháza; 19: Kecel-Schwacho-föld; 20: Kecskemét-Sallai út; 21: Kiszombor O 2. sír; 22: Kölked-Feketekapu A 259. sír; 23: Környe 75, 78, 99, 149. sír (4 kard); 24: Kunágota; 25: Kunbábony 1. sír; 26: Kunmadaras-Újvárosi temető; 27: Kunpeszér 3, 8, 9, 27, 30/A. sír (5 kard); 28: Maglód-Kertváros; 29: Mali Idoš / Kishegyes 72, 84. sír (2 kard); 30: Mandélos / Nagylasz; 31: Mór-Akasztódomb 25. sír; 32: Nagykőrös-Szurdok; 33: Szárazd; 34: Szeged-Kundomb 180. sír; 35: Szegvár-Sárpoldal; 36: Tápé-Kerekgyöp 11. sír; 37: Tiszavárkony-Hugyin-part 20. sír; 38: Törökbálint 36/25 lh. 1. sír; 39: Unirea-Verešmort / Marosveresmart; 40: Visegrád-Dunameder; 41: Visznek-Kecskehegy 68. sír; 42: Zamárdi-Rétiföldek 193, 565, 1493. sír (3 kard); 43: Zilingtal D-3. sír; 44: Zsámbok 1. és 2. sír (2 kard) (SIMON 1991; CSIKY 2015; BALOGH 2016 adatai alapján, ezeknek kiegészítése)

Ebből a szempontból, ha a 6–7, illetve 10. századi honfoglaláskor három legnépszerűbb, legismertebb tárgykategóriáját (tarsolylemez, veretes tarsoly és arany- és ezüstszerelékes szablyák)⁸⁶ jelenítjük meg a térképen, a helyzet eléggé abból a szempontból tűnik furcsának, hogy súlyos kérdéseket vet fel a két hódítás és végül is szemlélet jellegét illetően:

E tárgykategóriákat, a klasszikus kora avar és honfoglalás kori „presztízsláncolatok hálózata” felső kategóriájának jelképeit, régészeti „csúcsteleket” értelmezhetjük, földrajzi elterjedésük pedig világosan kirajzolja azokat a tendenciákat, amelyek általánosan megfigyelhetünk a 6–7, illetve a 10. század egyszerűbb leletanyagait vizsgálva. Ebből a

⁸⁶ GALL 2019, 118–120. kép.

13. kép. A 10. századi „presztízslánccolatok hálózata” („prestige chain networks”) jeleként értelmezhető veretes tarsolyok, illetve arany- és ezüstszerelések szablyák elterjedése a Kárpát-medencében (alaptérkép: Szenthe Gergely) (GÁLL 2019, 119–120. kép nyomán)

Fig. 13. The geographical distribution in the Carpathian Basin of the 10th century's sabretache with mounts and sabres with gold and silver fittings as sign of the „prestige chain networks” (basemap: Gergely Szenthe) (after GÁLL 2019, 119–120. kép)

szempontból az úgynevezett elsődleges kora avar kori és 10. századi magtárségek (pl. Duna-Tisza-köz központi része, illetve a Felső-Tisza-vidék) kulturális szokásainak, illetve anyagi kultúrájának kisugárzása nyilvánvaló.

A régészeti eredményekből az a kép rajzolódik ki, hogy a konkrét katonai honfoglalástól kezdve az uralt területek népességének ellenőrzése valószínűleg a klánrendszernek alárendelt személyek függőségi viszonyaival jellemezhető politikai struktúrák révén valósult meg, de ha elfogadjuk a régészeti eredményeket, akkor e struktúrák centrumrégiói teljesen eltértek egymástól. Szűcs Jenő terminológiáját használva, az egymástól függő, vertikális *gentilikus* struktúrák hálózatai a hierarchikus személyi kapcsolatok függvényei is voltak.⁸⁷ A régészeti jelenségek térbeli sűrűsödése és ezek elterjedése – meglátásunk szerint – ezzel a hierarchikus klánrendszerrel magyarázható.⁸⁸

Összehasonlítva a két modellt, a számos egyezés ellenére, egyértelműen két alapvető eltérést láthatunk a „presztízsláncolatok hálózata” jeleként

értelmezhető tárgyak elterjedése, koncentrációja kapcsán:

1. Területiség szempontjából a kora avar kor struktúrái a Kárpát-medence központi részein koncentrálnak (Duna-Tisza-köz középső régiói, Dunántúl északkeleti területei, szórványos leletek a Tiszántúlról), ezzel ellentétben a 10. századi leletanyag területisége teljesen más helyzetet vetít elénk (Felső-Tisza vidéke és szórványosan a Kárpát-medence északabbi területei). Erdély szempontjából a 6–7. században a Maros völgye játszhatta a fontosabb szerepet, míg a 10. század esetében a Felső-Tisza vidékéhez „organikusan” kapcsolódó Kis-Szamos térsége.

2. Az összehasonlító két térképen (12–13. kép) jól láthatóan a két korszakban dokumentált tárgymennyiség is jelentős mértékben eltér egymástól (pl. 55, 6–7. századi arany-, illetve ezüstszerelések kard ismert 14, honfoglalás kori díszített szablyával szemben). Hogyan, miképpen értelmezhető ez az arány? Kapcsolatban állhat e struktúrák geopolitikai jelentőségével?

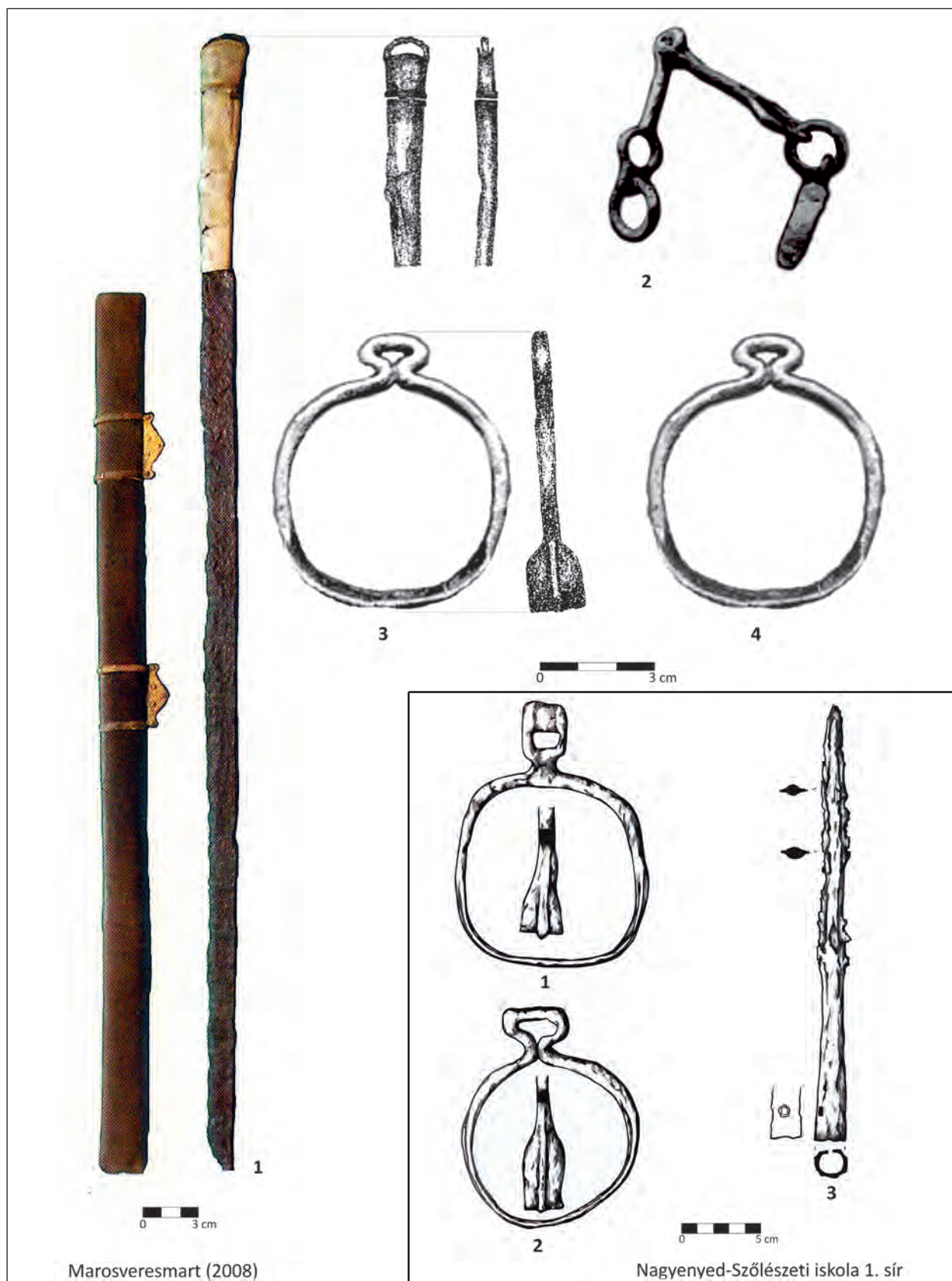
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A dolgozatot kapcsolatos számos észrevételért, kritikáért és tanácsért Szenthe Gergelynek (MNM),

a dolgozat lektorának mondok köszönetet.

⁸⁷ Szűcs 1997, 311.

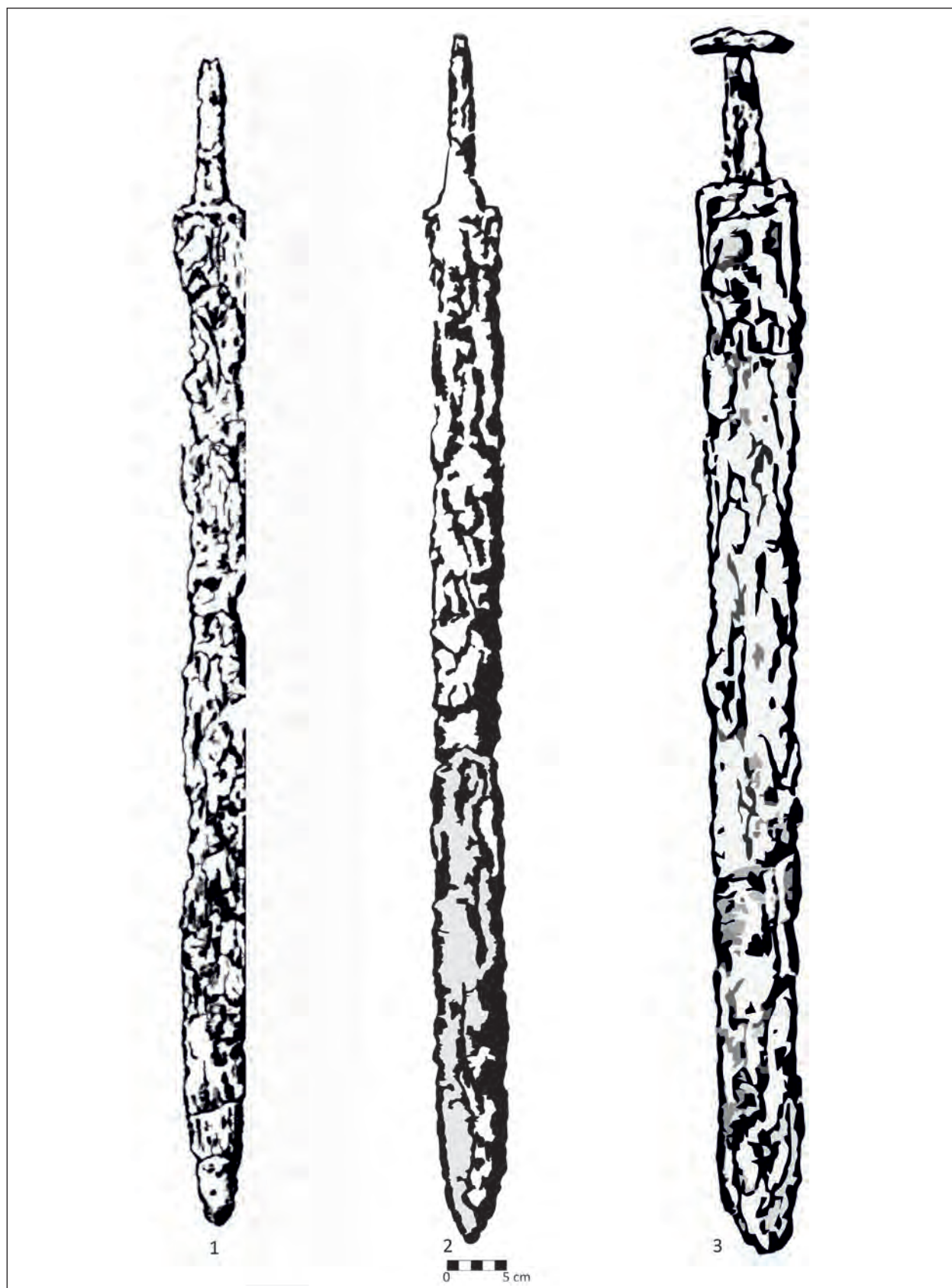
⁸⁸ Klánrendszerrel kapcsolatban, etnológiai megközelítésből ld. SOMEAI 2017, 343–355. Régészeti megközelítésből: GÁLL 2019, 21–27; GÁLL–SZENTHE 2020, 105–108.

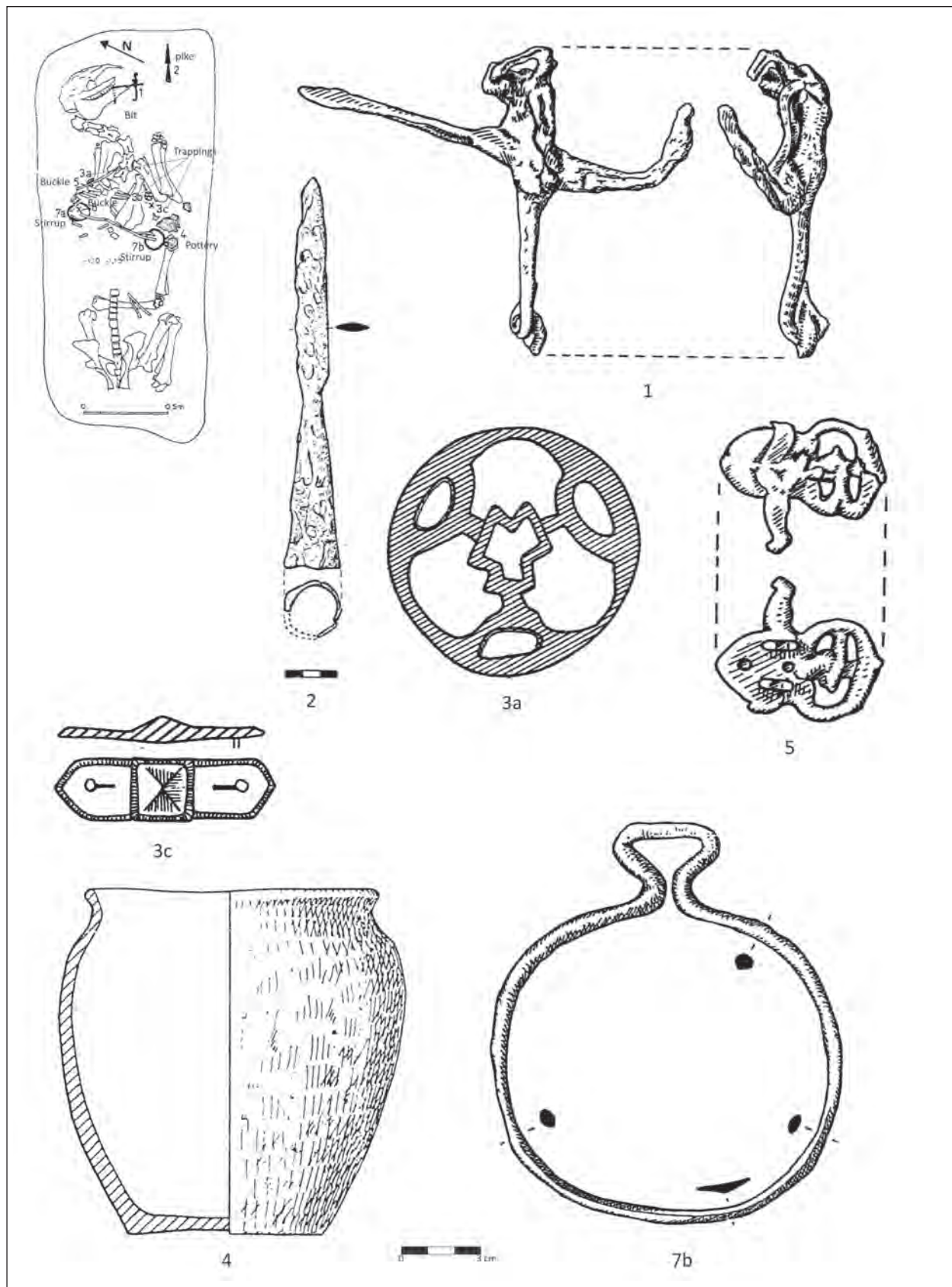
14. kép. Veresmart, 2008-as sír (RUSTOIU–CIUTĂ 2008, Pl. 1–2, 7 nyomán); Nagyenyed 1. sír: 1–3 (COSMA 2017, Pl. 1 nyomán)
 Fig. 14. Unirea-Veresmart, grave from 2008 (after RUSTOIU–CIUTĂ 2008, Pl. 1–2, 7); Aiud-Viticulture school Grave 1: 1–3
 (after COSMA 2017, Pl. 1)

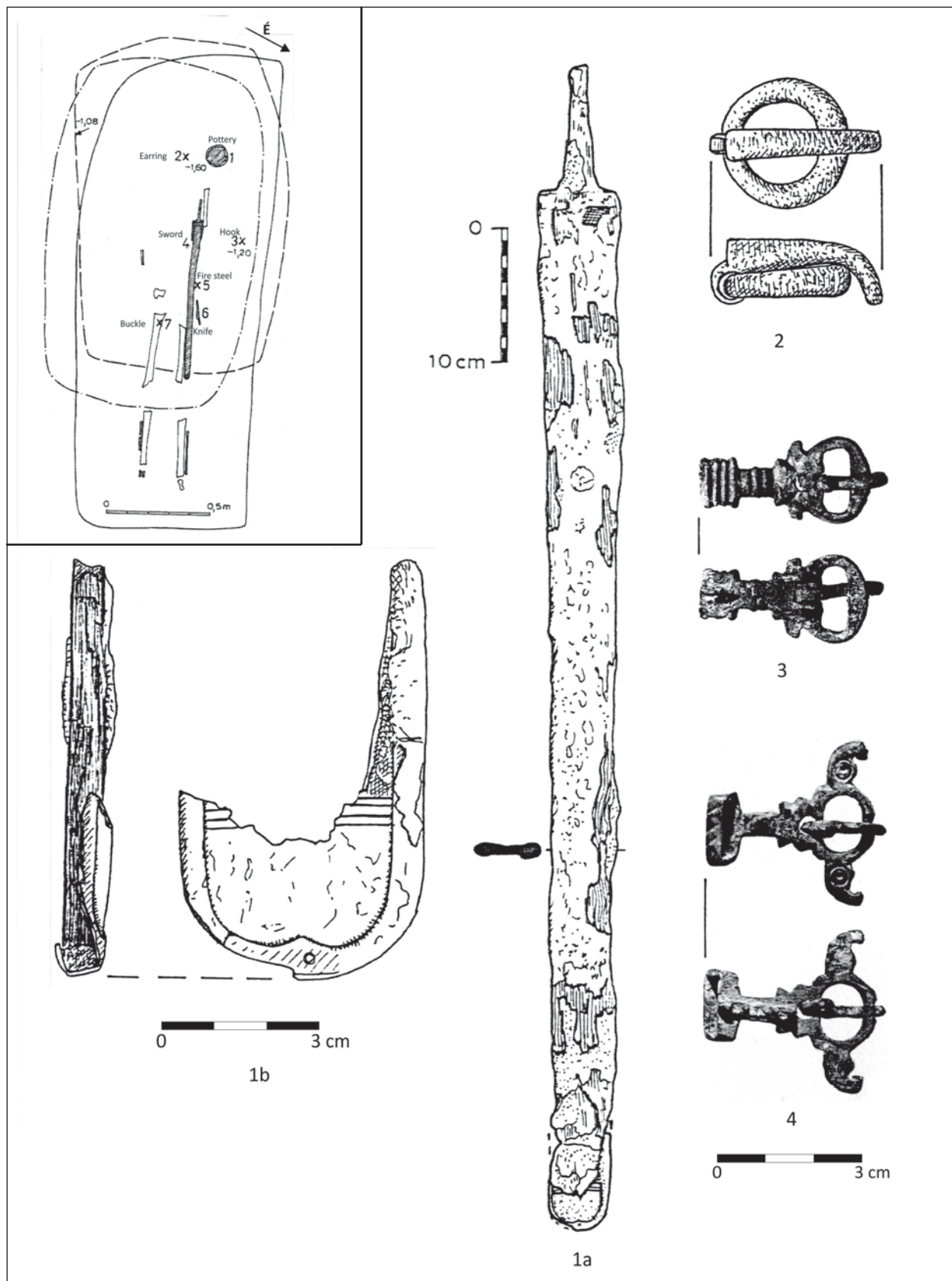
15. kép. Vereşmart, 2008-as sír (RUSTOIU-CIUTĂ 2008, Pl. 1–2, 7 nyomán)
Fig. 15. Unirea-Vereşmort, grave from 2008 (after RUSTOIU-CIUTĂ 2008, Pl. 1–2, 7)

16. kép. Veresmart. 1: 13. sír; 2: 16. sír; 3: 5. sír (ROSKA 1934, Abb. 2. D2, Abb. 4. A8, Abb. 4. B nyomán)
 Fig. 16. Unirea–Veresmart. 1: Grave 13; 2: Grave 16; 3: Grave 5 (after ROSKA 1934, Abb. 2. D2, Abb. 4. A8, Abb. 4. B)

17. kép. 1–5, 7: Baráthely 278. sír (BÁRZU 2010, Abb. 288, Taf. 48 nyomán)
Fig. 17. 1–5, 7: Bratei Grave 278 (after BĂRZU 2010, Abb. 288, Taf. 48)

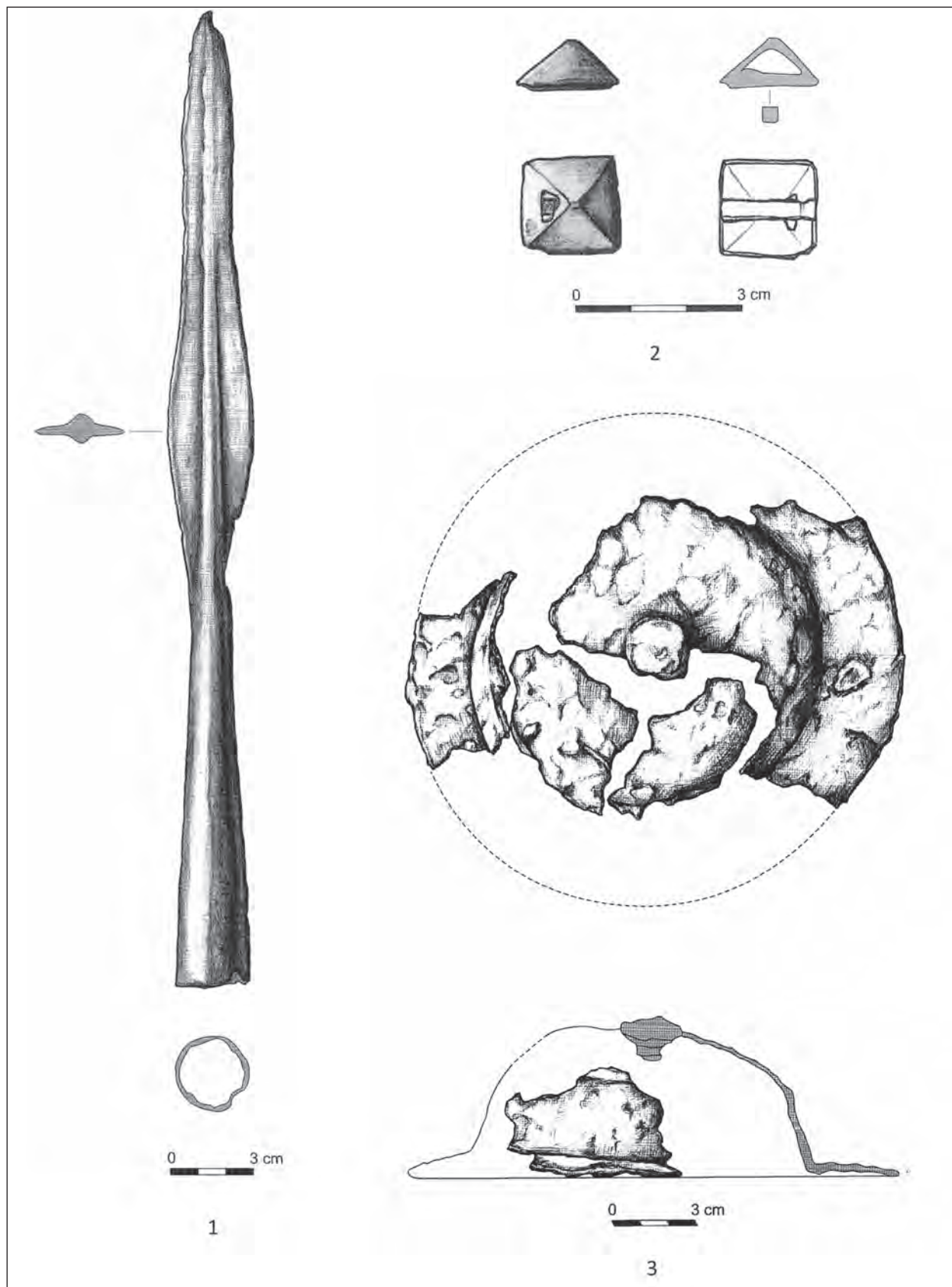

18. kép. 1–4: Baráthely 185. sír (BÁRZU 2010, Abb. 206, Taf. 32, 67 nyomán)

Fig. 18. 1–4: Bratei Grave 185 (after BÁRZU 2010, Abb. 206, Taf. 32, 67)

19. kép. Mezőbánd 10. sír (újrajzolta: HARHOIU–SPÁNU–GÁLL 2010, Fig. 35; KOVÁCS 1913, 2. kép nyomán)
 Fig. 19. Bandu de Câmpie: Grave 10 (redrawing by HARHOIU–SPÁNU–GÁLL 2010, Fig. 35; after KOVÁCS 1913, Fig. 2)

20. kép. Szász-Újös. 1: 14. sír; 2–3: 19. sír (DOBOS–OPREANU 2012, Pl. 12. 2, Pl. 15. 3–4 nyomán)
 Fig. 20. Fántáncle. 1: Grave 14; 2–3: Grave 19 (after DOBOS–OPREANU 2012, Pl. 12. 2, Pl. 15. 3–4)

IRODALOM

- AEKK 2010: *Antropológiai – etnológiai – kultúratudományi kislexikon*. Szerk.: Gergely A. – Papp R. – A. Szász A. – Hajdú G. – Varga A. Budapest 2010.
- ANDRÉN 1993: Andrén, A.: Doors to other worlds: Scandinavian death rituals in Gotlandic perspectives. *Journal of European Archaeology* 1 (1993) 33–56. <https://doi.org/10.1179/096576693800731154>
- ASSMAN 2004: Assman, J.: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest 2004.
- BÁLINT 1995: Bálint Cs.: *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai (Régészeti tanulmányok)*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 8. Szeged 1995.
- BÁLINT 2012: Bálint Cs.: Az avar kori ötvösség technikai és kultúrtörténeti aspektusai. In: *Thesaurus Avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére (Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 311–318.
- BALOGH 2004: Balogh Cs.: Martinovka-típusú övgarnitúra Kecelről. A Kárpát-medencei maszkos veretek tipokronológiája (Gürtelgarnitur des Typs Martinovka von Kecel. Die Typochronologie der Maskenbeschlüge des Karpatenbeckens). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 10 (2004) 241–303.
- BÂRZU 2010: Bârzú, L.: *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenbürgen. Das Gräberfeld 3 von Bratei*. *Archaeologia Romanica* 4. Bukarest 2010.
- BELINSKIJ–HÄRKE 2018: Belinskij, A. B. – Härke, H.: *Ritual, society and population at Klin-Yar (North Caucasus): Excavations 1994–1996 in the Iron Age to early medieval cemetery*. *Archäologie in Eurasien* 36. Berlin 2018.
- BES 2009: *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Ed.: Ritzer, G. Malden–Oxford–Victoria 2009.
- BIHARI 2013: Bihari M.: *Politológia. A politika és a modern állam. Pártok és ideológiák*. Budapest 2013.
- BINDER 1995: Binder P.: Havaselve vajdaság megalakulásának dél-erdélyi előzményei és következményei (13–14. század). *Századok* 129 (1995) 1123–1153.
- BINDORFFER 2001: Bindorffer Gy.: *Kettős identitás*. Budapest 2001.
- BÓNA 1976: Bóna, I.: *A'laube du Moyen Age. Gépidés et Lombards dans le bassin des Carpates*. Budapest 1976.
- BÓNA 1988: Bóna I.: Daciától Erdőelvéig. A népvándorlás kora Erdélyben (271–896). In: *Erdély története* 1. Főszerk.: Köpeczi B. Budapest 1988, 129–194.
- CIEŚLIŃSKI 2016: Cieślinski, A.: The society of Wielbark culture, AD 1–300. In: *The Past Societies. Polish lands from the first evidence of human presence to the Early Middle Ages. 500BC–500AD* 4. Ed.: Rzeszotarska-Nowakiewicz, A. Warszawa 2016, 217–255.
- CIUPERCĂ 2009: Ciupercă, B.: Conceptul de cultură Dridu în arheologia românească. Apariție, evoluție, controversă (Le concept de culture Dridu dans l'archéologie roumaine. Apparition, évolution et controverses). *Istros* 15 (2009) 133–162.
- CLARKE 2015: Clarke, D. L.: *Analytical Archaeology*. *Archaeology* 13. London–New York 2015. <https://doi.org/10.4324/9781315748481>
- COSMA 2017: Cosma, C.: *Războinici avari în Transilvania (Avar warriors in Transylvania)*. Cluj-Napoca 2017.
- CSÁKY ET AL. 2020: Csáky, V. – Gerber, D. – Koncz, I. – Csiky, G. – Mende, G. B. – Szeifert, B. – Egyed, B. – Pamjav, H. – Marcsik, A. – Molnár, E. – Pálfi, Gy. – Gulyás, A. – Kovacsóczy, B. – M. Lezsák, G. – Lőrinczy, G. – Szécsényi-Nagy, A. – Vida, T.: *Genetic insights into the social organisation of the Avar period elite in the 7th century AD Carpathian Basin*. www.nature.com/scientificreports 2020. <https://doi.org/10.1038/s41598-019-57378-8>.

- CSIKY 2015: Csiky, G.: *Avar-Age Polearms and Edged Weapons: Classification, Typology, Chronology and Technology*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450 32. Leiden–Boston 2015. <https://doi.org/10.1163/9789004304543>
- DAIM 2010: Daim, F.: Byzantine Belt Ornaments of the 7th and 8th Centuries in Avar Contexts. In: *'Intelligible Beauty' Recent research on Byzantine jewellery*. British Museum Research Publication 178. Eds.: Entwistle, Chr. – Adams, N. London 2010, 61–71.
- DIACONU–DIACONU 1962: Diaconu, Gh. – Diaconu, P.: Un mormânt de călăreț din secolul VII descoperit la Tîrghșor (Tombe de cavalier du VIIe siècle à Târgșor). *Studii și Cercetări de Istorie Veche* 13:1 (1962) 165–171.
- DOBOS 2010–2011: Dobos A.: Az erdélyi soros temetők lovastemetkezései (Înmormântările cu cal în cimitirele cu morminte dispuse în șiruri paralele din Transilvania). In: *Erdély és kapcsolatai a kora népvándorlás korában*. Molnár István Múzeum Kiadványai 3. Szerk.: Körösfői Zs. Székelykeresztúr 2010–2011, 377–403.
- DOBOS 2011: Dobos A.: The Reihengräberfelder in Transylvania after 100 Years of Archaeological Research. *Acta Archaeologica Carpathica* 44 (2011) 171–206.
- DOBOS 2019: Dobos, A.: On the edge of the Merovingian culture. Row-grave cemeteries in the Transylvanian Basin in the 5th–7th centuries. In: *Kollaps – Neuordnung – Kontinuität: Gepiden nach dem Untergang des Hunnenreiches. Tagungsakten der Internationalen Konferenz an der Eötvös Loránd Universität, Budapest, 14. – 15. Dezember 2015 (Collapse – Reorganization – Continuity: Gepids after the Fall of the Hun Empire. Proceedings of the International Conference at Eötvös Loránd University, Budapest, 14th–15th December 2015)*. Hrsg.: Vida, T. – Quast, D. – Rácz, Zs. – Koncz, I. Budapest 2019, 111–141.
- DOBOS–OPREANU 2012: Dobos, A. – Opreanu, C.: *Migration Period and Early Medieval Cemetery at Fântânele (Bistrița-Năsăud County)*. Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 5. Cluj-Napoca 2012.
- EGGERS 1995: Eggers, M.: *Das „Grossmährische Reich“. Realität oder Fiktion?* Monographien zur Geschichte des Mittelalters 40. Stuttgart 1995.
- ELLIS DAVIDSON 1982: Ellis Davidson, H.: *Scandinavian Mythology*. London 1982.
- FERN 2005: Fern, Ch.: The Archaeological Evidence for Equestrianism in Early Anglo-Saxon England, c. 450–700. In: *Just Skin and Bones? New Perspectives on Human–Animal Relations in the Historical Past*. British Archaeological Reports – International Series 1410. Ed.: Pluskowski, A. Oxford 2005, 43–71.
- FICHTER 1957: Fichter, J. H.: *Sociology*. Chicago 1957.
- FRIEDMAN–ROWLANDS 1977: Friedman, J. – Rowlands, M. J.: Notes towards an epigenetic model of the evolution of “civilisation”. In: *The Evolution of Social Systems*. Eds.: Friedman, J. – Rowlands, M. J. London 1977, 201–276.
- FRISNYÁK 1990: Frisnyák S.: *Magyarország történeti földrajza*. Budapest 1990.
- GÁLL 2013: Gáll, E.: The Question of the Centres of Power in the light of the Necropolises from the 10th Century in Transylvanian Basin. The case of the Cluj's necropolises. In: *Macht des Goldes, Gold der Macht? Herrschafts- und Jenseitsrepräsentation zwischen Antike und Frühmittelalter im mittleren Donaauraum. Akten des 23. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum in Tengelice, 16.–19.11.2011*. Forschungen zu Spätantike und Frühmittelalter 2. Hrsg.: Hardt, M. – Heinrich-Tamáská, O. Weinstadt 2013, 461–481.
- GÁLL 2014: Gáll, E.: The Avar conquest and what followed. Some ideas on the process of ‘avarisation’ of Transylvanian Basin (6th–7th centuries). In: *Archäologische Beiträge. Gedenkschrift zum hundert-*

- ten Geburtstag von Kurt Horedt. Patrimonium Archaeologicum Transylvanicum 7. Hrsg.: Cociș, S. Cluj-Napoca 2014, 295–323.*
- GÁLL 2019: Gáll E.: *A hatalom forrása és a magyar honfoglalás – hódítás és integráció. A korai magyar történelem egy régész szemszögéből. (The Source of Power and the Hungarian Conquest. Subjugation and Integration. Early Hungarian history through the eyes of an archaeologist).* Magyarságtudományi Intézet Kiadványai 2. Budapest 2019.
- GÁLL–MÄRGINEAN 2020: Gáll, E. – Szenthe, G.: Archaeological Discoveries linked to the “First generation” of the Avar Conquerors living east of the Tisza during the 6th–7th centuries. The grave cluster in Nădlac – site 1M. *Sprawozdania Archeologiczne* 72/2 (2020) 45–79. . <https://doi.org/10.23858/SA/72.2020.2.1864>
- GÁLL–SZENTHE 2020: Gáll E. – Szenthe G.: 2.1. Bevezetés; 2.2. Dacia feladásától az Avar Kaganátusig; 2.3.1. Bajántól Árpádig: az avar kaganátus és a furcsa 9. század; 2.3.2. Jogi-hatalmi berendezkedés és a társadalom evolúciója. In: *Erdély jogtörténete* (2. kiadás). Szerk.: Veress E. Budapest–Kolozsvár 2020, 105–131.
- GÁLL–FÜLÖP–HÖGYES 2020: Gáll, E. – Fülöp, R. – Högyes, M. H.: “Periferiile periferiilor”? Fenomen arheologic sau stadiul cercetării: de ce nu au fost descoperite necropole din perioada secolelor VIII–X în Transilvania estică și centrală, respectiv în nordul și centrul Olteniei și Munteniei? In: *In Honorem Alexandru Rădulescu*. ArheoVest 8. Ed.: Forțiu, S. Szeged 2020, 385–413.
- GARAM 1993: Garam, É.: *Katalog der awarenzeitlichen Goldgegenstände und der Fundstücke aus den Fürstengräbern im Ungarischen Nationalmuseum*. Catalogi Musei Nationalis Hungarici. Seria Archeologica 1. Budapest 1993.
- GENITO 2000: Genito, B.: Archaeology of the Early Medieval Nomads in Italy: the Horse-burials in Molise (7th Century) South-Central Italy. In: *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6.–7. Jahrhundert*. Varia Archaeologica Hungarica 10. Hrsg.: Bálint, Cs. Budapest–Naples–Rome 2000, 229–248.
- GOLDHAHN 1999: Goldhahn, J.: *Sagaholm: hällristningar och gravritual. Umeå universitets arkeologiska institution*. Jönköping 1999.
- GORDON 1964: Gordon, M.: *Assimilation in American Life*. New York 1964.
- GRĘZAK 2007: Gręzak, A.: Groby koni na cmentarzyskach kultury bogaczewskiej (Horse burials in the Bogaczewo Culture). In: *Kultura bogaczewska w 20 lat później: Materiały z konferencji, Warszawa, 26–27 marca 2003*. Seminarium Bałtyjskie 1. Red.: Bitner-Wróblewska, A. Warszawa 2007, 353–365.
- HAGBERG 1967: Hagberg, U. E.: *The Votive Deposits in the Skedemosse Fen and their Relation to the Iron-Age Settlement on Öland, Sweden*. The Archaeology of Skedemosse 2. Stockholm 1967.
- HAHN 1993: Hahn Gy.: A kősóbányászat szerepe a Kárpát-medence gazdaságtörténetében: kősóbányászat a magyar államalapításig (The Role of Native Salt in the Economic History of Hungary). *Földrajzi Értesítő* 42:1–4 (1993) 15–22.
- HALL 2018: Hall, M.: Steppe state making. In: *De-Centering State Making: Comparative and International Perspectives*. Eds.: Bartelson, J. – Hall, M. – Teorell, J. Cheltenham 2018, 17–37. <https://doi.org/10.4337/9781788112994.00010>
- HARHOIU 1997: Harhoiu, R.: *Die Frühe Völkerwanderungszeit in Rumänien*. Archaeologia Romanica 1. Bukarest 1997.
- HARHOIU 2010: Harhoiu, R.: Chorologische und chronologische Betrachtungen zum Gräberfeld 3 von Bratei. In: Bârză, L.: *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenbürgen. Das Gräberfeld 3 von Bratei*. Archaeologia Romanica 4. Bukarest 2010, 149–159.

- HARHOIU 2011: Harhoiu, R.: Where Did all the Gepids Go? A Sixth to Seventh-century Cemetery in Bra-tei (Romania). In: *Neglected Barbarians*. Ed.: Curta, F. Turnhout 2010, 209–244. <https://doi.org/10.1484/M.SEM-EB.3.5089>
- HARHOIU–SPÂNU–GÁLL 2010: Harhoiu, R. – Spânu, D. – Gáll, E.: *Barbari la Dunăre*. Cluj-Napoca 2011.
- HOREDT 1958: Horedt, K.: *Untersuchungen zur Frühgeschichte Siebenbürgens*. Bukarest 1958.
- HOREDT 1958a: Horedt, K.: *Contribuții la istoria Transilvaniei în secolele IV–XIII*. Biblioteca Istorică 7. București 1958.
- HOREDT 1968: Horedt, K.: Das Awarenproblem in Rumänien. *Študijsne Zvesti. Archeologického Ústavu Slovenskej Akadémie Vied* 16 (1968) 103–120.
- HOREDT 1977: Horedt, K.: Der östliche Reihengräberkreis in Siebenbürgen. *Dacia NS* 21 (1977) 251–268.
- HOREDT 1986: Horedt, K.: *Siebenbürgen im Frühmittelalter*. Antiquitas 3:28. Bonn 1986.
- HOROWITZ 1975: Horowitz, D. L.: Ethnic Identity. In: *Ethnicity: Theory and Experience*. Eds.: Glazer, N. – Moynihan, D. P. London 1975, 111–140.
- JASKANIS 1966: Jaskanis, J.: Human Burials with Horses in Prussia and Sudovia. *Acta Baltico-Slavica* 4 (1966) 29–65.
- KACZANOWSKI–KOZŁOWSKI 1998: Kaczanowski, P. – Kozłowski, J. K.: *Najdawniejsze dzieje ziem polskich (do VII w.)*. Kraków 1998.
- KARCZEWSKA–KARCZEWSKI–GRĘZAK 2009: Karczewska, M. – Karczewski, M. – Gręzak, A.: The Role of Horse Burials in the Bogaczewo Culture. The Key Studies of Paprotki Kolonia site 1 Cemetery, Northeast Poland. In: *The Horse and Man in European Antiquity (Worldview, Burial Rites, and Military and Everyday Life)*. Archaeologia Baltica 11. Ed.: Bliujien, A. Klaipėda 2009, 56–90.
- KELMAN 1958: Kelman, H. C.: Compliance, identification and internalization: three processes of attitude change. *The Journal of Conflict Resolution. Journal of the Peace Science Society* 2 (1958) 51–60. <https://doi.org/10.1177/002200275800200106>
- KISS 1962: Kiss A.: Az avarkori lovas-temetkezés szokásának vizsgálata (Über das Brauchtum der awarenzeitlichen Reiterbestattungen). *A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* (1962) 153–162.
- KONTNY 2009: Kontny, B.: Horse and its Use in the Przeworsk Culture in the Light of the Archaeological Evidence. In: *The Horse and Man in European Antiquity (Worldview, Burial Rites, and Military and Everyday Life)*. Archaeologia Baltica 11. Ed.: Bliujien, A. Klaipėda 2009, 92–114.
- KORZENNY–ABRAVANEL 1998: Korzenny, F. – Abravanel, R.: Acculturation: Conceptualization and measurement. *Quirks's Marketing Research Review* April, 1998 (April). http://www.quirks.com/articles/article.asp?arg_ArticleId=324.
- KOVÁCS 1913: Kovács I.: A mezőbánci ásatások (Les fouillages de Mezőbánc). *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából* 4 (1913) 265–429.
- KOVRIK 1963: Kovrig, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. Archaeologia Hungarica 40. Budapest 1963.
- MICHELBERTAS 1986: Michelbertas, M.: *Senasis geležies amžius Lietuvoje*. Vilnius 1986.
- MILGRAM 1965: Milgram, S.: Some conditions of Obedience and Disobedience to Authority. *Human Relations* 18:1 (1965) 57–76. <https://doi.org/10.1177/001872676501800105>
- MÜLLER-WILLE 1970–1971: Müller-Wille, M.: Pferdegrab und Pferdeopfer im frühen Mittelalter. *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 20–21 (1970–1971) 119–248.
- NAGY 2011: Nagy Sz.: *Az aranyoslónai avar kori temető (A 2009–2010 évi kutatás eredményei)*. 9. Erdélyi Magyar Régészeti Konferencia, 2011.

- NOWAKOWSKI 2009: Nowakowski, W.: Horse Burials in Roman Period Cemeteries of the Bogaczewo Culture. In: *The Horse and Man in European Antiquity (Worldview, Burial Rites, and Military and Everyday Life)*. Archaeologia Baltica 11. Ed.: Bliujien, A. Klaipėda 2009, 56–90.
- OEXLE 1984: Oexle, J.: Merowingerzeitliche Pferdebestattungen – Opfer oder Beigaben? *Frühmittelalterliche Studien* 18 (1984) 122–172. <https://doi.org/10.1515/9783112417966-012>
- ØSTMO 1997: Østmo, E.: Horses, Indo-Europeans and the Importance of Ships. *The Journal of Indo-European Studies* 25:3–4 (1997) 285–326.
- PARK–BURGESS 1961: Park, R. – Burgess, E. W.: *Introduction to the Science of Sociology*. Chicago 1961.
- PARKER PEARSON 2000: Parker Pearson, M.: *The archaeology of death and burial*. Texas A&M University Anthropology Series 3. Texas 2000.
- POHL 1980: Pohl, W.: Die Gepiden und die Gentes an der mittleren Donau nach dem Zerfall des Attilareiches. In: *Die Völker an der mittleren Donau im fünften und sechsten Jahrhundert. Berichte des Symposiums der Kommission für Frühmittelalterforschung 24. bis 27. Oktober 1978, Stift Zwettl, Niederösterreich*. Hrsg.: Wolfram, H. – Daim, F. Wien 1980, 239–305.
- POHL 2003: Pohl, W.: A Non-Roman Empire in Central Europe: the Avars. In: *Regna and Gentes: The Relationship Between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Eds.: Goetz, H-W. – Jarnut, J. Leiden–Boston 2003, 571–596. https://doi.org/10.1163/9789047404255_020
- POHL 2018: Pohl, W.: *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*. Ithaca–London 2018. <https://doi.org/10.7591/9781501729409>
- QIANG–KORDOSIS 2018: Qiang, L. – Kordosis, S.: The Geopolitics on the Silk Road: Resurveying the Relationship of the Western Türks with Byzantium through Their Diplomatic Communications. In: *Transcultural Contacts and Literary Exchanges Medieval Worlds*. Comparative & interdisciplinary studies 8. Eds.: Pohl, W. – Gingrich, A. Wien 2018, 109–125. https://doi.org/10.1553/medievalworlds_no8_2018s109
- RÁCZ 2014: Rácz, Zs.: *Die Goldschmiedegräber der Awarenzeit*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 116. Mainz 2014.
- ROMHÁNYI 2016: F. Romhányi B.: A beregi egyezmény és a magyarországi sókereskedelem az Árpád-korban. *Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv* 2016, 265–301.
- ROSE 1956: Rose, A.: *Sociology: The Study of Human Relations*. New York 1956. <https://doi.org/10.2307/588127>
- ROSKA 1934: Roska, M. v.: Das gepidische Grabfeld von Vereşmort–Marosveresmart (Turda–Tordaaraenyos, Siebenbürgen). *Germania* 18 (1934) 123–130.
- ROSKA 1936: Roska M.: Erdély és a népvándorlások kora. In: *A történeti Erdély*. Szerk.: Asztalos M. Budapest 1936, 151–159.
- RUSTOIU–CIUTĂ 2008: Rustoiu, G. T. – Ciută, M.: Mormântul unui călăreţ avar recent descoperit la Unirea – Vereşmort (jud. Alba) (The grave of an Avar rider recently found at Unirea-Vereşmort [Alba county]). *Apulum* 45 (2008) 71–98.
- SCHACH–DÖRGES 2008: Schach-Dörges, H.: Zur Pferdegrabstätte in der Alamannia während der frühen Merowingerzeit. *Germania* 86 (2008) 701–727.
- SHENK 2002: Shenk, P.: *To Valhalla by Horseback? Horse Burial in Scandinavia during the Viking Age*. Oslo 2002.
- SIMON 1991: Simon L.: Korai avar kardok (Frühawarische Schwerte). *Studia Comitensia* 22 (1991) 263–346.

- SOMFAI-KARA 2017: Somfai-Kara D.: Modern török nyelvű etnoszok kialakulása Közép- és Belső-Ázsiában. In: *Dentumoger 1. Tanulmányok a korai magyar történelemről*. Szerk.: Sudár B. Budapest 2017, 343–355.
- STANCIU 2002: Stanciu, I.: Gepizi, avari și slavi timpurii (sec. V–VII. p. Chr.) în spațiul vestic și nord-vestic al României. *Ephemeris Napocensis* 12 (2001) 203–236.
- STANCIU 2008: Stanciu, I.: Gepiden, Frühawaren und Slawen im Westen und Nordwesten Rumâniens. *Antaeus* 29–30 (2008) 415–448.
- STANCIU 2015: Stanciu, I.: Cei mai vechi slavi în spațiul intracarpatic al României. O scurtă examinare și contribuții la dosarul arheologic al problemei (The earliest Slavs in the intra-Carpathian region of Romania. A brief assessment and contributions to the archaeological body of evidence). *Marmatia* 12 (2015) 97–162.
- SZÁDECZKY-KARDOSS 1998: Szádeczky-Kardoss S.: *Az avar történelem forrásai*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 12. Budapest 1998.
- SZENTHE 2019: Szenthe, G.: The ‘Late Avar reform’ and the ‘long eighth century’: A tale of the hesitation ... and the persistent nomadic traditions (7th to 9th century AD). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 70 (2019) 215–250. <https://doi.org/10.1556/072.2019.70.1.8>
- SZENTPÉTERI 2009: Szentpéteri J.: A Barbaricumból Pannoniába (Germán katonai segédnépek a korai Avar Kaganátus központjában) (From the Barbaricum to Pannónia [Germanic military auxiliary people in the centre of the Avarian Khaganate]). In: „*In terra quondam Avarorum...*” *Ünnepi tanulmányok H. Tóth Elvira 80. születésnapjára*. Archaeologia Cumanica 2. Szerk.: Somogyvári Á. – V. Székely Gy. Kecskemét 2009, 235–252.
- SZIMBÓLUMTÁR 2001: *Szimbólumtár – Jelképek, motívumok, témák az egyetemes és magyar kultúrából*. Szerk.: Pál J. – Újvári E. Budapest 2001.
- SZYMAŃSKI 2005: Szymański, P.: *Mikroregion osadniczy z okresu wpływów rzymskich w rejonie jeziora Salęt na Pojezierzu Mazurskim (Die kaiserzeitliche Siedlungskammer am Ufer des Salęt-Sees in Masuren)*. Światowit Supplement Series P: Prehistory and Middle Ages 10. Warszawa 2005.
- TĂNASE 2010: Tănase, D.: *Prelucrarea metalelor în lumea barbară la Dunărea Mijlocie și Inferioară în secolele VI–VII (Die Metallverarbeitung im Barbaricum an der Mittleren und Unteren Donau im 6.–7. Jahrhundert)*. Timișoara 2010.
- TARDE 1902: Tarde, G.: *Psychologie économique*. Paris 1902.
- TEJRAL 2009: Tejral, J.: Langobardische Fürstengräber nördlich der mittleren Donau. In: *Glaube, Kult und Herrschaft. Phänomene des Religiösen im 1. Jarhtausend n. Chr. in Mittel- und Nordeuropa. Akten des 59. Internationalen Sachensymposiums und der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im Mitteldonauraum*. Kolloquien zur Vor- und Frühgeschichte 12. Hrsg.: von Freeden, U. – Friesinger, H. – Wamers, E. Bonn 2009, 123–162.
- VIDA 2016: Vida, T.: “They Asked to Be Settled in Pannonia...”. A Study on Integration and Acculturation – The Case of the Avars. In: *Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday*. Eds.: Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T. Budapest 2016, 251–270.
- WEISZ 2007: Weisz B.: Megjegyzések az Árpád-kori sóvámolás és kereskedelem történetéhez (Contributions to the History of Salt-tax and Trade in the Age of the Árpáds). *Acta Universitatis Szegediensis. Acta Historica* 125 (2007) 43–57.
- WYCZÓŁKOWSKI–MAKOWIECKI 2009: Wyczółkowski, M. – Makowiecki, D.: Horse Sacrifices in Prussia in the Early Middle Ages. Ritual Area in Poganowo Site IV, Olsztyn Province (Poland). In: *The Horse and*

Man in European Antiquity (Worldview, Burial Rites, and Military and Everyday Life). Archaeologia Baltica 11. Ed.: Bliujien, A. Klaipėda 2009, 295–304.

ZINOVIEV 2009: Zinoviev, A. V.: Horses from two burials in Samland and Natangen (Second century, Kaliningradskaya Province, Russia). In: *The Horse and Man in European Antiquity (Worldview, Burial Rites, and Military and Everyday Life)*. Archaeologia Baltica 11. Ed.: Bliujien, A. Klaipėda 2009, 50–55.

„THE AVAR CONQUEST AND WHAT FOLLOWED”
THE CULTURAL SOCIOLOGICAL PHENOMENON OF THE „AVARISATION”
AND THE PERIPHERAL TRANSYLVANIAN BASIN (6th–7th CENTURIES).
METHODOLOGICAL OBSERVATIONS

ERWIN GÁLL

The appearance of the Avars, a political-military power (political ethnos) with non-Roman roots and the military conquest of the Carpathian Basin turned the evolution of the system of political institutions in this region into a different direction for a few centuries. The Avar conquest of Transylvania was the result of the conquest of the central territories of the Basin. The direction of the Avar conquest and migration can only be defined relatively, due to the lack of data. However, reconstructing the complicated sociological and socio-psychological phenomena generated by the political-military elite after the conquest is an even more difficult task. It especially holds for the Transylvanian Basin. When occupying the regions of the Carpathian Basin, the Avars occupied the older centres, the former Roman settlements and the strategic point at the crossroads of the old road network. In this aspect, the old Roman roads built in the Transylvanian Basin clearly affected the military occupation. As can be seen on our maps, these sites are not only concentrated on the Middle reaches of the River Mureş, but the finds, the rituals and rites documented in this region are testimonies to a heterogeneity (Avar type horse burials, partial horse burials with one-edged swords, graves with swords furnishings without horse, Germanic or other non-Avar women etc), which allows assuming some organised communities (with political-military-economic purposes). The various populations of the Carpathian Basin were quickly integrated (partly through structural assimilation) and organised into a political structure by the Avar elite conquering the central region of the basin. Analysing the complicated political, group sociological and social-psychological phenomena (acculturation, assimilation, structural integration) (based upon the cemeteries that have been excavated) only by archaeological means is very relative and can lead to doubtful conclusions. The various theoretical constructions (ours is among them) can only be better founded (and not just hypothetical) if the archaeological publication of the excavated finds is accompanied by their anthropological, archaeozoological, DNA, strontium isotope, etc. analyses. Syntheses of greater dimensions on acculturation, integration and assimilation with more exact and credible observations can only be written after these tasks are done!

„AZ ISMERETLEN ISMERŐS”
 ÚJ EREDMÉNYEK A CSÁKBERÉNY-ORONDPUSZTAI AVAR KORI
 TEMETŐ KUTATÁSÁBÓL: A SÍRÉPÍTMÉNYEK

SZÜCSI FRIGYES*

Kulcsszavak: Csákberény-Orondpuszta, avar kor, cölöpös sír, deszkafedeles sír, sírkamra

Absztrakt: A tanulmány a csákberény-orondpuszta avar kori temetőben 2019-ben folytatott tervásatáson nagy számban megfigyelt sír építményeket mutatja be. A feltárt sírok kivétel nélkül a 7. század közepétől a 8. század elejéig, tehát az ún. közép avar korra keltezhetők. A sír építmények négy fő típusba és további altípusokba, illetve változatokba sorolhatók. Három típusnál a tervásatás eredményei alapján – a párhuzamok figyelembevételével – lehetséges rekonstrukciókra is lehetőség nyílt.

In Memoriam dr. Fülöp Gyula (1953–2019)¹

AZ ELŐZMÉNYEK

A Csákberényt Bodajkkal összekötő keskeny nyomtávú iparvasút építése során, 1935 nyarán, az Orondpusztán fekvő Alsódiósi-dűlőben fedezték fel az avar kori temetőt.² Orondpuszta a Fejér megyei Csákberény község közigazgatási területén, a Vértes előterében terül el (1. kép 1). Az ehelyütt 1936–39 között feltárt 452 sír és további szórványleletek

teljes közlésére német nyelven 2015-ben, majd magyarul 2017-ben került sor.³ A lelőhely jelentőségére önmagában rámutat az a tény, hogy már e két monográfia megjelenése előtt „több mint 60 szerző 170 tételt is meghaladó számú publikációjában bukkant fel a lelőhely neve”.⁴

* Szent István Király Múzeum, H-8000 Székesfehérvár, Fő u. 6. szucsi.frigyes@szikm.hu

¹ E tanulmányt Fejér megye avar korának kutatója, dr. Fülöp Gyula régész, múzeumigazgató emlékének ajánlom. 1994-ben László Gyula Fülöp Gyulát és Szentpéteri Józsefet kérte fel a csákberényi ásatás feldolgozására és félig elkészült munkája befejezésére (16. kép 5). E kérésnek és szakmai kötelességnek végül – Fülöp Gyulát és Szentpéteri Józsefet is beleszámolva – egy 12 fős munkaközösség tett eleget.

² DORMUTH 1935, 86–87. Nem a gánti bauxitbánya és a bodajki vasútállomás közötti iparvasút építése során (SZENTPÉTERI 2017, 27) kerültek elő az avar kori sírok, mert annak a nyomvonala a Csákberény–Söréd közötti műút déli oldalán húzódik (ld. Magyarország katonai felmérése, 1941. <https://mapire.eu/hu/map/hungary1941> megtekintés időpontja: 2019.11.01.), míg az avar kori temető a műút északi oldalán helyezkedik el. A Bodajk–Gánt iparvasutat egyébként 1925-ben kezdték építeni és valamivel több mint egy év alatt készült el (VISZLÓ 2019, 494), tehát jóval a temető 1935-ös felfedezése előtt. A temetőről Otto Braasch által készített légifelvétel (BERTÓK–VÍSY 1997, 145. Abb. H5; újrajözl: LÁSZLÓ 2017, 37, 11. ábra) is látható vasútnyomvonal a Vértes Csákberény feletti erdőből kitermelt faanyag vasúti szállítása céljából épült 1935-ben. A községben élő és a 2019-es tervásatásra kilátogató idősebb lakosoknak tartozom köszönettel azért, hogy felhívták a figyelmem erre a tényre.

³ LÁSZLÓ 2015; LÁSZLÓ 2017.

⁴ SZENTPÉTERI 2017, 42.

1

2

1. kép. 1: Csákberény-Orondpuszta elhelyezkedése Fejér megyében; 2: Az 1936–1939. közötti feltárások (fehér színnel) és a 2019. évi tervásatás területe (sárga színnel) Otto Braasch légifotójára illetve (a légifotót a műholdképre illesztette: Nagy Zoltán, Községi Régészeti Egyesület)

Fig. 1. 1: The location of Csákberény-Orondpuszta in Fejér County; 2: The archaeological excavations between 1936–1939 (white colour) and the area of the planned excavation (yellow colour) overlaid over the aerial photo made by Otto Braasch (the aerial photo was overlaid over the satellite picture by Zoltán Nagy, Community Archaeology Society)

„...ÉS TALÁN SOR KERÜL A TEMETŐ FEL NEM TÁRT RÉSZÉNEK ÁSATÁSÁRA IS”:⁵ A 2019-ES FELTÁRÁS

Hosszas előkészítés után 2019. július 1-én Csákbéreny Község Önkormányzata és dr. Vécsei László polgármester támogatásával kezdte meg a Szent István Király Múzeum a még földben rejlő temető-részlet tervásatását. Munkánkat mindösszesen 36 önkéntes segítette, akiknek fele a Pest megyei Községi Régészeti Egyesület kötelékéből érkezett.⁶ 2019. július 29-ig tártuk fel a – korábbi ásatások számozását folytatva – 453–502. sírokat, tehát 50 sírt. A munkagéppel humuszolt területen még további három (503–505.) sír feltárását azonosítottuk, amelyek feltárására – a múzeum régészeti csoportjának leterheltsége miatt – 2019. október 11–15. között kerítettünk sort. A 2019-es feltárási szezonban így mindösszesen 53 sír került napvilágra (1. kép 2; 2. kép 1).

Kihegyesedő végű lemezes bronz szíjvégek, különböző lemezes övveretek, hengerpalástos lengőcsüngőjű fülbevalók, kölesgyöngyök, néhány dinnyemag alakú gyöngy és lapított gömb alakú dudoros rátétdíszes gyöngy, nyakláncához tartozó ólomdíszek – köztük egy keresztjeles –, bronzcsengő, agancstok, valamint egy csontból faragott korbácsnyélvég azok a mellékletek, amelyeket érdemes külön is megemlítenünk. A 2019. évben feltárt 53 sír kivétel nélkül a 7. század közepétől a 8. század elejéig tartó időszakra, az ún. közép avar korra keltezhető. A sírok nagy részét sajnos már a kora középkor folyamán megbolygatták és kirabolták.

A SÍRÉPÍTMÉNYEK

Akár hitvilágbeli, akár társadalomtörténeti következtetéseket próbáltunk levonni temetkezések vizsgálata alapján, nagy hangsúlyt fektettünk a halottal sírba helyezett tárgyak, a mellékletek elemzésére, a sír méretére és a kitermelt föld mennyiségére. Rendszerint jóval kevesebb figyelmet kaptak azonban az avar korban viszonylag gyakori sír építmények, holott mind a temetési szertartás hitvilági háttere, mind a közösségek reprezentációja szempontjából komoly jelentőségük lehetett.⁷ A csákbérenyi sír építményekre vonatkozó megfigyelések bemutatásával

fontos adalékokkal kívánunk szolgálni az avar kori sír építmények egyre időszerűbb teljes körű feldolgozásához.⁸

A 2019-ben feltárt 53 sírből 33-nál, tehát az összes temetkezés közel kétharmadánál (62%) sír építmény egyértelmű nyomait figyeltük meg (2. kép 2). Ez már önmagában feltűnően eltérő adat az 1936–39-ben folytatott ásatások eredményeihez képest, hiszen az akkor feltárt 452 sírből mindössze nyolcnál (314, 337, 352, 354, 360, 376, 401, 411) figyelték meg cölöpöket.⁹ Ezek közül a csákbérenyi

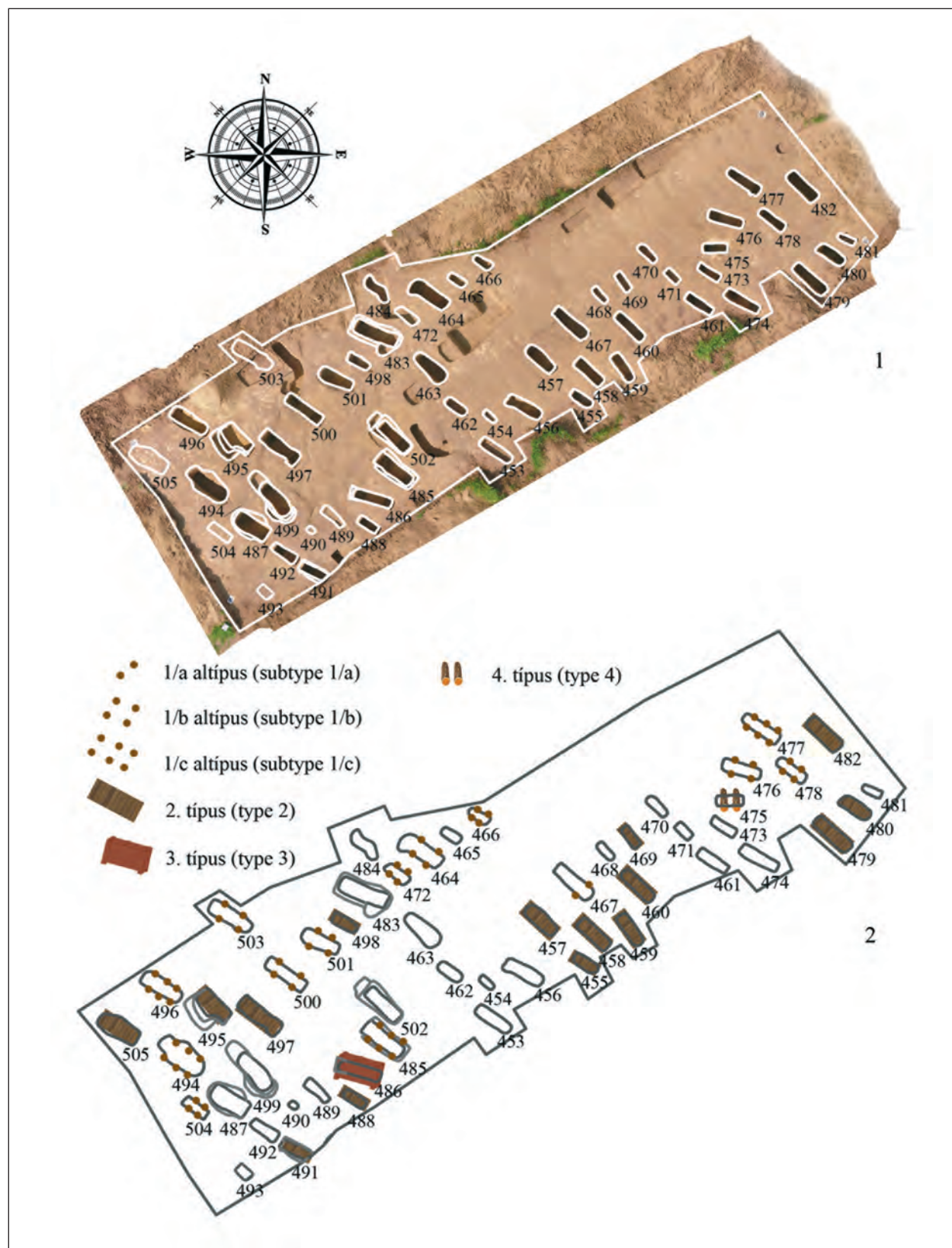
⁵ László Gyula (LÁSZLÓ 2017, 12).

⁶ Ezúton is köszönetet mondunk az ásatáson hosszabb-rövidebb ideig résztvevő önkénteseknek: Bálint Róbert, Bánlaki Zsolt, Beker Edit, Bolvári Miklós, Csörgi Zoltán, Csuti Judit, Donka Dávid, Döry Endre, Dort Krisztián, Farkas Gábor, Fogarasi Endre, Genge Magdolna, Győr Vera, Hári Krisztina, Havas Veronika, Kiss Artúr, Konecsni Béla, Lencsés Zsuzsanna, Meleg József, Molnár Péter, Mongyi Krisztina, Nagy Dávid, Nagy Zoltán, Nagy Zalán, Németh Zoltán, Rácz Elek, Rácz Tibor, Sági Zoltán, Spengler Tamás, Szabó László, Szijjártó Gábor, Tauser Péter, Várnai István Kevin, Vécsei Katalin, ifj. Vécsei László, Vinis Zoltán. Külön köszönet illeti Bánlaki Zsoltot és Csuti Juditot, hiszen szinte az ásatás teljes ideje alatt lelkes segítők voltak.

⁷ A feltárásokon gyakran nem figyelték meg vagy nem dokumentálták a szükséges mértékben a sír építményeket, ami a temetőközlésekben található rendszerint rövid fejezetekben köszön vissza (pl. Kiss 1996, 180). A sír építményekre utaló nyomok értelmezésében (is) úttörő jelentőségű volt Kovrig Ilona Alattán-monográfiája (Kovrig 1963, 61–63). Úgyszintén kivételt képez Zlata Čilinskának az érsekújvári (Nové Zámky) temetőről írott monográfiája, amelyben részletesebben elemezte a sír építményeket. Rekonstrukciós rajzok vagy legalább a sírok oldalait láttató rajzok hiányában azonban nehezen értelmezhetők az általa leírt sír építmények (ČILINSKÁ 1966, 109–114). A komárom-hajógyári temetőben megfigyelt sírkamrás temetkezések alapos leírása mellé ugyancsak hiányoznak az értelmező rajzok és/vagy rekonstrukciók (Trugly 2008, 82–84).

⁸ Legutóbb Varga Sándor hívta fel arra a figyelmet, hogy az avar kori cölöpös sírok teljes felgyűjtésével és részletes elemzésével adós a kutatás (VARGA 2019, 97).

⁹ FÜLÖP 2017, 92. Valójában jóval több lehetett a cölöpös sírok száma, csak az időtájt jobbra még nem foglalkoztak a sír építmények nyomainak megfigyelésével és dokumentálásával. Rávilágít erre az a tény, hogy a nyolc cölöpös sírből hetet az 1939-es ásatási évadban figyelt meg László Gyula (Szentpéteri József gyűjtötte össze, hogy mely években mely sírokat tárták fel: SZENTPÉTERI 2017, 28–29).

2. kép. 1: A 2019. évben feltárt sírok a drónnal készült ortofotón; 2: A 2019. évben feltárt temetőrészlet térképe a sírépítmények jelölésével
 Fig. 2. 1: The graves uncovered in 2019 on the orthophoto generated by UAV images; 2: The map of the cemetery detail excavated in 2019 with marking of the timber constructions in the graves

temető belső időrendje alapján a 7. század második harmadára keltezhető a 337, 352, 354, 376, 401. és 411. sír, valamint vélhetően 8. század első évtizedeire datálható sírcsoportba tartozik a 360. sír.¹⁰ A 30'-as években feltárt cölöpös sírok keltezése tehát valamivel tágabb időszakot fed le a 2019-ben feltárt sírok keltezésénél (7. század közepétől a 8. század elejéig). A 2019-es ásatáson dokumentált sír építmények 4 fő típusba sorolhatók: 1. cölöpös sírok (cölöpökkel alátámasztott deszkafedél); 2. deszkafedél cölöpök nélkül; 3. sírkamra (deszkából ácsolt, cölöpök nélküli); 4. hosszanti oldalakra merőlegesen elhelyezett 2 db gerenda, a sarkokban cölöpökkel és tetőlécekkel.

*1. típus: Cölöpös sírok
(cölöpökkel alátámasztott deszkafedél)*

A sír építmény leírása és lehetséges rekonstrukciója: Az avar kori Kárpát-medencéből a cölöpös sírok különböző típusait ismerjük. Rendszerint sír építményt vagy tetőszerkezetet rekonstruált a kutatás. Erdélyi István a jánoshidai cölöpös sírok és az előszállás-bajcsihegyi párhuzamok számbavétele kapcsán úgy fogalmazott, hogy „nyilvánvalóan valamiféle sír építményt vagy tetőszerkezetet kellett, hogy tartsanak ezek”.¹¹ Felmerült, hogy a cölöpös sírokat ugyanolyan technikával bélelték ki, mint ahogy az ácsolt koporsó készült.¹² Kovrig Ilona viszont a halotti áldozatnak állított asztal-szerű faállványként képzelte el.¹³

A 2019-es feltárásunk során Csákberény-Orondpusztán 15 sírban regisztráltuk azt a három altípust, amikor 1-1, 2-2 vagy 3-3 cölöphely sorakozik részben vagy egészében a hosszanti oldalakba vágva (1. táblázat). A cölöphelyek átmérője 5–19 cm között változik, magasságuk 40–90 cm között. A 15 cölöpös sírből 13-nál a sír oldalainak egészén,¹⁴ vagy csak egyes részein¹⁵ a cölöpök tetejének szintjén haladó 2-9 cm széles vízszintes humuszcsíkot figyeltünk meg. A vízszintes humuszcsíkot deszkák

nyomaként értelmezhetjük, amelyeket a sír oldalába vízszintesen bevájt résekbe eresztettek be 5-10 cm mélységben. Ezt a deszkafedelel támaszhatták alá a cölöpök.

Mindössze a 472, 483. és az 503. cölöpös sírnál nem látszódott vízszintes humuszcsík, azonban – különböző okoknál fogva – mindhárom sír bizonytalan eset, és vélhetően ezeknél is lehetett deszkafedél. A 472. és az 503. sírnál talán a humuszolás szintjénél magasabban lehetett (a cölöpök felértek egészen a humuszolt felszínig). A 483. sír pedig erősen bolygatott, a 3-3 cölöphelyéből sem mindegyik feltárta látszódott egyértelműen, olykor csak a puhább betöltés utalt rá, hogy ott cölöp lehetett. A déli hosszanti oldal ÉNy-i szélső cölöphelyében talált farost maradványok azonban kétséget sem hagynak a cölöphelyek értelmezésének kérdésében. Elképzelhető, hogy a sír a feldúlását követően hosszabb ideig betemetetlenül állt és ez vezetett a famaradványok ilyen mértékű „láthatatlanná” válásához. Ez megmagyarázná, hogy miért nem bukkantunk rá a 3-5 cm széles vízszintes humuszcsíkra, azaz a deszkafedélre.

1/a altípus: 1-1 cölöphely a hosszanti oldalfalakban. Az altípusba mindössze a bolygatott 467. sír sorolható. Az északi hosszanti oldalfalba helyezett 16 cm átmérőjű cölöp tetejével egy szintben az oldalfalakon néhol jelentkező vízszintes barna humuszcsíkot is megfigyeltünk (3. kép 1). A hosszanti oldalakon 5 cm széles volt és 5 cm-re mélyedt be az oldalfalba, a keleti rövidebbik oldalon azonban 9 cm magas volt és 10 cm-re mélyedt be az oldalfalba (3. kép 2). A déli hosszanti oldal 12×14 cm átmérőjű cölöphelyénél azonban úgy tűnt, hogy magasabbra ért a vízszintes humuszcsíknál (4. kép 1), amely még ezen cölöp mögött is látható volt (4. kép 2). A sír négy sarkában is egy-egy cölöp nyoma mutatkozott, amely a sír aljától egészen a humuszolt felszínig követhető volt, tehát magasabbra értek a vízszintes humuszcsíknál (3. kép 2; 4. kép 2). A vízszintes vájatokig magasodó cölöp ta-

¹⁰ SZÜCSI 2019, 1. kötet 31–32, 2. kötet 5. melléklet 70. ábra.

¹¹ ERDÉLYI 1958, 45.

¹² KOLOZSI–SZABÓ 2012, 102.

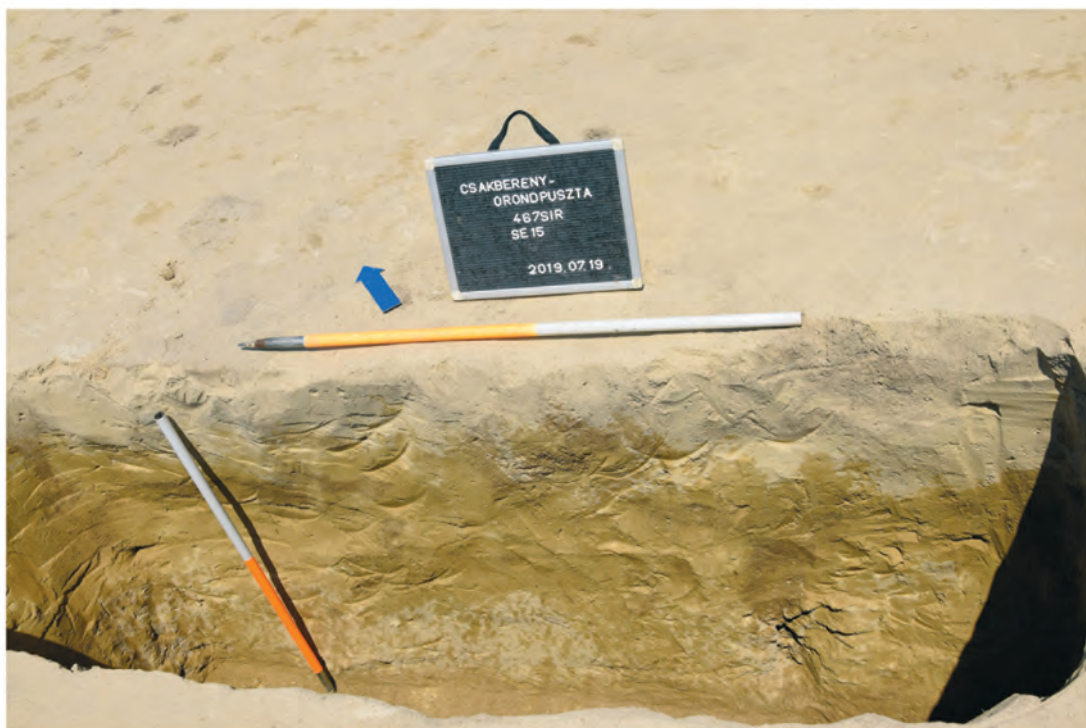
¹³ KOVRIG 1963, 62.

¹⁴ 1/b(v1) változat.

¹⁵ 1/b(v2) változat, 1/c(v2) változat.

1. táblázat. A csákberey-oronpusztai temető cölöpös sírjainak adatai
 Table 1. The data of graves with wooden pile structure in Csákberey-Oronpuszta

sírpít- mény vál- tozata	sírszám	cölöpök száma a hosszanti oldalokban	hosszanti oldal- menti cölöpök magassága (cm)	hosszanti oldal- menti cölöpök átmérője (cm)	vízszin- tes váját szélessége (cm)	sarokcölö- pök száma	sarokcölö- pök átmé- rője (cm)	sír aljának lemélyíté- se a vége- ken	sírmély- ség a humuszolt felszíntől/ jelenkori járószint- től (cm)	sírhossz (cm)	sír széles- sége (cm)	bolyga- tottság
1/a(v2s)	467	1-1	kb. 80	12-16	5-9	4	6-13	-	120/170	245	75	bolygatott
1/b(v0)	472	2-2	37<	10	-	0	-	-	37/115	-	59	bolygatott
1/b(v0s)	503	2-2	90	14-19	-	2	19	2	98/147	242	76	bolygatott
1/b(v1)	500	2-2	55	11	5	0	-	2	113/180	252	66	ép
1/b(v1)	504	2-2	50 (32)	5-7	6	0	-	2	60/120	143	51-54	ép
1/b(v1s)	501	2-2	70	10-13	6-8	2	-	2	122/160	210	78	bolygatott
1/b(v2)	464	2-2	78	-	-	0	-	2	128/205	245	84	bolygatott
1/b(v2)	466	2-2	40	9	-	0	-	-	48/133	119	46	bolygatott
1/b(v2)	476	2-2	kb. 50	10	4	0	-	2	80/130	213	66	bolygatott
1/b(v2)	478	2-2	65-70	10	7	0	-	2	128/160	182	58	bolygatott
1/c(v0)	483	3-3	-	8-11	-	0	-	-	108/190	270	86	bolygatott
1/c(v2)	477	3-3	50	9-11	2	0	-	2	95/130	223	61	ép
1/c(v2)	485	3-3	-	-	-	0	-	2	122/200	250	120 (80)	ép
1/c(v2)	494	3-3	70-80	13	-	0	-	-	160/220	280	84	bolygatott
1/c(v2)	496	3-3	60	15	4	0	-	2	96/160	223	80	bolygatott

1

2

3. kép. A hosszanti oldalak mentén 1–1 cölöpös sír deszkafedéllel és sarokcölöpökkel (1/a). 1: A 467. sír északi hosszanti oldala a cölöpök és a vízszintes vájat feltjával; 2: A 467. sír északi hosszanti oldala a kibontott cölöpökkel és vízszintes vájatokkal
 Fig. 3. Grave with 1–1 pile in the longer sides, with timber cover and piles in the corner (subtype 1/a). 1: The northern longer side of the Grave 467 with stains of the piles and the horizontal channel; 2: The northern longer side of the Grave 467 with postholes and uncovered horizontal channels

1

2

4. kép. A hosszanti oldalak mentén 1–1 cölöpös sír deszkafedéllel és sarokcölöpökkel (1/a). 1: A 467. sír déli hosszanti oldala a cölöpök és a vízszintes vágatok foltjával; 2: A 467. sír déli hosszanti oldala a kibontott cölöpökkel és vízszintes vágatokkal
 Fig. 4. Grave with 1–1 pile in the longer sides, with timber cover and piles in the corner (subtype 1/a). 1: The southern longer side of the Grave 467 with stains of the piles and the horizontal channel; 2: The southern longer side of the Grave 467 with postholes and horizontal channels uncovered

lán deszkafedelelet tartott, amelyet a vízszintes vájatok jeleznek, de a magasabbra érő cölöpök funkciója nem világos. Elképzelhető, hogy már a sír korabeli bolygatása során megsemmisültek a sírépítmény azon maradványai, amelyek az értelmezést segítenék. A 467. sír építményének rekonstrukciójához a rendelkezésünkre álló adatok így nem voltak egyértelműek.

1/b altípus: 2–2 cölöphely a hosszanti oldalfalakban. A fentebb említett 472. és 503. sír kivételével (v0 változat) az altípusba sorolható összes esetben vízszintes humuszcsík (deszkafedél) látszódott az egyes sírokon belül azonos szinten a sír oldalainak egészén (v1 változat: 3 eset), vagy csak egyes részén (v2 változat: 4 eset). A v1 változat egyik legszebben mutatkozó példája az 504. sír volt, amelyben a sír aljától 32 cm magasan kb. 6 cm széles vízszintes sötétbarna humuszcsík mutatkozott körben a sír oldalain (5. kép 1–2). A humuszos betöltésű vízszintes vájat mintegy 5 cm-re mélyedt be a sír oldalfalába. A hosszanti oldalak mentén, a sír két végén ásott lemélyítéseknel 2–2 függőleges cölöphely jelentkezett a sír aljától a vízszintes humuszcsíkiig. A lemélyítések aljától mérve 50 cm magasak lehetnek a cölöpök; átmérőjük 5–7 cm (6. kép 1–4).¹⁶ A bolygatott 501. sírban – ahol szintén körbehaladt a vízszintes vájat az oldalfalakon (v1 változat) – a 2-2 hosszanti oldali cölöpön kívül a sír ÉNy-i rövidebbik végének sarkain is megfigyeltük 1-1 cölöp nyomát, amelyek a sír aljától a vízszintes vájatig voltak követhetők. Funkciójuk így talán azonos lehetett a hosszanti oldali cölöpökével: a vízszintes vájat által jelzett deszkafedél megtartása. A v2 változatba sorolható 4 sírnél¹⁷ – amelyeknél a vízszintes vájat nem ért teljesen körbe a sír oldalain – nem tudunk szabályosságot megfigyelni az adott síron belül azonos magasságban, de csak helyenként jelentkező vájatok elhelyezkedésében. Fontos azonban megjegyezni, hogy mind a 4 sír egyértelműen bolygatott volt, amely körülmény nyilvánvalóan nem segíti az egykori sírépítmény-nyomok megfigyelését. Vélhetően a v2 változatnak is a v1 változathoz hasonló rekonstrukciójában gondolkodhatunk.

1/c altípus: 3–3 cölöphely a hosszanti oldalfalakban. 5 sír sorolható ebbe az altípusba. A bolygatott – és fentebb már említett – 483. sír kivételével az altípus többi négy sírjánál jelentkeztek a vízszintes humuszcsíkok (vájatok), de csak a sír oldalainak egy részén (v2 változat). Olyan esettel nem találkozunk, ahol a vízszintes vájat teljesen végigért a sír minden oldalán (tehát v1 változat ennél az altípusnál a 2019. évi ásatás sírjai között nincs).

A 477. sír hosszanti falsíkjaiba mélyedő – 9–11 cm átmérőjű – cölöpök a sír aljától mérve kb. 50 cm magasak voltak. A vízszintes vájatok a cölöpök tetejének szintjén a sír minden oldalán jelentkeztek, de egyik oldalon sem értek teljesen végig (7. kép 1–2; 8. kép 1–2). Egyedül a déli hosszanti oldal keleti, szélső cölöpe ért magasabbra a vízszintes vájatnál, egészen a humuszolt felszínig tartott (8. kép 1–2). Ahogy a sírépítményes sírok többségénél, a sír alját a két végén ebben az esetben is lemélyítették. A hosszanti oldalak mentén 3–3 cölöppel és a cölöpök tetejének szintjén vízszintes vájatokkal jelentkező sírépítmények rekonstrukcióját a 477. sírban tett megfigyelések alapján készítettük el (9. kép 1–3).

A 477. sírnél (8. kép 1–2; 9. kép 2–3) a déli hosszanti oldal keleti, szélső cölöpe, a 483, 494. és 496. síroknál az északi hosszanti oldal nyugati szélső cölöpe magasabb volt a többinél. Kérdéses, hogy mi lehetett a magasabb cölöp funkciója. A 483, 494. (10. kép 1–2) és 496. sírok esetében ez a cölöp bizonyosan nem ért fel a felszínig. Talán csak a holttest lehelyezését követően a sír deszkafedelét összeállító személy használta „lépcsőfokként” – először a deszkafedélre, majd ennek a magasabb cölöpnek a tetejére lépve –, hogy könnyebben kimászhasson a sírből.

A sírépítményeket tartalmazó sírok elhelyezkedése és keltező mellékletei: A 2019. évi tervásatás területén mindenütt előfordultak cölöpös sírok, elhelyezkedésük nyilvánvalóan nem korlátozódik egy-egy adott sírcsoportra. A hosszanti oldalon 1-1 cölöpös 467. sír kihegyesedő végű lemezes nagyszíjvége és korong alakú övverete a 7. század második felére keltezhető, akárcsak a 2-2 cölöpös 476. sír kölesgyöngyei. A 3-3 cölöpös 485. sír sárga,

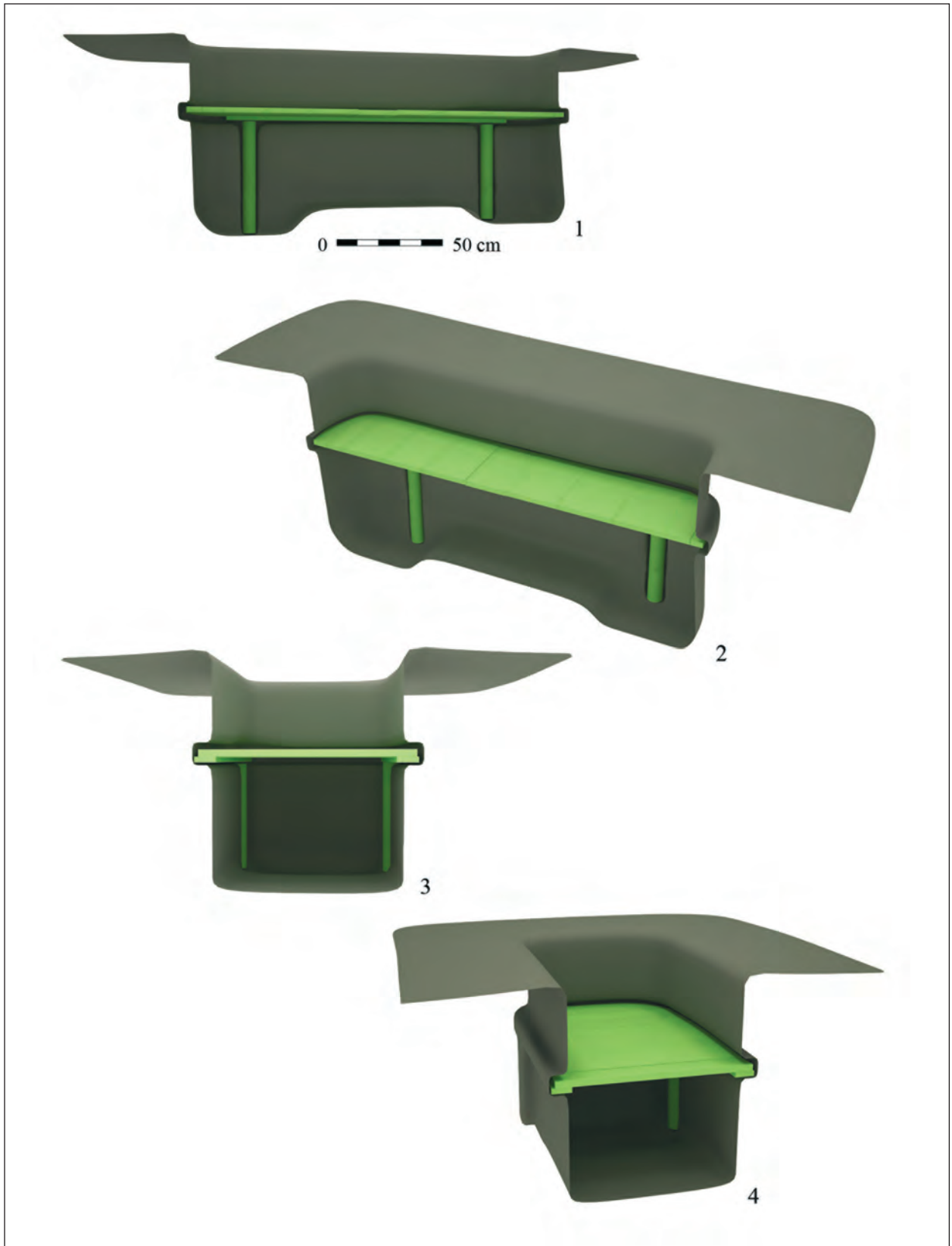
¹⁶ A 3D rekonstrukciók elkészítéséért Belegrai Tamásnak tartozom köszönettel.

¹⁷ 464, 466, 476, 478. sír.

5. kép. A hosszanti oldalak mentén 2–2 cölöpös sír deszkafedéllel (1/b[v1]). 1: Az 504. sír a cölöpök és a vízszintes vájat foltjával; 2: Az 504. sír a kibontott cölöpökkel és vízszintes vájatokkal

Fig. 5. Grave with 2–2 pile in the longer sides and with timber cover (variant 1/b[v1]). 1: Grave 504 with stains of the piles and the horizontal channel; 2: Grave 504 with postholes and horizontal channels uncovered

6. kép. A hosszanti oldalak mentén 2–2 cölöpös és deszkafedeles sírépítmény (1/b[v1]) lehetséges rekonstrukciója az 504. sír alapján (3D rekonstrukció: Belegrai Tamás)

Fig. 6. A possible reconstruction of the grave construction with 2–2 piles in the longer sides and with timber cover (variant 1/b[v1]) based on the Grave 504 (3D reconstruction: Tamás Belegrai)

1

2

7. kép. A hosszanti oldalak mentén 3–3 cölöpös sír deszkafedéllel (1/c[v2]). Az emberi váz felszedése utáni állapot. 1: A 477. sír északi hosszanti oldala a cölöpök és a vízszintes vajat folytjával; 2: A 477. sír északi hosszanti oldala a kibontott cölöpökkel és a vízszintes vajattal

Fig. 7. Grave with 2–2 pile in the longer sides and with timber cover (variant 1/c[v2]). Phase after the picking-up of the human skeleton. 1: The northern longer side of the Grave 477 with stains of the piles and the horizontal channel; 2: The northern longer side of the Grave 477 with postholes and horizontal channel uncovered

1

2

8. kép. A hosszanti oldalak mentén 3–3 cölöpös sír deszkafedéllel (1/c[v2]). Az emberi váz felszedése utáni állapot. 1: A 477. sír déli hosszanti oldala a cölöpök és a vízszintes vájatok foltjával; 2: A 477. sír déli hosszanti oldala a kibontott cölöpökkel és a vízszintes vájatokkal

Fig. 8. Grave with 3–3 pile in the longer sides and with timber cover (variant 1/c[v2]). Phase after the picking-up of the human skeleton. 1: The southern longer side of the Grave 477 with stains of the piles and the horizontal channel; 2: The southern longer side of the Grave 477 with postholes and horizontal channels uncovered

9. kép. A hosszanti oldalak mentén 3–3 cölöpös és deszkafedeles sírépítmény (1/c[v2]) lehetséges rekonstrukciója a 477. sír alapján (3D rekonstrukció: Belegrai Tamás)

Fig. 9. A possible reconstruction of the grave construction with 3–3 piles in the longer sides and with timber cover (variant 1/c[v2]) based on the Grave 477 (3D reconstruction: Tamás Belegrai)

1

2

10. kép. 1–2: A 494. sír az északi hosszanti oldal mentén 3 cölöppel, amelyek közül a nyugati, szélső cölöp valamivel magasabb
Fig. 10. 1–2: The Grave 494 with 3–3 piles in the northern longer side. The westernmost pile is slightly higher

fekete és barna kölesgyöngyökből, valamint néhány lapított gömb alakú, dudoros rátétdíszes gyöngyből álló nyakláncra valószínűleg a 7. század harmadik negyedét körvonalazza. A 2019-ben feltárt cölöpös sírok tehát kivétel nélkül a közép avar korra datálhatók. Ahogy azt azonban már fentebb ismertettük, az 1938–1939-es ásatásokon feltárt cölöpös sírok között azonban valamivel korábbiak (7. század második harmada) és valamivel későbbiek (8. század első évtizedei) is előfordultak.

Az 1. típus párhuzamai: A ritkának számító hosszanti oldalfalakon 1-1 cölöpös (1/a) altípus közép avar kori párhuzamát publikálták például az alattyáni temető 456. sírjából,¹⁸ valamint a Csepel-Háros, II. Rákóczi Ferenc úti temető 49. sírjából,¹⁹ de két sírban még a 10–11. századból is regisztrálták az előfordulását.²⁰ A hosszanti oldalfalakban jelentkező 2-2 vagy 3-3 cölöpös síroknak viszont számos párhuzamát ismerjük az avar kori Kárpát-medencéből, így ehelyütt eltekintünk a nagyszámú párhuzam felgyűjtésétől.²¹

Balogh Csilla elemzése alapján a Duna–Tisza közén a 7. század közepétől a 8. század első har-

madának végéig terjedő időszakban mutathatók ki a cölöpös sírok.²² Bende Líviának a Körös–Tisza–Maros közén folytatott gyűjtőmunkája alapján ott a 8. században jellemzőek.²³ A kelet-dunántúli Mezőföldön a 7. század második harmadában már bizonyosan alkalmazták ezt a sírtípust, amit részben éppen csákerényi (337, 352, 354, 376, 401. és 411. sír), részben más lelőhelyekről származó sírok igazolnak (Rácalmás-Rózsamajor 100. sír).²⁴ Mezőföldön a cölöpös sírok alkalmazása egészen a 8. század végéig kimutatható.²⁵

Ritkán találkozunk azonban olyan esetekkel, amikor vízszintes vájatot is leírnak a szakirodalomban cölöpös síroknál,²⁶ aminek legalább három különböző okát említhetjük. Egyrészt a rendelkezésre álló adatok alapján nem minden cölöpös sírban vannak vízszintes vájak, így ezekre külön (v0) változatként is tekinthetünk az adott altípusokon belül. Másrészt előfordulhat, hogy a vízszintes vájak magasabban helyezkedtek el, mint a humuszolt felszín, így azok a humuszolás során megsemmisülhettek.²⁷ Harmadrészt a vízszintes vájak nyoma gyakran nehezen felismerhető. A csákerényi

¹⁸ Az alattyáni 456. sírban a leírás szerint a sír mindkét hosszanti oldalának közepén 1-1 félkör alakú cölöphely mutatkozott (KOVRIK 1963, 43, 61). A sír a temető Kovrig által meghatározott második csoportjába tartozik, azaz a 7. század második felére keltezhető.

¹⁹ NAGY 1998, 1. 159, 160, Abb. 71. 1.

²⁰ Az 1–1 cölöpös típust Varga Sándor a 10–11. századból is leírja két sír esetében, ám ott sem sarokcölöpöket, sem vízszintes vájatot nem említene (VARGA 2019, 93).

²¹ A 2-2 cölöpös (1/b) altípus közép avar kori párhuzamát ismerjük pl. az alattyáni 607. sírből, amely a temető Kovrig által meghatározott – 7. század második felére keltezhető – második csoportjába tartozik (KOVRIK 1963, 61–62). A mezőföldi régióból közép avar kori analógiák a mezőfalva-vasútállomási (előszállás-bajcsihegyi) 211. és 230. sír, valamint a rácalmás-rózsamajori 101. sír (mindegyik közöletlen). A 7. századon belül pontosabban nem keltezhető a mezőfalva-vasútállomási (előszállás-bajcsihegyi) 203. és 248. 2-2 cölöpös sír, és 8. századi az előszállás-öreghegyi 2014/9. sír (közöletlen, Kondé Zsófia és Szücsi Frigyes ásatása), a bodajk-homoki-dűlői 2016/9. sír (közöletlen, Szücsi Frigyes ásatása), valamint a Dunaújváros-CK 11 jelű épület 39. sír. Mezőföldről a 3-3 cölöpös altípus példaként említhetjük a 7. századi mezőfalva-vasútállomási 238. sírt (közöletlen), a rácalmás-rózsamajori 90, 99. és 100. sírt (közöletlen).

²² BALOGH 2016, 95–97.

²³ BENDE 2017, 261.

²⁴ SZÜCSI 2019, 1. 31.

²⁵ Az előszállás-öreghegyi temető (közöletlen) cölöpös 2014/9. sírját egy gyűrűfüles, kiöntőcsöves sárga kerámiaedény keltezi a 8. századra. A sírakra két hosszanti oldalán helyezkedett el két-két kerek cölöphely, amelyek már a humuszolás szintjén kirajzolódtak (a sír alja 34 cm-el volt a humuszolás szintje alatt) és aljuk a sírakra aljának szintjénél 23 cm-el lejjebb volt. Az öntött bronz övgarnitúra alapján ugyancsak a 8. századra keltezhető 2014/10. sírban legalább 1–1 kerek cölöphellyel számolhatunk a sír hosszanti oldalain. Kivétel nélkül a késő avar korra keltezhető a Nagyvenyim-Munkácsy u.-Fűzfa utca nevű temető nyugati részében feltárt 7 db cölöpös sír, köztük az övgarnitúra alapján a 8. század utolsó negyedére tehető 28. lovassír (SZÜCSI 2019, 1. 31–32).

²⁶ Egyértelműen ilyen szerkezetet ír le Zlata Čilinská az érsekújvári temető 302. sírjában (ČILINSKÁ 1966, 61, 110). Talán ezek közé sorolható a topolyai 130. sír, amelyben Balogh Csilla hat, szimmetrikusan elhelyezkedő cölöplyukat és a sírgödör hosszoldalaival megfigyelt vájatot említ (BALOGH 2016, 96).

²⁷ Jó példa erre a 2013-ban folytatott Nagyvenyim-Fűzfa utcai ásatás, ahol a vastag humusztakaró miatt a humuszolt felszíntől nézve viszonylag sekélyek voltak – az egyébként avar korban átlagosnak tekinthető mélységű – sírok. A cölöpök így az esetek többségében elérték a humuszolt felszínt, tehát a vízszintes vájat észlelésére – amennyiben volt egyáltalán – esély sem nyílt (ld. SZÜCSI 2015).

2019-es ásatásnak a harmadik hetében, egy július 18-ai délutáni zivatar közben lettünk figyelmesek a sírépítmény nyomok zömére, mert csak nedves állapotban mutatkoztak élénk színben. Amint a nyári melegben – 1-2 óra alatt – kiszáradtak, újra nem, vagy csak nehezen észrevehetően látszódtak. Az oldalfalak megnedvesítésével lehetett őket dokumentálni. Ha mindehhez hozzávesszük azt, hogy gyakran még a közelmúlt ásatásain sem fordítottak a feltárásvezetők kellő figyelmet a sírépítmények nyomainak alapos dokumentálására, akkor szinte biztosak lehetünk abban, hogy a vízszintes vájatokkal ellátott, tehát deszkafedelesként rekonstruálható cölöpös sírok jóval gyakrabban előfordultak, mint ahogy azt a temetőközlésekben tapasztaljuk.

2. típus: Cölöpök nélküli deszkafedelel sírok

A sírépítmény leírása és lehetséges rekonstrukciója: 14 sírnál dokumentáltunk úgy a sír oldalainak egészén (v1 változat), vagy csak egyes részein (v2 változat) azonos szinten áthaladó 3-10 cm széles vízszintes humuszcsíkot, hogy hosszanti oldalakban cölöphelyeknek semmi nyoma sem mutatkozott (2. táblázat). Ez a vízszintes humuszcsík a gyereksírokban 30-50 cm, míg a felnőttek sírjaiban 50-65 cm magassági tartományban jelentkezett, de az adott síron belül mindig egy szinten. Mindezek alapján 2. típusba tartozó esetekben arról lehet szó, hogy – vélhetően a hosszanti oldalakra merőlegesen – deszkákkal zárták le a sírt, amelyeket a sír oldalfalába vízszintesen beásott vájat(ok)ba eresztettek be, a méréseink alapján 7-16 cm mélyen.

v1 változat: a vízszintes humuszcsík végighúzódik a sír minden oldalán azonos szinten. A 2. típusba sorolt 15 sírből mindössze 2 esetben tudtuk megfigyelni ezt az változatot. A 480. bolygatatlan sírban (11. kép 1) a vízszintes humuszcsík a sír minden oldalán végighúzódik a sír aljától 52 cm magasságban és kb. 4 cm-es szélességben (11. kép 2-5). 52 cm magasságban helyezkedhetett el tehát a kb. 4 cm széles deszkafedél (12. kép 1-4). A 458. sírban 63 cm magasságban mértük az oldalakon vízszintesen körbehaladó 6-10 cm széles humuszcsíkot, azaz deszkafedelel, amelyet 7-8 cm szélességben eresztettek be a sír oldalába.

v2 változat: a vízszintes humuszcsík a sír oldalain nem teljesen húzódik végig, csak helyenként jelent-

kezik, de azonos szinteken. A 2. típusba sorolható 15 esetből 13 tartozik a v2 változatba (2. táblázat). Ezen síroknak pontosan a felénél, azaz 6 sírnál egyértelműen megállapítható a bolygatás ténye, mindössze 3 sír tűnt bolygatatlannak (a maradék 3 sírnál nem volt eldönthető, hogy bolygatás érte-e őket). Nem tudtunk rendszert megfigyelni abban, hogy hol látható egy-egy sír oldalán a humuszcsík és hol nem, szinte mind a 12 eset különböző. A közös csak az bennük, hogy a gyereksíroknál mindig 30-50 cm-es, a felnőtteknél 50-65 cm-es magassági tartományban jelentkeztek, az adott síron belül azonos szinten. Az esetek többségében azonban az adott sír oldalán – ha a teljesen körbeérő humuszcsíkot tekintjük 100%-osnak – 60-80 %-ban megfigyelhetőnek bizonyult a humuszcsík. Vélhetően a v2 változatnál is a v1 változathoz hasonló deszkafedéllel számolhatunk, csak talán a vízszintes humuszcsík észlelésének lehetőségei – részben ismeretlen okok miatt (sírrablók bolygatása? földalatti járatokat ásó emlősök sárga homokot túrtak oda?) – nem voltak olyan szerencsések, mint a v1 változatnál.

A 495. bolygatott sírban az északi hosszanti oldalon észleltük a vízszintes a vájatot (a déli hosszanti oldal nagy részét rablógödör semmisítette meg). A sír keleti végének közelében sikerült felületben megfigyelni és dokumentálni egy olyan sötétbarna elszíneződést, ami vélhetően egy – a hosszanti oldalakra merőlegesen elhelyezett – deszka nyoma (13. kép 1).

A 498. sírban 40 cm magasságban mértük a vízszintesen körbehaladó 3-4 cm széles humuszcsíkot a sír két hosszanti oldalán, a sír két rövidebbik oldalán pedig keskeny padkát alakítottak ki (13. kép 2-3). A Ny-i padka pontosan a vízszintes humuszcsík alatti szinten húzódtott, de a humuszcsík a padkák fölött nem vezet tovább, a padkák széle előtt vége szakad. A K-padka ennél kb. 15 cm-el alacsonyabbnak tűnt a bontás végeztével, de a fázisfotók alapján elképzelhető, hogy a sír K-i padkája lefelé kismértékben túl lett bontva, és ebben az esetben egy szinten lehetett a két padka. Ha ez helytálló feltételezés, akkor talán ebben az esetben nem a hosszanti oldalakra merőleges deszkákból, hanem a padkákra támaszkodó, hosszanti oldalakkal párhuzamos deszkákból állt a fedél, ami a mindössze 142 cm-es sírhosszúság alapján egy elképzelhető rekonstrukciós lehetőség. A padkák közötti részen, a padkák és a vízszintes humuszcsík alatti szinten élénk sötétbarna téglalap

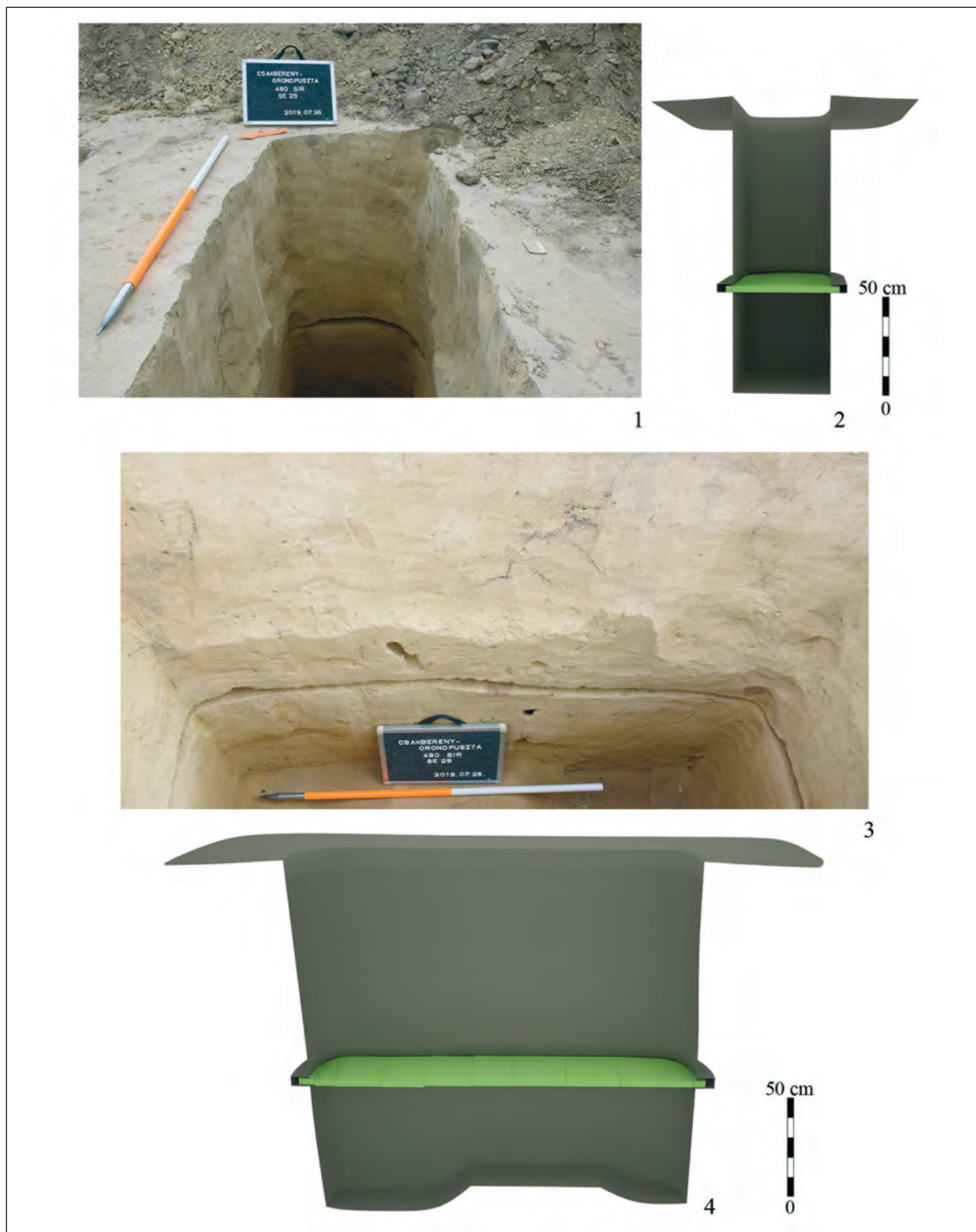
2. táblázat. A csákbéreny-orondpusztai temető cölöpök nélküli deszkafedelese sírjainak adatai
 Table 2. The data of graves with timber cover and without piles in Csákbéreny-Orondpuszta

sírépítmény változata	sírszám	vízszintes vájat szintje a síraljától mérve (cm)	vízszintes vájat szélessége (cm)	sarokcölöpök száma	sír aljának leemélyítése a végeken	sírmélység a humuszolt felszíntől / jelenkori járószinttől (cm)	sírhossz (cm)	sír szélessége (cm)	bolygatottság
2(v1)	458	63	6–10	0	-	110/175	201	70	ép
2(v1)	480	52	4	0	2	143/180	160	54	ép
2(v2)	455	kb. 50	-	0	2	55/115	140	59	bolygatott
2(v2)	457	50-60	6–8	0	2	101/166	200	71	bolygatott
2(v2)	459	56	-	0	2	70/110	191	65	bolygatott
2(v2)	460	56	-	0	2	110/175	212	58	ép
2(v2)	469	29	4	0	-	34/95	127	48	-
2(v2)	479	60	5	0	2	115/155	235	69	ép
2(v2)	482	-	-	0	-	150/180	217	73	bolygatott (+tűlbontás)
2(v2)	488	kb. 50	-	0	2	82/172	128	53	-
2(v2)	491	50	-	0	2	130/190	225	80	ép
2(v2)	495	kb. 55	-	0	-	152/220	229	81	bolygatott
2(v2)	497	64	4–5	0	2	129/180	262	85	bolygatott
2(v2)	498	40	3–4	0	2	57/100	142	57	-
2(v2s)	505	-	-	4	2	118/175	224	113	bolygatott

11. kép. A cölöpök nélküli deszkafedeles 480. sír (2. típus v1 változat). 1: A kibontott sír az emberi vázzal; 2: A kibontott sír az emberi váz felszedését követően; 3–5: A vízszintes vájat barna foltja a sír oldalain (deszkafedél)

Fig. 11. The Grave 480 with timber cover and without piles (type 2, variant v1). 1: The human skeleton in the uncovered grave; 2: The uncovered grave after the picking-up of the human skeleton; 3–5: The brown stain of the horizontal channel (timber cover) on the sides of the grave

12. kép. A cölöpök nélküli deszkafedeles 480. sír (2. típus v1 változat). 1: A kibontott vízszintes vájat a sír keleti felében; 2: A deszkafedél rekonstrukciójának metszete a sír keleti felében; 3: A kibontott vízszintes vájat a sír hosszanti oldalán; 4: A deszkafedél rekonstrukciója a sír hosszában metszetelve (3D rekonstrukciók: Belegrai Tamás)

Fig. 12. The Grave 480 with timber cover and without piles (type 2, variant v1). 1: The horizontal channel uncovered in the eastern half of the grave; 2: The cross-section of the reconstruction of the timber cover in the eastern half of the grave; 3: The horizontal channel uncovered on the longer side of the grave; 4: The longitudinal cross-section of the reconstruction of the timber cover (3D reconstruction: Tamás Belegrai)

13. kép. 1: A cölöpök nélküli deszkafedelees 495. sír (2. típus v2 változat) az északi hosszanti oldalon a vízszintes vájattal és a keleti szélén a hosszanti oldalakra merőlegesen elhelyezett deszka (?) nyomával; 2: A cölöpök nélküli deszkafedelees, padkás 498. sír (2. típus v2 változat) a koporsó metszetre bontott foltjával és a vízszintes vajat foltjával; 3: A 498. sír a kibontott vízszintes vájatokkal

Fig. 13. 1: The Grave 495 with timber cover and without piles (type 2, variant v2). The horizontal channel on the northern longer side and the timber's (?) stain at the eastern edge of the grave perpendicular to the longer sides; 2: The bench-structured Grave 498 with timber cover and without piles (type 2, variant v2). The section of the coffin and the stain of the horizontal channel; 3: The Grave 498 with horizontal channels uncovered

alakú és téglalap keresztmetszetű folt jelentkezett (13. kép 2). Minden biztonnal koporsóként értelmezhetjük. A sír két végének lemélyítése vélhetően ennek a koporsónak a leeresztését követően könnyítette meg a kötél kihúzását, vagy a koporsó lábakon állt.²⁸

v2s változat: Az 505. sírban megfigyelt szerkezet annyiban tért el a 2. típus többi cölöp nélküli deszkafedelel sírjától, hogy ebben az esetben az oldalfalakon helyenként jelentkező vízszintes vájatokon kívül a sír négy sarkában 16 cm átmérőjű cölöpöket dokumentáltunk.

A sírépítményeket tartalmazó sírok elhelyezkedése és keltező mellékletei: A cölöpök nélküli deszkafedelel sírok a 2019. évi ásatás teljes területén előfordultak. A 2. típus v1 változataként kiemelt 480. sír a fej körül lelt kölesgyöngyök és 1 db fekete dinnyemag alakú gyöngy alapján – figyelembe véve a közeli sírok keltezését is – legnagyobb valószínűséggel a 7–8. század fordulója körüli időszakra keltezhető. A v2 változatba tartozó 457. sír felhúzott lemezgömbös fülbevalójának legvalószínűbb keltezése a 7. század második vagy harmadik harmada. A 498. sír kölesgyöngyei a 7. század második felének, különösen a 7. század utolsó harmadának divatját idézik. A 479. sír díszítetlen hengeres lemezc süngös fülbevalója a 7. század utolsó negyedében és a 8. században volt divatban,²⁹ de a környező sírok keltezése alapján a 7–8. század fordulója körül áshatták meg a sírt. További ásatások tisztázhatják, hogy a deszkafedelel sírok gyakori előfordulása a 2019-ben feltárt temetőrészletben az összes közép avar sírcsoportnál reprezentatívnak tekinthető-e, illetve temetkeztek-e deszkafedelel sírokba a korábbi és a későbbi időszakban is.

A 2. típus párhuzamai: Nem párhuzam nélküliek a csákberényi sírok oldalain nagyszámban előforduló vízszintes vájatok, de előfordulásukat igen ritkán említik a szakirodalomban. Az érsekújvári (Nové Zámky) temető 347. sírjában a sír alja felett 60 cm-el jelentkezett – a csákberényi temetőben meg-

figyeltekhez hasonló – vízszintes vájat.³⁰ A csákberényi 498. padkás sír deszkafedelelhez hasonló megoldásként értelmezhetjük az érsekújvári temető 405. sírjában leírt esetet.³¹

3. típus: Deszkából ácsolt falú sírkamra (cölöpök nélkül)

A sírépítmény leírása és lehetséges rekonstrukciója: A 486. sír faltjának szélén – a humuszolás szintjén – halványan rajzolódott egy téglalap alakú „keret”, ami ekkor még csak a sír ÉNy-i felében látszódtott (14. kép 1). A bontás során, a humuszolás szintjétől számolva 21 cm-es, a jelenkori járószinttől mérve 101 cm-es mélységben azonban határozott sötétbarna keretként mutatkozott a jelenség (14. kép 2), így – a hosszanti oldalakra merőlegesen – metszetre bontottuk a sírt. A bontás során nagyon fontos megfigyelés volt, hogy a nyomokban egészen a csontváz szintjéig követhető 3–5 cm széles téglalap alakú „keretből” – és csak abból – szinte minden szinten kisméretű famaradványok kerültek elő (14. kép 3; 15. kép 1–2).³² Az imént leírt jelenséget deszkából ácsolt sírkamraként értelmeztük, amely a sír alja felé kismértékben szűkült, keresztmetszete tehát trapéz alakú volt. Magassága legalább 110 cm volt (a humuszolt felszíntől a sír aljáig). A sírkamra deszkafalának merevítéséhez nem alkalmaztak cölöpöket és nem használtak vaskapcsokat vagy szegeket (14. kép 4–5).

A sírépítményt tartalmazó sír elhelyezkedése és mellékletei: A 486. sír egy cölöpös (485. sír, 1. típus) és egy cölöp nélküli deszkafedelel sír (488. sír, 2. típus) között helyezkedett el. A 486. sírban kizárólag keltező értékkel nem bíró vastárgyakat (karika, kés, csat) leltünk. Ny–K tájolása eltért a körülötte fekvő sírok ÉNy–DK és NyÉNy–KDK tájolásától.

A 3. típus párhuzamai: Rekonstrukciónkat erősíti, hogy a típus számos – hasonlóképpen értelmezett – párhuzamát ismerjük késő avar kori temetőrész-

²⁸ TOMKA 1978, 53.

²⁹ SZÜCSI 2019, I. 75.

³⁰ ČILINSKÁ 1966, 109, Taf. XIV. 5–6.

³¹ 90 cm hosszan figyelték meg a 22 cm széles, 10 cm mélyen a sír oldalában kialakított vájatot a padka magasságában (ČILINSKÁ 1966, 78, 109).

³² A sír példás bontását Szabó László önkéntes (Közösségi Régészeti Egyesület) végezte.

14. kép. A 486. sír deszkából ácsolt falú sírkamrája. 1: A sír foltfotója a humuszolt felszínen; 2: A sírkamra széleinek foltja egy ásónyomnyi mélységben; 3: A sír metszefotója a váz fölötti szinten; 4–5: Lehetséges rekonstrukció metszetei (3D rekonstrukció: Belegrai Tamás)

Fig. 14. The timber burial chamber in the Grave 486. 1: The photo of the grave's stain after stripping the top soil; 2: The stain of the edges of the burial chamber in one spit deep; 3: The photo of the grave's section above the level of the human skeleton; 4–5: The sections of the possible reconstructions (3D reconstruction: Tamás Belegrai)

letekből, pl. az érsekújvári (Nové Zámky)³³ és a komárom-hajógyári³⁴ (ma: Szlovákia), valamint a nagyvenyim-Fűzfa utcai³⁵ (Fejér m.) lelőhelyekről. A komárom-hajógyári temetőben valamivel alacsonyabbak voltak a sírkamrák, ott 50–70 cm közötti magasságokat mértek, a csákberényi 486. sír legalább 110 cm-hez képest.³⁶

4. típus: A hosszanti oldalakra merőlegesen elhelyezett 2 db vízszintes gerenda, valamint cölöpök a sír sarkaiban (és szarufák?)

A sírépítmény leírása és kísérlet a rekonstrukcióra: A Ny–K tájolású 475. sírban egy különleges sírépítményt dokumentáltunk. A sír négy sarkában (függőleges) cölöpök nyomát figyeltük meg, míg a sír hosszanti oldalaira merőlegesen 2 db vízszintes gerendát helyeztek el. A gerendáknak csak a sír oldalába beeresztett részét tudtuk megfigyelni: a nyugatabbi gerendát délre 18 cm-re, északra 28 cm-re, míg a keletbbit délre 30 cm-re, északra 19 cm-re eresztették bele a sír oldalába. Keresztmetszetük kerek, átmérőjük kb. 20 cm volt. 50/91 cm, illetve 48/89 cm mélységben helyezkedtek el a humuszolt felszíntől/jelenkori járószíntől mérve. A sír rövidebbik oldalába haránt irányban beeresztve – a vízszintes gerendákkal egy magasságban, valamint annál magasabban – 2-2 tetőléc (?) helyét figyeltük meg (15. kép 3–4). Fontos különbség a fentebb taglalt 1–3. típusokhoz képest, hogy itt vízszintes humuszcsík nem húzódott a sír oldalain, tehát deszkafedélnek nem mutatkozott nyoma.

A sírről 3D fotódokumentációt készítettünk, amelyből 3D modellt hoztunk létre (16. kép 1). A 3D modell felhasználásával próbáltuk rekonst-

ruálni a sírépítmény szerkezetét (16. kép 2–4), ám sajnos nem jártunk sikerrel. Ennek az okát vélhetően a föld alatti járatokat ásó emlősök (mezei pocok, vakond) tevékenységében kell keresnünk. Tapasztalataink szerint a humuszszá alakult – s vélhetően lazább – elkorhadt faanyagok (sírokban elhelyezett cölöpök, gerendák, tetőlécek- és deszkák) helyében szívesebben vezetik el járataikat, s ezzel megnehezítik – olykor ellehetetlenítik – ezeknek a régészeti jelenségeknek az értelmezését. A sírépítmény rekonstrukciójához tehát egyelőre nem áll megfelelő mennyiségű hiteles adat a rendelkezésünkre.

A sírépítményt tartalmazó sír elhelyezkedése és mellékletei: Maga a sír a temető K-i részén helyezkedik el. Tőle északra cölöpös sírok (1. típus) találhatóak, délre viszont olyan sírok, amelyekben nem bukkantunk sírépítmény nyomára. A 475. sír Ny–K tájolása eltér a körülötte fekvő sírok NyÉNy–KDK tájolásától. A sírban egy kb. 100 cm magas fiatal lányt³⁷ temettek el 2 db kis gyöngycsüngős fülbevalóval, 1 db ostor- vagy korbácsnyélvéggel és 1 db tojással. A 2 db kis gyöngycsüngős fülbevaló és az agancs korbácsnyélvég már a közép avar kor második felét körvonalazza. Garam Éva 1998-ban megjelent cikkében közel 50 db csontból készült ostor- vagy korbácsnyélvéget gyűjtött fel avar kori sírokból. Ez a gyűjtés csak Fejér megye területéről 9 további – kivétel nélkül közép avar kori – példánnyal egészíthető ki.³⁸ A Garam Éva által felgyűjtött darabok túlnyomórészt férfisírokból származtak, illetve néhány példány lósírokból.³⁹ A csákberényi temetőből a 475. sír példányával együtt 4 agancs korbácsnyélvég került elő, ezek-

³³ ČILINSKÁ 1966, 112–114.

³⁴ A komárom-hajógyári temetőben cölöpök nélkül egy szál deszkából összeállított falú sírkamrákat a következő sírokban dokumentáltak: 71–72, 76, 79, 85, 100, 106–107, 139, 142. sír. A komárom-hajógyári temetőben ezeken kívül megfigyeltek cölöpök nélküli kettős falú sírkamrákat is (114, 122. sír), továbbá esetenként a sírkamrák egyszeres vagy kettős deszkafalát sarokba helyezett cölöpökkel (120, 130–132, 140. sír) és/vagy a deszkafal belső vagy külső oldala mellé bevert cölöpökkel támasztották meg (97, 118, 120, 123, 132–133, 138. sír). A sírépítmények elemzéséhez ld. TRUGLY 2008, 82–83. A hivatkozott sírok rajzai: TRUGLY 2008, 62–78, 62–78. kép.

³⁵ Feltehetően egy szál deszkából összeállított falú sírkamraként értelmezhető a Nagyvenyim-Fűzfa utcai temetőrészlet 21. és 23. sírjában dokumentált 5-8, illetve 2-4 cm vastag barna színű „keret”. A sírépítmények elemzéséhez ld. SZÜCSI 2015, 23–24. A sírok leírása: SZÜCSI 2015, 20–21.

³⁶ TRUGLY 2008, 83.

³⁷ A nem meghatározása a mellékletek alapján történt, mert antropológiai vizsgálatra a kézirat leadásáig nem került sor.

³⁸ SZÜCSI 2019, 2. 78. leletlista.

³⁹ GARAM 1998, 117.

15. kép. 1: A 486. sír sírkamrájának foltfotója a váz feletti szinten; 2: A kibontott 486. sír; 3: A 475. sír déli hosszanti oldala a gerendák és a szarufák(?) foltjaival (a csontváz felszedése utáni bontási fázis); 4: A 475. sír a kibontott gerenda és cölöphelyekkel
 Fig. 15. 1: The photo of the burial chamber's stain above the level of the human skeleton (Grave 486); 2: The uncovered Grave 486; 3: The longer southern side of Grave 475 with stains of beams and rafters (?) (after picking-up the skeleton); 4: The uncovered Grave 475 with postholes

16. kép. 1: A 475. sír 3D modellje; 2–4: A gerendák, sarokcölöpök és szarufák elhelyezése a 475. sír 3D modelljében (készítette: Belegrai Tamás); 5: Ásatáslátogatás a 2019. évi feltáráson. Balról jobbra: Lencsés Zsuzsanna régészeti felügyelő, dr. †Fülöp Gyula régész, címzetes múzeumigazgató, dr. Szücsi Frigyes feltárásvezető, Boruzs Katalin régész, dr. Szentpéteri József régész, tudományos főmunkatárs

Fig. 16. 1: The 3D model of Grave 475; 2–4: The placement of timber beams, corner piles and rafters in the 3D model of Grave 475 (made by Tamás Belegrai); 5: Visiting excavation in 2019. From left to right: Zsuzsanna Lencsés archaeological inspector, dr. †Gyula Fülöp archaeologist, titular director of King St. Stephen Museum (Székesfehérvár), dr. Frigyes Szücsi excavation leader, Katalin Boruzs archaeologist, dr. József Szentpéteri archaeologist, senior research fellow

ből három azonban női sírokból,⁴⁰ egy sír esetében pedig az eltemetett nemére nincs adatunk.

A 4. típus párhuzamai: A 475. sírban dokumentált sírépítmény pontos párhuzamát nem ismerjük. A sírépítmény legfőbb ismertetőjegyeként – a komoly teherhordó képessége miatt – a hosszanti oldalakra merőleges 2 db vízszintes rönkgerendát tekinthetjük.

ÖSSZEFOGLALÁS

Az 1936–39 közötti feltárások befejeződése után mintegy 80 évvel folytatódott a temető tervszerű ásatása. A 2019-ben feltárt 53 sír a 7. század közepétől a 8. század elejéig terjedő időszakra, tehát a közép avar korra keltezhető. A temetkezések közel kétharmadánál (62%), azaz 33 sírban figyeltük meg fából készült sírépítmények nyomait. A '30-as években még nem szenteltek kellő figyelmet a sírépítmények megfigyelésének, hiszen akkor a 452 sírból mindössze 8 esetben figyeltek meg cölöpöket. A 2019-ben dokumentált sírépítmények 4 fő típusba sorolhatók: 1. cölöpös sírok (cölöpökkel alátámasztott deszkafedél): 16 sírban; 2. deszkafedél cölöpök nélkül: 14 sírban; 3. sírkamra (deszkából ácsolt, cölöpök nélküli): 1 sírban; 4. a hosszanti oldalakra merőlegesen elhelyezett 2 db rönkgerenda, a sarkokban cölöpökkel és tetőlécekkel: 1 sírban.

Az 1. típuson belül három (a–c) altípust különítettünk el, attól függően, hogy a hosszanti oldalak

Hasonlót figyelt meg Balogh Csilla a Zamárdi temető 2019. évi ásatásán az egyik bolygatott sírban, ott azonban hiányoztak a függőleges cölöpök és a rövidebbik oldalakba haránt irányban beeresztett „tetőlécek”. Hasonlóság azonban, hogy a zamárdi sír is a közép avar kor második felére keltezhető és ugyancsak cölöpös sírok között helyezkedett el.⁴¹

mentén hány függőleges cölöp helyezkedik (1-1, 2-2 vagy 3-3). Az egyes altípusokon belül a változatokat a cölöpök tetejének szintjében jelentkező vízszintes vájak hiánya (v0) vagy esetenként teljesen körben (v1), legtöbbször azonban szakaszosan (v2) való megléte alapján különböztettük meg.

A 2. típusnál cölöphelyek nem mutatkoztak, de a vízszintes vájak a sír oldalain esetenként teljesen körben (v1 változat), legtöbbször azonban szakaszosan (v2 változat) voltak megfigyelhetők.

A 3. típusba sorolt egyetlen sír esetében cölöpök nélküli, deszkából ácsolt, legalább 110 cm magas sírkamrát figyeltünk meg.

Az 1–3. típusoknál a rendelkezésre álló adatok és a számos avar kori párhuzam alapján rekonstruálható a sírépítmény. A különlegesnek mondható – pontos párhuzam nélküli – 4. típusnál a rekonstrukció azonban nem járt sikerrel.

⁴⁰ SZÜCSI 2019, 1. 111.

⁴¹ Balogh Csilla szíves szóbeli közlése.

IRODALOM

- BALOGH 2016: Balogh Cs.: *Régészeti adatok a Duna–Tisza közti avarok történetéhez*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 6. Budapest 2016.
- BENDE 2017: Bende L.: *Temetkezési szokások a Körös–Tisza–Maros közén az avar kor második felében (Bestattungsbräuche in der zweiten Hälfte der Awarenzeit im Gebiet zwischen Körös, Theiss und Maros)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 8. Budapest 2017.
- ČILINSKÁ 1966: Čilinská, Z.: *Slawisch-awarisches Gräberfeld in Nová Zámky*. Archaeologica Slovaca – Fontes 7. Bratislava 1966.
- DORMUTH 1935: Dormuth Á.: Népvándorláskori temető nyomai Csákberény mellett. *Székesfehérvári Szemle* 3–4 (1935) 86–87.
- BERTÓK–VISY 1997: Bertók, G. – Visy, Zs.: Bildkatalog (Ungarn). In: *Aus der Luft – Bilder unserer Geschichte. Luftbildarchäologie in Zentraleuropa*. Hrsg.: Oexle, J. Dresden 1997, 141–163.
- ERDÉLYI 1958: Erdélyi I.: *A jánoshidai avarkori temető*. Régészeti Füzetek Ser. 2. No. 1. Budapest 1958.
- FÜLÖP 2017: Fülöp Gy.: Temetkezések. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. A Szent István Király Múzeum Közleményei A sorozat 53. Székesfehérvár 2017, 92–93.
- GARAM 1998: Garam É.: Avar kori csont ostor vagy korbácsvégek és ostorbuzogányok (Awarenzeitliche Knochenpeitschen- oder Karbatschenenden und Peitschenkeulen). *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1998, 109–121.
- KISS A. 1996: Kiss, A.: *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 2. Studien zur Archäologie der Awaren 5. Innsbruck 1996.
- KOLOZSI–SZABÓ 2012: Kolozsi B. – Szabó L.: Avar falu a Hortobágy határán (An avar settlement on the periphery of Hortobágy). In: *Sötét idők rejtélyei. 6–11. századi régészeti emlékek a Kárpát-medencében és környékén*. Tempora Obscura 3. Szerk.: Liska A. – Szatmári I. Békéscsaba 2012, 93–117.
- KOVRIK 1963: Kovrig, I.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*. Archaeologica Hungarica 40. Budapest 1963.
- LÁSZLÓ 2015: László, Gy.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Csákberény-Orondpuszta*. Monumenta Avarorum archaeologica 11. Budapest 2015.
- LÁSZLÓ 2017: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. A Szent István Király Múzeum Közleményei A sorozat 53. Székesfehérvár 2017.
- NAGY 1998: Nagy, M.: *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest 1–2*. Monumenta Avarorum archaeologica 2. Budapest 1998.
- SZENTPÉTERI 2017: Szentpéteri J.: A lelőhely feltárása. In: László Gy.: *A csákberény-orondpusztai avar kori temető*. A Szent István Király Múzeum Közleményei A sorozat 53. Székesfehérvár 2017, 27–43.
- SZÜCSI 2015: Szücsi F.: Avar kori temetők Nagyvenyimről. A Munkácsy utca – Fűzfa utcai, a határvölgypusztai és a járműjavítói temetőrészletek (Awarenzeitliche Gräberfelder von Nagyvenyim. Die Friedhofsabschnitte von Fundorten Munkácsy utca – Fűzfa utca, Határvölgypuszta und Járműjavító). *Alba Regia* 43 (2015) 15–64.
- SZÜCSI 2019: Szücsi F.: *Temetkezési szokások az avar kori Mezőföldön és az 5–10. századi térhasználati és kontinuitási kérdések (Funerary Customs in the Avar Age Mezőföld (Hungary, East-Transdanubia) and Questions of the Spatial Use and Continuity in the 5th–10th Centuries)* 1–2. Doktori (PhD) értekezés. Budapest 2019.

- TOMKA 1978: Tomka P.: Adatok a Kisalföld avar kori népességének temetkezési szokásaihoz. III. Koporsóhasználat a tápi temetőben (Angaben zum Bestattungsbrauchtum der Bevölkerung vom Kleinen Alföld in der Awarenzeit, III. Sarggebrauch im Gräberfeld von Táp). *Arrabona* 19–20 (1978) 17–108.
- TRUGLY 2008: Trugly S.: *A Komárom-hajógyári avar temető és telep (Das awarenzeitliche Gräberfeld und Siedlung von Komárom-Schiffswerft)*. Opitz Archaeologica 2. Budapest 2008.
- VARGA 2019: Varga S.: 10–11. századi cölöpszerkezetes temetkezések a Kárpát-medencében (10th–11th-century burials with timber post constructions). *Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Új Folyam* 6 (2019) 89–105.
- VISZLÓ 2019: Viszló L.: Gánt. In: *Egy cseppnyi Magyarország. A Vértesi Natúrpark monográfiája* 1. Szerk.: Viszló L. Csákvár 2019, 494–495.

„THE UNKNOWN ACQUAINTANCE”
NEW RESULTS OF THE RESEARCH OF THE AVAR CEMETERY
AT CSÁKBERÉNY-ORONDPUSZTA: WOODEN GRAVE CONSTRUCTIONS

FRIGYES SZÜCSI

The planned excavation of the Avar Age cemetery in Csákkerény-Orondpuszta continued about 80 years after the excavations of 1936–39 were completed. The 53 graves uncovered in 2019 could be dated to the Middle Avar Age (between the middle of the 7th century and the early 8th century). Traces of wooden constructions were observed in almost two thirds of graves (62 %, 33 graves). In the 1930s, not enough attention was paid to observing traces of timber constructions, as only in 8 of the 452 uncovered graves were mentioned postpipes. The wooden constructions documented in 2019 could be classified into 4 main types: 1. Graves with wooden piles (timber cover underpinned with piles): in 16 graves; 2. Timber cover without piles: in 14 graves; 3. Wooden burial chamber without piles: in 1 grave; 4. Two horizontal beams perpendicular to the longer sides, vertical piles in the corners and rafters (?): in 1 grave. Within type 1 three subtypes (a–c) were separated depending on the number of piles (postholes) along the longer sides of the graves (1-1, 2-2 or 3-3). Within each subtype, variants were distinguished by the absence (variant v0) or the existence (all the way on the sides of the grave: variant v1; discontinuously: variant v2) of horizontal channels at the level of the piles' top. In the case of type 2, no piles (postholes) were found, but horizontal channels could be observed all the way on the sides (variant v1) or discontinuously (variant v2). In the only grave of type 3, we could observe a timber burial chamber without postpipe. There was at least 110 cm high. Thanks to our observations and the Avar Age analogies, the wooden grave constructions of type 1–3 can be reconstructed. However, in the case of the special type 4 – without exact analogies – the reconstruction was unsuccessful.

HORTOBÁGY-ÁRKUS TEMETŐ 49. ÉS 50. SÍRJA. A „STRUKTURÁLIS INTEGRÁCIÓ” KÉRDÉSKÖRE ÉS A MAGYAR HONFOGLALÁS

GÁLL ERWIN* – SZENTHE GERGELY**

Kulcsszavak: Hortobágy-Árkus, késő avar kor (8–9. század), honfoglalás kora (10. század), temetkezési szokások, 10. század anyagi kultúrája, strukturális integráció

Absztrakt: Jelen tanulmány célja, hogy egy kelet-magyarországi, speciális környezetföldrajzi fülkében elhelyezkedő 8–9/10. századi lelőhely két sírja (Hortobágy-Árkus 49, 50. sír) irányából két nagy korszak, a késő avar és a magyar honfoglalás kor közötti törés és folyamatosság történeti problematikáját régészeti perspektívából tárgyalja. A hortobágyi, a késő avar kort a magyar honfoglalás koral összekötő temető a Kárpát-medencében (máig) egyedi jelenség. Régészeti szempontból a két sírt a 9. század végére – a 10. század elejére tehetjük, vagyis a hagyományosan a 895. évre keltezett honfoglalás elé és a honfoglalást követő első évtizedekre. Ebben az időben a korai magyar hatalmi struktúra formatív fáziséval lehet dolgunk, amikor még nem fejlődtek ki teljes mértékben az ehhez kizárólagosan kapcsolódó, új közösséget teremtő – és ezáltal a korábbi társadalmi csoportok képét is újrarajzolni képes – identitás elemei. Eszerint tehát míg a tájolás, a sírgödör jellegei és temetőtopográfiai helyzetük alapján a 49. és 50. sír egyértelműen a temető részét képezi, addig a bennük azonosított anyagi és valószínűleg szellemi kultúra egyes elemei egyértelműen a honfoglalás kori leletkörhöz köti e síregyütteseket. Valószínűleg ennek – a folyamat régészetileg szinte láthatatlan voltának – az eredménye, hogy a hortobágy-árkusi szinte az első olyan eset, hogy avar kori és honfoglalás kori magyar struktúrák – lévén, hogy ezek csak kulturális eszközökkel nyilvánulnak meg, kulturális jelenségek – vegyülnek egymással. E célból a két struktúra között egyes személyek szintjén létrejövő kapcsolatot, a tanulmányban kifejtett szociológiai modell, a „strukturális integráció” kereteiben elemezzük. A nevében is politikailag értelmezhető „strukturális integráció” folyamata egy „overlap” jelenség, amelynek során a hódító struktúra úgy illeszti be hierarchikus módon, fentről lefelé, vagyis vertikalizált formában az illeszkedő közösséget (vagy egy közösség bizonyos individuumait), hogy annak elsődlegesen nem érinti és nem változtatja meg önképét és/vagy belső szerkezetét, miközben azonban külső státusa módosul, hozzáidomul a hódító csoport struktúrájához. Mindezek alapján úgy véljük, hogy a magyar honfoglalás első fáziséban az előbb említett struktúratörténeti jelenség valósult meg, amelyre e két sírban regisztrált temetkezési praktikák és a leletanyag utal. A két legutolsó hortobágyi temetkezésnél ennek értelmében a temetési reprezentációnak döntően státust jelölő, a csoportot a korabeli társadalom összképén belül pozicionáló, erős szimbolikájú elemei változtak meg. Az innovatív elemek közé a lovas temetkezés típusa, a presztízstárgyak, a fegyverek, a test beburkolásának, sírba helyezésének módja tartozik, amelyek a társadalmi reprezentáció csoport fölött ható, abból kifelé hatóan vizualizált elemei. Eközben a közösség elitjének a közösség szintjén túlnyúló reprezentációjában szerepet nem játszó elemek (a csoport alacsony státusú tagjai által megásott sír jellege és a tájolás, amely a csoporton belüli viszonyrendszerben értelmezhető) állandók maradtak.

* „Vasile Pârvan” Institute of Archaeology, Bucharest, Romania, erwin.gall@iabvp.ro

** Magyar Nemzeti Múzeum Régészeti Tár, Budapest; Magyarország, szenthe.gergely@hnm.hu

Jelen tanulmány célja, hogy egy kelet-magyarországi, speciális környezetföldrajzi fülkében elhelyezkedő 8–9/10. századi lelőhely két sírja irányából két nagy korszak, a késő avar és a magyar honfoglalás kor közötti törés és folyamatosság történeti problematikáját régészeti perspektívából tárgyalja.¹ A hortobágyi, a késő avar kort a magyar honfoglalás korral összekötő temető a Kárpát-medencében (máig) egyedi jelenség: ha van is néhány hasonló,² azok szegényességükkel inkább a 20. században felállított modellt – a Kárpát-medence 9. századi régészeti kiürülését,³ a 20. századi régészeti olvasatban voltaképpen népesedési összeomlását⁴ – erő-

sítő kivételek lehetnének. Velük szemben azonban a hortobágyi temetőben minden jel szerint egy elit jellegű/elitközeli csoport tagjai nyugodtak. A temető kivételes volta miatt a benne feltűnő jelenségből levont következtetés természetesen nem általánosítható, kiváló lehetőség azonban egy olyan esettanulmányra, amely a két nagy korszak közötti társadalmi és kulturális átmenet mibenlétére, ezzel együtt össz-Kárpát-medencei szinten arra a kérdésre keresi a választ, hogy a régészeti kutatás eszközeivel hogyan elemezhető egy régészetileg drasztikus cezúrával párosuló, kronológiai hiátussal is kísért⁵ korszakváltás (7. kép).

A KÜLSŐ KÖRÜLMÉNYEK: A TERMÉSZETFÖLDRAJZI KÖRNYEZET

A lelőhely környezetét alkotó, a 18. század óta Hortobágyként ismert mikrorégió vízjárta, alacsony hátakkal tagolt terület. A Tisza magaspártjától a területet kelet felől földrajzilag határoló, észak-déli irányú Hajdúhátig a térszín kelet- és délfelé lejt, amelynek következtében a Tisza ártere mélyen benyúlik a mikrorégió belsejébe.

A lelőhelytől északnyugatra a Tiszáig enyhén emelkedő, a folyótörténeti korú medreivel észak-dé-

li irányban felszabdalt terület az avar kori, illetve 10. századi megtelepülés alapján is jól lakható volt. A tárgyalt temető követlen környezetét délről a Csécs-mocsár határozta meg.⁶ A vízjárta területeken kialakuló, nagy kiterjedésű szikesek a történeti korokban, ahogyan ma is, leginkább legeltető állattartásra lehettek alkalmasak, földművelő gazdálkodás feltételei északnyugat felé, a Tiszáig voltak adottak.

A 49. ÉS 50. SÍR A TEMETŐ KONTEXTUSÁBAN (8. kép)

Az 51 síros temető középső, K–Ny-i irányú sávjában hozzávetőleg egy sorban gazdag tárgyi anyaggal eltemetett férfiak lovas sírjai kerültek napvilágra.⁷ A legkorábbi sírok a „középvár kor” második felébe-végére keltezhetők, nyugat felé hozzávetőleg egyenesen „fi-

atalodik” a temető. E tanulmányunk a nyugat felé két utolsó lovas sírra fókuszál. A két sírt – a 8–10. század közötti teljes törés tételét felállító kutatási hagyománynak megfelelően – elválasztva a késő avar kori temetőtől – a szakirodalomban a honfoglalás korára keltezük.⁸

¹ A tanulmány a Tématerületi Kiválósági Program 2019-es, „Késő avar reform és következményei” című pályázata (NKFIH-832-15/2019) keretében készült.

² Ld. alább.

³ Ld. pl. BONA 1984, 352, 26. térkép. A 9. századi Kárpát-medencéből hiányzó lelőhelyekkel szemben csak a peremterületeken ábrázol a térkép szláv jellegű lelőhelyeket.

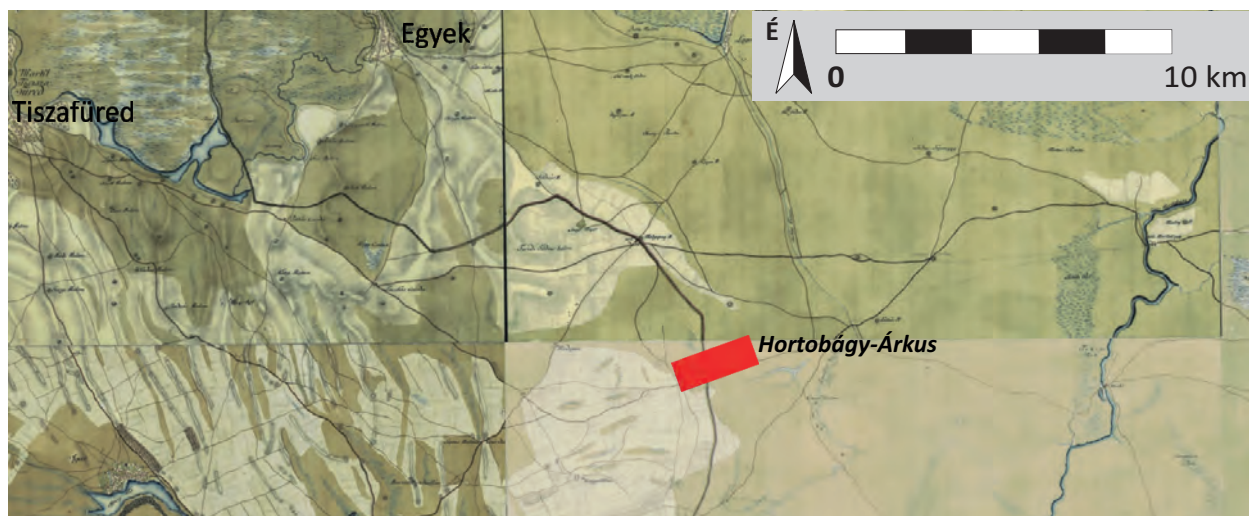
⁴ A Suida-lexikon forráshelyére („elveztek, mint az oborok...”), illetve nyugati forrásokra (Regino prümi apát krónikája, amely szerint a magyarok „Primo quidem Pannoniorum et Avarorum solitudines pererrantes”, Reginonis Abbatum Prumensis Chronicon A. 889: MGH SS RER. GERM. HANNOVERIAE 1890, 132) alapító 20. századi értelmezés szerint Pannonia a Kárpát-medence korábban avarok lakta centrális tere a 9. században elnéptelenedett (összefoglalóan EGGERS 1995, 49–56). A felfogás azonban jól azonosíthatóan abból a 19–20. századra jellemző felfogásból fakad, amely az „államnemzetet” – államalkotó struktúrákat –, a „népet”, kultúráját és nyelvét oszthatatlan egységnek tekinti (ld. pl. GELLNER 1983). E felfogás szerint az avarok veszte genocídiummal egyenlő: ezzel szemben azonban a korai középkori forrásokban tükröződő ethnosz-felfogás szerint az etnikum eltűnése csupán a politikai identitást hordozó entitás, valójából az elit felszámolását és presztízskultúrájának eltűnését jelenti.

⁵ Míg a késő avar kori hatalmi struktúra összeomlása legkésőbb a 820-as években bekövetkezett, a honfoglaló magyarok még ezen az északkelet-Kárpát-medencei térségében sem lehettek jelen a 9. század utolsó harmada előtt.

⁶ A Hortobágy kora középkori történetéhez és földrajzi, vízrajzi viszonyaihoz ld. MESTERHÁZY 2005, 387–391; PINKE ET AL. 2016, 1–12.

⁷ A teljes temető feldolgozása a tanulmány leadásakor végéhez közelít: SZENTHE ET AL. manuscript.

⁸ Ld. MESTERHÁZY 2005, 387.

1. kép. Hortobágy mikrorégiója és a temető topográfiai helyzete
 Fig. 1. The Hortobágy microregion and the topography of the burial ground

49. sír (9. kép). Sírgödör formája: négyzet alaprajzú. Tájolás: É (348°)–D. H.: 170 cm, sz.: cca 160 cm, m.: 40 cm. Férfi (*adultus*) megbolygatott, kirabolt lovassírja. A sír közvetlenül a lehordott és begyepesedett talaj alól került elő, valószínűleg a munkagép bolygatta meg. A csontokon erős zöld patinanyomok voltak. Sírleletek: 1 a–d: Aranyozott háterű mintájú, ezüsből öntött, pajzs alakú, négy darab palmettadíszes övveret. Egyenes bázisa fölött a veret alsó harmadában ovális áttörés van. A mintateret gyöngysor keretezi. A vékony öntvény hátlapján áttűnik a veret díszítése. A vereteket három, a veret testével egybeöntött vagy beforrasztott ezüstszegecs rögzítette. Bolygatott, másodlagos helyzetben az emberi vázcsontok és a ló metatarsus/metacarpus körül és azokon. H.: 2 cm, sz.: 2,5 cm (1–4. sz.: 9. kép 1–4; 11. kép 1–4. Ltsz.: 76.1.428–431.). 2. 1–3: Aranyozott háterű mintájú, ezüsből öntött, szív alakú, palmettadíszes övveretek (3 db). A veret egyenes bázisa fölött a veret alsó harmadában ovális áttörés van. A mintateret gyöngysor keretezi. A vékony öntvény hátlapján áttűnik a díszítés, három, a veret testével egybeöntött vagy beforrasztott ezüstszegeccsel. Bolygatott, másodlagos helyzetben emberi vázcsontok között. H.: 1,8 cm, sz.: 2,1 cm (5–7. sz.: 9. kép 5–7; 11. kép 5–7. Ltsz.: 76.1.432–434.). 3: Csontból faragott kés nyele? Külső oldala ívelt, belső oldala egyenes, a penge helye kimélyí-

tett, benne erősen oxidálódott késpenge töredékével a feldúlt sír csontjai között. Törött és hiányos. H.: 9,5 cm, sz.: 1,6 cm (8. sz.: 9. kép 8. Ltsz.: 76.1.435). 4: Textilmaradvány (nincs leltározva, elveszett, 9. sz.). 5: Fa kérgéből vagy vékony falemezből készített tárgy töredéke (10. sz.).

50. sír (10. kép). Sírgödör formája: négyzet alakú. Tájolás: É (348°)–D. H.: 200 cm, sz.: 190 cm, m.: 40 cm. Férfi (*adultus*) erősen bolygatott lovassírja. Az ásatási napló szerint a lócsontok egy állkapocsra és lábvégekre korlátozódtak, amelynek alapján részleges lovas temetkezés rekonstruálható. Sírleletek: 1: Íjmarkolat csontborítása, két vége és belső oldala irdalt. Felületén zöld patinanyomokkal. H.: 15,5 cm, sz.: 2,6 cm. A sír közepén, bolygatott vázcsontok közül (1. sz.: 10. kép 1. Ltsz.: 76.1.436). 2: Rézoxiddal átítatott bőrmaradványok (2. sz.: Ltsz.: 76.1.437.). 3: Rézötvözet lemezből hajlított, széles bújtató. Két nyitott vége visszasodrott. Hátlapja erősen töredezett. Előlapján poncolt vonal és gyöngysor keret között négylevelű rozetta, mely vonaldísszel érezett. A levelek tövében egy-egy kis kör alakú ponc. A bújtató mellett kerültek elő bőrmaradványok. H.: 3 cm, sz.: 2,9 cm, v.: 0,9 cm. A másodlagos helyzetben lévő hosszúcsontok közül (3. sz.: 10. kép 2. Ltsz.: 76.1.438.). 4 a–b: Szürkésfehér és sárgás színű kovaszilánkok, két darab. 4a: H.: 2 cm, 4b: H.: 2,5 cm, sz.: 1,7 cm (10. kép 3–4. Ltsz.: 76.1.439–440.).

TEMETKEZÉSI SZOKÁSOK (8. kép)

Mivel a temetkezéseket megbolygatták, ezekről alig rendelkezünk adattal. A tárgyalt két sír tájolása megfelel a temetőben regisztrált 51 emberi csontváz ÉNy–DK, illetve ÉÉNy–DDK irányának, vagyis a temetkezés rendjével egységet alkot. A sekély, majdnem négyzet alakú sírgödör alakja ugyancsak illeszkedik a késő avar kortól a lovas síroknál megszokott formai trendhez. Nem egyezik azonban az avar kori temetkezési szokásokkal a koporsó hiánya, amelyet az ásató hitelesen dokumentálni tudott.

Az 50. sírban az ásatási napló szerint részleges lovas temetkezés volt. Bökönyi Sándor feljegyzései szerint a ma már hiányzó lócsontok két egyedhez tartoztak.⁹

Az ásatási napló a 49. sír maradványai esetében is lovas sírt említ, a lócsontokról azonban sem Bökönyi Sándor feljegyzéseiben, sem a naplóban nem maradt fenn adat, a sírrajzon kivehető töredékes embercsontok között pedig teljes biztonsággal nem azonosítható egyetlen, lóhoz tartozó vázelem sem. Az sem állapítható meg tehát, hogy eredetileg az avar sírokhöz hasonlóan teljes, vagy valószínűleg az 50. sírral azonos módon részleges lovas temetkezés volt-e.¹⁰ Mégis, a sírrajzról hiányzó (vagy nem

azonosítható) bármiféle lócsont, amelyekről azonban az ásatáson a sír maradék csontjainak felszedésekor jegyzet készülhetett, inkább a kevés csontot tartalmazó, részleges lovas temetkezési rítus mellett szóló érvként vehető számításba.

A lóáldozat a kora középkori népségek temetkezési szertartásainak központi jelentőségű eleme lehetett, amely kiemelte a halottat a korszakban átlagosnak tekinthető rituális „energiaszintről”, meghatározva, illetve újrakalibrálva a család (csoport) identitását, illetve jelentőségét mindazok szemében, akik összegyűltek a temetésen.¹¹ A lónak és szerzőszámzatának értéke, a lovas temetkezés használt típusa ily módon a társadalmi hálózatban betöltött szerepnek is jelzője.

Ugyanakkor az állat leölése és eltemetése után azt is, mint a sír „mellékletét” értékelhetjük. Ha a régebbi népek, ebben az esetben az avar kori népesség rekonstruált másvilágképéből indulunk ki,¹² a sírba helyezett lovak túlvilági kísérőként is szolgáltak, de ebben az esetben sem választható szét/el a jelenség az egyén (és ennek családjának) társadalmi rangjelzésétől.¹³ Éppen ellenkezőleg, ezzel együtt értelmezhető és értelmezendő.

A SÍROK LELETANYAGÁNAK ELEMZÉSE (9–11. kép)

A veretes övek elsőrangú presztízsjelző funkciója akkor is kétségtelen, ha részleteiben keveset tudunk e funkció pontos mibenlétéről, illetve ez esetben a díszöv nomád társadalomban betöltött kulturális markerszerepéről.¹⁴

A hortobágyi késő avar kori övdíszektől úgy forma, mind díszítés terén is teljesen elütnek a 49. sírből előkerült övdíszítmények. A veretek díszítésmódja azonos, formai szempontból viszont az ezüsből öntött aranyozott tárgyak két jól elkülöníthető csoportból állnak: a. pajzs alakú, az alján hasonló-

képpen, pajzs alakúra kivágott övveretek (4 db); b. szív alakú, a tárgy alsó részén hasonlóképpen, szív alakúra kivágott övveretek. Attól eltekintve, hogy formailag két csoportról van szó, a díszítésük esetében ugyanazon technikai eljárást és mintázatot figyelhetünk meg. Mindkét csoport esetében (és az I. csoport tárgyainak közepében levő pajzs alakú kivágás peremét is) pszeudogyöngysorral díszítették a tárgyak peremét.

Az úgynevezett pszeudogyöngysorral keretezett veretek díszítésének formai és elsősorban díszítés-

⁹ BTK Régészeti, Régészeti Adattár.

¹⁰ Az avar kori részleges lovastemetkezésekről ld. KISS 1962, 158. Bende Livia észrevétele alapján azonban pl. a Maros–Körös–Tisza régiójából a késő avar korból nem ismerünk részleges lovastemetkezést (BENDE 2017, 308, 515. j).

¹¹ A temetés társadalmi szerepéről a kora középkorban ld. EFFROS 2003; HALSALL 2003.

¹² Ezzel kapcsolatban szintetikusán ld. CSIKY 2016, 155–158.

¹³ KISS 1962, 158; DAIM 2003, 52–56.

¹⁴ A veretes övek szerepéről általánosan ld. DAIM 2001, 144–146.

beli párhuzamait egyesek „archaikusnak” neveztek,¹⁵ mások pedig a Tang-kori kínai „palmettás növényi ornamentika kínai változatához” kötötték,¹⁶ a szakirodalomban „összekapcsolt palmetták”, „virágminták” néven említett ornamente típus a legkorábbi, 10. századi, honfoglalás kori tárgyakon jellemző.¹⁷ A hortobágyi veretek díszítésbeli és formai elemzése helyett azonban minket teljesen más, nem művészettörténeti megfontolások érdekelnek. Ezek közül első és legfontosabb az időrend kérdése.

A hortobágyi 49. sír övvereteinek Kárpát-medencei párhuzamai a jelenleg uralkodó felfogás szerint a 10. század első felére (Szered 1/57 sír¹⁸) vagy a század második felére (Nógrádsáp „A” sír¹⁹) keltezhetőek, elterjedésük a Kárpát-medence északi részein összpontosul, gyakorlatilag Hortobágy szélesebb környékére korlátozódik. Sajnálatosan a többi övveret szórványleletből származik, vagyis pontosabb keltezésük kérdéses (Budapest-Farkasrét, Blatné, Szerencs-Kácsatető²⁰). Lényeges azonban kihangsúlyozni: a Kárpát-medencében hasonló jellegű övveretek csakis 10. századi leletanyagból ismertek, illetve semmilyen kapcsolatban nem állnak az avar technikai és ornamentális hagyományokkal.

A kérdés nemcsak szélesebb körű kulturális perspektívát kap, hanem valamivel árnyaltabbá is válik, ha kilépünk a Kárpát-medencéből. Az övveretek földrajzilag legtávolabbi analógiája az iráni Nishapur ásatásán előkerült szív alakú övveret példányon látható díszítés, melyet a 9–10. századra kelteztek,²¹ de úgy a nagyobb méretű, pajzs alakú, mind a kisebb, szív alakú övveretek formai és főleg részletekig menő díszítésbeli párhuzamait a ljadai temető 20. sírjából ismerjük. Ez utóbbiakat közlő-

juk a 10. századra keltezte.²² A többi analógia a keleti területekről sajnos szórvány (Ujelgi, Ingusföld, Mosztovszkij régió, Kazár Gyűjtemény),²³ vagyis pontosabb keltezésük kérdéses.

Az avar temető kontextusába tartozást hangsúlyozhatja az is, hogy a 49. sírtől keletre az 50. sírből egy, formai alapon a késő avar kori tárgyi kultúra jelenségeihez tipológiailag jobban kapcsolható, széles lemezből készült, pödrött végű szíjbújtató ismert. Az 50. sír, ha bújtatója révén jobban is kapcsolható a sír megásásának időszakában már „archaikus”, késő avar kori – illetve késő avar kor végi – tárgyi kultúrához, de az ornamentika bizonyos elemei alapján magyar honfoglalás kori jellegeket hordoz.²⁴

A hortobágyival azonos típusú bújtatók díszítésmódja a szaltovói kultúrhorizont lelőhelyeiről ismertek,²⁵ amely a részleges lovas temetkezéssel és a honfoglalás korra jellemző íjcsontokkal együtt a sír magyar honfoglalás kori, illetve annak legelső időszakára való keltezését támogatja.

Régészeti szempontból a két sírt a 9. század végére – 10. század elejére tehetjük, vagyis a hagyományosan a 895-ös évre keltezett honfoglalás elé, vagy a honfoglalást követő első évtizedekre. Ez felveti annak a problémáját, hogy Árpád vezette „inváziós erők” és a helyben talált népesség közötti kontaktus, illetve az integráció folyamata egy olyan időszakban kezdődhetett el, amikor még nem beszélhetünk a Kárpát-medencében a „klasszikus” magyar uralom kiteljesedéséről. Ezen észrevételeinket alátámasztják a ¹⁴C kormeghatározás eredményei is, hasonlóan a korábban Szeged környékéről közölt korai temetkezésekhez.²⁶

¹⁵ BOLLÓK 2015, 250.

¹⁶ KOMAR 2018, 140–141.

¹⁷ A problémára röviden kitér BOLLÓK 2015, 249–250.

¹⁸ TOČIK 1968, 49, Taf. XLI. 1–24.

¹⁹ ANCIENT HUNGARIANS 1996, 400–401; HORVÁTH 2019, 152–158.

²⁰ Budapest-Farkasrét (DIENES 1973, 2. ábra 1–28; KOMAR 2018, 100. kép 2, 4); Pozsonysárfő (NEVIZÁNSZKY 1990, Obr. 52. 1–6, 8–12); Szerencs-Kácsatető (ANCIENT HUNGARIANS 1996, 175, 174, Fig. 1).

²¹ ALLAN 1982, Fig. 25.

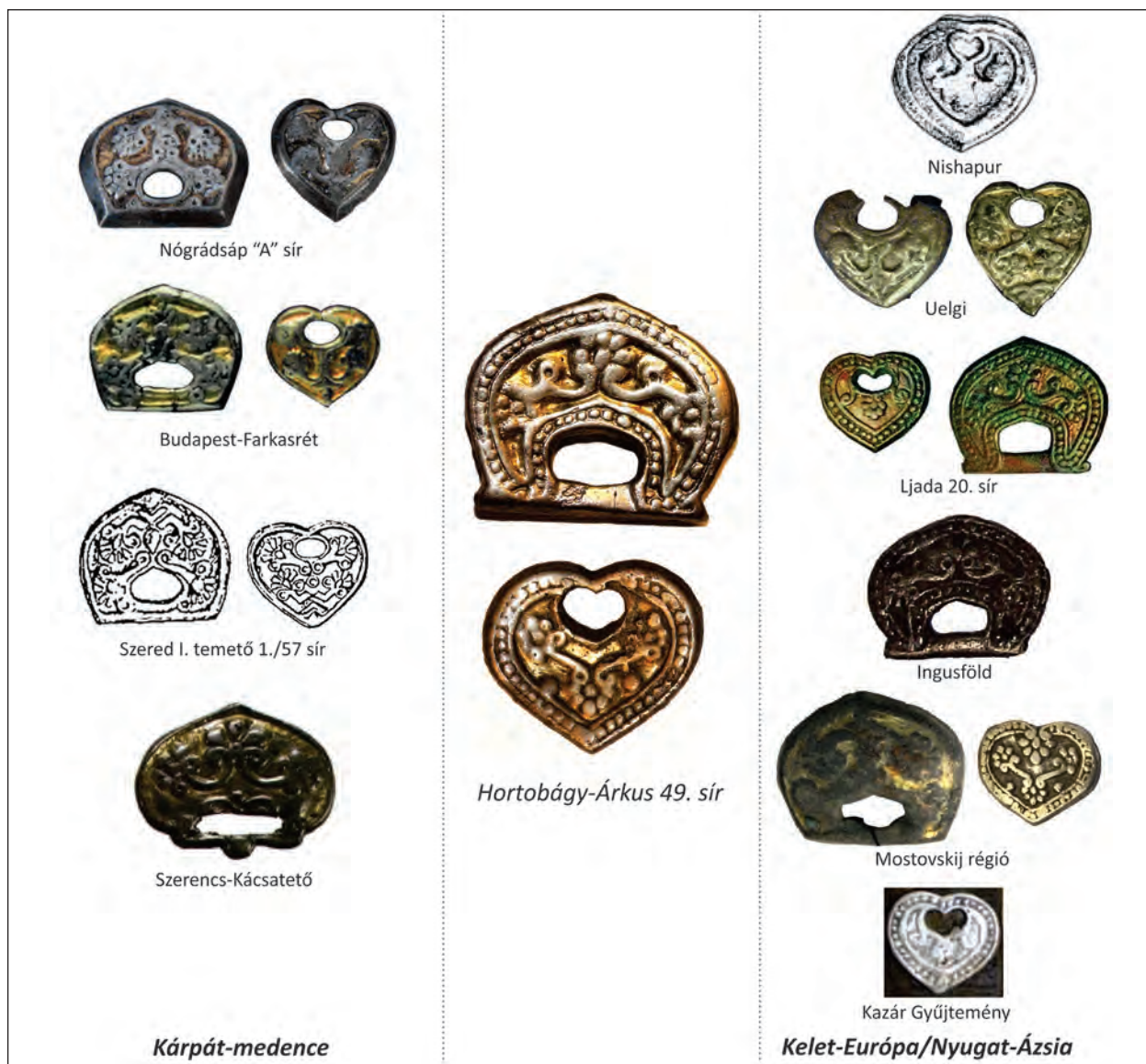
²² VORONINA 2007, рис. 18 а, цв. рис. 15, цв. рис. 16; KOMAR 2018, 140, 45. kép 3.

²³ TÜRK 2011, 362. kép; KOMAR 2018, 72. kép 11–12.

²⁴ A ponttal záródó vonaldíszítés módra egyetlen avar kori párhuzamot ismerünk, és pedig Pitvaros-Víztározó 51. sírjából származó csótáron figyelhető meg hasonló díszítés (BENDE 1998, 4. kép 4; BENDE 2017, 79–81, 27. kép 1).

²⁵ KOMAR 2018, 192; TÜRK 2011, 150, 352. kép.

²⁶ TÜRK–LÖRINCZY–MARCSIK 2015.

2. kép. A Hortobágy-Árkus 49. sír övvereteinek analógiái
 Fig. 2. The analogies of the belt mounts of Grave 49 from Hortobágy-Árkus

Mindez magától értetődően feltételezi, hogy az „avar” – ekkoriban nyilván ezzel a politikai ethnosz²⁷ névvel már nem illethető – hortobágyi csoport a kaganátus széthullása nyomán megérte a magyar honfoglalás korát és olyan jellegű interperszonális kapcsolatba jutott Árpád korának struktúráival, amelynek eredményeképpen az anyagi kultúra fent tárgyalt termékei a birtokába jutottak. Legalább ennyire fontos, hogy a valószínűleg vérségi (klán) ala-

pon szerveződő kisközösség megőrizte temetkezési szokásait, illetve a temetőhasználat fényében a folyamatosság érzését. Emiatt a régészetben gyakran használt terminus, az „akkulturáció”²⁸ folyamata ez esetben még nem indult meg, vagy csak csírájában volt csak jelen: helyette esetünkben a két struktúra között egyes személyek szintjén létrejövő kapcsolat az alábbiakban kifejtendő, másik fogalommal, egy „strukturális integráció” kereteiben írható le.

²⁷ POHL 2018, 17–20, 44–47.

²⁸ A fogalom szintetizálása BES 2009, 14–16. A fogalom kritikája kapcsán ld. MURPHY 1964, 845–854.

3. kép. A Hortobágy-Árkus 49. sír övvereteinek analógiáinak földrajzi elterjedése
 Fig. 3. The geographical distribution of analogies of the belt mounts of Grave 49 from Hortobágy-Árkus

A HORTOBÁGYI TEMETŐ 49. ÉS 50. SÍRJA ÉS A LELŐHELY MIKROKÖRNYEZETÉNEK MAGYAR HONFOGLALÁS KORI TEMETŐHORIZONT PROBLEMATIKÁJA. A „POSTAVAR” NÉPESSÉG „STRUKTURÁLIS INTEGRÁCIÓJÁNAK” KÉRDÉSE

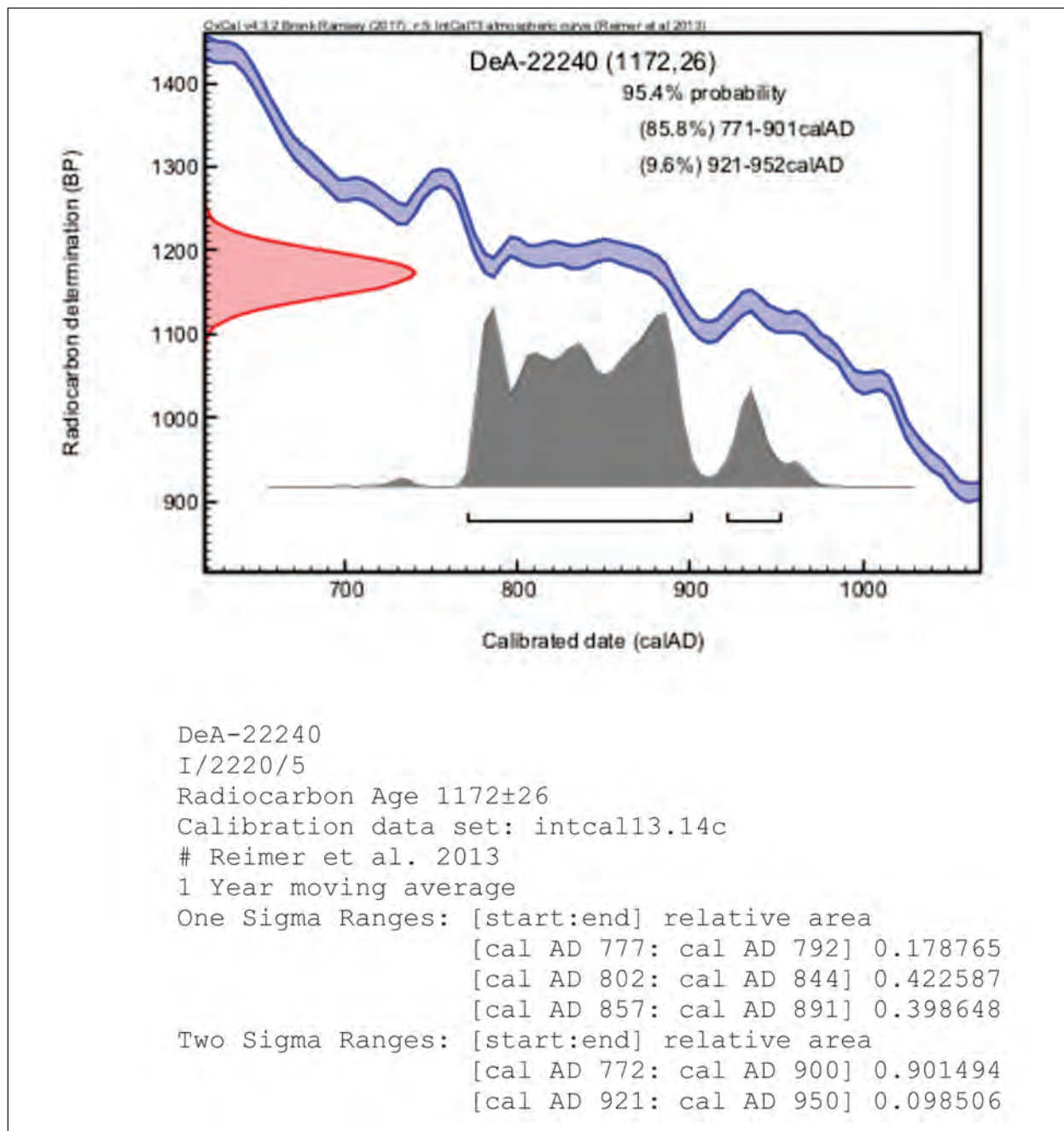
A nevében is politikailag értelmezhető „strukturális integráció”²⁹ folyamatának nem az (egyéni vagy csoportos) asszimiláció a célja, hanem az egymáshoz illeszkedés értelmében a közösségek/közösség (politikai, strukturális) kölcsönkapcsolatainak megszervezése. Meglátásunk szerint az integrációhoz egy adaptációs kényszer, illetve kapacitás is szükséges, amely viszont az illető entitás kulturális jellegét is módosítja. Ebből a szempontból kéz a kézben jár az integrációt kiteljesítő, a közösségi identitást is felbontó és új keretekben újraalkotó – voltaképpen a politikai ethnoszt megteremtő³⁰ – akkulturációval, azonban egyértelműen nem azonos vele. E társadalmomtörténeti folyamat helyett egy „overlap” jelen-

ség, amelynek során a hódító struktúra úgy illeszti be hierarchikus módon, fentről lefelé, vagyis vertikálizált formában az illeszkedő közösséget (vagy egy közösség bizonyos individuumait), hogy annak elsődlegesen nem érinti, és nem változtatja meg önképét és/vagy belső szerkezetét, miközben azonban külső státusa módosul, hozzáidomul a hódító csoport struktúrájához.

A két sír leletanyagának tipológiai és díszítésbeli kapcsolatait vizsgálva rámutathattunk arra, hogy Kárpát-medencei párhuzamaik vagy a honfoglalás kori 10. századi fegyveres-lovas sírokból ismertek, vagy legalább hiányoznak a késő avar és poszt-avar kor más temetőiből. Az egyetlen kétséges eset,

²⁹ AEKK 2010, 182.

³⁰ POHL 2018, 17–20, 44–47.

4. kép. A Hortobágy-Árkus 49. sír csontmintájának ^{14}C eredménye
Fig. 4. ^{14}C analyses of samples from Grave 49

az 50. sír bújatója is sokkal inkább illik a kelet-európai/kaukázusi analógiák közé, mint az egyetlen, távoli avar ornamentikai párhuzamhoz: a kapcsolat ez esetben a sír korai, 9. századi keltezése mellett szóló érvet jelent, és biztosan nem az avar reprezentációs modell fennmaradását bizonyítja.

Ugyanakkor a bolygatott két sír regisztrált temetkezési szokásainak egy része a késő avar korhoz köthető (egyértelműen ilyen a közel É–D tájolás és a sírgödör alakja),³¹ azonban az avar kori férfisírokban majdnem általánosan használt temetkezési kellék, a koporsó a 49–50. sírokból nem ismert, sőt,

³¹ A klasszikus honfoglalás kori temetkezésekre a részleges lovas temetkezés és a Ny–K irányú tájolás volt jellemző (ANCIENT HUNGARIANS 1996, 39).

a 49. sírnál valószínű, az 50. sír esetében biztos a részleges lovas temetkezés léte is. Ennek alapján tehát a temetkezési szokások sem teljesen azonosak a késő avar kori sírokéval.

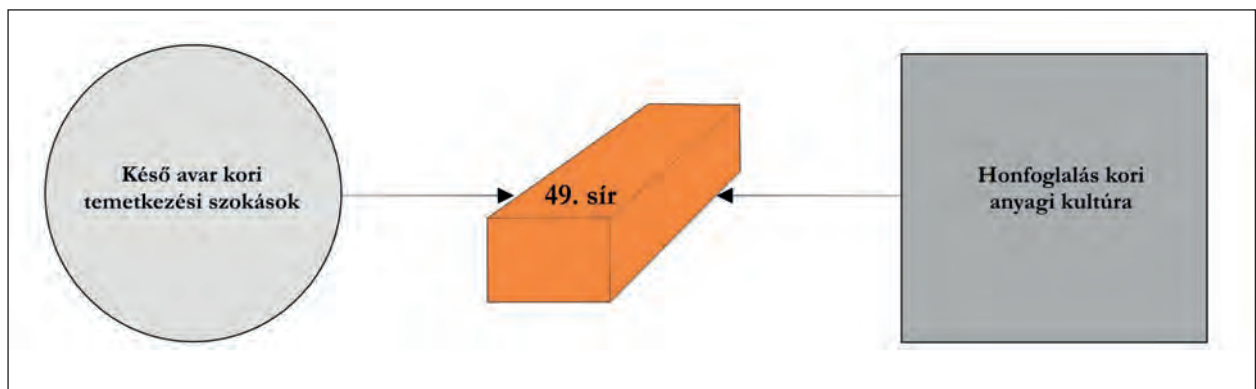
Eszerint tehát míg a tájolás, a sírgödör jellegei és temetőtopográfiai helyzetük alapján a 49. és 50. sír egyértelműen a temető részét képezi, addig a bennük azonosított anyagi és valószínűleg szellemi kultúra egyes elemei egyértelműen a honfoglalás kori leletkörhöz köti e síregyütteseket. A két legutolsó hortobágyi temetkezésnél ennek értelmében a temetési reprezentációnak döntően státust jelölő, a csoportot a korabeli társadalom összképén belül pozicionáló, erős szimbolikájú elemei változtak meg. Az innovatív elemek közé a lovas temetkezés típusa, a presztízstárgyak, a fegyverek, a test beburkolásának, sírba helyezésének módja tartozik, amelyek a társadalmi reprezentáció csoport fölött ható, abból kifelé hatóan vizualizált elemei. Eközben a közösség elitjének a közösség szintjén túlnyúló reprezentációjában szerepet nem játszó elemek (a csoport alacsony státusú tagjai által megásott sír jellege, amely a csoporton belüli viszonyrendszerben értelmezhető) állandók maradtak.

A strukturális integráció individuális szociálpszichológiai folyamatát az 5. képen ábrázoltuk.

A két sír esetében tehát a korai magyar hatalmi struktúra formatív fáziséval lehet dolgunk, amikor még nem fejlődtek ki teljes mértékben az ehhez kizárólagosan kapcsolódó, új közösséget teremtő – és ezáltal a korábbi társadalmi csoportok képét is

újrarajzolni képes – identitás elemei. Valószínűleg ennek – a folyamat régészeti szinten láthatatlan voltának – az eredménye, hogy gyakorlatilag a hortobágy-árkusi szinte az első olyan eset, hogy avar kori és honfoglalás kori magyar struktúrák – lévén, hogy ezek csak kulturális eszközökkel nyilvánulnak meg, kulturális jelenségek – vegyülnek egymással.

Az egyetlen, a hagyaték rendszerével a hortobágyival megegyező eset a szarvas-kákapusztai temető, amellyel kapcsolatban a közlők azonban az avar csoportba betelepülő két-három honfoglaló sírjáról írtak.³² Figyelemre méltó azonban a két eset közötti hasonlóságok sora: Szarvason ugyancsak a temető rendjébe illeszkedik a formájával és tájolásával is az avar sírokkal azonos 16. sír, amelyben honfoglalás kori fémtárgyak és részleges lovas temetkezés van (a másik sír tájolása ez esetben már a honfoglalás kori sémát követi). A betelepülés helyett sokkal valószínűbb modell ez esetben is, hogy a posztavar csoport tagjai illeszkedtek be – a leletanyag fényében a hortobágyinál szignifikánsan alacsonyabb státuszban – a magyar honfoglalás kori struktúrába. Az eset egyben felveti annak a kérdését is, hogy az avar korból örökölt (Kákapusztai esetében elég alacsony) szociális státusz (és/vagy vagyoni helyzet?) lényegében, ahogy a hortobágyi elit jellegű csoportban, itt is átörökítődni látszik, amely ismét a strukturális integráció modelljének érvényességét igazolja. Ez esetben az illeszkedő csoport belső rendszere – amennyiben nem jelent veszélyt a hódítóra nézve – alapvetően változatlan maradhatott.

5. kép. Az anyagi kultúra és a temetkezési szokások kulturális kapcsolatai a 49. sír esetében
Fig. 5. Connections between material culture and burial customs in case of Grave 49

³² SZALONTAI 1992, 303–342. Ugyanakkor számos temető kapcsán eléggé egyértelműen ki lehet jelteni, hogy időben 9. századiak (SZENTPÉTERI 2006, 455–496).

Az illeszkedő csoport által megtartott és átvett kulturális elemek között ez esetben sem egyenlő azonban a vegyülés aránya, jól látható, hogy a honfoglaló magyar struktúrához való tartozást jelző jellegek magasabb presztízzsel bírtak. A temetés során a magas reprezentációs értékű, a halott öltözetén megjelenő reprezentációs elemek (veretes öv), illetve a lovas temetkezés, mint a temetés magas energiaszintjét beállító, reprezentatív elem egyértelműen „progresszív”, a halottat, illetve a csoportot a magyar hatalmi struktúrában pozicionáló szerepűek. Ezzel szemben a rítus avar hagyomány folyamatosságáról árulkodó elemei (sírforma és tájolás, illetve a sír temető rendjét folytató helyzete) azok az elemek, amelyek a közösség életének kontinuumában értékelhetők, illetve a sírt megásó, alacsony státusú személyek munkáján keresztül a kulturális mélystruktúrák megnyilvánulásai lehettek.

A temető megszűnése ennek fényében már a strukturális integráció fázisából továbblépés jele, amikor az avar kori közösség megszűnt létezni, az akkulturáció folyamányaként feloldódott az újonnan kialakuló, heterogén eredetű,³³ keleti hatalmi struktúrában, steppeállamban.³⁴

Talán a fentebb bemutatott integrációs jelenség magyarázhatja meg azt a régészeti összképet is, hogy a lelőhely közvetlen mikrorégiójából, ellentétben a késő avar kori temetők előfordulásával, miért ismerünk honfoglalás kori lelőhelyet mindössze egyetlen esetben, a közöletlen maradt Bajnok-halomról.³⁵ A lelőhely fentebb említett, 10. századon belüli keltezési nehézségei miatt e közösség kapcsolatáról a Hortobágy-Árkus, Sóshalom késő avar kori népességével nincsen adatunk.

A temetőnkől déli irányban, kb. 15 km-re előkerült Nádudvar-Mihályhalom magányos sírja és Nagyhegyes-Elep-Mikelapos temetőrésze a rendelkezésre álló adatok alapján a 10. század második

felére keltezhetőek.³⁶ Emellett Hortobágy mikrorégiójából (amely megfelel a jelenlegi Hortobágy Nemzeti Parknak) még számos lelőhelyet ismerünk,³⁷ de ezek pontosabb keltezése a 10. századon belül vagy nem lehetséges vagy pedig a 10. századi keltezésük a század második felétől adathozható: Töröklaponyag, Karcag-Tilalmas Állami Gazdaság, Kunmadaras-Határhalom.³⁸

A Tiszafüred-Majorosról előkerült leleteket ugyancsak nem tudjuk pontosan keltezni,³⁹ míg a teljesen feltárt Tiszafüred-Nagykenderföldek közöletlen temetőjét, a szűkszavú jelentés alapján, a 10. század közepe tájától keltezték, de fel is hagyták 970-980 körül.⁴⁰ Tehát a késő avar korban kezdődő és a 9. század folyamán használt, a Kárpát-medence régészeti leletanyagához hasonlítva szokatlanul gazdag hortobágy-árkusi temető közvetlen mikrorégiójából egyetlen korai időszakra keltezhető honfoglalás kori (vagyis a klasszikus 10. század első két harmadára keltezhető) temetőt sem ismerünk – vagy pedig a kutatási helyzet miatt nem tudunk ide keltezni. Egyelőre fenntartásokkal, de a veretes öv és főleg a leírt összefüggések alapján egyedül az árkusi 49–50. sír keltezhető a környezetben a 9. század utolsó évtizedeire, illetve a 10. század legelejére (ld. a 4. kép).

A temető, illetve a Hortobágy tágabb környezetében az avar kori településkép ezzel szemben jelentős mértékben más: míg a Tisza magaspártján és a Hajdúháton nagyobb, „falusi” temetők fekszenek, a Hortobágy mélyebb területén kis, jobbára szegényes sírcsoportokban, de megtalálható a gyakran az avar kor legvégére keltezhető népesség is. A tiszafüredi, honfoglalás kori temető közvetlen közelében fekvő majoroshalmi avar temető a feldolgozó Garam Éva véleménye szerint az avar temetők között igen későig, a 9. század előrehaladott időszakáig, illetve akár a honfoglalás korig is használatban lehetett.⁴¹

³³ Ld. a karosi népesség genetikai heterogenitásához NEPARÁCZKI ET AL. 2019.

³⁴ POHL 2003, 271–272.

³⁵ GAZDAPUSZTAI 1965, 229; ZOLTAI 1910, 32. fegyveres férfi sírból kengyelvasat, zablát, nyílhegyeket, kést, csatot, tegezrészeket, bronzpitykéket és lólábcsontokat mentettek meg (MESTERHÁZY 2005, 389).

³⁶ CSALLÁNY 1959, 308–309, Abb. 16. 1–2; KOVÁCS 1989, 47–48, LXXII.

³⁷ Tiszacsege-Rákóczi út: KRALOVÁNSZKY 1965, 42; Egyek: ANCIENT HUNGARIANS 1996, 218, 217, Fig. 4.

³⁸ MESTERHÁZY 1968, 131–178; FÉK 1962, 45, 528. sz, 50, 603. sz.

³⁹ ANCIENT HUNGARIANS 1996, 290.

⁴⁰ ANCIENT HUNGARIANS 1996, 290, Plan 11.

⁴¹ GARAM 1995, 420.

Mindezek miatt úgy véljük, hogy a magyar honfoglalás első fázisában az előbb említett struktúratörténeti jelenség valósult meg. A hatalmi átrendeződés régészeti bizonyítéka ez esetben részben negatív, vagyis Hortobágy mikrorégiójában a korai honfoglalás kori temetők hiánya, amelynek fényében a 9. század végén és a 10. század elején új népesség megjelenésével, illetve demográfiai átrendeződéssel nem számolhatunk.

Ha a Hortobágy tágabb mikrorégiójának honfoglalás kori leletanyagát vizsgáljuk, az előbb említett jelenséggel ellentétben jóval differenciáltabb képet kapunk. Délkeleti irányban az úgynevezett lemez kör tárgyainak egyik mintapéldányát, a „bárándi” tarsolylemezt regisztrálhatjuk.⁴² Báránd környékén, a hortobágyi mikrorégió keleti szegélyétől haladva az egyetlen teljesen feltárt, a 960-970-es évektől keltezhető temetőt Püspökladány-Hízóföldről ismerjük.⁴³ Nem lehet pontosabban keltezni a 10. századon belül a Hajdúszoboszló-Bercsényi utca 49. lelőhely lovastemetkezését, Hajdúszoboszló-Belterület és Kaba lelőhelyét,⁴⁴ illetve csak a 10. század második felétől az árkuhalmi temetőt.⁴⁵ Hajdúszovát-Hegyeshatárhalom lelőhelyét csak feltételese sorolhatjuk a 10. századi lelőhelyek sorába.⁴⁶

E képet jelentős mértékben árnyalják a nemrég Derecske környékén előkerült leletek. A Nagymeződülőben, 2016-ban feltárt három temetkezésből álló sírcsoport⁴⁷ esetében külön szükséges kitérnünk a 643. objektum keltezésére. A sírban fekvő egyén halálának ¹⁴C keltezéssel (AMS) meghatározott időpontja a kalibrációs görbén levő 9. századi platóra

esett, vagyis 93,5 % valószínűséggel legkésőbb 895-ig temették el, azonban a 2 szigma cal. érték alapján a 925–940 közötti időszak lehetőségét tekintetbe kell vennünk. Régészetileg tehát vagy 9. századi sírral van dolgunk,⁴⁸ vagy ha elfogadjuk a 925–940 közötti datálást, akkor talán I. generációs⁴⁹ sírról beszélhetünk.⁵⁰ Az elemzésünk szempontjából lényeges, hogy a derecskei sírcsoport a hortobágyi lelőhelytől kb. 25 km-re a környék eddig ismert legkorábbi temetkezőhelye, amely időben majdnem párhuzamban állítható Hortobágy-Árku 49. sírjával.

Ezzel szemben későbbi a 10. század második harmadától keltezhető Derecske-Földesi úton előkerült, talán magányos női sír,⁵¹ illetve a század második felében/felétől datálható Derecske-dr. Balogh János tanyáján,⁵² valamint Konyár-Vénkertben⁵³ előkerült temetkezések.

Az ezektől északi irányban lokalizálható honfoglalás kori lelőhelyek közül elsősorban említendő egy viszonylag archaikus arany övveret Debrecen környékéről.⁵⁴ Ugyanitt a 10. századba sorolták a mai napig közöletlen Debrecen-Szabolcs utca, Debrecen-Szepes, illetve Debrecen-Vincellér utcai⁵⁵ sírokat.

A Hortobágytól északkeletre fekvő Hajdúböszörmény határában azonban két olyan sír is előkerült, amelyeket akár a 10. század első harmadába is keltezhetünk: ezek Hajdúböszörmény-Vidi pusztá, Erdős-tanya férfi,⁵⁶ illetve Hajdúböszörmény-1902-es⁵⁷ sírleletei. E területről még ismerünk egy temetőt, Hajdúböszörmény-Bodaszőlő, Búdöskútról, illetve jóval későbbiek a Hajdúdorog-Gyulás, -Temető-hegy és -Vágotthegy⁵⁸ lelőhelyei.

⁴² M. NEPPER 2002, 453, 253. kép, 365–366. tábla.

⁴³ ANCIENT HUNGARIANS 1996, 245; M. NEPPER 2002, 220; BODRI 2018, 294–296, 10. térkép.

⁴⁴ M. NEPPER 2002, 122, 113. tábla; FÉK 1962, 39, 374. sz.; HAMPEL 1905, II. 537–538.

⁴⁵ M. NEPPER 2002, 58–121, 25–112. tábla.

⁴⁶ FÉK 1962, 39, 376. sz.

⁴⁷ BERTA ET AL. 2018, 11–17.

⁴⁸ Ezt a kérdést a temető másik két sírjából származó csontanyag radiokarbon-vizsgálata döntheti talán el.

⁴⁹ Az I. generáció fogalommal kapcsolatban, e fogalom szociodemográfiai, illetve régészeti vetületéről ld. GALL 2013, 804–805.

⁵⁰ A sírban egy 18–30 év közötti fiatal nő rendkívül gyenge megtartású váza feküdt. Az adatért és a hivatkozás lehetőségéért Türk Attilának mondunk köszönetet.

⁵¹ CSALLÁNY 1959, 293, Abb. 11. 1, Abb. 13. 1.

⁵² M. NEPPER 2002, 42–43, 11. tábla 1–3.

⁵³ MESTERHÁZY 1975, 224.

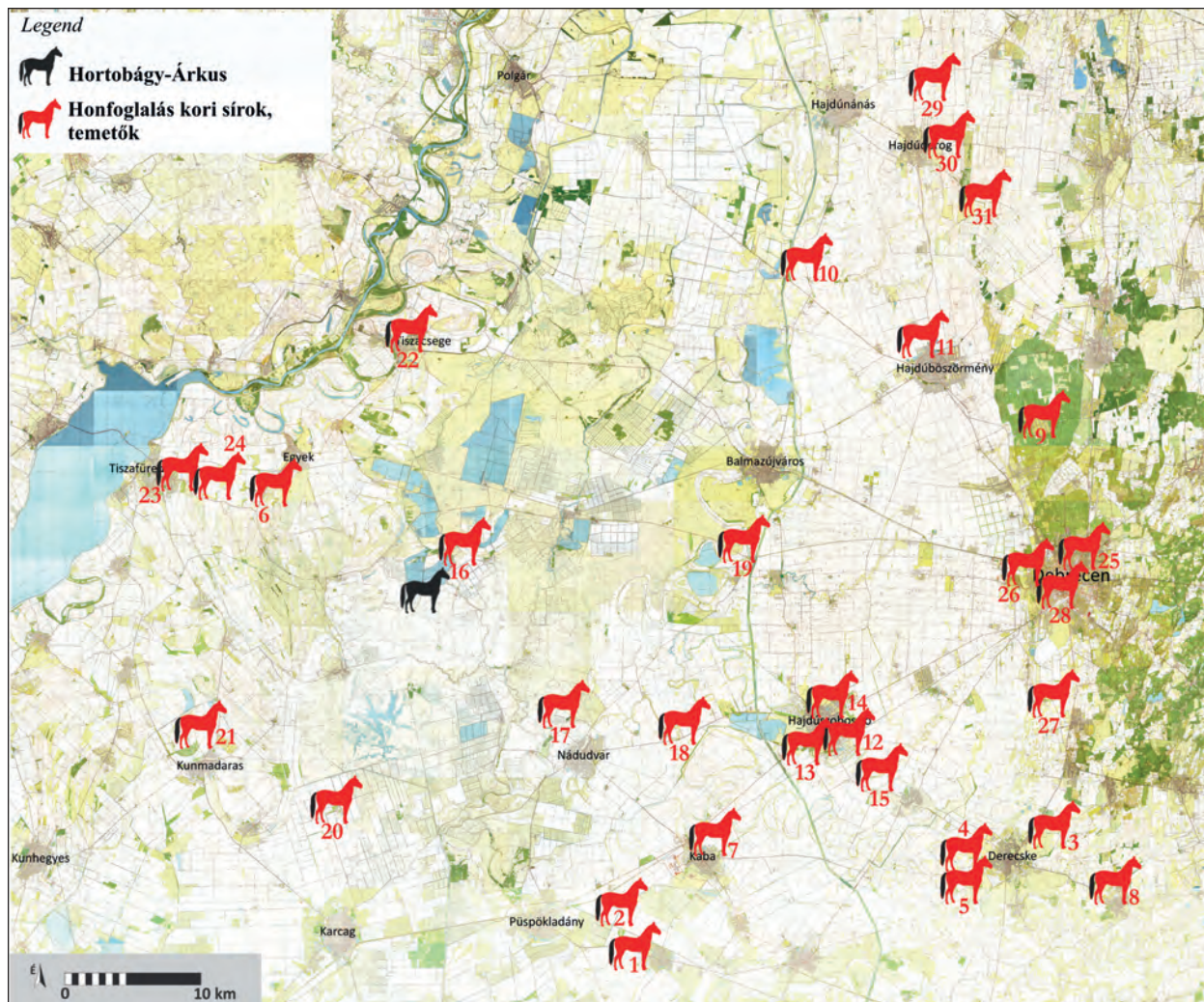
⁵⁴ ANCIENT HUNGARIANS 1996, 218, 217, Fig. 2.

⁵⁵ KRALOVÁNSZKY 1965, 37; MESTERHÁZY 1975, 223, 91. j, 224.

⁵⁶ KOVÁCS 1983, 81–103.

⁵⁷ HAMPEL 1902, 437–439.

⁵⁸ ANCIENT HUNGARIANS 1996, 226–232.

6. kép. Honfoglalás kori temető- és szórványleletek Hortobágy körzetében (listájukat ld. az 1. lelőhelylistán)
 Fig. 6. Map of Conquest Period burial sites and scatter finds around the Hortobágy region (see List 1)

KÖVETKEZTETÉSEK

1. Hortobágy közvetlen környékén nem mutatható ki a 10. század elejétől komolyabb demográfiai átrendeződéssel járó migráció, viszont egy néhány tíz kilométeres sugarú körben már vannak erre adataink. Véleményünk szerint a korai, 10. századi lelőhelyek kategóriájába sorolhatjuk Hajdúböszörmény-Vidi puszta, Erdős-tanya, Hajdúböszörmény-1902, Debrecen környéke, illetve talán Derecske-Nagymező-dűlő sírjait, illetve leleteit.

2. Ezek a 10. század első két harmadára keltezhető sírcsoportok már biztosan legalább részben az új, keleti népesség elemeiből jöttek létre, de nem zárható ki esetükben természetesen a fentebb tárgyalt integrációs jelenségek kiteljesedése, posztavari népesség akkulturációja sem.⁵⁹ Társadalomtörténeti szempontból mindezt a Kárpát-medence belsejének síkvidékein dokumentálható közösségek mobilis létformájával magyarázhatjuk. Kimondhatjuk: e közösségek valószínűleg középtávú nomadizmusa,⁶⁰

⁵⁹ Az Erdélyi-medencében ilyen példát a Gyulafehérvár-Mentőállomás temetője szolgáltat: GÁLL 2010, Fig. 18; GÁLL 2013, 50. kép.

⁶⁰ A különböző régiók temetőiben nyugvó egyének közötti rokonkapcsolatok a jövőben egyértelműen új módszertani elemzési lehetősége elé állítják a régészetet. Mindezt csakis a 9–10. századi közösségek hálózati rendszereinek tanulmányozásával ért-

ezeknek kis száma, illetve temetőik sporadikus, kis sírszámú, elszórt volta a magyarázat e régészeti jelenség kapcsán.

A „hortobágyi modell” egyediségének a régészeti kutatási helyzetből fakadó látszaton kívül számos valós oka lehet. Könnyen elképzelhető, hogy a hortobágyi avar fegyveres elit csoport „jókor volt jó helyen”, településterülete térben igen közel esett a magyar hatalmi struktúra régészeti jelenségei és

történeti források alapján is rekonstruálható első, északkelet-Kárpát-medencei magjához.⁶¹ A strukturális integráció akkulturációvá válása, kiteljesedése után, az új, már a Kárpát-medencei magyar fejedelemségre jellemző elitidentitás kialakulásával a hortobágyi csoport azután megszűnt létezni: az utolsó eltemetettek leszármazottait – ha voltak – minden bizonnyal valamelyik, 10. századi elit temetőben (kiséret-temetőben) kereshetjük.

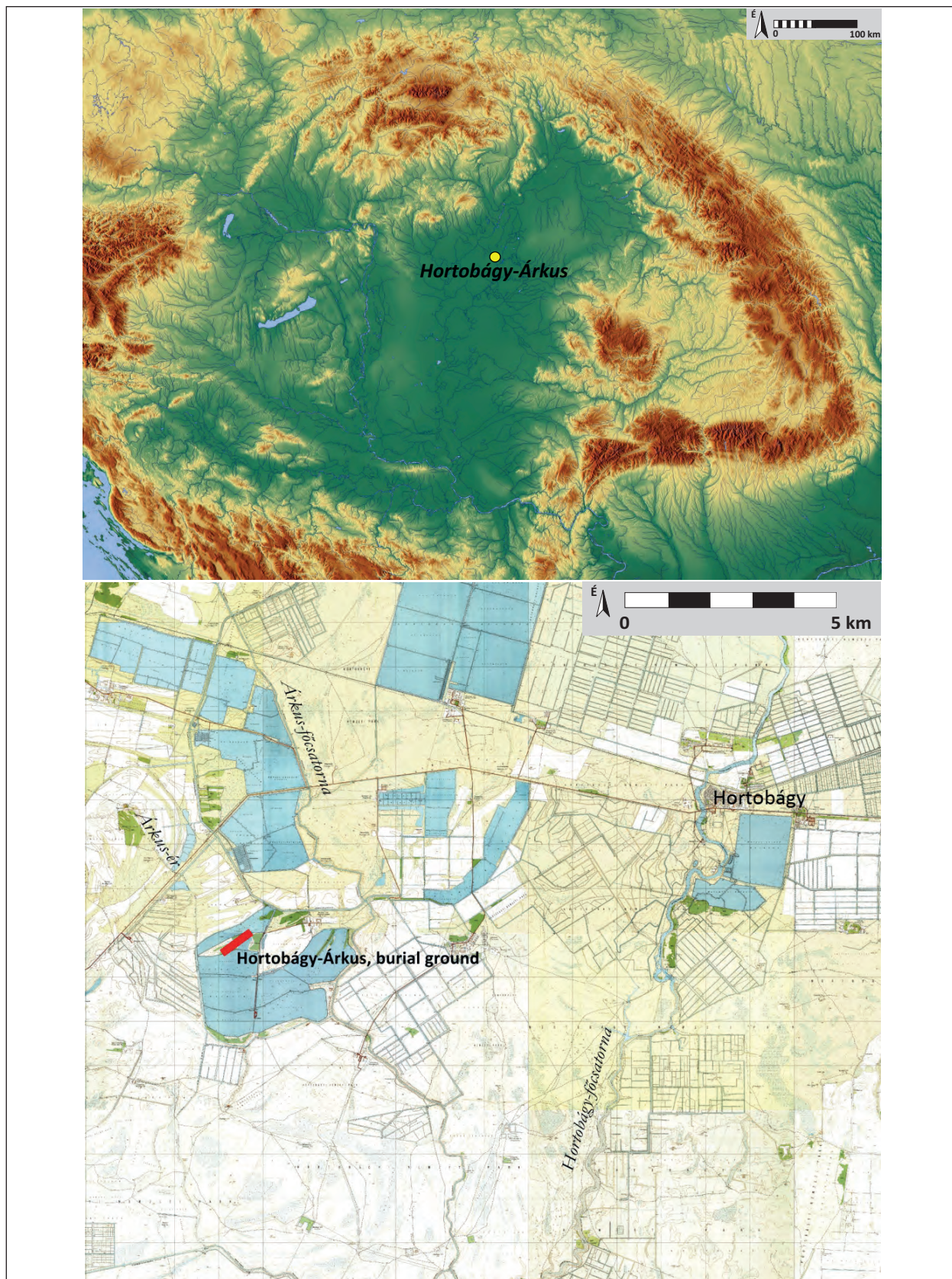
1. lelőhelylista. Hortobágy régiójának honfoglalás kori temetkezési lelőhelyei (a számozás megfelel az 6. képen található számozással)

List 1. The funerary sites in the region of Hortobágy from the 10th century (the numbering corresponds to Fig. 6)

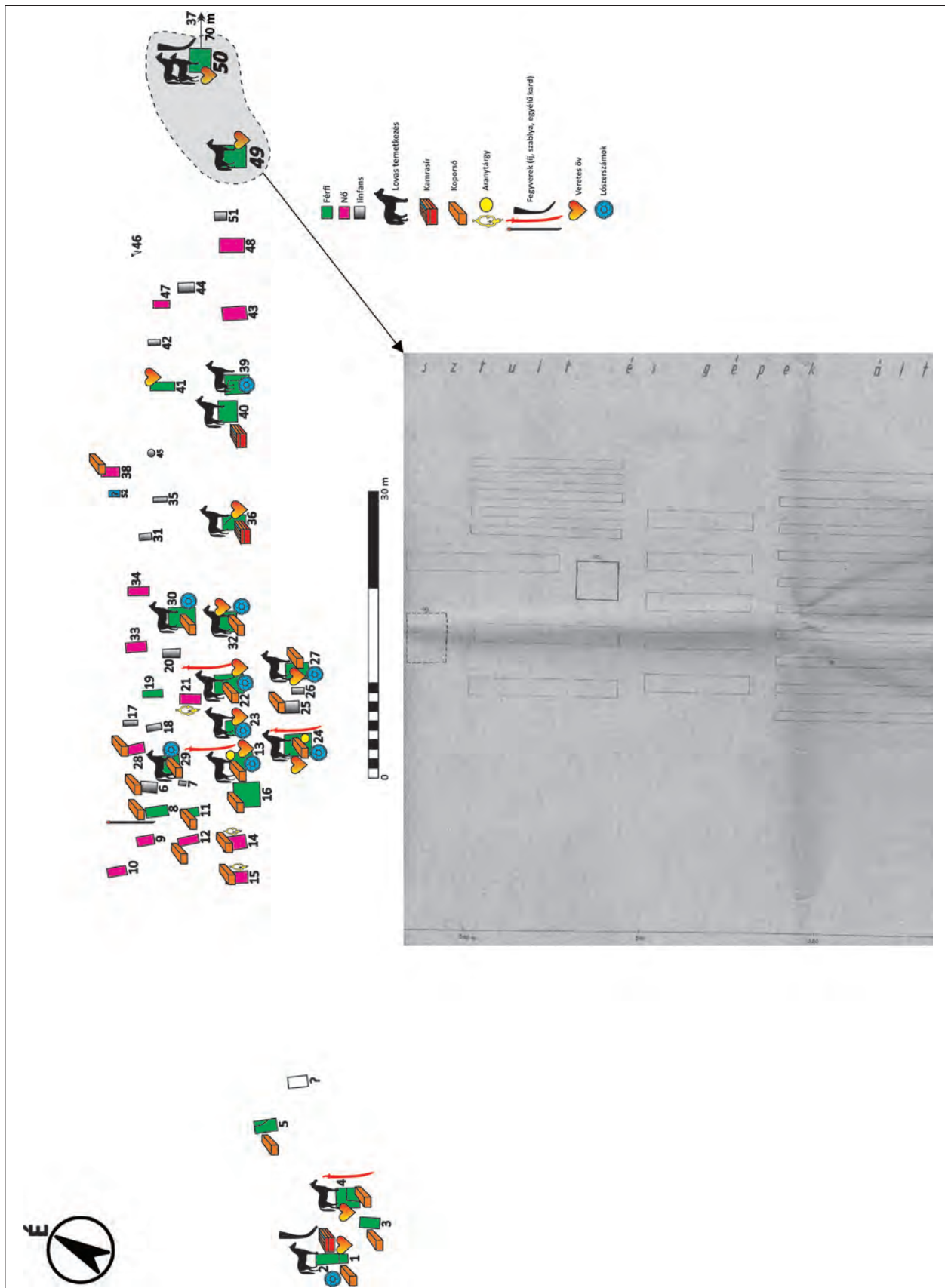
1. Báránd: M. NEPPER 2002, 453, 253. kép, 365–366. tábla.
2. Püspökladány-Eperjesvölgy: M. NEPPER 2002, 128–295, 126–222. tábla.
3. Derecske-dr. Balogh János tanyája: M. NEPPER 2002, 42–43, 11. tábla 1–3.
4. Derecske-Földesi út: CSALLÁNY 1959, 293, Abb. 11. 1, Abb. 13. 1.
5. Derecske-Nagymező-dűlő: BERTA ET AL. 2018, 11–17.
6. Egyek-Félhalom környéke: ANCIENT HUNGARIANS 1996, 218, 217, Fig. 4.
7. Kaba: HAMPEL 1905, II. 537–538.
8. Konyár-Vénkert: SÓREGI 1936, 7.
9. Hajdúböszörmény-Bodaszőlő, Búdökút: M. NEPPER 2002, 47–56, 13–24. tábla.
10. Hajdúböszörmény-Vidi puszta, Erdős-tanya: KOVÁCS 1983, 81–103.
11. Hajdúböszörmény-1902: HAMPEL 1902, 437–439.
12. Hajdúszoboszló-Bercsényi utca 49: M. NEPPER 2002, 122, 113. tábla.
13. Hajdúszoboszló-Árkoshalom: M. NEPPER 2002, 58–121, 25–112. tábla.
14. Hajdúszoboszló-város belterülete: FÉK 1962, 39, 374. sz.
15. Hajdúszovát-Hegyeshatárhalom: FÉK 1962, 39, 376. sz.
16. Hortobágy-Bajnokhalom: ZOLTAI 1910, 32; GAZDAPUSZTAI 1965, 229.
17. Nádudvar-Mihályhalom: CSALLÁNY 1959, 308.
18. Nádudvar-Töröklaponyag: MESTERHÁZY 1968, 131–178.
19. Nagyhegyes-Elep-Mikelapos: CSALLÁNY 1959, 309, Abb. 16. 1–2.
20. Karcag-Tilalmas: FÉK 1962, 45, 528. sz.
21. Kunmadaras-Határhalom: FÉK 1962, 50, 603. sz.
22. Tiszacsege-Rákóczi út: KRALOVÁNSZKY 1965, 42.
23. Tiszafüred-Nagykenderfödek: ANCIENT HUNGARIANS 1996, 290, Plan 11.
24. Tiszafüred-Majoros: ANCIENT HUNGARIANS 1996, 290.
25. Debrecen-környéke: ANCIENT HUNGARIANS 1996, 218, 217, Fig. 2.
26. Debrecen-Szabolcs utca: SÓREGI 1936, 72.
27. Debrecen-Szepes: KRALOVÁNSZKY 1965, 37.
28. Debrecen-Vincellér utca: MESTERHÁZY 1975, 223, 91. j.
29. Hajdúdorog-Temetőhegy: ANCIENT HUNGARIANS 1996, 226–229.
30. Hajdúdorog-Vágotthegy: ANCIENT HUNGARIANS 1996, 226.
31. Hajdúdorog-Gyulás: ANCIENT HUNGARIANS 1996, 229–232.

hetjük meg (az archeogenetika itt nagyban segítheti a régészetet). E szempontból több mint meglepőnek bizonyultak az összehasonlító genetikai vizsgálatok, amelyek kimutatták azt a tényt, hogy a Szeged-Óthalom, V. homokbánya 236. sírjában eltemetett gyermek anyja a közel 140 km-re lévő harta-freifelti temetőben nyugszik (CSÓSZ–MENDE 2015, 374).

⁶¹ RÉVÉSZ 1996, 193–206, 123. kép.

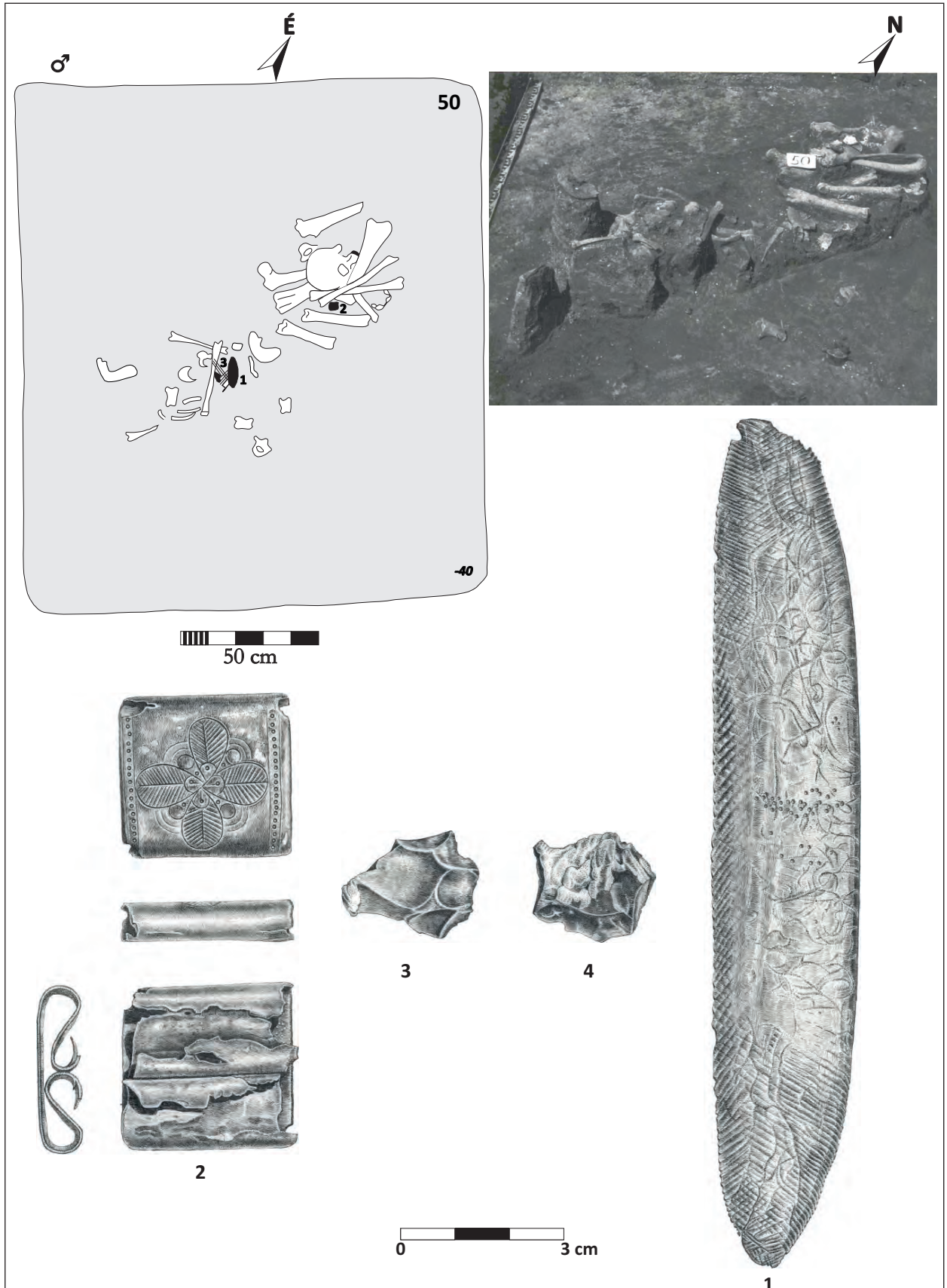
7. kép. Hortobágy-Árkus földrajzi helyzete a Kárpát-medencében és a temető mikrotopográfiai helyzete
 Fig. 7. The geographical situation of Hortobágy-Árkus in the Carpathian Basin and the micro-topographic position of the early medieval burial ground

8. kép. Hortobágy-Árkus temetőtérképe és a tanulmányban vizsgált 49. és 50. sír helyzete
 Fig. 8. The comprehensive map of the burial ground at Hortobágy-Árkus and the position of the graves 49 and 50

9. kép. 1–8: 49. sír
Fig. 9. 1–8: Grave 49

10. kép. 1–4: 50. sír
 Fig. 10. 1–4: Grave 50

11. kép. 1–7: 49. sír; 8: 50. sír
 Fig. 11. 1–7: Grave 49; 8: Grave 50

IRODALOM

FORRÁSOK

- MGH SS RER. GERM. HANNOVERIAE 1890: *Reginonis Abbatis Prumiensis Chronicon A. 889*. Monumenta Germaniae Historica Scriptores rerum Germanicarum. Rec.: Kurze, F. Hannoveriae 1890.
- AEKK 2010: *Antropológiai – etnológiai – kultúratudományi kislexikon*. Szerk.: Gergely A. – Papp R. – A. Szász A. – Hajdú G. – Varga A. Budapest 2010.
- ANCIENT HUNGARIANS 1996: *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*. Ed.: Fodor, I. Budapest 1996.
- ALLAN 1982: Allan, J. W.: *Nishapur. Metalwork of the Early Islamic Period*. New York 1982.
- BENDE 1998: Bende L.: A pitvarosi késő avar kori temető 51. sírja (Adatok a késő avar kori lószerszámok díszítéséhez.). *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 4 (1998) 195–230.
- BENDE 2017: Bende L.: *Temetkezési szokások a Körös–Tisza–Maros közén az avar kor második felében*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 8. Budapest 2017.
- BERTA ET AL. 2018: Berta N. – Harangi F. – E. Nagy K. – Türk A.: Újabb adatok a 10. századi textilletek kutatásához. Honfoglalás kori temető Derecske–Nagymező-dűlő lelőhelyről. *Magyar Régészet* 2018. ősz, 10–17.
- BES 2009: *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*. Ed.: Ritzer, G. Malden–Oxford–Victoria 2009.
- BODRI 2018: Bodri M.: Belső időrend vizsgálata Püspökladány-Eperjesvölgy 10–11. századi temetőjében. In: *Sötét idők túlélői. A kontinuitás fogalma, kutatásának módszerei az 5–11. századi Kárpát-medence régészetében. 2014-ben Debrecenben megrendezett konferencia kiadványa*. Tempora Obscura 4. Szerk.: Hága T. K. – Kolozsi B. Debrecen 2018, 291–303.
- BÓNA 1984: Bóna I.: A népvándorlás kor és a korai középkor története Magyarországon. In: *Magyarország története 1. Előzmények és magyar történet 1242-ig*. Szerk.: Bartha A. – Székely Gy. Budapest 1984, 265–374.
- BOLLÓK 2015: Bollók Á.: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében. Formátörténeti tanulmányok a magyar honfoglaláskori díszítőművészethez*. Budapest 2015.
- CSALLÁNY 1959: Csallány, D.: Ungarische Zierscheiben aus dem X. Jahrhundert. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 10 (1959) 281–325.
- CSIKY 2016: Csiky G.: A sztyepei nomádok hitvilága. In: *Szent Márton és Pannónia. Kereszténység a római világ határán. Időszaki kiállítás vezetője. Pannonhalma, Apátsági Múzeum, 2016. június 3. – szeptember 30; Szombathely, Iseum Savariense, 2016. június 3. – november 30*. Szerk.: Vida T. – Tóth E. – Takács I. Pannonhalma 2016, 152–160.
- CSÓSZ–MENDE 2015: Csósz A. – Mende B.: Archeogenetikai vizsgálatok Szeged-Kiskun dorozsma-Hosszúhát és Szeged-Öthalom lelőhelyek 10. századi népességén. In: Türk A. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 4. Budapest 2015, 371–376.
- DAIM 2001: Daim, F.: Byzantine Belts and Avar Birds. Diplomacy, Trade and Cultural Transfer in the Eight Century. In: *The Transformations of Frontiers. From Late Antiquity to the Carolingians*. Transformation of the Roman World 10. Eds.: Pohl, W. – Wood, I. – Reimitz, H. Leiden–Boston–Köln 2001, 143–188. https://doi.org/10.1163/9789004476394_010
- DAIM 2003: Daim, F.: Vom Umgang mit toten Awaren. Bestattungsgebräuche im historischen Kontext. In: *Erinnerungskultur im Bestattungsritual*. Archäologisch-historisches Forum. Hrsg.: Jarnut, J. – Wemhof, M. München 2003, 41–60.

- DIENES 1973: Dienes I.: Honfoglaláskori veretes tarsoly Budapest-Farkasrétről. *Folia Archaeologica* 24 (1973) 177–217.
- EFFROS 2003: Effros, B.: *Merovingian Mortuary Archaeology and the Making of the Early Middle Ages*. Berkeley–Los Angeles–London 2003. <https://doi.org/10.1525/9780520928183>
- EGGERS 1995: Eggers, M.: *Das „Grossmährische Reich“. Realität oder Fiktion?* Monographien zur Geschichte des Mittelalters 40. Stuttgart 1995.
- FÉK 1962: Fehér G. – Éry K. – Kralovánszky A.: *A Közép-Duna-medence magyar honfoglalás- és kora Árpád-kori sírleletei*. Régészeti Tanulmányok 2. Budapest 1962.
- GARAM 1995: Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 3. Budapest 1995.
- GAZDAPUSZTAI 1965: Gazdapusztai, Gy.: 5. Balmazújváros, Hortobágy-Árkus (Kom. Hajdú-Bihar) (VIII). *Archaeologiai Értesítő* 92 (1965) 229.
- GÁLL 2010: Gáll, E.: Burial Customs and the Question of 10th Century Population in the Transylvania. *Acta Archaeologica Carpathica* 45 (2010) 271–314.
- GÁLL 2013: Gáll E.: *Az Erdélyi-medence, a Partium és a Bánság 10–11. századi temetői*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 6. Szeged 2013.
- GELLNER 1983: Gellner, E.: *Nations and Nationalism*. Oxford 1983.
- HALSALL 2003: Halsall, G.: Burial Writes: Graves, Texts and Time in Early Merovingian Northern Gaul. In: *Erinnerungskultur im Bestattungsritual*. Archäologisch-historisches Forum. Hrsg.: Jarnut, J. – Wemhof, M. München 2003, 61–74.
- HAMPEL 1902: Hampel J.: A nemzeti múzeumi régiségjár gyarapodása 1902-ben. *Archaeologiai Értesítő* 22 (1902) 419–448.
- HAMPEL 1905: Hampel, J.: *Altertümer des frühen Mittelalters in Ungarn* 1–3. Braunschweig 1905.
- HORVÁTH 2019: Horváth C.: *Nógrád megye honfoglalás és kora Árpád-kori temetői és sírleletei*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 11. Szeged–Budapest 2019.
- KISS 1962: Kiss A.: Az avar kori lovastemetkezés szokásának vizsgálata. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 1962, 153–162.
- KOMAR 2018: Komar, O.: *A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei (История и археология древних мадьяр в эпоху миграции)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 11. Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 5. Ómultunk Tára 14. Eds.: Türk, A. – Budai, D. Budapest 2018.
- KOVÁCS 1983: Kovács L.: A Hajdúböszörmény-Erdős tanyai honfoglaló sírlelet (Adatok az avar- és a honfoglalás kori szaluk elterjedéséhez). *Hajdúsági Múzeum Évkönyve* 5 (1983) 19–53.
- KOVÁCS 1989: Kovács, L.: *Münzen aus der ungarischen Landnahmezeit*. Fontes Archaeologici Hungariae 19. Budapest 1989.
- KRALOVÁNSZKY 1965: Kralovánszky A.: Hajdú-Bihar megyei régészeti kutatások 1944–1961. *Déri Múzeum Évkönyve* 1962–1964 (1965) 31–45.
- MESTERHÁZY 1968: Mesterházy K.: Adatok a honfoglaláskori magyar köznépi család szerkezetéhez. A matrilineáris nagycsalád. *Déri Múzeum Évkönyve* 1966–1967 (1968) 131–178.
- MESTERHÁZY 1975: Mesterházy K.: Régészeti adatok Hajdú-Bihar megye területe IX–XIII. századi településtörténetéhez I. *Déri Múzeum Évkönyve* 1974 (1975) 95–174.
- MESTERHÁZY 2005: Mesterházy, K.: The Hortobágy in the Hungarian Conquest Period. In: *Environmental Archaeology in North-Eastern Hungary*. Varia Archaeologica Hungarica 19. Eds.: Juhász, I. – Gál, E. – Sümei, P. Budapest 2005, 387–393.

- MURPHY 1964: Murphy, R. F.: Social change and acculturation. *Transactions of the New York Academy of Sciences* 26 (1964) 845–854. <https://doi.org/10.1111/j.2164-0947.1964.tb01954.x>
- NEPARÁCZKI ET AL. 2019: Neparáczi, E – Maróti, Z. – Kalmár, T. – Maár, K. – Nagy, I. – Latinovics, D. – Pálfi, Gy. – Molnár, E. – Marcsik, A. – Balogh, Cs. – Gál, Sz. S. – Tomka, P. – Kovacsóczy, B. – Kovács, L. – Raskó, I. – Török, T.: Y-chromosome haplogroups from Hun, Avar and conquering Hungarian period nomadic people of the Carpathian Basin. *Scientific Reports* 9 (2019) article number: 16569. <https://www.nature.com/articles/s41598-019-53105-5> <http://doi.org/10.1038/s41598-019-53105-5>
- M. NEPPER 2002: M. Nepper I.: *Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei* 1–2. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 3. Budapest–Debrecen 2002.
- NEVIZÁNSZKY 1990: Nevizánszky, G.: Hrobové nálezy z 10. storočia v Blatnom. *Archeologické výskumy a nálezy na Slovensku* 1988, 119–120.
- PINKE ET AL. 2016: Pinke, Zs. – Ferenczi, L. – Gábris, Gy. – Nagy, B.: Settlement patterns as indicators of water level rising – Case study on the wetlands of the Great Hungarian Plain. *Quaternary International* 2016:1, 1–12. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2015.11.032>
- POHL 2003: Pohl, W.: A Non-Roman Empire in Central Europe: the Avars. In: *Regna and Gentes. The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Eds.: Goetz, H-W. – Jarnut, J. – Pohl, W. Leiden–Boston 2003, 571–595. https://doi.org/10.1163/9789047404255_020
- POHL 2018: Pohl, W.: *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*. Ithaca–London 2018.
- RÉVÉSZ 1996: Révész L.: *A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza vidék X. századi történetéhez*. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc 1996.
- SŐREGI 1936: Sőregi J.: Jelentés a Déri Múzeum 1936. évi működéséről és állapotáról. *Déri Múzeum Évkönyve* 32 (1936) 1–89.
- SZALONTAI 1992: Szalontai Cs.: Megjegyzések az Alföld IX. századi történetéhez II. (Szarvas-Kákapusztai késő avar temetője). *A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve* 30–32 (1992) 303–342.
- SZENTHE ET AL. manuscript: Szenthe G. – Gáll E. – H. Tóth E. – Horváth A.: *Hortobágy-Árkus kora középkori temetője. Egy elit csoport hagyatéka a 8–9/10. századi Észak-Tiszántúlról*. Kézirat.
- SZENTPÉTERI 2006: Szentpéteri J.: Amiről a térképek mesélnek... Adalékok az avar korszak keltezési problémaköréhez. *Arrabona* 44:1 (2006) 455–496.
- TOČIK 1968: Točík, A.: *Altmagyarische Gräberfelder in der Südwestslowakei*. Archeologica Slovaca Catalogi 3. Bratislava 1968.
- TÜRK 2011: Türk A.: *A korai magyar történelem és a szaltovói régészeti kultúrkör*. PhD disszertáció. Szeged 2011.
- TÜRK–LÖRINCZY–MARCSIK 2015: Türk A. – Lőrinczy G. – Marcsik A.: *Régészeti és természettudományi adatok a Maros-torkolat nyugati oldalának 10. századi történetéhez*. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 4. MTA BTK Magyar Östörténeti Témacsoport Kiadványok 4. Budapest 2015.
- VORONINA 2007: Воронина, Р. Ф.: *Лядинские древности. Из истории мордвы-мокси конец IX–начало XI века*. Москва 2007.
- ZOLTAI 1910: Zoltai L.: Ásatások a Hortobágyon (Ős-, honfoglalás- és Árpád-kori leletek). In: *Jelentések Múzeumunk 1909. évi ásatásairól. Jelentés Debreczen sz. kir. város múzeuma 1909. évi állapotáról*. Debrecen 1910, 32–46.

THE GRAVES 49 AND 50 FROM HORTOBÁGY-ÁRKUS CEMETERY.
THE PROBLEM OF THE „STRUCTURAL INTEGRATION”
AND THE HUNGARIAN CONQUEST

ERWIN GÁLL – GERGELY SZENTHE

The aim of this study is to discuss the theoretical aspects of the problem of discontinuity and continuity between two major periods, the Late Avar Period and the Hungarian Conquest Period in the light of the unpublished Graves 49 and 50 from Hortobágy-Árkus. For this purpose, we provide a sociological model which contributes to the understanding of the emergence of the new power structure. The graves are part of a multiperiod site (burial ground), which connects the Late Avar Period and the Conquest Period and it is a unique example of its kind in the Carpathian Basin. The archaeological observations concerning parallel finds support the dating of the two graves at the end of the 9th century and the beginning of the 10th century and probably represent the formative phase of the Hungarian power structure in the Carpathian Basin. The orientation, the characteristics of the grave-pits, and their topographical positions indicate that the two graves belonged to the Late Avar burial site, on the other hand, however, certain material finds reflect a different cultural context associated with Hungarian Conquest Period assemblages. On the base of the material culture and the burial practices we suppose, that through interpersonal relationships, the individuals in that graves could had became part of socio-political structures emerging in the Late Avar Period, and this allowed them to exchange and access material goods. It is important to underline, that their small population groups based on blood ties (clans) could preserve their customs, and instead of the often interchangeably used „acculturation”, the material evidence may rather be read as a sign of „structural integration” – as this particular case suggests. „Structural integration” is also an „overlap” phenomenon, during which the structural hierarchies of the conquering entity integrates that of the conquered community (or of its individual members) in a vertical way (from top to bottom). Primarily, this does not effect the self-image or internal structure of the group, but changes only the external status, by changing its relation to the dominant group. We believe that this model can be useful for interpreting the case of Graves 49 and 50 at Hortobágy. It seems that only certain elements of the burial representation – primarily those with a strong symbolic meaning, indicating the social status of the individuals, positioning the buried individuals within their social network – have changed (namely, the horse burial, the grave accessories, and placing them in the grave), while other elements which did not play any role from this point of view remained unchanged (the orientation and the features of the grave pit).

A POSZTSZÁSZÁNIDA ÖTVEN ÁRNYALATA

SÁRKÖZY MIKLÓS*

Kulcsszavak: posztszászánida, II. Husraw, kalifátus, Tabaristán, Daylamán, Abbászidák, Közép-Ázsia

Absztrakt: Jelen tanulmány a posztszászánida terminus vizsgálatát és kontextusának tisztázását tűzte ki célul. A mintegy száz éve német régészeti tanulmányokban feltűnt kifejezés mára széleskörűen elterjedt az iranisztikai szakirodalomban. A kifejezésnek azonban fontos ismerni az árnyalatait is. A posztszászánida kifejezést jól lehet használni a 628 utáni évtizedekre, a 750 előtti szászánida területekre valamint Észak-Írán (Tabaristán, Daylamán, Gīlān) szászánida utódállamaira, de nem használható Közép-Ázsiára. Emellett a posztszászánida kifejezés nem zárja ki a kora iszlám jelző használatát sem, éppenséggel pontosítja a kalifátus iráni területeinek ismeretét.

A korai magyarság és Irán kapcsolatának egyik fontos, de egyben több vitát kiváltó területe az ún. posztszászánida terminus használatához kötődik. Jelen szerény írás ezt a kérdéskört próbálja meg tisztázni. Mit jelent és milyen kontextusban jelenik meg a posztszászánida kifejezés és mik a problémák ezzel a kapcsolatban?¹

Nem vagyok régész és nem vagyok művészettörténész sem. Nem vagyok a honfoglalás kori magyarság régészeti kérdéseinek szakértője sem. Hozzászólásom e cikkben csupán arra szorítkozik, hogy megpróbálja megvilágítani a posztszászánida² terminust, annak jelentésárnyalatait. Amint néhány helyen olvasni lehet a mai magyar szakirodalomban, a posztszászánida terminus nehézkes, használata problematikusnak tűnik.³

* Károli Gáspár Református Egyetem, Bölcsész- és Társadalomtudományi Kar, Történettudományi Intézet, Ókortörténeti és Történeti Segédtudományi Tanszék, 1088 Budapest, Reviczky u. 6. sarkozy.miklos@kre.hu

¹ A szerző jelen tanulmánya a Magyar Művészeti Akadémia Művészeti Ösztöndíj Programjának támogatásával született meg.

² Az átírásban kettős elvet követek. A magyarban már meghonosodott nevek, személynek és dinasztianevek esetében a magyar átírást választom a közérthetőség miatt. Más iráni és arab nevek, titulusok, földrajzi nevek esetében a klasszikus arab/ klasszikus perzsa átírás szabályait alkalmazom.

³ A posztszászánida/post-szászánida terminussal kapcsolatos kérdésekhez főleg Mesterházy Károly, Bálint Csanád, Bollók Ádám, Fodor István és Türk Attila szolt hozzá magyar részről. Bálint és Bollók általában inkább szkeptikusak a terminus használatát illetően, és – amennyire látható jelen sorok írója számára – a magyar szakirodalom terén főleg Mesterházy Károly műveire, a nagyszentmiklósi kincsel kapcsolatos vélt vagy valós szászánida/posztszászánida hatásokra reflektálnak, vö. MESTERHÁZY 2006, 218–232; MESTERHÁZY 2014, 107–109. Mesterházy több írásában is iráni/szászánida/posztszászánida hatásokat sejtett a honfoglalás előtti és kori magyarság leletanyagában és hiedelemvilágában. A szubbotci magyar temetőből előkerült övveret ábrázolásai kapcsán így fogalmazott: „Az aggastyán csakis az Atyaisten lehet, de mind megjelenítése, mind annak módja, mind attribútumai merőben szokatlanok, mondhatnám ismeretlenek a keresztény világban. Pontos párhuzamai viszont ismertek Szogdiából és a szaszánida vagy posztszaszanida Iránból. A mervi vázán, amelyet osszáriumnak határoztak meg, az egyik jelenetben a zoroasztrianus pap ül teljesen azonos tartásban.” (MESTERHÁZY 1995, 200). A témához ld. még: KRYLASZOVA–BELAVIN–TÜRK 2014, 463; SOÓS–LANGÓ 2017, 103.

Hasonló véleményen van Fodor István is, aki így fogalmaz: a honfoglaló magyarság „művészetének kialakulásában a legfontosabb szerepet az iráni szaszánida és posztszaszanida művészet játszotta. Ezt a felismerést nem csupán a magyar szakemberek hangoztatták és nem csupán a magyar művészettel kapcsolatban. A mai napig általános vélemény, hogy a korai magyar, az alán, az észak-kaukázusi, a régi orosz, az eurázsiai steppei művészetre rendkívül nagy hatást gyakorolt a Szaszánidák korában virágzott iráni művészet, amely meghatározott művészeti szabályok szerint készült a korabeli perzsiai elit felfogását tükröző modorban és stílusban. Többnyire ezzel is magyarazzák a felsorolt népek művészetében mutatkozó közös vonásokat és hasonlóságokat. Úgy vélem, ma is megállapíthatjuk, hogy ezt a felfogást – ha legfőbb ismérveket tartjuk szem előtt – ma sem cáfolhatjuk.” (FODOR 2008, 151–152).

Fodort kommentálja és egészíti ki egy nemrég megjelent orosz–magyar többszerzős tanulmány is a posztszászánida terminus fogalmát és ismérveit alkalmazva: „Az emberábrázolásoknál maradványunk szerint a törökülésben ábrázolt alakok

Jelen írásommal a posztszászánida kor fogalmának vizsgálatával e vitára szeretnék reflektálni, és talán segíteni is e kifejezés jobb megértését.

Elsőre a posztszászánida kifejezés tartalmi értelmezése egyszerűnek tűnik. A terminus egyszer-

re utal az utolsó jelentős iszlám előtti nyugat-iráni dinasztia, a Szászánidák korára (hagyományosan Kr. u. 224–651) és az azt közvetlenül követő időszakra. Ám mint látni fogjuk, a helyzet nem ilyen egyszerű.

A POSZTSZÁSZÁNIDA TERMINUS TÖRTÉNETE, ASPEKTUSAI A NEMZETKÖZI SZAKIRODALOMBAN

A posztszászánida kérdéskör nagyjából százöt évvel foglalkoztatja a kutatást és két forrásból indult el: az orosz és a német tudományból. Fontos kezdőpont 1909, amikor Jakov Szmirnov publikálta *Восточное серебро* (Keleti ezüst) című könyvét. Ez a munka leginkább az Urál hegység környékéről előkerült, az Ermitázsban őrzött ezüstkincseket vizsgálja. A tárgyak túlnyomó része iráni és a Kr. u. 5–9. századra datálható. Az alapkérdések ekkor fogalmazódtak meg: hol

készültek, hogy és mikor kerültek ezek a tárgyak az Urál vidékére?⁴

Maga a posztszászánida terminus komolyabban közel száz éve tűnt fel a német tudományos szakirodalomban. A szászánida fémművesség kérdéseit tárgyaló német tudósok műveiben jelent meg az I. világháború után a szászánida fémművesség kronológiai kérdéseinek vizsgálatakor. Kutatásaim alapján úgy látszik, hogy a posztszászánida terminus talán legkorábbi német előfordulása 1922-re datálható Friedrich

szintén a (poszt) szasszanida edényekről kerülhettek át, melyekhez a homlokát övező, kétszárú, enyhén lebegő kendő/fej pánt ábrázolása kapcsolódik még, mint igen speciális mintaelem.” (KRYLASZOVA–BELAVIN–TÜRK 2014, 463).

Bálint és Bollók a posztszászánida terminussal, valamint Mesterházy és Fodor nézeteivel kapcsolatban tett tudományos kritikáiból néhány részletet emelnék ki itt: *„Igen érdekes, hogy miközben K. Benda figyelmét nem kerültek el az ábrázolással kapcsolatba hozható bizonyos késő antik/kopt előzmények, ő mégis mindenáron egy késő vagy posztszászánida közvetítő láncszem feltételezésével próbálta a problémát megoldani. Ennek egyszerűen nincsen realitása, s nemcsak azért, mert az a fennemlített, megoldásra váró előfeltételeket vonná maga után, hanem mert már magának e közvetítőnek a létezése is több mint bizonytalan.*” (BÁLINT 2004, 329).

„Az sem véletlen ugyanakkor, hogy az utóbbi években Bulgáriában is akadtak, akik a „post-sāsānida” terminus nyilvánvaló nehézségeivel részben szembenézve, illetve a 8–10. századi közép-ázsiai emlékek, illetve a 9–10. századi bulgáriai anyagi kultúra mindennapi térbeli elemeit elválasztó térbeli és kulturális távolság láttán más magyarázatot igyekeztek találni a keleti párhuzamokkal (is) rendelkező „palmattás stílus” bulgáriai megjelenésére.” (BOLLÓK 2015, 403).

„Az mindenesetre a fennmaradt emlékek alapján jól látható, hogy a késő sāsānida-korban lezajló átalakulások nyomán kialakult díszítőrepertoár a sāsānida kor után sem szűnt meg, hanem a sāsānida hagyományokat sok téren – így a fémművesség terén is – követő korai iszlám fémművességben folytatódott. Ezt jelzik az igencsak félrevezető terminussal post-sāsānidának nevezett korszakra, azaz a 7. század második felére és a 8–9. századra keltezett sēnmurw-ábrázolással díszített fémedények.” (BOLLÓK 2015, 449).

Bálint Csanád és Bollók Ádám a posztszászánida helyett a „kora iszlám” terminus használatát javasolják a szakirodalomban követve egy bizonyos nemzetközi szakirodalmi tendenciát. Másfelől a szászánida művészet komplexitását és az azt ért külső, nem iráni hatások fontosságát emelik ki. A posztszászánida terminust kritizálók vélhetően vitatják a kifejezést, mint egy önálló kor és stílus jelzőjét és úgy gondolják, hogy a posztszászánidának jellemzett régészeti leletek, tárgyak valójában a kora iszlám kori régészet, fémművesség kategóriájába illeszkednek, ezért szükségtelen és nehézkes a posztszászánida jelző alkalmazása. Igaz, azt is hozzá kell tennünk, hogy a posztszászánida terminus kritikája nem lett igazán részletesen és világosan kifejtve még a magyar szakirodalomban, csak néhány megjegyzésből lehet következtetni a felvetett kritika okaira.

Bollók Ádám kötetében a posztszászánida terminussal szembeni szkepszise mellett az iráni sēnmurw-ábrázolásokról szóló tanulmánya kiváló és sokoldalú írás, mely részben Marsak és Compareti írásaiból indul ki. Compareti egyébként a manapság átértékelt sēnmurw-ábrázolásokról 2015. februárjában tartott nagyszerű előadást a Károli Gáspár Református Egyetemen. Azt ugyanakkor meg kell jegyezni, hogy a sēnmurw-ábrázolások átértékelése és az ezzel kapcsolatos új eredmények még nem jelentik a korábban sēnmurwnak tekintett pávafarkas-lényeknek a szászánida-iráni világtól való függetlenedését, vö. BOLLÓK 2015, 435–473.

A magyar nyelvű szakirodalomban még egy helyen lehet találkozni egy megjegyzéssel, mely talán a posztszászánida korra és fémművességre vonatkozhat. Ez a szerény megjegyzés azonban, Bálintnak és Bollóknak a posztszászánida terminussal kapcsolatos tudományos kritikájával szemben, kevésbé tűnik tudományosan kimunkáltnak és aggasztó, hogy a szerző további magyarázatot és lábjegyzetet sem fűz állításához. *„Voltak alacsonyabb szinten folytatódó hagyományok, mint a távoli hegyvidékeken meghúzódó fejedelmek udvari ötvössége, amely a szászánida ragyogást idézte volna vissza, ha ehhez meg lett volna a szükséges anyagi és szellemi háttere.*” (SZÁNTÓ 2007, 297).

⁴ SMIRNOV 1909.

Sarre (1865–1945) német régésznél, aki több alkalommal is használja a *nachsasanidisch* kifejezést Die Kunst des alten Persien című könyvében.⁵ Feltételezhető, hogy a kifejezés megalkotásakor talán a nyugati szakirodalomban szintén ismert *nachrömisch/post-Roman* kifejezés lebegett az azt először leíró (véltetően német) szakemberek szeme előtt.

Sarre és két híres tanítványa, Ernst Herzfeld (1879–1948) és Kurt Erdmann (1901–1964) szintén használja a kifejezést az 1930-as, 1940-es években megjelent publikációiban.⁶ Mindez azt valószínűsíti, hogy Sarre, Erdmann és Herzfeld vezethették be a posztszászánida fogalmát a nemzetközi tudományos szakirodalomban. Itt különösen Erdmann érdemeit kell kiemelni, aki több jelentős írást szentelt a posztszászánida fogalomnak és a német tudós tevékenysége e téren jelentős mértékben kihatott a későbbi évtizedekre. Erdmann egységesen *nachsasanidischnek* nevezi a 7–8. századi, szászánida stílusú ezüstitárgyakat.

Igaz, azt is hozzá kell tenni, hogy a terminus már igen korán viszonylag komoly kritikát kapott, 1939-ben a francia Jean Sauvaget orientalista (1901–1950) csipetnyi németellenes gúnnyal fűszerezett kritikával illette a berlini iskola posztszászánida teóriáját a Journal Asiatique-ben megjelent írásában, kijelentve, hogy amikor Erdmann és kollégái a posztszászánida korszakról és művészetről írnak, valójában a kora iszlám korról beszélnek.⁷

Sauvaget kritikája lényegében ma is továbbél azon szerzők között, akik eltekintenek a poszt-

szászánida kifejezés tudományos használatától, és helyette a kora iszlám kifejezést használják. Az érvelés nyilván érthető, hiszen *de jure* a 7. század nagyjából közepétől a Kalifátus uralma alá kerültek a volt szászánida területek, és posztszászánida nevű államról nem beszélhetünk. Ezzel együtt azonban a posztszászánida terminus is meggyökerezett a szakirodalomban és használatának érvei számosak. Ezeket tekintjük át az alábbiakban.

A Sarre és Herzfeld utáni generációban elsősorban Geo Widengren (1907–1996),⁸ Richard Nelson Frye (1920–2014),⁹ Oleg Grabar (1929–2011),¹⁰ és Prudence Harper¹¹ használják a posztszászánida kifejezést több munkájukban a korabeli iráni ezüstművesség történetét kutatva. A szovjet-országi régészeti szakirodalomban is megjelent a posztszászánida terminus, elsősorban Kamilla Trever (1892–1974), Vlagyimir Lukonyin,¹² Borisz Marsak (1933–2006)¹³ és mások nevét kell kiemelni.

A fenti listából elsősorban Grabart és Harpert érdemes kiemelni, mivel ők tettek kísérletet a posztszászánida terminus mint történeti és művészettörténeti korszak fogalmának definiálására. A két tudós megközelítése azonban sok ponton eltér egymástól. Grabar egy tágabb értelmezést fogadott el, mely minden olyan 7–10. századi vagy még annál is későbbi tárgyat kapcsolatba hoz a posztszászánida fogalmával,¹⁴ amely a volt szászánida területekről, esetleg azon kívülről származik, és kisebb vagy nagyobb eltéréseket mutat a szászánida stílustól, ezért Gra-

⁵ *Nachsasanidische Silberschüssel*, vö. SARRE 1922, 108–109.

⁶ Herzfeldet érdemes külön kiemelni, mert ő volt az első a posztszászánida terminust történeti és nem kizárólagosan művészettörténeti értelemben használó tudós. HERZFELD 1933, 140–156. Erdmann írásaiban tovább vitte Sarre örökségét, és nagyon jelentős befolyást gyakorolt a második világháború utáni (nem csak német) kutatásra e téren. ERDMANN 1943, 239–283; ERDMANN 1936, 193–232.

⁷ SAUVAGET 1940, 1–59.

⁸ WIDENGREN 1979a, 675–695; WIDENGREN 1979b, 677. 7. j. „*this meritorious work has not succeeded in establishing a historical connection between Sasanian and post-Sasanian times and must be supplemented in this regard*”. Widengren megjegyzése Sadighi egyik a kora iszlám korról szóló monográfiájára utal (SADIGHI 1938).

⁹ FRYE 1973, 2–11.

¹⁰ GRABAR 1967, 19–84. Grabar előszava nagyon fontos, mivel talán ez volt a szászánida és a posztszászánida féművesség kronológiai és stílusbeli különbségeinek eddigi legrészletesebb értelmezési kísérlete. Ezzel kapcsolatban meg kell említeni Göbl tanulmányát is: GÖBL 1969, 25–34.

¹¹ Harper több alkalommal is kitért és foglalkozott a posztszászánida kérdéssel, leginkább: HARPER 1983, 113–129; HARPER–MEYERS 1981, 110, 117, 137, 139–141.

¹² TREVER–LUKONIN 1987; LUKONIN–IWANOW 1996.

¹³ MARSCHAK 1986; MARSHAK–KRIKIS 1969, 55–80.

¹⁴ GRABAR 1967. Grabar posztszászánida szimpatizáns nézeteit leginkább Grube kritizálta – méltató megjegyzések mellett –, vö. GRUBE 1975, 289–291. Emellett a lelkes posztszászánida rajongó Gray is ki kell említeni, aki a lehető legszélesebb körben értelmezi térben és időben egészen a 11. századig terjesztve ki az időszakot. Gray Grabar nézeteinek támogatója a posztszászánida fogalom használatával kapcsolatban (GRAY 1991, 59–64).

bar felfogása érezhetően inkább Erdmann nézeteit tükrözi. Grabar elemzésében pontosan igyekezett meghatározni a posztszászánida ezüstitárgyak stilisztikai jegyeit, melyben a világias témák dominanciáját emeli ki (vadászjelenetek, női alakok, növényi motívumok, lakomák). Grabar felfogásában a szászanida Irán sok hatást magába olvasztó rendszer, közvetítő kultúra, melynek hatása határain kívül messze kigugárzik. Grabar szemében a posztszászánida tálak, főleg pedig a vadászati témák erős dominanciája az iszlám kor elején megjelenő új iráni eliteknek a szászanida kort heroizáló műltszemléletét volt hivatott megjeleníteni, ahol ezek az iszlámkori dinasztiák dicső hőskorként tekintettek a Szászanidákra és ez mutatkozott meg a posztszászánida ezüstitálak divatjában is. Grabar a posztszászánida tálak nagyszámú variációit nemcsak az időbeli távolság növekedésével magyarázza, hanem a szászanida területeken kívüli műhelyek hatásának tartja, ahol szászanida kort imitáló tárgyakat készítettek nagy számban és ahol helyi hagyományok éltek együtt az átvett szászanida művészeti elemekkel. Grabar egy másik fontos érve a posztszászánida jelző használatával kapcsolatban, hogy az így jellemzett arany- és ezüstitálak világosan, jól elkülöníthető leletsoportot alkotnak a 7–8. században és egyben jelentős részüket Grabar észak-irániának tartja, félreérthetetlenül utalva Tabaristán, Daylam és Gilán jelentőségére.¹⁵ Grabarral kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy talán utolsó írásai egyikében, nagyjából megtartva korábbi nézeteit, bevezeti a „*para-Sasanian*” fogalmát a 7–8. századi iráni művészetre. Azt azonban nem tisztázza, hogy vajon mi a különbség a „*post-Sasanian*” és a „*para-Sasanian*” között.¹⁶

Harper posztszászánida analízisében ezzel szemben sokkal óvatosabb, szigorúbban kezeli a korszakhatárokat, elemzésében figyelembe veszi az Erdmann óta eltelt évtizedek eredményeit és egyes tárgyak újradatálását is. Harper csak a 7–8. század-

ról beszél posztszászánidaként és az iszlámkori fémművességbe való fokozatos átfejlődésről ír, egyben a posztszászánida kort a szászanida művészet utolsó fázisának tekinti.¹⁷ A posztszászánida terminus jelentésének értelmezését a vizsgált tárgyak kronológiai problémái, nehezen datálhatóságuk követelte meg. Harper Marsak adatai alapján részben korrigálja Erdmann nézeteit, egyes, korábban posztszászánidának nevezett ezüstitárgyak kronológiáját, de hangsúlyozza, hogy még így is jelentős az olyan tárgyak száma, melyek jó eséllyel posztszászánidának nevezhetők. Harper utal például a Pür-i Wahman-i szászanida ezüstitálra, ahol eltűnik a lovasról a szászanida korona és megjelenik a kengyel, biztos jeleként a szászanida kor utáni keltezésnek.¹⁸

A másik, Smirnov óta jól ismert és korábban említett probléma, hogy a szászanida vagy poszt-szászanida ezüstitálak nem csekély része nem a szászanida vagy volt-szászanida területekről származik, hanem Permből, az Urál hegység vidékéről. Harper kísérlete, hogy a szászanida vagy posztszászánida ezüstitálak királyi ajándékként terjedtek el széles körben, viszont talán kevésbé meggyőző állítás.¹⁹ Fodor István javaslata, mely a prémkereskedelemért cserébe kapott posztszászánida ezüstitákról, kereskedelmi célú tömegtermelésről ír, valamint 4–7. századi népmozgások miatt eleve szorosabb kapcsolatokat feltételez a steppe, az Urál-hegység és a mai Észak-Írán, Dél-Kaukázus között, már sokkal valószínűbb, de itt is sokkal több adatra van szükség.²⁰

Mégis, a szászanida ezüstitálak datálása és műhelyei körüli vita dacára a posztszászánida jelző meglehetősen széles használatnak örvendett a 20. század második felében, és véglegesen kilépett a szászanida és a kora iszlám korról foglalkozó régészek és művészettörténészek világából. A posztszászánida terminust a hatvanas-hetvenes évektől fogva egyebek mellett Frye, Widengren és a magyar Harmatta János (1917–2004)²¹ is rendszeresen használták.

¹⁵ GRABAR 1975, 357–358.

¹⁶ GRABAR 2012, 33–34.

¹⁷ Prudence O. Harper nem csupán a posztszászánida kori fémművesség datálásában játszott fontos szerepet, hanem a szászanida kori fémművesség pontosabb meghatározásában, tárgyainak elterjedési problémáiban, erre Bálint Csanád is részletesen utalt, vö. BÁLINT 2004, 33.

¹⁸ HARPER-MEYERS 1981, 139–140.

¹⁹ HARPER-MEYERS 1981, 8.

²⁰ FODOR 2008, 150–153. vö. 1–2. j.

²¹ HARMATTA 1973, 245–266.

Ugyanígy, a teljes francia iranisztikai iskola magáévá tette ezt a kifejezést, ahol a posztszászánida kor kutatása komoly tudományos projektté nőtte ki magát az elmúlt negyven évben, gondoljunk itt Philippe Gignoux²² és Rika Gyselen²³ műveire. Ennek a csúcsa a 2010-ben megjelent Gyselen szerkesztette *Res Orientales*-szám, amely a posztszászánida Irán újonnan előkerült forrásainak szentelt tematikus ötetet.²⁴ Gyselen és Gignoux azóta is több írásában használta-használja a kifejezést, leginkább a nagyjából tíz éve előkerült tabaristāni posztszászánida középperzsa levéltárnak szentelt tanulmányaikban.

A posztszászánida jelző használata tehát ma már nemcsak a művészettörténeti, régészeti szakirodalomban jellemző, mint például a brit művészettörténész Robert Hillenbrandnél, hanem a középperzsa filológiában is (Gyselen, Gignoux és Maria Macuch²⁵) és az ezzel kapcsolatos nyelvészeti irodalomban is (Philippe Huyse²⁶ és Ludwig Paul²⁷ tanulmányai). A posztszászánida jelző megjelenik Shaul Shaked,²⁸ Francois de Blois,²⁹ Jacob Neusner (1932–2016) és Jason Mokhtarian³⁰ munkásságában is a középperzsa apokaliptikus irodalom és a korabeli iráni zsidóságról szóló irodalomról. A szászánida kor két korunkban talán legaktívabb történésze, Touraj Daryae³¹ és Khodadad Rezakhani³² műveiben szintén használja a posztszászánida kifejezést részben vallástörténeti, filológiai részben azonban történeti periódusként.

A bécsi numizmatikai iskolához kötődő Dariush Akbarzadeh³³ egyenesen posztszászánida forrásokról (*post-Sasanian sources*) ír több alkalommal.

Vannak olyan kutatók is, akik posztszászánida „felfogásban” írnak, felfogásukban teret adnak a szászánida Irán és az azt követő másfél-kétszáz év közel-keleti történelme összekapcsolásának, de mégsem használják a posztszászánida jelzőt. Ilyen Parvaneh Pourshariati is, aki a későszászánida iráni arisztokráciáról írt monográfiáját nem 651-ben zárja le, hanem a 760-as években, Tabaristān abbászida meghódításával.³⁴

Emellett azt is meg kell említeni, hogy vannak olyan kutatók is, akik a posztszászánida jelzőt egyáltalán nem használják. Ilyen szerző például Patricia Crone (1945–2015)³⁵ vagy Alison Vacca³⁶ vagy Sheila Blair.³⁷ Crone nagyhatású műve, a *Nativist Prophets of Early Islamic Iran* a 8–9. századi Irán heterodox vallási mozgalmairól szól, ő mégis a kora iszlám jelzőt tartja helyénvalónak a posztszászánida helyett. Vacca a kora iszlám kori Kaukázusról szóló nemrég megjelent monográfiájában szintén az „*early Islamic*” jelzőt alkalmazza a 7–9. századi kaukázusi államok, volt szászánida tartományok történetében. Olykor találkozhatunk hibrid megoldásokkal is egy tanulmányon belül (*Post-Sasanian/Early Islamic*).³⁸ A feladat ezek után a tér és az idő pontos meghatározása, mit is jelenthet a posztszászánida kifejezés történeti értelemben.

²² GIGNOUX különösen sokat foglalkozik a posztszászánida fogalommal (GIGNOUX 2004, 37–48 [különösen 43–46]; GIGNOUX 2012, 29–96; GIGNOUX 2014, 30–71).

²³ GYSELEN 2006; GYSELEN 2009, 143–172.

²⁴ GYSELEN 2010.

²⁵ MACUCH 2017, 257–272; HILLENBRAND 2009, 92–95, 99, 101.

²⁶ HUYSE 2005, 51–68.

²⁷ PAUL 2005, 141–152.

²⁸ SHAKED 1993, 165–172.

²⁹ DE BLOIS 1990, 209–218.

³⁰ NEUSNER 1969, 279, 403; MOKHTARIAN 2015, 34.

³¹ DARYAE 2018, 103–121.

³² REZAKHANI 2015, 55–70.

³³ AKBARZADEH 2016, 573–575.

³⁴ Pourshariati mindössze egy alkalommal használja a *post-Sasanian* kifejezést könyvében, ott is Widengrent idézi, aki a szászánida és a posztszászánida korok közös, egyidejű történeti-vallástörténeti vizsgálatát az iranisztika fontos feladatának nevezte 1979-ben, vö. POURSHARIATI 2008, 424.

³⁵ CRONE 2014.

³⁶ VACCA 2017.

³⁷ BLAIR 1992.

³⁸ EGER 2014, 223; GHASEMI ET AL. 2020, 11–22. Ilyen hibridmegoldásra egyébként a magyar szakirodalomban is van példa: „Különös figyelmet érdemel a felfüggesztő csat megléte: néhány szarmata kori után ilyenekkel csak egy posztszászánida, illetve korai iszlám tájkánál, valamint egy korai gepida kincs tájkái esetében találkozunk. Mindennek értékeléséhez további leletekre van szükség.” (BÁLINT 2004, 534).

A POSZTSZÁSZÁNIDA KOR ALPERIÓDUSAI

Az első kérdés posztszászánida kor időbeli meghatározásának a problémája, mettől meddig terjedt ez a periódus? A modern szakirodalom a közel négy-száz évig, Kr. u. 224-től a 7. századig uralkodó Szászánidák végső bukását és a kalifátus szászánida területek feletti hatalomátvételét általában az utolsó szászánida király, III. Yazdgird (632–651) 651-es meggyilkolásához köti. Ez az esemény jelölné ki a posztszászánida kor kezdetét. Mindez azonban korántsem egyértelmű, ha közelebbről nézzük az eseményeket.

A szászánida állam kutatói között mára konszenzusnak számít, hogy ez az állam katonailag és politikailag Kr. u. 628-ig volt számottevő entitás. Amikor 628 februárjában Hérakleios (610–641) keletrómai császár hadserege ott állt Ktésziphón, a mezopotámiai szászánida főváros környékén és II. Husrav (591–628) szászánida uralkodót meggyilkolták udvaroncái, abban a pillanatban már meg is indult a szászánida állam széthullása. Az közhelynek számít, hogy az olykor látványos szászánida sikereket is hozó huszonhat éves keletrómai-szászánida háború (602–628) teljesen tönkretette a két közel-keleti birodalmat, az viszont kevésbé ismert a magyar szakirodalomban, hogy a szászánida állam szétesése nem az arab hódításnak köszönhető, hanem a 628-as traumának. Ma már nyugodtan kijelenthető, hogy az egységes szászánida állam megszűnt II. Husrav 628-as halálával. Amikor az arab hódítás hullámai elérték a szászánida területeket, akkor tartományi szinten kiskirályok sora uralkodott és a szászánida központi hatalom gyakorlatilag nem vagy csak alig létezett (főleg Mezopotámia és Irán déli része, a dinasztia magterületei tekinthetők lojálisnak a dinasztíához).³⁹ III. Yazdgirdot, az „utolsó” szászánida uralkodót, egy nyolcéves gyermekkirályt Rustam wuzurg framadār és Fīrūzān párthus és szászánida frakciói⁴⁰ kompromisszumként ültették trónra 632-ben, uralmát numizmatikai

adatok alapján csak a hanyatló szászánida állam dél-mezopotámiai, hūzistāni és Fārs tartománybeli területein fogadták el.⁴¹ III. Yazdgird előtt a szászánida dinasztia jelentős részét lemészárolták, és komolyan megingott a dinasztia legitimitációja is, a különböző tartományi trónkövetelők, ellenkirályok jelentős része nem is volt a szászánida királyi család tagja (vö. Šahrwarāz, Hūrzd Husrav).⁴²

Mindez azt jelenti, hogy a szászánida állam végét meg lehet nyugodtan húzni 628-ban, és egyáltalán nem túlzás, ha azt mondjuk, hogy a posztszászánida kor 628-ban kezdődik. A 628-as dátum második következménye, hogy a szászánida állam maradványainak és a felemelkedő muszlim államnak jelentősen meghosszabbodik a szimbiózisa. 628-tól fogva egészen a 660-as évekig, több évtizeden át terjed az a periódus, amelyben egy darabjaira hullott birodalom tartományai háborúznak a felemelkedő új hatalom erőivel. A posztszászánida terminus itt tehát nem is feltétlenül az arab hódítást jelöli, hanem a szászánida államtól önállósodó tartományokat. Ehhez azt is érdemes hozzátenni, hogy Pourshariati ismert monográfiája alapján ma már némileg korábbra tehetjük a Szászánidák elleni arab katonai hadműveletek kezdetét is. A hagyományos felfogás szerint az első komolyabb szászánida-ellenes arab támadások a Mohamed próféta halálát (632 júniusa) követő időszakban történtek. Pourshariati adatai viszont azt sugallják, hogy a szászánida Mezopotámia elleni arab hadműveletek vélhetően egybeestek II. Husrav halálával 628-ban, vagyis még jóval Mohamed próféta halála előtt.⁴³ A volt szászánida területek arab hódítása 628-tól nagyjából 661-ig tartott. A 661-es dátum azt a pillanatot jelöli, amikor az arabok felszámolták az utolsó komolyabb szászánida hadsereget az egykori szászánida területeken (III. Yazdgird fia, Pērōz haderejének heftalita és talán Tang-kori kínai erőkkel megtámogatott szerény restaurációs kísérletét Sīstān területén).⁴⁴ Esetleg elfogadhatjuk 671-et is,

³⁹ A szászánida állam 628 utáni dezintegrációs folyamatának egyik jó esettanulmánya a szászánida Azerbajdzsán tartomány arab hódítása, vö. GHODRAT-DIZAJI 2010, 69–80.

⁴⁰ POURSHARIATI 2008, 219–220; DARYAEE 2010, 43–52, főleg 51.

⁴¹ POURSHARIATI 2008, 221–223; DARYAEE 2010, 51.

⁴² A mihrānida Šahrwarāzhoz ld. POURSHARIATI 2008, 179–183; SÁRKÓZY 2017.

⁴³ POURSHARIATI 2008, 219–224, 468–470.

⁴⁴ MORONY 1986.

amikor Ḥurāsān központja, Marw végleg arab kézre került.⁴⁵ A 628 és 661 közötti időszak tehát a posztszászánida kor első alperiódusa. Meglehet, hogy ezek a 628 és 661 között létező és egyelőre alig kutatott efemer, már nem szászánida és még nem muszlim kézen levő kisállamok közelebbi vizsgálata is sokat segíthetne a posztszászánida kor és művészet pontosabb megértésében.

A posztszászánida kor második alperiódusa szintén egyértelmű és minden vita felett áll. Ez pedig Ṭabaristān, egy szászánida utódállam története, mely 642 és 761 között független entitás volt és csak az abbászida kor elején került a kalifátus uralma alá. Ṭabaristān igazi peremvidék, a szászánida korszakban politikailag elhanyagolható szerepet játszik. A Kaszpi-tenger és az Alburz hegység közötti, részben magashegységi, részben párás éghajlatú, nehezen megközelíthető és kontrollálható terület lett a szászánida arisztokrácia egy részének menetsvára az arab hódítás alatt és után.⁴⁶ Az ide húzódó szászánida főnemesi családok, élükön a 642-től 761-ig a tartományt független fejedelemségként kormányzó Dābūyidákkal,⁴⁷ folytatói a szászánida kultúrának, politikai ideológiának, legitimációs mítoszainak,⁴⁸ udvari kultúrájuk, pénzverésük töretlen kontinuitást mutat a szászánida korról. Ṭabaristānból a középperzsa nyelv zoroasztriánus variánsának, a pehlevinek a használata is jól adatolt, amint azt a jó évtizede innen előkerült jelentős, nagyjából háromszáz jogi és gazdasági dokumentumot tartalmazó középperzsa nyelvű archívum is bizonyítja egybekel mellett.⁴⁹

Ṭabaristān arab hódítására a korai abbászida korban került csak sor 758 és 761 között al-Manšūr (754–775) kalifa idején, nagyjából száz évvel a többi szászánida terület után. De a helyzet az abbászida hódítás ellenére is bonyolult maradt Ṭabaristānban, mivel a kalifátus adminisztrációja inkább csak a vékony kaszpi-tengerpartra terjedt ki, az Alburz hegység nehezen járható zónáit továbbra is

helyi fejedelmek uralták. Az utolsó dābūyida ispahbad, Ḥuršīd (741–761) bukását követően jelennek meg arab forrásokban a ṭabaristāni Bāwandidák, Qārinwandok, akik jó eséllyel szintén a szászánida arisztokrácia leszármazottai voltak. Ezek a dinasztia a 9. század elejére felveszik az iszlámot, ám az abbászida uralom lassú hanyatlásával nagyfokú önállóságot élveznek és több elemében is archaikus, szászánida elemeket tartanak fent udvari kultúrájukban, muszlimságuk ellenére megtartják a középperzsa ábécét is részben.⁵⁰ Uralkodói titulusaik (*ispahbad*, *ustāndār*) és udvari kultúrájuk is részben szászánida eredetűnek tűnik.⁵¹

Figyelemreméltó, hogy Windād Hurmuzd qārinwand uralkodó (765–809) középperzsa ábécével írt nevével lehet találkozni egy három ṭabaristāni posztszászánida stílusú ezüsttáblából és két ezüstvillából álló kollekción két tálján, a harmadikon pedig a másik ṭabaristāni dinasztia, a Bāwandidákhoz tartozó helyi fejedelem, Šarwīn ispahbad (772–817) lánya, Āzarmīg neve olvasható. Ez a kollekción most vélhetően a teheráni Iráni Nemzeti Múzeumban található.⁵²

A Qārinwandok a 13. századig, a Bāwandidák a 14. századig követhetők írott forrásokban. Érdekes megjegyezni, hogy a Qārinwand dinasztia tartozó Māzyār (823–839) robbantotta ki az utolsó jelentős abbászida-ellenes lázadást Ṭabaristānban 834–839 között, ezt a lázadást forrásaink helyenként kifejezetten tradicionalista és iszlám-ellenes mozgalomként jellemzik. A qārinwand Māzyār 839-es kivégzése jó eséllyel kínálkozik a posztszászánida kor végének Ṭabaristānban, bár régies kulturális elemek bőven maradtak Észak-Iránban még ezek után is (a középperzsa írás használata például a helyi fejedelmek között a 11. század első feléig adatolt).

Amint korábban utaltam rá, a posztszászánida jelzővel szemben kritikusai a kora iszlám jelzőt javasolják leginkább. Személyes véleményem szerint azonban 642 és 840 közötti Ṭabaristānra és az

⁴⁵ MORONY 1986.

⁴⁶ MELVILLE 2000; GOTO 2011, 12–26; BAZIN 2001; RABINO DI BORGOMALE 1928; VASMER-BOSWORTH 1991.

⁴⁷ BOSWORTH 1996, 162; MADELUNG 1993, 541–544.

⁴⁸ SÁRKÓZY 2008.

⁴⁹ GIGNOUX 2011; GIGNOUX 2012.

⁵⁰ MADELUNG 1975; MADELUNG 1984; SÁRKÓZY 2015.

⁵¹ GYSELEN 2006, 37–42, 55–56.

⁵² BRUNNER 1974, 119.

innen előkerült, leletekre a posztszászánida jelző messze precízebb megjelölés a kora iszlám terminusnál. A kalifátustól független vagy részben független észak-iráni területek dinasztiai kulcsszerepet játszhattak a posztszászánida ezüstművességben. Tabaristān kutatása a nyugati szakirodalomban periférikus, Magyarországon pedig jóformán ismeretlen téma. Pedig Tabaristān esetében a posztszászánida műveltség és ezüstművesség kulcsterületéről lehet szó, ahol – több-kevesebb változással ugyan – de jóval tovább tartotta magát az „*ancien régime*” a szászánida Irán kultúrája, mint a volt szászánida területek többségében.

Ennél is bonyolultabb a helyzet a Tabaristántól nyugatra fekvő Daylamānban és Gīlānban,⁵³ amely tartományok valójában sosem kerültek a kalifátus kezére. Az Alburz hegység, a Kaszpi tenger és a Dél-Kaukázus között található terület nehezen járható hegyvidéki területeit uraló harcias *daylamita* és *gīlāni* törzsek sikeresen dacoltak az Omajjádok és az Abbászidák erőivel is. Tabaristānhoz hasonlóan az egykori szászánida állam peremvidékéről van szó, amelynek lakossága nagyjából 900-ig döntően nem muszlim és nem a kalifátus alattvalója volt. Itt az iszlámot is többnyire a kalifátusból elüldözött, máshol elnyomott síita (főleg *zajdita* és *ismá'ilita*) csoportok terjesztették el a 9–10. században.⁵⁴ Gīlān és Daylamān esetében tehát egy lokális elemekkel átszótt posztszászánida periódust és kultúrát látunk, mely ebben a formájában nagyjából 900-ig állt fent.⁵⁵

A posztszászánida kor harmadik alperiódusa véleményem szerint a 661-től kezdődik az arabok által meghódított egykori szászánida területeken. Közismert, hogy az Omajjád Kalifátus korai időszakában nagyban támaszkodott a volt keletrómai és szászánida adminisztrációs tapasztalatokra. Ennek jegyében 661 és 692 között a volt szászánida területeken ún.

arab-szászánida pénzverést folytattak, amely gyakorlatilag a korábbi szászánida pénzverdék átvételét és az utolsó szászánida királyok bizonyos pénzeinek csaknem teljes utánverését jelentette. Ha ránézünk egy II. Ḥusraw vagy egy III. Yazdgird kori szászánida pénzérmére és egy Mu'āwiya (661–680) vagy I. 'Abd al-Malik (685–704) korai időszakából származó arab-szászánida éremmel összehasonlítjuk, a különbség igen csekély, csak a néha felbukkanó rövid arab betűs feliratok árulják valójában el, hogy itt már egy posztszászánida éremről van szó. Ugyanakkor ezek az apró különbségek igen fontosak kutatási szempontból, mivel ezek döntik el egyértelműen a datálást. Ugyanezt a gyakorlatot folytatták az Abbászidák Tabaristān meghódítása után is, ahol a helyi abbászida kormányzók 760-as évektől 795-ig vertek a Dābūyidák szászánida stílusú pénzeit imitáló arab-szászánida pénzérméket Hārūn al-Rašīd kalifa (786–809) uralmának tizedik évéig.⁵⁶

Ezek mellett a fémművességben is lehet látni egy erős kontinuitást a 8. század első feléig egészen biztosan a volt szászánida területeken, ahol a korábbi ízlésvilágot fenntartó szászánida és helyi mecénások még tovább élnek és képesek magukat még az új művészeti hatásoktól távol tartani. Itt is apró jelekből lehet főleg következtetni egy-egy ezüsttál posztszászánida voltára, de a legfontosabb elem a *terminus post quem* elve, ahogy Harper fogalmaz: „*The term »post-Sasanian« describes works of art dependent on central Sasanian traditions that were created after the fall of the dynasty in A. D. 651.*”⁵⁷ Az persze máig nem pontosan ismert, hogy Észak-Iránt leszámítva, kik is voltak a megrendelők, hol, kik számára készültek ezek a posztszászánida alkotások.

A posztszászánida teória leggyengébb pontja egyben legnagyobb kutatási lehetősége a mecénások és a műhelyek ismeretlensége.⁵⁸ Mindehhez nem melléke-

⁵³ A terület földrajzához néhány fontos munka: MINORSKY 1965; BAZIN 2001.

⁵⁴ Gīlān és Daylam történetéhez és korai iszlamizációjához néhány fontos adalék és bibliográfia: MADELUNG 1988, 9–12, 101–103; FELIX–MADELUNG 1995. Bálint megjegyzése, mely szerint Daylam a Kr. u. 6. század óta tartozott csak a Szászánida Birodalomhoz (BÁLINT 1995, 225) a források fényében nem igazolható, az iráni fennsíktól elválasztó nyelvi és kulturális különbségek viszont inkább jellemzők, a kettő – a szászánida államba tartozás és az etnikai különállás – nem zárja ki egymást.

⁵⁵ Gīlān és Daylam történetéhez néhány fontos írás: KASRAWI 1998, 34–120; BOSWORTH 1968, 30–32; MADELUNG 1975, 223–226; MINORSKY 1993, 655–657; BOSWORTH 1996, 148–149, n. 71; MINORSKY–BOSWORTH 2000; BOSWORTH 2013.

⁵⁶ Az ún. arab-szaszanida pénzérmékhez jó összefoglalás: BATES 1986. Tabaristān dābūyida és korai abbászida pénzveréséhez vö. MALEK 2017, 71–78.

⁵⁷ HARPER-MEYERS 1981, 139–141.

⁵⁸ GRABAR 2012, 33–34.

sen hozzájárul a mai Irán relatív tudományos izolációja is, mely tény szintén akadályozza a posztszászánida alkorszakok helyszíni vizsgálatát, nemzetközi kutatócsoportok munkáját. Emellett meglátásom szerint viszonylag kevés a témában folytatott iráni ásatás, illetve ha van is ásatás, az eredményeket többnyire csak modern perzsául publikálják iráni kollégáink, melyek ezáltal sokkal kisebb körben válnak ismertté. Ezzel együtt vannak értékes mai iráni publikációk Észak-Irán késő ókori - kora középkori régészetéről, melyeket jelen sorok írója viszonylag jól ismer.⁵⁹

Így – személyes véleményem szerint – az ún. posztszászánida kor harmadik alperiódusának vége nagyjából a 750 körüli évekre, az Omajjádok bukásáig tehető, ha a numizmatikát és a művészetet együtt nézzük. Ez alól kivételt képez Észak-Irán, Tabaristān, Daylamān és Gīlān, itt nagyjából 840 körül, Gīlān és Daylamān esetében pedig 900 körül érhet véget a posztszászánida periódus.

Mindezekből némi bizonytalanság is látszik, könnyebb ugyanis meghúzni a posztszászánida terminus elejét, mint a végét. A bizonytalanság két okra vezethető vissza. Egyfelől arra, hogy az egyes tartományok eltérő időpontban kerültek arab kézre. De posztszászánida műtárgyak esetében lehetőfinom stilisztikai distinkciók mellett, melyek a szászánida és a posztszászánida kort elválasztják, a posztszászánida jelző gyakorta az egykori tulajdonos hiányát, a pontos datálás és az adott ezüstitál származása körüli bizonytalanságokat is jelentheti, ahogy arra Harper és Meyers rámutatott a terminus elemzésekor. Ugyanakkor a fő érv nézetem szerint a

posztszászánida jelző használatára a szászánida művészethez, kultúrához erős kapcsolódás, egyben az arab hódítás új stílusainak még csaknem teljes negligálása marad. Mindez talán az Omajjád dinasztia alacsony népszerűségét, a helyi lakosság részéről az iszlámra áttéréstől való tartózkodást (olykor pedig annak állami tiltását) is sugallja az egykori szászánida területek nagy részén 750 előtt.

A posztszászánida terminus használatának negyedik lehetősége az arab hódítás után helyben maradt zoroasztriánus egyház szellemi és anyagi kultúrájához, valamint a Tang-kori Kínába menekült szászánida emigrációhoz köthető.⁶⁰ Az omajjád korban a zoroasztriánus egyház meghatározó szerepet játszik az iráni arab adminisztráció, adószedés működtetésében, az Iránból eltűnt szászánida arisztokrácia helyére a zoroasztriánus egyház lépett és az omajjád *amīrok* és *‘āmilok* helyi szinten komolyan támaszkodtak a zoroasztriánus egyházi hálózatra 750 előtt.⁶¹

A kínai szászánida emigrációt illetően elmondható, hogy mostani adataink szerint az arab hódítás gyors és drámai eseményei miatt a szászánida főnemesség egy talán nem jelentéktelen része elhagyta Iránt és Kínában telepedett le. III. Yazdgird fiai és unokái egy ideig még naiv ábrándokat szövögettek a visszatérésről, ám végül a kínai államban leltek új hazára. Az innen, az iszlám világon kívülről, előkerült régészeti emlékeik, tűztemplomaik, felirataik nyugodtan nevezhetők posztszászánidának, mint például a 874-re datált Sürēn hercegnő Māhwaš, Farruḫzād lánya bilingvis (kínai–középperzsa) sírfelirata Hszianból.⁶²

KÖZÉP-ÁZSIA ÉS A POSZTSZÁSZÁNIDA TERMINUS KÉRDÉSE

Olykor nemcsak a posztszászánida terminus negligálása lehet probléma, hanem a túlzott és helytelen kiterjesztése is. Miért helytelen posztszászánidának nevezni a ḫwārizmi és szogdiai hatásokat mutató régészeti elemeket? A válasz egészen világos:

mert nem posztszászánidák. Ennek pedig az az oka, hogy az Amu-darján (Oxuson) túli és a Szír-darján (Iaxartésen) inneni régió nagyrészt sosem tartozott a szászánida államhoz. Ez persze nem jelenti azt, hogy nem voltak kapcsolataik a szászánida állam-

⁵⁹ A jó perzsa nyelvű munkák közé tartozik például Sūrtījī kismonográfiája Māzandarān (vagyis a középkori Tabaristān) késő ókori és középkori várairól, erődjéről (SŪRTĪJĪ 2002) vagy a Kitāb-i Gīlān (Gīlān könyve) című háromkötetes perzsa nyelvű Gīlān tartományról írt helytörténeti enciklopédia 1–2. kötetei is terjedelmes régészeti, történeti cikkeket tartalmaznak vö. ḤUMĀMIZĀDA 2001; MŪSAWĪ 2001; SAYYĪD JAWĀDĪ 2001.

⁶⁰ COMPARETI 2003, 197–213.

⁶¹ A kora iszlám kori muszlim-zoroasztriánus együttélés kérdéséhez: CHOKSY 1997. Az omajjád kori Fārs tartomány közigazgatása és a zoroasztriánus egyház ebben játszott szerepe kapcsán: DARYĀEE 2003, 193–204.

⁶² HARMATTA 1970; REZAI-BAGHBIDI 2011.

mal. A késő ókorban és az iszlám első századaiban itt élő etnikumok többsége, a ħwārizmiak, szogdok és baktriaiak az iráni nyelvű és etnikumú népek keleti csoportjába tartoznak. Ugyanakkor fontos hangsúlyozni, hogy a nyugat-iráni (nevezzük szászánida) területektől jelentősen különböztek nyelvi és kulturális attitűdjeikben. Az „iráni” itt inkább egy tág nyelvészeti ernyő, amely rokonítja e népeket nyugati rokonaikkal, a párthusokkal és a perzsákkal.⁶³

Ami a konkrét közép-ázsiai szászánida befolyást illeti, bár van tudomásunk az Amu-darján túli területekre irányuló szászánida katonai hadműveletekről II. Šāhpūhr (309–379) alatt a 360-as években, és V. Bahrām (420–438) szászánida király idejéből a 430-as évekből (amikor a Szászánidák Bukhara oázist is elfoglalták rövid időre), de ennek dacára az Amu-darja továbbra is megmaradt a szászánidák és Közép-Ázsia határvonalának.⁶⁴ Később, 560 után a Szászánidáknak a nyugati türkökkel szövetségben lezajlott heftalita-ellenes háborúiban ismét számolhatunk az Amu-darja szászánida átlépésével, de tartós szászánida terjeszkedés nem történt ekkor sem.⁶⁵ A szászánida állam északkeleti határa az Amu-darja déli partjáig terjedt ki annak fénykorában, mely terjeszkedés olykor a baktriai területeket, Balh, Tuħāristān területét is magában foglalta, de az Amu-darjától északra tartós szászánida hódítás nem történt. Igaz, ugyan, hogy a szászánida művészet jelen volt Közép-Ázsia művészetében az 5–8. században, de csak egy volt a régiót érőt több másik

(kínai, steppei, indiai) hatás közül. A Közép-Ázsiát érő (poszt)szászánida hatások számbavétele azonban nem haszontalan dolog.

Elsőként érdemes megemlíteni V. Bahrām a Bukhara oázist érő 430 körüli támadása után a Buħār Ĥudātok⁶⁶ (a bukhari szogd királyok) pénzei V. Bahrām szászánida pénzeinek hatásait mutatják. Itt ugyanakkor meg kell jegyezni azt is, hogy az 5–6. században nem csekély közép-ázsiai hatás éri a szászánida kultúrát is, amely leginkább a szászánida nemzeti hagyomány gazdagodásában mérhető. Jó okkal feltételezzük, hogy a perzsa epika mára klasszikussá vált személyei, mint Rustam⁶⁷ és Siyāwuš⁶⁸ és legendáik ekkor kerültek át a Közép-Ázsiából a szászánida műveltségbe, aminthogy a „*kay*” herceg titulus is szogd eredetű a középperzsában. Korábban sem Rustam, sem Siyāwuš neve nem fordult elő nyugat-iráni névanyagban. Újabb nyugat-iráni (szászánida) hatás éri Közép-Ázsiát a 650-es évektől fogva, amikor a szászánida állam menekülő arisztokráciájának egy része Kína és a steppe felé vette az irányt, útvonaluk bizonyosan Közép-Ázsián keresztül vezetett. Al-Ṭabarī utal rá, hogy Qutaiba b. Muslim ħurāsāni omajjád amīr foglyul ejtette III. Yazdgird egy lányunokáját Bukhara mellett Paikandban 709-ben.⁶⁹ A szamarkandi *ihšīd*, szogd király afrāsiyābi freskóin⁷⁰ és a panjikenti szogd freskókon is néhol lehet látni szászánida motívumokat, de az egész kompozíció nem szászánida összességében.⁷¹ No persze a dolgokat bonyolítja,

⁶³ A preislám Közép-Ázsia és azonbelül a szogd etnikum történetéről a legrészletesebben itt lehet olvasni: DE LA VAISSIÈRE 2005. A középíráni korban beszélt kelet-iráni nyelvekről vö. SCHMITT 1989, 165–245.

⁶⁴ FRYE 1984, 352–355; DE LA VAISSIÈRE 2005, 171–175.

⁶⁵ Közép-Ázsia szászánida politikai kapcsolataihoz ld. REZAKHANI 2017, 125–185.

⁶⁶ A *ĥudāt* Közép-ázsiai szogd és baktriai területeiről ismert iráni eredetű uralkodói titulus, jelentése „úr, fejedelem”, vélhetően az óiráni *xwadāya* fejleménye. Frye megkérdőjelezi szogd eredetét, és inkább egy klasszikus perzsa népi etimológiát, mintsem eredeti szogd alakot lát benne. E vélekedés szerint a *ĥudāt* a szogd *γwtaw* (esetleg *γwβw*, *γwβ*) „király” kifejezés klasszikus perzsa *ĥudā* (+ t, amely esetleg arab hatás lenne Frye szerint) téves olvasata lenne, vö. FRYE 1954, 108. 30. j.

⁶⁷ A nagy kelet-iráni hős, Rustam és mártírságát szenvedő, a feltámadó természetet szimbolizáló istenséggént tisztelt Siyāwuš legendái erősen valószínű, hogy közép-ázsiai illetve kelet-iráni gyökerekkel rendelkeznek, és csak a Kr. u. 5. században kerültek be a nyugat-iráni (szászánida) epikába (REZAKHANI 2017, 195–197). A kelet-iráni epikus ciklus történeti, irodalmi háttéréről jó összefoglaló az alábbi új munka: GAZERANI 2016, 45–116. Siyāwuš epikus története a Királyok Könyvében (FIRDAWSI 1995, 384–502; NARŠAHI 2008, 32–33).

⁶⁸ Siyāwuš alakja az iráni hagyományban és gondolkodásban oly népszerű mártír király mítoszának egyik megfogalmazódása. Legendája legteljesebb változatban úgyszintén Firdawsī Šāhnāma „Királyok könyve” című eposzában maradt ránk. A kora középkori bukhariak szerint Siyāwuš a bukhari erődben volt eltemetve. Siyāwuš élete a Királyok Könyvében: FIRDAWSI 1995, 384–502. Kora iszlám kori bukhari kultusza Naršahīnál: NARŠAHI 2008, 23–24, 32–33.

⁶⁹ DE LA VAISSIÈRE 2005, 270.

⁷⁰ A szamarkandi *ihšīd* (szogd fejedelem) freskóihoz ld. COMPARETI 2016.

⁷¹ GRABAR 2012, 34–35.

ha szászánida jellegűnek tűnő importtermék tűnik fel egy közép-ázsiai ásatáson.

A Közép-Ázsiát érintő harmadik (poszt)szászánida hatás az iszlám hódítással következett be a 8. század elején. Qutaiba b. Muslim seregei 709 után már többségében olyan „arab” katonákkal érkeztek meg Bukharába, akik többnyelvűek lehettek és vélhetően egy ħurāsāni klasszikus perzsa dialektust inkább beszélhettek egymás között mint az arabot. Jelzésértékű, hogy Qutaiba b. Muslim „arabjai” a legelső bukhari nagymecsetben – mai szemmel nézve merőben szokatlanul – perzsául tartották meg a legelső bukhari muszlim istentiszteletet és nem arabul, miközben szogdul irányították a liturgia alatt az iszlámban még járatlan bukhari lakosságot.⁷² A magukkal hozott műveltség sajátos arab-perzsa jellegű volt, amely bizonyosan tartalmazott szászánida elemeket is, de összességében ez már a muszlim Irán kultúrája volt csírájában, amely preiszlám elemei dacára mégsem tekinthető posztszászánidának. Mindezek következtében Közép-Ázsia szogdul lakossága nyelvet vált és a szogdul nyelvet a perzsa (vagy más néven tádzsik) váltja fel (emellett nem jelentéktelen a törökség hullámainak nyelvi hatása sem a korban).

A preiszlám szogdul világ végét nagyjából 800-as évek első felére tehetjük. Ekkortól fogva a kalifátus-

nak sikerül lecserélnie vagy szétvernie a helyi szogdul fejedelmek hatalmi rendszerét és a távolsági szogdul kereskedelem sem tűndököl régi fényében Kínával az An-lu-san⁷³ féle kínai szogdul lázadás leverését követően 757 után. A korai muszlim arab-perzsa világ műveltsége Közép-Ázsiában keveredett az ottani szogdul, baktriai, ħwārizmi elemekkel. Ebből a szintézisből emelkedik ki aztán a 9. század második felében a számánida állam, melynek élén egy muszlim vallású, perzsául beszélő és hamarosan perzsa irodalmat teremtő asszimiláns baktriai vagy heftalita család, a Számánidák állnak, akik al-Ma'mūn (813–833) kalifa kedvezményezettjeként lettek jelentős família 874 és 1005 között.⁷⁴ Ideológiai, vallási, etnikai sokszínűségük jól jelképezi az azt megelőző kétszáz év közép-ázsiai fejleményeit. Természetesen a Számánidák megrendelik saját szászánida dinasztikus családfájukat is, melyet Bahrām Čübīn későszászánida kori mihránida hadvezértől eredeztetnek,⁷⁵ de a valóságban Balĥ környéki Abbászida-barát kismemesek lehettek az első számánida fejedelmek.

Összefoglalva, a 6–9. századi Közép-Ázsiát nem szabad összemosni a Szászánidákkal, a szászánida hatás nem jelentéktelen az Amu-darján túl az 5–8. században, de emellett jelentős az indiai, kínai, steppei és perzsa a muszlim kulturális hatás is,

⁷² „Bukhara népe, iszlámra áttérésük kezdetén az imádkozás alatt a Koránt perzsául olvasta, mivel képtelenek voltak azt megérteni arabul. Amikor a rukū' (az állva meghajlás) ideje volt, egy ember mögülük azt kiáltotta (szogdul), hogy: bknitā nkint (hajoljatok előre), és amikor le akartak borulni, ugyanez az ember azt kiáltotta: nkūnā nkūnī (boruljatok le).” (a szerző fordítása) (NARŠAHI 2008, 67). A perzsa nyelvű „szabálytalan” istentiszteletről ld. ZADEH 2012, 70–75.

⁷³ PULLEYBLANK 1989.

⁷⁴ A Számánidák ősei helyi baktriai vagy esetleg heftalita hátterűek lehettek. Itt érdemes megemlíteni Treadwell nemrég publikált tanulmányát, ahol felhívja a figyelmet egy I. Mansūr számánida emír (961–976) korában vert pénzérmére, mely egyértelműen heftalita mintákat követ. Az érem megrendelésének körülményei nem ismeretesek, mindenesetre ez talán utalhat a Számánidák szűkebb családi legendáira. Itt érdemes felhívni a figyelmet Yāqūt megjegyzésére is a Számánidák eredetéről: „*Ēs azt mondta al-Fargānī, hogy (a Számánidák) eredete Sāmānból volt, és az egy falu Balĥ vidékéről Bahārimából.*” Treadwell szerint a Bahārima helynév a Bahār diza név torzulása volt Yāqūtnál, mely az anonim szerzőségű Fazā'il-i Balĥ szerint Tarĥān Nīzak, a Qutaiba b. Muslim által 709-ben kivégzett utolsó balĥi heftalita fejedelem székhelye lehetett Balĥban. Treadwell a Számánidákat heftalita leszármazottnak tartja, akik csillaga al-Ma'mūn kalifátusa (813–833) idejétől kezdett emelkedni vö. TREADWELL 2012, 3–15 (különösen 5–7, illetve 14, 2–3, 9. j.); vö. FRYE 1954, 140. 217. j.

⁷⁵ Bahrām Čübīn a párthus eredetű Mihrān családból származó szászánida *spāhbad* (tábornok), aki 590–591-ben rövid ideig megszerezte a Szászánida Birodalom trónját IV. Hormizd (579–590) szászánida királyt taszítva le a trónról. Később II. ħusraw (591–628) szászánida király, IV. Hormizd fia bizánci segítséggel elűzte Bahrām Čübīnt, aki a nyugati türk kaganátus területére menekült és ott gyilkolták meg.

Az állítás, mely szerint a Számánidák közvetlenül Bahrām Čübīn leszármazottai lettek volna, nem igazolható, az viszont igaz, hogy Bahrām Čübīn és legendái nagyon népszerűek maradtak Közép-Ázsiában halála után. Az ún. Bahrām Čübīn nāma történetei bekerültek mind Firdawsī „Királyok Könyvébe”, mind Bal'amī Tabarī-kronikája fordítás-parafrázisába és mind Dīnawarī kronikájába is. Bahrām Čübīn legendái, messianisztikus karaktere, az ércvárnak nevezett lakhelye és halála is erős párhuzamokat mutatnak a Közép-Ázsiában úgyszintén népszerű epikus hős, Siyāwūš legendakörével és Abū Muslim legendáival is (CZEGLEDY 1958; SHAHBAZI 1988; SHAHBAZI 2004).

amely keveredett az itt élő szogd művészettel. Jelen sorok szerzője inkább a komplexitásukat és egyben különállásukat látja fontosnak, ők tehát kívül esnek a „posztszászánida” világon. Helyesebb vélelmezett hatásait „közép-ázsiaiak” vagy helytől függően

„szogdnak”, „ḥwārizminak” hívni. Borisz Marsak és Fodor István munkái pedig erre utalnak ismét, vagyis lényeges különbséget tesznek a szászanida és a szogd fémművesség között az Urál hegység tárgyai esetében.⁷⁶

A POSZTSZÁSZÁNIDA TERÜLETEK IDENTITÁSA 750 UTÁN

A posztszászánida területek esetében inkább az abbászida kor tűnik vízválasztónak, mint a 7. századi arab hódítás. Amint ismert, jelentős különbség van az omajjád és az abbászida kormányzat társadalmi bázisa, kormányzati mintái, államigazgatási fel-fogása között. A Szíriában berendezkedő omajjád kormányzat bukásának egyik vélelmezhető oka a nem-arabok jogi és társadalmi státusának elégtelen kezelése volt a birodalmon belül. Az Abbászidák ennek a társadalmi nyomásnak eleget tettek és, amint az ismeretes, az Abbászida dinasztiát egy keletiráni (ḥurāsāni) arab–iráni vegyes hadsereg segítette trónra az iráni etnikai hátterű Abū Muslim vezetésével.⁷⁷ Cserébe a korai abbászida korban jelentős arányban kerültek be iráni hivatalnokok és értelmiségiek az abbászida kormányzat kínálta pozíciókba. Ez viszont az iszlamizáció felgyorsulásával járt és egyben egy abbászida kori multikulturális művészeti, kulturális élet megszületését eredményezte. A volt szászanida tartományok tömegei 800 után felveszik az iszlámot, régi szászanida boltíves épületek stílusát imitálja a máig fennmaradt dāmġāni Tārḥāna mecset és a fahraji nagymecset Iránban, mindkét épület a 8. század második felében, az iráni és muszlim hagyományok összeolvadása idején épült.

A felgyorsuló abbászida kori iráni iszlamizáció következtében a bújida és a számánida kori Iránban 1000 körül már egészen biztosan muszlim többség van. A posztszászánida korszak történelmi és művészeti téren lezárul, és ha csak a sāmarrā’i

stílust tekintjük, egy új esztétika lép elének, amelyben vannak szászanida elemek, de jócskán vannak más közel-keleti hatások és persze jó adag innováció is. Ettől még a szászanida művészet számos eleme továbbél és a peremvidékeken a szászanida stíluselemek aránya is magas, de a korban látható műtárgyak dekoratív elemei már korántsem csak a szászanida kultúrából merítenek inspirációt és így az abbászida kori 8–9. századi iráni művészet már inkább nevezhető kora iszlám kori iráni művészetnek, mint posztszászanidának, híven tükrözve az új társadalmi realitásokat. Megszületik a muszlim iráni kultúra, mely – amint neve is sugallja – több forrásból táplálkozik.

Persze a korábban elemzett területi egyenlőtlenség ismét tartogat meglepetéseket. A 10. század első felében Nyugat-Iránban hatalomra kerülő daylamita dinasztiák, a Zijáridák (930–1090) és a Bújidák (934–1055)⁷⁸ éppenséggel Irán legkevesbé iszlamizált sarkából, Daylamānból származtak. Mindkét dinasztia erősen hangsúlyozta (amúgy fiktív és fabrikált) családi kapcsolatát a Szászanidákkal, a zijárida Mardāwīj (930–935) pedig látványos zoroasztriánus ünnepeket tartatott Iszfahánban és az egykori szászanida főváros Ktésiphón újjáépítéséről szövegetett állítólag ábrándokat.⁷⁹

Ugyanakkor a Bújidák legfeljebb saját daylamita zsoldosaik felé mutathattak komolyabb preiszlám nosztalgiát, uralmuk alatt végig tisztában voltak a politikai realitásokkal és nem tettek kísérletet sem-

⁷⁶ FODOR 2008, 153.

⁷⁷ Abū Muslim ‘Abd al-Raḥman b. Muslim al-Ḥurāsānī (eredeti nevén: Gudarz vagy Ibrāhim vagy Wihzādān b. Windād Hurmuzd) iráni származású muszlim katonai vezető, az Abbászidák trónra kerülésében döntő érdemeket szerzett. 718 vagy 723 körül született, az Abbászidák győzelme után gyorsan megromlott kapcsolata al-Mansūr (754–775) kalifával, aki 755-ben végül meggyilkoltatta. Abū Muslimot messianisztikus kultusz vette később körbe Ḥurāsānban különböző heterodox síita és zoroasztriánus hátterű csoportok részéről (SHARON 1990; YUSOFI 1983).

⁷⁸ A daylamita dinasztiákhoz néhány adalék MADELUNG 1975, 223–226; BOSWORTH 1975, 250–305; MOTTAHEDEH 2012.

⁷⁹ Ugyanakkor a hamisítás sem került el a bújida kor műtárgyait sem, aminthogy szászanida és posztszászanida ezüsttálatat is hamisítottak, itt elsősorban a rayyi bújida „selyemleletekre” gondolunk, amelyek majdnem egésze közönséges hamisítványként bukkant fel a műtárgypiacon több részletben a húszas évek óta, egészen addig, amíg ¹⁴C vizsgálatok ki nem derítették a csalást, vö. BLOOM 2012.

milyen módon a szászánida Iránhoz visszatérésre, mivel vallásilag síita muszlimok voltak (előbb zajdíták majd tizenkettes síiták). Adud al-Dawla Fannā Husraw (949–983),⁸⁰ a legnagyobb bújida amīr a mekkai és medinai muszlim zarándokutak kiépítésében jeleskedett és az arab irodalomban is járatos bújida amīr patronálásával épültek fel Najafban és Karbalában, °Alī (656–661) és Husain az első és a harmadik síita imám mauzóleumai. Az iranisztikai szakirodalomban szokás utalni rá, hogy a Bújidák beemelték titulaturájukba a régi szászánida *šāhānšāh* és *Husraw-i Irān* titulusokat.⁸¹ Ez azonban nem jelent politikai visszatérést a preislám mult-hoz, hanem a heterogén iráni és egyben muszlim abbászida kori új identitás jeleként fogható fel, a széteső kalifátus területén megjelenő új muszlim iráni dinasztia kettős kulturális kötődésének jele, ahol az iszlám vallás dominanciája vita felett állt. Megjegyzendő, hogy ugyanebben a korban a kelet-anatóliai és dél-kaukázusi keresztény örmény Bagratidák szintén beemelik 9–10. századi címeik közé az iráni *šāhānšāh* titulust.⁸² Még később pedig a Szeldzsukok és sok más iráni kisdinasztia is így tesznek, de egyik dinasztia sem a régi Iránhoz akart visszatérni. Itt az egykori szászánida területeken továbbélő bizonyos iráni politikai hagyományokról van szó, de mindezek mellett ezek a titulaturák bőven tartalmaznak a kalifátusból örökölt arab elemeket is.

Az bizonyos, hogy Észak-Irán, Tabaristān, Daylamān és Gīlān több archaizmust őrzött meg a szászánida korból, és csak találgathatjuk, hogy 1205-ben az egyik bāwandida ispahbad, Rukn al-Dawla Qārin (1205–1210) milyen koronázást rendeztetett magának, amelyről Ibn Isfandiyār 13. századi tabaristāni történetíró feljegyzi, hogy a „régii perzsa királyok” koronázását utánozta.⁸³ Ugyanígy Tabaristānból még a 11. század első évtizedeiből is ismeretesek pehlevi (középperzsa) feliratok Lajīmból és Rādkānból, melyek helyi bāwandida hercegek mauzóleumain látha-

tók.⁸⁴ A középperzsa nyelv nyilvános királyfeliraton (pláne muszlim épületeken) alkalmazása ebben a korban már ritka és nem jellemző eset, középperzsa királyfeliratot állítani elképzelhetetlen lett volna a 11. század eleji muszlim hitre tért Irán többi részén. Firdawsī (nagyjából 940–1020) a régi szászánida kori nemzeti eposzt, a mára elveszett középperzsa nyelvű *Hwadāynāmagot* is felhasználva írja meg a Királyok könyvét (*Šāhnāma*), de megalkotásakor már arab metrikát és arab betűs ábécét használ. A Királyok Könyve is egy szunnita muszlim török szultánnak, ğaznawī Maĥmūdnek (998–1030) készült a ğaznawida kézen levő Hurāsānban és nem a magukat a Szászánidáktól eredeztető Bāwandidáknak, (mégha Firdawsīban, Nizāmī °Arūzī, egy 12. századi prózaíró szerint egy pillanatra fel is merült, hogy az őt anyagilag becsapó szultán helyett a Bāwandidák, „mint a régii perzsa királyok leszármazottainak” mecenaturáját fogadja el).⁸⁵

A számánida, ğaznawida és bújida mintákra támaszkodva a török Szeldzsukok sikeresen egyesítik Irán keleti és nyugati részét a 11. század derekán, a perzsa nyelvet és a korabeli iráni hagyományokat kedvelik és ápolják, de az iszlám vallás adta kereteken belül kormányoznak. Ez a középkori turko-iráni muszlim kultúra megszületésének pillanata, amely azonban nem tartozik e tanulmányba.

Művészeti téren a 750–800 utáni iráni tárgyak (leszámítva az észak-iráni tartományokat, Tabaristānt, Gīlānt és Daylamānt) is természetesen komoly szászánida hatásokat mutathatnak, de már nem csak a szászánida művészetből táplálkoznak. Ha az iráni világhoz akarjuk kötni őket, az ilyen, akár Iránból, akár máshonnan előkerült leletek iráni hatásai esetében talán a „szászánida jellegű” vagy „kora iszlám”, esetleg a „nyugat-iráni”, „kelet-iráni”, „közép-ázsiai” jelzők visznek közelebb a pontos meghatározáshoz, a posztszászánida jelző használata már túlzó.

⁸⁰ BUSSE 1975; BÜRCEL–MOTTAHEDEH 1988.

⁸¹ IBN ISFANDIYĀR 1944, II. 155.

⁸² VACCA 2017, 210–224.

⁸³ IBN ISFANDIYĀR 1944, II. 171.

⁸⁴ GODARD 1936; MICHAILEDIS, 2015.

⁸⁵ NIZĀMĪ °ARŪZĪ SAMARQANDĪ 1996, 80–82.

POSZTSZÁSZÁNIDA VAGY KORAI ISZLÁM?

A korábbiakban láttuk, hogy az iráni világon belül a posztszászánida jelző helyett a korai iszlám kifejezést alkalmazzák a korszak kutatóinak egy része. Fel kell tenni azt a kérdést, hogy melyik az adekvát kifejezés? A kérdés azonban nem kérdés, mivel mindkettő teret nyert. Általában azt érzékelhetjük, hogy a preiszlám iráni filológiában iskolázott szakemberek, iranisták inkább kedvelik a posztszászánida Irán kifejezést, míg arabisták jobban vonzódnak a korai iszlám jelzőhöz, és vannak olyanok is, akik egyszerre használják mindkettőt vagy bizonyos korszakaikban és műveikben váltogatják a két jelzőt. A két kifejezés azonban nincs konfliktusban egymással és elférhetnek egymás mellett. A „posztszászánida” és a „korai iszlám” közötti választás részben egyéni preferencia és ízlés kérdése is. Az is nyilvánvaló, hogy a posztszászánida jelző időben és térben kisebb területet fed le, mint a Hispániától, Észak-Afrikától Közép-Ázsiáig kiterjeszhető korai iszlám jelző, de a posztszászánida használata árnyaltabb és pontosabb datálást segít elő bizonyos esetekben a tágabb fogalomként alkalmazható korai iszlám terminusnál – ha pontosan tudjuk, hogy a posztszászánida mit is jelent. A lényeg azonban az, hogy legyünk pontosan tudatában, hogy mikor, milyen kontextusban mit is jelent a két kifejezés. Mind a két terminus legitim és meglehetősen elterjedt a szakirodalomban, amint azt a fentiekben láthattuk. A posztszászánida terminus manapság történeti, nyelvészeti, régészeti, filológiai munkákban széles körben elfogadott. Ugyanakkor ez a kifejezés csak megkötésekkel használható, nem lehet mindent posztszászánidának minősíteni, korszaktól és régiótól is függ, hogy mikor mit értünk alatta.

Egy 700 körüli iráni ezüstpénz bizonyosan posztszászánida, egy 850 körüli észak-iráni, daylamāni lelet is posztszászánida még, de egy bármilyen iráni művészeti hatást visszatükröző 10. századi perzsi vagy steppei ékszer, övveret, kincs már aligha nevezhető kizárólag posztszászánidának. Szászánida vagy posztszászánida motívumok, markáns iráni hatások kimutathatók rajta, de az iráni hatás bár-

milyen jelentős is, ilyen esetekben már nem kizárólagos, hanem együtt él más művészeti elemekkel (bizánci, iszlám, helyi etc.) és új szintézist hoz létre.

Értelmezésem szerint a posztszászánidának azt a kort nevezhetjük időben és térben, amikor és ahol a szászánida kor intézményei, társadalmi berendezkedése, művészeti központjai, numizmatikai hagyományai nagyobb részben zavartalanul továbbműködtek és ezek a működő szászánida intézmények egy ideig még erősebbek voltak a szászánida korszakot követő új hatalmi berendezkedésnél, ideológiai, esztétikai szempontoknál, és nem alakult ki új narratíva a régi helyett. Posztszászánidának nevezhetjük azt a kort, azt az esztétikát, amely a szászánida államra tekint mintaadó forrásként, azt másolja, lett legyen az politikai berendezkedés, művészet, kulturális felfogás. A posztszászánida kifejezés művészettörténeti, régészeti téren persze küzd problémákkal, hiszen számos esetben nem ismert a megrendelő személyek kiléte és földrajzi háttere, de ez inkább kutatási lehetőség a jövőre nézve, másfelől a posztszászánida kifejezést a tágabb iranisztikai szakirodalom is rendszeresen használja. Itt hadd húzzam ismét alá Észak-Írán (Tābaristān, Daylam és Gīlān) jelentőségét, amelyek kulcsterületei lehetnek a posztszászánida kor jövőbeni kutatásának. Ehhez azonban vélhetően a mainál intenzívebb észak-iráni régészeti kutatások és nemzetközi projektek kellene.

Mindebből a tanulság az, hogy a posztszászánida kor, főleg a 7–8 századi Irán története, elsősorban lokális és mikrotörténete még számos tisztázatlan kérdést vet fel, mivel a legtöbb ezüstpénz lokalizációja, mecenatúrája, kereskedelmi forgalomba kerülése és terjedési útvonala sem tisztázott. Ugyanúgy bőven van mit tenni korabeli politikátörténeti kérdések kutatásában is. A válasz azonban erre nem a posztszászánida jelző teljes sutba dobása, hanem a terminus precízebb definiálása és a történelmi, társadalmi, vallási környezet kutatása, valamint a „szászánida”, a „posztszászánida”, a „szászánida jellegű” jelzők világos elkülönítése és értő használata.

IRODALOM

- AKBARZADEH 2016: Akbarzadeh, D.: An Indic Text on Earth Science: Sasanian to Post-Sasanian Period. *Indian Journal of History of Science* 51 (2016) 573–575. <https://doi.org/10.16943/ijhs/2016/v51/i4/41233>
- BÁLINT 1995: Bálint Cs.: *Kelet, a korai avarok és Bizánc kapcsolatai*. Szeged 1995.
- BÁLINT 2004: Bálint Cs.: *A nagyszentmiklósi kincs*. Budapest 2004.
- BATES 1986: Bates, M.: Arab-Sasanian Coins. *Encyclopaedia Iranica* 2:3. London 1986, 225–229.
- BAZIN 2001: Bazin, M.: Gilān i. Geography and Ethnography. In: *Encyclopaedia Iranica*, online edition. <http://www.iranicaonline.org/articles/gilan-i-geography> (letöltve: 2020. június 30.)
- BLAIR 1992: Blair, Sh. S.: *The Monumental Inscriptions from Early Islamic Iran and Transoxiana. Supplement to Muqarnas*. Leiden 1992.
- BLOOM 2012: Bloom, J. M.: The Expression of Power in the Art and Architecture of Early Islamic Iran. In: *Early Islamic Iran. The Idea of Iran* 5. Eds.: Herzig, E – Stewart, S. London 2012, 102–119. <https://doi.org/10.5040/9780755693498.ch-007>
- BOLLÓK 2015: Bollók Á.: *Ornamentika a 10. századi Kárpát-medencében, Formatörténeti tanulmányok a magyar honfoglalás kori díszítőművészethez*. Budapest 2015.
- BOSWORTH 1968: Bosworth, C. E.: The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000–1217). In: *The Cambridge History of Iran* 5. *The Saljūq and Mongol Periods*. Ed.: Boyle, J. A. Cambridge 1968, 1–102. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521069366.002>
- BOSWORTH 1996: Bosworth, C. E.: *The New Islamic Dynasties: A Chronological and Genealogical Manual*. Edinburgh 1996.
- BOSWORTH 2013: Bosworth, C. E.: Mosaferids. In: *Encyclopaedia Iranica*, online edition. (<http://www.iranicaonline.org/articles/mosaferids>) (letöltve: 2020. július 4.)
- BRUNNER 1974: Brunner, C. J.: Middle Persian Inscriptions on Sasanian Silverware. *Metropolitan Museum Journal* 9 (1974) 109–121. <https://doi.org/10.2307/1512658>
- BUSSE 1975: Busse, H.: Iran under the Būyids. In: *The Cambridge History of Iran* 4. *From the Arab Invasion to the Saljuqs*. Ed.: Frye, R. N. Cambridge 1975, 250–304. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521200936.008>
- BÜRCEL–MOTTAHEDEH 1988: Bürgel, Ch. – Mottahede, R.: ‘Azod al-Dawla, Abū Šojā’ Fannā Kōsrow. *Encyclopaedia Iranica* 3:3. London 1988, 265–269.
- CHOKSY 1997: Choksy, J. K.: *Conflict and Cooperation*. New York 1997.
- COMPARETI 2003: Compareti, M.: *Samarkand. The Center of the World. Proposal for the Identification of the Afrasyab Paintings*. Costa Mesa 2016.
- COMPARETI 2003: Compareti, M.: The Last Sasanians in China. *Eurasian Studies* 2 (2003) 197–213.
- CRONE 2014: Crone, P.: *The Nativist Prophets of Early Islamic Iran. Rural Revolt and Local Zoroastrianism*. Cambridge 2014.
- CZEGLÉDY 1958: Czeglédy, K.: Bahrām Čōbīn and the Persian Apocalyptic Literature. *Acta Orientalia Hungarica* 8 (1958) 21–43.
- DARYAEE 2003: Daryaee, T.: The Effect of the Arab Muslim Conquest on the Administrative Division of Sasanian Persis/Fars. *Iran. Journal of The British Institute of Persian Studies* 31 (2003) 193–204.
- DARYAEE 2010: Daryaee, T.: When the End is Near. Barbarized Armies and Barracks Kings of Late Antique Iran. In: *Ancient and Middle Iranian studies: proceedings of the 6th European Conference of Iranian*

- Studies, held in Vienna, 18–22 September 2007*. Eds.: Macuch, M. – Weber, D. – Durkin-Meisterernst, D. Wiesbaden 2010, 43–52. <https://doi.org/10.2307/4300643>
- DARYAEE 2018: Daryee, T.: Chapter Seven. Middle Persian (Pahlavi). In: *A Companion to Late Antique Literature*. Eds.: McGill, S. – Watts, E. Medford 2018, 103–121. <https://doi.org/10.1002/9781118830390.ch7>
- DE BLOIS 1990: De Blois, F.: The Middle Persian Inscription from Constantinople. Sasanian or post Sasanian? *Studia Iranica* 19 (1990) 209–218. <https://doi.org/10.2143/SI.19.2.2014455>
- DE LA VAISSIÈRE 2005: De La Vaissière, É.: *Sogdian Traders. A History*. Leiden 2005. <https://doi.org/10.1163/9789047406990>
- EGER 2014: Eger, C.: Zur Frage byzantinischer Blankwaffen im ausgehenden 6. und 7. Jahrhundert: Schwerter mit bronzenem Parierstück vom Typ Aradac-Kölked-Korinth. *Sonderdruck aus dem Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 61 (2014) 199–234.
- ERDMANN 1936: Erdmann, K.: Die sasanidischen Jagdschalen. Untersuchungen zur Entwicklung der iranischen Edelmetallkunst unter den Sasaniden. *Jahrbuch der Preussischen Kunstsammlungen* 57 (1936) 193–232.
- ERDMANN 1943: Erdmann, K.: Zur Chronologie der sasanidischen Jagdschalen. *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 97 (1943) 239–283.
- FELIX–MADELUNG 1995: Felix, W. – Madelung, W.: Deylamites. In: *Encyclopaedia Iranica*, online edition. <http://www.iranicaonline.org/articles/deylamites>. (letöltve: 2020. július 7.)
- FIRDAWSĪ 1995: Firdawsī, A. Q. M.: *Šāhnāma* 2. Ed.: Mohl, J. 384–502.
- FODOR 2008: Fodor I.: Prémkereskedelem, művészet, hitvilág. Kereskedelem és hatása őseink korában. In: *Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön*. Az Arany János Múzeum Közleményei 11. Szerk.: Novák L. F. Nagykőrös 2008, 127–192.
- FRYE 1954: Frye, R. N.: *The History of Bukhara. Translated from a Persian Abridgment of the Arabic Original by Narshakhī*. Cambridge 1954.
- FRYE 1973: Frye, R. N.: Sasanian numbers and silver weights. *Journal of the Royal Asiatic Society* 105 (1973) 2–11. <https://doi.org/10.1017/S0035869X00130382>
- FRYE 1984: Frye, R. N.: *The History of Ancient Iran*. München 1984.
- GAZERANI 2016: Gazerani, S.: *The Sistan Cycle of Epics and Iran's National History. On the Margins of Historiography*. Leiden 2016. <https://doi.org/10.1163/9789004282964>
- GHASEMI ET AL. 2020: Ghasemi, P. – Noruzi, R. – Rezaei, A. – Amiri, M. – Ghezelbash, E.: Čāhārbāzār. Preliminary Report on the Identification of a Large Archaeological Site in Farāšband, in the Sasanian Province of Ardašīr-Xwarreh, Iran. *Historia i Świat* 9 (2020) 11–22. <https://doi.org/10.34739/his.2020.09.01>
- GHODRAT-DIZAJI 2010: Ghodrat-Dizaji, M. Gh.: Ādurbādagān during the Late Sasanian Period. A Study in Administrative Geography. *Iran. Journal of the British Institute of Persian Studies* 48 (2010) 69–80. <https://doi.org/10.1080/05786967.2010.11864774>
- GIGNOUX 2004: Gignoux, P.: Aspects de la vie administrative et sociale en Iran du 7ème siècle, In: *Contribution à l'histoire et à la géographie historique de l'empire sassanide*. Res Orientales 16. Ed.: Gyselen, R. Bures-sur-Yvette 2004, 37–48.
- GIGNOUX 2012: Gignoux, P.: Une archive post sassanide du Tabarestan (I). In: *Objets et documents inscrits en pārsīg*. Res Orientales 21. Ed.: Gyselen, R. Bures-sur-Yvette 2012, 29–96.
- GIGNOUX 2014: Gignoux, P.: Une archive post-sassanide du Tabaristan (II). In: *Documents, argenterie et monnaies de tradition sassanide*. Res Orientales 22. Ed.: Gyselen, R. Bures-sur-Yvette 2014, 30–71.

- GODARD 1936: Godard, A.: Les tours de Ladjim et de Resget (Māzandarān). *Āthār-é Īrān. Annales du service archéologique de l'Īrān* 1 (1936) 109–121.
- GOTO 2011: Goto, Y.: *Die südkaspischen Provinzen des Iran unter den Safawiden im 16. und 17. Jahrhundert. Eine Analyse der sozialen und wirtschaftlichen Entwicklung*. Berlin 2011. <https://doi.org/10.1515/9783112208717>
- GÖBL 1969: Göbl, R.: Zum Chronologieproblem der Sasanidischen Kunst. In: *Forschungen zur Kunst Asiens. In Memoriam Kurt Erdmann*. Eds.: Aslanapa, O. – Naumann, R. Istanbul 1969, 25–34.
- GRABAR 1969: Grabar, O.: An Introduction to the Art of Sasanian Silver. In: *Sasanian silver. Late Antique and Early Mediaeval Arts of Luxury from Iran. August–September 1967*. Eds.: Sawyer, Ch. – Carter, M. – Grabar, O. Ann Arbor 1967, 19–84.
- GRABAR 1975: Grabar, O.: The Visual Arts. In: *The Cambridge History of Iran 4. From the Arab Invasion to the Saljuqs*. Ed.: Frye, R. N. Cambridge 1975, 329–363. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521200936.010>
- GRABAR 2012: Grabar, O.: Arts of Iran in Late Antiquity. In: *Early Islamic Iran. The Idea of Iran 5*. Eds.: Herzig, E – Stewart, S. London 2012, 30–41. <https://doi.org/10.5040/9780755693498.ch-003>
- GRAY 1991: Gray, B.: Post-Sasanian Metalwork. *Bulletin of the Asia Institute* 5 (1991) 59–64.
- GRUBE 1975: Grube, E. J.: Sasanian Silver. Late Antique and Early Mediaeval Arts of Luxury from Iran by Charles H. Sawyer, Martha Carter and Oleg Grabar (review). *Journal of the American Oriental Society* 95 (1975) 289–291. <https://doi.org/10.2307/600345>
- GYSELEN 2006: Gyselen, R.: *Sasanian Seals and Sealings in the A. Saeedi Collection*. Acta Iranica 44. Leuven 2006.
- GYSELEN 2009: Gyselen, R.: Two Notes on post-Sasanian Coins. In: *Sources pour l'histoire et la géographie du monde iranien (224–710)*. Res Orientales 18. Ed.: Gyselen, R. Bures-sur-Yvette–Leuven 2009, 143–172.
- GYSELEN 2010: Gyselen, R. (ed.): *Sources for the History of Sasanian and Post-Sasanian Iran*. Res Orientales 19. Bures-sur-Yvette 2010.
- HARMATTA 1971: Harmatta, J.: The Middle Persian–Chinese bilingual inscription from Hsian and the Chinese-Sasanian relations. In: *La Persia nel medioevo, atti del convegno internazionale (Roma, 31 marzo-5 aprile 1970)*. Roma 1971, 363–376.
- HARMATTA 1973: Harmatta, J.: Inscriptions de vaisselle de l'époque sassanide et post-sassanide. *Acta Antiqua Academiae Scientiarum Hungaricae* 21 (1973) 245–266.
- HARPER 1983: Harper, P. O.: Sasanian Silver. In: *The Cambridge History of Iran 3:2. The Seleucid, Parthian and Sasanid Periods*. Ed.: Yarshater, E. Cambridge 1983, 113–129. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521246934.016>
- HARPER-MEYERS 1981: Harper, P. O. – Meyers, P.: *Silver Vessels of the Sasanian Period. Royal Imagery*. New York 1981.
- HERZFIELD 1933: Herzfeld, E.: Postsasanidische Inschriften. *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 4 (1933) 140–156.
- HILLENBRAND 2009: Hillenbrand, R.: What Happened to the Sasanian Hunt in Islamic Art? In: *The Rise of Islam. The Idea of Iran 4*. Eds.: Curtis, V. S. – Stewart, S. London 2009, 84–101.
- ḤUMĀMĪZĀDA 2001: Ḥumāmīzāda, J.: Juġrafia-yi tariḥī. In: *Kitāb-i Gīlān* 1. Ed.: Islah °Arabānī, I. Tihṛān 2001, 469–499.
- HUYSE 2005: Huyse, Ph.: Ein erneuter Datierungsversuch für den Übergang vom Schluß-y der mittelpersischen Inschriften zum Endstrich im Buchpahlavi (6–7Jh.). In: *Languages of Iran. Past and*

- Present. Iranian Studies in Memoriam David Neil MacKenzie.* Iranica 8. Ed.: Weber, D. Wiesbaden 2005, 51–68.
- IBN ISFANDIYĀR 1944: Ibn Isfandiyār, B. D. M.: *Tārīḫ-i Ṭabaristān*. Ed.: Iqbal, °A. Tih-rān 1944, II. 155.
- KASRAWĪ 1998: Kasrawī, A.: *Šahriyārān-i gumnām*. Tih-rān 1998, 34–120. <https://doi.org/10.1111/j.1475-1305.1998.tb01098.x>
- KRYLASZOVA–BELAVIN–TÜRK 2014: Krylaszova, N. B. – Belavin, A. M. – Türk A.: Újabb adatok a honfoglalás kori tarsolyok és tűzkész-ségek klasszifikációjához a Volga–Káma-vidéki analógiák fényében. In: *Avarok pusztái. Régészeti tanulmányok Lőrinczy Gábor 60. születésnapjára*. Opitz Archaeologica 6. MTA BTK MÓT Kiadványok 2. Szerk.: Anders A. – Balogh Cs. – Türk A. Budapest 2014, 457–496.
- LUKONIN–IVANOW 1996: Lukonin, V. G. – Iwanow, A. A.: *Die Kunst Persiens. Die Entwicklungsphasen der iranischen Kunst vom 10. Jahrhundert v. Chr. bis zum 19. Jahrhundert*. Bournemouth 1996.
- MACUCH 2017: Macuch, M.: A Legal Controversy from the Sasanian Period in a Late Pahlavi Rivāyat Text. In: *Studia Philologica Iranica. Gherardo Gnoli Memorial Volume*. Eds.: Morano, E. – Provasi, E. – Rossi, A. Roma 2017, 257–272.
- MADELUNG 1975a: Madelung, W.: The Minor Dynasties of Northern Iran. In: *The Cambridge History of Iran 4. From the Arab Invasion to the Saljuqs*. Ed.: Frye, R. N. Cambridge 1975, 198–249. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521200936.007>
- MADELUNG 1975b: Madelung, W.: The Justānids and the Sallārids of Ṭārum in the 4th–10th Century. In: *The Cambridge History of Iran 4. From the Arab Invasion to the Saljuqs*. Ed.: Frye, R. N. Cambridge 1975, 223–226.
- MADELUNG 1984: Madelung, W.: Āl-e Bāvand (Bāvandids). *Encyclopaedia Iranica* 1:7. Ed.: Yarshater, E. London 1984, 747–753.
- MADELUNG 1988: Madelung, W.: *Religious Trends in Early Islamic Iran*. Albany 1988.
- MADELUNG 1993: Madelung, W.: Dābūyids. In: *Encyclopaedia Iranica* 6:5. Ed.: Yarshater, E. London 1993, 541–544.
- MALEK 2017: Malek, H.: Tabaristan during the ‘Abbasid period. The overlapping coinage of the governors and other officials (144–178H). *Iranian Numismatic Studies. A Volume in Honor of Stephen Album*. Ed.: Faghfoury, M. Lancaster–London 2017, 71–78.
- MARSCHAK 1986: Marschak, B. I.: *Silberschätze des Orients*. Leipzig 1986.
- MARSHAK–KRIKIS 1969: Маршак, Б. И. – Крикис, Я. К.: Чилекские чаши. *Труды Государственного Эрмитажа* 10 (1969) 55–80.
- MELVILLE 2000: Melville, C.: The Caspian Provinces. A World Apart. Three local histories of Māzandarān. *Iranian Studies* 33 (2000) 45–91. <https://doi.org/10.1080/00210860008701976>
- MESTERHÁZY 1994: Mesterházy K.: Többgyökerű ősi vallásunk emlékei. In: *Honfoglalás és régészet*. Szerk.: Kovács L. Budapest 1994, 195–206.
- MESTERHÁZY 2006: Mesterházy, K.: Die Kunst der landnehmenden Ungarn im Kraftfeld der iranischen, byzantinischen und islamischen Welt. In: *Trade, Journeys, Inter- and Intracultural Communication in East and West (up to 1250)*. Eds.: Gálik, M. – Štefanovičová, T. Bratislava 2006, 218–232.
- MESTERHÁZY 2014: Mesterházy K.: Lótusz-bimbó és palmetta. In: *A magyar honfoglalás kora*. Szerk.: Révész L. Budapest 2014, 107–109.
- MICHAILIDIS 2015: Michailidis, M.: Pilgrims and Patrons: ziyāra under the Samanids and Bavandids. In: *People of the Prophet’s House. Artistic and Ritual Expressions of Shī‘ī Islam*. Ed.: Suleman, F. London 2015, 87–90.

- MINORSKY 1965: Minorsky, V.: Daylam. In: *The Encyclopaedia of Islam (Second Edition)*. Eds.: Lewis, B. – Pellat, Ch. – Schacht, J. Leiden 1965, 189–190.
- MINORSKY 1993: Minorsky, V.: Musāfirids. In: *The Encyclopaedia of Islam. New Edition* 7. Eds.: Bosworth, C. E. E. – Donzel, E. v. – Heinrichs, W. P. – Pella, Ch. Leiden 1993, 655–657.
- MINORSKY–BOSWORTH 2000: MINORSKY, V. – Bosworth, C. E.: Tārum. In: *The Encyclopaedia of Islam. New Edition* 10. Eds.: Bearman, P. J. – Bianquis, Th. – Bosworth, C. E. – Donzel, E. v. – Heinrichs, W. P. Leiden 2000, 311–312.
- MOKHTARIAN 2015: Mokhtarian, J. S.: *Rabbis, Sorcerers, Kings and Priests. The Culture of the Talmud in Ancient Iran*. Oakland 2015. <https://doi.org/10.1525/california/9780520286207.001.0001>
- MORONY 1986: Morony, M.: °Arab ii. Arab Conquest of Iran. In: *Encyclopaedia Iranica Online Edition*. (<http://www.iranicaonline.org/articles/arab-ii> (letöltve: 2020. június 29.))
- MOSCATI 1960: Moscati, S.: Abū Muslim. In: *The Encyclopaedia of Islam. New Edition* 1. Eds.: Lewis, B. – Pellat, Ch. – Schacht, J. Leiden 1960, 141.
- MOTTAHEDEH 2012: Mottahedeh, R.: The Idea of Iran in the Buyid Dominions. In: *Early Islamic Iran. The Idea of Iran* 5. Eds.: Herzig, E – Stewart, S. London 2012, 153–160. <https://doi.org/10.5040/9780755693498.ch-010>
- MŪSAWĪ 2001: Mūsawī, S. M.: Bāstānšīnāsī. In: *Kitāb-i Gīlān* 1. Ed.: Islah °Arabānī, I. Tihrān 2001, 501–546.
- NARŠAĪ 2008: Naršāḥī, A. B. M.: *Tārīḥ-i Buḥārā*. Ed.: Rażawī, M. Tihrān 2008.
- NEUSNER 1969: Neusner, J.: *A History of the Jews in Babylonia. The Age of Shapur* 2. 4. Leiden 1969. <https://doi.org/10.1163/9789004509221>
- NIZĀMĪ °ARŪZĪ SAMARQANDĪ 1996: Nizāmī °Arūzī Samarqandī, A.: *Čahār maqāla*. Ed.: Qazwīnī, M. Tihrān 1996.
- PAUL 2005: Paul, L.: The Language of the Shahname in Historical and Dialectical Perspective In: *Languages of Iran. Past and Present. Iranian Studies in Memoriam David Neil MacKenzie*. Iranica 8. Ed.: Weber, D. Wiesbaden 2005, 141–152.
- POURSHARIATI 2008: Pourshariati, P.: *Decline and Fall of the Sasanian Empire. The Sasanian–Partian Confederacy and the Arab Conquest of Iran*. London–New York 2008. <https://doi.org/10.5040/9780755695270>
- PULLEYBLANK 1989: Pulleyblank, E. G.: An-lu-shan. In: *Encyclopaedia Iranica*, online rditiion. (<http://www.iranicaonline.org/articles/an-lu-shan-frontier-general> (Letöltve: 2020. július 4.))
- RABINO DI BORGOMALE 1928: Rabino di Borgomale, H. L.: *Māzandarān and Astarābād*. London 1928.
- REZAI-BAGHBIDI 2011: Rezai-Baghbidi, H.: New Light on the Middle Persian–Chinese Bilingual Inscription from Xi’an. In: *The Persian Language in History*. Eds.: Maggi, M. – Orsatti, P. Wiesbaden 2011, 105–115.
- REZAKHANI 2015: Rezakhani, K.: Mazdakism, Manichaeism and Zoroastrianism. In Search of Orthodoxy and Heterodoxy in Late Antique Iran. *Iranian Studies. Religious Trends in Late Ancient and Early Islamic Iran* 48 (2015) 55–70. <https://doi.org/10.1080/00210862.2014.947696>
- REZAKHANI 2017: Rezakhani, K.: *ReOrienting the Sasanians. East Iran in Late Antiquity*. Edinburgh 2017.
- SADIGHI 1938: Sadighi, Gh. H.: *Les mouvements religieux Iraniens au IIe et au IIIe siècle de l’hégire*, Paris 1938.
- SÁRKÖZY 2008: Sárközy, M.: The Survival of the Myth of the Sāsānians in Early Islamic Tabaristān. In: *Cultus Deorum. Studia religionum ad historiam* 3. *Res medievalia et recentiora ab Oriens ad Europa*. In memoriam István Tóth. Eds.: Szabó, Á. – Vargyas, P. Pécs–Budapest 2008, 21–36.

- SÁRKÖZY 2015: Sárközy, M.: The Sultan and the Defiant Prince in Hunting Competition. Questions of Legitimacy in Hunting Episodes of Ṭabaristān. In: *Violence in Islamic Thought from the Qur'ān to the Mongols*. Eds.: Gleave, R. – Kristó Nagy, I. Exeter 2015, 141–152. <https://doi.org/10.3366/edinburgh/9780748694235.003.0009>
- SÁRKÖZY 2017: Sárközy M.: Šahrwarāz dinasztíája Szíriában és Egyiptomban a 7. század elején. Egy szászánida tábornok levantei birodalma. *Világtörténet* 39 (2017) 235–248.
- SARRE 1922: Sarre, F.: *Die Kunst des alten Persien*. Berlin 1922.
- SAUVAGET 1940: Sauvaget, J.: Observations sur les monuments omeyyades II. *Journal Asiatique* 1940:1, 1–59.
- SAYYID JAWĀDĪ 2001: Sayyid Jawādī, H. H.: Gīlān az panj hazār sāl-i piš tā imrūz I. In: *Kitāb-i Gīlān* 2. Ed.: Islah ʿArabānī, I. Tihirān 2001, 17–119.
- SCHMITT 1989: Schmitt, R. (ed.): *Compendium Linguarum Iranicarum*. Wiesbaden 1989.
- SHAHBAZI 1988: Shahbazi, A. Sh.: Bahrām VI Čōbīn. In: *Encyclopaedia Iranica* 3:5. London 1988, 514–522.
- SHAHBAZI 2004: Shahbazi, A. Sh.: Hormozd IV. In: *Encyclopaedia Iranica* 12:5. London 2004, 466–467.
- SHAKED 1993: Shaked, Sh.: Notes on the Pahlavi Amulet and Sasanian Courts of Law. *Bulletin of the Asia Institute. Iranian Studies in Honor of A. D. H. Bivar* 7 (1993) 165–172.
- SHARON 1990: Sharon, M.: *Revolt: the Social and Military Aspects of the 'Abbāsīd Revolution*. Jerusalem 1990.
- SMIRNOV 1909: Смирнов, Я. И.: *Восточное серебро. Атлас древней серебряной и золотой посуды восточного происхождения, найденной преимущественно в пределах Российской империи*. Санкт-Петербург 1909.
- SOÓS–LANGÓ 2017: Soós R. – Langó P.: A magyar művészet X. századi emlékei. *Magyar Művészet* 2017:2, 99–105.
- SŪRTĪJĪ 2002: Sūrtījī, S.: *Qilāʿ-i bāstānī-yi Māzandarān*. Tihirān 2002.
- SZÁNTÓ 2007: Szántó I.: A perzsa művészet története. In: *Iráni föld – perzsa kultúra*. Szerk.: Jeremiás É. Piliscsaba 2007, 263–336.
- TREADWELL 2012: Treadwell, L.: The Samanids: the First Islamic Dynasty of Central Asia. In: *Early Islamic Iran. The Idea of Iran* 5. Eds.: Herzig, E – Stewart, S. London 2012, 3–15. <https://doi.org/10.5040/9780755693498.ch-001>
- TREVER–LUKONIN 1987: Тревер, К. В. – Луконин, В. Г.: *Сасанидское серебро. Собрание Государственного Эрмитажа*. Москва 1987.
- VACCA 2017: Vacca, A.: *Non-Muslim Provinces under Early Islam. Islamic Rule and Iranian Legitimacy in Armenia and Caucasian Albania*. Cambridge 2017. <https://doi.org/10.1017/9781316979853>
- VASMER–BOSWORTH 1991: Vasmer, R. R. – Bosworth, C. E.: Māzandarān. In: *The Encyclopaedia of Islam. New Edition* 6. Eds.: Bosworth, C. E. – Donzel, E. v. – Pellat, Ch. Leiden 1991, 935–942.
- WIDENGREN 1979: Widengren, G.: Babakīyah and the Mithraic Mysteries. In: *Mysteria Mithrae*. Ed.: Bianchi, U. Leiden 1979, 675–695.
- YŪSOFI 1983: Yūsofī, Ğ. H.: Abū Moslem Ẕorāsānī. In: *Encyclopaedia Iranica*, online edition. (<http://www.iranicaonline.org/articles/abu-moslem-abd-al-rahman-b> (Letöltve: 2020. június 30.))
- ZADEH 2012: Zadeh, T.: *The Vernacular Qur'an. Translation and the Rise of Persian Exegesis*. New York 2012.

FIFTY SHADES OF POST-SĀSĀNIAN

MIKLÓS SÁRKÖZY

The present paper aims at throwing light at the origin, development and different meanings of the term called „post-Sāsānian”. Invented by German art historians and archaeologists hundred years ago, the term „post-Sāsānian” soon evolved and began to appear in various papers since the 1960’s. By this time this term has been widely accepted and enjoys popularity in different scientific works of Iranian studies. It appears that we can detect three main categories where this term can be used. First, the decades following 628, the year when Ḥusraw II the last real Sāsānian king was murdered. The second subperiod was until the end of the Umayyads (750 CE) where Sasanian society still played a pivotal role in the local administrations of the early caliphate. The post-Sāsānian term can be also applied for the history of northern Iran, the provinces of Ṭabaristān, Daylamān and Gīlān, where significant groups of the former Sāsānian aristocracy established post-Sāsānian states continuing Sāsānian culture and traditions well into the 9th century. The case of Central Asia and the post-750 Iranian lands (except those of Northern Iran) are more complex and cannot be called post-Sāsānian due to later developments and other influences.

FELIRATOK ÉS FELIRATKÖZELI JELEK A ZAMÁRDI AVAR TEMETŐBŐL

FEHÉR BENCE*

Kulcsszavak: középvár, tamga, (rovás)írás, görög felirat, Nagyszentmiklós, életfa

Absztrakt: A zamárdi avar temető leletanyagában előfordulnak karcolt felületű, potenciálisan feliratos tárgyak, közülük azonban még csak egyet dolgozott fel tudományosan Harmatta János – viszont az ő feliratfeldolgoása nagyon vitatható. 2019-ben módomban állt néhány tárgyat megvizsgálni. Egyértelműen feliratos a Harmatta által is tárgyalt szíjvég az 1280. sírból, három különböző jelöléssel: egy görög betűs, valószínűleg csak pseudo-görög szó (πιπι [?] ωφ), két pentagramma, és egy magányos összetett jel (tamga?) mellett álló támadó szarvas állatalak. Mindhárom jelölésnek mágikus, bajelhárító értelmet tulajdoníthatunk. Egy szíjvégen az 1344. sírből szintén három jel van: egy köröcske, egy nagyobb ábra, amely igen közel áll a nagyszentmiklósi 2. korszó tamgáihoz és egy írásszerű jeleket tartalmazó sorozat, amely azonban két ütemben készült, a korábbi jeleket két > jel felülírja, ami talán tulajdonosváltást jelöl, és monogramként értékelhető. Egy kisszíjvégen az 1121. sírből nem írás, hanem rajzos ábrázolás található, valószínűleg életfa, ami szintén funkcionálhatott tamgaként. Van azonban olyan szíjvég is (1623. sír), amelyen bár vannak karcolások, de egyértelműen véletlenszerűek, és nem írás.

A zamárdi avar temető leletanyagának felirattani ellenőrzése a Kárpát-medencei rovásírások korpuszában előmunkálatai során vált indokolttá. A temető leletanyagát jól ismerjük Bárdos Edith és Garam Éva közléseiből,¹ azonban egyetlen tárgyat kivéve, amelyet Harmatta János értelmezett mint írásos emléket,² feliratokat és felirat-közeli jelöléseket sem e közlés, sem más nem ír le – ámbár Garam Éva összegyűjti a karcolt felületű tárgyakat,³ és ezek közül kilencnél nem zárja ki rovásírás jelenlétét.⁴ 2019 folyamán e tárgyak közül jónéhányat a kaposvári Rippl-Rónai Múzeumban megvizsgálhattam, Németh Péter szíves segítségének köszönhetően. Ennek során mind egyértelmű feliratok léte igazolódott, mind felirat-közeli jelöléseké, tamgáké és rajzoké, de olyan eset is előfordul, hogy a világosan látható mintázat véletlen sérülésnek köszönhető, és semmi köze felirathoz.

Nem lehet határozottan kijelenteni, hogy további feliratos tárgyak már nincsenek a leletanyagban, mivel a néha bizony csak nagyon nehezen észlelhető jelek létét csak a leletanyag teljes körű átvizsgálásával lehetne kizárni (vagy igazolni), és sajnos jelenleg nem is minden tárgy vizsgálható. Egy tárgyat, amely Bárdos publikációjának rajza alapján⁵ egyértelmű kereszt alakú jelölést tartalmaz, nem sikerült fellelni; így nem lehet eldönteni, valamilyen figyelemfelhívó, esetleg számjelölésről van-e szó, vagy pedig egy betűjelről (rövidítésről?). A jelölés véletlen sérülés volta mindenesetre valószínűtlen. Egy egyértelműen írott bizánci ólombulla-töredéket is sikerült azonosítani, amelyet külön fogok közölni.⁶

A következő írásos és írás-közeli emlékeket tudtam feldolgozni:

* Magyarországi Kutató Intézet, H-1051 Budapest, Nádor u. 36, feher.bence@mki.gov.hu

¹ BÁRDOS–GARAM 2009; BÁRDOS–GARAM 2014; GARAM 2018.

² HARMATTA 1995; HARMATTA 1996.

³ GARAM 2018, 321–326, Abb. 184–187.

⁴ GARAM 2018, 326, 1. táblázat. A 151, 250b, 349, 472, 623, 854, 1280, 1376, 1405. sírokból említ egy-egy tárgyat.

⁵ BÁRDOS–GARAM 2009, 150, Taf. 131. 1144,1, 3. 41B kép.

⁶ BÁRDOS–GARAM 2009, 137, 2. 29–30.

1. kép. 1280. sír, szíjvég (RRM felvétele)
Fig. 1. Grave 1280, strap end (photo of the RRM)

2. kép. 1280. sír, szíjvég (RRM felvétele)
Fig. 2. Grave 1280, strap end (photo of the RRM)

3. kép. 1280. sír, szíjvég, a bekarcolt jelek (a szerző rajza)
Fig. 3. Grave 1280, strap end, the scratched marks
(drawing of the author)

1. RRM ltsz. Z93.16.1. (1–3. kép)⁷

1993-ban Bárdos Edith ásatásán, az avar temető 1280. sírjából (meghatározhatatlan nemű elhunyt, más sírlelet nincs) került elő. Aranyozott ezüst csuklós szíjvég, 10,25 cm × 2,7 cm × 0,15 cm, előlapján II. állatstílusú fonott díszítés, szimmetrikusan öt részkben ékkőbetét (a középső kiesett); az aranyozás a kiemelkedő részeken lekopott. Sima hátlapján vékonyan bekarcolt jelek, amelyek három csoportra oszlanak, talán különböző személy, de mindenképp különböző eszközzel készítette (időbeli viszony nem állapítható meg, de talán jobbról balra haladva töltötték be az üres felületeket). **a** éles, mély bekarcolással (hegyes késsel?) 6 határozott vonalú jel 0,75–1,2 cm, talán balról jobbra haladnak; **b** balra tőle egészen felszínesen, finoman karcolt két pentagramma 2,1–2,1 cm; **c** balra tőle az **a**-hoz hasonló

⁷ Közölve: BÁRDOS–GARAM 2009, 165, Taf. 143, 1280/1, 3. 325, Abb. 184; a feliratra vonatkozólag HARMATTA 1995 (fotó, rajz: 1–4. kép); HARMATTA 1996 (fotó, rajz: 1., 6. kép); MANDICS 2010, 2. 357.

eszközzel, de bizonytalan, apró vonalakkal bekarcolva egy egészen apró összetett jel (talán tamga, 0,35 cm × 0,6 cm) és a szíjvégre keresztirányban egy előrenéző (talán támadó?) szarvas négylábú állat rajzocskája (0,4 cm × 1,2 cm). Hosszirányban sok utólagos karcolás fut rajta végig, használatból adódó sérülések; a csuklórészen jóval felületesebb, szintén csak sérülésből eredő karcolások. Készítéstechnikája és díszítésstílusa alapján 7. század, az ásató meghatározása szerint a csuklórész díszítése a szíjvégtesténél valamivel fiatalabb.

A tárgy feliratos volta megtalálása után azonnal nyilvánvalóvá vált; először Harmatta János értelmezte, aki olvasatát rövid időn belül két cikkben is közölte,⁸ és azóta lényegében ezt az olvasatot fogadja el mindenki. A karakterek azonosítását tekintve az **a** és **b** jelsorok esetében közel áll a valósághoz (csak az a 5. jele tér el erősen az ő rajzán), bár a **b** jelsorra nem fordít figyelmet, hiszen az a szó konvencionális értelmében nem írás. A **c** jelsor azonban nála a valótól nagyon távoli, azt ő kurzív betűsornak tekinti. Az általa olvasott 7 betű két szava 0,8, illetve 0,4 cm hosszú feliratot eredményezne. Ekkora méretű kurzív írás olvashatatlan, nem közöl hasznos információt, ez tehát nem lehetett a készítő szándéka. Végül pedig a csuklórész hátlapján lévő karcokat ő egy fiktív **d** feliratnak tekinti, itt viszont összesen 9 betűt 3 sorban írtak volna bele egy 1,4 × 1,4 cm-es trapézba, max. 1 × 1 cm hasznos felületre. Ez az

utolsó felirat tehát mindenképpen fantom; a tárgyat magát megszemlélve világossá válik, hogy csak felzínes karcocskákról van szó.

Harmatta olvasatai a következők: **a** Nt/ŊT²S²/Š² S¹/Š¹ S²/Š² S¹/Š¹ *ant et eš aš eš aš* ‘esküt teljesíts, barátot, élelmet, zsákmányt gyarapíts’ (türk rovásírás); **c** TWγ’N ’R *Toyan Er* (név; szogd írás); **d** ’N | ’γN | ’δγγ *En Čiqan Alqay* (későbbi tulajdonos neve; szogd írás).

A két szogd írás tehát a valóságban nem létezik; a **c** állatrajznak értelmezve nem okoz problémát, állatrajzok az avar bekarcolt díszes tárgyakon jól ismertek, feliratszerű együttes elemeként szerepel az udvardi késő avar tütartón,⁹ ahol világosan apotropaikus értelmű támadó nagyvad: hasonló értelmezés könnyen lehetséges ezen a szíjvégen is. A mellette lévő magányos jel talányosabb, ez mindenestre betűjelnek néz ki és nem egyedi jelenség: avar (sőt honfoglalás kori) feliratos tárgyakon e jel vagy hozzá hasonló alak többször megjelenik magányos jelölésként, ilyenkor rendszerint rovásírásos jelként azonosítják – így a kunágotai korsón,¹⁰ talán a környei 2. íjlemezen,¹¹ összetett jel részeként a kiskőrösi kelyhen.¹² (Talán betűsor részeként bukkan fel a jánoshidai 2. tütartó lecsiszolt elsődleges feliratának maradványában¹³ és bizonyosan a kiskundorozsmai íjlemezen;¹⁴ jellegzetes, gyakori jelölés avar edények fenékbélyegein¹⁵). A honfoglaláskorban pedig éppen Harmatta azonosított eh-

⁸ HARMATTA 1995; HARMATTA 1996.

⁹ TOČIK 1983, 59, 81–2, 90. Az udvardi tütartó és közeli párhuzama, a jánoshidai 1. női holmik voltak és az állat nőkhöz kapcsolódó mágiát jelez; mivel a zamárdi nagyszíjvég tulajdonosának neve nem ismert, e szempontból nem tudjuk értékelni az ábrázolást.

¹⁰ GARAM 1976, 143–144; HARMATTA 1984, 273–277 stb. Harmatta itt egy többemű felirat részének tekinti, amelyet türk rovásírással, törökül olvas: Q¹B²V² *q^ob* ‘értsd meg, hörpints’.

¹¹ HARMATTA 1984a (5. 7. kép), azonban itt hosszabb, nem igazolható felirat részének tekinti; ezzel szemben Vékony Gábor a felirat létét tagadja (VÉKONY 1987, 105), azonban tévesen, mert legalább ez és még egy különálló betű a felületen kétségtelenül létezik és szándékos bevésés eredménye.

¹² LÁSZLÓ 1955, 22, 160–161 (rajz: 45/2, fotó: t.I/13b); HARMATTA 1984, 278–280 stb. Harmatta itt szintén szöveg részeként olvasa: PNČQ¹{L²}L¹ *a^op^onč q^l* ‘nyújts örömet’.

¹³ HARMATTA 1985/6 57–58. (1. kép) ugyan a felirat tényét észreveszi, de teljesen hibás képet ad róla; palimpsestus voltát nem is említi, így az elsődleges feliratról nem esik szó.

¹⁴ SZALONTAI–KÁROLY 2013.

¹⁵ Csak néhány példányt idézve: TOČIK 1962, 354 18/5., 356 18/3., 17/1; TOČIK 1983, 65, 13/18; Cs. Sós 1958, 10, 40.p.5.b. A fenékjelek általános értelmezése viszont ezzel kapcsolatban kérdéseket vet fel: valószínűleg nem minden esetben ugyanaz a szerepük, ugyanis egyes jelek csekély változatossága, sok példányban (és térben sokszor távol) ismétlődése hihetetlenül teszi, hogy ezek (írottak és grafikusak) mesterjegyek, tehát a gyártó személyét közlő jelek legyenek. (Kérdéssé teszi ezt az is, hogy egy részük nagyon hitvány színvonalú háztartási edényen van, amelynél a mesterjelzésre kevés okot láthatunk.) Esetleg lehet arra gondolni, hogy a műhelynek nem személyes jelzése, hanem törzsbeli vagy társadalmi hovatartozását mutatja. (A szóban forgó jel a rovásjelnek is értékelhető közt a leggyakoribb, ez esetben talán felvethető, hogy ez esetben ugyanaz az értéke, mint a 17. jegyzetben javasoljuk, vagyis a műhely nemzetségfői tulajdonlását jelzi?) Külön problémát jelent, hogy a fenékjelek

hez hasonló jelet a benepusztai szíjvégen¹⁶ (ugyan egy többemű felirat részeként, valójában azonban ez az egyetlen igazolható vésett jel a felületen), de talán szerepel a magyarózdi íjlemezen is.¹⁷ A sok példából annyi mindenképp bizonyos, hogy egy tipikus avarkori jelölésről van szó, amely avar (esetleg = magyar) rovásírásjelet tartalmaz, és semmi köze a szogdokhoz. Elviekben pedig ugyan nem lehetetlen, hogy a Közép-Ázsiában elég elterjedt szogd írásrendszer eljutott az avarokhoz, az eddig ismert avar kori Kárpát-medencei írásos leleteken azonban egyetlen más szogd betű sem bukkan fel.¹⁸

Az **a** felirat ótürk betűs olvasatának kérdése ennél bonyolultabb: a jelek kétségtelenül léteznek és önálló betűjelek, s az avar tárgyakon gyakoriak a néhány betűs rovásírásos feliratok. Valószínűtlen, hogy ezeket az ótürk írás alapján egy az egyben ki lehetne olvasni; az avar honfoglalás idején az avarok és a türkök szinte legendásan rossz viszonya¹⁹ nem arra utal, hogy egymástól közvetlenül átvennék az írás-olvasás tudományát, a két írás közti kapcsolatok inkább egy régebbi ősförmára visszavezethető távolabbi rokonságnak tulajdonítandók. Az **a** felirat betűi ráadásul az ismert avar kori írások nagy többségétől erősen eltérnek, mind a nagyszentmiklósi, mind a jánoshidai jellegű jelsoroktól.

Ha a három „szövegrész” összefügg, a **b** pentagrammák és a **c** állatalak bajelhárító szerepét valószínűsítve, az írott betűk tartalma alighanem védő mágia. A jelek ránézésre legjobban görög betűknek

feleltethetők meg, mindenképpen erősen valószínűsíthető, hogy balról jobbra haladnak! Az első négy jel esetleg antik eredetű mágikus characterként értelmezhető (a tetragrammaton pszeudo-görög utánzásából származó $\pi\pi\pi$ mágikus ige?),²⁰ az utolsó kettő pedig görög betű ($\omega\phi$), értelme nincs, valószínűleg itt ez is character (talán az ismert mágikus formulavég $-\omega\theta$ hibás utánzása?).

A három szövegrész összefüggése mindazáltal nem bizonyítható. Az állatalakot és a (pszeudo)-görög ígét hasonló szerszámmal, az állatalak esetében talán aprólékosabb és vékonyabb véséssel készítették (ezt a kisebb méret indokolja), de a pentagrammák finomabb, felszínesebb vonalak, így nem zárható ki, hogy azokat más személy, máskor írta fel. Mivel azonban egyik jel sem fedí a másikat, időrend nem állapítható meg, csupán annyi: a feliratokat sűrű vízszintes és ferde karcolások rongálják, némelyik egész erős, ezek azonban áthúzódnak mindegyik véseten, így azok egy darabig együtt szerepeltek a még használatban lévő tárgyon.

2. RRM ltsz. Z47.1.1344.5. (4–8. kép)²¹

1993-ban Bárdos Edith ásatásán, az 1344. női sírból került elő. Aranyozott bronz nagyszíjvég, 8,9 × 2,6 × 0,4 cm, lemezekből összeszegecscelve, a két szegecs egyike hiányzik. Előlapján pontozott szalagdísz előkarcolás után poncolva és vésve, oldallemezén rézsútos rovátkolt dísz bevésve. Hát-

edények látványosan nem egyenletesen oszlanak el az avar területen, többségük a Felső-Duna-vidékre esik (egyelőre? talán csak kutatatlanságuk következtében?), vagyis feltehető, hogy nem általános avar típusról van szó.

¹⁶ HARMATTA 1990, 260–261.

¹⁷ FERENCZI 1989. Sejthetőleg ezen a tárgyon egy kiolvasható szó része (Ferenczi szerint B[^]K[^]SZ v. B[^]N[^]K[^]Sz, szerintem azonban inkább By bey ‘nemzetségfő’); ennek alapján nem lehetetlen, hogy a benepusztai leleten is ugyanaz az értelme (és HARMATTA 1990, 260–261. valóban az *elbey* szó második felének tekintette).

¹⁸ HARMATTA 2003 az ún. margitszigeti kamennaja babán hibásan véli olvasni; az általa vélt (türk) rovásírásos felirat egy része valóban valamiféle jeleket takar, ha nem is olyat, mint ő látja, a szogd felirat azonban nem más, mint régi, a köre száradt moha és zuzmó. HARMATTA 1984, 277–278. a Tihany téri ezüstkehely számos felirata közül egyet old fel szogd írásnak. Ez a számunkra már megmagyarázhatlan tévedések sorába tartozik: a Tihany téri kelyhen összesen két különálló vésett jel látható, távol onnan, ahol Harmatta a szogd jeleket vélte látni, egyébként a felület sima.

¹⁹ Menandrosz frg. 4.2: “*ha nem válnak madarakká, hogy az égből repülve meneküljenek meg a türkök kardjaitól, sem pedig halakká, hogy alámerülve a tenger mélyébe a hullám eltüntesse őket, ... aligha menekülnek az én erőmtől*” – mondja a türk kagán.

²⁰ A négy jegy eloszlása ugyanakkor meglehetősen egyetlenné, az első három szoroson áll, a negyedik távolabb. Ha azt az elképzelést fogadjuk el, hogy az első három egyetlen összetett jel v. ligatúra volna, az némileg a székely rovásírás ún. Nt ligatúrájára hasonlít (a Nikolsburgi, a Telegdi- és a Kájoni-2. ABC szerint), amelyet több középkori feliraton máig ismeretlen, illetve kétes hangértékben találunk (Székelydály 2. felirat, Székelyderzs); a negyedik jel pedig lehetne bármely rovásrendszer Sz jele, vagy görög ι (-ιωφ ?) – Kovács P. megjegyzése szerint (szóbeli közlés) esetleg lehet *’Ιωσῆφ* rövidítése, vagy *’Ιώβ* helyett írva. Ez az első 3 v. 1 jelet még nem magyarázza meg.

²¹ Közölve: BÁRDOSS-GARAM 2009, 175, Taf. 151. 1344/7, 3. 156, 87. kép.

4. kép. 1344. sír; szíjvég (a szerző felvétele)
Fig. 4. Grave 1344, strap end (photo of the author)

5. kép. 1344. sír; szíjvég (a szerző felvétele)
Fig. 5. Grave 1344, strap end (photo of the author)

lapja sima, enyhén homorú lemez, melyre három helyen vékonyan, éles szerszámmal jelek vannak karcolva: **a** a tövénél egy nagy ábra, $2,3 \times 1,5$ cm, **b** a végénél nem teljesen elkülönülő jelekből egy jelcsoport, $1,8 \times 1,2$ cm, **c** középen oldalt egy köröcske (átm. 0,45 cm). Mivel a három jelcsoport nem érintkezik, egymáshoz való időbeli viszonyuk nem állapítható meg; az **a** nagy része és **b** úgy tűnik, ugyanolyan eszközzel készült, így nem észszerűtlen feltételezés, hogy írójuk azonos.

A legegyszerűbb a **c** jelölés, amely írásnak nyilván nem mondható; az azt keresztező felszínes karcok valószínűleg utólagos véletlen sérülések.

Az **a** egyértelmű, világos és jól látható (bár a felszín enyhe homorulata miatt nagyon nehezen rajzolható és fotózható), és bár jelentését nem tudjuk megállapítani, rendkívül fontos párhuzama van: hasonló szerkezetű a nagyszentmiklósi 2. korszak alján lévő két tamga (ld. 9. kép).²² Ez az általában „sátorszerűnek” leírt alakzat²³ nem osztható betűkre és nem olvasható szövegszerűen,²⁴ viszont bekarcolásának menetrendje és ennek alapján felépítése világos: 1) a „sátor” teste (a nagy Λ alakzat), 2) a belsejében álló ellenkező irányú alakzat, legalábbis a jobb tamgánál világosan két külön lemenő karccal meghúzva, 3) az alján levő zezzugvonal, amely a bal tamgánál

²² Vö. HAMPEL 1884, 9–17; ALTHEIM 1948, 9; BÁLINT 2004, 538–41, 284, 286. kép; GÖBL–RÓNA-TAS 1995 n. 14. (Csak szemelvényesen a mérvadóbb irodalomból, akik a kérdéses jelekkel is foglalkoznak.)

²³ GÖBL–RÓNA-TAS 1995 n. 14.

²⁴ Egy kutató volt, aki megpróbálta írásnak értelmezni: ALTHEIM 1948, 9.: B²O/UD¹N¹ budⁿ. Kísérlete azonban teljesen kívül esik a lehetőség határain.

6. kép. 1344. sír, szíjvég, a bekarcolt jelek (a szerző rajza)
 Fig. 6. Grave 1344, strap end, the scratched marks (drawing of the author)

7. kép. 1344. sír, szíjvég, a feltehető felirat (a szerző felvétele)
 Fig. 7. Grave 1344, strap end, the probable inscription (photo of the author)

8. kép. 1344. sír, szíjvég, a feltehető tamga (a szerző felvétele)
 Fig. 8. Grave 1344, strap end, the probable tamga (photo of the author)

9. kép. Nagyszentmiklós 2. korsó, feltehető tamgák (a szerző rajza)
 Fig. 9. Nagyszentmiklós, jug No. 2, probable tamgas (drawing of the author)

lendületes lemenő Λ alakzatokból készült, a jobb tamgánál viszont részben úgy tűnik, megszakadó oldalakkal, tehát több vonással karcolva, vsz. jobbról balra.²⁵ A jobb tamga csúcsán levő \downarrow elemet utólag három külön karccal toldották a rajzhoz, az természetesen megállapíthatatlan, hogy csak a „sátorhoz” képest utólag vagy a zegzugvonal is előbb volt.

A zamárdi szíjvég tamgája ennél valamivel egyszerűbb felépítésű, talán egyszerűen méreteinél fogva. Ennek ellenére a főelemek lényegi azonosága megállapítható: először bizonyosan a nagy Λ alakzatot karcolták bele, jobbról balra sorrendben, fentről lefelé húzott karcokkal, majd ezt követte az ellenkező irányú belső elem ugyanilyen sorrendben. Itt ugyanúgy nincs „csúcscsúsz”, mint a nagyszentmiklósi bal tamgán, viszont a „sátor” felső szárai túlnyúlnak, talán gondatlan kivitelezés folytán, de talán tervszerűen, hiszen ez optikailag megfelelhet egy leegyszerűsített csúcscsúsznak. Az alsó zegzugvonal csonka: meglepő módon a bal 1. elem készült el elsőnek, ennek bal szára csak jelzesszerű vékony karc, mivel nagyjából egybeesik a „sátor” külső vonalával, a jobb szára viszont erős, lendületes lemenő vésés; a 2. elemnek csak a bal szára készült el, a meglevő „sátorbelső” túlnyúló szárát használták fel jobb szárnak, viszont a bal szárát több bizonytalan karccal húzták meg lefelé; ezután készült el a 3. zegzug, azonban a felület homorulata miatt a tárgy jobb oldala erősebben kopott, sőt eleve is ügyetlenebbül és felszínesebben karcolták bele, így ez ma már alig észlelhető.

Míg a technikai megoldások egyértelműek, a tamga gondolati tartalma továbbra sem világos. A nagyszíjvégen való megjelenés persze erősen utalna rá, hogy tulajdonosjelzés lenne a szerepe, de mivel nem ez az egyetlen jel a hátlaapon, sőt a **b** jelölés kifejezetten írásnak tűnik, ezt a funkciót talán inkább az tölthette be. Figurális ábrázolás volta aligha bizonyítható, bár a vonalak írásának és kivitelezésük pontosságának sorrendje támogathatja a „sátor” feltételezését. Egy bizonyos: feladata igen hasonló vagy azonos lehet a nagyszentmiklósi tamgáéhoz, viszont a tárgynak semmi köze a szűkebben vett elithez, így a nagyszentmiklósi tamga sem jelenthet semmi olyat,

ami kifejezetten az uralkodóra vagy közvetlen környezetébe tartozó személyre szűkíthető.

A szíjvég közlői szerint a közép avar korra keltezendő, és valóban semmi érv nincs, ami ennek ellentmondana. Ez a nagyszentmiklósi 2. korszával való kapcsolatot még érdekesebb fényben tünteti fel: kiemelendő, hogy a kincsben alkalmazott jelek ezek szerint joggal visszavezethetők a közép avar korig, illetve ha valóban tamgáról van szó, a jelentése, kulturális háttere is!

A szó valódi értelmében feliratos emlék a **b** jelölés lehet, ez azonban két lépcsőben készült. Az eredeti jelzés két hosszú és köztük két rövid függőleges vonásból áll: I^{III} , amelyek erőteljes, lendületes lefelé tartó véséssel íródtak, de a hosszú vonásokat a készítő túl rövidnek ítélte és utólag alul még megtoldotta. Ezeket gondolhatjuk akár számjelnek is, akár egy vagy két betű kétszeres felhasználásának (rövidítés, monogram), de egy tamgaértékű szimbolikus ábrázolás sem zárható ki. Utólag két, lényegileg azonos $>$ jel került rá, a jobb oldali erős, nagy vonással vésve és felülírva az eredeti jelet, a bal csak vékony karccal, kisebb méretben. Ez a jel egy jól ismert nagyszentmiklósi rovásjel, így valószínűleg betűnek értékelendő, és mivel inkább egymagában áll, illetve érvényteleníti az alája került I^{III} jelet, mint kiegészíténé, leginkább monogramnak értékelhető. A legegyszerűbb magyarázata ennek egy tulajdonosváltás, az első írás az eredeti tulajdonosra utal, míg a második birtokos a $>$ betűvel kezdődő nevű úriasszony lehetett. (Jobbra lent a jelsor mellett még egy egészen apró keresztalakzat is látható, ez azonban könnyen lehet véletlen sérülés.)

3. (Ld. 10–12. kép)²⁶

1993-ban Bárdos Edith ásatásán, az 1121. sírból került elő. Dísztelen bronz kissíjvég, $5,7 \times 1,9 \times 0,2$ cm. Előlapján egy pontkör beütve, néhány véletlen karc nyoma. Hátlapjára egy szegeccsel féllemez szegelve, a szabadon maradt felületre éles, vékony eszközzel a tőtől a vég felé haladva egy kétvonalas összetett jel karcolva. Három mély, ferde utólagos vonás véletlen sérülés.

²⁵ Ezt akár úgy is tekinthetjük, hogy a bal tamga $2\frac{1}{2}$ zegzugjához utólag még egy zegzugot toldottak balra.

²⁶ Közölve: BÁRDOS–GARAM 2009, 147, Taf. 126. 1121/3.

10. kép. 1121. sír; kisszíjvég (a szerző felvétele)
Fig. 10. Grave 1121, belt fitting (photo of the author)

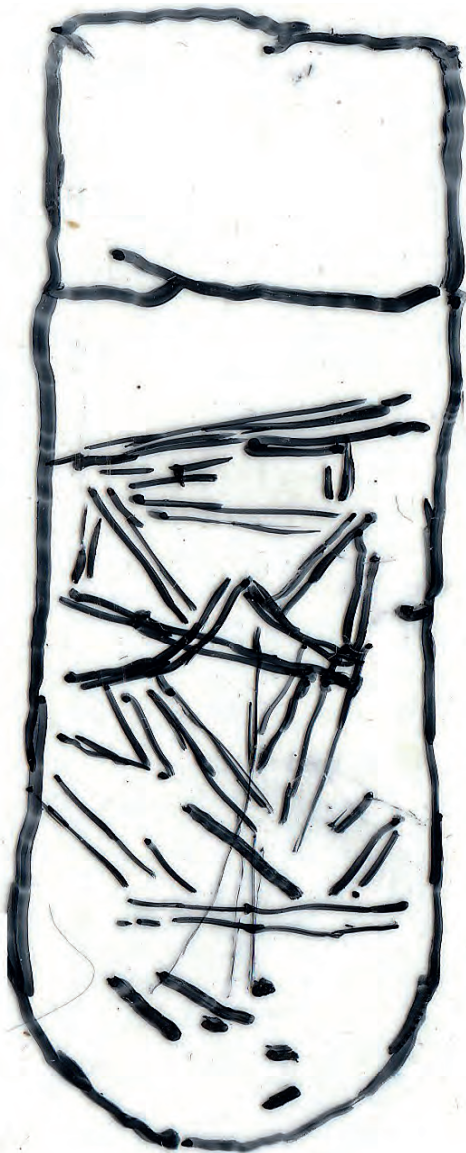
Bizonyára sokan szívesen tekintenek az előlap karcolásait egy jelsor részének, ezek azonban jellemzően párhuzamos, egymáshoz néha kritikusan közeli vonalkák, amelyek a tárgy egyik oldala felé erősödnek (ahol erősebben volt kitéve külső behatásoknak), ezek tehát biztosan csak sérülések. Összesen a pontkör alatt két karchoz csatlakozik olyan ferde vonal, ami élénk fantáziával lehetne egy-egy betűjel, de ennek semmi valószínűségét nem látom. A hátlap jelölése ezzel szemben egész biztosan tudatos tervezés eredménye, bár nem a leggondosabb munka, kissé féloldalasra sikerült. A jelet úgy lehet

11. kép. 1121. sír; kisszíjvég (a szerző felvétele)
Fig. 11. Grave 1121, belt fitting (photo of the author)

értelmezni, hogy az egy egy téglalappal felül elmet-szett, csúcsban (virág?) végződő fát ábrázol; alul valószínűleg kettős talajvonalból nő ki. A függőleges szár először hibásan készült el, javítva.

Díszítőmotívumról nem lehet szó, annak a hát-lapon semmi értelme nincs. A rajz ráadásul távol van a természetes tárgyábrázolástól, sokkal inkább a fa szimbolikus leegyszerűsítése. Bizonyosra vehető, hogy egy tamgáról van szó, csupán a gondolati tartalma vár még megfejtésre; magam részéről semmi akadályát nem látom, hogy a tamgát feltételesen életfának tekintsük.

13. kép. 1623. sír; kisszíjvég (a szerző rajza)
Fig. 13. Grave 1623, belt fitting (drawing of the author)

4. RRM ltsz. Z96.2.10. (13. kép)²⁷

Az 1623. sírből szintén egy jellegzetes karcokkal teli felületű szíjvég került elő, 4,05 cm × 1,1 cm × 0,1–0,15 cm dísztelen bronzlemez hátlapjára egy féllemez szegecselve. Ezt a tárgyat megvizsgálva azonban úgy találtam, ezek a karcok valószínűleg használatból eredő sérülések, semmiképpen nem adnak sem összefüggő képi ábrázolást, sem bármi-féle írást vagy jelentéssel ellátható jelölést.

12. kép. 1121. sír; kisszíjvég, a tamga (?) (a szerző rajza)
Fig. 12. Grave 1121, belt fitting, the tamga (?) (drawing of the author)

IRODALOM

- ALTHEIM 1948: Altheim, F.: *Hunnische Runen*. Hallische Monographien 1. Halle 1948.
- BÁLINT 2004: Bálint Cs.: *A nagyszentmiklósi kincs*. – *Régészeti tanulmányok*. Budapest 2004.
- BÁRDOS–GARAM 2009: Bárdos, E. – Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Zamárdi-Rétiföldek 1*. Monumenta Avarorum Archaeologica 9. Budapest 2009.
- BÁRDOS–GARAM 2014: Bárdos, E. – Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Zamárdi-Rétiföldek 2*. Monumenta Avarorum Archaeologica 10. Budapest 2014.
- Cs. Sós 1958: Cs. Sós Á.: *A keceli avarkori temető*. (*Die awarenzeitlichen Gräberfelder in Kecel*). Régészeti Füzetek 2/3. Budapest 1958.
- FERENCZI 1989: Ferenczi, G.: Runaic Signs from Magyarózd. *Specimina Nova. A Pécsi Janus Pannonius Tudományegyetem Történelmi Tanszékének Évkönyve* 5 (1989) 145–148.

²⁷ Közölve: BÁRDOS–GARAM 2014, 30, Taf. 177. 1623/4, 3. 92, Abb. 51.

- GARAM 1976: Garam É.: Adatok a középvavarkor és az avar fejedelmi sírok régészeti és történeti kérdéseihez. (Der mit Grabobulus datierbare Fundkreis der Mittlerawarenzeit). *Folia Archaeologica* 27 (1976) 129–148.
- GARAM 2018: Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Zamárdi-Rétiföldek* 3. Monumenta Archaeologica Hungariae 12. Budapest 2018.
- GÖBL–RÓNA-TAS 1995: Göbl, R. – Róna-Tas, A.: *Die Inschriften des Schatzes von Nagy-Szentmiklós. Eine paläographische Dokumentation*. Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Denkschriften 240. Wien 1995.
- HAMPEL 1884: Hampel J.: A nagyszentmiklósi kincs. *Archaeologiai Értesítő* 4 (1884) 1–166.
- HARMATTA 1984: Harmatta J.: Avar rovásírásos edényfeliratok. *Antik Tanulmányok* 31 (1984) 272–284.
- HARMATTA 1984a: Harmatta J.: A környei avarkori rovásírásos felirat. *Antik Tanulmányok* 31 (1984) 100–133.
- HARMATTA 1986: Harmatta J.: Újabb avar rovásírásos tárgyfeliratok. *Antik Tanulmányok* 32 (1985/86) 57–72.
- HARMATTA 1990: Harmatta J.: A magyarság őstörténete. *Magyar Tudomány* 3 (1990) 243–261.
- HARMATTA 1995: Harmatta, J.: Sogdian inscriptions on Avar objects. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 48 (1995) 61–65.
- HARMATTA 1996: Harmatta J.: A zamárdi avar nagyszíjvég rovásírásos és szogd feliratai. *Somogyi Múzeumi Közlemények* 12 (1996) 107–112.
- HARMATTA 2003: Harmatta J.: Kümüš tudun avar fejedelem sírfelirata a Margit-szigeten. *Archeologiai Értesítő* 129 (2003) 179–194. <https://doi.org/10.1556/ArchErt.129.2004.1-2.7>
- LÁSZLÓ 1955: László, Gy.: *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*. Archaeologia Hungarica 35. Budapest 1955.
- MANDICS 2010: Mandics Gy.: *Róvott múltunk* 1–3. Arad 2010.
- SZALONTAI–KÁROLY 2013: Szalontai, Cs. – Károly, L.: Runiform fragments of the late Avar period from Hungary. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 66 (2013) 365–396. . <https://doi.org/10.1556/AOrient.66.2013.4.1>
- TOČIK 1962: Točik, A.: Keramika so značkami na dne zo slovansko-avarských pohrebísk na juhozápadnom Slovensku. *Památky Archeologické* 53 (1962) 347–380.
- TOČIK 1983: Točik, A.: Pohrebisko z doby avarskej ríše v Dvoroch nad Žitavou / Temető Udvardon a 7.–8. századból. *Castrum Novum* 2 (1983) 42–127.
- VÉKONY 1987: Vékony G.: *Késő-népvándorlaskori rovásfeliratok a Kárpát-medencében*. Szombathely 1987.

INSCRIPTIONS AND INSCRIPTION-LIKE MARKS FROM THE AVAR CEMETERY OF ZAMÁRDI

BENCE FEHÉR

Several objects with scratched surface were found in the Avar cemetery of Zamárdi, which may potentially contain inscriptions. Only one of them was analysed by János Harmatta, but his solutions are problematic. I had an occasion to investigate some of these objects in 2019. The strap end which Harmatta tried to interpret (grave 1280) is doubtless inscribed, but there are three different phenomena on the surface: a word in Greek letters, probably only pseudo-Greek language (πιπι (?) ωφ), two pentagrams and a composite sign (tamga?) which is accompanied with the figure of an attacking horned game. Another strap end (grave 1344) shows three marks too: a little circle, a larger figure which is much resembling the tamgas on the No. 2 vessel of the Nagyszentmiklós treasure, and a series of writing-like signs, but they were made in different times: two > marks overlap the others. Maybe they show the change of proprietors, and we may take them for monograms. Another strap end (grave 1121) shows only a figure of a „tree of life”, which could be used as a tamga too. And there is a strap end (grave 1623) which contains only unintentional scratches.

MODERN FILOLÓGIAI TEENDŐK A MAGYAR ÓSTÖRTÉNET KÖZÉPGÖRÖG FORRÁSAI KÖRÜL

FEHÉR BENCE*

Kulcsszavak: középgörög, bizánci források, nagyszentmiklósi kincs, Bíborbanszületett Konstantin, Menandrosz protector

Absztrakt: A magyar őstörténet korszakában és térségeiben a legjelentősebb írásbeliség a görög volt. A latin írásbeliség minden tekintetben fejletlenebb volt, a keleti írásoknak pedig nagy hátrányuk volt, hogy alkalmatlanok voltak idegen nyelvű szavak és nevek pontos visszaadására. A görög írásrendszer minden hangot rögzít, sőt a diakritikus jelek még a hangsúlyozásról is adnak információt; bár jelenleg nem világos, mit jelent pl. a végéles hangsúly az Ἀρπαδής vagy a véghajtott a Καρῆ szón. A források értelmezéséhez a középgörög nyelv fejlődését figyelembe kell vennünk. Viszont az írott szövegben a nyelvi újítások egy része nem látható: az irodalmi stílus végsőkéig archaizál (sőt Menandrosz protector saját bevallása szerint atticizál), következésképpen e korszakban diglosszia alakult ki. Az irodalmi források tipikusan az „antikizáló” és a feliratok a „vulgáris” oldalon vannak. Léteznek feliratos források, amelyek a kelet-európai nomád népek történetével állnak kapcsolatban; még a Kárpát-medence „barbár” területéről is vannak példák, a legismertebbek a legnagyobb aranykincsek, a nagyszéksői és a nagyszentmiklósi feliratai.

A magyar őstörténet fogalmát lehet szűkebben és tágabban is értelmezni (meddig őstörténet a mi őstörténetünk, és mettől fogva a mienk?). Egy lehetséges szűkebb értelmezés szerint a 895-ös honfoglalás aktusáig, és a Hét Magyar, tehát az akkor bejött törzsek története értendő alatta; de már azt sem tudjuk meghatározni, ezek a törzsek mikortól léteznek mint önálló entitások, és sok szempontból célszerűbb egy tágabb értelmezés, amelybe beleértjük azt a 895 előtt itt élt népeket, amely bizonyos hányadban vitathatatlanul beolvadt a középkori magyar népességbe; felfelé pedig legalábbis az államalapításig indokolt egységben kezelni a történetet, hiszen a lényegi források azonosak. De még ha így ki is terjesztjük a téma határait, igaz marad, hogy a korszakban és térségben (mindenképp az I. évezred 2. felének Kelet-Európájáról beszélünk) a legfejlettebb és legel-

terjedtebb írásbeliséggel a görög nyelv rendelkezett. A kor latin írásbelisége ehhez képest minden szempontból elmaradott: kevesebb anyag, kisebb nyelvi tudatossággal lejegyezve, rosszabb fennmaradási aránnyal, és aránytalanul kevesebbet tud olyat, ami elődeinkre vonatkozna, hiszen tudása rendszerint megáll a Duna, legfeljebb a Kárpátok vonalánál; és a helyi nyelveken való kisebb irodalmak (beleértve itt a keleti rovásírási emlékeket is!) egészen elenyészők. Hiába rendkívül fejlett a 9–10. század arab írásbelisége, ha csak sokadkézen átkerült, torzult, hiányos ismeretekből őriznek meg nagyon keveset – és a keleti írásoknál általános az a probléma is, hogy a mássalhangzóírás sajátosságai miatt csak az anyanyelvű kenyérszöveget értjük nagyjából (azt sem feltétlenül mindig), a glosszákat szinte egyáltalán nem.¹ Ehhez képest a görög forrás maga a mennyország,

* Magyarágkutató Intézet, 1051 Budapest, Nádor u. 36. guy_devere@hotmail.com

¹ A mindenki által ismert példa b. Rusta két glosszája: كنده و جله (b. Rusta, Kitāb al a‘lāq an-nafīsa, ed. DE GOEJE 149, 8–9). Ezeknek a feltételezett magyar tisztségnevekkel való azonosítása annyira átment a köztudatba, hogy többnyire nem realizáljuk magunkban: a leírt jelek csupán k-n-d-a és ġ-l-a betűsört jelentenek, azt is a klasszikus arab kiejtés szerint (a szerző perzsa lévén, a két szó utolsó t marbūta [vagy éppen h: vö. KMOŠKÓ 1997, 207: kn dh, ġlh, bár ezt az átírást nem helyeseljük, mert ez esetben is magánhangzó után néma hangnak kell értenünk] jeléről reálisan csak annyit mondhatunk, magánhangzó-értékű);

mert ott nemcsak minden hang ki van írva, de még a diakritikus jelek különféle hangsúlyra való ismereteket is átadnak. Igaz, úgy gondoljuk, egy magyar glosszánál ez nem számít, hiszen a magyar szavaknál mindenképpen szóeleji hangsúlyra számítunk, a valóság azonban nem ez: Bíborbanszületett Konstantin magyar glosszáiban rendszerint véghangsúly van jelölve, és külön kérdés, hogyan lehet értelmezni a magyar nyelvre egy végéles és egy véghajtott ékezet különbségét – pl. az *Ἀρπαδήζ*² és a *Καρῆ*, ill. *Κασῆ*³ nevekben. Az eddigi kutatás hallgatólagosan úgy döntött: sehogy.⁴ Ez a döntés nem tűnik racionálisnak, legalábbis észszerűbb azt feltételezni, hogy a különböző jelölés valamiben eltérő fonetikai realizációt mutat, de koherens magyarázatot adni a jelenségre nagyon nehéz.

A görög források nélkül tehát kis híján írásos források nélkül marad őstörténetünk; a görög források értelmezéséhez pedig az e korban használt görög nyelvváltozatot kell figyelembe vennünk, leegyszerűsítve középgörög nyelvet. A görög nyelvfejlődés során a római császárkortól igen erős fonetikai változások éppúgy lezajlottak, mint egy természetes grammatikai fejlődés (addig soha nem hallott kötőszavú, módhasználatú mondatfűzések, igeidők kiveszése és összetett igeidők létrehozása, igeikötő-halmozódások és -jelentésváltozások stb. stb.), és a római császárságnak bizánci császársággá alakulása során hegynyi mennyiségű latin jövevényszó is beépült a görög nyelvbe, köznépi szinten éppúgy, mint a különböző szaknyelvekbe (de talán legerősebben a katonai szaknyelv érintett, ami viszont történelmi tárgyú beszédhelyzetben felül van reprezentálva). A fonetikai változások ebből ráadásul írásban rendszerint nem látszanak.

A „helyesírás” efféle konzervatívizmushoz járul viszont egy erősen klasszicizáló irodalmi nyelv,

amely egyes szerzőknél az érthetlenségig antikizál (pl. Menandrosz protector), másoknál egyszerű, áttekinthető, az antikizálást feladja (pl. a *Continuatio Georgii Monachi*), és egy attól annyira eltérő népnyelv, hogy ez már diglossziának mondható. Tehát magyarán megmondva: egy művelt antikizáló szerző szándékosan ókori grammatikai elemeket alkalmaz, amelyeket az életben soha nem mondanak, egészen odáig, hogy a rég koinéban összeolvadt ókori nyelvjárások elemeit is feléleszti (Menandrosz protector meg is mondja szó szerint: „*csak ami alacsonyabb röptű a kifejezések közt, azt cseréltem ki attikaibbra*”,⁵ tehát ő a Kr. e. 4–5. századi attikai nyelvjárásra tör – mert hát az Thuküdidész nyelve). Nem mintha nem használnák állandóan a hellenisztikus és koracsászárkori *koinét* is, mert az meg az egyház nyelve: a Szeptuaginta és az Újszövetség azt szakralizálta. A végpontok közt számtalan átmenet van, és ennek a hatása nem csak abban mutatkozik, hogy egy kifejezést hogyan értsünk, hanem abban is, hogy egy szót (akár egy idegenből átírt nevet) hogyan ejtsünk.

Értelemszerűen a szépirodalmi források inkább a skála klasszicizáló végpontja felé esnek, a népnyelvi oldalra pedig inkább a többi forrástípus. Noha kevésbé köztudott, minden típusú görög írott forrás ismert a korból, amely összefüggésbe hozható eredetünkkel. Beszélhetünk tehát irodalmi, diplomatikai, feliratos és numizmatikai forrásokról. Az irodalmi források léte közismertnek mondható: természetesen a bizánci pénzek és súlyok folyamatos jelenléte Kelet-Közép-Európában, és ennek történelmi jelentősége is nyilvánvaló. Azt viszont alig tartjuk számon, hogy görög nyelvű feliratos források is folyamatosan vannak Kelet-Európában, ezen belül a Kárpát-medencében is. Az ókori görög írásbeliség határvonala észak felé gyakorlatilag

és mivel a 10. században a diakritikus pontok jelölése még egyáltalán nem volt következetes, és b. Rusta műve is régebbi írókból való kompiláció, számos félreolvasási és -értési lehetőséggel, voltaképpen a mássalhangzók egy részének minősége is kétségbevonható (*k/g? d/d?*). Hogy milyen durván befolyásolhatja ez a fonetikai értékek rekonstrukcióját, azt legjobban példázza az a (ma már feledődő) tudománytörténelmi tény, hogy magának a szerzőnek a nevét első fordítója félreközölte „Ibn Dasta” alakban és sokáig így ismertük (Hvolszon 1869) – ennek történelmi és paleográfiai háttéréről ld. Kmoskó 1997, 66. A szövegben található számos, éppilyen súlyos olvasati kételyre itt nem térünk ki.

² Konst. DAI 38–40 passim, Acc.-ban *Ἀρπαδήν*, Gen.-ban *Ἀρπαδή* (ez ragozhatatlannak tűnik, tehát ez állhat az eredeti hangalakhoz legközelebb) vagy ún. „dór” genitivusszal *Ἀρπαδῶ*.

³ Konst. DAI 40.

⁴ Farkas 2014, 270–271. bár gondosan felsorolja a kéziratok diakritikus jeleit, utána csak a központoszási jelekkel foglalkozik és csak görög nyelvi szempontból.

⁵ Menandrosz frg. 6,2.

a Római Birodalom határával esett egybe, a nyugati, latin nyelvű tartományokban is maradtak fenn görög írásos emlékek; a Kárpát-medencében ezek szerencsére alapvetően publikálva vannak, nem is kis számban,⁶ bár évről évre újabb példányok kerülnek elő. A keleti birodalomrészhez került területek (így Dél-Pannonia, Moesia) a késő ókorban ráadásul elgörögösödnek,⁷ s végső elveszésükig itt folyamatosan írnak görögül, így pl. Sirmiumban szó szerint a város 585-ös bukásáig folyamatosan ismertek feliratok,⁸ meglepőbb azonban, hogy a késő ókortól ezek megjelennek a „barbár” területen is. Két különleges példa elég széles körben ismert, a két nagy barbár kincslelet görög felirata: a nagyszéksósi és a nagyszentmiklósié. Annál szomorúbb, hogy még ez a két felirat sincs a mai napig megnyugtatóan értelmezve! A nagyszéksósi kincs aranycsészéjén⁹ levő feliratot gyakorlatilag a legmodernebb közlés sem tudja értelmezni¹⁰ (sőt a mai napig nem lehetett azt a meglehetősen valószínűtlen közvélekedést kiirtani, hogy valamiféle rovásfeliratról van szó¹¹). A nagyszentmiklósi kincsben görög nyelvű felirat a 9. és

10. csészéken¹² olvasható (nem beszélek itt a görög betűs ótörök szövegről a 21. csészén¹³). A betűk, ha szabályosnak messze nem is mondhatóak, egy-két kivétellel jól olvashatók, mégis felfedezésük után több mint kétszáz évvel is még sokféle olvasat fog. ¹⁴ Ezek közül kettő tűnik legalább részeiben közel állni a valósághoz, Fehér Gézáé 1950-ből,¹⁵ és Vékony Gáboré – de nem az, amit publikált,¹⁶ hanem egy bővebb, meg nem jelentetett kéziratban olvasható!¹⁷

Érdemes ezt a két olvasatot nagyon röviden megemlíteni. Fehér Géza azt olvasta: $X^{\rho}(ιστέ) || δεὰ (=διὰ) ὕδατος ἀνάπαυσον ἄ(γι)ε Ι(η)σ(οῦ) Σ^{\tau}(ἐφα)ν^{\sigma}ν || Π(αύ)λου υ(ί)όν.$ „Víz által pihentesd meg, szent Jézus, Pál fia Istvánt.” Ennek a nagy újdonsága a maga korában (és a ma is cáfolhatatlan eleme) a ἄ(γι)ε Ι(η)σ(οῦ) felismerése, tehát hogy itt egy rövidítésről van szó, amelynek mindkét eleme a legközönségesebb a középgörög felirattanban – csak éppen együtt nem szoktak előfordulni. Bár az ígére léteznek különböző olvasati variációk,¹⁸ ettől eltekintve a szöveg tkp. azóta vitathatatlan; a *littera*

⁶ CIGP³; 216 felirat Pannoniából; RUSCU 2003, 152 felirat Daciából.

⁷ FEHÉR 2007, 447.

⁸ CIGP³ 138.

⁹ MNM ltsz.: 81.1.1; FETTICH 1953, 22–23, 39, 121, 141, Pl. XV/1ab, XVII/1.

¹⁰ NAGYFALUSY 1941, 11–15; HARMATTA 2002; Kovács P. in CIGP³ 66, addendum 1, fig. 167 még mindig HARMATTA 2002 olvasatát követi szolgálai; görög betűkkel, de kartveli nyelven olvasta: MÉSZÁROS 1936.

¹¹ MANDICS 2010, 2. 320–322. A kincs egy szíjvégén (MFM ltsz. A.2002.21.8; FETTICH 1953, 20, 80, Pl. I/21) vél rovásírással feliratot felfedezni: HARMATTA 1997, 167–169, azonban ez a nézete is téves: a feliratnak tekintett jelenség valójában szándékolatlan karcokból áll, esetleg egy kereszt alakú jelölés léte elképzelhető.

¹² A feliratot már a csészék első szakirodalmi említésekor felismerte Schoenvisner István (SCHOENVISNER 1801, 83 n. VI), de nem tudta kiolvasni („*characteres ignoti*”, *Μαδιλον εαυλατος ἀνάπαυσον δῶσις*). Első standard közlésük: HAMPEL 1884, 28–29, 55–60, 62 (16–17. kép).

¹³ HAMPEL 1884, 41, 44–54 (31. kép); a felirat irodalma szinte áttekinthetetlen, de a kutatók többsége alapjaiban THOMSEN 1917, 15–27 olvasatából indul ki.

¹⁴ ARNETH 1850: ὕδατος ἀνάπαυσον αὐτεῖς εἰς τό(πο)ν νουρον „*per aquam conduc eos in locum pacis*”. DIETRICH 1866: ἐφ' ὕδατος ἀνάπαυσον Κ εἰς τόπον χλόης κάθισον (Zsolt. 23,2 változata). KEIL 1888: $X^{\rho}(ιστός) μετὰ ὕδατος ἀ^{\nu}(θρώπου)σ) ἀπέλυσ^{\epsilon}ν ἄ(ν)εἰς τὸ ν(έ)ον π^{\nu}(εῦμα) ἄρηον.$ „*Krisztus víz által szabadította meg az embereket elküldve az új Szent Lelket.*” HAMPEL 1884: $X^{\rho}(ιστέ) δεὰ (=διὰ) ὕδατος ἀναπλύσ^{\omega}ν ἄ(φι)εἰς π(ά)ν^{\tau}ω^{\nu} ἄμαρτί^{\omega}ν.$ „*Krisztus, víz által lemosva bocsátod meg az összes bűnt.*” SOTIRIOU 1920: $δεὰ (=διὰ) ὕδατος ἀνάπαυσον α(ὐτόν) εἰς τό(πο)ν ζώντων, X^{\rho}(ιστέ), Μαλίτων.$ „*Krisztus, víz által pihentesd meg őt az (?) élő helyén. Malitón (készítette).*” GOSCHEW 1940: $δεὰ (=διὰ) ὕδατος ἀνάπαυσον Κ(ύρι)ε (ε)ἰς ζῶην αἰ^{\tau}ώ^{\nu} \Gamma^{\iota}ον$ „*víz által pihentesd meg, Krisztus, az örök életben*”, a ὕδατος, ἀνάπαυσον, ζῶην szavakon hangsúlyjellel. MINNS 1938: + $διὰ ὕδατος ἀνάπαυσον Κ(ύρι)ε εἰς ζῶην αἰδίων.$ „*Víz által mosd le, Uram, örök életre.*” HAUSSIG 1985: *Δεαυδατος (= Deodatus) ἀνάπαυσον.*

¹⁵ FEHÉR 1950.

¹⁶ VÉKONY 1972.

¹⁷ Vékony Gábor hátrahagyott kéziratai az MNM Adattárában találhatóak. 2019-ben módomban volt ezt a hagyatékot rendszerezni, Szende László és Tóth Endre szívességének köszönhetően. A kérdéses kézirat: A nagyszentmiklósi kincs történeti értékeléséhez, ms. 1971, VG 59. dosszié, 3 változatban (1–19. pp, 1–7. pp, 15–40. pp). A görög feliratos csészékre vonatkozó rész időközben megjelent (VÉKONY 2020).

¹⁸ ARNETH 1850: ἀνάπαυσον (nem létező görög szó); KEIL 1888: ἀ^{\nu}(θρώπου)σ) ἀπέλυσ^{\epsilon}ν. A két önmagában elfogadható, ma is hihető olvasat: ἀνάπαυσον (DIETRICH 1866; SOTIRIOU 1920; GOSCHEW 1940; ALTHEIM 1951; HAUSSIG 1985 – ezt választja FEHÉR

minoros kiegészítést (ami egyébként gyászos ötvösmunka, elég nyilvánvaló, hogy vagy utólag vésték be, vagy, ami valószínűbb, eleve elszámolták a kör felépítését és a szöveg egyszerűen nem fért ki kultúráltn) azonban minden bizonnyal ő is elvétette. Vékony Gábor 1972-ben publikált érdekes, szellemes, de igazából senki által el nem fogadott megoldása: $\delta(\delta\varsigma) \acute{\epsilon}\zeta \upsilon\delta\alpha\tau\omicron\varsigma \acute{\alpha}\nu\alpha\pi\lambda\upsilon\sigma\tau\omicron\omega\iota\nu \acute{\alpha}(\gamma\iota)\epsilon I(\eta)\sigma(o\tilde{\nu}) \zeta\omega(\eta)\nu$ 'I(ωάνν)ην Άλτινον. „Adj életet vízből lemosva, szent Jézus, Ajtony János<nak>.” Ezzel az olvasattal egy írástechnikai probléma van (a feltételezett $\acute{\epsilon}\zeta$ előljáró második betűje gyakorlatilag azonos a szöveg A betűivel, így nem túl logikus, hogy más-képpen próbáljuk olvasni), egy lexikai (az igenév nyilvánvalóan egy **ἀναπλύνω* ige neológ képzésű alakja lenne, de ennek az igének valódi használata kétségbe vonható¹⁹) és egy nyelvtani: az *Άλτινον* szó tárgyesete, mely helyett dativust várnánk.

Jelentősen eltér, és azt kell mondanom, sokkal hihetőbb Vékony eredeti 1971-es, jóval hosszabb kézírata. Szomorú, de nem titkolhatjuk el: a tanulmány akkor nem jelenhetett meg Györffy György elutasító lektori véleménye miatt. Györffy a második, történeti értékelő részt egészben elkaszált, az elsőre pedig azt javasolta, Harmatta Jánossal ellenőriztessék a nyelvészeti-epigráfiai részt.²⁰ (Nem tudjuk, Vékony megfogadta-e és a megjelent szöveg Harmatta javaslatait tartalmazza-e. Tény mindenesetre, hogy Harmatta népvándorlás kori feliratolvasatai többnyire tapintatosan fogalmazva

is kalandosnak mondhatók.) Vékony részben megpróbált a felmerülő nehézségekkel elszámolni,²¹ és a szöveg erős átírását feltételezte (a *littera minoros* rész tehát szerinte kiegészítés):

$\delta(\delta\varsigma) \acute{\epsilon}\zeta \upsilon\delta\alpha\tau\omicron\varsigma \acute{\alpha}\nu\alpha\pi\lambda\upsilon\sigma\tau\omicron\omega\iota\nu \acute{\alpha}(\gamma\iota)\epsilon I(\eta)\sigma(o\tilde{\nu}) \zeta\omega(\eta)\nu > \delta(\delta\varsigma) \acute{\epsilon}\zeta \upsilon\delta\alpha\tau\omicron\varsigma \acute{\alpha}\nu\alpha\pi\lambda\upsilon\sigma\tau\omicron\omega\iota\nu \acute{\alpha}(\gamma\iota)\epsilon I(\eta)\sigma(o\tilde{\nu})$ 'H(ωάννου) ὄνομα Άχτο(νο)ν.

„Adj életet vízből meghintve, szent Jézus > Add vízből lemosva, szent Jézus, János szent nevét/János nevét Ajtonynak.”

Az olvasat értéke éppen a *litterae minores* nagy részének minden addiginál hihetőbb kiolvasása. Ebben a formában nem tartom ugyan elfogadhatónak, mert mindenképp téves a második *o* feltételezése (a sztaurogram P-elemét olvassa így, egy igen kétes fejtegetést csatolva arról, hogy e korban sztaurogram nem várható, csak *christogram*), de a történeti szempontból legérdekesebb rész, a végső név könnyen elfogadható helyesnek. Az $\acute{\epsilon}\zeta$ előljáró elutasítása esetén az alábbi korrigált olvasat adható:

$\delta\epsilon\acute{\alpha}$ (=διὰ) $\upsilon\delta\alpha\tau\omicron\varsigma \acute{\alpha}\nu\alpha\pi\lambda\upsilon\sigma\tau\omicron\omega\iota\nu \acute{\alpha}(\gamma\iota)\epsilon$ 'I(η)σο^δ $\tau\omicron\omega\iota\nu$ (άν)νη(ν) Άχτον.

„Víz által pihentesd meg, szent Jézus, Ajtony Jánost.”

A 'Iωάννην névalak helyett olvasható betűk *ḤONH*, itt van egy teljesen természetes η~ι és ω~ο tévesztés, illetet Hampel olvasata óta sokan tételeztek fel a szövegben, illetve néhány betű kihagyása: az utóbbit azonban az első η feletti apró *contractio-*

1950), ill. $\acute{\alpha}\nu\alpha\pi\lambda\upsilon\sigma\tau\omicron\omega\iota\nu$ (HAMPEL 1884; MINNS 1938; POPESCU 1976 – ezt választja VÉKONY 1971 ms. és 1972). A Fehér Géza elfogadta $\acute{\alpha}\nu\alpha\pi\lambda\upsilon\sigma\tau\omicron\omega\iota\nu$ 'pihentesd meg' paleográfai tökéletes, a másik javaslatnál jóval könnyebben olvasható, viszont komoly szemantikai ellenérv, melyet Minns fejtett ki, hogy az adott korban általánosan a mennybeli örök nyugalomra vonatkoztatták, így inkább temetkezési, mint használati edényre illenék.

¹⁹ A görög feliratos anyagban abszolút *hapax legomenon*. Irodalmi szövegben egy-két előfordulását ismerjük, az első Hészühiosz (α4819), és nem lehetetlen, hogy a későbbiek éppen őtől tanulták (pl. Joh. Damasc. p. 348,8); mellesleg kizárólag *imperfectum*-alakban ismert.

²⁰ MNM Adattára, ms. 1971, VG 59. dosszié, 4 pp.

²¹ Hosszan érvel amellel, hogy a *dativus* helyett *accusativus* az északi középgörögben a 10. század végén már normális (ms. 1971, 50–52. j.) – a szöveget persze rajta kívül szinte mindenki a 10. századnál korábbra teszi, de mint a későbbiekből kiderül, az *accusativus*-probléma megoldására egyszerűbb út is nyílik –, és beemeli az *ἀναπάσσω* igét, mint lehetséges (korábbi) olvasatot. Az *ἀναπάσσω* mindenképp használatban lévő ige a Vékony által megadott jelentésben (vö. SEG 38,1602; IGChrE 107, 670, 676, 794); ráadásul az **ἀναπλύνω*-tól eltérően mind a $\delta\epsilon\acute{\alpha} \upsilon\delta\alpha\tau\omicron\varsigma$, mind a $\delta(\delta\varsigma) \acute{\epsilon}\zeta \upsilon\delta\alpha\tau\omicron\varsigma$ olvasat esetén értelmes – csak az első esetben *aor.* *impt.*-nak kell értenünk, a másodikban úgy, ahogy Vékony javasolta, *part. fut.*-nak. Amennyiben egyáltalán történt utánvétel a szóban, az valószínűleg annyiból állott, hogy a kisebb méretű, soregyen fölé szorult υ betűt szúrták be utólag, tehát $\acute{\alpha}\nu\alpha\pi\lambda\upsilon\sigma\tau\omicron\omega\iota\nu > \acute{\alpha}\nu\alpha\pi\lambda\upsilon\sigma\tau\omicron\omega\iota\nu$ (és ez talán segít elszámolni az utóbbi ige nem odaillő konnotációjával is: a helyes, de nem értett szót egy értett, de az alkalomhoz kevésbé illő szóra javították volna). Az α (λ?) jelen én nem látom javítás nyomát.

²² VÉKONY 1971 első változatában ezt az olvasatot tételezte fel, érthetetlen számomra, miért mondott le a minden bizonnyal helyes alakról a végleges fogalmazványban.

jel mutatja – ha ugyan az valóban *contractio*-jel, és nem egy a *littera minornál* is *minorabb* α,²³ mely esetben csak a v nincs kiírva, ennyi hibát a nagyon gyér íráskészségű szerzőnek nem szabad felrónunk.

Az Αχτον alak esetében teljesen felesleges azon elmélkedni, megfelel-e egy *accusativus*-alaknak (amely itt a szövegben eleve elvárható), mivel ez a szóalak így minden bizonnyal ragozhatatlan. A kérdés ugyanis, amelyet sem Vékony Gábor, sem az olvasatát elutasítók nem tettek fel, az: az „Ajtony” nevet milyen nyelvből átvéve és milyen átírási szabályokkal rögzíthette a középgörög írástudású, valószínűleg anyanyelvű lejegyző. A magyar forrásokban testált *Ohtum*,²⁴ *Achtum*²⁵ névírásból magyar **oxtum/axtum/axtom* alakokra következtethetünk, de elképzelhető az is, hogy törökül ejtették ki a nevet, mely esetben valószínűbb az **axtum* kiejtés. Mindkét esetben kétszeresen is kétféle megoldás állt az átíró előtt: a szóvégi hangot jelölhetik fonetikus μ-vel (mint Konstantinnál láthatjuk) vagy (a latin eredetű szavak átírási hagyományához hasonlóan) v-vel is,²⁶ az a/u v. o/u hangpárookra pedig elképzelhető egy zártabb (o/ou) és egy nyíltabb (α v. ω/o) realizálás. Az előbbit követte pl. Konstantin,²⁷ az utóbbit a Veszprémvölgyi Alapítólevél írnoka.²⁸ A (törökös) a átírására pedig az α adja magát. Ha a nyíltabb írásmódot tételezzük fel (amely a digráf elkerülésével még egyszerűbb is), a hangok pontosan megfelelnek egy feltehető törökül kiejtett, majdnem pontosan egy feltehető magyarul kiejtett névnek minden ragszerű toldalék nélkül!

Gondos paleográfiai és nyelvtani elemzéssel, de mindig a lehető legegyszerűbb megoldáshoz ragasz-

kodva tehát Vékony olvasatának gyenge pontjait véleményem szerint könnyen ki lehet küszöbölni; voltaképpen azonban mindegy, hogy javítjuk az olvasatot vagy egészben elfogadjuk, abból a szempontból, hogy a történeti adatot hordozó elem, a személynév mindenképpen valósnak tűnik.

Érdekes módon ez a két kutató, Fehér Géza és Vékony Gábor volt az, aki a kincset szorosan a magyar őstörténethez kapcsolta. Érvelésüket kritikusan megvizsgálva azonban az derül ki, hogy úgy, ahogy ők értették, ebben nincs igazuk, az csak egy bizonyíthatatlan konstrukció; a kincs 10. századi eredete jószerével elképzelhetetlen, de 10. századi magyar birtoklása is igazolhatatlan. Vékony publikálatlan olvasata azonban valóban szorosan kapcsolódik a magyar őstörténethez, de nem úgy, ahogy ő gondolta, tehát nem a kincs magyar tulajdonlását igazolja, hanem azt, hogy a kincs tulajdonosai és honfoglalás kori utódaik közt valószínűsíthető a kontinuitás. Ha Ajtonynak hívták a tulajdonost: abból semmi esetre sem szabad automatikusan arra következtetnünk, hogy ez épp az az Ajtony, aki István királlyal harcolt. Hány Ajtony lehetett a történelemben? Hiszen Istvánból a következő két és fél század során csak királyból volt még négy; ha nem is királyból, de az uralkodói családban egy sor Álmos, tehát pogány nevek is regulárisan öröklődtek. Az viszont éppen e példa alapján erőst valószínűsíthető, hogy a névismétlődés utal dinasztikus kapcsolatra: vagyis ha volt a késő avar kori²⁹ kincs tulajdonosai közt egy Ajtony: az azt valószínűsíti, hogy az avar kincsképes, tehát uralkodói dinasztia túlélte,³⁰ és késő utódei a 10–11. század fordulóján is legalábbis tartomány-úri szerepre aspirálhattak.

²³ Ez különösen akkor kínálkozik, ha Vékonyal egyetértésben elfogadjuk, hogy a 10. csésze készült el elsőnek, és a 9. annak a másolata.

²⁴ P. magistri *Gesta Ungarorum*, 11,117–118, 44,335, 44,339 (az utolsó helyen íráshiba folytán *Othum* alakban).

²⁵ SRH II 487, 489–92, 505.

²⁶ Eltekintve attól a kérdéstől, az Anonymusnál még testált szóvégi m mikor változott a magyarban n/ny hangra: ezt sem tudjuk pontosan meghatározni. A 14. századi előfordulásokban, mint Vékony is figyelmeztet rá Györffy idézve (GYÖRFFY 1963, 846; vö. KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973, 74) már n, de a Tétény név már a 13. sz. elején is n betűvel jelenik meg, ami arra utal, hogy Anonymus névformái már a maga korában is erősen archaikusak voltak. Mindazáltal valószínűtlen, hogy a honfoglaláskorra vagy éppen, mint esetünkben, a késő avar korra vissza lehetne vinni a n hangot.

²⁷ Ld. Konst. DAI 40: *Ἰουτοτζάβ* (az egyetlen hely, ahol a két hang egyetlen szóban szerepel).

²⁸ *σομβότου* **sumbot* vagy **sombat* ?; *πωλοσνίκου* **pluznik* vagy **paloznik* ?

²⁹ Amellett, hogy a kincset általánosan késő avar korinak tekintjük, figyelmeztetnem kell arra is, hogy egyes részeinek közele kora avar kori párhuzama van: a 2. sz. korszak támgájának szinte tökéletes párhuzamát ismerjük a zamárdi temető egyik szíjvégéről (RR Múzeum ltsz. Z47.1.1344.5, közlése: BÁRDOS–GARAM 2009, 175, Taf. 151, a jel azonosságát autopsziával állapítottam meg, közlése folyamatban (FEHÉR 2020, Nr. 067¹).

³⁰ Meglepő módon ez még Anonymus állításával is összhangban van, vö. P. magistri *Gesta Ungarorum* 44, 335.

Természetes, hogy a legnagyobb figyelmet a nagy kincsleleteken levő görög feliratok keltik. Mindazáltal tudatosítani kell, hogy a korszakban létezőt köznépi görög írásbeliség is a barbár területeken. Az avar birodalomba behurcolt, vagy éppen ott készült görög feliratok mennyisége egészen tekintélyes, csak egy példát említve: egy talán mágikus görög felirat minden bizonnyal a helyszínen került a zamárdi avar temető egyik szíjvégére³¹ (ez a lelet mutatja is a szükségességét, hogy a népvándorlás kori barbár feliratok kérdését egészében revideáljuk, ugyanis egy téves olvasatnak köszönhetően³² ezt mindmáig avar rovásírásos és szogd betűs feliratként tartottuk számon). Már az avarok előtt is előfordul görög *instrumentum domesticum*-felirat, olyan vidéken is, ahonnan szinte minden egyéb nyelvű írott anyag hiányzik, így például Erdélyből.³³ Noha a román kutatás úgy várná a latin nyelvű népvándorlás kori feliratokat, mint a mennyei manát, az egyetlen eddig azonosított értelmesnek tűnő és elképzelhetően helyszínen készült edényfelirat görög³⁴ – hogyan került oda a szerzője, ma már nem tudjuk megmondani.

Térjünk végül vissza a szépirodalmi forrásokhoz, amelyek részben hasonló kérdéseket vetnek fel – tehát pl. a glosszák helyes kiolvasása ugyanúgy kérdéseket vet fel a Bíborbanszületettnél, mint akármelyik feliraton, ld. a hangsúlyokra vonatkozó fentebbi kitérőt –, ezeknél azonban a szöveg grammatikai és tárgyi értelmezése legalább annyi vitára ad okot. A magyar őstörténet szempontjából legfontosabbnak régóta Bíborbanszületett Konstantin császárt tekintjük, és ez nem is cáfolható, legfeljebb kiegészíthető: a császár életműve akkor teljes, ha az

Excerpta-kötetekkel, tehát történelmi szöveggyűjteményeivel együtt vizsgáljuk.³⁵ Az *Excerpta* legfőbb érdeme, hogy megőrzött régebbi írókat, akik szintén fundamentálisak számunkra – Menandrosz protector pl. gyakorlatilag 95%-ban csak az *Excerpta*ból ismert! Természetesen felmerül a kérdés: a szöveg pontos-e, vagy Konstantin beavatkozásának nyomait viseli – ill. fordítva, az *Excerpta*-források hatottak-e Konstantin fogalmazására. A második kérdés sajnos szinte kutatatlan probléma, pedig befolyásolja a kérdést, hogy Konstantint szó szerint értsük-e, vagy a hagyomány diktálta kifejezéseket át kell fordítanunk valós nyelvre. Az első kérdésre viszont a válasz valószínűleg nem: Menandrosz pl. olyan szinten érthetetlen helyenként, hogy bizonyosnak látszik, soha nem volt javítva. Hosszan lehetne sorolni a szövegének szinte megoldhatatlan értelmezési gondjait, melyek persze nem derülnek ki, ha fordításban olvassuk: hiszen minden fordítás, a filológiai legpontosabb is, állásfoglalást jelent éppen a vitatható helyekben. Az eredeti olvasásánál, ill. újrafordításánál szembesülünk azokkal a helyzetekkel, ahol a szöveg az ógörög nyelv szabályai szerint jelent valamit, és jelentheti ugyanannak pontosan az ellenkezőjét is.

Egyik megjegyzése a türk–hephthalita háborúról például így szól:³⁶

ταῦτα λέγεται ἐπικομπάσαντα τὸν Σιλζιβουλὸν ἔχουσαι τῆς ἐπὶ Ἐφθαλίτας ὀρμῆς.

Magam ezt a Menandrosz-mondatot a következőképpen fordítottam: „Azt mondják, hogy Szilzibúlosz ezzel hetvenkedve elállt a hephthaliták elleni támadástól.”³⁷ Világos persze, hogy az *ἔχουσαι* elkerülhetetlen többjelentésűsége folytán nyugodtan

³¹ RRM ltsz. 93.16.1, közlése: BÁRDOS–GARAM 2009, 165, Taf. 143. A felirat görög olvasatát autopszia alapján tudtam megállapítani: FEHÉR 2020, Nr. 063.

³² HARMATTA 1995; HARMATTA 1996.

³³ POPESCU 1976 a lehető legnagyobb merítéssel gyűjtötte össze a 4–11. század közti „klasszikus” nyelvű feliratokat (kritikusan megvizsgálva, ezek legnagyobb része egyszerűen úgy jött létre, hogy láthatóan 2–3. századi anyagot valamilyen ötlet alapján 4. századnak minősített). Erdélyből összesen 3 hihető adatot tudott felhozni (n. 433, 433a, 435), ebből egy a rendkívül információdús A betűt tartalmazza felirat gyanánt.

³⁴ POPESCU 1976 n. 433a, a szerző datálása szerint 6. sz.

³⁵ *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti confecta: Excerpta de legationibus Romanorum ad gentes és Excerpta de legationibus gentium ad Romanos* (Ed.: DE BOOR 1903), *Excerpta de sententiis* (Ed.: BOISSEVAIN 1906), *Excerpta de insidiis* (Ed.: DE BOOR 1905), *Excerpta de virtutibus et vitiis* (I. Ed.: BÜTTNER-WOBST 1906; II. Eds.: BÜTTNER-WOBST–ROOS 1910). MENANDROSZ frg. 10,1. alapján nyilvánvaló, hogy valaha létezett egy *Ἐκλόγαι περὶ ἐπιστολῶν* (*Excerpta de litteris*) is, ami sajnos elveszett.

³⁶ MENANDROSZ frg. 4,2.

³⁷ MENANDROSZ 2019, 16. p, vö. uo. 19. j.

jelentheti azt is: „...*folytatta a hephthaliták ellen a támadást.*”³⁸ Mi a tétje ennek az egyetlen félmondatnak? Néhány év, ti. a hephthalita birodalom bukásának pontos időpontja: Szilzibúlosz vajon el akarta kerülni (hetvenkedése dacára) a kétfrontos háborút, és az avarokkal való ütközet utánra halasztotta a döntő leszámolást, vagy vállalta, és az elkövetkező hónapokban véghez is vitte?

Kisebbségi történeti jelentőségű, de hasonlóan kétértelmű mondatot idézhetünk az első avar–bizánci háborúk idejéből is:³⁹

ὁ δὲ Βῶνος οὐδὲν τοῖς ῥήμασιν ὑποχαλάσας...

Ezúttal a végül felvállalt fordításom érdemben azonos azzal, amit Blockley is adott: „*Bonus pedig szavaira egyáltalán nem nyugodott meg.*”⁴⁰ Az igét azonban itt is két értelemben használhatjuk: elképzelhető változat az is, hogy „*Bonus pedig szavaira egyáltalán nem csökkentette a feszültséget.*” A sajnós nagyon rövid, összefüggés nélküli töredékben egy „*afféle hetvenkedő és barátságatlan*” avarral való tárgyalásról van szó, ahol mindkét jelentésnek megvan a maga értelme: *Bonus magister utriusque militiae* lehet, hogy az agresszív tárgyalási stílus nem nyugtatta meg, de az is reális olvasat, hogy válaszul ő is hasonló stílust vett fel és ezáltal eszkalálódott a diplomáciai vagy háborús feszültség. (A mondat hátralévő részében egy számunkra ismeretlen Scythia (Minor)-i ütközetre utalt vissza, ami kiválóan illik ehhez az értelmezéshez. Egyszerűen a legegyszerűbb értelmezés elve, vagy ha úgy tetszik, Occam borotvája alapján választottam az első megoldást.)

A Bíborbanszületett Konstantin jóval egyenletesebb (és kevésbé nyögvenyelősen antik) szövegében ilyen problémák sokkal ritkábbak, de a görög

nyelv alaptermészetéhez tartozik, hogy az összetett mondatok és participiumos szerkezetek lehetnek benne többértelműek, és ezt a tendenciát felerősíti, ha nem anyanyelvi beszélők használják – márpedig a 9–10. századi diglosszia idején az irodalmi görög nyelvet már nem tekinthetjük funkcionális anyanyelvnek, csak tanult nyelvnek. Néhány ilyen, magyar östörténettel kapcsolatos szöveghelyre már felfigyelt a kutatás,⁴¹ köztük a legérdekesebbre Olajos Teréz cikke óta:⁴²

*οἱ γὰρ Ἀβάρης ἐκεῖθεν τοῦ Δανουβίου ποταμοῦ τὰς διατριβὰς ἐποιοῦντο / ἔνθα ἀρτίως εἰσὶν οἱ Τοῦρκοι / νομάδα βίον ζῶντες.*⁴³

A kérdés természetesen grammatikai értelemben az, az utolsó, *participium coniunctum*mal kifejezett szövegegység a megelőző tagmondat közvetlen folytatása-e vagy az utóbbi csak közbevetés, és a főmondathoz tartozik – történeti értelemben azonban a tét óriási, mert az függ tőle, Konstantin az avarokat vagy a magyarokat nevezte nomádoknak! Minden pro és kontra érvelés⁴⁴ dacára ez a szövegrész pl. soha nem lesz egyértelműen eldönthető, még ha az eredeti szövegezést olvasnók, sem, de az irodalmi görögöt szintén tanult nyelvként használó másoló által hátrahagyott kéziratban duplán nem, hiszen az alapbetűsoron kívüli elemekről, ezen belül különösen a központoszási jelekről az sem zárható ki, hogy a kézirat interpretációját tartalmazzák.

Fontos feladata lenne a kutatásnak az ilyen, potenciálisan többértelmű szövegrészeket összegyűjteni, lehetséges értelmezéseiket egybevetni és (filológiai és filológián túli eszközökkel) megállapítani, melyekben lehetséges a valószínű értelem feltárása, melyekben nem.

³⁸ Blockley kiadásában ezt a fordítást választotta: „*It is said that with this boast Silzibil continued his war against the Ephthalites.*” (MENANDER 1985, 47).

³⁹ MENANDROSZ frg. 33,2. Besorolása szerint a töredék „*ismeretlen helyről való*”, de Bonus illyricumi működése a többi fennmaradt töredék alapján 561–571 körülre tehető (frg. 5,4, 12,3–6, 15,1).

⁴⁰ MENANDROSZ 2019, 175; vö. MENANDER 1985, 245.

⁴¹ Ezeknek kiváló és egészen friss összefoglalása: BOLLÓK 2017, 1293–1294.

⁴² OLAJOS 1995.

⁴³ Konst. DAI 49. Az értelmezéstől függő, kérdéses mondatagolás helyét / jellel jelöltem.

⁴⁴ Ld. FARKAS 2014, 270–271 (végkövetkeztetése neki is az: „*nem perdöntő*”); FARKAS 2015.

IRODALOM

- ALTHEIM 1951: Altheim, F.: Eine neue protobulgarische Inschrift aus Nagy-Szent-Miklós. *La nouvelle Clio* 3 (1951) 70–76.
- ARNETH 1850: Arneth, J.: *Die antiken Gold- und Silber-Monumente des K. K. Münz- und Antiken-Cabinetes in Wien*. Wien 1850.
- BÁRDOS–GARAM 2009: Bárdos, E. – Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Zamárdi-Rétiföldek 1. Monumenta Avarorum Archaeologica* 9. Budapest 2009.
- BOISSEVAIN 1906: Boissevain, U. P. (ed.): *Excerpta historica iussu Constantini Porphyrogeniti confecta. Vol. 4. Excerpta de sententiis*. Berlin 1906.
- BOLLÓK 2017: Bollók Á.: A De administrando imperio és keletkezésének kora az újabb kutatások tükrében. *Századok* 151 (2017) 1291–1332.
- BÜTTNER-WOBST 1906: Büttner-Wobst, Th. (ed.): *Excerpta historica iussu Constantini Porphyrogeniti confecta. Excerpta de virtutibus et vitiis (pars 1)*. Berlin 1906.
- BÜTTNER-WOBST–ROOS 1910: Büttner-Wobst, Th. – Roos, A. G. (eds.): *Excerpta historica iussu Constantini Porphyrogeniti confecta. Excerpta de virtutibus et vitiis (pars 2)*. Berlin 1910.
- CIGP³: Kovács, P.: *Corpus Inscriptionum Graecarum Pannonicarum*. Hungarian Polis Studies 15. Budapest 2007³.
- DE BOOR 1903: De Boor, C. G. (ed.): *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti confecta. Vol. 1–2. Excerpta de legationibus*. Berlin 1903.
- DE BOOR 1905: De Boor, C. G. (ed.): *Excerpta historica iussu Imp. Constantini Porphyrogeniti confecta. Vol. 3. Excerpta de insidiis*. Berlin 1905.
- DE GOEJE 1892: De Goeje, M. J. (ed.): Aḥmad b. Rusta, Kitāb al a‘lāq an-nafīsa. *Bibliotheca Geographorum Araborum* 7. Leiden 1892.
- DIETRICH 1866: Dietrich, F.: *Runeninschriften eines gothischen Stammes auf dem Wiener Goldgefäßen des Banater Fundes*. Wien 1866.
- FARKAS 2014: Farkas Z.: A magyar honfoglalás korának bizánci forrásai. In: *Magyar őstörténet. Tudomány és hagyományörzés*. MTA BTK MÓT Kiadványok 1. Szerk.: Sudár B. – Szentpéteri J. – Petkes Zs. – Lezsák G. – Zsidai Zs. Budapest 2014, 267–271.
- FARKAS 2015: Farkas Z.: A magyar őstörténet bizánci forrásai. *Annales. Az Avicenna Közél-Kelet Kutatások Intézete Évkönyve* 1 (2015) 127–138.
- FEHÉR 1950: Fehér G.: A nagyszentmiklósi kincs-rejtély megfejtésének útja. A görög nyelvű feliratok megfejtése. *Archaeologiai Értesítő* 77 (1950) 34–44.
- FEHÉR 2007: Fehér B.: *Pannonia latin nyelvtörténete*. Budapest 2007.
- FEHÉR 2020: Fehér B.: *A Kárpát-medencei rovásírásos emlékek gyűjteménye* 1. Budapest 2020.
- FETTICH 1953: Fettich N.: *A szeged-nagyszéksósi hun fejedelmi sírlelet (La trouvaille de tombe princière hunnique à Szeged-Nagyszéksós)*. Budapest 1953.
- GOSCHEW 1940: Goschew, I.: Die Lesung der griechischen Inschrift der Schalen Nr. 9. und Nr. 10. aus dem Goldschätze von Nagy-Szent-Miklós 1–2. In: *Atti del V. Congresso Internazionale di Studi Bizantini* II. Roma 1940, 139–146.
- GYÖRFFY 1963: Györffy Gy.: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza* 1. Budapest 1963.
- HAMPEL 1884: Hampel J.: A nagyszentmiklósi kincs. *Archaeologiai Értesítő* 4 (1884) 1–166.
- HARMATTA 1995: Harmatta, J.: Sogdian inscriptions on Avar objects. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 48 (1995) 61–65.

- HARMATTA 1996: Harmatta J.: A zamárdi avar nagyszíjvég rovásírásos és szogd feliratai. *Somogyi Múzeumok Közleményei* 12 (1996) 107–112.
- HARMATTA 1997: Harmatta J.: A türk rovásírás legkorábbi emlékei. *Antik Tanulmányok* 41 (1997) 159–174.
- HARMATTA 2002: Harmatta J.: A Szeged-Nagyszéksós-i hun fejedelmi lelet elektron kelyhének felirata. *Elektronika* 1 (2002) 25–30.
- HAUSSIG 1985: Haussig, W. H.: Die Runen des Schatzes von Nagy-Szent-Miklós in ihrer Bedeutung für die Runenschrift Osteuropas. In: *Runen, Tamgas und Graffiti aus Asien und Osteuropa*. Hrsg.: Röhrborn, K. – Veenker, W. Wiesbaden 1985, 17–52.
- HVOLSZON 1869: ХВОЛЬСОНЪ, Д. А.: *Извѣстія о хозарахъ, буртасахъ, болгарахъ, мадырахъ, славянахъ и руссахъ Абу-Али Ахмеда бенъ Омаръ Ибн-Даста, неизвѣстнаго доселѣ арабскаго писателя начала X вѣка*. Санкт-Петербург 1869.
- KEIL 1887: Keil, B.: Die griechischen Inschriften im sog. „Schatz des Attila“. *Repertorium für Kunstwissenschaft* 11 (1887) 256–261.
- KMOSKÓ 1997: Kmoskó M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. Földrajzi irodalom I/1. Budapest 1997.
- KRISTÓ–MAKK–SZEGFÜ 1973: Kristó Gy. – Makk F. – Szegfű L.: *Adatok „korai” helyneveink ismeretéhez*. Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica 44. Szeged 1973.
- MANDICS 2010: Mandics Gy.: *Róvott múltunk* 1–3. Arad 2010.
- MENANDER 1985: *The History of Menander the Guardsman*. Ed. transl.: Blockley, R. C. Liverpool 1985.
- MENANDROSZ 2019: *Menandrosz protector töredékei*. Ford.: Fehér B. Budapest 2019.
- MÉSZÁROS 1936: Mészáros Gy.: Az első hun nyelvemlék. *Népünk és Nyelvünk* 8 (1936) 1–12.
- MINNS 1938: Minns, E. H.: The Greek Inscription on Nos. 9 and 10 of the Nagyszentmiklós Treasure. In: *Senatne un Maksla* 1938:1, 120–125.
- NAGYFALUSY 1941: Nagyfalusy L.: Ógörögbetűs feliratok az alföldi sírleletekben. *Kalocsai Jézus Társasági Szent István Gimn. 1940–41. évi értesítője*. 1941, 1–15.
- OLAJOS 1995: Olajos T.: Néhány nyelvi észrevétel a „De administrando imperio” magyar vonatkozású részeihez. *Magyar Nyelv* 91 (1995) 44–52.
- POPESCU 1976: Popescu, E.: *Inscripții grecești și latine în secolele IV–XIII descoperite în România*. București 1976.
- RUSCU 2003: Ruscu, L.: *Corpus Inscriptionum Graecarum Dacicarum*. Hungarian Polis Studies 10. Debrecen 2003.
- SCHOENVISNER 1801: Schoenvisner, S.: *Notitia Hungaricae rei numariae*. Budae 1801.
- SOTIRIOU 1920: Σωτηρίου, Γ. Α.: Αἱ Βυζαντινὰ σπονδαί. Διάλεξις γενομένη κατὰ τὴν ἐπίσημον ἐμφάνισιν τῆς Ἑταιρίας Βυζαντινῶν Σπουδῶν ἐν τῷ Παρνασσῷ τῇ 26 Ἰανουαρίου 1919. In: *Καινῆς Διδαχῆς* Α 1. Αθήναις 1920.
- THOMSEN 1917: Thomsen, V.: Une inscription de la trouvaille d’or de Nagy-Szent-Miklós (Hongrie). *Historisk-filologiske Meddelelser of det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab* 1 (1917) 1–28.
- VÉKONY 1971: Vékony G.: *A nagyszentmiklósi kincs történeti értékeléséhez, kézirat*. 1971. Magyar Nemzeti Múzeum Adattára, Vékony Gábor 59. dosszié.
- VÉKONY 1972: Vékony G.: A nagyszentmiklósi kincs görög feliratainak olvasatához. *Antik Tanulmányok* 19 (1972) 111–121.
- VÉKONY 2020: Vékony G.: A nagyszentmiklósi kincs történeti értékeléséhez. In: *Ősi írásaink*. Szerk.: Fehér B. – Ferenczi G. Budapest 2020, 289–308.

THE AIMS OF MODERN PHILOLOGY ABOUT THE MIDDLE GREEK SOURCES OF HUNGARIAN PROTOHISTORY

BENCE FEHÉR

In the period and regions, which were the stage of the Hungarian protohistory, the most important written documents were in Greek. The Latin literacy was less advanced in every respect, and the oriental writing systems had a great hindrance: they were inapt for the accurate rendering of words and names in foreign languages. The Greek writing system lays down every sounds, moreover the diacritical sign can transmit some informations on the accentuation. Still presently it is not explained what is the meaning of, say, an oxyton accent on *Ἀρπαδῆς* or circumflex on *Καρῆ*. We must consider the development of the Middle Greek, for the interpretation of the sources. Yet a lot of new linguistic phenomena cannot be seen in the written texts; the literary style was extremely archaizing (indeed Menander protector confesses he is Atticizing), and consequently in this era a regular diglossy evolved. Typically the literary sources are on the ‘antique’ side and the epigraphic ones on the ‘popular’ side. Surely there *are* epigraphic sources which refer to the history of the East European nomad peoples; there are some examples even in the ‘barbarian’ regions of the Carpathian basin: the best known ones are the inscriptions of the greatest golden hoards, those of Nagyszéksós and Nagyszentmiklós. Although the inscription of the vessels Nos 9 and 10 from Nagyszentmiklós is a pure Greek text, its solution is far from perfect; a lot of attempts were made, but the readings of Géza Fehér (1950: *Χρ(ιστέ) || δεὰ (=διὰ) ὕδατος ἀνάπασσον ἄ(γι)ε Ι(η)σ(οῦ) Στ(έφα)νσ(ο)ν || Π(αύ)λου υ(ί)όν.*) and Gábor Vékony (1972: *δ(ὸς) ἐξ ὕδατος ἀναπλῦσ^ϛω^ν ἄ(γι)ε Ι(η)σ(οῦ) ζω(ή)ν Ἰ(ωάν)νην Ἄλτινον*) were closest to the reality. Still they were certainly mistaken in several points. But previously Vékony wrote a far better solution (1971) which remained in manuscript; he could explain most of the seemingly inexplicable *litterae minores* at the end of the text: *δ(ὸς) ἐξ ὕδατος ἀναπάσ^ϛω^ν ἄ(γι)ε Ι(η)σ(οῦ) ζω(ή)ν > δ(ὸς) ἐξ ὕδατος ἀναπλῦσ^ϛω^ν ἄ(γι)ε Ι(η)σ(οῦ) Ἡ(ωάν)νου ὄνομα Ἄχτο(νο)ν*. It is not flawless; instead of the letters *δ(ὸς) ἐξ* Fehér’s reading seems to fit better, and the word *ὄνομα* is problematic too. But the proper name *Ἄχτον* seems really proper, even more proper than Vékony thought, because it contains no Greek accusative ending: it is simply indeclinable, and renders the vowels of an Old Hungarian **ɔxtum/axtum/axtom* name exactly (modern spelling *Ajtony*). Thus a probable interpretation is: *δεὰ (=διὰ) ὕδατος ἀνάπα^νσσον ἄ(γι)ε Ι(η)σ(οῦ) Ἰω(άν)νη(ν) Ἄχτον*. Both Fehér and Vékony believed the treasure was closely related with the Hungarian history. Although they were certainly mistaken in terms of chronology, this name shows their belief true in another sense: it makes possible a dynastic continuity between the proprietors of the vessels and the 10th century Hungarian elite. We could mention a number of the common folk’s inscriptions too, but the literary sources are no ways less problematic either. There are authors whose words are sometimes very hard to understand, and sometimes they have a double sense. A few samples can demonstrate it from Menander protector: frg. 4,2 ‘*Silzibul continued his war against the Ephthalites*’ or ‘*gave up his war*’ – both meanings are correct in terms of grammar, but naturally one of them is sorely incorrect historically; frg. 33,2 ‘*Bonus did not calm down at all after his words*’ or ‘*did not lessen the tension at all*’.

MUSZLIM GEOGRÁFUSOK ÉS UTAZÓK ARTĀ VÁROSÁRÓL ÉS AZ ARTĀNĪYA NÉPRŐL

KLIMA LÁSZLÓ*

Kulcsszavak: Rús, mordvin, erza, artānīya, Artā

Absztrakt: A muszlim geográfiai irodalomban külön csoportot képez al-Balḥī és két követője: al-Iṣṭahṛī és Ibn Ḥawqal. E szerzők számoltak be a rúszok három csoportjáról. Híradásukat későbbi szerzők is átvették, közülük a legfontosabbak al-Bakrī és al-Idrīsī. A muszlim geográfusok által felsorolt csoportok közül a harmadik neve artānīya. A csoport uralkodója Artā városában tartotta székhelyét. Az artānīya népet egyes kutatók szlávoknak, mások normannoknak határozták meg, többen pedig finnugoroknak – erza-mordvinoknak vagy permieknek – gondolták őket. A kutatástörténeti áttekintés után érveket sorolunk fel amellel, hogy az artānīya nép a mordvinok erza csoportjával azonosítható. Érvelésünk egyrészt történeti forrásokon alapul. Al-Iṣṭahṛī, Ibn Ḥawqal, Abū Ḥāmid al-Ġarnāfī és al-Qazwīnī leírásai azt bizonyítják, hogy az artānīya csoport csakis finnugor eredetű lehetett. Julianus, egy ismeretlen magyar püspök és G. Fletcher beszámolóinak alapján pedig azt állítjuk, hogy az artānīya népesség a finnugor népek közül az erza-mordvinokkal azonosítható. Nyelvészeti alapon amellel érvelünk, hogy Artā neve az erza népnévvel azonos, az artānīya népnév és Rjazany városának neve pedig az erza népnév erzjany alakjából ered.

A muszlim geográfiai irodalom számos adatot tartalmaz a kelet-európai népekről. Az egykori leírásokban finnugor népek is szerepelnek. A szakirodalomban elfogadott tény, hogy a wīsū, arū és yūrā nép finnugor volt. A burṭās népet is többen a finnugor kultúrkörbe sorolták. Az artānīya nép a források szerint az ar-rūs egyik alcsoportja volt. Etnikai meghatározásuk körül évtizedek óta vita folyik. Az orientalisták szerint nem voltak finnugorok. Ez a dolgozat összefoglalja a téma kutatástörténetét, majd felsorolja azokat az érveket, melyek az artānīya és az erza-mordvin etnikai csoport azonoságát bizonyítják.¹

Az artānīya népnév és az Artā településnév először al-Iṣṭahṛīnál szerepel a muszlim geográfiai

irodalomban. Talán al-Balḥītól származik, de saját információn is alapulhat. Al-Iṣṭahṛī művét Ibn Ḥawqal fejlesztette tovább. Ez a finnugor vonatkozású hírcsoport ebből a geográfusi körből került tovább. Elsőként a Ḥudūd-al-‘ālam szerzője vette át al-Iṣṭahṛītól, még a 970-es években. Az információ a nyugaton élő geográfusokhoz is eljutott: a 11. század első felében al-Bakrī is felhasználta a rúszokról írván, egy évszázaddal később pedig al-Idrīsī sorolta fel a rúszok három csoportját, köztük az artānīyát.² A mongol támadással lezárult a Volga-vidék felé irányuló kereskedelem nagy korszaka. Az aktualitásukat veszített híreket mégis átveszik, másolják a 12–14. századi szerzők is: Yāqūt, Abū l-Fidā’ és ad-Dimašqī.

* Pázmány Péter Katolikus Egyetem Régészettudományi Intézet Magyar Őstörténeti és Honfoglalás Kori Régészeti Tanszék. 1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1. klima.laszlo@btk.ppke.hu

¹ Ez a tanulmány a *Jürkák, tormák, merják. Szemelvények a finnugor nyelvű népek történetének korai forrásaiból* című, 2016-ban megjelent könyvem 4.6. fejezetének az új szakirodalom felhasználásával átdolgozott változata.

² *Arsanīya* alakban.

Al-Iṣṭahṛī az *artānīya* népről

Al-Balhī 20 térképen ábrázolta az általa ismert világot. E művet továbbfejlesztve al-Iṣṭahṛī bevezetőjében a klímákat (nagyobb tájegységeket) ismertette, városaikról, hegyeikről, folyóikról szólván, majd az iszlám országait írta le, 20 tájegységre osztva. Finnugor szempontból a klímák leírásában az a rész érdemel figyelmet, amelyben az *ar-rūs* népről van szó. Közéjük sorolva ugyanis az *artānīya* népre

bukkanhatunk, amely feltehetőleg az erza-mordvinnokkal azonos. A leírás szerint az *artānīya* nép uralkodója *Artā* városában lakik.

Az *artānīya* emberek al-Iṣṭahṛī leírása szerint rendkívül veszélyesek, a területükre lépő idegent megölik, ugyanakkor azonban mégis lehet velük kereskedni, mert folyóikon leereszkednek, hogy áruikat elcseréljék.

Al-Iṣṭahṛī: Kitāb al-masālik wa-l-mamālik című művének az *artānīya* népre vonatkozó részlete³

„Az oroszok három fajtából állnak: az egyik a Bulgār-hoz van legközelebb; ezek királya Kūyāba⁴ nevű városban székel, amely Bulgār-nál [a városnál] nagyobb. A másik fajta az előbbinél távolabb lakik; nevük *aṣ-ṣalāwīya*.⁵ Harmadik fajtájuk neve *al-artānīya*, ezek királya *Artā*-ban székel. Az emberek kereskedés közben egészen Kūyābaig jutnak el. Ami azonban *Artā*-t illeti, arról említés nem történik,

hogy az idegenek közül oda valaki eljutott volna, mert minden idegent megölnék, aki országukba beteszi lábát. Hanem ők mennek lefelé a vízen, hogy kereskedjenek, ámde dolgaikról és áruikról hírt nem adnak, és nem engedik, hogy bárki elkísérje őket és országukba bejusson. *Artā*-ból fekete cobolyokat és ólmot visznek ki.”⁶

Ibn Ḥawqal az *artānīya* népről

Ibn Ḥawqal leírása az *artānīya* népről teljes egészében al-Iṣṭahṛīét ismétli, csak az *Artā* országából származó termékek felsorolásában van némi eltérés. Al-Iṣṭahṛī szerint fekete menyét és ólom, míg Ibn Ḥawqal szerint fekete coboly- és fekete rókaprém, valamint ólom és higany érkezik onnan:

„*A rūs* fajtája háromféle: az egyik Bulgār-hoz van legközelebb; királyuk Kūyāba nevű városban lakik, amely Bulgār-nál nagyobb. Másik fajtája az előbbiekek fölött (északabbra) lakik, ezek neve *aṣ-ṣalāwīya*, királyuk *Ṣalā* nevű városukban lakik. Van továbbá

még egy fajta, amelynek neve *Artānīya*; ezek királya *Artā* városában lakik. Kereskedést folytatva velük el lehet jutni Kūyāba-ba s vidékeire. Ami *Artā*-t illeti, soha sem hallottam valakitől azt említeni, hogy az idegenek közül valaki oda bejutott volna, mert minden idegent megölnék, aki országukba beteszi a lábát. Csak éppen vízen leszállva kereskednek, de már dolgaikról és áruikról nem adnak hírt, társaságukba nem vesznek be senkit s így országukba nem hatolhat be senki. *Artā*-ból fekete cobolyokat, fekete rókákat és ólmot s kevés higanyt visznek ki.”⁷

Al-Bakrī az *awtānīya* népről

Al-Bakrī a rúszokról szóló fejezetben átveszi al-Iṣṭahṛī és Ibn Ḥawqal híreit a rúszok három csoportjáról. Az *artānīya* nép nála *awtānīya*. Al-Bakrī

az *awtānīya* népről és fővárosáról, *Awṭān*-ról nem közöl semmi új információt.

³ Al-Iṣṭahṛī és Ibn Ḥawqal szövegét Kmoskó Mihály (2000) fordítása nyomán, Ormos István módosításaival közöljük, akinek segítségét ezúton is köszönöm. Az eredeti szövegek itt tanulmányozhatók: DE GOEJE 1870; DE GOEJE 1873; KRAMERS 1938.

⁴ Kijev.

⁵ Valószínűleg a Novgorodban és környékén államot alapító keleti szlávok szlovén törzsét takarja ez a név. Az *aṣ-ṣalāwīya* népnév a szláv népnévből, vagy a szlovén törzsnévből származik.

⁶ Kmoskó 2000, 32.

⁷ Kmoskó 2000, 80.

Al-Idrīsī az *artānīya* népről

A korábbi szerzőkhöz képest al-Idrīsī Nuzhat al-muštāq című műve új információkat tartalmaz a rúszokról. Talán nem véletlen, hogy al-Idrīsī földrajzi művet írt, mert a történelmi változások megértése nehézséget okozott a számára. Az Ibn Ḥawqaltól származó 10. századi adatokat saját korára is érvényesnek tekintette. Így viszont ellentmondásba került kortárs informátoraival. A problémát úgy próbálta megoldani, hogy a rúszokról több helyen is írt: a 6. égvő 4–6. szekciójában és a 7. égvő 4–5. és 7. szekciójában. Mivel a rúszok lakóhelyéről ellentmondásos adatokkal rendelkezett, két csoportra osztotta őket. Az egyikbe azt a három alcsoportba tartozó népet sorolta, amelyikről Ibn Ḥawqalnál olvasott, a másikat pedig a Kijevi Rús népével azonosította: „A rúszoknak két fajtájuk van. Az egyik az, amelyikről most beszélünk, de van egy másik fajtájuk is, amelyik Unkariyya és Ğasuliyya országgal szomszédos.”⁸

A rúszok első fajtájának leírása során al-Idrīsī teljes mértékben Ibn Ḥawqalt követi, ugyanakkor itt-ott kiegészíti. A kiegészítésekkel kapcsolatban meg kell vizsgálnunk, hogy azok esetleg valami eredeti, teljesebb Ibn Ḥawqal-kéziratra mennek

vissza, vagy al-Idrīsī saját betoldásai. Az új adatok egyrészt a városok pár szavas leírását tartalmazzák, tudósítanak a három rús nép városainak egymás közti távolságáról, valamint a kereskedelmi kapcsolatokat jellemzik.

V. M. Bejlisz megállapítása szerint al-Idrīsī már nem tudta, hogy az általa használt Ibn Ḥawqal-kéziratban szereplő városok – *Kuyāba* és *Salaw* – Kijevvel és Novgoroddal azonosak. A *Kuyāba* elnevezés helyett Kijevet Kinijuvnak nevezi, *Salaw* pedig nála a Trubezs partján fekvő Perejaszlavl Russzkij városával azonos.⁹ *Artā* városáról azonban saját információi lehettek. Hírei valószínűleg a szövegében emlegetett muszlim örmény kereskedőktől származtak.¹⁰ Al-Idrīsī megadja *Kukiyanā*, *Arsā* és *Salaw* egymás közti távolságát is. Tekintettel arra, hogy ezen települések pontos elhelyezkedésével sem volt tisztában, az általa megadott távolságok további elemzésekre alkalmatlanok.

Al-Idrīsī szövege nem nyújt támpontot az erza-mordvin-*artānīya* azonosság eldöntéséhez, értékelhető új információt sem tartalmaz. A forrásaival való összehasonlítás céljából azonban közöljük.

Al-Idrīsī: *Kitāb nuzhat al-muštāq* című művének az *artānīya* népre vonatkozó részlete

„A rúszoknak három csoportja van. Az egyik neve rawas, vezetője Kuk(i)yāna városában él. A másik csoportjukat as-sālawīyānak nevezik, vezetője Salaw városában él. Ez a város egy hegytetőn áll. A harmadik csoportot al-arsanīyānak nevezik, vezetője Arsā városában tartózkodik. Arsā szép, erődített város egy hegyen Salaw és Kuk(i)yāna között. Kuk(i)yānától Arsāig négy átkelőhely van,

Arsától Salawig négy nap az út. A muszlim örmény kereskedők Kuk(i)yānāig járnak. Ami Arsāt illeti, al-Ḥawqal sejk közlése szerint az idegenek közül senki nem megy be [oda], mivel ők minden idegent megölnek, aki a [földjükre] lép, és [ezért] senki sem bátorodik a földjükre lépni. Kuk[i]yāna kereskedői fekete leopárdok¹¹ és rókák bőrét, valamint ónt hoznak ki tőlük.”¹²

Kutatástörténet: az *artānīya*–erza-mordvin azonosítás

Az *Artā* város- és *artānīya* népnév azonosításával immár két évszázada foglalkozik a kutatás.

Az elért eredmények ismertetése során négy műre érdemes támaszkodnunk: Ivan Hrbek 1957-es, Alf Thulin 1978-as és Je. V. Kirszanov 2018-as

⁸ A 6. égvő 6. szekciójának leírásában, ld. BEJLISZ 1984, 218.

⁹ Kinijuv nemcsak Kijevvel, hanem Kanyevvel is azonos lehet (BEJLISZ 1984, 224).

¹⁰ KONOVALOVA 1995, 144; KONOVALOVA 1999, 150.

¹¹ A másolás során keletkezett elírás coboly helyett, ld. BEJLISZ 1984, 215, 51. j.

¹² A szöveget KONOVALOVA 1999 orosz fordítása alapján közöljük, eredetiben itt tanulmányozható: OPUS GEOGRAPHICUM 1970–1984.

tanulmányára, valamint A. L. Mongajt 1961-ben megjelent monográfiájának XI. fejezetére.¹³ Ezek a historiográfiai áttekintések kiegészítik egymást: Hrbek és Thulin munkájából hiányoznak az orosz szakirodalomra tett hivatkozások, de ezt a hiányosságot pótolja Kirszanov friss kutatástörténeti áttekintése, amely azonban szinte kizárólag az orosz nyelvű szakirodalmat tekinti át. A különböző elméletek tematikus csoportosításban:

1) *Artānīya=erza, Artā=Arzamasz vagy Rjazany*

A témakör első kutatója, Frähn 1823-ban az általa *arsanijának* olvasott népvét az erza-mordvin etnikai csoport nevével azonosította, és felvetette az *arsanija* (ersanija) és *Arsa* (Ersa) szavak kapcsolatát Arzamasz városának nevével.¹⁴ Frähn véleményét fogadta el D’Ohsson, Szaveljev és Garkavi is.¹⁵ Scseglov azt írta, hogy a forrásokban szereplő *Artā* városnév nem Arzamasz, hanem Rjazany nevével azonosítható. A mordvinok iránt különösen érdeklődő Sahmatov nyelvi adatokkal is alátámasztotta, hogy Rjazany neve az erza népnévből származik.¹⁶ Az *artānīya* népnek egy mordvin csoporttal való azonosítását támogatták olyan nagy tekintélyű tudósok, mint Tomaschek és Marquart is.¹⁷ Mongajt 1947-ben az *artānīya*–erza-mordvin azonosság mellett érvelt.¹⁸ Ugyanebben az időben Tadeusz Lewicki is ezt a véleményt vallotta.¹⁹

2) *Artā a Káma vidékén a) artānīya=barmanīya, Artā=Arbā, amely azonos Perm városával, b) Artā azonos Cserdin városával, c) a Csepca menti egykori udmurt település, Idnakar volt Artā*

A 19. század közepén Reinaud az *Artā* város- és *artānīya* népvétet *Arbā* és *armāniya* alakban olvasta, és a forrás alapján Góg és Magóg földje mellett próbálta *Arbā* helyét kijelölni a térképen. Szerinte az a volgai bulgárok közelében lehetett. Ennek alapján úgy vélte, *Arbā* azonos lehet Barmával, vagyis Permmel.²⁰ 1869-ben megjelent művében Hvolszon lényegében Reinaud véleményéhez csatlakozott: úgy vélte, hogy az *Artā* és *artānīya* helyes olvasata *Abārka* (*Abārma*) és *Barmanija*.²¹ A szakirodalomban élő Bjarmia = Perm azonosság feltételezése miatt ez egyben az *artānīya* nép permi finnugorokkal való összekapcsolását is jelentette.²² 1955-ben Minorsky a Hvolszon-féle olvasatot támogatta, de azal már nem értett egyet, hogy az *Abārka* (*Abārma*) alakból rekonstruált Barma Permmel lett volna azonos. Barma települését és a *Barmanīya* népet a Fehér-tenger és a Ladoga-tó közti területen kereste.²³

Richard Hennig véleménye szerint Al-Išṭahrī és Ibn Ḥawqal leírása *Artār*ról és az *artānīya* népről a más muszlim geográfusoknál szereplő Viszú országra és népére vonatkozik, *Artāt* pedig a Káma vidéki Cserdin városával azonosította.²⁴

Idnakar egykori települése Udmurtiában a Káma vízrendszeréhez tartozó Csepca folyó mellett található. Több más lehetőség megvizsgálása után (lásd lejjebb) D. V. Szmokotyina Idnakart azonosította *Artā*val.²⁵

A nép- és városnév etimológiai kapcsolatainak keresése mellett az *artānīya* és *Artā* nevek azonosí-

¹³ HRBEK 1957; KIRSZANOV 2018; MONGAJT 1961, 98–114; THULIN 1978.

¹⁴ FRÄHN 1823, 141, 162–168.

¹⁵ D’OHSSON 1828, 220; SZAVELJEV 1847, CXVIII, CXX. mindkettőt idézi: GARKAVI 1870, 200 és HRBEK 1957, 631, valamint MONGAJT 1961, 101.

¹⁶ SCSEGLÓV 1876, 15; SAHMATOV 1919, 35 f. mindkettőt idézi: HRBEK 1957, 631. és MONGAJT 1961, 101.

¹⁷ TOMASCHEK 1889, 2. 7–16; MARQUART 1914, 30.

¹⁸ MONGAJT 1947; MONGAJT 1947a.

¹⁹ LEWICKI 1949–1950, 360; LEWICKI 1961, 103, 123.

²⁰ REINAUD 1848, 305–306.

²¹ HVOLSZON 1869, 171–172.

²² HVOLSZON 1869, 173–179.

²³ MINORSKY 1955, 268, idézi: THULIN 1978, 105.

²⁴ HENNIG 1961, 269.

²⁵ SZMOKOTYINA 2012, 15.

tásának másik lehetséges módja a forrásokban szereplő földrajzi környezet meghatározása. Különösen az orosz nyelvű szakirodalomra jellemző, hogy a szerzők az Al-Idrīsīnél jelzett távolságok alapján rekonstruálják a rúszok három csoportjának egymástól való távolságát és földrajzi elhelyezkedését. Mind az etimológiai, mind a földrajzi elemzéseket nehezíti azonban, hogy a fennmaradt szövegek a rúszok három csoportjáról szóló hírt több variánsban őrizték meg. A különböző változatokban eltér az *artānīya* és *Artā* írásmódja, de földrajzi környezetének leírása is.

3) *Artānīya/Artā* – az Azovi-tenger mellékén, illetve a Krím félszigeten

Az orosz nyelvű szakirodalomban al-Iṣṭahṛī művének gothai kézírata alapján *Artāt* és az *artānīya* népet többen is a Krím-félsziget környékén keresték – e kézirat szerint ugyanis *Artā* a kazárok és Nagy Bulgária között terült el. Ettől még az *artānīya* nép lehetne azonos az erza-mordvinnal, amennyiben Nagy Bulgáriát a volgai bulgárok országával azonosítjuk. Csakhogy olvasatuk szerint a következő mondat azt állítja, hogy Nagy Bulgária határos Bizánc északi területeivel. Ennek alapján a kutatók Nagy Bulgáriát az európai Bulgáriával azonosították és *Artāt* a finnugor területektől délebbre keresték. E nézet először Ilovajszkij művében jelent meg 1876-ban. A 20. század első felében többen csatlakoztak hozzá. A vélemények csak az *artānīya* nép és *Artā* város déli lokalizációjában egyeztek meg, a konkrét elképzelések azonban eltértek egymástól. Ilovajszkij Tmutarakany városával azonosította *Artāt*.²⁶

4) *Artānīya/Artā* – a Dnyeper és a Don mellékén

A Dnyeper és a Don folyók vidékén több kutató kereste már a rúszok harmadik csoportjának, az *artānīya* népességnek nyomait. Ezek a szakirodalomban kevésbé elfogadott elméletek. Az egyik a nagy hatalmú és tekintélyű B. A. Ribakov névéhez fűződik. Véleménye szerint a rúsz mindhárom csoportja a Dnyeper mellékén élt, *Artā* pedig azonos a tatárok által a 13. században elpusztított Rodeny településével.²⁷ B. A. Ribakov a fentebb felsorolt források közül a legmegbízhatatlanabbra, Al-Idrīsī művére alapozza koncepcióját.

A. G. Kuzmin szerint a rúszok harmadik csoportja szarmata-alán eredetű népesség volt, a roxlánok utóda. A *rúsz* az iráni nyelvekben „világos”, „fehér”, „uralkodó” jelentésű. A 8–9. században a rúszok harmadik csoportja a Dnyeper és a Don mellékén a kazároktól független kaganátust hozott létre. A szlávok poljan, szepterjan és radimics törzsei felett is uralkodtak. A magyarok elűzték őket, egy részük a Baltikumba költözött, megszállták Saaremaa szigetét is.²⁸

K. A. Averjanov az al-Idrīsī által megadott földrajzi távolságokra alapozva *Artāt* a gnyozdovói gorogycse körzetében vélte megtalálni.²⁹

A negyedik ötlet kidolgozatlansága miatt elméletnek nem nevezhető. D. V. Szmokotyina szerint a Kazár Birodalomról szóló forrásokban szereplő *al-Lārisīya* nevű muszlim katonaság neve az Arsza (*Artā*) névre emlékeztet, ily módon nem zárható ki, hogy e katonákat nevezi al-Mas‘ūdī a rúszok harmadik csoportjának.³⁰

²⁶ ILOVAJSZKIJ 1876, 246; PARHOMENKO 1913; PARHOMENKO 1913a, 79–87; PARHOMENKO 1917, 127–140; PARHOMENKO 1924; JUSKOV 1940, 37–39; SZOBOLJEVSZKIJ 1929, 57; OCSERKI ISZTORII SZSZSZR 1953, I. 70. mindet idézi HRBEK 1957, 632–633. ezen kívül BIKOVSKIJ 1928, 36, 68–70; MAVRODIN 1945, 205–206; THULIN 1978, 105, 37. j. Ilovajszkij idézi: RIBAKOV 1939, 335 skk; NASZONOV 1940, 40–41; GREKOV 1944, 55; JUSKOV 1949, 57; VERNADSKY 1959, 198.

²⁷ RIBAKOV 1982, 330–334.

²⁸ KUZMIN 2012, 399–400.

²⁹ AVERJANOV 2016, 46.

³⁰ SZMOKOTYINA 2008, 8–9. vö. al-Mas‘ūdī: „Az uralkodó elemet e helységben a muszlimok képezik, mert a királyság hadseregét ők adják. Az országban al-Lārisīya néven ismeretesek; Hwārizm vidékei felől vándoroltak be” (KMOŠKÓ 2000, 171). Dunlop a kazár kagan muszlim katonaságának nevét nem az *Artā* népnévvel hanem a József kazár kagan levelében szereplő *Arīsū* népnévvel kapcsolta össze (DUNLOP 1954, 94).

5) *Burġās=Artā*

Ez is Szmokotyina ötlete, helyneveket állít nyelvészetileg teljesen elhibázott „fejlődési” sorrendbe: Burtasz – Urtasz – Urta – Arta – Artanija.³¹

6) *Artānīya=szláv törzs a Halics–volhiniai területen, a Rusz délnyugati végein*

A. N. Karszanov elmélete. Az *Artā* település/területnevet egy iráni eredetű „medve” jelentésű szóból vezeti le (oszét *apc „medvedb”*). Azzal érvel, hogy a szlávoknál kultikus tisztelet övezte a medvét, nevének kiejtése tabu alá esett, ezért az idegen szó átvétele. Tényként kezeli, hogy a rúsz három csoportja kizárólag szlávokra vonatkozhat.³²

7) *Artānīya=normann etnikai csoport, Artā valahol Skandináviában*

Westberg a 20. század elején ad-Dimašqī alapján úgy vélte, hogy az *artānīya* nép a normannok közé tartozott és Skandináviában élt. Szerinte erre nemcsak a földrajzi környezet leírása utal, hanem az *artānīya* nép által exportált árucikkek jellege is. Az 1930-as években Westberghez hasonlóan Zeki Velidi Togan is normann népként írta le az *artānīyát*.³³

8) a) *Artānīya=araāniya/aruyāniya – szláv népcsoport; Artā helyes olvasata Araā=Arkona, Rügen szigetén a Balti-tengerben; b) a rúszok mindhárom csoportja a Baltikumban élt*

Az *artānīya* népet a tenger mellékén kereste Ivan Hrbek is. 1957-es közleményében a problémát a névváltozatok felől közelítette meg. A kutatók szemére vetette, hogy a forrást csak a történeti körülményeket mérlegelve közelítették meg, és elhanyagolták a különböző szövegváltozatok filológiai elemzését. Hrbek az *artānīyát* az *araāniya* vagy *aruyāniya* alak romlott változatának tekintette,

Artāt pedig *Araā*nak olvasta.³⁴ Szerinte a muszlim források rúsz népneve szlávokat takar, így az *araāniya/aruyāniya* nép is szláv volt. *Araāt* a balti-tengeri Rügen szigetén élt szlávok Arkona nevű szent helyével azonosította.³⁵ Hrbek után szinte senki sem emlegette ezt az eléggé erőltetett elképzelést. Hrbek munkájából azonban minden nézet képviselői számára értékes a kutatástörténeti áttekintés.

V. B. Vilibahov *Kūyābāt* nem Kijevvel, hanem a lengyel történelemből ismert Kujávia tájegységgel azonosította és az *artānīyát*, a rúszok harmadik csoportját is a Baltikumba lokalizálta.³⁶

L. Dralle 1985-ben publikálta Artanija–Ruś–Varjagi című tanulmányát. Dralle elfogadta Hrbek véleményét, hogy az *artānīya* nép Rügen szigetéről származik, azzal azonban nem értett egyet, hogy *Artā* azonos lenne Arkonával. A szerző számára nem kétséges, hogy a rúszoknak ezen harmadik törzse nem a szlávok, hanem a svéd normannok közé tartozik. A témakör szakirodalmából Dralle csupán Hrbek és Novoszelcev témával foglalkozó műveit említi. Még Thulinra sem hivatkozott, aki pedig hozzá hasonlóan vélekedett az *artānīya* csoport etnikai hovatartozásáról (ld. lejjebb).

9) *Artānīya=keleti szláv vjatics törzs*

Korábbi véleményét A. L. Mongajt 1961-ben átértékelte. A jól használható részletes kutatástörténeti bevezetés után hosszasan bizonygatta, hogy az *artānīya* népnév nem az erza-mordvinokat, hanem a keleti szláv vjatics törzset jelöli a muszlim forrásokban. A bizonyítás roppant nehézkes, mivel a szerző fönntartotta azon állítását, hogy maga az *artānīya* népnév az erza népnévből ered. Kiinduló pontja az a tétel, hogy *Artā* városa nem lehet azonos Rjazannal, mert Sztaraja Rjazany ásatása során nem találtak 9–10. századi szláv réteget. Ebből következik, hogy az al-Balhīra visszamenő adatot a rúszok három csoportjáról Mongajt a keleti szlávokra vonatkoztatta. A következő bekezdésben ugyanakkor

³¹ SZMOKOTYINA 2008, 12.

³² KARSZANOV 1992, 8–12.

³³ WESTBERG 1908, 397–400; TOGAN 1939, 320–321, 1. j. mindkettőt idézi: HRBEK 1957, 633, valamint THULIN 1978, 106.

³⁴ HRBEK 1957, 637–638, 640–641.

³⁵ HRBEK 1957, 640–641.

³⁶ VILINBAHOV 1962, 265–266.

azt írta, hogy Rjazany neve az erza népnévből ered, s ennek bizonyítására megemlítette, hogy Sztaraja Rjazanyból a szláv időknél korábról ismertek mordvin leletek.³⁷ Mongajt gondolatmenetében elmentmondást látunk: ha *Artā* neve az erza népnévből ered, sőt Rjazany neve is az erza népnévből ered, akkor *Artā* miért nem lehet azonos Rjazannal? Az *Artā* helynév nyilván az *erza* szóból, Rjazany neve pedig az erza népnév *erzjany* alakjából ered (erről lásd lejjebb).

10) *Artānīya/Artā – a nép és a település is a Felső-Volga vidékére lokalizálható*

A. P. Novoszelcev 1965-ben nemcsak Hrbek elméletét bírálta, hanem azon korábbi kutatók nézeteit is, akik *Artā* városát délre helyezték, a Fekete-tenger–Azovi-tenger mellékére. Al-Idrīsī szövegéből kiindulva *Artā*t a Felső-Volga vidékére lokalizálta.³⁸ Ezt később G. F. Korzuhina is támogatta, aki szerint a rúszok mindhárom csoportja a Felső-Volga vidékén élt.³⁹ I. V. Dubov *Artā* városát és az *artānīya* népet a Felső-Volga vidék régészeti leleteinek népességével azonosította.⁴⁰ Erről a területről erős normann kulturális hatást mutató szláv régészeti leletek ismertek.

11) *Artā=Aldeigjuborg (Sztaraja Ladoga), artānīya=Aldeigjuborgban lakó normann kereskedők*

1950-ben A. M. Karaszik a szükséges nyelvi ismeretek nélkül próbálkozott az *artānīya* népnév etimológiai magyarázatával. Véleménye szerint az *artānīya* két elemre bontható. Első tagja *ar*, a második *tānīya*. Az *ar* eredeti alakja *ör*, jelentése „защитный, огражденный”. Az *Artā* városnevet egy rekonstruált **artu* alakból származtatta. A. M. Karaszik egy orosz–magyar szótárban talált rá a *tanya* szóra. Nem ismerte a szó szláv eredetét, ukrán, orosz jelentését („az a hely, ahol a halászhálót kivetik”, „halászó hely”), és azt sem tudta,

hogy a magyarban az *y* betűnek nincs hangértéke. Ezen kívül tévesen vonta el az *ört* szótót, amelyből az **artu* alakot rekonstruálta. Az általa megadott jelentés szerint valószínűleg az „örtorony” szóból indult ki.

A Karaszik munkájára hivatkozó F. Kmiotowicz nem rendelkezett finnugor nyelvészeti ismeretekkel, ezért nem látta meg, hogy a szerző koncepciója alapjaiban elhibázott. *Artānīya-Artā* című közleményében⁴¹ elsősorban a történeti-földrajzi körülmények feltárásával foglalkozott, a muszlim geográfusok és kereskedők egymás közti információcseréjét elemezte. Az *ar-rūs* népnév etnikai jelentését úgy határozta meg, hogy a rúszok a Rúsiban (tehát az óoroszlamban) élő normann (svéd) kereskedők voltak. Ezután tért rá az *artānīya* nép és *Artā* város helyének meghatározására. Helyesen állapította meg, hogy Novgorod és Kijev mellett Ladoga volt a harmadik korai óoroszlalmi és kereskedelmi központ. E központban is vezető szerepük volt a normann/viking kereskedőknek. Ennek alapján úgy vélte, hogy *Artā* azonos a mai Sztaraja Ladogával, az *artānīya* név pedig a Sztaraja Ladogában élő normann kereskedőket jelölte. Történeti-földrajzi alapon levezetett elmélete után megkísérelte összekapcsolni Ladoga városának normann nevét – *Aldeigjuborg* – az *Artā* településnévvel. Úgy vélte, hogy a szó *Aldeigju* eleme visszavezethető a Karaszik által rekonstruált **artu* szóra, ami a finnugor *ört* szóban maradt fenn.⁴²

12) *Az artānīya nép azonos az arū és arīsū néppel*

Omeljan Pritsak 1967-ben visszatért a történeti megközelítéshez. Azért bírálta Hrbeket, mert csak a filológiai problémákra koncentrált és érzéketlenséget mutatott a történeti, földrajzi körülmények iránt.⁴³ Pritsak aszerint osztályozta a forrásokat, hogy melyek a korábbiak, a későbbiek pedig mely korábbi kézirat ismeretében készültek. Megállá-

³⁷ MONGAJT 1961, 103.

³⁸ NOVOSZELCEV 1965, 417–419.

³⁹ KORZUHINA 1978, 190.

⁴⁰ DUBOV 1981; DUBOV 1982, 104–123; KIRPICSNYIKOV–DUBOV–LEBEGYEV 1986, 206.

⁴¹ KMIETOWICZ 1972–1973.

⁴² KMIETOWICZ 1972–1973, 245–260.

⁴³ PRITSAK 1967.

pította, hogy al-Idrīsī al-Iṣṭahṛī művét használta forrásként,⁴⁴ Ad-Dimašqī pedig al-Idrīsīét. Azt is felismerte, hogy az idegen neveket tartalmazó kéziratok másolásakor a diakritikus jelek gyakran lemaradtak a nevekről, mivel a másolók nem ismerték e nevek helyes kiejtését, ezért nem tudták őket pontosan leírni. Az *arṭānīya* és *Arṭā* szavak eltérő írásmódjában azonban egy másik jelenség is szerepet játszott. Pritsak szerint minden leírt alakváltozat két típusra vezethető vissza, melyek az *arṭānīya* és *Arṭā* szavakat a muszlim kereskedőknek továbbadó volgai bulgárok nyelvjárásai különbségeiből erednek. Pritsak szerint az *arṭānīya* népnév a végén lévő *īya* arab képző nélkül a következő két változatban létezett:

- a) *'rith'n*, eredeti kiejtése kb. *arDŽan*,
- b) *'ry'n*, eredeti kiejtése kb. *aryan*.

A cikk azzal a következtetéssel zárul, hogy az *aryan* alak az orosz évkönyvek *аряне* szavával azonosítható.⁴⁵ Az *аряне* az *Arszk* városába való emberek gyűjtőneve. *Arszk* neve az *ar* népnévből származik, ami a muszlim forrásokban *arū* alakban szerepel (az *ar* az udmurtok neve a csuvasoknál).

Pritsak levezetése azonban alapjaiban elhibázott. Az *аряне* népnév az orosz *-анин/-янин* képző többesszámú *-яне* alakjának köszönhetően hasonlít csupán a Pritsak által rekonstruált *aryan* alakra. Az *аряне* szó nem lehet az *aryan* szó átvétele, mivel az *аряне* az *ar* népnév orosz képzővel szabályosan képzett alakja. (Ugyanebből a tőből jött létre az *-ck* képző segítségével *Arszk* város neve.) Az *аряне* etimológiailag nem vethető össze az *arṭānīya* népnév vagy az *Arṭā* városnév egyetlen kézíratos változával sem, mint ahogy az *arṭān* népnév és az *Arṭā* helynév sem áll etimológiai kapcsolatban *ar* népnévvél.⁴⁶

W. Swoboda 1969-ben megjelent tanulmányának címéből – *'Arū- 'Arīsū-al-Artānīja* – már sejtethető, hogy a szerző az *arū* és *arīsū*⁴⁷ népneveket az

arṭānīya népnévvvel hozta összefüggésbe. Etimológizálási kísérlete a Karaszik-féle vakvágányon fut tovább. Az *arṭānīya* alak szerinte is az *ar* és a „finnugor” (*ugrofinnisch*) **tanya* „farm” szavakból jött létre. Az összetétel azonban szerinte nem azt jelenti, hogy „*српана на занопе*” (Swoboda fordításában „*abgeschlossenes gebiet*”), hanem azt, hogy „*die heimat des Stammes Ar*”.⁴⁸ Sajnos, mindazon gondolatmenetek, melyek Karaszik elhibázott etimológiáira épülnek, nem vezetnek helyes eredményre.

Mongajt 1971-ben ismét átértékelte nézetét, és az Abū Ḥāmid al-Ġarnāfī művéhez írt kommentárjában már az orosz forrásokban *ar* néven említett *arū* népet kapcsolta össze az *arṭānīya* néppel.⁴⁹ Habár nem hivatkozott rá, de ezzel Pritsak koncepciójához csatlakozott. Mongajt új nézeteire udmurt kutatók, Vladikin és Griskina⁵⁰ hivatkoztak. Az erza népnevet a magyar Bartha Antal kapcsolta össze az *ar* népnévvvel.⁵¹ Az *ar* a magyar népnévben is megtalálható, annak második elemeként. Az *arṭānīya* népnév két elemre bontható, második eleme az *-īya* arab népnévképző.

13) *Arṭānīya*=*armānīya*, a rúszok/normannok egyik törzse; *Arṭā*=*Armā* (←*urman*) az *Oka* folyó mellékén volt

Alf Thulin pár évvel később a Slavia Antiquában egy másik elméletet állított föl, a források számbavétele, az *Arṭā* és *arṭānīya* város- és népnév különböző írásmódjainak összegyűjtése, valamint a kutatástörténeti áttekintés után. A leírások ellentmondásos részletei között bolyongva azt az állítástette elmélete alapjává (Kmietowiczhoz hasonlóan), hogy az *arṭānīya* nép a rúszok egyik törzse volt. Ennek alapján a vikingek közül is csak a svédek elődei között kereshette őket. Ugyanakkor megalapította, hogy *Arṭā* városa az *Oka* folyó mellékén, az erza-mordvinok vagy a keleti szláv vjaticok te-

⁴⁴ Noha al-Idrīsī forrásként Ibn Ḥawqalt említi.

⁴⁵ PRITSAK 1967, 4–8.

⁴⁶ Esetleg fölmerülhet, hogy az *Arṭā* ugyanúgy két elem összeolvadásából keletkezett (*Ar* és *tā*), mint a „magyar” népnév. A *ta* elem mint népnév azonban egyetlen forrásban sem szerepel, ilyen nevű nép létezése eddig föl sem merült a szakirodalomban.

⁴⁷ Az *arīsū* József kazár kagán levelében szerepel, ld. KOKOVCOV 1932; GOLB–PRITSAK 1982.

⁴⁸ SWOBODA 1969, 293.

⁴⁹ PUTYESZTVIJE ABU HAMIDA 1971.

⁵⁰ GRISKINA 1994, 12–19.

⁵¹ BARTHA 1988, 161.

rületén volt. Az *arṭānīya*-erza azonosítást azonban elvetette, mert az erzák nem tartoztak a rúszok alá a 10. század első felében.⁵² A Mongajjt által megfogalmazott elméletet, hogy *Arṭā* városa azonos lett volna Rjazannal, szintén elvetette, mert Rjazanyról csak későbbi adatok találhatók az orosz őskronikában. Kmietowiczhoz csatlakozva úgy vélte, hogy a forrásokban szereplő *arṭānīya* nevű rúsz törzs valójában svéd kereskedők csoportjával azonos.⁵³ E tévedését egy új koncepció alapján követte el. Véleményét leginkább arra alapozta, hogy az *arṭānīya* szóalak szövegromlás eredményeképpen jött létre, és csak a későbbi forrásokban szereplő *Armā/armānīya* lehetett az eredeti alak. Az *armā* pedig az

urman (=normann) alakból jött létre a szövegmasolatok készítése során.⁵⁴

Bollók Ádám az al-Iṣṭahīrī leírásában szereplő *arṭānīya* népet egy Volga menti, a Volgai Bulgár Birodalomtól észak-északnyugatra élő 10. századi rúsz csoportnak tartotta.⁵⁵ Nézete Kmietowicz, Thulin és Dralle véleményével áll kapcsolatban. Az általa említett régészeti bizonyítékok alátámasztják a normannok felső-volgai jelenlétét. Azokról az adatokról azonban nem tett említést, amelyek azt igazolják, hogy a rúszok *arṭānīya* nevű csoportja talán finnugor volt, és az *Arṭā/arṭānīya* alakok eddigi etimológizálási kísérleteire sem utalt.

MORDVINOK, ERZÁK, MOKSÁK A TÖRTÉNETI ÉS RÉGÉSZETI FORRÁSOKBAN

A mordvinok ősi lakhelye Oroszországban, a Volga középső folyásának jobb parti mellékfolyói, a Moksá és a Szura mentén található. A mordvinok két nagy etnikai csoportja az erza és a moksá. Az erza és a moksá nyelvjárások között oly nagyok a hangtani eltérések, hogy a két nyelvjárás beszélői nem értik meg egymást. Egyes nyelvészek az erzát és a moksát külön nyelveknek tekintik. A mordvin népnév először Jordanes *Getica* címen ismert művében fordul elő, *mordens* alakban. A 10. században Bíborbanszületett Konstantin bizánci uralkodó *De administrando imperio* című művében olvashatunk egy *Mordia* nevű országról. Az orosz őskronika (*Повесть временных лет*⁵⁶) a 12. század elején keletkezett bevezetőjében az Oka torkolatvidékének lakóiként ír a mordvinokról. Az orosz források nem ismerik az erza-moksá etnikai megkülönböztetést, a népet egységesnek tekintik és mordvinnak nevezik. Az első európai utazók (például Julianus és Herberstein) a mordvin népnevet használják, az erzát és a moksát nem ismerik. A mordvin népnév feltehetőleg iráni eredetű, első eleme egy „ember” jelentésű szóból származik.

A muszlim geográfiai irodalomban említett *arṭānīya* népnév feltehetőleg az erza népnévből származtatható, ezt a következő fejezetben fejthetjük majd ki. Talán a József kazár kagán levelében szereplő *arīsū* nép is az erzával azonos. Ezt a tértelt Garkavi fogalmazta meg. Ugyanezt olvashatjuk Westberg és Kokovcov műveiben is.⁵⁷ Tadeusz Lewicki véleménye szerint az *arīsū* népnév az *'ar* és *īsū* szavak egybeírásával keletkezett. Az *arū* talán egy ősudmurt csoport volt, az *īsū* pedig az orosz források *veš* népnévvel azonosítható.⁵⁸

Rašīd-ad-Dīn történeti műve, a *Ĝāmi' at-tawārīh* (Kronikák gyűjteménye) 1310–1311 körül keletkezett. Az 1236–1237-es évek mongol hadjáratait ismertető fejezetből értesülünk a Volgai Bulgár Birodalom, az orosz fejedelemségek és a Volga középső folyása mellett élő népek elleni támadásról. Itt olvasható az erza (*arġan* alakban), a moksá, és a valószínűleg szintén a mordvinokkal összefüggésbe hozható burtász népnév. A szerző a felsoroláson kívül semmit nem árul el a moksá- és erza-mordvinokról. Az erza népnév a mordvinhoz hasonlóan iráni eredetű.

⁵² THULIN 1978, 110–115.

⁵³ THULIN 1978, 122–123.

⁵⁴ THULIN 1978, 134–138.

⁵⁵ BOLLÓK 2004, 358–360.

⁵⁶ Magyarul „Régmúlt idők elbeszélése” címen jelent meg (FERINCZ 2015).

⁵⁷ GARKAVI 1875, 86; WESTBERG 1899, 305; KOKOVCOV 1932, 99.

⁵⁸ LEWICKI 1962, 97–101.

A moksa népnév első említése a 13. század közepére esik. Egy európai utazó, Rubruk úti beszámolójában szerepel először, *moxel* alakban. Rubruknál szerepel egy *merdasz* nevű nép is. A leírásból következően a moksáktól észak–északkeletre éltek. A merdasz népnév valószínűleg a *mordvin* és a *burtász* népnév keveredéséből keletkezett. A moksa népnév a Moksa folyó nevéből származtatható. A moksák elődnépsége feltehetőleg akkor vette föl a moksa nevet, amikor nyugati irányba vándorolva, a Moksa folyó mentén települt le.

Az ősmordvin régészeti feltárások során talált egyes tárgytipusok – jellemzően a női ékszerek – nagy hasonlóságot mutatnak a néprajzi gyűjtésekből származó hasonló rendeltetésű tárgyakkal. Ez tette lehetővé a mordvinok régészeti emlékeinek etnikai meghatározását. A régészeti leletek arról tanúskodnak, hogy a mordvin etnogenezis már az erza és a moksa népnevek első említése előtt is több szálon futott. A Kr. u. 1–2. századi andrejevcai és Sztaroje Ardatovó-i lelőhelyek idegen kulturális hatást vagy betelepülést jeleznek a mordvinok elődei által lakott területen. A 3–5. századi kosibejevói temetőben jelennek meg a későbbi tipikus mordvin ékszerek első változatai. A kulturális hatás a sztyeppövezet, illetve a permi finnugorok etnogenezisében is jelentős szerepet játszó Pjanij Bor-i kultúra felől érkezett. A Kr. u. 2–7. században három ősmordvin csoport kü-

löníthető el: egy az Oka rjazanyi szakaszán és a Cna folyó mellett, egy a Szura felső folyásánál, a harmadik pedig az Oka és a Szura folyók közti területen. A mordvinok két etnikai csoportjának, a moksáknak és az erzáknak területi és kulturális elkülönülése a 8–11. században alakult ki. A felső-szurai csoport fokozatosan nyugat felé húzódott, és a Cna melléli csoporttal egyesülve létrejött a moksa etnikai egység.⁵⁹ A Rjazany környéki 4–6. századi népeségről korábban régészeti és nyelvészeti adatok alapján is úgy vélték, hogy az erzák egyik elődnépsége volt,⁶⁰ és északkelet felé vándorolva egyesült az Oka–Szura közötti népességgel, létrehozván az erza-mordvin etnikai csoportot. Napjainkban a rjazanyi ősmordvin csoport megítélése nem ilyen egyértelmű a szakirodalomban, de az bizonyosnak tekinthető, hogy a két mordvin csoport közül a moksák helyezkedtek el délebbre, a Moksa és a Cna folyók mellett, az erzák pedig északabbra, a Közép-Volga jobb parti területein, az Oka-Szura folyóközben.⁶¹ A Volga mentén kelet felé nyomuló keleti szlávok és rúszok a mordvinok közül először a Közép-Volga jobb parti mellékfolyóinál élő erzákkal találkozhattak, őket nevezték mordvinoknak. Ugyancsak az erzákkal léphettek kapcsolatba a Volgai Bulgáriából a volgai vízi úton nyugat felé haladó kereskedők is.

Az *artānīya*–erza-mordvin azonosítás bizonyítékai

Az *Artā* helyének meghatározására és az *artānīya* nép beazonosítására itt ismertetett különböző elméletek többsége a források történeti és földrajzi információit próbálja értelmezni. Ezen információkat kombinálják az *Artā* és az *artānīya* szavak magyarázatával. A muszlim források hely- és személyneveinek értelmezése rendkívül nehéz. Az eredeti szavak hangalakja már az átírás során torzulhatott, hiszen a nyelvek hangállománya különböző, az arab írás pedig nem is jelöli a magánhangzókat. A szövegek másolása során az egymáshoz nagyon hasonló betűk is keveredhettek. Ily módon nem tudjuk, hogy az *Artā* és az *artānīya* átírás mennyiben tük-

rözi az eredeti hangalakot. Az orosz nyelvű szakirodalom az al-Idrīsīnél olvasható *Arsā* és *arsānīya* változatot tekinti eredetinek. Al-Bakrīnál *Awṭān* és *awṭānīya* alakot olvashatunk. A szövegek elemzése során több kutató feltételezte, hogy ezek az alakok a szövegek lejegyzése, másolása során romlottak, és az eredeti szavakat igyekeztek koncepciójukhoz igazítani. A szövegromlás éppen elképzelhető, de nem bizonyítható. A kutatástörténeti áttekintésben idézett szerzők közül többen a szövegromlás feltételezése után rekonstruált eredeti alakot még tovább formálták, ennek során teljesen figyelmen kívül hagyták a történeti nyelvészet által felállított

⁵⁹ POLESSZKIH 1979, 51–53.

⁶⁰ MARTYJANOV–NAGYKIN 1979, 121.

⁶¹ GOLUBEVA 1987; VIHJAJEV–PETYERBURGSKIJ 1999; SZTAVICKIJ 2009; VIHJAJEV 2013.

hangtani szabályokat. Ha a nyelvészeti szempontokat figyelembe vesszük, akkor ezen magyarázatok mindegyikét el kell vetnünk.

A szövegértelmezési kísérletek többsége figyelmen kívül hagyta az *artānīya* nép tulajdonságaira vonatkozó adatokat. Ha ezeket összevetjük a mordvinok jellemzésével, akkor a fentebb csoportosított nézetek közül változatlanul Frähn véleménye tűnik a legvalószínűbbnek, tehát az *artānīya* nép a mordvinok erza csoportjával azonosítható. Frähn ugyanis már 1823-ban értékelte az al-Balhī-kör rúszokról szóló híradásának folklorisztikus elemeit – szemben a későbbi tudósokkal. Az arab geográfusok által az *artānīya* nép tulajdonságairól írottakat párhuzamba állította a Julianus jelentésében⁶² és az ismeretlen magyar püspök levelében⁶³ olvasható megfigyelésekkel a mordvinok harciasságáról és vadságáról. A kutatástörténeti áttekintésből látható, hogy a kutatók többsége éppen ezt a párhuzamot használja legkevésbé, midőn az *artānīya* nép meghatározásával próbálkozik. Az *artānīya*–erza–mordvin azonosítást cáfoló vagy figyelmen kívül hagyó nézetekkel szemben a következő érvek hozhatók fel:

Nincs jelentősége annak, hogy az *artānīya* nép a rúszok egyik csoportjaként szerepel a forrásokban. A muszlim kereskedők és az ő híreik alapján dolgozó geográfusok rendkívül bizonytalanok voltak a népek csoportosításában. Abban sem tudtak dönteni, kik a türkök, kik a szlávok. Még egy olyan jól tájékozott és saját tapasztalatokkal rendelkező utazó, mint amilyen Ibn Faḍlān is volt, a volgai bulgárookra az „északi nép” általános jelentésű *ṣaqlāb* (= szláv) szót használta.

A 9–11. századi kereskedők, utazók nem rendelkeztek átfogó képpel Kelet-Európa földrajzi-etnikai viszonyairól. Megállapítható, hogy még az általuk személyesen ismert területekről és népekről is csak felszínes információkkal szolgáltak a geográfusok és történetírók számára. Az információátadás akkori szintjén sokkal kevesebb lehetőség volt a hírek pontos, torzulásmentes továbbadására. Ennek egyik

példája, hogy a muszlim geográfusok nem tudták kihámozni a hírekből a lényegét (mert azt a hírhozók sem értették): a vándoréletet élő normannok (rúszok) és az őslakosság kapcsolatának jellegét. Ez igen bonyolult viszony volt, ráadásul olyan jellegű, amilyennel az utazók, kereskedők saját hazájukban nemigen találkozhattak. A rúszok (normannok, varégok, vikingek) úgy közlekedtek rendszeresen más népek területén, hogy közben alkotó módon folytak bele az őslakosok életébe, társadalmi fejlődésének alakulásába. A rúszok egyszerre voltak átutazó kereskedők és rablók, ugyanakkor államalapító harcosok, akik a szláv törzsi vezetőkkel szövetségre lépve a két óoroszlanti központ, Novgorod és Kijev létrejöttében is döntő szerepet játszottak. A rúszok útvonalai, települései behálózták az egész kelet-európai erdőöveget. Terjeszkedésük a Ladoga-vidékről indult ki. Mind a volgai, mind a dnyeperi útvonal mentén voltak kisebb településeik.⁶⁴ Ez a különös jelenség tette lehetetlenné a muszlim geográfusok számára, hogy meghatározzák, kik is azok a rúszok. Ennek következtében az arab és perzsa forrásokban a rúszok nem ugyanazt jelentik, mint az orosz évkönyvekben vagy a nyugat-európai krónikákban. A muszlim geográfusok a rúszok alá sorolták be mindazokat a területeket és népeket, melyekről úgy vélekedtek, hogy a normannok politikai, gazdasági érdekkörébe tartoznak.

Nagyon óvatosan kell értékelni az egymásnak ellentmondó adatokat az *artānīya* nép lakóhelyéről. Általában valószínűbb, hogy inkább a kortárs források őrizték meg a helyes adatokat. Al-Idrīsī és ad-Dimašqī leírása az *artānīya* nép lakóhelyéről csak a korábbi forrásokkal együtt, és nem azok ellenében értelmezhető.

Al-Balhī és követői szerint az *artānīya* nép igyekezett minimális kapcsolatokat tartani az idegenekkel. Életükről, szokásaikról semmit nem lehetett tudni. Ez élesen elkülöníti őket a rúszok többi csoportjától. Az igazi rúszok, tehát a portyázó normannok egyáltalán nem titkolóztak: az utazók, ke-

⁶² DÖRRIE 1956.

⁶³ MATTHAEI PARISIENSIS 1872–1883, 6. 75–76; ANNALES MONASTERII DE WAVERLEIA 1865, 324–325.

⁶⁴ A kialakuló novgorodi központ fokozatosan átvette Ladoga szerepét. A felső-volgai rúsz központ (Tyimerevo) Novgorod fennhatósága alá került. Ugyanez a folyamat játszódott le Csernyigov és Kijev esetében is. Az újabb régészeti kutatások szerint e kettő közül egykor Csernyigov volt a jelentősebb, később azonban a Kijevi Rusz része lett.

reskedők előtt életük minden részlete föltárult. Ibn Faḍlānnál olvashatjuk is ezeket.⁶⁵

A déli irányból érkező muszlim kereskedők és volgai bulgár közvetítők a Volga középső folyása és a Káma mellékén kizárólag finnugor, az Északi-Urálban pedig szamojéd őslakossággal is találkozhattak. A Novgorod felől terjeszkedő szlávság a Volgai Bulgár Birodalom fennállásának idején nem tudott betelepülni a Közép-Volga vidékére.

A volgai kereskedelmi kapcsolatok kibontakozása idején az erzák éltek a Közép-Volga jobb parti mellékfolyóinál. Földrajzi helyzetükből következően illik rájuk al-Iṣṭahṛī és Ibn Ḥawqal leírásának azon részlete, hogy „ők mennek lefelé a vízen, hogy kereskedjenek”.

Az *artānīya* nép vagy törzs al-Iṣṭahṛī és Ibn Ḥawqal leírása szerint senki idegent nem engedett be a területére. – Ha ők vándorló rúsz kereskedők lettek volna, Kelet-Európában saját területük sem lett volna.

Az *artānīya* nép néma kereskedelmet folytatott a területének határait elérő idegenekkel. A néma kereskedelem leírása más muszlim szerzőknél is előfordul. Sohasem a rúszokkal, hanem mindig az erdőövezet őslakos népességgel kapcsolatban. (*Jūrā* népe, Góg és Magóg népe kereskedett ilyenformán. Lásd al-Iṣṭahṛī, al-Marwazī, Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī és al-Qazwīnī beszámolóit.) Ez a kereskedelmi módszer az *artānīya* nép másik jellegzetessége a vadsága, zárkózottsága mellett. A néma kereskedelemről szóló híradást Frāhn sem értékelte, pedig az egyértelműen bizonyítja, hogy az *artānīya* finnugor csoport volt.

Frāhn azon felismerése, hogy az *artānīya* nép vadságáról szóló hírek egybevetethetők a mordvinok vadságáról beszámoló későbbi híradásokkal, egyértelműen kijelöli e nép helyét. A geográfusok és történészek azért írtak a rúszok három törzse közt az *artānīya* népről, mert ez az etnikai közösség aktívan bekapcsolódott a kelet-európai kereskedelembe, és ezáltal ismertté vált a kereskedők és utazók körében. Az úgymond barbár, idegen népek vadságáról

szóló beszámolókat sok kutató hajlamos toposzként kezelni. A vadság és barbárság közhelyszerű megfogalmazása azonban Kelet-Európában, a mai Oroszország területén a 9–13. században csak az *artānīya* népnek és a mordvinoknak járt ki, ezért valószínűleg itt valós információkon alapul, több mint egy közhelyszerű fordulat. Al-Iṣṭahṛī és Ibn Ḥawqal leírása az *artānīya* nép vadságáról a következő későbbi forrásokkal vethető össze:

Julianus első jelentésének mordvinokról szóló része

„Az említett Magyarországról való visszatérő útján tizenöt nap alatt folyón szelte át a mordvinok országát. Ezek pogányok és olyan kegyetlen emberek, hogy semmibe sem veszik az olyan embert, aki sok embert nem ölt. S midőn valaki útra kel, minden általa levágott fejet előtte hordanak, és mennél több fejet hordanak előtte, annál nagyobb a becsülete. Az emberi koponyákból meg kelyhet csinálnak, és örömet isznak belőle. Azt, aki nem ölt embert, nem is engedik megnősülni.”⁶⁶

Egy ismeretlen magyar püspök a mordvinokról

„S ez a két ember az imént említettekről még más újságot is el akart mondani, hogy ti. milyen úton-módon járnak előttük egyes népek, kiket mordvinoknak neveznek; ezek megkülönböztetés nélkül legyilkolnak minden embert, akire csak rátalálnak. E mordvinok egyike sem merészeli felsaruzni a lábait, míg legalább egyetlen embert meg nem ölt. Én hiszem, hogy mind a ferencesek, mind a dominikánusok rendjéből már többeket ők öltek meg, de ők ölték meg azokat a követeket is, akiket Magyarország királya küldött eléjük.”⁶⁷

G. Fletcher a mordvinokról

„A legdurvábbaknak és a legbarbárabbaknak a mordvin-tatórok számítanak.”⁶⁸

⁶⁵ IBN FADLÁN 2007, 83–100.

⁶⁶ GYÖRFFY 1986, 70.

⁶⁷ Tardy Lajos fordítása a Waverley évkönyv alapján (TARDY 1980, 53). A levélnek ismert egy rövidebb változata is Matthei Parisiensis krónikájából. Magyar fordítása: Gy. RUITZ 1987, 369.

⁶⁸ „The most rude and barbarous is counted the Mordwit Tartar” (FLETCHER 1591, 73–74).

Az *artānīya*, *Artā* elnevezések minden szövegromlás, elírás stb. erőltetett feltételezése nélkül utalnak az erza-mordvinokra. Az *Artā* az erza népnévvel minden nyelvi nehézség nélkül azonosítható, az *artānīya* pedig a végén lévő arab képző nélkül (ld. például a magyarokat jelölő *mağar-īya*, *mağgar-īya* alakokat) az erza népnévnek a genitívuszból eredő melléknévképzővel ellátott *erzjan* alakját őrzi. Az *erzjan* szóból jöhetett létre egyszerű hangátvetéssel Rjazany város neve is. Az *artānīya* népnevet először leíró al-Iṣṭaḥrī és a művét kiegészítő Ibn Ḥawqal információikat muszlim kereskedők közvetítésével szerezték, akik az erza népnevet feltehetőleg maguktól az erzáktól *erza*, illetve *erzjan* alakban is megismerhették. Elképzelhető, hogy

az al-Bakrīnál megőrződött *Awtān* alak ugyanúgy, mint az *artānīya/awtānīya* az erza népnév máig használatban lévő *erzjan* alakjából származik, és másolási hibára vezethető vissza.

Artā városát nem az orosz alapítású Rjazany-nal kell összevetni, hanem azokkal az adatokkal, amelyek szerint Rjazany erza-mordvin területen jött létre. A kevert mordvin-orosz lakosságra lehet következtetni a város területén feltárt temetőből is.⁶⁹

Az *artānīya* népnév és az *Artā* városnév al-Iṣṭaḥrī és Ibn Ḥawqal művében egy ت betűt (*tā*) tartalmaz, amely zöngétlen interdentális *t* hangot jelöl (mint a *th* az angol „*thin*” szóban). Ez elég jó kísérlet az erza népnévben megtalálható, ám az arab nyelvből hiányzó palatális *z* hang visszaadására.

IRODALOM

ÍROTT FORRÁSOK

- ANNALES MONASTERII DE WAVERLEIA 1865: *Annales Monasterii de Waverleia*. Ed.: Luard, H. R. *Rerum britannicarum medii aevi scriptores* 36:2. London 1865.
- DE GOEJE 1870: de Goeje, M. J.: *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* 1. Leiden 1870.
- DE GOEJE 1873: de Goeje, M. J.: *Bibliotheca Geographorum Arabicorum* 2. Leiden 1873.
- D’OHSSON 1828: D’Ohsson, M. C.: *Des peuples du Caucase et des pays au nord de la Mer Noire et de la Mer Caspienne dans le dixième siècle ou Voyage d’Abou el Cassim*. Paris 1828.
- DÖRRIE 1956: Dörrie, H.: *Drei Texte zur Geschichte der Ungarn und Mongolen. Die Missionreisen des fr. Julianus O. P. ins Uralgebiet (1234/35) und nach Russland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tataren*. Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse 6. Göttingen 1956.
- FERINCZ 2015: Ferincz I.: *Régmúlt idők elbeszélése. A Kijevi Rusz első krónikája*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 30. Ford.: Ferincz I. Szerk.: Balogh Sz. – Kovács L. Budapest 2015.
- FLETCHER 1591: Fletcher, G.: *Of the Russe Commonwealth*. London 1591.
- FRÄHN 1823: Frähn, Ch. M.: *Ibn Fozzlan’s und anderer Araber Berichte über die Russen älterer Zeit*. St. Petersburg 1823.
- GARKAVI 1870: Гаркави, А. Я.: *Сказания мусульманских писателей о славянах и русских (с половины VII века до конца X века по Р. X)*. Санкт-Петербург 1870.
- GOLB–PRITSAK 1982: Golb, N. – Pritsak, O.: *Khazarian Hebrew Documents of the Tenth Century*. Ithaca–London 1982.
- GY. RUITZ 1987: Gy. Ruitz I.: Egy magyar püspök levele Guillaume d’Auvergne párizsi püspöknek (1240). Ford.: Gy. Ruitz I. In: *A tatárjárás emlékezete*. Szerk.: Katona T. Budapest 1987, 368–369.
- GYÖRFFY 1986: Györffy Gy. (szerk.): *Julianus barát és napkelet fölfedezése*. Ford.: Györffy Gy. – Gy. Ruitz I. Budapest 1986.

⁶⁹ MONGAJT 1961, 103.

- HVOLSZON 1869: Хвольсон, Д. А.: *Известия о хазарах, бургасах, болгарах, мадьярах, славянах и руссах Абу-Али Ахмеда Бен Омар Ибн-Даста*. Санкт-Петербург 1869.
- IBN FADLÁN 2007: Ibn Fadlán: *Beszámoló a volgai bulgárok földjén tett utazásról*. Ford.: Simon R. Budapest 2007.
- JAUBERT 1836: Jaubert, P. A.: *La Géographie d'Edrisi traduite de l'arabe en français d'après deux manuscrits de la bibliothèque du roi et accompagnée de notes par P. Amédée Jaubert*. 1. Paris 1836.
- JAUBERT 1840: Jaubert, P. A.: *La Géographie d'Edrisi traduite de l'arabe en français d'après deux manuscrits de la bibliothèque du roi et accompagnée de notes par P. Amédée Jaubert*. 2. Paris 1840.
- КМОСКÓ 2000: Kmoskó M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. Földrajzi irodalom 1:2. Magyar Őstörténeti Könyvtár 13. Budapest 2000.
- КОКОВЦОВ 1932: Коковцов, П. К.: *Еврейско-Хазарская переписка в X. веке*. Ленинград 1932.
- KRAMERS 1938: Kramers, J. H.: *Ibn Hauqal. Kitāb ṣūrat al-ard*. Bibliotheca Geographorum Arabicorum 22. Leiden–Leipzig 1938.
- KRAMERS–WIEDT 1964: Kramers, J. H. – Wiedt, G.: *Ibn Hauqal: Configuration de la Terre (Kitāb ṣūrat al-ard). Introduction et traduction, avec index par J. H. Kramers et G. Wiet*, 1–2. Commission internationale pour la traduction des chefs-d'œuvre, Beyrouth–Paris 1964.
- MATTHAEI PARISIENSIS 1872–1883: *Matthaei Parisiensis, monachi Sancti Albani, Chronica Majora* 1–7. Ed.: Luard, H. R. *Rerum britannicarum medii aevi scriptores* 57. London 1872–1883.
- OPUS GEOGRAPHICUM 1970–1984: *Opus geographicum sive „Liber ad eorum delectationem qui terras peregrare studeant”*. Consilio et auctoritate E. Cerulli, F. Gabrieli, G. Levi Delia Vida, L. Petech, G. Tucci. Una cum aliis ed. A. Bombaci, U. Rizzitano, R. Rubinac-ci, L. Veccia Vaglieri 1–9. Napoli–Roma 1970–1984.
- OUSELEY 1800: Ouseley, W.: *The oriental geography of Ebn Haukal, an Arabian traveller of the tenth century. Translated from a manuscript in his own possession*. London 1800.
- PUTYESESZTVIJE ABU HAMIDA 1971: *Путешествие Абу Хамида ал-Гарнати в Восточную и Центральную Европу: 1131–1153*. Перевод: Болшаков, О. Г. Комм.: Монгайт, А. Л. Москва 1971.
- REINAUD 1848: Reinaud, J. T.: *Géographie d'Aboulfeda* 2. Paris 1848.
- TOGAN 1939: Togan, Zeki Velidi A.: *Ibn Fadlān's Reisebericht*. Leipzig 1939.
- WYNGAERT 1929: Wyngaert, A. van den: *Sinica Franciscana. Itinera et Relationes Fratrum Minorum saeculi XIII. et XIV*. 1. Quaracchi–Firenze 1929.
- ЗАНОГЬЕР 1967: Заходер, Б. Н.: *Каспийский свод сведений о Восточной Европе 2. Горган и Поволжье в IX–X вв 1. Поволжье и Хорасан*. Москва 1967.

SZAKIRODALOM

- AVERJANOV 2016: Аверьянов, К. А.: С какой скоростью передвигались в Древней Руси во времена князя Владимира? *Вестник славянских культур* 39 (2016) 41–52.
- BARTHA 1988: Bartha A.: *A magyar nép őstörténete*. Budapest 1988.
- BEJLISZ 1984: Бейлис, В. М.: Ал-Идриси (XII в.) о Восточном Причерноморье и юго-восточной окраине русских земель. *Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования* 1982 (1984) 208–228.
- BIKOVSKIJ 1928: Быковский, С. П.: К вопросу о трех древнейших центрах Руси. *Труды Вятского педагогического института* 3:6. Вятка 1928.

- BOLLÓK 2004: Bollók A.: „Inter barbaras et nimiae feritatis gentes.” Az Annales Bertiniani 839. évi rhos követsége és a magyarok. *Századok* 138 (2004) 349–380.
- DUBOV 1981: Дубов, И. В.: Северо-Восточная Русь и «Арса» арабских источников. *Вестник Ленинградского университета* 8 (1981) 22–29.
- DUBOV 1982: Дубов, И. В.: *Северо-Восточная Русь в эпоху раннего средневековья*. Ленинград 1982.
- DUNLOP 1954: Dunlop, M. D.: *The History of the Jewish Khazars*. Princeton 1954.
- GOLUBEVA 1987: Голубева, Л. А.: Мордва. In: *Финно-угры и балты в эпоху средневековья. Археология СССР*. Глав. ред.: Рыбаков, Б. А. Москва 1987, 97–107.
- GREKOV 1944: Греков, Б. Д.: *Культура Киевской Руси*. Москва 1944.
- GRISKINA 1994: Грышкина, М. В.: *Удмурты: этюды из истории. IX–XIX вв.* Ижевск 1994.
- HENNIG 1961: Хенниг, Р.: *Неведомые земли 2*. Москва 1961.
- HRBEK 1957: Hrbek, I.: Der dritte Stamm der Rus nach arabischen Quellen. *Archiv Orientalni* 25 (1957) 628–652.
- ILOVAJSZKI 1876: Иловайский, Д. И.: *Разыскания о начале Руси*. Москва 1876.
- JUSKOV 1940: Юшков, С. В.: К вопросу о происхождении русского государства. *Учёные записки Московского юридического института* 2 (1940) 37–59.
- JUSKOV 1949: Юшков, С. В.: *Общественно-политический строй и право Киевского государства*. Москва 1949.
- KARASZIK 1950: Карасик, А. М.: К вопросу о третьем центре древней Руси. *Исторические записки* 35 (1950) 304–305.
- KARSZANOV 1992: Карсанов, А. Н.: К вопросу о трех группах русов. In: *Герменевтика древнерусской литературы 3. X–XVI вв.* Отв. ред.: Ужанков, А. Н. Москва 1992, 5–13.
- KIRPICSNYIKOV–DUBOV–LEBEGYEV 1986: Кирпичников, А. Н. – Дубов, И. В. – Лебедев, Г. С.: Русь и варяги (русско-скандинавские отношения домонгольского времени) In: *Славяне и скандинавы*. Ред.: Мельникова, Е. А. Москва 1986, 189–297.
- KIRSZANOV 2018: Кирсанов, Е. В.: Историография локализации трёх центров русов восточных авторов. *Гуманитарные и юридические исследования* 2018:4, 62–72.
- KMIETOWICZ 1972–1973: Kmiotowicz, F.: Artāniya–Artā. *Folia Orientalia* 14 (1972–1973) 231–260.
- KONOVALOVA 1995: Коновалова, И. Г.: Рассказ о трёх группах русов в сочинениях арабских авторов XII–XIV вв. In: *Древнейшие государства Восточной Европы. Материалы и исследования 1992–1993 (1995)* 139–148.
- KONOVALOVA 1999: Коновалова, И. Г.: *Восточная Европа в сочинении ал-Идриси*. Москва 1999.
- KORZUHINA 1978: Корзухина, Г. Ф.: Путь Абу-Хамида ал-Гарнати из Болгара в Венгрию. In: *Проблемы археологии 2. Сборник статей в память профессора М. И. Артамонова*. Отв. ред.: Столяр, А. Д. Ленинград 1978, 187–194.
- KUZMIN 2012: Кузьмин, А. Г.: *Крещение Киевской Руси*. Москва 2012.
- LEWICKI 1949–1950: Lewicki, T.: Świat słowiański w oczach pisarzy arabskich. *Slavia Antiqua* 2 (1949–1950) 321–388.
- LEWICKI 1961: Lewicki, T.: Znajomość krajów i ludów Europy u pisarzy arabskich IX i X w. *Slavia Antiqua* 8 (1961) 61–124.
- LEWICKI 1962: Lewicki, T.: 'Arisu, un nom de tribu énigmatique cité dans la lettre du roi khazar Joseph (Xe siècle). *Cahiers du monde russe et soviétique* 3 (1962) 90–101. <https://doi.org/10.3406/cmr.1962.1495>
- MARQUART 1903: Marquart, J.: *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*. Leipzig 1903.

- MARTYJANOV–NAGYKIN 1979: Мартьянов, В. Н. – Надькин, Д. Т.: Об этнической принадлежности населения Рязанского и Муромского Поочья I тыс. н. э. In: *Археологические памятники мордвы первого тысячелетия нашей эры*. Труды Мордовского научно-исследовательского института 63. Отв. ред.: Федоров-Давыдов, Г. А. Саранск 1979, 103–133.
- MAVRODIN 1945: Мавродин, В. В.: *Образование Древнерусского государства*. Ленинград 1945.
- MINORSKY 1955: Minorsky, V.: Addenda to the Hudud Al-'Álam. *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 17 (1955) 250–270. <https://doi.org/10.1017/S0041977X00111723>
- MONGAJT 1947: Монгайт, А. Л.: К вопросу о трёх центрах древней Руси. *Краткие сообщения института истории и материальной культуры* 16 (1947) 103–112.
- MONGAJT 1947a: Монгайт, А. Л.: Старая Рязань. *Вопросы Истории* 1947:4, 88–98.
- MONGAJT 1961: Монгайт, А. Л.: *Рязанская земля*. Москва 1961.
- NASZONOV 1940: Насонов, А. Н.: Тмуторокань в истории Восточной Европы. *Исторические Записки* 1940:6, 79–99.
- NOVOSZELCEV 1965: Новосельцев, А. П.: Восточные источники о восточных славянах и Руси VI–IX вв. In: *Древнерусское государство и его международное значение*. Ред.: Пашуто, В. Т. – Черепнина, Л. В. Москва 1965, 355–419.
- OCSEKRI ISZTORII SZSZSZR 1953: *Очерки истории СССР. Период феодализма IX–XV вв.* 1. Отв. ред.: Греков, Б. Д. Moszkva 1953.
- PARHOMENKO 1913: Пархоменко, В. А.: *Начало христианства Руси*. Полтава 1913.
- PARHOMENKO 1913a: Пархоменко, В. А.: Три центра древней Руси. *Известия Отделения русского языка и словесности* 18:2 (1913) 79–87.
- PARHOMENKO 1917: Пархоменко, В. А.: Русь в IX веке. *Известия Отделения русского языка и словесности* 22:2 (1917) 127–140.
- PARHOMENKO 1924: Пархоменко, В. А.: *У истоков русской государственности (VIII–XI вв.)*. Ленинград 1924.
- POLESSZKIN 1979: Полесских, М. Р.: Армиевский могильник. In: *Археологические памятники мордвы первого тысячелетия нашей эры*. Труды Мордовского научно-исследовательского института 63. Отв. ред.: Федоров-Давыдов, Г. А. Саранск 1979, 5–56.
- PRITSAK 1967: Pritsak, O.: The Name of the Third Kind of Rus and of Their City. *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland* 1967:1–2, 2–9. <https://doi.org/10.1017/S0035869X00125109>
- RIBAKOV 1939: Рыбаков, Б. А.: Анты и Киевская Русь. *Вестник древней истории* 1 (1939) 319–337.
- RIBAKOV 1982: Рыбаков, Б. А.: *Киевская Русь и русские княжества XII–XIII вв.* Москва 1982.
- SAHMATOV 1919: Шахматов, А. А.: *Древнейшие судьбы русского племени*. Петроград 1919.
- SCSEGLOV 1876: Щеглов, Д. Ф.: Первые страницы русской истории. *Журнал министерства народного хозяйства* – апрель, 222–269; май, 1–68; июнь 164–209.
- SWOBODA 1969: Swoboda, W.: 'Arū-'Arīṣū-al-Artānīja. *Folia Orientalia* 11 (1969) 291–296.
- SZAVELJEV 1847: Савельев, П. С.: *Мухаммеданская нумизматика в отношении к русской истории*. Санкт-Петербург 1847.
- SZMOKOTYINA 2008: Смокотина, Д. В.: Арса: место на карте. *Вестник Томского государственного университета. История* 2008:2, 5–17.
- SZMOKOTYINA 2012: Смокотина, Д. В.: *Балтийско-Каспийский торговый путь в эпоху раннего средневековья (VII–IX вв.)*. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук. Томск 2012.

- SZOBOLÉVSZKIJ 1929: Соболевский, А. И.: «Третье русское племя». *Доклады Академии Наук* 1929:4, 55–58.
- SZTAVICKIJ 2009: Ставицкий, В. В.: Основные концепции этногенеза древней мордвы (историографический обзор). *Известия Самарского научного центра Российской академии наук* 2009:6, 261–266.
- TARDY 1980: Tardy, L.: *A tatárországi rabszolga-kereskedelem és a magyarok a XIII–XV. században*. Körösi Csoma Kiskönyvtár 17. Budapest 1980.
- THULIN 1978: Thulin, A.: The „Third Tribe” of the Rus. *Slavia Antiqua* 25 (1978) 99–139.
- TOMASCHEK 1889: Tomaschek, W.: Kritik der ältesten Nachrichten über den skythischen Norden 1–2. *Sitzungsberichte d. Phil.-Hist. Classe d. Kais. Akademie d. Wissenschaften* 116 (1888–1889), 715–780; 117 [I. Abhandlung] (1889) 1–70.
- VERNADSKY 1959: Vernadsky, G.: *The origins of Russia*. Oxford 1959.
- VIHLJAJEV 2013: Вихляев, В. И.: Расселение мордвы в III – начале XIII вв. *Поволжская археология* 2013:2, 162–170. . <https://doi.org/10.24852/pa2013.2.4.162.170>
- VIHLJAJEV–PETYERBURGSZKIJ 1999: Вихляев, В. И. – Петербургский, И. М.: Мордва. In: *Финно-угры Поволжья и Приуралья в средние века*. Отв. ред.: Иванова, М. Г. Ижевск 1999, 119–160.
- VILINBAHOV 1962: Вилинбахов, В. Б.: Балтийские славяне и Русь. *Slavia Occidentalis* 22 (1962) 254–277.
- WESTBERG 1908: ВЕСТБЕРГ, Ф.: К анализу восточных источников о восточной Европе. *Журнал Министерства народного просвещения* – февраль, 364–412; март, 1–52.

MUSLIM GEOGRAPHERS’ AND TRAVELLERS’ ACCOUNTS OF THE TOWN OF *ARTĀ* AND THE *ARTĀNĪYA* PEOPLE

KLIMA LÁSZLÓ

Al-Balḥī and his followers, al-Iṣṭaḥrī and Ibn Ḥawqal constitute a separate group of Muslim geographers. These authors described the three groups of the Rus’ in the 10th century. Later, their data were used by other geographers, among them al-Bakrī and al-Idrīsī. The name of the third group of the Rus’ according to Muslim geographers was *al-artānīya*. The ruler of the group resided in the town of *Artā*. Some scholars identified the *al-Artānīya* people as a Slavic group, while others identified them with Vikings, and several researchers regarded them as Finno-Ugric: Erzya-Mordvinians or Permic Finno-Ugric people. After a detailed history of research, this study argues that the *al-Artānīya* people can be identified with the Eryza-Mordvinian ethnic group, and the town of *Artā* is in fact identical to Ryazan. The arguments are partly based on historical sources: the descriptions of al-Iṣṭaḥrī, Ibn Ḥawqal, Abū Ḥāmid al-Ġarnāṭī and al-Qazwīnī prove that the *al-Artānīya* group could only be Finno-Ugric. Furthermore, based on the letters of Julianus, an anonymous Hungarian bishop and Fletcher the *al-Artānīya* people can be identified with Mordvinians. Linguistic arguments prove that the demonym *al-Artānīya* and the settlement name *Ryazan* come from the demonym *Erzyań* (*Erzjan*) used for the Erzya-Mordvinians.

A HÉJASAS KÉRDÉSEK EGY KÜLÖNLEGES NEVŰ RAGADOZÓMADÁR KAPCSÁN A LEGKORÁBBI FENNMARADT ARAB NYELVŰ SOLYMÁSZATI KÉZIKÖNYVBEN

JABLONKAY JUDIT*

Kulcsszavak: *arab, ragadozómadarak, solymászat, héjasas, fajmeghatározás*

Absztrakt: *A keleti arab területeken sasfajokat ritkán alkalmaztak vadászatra – ha igen, akkor inkább a kisebb méretű fajok példányaikat idomították. Ezen fajok egyike a legkorábbi fennmaradt arab nyelvű solymászati munkában is említett zummağ. A faj szótárírodalomra támaszkodó beazonosítása során fölmerülnek bizonyos kérdések.*

A cikk főszereplője egy ritkán Magyarországon is föl-fölbukkanó, a Természetvédelmi Világszövetség Vörös Listáján (The International Union for Conservation of Nature’s Red List of Threatened Species) szereplő védett ragadozómadár, a héjasas vagy Bonelli-sas, arabul *zummağ*. A középkori és későbbi arab lexikográfiai források egy különlegesnek tartott – bár a ragadozómadarak körében korántsem ismeretlen – szokása alapján kapott perzsa eredetű nevét (*dubrād*) is rendre megemlítik. A későbbi, solymászattal foglalkozó arab művek szinte megkerülhetetlen hivatkozási alapját jelentő Kitāb Ḍawārī ṭ-ṭayr azonban egyáltalán nem szól erről a szokásáról, és a *dubrād* nevet sem említi. A mű egyébként is nagyon szűkszavúan bánik a sasfélékkel: az Omajjád kalifátus területén nyilván nem ezek a nagytestű ragadozók számítottak a legnépszerűbb vadászmadaraknak. Azonban más oka is lehet annak, hogy az említett munkában nem találunk utalást a perzsa eredetű névre.

Al-Ġiṭrīf ibn Qudāma al-Ġassānī Kitāb Ḍawārī ṭ-ṭayr c. írása a legkorábbi fennmaradt arab nyelvű, solymászattal foglalkozó írás. Szerzője a 8. (a hidzsra szerinti 2.) században élt Damaszkuszban, az omajjád udvarban Hišām ibn ‘Abd al-Malik

(724–743), majd al-Walīd ibn Yazīd (743–744) kalifák vezető solymászmestereként. Fiatalon Adham ibn Muḥriz al-Bāhilī (sz. 636) tanítványa volt, aki a szászánida-kori solymászati hagyományokat adta át neki, s akinek tanításait egyedül ebből a könyvből, al-Ġiṭrīf hivatkozásaiból ismerhetjük. A mesterétől idézett tanításokat általában a „*qāla l-Ġiṭrīf wa Adham*” (azt mondta al-Ġiṭrīf és Adham) formula vezeti be, amelyet a későbbi másolók gyakran le-
rövidítettek „*qālā*” (azt mondták [ketten]) alakra.

A könyvet 780 körül, idős korában kezdte írni Muḥammad al-Mahdī abbászida kalifa (775–785) rendelkezése. A kalifa egy bizánci nemestől, Miḥāyīl ibn Liyūn-tól kapott ajándékba egy solymászattal kapcsolatos könyvet, ennek nyomán támadt igénye egy olyan műre e témában, amely „*egybegyűjti a perzsa, török bölcsék, a bizánci filozófusok írásait, és azt, amit az arabok tapasztaltak*”.¹ A könyv két fő részből áll: az első rész 52 fejezete a ragadozómadár-tartással, a vadászmadarak fajtáival, idomításukkal foglalkozik, míg a második rész a madarak betegségeivel, és azok kezelésével. Al-Ġiṭrīf a jelek szerint nem tudta befejezni a művét: a második rész a későbbi szerkesztők munkája ellenére is láthatóan vázlatos formában maradt. A jelen írás forrásául

* MTA BTK Történettudományi Intézet, Magyar Őstörténeti Témacsoport, Budapest, Tóth Kálmán u. 4, jablonkayjudit@gmail.com

¹ ĠITRIF 1986, 2.

szolgáló, al-Ḥaġġāġ ibn Ḥaytama által nagy valószínűséggel a 9. század második negyedében rögzített kéziratváltozat viszonylag kevés változtatást szenvedett, jóllehet al-Ḥaġġāġ a könyv elején tévesen Adham ibn Muḥriz al-Bāhilī-nak tulajdonítja a szerzőséget. A héjasas, azaz a *zummaġ*² említésével az első részben találkozhatunk, a vadászmadarak különböző típusainak és fajainak felsorolásában.

A héjasast (*Hieraetus fasciatus* v. *Aquila fasciatus*) 1822, Louis Jean Pierre Vieillot leírása óta a vágómadár-alakúak (*Accipitriformes*) rendjébe, a vágómadárfélék (*Accipitridae*) családjába, a sasformák (*Aquilinae*) alcsaládjába soroljuk. Al-Ġiṭrīf a 700-as évek végén jóval egyszerűbb rendszerbe, bár komoly megfigyeléseken alapuló, árnyalt és összetett szempontok szerint sorolta be a madarakat. A Ḍawārī ṭ-ṭayr második fejezetében négy csoportra osztotta a ragadozómadarakat:

„Úgy láttuk, hogy ezek a ragadozók többfajtájúak, amelyeket Isten, a mindenható és hatalmas a szintjeik (*manāzil*) és fokozataik (*daraġāt*) szerint teremtett és alkotott meg. Ez négy fajta (*ġins*), [azon belül] tizenöt forma (*šakl*), és minden formának van egy fokozata. A négy fajta pedig: a héja (*bāzī* – *Accipiter*), a vándorsólyom (*šāhīn* – *Falco peregrinus*), a kerecsensólyom (*šaqr* – *Falco cherrug*), és a sas (*‘uqāb* – *Aquila*).”³ A sasról és a héjasasról a következőképpen írt:

„Azután [következik] a sas, és ami a formái közül kisebb nála. Két fokozata van, mindőjük egy[azon] alkatú és egy[azon] természetű. Ezek: a sas (*‘uqāb*) és a héjasas (*zummaġ*). Első közülük a sas. Ez a legnagyobb és a legjobb közülük, jobb, mint a héjasas. Megöli a gazellákat, a rókákat és a vadállatokat. Azután következik a héjasas. Ez lebíri a darvakat, és a náluk kisebb madarakat.”⁴

A héjasasról ezt követően al-Ġiṭrīf nem ejt több szót, ám egy kétszáz évvel később keletkezett lexicográfiai munkában, Abū Manšūr al-Azharī alapműnek számító Tahḏīb al-luġa c. művében a

szerző az alábbiakat írja róla: „*al-Layl* [ibn Muḏaffar mondta]: a *zummaġ* a sasnál kisebb madár, a hasán erős vörösség. A perzsák *dubrād*-nak nevezik. Azt mondta: ennek a magyarázata az, hogy amikor nem bír a zsákmányával, a fivére segíti őt az elfogásában.”⁵ A *dubrād* a perzsa *do barādarān* (két fivér) kifejezésből származó szóalak. A *Tāġ al-‘arūs* kuwaiti, és a *Lisān al-‘arab* qomi kiadásának a Tahḏīb szövegét is idéző megfelelő szócikkében az eredeti *dubrād* helyett a javított *do barādarān* alak szerepel.⁶ A *Tāġ al-‘arūs* leírása szerint: „[a] *zummaġ*, [magánhangzói] mint [a] *dummal* [szóban], a sasnál kisebb madár, amellyel vadásznak. Azt is mondják: a sasok hímje. [...] A Tahḏīb-ban a perzsa [alakja] *do barādarān*”.⁷ Viré leírásából azonban kiderül, hogy az idézett szócikkekben vélhetően két különböző madárfaj olvadt össze: ő a *zummaġ*-ot a héjasassal (*Hieraetus fasciatus*), a *do barādarān*-t pedig a Dél-, Délkelet-Ázsiában honos, Iránban is előforduló, párban vadászó vöröshasú törpesassal (*Hieraetus kienerii*, vagy *Lophotriorchis kienerii*) azonosította.⁸ Talán ez az oka annak is, hogy a ragadozómadarak korabeli egyik legtapasztaltabb ismerője, al-Ġiṭrīf a *zummaġ*-ra vonatkozóan egyáltalán nem hozta szóba *dubrād* elnevezést.

Az összemosódás ugyanakkor csöppet sem alapatlan. A „két fivér” elnevezés szép, költői formában tükröz egy valóban megfigyelhető jelenséget. A héjasas a vöröshasú törpesasnál valamivel nagyobb, Dél-Európában, Észak-Afrikában, Ázsia déli részén elterjedt faj. Költőhelye a sziklás hegyvidékekhez köti, ahol többnyire sziklapárkányokon fészkel, gyakran több váltófészekkel, de vadászatai során sík vidékekre is elkóborol. Vadászati stílusa hasonlít a sólymokéhoz: nagy sebességgel vág a kiszemelt zsákmányra. A sólymokhoz – és a vöröshasú törpesasokhoz – hasonlóan a héjasasok is szeretnek párban vadászni,⁹ ilyenkor általában az egyik madár, többnyire a tojó felzavarja a kiszemelt csapatot, a hím pedig elejti a zsákmányt. Ha nem járnak azon-

² A *zummaġ* héjasassal történő azonosításához ld. VIRÉ 2012.

³ ĠIṬRĪF 1986, 16. A négy fő ragadozómadár-fajta latin neveihez ld. VIRÉ 1977, 139, 142.

⁴ ĠIṬRĪF 1986, 19.

⁵ AZHARĪ 10. 629.

⁶ IBN MANZŪR 1984, 2. 290.

⁷ ZABĪDĪ 1969, 6. 17.

⁸ VIRÉ 1977, 143.

⁹ DUHAY 18.

nal sikerrel, felváltva támadnak. E szokás megfigyelése nyomán kaphatta a héjasas is a *dubrāq* nevet. Állománya sajnos folyamatosan csökken, Európában a legnagyobb populációja Spanyolországban

található. Schenk Jakab még felsorolta a történelmi Magyarország madarai között,¹⁰ ám a megfigyelések szerint országunk jelenlegi területén csak elenyészően ritkán fordul meg, kóborlásai során.¹¹

IRODALOM

FORRÁSOK

AZHARĪ (é. n.): Muḥammad ibn Aḥmad al-Azharī: *Tahdīb al-luġa*, Kairó, ad-Dār al-Miṣriyya li-t-Ta’līf wa-t-Tarġama.

ĠIṬRĪF 1986: al-Ġiṭrīf ibn Qudāma al-Ġassānī: *Kitāb Ḍawārī t-ṭayr*. Ed.: Sezgin, F. Frankfurt am Main 1986.

IBN MANZŪR 1984: Jamāl al-Dīn Muḥammad ibn Mukarram Ibn Manzūr: *Lisān al-‘Arab*. Qom 1984.

ZABĪDĪ 1969: Muḥammad Murtaḏā al-Ḥusaynī az-Zabīdī: *Tāġ al-‘arūs*, Kuwait 1965–2001.

AZHARĪ (é.n.): محمد بن أحمد الأزهرى: تهذيب اللغة، القاهرة، الدار المصرية للتأليف والترجمة

ĠIṬRĪF 1986: الغطريف بن قدامة الغساني: كتاب ضواري الطير. [تحرير ف. سزكين]، المقدمة: د. مللر. فرانكفورت 1986

IBN MANZŪR 1984: 1405 [1984] جمال الدين محمد بن مكرم ابن منظور: لسان العرب. قم

ZABĪDĪ 1969: 1965–2001 محمد مرتضى الحسيني الزبيدي: تاج العروس. الكويت

DUHAY: Duhay G.: *Ragadozómadar-tartás és a solymászat természetvédelmi vonatkozásai*. http://www.termeszetvedelem.hu/_user/browser/Ragadozomadar_ismeretek_solymaszvizsga.pdf.

MME 2020: Magyar Madártani és Természetvédelmi Egyesület (2020) Magyarország madarai: *Héjasas*. <http://www.mme.hu/magyarorszagmadarai/madaradatbazis-hiefas>.

SCHENK 1940: Schenk J.: *A történelmi Magyarország madarainak névjegyzéke*. Budapest 1940.

VIRÉ 1977: Viré, F.: Essai de détermination des oiseaux-de-vol mentionnés dans les principaux manuscrits arabes médiévaux sur la fauconnerie. *Arabica* 1977:2, 138–149.

VIRÉ 2012: Viré, F.: Bayzara. In: *Encyclopaedia of Islam, Second Edition*. Eds.: Bearman, P. – Bianquis, Th. – Bosworth, C. E. – van Donzel, E. – Heinrichs, W. P. First published online: 2012. http://doi.org/10.1163/1573-3912_islam_SIM_1346.

¹⁰ SCHENK 1940, 50.

¹¹ MME 2020.

BONELLI'S EAGLE. QUESTIONS ON A BIRD OF PREY WITH A SPECIAL NAME,
MENTIONED IN THE OLDEST REMAINING ARABIC BOOK ON FALCONRY

JUDIT JABLONKAY

Members of the Aquilinae subfamily were never amongst the most popular sporting-birds in Arab lands of the Umayyad era. However, a medium-sized eagle called *zummağ* (Bonelli's eagle, *Hieraaetus fasciatus* or *Aquila fasciatus*) is listed up in the oldest remaining Arabic book on falconry, *Kitāb Dawārī t-tayr*, written at the end of 8th Century by al-Ġiṭrīf ibn Qudāma al-Ġassānī, the greatest falconer of his age and the master of the hawk-keepers of the Umayyad Court during the reign of Caliphs Hišām ibn ʿAbd al-Malik (724–743) and al-Walīd ibn Yazīd (743–744). In the process of trying to identify the species, using mediaeval Arabic lexicographic sources like *Tahḏīb al-luġa* of al-Azharī, we often come across an additional name of Persian origin applied to *zummağ*. *Dubrād* is an arabized form of the Persian name *do barādarān* (two brothers), which is based on this species' habit of tandem hunting. As F. Viré has pointed out, those two names may denote two raptorial birds of different species, both of them observed hunting in tandem, *zummağ* standing for Bonelli's eagle, and *do barādarān* for Rufous-bellied eagle (*Lophotriorchis kienerii*), a relatively small-sized eagle found in southern and south-eastern Asia.

AZ „IRAKI TÖRÖKÖK” AZERBAJDZSÁNBAN (c. 1029–1044)

TÖSÉR MÁRTON*

Kulcsszavak: *szeldzsuk-török vándorlás, nomadizmus, kurdok, legelőterületek*

Absztrakt: *A 11. századi oguz-török népvándorlás első nyugati célpontja Északnyugat-Iránt érintette. Az itteni Ravvádida emírség területén kezdetben szívesen látott vendégek voltak, mivel hasznos segédcapatokként számítottak rájuk rivális szomszédai ellen. A térség eltörökösítése ezzel a csoporttal kezdődött meg, érdemes megvizsgálni azokat a körülményeket, melyek megtelepedésüket lehetővé tette.*

A szeldzsuk-törökök nyugati vándorlásának első állomása Azerbajdzsán volt, itteni megtelepedésük lett a későbbi hódítások kiindulópontja. Ebben az írásban persze a középkori értelemben vett tartományról beszélek, a mai északnyugat-iráni területeket is beleértve. Ez a régió több szempontból is vonzotta őket: nomád életmódjuk miatt az itteni legelőterületek voltak fontosak, de politikai megosztottsága és muszlim-keresztény végvidék státusza a lovasíjász csapatok számára nyújtott lehetőségeket. Mindezek egyszerre indították meg azt a folyamatot, amely a térség eltörökösödését eredményezte.

A kezdeti török bevándorlás közvetlen oka a Gaznavida Mahmúd (997–1030) szultánnal való konfliktusuk volt, aki elfogatta vezérüket, Arslánt (1025), emberei egy részét pedig Horászán északi határára telepítette. Nem sokáig maradtak azonban nyugton, és 1028-ban elűzte őket onnan, mire egy részük (kétezer sátor) nyugatra indult el, és végül a Ravvádida emírnél, Vahszudan ibn Mamlannál (1019–1054) kötöttek ki.¹ Arslán jabgu a dinasztiaalapító Szeldzsuk vezér fia volt, akinek halála után megörökölte a térségbeli türkmének feletti hatalmat. Ez a hatalom azonban nomád szokások szerint nem egyszemélyi uralom volt, hanem az egész

családot illette. Így amikor Arslán fogságba került, a hatalom a másik ágra szállt: egyik testvére, Mikail fiai, Csagri bég és Togril bég kezébe. Arslán nyugatra vándorló emberei és leszármazottai viszont az ő utódait tekintették a legitim uruknak, és amíg csak lehetett, nem vágytak arra, hogy a másik ág uralma alá kerüljenek. Több vezér irányítása alatt tevékenykedtek, de szükség esetén összefogtak, viszont Arslán fiához, Kutalmishoz erősen kötődtek, aki aligha véletlen, hogy idővel a térségben tűnt fel.² Ellenben Togril béget, miután megkezdte nyugati terjeszkedését, kerülték, ha csak lehetett, és igyekeztek olyan területre húzódní, ahová nem terjedt ki hatalma.

A nyugati vándorlás kezdete tehát 1029 volt, de hogy milyen gyorsan értek el a Perzsa Irakba, az nem teljesen egyértelmű. A szakirodalom általában már ehhez az évhez köti első örmény portyájukat is,³ azonban ennek az az oka, hogy Ibn al-Athīr ennél az évnél írja le menekülésüket Horászánból (AH 420), csakhogy ő az irakiak egész történetét ennél az évnél foglalta össze. A kétezer sátornyi nép először Iszfahánba ment Ala al-Daula (1008–1041) emírhez, de mivel Mahmúd szultán utasította őt az elfogásukra vagy megölésükre, továbbálltak Vahszudanhoz. Te-

* Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport, Budapest H-1097, Tóth Kálmán u. 4. tosemarton@freemail.hu.

¹ IBN AL-ATHĪR 2002, 13, 16–17. viszont úgy tűnik, hogy több eseményt is összevont 1029-hez, lehet, hogy később érkeztek meg, az 1030-as évek közepén. Más részük Horászán északi peremén maradt egyelőre, amíg 1035-ben meg nem érkeztek a Mikailidák a Folyóntúlról. „Irak” itt a Perzsa Irakot (Iraq al-Adzsam) jelenti, nagyjából Rajtól nyugatra a Zagrosig terjedő vidéket.

² HUSAYNI 2011, 19; PEACOCK 2005, 217–219 szerint már korán, talán 1038-ban Armenia és Azerbajdzsán hegyvidékére küldték nagybátyjai.

³ PEACOCK 2005, 212.

hát lehet, hogy akár több éves vándorlás után érkeztek csak meg Azerbajdzsánba, az első itteni dúlásuk 1037/38-ra datálódik.⁴ Továbbá még egy dolgot is figyelembe kell venni: az irakiak Arszlán fogsága után „több fő alatt álló nép” voltak, a források nem egyetlen uralkodót, hanem több béget említenek vezetőjüként (Köktas, Buka, Kizil, Manszur, Naszoglu). 1034-ben a Mahmúd halála után ismét gaznavida szolgálatba állt türkmeneket megint vezetőik kiiktatásával próbálták megbízható segédcsapatokká alakítani. Nem sikerült, az Arszlán eltávolítása után legtekintélyesebb béget, Jagmurt ugyan megölték, de Buka, Köktas és Kizil nyugatra menekült. A törökök ezután végleg destabilizáló tényezővé váltak Északnyugat-Iránban, mivel ha nem Maszúd szultán (1031–1041) ellenségeit segítették, akkor is fosztogatósaikkal az amúgy is zavaros viszonyokat nehezítették.⁵

Ehhez a csoporthoz tartoztak tehát a Vahszudanhoz érkezett türkmének, akik kezdetben jól kijöttek az emírrrel, aki gondoskodott róluk és házassági szövetségre lépett velük (a gandzsai Saddádida emírekkel vagy más szomszédaival szemben is jól jöhettek a lovasíjász nomádok). Nagyjából a mai iráni Azerbajdzsán területén telepedtek meg, Hamadán, Qazvin, Tebriz, Urmiya vidékén, de egy csoportjuk Rajban maradt. Nem voltak békés jövevények, hamarosan mindenfelé dúltak-pusztítottak (1035 után újabb oguzok érkeztek nyugatra, mivel a Horászán határán maradt nagyobbik Arszlán-csoport tagjai is elmenekültek a Mikailidák érkezésekor). Az urmiyai oguzok örmény területekre vezettek portyát, ahonnan nagy zsákmánnyal és sok fogollyal tértek vissza, 1037/1038-ban a Tifliszt ostromló grúzokat futamították meg, viszont a térség kurd lakosságával ellenséges viszonyba kerültek dúlásaik miatt (valószínűleg a transzhumáló kurdok hegyi lege-

lőit akarták megszerezni – a kurdokra még kitérek lentebb). A fosztogató életmód idővel ellenük fordította Vahszudant is, miután 1037/1038-ban felégették Maraghe főmecsetét, ezért összefogott unokaöccsével, Abu'l-Hajdszával és vereséget mértek a törökökre, akik ezután szétszóródtak Iránban. De az emírség területe nem maradt sokáig törökök nélkül, ezért végül 1040/1041-ben Tebrizben megölette több vezérüket, ezután a Zagrosz-hegység túloldalára átkeltek, mert keletről közeledtek Ibrahim Inál csapatai, aki Kizil halála után bevonult Rajba. Itt Moszul vidékét kezdték fosztogatni, de végül a helyi Ukajlida emír vereséget mért rájuk 1044-ben.⁶ Ezután az „irakiak” eltűnnek a forrásokból, de nem azért, mert mind odavesztek volna, hanem mert ekkor már megkezdődött Togríl bég nyugati terjeszkedése, és volt, aki behódolt, volt, aki nyugatabbra húzódott előle.⁷

Ez a nyugati „kiterő” viszont jól látható a keresztény forrásokban: a bizánciak és az örmények éppen ekkortól figyelnek fel a törökök támadásaira. Skylitzes szerint a vereséget szenvedett nomádok észak felé húzódtak és a legkeletibb bizánci tartományon, Vaspurakanon át vonultak el Azerbajdzsánba, miután legyőzték az itteni kormányzót. Szerinte Kutalmis, Arszlán fia volt ezek vezetője, aki felhívta Togríl bég figyelmét a gyengén védett bizánci végvidékre. Aristakes is az 1040-es évek közepétől foglalkozik részletesen a szeldzsukok portyáival. A bizánciak terjeszkedése az örmény területeken (1045 Ani bekebelezése) a Saddádidákat is bevonta a harcokba, így a törökök a hitetlenek elleni harc miatt is Arran felé tájékozódtak. A sirvánsah is ekkoriban erődítette meg székhelyét, Yazidiyát az oguz portyák miatt.⁸ Úgy tűnik tehát, hogy amíg az irakiak a Ravvádida emírséget és a kurdokat zaklatták, addig kívül estek Bizánc érdeklődésén. Csak miután itt forró lett a ta-

⁴ BEIHAMMER 2017, 63; IBN AL-ATHÍR 2002, 33 szerint is, akik először nyugatra szöktek Arszlán törökjei közül, azok Kirmánon át Iszfahánba mentek Ala al-Daulához, és csak onnan Azerbajdzsánba, ugyanott említi azt is, hogy a gaznavida adószedők zsarnokoskodása miatt történt ez: elragadták nyájaikat és gyerekeiket is.

⁵ BLAUM 2001, 139.

⁶ IBN AL-ATHÍR 2002, 17–25. Hamadán ura, Abu Kalidzsar is házassági szövetségre lépett a Köktassal, mikor ide húzódott az 1038-as Ravvádidáktól elszenvedett vereség után. Vahszudan harcairól a türkmének ellen ld. még BOSWORTH 1968, 32–33; PEACOCK 2017.

⁷ IBN AL-ATHÍR 2002, 50. 1042/1043-ban Togríl bég Qazvinig nyomult előre és üzent a Zanjan vidékén táborozó Köktasnak és Bukának, hogy álljanak a szolgálatába, de ők elutasították, és megüzenték, hogy akár a Rumba is elmennek inkább, de nem találkoznak vele, mert tudják, hogy elfogatná őket.

⁸ SKYLITZES 2010, 419–420; ARISTAKES 1985, 64–65; SIRVÁNROL: MINORSKY 1958, 33.

laj a talpuk alatt, akkor kezdtek rendszeresen a kaukázusi keresztény területekre is betörni, hogy aztán a következő évtizedekben erre a vidékre tevődjön át dűlásaik hatóköre. A hitharc zsákmányt biztosított a nomádoknak, akik a térség legelőit is vonzóknak találták, vagyis a török letelepedést nem csak egy szempont motiválta.

Az „irakiak” megjelenése a térségben mindenestre meghatározta a török betelepülés kezdeti szakaszát. Már Horászánban is a tartomány északi peremén, nomádok számára alkalmas vidéken kaptak szállást. Amikor innen kénytelenek voltak nyugatra menekülni, ott is a hasonló adottságú területeket preferálták. A Ravvádidák területein ugyanis jó legelőket találhattak a Mugan-steppén és az Aras-folyó mentén, nyaranta pedig a környező hegyvidékre vonulhattak szállásra (csak hogy itt a helyi muszlim lakosság ennek kevésbé örült). A helyi türkmén hagyományban látható az azerbajdzsáni területek fontossága a nomádok számára: *„Nyár volt, mikor Oguz megindult Sirvan falai közül, és elérte Arrant és Mugant [...] a hőség miatt lehetetlenség volt ott maradniuk. Ezért úgy határoztak, hogy felvonulnak a hegyi nyári szállásokra [...] A nyári hónapok folyamán teljesen elfoglalták ezeknek a vilajeteknek /Arran és Mugan/ a nyári szállásait és hegyvidékeit, egészen Szabalan, az Alatak és az Agdiberi-hegyekig [...] Oguz kiengedte saját lovait Udzsán tágas és gyönyörű legelőire [...] a nyarat Oguz Alatakban nyári táborában töltötte [...] ő maga elindult a téli szállásra Arran és Mugan felé. Szállás és tartózkodás céljából a Kura és Araksz folyók között elterülő vidéket választotta [...] a következő nyári szezonban Alatakba vonult.”*⁹

Ebben az időszakban kezdték meg a térség török benépesítését és alkalmas szállásainak kikémlését. Ez az említett folyók völgyeiben felfelé történt, és így elkerülhetetlenül az örmény és grúz területeket érintette, az ellenük indított portyák a zsákmány és foglyok mellett a legelők felderítését eredményezte. Mivel idővel újabb nomád csoportok érkeztek, a lehetséges szállásterületekre indított támadások egyre gyakoribbá váltak és egyre távolabbra terjedtek ki nyugat felé.¹⁰ A mongol korból is jól ismertek az azerbajdzsáni legelőterületek: nyaranta az Alatakon kívül Sughurluk a Takht-i Suleyman mellett, a Qirk Bulakh hegység, a Sijahkuh, és Sultaniyya vidéke. Telente pedig Arran, Mughan, a Zarineh Rud (az Urmiya-tó déli oldalán), és a Safid Rud völgye.¹¹

A Ravvádidák problémáit a türkménnel az is okozhatta, hogy azokat a legelőterületeket akarták megszerezni, melyeket kurd alattvalóik is használtak: a forrásokban említik összecsapásaikat.¹² A kurdok hegyvidéki pásztornépként szintén jó lovasok voltak, gyakorlottak a portyázó harcokban, így komoly ellenfelei lettek a nomád törököknek. Vahszudan rokona, Abu'l-Hajdzsa különösen ádáz harcokat vívott velük a Zagrosz hegységben. Bár ritkán együttműködésről is beszélhetünk, valószínű, hogy általában véve inkább problémás volt a két nép viszonya.¹³

A nomád törökök portyái muszlim szempontból hitharcnak (gaza) számítottak, és így érthető, hogy a forrásokban ennek hagyományos központjaiban jelennek meg az 1040-es évek közepén (Gandzsa és Dvin az arrani Saddádidák városai, Khvoy és Salmas, a Ravvádidák és a bizánciak határán). A dzsiháddal ekkoriban jobbra védekező jellegű volt,

⁹ OGUZ KÁN 2010, 38. és 93. 20–22. j.

¹⁰ Az Örmény-felföld hamarosan vonzó célponttá vált, mely aztán a nomád hódítók újabb hullámainak nyújtott nyári szállást, mint Marco Polo is megfigyelte: *„... nyáron gyakorta keresik fel a keleti tatárok, mert szarvasmarháik számára ilyenkor a legjobb legelőt nyújtja. Télen viszont a hideg minden képzeletet felülmúl, úgyhogy ebben az évszakban elhagyják az országot, és melegebb vidéket keresnek, ahol hasonló jó legelőket találnak.”* ld. MARCO POLO 2003, 66. ATTALEIATES 2012, 211 is úgy értékelte a türkmének terjeszkedését, hogy az juhlegelővé változtatta a rómaiak földjét.

¹¹ SMITH 2000, 45–46.

¹² K MOSKÓ 2000, 62. A 10. században Ibn Hauqal írta az Urmiya melletti Ušnuh-ról, hogy *„Benne s környékén [...] kurdok vannak, akik ott töltik a nyarat, s legeltetnek rajta, s ott van mindenük amijük van, illetve amit elraktároznak.”* BAR HEBRAEUS 1932, 198. 1037-nél ír arról, hogy az oguzok Arméniába mentek, ahol arabokat és kurdokat öldöstek, majd Urmiyába mentek, ahol szintén a hegyvidéki kurdokkal harcoltak, majd végül Maraghe feldúlása után a kurdok összefogtak ellenük és együttesen elűzték őket Azerbajdzsánból (MINORSKY 1958, 35) a sirváni kurdok településeit is kifosztották 1065-ben. A kurdok régóta adtak a muszlim seregekbe portyázó és felderítő lovasokat: McGEER 2008, 237–238.

¹³ IBN AL-ATHÍR 2002, 20. Egy kurd fogoly segítette az irakiak (Buka, Naszozlu és mások) átkelését a hegyeken Moszul felé 1042-ben, miután Vahszudan Tebrizben megölette több vezérüket, és Ibrahim Inál is bevonult Rajba Kizil halála után.

a bizánci terjeszkedést próbálták megakadályozni az érintett emírek, nem túl sok sikerrel (1032 Edessa, 1033 Perkri elvesztése). A türkmének megjelenése viszont hamarosan fordulatot hozott: számukra a hitharc elsősorban fogoly- és zsákmányszerző razziákat jelentett. Kezdetben az irakiak is a helybeliek szolgálatában állva portyáztak, de minél zavarosabbá váltak a politikai viszonyok a térségben (jó részt saját dúlásaik miatt),¹⁴ annál inkább kezdtek a saját szakállukra dolgozni. A türkmének tehát már a szultánok megjelenése előtt elkezdték a térség meghódítását, habár ez ekkor még nem módszeres hadjáratokat jelentett, hanem a sorozatos portyákat,

melyek idővel aláásták az ellenfelek mezőgazdaságának alapjait, ezzel könnyítve meg a nomád terjeszkedést. Az irakiak ugyan csak az első hulláma voltak a nomád vándorlásnak, de későbbi irányokat ők jelölték ki az 1040-es évek közepére: legelőterületek szerzése Azerbajdzsánban, majd újabban keresése nyugat felé az Örmény-felföldön át végül Anatóliáig, illetve a Torostól délre Szíria felé. Később a mongolok is lényegében ezt az utat járták be, amikor 1230–1256 között meghódították a térséget, amely ezzel még nagyobb mértékű nomád bevándorlás célpontja lett.

IRODALOM

FORRÁSOK

- ARISTAKES 1985: *Aristakes Lastiverte'i's History*. Tr.: Bedrosian, R. New York 1985.
- ATTALEIATES 2012: *The History / Michael Attaleiates*. Tr.: Kaldellis, A. – Krallis, D. Cambridge–London 2012.
- BAR HEBRAEUS 1932: *The chronography of Gregory Abû'l Faraj, the son of Aaron, the Hebrew physician, commonly known as Bar Hebraeus: being the first part of his political history of the world*. Tr.: Budge, E. A. W. London 1932.
- BEYHAQI 2011: *The History of Beyhaqi (The History of Sultan Masud of Ghazna, 1030–1041) by Abu'l-Fazl Beyhaqi*. Tr.: Bosworth, C. E. Fully revised and with further commentary by Mohsen Ashtiany 1. Introduction and Translation of Years 421–423 A.H. = 1030–1032 A.D. Cambridge–London 2011.
- BEYHAQI 2011a: *The History of Beyhaqi (The History of Sultan Masud of Ghazna, 1030–1041) by Abu'l-Fazl Beyhaqi*. Tr.: Bosworth, C. E. Fully revised and with further commentary by Mohsen Ashtiany 3. Commentary, Bibliography and Index. Cambridge–London 2011.
- HUSAYNI 2011: *The History of the Seljuq State. A translation with commentary of the Akhbār al-saljūqiyya*. Tr.: Bosworth, C. E. London–New York 2011.
- IBN AL-ATHĪR 2002: *The Annals of the Saljuq Turks. Selections from al-Kāmil fī'l Tarī'kh of Izz al-Dīn Ibn al-Athīr*. Tr. and annotated: Richards, D. S. London–New York 2002.
- KMOSKÓ 2000: Kmoskó M.: *Mohamedán írók a steppe népeiről*. Földrajzi irodalom 1/2. Budapest 2000.
- MARCO POLO 2003: *Marco Polo utazásai*. Ford.: Vajda E. Budapest 2003.
- OGUZ KÁN: *Oguz kán*. Ford.: Soproni A. Budapest 2010.
- SKYLITZES 2010: *John Skylitzes. A Synopsis of Byzantine History*. Tr.: Wortley, J. Cambridge 2010. . <https://doi.org/10.1017/CBO9780511779657>

¹⁴ Persze nem ők voltak ezért az egyedüli felelősök, a térség politikai konfliktusai régebbi keletiek voltak, már 1031-ben sem lehetett keletről mekkai zarándoklatra menni a rablók miatt: BEYHAQI 2011, 472. és BEYHAQI 2011a, 227. j.

- BEIHAMMER 2017: Beihammer, A. D.: *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia, ca. 1040–1130*. London–New York 2017. <https://doi.org/10.4324/9781315271033>
- BLAUM 2001: Blaum, P. A.: Children of the Arrow. The Strange Saga of the Iraqi Turkmens. *The International Journal of Kurdish Studies* 15 (2001) 137–164.
- BOSWORTH 1968: Bosworth, C. E.: The Political and Dynastic History of the Iranian World (A.D. 1000–1217) In: *The Cambridge History of Iran 5. The Saljuq and Mongol Periods*. Ed.: Boyle, J. A. Cambridge 1968, 1–202. <https://doi.org/10.1017/CHOL9780521069366.002>
- MCGEER 2008: McGeer, E.: *Sowing the Dragon’s Teeth: Byzantine Warfare in the Tenth Century*. Washington 2008.
- MINORSKY 1958: Minorsky, V.: *A History of Shārvan and Darband in the 10th–11th centuries*. Cambridge 1958.
- PEACOCK 2005: Peacock, A. C. S.: Nomadic Society and the Seljūq Campaigns in Caucasia. *Iran and the Caucasus* 9 (2005) 205–230. <https://doi.org/10.1163/157338405774829331>
- PEACOCK 2017: Peacock, A. C. S.: “Rawwadids”. In: *Encyclopædia Iranica*, online edition, 2017 (<http://www.iranicaonline.org/articles/rawwadids>).
- SMITH 2000: Smith, J. M. Jr.: Mongol nomadism and Middle Eastern geography: qishlaqs and tumens. In: *The Mongol Empire and its Legacy*. Eds.: Morgan, D. O. – Amitai-Preiss, R. Leiden 2000, 39–56. https://doi.org/10.1163/9789004492738_009

THE „IRAQI TÜRK MENS” IN AZERBAIJAN (c. 1029–1044 AD)

MÁRTON TÖSÉR

The first western destination of the Oghuz-Turkish migration in the 11th century affected northwestern Iran. They were initially welcomed guests in the area of the Rawwadid Emirate here, as they were counted on them as useful auxiliary troops against their rival neighbors. As the turkification of the area began with this group, it is worth examining the conditions that allowed their settlement.

HONFOGLALÁS-ANATÓMIA.
ANONYMUS HONFOGLALÁS TÖRTÉNETÉNEK EGY EDDIG
ISMERETLEN KELETI PÁRHUZAMA:
A KARAKITAJ BIRODALOM ALAPÍTÁSA

B. SZABÓ JÁNOS*

Kulcsszavak: *Anonymus, Gesta Hungarorum, kitanok, Karakitaj Birodalom, Árpád, Jelü Tasi*

Absztrakt: A hazai mainstream középkorkutatás számára már rég evidenciának számít, hogy Anonymus Gesta Hungarorumának honfoglalás története pusztán fikció. Az azonban kiváló tudósok egész sorát izgatta, hogy egyfajta „virágnyelven” nem adott-e elő mégis Anonymus egy releváns történetet a későbbi korszakokra, leginkább saját korára nézve. Írásunkban ettől a – mostanra tehát már szinte megszokottnak tekinthető – metódustól eltérő módon nem a Magyar Királyság 11–12. századi belviszonyaiban, vagy a bizánci császárság nagy hatalmi törekvéseiben keressük Anonymus szövegének értelmezéséhez támpontokat, hanem annak narratív vázát kíséreljük meg összehasonlítani egy távoli, ámde a történettudomány jelenlegi állása szerint valós „honfoglalás” narratívájával. Jelenlegi vizsgálódásunk kiindulópontja ez esetben a távoli Észak-Kína és a mai Mongólia területe, ahol az 1120-as években a mai Mandzsúriában élő dzsürcsik megdöntötték a kitan Liao-dinasztia (907–1125) birodalmát. Az összeomlás időszakában azonban a kitan uralkodócsalád egyik tagja, Jelü Tasi herceg 1124-ben előbb a birodalom legnyugatibb szegletében összegyűjtötte az elérhető erőforrásokat, majd népével nyugatra vándorolt és Belső-Ázsiában hamarosan új birodalmat alapított. A szembeeső hasonlóságok értékelése – a további és igen szerteágazó kutatások szükségességét látva – egyelőre még nem lehet munkánk célja. Jelen esetben így csupán egy, a modern tudományosság által megtörténtnek minősített, 12. századi eseménysor, a kitan „honfoglalás” és az Anonymus „regényes gesztájában” szereplő honfoglalás-narratíva szemléletének szembeötlő rokon vonásaira kívántunk rámutatni.

FIKTÍV ELBESZÉLÉS – VALÓS POLITIKAI HÁTTÉR

A hazai mainstream középkorkutatás számára már rég evidenciának számít, hogy Anonymus Gesta Hungarorumának honfoglalás története pusztán fikció – jöllehet, az ezen állítást alátámasztó ér-

vek egy része az idők folyamán nem nyert igazolást.¹ Az azonban kiváló tudósok egész sorát izgatta, hogy egyfajta „virágnyelven” nem adott-e elő mégis Anonymus egy releváns történetet a ké-

* Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Magyar Östörténeti Témacsoport, 1907 Budapest, Tóth Kálmán utca 4; Szabo.Janos@btk.mta.hu

¹ Az ettől radikálisan eltérő véleményekre ezúttal nem térek ki, de jelezem, hogy mára például egyértelmű, hogy a Györffy György által favorizált – a néprajztudományból átvett, ámde a jelek szerint kontextusától teljesen megfosztott és ezért félreértelmezett – nyolcvan éves szóbeli emlékezzethatár abszolút korlátozó szerepe ez esetben több példával is megkérdőjelezhető: BÉRES 1979; SUDÁR 2007. Saját felismerésem, hogy az a 19. században gyűjtött és Varga Szabolcs által ismertett bosnyák hősnék, ami egyfelől az Arad környéki Rákóczi ellenes harcokról, másfelől Habsburg uralkodó beavatkozásáról és az ellene folytatott háborúról számol be, az 1658 és 1663 közötti erdélyi és magyarországi török hadjáratok emlékét őrzi (vö. VARGA 2012). Szinte teljesen párhuzamos jelenség, hogy az ekkori küzdelmek egyik magyar áldozatának, Kádár Istvánnak emléket állító históriás ének a 19. századi Magyarországon is általánosan ismert volt, olyannyira, hogy az Akadémia a feldolgozható témák között jelölte meg azon a pályázatán, amelyen azután Arany János nyert a Toldival.

sőbbi korszakokra, leginkább saját korára nézve. Így értelmezte a művet az 1945 utáni középkorkutatás egyik doyenje, Györffy György is, aki 1970-ben leszögezte: „*Anonymus gestája nem sorolható a középkori történeti irodalom klasszikus műfajai közé: nem krónika, amelynek szerzője a megtörtént események összefüggő elbeszélésére törekszik, nem évkönyv, amelybe az annalista évenként jegyzi be a tudására jutott híreket, de nem is gesta abban az értelemben, ahogy több középkori író használta, ti. viselt dolgok elbeszélése a szerző koráig vezetve. Anonymus gestája a nyugati latin nyelvű irodalomban a XII. században divatba jött regényes gesta, amelyben a szerző a régmúlt időket saját elképzelése alapján eleveníti meg. A regényes gesta írója nem hitelességre törekvő történetet ír források vagy az emlékezet alapján, hanem források híján, vagy azokat félretéve egy érdeklődést felkeltő irodalmi alkotást. A történet gerincéül szolgáló esemény lehet megtörtént, mint a magyarok honfoglalása, lehet kitalált, mint pl. a frankok eredeztetése Trójából, a szereplő hősök között van, akinek a nevét irodalmi vagy szóhasználat tartotta fenn, az író azonban a meseszöveg szükséglete szerint kénytelen alakokat létrehozni, alakjait pedig kitalált történeti környezetben, elképzelt események és epizódok során át szerepelteti. Éppen ezért a regényes gestában elbeszélte történet nem szolgál hiteles forrásul történészeknek. A mű a maga egészében elsősorban irodalomtörténeti vizsgálat tárgya, s csak beható forráselemzés után állapítható meg, hogy a gesta-író milyen ismeretanyag birtokában alkotta művét; mennyiben támaszkodott korábbi irodalmi alkotásokra, mennyiben szóbeli hagyományra és mennyiben jelenítette meg saját korának viszonyait, elképzeléseit és törekvéseit.*”²

Ámde Györffy, egyfajta sajátos zárójelbe téve ezen saját megállapításait, korábban (1965) mégis arra a következtetésre jutott, hogy az általa részlete-

sebben „*tárgyalt részek a középkori etimologizálás, I. István harcai és a XII. század végi politikai és népi viszonyok vizsgálatához nyújthattak tanúságot.*”³

Hasonlóképpen értelmezte ezt – igaz máshová helyezve a hangsúlyokat – 1993-ban Veszprémy László is, aki a 12. századi Komnénosz-kori bizánci nagyhatalom politikai törekvéseinek egyfajta leképeződését vélte felfedezni az ismeretlen szerző által bemutatott térségben, hiszen „*a szerző történeti képe csakis olyan korszakban formálódhatott, amikor a magyar történelemben hangsúlyosan jelen volt a bizánci császárság, s a bizánci hatalom végzetes, XIII. századi meggyengülése még nem kezdődött meg.*”⁴ E két elképzelés sajátos ötvözetének – és legfrissebb „továbbfejlesztésének” – tekinthető Juhász Péter új könyve,⁵ amelyből a szerző szerint „*a két Álmos dux (fejedelem, illetve herceg) fiainak „honfoglalása” tárul az olvasó elé, egy 12. századi elitváltásnak a 9. század végi honalapítás fiktív történetével elmesélt históriája. Részletesen bemutatásra kerülnek a mű 1160–70-es években aktuális bel- és külpolitikai összefüggései és szintén e korra jellemző európai irodalmi kontextusai is.*”⁶

Írásunkban ettől a – mostanra tehát már szinte megszokottnak tekinthető – módszertől eltérő módon nem a Magyar Királyság 11–12. századi belviszonyaiban, vagy a bizánci császárság nagyhatalmi törekvéseiben keresünk Anonymus szövegének értelmezéséhez támpontokat, hanem annak narratív vázát kíséreljük meg összehasonlítani egy távoli, ámde a történettudomány jelenlegi állása szerint valós „honfoglalás” narratívájával, remélve, hogy ezzel sikerül majdjan filológiai alapozású, de éppen ezért az egyes mozaik kockákra koncentrálnó vizsgálatok mellett felkelteni az érdeklődést a sokkal inkább a szöveg teljességét áttekinthető narratíva vizsgálatok iránt is, amelyek remélhetőleg új kérdések feltevéséhez vezethetnek Anonymus oly jól ismert szövegével kapcsolatban is.⁷

² GYÖRFFY 1988, 34.

³ GYÖRFFY 1988, 94.

⁴ VESZPRÉMY 1993, 5.

⁵ JUHÁSZ 2019.

⁶ JUHÁSZ 2019 (a hátsó borító fülszövege).

⁷ A téma historiográfiája nem bővelkedik ilyesféle vizsgálatokban. Szerencsés kivétel Csóka Lajos, aki számára már legalább a kérdés felmerült, még ha végül igen sommásan pusztán a zsidóság biblia vándorlástörténetét „látta meg” Anonymus narratívájának hátterében: CSÓKA 1967, 504–506.

EGY TÁVOLI TÖRTÉNET: A KITAN LIAO-DINASZTIA BIRODALMÁNAK BUKÁSA (1122–1125)
ÉS KARAKITÁJ BIRODALOM FELEMELKEDÉSE (1147)

Jelenlegi vizsgálódásunk kiindulópontja ez esetben a távoli Észak-Kína és a mai Mongólia területe, ahol 1120-as években a mai Mandzsúriában élő dzsürsücsik megdöntötték a kitan Liao-dinasztia (907–1125) birodalmát. Az összeomlás időszakában azonban a kitan uralkodócsalád egyik tagja, Jelü Tasi herceg 1124-ben előbb a birodalom legnyugatibb szegletében összegyűjtötte az elérhető erőforrásokat, majd népével nyugatra vándorolt és Belső-Ázsiában hamarosan új birodalmat alapított.⁸ A kitan vándorlás kiindulópontjai a mai Mongólia központi területén, az Orkhon-folyó völgyében fekvő Kedun helyőrség és a hozzá közeli erődvárosok lehettek, melyek kutatásába napjainkban a Khi-Land régészeti projekt révén magyar kutatók is bekapcsolódtak.⁹

A célpont pedig az első belső-ázsiai muszlim török állam, az ekkor már megosztott Karahanida Birodalom volt, melynek keleti felében a kitajok uralmuk alá hajtották a birodalmi központot, Balagaszunt és az azt környező vidéket a Tien-santól északra. A belső-ázsiai térségben ennek következtében alapvetően átrajzolódtak a hatalmi viszonyok, amikor 1147-ben az újonnan érkező hódítók legyőzték Katvannál a közép-ázsiai térség addigi legerősebb hatalmának, Szandzsár nagyszeldzsuk szultánnak a seregét.¹⁰

Ezt az eseménysort nemrégiben Michal Biran dolgozta fel¹¹ egyfelől kínai források alapján, ame-

lyek közül kiemelkedik a Liao-dinasztia (907–1125) történetéről szóló hivatalos kínai évkönyvek 30. fejezete. A Liao-shit már a 14. század derekán – a mongol Jüan-dinasztia (1271–1368) idejében – állították össze és jóval később, a 18–19. században a mandzsú Csing-dinasztia (1644–1911) alatt egészítették ki a régi kínai történeti feljegyzések alapján. A muszlim történétírók munkái közül pedig Biran részben a kortársak – Ibn al-Athir –, részben a későbbi szerzők alapján dolgozott, akik közül különösen jelentősnek bizonyult a mongol szolgálatban álló perzsa Dzsuvajni elbeszélése.¹²

Biran modern monográfiája tehát nem pusztán egy kortárs mesterelbeszélés reprodukciója, hanem magában hordozza az eseménysor több nézőpontú megközelítését is, s így nem lehet egyetlen egy olyan forrásszövegre visszavezetni, amely teljes egészében tartalmazta volna az általa előadott történetet. Számunkra ennek azért van jelentősége, mert ha – a kitaj és a magyar történet párhuzamosságait látva – netán a későbbiek során felmerülne Anonymus és a Jelü Tasi-féle honfoglalás-történet filológiai szintű kapcsolatának lehetősége, nehéz lenne egy olyan forrásszövegre rámutatni, ami esetleg teljes egészében tartalmazta volna a kitan vándorlás történetét és netán reálisan feltételezhető lenne, hogy ismerhették volna a 13. század elején a Magyar Királyságban.¹³

PÁRHUZAMOS TÖRTÉNETEK...

Az Anonymusnál szereplő honfoglalás-narratíva és a Karakitáj Birodalom alapítási történetének hasonlóságait kiemelendő, a belső-ázsiai kitan honfoglalás

eseménysorát és Anonymus párhuzamosnak tekinthető cselekménysorát – Biran könyvének felhasználásával – táblázatos formában foglaljuk össze:

⁸ VÁSÁRY 2003, 65–66. E párhuzamot negyedszázaddal ezelőtt még a kiváló orientalista, Sinor Dénes ajánlotta a hazai kutatás figyelmébe – igaz, úgy tűnik, akkor teljességgel visszhangtalanul: SINOR 1994, 5–6.

⁹ CSIKY ET AL. 2017. Az itteni öt erődváros Csiky Gergely szíves szóbeli közlése szerint kb. 20000 embernek adhatott otthont, s a források szerint az erőgyűjtés után Jelü Tasi is ekkora népességgel vonult nyugatra.

¹⁰ VÁSÁRY 2003, 58–60, 64.

¹¹ BIRAN 2005.

¹² BIRAN 2005, 2–10.

¹³ A kitanok vándorlástörténetének – a keleti kereskedelmi kapcsolatok révén jóval valószínűbb – esetleges szóbeli áthagyományozódása azonban nem zárható ki ilyenformán.

- Jelü Tasi a dzsürcsi fenyegetés árnyékában, a vándorlás kezdete előtt – elhagyva a Liao-dinasztia császári címét –, Kedunban új titulust vesz fel, gürkánná kiáltatja ki magát.¹⁴
- Álmost a vándorlás kezdete előtt a hét fejedelmi személy fejedelemmé választja.¹⁵
- A kitanok vándorlását a fehér tatárok és a kanszui ujgurok adományai, ajándékai segítik.¹⁶
- Álmos gazdag ajándékokat és a továbbvonuláshoz szükséges segítséget kap a kijevektől és a halicsiaktól.¹⁷
- Jelü Tasi egy etnikailag kevert „politikai kitan” népeiséget visz magával Kedunból, akik között a kitanokon kívül vannak az 5 helyőrség régiójából mongol és török nyelvű nomádok, a mai Mandzsúriából deportált bohaiok is. Útközben azonban tömegesen csatlakoznak hozzájuk különféle török nomádok.¹⁸
- Álmos népéhez Kijev alatt csatlakozik hét „kun” vezér a népével.¹⁹
- Jelü Tasi népével átkel az Altajon és várost alapít annak nyugati oldalán (Emil).²⁰
- Álmos átkel a Kárpátokon és megszerzi Munkácsot és Ungvárt.²¹
- A kitan vándorlás célterülete egy politikailag erősen megosztott régió: a keleti és nyugati részre szakadt Karahanida Kaganátus.²²
- Anonymus szerint a Kárpát-medencében Attila „egykori” birtokain két jelentősebb halom osztozott, a tiszántúli Biharban élő Mén-Marót és a Duna–Tisza közén regnáló Salán.²³
- Az első konfliktus után, a Jelü Tasi vezette kitanok a Karahanidák szolgálatába léptek, de nem sokkal később detronizálták őket. A legyőzött keleti Karahanida dinasztia birtokainak egy része fölött (Kasgár) megtarthatta uralmát, s az új birodalom urai rendszeresen össze is házasodtak a Karahanidák herceg-nőivel.²⁴
- A kezdeti konfliktus után Salán békésen átengedi Árpád népének előbb a Sajó folyóig, majd a Zagyvaig terjedő földjeit, később azonban ismét konfliktusba kerül velük és azok legyőzik őt.²⁵ Árpád népe legyőzte a bihari Mén-Marótot is, de Árpád fia, Zolta a bihari vezér lányát vette feleségül²⁶ – sőt a később legyőzött Galád is megtarthatta „országát”, hiszen Anonymus szerint az ő utóda volt Szent István kortársa, Ajtony.²⁷

¹⁴ BIRAN 2005, 25, 38.

¹⁵ ANONYMUS 2004, 13.

¹⁶ A fehér tatárok 400 lóval, 20 tevével és néhány ezer birkával ajándékozták meg Jelü Tasit (BIRAN 2005, 26) és később a kocsói ujgurok is hasonlóképpen jártak el: 600 lovat, 100 tevét és 3000 birkát adtak ajándékba (SINOR 1998, 241; BIRAN 2005, 36–37).

¹⁷ A kijevei és szuzdali fejedelmek küldtek „tízezer márkát és ezer lovat, orosz szokás szerint díszes nyereggel és zablákkal, száz kun fiút, negyven teherszállító tevét, számtalan hermelin- és szürke mokusprémet és egyéb ajándékok végtelen sorát”, Lodoméria fejedelme pedig „kétezer márka ezüstöt, száz márka színaranyat, számtalan prémet és köntöst, valamint háromszáz lovat nyereggel és kantárral, huszonöt tevét és ezer igavonó ökröt, továbbá számtalan egyéb ajándékot”, Halics fejedelme pedig „tíz kiváló arab paripát és háromszáz lovat nyereggel meg zablákkal, továbbá háromezer márka ezüstöt, kétszáz márka aranyat, pompás ruhákkal együtt” (ANONYMUS 2004, 16–17).

¹⁸ BIRAN 2005, 27–29, 36.

¹⁹ ANONYMUS 2004, 16–17.

²⁰ BIRAN 2005, 36.

²¹ ANONYMUS 2004, 18–19.

²² BIRAN 2005, 16, 33.

²³ ANONYMUS 2004, 18–19.

²⁴ BIRAN 2005, 37, 39, 114–126.

²⁵ ANONYMUS 2004, 19–20, 29.

²⁶ ANONYMUS 2004, 44; a kérdés tágabb összefüggéseiről ld. még SUDÁR 2018.

²⁷ ANONYMUS 2004, 38–39.

- Balaszagun megszerzése után a kitanok fokozatosan kiterjesztik uralmukat a Karahanidák lázongó nomád török alattvalóira, a kanglikra és a karlukokra is.²⁸
- A fő ellenfelek visszaszorítása – majd legyőzés – után Árpád vezérei kirajzanak és kiterjesztik a magyarok fennhatóságát a tágabb környezetre is.²⁹
- A nyugati Karahanidák alattvalói, a karlukok fellázadnak és Jelü Tasihoz fordulnak segítségért, aki a pártjukat fogja a lázadóknak és együtt legyőzik a nyugati Karahanidákat is.³⁰
- A Ménmarót területén élő székelyek csatlakoznak Árpád vezéreinek hadához, s közös hadjáratot vezetnek Ménmarót ellen. Együtt elfoglalják Bihart, Ménmarót pedig családjával, kincseivel előbb az Igyfon erdőbe menekül, majd megadja magát.³¹
- Amikor fenyegetővé vált a kitanok térnyerése, a nyugati Karahanidák hűbéruruktól, a nagyszeldzsuk szultántól kértek segítséget Jelü Tasi és népe ellen.³²
- Salán hűbérurához, a görög császárhoz fordult segítségért, s görög és bolgár segédhaddal támadt Árpádék ellen.³³
- 1141-ben azonban Szamarkand mellet, Katvannál Jelü Tasi hada döntő győzelmet aratott a térség addigi vitathatatlan nagyhatalma, Szandzsár szeldzsuk szultán fölött, a szultán családja is fogságba esik.³⁴
- Salán a bolgár és görög segélyhad támogatása ellenére vereséget szenvedett, s Árpád vezérei magának a bolgár fejedelemnek a bolgár-görög hadát is legyőzik a Szerémségben.³⁵
- Belső-Ázsiában megszilárdult a karakitajnak nevezett birodalom, ami azonban Balaszagun körzetén túl nagyjából nem gyakorolt közvetlen fennhatóságot a legyőzött, behódolt, külön-külön gyöngébb népek és dinasztiák területein, amelyek gyűrűként övezték a kitanok által megszállt központi magterületet.³⁶
- Anonymus szerint Árpád és leszármazottai is hasonló módon, különféle függőségi viszonyokat kialakítva gyakorolták az uralmat például Biharban vagy a Temes és az Al-Duna mentén, a ténylegesen megszállt területeken messze túl terjesztve Árpád leszármazottainak főségét.³⁷

...VAGY PÁRHUZAMOS SZEMLÉLETMÓD?

Ezen hasonlóságok értékelése – a további és igen szerteágazó kutatások szükségességét látva – egyelőre még nem lehet munkánk célja. Jelen esetben így csupán egy, a modern tudományosság által megtörténtnek minősített, 12. századi eseménysor, a kitan „honfoglalás” és az Anonymus „regényes gesztájában” szereplő honfoglalás-narratíva szemléletének szembeötlő rokon vonásaira kívántunk rámutatni. Ezután pedig számolnunk kell ennek következmé-

nyeivel is: lehet ugyan Anonymus története merő kitaláció, az azonban bizonyos, hogy nem csak egyes elszigetelt elemeiben fedezhetők fel a történeti valóság nyomai, hanem jól láthatóan a nagy egészet tekintve is realisztikus történetet adott elő egy nép vándorlásáról és új hazájának megszerzéséről.

Hogy Anonymus művének ez a realisztikus politikai narratívája milyen forrásból fakadhat – ha egyáltalán visszavezethető ilyesféle forrásra – azt

²⁸ BIRAN 2005, 39.

²⁹ ANONYMUS 2004, 27–28, 30–33.

³⁰ BIRAN 2005, 42.

³¹ ANONYMUS 2004, 23–24, 28, 43.

³² BIRAN 2005, 42.

³³ ANONYMUS 2004, 34–35.

³⁴ BIRAN 2005, 42–45.

³⁵ ANONYMUS 2004, 35–36.

³⁶ BIRAN 2005, 104–126.

³⁷ Valamint az Észak-Balkánon: ANONYMUS 2004, 36–39.

egyfelől a művének feltételezhető keletkezését megelőző időszak „regényes gesztáit” és a kortárs történetírás – vagy épp a politikatörténet – európai jelenségeit elemező, másrészt ennél jóval tágabb kör, a középkori latin írásbeliségen kívül eső, de műfaji-szerkezeti-tematikai hasonlóságokat mutató szövegeket vizsgáló további kutatásoknak kellene majd tisztázni.

IRODALOM

ÍROTT FORRÁSOK

- ANONYMUS 2004: Anonymus: *A magyarok cselekedetei*. Ford.: Veszprémy L. Budapest 2004.
- BÉRES 1979: Béres A.: Barna Péter betyár balladájához. *Ethnographia* 90 (1979) 85–89.
- BIRAN 2005: Biran, M.: *The Empire of the Qara Khitai in Eurasian History: Between China and the Islamic World*. Cambridge 2005.
- CSIKY ET AL. 2017: Csiky, G. – Erdenebold, L. – Harmath, A. – Jambajantsan, D. A. – Szilágyi, Zs. – Tolnai, K.: *Khi-Land project. Mongolian – Hungarian Archaeological Research*. Budapest 2017.
- CSÓKA 1967: Csóka L.: *A latin nyelvű történeti irodalom kialakulása Magyarországon a XI–XIV. században*. Budapest 1967.
- GYÖRFFY 1988: Györffy Gy.: *Anonymus – Rejtély avagy történeti forrás?* Budapest 1988.
- JUHÁSZ 2019: Juhász P.: *Anonymus: fikció és realitás. Az Álmos-ág honfoglalása*. Szeged 2019. <https://doi.org/10.14232/belvbook.2019.58537>
- SINOR 1994: Sinor D.: A kitanok népe a Képes Krónikában és ami körülötte van. *Keletkutatás* 1994:1, 3–14.
- SINOR 1998: Sinor, D.: The kitan and the Kara Kitay. In: *History of Civilisations of Central Asia* 4. Eds.: Asimov, M. S. – Bosworth, C. E. Paris 1998, 232–247.
- SUDÁR 2007: Sudár B.: Ádil szultán és az igricek „csácsogó éneke”. Egy nogáj epikus ének történeti háttéréről. In: *Folklór és történelem*. Szerk.: Szemerkenyi Á. Budapest 2007, 240–267.
- SUDÁR 2018: Sudár B.: A kazár menyasszony. In: *Hadi és más nevezetes történetek: Tanulmányok Veszprémy László tiszteletére*. Szerk.: Kincses K. M. Budapest 2018, 500–505.
- VARGA 2012: Varga Sz.: A bosnyák hős eposzok hódoltságképe. In: *Identitás és kultúra a török hódoltság korában*. Szerk.: Ács P. – Székely J. Budapest 2012, 433–445.
- VÁSÁRY 2003: Vásáry I.: *A régi Belső-Ázsia története*. Budapest 2003.
- VESZPRÉMY 1993: Veszprémy L.: Anonymus Gestájának néhány hadtörténeti vonatkozása. *Hadtörténelmi Közlemények* 106 (1993) 3–19.

ANATOMY OF CONQUEST.
A PREVIOUSLY UNRECOGNISED EASTERN PARALLEL OF ANONYMOUS'
CONQUEST HISTORY:
THE FOUNDATION OF THE KARA KHITAI EMPIRE

JÁNOS B. SZABÓ

The purely factious character of the story related by the anonymous notary of King Béla about the Hungarian conquest of the Carpathian Basin is a well-established and widely held view in Hungarian medieval studies. In line with this assumption, long generations of eminent medievalist have been engaged in the exploration of whether Anonymous had in fact told a true story of a later period, primarily of his own age, encrypted in his conquest narrative. The present discussion diverts from this perspective. Instead of seeking the springboard of its interpretation of the anonymous notary's description either among the internal struggles of the eleventh–twelfth-century Hungarian Kingdom or in Byzantium's aspirations to great power status, the present paper makes an attempt to compare the *Gesta's* conquest narrative with the pattern of another conquest, which, although it took place in a faraway region, is accepted as historical in modern historiography. For this reason, the events having taken place in the 1120s in Northern China and present-day Mongolia, namely the Jurchen overthrow of the Khitan Empire of the Liao dynasty (907–1125), are scrutinised. As a paradigm to Árpád's conquest of the Carpathian Basin, the story of Yelü Dashi, a member of the Khitan ruling family, and his people gathered from among the ranks of his Khitan subjects is offered here. The present study describes how he fled northwest to the border area of his Empire in order to collect the available resources in 1124, and how, after their westward migration, they managed to establish a new, flourishing polity in Inner Asia. In view of the need of further in-depth research, the present paper cannot aim to offer a systematic evaluation of the whole set of obvious similarities. Therefore, its main objective is to point out the major affinities in terms of the paradigms between the conquest narrative of Anonymous' „fictional *Gesta*” and the historical twelfth-century Khitan conquest of a new territory.

A MAGYAR EREDETMONDA SZERKEZETÉNEK MONGOL ÉS MANDZSU PÁRHUZAMAI

KÁPOLNÁS OLIVÉR*

Kulcsszavak: *Mongol, mandzsu és magyar eredetmonda*

Absztrakt: A mongol és mandzsu eredetmondát, illetve a múltból alkotott képet elemezve világos struktúrát és szerkezetet találunk. A forrásokból az is világossá válik, hogy egy adott réteg mikor és mi okból kerülhetett a megalkotott múltba. Ez alapján ugyanígy szétbonthatjuk a magyar eredetmondát, és fény derülhet egy-egy elemének eredetére és szerepére.

Az elmúlt években a magyar őstörténeti kutatásokban szinte példátlan pezsgés vette kezdetét, az eddigi eredményekből úgy tűnik, hogy egyre több szál vezet keletre, a nagy füvespuszták világába. A régészeti leletek és a csontokból kinyert információk nagyon fontosak, azonban egy dolgot nem tudnak: beszélni. Ezekből sosem fogjuk megtudni, hogy valójában mit is gondoltak a leletek és a DNS-ek korábbi tulajdonosai. Az írott források e téren jobban szóra bírhatóak, bár ezeknek is megvannak a korlátai. Amennyiben elfogadjuk, hogy Árpád (és népe?) keletről jött, akkor okszerű megvizsgálni az ott birodalmat alapító népek – ha egyáltalán népnek lehet őket nevezni – írásbeli hagyományát. Elvben a múltat ők is hasonló struktúrák, modellek és gondolatmenetek mentén alkották meg, mint őseink.

Egy rövid kitéréssel kell kezdenem. A címben szerepelnek a mongolok és a mandzsuk, de egyikkel kapcsolatban sem beszélhetünk egységes népről. Olyan, hogy ősi mandzsu nép, nincs. A mandzsu népvét csak 1635-ben vették fel, mikor is átszervezték a birodalmukat.¹ Mandzsuk lehettek a különböző dzsürcsi törzsek tagjai, de lehettek mongolok és koreaiak is azok.² Azaz a man-

dzsu egy mesterséges politikai név, ez forrásokkal jól adatolható. A mongolok kapcsán árnyaltabb a kép, mert ott a mongol szó, mint nép/törzsnév már korábban felbukkant, de igazából Dzsingisz és utódai alatt váltak sokan mongollá. Egyik jelentős krónikásuk szerint a mongol nevet Dzsingisz adta az alattvalóinak, mikor nagykánná emelték 1206-ban.³ Az egyszerűség kedvéért e rövid tanulmányomban akkor is a mongol és a mandzsu nevet fogom használni, amikor az anakronisztikus. Se a „mongol” se a „mandzsu” szó etimológiája, jelentése nem tisztázott megnyugtatóan.

A mongol és a mandzsu eredetmondán látszik, hogy a mondájuk nem valami múltból hozott családi örökség, hanem az éppen aktuális politikai helyzet körülményeiből született, mely a már meglévő és a jövőbeli alattvalóik számára készült. Erre nagyon jó példa Dzsingisz kán apjának a személye, aki az első művekben hús-vér emberként szerepel, később többek között egy ilyen változatot is találunk róla:

„Kormuszda isten [...] leereszkedett a varázse-rejével. Mikor Höelün nagyasszonnyal elérték a

* Egyéni vállalkozó, kaapolnaas@gmail.com.

¹ ELLIOTT 2001, 71.

² Kiváló forrás erre az 1744-ben, a mandzsu császár parancsára kiadott *Jakūn gūsai manjusai mukūn hala be uheri ejehe bithe* című mű (A nyolc zászló mandzsu klánok genealógiája). Ebben a különböző mandzsu családok eredetét is feltüntetik, de a hangsúly nem a származáson van, hanem azon, hogy az államalapításuk (1636) előtt, vagy után csatlakozott-e az épülő birodalomhoz. A műnek sajnos ezidáig csupán egy névindexe készült el (STARY 2000), elérhető fordítása nincsen.

³ HAENISCH 1959, 63.

boldogság csúcsát, akkor az asszony felébredt, és nem tudta eldönteni, hogy valóság volt-e, vagy csak álmom. Ezért kikémlelt a jurtából. Meglátta a hóba taposott lábnyomokat és ebből bizonyosságot szerzett. Majd egy makulátlanul tökéletes jegyekkel felruházott gyermeket hozott a világra [...] a gyermek először a Temüdzsin nevet kapta.”⁴

Ha a most idézett rész lenne a legkorábbi forrás Dzsingisz kánról, és semmi más nem lenne, akkor úgyis érvelhetnénk, hogy ez egy nagyon régi, ősidőkből származó monda a nagy uralkodó eredetéről. Azonban vannak korábbi, külső és belső források is, így nyomon lehet követni a változást. Egy másik példával is élnek e téren: a mandzsuk eredetmondájával kapcsolatban forrás van róla, hogy az valójában az egyik legjelentősebb leigázott/behódolt törzs előkelőjétől származik, aki a történetét úgy kezdte el mesélni, hogy az „én őseim”. Ebből lett a ma ismert mandzsuk eredetmonda, ami dióhéjban a következő; három égi leány leszállt fürdeni egy tóra, s a legkisebb ruhájára egy szem piros gyümölcsöt tett egy szarka, melyet az Ég küldött. A gyümölcstől áldott állapotba került a lány, és a gyermek lett a mandzsuk uralkodócsalád őse⁵ (a mondának van olyan kései, mongol krónikában felbukkanó változata, miszerint a lányokat megleste Dzsingisz kán egyik hadvezére, aki elbújt a tóparti sásban, majd tettere váltotta vágját, és ebből a nászból született meg az ősatya⁶). Ha nem ismernénk a forrást, mely

leírja a monda átvételét, akkor azt hihetnénk, hogy a monda az ősidőktől fogva beletartozott a mandzsuk hagyományba. Ehhez még annyit hozzátehetünk, hogy az említett tavat eredetileg nem lokalizálták sehova. Azonban a mandzsuk ezt a helyszínt a Hosszú Fehér-hegyhez⁷ kötötték, ami kultikus helynek számított a hegy közeli és távoli vonzáskörében élő népek között.⁸

Egy eredetmonda kezdetét, kialakulását úgy rekonstruálhatjuk legegyszerűbben, hogy a többiek közül idővel kiemelkedik valaki (ez lehet egy család is). Ekkor születhetett meg az égi származás gondolata. Ezzel le is zárták a múltat: minden, ami korábban volt, az nem létezik, mert az adott család számára a történelem ott kezdődik, és nem korábban. Ahogy nőtt a hatalom, úgy terebélyesedik a múltban az uralkodóház családfája. A mongol eredetmondán ez jól megfigyelhető: kezdetben volt az égi eredet, a történet jól ismert, miszerint az ősanát egy ragyogó fénysugár képében, a jurta tején lévő fényeresztő nyíláson át érkező ember termékenyítette meg, azaz valamiféle égi származást találhatunk. Van olyan történeti mű, ami pontosan innen indul, nincsenek előzmények.⁹ Másik változatban azonban ezt még visszább vezették (nyilván a növekvő hatalommal párhuzamosan), mivel az égi fénysugárnak nem lehetett családfát állítani, ezért a mongol hagyományban rendhagyó módon a nő családfáját építették fel egészen egy szürke farkas és egy rőt szarvasűnő nászáig, amiből ember született

⁴ „*Qormusda tngri [...] ridi-ber bayuju ögelen qatun-a amuyulang egüskeküi-dür qatun-ber serigsen-ü qoyin-a jegüden biliü ünün biliü kemen yadaşi qayiju . casun-u deger-e giskigsen γayca mör-i üjejü itegemjilegsen-ece üliiger belge tegülder nigen köbegün şiyai-yin cinege qara nöjin adquju sayitur bolurysan [...] mendeljügüi .. [...] tatar-un temüjin-i oljalaju ireküi-dür tokiyaldun mendülügen-iyer eng terigün ner-e inu temüjin kemen nereyidcü wcirbani-yin qubilyan-dur aldaraşiyuui.*” (EYÉ 1999, 131.)

⁵ STARY 1982, 77.

⁶ JIMBADORJI 1984, 477.

⁷ Mandzsuk neve: *golmin šanggiyan alin*. Kína és Észak-Korea határvidékén elhelyezkedő hegylánc, kínaiul Changbai shan 长白山. 1591-ig semmiféle befolyása nem volt Nurhacsinak a Hosszú Fehér-hegy vidékére, majd a „*fehér nősténynyúl évében* [1591], *Nurhacsi a Fehér-hegynél lévő Yalu-folyó völgyébe küldött sereget, és azt a területet teljesen elfoglalta.*” *šahün gül-mahün aniya taižu sure beile šanggiyan alin i aiman i yalu ging ni golo de cooha unggifi tere golo be wacihiyame gaifi gajiha.* (MYK 1781, 77). Ez azonban nem jelentette a teljes hatalmat, ugyanis két évvel később a Fehér-hegynél lévő juseri nevű terület urát, Yulenggét (MYK 1781, 87) is a Nurhacsi ellenes koalíció tagjai között találjuk. Tehát nem egyértelmű, hogy a terület mikor kerül a mandzsuk fennhatósága alá, az azonban egészen biztos, hogy eredetileg nem ez volt a mandzsuk uralkodócsalád mondai „őshazája.” Érdekeség, hogy a hegy kultusza a mai napig tart: a korábbi észak-koreai államfő, Kim Dzsongil állítólag ezen a hegyen született, fia, a mostani vezér, Kim Dzsongun pedig rendszeresen felkeresi a helyet, melyről látványos propagandafotók készülnek.

⁸ MATSUMURA 1997, 46–50.

⁹ Erre példa a Jüan-dinasztia története című mű, ennek a vonatkozó részlete magyarul is olvasható: BÁLINT 1895, 209. Ezzel a művel kapcsolatban azonban felmerül az, hogy mennyire hiteles, mivel ezt a Ming-dinasztia első éveiben állították össze, így akár azt is feltételezhetnénk, hogy „elhallgatták a múltat”.

(általában csak az egyik ős állat, a másik ember).¹⁰ A farkas, mint ős, ismerős lehet példának okáért az ótörök eredetmondából, ahol is farkas a tíz ótörök törzs ősanyja, az apa ez esetben ember. Egy hun népcsoport ősapja is farkas volt, szarvas őst is találunk, bár a szarvasnak más téren is kiemelt szerepe volt, gondoljunk csak a szarvast üldöző vadászokra. A farkas- és a szarvasős motívuma széles körben el volt terjedve a mongolok hatalma alatt álló területen lakók között, valószínűleg számukra választották ezt a két állatot.¹¹ Az állatősökkel kapcsolatban valószínűleg nem a legitimáció volt a cél (ezt már megtette az égi származás), hanem az, hogy elhelyezzék magukat az akkori világban.

Manapság a hun rokonság egy kiemelt, és egyben kényes terület is. A mongol krónikákban is megtaláljuk a hun-mongol rokonságot, melynek kialakulása is nyomon követhető. A legkorábbi mongol forrásokban egy árva szó sincs a hunokról (úgy általában a korábbi népekről sem). A hun rokonság elmélete csak a 18. században jelent meg, egy dzsingiszida írástudó, Rasipuncug ennyit ír erről egyik művében: „Általában a kínai történeti munkákban a mi mongol nemzetünket néha *siyan yün*, néha *siüing nu* [= hunnu, ázsiai hunok] és más különböző neveken nevezték.”¹² Pár sorral később ezt olvashatjuk: „A mi mongol nemzetünknek nincsenek régi történeti feljegyzései, emiatt nincs lehetőség arra, hogy bármilyen eseményről tudomást szerezzünk. Csupán a kínai nyelvről mandzsura for-

dított Enciklopédiában¹³ és más hasonló művekben van feljegyezve, hogy a Zhou–dinasztiától kezdve a mongolok sokszor, időről időre hadra keltek, és a kínaiakkal hadat viseltek, győzedelmeskedtek, illetve legyőzettek.”¹⁴ Ahogy látjuk, a rokonítás csupán területi alapú. A mandzsuk kapcsán is ezt látjuk: szintén területi alapon kapcsolták össze magukat a korábban ugyanott dinasztiát alapító dzsürcsikkel.¹⁵

A mongol eredetmonda esetében találunk vallási vonalat is, a buddhizmus térhódítása idején (16–17. század) a korábbi eredetmondát valahogyan bele kellett illeszteni a buddhista világképbe, elhagyni nem lehetett, mert az akkori mongol előkelők döntő többsége dzsingiszida ivadék volt. Ennek hatására Dzsingisz kán családfáját az első indiai uralkodóig vezették vissza, még a történeti Buddha is rokona lett a nagy hódítónak. A *translatio imperii*t a családfák összekapcsolásával oldották meg. Az indiai királyok (akik nem sokkal a világ teremtése utána kerültek hatalomra, ők az első uralkodók) leszármazottját Mózeshez hasonlóan vízbe dobták, majd Tibetben halászták ki, uralkodó lett belőle és a leszármazottaiból. Majd egyik távoli ivadéka, akit éppen Szürke Farkasnak hívtak, mongol területre ment, és ott feleségül vette a Rőt Szarvasünő nevű leányzót, azaz megszemélyesedtek az állatősök.¹⁶ Ebből is látszik, hogy ha szükséges, akkor megváltozik a múlt és a benne szereplő élőlények is. A mandzsuknál ez a szál látszólag hiányzik, mert ők nem vezették vissza ennyire a családfájukat, de a vallási

¹⁰ MTT 1962, §1.

¹¹ URAY-KÓHALMI 2009, 6.

¹² „Yerü kitad-un sudur bicig-üid-dür man-u mongyol ulus-i jarim üy-e-dür siyan yün . jarim üy-e-dür siüing nu kemekü terigüten öber öber-e ner-e-ber dayudaysan” (RASIPUNCUF 2000, 4–5).

¹³ Az Enciklopédia egy kínai történeti műre utal, amelynek címe *Zizhi tongjian* 資治通鑑. Ezt 1084-ben nyomtatták ki, és az i. e. 403-tól i. u. 959-ig tartó történelmet foglalta össze 294 kötetben. 1664-ben adták ki 80 kötetben a mandzsu fordítást *Hafu buleku bithe* néven.

¹⁴ „Man-u mongyol ulus-un uridaki sudur bicig-nügiid ügei-yin tulada yambarba yabudal-i olju medekü yajar ügei .. yajca kitad-aca manjuçilaysan nebterkei toli jerge-yin bicig-üid-ün dotora . jeo ulus-aca inajsi mongyol ulus cay cay-tur cerig oroju kitad ulus-luy-a bayilduju dayiluyisan ba dayilduysan yabudal olan bui” (RASIPUNCUF 2000, 6).

¹⁵ Ezzel kapcsolatban létezik egy forrás, az 1782-ben kiadott *Manjusai da sekijen-i kimcin*, azaz *A mandzsuk eredetének vizsgálata*, mely taglalja ezt a kérdést. A könyvet nem volt alkalmam olvasni, de annyi kiderül, hogy a mandzsu területeket korábban uraló Jin-dinasztiával (1115–1234) kapcsolták össze (CROSLY 1987, 763). Ezzel kapcsolatban viszont érdekes, hogy a Jin-dinasztiát uralkodócsaládjá, a Wanggiya (kínaiul *wanyan* 完顏 : CH’EN 1993, 41) létezett még a 17. században is, de a mandzsuk meg sem próbálták velük legitimálni a hatalmukat. Bár éltek wanggiyák a mandzsuk fennhatósága alatt, semmiféle különös elbánásban sem részesültek, viszont mandzsu családdá váltak. A történetüket bemutató forrásban egyetlen szóval sem utalnak a korábbi szerepükre (JGMM 1744, 28. kötet). A Jin-birodalom uralkodóinak sírhelyeiből nem lett kultuszhely, egyetlen mandzsu uralkodó sem temetkezett oda. Nurhacsi a Mingek elleni hadjáratának megindulását hét sérelemmel indokolja, ebben sehol sincs utalás arra, hogy a korábbi Jin-Birodalmat kívánná feltámasztani, de annyi sem, hogy az ő örököseinek tekintené magát.

¹⁶ A bemutatott modell gyakorlatilag az összes, 17. század után összeállított mongol krónikában visszaköszön (SHUBINA 2015).

vonat náluk is tetten érhető: az uralkodót Mandzsusri boddhiszivatva újjászületésének tartották.

Ahogy láttuk, egy eredetmonda kialakulását az indokolja, hogy volt egy erősebb vezető, akinek a hatalma hirtelen megnőtt, és ezt valahogy el kellett fogadtatnia másokkal. Ebből kifolyólag megalkották a múltat, az eredetmondájukat, ami kezdetben lehet, hogy csupán az égi származást tartalmazta. Ha szükséges volt, akkor újabb és újabb elemeket csatoltak hozzá, figyelembe véve az alattvalók elvárásait. Amennyiben ezekben szó esik egy helyszínről, az utalhat arra, hogy hol állították össze a mondát, vagy illeszthették bele azt a részletet. Fontos megjegyezni, hogy se a mongolok, se a mandzsuk (és az általam ismert más, sztyeppén vagy annak határán született birodalmak) nem hivatkoztak korábbi hatalmakra. Mondhatni tiszta lappal kezdték a történelmet. Később, említés szinten megjelenhetnek a korábbi, azonos helyen szárba szökő birodalmak, de a kapcsolat pusztán terület alapú. A vallás nyoma megfigyelhető a mondán, általában ez a rész a legjobban elkülöníthető. Azt is szükséges megemlíteni, hogy ezek a rétegek általában sorrendben követik egymást, a már meglévő elem elé építkeztek a múlt irányában.

A fentiek alapján a magyar eredetmonda megszületését az alábbi módon tudnánk röviden rekonstruálni: Emese álma, benne a turullal lehetett a legkorábbi. Ebben lelhetjük meg az égi származás nyomát, mely a legitimációt szolgálhatta (ennek az eredetét nehéz lenne kideríteni, lehet, hogy csak Árpád idejében született meg az eredetmonda ezen része. Az viszont biztos, hogy amikor ez kialakult, akkor abban a környezetben, az alattvalók és a kíséret körében ezt elfogadták, és tudták értelmezni). A csodaszarvasról sem lehet megállapítani, hogy mikor lett az eredetmonda része, annyi bizonyos, hogy ez olyan környezetben történt, ahol ezt elfogadták. Emiatt valószínűsíthetjük, hogy nem egy Árpád-kori betoldásról van szó, azaz ennek nem Jordanes hun története lehetett az előképe. A hunokkal való rokonítás a mongol és mandzsuk eredetmondák alapján egyértelműen kései (Árpád-kori), és a párhuzamaikhoz hasonlóan külső forrásból kellett, hogy merítkezzen. A bibliai eredet pedig két-

ség kívül a kereszténység hatására került a monda elejére. Másrészt, ahogyan a „mongol” és a „mandzsuk” szavak etimológiája bizonytalan, ugyanúgy a „magyar” szóé is az. A probléma, hogy nem lehet tudni, hogy milyen nyelvi és kulturális környezetben keletkezett, ami elengedhetetlen lenne a biztos megfejtéshez.

A hun rokonsággal kapcsolatban érdemes még néhány szót szólni. Az, hogy a genetikusok kimutatták (?), hogy valójában hunok (?) vagyunk, azt minden további nélkül el tudom fogadni, és össze is lehet egyeztetni a most elmondottakkal. Mivel a hun hagyomány nem szerepelt eredetileg az eredetmondában, az nem azt jelenti, hogy nem lehetett hozzájuk genetikai közünk, hanem csupán azt, hogy az elődeinknek a 9–10. században eszükbe sem jutottak a hunok, valószínűleg nem is tudtak róluk semmit, mivel a történelem a sztyepei hagyományokból indulva a dinasztiaalapítóval, illetve annak őseivel kezdődik, a korábbi események a homályba vesztek. Másrészt, a múlt megalkotásának logikáját követve akkor tudnánk csak elfogadni a hun történetet ősi hagyománynak, ha a hunok és Attila Emese álma és Árpád között helyezkedne el, mert ahogy láttuk, a legrégebbi elem mindig az égi eredet. Ehhez még annyit szükséges hozzáfűzni, hogy mivel hasonló (legalábbis hasonlóan vélt) életmódot folytattak az eurázsiai füvespuszta népei, hasonló struktúrák mellett gondolkodhattak, így e téren minden további nélkül el lehet fogadni a rokonítást.

Utoljára egy kérdés maradt, hol és mikor kezdték összeállítani, vagy másképp feltéve a kérdést, hol alakulhatott ki a magyar eredetmonda? Azt a helyet és időt kell keresni, ahol egy család kiemelkedett a többi közül, és valami újba kezdett. A kérdés végleges tisztázásához még sok kutatásra van szükség, de ez vélelmezhetően a 9. században történt Árpád, esetleg Álmos ideje alatt. Ezt erősíti az eredetmonda következő részében található lokalizáció: Meotisz. Másrészt itt felmerül, hogy Árpádhoz nagyon közel van az égi eredet, mintha idegenek lettek volna, akinek a felmenőit senki sem ismeri az akkori alattvalók közül. Ez egyébként nagyon szépen egybevágna az ujjur uralkodóházból való származtatás elméletével.¹⁷

¹⁷ B. SZABÓ–SUDÁR 2017.

Újra hangsúlyozni kívánom, hogy e téren még nagyon sok a tisztázatlan kérdés. Az utóbbi időben rengeteg új eredményt adott a magyar őstörténettel kapcsolatban a régészet és a genetika. Úgy érzem, hogy a keleti forrásokban lévő párhuzamok kutatása is hasonlóan jelentős eredményekkel szolgálhatna.

IRODALOM

- BÁLINT 1895: Bálint G.: A mongol császárság története (II-ik közlemény). *Erdélyi Múzeum* 12 (1895) 209–219.
- B. SZABÓ–SUDÁR 2017: B. Szabó J. – Sudár B.: „Vgec-ügyek – Egy elfeledett ősapá”. In: *Hadak útján XXIV. A népvándorlások fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája Esztergom, 2014. november 4–6.* 2. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 3.2. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.2. Főszerk.: Türk A. Budapest–Esztergom 2017, 223–231.
- CH’EN 1993: Ch’en, K.: The Wanggiyan Clan of the Imperial Household Department. In: *Proceedings of the 35th Permanent International Altaistic Conference.* Ed.: Chen, Ch. Taipei 1993, 41–51.
- CROSSLEY 1987: Crossley, P. K.: Manzhou yuanliu kao and the Formalization of the Manchu Heritage. *Journal of Asian Studies* 46 (1987) 761–790. <https://doi.org/10.2307/2057101>
- ELLIOTT 2001: Elliott, M.: *The Manchu Way: The Eight Banners and Ethnic Identity in Late Imperial China.* Stanford 2001.
- EYE 1999: *Erdeni-yin Erike.* Ed.: Artajab. [s. l.] 1999.
- HAENISCH 1959: Haenisch, E. (ed.): *Der Kienlung-druck des Mongolischen Geschichtswerkes Erdeni-yin Tobci von Sagang Secen.* Wiesbaden 1959.
- JGMM 1744: *Jakūn gūsai manjusai mukūn hala be uheri ejehe bithe.* [s. l.] 1744.
- JIMBADORJI 1984: Jimbadorji: *Bolor toli.* [s. l.] 1984.
- MATSUMURA 1997: Matsumura, J.: The Founding Legend of the Qing Dynasty Reconsidered. *Memories of the Research Department of The Toyo Bunko* 55 (1997) 41–60.
- MTT 1962: *A mongolok titkos története.* Fordította: Ligeti L. Budapest 1962.
- MYK 1781: *Manju i yargiyan kooli* (滿洲實錄). [s. l.] 1781.
- RASIPUNCUI 2000: Rasipuncui: *Bolor erike.* [s. l.] 2000.
- SHUBINA 2015: Шубина, Е. Р.: Жизнеописание Будды в исторической литературе монголов. In: Монгольский сборник – тексты и контексты. Ред.: Цендина, А. Д. *Orientalia et Classica* 54 (2015) 103–119.
- STARY 1982: Stary, G.: Mandschurische Miscellen. In: *Florilegia Manjurica: in memoriam Walter Fuchs.* Asiatische Forschungen 80. Ed.: Weiers, M. – Stary, G. Wiesbaden 1982, 79–84.
- STARY 2000: Stary, G.: *A dictionary of Manchu names: a name-index to the Manchu version of the “Complete genealogies of the Manchu clans and families of the eight banners.”* Wiesbaden 2000.
- URAY-KÖHALMI 2009: Uray-Kóhalmi K.: Egy eredetmitosz építőkövei (A mongolok titkos története alapján). *Keletkutatás* 2009. ősz, 5–22.

MONGOLIAN AND MANCHU PARALLELS IN THE STRUCTURE OF THE HUNGARIAN ORIGIN STORY

OLIVÉR KÁPOLNÁS

By analysing the Mongolian and Manchu origin stories and their image of the past, we can find a clear, exact structure. It also becomes clear when the different layers were added to the story and why. Based on this, we can dismantle the Hungarian origin story in the same way, and we can reveal the origin and the role each of its elements. Nowadays the relationship between the Huns and Hungarians is still a topic of interest and public debate. In the Hungarian chronicles we can find legends about the Huns, but in the related Mongolian written sources, the „Hun heritage” motif can not be regarded as an ancient element.

MADZSAROK ANATÓLIÁBAN: KORA ÚJKORI MAGYAR BEVÁNDORLÓK VAGY NOMÁD TÖRÖKÖK?

SUDÁR BALÁZS*

Kulcsszavak: magyar, Macar, Macaroğlu, Anatólia, nomád, nemzetség

Absztrakt: Régóta ismert tény, hogy Anatóliában találunk madzsar („magyar”) elemet tartalmazó földrajzi neveket, Madzsar vagy Madzsaroglu nevű családokat és madzsar nevű nomád nemzetségeket. Származásukról két elképzelés fogalmazódott meg: az egyik szerint a közép- vagy a kora újkorban Magyarországról származó kitelepülők, menekültek, esetleg felszabadított rabszolgáktól erednének, a másik szerint Magyarországhoz semmi közük, hanem a nomád törökség részét képeznék. A fellelhető adatok elemzése a következő eredményekre vezetett: Anatólia számos területén találunk madzsarokat, jóval több helyen annál, hogy kései magyarországi bevándorlóktól származtathatnánk őket. Kifejezetten gyakoriak a nomádokkal is kapcsolatba hozható adatok, és elég nehéz olyan történeti modellt felvázolni, amely alapján magyar menekültek török nomád nemzetségek névadójává válhatnának. Ráadásul már a 15. századból is vannak rájuk vonatkozó adataink: ők egészen biztosan nem Magyarországról származnak. A madzsarokra vonatkozó adatok jól megfeleltethetők a többi anatóliai nomád törzs és nemzetség adatainak. Összességében tehát nem kételkedhetünk benne, hogy valamikor Anatóliába bevándorolt egy vagy több madzsar nevet viselő nomád nemzetség. Ugyanakkor ez a szó a török nyelvekben nem jelent semmit, e név a törzsi-nemzetségi névadásnak a régies rétegéhez tartozik. A nomád népek történetének ismeretében semmi akadály nincs annak, hogy a hajdan szétszóródott korai magyarság kései leszármazottait lássuk bennük. Ennek egyébként történeti lehetősége is van: az Anatóliába költöző oguzok éppen onnan, az Urál vidékéről is sodortak magukkal néptörödékeket (például az alajontlugokat és a besenyőket), ahol a korai magyarok is élhettek. Így elképzelhető, hogy az anatóliai madzsaroknak mégis van közük a magyarokhoz, ám ez a kapcsolat jóval régebbi, mint ahogy sokáig gondolták.

1981-ben nagy port vert fel a magyar köztudatban Ispay Ferenc cikke, amely egy dél-anatóliai faluról, Madzsarköjrről (Magyarfalva) tudósított, ahol a lakosok madzsarnak, azaz magyarnak tartják magukat.¹ Ispay többször visszatért a helyszínre, és nyomában számos magyar – kutató vagy érdeklődő – látogatott el az Antalya közelében lévő kis faluba, itthon valóságos kultusza lett a „rokonoknak”, s a településnek ma már székely testvérfaluja is van (Csíkszentdomonkos). Az érdeklődés természetesen török oldalról is visszhangra talált, és bár anatóliában több Madzsar nevű település is található, az Antalya melletti – ma egyébként Gebiznek nevezett

– „Madzsarköj” körül csoportosult a törökországi madzsarok ügye.

A legtöbbit vitatott kérdés az, hogy ezek a madzsarok honnan származnak, és honnan nyerték a nevüket.

Gebiz lakosai általában viszonylag keveset tudnak a múltjukról, amelyről két különböző történetet meséltek az érdeklődőknek. Az egyik szerint – ezt hallotta Ispay 1981-ben – őseik valamikor a 16. században („420 éve”) érkeztek rabként Magyarországról az Isztambul közelében fekvő Gebze környékére, s onnan költöztek jelenlegi lakhelyükre.² A másik elgondolás arról tudósít, hogy két kis,

* Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Koraújkorai Témacsoport–Magyar Őstörténeti Kutatócsoport. sudarbalazs@mail.com

¹ ISPAY 1981; ISPAY 1983; SÁGHY 1988; BEDER 1999; BEDER 2001; MARGITTAI 2006; SZABADI 2006, 131–148.

² ISPAY 1981, 1561.

Timur lenk elől menekülő nemzetségről lenne szó, ezek egyike a nyugat-anatóliai Gebzébe, a másik pedig Magyarországra költözött volna. A mai település és altörzs Gebiz neve Gebzéből származna, a később visszahívott, magyarországi csoport pedig időlegesen lakhelyére emlékezve viselné a madzsar nevet.³ Máshol más történetek járnak. A Gerede melletti Macarlar lakói úgy tudják, hogy a leendő faluba három testvér érkezett Magyarországról: „Oszmanov” alapította „Magyarfalvát”, „Muratov” az Enseli mahallét (falurészt, szeget), „Bajramov” pedig a Bayramlar mahallét.⁴ A török helytörténészek írásaiban egészen másféle történeteket is olvashatunk a madzsarokkal kapcsolatban. Gerede kapcsán például felmerültek az ankarai csatában harcoló (1402) madzsarok,⁵ máshol a Konstantinápoly ostrománál (1453) segédkező magyar tüzérek, akik jutalomképpen kapnák a nevüket viselő települést.

Biztosnak tekinthető információk tehát nincsenek, az elméletek a fenti elbeszélésekre, illetve a közösség nevére épített elképzelésekre. Ezek egyik csoportja a hódoltság korában elhurcolt raboktól, esetleg kitelepített falvak lakosságától származtatja az anatóliai madzsarokat (Rásonyi, Ispay, Beder, Türkdoğan).⁶ Más elméletek arra épülnek, hogy Gebze 30 km-re van attól az Izmittől, ahol Thököly Imre töltötte utolsó éveit 1701–1705 között, s ahol tényleg több helynév emlékeztet a „magyar királyra”.⁷ Ezek szerint a madzsarok – legalábbis a gebiziek – Thököly kurucainak a leszármazottai, esetleg éppen székelyek volnának (Bulut).⁸

A magyarországi eredettel szemben Tuncer Gülensoy – és utána egy sor török kutató – a madzsarokat egyszerű anatóliai nomádoknak tartja, s egy Szamarkand környéki madzsar nemzetséggel hozza kapcsolatba. Az Antalya környéki nomádok jeles kutatója, a személyesen is érintett Mehmet Ak pedig a közelmúltban határozottan kijelentette, hogy

Gebiz madzsar lakói és a mai magyarok között nincs semmiféle kapcsolat.⁹ A kései magyarországi eredettel kapcsolatos kételyeit fogalmazta meg Berecz Edgár, Kunkovác László pedig nyitva hagyta a kérdést a közép-ázsiai származtatás irányába is.¹⁰

A kulcskérdés tehát az, hogy honnan származik a madzsar közösségek neve. Mehmet Ak szerint a gebiziek egy korábbi, jelentős személyiségről, Madzsar Haszanról, egészen pontosan az ő melléknevéről kaphatták a nevüket, akiről egy 1725-ben készült összeírás tudósít, mint a gebiz nemzetség tagjáról. Az, hogy egy nemzetséget egy személyről nevezzenek el, általános jelenség, az viszont jóval ritkább, hogy csak a melléknevét használják e célra, főképpen, ha annak nem sok értelme van. A madzsar szó ugyanis csak ’magyart’ jelent, s Mehmet Ak arra a kérdésre nem válaszol, hogy az említett Haszan honnan is nyerhette melléknevét, ha nem volna köze a magyarokhoz. Elgondolása szerint mindenesetre a madzsar nem népnév, hanem egy belső fejlődésű nemzetségnév.

Madzsar melléknevű személy egyébként már korábban is felbukkant a környék nomádjai kapcsán: az 1588. évi összeírás szerint két nemzetség, a munamak és a kökez is egy bizonyos Madzsar Behrám nevű tímárbirtokosnak adózott.¹¹ Míg a nomád Madzsar Haszan neve nehezen magyarázható, a javadalombirtokos Madzsar Behrámé sokkal könnyebben: az oszmán szolgálatba lépő magyarok gyakran jutottak kiemelt pozíciókhoz – ketten a nagyvezírségig is felverekedtek magukat –, a 16. század második felére valóságos magyar lobbialakult ki a birodalomban.¹² Behrám akár saját képességei, akár e lobbisegítségével is a birtokosok közé emelkedhetett, a birodalom igazgatási logikájának következtében pedig minden további nélkül elkerülhetett Dél-Anatóliába, a tekei szandzsákba. Más kérdés, hogy ő hogyan válhatott volna egy nomád közösség névadójává.

³ ÖZTÜRK 1995, 39; BULUT 2010, 173.

⁴ ÇETIN.

⁵ Gerede kapcsán állítja ezt a bolui önkormányzat. Idézi: KOŞAY 1976, 170.

⁶ RÁSONYI 1971, 213; BEDER 1999, 219. Ezt valószínűsíti: TÜRKDOĞAN 1997, 355–356.

⁷ SERES 2006, 168–201.

⁸ ÖZTÜRK 1995, 231; BULUT 2010.

⁹ AK 2015, 36; AK 2018, 336; ÖZTÜRK 1995, 227–231; KARADENİZ 2014; UÇAKÇI 2015, 2. 119.

¹⁰ MOTESÍKY 1992; AK 2018, 336; UÇAKÇI 2015, 2. 119; BEREZC 2015.

¹¹ ARMAĞAN 1997, 18–19.

¹² B. SZABÓ–SUDÁR 2014.

Mint feljebb említettem, a madzsar szó a törökben csak 'magyar' jelentéssel bír, és semmilyen török szócsaládba nem illeszkedik bele: nem nagyon lehet elfeledett régiség vagy esetleg újonnan képzett szó, sokkal inkább valamiféle zárványnak tűnik, amit a törökben mindig is magyarázni kellett. A 17. században Evlia cselebi a magyarországi magyarok kapcsán állt elő rögtön két etimológiai ötlettel is. Az egyik szerint az iráni mitológia nevezetes királyától, Manúcsahrtól származna a név, amely egyszerűen lerövidült volna Mácsárrá.¹³ A másik szerint a négy magyar honfoglaló vezér – testvérek – mondogatták volna magukról perzsa nyelven, hogy „má csár”, azaz: mi négy[en]. Az anatóliai nemzetségek és családok kapcsán is van néhány érdekes összefüggés. Az egyik a kádzsármádzsár nemzetségnev, amely a nevezetes iráni dinasztia, a Kádzsárok nevével köti össze a magyarokét. Így mellesleg egy, a törökség körében annyira kedvelt szójáték jött létre: az alapszó kismértékben megváltoztatott formájú ismétlése. Ilyen esetekben ráadásul gyakori a szókezdő – a törökországi töröktől egyébként idegen – „m” hang használata. Érdekes még, hogy a madzsar időnként a merdzsánnal keveredik, amely 'korall'-t jelent, és szintén nemzetség/családnévként bukkan fel, de egyébként közszó is. Végezetül említsünk egy arab etimológiai ötletet is: eszerint a muhádzsir „kivonuló” szóval állna összefüggésben. Ugyan arab szavak előfordulnak a türkmén nemzetségnevek között, de ilyen éppen nem, és maga a szó sem vált a népnyelv részévé. Összességében a fenti ötletek leginkább a tanácstalanságról tanúskodnak, és a madzsar név török nyelvi beágyazatlanságát bizonyítják, amely tehát egyszerű névképzéssel aligha jöhetett létre, s legvalószínűbb hátterének továbbra is a magyar népnév tűnik.

A következőkben az anatóliai türkmének csoportneveit tekintjük át, és ezen belül próbáljuk elhelyezni a madzsart. A nomád nemzetségekre és családokra a 15. század óta bőséges forrásanyag – a gyakorlatban több tízezernyi név – áll a rendelkezésünkre, s ennek szisztematikus, ha nem is teljeskörű kiadása is megjelent.¹⁴ A névanyag komolyabb

elemzése nélkül is jól láthatóak a főbb névadási csoportok. Léteznek egyszerű, archaikusnak tűnő, egytagú nevek, nagyon sok a személynévi eredetű (pl. Kara Haszanlu „Kara Haszanhhoz tartozó”), továbbá a jelzős elnevezés (pl. kara kecsili „fekete kecskés”), és vannak földrajzi megjelöléseket használó csoportok is. A madzsar egyértelműen az első, archaikus neveket tömörítő csoportba tartozik, azon belül is azon nevek közé, amelyek a köznapi beszélők számára értelmezhetetlenek. Éppen ezért nem lehet őket „kitalálni”, sokkal inkább valamiféle régről megőrződött zárványok.

Egy másik, elgondolkodtató kérdés, hogy milyen hosszan állnak fenn a nemzetségi nevek. Bizonyos szempontból időtállóak, s az egyértelműen nagyon régiek (például a 24 honfoglaló oguz törzs nevéből származók) mellett az újabbak is évszázadokon keresztül maradnak használatban. Még azok is, amelyek személynévi eredetűek, és viszonylag újabb fejleménynek látszanak. Az adanai szandzsákban közel 50 éven keresztül név szerint követhetőek a nomád családok. Érdekes, hogy az első, 1525. évi összeírás nemzetségnevei közül a személynévi többnyire olyanok, hogy a névadó fiai a csoport részei, mintha a csoportot az aktuális vezető után nevezték volna el. Persze átlagos nevek esetében ebben sohasem lehetünk biztosak, de árulkodó, hogy a ritka nevekkal is így van: a Kajisí (Kajislu) nemzetségben ketten is Kara Kajis fiai: Haszan és Hüszejn. Márpedig a Kajis név nagyon ritkának tekinthető.¹⁵ Ennek ellenére a Kajislu még 1572-ben is ezt a nevet viselték, amikor már rég Kara Kajis unokái szerepelnek a listákban. Másfelől ha a 16. századi névanyagot vetjük össze a 19. századival, akkor meglehetősen nagy eltéréseket látunk: mintha lecserélődött volna az elnevezések java része. Ez részben a költözésekre, részben a nemzetségi struktúra dinamikus változásaira utal, ami persze nem túlságosan meglepő.

A madzsar lehetne személynévi eredetű – ha lenne ilyen személynév, de nincsen. (És ekkor is inkább a madzsarlut várnánk.) Lehetne egy sze-

¹³ SUDÁR 2010, 174–175; GULYA 1997, 94–97.

¹⁴ HALAÇOĞLU 2009. Ld. még: KOÇER.

¹⁵ Hasonló példák: Hüszejn Hadzsilu nemzetség, benne: Músza, Hadzsi Hüszejn fia, Kara Musztafalu nemzetség, benne Ajdogan, Kara Musztafa fia, Ajkudlu nemzetség, benne Dervis Músza, Haszan és Hamza, Ajkud fiai (KURT 2004, 52, 55–56). Megjegyzendő, hogy Adana közelében ma is van Kayışlı nevű település (Seyhan).

mélynév jelzője, ilyen esetben azonban a név rövidülésekor nem a jelző, hanem a személynév marad meg. Ahogy feljebb már láttuk: Kara Kajis nevéből Kajislu alakul. Ennek fényében Madzsar Haszan nevéből inkább Haszanlu nemzetségnev lenne várható. Másfelől az egyes személyek megkülönböztető névként gyakran viselik a nemzetségnevüket: az említett Madzsar Haszan neve akár innen is jöhet, még akkor is, ha családja akkor még nem jutott el a nemzetség rangjára. A névadási gyakorlat tehát inkább azt sugallja, hogy a madzsar nemzetség régi nevet visel, sem neve, sem maga nem új keletkezésű, és így kevésbé valószínű, hogy bármiféle kora újkori, újkori magyar betelepülőtől származna.

Ezek után térjünk át a dél-anatóliai nemzetség történetére, hátha az valamivel többet elárul! Mahmut Ak fontos meglátása, hogy a gebiziek éppen olyan közelmúltban letelepedett nomádok, mint a környező települések lakosai, és magyar eredetükre semmi nem utal: közösleges jörükknek látszanak. A türkmén vagy jörük elnevezést azoknak a hagyományos keretek között élő, többnyire nomád közösségeknek tartották fenn, amelyek nem a terület „öslakosságához” (azaz a törökök érkezése előtti népességhez) tartoztak, s akik valóban „törökök”, s már törökként költöztek Anatóliába. Nevük egyébként egyáltalában nem csengett és cseng pozitívan, többnyire a szegénység és az elmaradottság társult hozzá.

A madzsarok a dél-anatóliai Antalya közelében élnek, és a teke jörükkök – *Teke jörükleri* „Teke nomádjai” – közé számítanak. A Teke vagy Tekke a térség régi elnevezése, már a 14. században is így nevezték – a latin forrásokban Taca vagy Tacca alakban –, amelyet azután az oszmán közigazgatás is átvett.¹⁶ Teke ili („Teke ország”) tulajdonképpen a Torosz hegység egy része, amely mintegy beleszakad a Földközi-tengerbe, de éppen Antalya és Alanya között egy viszonylag nagyobb partmenti síkság is van. A kérdés az, hogy a térség honnan nyerte a nevét, létezik ugyanis egy teke nevezetű türkmén törzs, amely a mai Türkmenisztán egyik legjelentősebb közössége, és az ország lakosságának közel egy harmadát adja. Lehetséges, hogy egy

tőlük elszakadt csoport keveredett Dél-Anatóliába, már csak azért is, mert a szintén türkménisztáni jömutok is jelen vannak a térségben. Másfelől éppen a 14. századtól a térséget uraló dinasztiaát Tekefiaknak nevezik (*Tekeogullari*), és ők is lehetnek a névadók. Az bizonyos, hogy az oszmán igazgatási rendszer a nomádokat nem törzsenként, hanem földrajzi egységenként tartotta számon, s mivel a Teke földrajzi névvé vált, minden ott élő tekei jörükknek számított, származásától függetlenül. Ez annyit jelent, hogy a madzsarok eredetéről semmit nem mond el, hogy a tekeiek közé tartoznak.

Az Antalya és Denizli közötti hegyvidék mindig is a nomádok kedvelt szállásterülete volt, a 13. században állítólag több tízezer sátrnyi nomád élt itt, akik az oguzok Ücsok ágba tartoztak,¹⁷ és az 1260 körül erre utazó Ibn Szaid bin Magrîbí szerint különlegesen szép szőnyeget szőttek.¹⁸ A terület persze már az ókorban is lakott volt, amelyre ma is komoly méretű ókori építmények – Termesszosz romvárosa, Perge vagy Aszpendosz nevezetes színháza – emlékeztetnek. A görögök azonban a partvidéket lakták, a hegyeket a nomádok népesítették be. Olyannyira, hogy a 16–17. században a szandzsák lakosságának többségét ők adták.¹⁹ Téli szállásnak többnyire a partvidéket használták, nyáron pedig mélyen a hegyek közé, magasan fekvő hegyi legelőkre vonultak.

Az itt élő törzsek, altörzsek és nemzetségek összetétele időről időre változott. Komoly kataklizma jelentett a mongol hódítás, amely ellen éppen ezen a területen több lázadás is kitört. De a helyi nomádok később az oszmánokkal sem voltak elégedettek, 1511-ben a híres Sakhulu-felkelésnek éppen itt volt a centruma, s ezért az oszmánok bosszúja nem maradt el. Számos csoportot szétverték, sokakat kitelepítettek, helyükre új beköltözők érkeztek. A nomádok egyébként is folyamatosan mozogtak Anatóliában, és lényegében állandóan zajlott a megtelepedés folyamata is, ennek végső fázisa éppen napjainkra esik.

Gebiz madzsar lakói ezek közé a nomádok közé tartoznak, kérdés, hogy mikor és hogyan kerültek jelenlegi lakhelyükre. Annyi bizonyos, hogy a 19. század végén még gyakran nomádként írták össze őket,

¹⁶ A kérdéses közigazgatási egységet tekei szandzsáknak nevezték.

¹⁷ KOFOĞLU 2006, 51.

¹⁸ ÇELİK 2011, 344.

¹⁹ ÇELİK 2011, 344–347.

ugyanakkor falujuk – és az altörzs több nemzetségéé is – már létezett, sőt egy *náhije*, azaz igazgatási egység központja volt, talán már 1815-ben.²⁰ (Ezt a szerepét a 20. század elejére elvesztette, és a közeli Serik vált a centrummá – ahogy ma is az.)²¹ A bírósági jegyzőkönyvekben rendre Gebiz néven fordul elő, éppúgy, ahogy az Oszmán Birodalom néhány 19. századi térképén is,²² de a Török Köztársaság 1926-ban készült térképén már két névvel – „Gebiz (Madzsar)” –, majd az 1928. évi településnév-jegyzékben már csak „*Madjar*”-ként szerepel.²³ A falu láthatóan a lakóiról kapta a nevét, s nagyon régi nem lehetett, mert a közösség ekkor még csak a félnomád életmódra tért át, teljes megtelepedésük csak az utóbbi időben zajlott le. A falu elsődleges nevének a Gebiz tűnik, a Madzsar vagy Madzsarköj csak a 20. század elején keletkezett tartományi évkönyvekben (*Antalya vilajet szalnameszi*) bukkan fel.²⁴ Mindemellert a Gebiz altörzsnek már 1855-ben is volt Madzsarlu elnevezésű megtelepedési helye (mahalléja).²⁵ Ebből következik, hogy bárhonnan származik is a név, azt először egy nomád közösség viselte, tőlük származott át a falura.

Továbblépésként lássuk, hogy hogyan illeszkednek a madzsarok a helyi nomádok szervezeti rendszerébe! Az anatóliai nomádok legkisebb szerveződési eleme a család, amelyekből kisebb – 8–10-től a néhány százig terjedő családot magukba foglaló – csoportok jönnek létre. Nem teljesen egyértelmű, hogy ezek között miféle kapcsolat áll fenn, mindenesetre összetartozásuk tudata viszonylag erős. Az oszmán időkben a *dzsemaat* („csoport”) kifejezést használták rájuk, ma inkább *obának* nevezik őket, és a magyarországi terminológia nemzetségeinek lehetne őket megfeleltetni. Ezekből a

dzsemaatokból (néhánytól a néhány tucatig) állnak össze újabb, nagyobb egységek, amelyeket talán altörzsnek nevezhetnénk (a forrásokban *ojmak*, *asiret*, *dzsemaat*), ezek pedig a törzsek részét képezik (oszmánul *taife*, *kabile*, *asiret*, törökül *boj*). (A terminológia – ahogy a világon mindenhol – természetesen nem egyértelmű, és a részletek ismerete nélkül meglehetősen nehéz eligazodni benne.)

A madzsarok egyértelműen *obának*, tehát nemzetségnek számítanak, amely azonban nagyon komoly lélekszámmal bírt: a 19. század derekán 50–80 család tartozott hozzá. A gebiz (*gebizlü*, *gebizli*) altörzshöz (*ojmak*) tartoznak, annak legnépesebb nemzetségét alkották. Olyannyira, hogy az altörzset időnként gebiz-madszar néven is emlegették, és ezért váltakozik településük nevében is a Gebiz és a Madzsar. (Ma egy településbokrót hívnak Gebiznek, amely Antalya megye [*il*] seriki járásában [*ilcse*] található. Ennek részei [*mahalle*]: Atatürk, Kahyalar, Karapınar, Yunuslar.)²⁶ A gebiz altörzset a 19. században nyolc, majd tíz nemzetség alkotta, s a 19. század végén indult meg a letelepedésük Antalyától északkeletre. Azt, hogy a gebiz melyik törzs része volt, nem tudjuk: az összeírások nem jelölik meg. A gebizek téli szállása már a 18. században is nagyjából a mai lakhelyükön volt, nyáron pedig az egirdiri tó környékén, a Szerpe nevű helyen legeltettek.²⁷

A gebizek 1831-ben az összeírt tekei nomádok bő 13%-át, 1845-ben és 1872-ben pedig 10%-át adták.²⁸ A gebizeken belül a madzsarok 1831-ben 25%-ot, 1845-ben 28%-ot képviseltek. 1915-ben a gebizi járás (*náhije*) bő 10%-a lakott a központban, a Madzsar nevű faluban, ami a környék legjelentősebb települése volt. De ugyanennyien még nemzetségként – azaz nomádként – kerültek összeírásra.²⁹

²⁰ DİNÇ 2005, 22, 24; TAŞBAŞ 2007, 24; SEZEN 2017, 280. 1918–26 között *náhije*. SEZEN 2017, 444.

²¹ KONJA 1317, 202; KONJA 1322, 153.

²² Egy francia nyelvű térképen Djebiz falu talán azonos vele (1890). Vilayet de Koniah. Cuinet. [https://commons.wikimedia.org/wiki/File:CUINET\(1890\)_1.846_Vilayet_of_Konya.jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:CUINET(1890)_1.846_Vilayet_of_Konya.jpg)
Konja ve Antalja viayetleri. <https://www.bitmezat.com/en/product/1615154/osmanlica-konya-anta>
<https://tr.wikipedia.org/wiki/Serik>.

²³ ÇELİK 2011, 344; SON TEŞKİLÂT 1928, 132.

²⁴ AK 2015, 35. 1915: ben is Macar. http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:AG-HxpOWrJkJ:media.library.ku.edu.tr/Adalya/Adalya_2014/16_Ak_B.pdf+&cd=1&hl=hu&ct=clnk&gl=hu&client=firefox-b-d.

²⁵ DİNÇ 2005, 148.

²⁶ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Serik> https://www.yerelnet.org.tr/belediyeler/belediye_mahalleler.php?belediyeid=129377

²⁷ AK 2011, 13.

²⁸ AK 2015, 435–441.

²⁹ AK 2015, 319.

A madzsarok a törzsi-nemzetségi rendszerben

boj (törzs)	ojmak (altörzs)	oba (nemzetség)
-	Gebiz	Akcsapinar, Ikibasli/Kindira, Asagioba, Csatallar, Dorumlar, Kirbas, Kozan, Madzsar

A gebiz altörzs nemzetségei (a nemzetségnevek után az összeírt férfiak, illetve a családok száma szerepel)

1725	1831	1845	1872	19. század vége
Hizir	Akcsapinar/Akcsabejler 110	Akcsapinar 28/57		Akcsapinar/Akcsabejler
Mataradzsi kethüdá	Ikibasli (Kindira) 98	Kindira (Ikibasli) 34/75		Ikibasli/Kindira
	Asagioba 153	Asagioba 52/122		Asagioba
	Csatallar 75	Csatallar 31/47		Csatallar
	Dorumlar 20	Dorumlar 34/80		Dorumlar
	Kirbas 118	Kirbas 32/65		Kirbas
	Kozan 151	Kozan 52/95		Kozan
	Madzsar 238	Madzsar 82/207		Madzsar
				Keller
				Jörükler
	össz: 963	össz: 345/748	össz: 253/810	

Még egy szempontot érdemes megvizsgálunk, mégpedig Gebiz települési környezetét. Ha a tekei alkormányzóságban (szandzsákban) élő jörükök megtelepedésére tekintünk, akkor meglehetősen világos kép rajzolódik ki: a kisebb csoportok (nemzetségek) egy-egy falut hoztak létre, a nagyobbak (altörzsek) pedig falubokrokat. (Természetesen egy-egy nemzetség tagjai nem csupán egyetlen településen élhettek.) Ilyen a gebizek megtelepedése is: egymástól néhány km-re található a fő nemzetségekről elnevezett falvak sora: Kozan, Kirbas, Csatallar, Akcsapinar, Dorumlar, Asagioba és Gebiz (*l. térkép*). Talán meglepő, hogy ma nincsen Madzsar nevű falu, pedig a legnagyobb lélekszámú nemzetségtől ezt várnánk. A megoldás mégis adja magát: Gebizt hívták időnként Madzsarnak. Mivel lélekszámuk miatt az altörzs meghatározó részét alkották, felbukkan a kettős elnevezés is: madzsar-gebiz. Mindebből

a szerves egységből az következik, hogy a madzsar a gebizek régi és erős nemzetsége, a település pedig teljes mértékben illeszkedik a megtelepedés rendjébe: nem véletlenszerű, idegen elemről van szó.

A madzsar nemzetség története a viszonylagos forrásbőség ellenére is gyorsan homályba vész: 1831 előtt nem szerepel az összeírásokban (ahogy a többi nemzetség neve sem). A gebiz altörzset először 1705-ben említik, 1725-ben pedig két nemzetséget regisztrálják (Hizir és a Mataradzsi kethüdá), mindkettőnek az elnevezése személynévi eredetű, és száz évvel később már egyik sincsen meg: lehetséges, hogy csak kreált csoportnevek voltak, amelyek elfedték a valós nemzetségneveket.³⁰ Minthogy Madzsar Haszan éppen a gebiz keretei között bukkan fel 1725-ben, lehetséges, hogy a madzsar nemzetség már ekkor az altörzshöz tartozott. A szandzsák 15–16. századi összeírásaiban sem a madzsar, sem

³⁰ AK 2015, 33; AK 2011, 3, 13.

a gebiz név nem szerepel, dacára annak, hogy számtalan nomád csoportot összeírtak.³¹ Ebből adódna az a következtetés, hogy későbbi, talán 17. századi betelepülők lennének.

Vajon mi a helyzet a gebiz altörzs többi nemzetiségével? A tekei szandzsák 15–16. századi összeírásaiban gondosan számba vették a nomádokat, így a korszakból nagyon sok nemzetiségnév maradt ránk. Ezek között azonban a keresett nevek egyáltalán nem szerepelnek.³² Meglepő ugyanakkor, hogy ugyanezen összeírások falunevei között négy hasonló is akad: Ikibasudzsza, Kepez, Kozanlar és Kindra. A Kozanlaron kívül mindegyik fennállt az összeírások száz éve alatt, és már a 15. században is jelen voltak.³³ Ezek viszont falvak, letelepedett népességgel, míg a gebizek még a 20. században is nomadizáltak, így az adatok összefüggése nehezen értelmezhető. Más területeken azonban találunk hasonló nevű nemzetiséget: ha asagioba nincs is, de a meglehetősen hasonló – bár más jelentésű – asagiova szerepel egyszer a jiva törzsen belül, s a kirbassal párhuzamba állítható kirbaslar is felbukkan egyszer. A kozan meglehetősen gyakori az avsarok között, de felbukkan a jivák és a bajandirok között is. Csatallart ugyan nem találunk, de a csatal „villa” szóból képzett névalak több is van (csatallu, csataloglu) Adana környékén.³⁴ A többi névnek úgy tűnik, nincsenek korai példái, még hasonlók sem bukkannak fel. Mindez arra utal, hogy a gebiz altörzs talán viszonylag későn alakult ki, és egyesített közel tucatnyi nemzetiséget. Az is valószínű, hogy tagjai csak a 17. században érkeztek meg mai lakhelyükre. A költözés emléke a mai lakosság körében is él: szerintük a nyugat-anatóliai Gebzéből költöztek át. A Gebze és a gebiz név összekapcsolása persze népetimológiának tűnik (a település nevéből nem ilyen nemzetiségnevet várnánk), de mint majd látjuk, madzsarok valóban felbukkantak a település környékén. Elképzelhető az is, hogy az antalyai madzsarok ezen hagyományát befolyásolta a kutatók felbukkanása és véleménye is. Az a tény azonban, hogy a közösség emlékszik rá, hogy jelenlegi lakóhelyére valamikor odaköltözött, egybevágni látszik feljebbi elemzéseink eredményével.

1. térkép. A Gebiz altörzs nemzetiségeinek nevét viselő falvak ma

Map 1. Settlements with names of subclans of Gebiz clan today

Maga a gebiz elnevezés egyébként kifejezetten régiesnek hat, s a nemzetiségnevek közül ilyen a kindira, a dorumlur, a kozan és a madzsar is. Jelzősnek tekinthető az ikibasli „kétfejű” és esetleg a csatallar „villák” is, az asagioba „alsószállás” és az akcsapınar „fehér forrás” pedig földrajzi eredetűnek látszik. Ezen altörzs esetében tehát – az általánostól eltérő módon – az archaikusnak tűnő nevek dominálnak, ami legalábbis elgondolkodtató.

Ha a gebizek illetve a madzsarok jövevények Antalya környékén, akkor joggal várhatjuk, hogy máshol és esetleg korábban is megtaláljuk a nyomaikat. Ez már csak azért is elvárható volna, mert a nomád közösségek történetük során gyakran oszlottak több

³¹ ARMAĞAN 1997; KARACA 2006, 85–93.

³² ARMAĞAN 1997.

³³ KARACA 1997, 497–499.

³⁴ HALAÇOĞLU 2009, 1. 159, 2. 512, 3. 1432, 4. 1502–1504.

ágra, vagy éppen szakadtak szét kényszer hatására. Ennek megfelelően valóban számos nyomra bukkantunk, amelyeket három csoportba sorolhatunk: a) madzsarokra utaló családnevek; b) madzsarokra utaló földrajzi nevek; c) madzsar nevű nemzetségek a nomádok között. Előljáróban azonban meg kell jegyeznünk, hogy az áttekintendő hatalmas anyagnak bizonyosan csak egy részét sikerült feldolgozni, ennek következtében az eredmények a későbbiekben változhatnak. Ugyanakkor a viszonylag nagy mennyiségű adat már most lehetővé teszi néhány óvatos állítás megfogalmazását. Gyűjtésembe nem vettem bele a némiképp eltérő alakokat – Madzsara, Madzsar, Madzsar, stb. –, amelyeket a török kutatók ide szoktak sorolni, hanem megmaradtam a madzsar formánál. Mindemellett egyértelmű, hogy alternatív alakok élnek és éltek együtt, amelyek azonban részletesebb és kiterjedtebb elemzést igényelnek.

a) Madzsar vagy Madzsaroglu („Magyarfi”) család- vagy ragadványnevek a 19. század közepétől ismertek nagy számban, ekkor ugyanis – a hadseregreform részeként – az Oszmán Birodalom hatalmas munkával felmérte a hadra fogható férfilakosságot. Számunkra ezek az adatok már csak azért is érdekesek, mert a felmérés még a Kossuth-emigráció előtt készült, így egészen bizonyos, hogy nem ennek a viszonylag nagyobb tömeget mozgató kivándorlásnak a lenyomatát adja. A 19. században az Oszmán Birodalomban még nem használták rendszeresen vezetéknévet, a feljegyzett alakok tehát inkább a nemzetségekre, nagy családokra utalnak. Szép példája ennek Madzsarlar („Magyarok”) falu esete, amelynek 40 csaldfője közül 20 viselte a

Madzsaroglu nevet. A felgyűjtött példák egyike-másika valószínűleg kora újkori magyar menekültektől, esetleg a birodalomban sikeres pályát befutó renegátoktól származik, de a teljes csoportot aligha magyarázhatjuk így. Nem is kell: mint majd láthatjuk, a nomádoknak valóban voltak madzsar nevet viselő csoportjaik, amelyek tagjai teljesen szabályosan viselték a Madzsar vagy Madzsaroglu melléknevet.

Adattár:

1. Akalan falu / Orhaneli / Bursa (négy család, 1838).³⁵
2. Akçataş falu / Kalecik (1845).³⁶
3. Aşağı Sarılık falu / Çankiri. Macar család-név.³⁷
4. Bucak/Eğirdir (1844 /1845).³⁸
5. Burdur környékén sok Macar nevű család.³⁹
6. Çakmaklar falu, Kandira / Kocaeli (két család, 1844).⁴⁰
7. Çeltek falu / Karaman (1840).⁴¹
8. Cide falu / Kastamonu.⁴²
9. Danişmend falu / Balıkesir (1840).⁴³
10. Cedit Ercirli (=Pamukkale) falu / Denizli (1844).⁴⁴
11. Evciler falu / Balıkesir (1840).⁴⁵
12. Gördes falu / Manisa (1844).⁴⁶
13. Hacışeyh falu / Kandira / Kocaeli (2 család, 1844).⁴⁷
14. Harmanalanı falu / Orhaneli / Bursa (1838).⁴⁸
15. Hızırilyas falu / Kula kazası / Manisa (2 család, 1840/45).⁴⁹
16. Huraşlar falu / Kandira / Kocaeli (1844).⁵⁰

³⁵ http://ugurkoch.com/1838_nuf_adranos.php?koysec=45

³⁶ GÖKKAYA–CAN–BAKIRTAŞ 2016, 242.

³⁷ UÇAKCI 2015, 1. 98.

³⁸ YEŞİL 2006, EK 2, 3.

³⁹ <https://tr.wikipedia.org/wiki/Ta%C5%9Fkap%C4%B1>, Burdur

⁴⁰ ULUGÜN; KINAY 2005, 217–218.

⁴¹ ÇAKAL 2019, 143.

⁴² <http://www.cidepostasi.com/cide-hosalay-cografyasinda-tarihsel-surecte-sulale-analizi-iii/>

⁴³ DEMIRASLAN 2009, 35.

⁴⁴ ÖZLÜ 2006, 12.

⁴⁵ DEMIRASLAN 2009, 36.

⁴⁶ ERTAN 2006, 75.

⁴⁷ ULUGÜN; KINAY 2005, 281–282.

⁴⁸ http://ugurkoch.com/1838_nuf_adranos.php?koysec=1

⁴⁹ KILIÇ 2018, 252.

⁵⁰ ULUGÜN; KINAY 2005, 238.

17. Ibradi falu / Konya (1843).⁵¹
18. İçel szandzsák.⁵²
19. İmat falu, Tahirabat / Alaca/Çorum. Macar családnév.⁵³
20. Kaman falu / Kırşehir. Macar családnév.⁵⁴
21. Kartal / Karlıktepe / İstanbul (1830).⁵⁵
22. Kastamonu. Macaroğlu család (1845).⁵⁶
23. Kirovacık falu / Ovacık / Çankırı. Macar családnév.⁵⁷
24. Kırşehir város (Kayabaşı, Kuşdili, Yenice mahalle, 4 család, 1841).⁵⁸
25. Kulaksız falu / Balişeyh. Macar családnév.⁵⁹
26. Kurucaşile falu / Bartın (10 család, 1830–1831).⁶⁰
27. Hidayet falu / Malatya.⁶¹
28. Oba falu / Kazımkarabekir (1840).⁶²
29. Pelitören falu / Araç / Kastamonu.⁶³
30. Şamlı falu / Balıkesir (1840).⁶⁴
31. Sarıkaya falu / Sungurlu/Çorum. Macar családnév.⁶⁵
32. Şeyhler falu / Akyurt / Ankara. Macar családnév.⁶⁶
33. Şeyhler falu / Mecitözü / Çorum (1842).⁶⁷
34. Sırıstad falu / Bozkır / Konya (1845).⁶⁸
35. Sofular falu / Gerede / Bolu (1684–1686).⁶⁹
36. Suludere falu / Alaca. Macar családnév.⁷⁰

37. Ülünbüş falu /Gümüşoluk Köyü / Lahna, Kocaali / Sakarya (?)⁷¹
38. Yozgat város (1845).⁷²
39. Yukarı Saraylı / Çorum. Macar családnév.⁷³
40. Yusufeliben a Macarlar gyakori név.⁷⁴

b) A földrajzi nevekben szereplő népneveket régóta vizsgálják a világon mindenhol, és ha biztos forrásul nem is, de irányjelzőül mindenképpen szolgálhatnak a történeti kutatások számára. Törökországban, amelynek területén állandó volt a migráció, számtalan efféle név található, köztük Madzsar elemet tartalmazók is.⁷⁵ (Törökország településszerkezete némiképpen más, mint a Magyarországon megszokott, egy-egy igazgatási egység – falu – gyakran számos apró, néhány házból álló településfoltból áll össze, amelyeket különféle elnevezésekkel, pl. *mahalle* „városrész” illetnek.) Ugyan modern fejlemények, de felvettem gyűjtésemben a Macarlar és Macaroğlu utcaneveket is, amelyek egyfelől gyakran önálló településrészeket képeznek, másfelől a helyi viszonyok között nem sok értelmük volna, ha nem egy madzsar közösségre utalnának. (E tekintetben például a híres isztambuli *Macar kardeşler caddesi* nem szerepel az anyagban.) Figyelemre méltó, hogy míg Nogay sokak, Çerkez sokak minden to-

⁵¹ ŞAHİN 2013, 185, 186.

⁵² TÜRKAY 1979, 114.

⁵³ UÇAKCI 2015, I. 98.

⁵⁴ UÇAKCI 2015, I. 98.

⁵⁵ KASARCI 2016, 20.

⁵⁶ <http://www.kastamonur.com/wp-content/uploads/Temettuat-Defterlerine-G%C3%B6re-Kastamonu-%C5%9Eehri.pdf>

⁵⁷ UÇAKCI 2015, I. 98.

⁵⁸ GÜNEŞ 2015, 30, 32–33.

⁵⁹ UÇAKCI 2015, I. 98.

⁶⁰ YASA.

⁶¹ TÜRKDOĞAN 1997, 348.

⁶² Kazımkarabekir (Gaferiyat) İlçesi. https://www.karamandan.com/galeriler.php/karaman-resimleri/karaman-koyleri/item/kose-yazilari/karaman-haberler/karaman-guncel/images/icerik/Ilceler-Kazimkarabekir_Gaferiyat_Ilcesi-f66908.html

⁶³ VURAL.

⁶⁴ DEMIRASLAN 2009, 30.

⁶⁵ UÇAKCI 2015, I. 98.

⁶⁶ UÇAKCI 2015, I. 98.

⁶⁷ Mehmed és Oszmán, Madzsaroglu Ábidin fia. 1842. ÇINAR 2016, 290.

⁶⁸ MUŞMAL–ŞAHINKAYA 2016, 339.

⁶⁹ ŞAHİN 2008, 81, 311.

⁷⁰ UÇAKCI 2015, I. 98.

⁷¹ ÇINAR 2016, 354. Csiftcsi Mehmed, Madzsaroglu Abdullah fia (63 éves).

⁷² KURT–KATIRANCI 2016, 502; AK 2018, 336.

⁷³ UÇAKCI 2015, I. 98.

⁷⁴ ÖNDER 1988, 138.

⁷⁵ Gyűjtéseket végzett: KOŞAY 1976; TÜRKDOĞAN 1997.

vábbi nélkül léteznek, Hırvat („horvát”) vagy Sırf („szerb”) utcát hiába is keresünk. A településnevek mellett a térszíni formákra utalókat is megtaláljuk. E nevek könnyebben alakulhatnak egy-egy helyi szinten érdekes „magyar” hatására – ilyen például Thököly Imre izmiti jelenléte –, de gyakran az adott helyet birtokló közösségek után alakulnak ki.

Adattár:

1. Macar (Macarköy) falu, ma: Gebiz / Serik / Antalya.
2. Macar Dağı: Eşme és Ahmetler / Uşak mellett.
3. Macar deresi (völgy), Macar dağı (hegy), Macar bayırı (mező), Macar mezarlığı (temető) és Macaroğlu családnév: Gölcük/Kocaeli.⁷⁶
4. Macar falu Karahisar-i Demürlü környékén, 1485-ben már léteznek, a 16. században a kacsar nemzetség lakhelye.⁷⁷
5. Macar falu / Gazipaşa / Antalya.⁷⁸
6. Macar falu / Göynükler / Abana / Kastamonu.
7. Macar falu / Malazgirt. 16. század.⁷⁹
8. Macar mezraa (puszta): Demirkent (Erkinis) / Yusufeli / Artvin.⁸⁰
9. Macar suyu („Madzsar víz/patak”) és városrész, Sürmene/Trabzon.
10. Macar yaylasi (hegyi legelő) / Espiye / Giresun.
11. Macar yaylasi (hegyi legelő) / Giresun⁸¹
12. Macar yaylasi (hegyi legelő) / Macarköy / Gazipaşa / Antalya.⁸²
13. Macarlar falu / Altieylül / Balıkesir.⁸³
14. Macarlar falu / Gerede / Bolu. 1840-ben is Macaroğlu elnevezésű családok laktak,⁸⁴ 1905-ben pedig a 40 családból 20-at Macaroğlunak hívnak.⁸⁵
15. Macarlar utca és Macarlar dzsámi. Elikesik falu / Alanya / Antalya.
16. Macarlar utca. Adiyaman.
17. Macarlar utca. Çaykenarı / Korkuteli / Antalya.
18. Macarlar utca. Karataş / Serik / Antalya.
19. Macarlar utca. Kayabaşı / Korkuteli / Antalya.
20. Macarlar utca. Sarıkadı / Alaplı / Zonguldak.
21. Macarlar városrész (mahalle), Yazıbaşı falu / Çaycuma / Zonguldak.
22. Macarlı deresi (völgy): Hamrut=Dereiçi / Yusufeli / Artvin.⁸⁶
23. Macarlı falu, ma: Kuruçam / Akçaabat / Trabzon.⁸⁷
24. Macarlı falu / Aksaray (már 1871-ben is létezik).⁸⁸
25. Macaroğlu mahalle (=Barça) / Giresun.
26. Macaroğlu mahalle / Çandarçalış (=Çiçekli) / Giresun.
27. Macaroğlu utca. Beyşehir.
28. Macaroğlu utca. Dedeli / Altınordu / Ordu.
29. Macaroğlu utca. Sarıkaya / Ereğli / Zonguldak.
30. Macarözü falu, ma: Yeniyapan / Uğurludağ / Çorum.⁸⁹

c) Legnehezebb dolgunk a nomád nemzetségekkel van. Ezekről a 15. századtól állnak rendelkezésre adatok, letelepedésük évszázadok óta tartó folya-

⁷⁶ ULUGÜN.

⁷⁷ 1485-ben: GÖKBILGIN 1952, 452. 1520-ban: OSMANLI 1520; UÇAKCI 2008, 278. Ezzel szemben az 1576/77-es csorumi defterben nincsenek jelen: GÜNEY 2014.

⁷⁸ TÜRKDOĞAN 1997, 349–351.

⁷⁹ SEVINÇ 2011, 197.

⁸⁰ ÖNDER 1988, 138.

⁸¹ ÖZDEMİR 2019, 29.

⁸² TÜRKDOĞAN 1997, 350.

⁸³ 1928-ban is Madjarlar. SON TEŞKİLÂT 1928, 370.

⁸⁴ SÜME 2015, 460–464.

⁸⁵ ÇETİN.

⁸⁶ ÖNDER 1988, 138.

⁸⁷ DEMİR 2007. 1928-ban: „Madzsara/Madjera” (SON TEŞKİLÂT 1928, 731.)

⁸⁸ ERARSLAN 2019, 23. 1928-ban: „Madzsarli/Madjarli” (SON TEŞKİLÂT 1928, 113.)

⁸⁹ UÇAKCI 2015, 2. 97–98.

mat. A rájuk vonatkozó hatalmas adatmennyiség feldolgozottsága eltérő szintű és esetleges. Ráadásul gyakoriak – valóban komoly kutatók esetében is – a nem részletezett, forrásmegjelölés nélküli adatok. Ilyen például Cevdet Türkay gyűjtése, amely esetében pillanatnyilag nem tudom eldönteni, hogy a részben általam is ismert adatok kissé általánosított felsorolásával, vagy pedig egy számomra ismeretlen adatsorral állok-e szemben. (A településeket és a régiókat az adattárba a bizonytalanság ellenére felvettem.)

Yusuf Halaçoğlu hatalmas gyűjtésében, amely az 1453–1650 közötti oszmán összeírások türkmekre vonatkozó adatait összegezte, sem a gebizre, sem a madzsarra nem találunk adatokat. A munka bizonyosan nem teljes, de a hiány azt mindenképpen mutatja, hogy sem egyik, sem másik elnevezés nem lehetett túlságosan elterjedt a 16–17. században. Ennek ellenére rábukkanhatunk korai adatokra is, és a későbbi időszakból is felbukkan néhány.

Adattár:

1. Gökçeyazı falu (másnéven Kaçan) / Ilgaz alapítói madzsarok.⁹⁰
2. Taşkapı falut / Burdur madzsar nomádok telepítik be.⁹¹
3. A Szivasz környéki jörükök között madzsar altörzs (*ojmak*).⁹²
4. Egin (ma: Kemaliye) környékén madzsar nemzetség (*taife*), 1665.⁹³
5. Bolvadin / Afyonkarahisar: a szarikecsili altörzs madzsarli nemzetsége telepíti be, amely Gündoğmuşból (Antalya közeléből) költözött be.⁹⁴
6. Çorum környékén a 16. században madzsar nemzetség, időnként kacsar-madszar néven emlegették.⁹⁵
7. A vándorló jörükhánok között a 15–16. században összeírtak egy Madzsaroglu nemzetséget (*asiret*) is, a Çorumtól valamivel keletebbre lévő Karahiszar-i Demürlü környékén.⁹⁶
8. Madzsar nemzetség Teke-iliben, amelynek téli szállása Gebiz, nyári szállása pedig Eğirdir környékén volt.
9. Madzsar nemzetség a kirnics, szacsikaralu, karahadzsili, manavgat, karacsakal és güzelbejlí nomád törzsek között, Yılanlı / Aksu / Isparta környékén, 1745-ben.⁹⁷
10. Magyaroglu altörzs (*asiret*), İçel szandzsákban, amely a nomád (konar-göcsér) jörükök törzsébe (*taife*) tartozik.⁹⁸
11. Madzsar / Madzsarli nemzetség Eşme / Uşak környékén.⁹⁹

Cevdet Türkay a következő régiókban vagy településeken jelez – időbeli meghatározás nélkül – madzsar (madzsarlu, madzsarli, Madzsaroglu Halıl) nevű nomádokat: Adana, Dünderli (Adana Vilayeti), Alanya, İçil,¹⁰⁰ Ankara, Uşak, Simav, Gedos (= Yeşilyuva), Kula (Kütahya), Sirke (Kütahya), Demirci (Saruhan szandzsák), Hayrabolu (Vize szandzsák), Kalkanlı (Kalkan/Kaş), Elmalı (Teke szandzsák), Isparta, Gölhisar-i Hamid,¹⁰¹ Eğirdir, Ağros (Atabey/Isparta)¹⁰² (2. térkép).

A fenti három adatsor együttesen tanulságos eredményekkel jár. Egyfelől elmondható, hogy madzsar nyomok Anatólia szinte teljes területén megtalálhatóak. Másfelől meglehetősen világosan kirajzolódnak gócpontok, ahol az adatok sűrűsöd-

⁹⁰ UÇAKCI 2015, 1. 98.

⁹¹ ÇEVİK 2018, 8.

⁹² RÁSONYI 1971, 213.

⁹³ TATAROĞLU 2015, 291.

⁹⁴ BAYAR.

⁹⁵ UÇAKCI 2015, 1. 119; 2. 97–98.

⁹⁶ UÇAKCI 2008, 278.

⁹⁷ AKSU 1938, 686. Idézi: BASKI 1993, 66.

⁹⁸ TÜRKAY 1979, 114.

⁹⁹ <https://www.facebook.com/uskbzn/posts/483948668375598/>

¹⁰⁰ Itt telepítik le a Madzsaroglu Halıl nemzetséget szultáni fermánnal.

¹⁰¹ Gölhisar környékén sok Madzsar család. <https://yenishir.fandom.com/tr/wiki/G%C3%B6lhisar>.

¹⁰² TÜRKAY 1979, 571; TÜRKDOĞAN 1997, 352.

nek. Északkelet felől indulva az első a Fekete-tenger csücskénél Yusufeli körzete, azután szintén a tengerparton Giresun vidéke, továbbra is a parton, de jóval nyugatabbra Göynükler majd Cide környéke. Újabb folt látható Kocaeliben, az Izmiti öböl környékén. Nyugat-Anatóliában nagyobb sűrűsödés látható Balikesir–Uşak környezetében, majd jó néhány adattal a tanulmányban sokat szereplő Teke-ili következik, amely a Çukorovai síkságig is elnyúlik. Nagyon jelentős folt látható Közép-Anatóliában, nagyjából az Ankara–Gerede–Çorum–Kırşehir négyszögben. Jóllehet adataink viszonylag nagy időtávot ölelnek át, döntő többségük 19–21. századi, és jól mutatják, hogy ahol nomádokat regisztráltak, ott Madzsaroglu nevű családok is felbukkantak, és madzsar elemet viselő földrajzi nevek is találhatóak. Érdekes, hogy a néhány valóban korai adat csak részben esik egybe a ma megfigyelhető településfoltokkal. Ilyen például az 1520-ban regisztrált Madzsar falu/szállás Karahisar környékén, amely a központi tömbbe esik. Ugyanakkor Sivas vagy Egin környékén pillanatnyilag nem ismerek kései adatokat. Mindez nyilvánvalóan mutatja, hogy a madzsar nevezetű közösségek vándoroltak, és viszonylag lassan foglalták el mai lakóhelyüket, ahogy ezt a gebiziek kapcsán láttuk, és egyébként általánosságban is igaz az anatóliai nomádokra. Bár pillanatnyilag a különböző madzsar csoportok vándorlásának az irányát nehéz lenne felvázolni, az adatok sokasága azt mindenképpen bizonyítja, hogy talán nem is kis számú madzsar költözött Anatóliába, jelenlétük pedig teljességében aligha magyarázható valamiféle Magyarországról történő – önkéntes vagy kényszerű – kivándorlással, netán egy-egy madzsar melléknevű személy felbukkanásával.

Érdekes a Kodzsaeli-i adatok esete. Egyfelől öt évig valóban itt, Izmitben élt a Thököly-emigráció. Ennek számos emléke maradt, a magyar király majorságától a magyar kútig és a magyar temetőig bezárólag. Ugyanakkor a kicsit távolabbi falvakban – de egy tömbben élő – Madzsaroglu nevezetű családok egyáltalán nem biztos, hogy bármilyen módon is köthetőek a csekély számú magyar emigránshoz, akik ráadásul jobbára haza is tértek. Érdekes tovább-

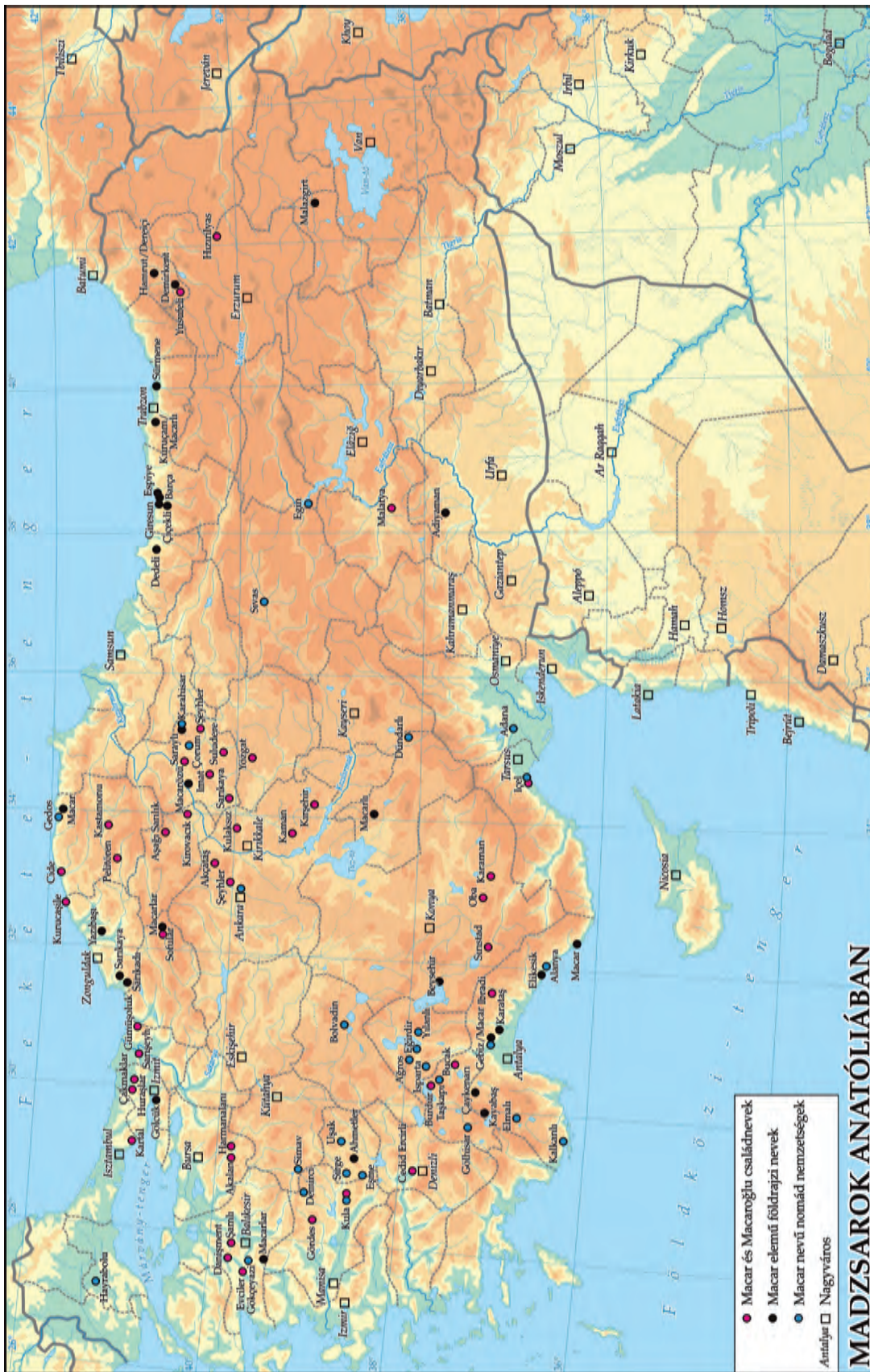
bá, hogy éppen az ő falvaik közelében tűnik fel egy Mancarlar nevű település,¹⁰³ és ráadásul mindezek a Kandira nevű járásban fekszenek, ami esetlegesen összefüggébe hozható a Gebizek kindira nemzetségével. Amennyiben a Gebiz és a Gebze név is összefügg, akkor nem lehetetlen, hogy a helyi hagyománynak mégis van valamiféle valóságalapja.

Összefoglalva a fentieket: a madzsar a törökben csak annyit jelent, hogy „magyar”, szokásos, jelentésen alapuló névadás eredménye másképpen nem lehet (mint pl. a sárga kecskés vagy a kovács nemzetségek esetében). A madzsar személynévként sincsen meg, legfeljebb jelző, ragadványnév lehet, de akkor megint csak magyart kell, hogy jelentsen, s felmerül a kérdés, hogy viselője hogyan jutott hozzá. Ezért nem érthetünk egyet Ak azon véleményével, hogy ezen elnevezésnek semmi köze a magyarokhoz. Az viszont valóban fogós kérdés, hogy miért viseli egy nomád jörük nemzetség ezt a nevet Anatólia közepén. Ezek a törzsek meglehetősen elzártan nomadizálva éltek, nem sok közülük volt a külvilághoz, s az sem nagyon valószínű, hogy a magyar frontra eljutottak volna bármikor is. Ahogy egyébként az sem valószínű, hogy a magyar származású rabszolgák vagy menekültek nomád nemzetségek névadójává válhattak volna. A gebizi madzsarok története ráadásul a 18. század elejéig követhető, így az egyébként sem túlságosan népes Thököly- vagy a Rákóczi-emigráció aligha vehető számításba az eredetük magyarázatánál.

Az efféle eredettörténeteknek ellentmondanak az Anatólia több pontján megtalálható Madzsar – vagy abból képzett – nevű falvak és földrajzi nevek, a 15. század végétől felbukkanó madzsar nevű nomád nemzetségek, és a belőlük szabályszerűen képződött Madzsar és Madzsaroglu családnevek is. Mindezek alapján sokkal inkább egy kisebb létszámú, madzsar nevű nomád nemzetségre kellene gondolnunk, amely már a 15. században Anatóliában élt, különböző csoportjai pedig szétszóródva a térség különböző területein találtak lakhelyet.

Vajon a madzsar nevű anatóliai nomádoknak lehet e közülük a magyarokhoz? A név ritkasága ezt valószínűvé teszi. De vajon hogyan kerülhetett ide egy

¹⁰³ Mancarlar / Kandira / Kocaeli. 1928-ban is így (SON TEŞKİLÂT 1928, 716). Érdekes módon van itt Akcsa Mehmedlü. Madzsaroglu / Uzun tarla. (SON TEŞKİLÂT 1928, 705.)

2. térkép. Madzsarok Anatóliában
Map. 2. Madjars in Anatolia

hajdani magyar néptörődék? A korai magyar közösség a történeti források – többek között a magyar hagyományok – szerint több részre szakadt, s csak egy csoport vándorolt nyugatra a Kárpát-medencébe.

A keleten maradt csoport szintén használta a magyar nevet, erre utalnak az orosz forrásokban a népnévből képzett településnevek,¹⁰⁴ a „Mongolok titkos történeté”-ben a baskírok mellett a madzsarok említése, s valószínűleg erre vezethető vissza – ha esetleg csak áttételesen is – a Kuma menti Madzsar városának a neve, valamint több személynév és nemzetségnév a mongol utódállamok területén. És ide sorolható a török kutatók által említett „szamarkandi” madzsar nemzetség, amely az özbegek kötelékébe tartozott.¹⁰⁵ Márpedig ha a keleten maradt közösség is a magyar nevet viselte, akkor különféle csoportjai szétszóródásuk után minden további népül beépülhettek e névvel az újabb és újabb nomád szövetségekbe, mint minden más néptörődék is: ez nemcsak egyszerűen lehetőség, hanem tulajdonképpen erre számítanunk is kell. Az nem túlságosan meglepő, hogy magyarok felbukkannak Közép-Ázsiában, de vajon Anatóliába eljuthattak-e? Erre az elméleti lehetőség mindenképpen megvan. Az Urál vidékén például két nomád nép törödékei váltak – törzsszé szervezve – az oguz törzsi rendszer részévé, amely így részben általuk nyerte el a „klaszszikus” 24-es (6×4-es) formát: ezek a besenyők és az alajontlugok. A besenyők az oguzok csapásai alatt kettészakadtak, egy részük idővel Etelközbe, majd később részben Magyarországra költözött, másik részük az oguzok kötelékében Anatóliába

került, ahol máig is számos Pecseneg („besenyő”) nevű település emlékeztet rájuk. Az alajontlugok az Urál keleti oldalán éltek, s valószínűleg itt kerültek oguz fennhatóság alá, hogy azután altörzseik és nemzetségeik nagy számban bukkanjanak fel a 15–16. századi anatóliai összeírásokban. (Az alajontlugokat – a tarka lovúakat – egyébként kapcsolatba hozták a magyar etnogenezissel is, de ez most számunkra kevésbé érdekes.) Ahogy ezen két néptörödékei az Urál vidékén beépülhettek az oguzok soraiba, éppen úgy kerülhettek közéjük a magyarok is – csak jóval kisebb számban. Arra azonban pillanatnyilag semmilyen adatunk nincsen, hogy melyik törzs keretei közé sorolhatták őket. De uráli–anatóliai migrációs kapcsolatokat a későbbiekből is ismerünk: a baskírok több törzse is eljutott ide, a jurmatik például Makar nevű településeket hoztak létre.¹⁰⁶ (Ők azonban kérdésünk szempontjából aligha lényegesek, bevándorlásuk a madzsarokénál későbbi.) De madzsarokat akár a nogájok is sodorhattak Anatóliába, akik kisebb számban szintén megtelepedtek itt. (A nogájok körében felbukkan a Madzsar családnév.)¹⁰⁷

A fentiekből az következik, hogy minden további nélkül elképzelhető a gebizi madzsarok magyar eredete, de nem magyarországi magyar (kényszer) betelepülők révén, sokkal inkább a keleten maradt magyar közösség kicsi, Anatóliába sodródott törödékeről lehet szó, amely végül Antalya környékén talált lakóhelyet magának. S bár a madzsarok eredeti nyelvüket elveszítették, nevük még mindig emlékeztet származásukra.

¹⁰⁴ VÁSÁRY 2008; GYÓNI 2019.

¹⁰⁵ CSIRKÉS–SUDÁR 2017, 194–200; KUSKUMBAJEV 2011, 55–64; NÉMETH 1991, 305–312.

¹⁰⁶ Makar (Mıkir) / Mutki / Bitlis. YAŞA 1990, 108. Makaret / Yusufeli. TÜRKAY 1979, 135.

¹⁰⁷ BENKŐ 2016.

IRODALOM

- AK 2011: Ak, M.: Yörük ve Voynuklara Dair Önemli Bir Kaynak: Yörük ve Voynuk Ahkâm Defteri (16 Zilka'de 1116/12 Mart 1705–3 Cemâziyelevvel 1147/1 Ekim 1734). *Belgeler* 36 (2011) 1–56.
- AK 2015: Ak, M.: *Teke Yörükleri (1800–1900)*. Ankara 2015.
- AK 2018: Ak, İ.: Çorum kaza merkezinde müslüman erkek şahıs ve sülale adları: 1844–1845 temettuat defterine göre İ. *Kesit Akademi Dergisi* 16 (2018) 323–340. <https://doi.org/10.18020/kesit.1506>
- AKSU 1938: Aksu, F.: Yılanlı Oğullarına Dair Vesikalar. *Ün* 4 (1938) 685–689.
- ARMAĞAN 1997: Armağan, A. L.: XVI. Yüzyılda Teke Sancağındaki Konar-Göçerlerin Demografik Durumu Üzerine Bir Araştırma. *Tarih Araştırmaları Dergisi* 30 (1997) 135.
- B. SZABÓ–SUDÁR 2014: B. Szabó J. – Sudár B.: A hatalom csúcsain. Magyarországi származású renegátok az oszmán birodalom politikai elitjében. *Korunk* 25 (2014) 24–30.
- BASKI 1993: Baski I.: Onomasticum Turcicum. Mutatvány Rásonyi László török személynévgyűjteményéből. *Magyar Múlt (Hungarian Past)* 20 (1993) 53–70.
- BAYAR: Bayar, M.: Karakeçili Yörük Aşiretinin tarihi ve kültür hayatı. 1. <http://www.afyongazete.com/yazarlar/dr-muharrem-bayar/karakecili-yoruk-asiretinin-tarihi-ve-kultur-hayati-1/33/>
- BEDER 1999: Beder T.: A legmagyarabb törökök között Macarköyben. Útinapló Törökországából. *Nyelvünk és Kultúránk* 105 (1999) 84–107.
- BEDER 2001: Beder T.: *Gyalogosan Törökországban*. Csíkszereda 2001.
- BENKŐ 2016: Benkő M.: Még egyszer a kazak-magyarokról. Hozzászólás Baski Imre cikkéhez (Eleink 2009, VIII. évfolyam, 2. szám, 31–32, kiegészítve azóta szerzett adatokkal). https://julianusbaratai.blog.hu/2016/12/16/benko_mihaly_meg_egyszer_a_kazak-magyarokrol
- BERECZ 2015: Berecz E.: Magyarok leszarmazottai egy török faluban? <https://eszm.ro/2015/11/09/magyarok-leszarmazottai-egy-torok-faluban/>
- BULUT 2010: Bulut, S.: Toroslarda Balkanlardan bir iz: Sekel köyü „Gebiz”. In: *Celal Bayar Üniversitesi Uluslararası Balkanlarda Türk Varlığı Sempozyumu-II, 13–15 Mayıs 2010*“ Manisa. Haz.: Şenel, Ü. Manisa 2010, 164–185.
- ÇAKAL 2019: Çakal, R.: *1840 sayımına göre Karaman merkez nüfusu. Yüksek Lisans Tezi*. Karaman 2019.
- ÇELİK 2011: Çelik, Ş.: Teke-ili. In: *Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* 40. İstanbul 2011, 344–347.
- ÇETİN: Çetin, N.: Gerede-Macarlar Köyünde 1321 Yılı (Miladi 1905) Son Osmanlı Nüfus Tahriri (sayım). <http://www.gerede.net/Default.aspx?Sayfa:bolumler&BolumSN:2&BolumNo:002-007-&BolumKayit:309>.
- ÇEVİK 2018: Çevik, K.: Taşkapı Köyünün monografisi. *Göller Bölgesi Aylık Hakemli Ekonomi ve Kültür Dergisi* 67 (2018) 5–12.
- ÇINAR 2016: Çınar, H.: *1842 Tarihli Çubuk Kazası Nüfus Defteri*. Ankara 2016.
- CSIRKÉS–SUDÁR 2017: Csirkés F. – Sudár B.: Ulu Madzsar, Kicsi Madzsar és a Derbend-náme. A kaukázusi Madzsar nevü települések kerdéséhez. In: *Dentumoger* 1. *Tanulmányok a korai magyar történelemről*. Szerk.: Sudár B. Budapest 2017, 183–222.
- DEMİR 2007: Demir, N.: Doğu Karadeniz Ağızlarında Ön Ses b-/p- Ünsüzü ve Tarihi Derinliği. In: *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu*. Haz.: Akpınar, Y. Erzurum 2007. <https://docplayer.biz.tr/9416869-Dogu-karadeniz-agizlarinda-on-ses-b-p-unsuzu-ve-tarihi-derinligi-kati-unsuzler.html>
- DEMİRASLAN 2009: Demiraslan, N. Y.: *Temettuat defterlerine göre Balya kazası Şamlı, Ilıca, Danişmend, Evciler, Akbaş ve Koyuneri köylerinin sosyo-ekonomik yapısı. Yüksek Lisans Tezi*. Balıkesir 2009.
- DİNÇ 2005: Dinç, G.: *9 No'lu Antalya Şer'iyye Sicili Defterine Göre 1853–1859 Yılları Arasında Antalya Şehrinin İdari ve Sosyo Ekonomik Durumu. Yüksek Lisans Tezi*. Antalya 2005.

- ERARSLAN 2019: Erarslan, S.: *Karaman ahkam defterleri'nde kayıtlı Aksaray kazasına gönderilmiş hükümlerin transkripsiyonu ve değerlendirilmesi (1836–1874)*. Yüksek Lisans Tezi. Karaman 2019.
- ERTAN 2006: Ertan, M.: *19. Yüzyılda Gördes Kazası'nın Sosyal ve Ekonomik Yapısı*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul 2006.
- GÖKBILGIN 1955: Gökbilgin, M. T.: *XV–XVI asırlarda Edirne ve Paşa Livasi: Vakıflar–Mülkler–Mukataalar*. İstanbul 1955.
- GÖKKAYA–CAN–BAKIRTAŞ 2016: Gökkaya, E. – Can, M. A. – Bakırtaş, A. S.: *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kalecik 2*. İstanbul 2016.
- GULYA 1997: Gulya J.: A magyarok önelnevezésének eredete. In: *Honfoglalás és nyelvészet. A honfoglalásról sok szemmel 3*. Szerk.: Kovács L. – Veszprémy L. Budapest 1997, 94–97.
- GÜNEŞ 2015: Güneş, M.: *3537 Numaralı Kırşehir nüfus defteri (1841)*. Ankara 2015.
- GÜNEY 2014: Güney, D.: *H.984 (M.1576/1577) tarihli ve TKG.KK.TTd. 54 Numaralı Defter-i Mufassal-ı Livâ-i Çorum*. Ankara 2014.
- GYÓNI 2019: Gyóni G.: *A magyarság hajnalán. A magyarok korai története a honfoglalásig*. Budapest 2019.
- HALAÇOĞLU 2009: Halaçoğlu, Y.: *Anadolu'da Aşiretler, Cemaatler, Oymaklar (1453–1650)* 1–6. Ankara 2009.
- ISPAY 1981: Ispay F.: Négyszáz éves falu Törökországban? *Élet és Tudomány* 1981:49, 1558–1561.
- ISPAY 1983: Ispay F.: Újra a törökországi „magyarok” között. *Élet és Tudomány* 1983:32, 1010–1012.
- KARACA 2006: Karaca, B.: XV. ve XVI. Asırlarda Teke Sancağın'daki Yörüklerin Sosyal ve Ekonomik Durumu. In: *Son bin yılda Antalya sempozyumu, 18–19 Aralık 2003*. Haz.: Ekinci, N. – Akın, H. Antalya 2006, 75–95.
- KARACA 1997: Karaca, B.: *XV. ve XVI. yüzyılda Teke Sancağı. Doktora tezi*. Samsun 1997.
- KARADENİZ 2014: Karadeniz, D.: Macarlar sülalesi. <http://konurlular.blogspot.com/2014/02/macarlar-sulalesi.html>
- KASARCI 2016: Kasarcı, M.: *578 ve 579 no'lu nüfus defterlerine göre Kartal kazasının demografik ve sosyal yapısı (1831–1840)*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul 2016.
- KILIÇ 2018: KILIÇ, L. A.: Kula kazası gayrimüslim mahallerinin sosyo-ekonomik yapısı. *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 31 (2018) 243–266.
- KINAY 2005: Kınay, A.: *Kocaeli İli Ağaçlı Kazası Temettuat Defterleri*. İzmit 2005. https://www.academia.edu/5547581/Kocaeli_%C4%B0zmit_Sanca%C4%9F%C4%B1_A%C4%9Fa%C3%A7lı_Kazası_%C4%B1_1844_Y%C4%B1l%C4%B1_Temettuat_Defterleri_Transcribed_by_Ali_K%C4%B1nay
- KOÇ: Koç, U.: *Harmanalanı Köyü 1838 Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımı*. http://ugurkoch.com/1838_nuf_adranos.php?koysec:45
- KOÇER: Koçer, D.: *16. yüzyıl tahrir defterlerinde geçen topluluk isimleri*. http://docs.neu.edu.tr/library/nadir_eserler_el_yazmalari/KITAPLAR/yer,%20cemaat%20adlari%20yabanci%20menseli%20kelimeler/cemaat_isimleri_son.pdf
- KOFOĞLU 2006: Kofoglu, S.: *Hamidoğulları Beyliği*. Ankara 2006.
- KONJA 1317: *Konja vilâjeti şâlnâmesi*, 1317 [1899/1900].
- KONJA 1322: *Konja vilâjeti şâlnâmesi*, 1322 [1904/1905].
- KOŞAY 1976: Koşay, H. Z.: Türkiyedeki „Macar” sözü bulunan köy adları. In: *Türk-Macar kültür münasebetleri ışığı altında II. Rakoczi Ferenc ve Macar mülteciler sempozyumu*. İstanbul 1976, 170–172.
- KURT 2004: Kurt, Y.: *Çukurova Tarihinin Kaynakları I: 1525 Tarihli Adana Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*. Ankara 2004.

- KURT–KATIRANCI 2016: Kurt, Y. – Katırançı, Ü.: 1845 Yılında Yozgatlılar. In: *I. Uluslararası Bozok Sempozyumu Bildiri Kitabı* 1. Ed.: Özköse, K. Yozgat 2016, 499–509.
- KUSKUMBAJEV 2011: Kuskumbajev, A.: *Magyarok keleten és nyugaton*. Budapest 2011.
- MARGITTAI 2006: Margittai G.: Magyar rabszolgák leszármazottai Törökországban? – Expedició Macarköybe, a rejtélyes törökmagyar faluba 1–3. *Magyar Nemzet Magazin* 2006. július 8. (21, 30); július 15. (32–33); július 22. (30).
- MOTESÍKY 1992: Motesíky Á.: Törökországi kapcsolataink. *A Hét* 37 (1992) 6.
- MUŞMAL–ŞAHINKAYA 2016: Muşmal, H. – Şahinkaya, M.: Nüfus ve temettuat defterlerine göre Bozkır kaza merkezi'nin demografik yapısı, sosyal ve ekonomik özellikleri (1840–1845). In: *Uluslararası Sempozyum: Geçmişten Günümüze Bozkır. E-kitap*. 2016, 329–346.
- NÉMETH 1991: Németh Gyula: *A honfoglaló magyarság kialakulása*. Budapest 1991.
- OSMANLI 1520: *Osmanlı 1520 – 1520 dönemindeki köyler*. <https://osmanli1520.wordpress.com/corum-1520/>
- ÖNDER 1988: Önder, A. T.: *Türkiye'nin etnik yapısı*. Ankara 1988.
- ÖZDEMİR 2019: Özdemir, Ü. M.: *Türk eğlence kültüründe Giresun yayla şenliklerinin yeri: Yapısal ve İşlevsel Bir Çözümleme*. İstanbul 2019.
- ÖZLÜ 2006: Özlü, H.: *XIX. yüzyılda Denizli merkez kazasına bağlı köylerin sosyo-ekonomik durumu (temettuat defterlerine göre)*. Denizli 2006.
- ÖZTÜRK 1995: Öztürk, C.: Toroslar'da bir Macar köyü. *Tarih ve toplum* 1995:136, 35–39.
- RÁSONYI 1971: Rásonyi L.: *Tarihte Türklük*. Ankara 1971.
- SÁGHY 1988: Sággy J.: Két Magyarfalva. *Evangelikus Élet* 1988:37, 4.
- ŞAHİN 2008: Şahin, E.: *1684–1686 yılları arasında Bolu'da ekonomik ve sosyal hayat. (835 Numaralı Bolu Şer'iyeye Siciline Göre)*. Konya 2008.
- ŞAHİN 2013: Şahin, M.: *Konya'da tanzimat'ın uygulaması (1840–1843 tarihli 76 numaralı Konya Şer'iyeye Sicili Defterine Göre)*. Yüksek Lisans Tezi. Konya 2013.
- SERES 2006: Seres I.: *Thököly Imre és Törökország (Imre Thököly ve Türkiye)*. Budapest 2006.
- SEVINÇ 2011: Sevinç, N.: *Türkiyat. Makaleler-İncelemeler*. İstanbul 2011.
- SEZEN 2017: Sezen, T.: *Osmanlı yer adları*. Ankara 2017.
- SUDÁR 2010: Sudár B.: Evlia Cselebi és a magyar östörténet. In: *Körösi Csoma Sándor és az Út*. Szerk.: Gazda J. – Szabó E. Kovászna 2010, 172–178.
- SÜME 2015: Süme, M.: *Gerede nüfus defteri. II. 1840. (Giriş–Metin–Dizin)*. Bolu 2015.
- SZABADI 2006: Szabadi L.: „Hajszálgökerek”. Magyarok a világbán – legendák, kérdések, tények II. *Hungarológiai Évkönyv* 7 (2006) 131–148.
- TAŞBAŞ 2007: Taşbaş, E.: *15 No'lu Antalya Şer'iyeye Sicili Defterine Göre 1866–1867 Yılları Arasında Antalya. Şehrinin İdarî ve Sosyo-Ekonomik Durumu. Yüksek Lisans Tezi*. Antalya 2007.
- TATAROĞLU 2015: Tataroğlu, Y.: *4 numaralı atik şikayet defteri 1665–1670 (H. 1075–1081) transkripsiyon ve değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi*. İstanbul 2015.
- TÜRKAY 1979: Türkay, C.: *Osmanlı İmparatorluğunda oymak, aşiret ve cemaatlar*. İstanbul 1979.
- TÜRKDOĞAN 1997: Türkdoğan, O.: *Etnik sosyoloji. Türk etnik sosyolojisi*. İstanbul 1997.
- SON TEŞKİLÂT 1928: *Son teşkilât-ı mülkiyyede köylerimizin adları*. İstanbul 1928.
- UÇAKCI 2008: Uçakçı, İ.: *Karahisar-i Demürlü yöresinde Oğuz boyları*. Ankara 2008.
- UÇAKCI 2015: Uçakçı, İ.: *Oğuz boyları 1–2*. İstanbul 2015.

- ULUGÜN: Ulugün, Y.: *Arşiv Belgelerinde ve Seyahatnamelerle Gölcük ve Yakın Çevresi* https://www.academia.edu/7563323/Seyahatnamelerde_G%C3%B6lc%C3%BCk_ve_%C3%87evresi.
- VÁSÁRY 2008: Vásáry I.: *Magyar őshazák és magyar őstörténések*. Budapest 2008.
- VURAL: Vural, M.: *Pelitören, Araç. Tarihçe*. https://ipfs.io/ipfs/QmQP99yW82xNKPxXLroxj1rMYMG-F6Grwj2o4svsdmGh7S/out/A/Pelit%C3%B6ren%2C_Ara%C3%A7.html.
- YASA: Yasa, N.: *1830–1831 yılı kurucasıle bölgesi nüfus sayımı ve lakaplar*. <http://www.kurucasile.gen.tr/1830-1831-yiili-kurucasile-bolgesi-nufus-sayimi-ve-lakaplar/>
- YAŞA 1990: Yaşa, R.: *Bitliste türk iskanı (XII–XIII. yüzyıl)*. Elazığ 1990.
- YEŞİL 2006: Yeşil, T.: *9930 numaralı temettuat defterine göre XIX. yüzyıl ortalarında Eğirdir'in köylerinin sosyal ve ekonomik yapısı. Yüksek Lisans Tezi*. Isparta 2006.

MADJARS IN ANATOLIA: ARE THEY HUNGARIANS, WHO MIGRATED IN THE EARLY MODERN AGE OR ARE THEY TURKISH NOMADS?

BALÁZS SUDÁR

It is well known that geographical names are containing Madjar (*Macar* „Hungarian”) as an element in Anatolia, there are families called *Macar* or *Macaroğlu*, and nomadic clans called Madjar (*Macar*). There are two theories about their origin: the first one is that they are immigrants, refugees or liberated slaves originated from Hungary in the Middle or Early Modern Age, the second one is that they are a group of the Anatolian nomadic Turks, and they do not have any relationship with Hungary. There are the results of the analysis of the available sources: there are Madjars in many parts of Anatolia, in more places than it could be explained by late immigrants. The data refers to nomads, are very common, and it is hard to sketch a historical model, which justify the fact that Hungarian refugees became the denominator of Turkish nomadic clans. Moreover, according to the sources about these clans from the 15th century they could not originate from Hungary. The details about Madjars are similar to other nomadic clans in Anatolia. In conclusion it is certain that one or more nomadic clans moved into Anatolia, who called themselves Madjar. The word *macar* does not mean anything in the Turkish language, this name is a part of the archaic tribal-ethnic naming. It is evident to see them as a late scion of the early, scattered Hungarians, based on the knowledge about the history of the nomadic people. Otherwise, there is a historical possibility of this theory: the oguz people, which moved to Anatolia, took fragment people themselves (for example the Alayontlugs and Pechenegs) from the area of Ural Mountain, where the early Hungarians lived. So, it is possible that the Madjars in Anatolia have a relationship with Hungarians, but this relationship is much older than it has been thought for a long time.

A MAGYAR ETNOGENEZIS KUTATÁSÁNAK PROBLÉMÁI (A KORA KÖZÉPKORI URÁLI-SZIBÉRIAI ANYAG ALAPJÁN)

NATALJA PETROVNA MATVEJEVA* – ALEKSZANDR SZERGEJEVICS ZELENKOV** – GYÓNI GÁBOR***

Kulcsszavak: *Magyar etnogenezis, korai magyar történelem, régészet, szargatkai kultúra, bakalszkojei kultúra, potcsevasi kultúra, Urál, Nyugat-Szibéria, kusnarenkovói kultúra, karajakupovói kultúra.*

Absztrakt: *A cikkben áttekintésre kerülnek Nyugat-Szibéria korai középkori kulturális-történelmi folyamatai a magyar etnogenezis kontextusában. A szerzők kritikusan viszonyulnak ahhoz a nézethez, amely kizárólag az erdős sztyeppi, vaskori szargatkai kultúrához köti a magyarok feltételezett nyugat-szibériai őshazáját. A bakalszkojei, potcsevasi, karimi régészeti kultúrák elemzése polietnikus, társadalmi értelemben is gyorsan változó, kiterjedt külső kapcsolatrendszerrel rendelkező népességet sejtet a 3–8. századig terjedő időszakban, akár enklávé-szerű képződményeket létrehozó türk infiltrációval is számolva. A szerzők szerint tehát, V. A. Ivanov véleményét támogatva, több középkori kultúra is megfeleltethető az Urál térségét aztán elhagyó, távozásakor már politikai értelemben is szervezett Hetumoger szövetség tárgyi-anyagi kultúrájának „megragadására”. A következő kutatások feladata lesz, hogy a Tobol-vidék erdős sztyeppi övezetére kiterjedő bakalszkojei kultúrát, az Irtis menti erdős sztyeppi potcsevasi kultúrát, a dél-uráli karajakupovói kultúrát e hipotézisre reagálva is tanulmányozza, összefüggésben azzal a felvetéssel is, hogy a tulajdonképeni magyar nép kialakulása viszonylag gyorsan mehetett végbe, jelentős részt külső hatásra.*

A középkori nomádok történetében az egyik legvitatottabb probléma a magyarság etnogenezise.¹ A korai magyar történelem immáron évszázados léptékű kutatástörténete igen jelentős irodalmat vonulthat fel, több tudományág hozzájárulásával, csak az utóbbi évek eredményeiből szemlélve a régészet,² a történettudomány,³ a nyelvészet⁴ oldaláról. Jelen munkában arra teszünk kísérletet, hogy a magyar

eredettörténettel összefüggésbe hozható uráli-szibériai régészeti kultúrák kutatásával kapcsolatban fogalmazzunk meg módszertani kitételeket, melyek nem mondanak ellent a különböző tudományágakból leszűrhető következtetéseknek.

A különböző – és időnként vitatott értelmezésű – írott források 819, 830 körülre, 862-re datálják a magyar történelem kezdetét a kelet-európai

* Tyumenyi Állami Egyetem, Régészeti és Néprajzi Kutatólaboratórium. 625003, g. Tyumeny, ul. Volgogradskogo 6. nataliamatveeva1703@yandex.ru

** Tyumenyi Állami Egyetem, Régészeti és Néprajzi Kutatólaboratórium. 625003, g. Tyumeny, ul. Volgogradskogo 6. qvimen@hotmail.com

*** Eötvös Loránd Tudományegyetem, Kelet-, Közép-Európa Története és Történeti Ruszisztikai Tanszék. 1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8. dominus2006@yandex.ru

¹ A cikk Matveeva, N. P. – Дьёни, Г. – Зеленков, А.: Проблемы изучения происхождения мадьяр (по урало-сибирским материалам раннего средневековья). *Российская археология* 2021:2, 147–166 (Электронный ресурс). URL: <http://ras.jes.su/ra/s086960630015374-0-1> (дата обращения: 16.09.2021). DOI: 10.31857/S086960630015374-0 magyar változata, melyet Gyóni Gábor készített. A szakfordítást lektorálta Türk Attila és Jancsik Balázs (PPKE RI). A munka az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával megvalósuló Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történeti és Régészeti Kutatócsoport (TKP2020-NKA-11), illetve az Árpád-ház Program (IV.2. Az Árpád-ház elődeinek keleti kapcsolatrendszere) projekt keretében készült.

² IVANOV 1999; IVANOV 2008; IVANOV 2015; KOMAR 2018; NAPOLSKIH 1997; OVCSINNYIKOVA–GYÓNI 2008; TÜRK 2016.

³ GYÓNI 2019.

⁴ HAJDÚ 1985; NAPOLSKIH 1997.

periférián, a Kárpát-medencei áttelepülésre 895 körül került sor. A magyarok történetének 9. századig tartó korszaka kevésbé ismert, bár a magyar historiográfiában történtek kísérletek arra, hogy a magyarok közvetlen elődeit más keleti népekkel, például az avarokkal vagy onogurokkal azonosítsák a Kárpát-medencében vagy a kelet-európai sztyeppvidéken.⁵ A magyarokra tett honfoglalás előtti török hatásról „ogur-bulgár”, azaz „csuvasos” típusú török jövevényszavak tanúskodnak.⁶ Magyar forrásokban, egész pontosan Anonymus Gestájában *Dentumogernek* nevezik a vándorlások kora előtti keleti magyar őshazát.⁷ Ennek pontos elhelyezkedése vitatott. A keleti magyar őshaza emléke, és más történelmi körülmények is arra utalnak, hogy a 9. században – a magyarok szétszakadásának elvileg legkésőbbi dátuma – már léteznie kellett magyar etnikai öntudatnak.

Egyebek mellett toponímiai adatok is utalhatnak a magyarok jelenlétére a Dél- és Kelet-Urálban,⁸ az ugor nyelvű csoportok valószínűleg migráció eredményeképpen kerülhettek az Urálon túli őshazájukból az Urál nyugati előterébe, majd a Volga-Urál vidékre.⁹ Forrásaink arra utalnak, hogy ugor nyelvű csoportok az Urál keleti és nyugati oldalán is élhettek. Az Urálban déli határral a Bjelaja folyásáig valaha éltek manysik.¹⁰ Több kutató szerint az I. évezredben egyfajta „ugor világ” terült el a Közép- és Dél-Urál vidékéig nyúlva.¹¹ A magyar nyelv minden bizonnyal szibériai eredetű. Legközelebbi rokona a szibériai manysi, mely népnévvel a magyar etnonim első szótagja is közös eredetű, és kimutatható intenzív kontaktus az ugor (benne a magyar) és a szamojéd nyelvek között.¹² A rendelkezésünkre álló elsősorban régészeti, de akár írott források is megengedik azt a feltételezést, hogy a 9. század elején a magyarok nagy területen élhettek, egészen

az Urál-vidékig (elsősorban a Dél-Urálig), illetve a nyugat-szibériai tajgáig nyúló erdős sztyeppi térségig.

A migrációt is figyelembe véve, a kutatás során Kelet-Európában a magyarok elődeinek anyagi kultúráját azon „magyar markerek” alapján kívánták beazonosítani, melyek megkülönböztetik a többi, az Urál vidékén található kultúrák jegyeitől. Ezek a vélt magyar jellegzetességek: részleges lovastemetkezés, tarsolylemezek, halotti maszkok, szemfedők, a fémművesség „magyar” stílusa, többtagú csüngővel ellátott fülbevalók és mások. Szibériai analógiákkal magyarították a nyevolinói,¹³ kusnarenkovi és karajakupovi kultúrák eredetét.¹⁴ Ez azt jelentené tehát, hogy a nyugat-szibériai „szargatkai közösség” bomlása, illetve a nagy népvándorlás kontextusába illeszthető migrációja az Urál európai részein megfigyelhető kulturgenezishez is hozzájárulhatott.¹⁵

A 2000-es évekig ez a modell határozta meg a magyarok korai történelmére vonatkozó interpretációk mozgásterét. Ám a következő években előkeült anyagok kiegészítették ezt a képet, és árnyalták a korai vaskorra vonatkozó kultúrtörténeti sémákban az „ugor világ” elképzelésének egyoldalúságát. Az Urálon túli erdős sztyeppén élt lakosság heterogén összetételére vonatkozó érvek megerősödtek, hangsúlyosabbá vált az elképzelés, hogy ez a népesség hosszú ideig, a 4. századig fennmaradt, illetve úgy tűnik, hogy a szargatkai kultúrában a keletiráni elemek jelentősebbek voltak, mint azt korábban gondoltuk.¹⁶ Ennek alapján a kutatás mai állása szerint a szargatkai kultúrát sem kulturális hagyományai, sem rekonstruálható világlátása, sem rasszbi jellegzetességei alapján nem lehet azonosítani a nagyszámú és homogén protomagyar etnosszal. Olybá tűnik, a nagy népvándorlás hajnalán az uráli-

⁵ MORAVCSIK 1914; LÁSZLÓ 1978; SZÜCS 1992.

⁶ HAJDÚ 1985; JEGOROV 2013, 59.

⁷ KRISTÓ 1996, 96.

⁸ MATVEJEV 1961, 139.

⁹ NAPOLSKIH 1997, 68.

¹⁰ SZOKOLOVA 1975; HISZAMITGYINOVA 1988.

¹¹ BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA 2009; FODOR 2015; KULESOV 2017, 82.

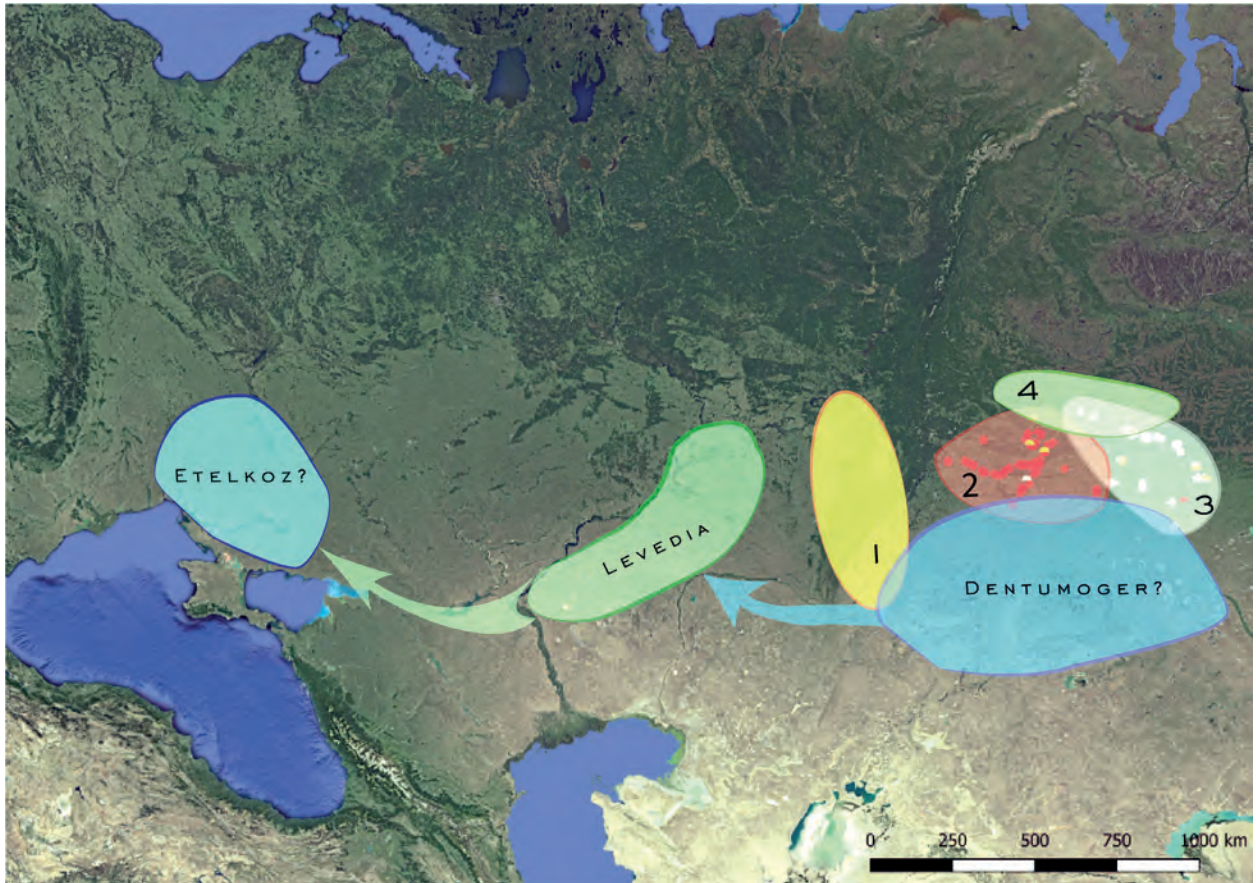
¹² HELIMSKIJ 1982, 123–125.

¹³ GOLGYINA–VODLAGO 1990; GOLGYINA 2004, 268.

¹⁴ KAZAKOV 2007, 49; IVANOV 2008, 96–97; IVANOV 2015, 215.

¹⁵ TÓTH 1970; HALIKOVA 1976; MOGILNYIKOV 1987, 163; MOGILNYIKOV 1994, 67–68; KOSZARJOV 1991, 27; FODOR 2015, 22–25.

¹⁶ MATJUSCSENKO 1991; MATJUSCSENKO–TATAUROVA 1997, 102–106; MATVEJEVA 2000, 291–299.

1. kép. A magyarság kialakulásának és vándorlásának hipotetikus ábrázolása. 1: Karajakupovói kultúra; 2: Bakalszkojei kultúra; 3: Potcsevasi kultúra; 4: Karimi-típusú emlékek

szibériai térségben induló kulturgenezis mechanizmusa más volt.

A korai magyarok temetkezési szokásainak és viseletének eredetét az Urál és Nyugat-Szibéria középkori lakosságával hasonlították össze, ám a szóba jöhető elterjedési zónák túl nagyok és nem egészítik ki egymást. A kuszarenkovói, karajakupovói, lomovatovói kultúrák kerültek a kutatás figyelmének középpontjába,¹⁷ s ennek során a szibériai eredetű anyaggal kívánták igazolni ezek magyar származását, bár a konkrét etnikai markerek tisztázása nélkül. Elkülönítésük után a bakalszkojei,¹⁸ karimi,¹⁹

potcsevasi²⁰ kultúrák újabb értelmezési kísérletei egyelőre még nem nyertek teret.²¹ Az Urálon túli terület kora középkori anyaga átértékelésre került az etnikai heterogenitást előtérbe helyezve, mely feltételezett etnikai tarkaságot tajgai és sztyeppi jövevények is hangsúlyosabbá tették.²² A kuszarenkovói kerámia – melyet korábban a transzuráli migráció rekonstruálásában kulcsfontosságúnak tartottak – széles körű elterjedtségét kartográfiai analízis demonstrálja,²³ viszont egy új értelmezés szerint a kuszarenkovói kerámia közép-ázsiai mintákat utánzó presztízstárgy lehetett.²⁴

¹⁷ GOLGYINA–VODOLAGO 1990; IVANOV 1999; IVANOV 2015; GOLGYINA 2004; KAZAKOV 2007.

¹⁸ SZALNYIKOV 1956.

¹⁹ CSERNYECOV 1958; FJODOROVA 1991.

²⁰ MOSINSZKAJA 1953; GENING–KORJAKOVA–OVCSINNYIKOVA–FJODOROVA 1970; JELAGIN–MOLOGYIN 1991.

²¹ VIKTOROVA–MOROZOV 1993; SZKANDAKOV–DANCSENKO 1999; KONYIKOV 2007; DANCSENKO 2008; RAFIKOVA 2011; ZIKOV 2012; MATVEJEVA 2012; MATVEJEVA 2016; BORZUNOV–CSEMJAKIN 2013; BORZUNOV–CSEMJAKIN 2015.

²² BOTALOV 2013, 140; MATVEJEVA 2018; MATVEJEVA–ZELENKOV 2018, 75.

²³ DANCSENKO 2008; MATVEJEVA 2007; RAFIKOVA 2014.

²⁴ ZELENKOV 2019, 40–44; MATVEJEVA 2019, 44–45.

Az alábbiakban Nyugat-Szibéria nyugati részének történeti, kulturális folyamatait tekintjük át, hiszen a magyarság szibériai származására vonatkozó

elméletek a leginkább meghatározók eme fontos és érzékeny kérdés diskurzusában.

A FORRÁSOK

Abból a történeti-nyelvészeti elképzelésből indulunk ki, hogy a magyarok őshazája az uráli-szibériai térségben volt, összegeztük a vonatkozó, az elmúlt negyedszázadban cikkekben, monográfiákban publikált régészeti anyagot. Jelen állás szerint mintegy 130 emlék ismert a 3/4–8. századból Nyugat-Szibéria erdős sztyeppi és tajgahatári övezetéből, az Urálontról 75 település, az Isim-Irtis régióban 31 település. 261 temetkezés ismert 16 temetőből. Ez számszerűleg szerényebb, mint az Urál európai részén feltárt temetkezések, ám a régóta ismert karajakupuvói és kusnarenkovói temetkezések száma sem sok, 50-55, a lomovatovói kultúrából ennél jóval több temetkezés ismert (500 fölött), és ez vonatkozik a nyevolinói kultúrára is (120 körüli).²⁵

A többszintű (felhasználva a klaszter-, diszkriminancia-, korrespondencia-elemzés módszereit),²⁶ statisztikai elemzésnek köszönhetően, a 261, 3–8. századi temetkezést vizsgálva a bakalszkojei (102 egység), karimi (93), potcsevasi (66) kultúrák egymás mellett élése látható az Urálontról térségben. Vizsgáltuk a településrétegeket is. A 3–8. században a Tobol-Isim erdős sztyeppi térségben a bakalszkojei kultúra magja a korábban azon a helyen élt népességre épült, amire a temetkezés utal, az állattartás dominanciájára utaló komplex gazdálkodás, és különösen a fazekasság (kerámia). Az Iszety és a Tobol kereskedelmi útjainak ellenőrzésére erődök épültek.

A bakalszkojei kultúra gazdasága az erdős sztyeppi viszonyokhoz adaptálódott,²⁷ és a szargatkai időkben kialakult hagyományt vitte tovább. Az erődítések kiépítését és formáját a folyam menti teraszok és félszigetek határozták meg (3. kép 1–2), és különböző építési technikákkal készültek: az egyszerű egyvonalú védelmi konstrukcióktól a hármas tagolású védelmi rendszerekig. A településeken félig

földbe mélyített, négyszögletes alapterületű, a felszín fölött gerendavázaz szerkezettel ellátott otthonok voltak (3. kép 3). A temetkezési rend a 3–4. század fordulóján alakult ki és a 8. századig fennmaradt. Kisebbségi méretű kurgánokba temetkeztek, ezekben kettő vagy három temetkezés volt, a sírokat ovális formájú, nem mély, szűk vagy közepes szélességű gödrökben alakították ki. A temetkezések tájolása északi vagy északnyugati, a halottak kinyújtott testhelyzetben feküdtek a hátukon, mellettük karcolt, vonalásfésűs ornamentációval ellátott edények (5. kép 1–3), valamint húsmaradványok a koponya mellett. Az europid népességnél koponyatorzítás mutatható ki, a sírokban ló bőre (feje és lába), valamint a törzse is elhelyezésre került.

A bakalszkojei kultúra kialakulására a szargatkai is hatással volt, valamint az európai Urál vidék késő szarmata világa (Turbaszli, Harino), és az Aral térség nomádjai is.²⁸ Erről tanúskodik a tipikus övgarnitúra és díszítések, elég nagy a hasonlóság a turbaszli temetkezésekkel, kerámiával. A korai heraldikus stílusú tárgyak a temetkezésekben és a településrétegekben a nomádok török/türk világa felé mutatnak kapcsolatokat. A 7–8. században a nomádok betöréséről tanúskodnak a Hripunovszkij és Uszty-Szuerszkoje I. temetők magányos temetkezései.²⁹ Ezeket a sírokat már létező kurgánokban alakították ki, délnyugati tájolásúak, fegyver található bennük, és hiányzik a régióra jellemző kerámia.

Ezek a temetkezések nem illenek a bakalszkojei és potcsevasi tradícióba. A türk korszak kezdetén az Urálontról terület erdős sztyeppi részének északi területén megmaradt az a településszerkezet és kulturális tradíció, amely még a nagy népvándorlás korában alakult ki, míg a déli övezet a nomádok közvetlen befolyása alá került.

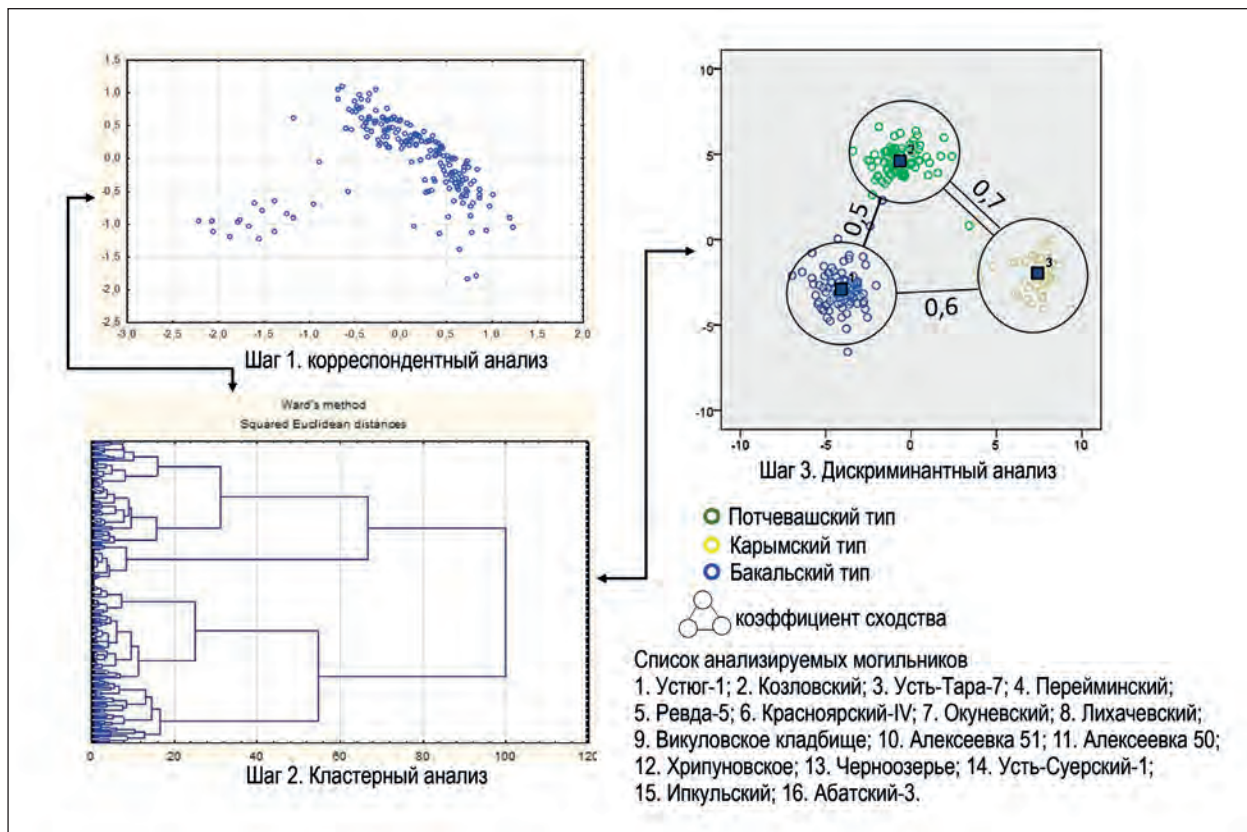
²⁵ IVANOV 2015, 205, 208.

²⁶ ZELENKOV 2017.

²⁷ KOSZTOMAROV–TRETJAKOV 2019.

²⁸ MATVEJEVA–ZELENKOV 2018, 75; ZELENKOV 2019; MATVEJEVA 2019.

²⁹ MATVEJEVA 2016.

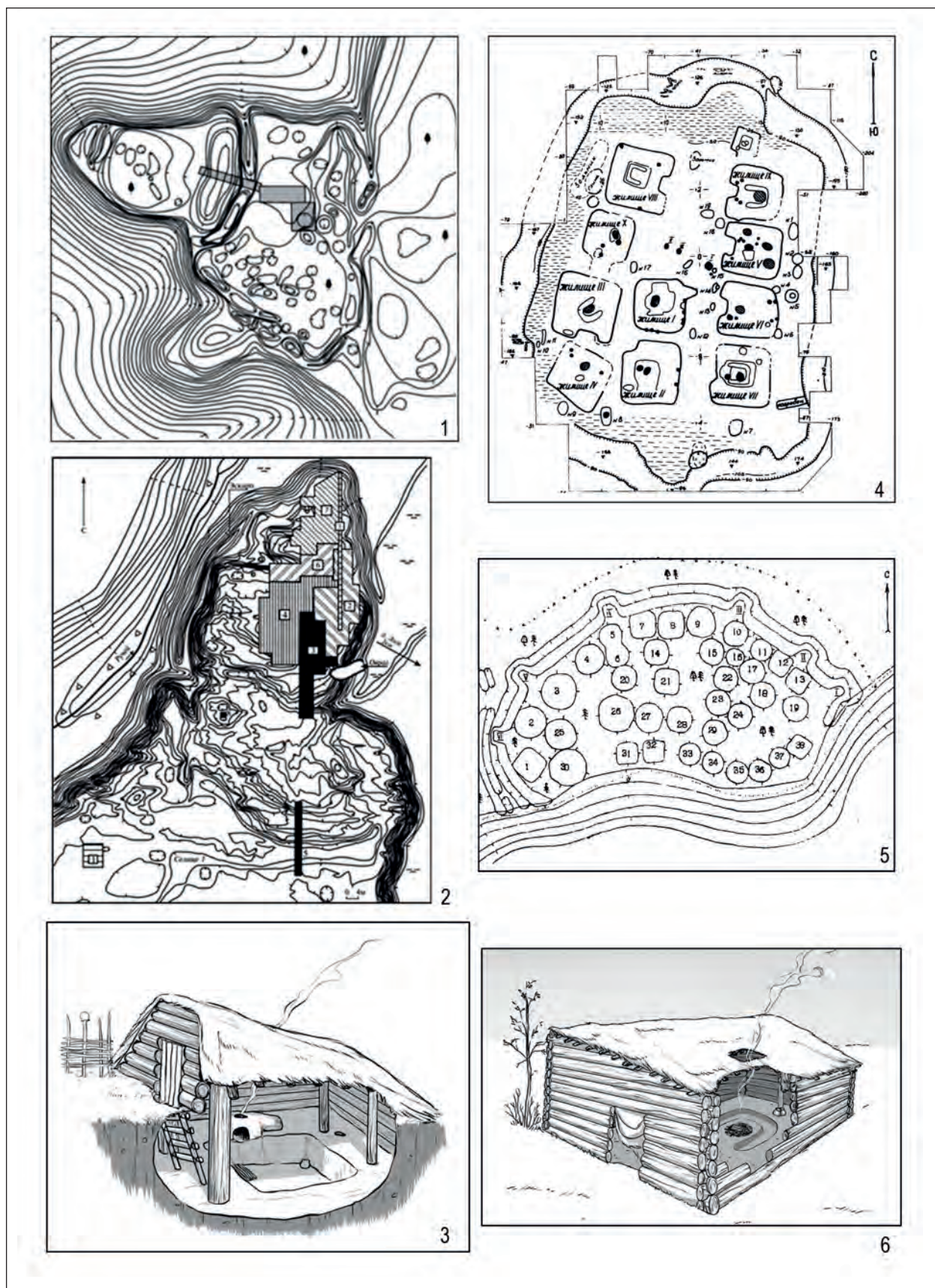

2. kép. A nyugat-szibériai, 3–8. századi temetkezések statisztikai elemzésének eredményei. Az első lépés, a korrespondencia-elemzés a távolságokat veszi figyelembe, illetve a temetkezések közötti hasonlóságokat. A második lépés, a klaszteranalízis során újabb csoportokat különítünk el 142 jellemző alapján. A harmadik lépésben, a diskriminancia-analízisben az előző fázisban született halmazok ellenőrzése történik. A vizsgált temetkezési helyek: Ustjug 1, Kozlov, Ustzy-Tara 7, Perejminskij, Revda 5, Krasnojarszk IV, Okunevo III, Lihacsevo, Vikulovói temető, Alekszejevka 51, Alekszejevka 50, Hripunovszkij, Csernoozerje, Ustzy-Szuerszkoje 1, Ipkulzsk, Abatszsk

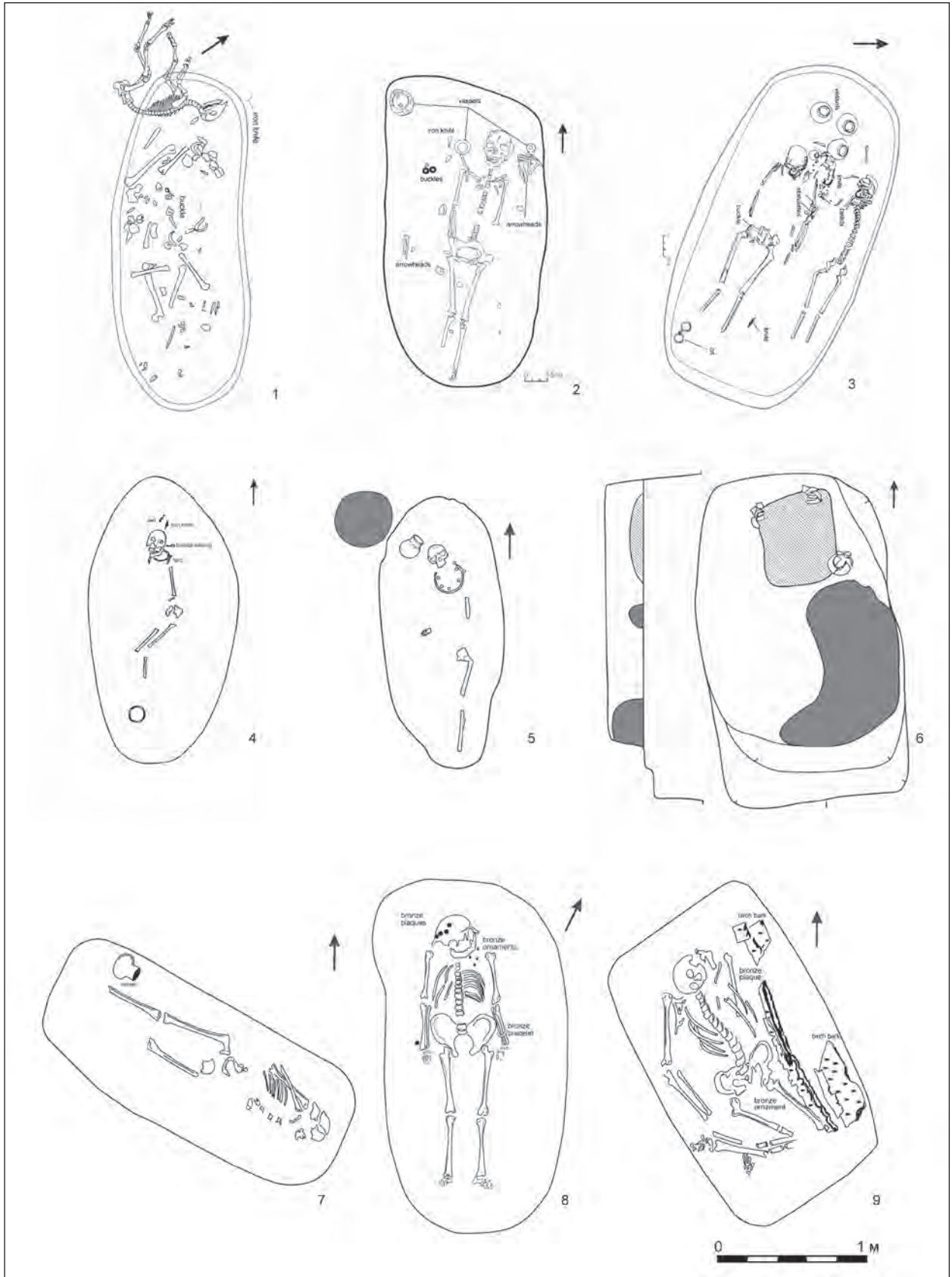
Az Irtis-vidék tajgai és tajgaelőtti régiójában a 4. század második felétől kezdve a karimi kultúra terjedt el (1. kép). Ebben a régióban a szargatkai kultúra transzformációja a klíma nedvesebbé válásával hozható összefüggésbe, ennek tudható be a „kulajjai” elvándorlása a szarovi szakaszban, illetve az Alsó-Ob vidékén a koraközépkori népesség déli migrációja. Ők közvetlen kereskedelmi kapcsolatba kerültek a nomádokkal, ennek következtében kultúrájuk militarizálódott, kiemelkedett egy új elit. Viszonylag gazdag tárgyi hagyatékot hagytak maguk után későrómai formájú övekkel, bronzedényekkel és nyakékekkel. Új hazájukba vitték a kompakt, négyzetes mélyedéssel kialakított erődök építésének hagyományát, amely később a potcsevasi kultúrában is megfigyelhető (3. kép 5), valamint a tömör, kikerekedő formájú, figurális benyomatokkal díszített edényeiket (5. kép 4–6).

A bakalszkojei kultúrában kimutatható karimi kerámia és ennek továbbélése a potcsevasi kultúrában arról tanúskodik, hogy az erdős sztyeppi térségben együtt laktak a különböző tradíciók képviselői. A kerámia formájában és ornamentikájában szinkretizmus kezd kialakulni, analógiákkal az erdős sztyeppi és tajgai világ felé egyaránt (5. kép 14).

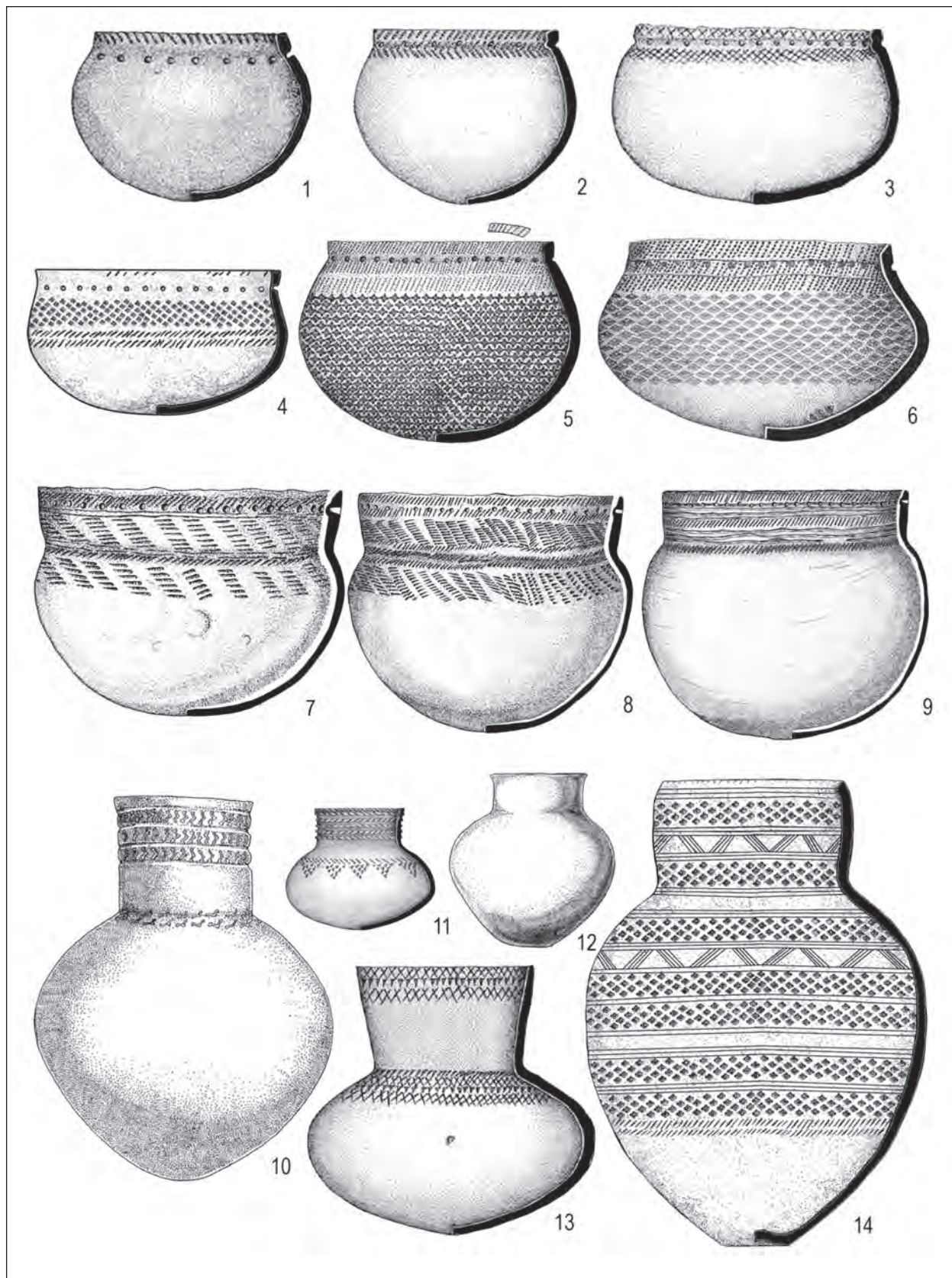
A karimi kultúra déli részén a temetkezési rend (4. kép 4–6) a 4. század első felének végén alakult ki, és a 6. század első feléig létezett. Ez a következő jellemzőkkel bír: gödrös (ritkán kurgános) temetkezések, melyek pontosan északi irányba tájoltak, magányos temetkezések, a sírgödör nem mély, ovális formájú, ritkábban egyenes kialakítású, kivételesen hamvasztás a korhasztásos rítus mellett, a halottakon nyírfakéreg takarás, koponyatorzítás. A tárgyak között övek díszítésekkel, övcsatok, gyöngyök, nyakékek, zoomorf függők, vaskések, cseréptöredékek a kurgánban vagy a sírban (7. kép), ritkán az el-

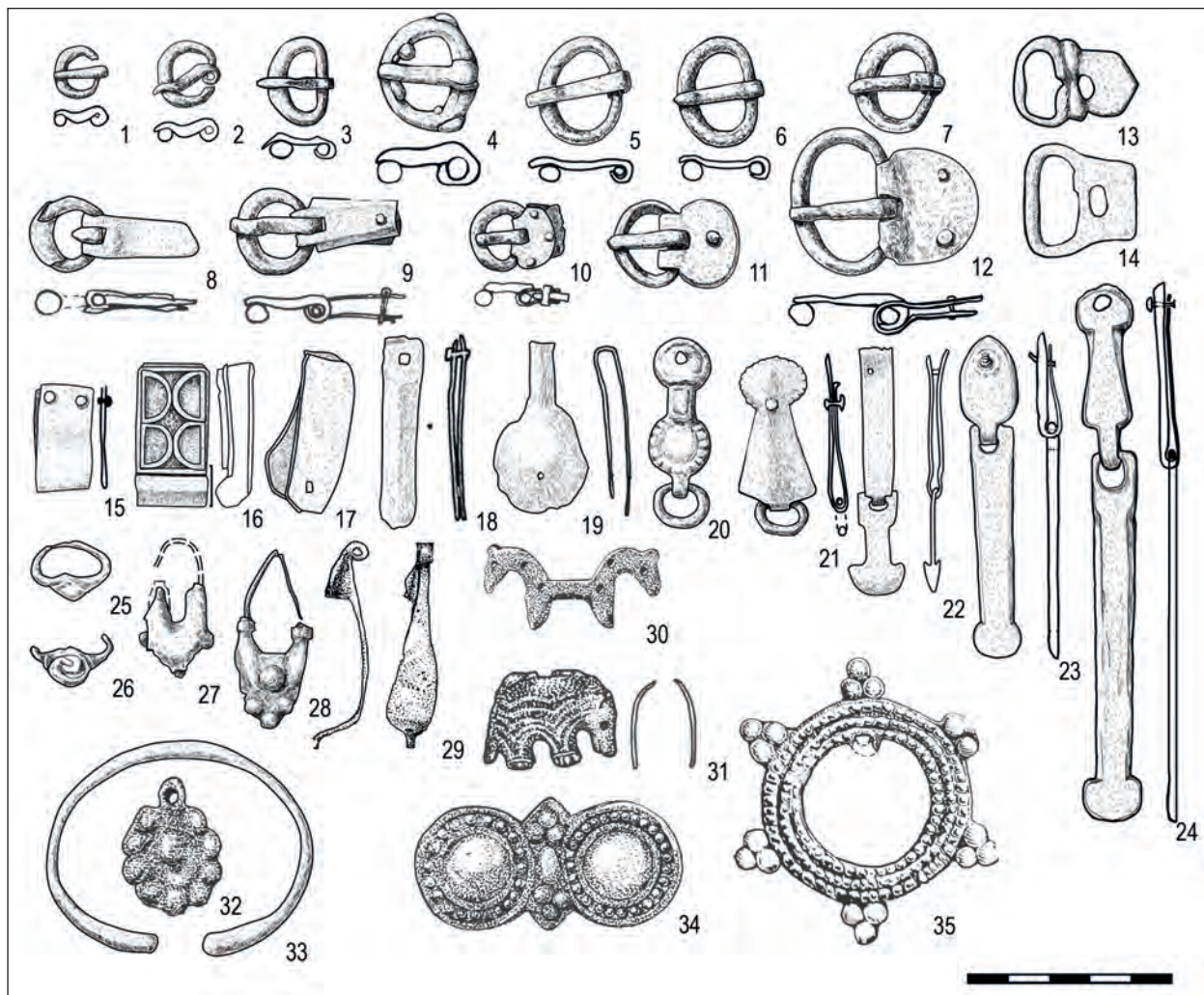
3. kép. Településtípusok, lakhelyformák. Bal oldali oszlop: 1–3: Bakalszkojei kultúra; Jobb oszlop: 4–6: Potcsevasi kultúra; 1, 3: Uszty-Terszjuk; 2: Kolovszk; 4, 6: Loginovo; 5: Ajkutlovo XIV

4. kép. A bakaskőjei (1–3), karimi (4–6) és potcsevasi kultúrák (7–9) temetkezései

5. kép. Bakalszkojei (1–3), karimi (4–6), potcsevasi (7–9), kusnarenkovói (10–14) (nem méretarányos ábrázolású) kerámiák Nyugat-Szibériából és az Urálon túli területről. 1–3, 5–6: Kozlov; 4, 14: Uszty-Tara; 7–9: Vikulovo; 10, 12: Usztyjug I; 11, 13: Perejmszki temető

6. kép. A bakalszkojei kultúra datálási szempontból releváns tárgyai. 1–2: U, K. 28, P. 2; 3: K, P. 91; 4, 10, 31: U, K. 25, P. 2; 5–6, 16: I, K. 25, P. 1; 7: I, K. 5; 8: U, K. 35, P. 4; 9, 19: R, K. 9, P. 11; 11, 15, 21, 23–24: I, K. 4, P. 3; 12: I, K. 13, P. 1; 13: P, P. 4; 14: P, P. 5; 17: A duváni temetkezésből; 18: K, P. 5; 20: R, P. 10; 22: K, P. 34; 26: P, P. 1; 25, 32–35: P, P. 6; 27: R, K. 6, P. 1; 28: U, K. 40, P. 2; 29: U, K. 14 P. 2; 30: P, P. 8.

U: Usztyug 1; I: Ipkulszki temető; K: Kozlovi temető; R: Revda; P: Perejminszki temető

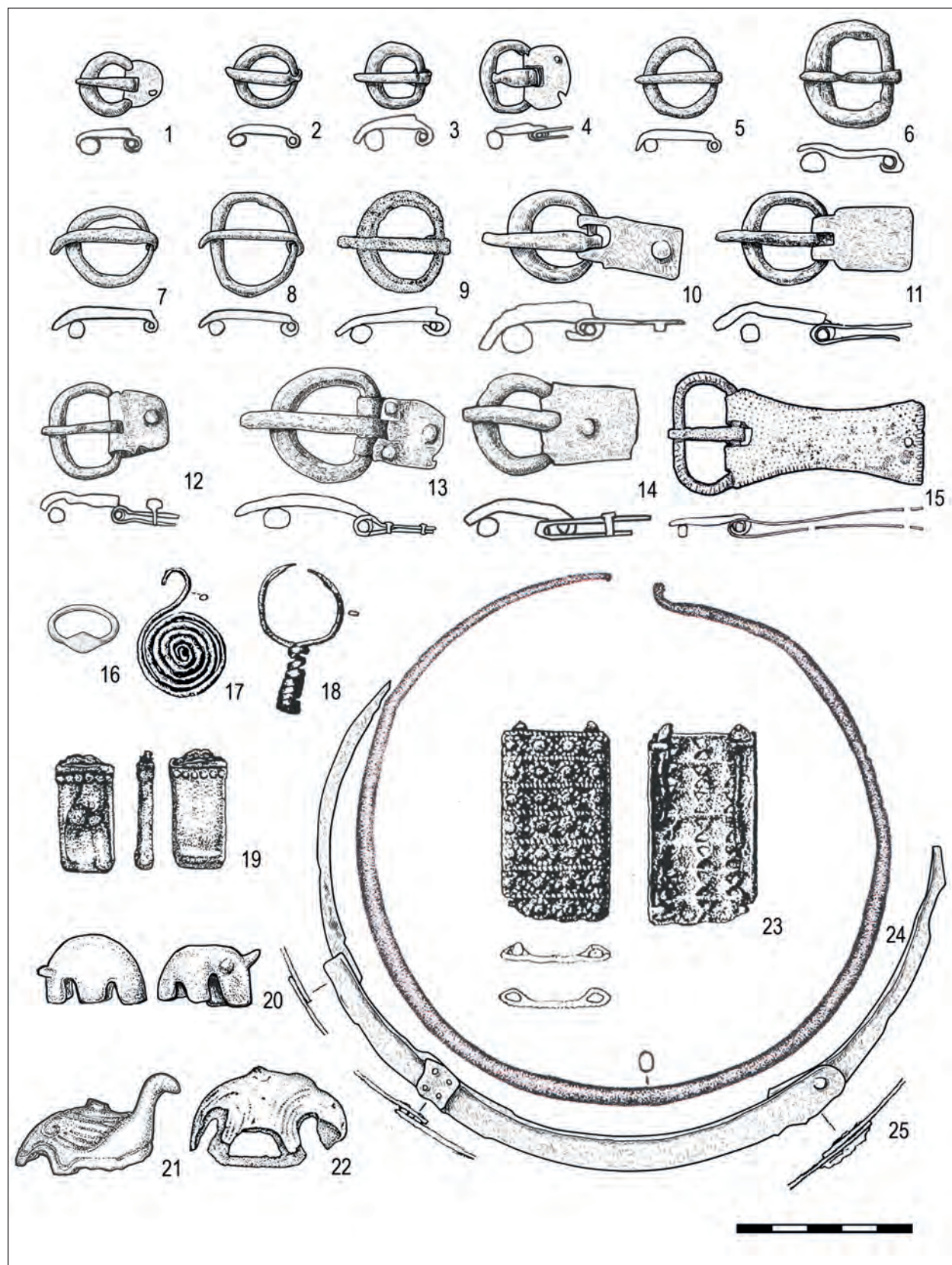
hunyt feje mellett teljes edény. A 6. század közepére a Tobol vidéktől eltérően az Irtyis térségének kulturális kapcsolatai újra megváltoznak, ennek nyomán alakul ki a potcsevasi kultúra.

Ennek jellemzője volt a 6–8. században a biritualitás (hamvasztásos és korhasztásos temetkezés), alátétek, nyírfakéregbe csavarás, kisebb dobozok elhelyezése dísz tárgyakkal, madár formájú függők.

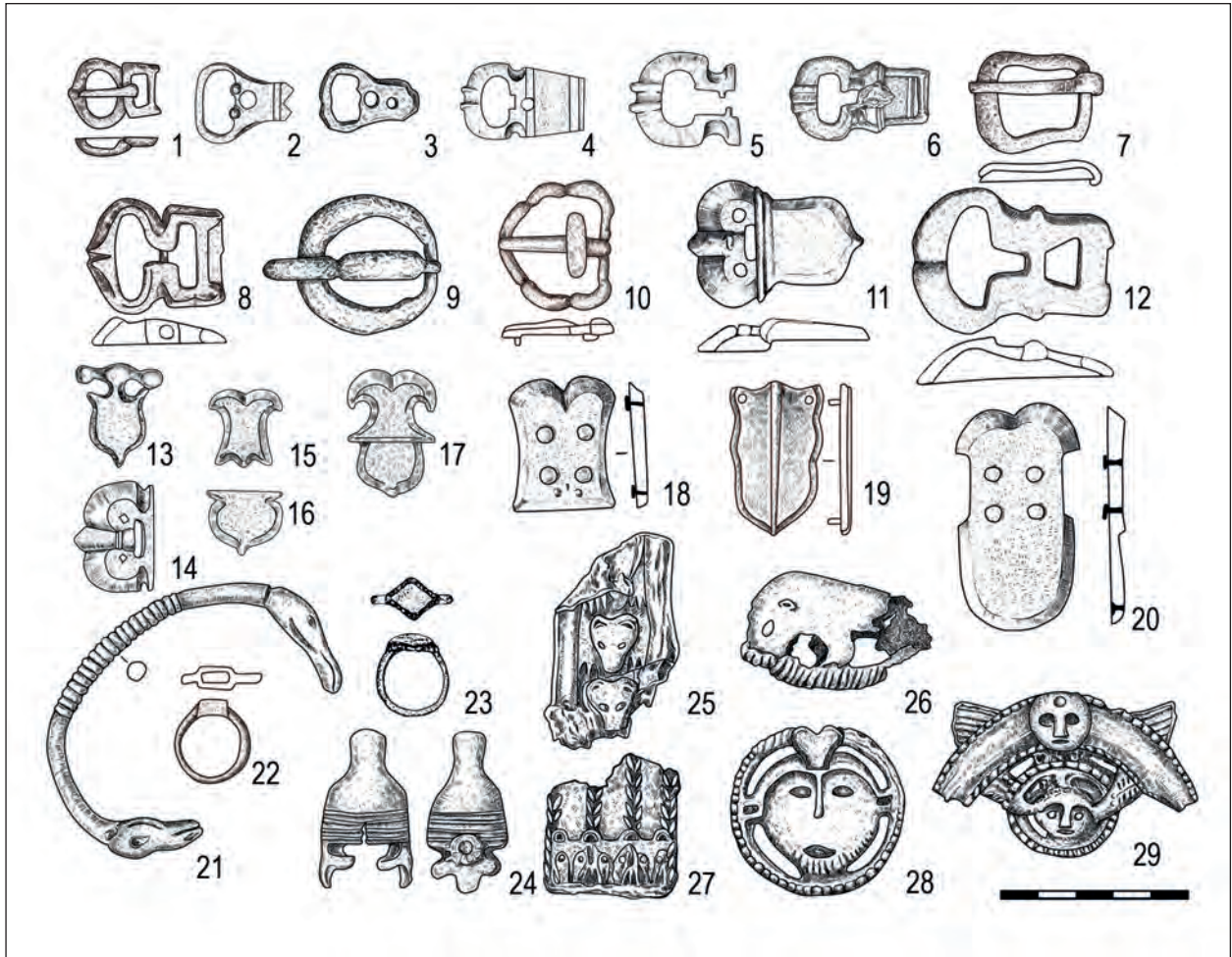
Az erődök és lakóépületek formája a karimivel mutat folytonosságot. A korai formákban kimutatható kerámia szinkretikus a karimi és potcsevasi

tradícióval (5. kép 7–9). Megváltozik az övdivat, megjelentek a fakoporsók (4. kép 7–9), lószerszámokat helyeznek a sírba, például unikális állatstílusú kengyeleket (8. kép 25–29). A tájolás északnyugati–nyugati. A temetkezési szokás és a tárgyak a korai türkök felé mutatnak kapcsolatokat. Az Irtyis-vidék a 7. században nagy valószínűséggel a Nyugati Türk Kaganátus perifériájába tartozott. A tajgai térség egész sor településén, illetve a mai Észak-Kazahsztán nomádokhoz köthető kurgánjaiban talált hasonló kerámia, mint például a bobrovkai temetőben,³⁰ alátámasztja a kapcsolatokat a két térség között.

³⁰ SZMAGULOV 2004, 185.

7. kép. A karimi kultúra déli variánsából származó, datálási szempontból releváns tárgyak. 1: K, P, 22; 2, 4, 16, 20: K, P, 12a; 3, 10: K, P, 26; 5: K, P, 57; 6: UT, K, 17, P, 1; 7–8: K, P, 1; 9: K, P, 31; 11: UT, K, 9, P, 1; 12, 17, 19, 23: UT, K, 8, P, 1; 13: K, P, 7; 14: K, P, 70; 15: K, P, 48; 18: UT, K, 14, P, 1; 21–22: K, P, 11; 24: K, P, 47; 25: UT, K, 9, P, 1;
K: Kozlovi temető; UT: Uszty Tara

8. kép. A potcsevasi kultúra datálás szempontjából releváns tárgyai. 1, 7–8: OM, P. IV; 2: L, P. 13; 3: OM, P. IX; 4: L, P. 3; 6, 9, 24–27: OM, P. XX; 10, 19, 22: OM, P. I; 11–12, 18, 20: OM, P. III; 5, 13, 16–17: L, P. 1; 14: L, P. 9; 15: L, P. 2; 21: OM, P. XVIII; 23: VK, n. 2; 28: OM, P. XXI; 29: OM, P. XIX;
OM: Okunevói temető; L: Lihacsevói temető; VK: Vikulovói temető

DISZKUSSZIÓ

Nyugat-Szibéria középkori népességének kialakulása a szargatkai kulturális egység és társadalom bomlásától veszi kezdetét, a 3. századtól. Világossá kell tenni, hogy az új kultúrákban mely elemeknek vannak helyi előzményei, és mik az átvételek, milyen hatás révén. A 3. század végén – 4. század elején a hunok hódításai és a szárazabb időszak miatt az eurázsiai sztyeppevidéken instabilitás figyelhető meg. A szargatkai népesség Urállal és Közép-Ázsiával folytatott kapcsolataiban is válság figyelhető meg, illetve a kultúra elitje beharcokba kevere-

dett.³¹ A nyugat-szibériai korai középkor történeti-kulturális képének mozaikus jellegét tekintve, a szubsztrátum és szupersztrátum népesség heterogenitását figyelembe véve úgy véljük, hogy kompakt „ugor világról” aligha lehet beszélni. A sztyeppevidékre és az erdős sztyepp északi részére különböző eredetű csoportok áramlottak. A heterogenitás a társadalmi összetételre is vonatkozik, illetve intenzív kulturális változások zajlottak a 8. század végéig tartó időszakokkal bezárólag.

³¹ KORJAKOVA 1988; MATVEJEVA 2018, 150–151.

A magyarok szibériai „kijövetelének” elképzelése a népvándorlás korában azon alapult, hogy az erdős sztyeppet elfoglaló, 3–4. században felbomló szargatkai kultúrát magyarnak tekintették. Viszont a szargatkai bomlástól a 9. század elejéig tartó fél évezredes űrt nem sikerült tényekkel megtölteni, és szargatkai komponenseket sem találtak Kelet-Európa sztyeppi és erdős sztyeppi övezetében. A szargatkai népesség polietnikus lehetett, iráni elittel,³² tehát nem kizárt, hogy protomagyar csoportok is a részei lehettek, ám valószínűbbnek tűnik a magyarok nyugat-szibériai eredetének többvektorúsága. Valóban kimutathatók nyugatra irányuló migrációs folyamatok, például hogy gorohovói csoportok átköltöztek a szarmaták területére a Kr. e. 4–3. században, a meszjagutovói erdős sztyeppen egy önálló enklávét alkotva,³³ de ez is csak egy esemény volt a sok közül a középkori kulturgenezisben. A nyevolinói kultúra brodi fázisában tetten érhető migrációs impulzus a 4–5. századra tehető,³⁴ amikor a szargatkai kultúra már nem létezett. Ez inkább a késő szarmata csoportok mozgásával hozható kapcsolatba, és azon politikai és migrációs események állhattak a háttérben, melyek a bakalszkojei kultúra esetében is kimutathatók.

Következésképpen tehát a magyar etnogenezis nemcsak egy, hanem több kultúrával is összefüggésbe hozható. A hipotézis, hogy a karajakupovói, kusnarenkovói, lomatonovói, nyevolinói, polomi kultúrák összefüggésbe hozhatók a magyarokkal,³⁵ a temetkezések statisztikai elemzésére és a tárgyak azonosságára alapult.³⁶ Megjegyezzük, hogy az analógia alapjául szolgáló anyagot jobban konkretizálni kellene, mert az adatbázisokban csak általános kategóriák szerepelnek (fegyver, lószerszám jelenléte), melyek nagy korszakokhoz köthetők. Ha a 10. századi magyar anyaggal hasonlítjuk össze a

kusnarenkovói emlékeket, nem láthatunk szoros, genetikai kapcsolatot, mivel a kusnarenkovói temetkezések északi tájolásúak, a lócsontok pedig nem magában a sírban voltak.³⁷

És azt is figyelembe kell venni, hogy a formája és ornamentikája szerint sajátos, vékony falú, igényes kialakítású kusnarenkovói kerámia (5. kép 10–14) nem köthető valamely különös rítushoz vagy életmódhoz, melynek alapján önálló kultúramarkernek lehetne tekinteni.

Az európai Urál térségében ez a kerámia a turbaszli, bahmutyinói, karajakupovói kultúrák kerámiáival együtt elterjedt el, nem társulva kimondottan valamely temetkezési rítushoz.³⁸ Ebből a kerámiából soha nincs sok, a településeken a mérete kisebb, mint a karajakupovói,³⁹ ami inkább lehetett asztali presztízstárgy, melyet külső minták alapján készítettek. Az Urálon túli területen ugyanezt a képet láthatjuk.⁴⁰ A paleoantropológiai adatok alapján a karajakupovói népesség állt közel a magyarokhoz.⁴¹ A nyugat-szibériai adatokat összegezve A. Ny. Bagasov⁴² arra következtetésre jutott, hogy az uráli népesség jelentősen különbözik a nyugat-szibériaitól, mivel sokkal inkább europid jellegű volt. A kutató úgy véli, hogy a középkori populációnak csak az egyik szubsztrátuma volt a szargatkai népesség, és a lomatonovói kultúra formálódásában részt vehetett.⁴³

A genetikai adatok állománya még nem nagy, ám az egyik kutatás, amely a magyar etnogenezis nyelvészet által megalapozott tudására épül, kapcsolatot mutatott ki a Kárpát-medencei magyarok és Nyugat-Szibéria között.⁴⁴ Ujelgi, Bajanova, Szuhoj Log, Bartim, Brodi, Bolsije Tyigani és a Novinki-horizont lelőhelyeinek genetikai elemzése jelentős DNS azonosságot mutatott ki (Novin-

³² MATVEJEVA 2000, 286–291.

³³ SZAVELJEV 2007, 181; MALASOV–MOSKOVA 2010, 52; MATVEJEVA 2017, 109.

³⁴ GOLGYINA 2004, 268.

³⁵ BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA 2009.

³⁶ IVANOV 1999, 205.

³⁷ KOMAR 2018, 79.

³⁸ MAZSITOV 1977, 62, 72; KAZAKOV 1981, 133.

³⁹ IVANOV 1999, 50.

⁴⁰ ZELENKOV 2019.

⁴¹ GAZIMZJANOV 2018, 70.

⁴² BAGASOV 2017, 253–266.

⁴³ BAGASOV 2017, 259, 264.

⁴⁴ POST ET AL. 2019.

ki kivételével), ám a közös klasztert figyelembe véve ezek messzebb vannak a magyaroktól, mint a kaukázusi és észak-kazahsztáni minták.⁴⁵ Mivel a magyarok migrációjával összefüggésbe hozható csontanyag száma nem elég nagy, ez nem ad lehetőséget pontosabb helymeghatározásra, továbbra is tehát a tág kereteket megengedő régészeti anyagra támaszkodhatunk.

Témánk szempontjából nagy jelentőséggel bír a Szubbotci-horizont felfedezése és a magyar anyaggal való összehasonlítása,⁴⁶ a penzai sírokban észlelt magyaros fegyveres-viseleti analógiák és ezek eredetére vonatkozó érvek.⁴⁷ A 9. századi adatok történeti és régészeti elemzése alapján vetődött fel a hipotézis, hogy a szubbotci típus kialakulása a kámai, agafonovkai, szaltovói, szrosztinszki, szogd tradíciók hatására történt, ami figyelmünket az Aral, Irtis, és különösen a Dél-Urál térsége felé tereli mint ezen kapcsolatrendszer potenciális központja felé.⁴⁸ Ám az Urálban nem ismertek olyan emlékek, melyek a magyarok elvándorlása előtti időből származnának, ám az bizonyosságot nyert, hogy Ujelgi, Szinyeglazovo, Narovcsatka emlékeit a benne lelhető „magyaros” emlékekkel egy, a szubbotcival rokon népség hagyta hátra.⁴⁹ Figyelembe véve a nyugatra irányuló kimek migrációt a 8. században, A. Komar a szubbotci típusú anyagi kultúra eredetét az Aral, Urálon túli terület, Irtis háromszögben véli megtalálni.⁵⁰ Mindezek alapján úgy véljük, hogy ezen a területen alakulhatott ki egy militarizált ugor csoport, melynek elitje is volt, és saját presztízskultúrával is rendelkezett.

A török hatás nagy volt a magyar etnogenezisre, ám csak a nyugati hatás kutatása kapott nagy teret. A keleti impulzusok kérdése nem most vetődik fel, ám új áttekintésre szorulhat a sztyeppi török politikum ismeretében. Úgy véljük, hogy a bolgár–magyar kapcsolatok korán kezdődhettek, hosszú ideig

tarthattak, és ez tükröződik is a 7–10. századi karajakupovói emlékekben, vagy a 9. századi tankejev-kai temetőben, ahol egész sor kultúra anyaga lelhető fel.⁵¹ Közismert, hogy a közép-ázsiai nomádok nyáron északra vonultak az Irtis, Isim, Tobol, Turgaj-kapu völgyében, a Délkelet-Urál és Nyugat-Szibéria erdős sztyeppi övezetéig,⁵² s ez az etnográfiai tény talán összefüggésbe hozható a magyarok nomáddá válásával is. A 8. századig csak szubsztrátcsoportokról lehet beszélni, a magyar nép tulajdonképpeni kialakulása a 8–9. században történhetett az uráli régióban. Az I. évezred közepi népvándorlás ellenére O. E. Posehonova, A. V. Zubova és A. V. Szlepcova antropológusok⁵³ úgy vélik, a bakalszkojei kultúra népeisége szargatkai eredőkkel is rendelkezik, továbbá Aral környéki nomádok is részt vehettek alakulásában. Mindenesetre ezt követően a Tobol-Isim vidékén az európai antropológiai típus már csak keverékként van jelen a nyugat-szibériai mongoloid alapnépség mellett.

A korai vaskor és a középkor folyamatai jelentősen különböztek. A mai ismert népek kialakulásának folyamatát nem érdemes évezredes távlatokra visszavezetni és túlbecsülni hasonlóságukat. Kétségtelen, hogy a nyugat-szibériai csoportok szerepet játszottak az európai Urál-vidék kulturgenezisében és egész sor komponens megjelenésében. Továbbra is aktuális a 6–8. századi uráli és nyugat-szibériai kultúrák vizsgálata, mint a Tobol–Isim menti erdős sztyeppi bakalszkojei, az erdős sztyeppi és az Isim–Irtis tajgai régiójába benyúló potcsevasi, a dél-uráli karajakupovói kultúráké. A 8–9. században kezdett kialakulni a magyar etnosz, mint politikai szerveződés is (*Hetumoger*), mint ezt V. A. Ivanov is feltételezte.⁵⁴ E folyamat modellszerű leírása során az alapvető kulturális elemeket (gazdaság, temetkezési rítus, hiedelem, művészet) az egyes régészeti kultúrák konkrét elemeivel kell összevetni. Az Urál-szi-

⁴⁵ SZEIFERT ET AL. 2018, 202–216.

⁴⁶ ORLOV 2001; PRIHODNYUK 2001, 101–106; TÜRK 2018.

⁴⁷ KLIMA 2018, 142–143; ZELENCOVA 2017, 144; ZELENCOVA 2018, 298.

⁴⁸ KOMAR 2018, 34, 49, 143.

⁴⁹ BOTALOV 2018, 85; KOMAR 2018, 199.

⁵⁰ KOMAR 2018, 202.

⁵¹ MOGILNYIKOV 1994; BOTALOV 2009, 519–568; JEGOROV 2013, 50; MATVEJEVA 2016, 220.

⁵² NAPRAVLENYIJA 1980.

⁵³ POSEHONOVA–ZUBOVA–SZLEPCOVA 2016, 119.

⁵⁴ IVANOV 2018, 107–108.

bériai térség etnikai transzformációja több lépésben történt: a kései szarmaták és hunok részvételével a nagy népvándorlás korában, a türk periódusban, tajgai és nomád népelemek részvételével egyaránt. A *Hetumoger* magjának kialakulása feltehetően az Urál előterében, a Volga-Urál vidéken történhetett (*Dentumoger*).

A magyarok hagyatékának kulturális geneziséét leglogikusabb azzal a gyakorlatias megközelítéssel magyarázni, hogy más és más periódusokban más és más tendenciák voltak hangsúlyosabbak. A Nyuga-

ti Türk Kaganátus, a Kazár Kaganátus vagy Volgai Bolgária területén egy rövidebb ideig tartó tartózkodás is jelentős kulturális hatással, akkulturációval járhatott. Egy etnosz kialakulása nem feltétlenül hosszú ideig tartó folyamat. Ha ezt az elit felől közelítjük meg – tehát az elit megszervezi a népet az erőforrások és kulturális értékek kontrollja céljából⁵⁵ – akkor ezek a folyamatok néhány évtized alatt is lejátszódhattak. A magyar nép viszonylag gyors kialakulásának tézisére irányítanánk a figyelmet, mely folyamatban a diffúzió meghatározó jelentőséggel bírt.

IRODALOM

- BAGASOV 2017: Багашев, А. Н.: *Антропология Западной Сибири*. Новосибирск 2017.
- BELAVIN–IVANOV–KRILASZOVA 2009: Белавин, А. М. – Иванов, В. А. – Крыласова, Н. В.: *Угры Предуралья в древности и средние века*. Уфа 2009.
- BORZUNOV–CSEMJAKIN 2013: Борзунов, В. А. – Чемякин, Ю. П.: Карымские памятники Таежного Приобья: история изучения, хронология и территория распространения. *Вестник археологии, антропологии и этнографии* 2013:1, 34–46.
- BORZUNOV–CSEMJAKIN 2015: Борзунов, В. А. – Чемякин, Ю. П.: Предметный комплекс и проблема датировки карымского этапа Таежного Приобья. *Вестник археологии, антропологии и этнографии* 2015:3, 51–60.
- BOTALOV 2009: Боталов, С. Г.: *Гунны и тюрки*. Челябинск 2009.
- BOTALOV 2013: Боталов, С. Г.: Этнокультурная ситуация в Урало-Казахстанских степях эпохи средневековья в свете новых археологических данных. In: *Этнические взаимодействия на Южном Урале*. Отв. ред.: Таиров, А. Д. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 201–207.
- BOTALOV 2018: Боталов, С. Г.: Новые материалы погребального комплекса Уелги. In: *III-й Международный мадьярский симпозиум, Будапешт 6–10 июня 2016 г. (3. Nemzetközi Korai Magyar Történelmi és Régészeti Konferencia. Budapest, 2016. június 6–10)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 12. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténelmi Témacsoport Kiadványok 6. Red.: Türk, A. – Зеленков, А. С. Budapest 2018, 47–62.
- BOTALOV 2019: Боталов, С. Г.: Зауральская угорская ойкумена эпохи средневековья. *Археология Евразийских степей* 2019:6, 138–159.
- CSERNYECOV 1958: Чернецов, В. Н.: Нижнее Приобье в I тыс. н.э. In: Мошинская, В. И. – Чернецов, В. Н. – Золотарева, И. М. – Смирнов, А. П.: *Культура древних племен Приуралья и Западной Сибири*. Материалы и исследования по археологии СССР 58. Москва 1958, 136–245.
- DANCSENKO 2008: Данченко, Е. М.: К характеристике историко-культурной ситуации в Среднем Прииртыше на рубеже раннего железного века и Средневековья. In: *Проблемы бакальской культуры*. Red.: Боталов, С. Г. Челябинск, 2008, 45–60.

⁵⁵ TYISKOV 2003, 105, 112–114.

- FJODOROVA 1991: Федорова, Н. В. – Зыков, А. П. – Морозов, В. М. – Терехова, Л. М.: Сургутское Приобье в эпоху средневековья. In: *Вопросы археологии Урала* 20. Екатеринбург 1991, 126–145.
- FODOR 2015: Фодор, И.: *Венгры: древняя история и обретения родины*. Пермь 2015.
- GAZIMZJANOV 2018: Газимзянов, И. Р.: Древние венгры в антропологическом аспекте. *Археология Евразийских степей* 2018:6, 66–72.
- GENING–KORJAKOVA–OVCSINNYIKOVA–FJODOROVA 1970: Генинг, В. Ф. – Корякова, Л. Н. – Овчинникова, Б. Б. – Федорова, Н. В.: Памятники железного века в Омском Прииртышье. In: *Проблемы хронологии и культурной принадлежности археологических памятников Западной Сибири*. Отв. ред.: Матющенко, В. И. Томск 1970, 204–215.
- GOLGYINA 2004: Голдина, Р. Д.: *Древняя и средневековая история удмуртского народа*. Ижевск 2004.
- GOLGYINA–VODOLAGO 1990: Голдина, Р. Д. – Водолаго, Н. В.: *Могильники неволинской культуры в Приуралье*. Иркутск 1990.
- GYÓNI 2019: Gyóni G.: *A magyarság hajnalán*. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Östörténeti Témacsoport Források és Tanulmányok 3. Budapest 2019.
- HAJDÚ 1985: Хайду, П.: *Уральские языки и народы*. Москва 1985.
- HALIKOVA 1976: Халикова, Е. А.: Зауральские истоки культуры протовенгров. In: *Этнокультурные связи населения Урала, Поволжья с Сибирью, Средней Азией, Казахстаном в эпоху железа*. Уфа 1976, 52–53.
- HELIMSZKI 1982: Хелимский, Е. А.: *Древнейшие венгерско-самодийские языковые параллели*. Москва 1982.
- HISZAMITGYINOVA 1988: Хисамитдинова, Ф. Г.: Угорская субстратная топонимика на -ш/-с в Башкирии. In: *Проблемы древних угров на Южном Урале*. Ред.: Пшеничнюк, А. Х. Уфа 1988, 102–112.
- IVANOV 1999: Иванов, В. А.: *Древние угры-мадьяры в Восточной Европе*. Уфа 1999.
- IVANOV 2008: Иванов, В. А.: Прослеживается ли генетическая связь между носителями кушнаренковской, караякуповской и неволинской культурами? In: *Проблемы бакальской культуры*. Ред.: Боталов, С. Г. Челябинск 2008, 96–97.
- IVANOV 2015: Иванов, В. А.: Угры Предуралья: продолжение темы. *Поволжская археология* 2015:4, 201–219. <https://doi.org/10.24852/pa2015.4.14.201.219>
- IVANOV 2018: Иванов, В. А.: Морфологические признаки, хронологические и географические границы Magna Hungaria в Восточной Европе. *Археология Евразийских степей* 2018:6, 105–111.
- JEGOROV 2013: Егоров, Н. И.: Проблемы добулгарского субстрата Волго-Камье. Проблемы этнокультурной идентификации средневековых древностей Урало-Поволжья: финно-угры или огуры? In: *II-й Международный мадьярский симпозиум 13-15 августа. Сборник научных трудов*. Ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 47–70.
- JELAGIN–MOLOGYIN 1991: Елагин, В. С. – Молодин, В. И.: *Бараба в начале I тысячелетия н. э.* Новосибирск 1991.
- KAZAKOV 1981: Казаков, Е. П.: Кушнаренковские памятники Нижнего Прикамья. In: *Об исторических памятниках по долинам Камы и Белой*. Ред.: Халиков, А. Казань 1981, 115–135.
- KAZAKOV 2007: Казаков, Е. П.: *Волжские болгары, угры и финны в IV–XIV веках: проблемы взаимодействия*. Казань 2007.
- KLIMA 2018: Klima, L.: Easter religious motifs on the belt mounts of the Subotsi group, Kusnarenkovo culture and Lomovatovo culture. *Археология Евразийских степей* 2018:6, 136–149.

- КОМАР 2018: Комар, А. В.: *История и археология древних мадьяр в эпоху миграций (A korai magyarorszag vándorlásának történeti és régészeti emlékei)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 11. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Társaság Kiadványok 5. Napkút kiadó, Ómúltunk Tára 14. Budapest 2018.
- КОНЫКОВ 2007: Кони́ков, В. А.: *Омское Приирти́шье в раннем и развитом средневековье*. Омск 2007.
- КОРЯКОВА 1988: Корякова, Л. Н.: *Ранний железный век Зауралья и Западной Сибири (саргатская культура)*. Свердловск 1988.
- КОРЯКОВА 1994: Корякова, Л. Н.: Заметки к вопросу об угорском этногенезе в свете взаимодействия археологических культур Зауралья и Западной Сибири. *Проблемы истории, филологии, культуры* 1 (1994) 6–15.
- КОСЗАРЬОВ 1991: Косарев, М. Ф.: *Древняя история Западной Сибири: человек и природная среда*. Москва 1991.
- КОСЗТОМАРОВ–ТРЕТЯКОВ 2019: Костомаров, В. М. – Третьяков, Е. А.: Структура расселения раннесредневековых коллективов Зауралья. *Вестник археологии, антропологии и этнографии* 2019:4, 81–92.
- КРИСТО 1996: Kristó, Gy.: *Hungarian History in the Ninth Century*. Szeged 1996.
- КУЛЕСОВ 2017: Кулешов, В. С.: Югорское общество V–XV вв.: модель сакральной экономики, археологическая атрибуция и проблема этнической принадлежности. *Труды Камской археолого-этнографической экспедиции* 12 (2017) 74–89.
- ЛАСЗЛО 1978: László Gy.: *A kettős honfoglalás*. Budapest 1978.
- МАЛАСОВ–МОСКОВА 2010: Малашев, В. Ю. – Мошкова, М. Г.: Становление позднесарматской культуры (к постановке проблемы). In: *Материалы семинара Центра изучения истории и культуры сарматов 3. Становление и развитие позднесарматской культуры*. Волгоград 2010, 37–56.
- МАТЮСЦЕНКО 1991: Матющенко, В. И.: Об отношении саргатского населения к так называемому «скифо-сибирскому культурно-историческому единству». In: *Проблемы изучения саргатской культуры*. Омск 1991, 14–16.
- МАТЮСЦЕНКО–ТАТАУРОВА 1997: Матющенко, В. И. – Татаурова, Л. В.: *Могильник Сидоровка в Омском Приирти́шье*. Новосибирск 1997.
- МАТВЕЕВ 1961: Матвеев, А. К.: Древнеуральская топонимика и ее происхождение. *Вопросы археологии Урала* 1961:1, 133–141.
- МАТВЕЕВА 2000: Матвеева, Н. П.: *Социально-экономические структуры населения Западной Сибири в раннем железном веке*. Новосибирск 2000.
- МАТВЕЕВА 2007: Матвеева, Н. П.: Формирование кушнаренковских комплексов в Зауралье. *Ab Origine: Проблемы генезиса культур Сибири* 1 (2007) 63–75.
- МАТВЕЕВА 2012: Матвеева, Н. П.: *Козловский могильник в эпоху великого переселения народов*. Тюмень 2012.
- МАТВЕЕВА 2016: Матвеева, Н. П.: *Западная Сибирь в эпоху Великого переселения народов*. Тюмень 2016.
- МАТВЕЕВА 2017: Матвеева, Н. П.: Прамадьярская гипотеза принадлежности населения саргатской культуры: pro et contra. In: *Новое в исследованиях раннего железного века Евразии: проблемы, открытия, методики*. Москва 2018, 107–109.
- МАТВЕЕВА 2018: Матвеева, Н. П.: О миграциях из Западной Сибири в раннем железном веке и в эпоху Великого переселения народов. *Археология Евразийских степей* 2018:6, 150–156.

- MATVEJEVA 2019: Матвеева, Н. П.: Некоторые проблемы изучения средневековой археологии лесостепной зоны Приуралья и Зауралья в свете формирования мадьяр. *Ab Origine* 11 (2019) 44–61.
- MATVEJEVA–ZELENKOV 2018: Матвеева, Н. П. – Зеленков, А. С.: О западносибирских инвазиях в Приуралье в эпоху Великого переселения народов. *Вестник Пермского государственного университета. Серия: История* 2018:1, 71–85. <https://doi.org/10.17072/2219-3111-2018-1-71-85>
- MAZSITOV 1977: Мажитов, Н. А.: *Южный Урал в VII–XIV вв.* Москва 1977.
- MOGILNYKOV 1987: Могильников, В. А.: Угры и самодийцы Урала и Западной Сибири. In: *Финно-угры и балты в эпоху средневековья*. Ред.: Седов, В. В. Москва 1987, 163–235.
- MOGILNYKOV 1994: Могильников, В. А.: К проблеме генезиса угорской этнокультурной общности. *Финно-угроведение* 1994:1, 61–68.
- MORAVCSIK 1914: Moravcsik Gy.: A csodaszarvas mondája a bizánci íróknál. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 38 (1914) 280–292.
- MOSINSZKAJA 1953: Мошинская, В. И.: Городище и курганы Потчеваш (к вопросу о потчевашской культуре). In: Чернецов, В. Н. – Мошинская, В. И. – Талицкая, И. А.: *Древняя история Нижнего Приобья*. Материалы и исследования по археологии СССР 35. Москва 1953, 189–220.
- NAPOLSZKIN 1997: Напольских, В. В.: *Введение в историческую уралоистику*. Ижевск 1997.
- NAPRAVLENYIJA 1980: Направления кочевых путей и типы водопоев. In: *Хозяйство казахов на рубеже XIX–XX веков*. Алма-Ата 1980, 74–77.
- ORLOV 2001: Орлов, Р. С.: Культура неслов'янских народів на території України. In: *Історія української культури*. Ред.: Толочко, П. П. Київ 2001.
- OVCSINNYIKOVA–GYÓNI 2008: Овчинникова, Б. Б. – Дьёни, Г.: *Протовенгры на Урале в трудах российских и венгерских исследователей*. Екатеринбург 2008.
- POSEHONOVA–ZUBOVA–SZLERCOVA 2016: Пошехонова, О. Е. – Зубова, А. В. – Слепцова, А. В.: Краниология и одонтология раннесредневекового населения Притоболья по материалам могильника Устюг-1. *Вестник археологии, антропологии и этнографии* 2016:4, 110–122. <https://doi.org/10.20874/2071-0437-2016-35-4-110-122>
- POST ET AL. 2019: Post, H. – Németh, E. – Klima, L. – Flores, R. – Fehér, N. – Türk, A. – Székely, G. – Saha-kyan, H. – Mondal, M. – Montinaro, F. – Karmin, M. – Saag, L. – Yunusbayev, B. – Knusnutdinova, E. – Metspalu, E. – Villems, R. – Tanbets, K. – Rootsi, S.: Y-chromosomal connections between Hungarians and geographically distant populations of the Ural mountain region and West Siberia (Electronic resource). *Nature. Scientific reports*. <https://www.nature.com/articles/s41598-019-44272-6> <https://doi.org/10.1038/s41598-019-44272-6>
- PRIHODNYUK 2001: Приходнюк, О. М.: *Степове населення України та східні слов'яни (друга половина I тис. н. е.)*. Київ 2001.
- RAFIKOVA 2011: Рафикова, Т. Н.: *Бакальская культура лесостепного и подтаежного Тоболо-Ишимья*. Автореферат диссертации кандидата исторических наук. Тюмень 2011.
- RAFIKOVA 2014: Рафикова, Т. Н.: Кушнаренковские и караякуповские комплексы Лесостепного Зауралья. In: *Вопросы истории Сибири* 9. Отв. ред.: Чуркин, М. К. Омск 2014, 111–118.
- SZALNYIKOV 1956: Сальников, К. В.: Исетские древние поселения (По материалам обследования среднего течения реки Исети в 1940 г.). *Советская археология* 25 (1956) 189–214.
- SZAVELJEV 2007: Савельев, Н. С.: *Месягутовская лесостепь в эпоху раннего железа*. Уфа 2007.
- SZEIFERT ET AL. 2018: Szeifert, B. – Csákyová, V. – Stégmár, B. – Gerber, D. – Egyed, B. – Botalov, S. G. – Goldina, R. D. – Danich, A. V. – Türk, A. – Mende, B. G. – Szécsényi-Nagy, A.: Material genetic

- composition of Early Medieval (6–10 centuries AD) populations lived in the Cis- and Trans-Urals and Volga-Kama regions. *Археология Евразийских степей* 2018:6, 202–222.
- SZKANDAKOV–DANCSENKO 1999: Скандаков, И. Е. – Данченко, Е. М.: Курганный могильник Усть-Тара VII в. в Южнтаежном Прииртишье. *Гуманитарные знания. Серия «Преемственность»: ежегодник* 3 (1999) 160–186.
- SZMAGULOV 2004: Смагулов, Т. Н.: Новое поселение потчевашской культуры на озере Кызыл-Как. In: *Традиционные культуры и общества Северной Азии*. Ред.: Бобров, В. В. Кемерово 2004, 183–186.
- SZOKOLOVA 1975: Соколова, З. П.: К вопросу о формировании этнографических и территориальных групп у обских угров. In: *Этногенез и этническая история народов Севера*. Отв. ред.: Гурвич, И. С. Москва 1975, 186–210.
- SZÜCS 1992: Szücs J.: *A magyar nemzeti tudat kialakulása*. Magyar Őstörténeti Könyvtár 3. Szeged 1992.
- TÓTH 1970: Тот, Т.: Древнейшие периоды происхождения протовенгров. *Вопросы антропологии* 36 (1970) 146–160.
- TÜRK 2016: Тюрк, А.: Возможности и перспективы археологических исследований ранней истории угров-мадьяров. In: *Археологическое наследие Урала: от первых открытий к фундаментальному научному знанию*. Отв. ред.: Черных, Е. М. Ижевск 2016, 268–272.
- TÜRK 2018: Тюрк, А.: Восточные корни древневенгерской культуры X в. и средневековая археология Восточной Европы. In: *Древности. Исследования. Проблемы*. Ред.: Синика, В. С. – Рабинович, Р. А. Кишинев–Тирасполь 2018, 423–433.
- TŪISKOV 2003: Тишков, В. А.: *Реквием по этносу*. Москва 2003.
- VIKTOROVA–MOROZOV 1993: Викторова, В. Д. – Морозов, В. М.: Среднее Зауралье в эпоху позднего железного века. In: *Кочевники Урало-Казахстанских степей*. Отв. ред.: Таиров, А. Д. Екатеринбург 1993, 174–178.
- ZELENCOVA 2017: Зеленцова, О. В.: «Венгерский след», или след венгров в среднецентинских могильниках мордвы. In: *Труды V (XXI) Всероссийского археологического съезда в Барнауле – Белокурихе: в 3 т. 2*. Отв. ред.: Деревянко, А. П. – Тишкин, А. А. Барнаул 2017, 413–414.
- ZELENCOVA 2018: Зеленцова, О. В.: Поясные наборы «венгерского» облика из могильников поволжских финнов Правобережья Волги. In: *III-й Международный мадьярский симпозиум, Будапешт 6–10 июня 2016 г. (3. Nemzetközi Korai Magyar Történeti és Régészeti Konferencia. Budapest, 2016. június 6–10)*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 12. Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 6. Ред.: Türk, A. – Зеленков, А. С. Budapest 2018, 279–305.
- ZELENKOV 2017: Зеленков, А. С.: Статистический анализ раннесредневековых погребений лесостепной и подтаежной зон Зауралья. In: *Труды V (XXI) Всероссийского археологического съезда в Барнауле – Белокурихе: в 3 т. 2*. Отв. ред.: Деревянко, А. П. – Тишкин, А. А. Барнаул 2017, 170–174.
- ZELENKOV 2019: Зеленков, А. С.: О статусе псевдокушнаренковской керамики в археологическом контексте Западной Сибири раннего средневековья. *AB ORIGINE* 11 (2019) 24–44.
- ZIKOV 2012: Зыков, А. П.: *Барсова Гора: очерки археологии Сургутского Приобья. Средневековье*. Екатеринбург 2012.

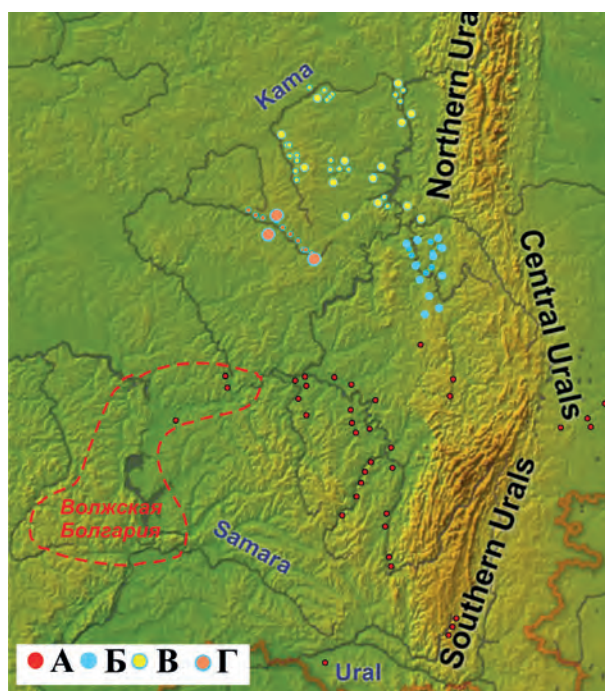
KORAI MAGYAROK AZ URÁL NYUGATI ELŐTERÉBEN¹

ANDREJ MIHAJLOVICS BELAVIN* – ANDREJ VASZILJEVICS DANYICS** –

VLAGYIMIR ALEKSZANDROVICS IVANOV***

Az oroszul *Preduralje* (*Предуралье*) néven ismert földrajzi egység – az Urál nyugati előtere – alapvetően a Káma és a Pecsora folyó völgyét foglalja magába. Ez a terület képezi a Kelet-európai-síkság keleti határát és egyben ez az Oroszországi Föderáció egyik leggyönyörűbb szeglete is. Ez az észak–déli irányban elterülő vidék képez átmenetet a Kelet-európai-síkság és az Urál hegylanc között. A tájegység közigazgatásilag a Komi Köztársaság egy részét, a Permi határterület és Baskíria nagyobb részét, Udmurtföldet, továbbá az Orenburgi terület nyugati felét fedi le.

Az Urál nyugati előterének északi részén a Pecsora-medence területén, délen többek között a Felső-kámai-hátság és a Bugulma–Belebeji-hátság húzódik. Nyugati irányban a hegység magassága a Kelet-európai-síkság részét képező Orosz-síkság felé haladva fokozatosan csökken. Az Urál egyébként sem kifejezetten magasan fekvő gerincei és lankás hegyvonulatai a hegység nyugati előterébe érve dombháttákká és hátságokká szelídülnek. A terület bővelkedik a különböző méretű bővizű folyókban és kisebb tavakban. Az Urál nyugati előterének nagyobb részét tűlevelű erdők borítják, a tajgától délre lombhullató erdők találhatók, a távoli északi területek a tundra, a déliek pedig a sztyeppi övezetbe tartoznak. A régió még megmaradt füves sztyeppi területein fátlan növénytakarások képeznek

1. kép. Régészeti kultúrák az Urál nyugati előterében (Kr. u. I. évezred). A: A kusnarenkovói és karajakupovói kultúra temetői és erődített települései; B: A nyevolinói kultúra temetői és erődített települései; B: A lomovatovói kultúra lelőhelyei; G: A polomi kultúra temetői

sokszínű, gazdag növénytakarót. Az északi tajga és a déli sztyepp között festői szépségű erdős sztyeppi zóna húzódik. A térség éghajlata az Urálontúlhoz ké-

* Пермский государственный гуманитарно-педагогический университет, г. Пермь, ул. Сибирская, 24; Пермский федеральный исследовательский центр УрО РАН, г. Пермь, ул. Ленина, 13а, belavin@pspu.ru

** Пермский государственный гуманитарно-педагогический университет, г. Пермь, ул. Сибирская, 24; adanich@yandex.ru

*** Башкирский государственный педагогический университет им. М. Акмуллы; Россия, г. Уфа, ул. Октябрьской революции, 3а к2, ivanov-sanych@inbox.ru

¹ A tanulmány publikálása az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával a Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történelmi és Régészeti Kutatócsoport [TKP2020-NKA-11]) projekt keretében valósult meg. Az eredeti orosz cikk bibliográfiai adatai: Белавин, А. – Данич, А. – Иванов, В.: Древние мадьяры в Предуралье (Ancient Magyars in the Urals). In: Фодор, И.: *Венгры: древняя история и обретение Родины*. Пермь 2015, 101–128. A tanulmány Budai Dániel diplomafordításának (Debreceni Egyetem, Fordító és tolmács MA, 2020) bővített és illusztrációkkal kiegészített változata. A diplomamunka konzulense: Sahverdova Nava-Vanda. A javított változat szakmai lektora: Türk Attila. A tanulmány többi szövegét fordította: Budai Dániel.

2. kép. 5. századi övcsat (lelőhely: Brodi, Permi határterület;
őrzési hely: Udmurt Állami Egyetem, Régészeti Múzeum
[Izsevszkj])

pest valamivel kedvezőbb, itt kevesebb a mocsár és a szúnyog, különösen a középső és déli területeken.

Ily módon az Urál nyugati előtere a Kelet-európai-síkság folytatásának tekinthető, az Urálon túl viszont inkább már a zord Szibéria felé képez átmenetet.

Etnogenezis szempontjából az Urál nyugati előtere kezdetektől fogva leginkább egy nagy kohóhoz hasonlítható. Itt formálódott a finnugorság, és sok ezer évvel ezelőtt innen rajzottak ki azok a korai finn törzsek, amelyek hatalmas területeket népesítettek be a Kámától egészen a Finn-öböl. Az Urál túloldaláról, Nyugat- és Dél-Szibériából, valamint Közép-Ázsiából időről időre különböző eredetű kö-

zösségek költöztek be erre a területre, színesítve a helyi népesség etnikai összetételét. A Kr. e. I. évezred hozott ugyan némi nyugalmat, ám ez nem bizonyult tartósnak. A Kr. u. I. évezred első felében megkezdődő népvándorláskorban az Urál nyugati előtere rendkívül mozgalmas helyé vált, a népek kohójának tüze újból fellángolt.

A Kr. u. 370-es években a hunok elérték Kelet-Európát, szétverték Hermanarik keleti gót király Don és Dnyeper között elterülő államát, 374-ben pedig átkeltek a Dunán és kifosztották Bizánc északnyugati provinciáit. A hunok ellen vívott egyik csatában elesett Hermanariknak alávetett törzsek egy része a hunok uralma alá került, ezek a továbbiakban részt vettek az új hódítók nyugati hadjáratain. Más törzsek azonban a nyugodtabb élet reményében Kelet-Európa erdős és erdős sztyeppi vidékeire vándoroltak. Ennek a folyamatnak régészeti lecsapódása is van: olyan új régészeti kultúrák jelentek meg a Volga–Káma vidékén és az Urál nyugati előterében, amelyek nem állnak genetikai kapcsolatban a korábban itt élt kultúrákkal.

A Volga és a Káma összefolyásának térségében megjelentek az imenykovói kultúra lelőhelyei. Ez a kultúra egyes kutatók véleménye szerint a Dnyeper felső folyásvidékéről ideköltöző korai szlávokhoz köthető, mások viszont a sztyepről a hunok előrenyomulása miatt elvándorló késő szarmata néppel azonosítják.

3. kép. Ezüstből készült halotti szem- és szájlmez (bajanovói temető, Permi határterület)

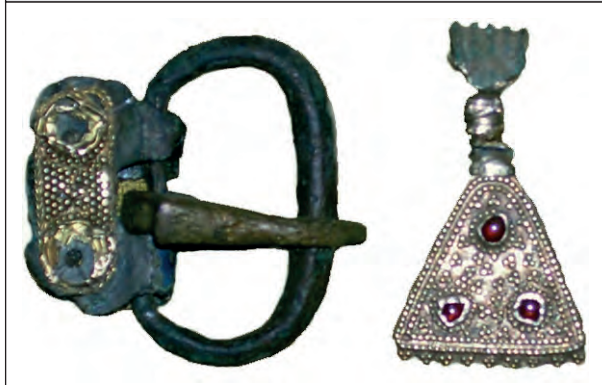
4. kép. Halotti szem- és szájelemz (Gorbunyata, Permi határterület)

A Belaja folyó középső folyásának bal partvidékén a turbászli kultúra lelőhelyei tűntek fel. Ez a kultúra a Fekete-tenger északi előterét és a Don vidékét elhagyó késő szarmata törzsekkel hozható összefüggésbe.

A Káma mentén, mint fonálra felfűzött gyöngyök, Harino–Turajevo-típusú kurgánok és kurgánsíros temetők sorakoznak, amelyekbe főleg harcosokat temettek el. Ezek az újonnan megjelent temetők, amelyeket sok kortárs kutató a késő szarmatákkal vagy a szláv antokkal azonosít, markánsan eltérnek a térség korábbi, mazunynói és gljagyenovói típusú temetőitől.

A Szilva folyó partvidékére kelet felől, az urálintúli erdős sztyepről érkeztek új betelepülők, a szargatkai kultúrát alkotó urálintúli és nyugat-szibériai ugorok leszármazottai. Az ugor eredetű szargatkai népesség kezdetben a Káma középső folyásvidékének északi részén jelent meg. A hozzájuk köthető 4. század végi – 5. századi kurgánsíros temetők a Szilva középső és alsó folyásánál, valamint a Sakva folyó völgyében (Brodí, Plehanovo, Zaborje, Kalasnyikovo, Kljapovo, Verh-Szaja), a Káma bal partvidékén, Perm városának közelében található Muljanka folyó völgyében (Kacska, Szaltanaiha), továbbá a Káma jobb partján, Permtől északra (Burkovo, Polugyenka, stb.) csoportosulnak. Ez az újonnan betelepült népesség lótarással foglalkozott. Temetkezéseikből ló alakú bronzcsüngők, a férfi sírokból veretes kantárok maradványai ismertek. Lócsontok a sírokból, valamint a kurgánok feltöltéséből és az azokat körülvevő árkokból

Harinói időszak (régészeti kultúra) – az Urál nyugati előterének Perm környéki területei esetében így nevezik a 4–6. század közötti időszakot, bár ez a fogalom nem tükrözi teljes mértékben az Urál nyugati előterébe betelepült félnomád csoportok etnikailag összetett és kevert jellegét. A névadó lelőhely egy nagyobb kiterjedésű temető, amelyet a Permi határterülethez tartozó Komi-permják körzet Gajni járásában található Harino nevű település közelében tártak fel. A harinói időszak végét az Urál nyugati előterének Perm környéki területein általában a lomovatovói és nyevolinói kultúra kialakulásához kötik. Ez a két új kultúra a 6–7. században jött létre a Káma vidékén a helyi népesség és a betelepülők leszármazottainak keveredése következtében. A Permi határterületről jelenleg kb. száz olyan régészeti lelőhely ismert, amely a harinói időszakra tehető. Ezek jellemzően elszigetelt erdős sztyeppi foltokon vagy erdős sztyeppre hasonlító vegyes erdőkben helyezkednek el.

5. kép. 6. századi övcsat és csüngő (pistajni temető, Permi határterület)

6. kép. A kusnarenkovói kultúrához tartozó agyagedények
(őrzési hely: R. G. Kuzejev Néprajzi Kutatóintézet, Régészeti és Néprajzi Múzeum [Ufa])

7. kép. A kusnarenkovói kultúrához tartozó ékszerek (őrzési hely: R. G. Kuzejev Néprajzi Kutatóintézet, Régészeti és Néprajzi Múzeum [Ufa])

egyaránt előkerülnek. Mindez arra utal, hogy az ide beköltözött szargatkai népességre fejlett ló kultusz volt jellemző.

Miután a késő szargatkai csoportok betelepültek az Urál nyugati előterébe, konfliktusba kerültek a helyi finnugor népességgel és a mokinói típusú temetőkhöz köthető, szintén újonnan ideérkezett szarmatákkal. Erre a feszült helyzetre lenyilazott férfiak sírjai is utalnak, például a brodi temető egyik kurgánjában feltárt tömegsír. Az idővel elkerülhetlenné váló lánykérések és a fokozatos áttérés a letelepedett életmódra azonban arra kényszerítette a betelepülőket, hogy békés együttélésre törekedjenek a helyi népességgel. Így kezdett el formálódni a Szilva folyó völgyében az az ugor közösség, amelyet a régészek nyevolinói kultúrának neveznek (4. század vége – 9. század első negyede).

Az 5. század közepén a Szilva és a Cuszovaja folyó képezte átjárón keresztül egy újabb urálintúli ugor bevándorlási hullám érte el az Urál nyugati előterének Perm környéki területeit. Ez az újonnan

érkezett ugor néptömeg a Káma középső folyásvidékének északi részén élő, időközben asszimilálódó népség egy részével közösen továbbvándorolt és olyan erdős területeken telepedett meg, ahol a megőrződött sztyeppi növényi reliktumfajok alapján erdős sztyeppi nyúlványok is voltak. Útjukat azonban nem csak utóbbiakon keresztül teheték meg, hanem a Káma partja és széles árterei mentén haladva is. V. F. Gening ezek alapján úgy gondolta, hogy az ún. harinói népségeknek két csoportja volt, és ezekhez köthetők a Komi-permják körzet északi részén elhelyezkedő kurgánsíros temetők: az egyik csoport a Kosza mellékfolyói mentén (lelőhelyek: Mityino, Peklaib, Csazjovo, stb.), a másik a Káma közelében (lelőhelyek: Harino, Pistajn, Agafonovo, stb.) élt. A harinói kultúra népségét V. F. Gening szerint eltörökösödött ugorok alkották, R. D. Goldina pedig Nyugat-Szibériából eredeztette őket.

Az 5. század végén – 6. század elején a harinói népség folytatta vándorlását és eljutott a Káma felső folyásáig (Averino), a Csepca folyóig (Varnyi), továbbá a mai Komi Köztársaság területére, a Vim, Nyivsera és Sziszola folyó vidékéig (Borganyel, veszljanai temető, Sojna-Jag). A harinói kultúrát (kulturális típust, időszakot) alkotó népség széttelepülése új régészeti kultúrák kialakulását eredményezte: az 5–6. században a polomi kultúra (az Urál nyugati előterének udmurtföldi területein), a 6–7. században pedig a lomovatovói (az Urál nyugati előterének Perm környéki területein) és a vanvizginói kultúra (az Urál nyugati előterének északi részén) jött létre.

Az Urál nyugati előterében a Kr. u. I. évezred közepén kialakult, tarka mozaikhoz hasonlítható etnokulturális közeg – történelmi léptékben mér-

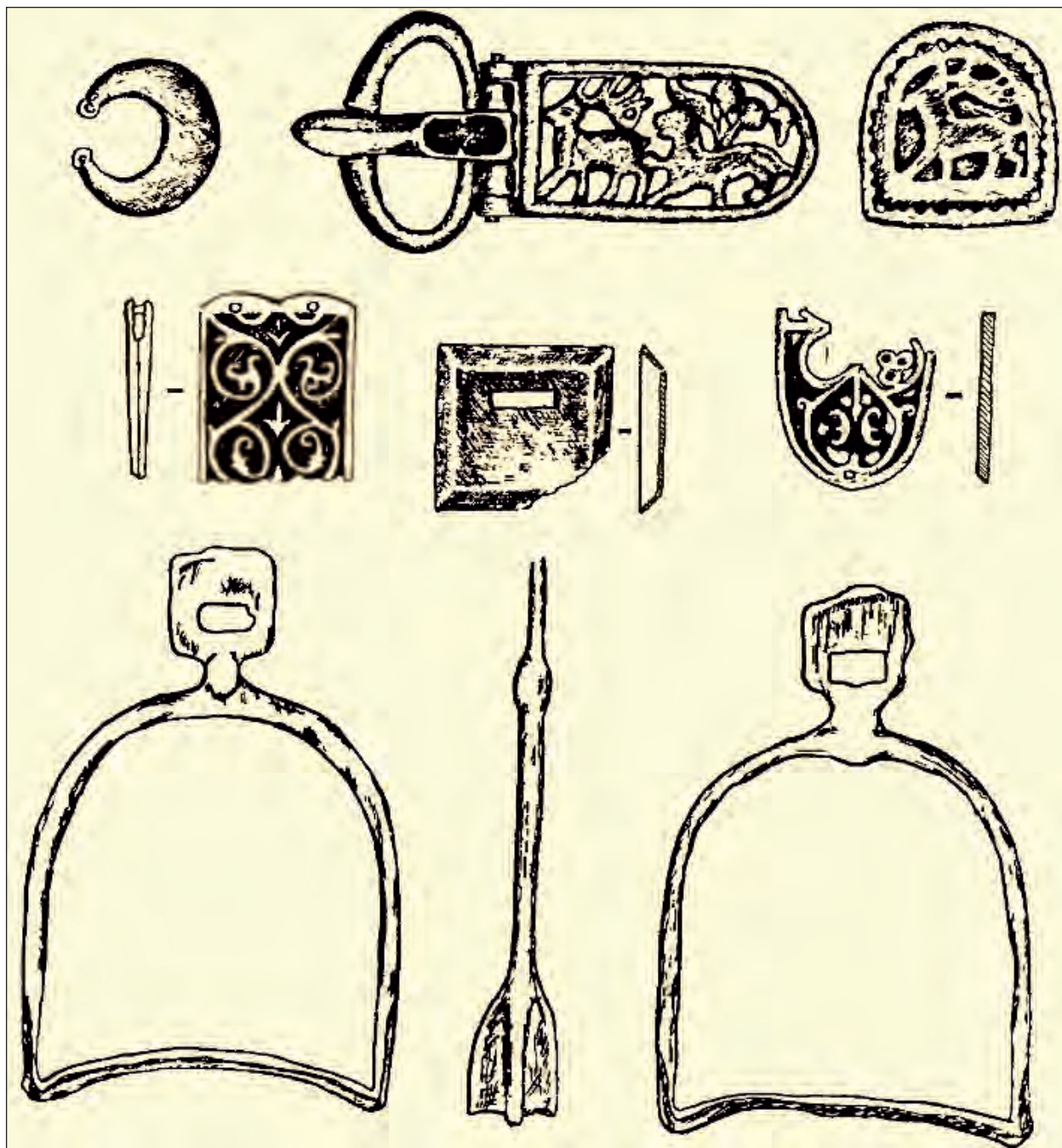
8. kép. Szárnyas kutya alakú, bronzból készült díszítmény. Ez a tárgytypus a kusnarenkovói, nyevolinói és lomovatovói kultúrára egyaránt jellemző

ve – nem sokáig maradt meg változatlanul. Már a 6–7. század fordulóján újabb etnokulturális csoportok jelentek meg a térség déli területein, amelyeket a régészetben kusnarenkovói kultúraként ismerünk (a kultúra névadó lelőhelye a mai Kusnarenkovo nevű község határában feltárt település és kurgán, ahol V. F. Gening vezetett ásatásokat 1957-ben és 1959-ben). A kusnarenkovói kultúra azóta előkerült lelőhelyei mostanra már igencsak nagy területet fognak át: Baskíriában, Udmurtföld déli részén, Tattárföld keleti vidékein és a Cseljabinszki területen egyaránt megtalálhatók.

A kusnarenkovóiak kis méretű kurgánokba temetkeztek, amelyekben általában egy, ritkább

9. kép. 7. századi övkészlet a nyevolinói temetőből (őrzési hely: Udmurt Állami Egyetem, Régészeti Múzeum [Izsevszk])

10. kép. Leletek a Volga középső folyásvidékén, Novinki közelében feltárt 7. századi korai bolgár temetőből

esetben azonban két-három, vagy akár több sírt is kialakíthattak (utóbbiakat feltehetően családi temetkezőhelyként, kriptaszerűen használták). Elhunytjaikat általában egyszerű, szűk, sekély sírgödrökbe helyezték. Sírjaikra az észak–déli vagy nyugat–keleti tájolású, háton fekvő, nyújtott csontvázas temetkezés jellemző. A temetkezési szokásokkal és a földi élet lezárultát követő túlvilági életbe vetett hittel összhangban az elhunyttal együtt olyan tárgyakat

is elhelyeztek a sírban, amelyek az adott személy életére, foglalkozására és társadalmi helyzetére utalnak. A férfi sírokra fegyverek, a lószerszámzat különböző elemei és bronzból vagy ezüsből készült veretekkel gazdagon díszített bőrövek (a vagyonság fokmérője), a női sírokra pedig ékszerek, például üvegből, borostyánból vagy féldrágakövekből készült gyöngyök, továbbá fejesgyűrűk és karperecek jellemzők. Az elhunyt fejének közelébe egy fo-

11. kép. Karajakupovói kerámia (őrzési hely: R. G. Kuzejev Néprajzi Kutatóintézet, Régészeti és Néprajzi Múzeum [Ufa])

lyékony étellel megtöltött agyagedényt és egy darab húst, a sírokban feltárt állatcsontok alapján ló vagy juh húsát helyezték. A sírok fölé, a kurgán feltöltésébe egy vagy néhány lófejet ástak be, a ló vagy lovak többi részét viszont minden bizonnyal a halotti toron fogyasztották el.

Az Urál nyugati előterének helyi régészeti kultúráiban sem a kuszarenkovóiak sírjaira jellemző tárgytípusok, sem a temetőikben megfigyelhető temetkezési szokások előképe nem mutatható ki. Fontos továbbá kiemelni, hogy a kuszarenkovói agyagedények formailag nagy mértékben hasonlítanak azokhoz a kerámiákhoz, amelyek Nyugat-Szibériának a bakalszkojei kultúrához tartozó középkori, erdős sztyeppi lelőhelyeiről ismertek (a kultúra névadó lelőhelye az Iszety folyó partján, a mai Bakalda nevű község közelében található Bolsoje Bakalszkoje erődített település [földvár], ahol T. M. Potjomkina vezetett ásatásokat 1962-ben). Mindkét kultúrára a vékony falú, ívelt aljú, tojás vagy gömb alakú, kézzel formált edények jellemzők, amelyeket változatos, bekarcolt motívumokkal, például vízszintesen futó vonalakkal, rácsmintával, cikcakkvonalakkal és ujjbenyomkodásos díszítéssel láttak el.

Az Ob–Irtis folyóköz erdős sztyeppi részén számos bakalszkajai lelőhelyen találtak kuszarenkovói típusúként meghatározott kerámialeletet, az ugyanakkor vitatható, hogy ebben a térségben is élt volna ilyen népesség, mert az itt feltárt edények csak távolról hasonlítanak a klasszikus kuszarenkovói kerámi-

ára. Ezzel szemben az urálon túli és részben a Tobol menti erdős sztyeppi régió egyértelműen részét képezte a kuszarenkovói népesség által eredetileg

12. kép. Karajakupovói női viselet rekonstrukciója (R. G. Kuzejev Néprajzi Kutatóintézet, Régészeti és Néprajzi Múzeum [Ufa])

13. kép. Karajakupovói fegyverzet és lószerszámzat (lelőhely: lagerevói, huszainovói és karanajevói kurgánok, Ufa-II erődtített település; őrzési hely: R. G. Kuzejev Néprajzi Kutatóintézet, Régészeti és Néprajzi Múzeum [Ufa])

lakott területnek. Az 1990-es évektől kezdve az Urálontúlon sorra kerültek elő az olyan lelőhelyek, ahol tipikus kusnarenkovói kerámiát találtak, például a graultri temető (Cseljabinszki terület), az Uszty-Tyerszjuk-i erődtített település (Kurgani terület, Satorovói járás) és a Szujer folyó torkolatánál feltárt temető (Kurgani terület).

Ez azonban még csak a jéghegy csúcsa. Az Urál nyugati előterének kusnarenkovói típusú temetőiben, illetve az ezekkel egykorú, 6–9. századi urálontúli és nyugat-szibériai erdős sztyeppi temetőkben megfigyelhető temetkezési szokások statisztikai elemzése szerint az említett lelőhelycsoportok jellegzetességei között szinte teljes mértékű, 90%-os tipológiai egyezés áll fenn. Ebből arra lehet következtetni, hogy a vizsgált lelőhelyek népessége közeli rokoni kapcsolatban állt egymással. Ez tulajdonképpen két urálontúli–nyugat-szibériai ugor csoportot jelent: az imént felsorolt és ezekhez hasonló urálontúli lelőhelyek Nyugat-Szibéria kutatói szerint a mai hantik és manysik elődeihez köthetők.

A nyevolinói, lomovatovói és polomi kultúrát alkotó törzsek tárgyi hagyatéka az előbbihez képest némileg kisebb fokú, kb. 80%-os tipológiai egyezést mutat az urálontúli és nyugat-szibériai ugorokkal. Ez egyértelműen a helyi Káma menti finnugor népesség jelenlétével magyarázható, amely kisebb-nagyobb mértékben keveredett az említett kultúrákkal és átvett ugor szokásokat, de emellett néhány saját hagyományt is megőrzött.

Az, hogy a korai ugor népesség mi miatt vándorolt be az Urál nyugati előterébe a Kr. u. I. évezred közepén, továbbra is nyitott kérdés marad. Elképzelhető, hogy valamilyen belső oka lehetett, például a nyugat-szibériai éghajlat újabb átmeneti, kedvezőtlen megváltozása, vagy akár a térség túlnépesedése. Nyugat-Szibéria nagy kutatója, a híres moszkvai régész, V. A. Mogilnyikov szerint azonban az ugor népmozgást az I. Türk Kaganátus fegyveres csapatainak rendszeres betörései indították el. Ezek a támadások az 570-es években már az Észak-Kaukázust és a Krímet is elérték, az Urálontúl déli része viszont – a türk területekhez való közelsége miatt – könnyebb célpont lehetett. Bármi is volt a kiváltó ok, annyi bizonyos, hogy a kusnarenkovói kultúrát alkotó urálontúli eredetű ugor népesség a 6. század végén átköltözött az Urál nyugati oldalára.

14. kép. Övdisz Szinyeglazovóból (őrzési hely: Cseljabinszki Állami Helytörténeti Múzeum)

15. kép. Kettős lófejes csörgős csüngő (lelőhely: Tyeljacsj Brod; őrzési hely: Permi Állami Bölcsészettudományi és Pedagógiai Egyetem, Régészeti és Néprajzi Múzeum)

16. kép. Lomovatovói típusú edények (lelőhely: rozsgyesztvenszki erődített település, Permi határterület)

Itt a Belaja középső és alsó folyásánál egy számkra ismerős környezetben, az erdővidék és az erdős sztyepp határán fekvő területet foglaltak el. A Belaja mentén lejjebb haladva elűzték az ottani kis számú, alapvetően a turbászli kultúrához köthető népeiséget, a finn-permi eredetű mazuninóiaikat pedig a Káma túlsó oldalára szorították. Ezzel megkezdődött az Urál nyugati oldalán eddig nagy területet elfoglaló finn-permi közösség visszahúzása. A Káma alsó folyásánál viszont a kusnarenkovóiakat az imenykovói törzsek jól megerősített földvárjai várták, amelyek megállították a támadókat (a Káma-vidék két legnyugatibb kusnarenkovói lelőhelye, a kuzebajevói és a blagodatyi I. erődített település az Izs folyó torkolatánál található).

Ennek ellenére az imenykovóiak sem tudták hosszabb távon megőrizni vezető politikai szerepüket a Volga–Káma-vidéken. Az Észak-Kaukázusból a Volga középső folyásvidékére érkező török nyelvű bolgárok a 7. század második felében nagy nyomás alá helyezték őket dél felől. A Kuvrat kán által a 7. század elején megalapított állam, *Magna Bulgaria* etnikai magját az Észak-Kaukázus és a Fekete-

tenger északi előterének sztyeppi területein élő bolgárok alkották. A bolgárokon kívül kazár és alán törzsek is a bolgár kán fennhatósága alá tartoztak, utóbbiak azonban Kuvrat 641 és 650 között bekövetkezett halála után fellázadtak a bolgár uralom ellen. *Magna Bulgaria* széthullott, a bolgár törzsek pedig szétszóródtak: egy részük Aszparuh kán vezetésével nyugatra ment az Al-Dunához, ahol ezt követően megalakult az Első Bolgár Cárság (a mai Bulgária elődje), egy másik csoportjuk viszont a Volga mentén észak felé indulva a Volga és a Káma összefolyásánál talált új hazára. A Középső-Volga-vidék korai bolgár régészeti hagyatékára a novinki típusú kurgánok jellemzőek. Ezek a szamarai Volga-könyökben, a mai Szamarai terület északi és az Uljanovszki terület déli részén helyezkednek el, a névadó lelőhely pedig a szamarai Volga-könyök középső részén, Novinki falu közelében található. Ezeknek a lelőhelyeknek a feltárását szamarai régészek végezték, például G. I. Matvejeva, A. V. Bogacsov, R. Sz. Bagautgyinov és Sz. E. Zubov.

A bolgárok a 8. század folyamán sikeresen kiszorították az imenykovóiakat addigi szállás-

17. kép. Nyevolinói típusú öv a polomi temetőből (Udmurtföld)

területükről, amely a század közepére teljes mértékben bolgár uralom alá került. G. I. Matvejeva és V. V. Szedov véleménye szerint a korai szlávként meghatározott imenykovóiak elhagyták a Volga–Káma vidékét és visszatértek Dnyeper menti őshazájukba. Ezután azonban az őket elűző bolgárok az Urál nyugati előterében terjeszkedő ugorokkal talál-
ták szemben magukat.

A térség erdős és erdős sztyeppi területeit az Urálon túlról és Nyugat-Szibériából érkező ugorok egy újabb hulláma érte el a 8. században. Ez a folyamat régészetileg a lomovatovói és a nyevolinói kultúra egyes elemeinek megváltozásában csapódott le. R. D. Goldina ennek kapcsán mindkét kultúra esetében egy-egy önálló szakaszt különített el, a lomovatovói kultúra gyemenki szakaszát és a nye-

volinói kultúra nyevolinói szakaszát. A kurgánsíros temetkezéseket felváltották a soros temetőket alkotó aknasíros temetkezések, és emellett a sírok tájolása is megváltozott. A lomovatovóiaknál az észak–déli és kelet–nyugati, a nyevolinóiaknál a kelet–nyugati és dél–északi tájolás vált dominánssá. Ezenkívül az anyagi kultúrában is változás figyelhető meg, különösen a veretes övek és a női ékszerek tekintetében.

Ezzel egyidőben az Urál nyugati előterének erdős sztyeppi részét, a mai Baskíria területét is elérte egy urálon túli ugor bevándorlási hullám. Ehhez az eseményhez kötődik a karajakupovói kultúra megjelenése. A névadó lelőhely egy erődített település volt, amelyet G. I. Matvejeva tárt fel 1967-ben a baskíriai Csismi járásban található Kara-Jakupovo nevű település közelében. Temetkezési szokásai alapján ez az

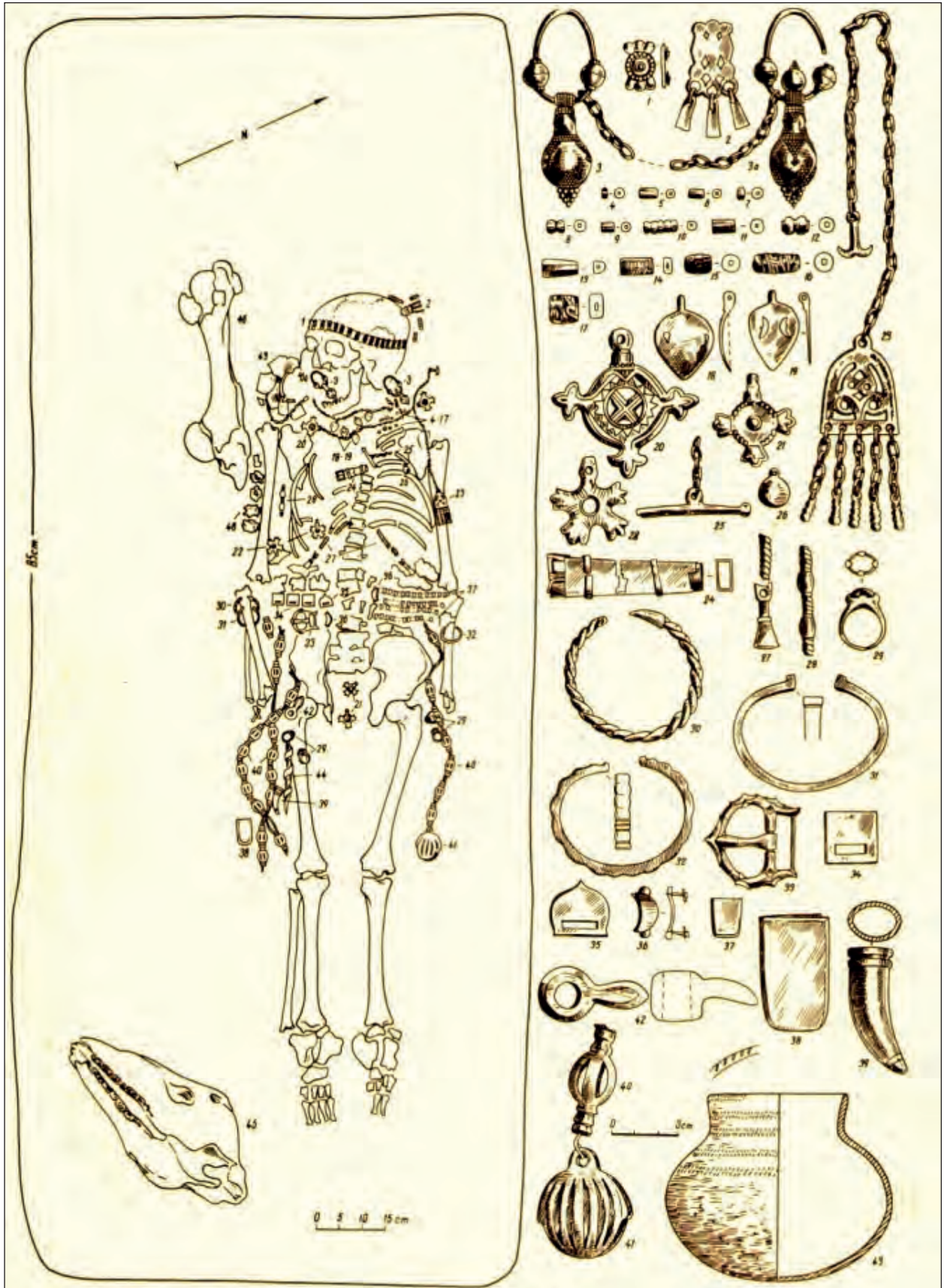

18. kép. Erdei fenyős tőzegláp (Permi határterület)

újonnan érkezett csoport a nyugat-szibériai ugor etnokulturális közeghez tartozik. Földből emelt kurgánokba temetkeztek, amelyekben általában egy vagy néhány, ritkább esetben azonban akár 20-nál is több sírt alakítottak ki. Halottaikat egyszerű, sekély sírgödörökbe fektették, a kurgán feltöltésében pedig rituális célból lókoponyákat helyeztek el. Jellemző továbbá a nyugat-keleti vagy észak-déli tájolás dominanciája. A régészek az elhunyt feje mellett általában egy agyagedényt és juh- vagy lócsontokat találnak. Egyes esetekben ún. lábhoz tett lóboros temetkezés nyomai (az elhunyt lábfejenél elhelyezett lókoponya és -végtagcsontok) figyelhetők meg. A sírmellékletek között nagy számban vannak jelen ezüst- és bronztárgyak, például veretes övek, fülbevalók, csüngők, karperecek, fejcsigolyók, illetve üveg- és kőgyöngyökből készült nyakékek. Mind a férfi, mind a női sírokban (esetenként pedig a gyermeksírokban is) előfordulnak fűrt, hármas levélsokor, ló vagy egyéb állat alakú ezüstveretekkel gazdagon díszített lószerszámok.

A karajakupovói kultúrát alkotó népesség hatalmas területet foglalt el az Urálon túl erdős sztyeppi részétől (ld. bekesevói I. és II. kurgán, illetve a Cseljabinszk környékén, a Szinyeglazovo- és Ujelligi-tónál található kurgánok) egészen a Káma alsó folyásáig (ld. a tatárföldi Bolsije Tyigani-i temető). Ez azt jelenti, hogy a karajakupovóiak lényegében kuszarenkovói elődeik nyomán érkeztek ide, ez pedig egy újabb érv a két népesség gyakran emlegetett genetikai kapcsolata mellett (a kuszarenkovói és karajakupovói temetkezések összehasonlító tipológiai elemzése egyértelműen alátámasztja ezt a kapcsolatot, másrészt az is kimutatható, hogy a karajakupovói leletek tipológiailag közel állnak az Urálon túl és Nyugat-Szibéria erdős és erdős sztyeppi területein feltárt korai ugor leletekhez).

A kuszarenkovói és karajakupovói kultúrát, helyesebben a kuszarenkovói–karajakupovói kultúrát alkotó népesség etnikai meghatározása sokáig vitatott kérdés volt az Urál régészetével foglalkozó

19. kép. A Bolsije Tyigani-i temető 7. sírja (Tatár föld)

20. kép. Herakleiosz bizánci császár ezüst hexagramja (7. század)

kutatók körében. V. F. Gening a szamojéd, G. I. Matvejeva és V. A. Mogilnyikov az ugor, N. A. Mazsitov pedig a türk (korai baskír) eredet mellett foglalt állást. A vitát végül – legalábbis a legtöbb régész számára – a Bolsije Tyigani-i temető feltárását vezető kazanyi kutató, E. A. Halikova eredményei

21. kép. Prémés állatok elejtésére használt tompa hegyű nyílcsúcsok és nyestcsontból készült vadhívó síp (9–11. század; lelőhelyek: rozsgyesztvenszki és racevói erődített település, Permi határterület). Az Urál nyugati előterének Perm környéki területein ekkor élt lakosság a középkor egyik legértékesebb árujával, prémmel kereskedett

A nyevolinói régészeti kultúra, amelyet R. D. Goldina a 4. század vége és a 9. század első fele közé keltez, a Nyevolino nevű település közelében feltárt aknasíros temetőről kapta a nevét. A Permi határterület Kunguri járásában, az Ireny folyó jobb partján található lelőhelyen A. V. Smidt végzett ásatásokat 1926-ban és 1927-ben. A kultúrának jelenleg már több mint 270 lelőhelye ismert. Többségük a Permi határterületen, a Szilva folyó völgyében helyezkedik el, de a Szverdlovszki területen (Krasznojfimszki járás) és Baskíria északi részén (az Aj folyó vidékén) is megtalálhatók. A nyevolinói kultúra a Kunguri–meszjagutovói erdős sztyepp északi részére terjedt ki és közvetlenül határos volt az Urál nyugati előterének középső részében található erdővidékkel.

döntötték el. Munkájának köszönhetően fény derült arra, hogy amellet, hogy ez a temető a karajakupovói lelőhelyek közé tartozik, a temetkezési szokások tekintetében nagyon sok hasonlóságot mutat a 9. század végi – 10. századi Kárpát-medencei honfoglalás kori magyar temetőkkel, különösen a sírmellékletek tekintetében (azonos fegyver-, lószerszám- és ékszertípusok).

Az Urál nyugati előterében elkülönített 8–9. századi régészeti kultúrák (lomovatovói, nyevolinói, karajakupovói) és az obi-ugorok, illetve az ugyanabban az időszakban élt urálon túli erdővidéki ugor törzsek temetkezési szokásainak összehasonlító tipológiai elemzése azt mutatja, hogy ezek a népeségek a vizsgált korszakban egy ugor dominanciát mutató egységes etnokulturális közeget alkottak, amely az Urál mindkét oldalára kiterjedt.

A nyevolinói és karajakupovói anyagi kultúra jellemzőit és egyes elemeit, különösen a viseletdíszeket, női ékszereket, fegyvereket és lószerszámokat összehasonlítva kijelenthető, hogy a nyevolinói és karajakupovói népesség rendkívül közeli kapcsolatban állt egymással, sőt, a két csoport teljes azonossága sem zárható ki. Mindkét kultúra leletanyagában kimagasló számban vannak jelen az ún. türk típusú veretes övek. Erre az övtípusra a következő elemek jellemzők: mozgó csattuskével ellátott, egybeöntött övcsatok ovális csatkarikával és téglalap alakú, vagy enyhén ovális csatstettel; téglalap, kör és egyéb alakot formázó áttört vere-

22. kép. Egy 1954-ben előkerült 7. századi kelet-iráni ezüsttál, amelyen egy sas elragad egy antilopot (lelőhely: Szudi, Permi határterület)

tek; kör vagy szív alakú veretek; ívelt (U-alakú) vagy hegyes végű, díszítetlen és díszített szíjvégek. Fontos kiemelni, hogy a veretes övek a férfi és női viseletnek egyaránt részét képezték mind a nyevolinói, mind a karajakupovói kultúrában (sőt, előfordulásuk a női sírokban gyakoribb). A női ékszerek esetében is azonos tárgytypusok jellemzik a két kultúrát: bronzból készült lemezkarpercecek és szögletes átmetszetű karperecek, fejesgyűrűk, csüngődíszes halántékkarikák (ún. szaltovói típusú csüngők), hajdiszként használt boltíves és lófejes csörgős csüngők, áttört díszítéssel ellátott trapéz alakú csüngők stb.

23. kép. 9. századi – 11. század eleji ezüstdirhemek

24. kép. Poncolt ezüst halotti maszk a tankejevcai temetőből
(Tatár föld)

25. kép. Poncolt ezüst halotti maszk a bajanovói temetőből
(őrzési hely: Permi Állami Bölcsészettudományi és Pedagógiai
Egyetem, Régészeti és Néprajzi Múzeum)

26. kép. Poncolt ezüst halotti maszk a rozsjesztvenszki
temetőből (őrzési hely: Permi Állami Bölcsészettudományi és
Pedagógiai Egyetem, Régészeti és Néprajzi Múzeum)

A Permi határterület központi és északi részére kiterjedő lomovatovói régészeti kultúrához, amelyet A. M. Belavin a 6–7. század és a 11. század második fele közé keltez, kb. 400 lelőhely tartozik. Ezek között erősített településeket (földvárakat) ugyanúgy találunk, mint értékes ezüstedényekből, ékszerekből és érmékből álló kincsleleteket (mostanra már több mint 40 ilyen leletgyűttes ismert, amelyek a kutatók szerint elhagyott ugor családi és nemzetségi áldozóhelyeket jelölnek). A kultúrához köthető első leletek a 19. század végén kerültek elő a Lomovatovka folyó partján (*fordítói megjegyzés: a temető és a kultúra megnevezésére magyarul a Lomovatovo alak használata terjedt el*). A lomovatovói kultúra a Kunguri–meszjagutovói erdős sztyeppel határos vegyes erdőkre (a lomovatovói területek déli része) és a tajgán található, túlnyomórészt lucfenyők, illetve lucfenyők és erdei fenyők alkotta erdőkre terjedt ki.

27. kép. 10. századi ezüst halotti maszk a pleszói temetőből
(őrzési hely: P. I. Szubbotyin-Permjak Komi-permják Helytörténeti Múzeum [Kudimkar])

Jellegzetességeik alapján a lomovatovói és a polomi kultúra is igencsak közel állt egymáshoz, sőt, számos kutató szerint ez a két kultúra valójában egy közös kultúrkört (kulturális egységet) alkotott. A csésze alakú, ívelt aljú polomi edények formája, anyaga és díszítéstechnikája jelentős hasonlóságot mutat a lomovatovói kerámiával. A tankejevkaikorai bolgár temetőben számos olyan sírt tártak fel, amelyből polomi és lomovatovói edény egyaránt előkerült, ez pedig arra utal, hogy a két népesség alapvető világképe és hitvilága hasonló lehetett.

A két kultúra kerámiái között a legnagyobb fokú hasonlóságot az az edénytípus mutatja, amelyet egy vízszintes sávban futó zsinegdíszsel, alatta pedig egy sorban „patkó” alakú benyomott motívumokkal láttak el, a díszítetlen polomi és lomovatovói edényeket pedig egyáltalán nem lehet megkülönböztetni egymástól. A polomi kultúrát két urálon túli ugor bevándorlási hullám is elérte: az első az 5. század végén – 6. század elején következett be, ehhez köthetők a varnyi temető legkorábbi kurgánsíros temetkezései. A második hullám a 8. század és a

28. kép. Ezüstből készült, aranyozással és véséssel díszített 10. századi szablyaszerelek a pleszói temetőből (őrzési hely: P. I. Szubbotyin-Permják Komi-permják Helytörténeti Múzeum [Kudimkar])

9. század eleje közé tehető; ez utóbbi népmozgás erőteljes kulturális hatást gyakorolt a polomiakra, ekkor jelentek meg náluk a hálómintás figurális bepecsétlésekkel díszített edények, amelyek a velük szomszédos lomovatovói kultúra edényeivel összevetve sajátos jelleget adtak a polomi leletanyagnak. A faragott csonttárgyak szintén ekkor jelentek meg; ezek az udmurt régész, M. G. Ivanova szerint ugor vagy ugor–szamojéd eredettel bírnak. A sírokban nagy számban feltárt harci eszköz, például szablyák, valamint a különböző lószerszámok, a részleges lovastemetkezések (lókoponya és -végtagcsontok) és a lovasokat ábrázoló csüngők alapján a harcosok és lovasok kultusza fontos szerepet tölthetett be a polomi–lomovatovói népesség életében.

A lomovatovóiak és polomiak anyagi és szellemi műveltsége nagyon közel áll a nyevolínói kultúrához. A különböző viseleti elemeket, például a hajdíszként használt boltíves és kettős lófejes csörgős csüngőket, vagy a férfi és női viseletnek egyaránt részét képező öveket széles körben használták, de a karperecek, a halántékkarikák és a különböző szaltovói típusú ékszerek is hasonlóak a három kultúrában. További közös női tárgytypusként említhetők a díszes késtokok. A polomi–lomovatovói leletanyagban hangsúlyosan vannak jelen a különféle típusú veretes övek, amelyek között a helyi készítmények mellett importtárgyakat (heraldikus stílusú vereteket, valamint türk és egyéb, például magyar stílusú vereteket) is találunk. A legismertebb helyi övtípus, amely – a középkori távolsági kereskedelem révén – az Urál nyugati előterén kívül is széles körben elterjedt, az a nyevolínói öv volt, amelyet kettős liliom (kettős horgony) alakú veretek és jellegzetes, háromágú veretekkel ellátott mellékszíjak díszítettek. Ilyen övek az egymással közeli kapcsolatot mutató nyevolínói, lomovatovói és polomi kultúra leletanyagán kívül a Vicsегда folyó mentéről, a Nagy-Szamojéd (Nagyföld)-tundráról és Szibériából is ismertek.

A polomi–lomovatovói törzsek alapvetően kapás földműveléssel, kisebb részben azonban vadászattal is foglalkoztak. Utóbbinak célja a 10. századra megváltozott: a vadászat ekkor már a prémkereskedelem ellátására irányult. Ez a változás azzal áll összefüggésben, hogy az Urál nyugati előterében élő ugorok időközben bekapcsolódtak Volgai Bolgária kereskedelmi és gazdasági vérkeringésébe. Az Urál

29. kép. Szent szarvast ábrázoló, aranyozással és poncolással díszített öntött ezüstkorong a bajanovói temetőből (őrzési hely: Permi Állami Bölcsészettudományi és Pedagógiai Egyetem, Régészeti és Néprajzi Múzeum). Ennek a leletnek érdekes története van: a korongot harc közben eltalálta egy négyzet átmetszetű nyílhegy, és így a tárgy feltehetően megmentette viselője életét. A korongot ezután gondosan megjavították és még hosszú ideig használták. Később, viselője halála után kettévágták és végül halotti szemfedőként az elhunyt harcossal együtt eltemették

nyugati előterében élő ugor törzsek – a 12. századtól kezdve pedig az urálon túliak is – a keleti nemzetközi kereskedelem részévé váltak: alapvetően ők látták el prémával a többi népet. A lelőhelyek elhelyezkedése arra utal, hogy a polomiak és lomovatovóiak a velük rokon nyevolinóiakhoz hasonlóan nemzetségekből álló csoportonként telepedtek le: településeik csoportosan, egy-egy nagyobb kiterje-

désű földvár körül helyezkedtek el. Az ehhez vezető utakat esetenként néhány kisebb földvár (erődített település) védte. Temetőik szintén a nagy földvár környékén találhatóak. Az Urál nyugati előterében nem mindegyik ugor erődített település volt állandóan lakott – ezeket menedékként használták. A lomovatovóiak területén ugyanakkor a 9. századra gyakorlatilag egyetlen ilyen menedékhely sem ma-

30. kép. A hét vezér szobra (Budapest, Hősök tere, millenniumi emlékmű). Szobrász: Zala György

31. kép. Ezüst övveret (lelőhely: Garevaja, Permi határterület)

radt, a feltárt kultúrrétegek alapján ekkorra már az összes földvár benépesült.

Vajon mi lehetett az oka annak, hogy az ugorok továbbra is tömegesen költöztek át az Urálontról és Nyugat-Szibériából az Urál nyugati előterébe? Korunk neves magyar régésze, Fodor István, és az egyik legkiemelkedőbb orosz régész, Je. P. Kazakov szerint ez a népmozgás a Türk Kaganátus megalakulását követő sztyeppi háborúkkal magyarázható. Ez a helyzet kényszeríthette arra a Nyugat-Szibéria erdős sztyeppi vidékein élő ugor törzsek egy részét, hogy átköltözzenek az Urál nyugati előterének szintén erdős sztyeppi területeire, de emellett a természeti és klimatikus tényezők szerepe sem elhanyagolható. A V. A. Gyomkin professzor által megalapított Régészeti Talajtani Laboratórium (Orosz Tudományos Akadémia, Fizikokémiai és Biológiai Problémákat Kutató Talajtani Intézet) legújabb talajtani és paleoklimatológiai vizsgálatai alapján a Kr. u. I. évezred második fele Eurázsia északi, erdős területein egy erősen csapadékos (humid) időszak volt. Míg a humid periódusok a sztyeppéken az ökológiai és klímaoptimum kialakulását segítik elő, addig ugyanezek az időjárási körülmények az erdővidékekre már negatív hatást gyakorolnak. L. N. Gumiljov orosz történész így jellemezte ezt a folyamatot:

32. kép. Aranyozott ezüst övkészlet az 1909-ben előkerült redikori kincsleletből (őrzési hely: Állami Ermitázs [Szentpétervár])

„...a naptevékenység felerősödött, a ciklonok kialakulását eredményező magassági teknő észak felé tolódott és elhaladt Franciaország, Németország, Közép-Oroszország és Szibéria felett. Ez szárazságot okozott a sztyeppi területeken, a Balhas- és Aral-tó vízszintje jelentősen csökkent, a Kaszpi-tengeré megemelkedett, a Volgából pedig egy sebes vizű, zavaros, vad folyó lett. A Volga–Oka folyóközben elmocsarasodtak az erdők, télen nagy mennyiségű hó hullott és gyakoriak voltak az olvadások, nyáron pedig a folyamatosan szitáló eső rossz termést és betegségeket hozott.” Az erdős területek elmocsarasodásával az erdei állatok és a túlevelű erdőkre jellemző madarak élőhelye is visszaszorult. Összességében tehát a térség erdővidéke egy nem éppen ideális életkörülményeket kínáló területté változott, különösen, ha a rossz mocsári levegőt és a szúnyogok kiírthatatlan sokaságával folytatott küzdelmet is figyelembe vesszük.

A régió természeti adottságainak ilyen irányú megváltozása az urálintúli tóvidéken élő korai ugorokat érintette elsőként. Az Eurázsia erdővidékeit hosszú ideig, gyakorlatilag a teljes Kr. u. I. évezredben meghatározó humid időszak miatt az ugor törzsek egy része arra kényszerült, hogy az Urál nyugati előterének erdős sztyeppi és erdős vidékein

33. kép. Poncolt ezüst halotti maszk (lelőhely: bajanovói temető, Permi határterület)

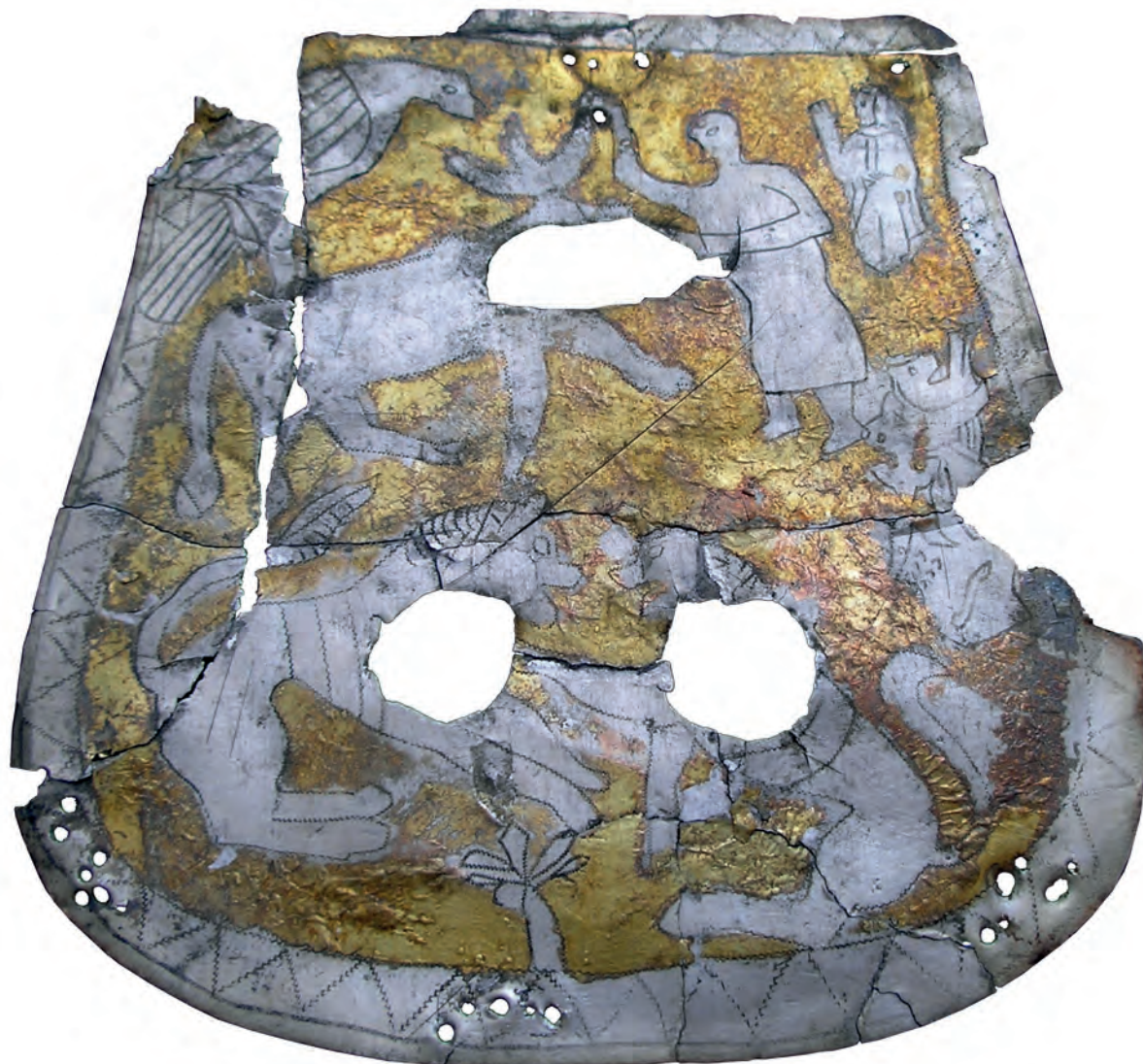

34. kép. Poncolt ezüst halotti maszk
(szórványlelet, Permi határterület)

keressen új, kedvezőbb életkörülményeket biztosító szállásterületeket. A klimatikus viszonyok azonban itt sem különböztek jelentősen az urálintúli és nyugat-szibériai éghajlattól. Emiatt ezek az Urál nyugati előterébe áttelepült ugorok a humid időszak újabb csúcspontján, a 8–9. században délebbre, a régió erdős sztyeppi vidékeire húzódtak, itt azonban ekkor már kialakulóban volt a később fontos tényezővé váló korai volgai bolgár állam. A fiatal államalakulat terjeszkedése megnehezítette a Belaja folyó alsó folyása mentén, a mai Baskíria északnyugati területein áthaladó karajakupovói ugorok útját. Bár majdnem elérték a Káma torkolatát (Bolsije Tyigani-i temető), a Volga–Káma-vidék távolabbi területeire a bolgár jelenlét miatt nagy valószínűséggel már nem jutottak el, így az Urál-vidéki ugor terjeszkedés nyugati határa a Bolsije Tyigani-i temetőnél húzható meg. Innen kb. 80 km-re, lóháton mintegy kétnapi járóföldre található az ugyannerre az időszakra keltezett tankejevukai korai bolgár temető.

35. kép. Diszes szablya
(lelőhely: bajanovói temető, Permi határterület)

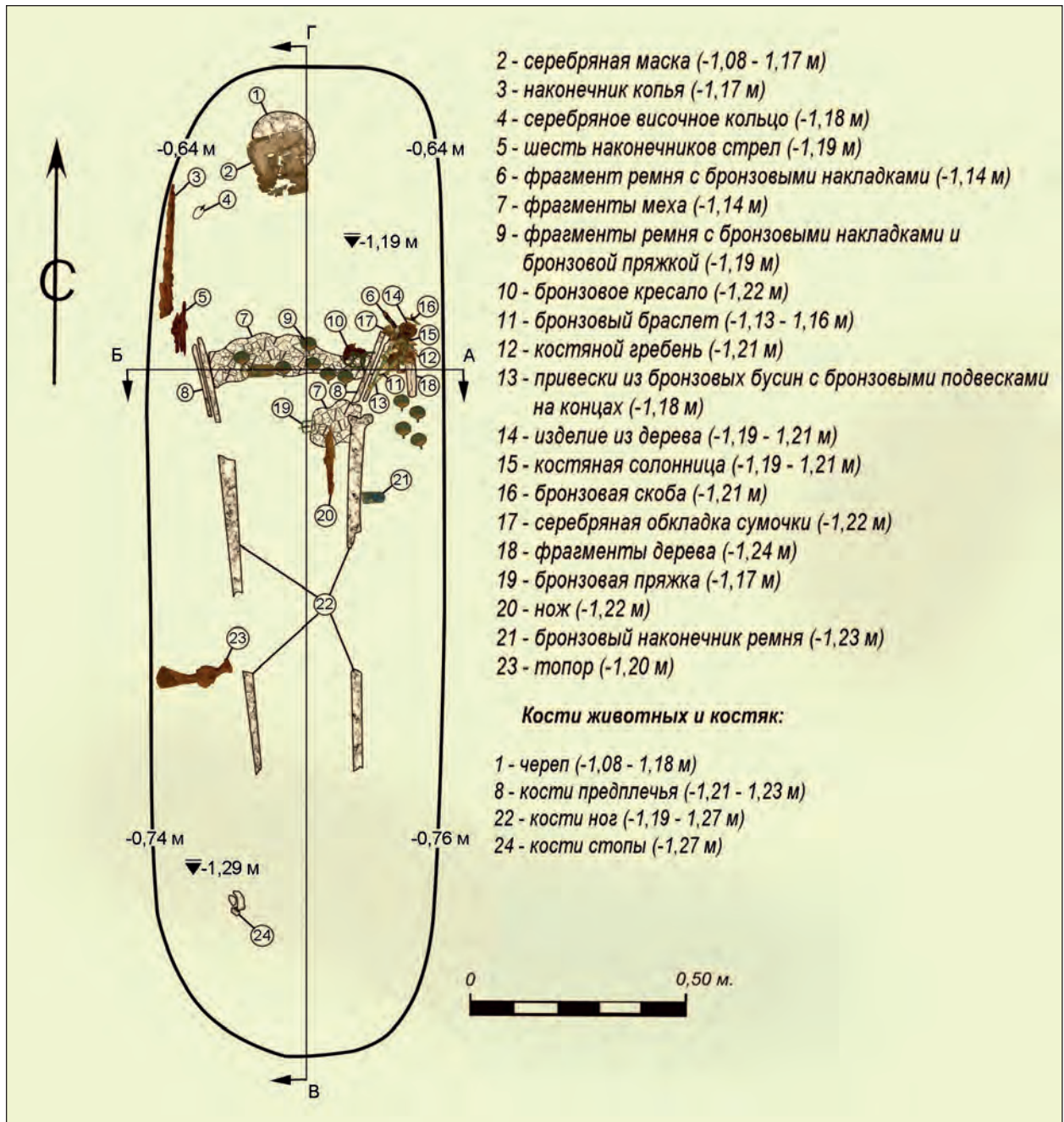

36. kép. Poncolással és véséssel díszített aranyozott ezüst tarsolylemez (szórványlelet, Permi határterület).
A tarsolylemez fülbevágták és halotti maszkként használták fel

A két temetkezési hely közötti területről további le-
lőhelyeket nem ismerünk, ez alapján pedig azt fel-
téltelezhetjük, hogy a volgai bolgárok államiségük
kialakulásának kezdeti szakaszán nem kerültek kul-
turális kapcsolatba az Urál nyugati előterében élő
ugorokkal. Ennek oka egyrészt minden bizonnyal
az lehetett, hogy a két nép azonos szintű katonai
és társadalmi struktúrával rendelkezett, másrészt
pedig a környező területeken több politikai jellegű
összeütközésre is sor került. Ilyen erőviszonyok
mellett azt várnánk, hogy az ugorok és a bolgárok
harcba szállnak egymással a régió fölötti uralomért,
a rendelkezésünkre álló régészeti leletanyag azon-
ban nem utal arra, hogy a két nép között fegyve-
res konfliktusra került volna sor. Ugyanakkor nem

hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy a jelenleg ismert
karajakupovói temetők többsége az Urál nyugati
előterének keleti részében, illetve az Urálontúlon
helyezkedik el (sztyerlitamaki [levasovkai] teme-
tő, lagerevói kurgánok [Szalavat járás], jamasi-tai
kurgánok [Kugarcsi járás], bekesevói kurgánok
[Bajmaki járás], stb.), ezzel szemben a kis szám-
ban feltárt erődített települések (Sztarokalmasevo,
Taptikovo, Csukrakli, Kara-Jakupovo) inkább nyu-
gaton, a bolgár területekhez közelebb találhatók.

Az Urál nyugati előterének déli részén élő ugo-
rok a 8–9. században fontos szerepet töltek be a
távolsági kereskedelemben. A Közép-Ázsiából az
Urál és Szibéria északi területeire vezető sztyeppi
kereskedelmi útvonal hosszú időre az ő ellenőrzé-

37. kép. A bajánovói 279. sír rajza (Permi határterület)

sük alá került, egészen addig, amíg a volgai bolgár terjeszkedés a 10. században el nem érte ezt a területet. A karajakupovói és nyevolinói anyagi kultúrában számos lelet utal az Urál-vidéki ugorok és a közép-ázsiai kézműves és kereskedelmi központok között fennállt kereskedelmi kapcsolatokra. A legfontosabbak ezek közül a nagy számban előforduló 6–8. századi szászánida érmék, amelyeket főleg ékszerként, például csüngőként vagy nyakék részeként hordtak, de a helyi ötvösök is felhasználhat-

ták nyersanyagként. A régészeti adatok alapján míg a Volga alsó folyásvidékéről (a Volga és a Káma összefolyása, illetve a Volga torkolata közötti területről) mindössze 18 darab, az 5. század vége és a 9. század közepe közé keltezhető szászánida drachma került elő, addig a karajakupovói, nyevolinói és lomovatovói területekről már 210 ilyen érme ismert. Utóbbiak közül 10 darab a karajakupovói és nyevolinói kultúra temetőiből származik. A 7–8. századi bizánci és közép-ázsiai darabokkal együtt összesen

38. kép. Véséssel díszített aranyozott ezüst tarsolylemez a bajanovói temető 279. sírjából (Permi határterület).
Rekonstrukció: Türk Attila – Strohmayer Ádám (2022. Gyüdi S. rajza)

közel 500 érme van a régió leletanyagában; ezek többsége a nyevolinói kultúra területéről származik. Elterjedési térképükről leolvasható, hogy ezek az érmék a karajakupovói és nyevolinói kultúra területén keresztül jutottak el a Káma vidékére.

Azon lelőhelyek elhelyezkedése, ahonnan keleti érmék kerültek elő, szintén alapot adott annak a feltételezésnek, miszerint létezett egy sztyeppi kereskedelmi útvonal, amely a volgai bolgárokat megkerülve az Urál-vidéki ugorok területén haladt át. Erre utalnak a térség leletanyagában megtalálható iráni (szogd) ötvöstaragyak is: egy díszes tál az Orenburgi területről, amelyen a legendás szászá-

nida király, Bahram Gur látható gazellavadászat közben; egy korsó a sztyerlitamaki temetőből; tálak, csészék és egy ivókürt a Gyoma folyó felső folyásvidékén talált avrjuztamaki kincsleletből; egy uralkodói vadászatot ábrázoló csésze az ufai kincsleletből.

Az Urál nyugati előterének középső területein élő lomovatovóiakhoz az általuk biztosított prémárak ellenében hatalmas mennyiségű ezüsttárgy, például szászánida (iráni), horezmi, szogd és bizánci edények, valamint kiemelkedő minőségű filigrándíszes, féldrágakő- és üvegberakásos, niellós és aranyozott ékszerek érkeztek. Ezeket kezdet-

39. kép. Aranyozott ezüst öntött övdíszek a bajanovói temető 279. sírjából (Permi határterület)

ben a régió déli részén élő ugorok területét átszelő sztyeppi kereskedelmi útvonalon, később, Volgai Bolgária megerősödését követően pedig a volgai és kámai útvonalon szállították. V. Ju. Lescsenko kutatásai alapján a világon mostanáig előkerült összes, ún. keleti ezüstökből álló kincslelet több mint fele az Urál nyugati előterének Perm környéki területeiről származik. Az ezüstedények legnagyobb része a 7–11. században érkezett ide szászánida és közép-ázsiai területekről. Ezenkívül a 9–11. században nagy mennyiségű ezüstpénz, több ezer arab

és bolgár dirhem is beáramlott a Perm környéki területekre, a tágabb régióba, vagyis az Urál nyugati előterébe pedig a 10–11. században még nyugat-európai eredetű ezüstdénárok is eljutottak. Az érmék, edények és ékszerek együttes előfordulása többnyire csak az ún. kincsleletekre jellemző. Az ezüstartályakból álló kincsleletek a kutatók többségének véleménye szerint a középkori ugorok családi és nemzetségi áldozóhelyeit jelölik. Az ugorok számára az ezüst „égi eredetű, szent fém” volt, ezért minden áldozóhelyen lennie kellett

40. kép. Poncolt ezüst halotti maszk a bajanovói temető 279. sírjából (Permi határterület)

bizonyos számú ezüstedénynek, amelyeket a különböző szertartásokhoz használtak. Ezenkívül sok egyéb ezüsttárgy is volt ezeken a helyeken, amelyeket isteneiknek szántak áldozatként.

Míg a karajakupovóiaknak a Káma alsó folyásvidékén formálódó volgai bolgár államhoz fűződő viszonyát érdektelenség és bizonyos mértékű ellenségesség jellemezte, addig a földműveléssel és állattartással foglalkozó, letelepedett életmódot folytató Káma-vidéki ugorok már nagyobb érdeklődést mutattak az Urál nyugati előterénél kedvezőbb éghajlati körülményeket kínáló, akkoriban többnyire lakatlan vidék iránt. A nyevolinói, lomovatovói és polomi ugor népesség egy része a 8. századtól

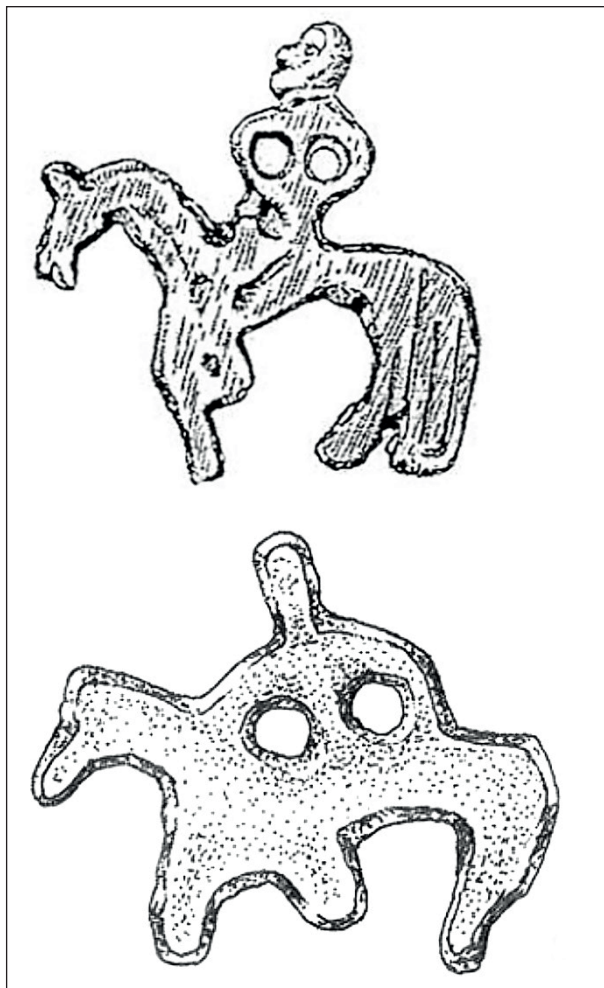
kezdve fokozatosan beszivárgott a Volga középső és a Káma alsó folyásvidékére. Így a volgai bolgárokhoz képest némileg korábban telepedtek meg ezen a területen, később pedig ők is formálói voltak a volgai bolgár állam kultúrájának és etnikai összetételének. Arra a kérdésre, hogy a polomi–lomovatovói és nyevolinói ugorok milyen előzményekből és okokból kifolyólag váltak résztvevőivé a volgai bolgár etnogenezisnek, csak további, részletesebb kutatások után lehet választ adni. Elképzelhető, hogy olyan politikai vagy éghajlati tényező áll a háttérben, amely a kérdés pusztán régészeti megközelítésből történő vizsgálata esetén rejtve marad a kutatók szeme elől. Az említett csoportok beszivár-

41. kép. A bajanovói 279. sírból előkerült tarsoly tartalma (fadugókkal lezárt sótartó, fából készült fésű), bal oldalon pedig a tarsoly zárószíjának maradványai láthatók

42. kép. Lovast ábrázoló ezüstcsüngők
(lelőhely: bajanovói temető, Permi határterület)

43. kép. Lovast ábrázoló csüngők (lelőhely: Hajdúszoboszló-
Árkoshalom 151. sír [10. század – 11. század eleje];
északkelet-bulgáriai szórványtelep)

Egy 10. századi saga a következőket írja Karli, Günstein és Thorir Hund hadjáratáról, amelyet Bjarmalandsba vezettek: „... egy nagy tisztásra értek, ahol egy magas fakerítés húzódott, kapui zárva voltak. A kerítésnél minden éjjel hat ember őrködött három váltásban, váltásonként két-két ember. Az őrzést a helyi lakók látták el. Amikor Thorir Hund és társai a kerítéshez értek, nem találtak ott őrköt, mert akik addig ott voltak, hazamentek, a váltás pedig még nem érkezett meg... Thorir Hund ekkor így szólt: »A kerítésen túl egy kurgán van, tele arannyal és ezüstrrel; menjenek oda az embereink. Ott áll a bjarmalandiak bálvány, Jomala is, senki se merészelje kirabolni.« Ezután odamentek a kurgánhoz és annyi pénzt hoztak el, amennyit csak bele tudtak tömni ruháikba. Amint arra számítani lehetett, a kincset nagy mennyiségű föld borította. Ezek után Thorir Hund útnak indította őket a következő utasítással: »Karli és Günstein, menjetek előre. Én utolsóként fogok menni (és fedezem a csapatot).«¹ Ennek hallatára mindenki a kapukhoz indult, Thorir Hund pedig visszament Jomalához és titokban ellopta a bálvány térdén lévő ezüstcsészét, amely tele volt ezüstpénzzel.”

¹ A saga idézett részének orosz nyelvű közlése: Bader, O. N. – Szmirmov, A. P. / Бадер, О. Н. – Смирнов, А. П.: «Серебро закамское» первых веков нашей эры. Барты́мское местонахождение. Труды ГИМ: Памятники культуры 13. Москва 1954.

44. kép. Préselt övdíszekkel ellátott öv a bajanovói temető 357. sírjából (Permi határterület)

gása még a 8. században kezdődött meg, nem sokkal azután, hogy az imenykovói kultúra kiszorult a Volga középső és a Káma alsó folyásvidékéről. A Középső-Volga vidékét elérő első olyan bevándorlási hullám, amely az Urál nyugati előteréből indult ki, az igimi temető révén régészetiileg is elkülöníthető. Ezt a lelőhelyet egy kis számú, kulturális tekintetben homogén közösség használta.

A 9. században annyira tömegessé vált az ugorok beáramlása, hogy amellet, hogy a bolgároknál korábban telepedtek meg a később Volgai Bolgária központi részét alkotó területen, bizonyos ideig még többségben is voltak hozzájuk képest. Mind ezt a 9. század utolsó harmada és a 10. század első fele közötti időszak legnagyobb pogány temetőinek (Tankejevka, Tyetyusi, Bolsije Tyigani, Izmeri XII, Bolsije Tarhani) leletanyaga bizonyítja. Az itt feltárt sírokban a polomi, lomovatovói és nyevolinói kultúrára jellemző tipikus ugor elemek voltak megfigyelhetők.

Volgai Bolgária népességének polomi–lomovatovói komponense a tankejevukai temető leletanyagában mutatható ki legteljesebb formájában: az itt feltárt sírokból összesen kb. 200 polomi–lomovatovói típusú kerámia és 40 halotti maszk került elő, emellett a hajdíszként használt boltíves és lófejes csörgős csüngők, bimetál csiholók, csontból készült kiskanalak és az Urál nyugati előterében élt kora középkori ugorok anyagi és szellemi kultúrájára jellemző egyéb tárgyak szintén nagy számban voltak jelen ezen a lelőhelyen. A Volga jobb partján előkerült Bolsije Tarhani-i temetőben jelentős mennyiségű nyevolinói típusú kerámiát találtak, csakúgy,

mint az ezzel majdnem pontosan átellenben, a folyó túlsó partján fekvő tankejevukai temetőben (mindennek ismeretében nem meglepő, hogy a korai bolgár temetők magas, több mint 70%-os tipológiai egyezést mutatnak az Urál nyugati előterének erdős területeiről ismert nyevolinói és polomi–lomovatovói típusú temetőkkel).

Az, hogy mi okozta a nyevolinói, lomovatovói és polomi törzsek Volgai Bolgária területére irányuló tömeges elvándorlását, egyelőre nem tisztázott. A kutatók eltérő okokat látnak a háttérben: egy ilyen mértékű népvándorlás egyik lehetséges okaként a túlnépesedés említhető, amelynek következtében az akkori szállásterületek már nem tudták kielégíteni a dinamikus növekvő népesség élelmiszerszükségleteit. Egy másik elképzelés szerint valamilyen belső, mélyreható konfliktus támadt az ugorok között, amelyet a népesség egy részének önkéntes elköltözése oldhatott fel. További lehetséges magyarázat lehet egy járvány, egy állatállományt megtizedelő betegség, vagy akár valamilyen spirituális, vallási jellegű tényező. Egyes kutatók viszont azt vetették fel, hogy a nomád bolgárok a saját területük népességének növelése céljából erőszakkal telepíthettek át földműveseket és kézműveseket a Szilva és Ireny folyó völgyéből a Volga középső és a Káma alsó folyásvidékére. Ez utóbbi a realitásoktól meglehetősen elrugaszkodott elképzelésnek tűnik, az ugyanis kevésbé valószínű, hogy a még gyenge, nem egységes, időnként egymással harcoló, katonailag és politikailag szervezetlen volgai bolgár törzsek el tudták volna látni egy nagyobb embertömeget megmozgató és egy több száz kilométeres út megtételét

A csodaszarvas mondája azt beszéli el, hogy hogyan vezette el egy szarvas Hunort és Magort, a hunok és magyarok ősét új hazájukba, Európába, „a szarmaták földjére”. Ott rátaláltak egy bizonyos Belár fejedelem lányaira, akiket feleségül vettek. Később az alán fejedelem, Dula lányaival is házasságot kötöttek. Ennek köszönhetően a magyarok nagy, erős néppé váltak. Fodor István szerint a csodaszarvas mondája még az Urálon túl, a szargatkai kultúra területén keletkezett és vált a korai magyar kultúra meghatározó elemévé, és ez a korai magyarság egyik tipikus etnikumjelző motívuma. Az egyik urálon túli nép, a manysik honfoglalásához kötődő mondában egy szent (jávor) szarvas szerepel.

igénylő erőszakos áttelepítés fegyveres felügyeletét és biztosítását. Ezért az ugorok minden bizonnyal saját döntésükből, valamilyen természetes körülmény hatására települtek át Volgai Bolgáriába az Urál nyugati előteréből.

Az említett gazdasági és egyéb okok mellett klimatikus tényezőkkel is számolhatunk: az Urál nyugati előterének erdős vidékein élő nyevolinói, lomovatovói és karajakupovói ugorok a szállásterületeiket kedvezőtlenül érintő éghajlati változások következtében az új időjárási viszonyok között optimális életkörülményeket kínáló erdős sztyepp felé indultak meg. A velük rokon helyben maradt népességgel azonban minden bizonnyal továbbra is kapcsolatban maradtak: a lomovatovóiak és Volgai Bolgária között élénk kereskedelmi kapcsolat jött létre, az Urál nyugati előterében pedig kevert népességű volgai bolgár kereskedő- és kézművestelepek jelentek meg.

Arra, hogy ekkoriban pontosan miként alakultak a bolgár–ugor kapcsolatok ezen a vidéken, valószínűleg soha nem derül fény, a következő három tény azonban nem lehet figyelmen kívül hagyni.

1) A 9. század elején egyszerre több változás is lejajlott a térségben: eltűnt a nyevolinói és karajakupovói kultúra, a lomovatovói kultúra pedig egy kisebb területre szorult vissza.

2) A 12. századi magyar krónikás, Anonymus leírása szerint pontosan ekkor került sor arra, hogy

45. kép. A bajanovói 357. sír részletfotója

„[...] a hétmagyarnak nevezett hét fejedelmi személy Szkítia földjéről nyugatra vonult. Kööttük volt Ügyek fia Álmos, Magóg király nemzetségéből, jó emlékezetű uruk és tanácsadójuk feleségével és Árpád fiával [...] s szövetséges népek megszámlálhatatlan sokasága. [...] az Etil folyón pogány módra tömlőn ülve keltek át, s nyomát sem találták városoknak vagy emberi életnek [...] mígnem Oroszországba nem értek, amelyet Szuzdálnak hívnak”.²

² Anonymus magyar fordítása: HKÍF 1995, 288.

46. kép. Ezüst övdíszekkel ellátott bizánci öv (lelőhely: bajanovói temető, Permi határterület)

3) A Kárpát-medencei honfoglalás kori és kora Árpád-kori (10. századi – 11. század eleji) magyar sírok, illetve az Urál nyugati előteréből ismert lomovatovói, nyevolinói és karajakupovói ugor sírok összehasonlító tipológiai elemzése magas, 70%-os egyezést mutat a két népesség temetkezési szokásai között.

Mindezek alapján az a határozott véleményünk, hogy a honfoglalás kori magyarság lényegében azonos az imént felsorolt régészeti kultúrák népességével, a legendás *Magna Hungaria* („Nagy / Régi Magyarország”) területe pedig, amelyet a Domonkos-rendi szerzetes, Julianus barát próbált megtalálni a 13. században, egybeesik az említett kultúrák lelőhelyeinek elterjedési területével (az Urál nyugati előterének középső és déli része). Az itteni ugorokat először a folyamatosan rosszabbra forduló erdővidéki éghajlat hozta nehéz helyzetbe – minden bizonnyal ez volt a fő kiváltó oka az erdős sztyeppre irányuló intraregionális (az Urál nyugati előterén belüli) vándorlásuknak –, majd az erdős sztyeppre érve a volgai bolgárok jelenléte állította őket sorsdöntőnek bizonyuló válaszút elé. Ekkor indult el nyugatra egy új haza reményében a magyarok nagyobb része, az ún. Hetumoger („hétmagyar”) törzsszövetség. A 9. század második felében a magyarokkal együtt számos olyan kulturális elem is eljutott a Kárpát-medencébe, amely az Urál nyugati előterének sztyeppi és erdős sztyeppi területein élt ugor népességre volt jellemző, például a halotti szemfedők, a posztszásánida jellegű tárgyak, a lóbőr sajátos szerepe a temetkezésekben stb. Elképzelhető, hogy a legmozgékonyabb és legharciasabb törzs, a karajakupovóiak kezdeményezésére indult

meg a vándorlás, amit a nyevolinóiak és a polomilomovatovóiak is támogattak. Érdekes egybeesés, hogy a nyevolinói települések nem csak a Káma vidékéről tűntek el a 9. század első negyedében, hanem a közép-uráli és észak-baskíriai területekről is.

A Volga középső folyásvidékén maradó ugor csoportok egy része fokozatosan beolvadt a formálódó volgai bolgár etnikai közegbe, más részük önállóan élt tovább Volgai Bolgária peremterületein. Utóbbiak régészeti hagyatékához tartoznak a Bolsije Tyigani-i, tankejevkaei és tyetyusi temetőben feltárt karajakupovói, lomovatovói és nyevolinói jellegű kései sírok. 1235-ben az ő leszármazottaikat találta meg Julianus barát az Etil folyó, azaz a Volga vidékén.

Ezenkívül a lomovatovói kultúra egykori kiterjedésének déli területein is megmaradtak ugor csoportok. Az Urál nyugati előterének 10–12. századi temetőiben még tipikus magyar tárgyak, például tarsolyveretek, ezüst övdíszek, szablyák és magyar készítésű ezüstedények is előfordulnak. Mindez arra utal, hogy a nyugatra vándorolt magyarok még hosszú idővel Kárpát-medencei honfoglalásuk után is bizonyos fokú közvetlen kapcsolatban voltak az itteni népességgel.

A magyarokra és a nyugat-szibériai ugorokra jellemző, ezüsből készült különálló halotti szem- és szájlemezek, illetve az egy vagy több részből álló halotti maszkok nagy számban fordulnak elő az Urál nyugati előterének 9–11. századi lomovatovói temetőiben. Ilyen maszkok a nyevolinói kultúra 7–9. századi és a vanvizgyinói kultúra korai temetőiből is ismertek. Néprajzi adatok szerint a szi-

bériai ugoroknál egészen az újkorig fennmaradt a halotti maszkok használata. A honfoglalás kori magyar temetkezésekben szintén előfordulnak különböző típusú halotti szemfedők. Összességében tehát a középkori Kelet-Európa viszonylatában ezeknek a tárgyaknak a használata az ugor (korai magyar) temetkezési szokások olyan specifikus jellegzetességének tekinthető, mint amilyen sajátos korai magyar viseleti elem a lemezes és veretes tarsoly.

A lomovatovói kultúra temetőiben rendkívül nagy számban fordulnak elő halotti maszkok, sokat ezek közül művészi igényességgel alakítottak ki. Lehetséges, hogy ezek a tárgyak az elhunyt valódi arcvonásait őrzik. Az Urál nyugati előterében ilyen maszkok kerültek elő a rozsgyesztvenszki, ogurgyinói, bajanovói, redikori, zaposzeljei, pleszói és sok más temető 9. századi – 11. század eleji sírjaiból. Fontos kiemelni, hogy ezeket a tárgyakat minden bizonnyal a társadalmi elit tagjaival temették el, legalábbis erre engednek következtetni a halotti maszkos sírok gazdag mellékletei. Emellett az is az előkelő temetkezések jellegzetessége, hogy némileg eltérnek az általánosan jellemző temetkezési szokásoktól, előfordulhat például biritualitás és a síroknak a megszokottal ellentétes tájolása, ez azonban obi-ugor néprajzi adatok alapján nem a vezetőréteg eltérő etnikumára, hanem a társadalomban betöltött sajátos szerepére utal.

Az Urál nyugati előterének Perm környéki területeiről sok olyan temető ismert, amelyekből a lovas fegyverzet kiemelkedő leletei kerültek elő. A legelőkelőbb harcosok sírjaiban tipikus magyar fegyverkészletet, szablyát, fokost és nyílhegyeket találunk. Szablyás sírokat a következő temetőkből ismerünk: Gyemenki, Tyeljacsj Brod, Redikor, Bajanovo, Pleszo, Agafonovo I, Averino II, Sztjepanovo Plotbiscse, Zagarszkij (Szoboljovo). Sok szablyalelet esetében megfigyelhető az ezüsből vagy bronzból készült markolatgomb, valamint a díszes koptató és a függesztőfül is. Az ezeken a lelőhelyeken feltárt markolatdíszek és hüvelyhez tartozó díszítmények párhuzamait a Kárpát-medencei honfoglalás kori magyar leletanyagban találhatjuk meg. A szablyás temetkezésekben rendszerint kantárdíszek, kengyelek és hevedercsatok is előfordulnak.

A lomovatovói kultúra temetőit megvizsgálva láthatjuk, mennyire fontos része volt a ló a temeté-

si szertartásnak. Az állat maradványai, a koponyája (gyakrabban inkább csak az állkapcsai) és a lábai vagy patái rendszerint az elhunyt lábánál kerülnek elő. A régészek a sírok betöltésében viszonylag gyakran találnak lócsontokat (leggyakrabban fogakat), az erdővidéki ugorok takarékos mentalitása ugyanis nem engedte meg, hogy egy teljes lovat helyezzenek az elhunyt mellé, ehelyett az állatot a halotti toron fogyasztották el. A nagyobb lóállománnyal rendelkező sztyeppi és erdős sztyeppi ugorok és magyarok az elhunyt harcosok sírjaiba szintén a ló fejét, patáit és kitömött bőrét (kitömött lóbőrös temetkezés), vagy pedig a fejét és az összehajtott bőrét helyezték (összehajtott lóbőrös temetkezés). Magyar kutatók megfigyelései szerint a lovastemetkezéseknek van egy további típusa is, az ún. lószerszámos temetkezés (ezekből a sírokból lócsont egyáltalán nem kerül elő).

Fontos kiemelni, hogy lócsontok, fegyverek, tarsolyok és egyéb értékes ékszerek, díszítmények a Kárpát-medencei honfoglalás kori síroknak kb. 3%-ában fordulnak elő, ez az arány pedig rendkívül közel áll az Urál nyugati előterének temetőire jellemző előfordulási arányokhoz.

A legjellegzetesebb magyar stílusjegyeket viselő leletek a bajanovói temető közelmúltban feltárt sírjaiból származnak. Ezen a lelőhelyen összesen 105, különböző típusú halotti szemfedőt tártak fel: különálló szem- és szájlemezeket (Kárpát-medencei párhuzam: Rakamaz-strázsadombi temető), az elhunyt szemére helyezett ezüstlemezeket és érméket (Kárpát-medencei párhuzam: Tiszaeszlár-Bashalom-Fenyvespart II. temető), valamint a poncolt és niellőzött arcvonásokkal ellátott maszkokat. A temető sírjainak több mint 40%-ában volt valamilyen halotti szemfedő.

A bajanovói temetőben olyan temetkezések is nagy számban kerültek elő, amelyekben szablyaleletek (összesen 20), kantárdíszek és egyéb lószerszámok voltak, két sír esetében pedig az elhunyt lábfejeinél lókoponya (állkapocs) feküdt.

Bronz- és ezüstveretekkel díszített tarsolyokra utaló leletek 15 sírből kerültek elő, két 10. századi temetkezésben pedig ezüsből készült tarsolylemez maradványait találták meg. Külön figyelmet érdemel a 279. sírből előkerült lemezes tarsoly, amelyet vésett palmettás motívum díszít. A tarsolyban egy fadugókkal lezárt, szaruból készült sótartó és egy

fából készült, tipikus ugor díszítéssel ellátott kettős lófejes fésű volt. Ez a két tárgy csak a tarsolylemez anyaga, az ezüst konzerváló hatásának köszönhetően maradhatott meg ilyen jó állapotban.

Több olyan sírban is, amelyből szablya és kantárdíszek kerültek elő, megfigyelhető volt egy lovast ábrázoló ezüstsüngő, amelyet az elhunyt mellkasán helyeztek el (összesen 9 ilyen süngőt tártak fel, ebből 6 származik szablyás sírból). Ez minden bizonnyal annak jele volt, hogy az elhunyt a külön társadalmi csoportot alkotó lovas harcosok közé tartozott. Ehhez hasonló rangjelzések a honfoglalás kori magyar sírokban is előfordulnak.

A harcosok előkelőségét mutatja az is, hogy gyakorlatilag az összes ilyen sírban megfigyelhetők a ruházatból vagy az elhunyt arcát fedő halotti lepelből megmaradt selyemmaradványok. A bizánciak hagyományosan selyemárukkal fizették ki türk és ugor szövetségeseiket. Az egyik bajanovói sírban a halotti maszkon, a kantárdíszeken, a lándzsacsúcscon és a kisebb méretű fokoson kívül egy bizánci ezüst övkészlet is volt, amely egyedi jelenetet, egy uralkodói lakomát ábrázol. Ilyen öveket a 8. századi

Bizáncban készítettek kitüntetés gyanánt a szövetséges „barbár” népek harcosai számára. A Bojanovóban feltárt bizánci öv feltehetően egy olyan ugor férfival jutott el a Káma vidékére, aki egykor a bizánciak oldalán harcolt. Az értékes tárgyat a harcos leszármazottai vagy rokonai örökölhették meg, amelyet aztán egy 10. században elhunyt férfival, talán a család utolsó katonáskodó tagjával temettek el. A bajanovói temető harcossírjaiból származó ezüst övkészletek arra utalnak, hogy az Urál nyugati előterének Perm környéki területein élt középkori ugorok társadalmában hosszú ideig fennmaradt a katonáskodás emlékezete.

Ebbe a temetőbe feltehetően egy olyan közösség temetkezett, amely etnokulturális hagyományai, és minden bizonnyal az általa beszélt nyelv tekintetében is rendkívül közel állt a honfoglalás kori magyarsághoz. Ily módon az Urál nyugati előterének Perm környéki területei (a délen elhelyezkedő 9–11. századi lomovatovói lelőhelyek) ugyanúgy *Magna Hungaria* részét alkották, mint az Urál nyugati előterének déli területei (Tatár föld északkeleti része és Baskíria).

*

Az Urál nyugati előterét a 12. században érte el az utolsó urálon túli ugor bevándorlási hullám. Ennek a népmozgásnak a nyomait a Szilva folyó völgyében feltárt temetők, Szeljanyino Ozero és Kiserty őrzik. Az újonnan érkezett, nomád vagy félnomád életmódot folytató ugorok az éghajlati és politikai viszonyok újabb kedvezőtlen megváltozása miatt hagyták el az Urálon túl erdős sztyeppi területeit. Nagy részük egészen a mai Tatár föld északkeleti területeiig vándorolt, itteni régészeti hagyatékuk csijaleki kultúra néven ismert. Itt rövid

időn belül felvették az iszlámot és beolvadtak az éppen formálódó baskír és tatár népbe.

Az Urál nyugati előterében maradt magyarok a mongol–tatár invázió következtében felmorzsolódtak. Egy részük feltehetően csatlakozott a mongolokhoz, más részük azonban a volgai bolgárokkal együtt az ellenállás mellett döntött, ami egyet jelentett a halállal. *Magna Hungaria* megszűnt, az egykor az Urál nyugati előterében élt ugorok ma élő utódait, a manyikat, a hantikát és a magyarokat pedig a hatalmas kelet-európai térség választja el egymástól.

АЖАНЛОТТ ИРОДАЛОМ

FORRÁSOK

- ANNYINSZKIJ 1940: Аннинский, С. А.: Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе. *Исторический архив* 3. Москва–Ленинград 1940, 71–112.
- CARPINI 1957: Карпини Дж. *История монгалов – Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны*. Ред., вступ. ст. примеч. Н. П. Шастиной. Москва 1957.
- GÖCKENJAN–ZIMONYI 2001: Göckenjan, H. – Zimonyi, I.: *Orientalische Berichte über die Völker Osteuropas und Zentralasiens im Mittelalter*. Wiesbaden 2001.

- HKÍF 1995: *A honfoglalás korának írott forrásai*. Szerk.: Kristó Gy. et al. Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 7. Szeged 1995.
- JORDANES 1960: *Иордан. О происхождении и деяниях гетов (Getica)*. Вступ. ст., пер. и коммент. Е. Ч. Скржинской. Москва 1960.
- KONSZTANTYIN BAGRJANORODNJI 1991: *Константин Багрянородный: Об управлении империей*. Под ред. Г. Г. Литаврина – А. П. Новосельцева. Москва 1991².
- MEH 2002: *A magyarok elődeiről és a honfoglalásról*. Szerk.: Györffy Gy. Budapest 2002.
- SZENTPÉTERY 1938: *Scriptores rerum Hungaricarum* 1–2. Ed.: Szentpétery, E. Budapest 1938.
- ЗАХОДЕР 1962: Заходер, Б. Н.: *Каспийский свод сведений о Восточной Европе: в 2 т. Т. 1*. Москва 1962.

SZAKIRODALOM

- ANCIENT CULTURES 1976: *Ancient Cultures of the Uralian Peoples*. Ed.: Hajdú, P. Budapest 1976.
- ARTAMONOV 1962: Артамонов, М. И.: *История хазар*. Ленинград 1962.
- BAGAUTGYINOV ET AL. 1998: Багаутдинов, Р. С. – Богачёв, А. В. – Зубов, С. Э.: *Праболгары на Средней Волге (у истоков истории татар Волго-Камья)*. Самара 1998.
- BELAVIN ET AL. 2001: Белавин, А. М. – Крыласова, Н. Б. – Семёнова, В. И.: Этническая ситуация в Пермском Предуралье и Тюменском Зауралье в эпоху средневековья. In: *Проблемы экономической и социально-политической истории дореволюционной России*. Тюмень 2001, 55–76.
- BELAVIN ET AL. 2009: Белавин, А. М. – Иванов, В. А. – Крыласова, Н. Б.: *Угры Предуралья в древности и средние века*. Уфа 2009.
- FLJOROV 1996: Флеров, В. С.: *Раннесредневековые юртообразные жилища Восточной Европы*. Москва 1996.
- FLJOROVA 2003: Флерова, В. Е.: (Рец. на кн.) Róna-Tas A. Hungarians and Europe in the Early Middle Ages. Budapest 1999. *Российская археология* 2003:1, 170–176.
- FODOR 1982: Fodor, I.: *In Search of a new Homeland. The Prehistory of the Hungarian People and the Conquest*. Budapest 1982.
- FODOR 1999: Fodor, I.: Hungarian Cultural History: the Early Periods. In: *A Cultural History of Hungary*. Ed.: Kósa, L. Budapest 1999, 9–41.
- FODOR 2009: Фодор, И.: Аналогии в археологическом материале древних венгров и волжских болгар и их историческое значение. In: *Материалы и исследования по средневековой археологии Восточной Европы*. Казань 2009, 126–131.
- FODOR 2010: Фодор, И.: Еще раз о путешествии Юлиана на Среднюю Волгу. *Уфимский археологический вестник* 2010:10, 138–140.
- GENING–HALIKOV 1964: Генинг, В. Ф. – Халиков, А. Х.: *Ранние болгары на Волге (Больше-Тарханский могильник)*. Москва 1964.
- GOLDEN 1980: Golden, P. B.: *Khazar studies. An Historico-philological Inquiry into the Origins of the Khazars* 1. Budapest 1980.
- GOLDINA 2003: Голдина, Р. Д.: Миграция угров в Европу в I тыс. н. э. In: *Угры. Материалы VI Сибирского симпозиума «Культурное наследие народов Западной Сибири» 9–11 декабря 2003 г., г. Тобольск*. Отв. ред.: Нескоров, А. В. Тобольск 2003, 57–63.

- GYÖRFFY 1975: Györffy, Gy.: *Autour de l'état des semi-nomades: le cas de la Hongrie*. Studia historica Academiae Scientiarum Hungaricae 95. Budapest 1975.
- GYÖRFFY 1985: Györffy, Gy.: Landnahme, Ansiedlung und Streifzüge der Ungarn. *Acta Historica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1985) 231–270.
- HALIKOVA 1975: Халикова, Е. А.: Magna Hungaria. *Вопросы истории* 1975:7, 37–42.
- IVANOV 1999: Иванов, В. А.: *Древние угры-мадьяры в Восточной Европе*. Уфа 1999.
- IVANOV–KRILASZOVA 2006: Иванов, В. А. – Крыласова, Н. Б.: *Взаимодействие леса и степи Урало-Поволжья в эпоху средневековья (по материалам костюма)*. Под науч. ред. А. М. Белавина. Пермь 2006.
- KAZAKOV 2007: Казаков, Е. П.: *Волжские болгары, угры и финны в IX–XIV вв.: проблемы взаимодействия*. Казань 2007.
- MATVEJEVA 1997: Матвеева, Г. И.: *Могильники ранних болгар на Самарской Луке*. Самара 1997.
- MOGILNYIKOV 1993: Могильников, В. А.: К проблеме исходной территории миграции протовенгров. In: *Новое в средневековой археологии Евразии*. Отв. ред.: Ковалевская, В. Б. Самара 1993, 170–172.
- MORAVCSIK 1970: Moravcsik, Gy.: *Byzantium and the Magyars*. Budapest 1970.
- PLETNYOVA 1967: Плетнёва, С. А.: *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР 142. Москва 1967.
- RÓNA-TAS–BERTA 2011: Róna-Tas, A. – Berta, Á.: *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. Wiesbaden 2011.
- SUSARIN 1997: Шушарин, В. П.: *Ранний этап этнической истории венгров. Проблемы этнического самосознания*. Москва 1997.
- THE ANCIENT HUNGARIANS 1996: *The Ancient Hungarians. Exhibition Catalogue*. Eds.: Fodor, I. et al. Budapest 1996.
- VERES 1979: Вереш, П.: *Этногенез и этническая история венгерского народа до 896 года. Автореф. дис. ... канд. ист. наук*. Москва 1979.
- Проблемы археологии и древней истории угров. Сборник статей*. Отв. ред.: Смирнов, А. П. – Чернецов, В. Н. – Эрдели, И. Ф. Москва 1972.

EZÜSTMASZKOS TEMETKEZÉS MANVELOVKÁNÁL A DNYEPROPETROVSZKI TERÜLETEN¹

LARISZA NYIKOLAJEVNA CSURILOVA

1973 őszén a Dnyepropetrovszki Történeti Múzeumba a következő tárgyak kerültek be: ezüst edény, ezüst arcmaszka, vas sisak, szablya, szablya hüvelyének ezüst borításából töredékek, páncéllemezek, két vas nyílcsúcs, kés töredéke. A tárgyakat átadó V. M. Ohotnyik, a Vaszilkovkai Nemzeti Múzeum igazgatójának jelentése szerint ezen tárgyak egy 1973 tavaszán Manvelovka falu északkeleti határának lejtőin földmunkák során véletlenül megsemmisített temetkezésből származtak (Vaszilkovkai járás, Dnyepropetrovszki terület).

A lelőhely átvizsgálásánál² a mai felszíntől számítva mintegy 1,5 méter mélységben temetkezés maradványait sikerült feltárni (az egyik hosszanti oldalt, lekerekített sarkokkal), K–Ny-i tájolással. Ló és ember csontokat sikerült megmenteni, melyeken vas, illetve bronz oxidáció nyomai látszóttak, páncéllemezeket, láncszövet néhány masszív, egybe korrodálódott maradványát és egy erősen korrodálódott hosszúkás téglalap alakú vas tárgyat (tőr?). A sír kialakítását és méreteit, az elhunyt fekvését és tájolását már sajnos nem lehetett megállapítani.

A talált tárgyak között az ezüsből készültek a legérdekesebbek: az edény és a maszk a maguk nemében ritkák, és nem jellemzőek a Dnyeper középső szakaszára. Párhuzamaik messze északkeletre, a Volga-vidéken, az Urálban, az Altajban és Dél-Szibériában találhatóak.

Az ezüstedény (*1. kép 1*) egy korsó, magas kúpos nyakkal, és kihajló peremmel. A gömbszerű test és a nyak összeillesztésénél egy kiugró borda fut végig, az edény alja hiányzik. Felületén pikkely alakban megmaradtak a kalapálás nyomai. A peremén, valamint az alján, ahol a test átmege a fenék-részbe, a fém rétegződve fel van válva. Hosszanti összeillesztésnek nincs nyoma. Mindezekből arra lehet következtetni, hogy az edény vékony ezüst lemezből, mintára kalapálva lett kialakítva. Méretei: magasság: 13,9 cm, nyak magassága: 7,5 cm, perem átmérő: 9,4 cm, a test alsó részének átmérője: 10 cm, a test legnagyobb szélessége: 12,4 cm. Felülete behorpadt és helyenként törött is. A manvelovkaihoz hasonló formájú és készítése technikájú ezüst edények gyakran feltűnnek az Altaj és Szibéria türk leletei között.³ V. P. Darkevics ezeket a „türk formájú” edények csoportjába sorolja, és a 8–9. századra datálja őket.⁴

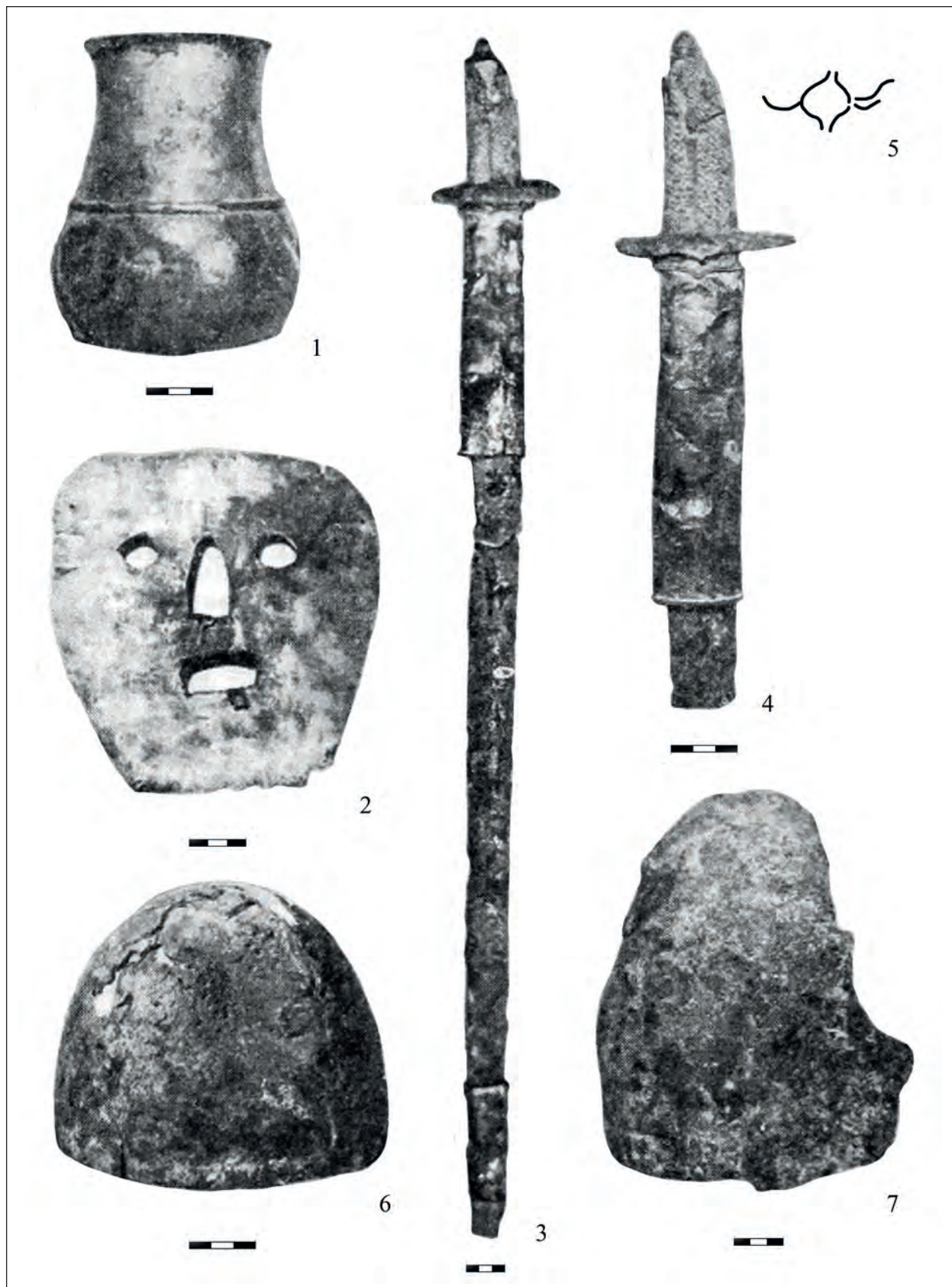
A lapos, ezüst maszk trapéz alakú, a szemeknél kerek, a szájnál téglalap, az orrnál háromszög alakú kivágásokkal (*1. kép 2*). A szélein lévő négy kis méretű furat valószínűleg a vázson anyagra történő felerősítésre szolgált. A kivágások szélei fogazottak. Méretei: magasság: 19 cm, szélesség felül: 14 cm, szélesség alul: 11 cm. Párhuzamait a Volga-vidék középső részén, és az Urál vidékén találjuk. Ezen területek 8–10. századi lakosságánál a maszkok és szemfedők, valamint egyéb arcot takaró tárgyak jel-

¹ A szakfordítás az eredeti orosz nyelvű tanulmány szövegével teljesen egyezően készült (Чурилова, Л. Н.: Погребение с серебряной маской у села Манвеловка на Днепропетровщине. *Советская археология* 1986:4, 261–266). A fordítást és a szerkesztést Jancsik Balázs és Türk Attila készítette, a képanyag technikai munkáit Ambrus Edit végezte. A projekt az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-20-2 kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának NKFI Alapjának és a Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történeti és Régészeti Kutatócsoport [TKP2020-NKA-11]) projekt támogatásával készült.

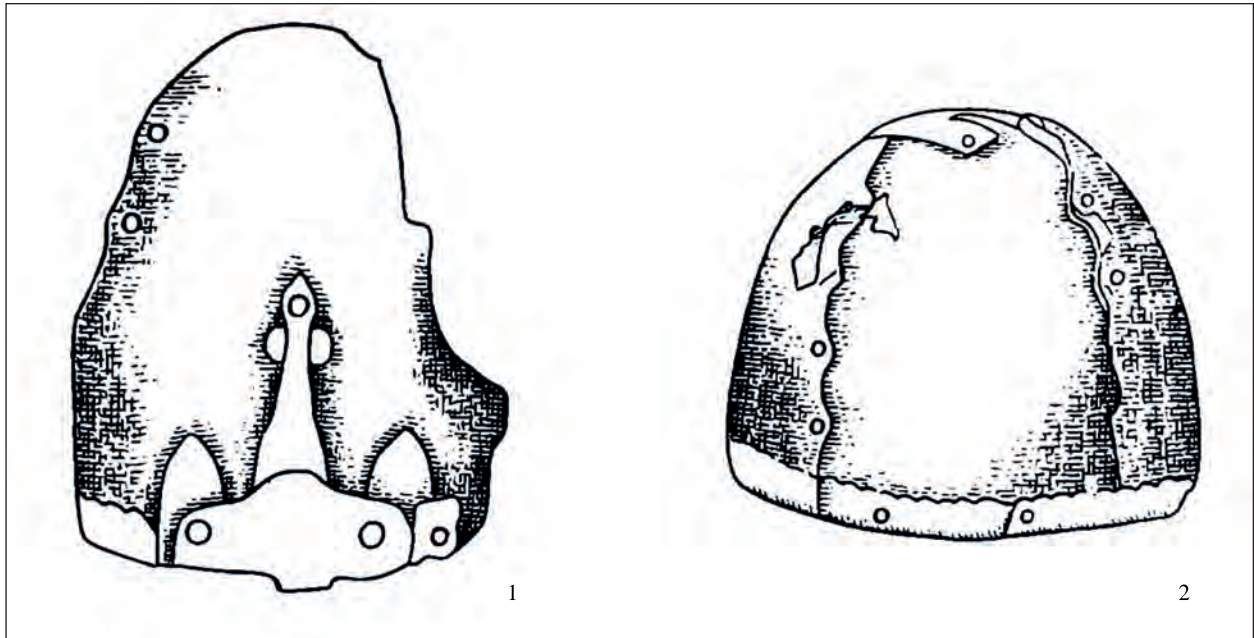
² L. P. Jelinova, a Dnyepropetrovszki Történeti Múzeum régésze, vizsgálta át a helyet.

³ SZMIRNOV 1909, табл. XCIV. 179, табл. XCV. 184–193; KISZELJOV 1949, 307, табл. LII. 4; KUBAREV 1979, 159; JEVTYUHOVA–KISZELJOV 1940, табл. IV. a–b.

⁴ DARKEVICS 1976, 91.

1. kép. A manvelovkai sír leletei. 1: Edény; 2: Maszk; 3: Szablya; 4: Szablya markolat része; 5: Tamgaszerű jel rajzolata; 6: A sisak oldalnézetből; 7: A sisak előlnézetből

2. kép. A sisak rajza. 1: Elülső nézet; 2: Oldalsó nézet

legzetesen a temetkezési rítus részei.⁵ A manvelovkai maszkkal megegyezők a tankejevukai temetőben talált maszkok (9–10. század, Volga középső folyása),⁶ melyek a temető I. sírcsoportjához tartoznak.⁷ A tankejevukaiakhoz hasonló stílusban kivitelezett, és hasonló anyagú maszkok a Káma felső és középső folyásának 6–11. századi temetőiből is ismertek (Plesz, Malo-Anyikovo, Redikor stb).⁸ A manvelovkai maszk jellegzetessége az ornak hagyott nyílás, míg az esetek túlnyomó többségében az ilyen maszkokon csak a szemeknek és a szájnak vágnak nyílást.

A publikált leletek között igen érdekes a vas, kónikus-gömbyszerű sisak (1. kép 6–7; 2. kép 1–2). Magassága: 18 cm, alsó részének átmérője: 22 cm. Négy, hullámos szélű lemezből szegecselt, az elülső és hátsó lemezek takarják az oldalsókat, az egyik oldalsó lemez részlegesen rongálódott. A lemezek méretei 18 × 21 cm. A lemezek oldalainak minden kis kiugrásán szegecselés található, hat darab egy sorban. Ahol két lemez találkozik, ott a leme-

zek között rézlemez is található. A homlokrészen háromágú lemez található, melyhez orrvédő részt is erősítettek, ennek azonban csak a felső része maradt meg. A sisak alján a lemezeket abroncsos rögzítés tartja, hullámos felső résszel. Tetején négyszögű lemez, négy darab szegeccsel szolgált az üreges sisakcsúcs rögzítésére.

Az ilyen üreges sisakcsúccsal ellátott, kónikus-gömbyszerű sisakok A. P. Okladnyikov véleménye szerint „jellegzetes sisakjai voltak a dél-szibériai és közép-ázsiai középkori sztyeppi népeknek”.⁹ A manvelovkaival egyetemben azok is néhány nagyobb lemezből lettek összeállítva, és az elülső és hátsó lemezek takarják az oldalsókat. A lemezek szegecselték. Ilyen típusú sisak került elő az egyik karanajevói kurgán betöltéséből (Dél-Ural) melynek anyagait a 10. századra lehet datálni.¹⁰

A manvelovkai sisak formailag és szerkezetileg a szláv sisakok II. „csernyigovi” típusához áll közel (A. N. Kirpicsnyikov klasszifikációja alapján),

⁵ FODOR 1972, 172.

⁶ KAZAKOV 1968, 232, табл. I.

⁷ GENYING–HALIKOV 1964, 75.

⁸ KAZAKOV 1968, 233, табл. II. 4–6.

⁹ MEDVEGYEV 1981, 183.

¹⁰ MAZSITOV 1981, 115, рис. 61. 17.

melyek a Kijevi Rusz területén a mongol kor előtt voltak elterjedve.¹¹

A „csernyigovi” típusú sisakok, mint amilyen a manvelovkai is, 4 nagyobb lemezből lettek összeállítva, hullámos szélekkel, a lemezek között réz lemezekkel. Tetejükön üreges sisakcsúcs, aljukon aroncs található. A „Fekete sír” sisakja (10. sz.) felépítésében majdnem azonos az itt publikált sisakkal, a homlokrészen háromágú lemez is található.¹² A manvelovkaitól sok más „csernyigovi” típusú sisak különbözik a sisak aranyozásánál, valamint a sisak testének aranyozott és ezüstözött díszeinél fogva.

A leletgyűttes masszív, egyenes szablya a többi tárgy közé illeszkedik, jellemző a lovas-harcos temetkezésekre (1. kép 3). A penge egyenes, egyélű, a markolat enyhén a penge felőli oldal fele hajlik. Ez Ju. Sz. Hudjakov klasszifikációja szerint az egyenes szablyák csoportjára jellemző.¹³ Méretei: pengehossz: 72 cm, pengetőszélesség: 3,7 cm, lentebb a penge szélessége: 2,4 cm, markolat hossza: 10 cm, keresztvas hossza: 9 cm. Pengéje még a múltban két darabra tört. A törésselületen a fém három rétege figyelhető meg. Az él és a penge háta egymással párhuzamosan futva később fokozatosan összefutnak a hegybe, melynek vége letört. A pengén enyhe borda fut végig. Markolata egyenes, lemezzel bevont. Keresztvasa a hüvely felső részére is ráfut, középső részén rombusz alakban kiszélesedik. Fennmaradt a markolatot díszítő ezüst borítás, és a hüvelyborítás három ezüst töredéke (1. kép 4). Utóbbiból kettő jól megmaradt: a felső és az alsó részt takaró. A hüvely végén az ovális alsó rész elveszett. Méretei: markolat borításának hossza: 8,4 cm, szélessége: 3,2 cm, a középső borítás: 17,2 cm × 4,3 cm, alsó borítás: 8,1 cm × 3 cm. A markolat lemeze domborúan, kör alakú nyomott mintákkal díszített. A hüvelyt borító felső lemez felső és alsó részére egy-egy, egyenként két huzalból csavart zsinórt forrasztottak. A borítás felső részére tamgára emlékeztető, két görbe

vonalból álló, rosszul megmaradt ábrázolás került (1. kép 5).

A manvelovkai egyenes szablya megfelel a szablyák I. csoportjának (kazár szablyák) G. A. Fjodorov-Davidov klasszifikációja alapján, melyek a 9–10. századra keltezhetőek.¹⁴ Az itt közölt szablya közeli párhuzamait a dmitrijevskai temetőben talált pengék jelentik (szaltovói kultúrkör kései fázisa, 9. század vége – 10. század eleje).¹⁵

Egyenes és enyhén ívelt szablyák a 10–11. században széles körben voltak elterjedve az Észak-Kaukázusban, és a Volga mentén.¹⁶ Például a Bolsije Tyigani és Bolsije Tarhani temetők szablya leletei (középső Volga-vidék, 9. század közepe – 10. század közepe) típusukat és méretüket tekintve megegyeznek a manvelovkai szablyával.¹⁷

A 9–11. században az egyenes és enyhén ívelt pengéjű szablyák kiemelkedő helyet foglaltak el a közelharc fegyverek között az Altaj valamint Nyugat- és Dél-Szibéria népeinél.¹⁸

A múzeumba beszolgáltató hat páncéllemez mellé számos más darab került a lelőhely átkutatásánál (3. kép 1–4). A lemezek többsége nyújtott téglalap alakú, enyhén hajlított (az egyik hosszanti oldal lekerekített), felületükön két darab lyukkal. Méreteik: 6,5 × 2,2 × 0,1 cm. Feltártak még két páncéltöredéket (6,5 × 1,1 × 0,1 cm) összekorrodálódva úgy, hogy az egyik a másikon feküdt, a végeiken két darab lyukkal, valamint két nagyobb, ívelt lemezt két lyukkal a hosszanti oldaluk mentén (6,6 × 4,2 × 0,1 cm). Találtak még egy négyzet alakú, sarkaiban lyukasított lemezt, a felső részén középen nagy kerek szegeccsel (6,5 × 5,7 × 0,1 cm).

A manvelovkai páncéllemezek többségéhez párhuzamokat a Ju. Sz. Hudjakov által a II. típusba sorolt darabok között találunk, melyek pikkelypáncél elemek.¹⁹ Az ilyen lemezek származási helye Dél- és Nyugat-Szibéria, Altaj és Tuva. Hasonló lemezekből álló páncél volt elterjedve a kurgizek között a

¹¹ KIRPICSNYIKOV 1971, 25, 27.

¹² KIRPICSNYIKOV 1971, 26, рис. 9. 2.

¹³ HUDJAKOV 1980, 40.

¹⁴ FJODOROV–DAVIDOV 1966, 22.

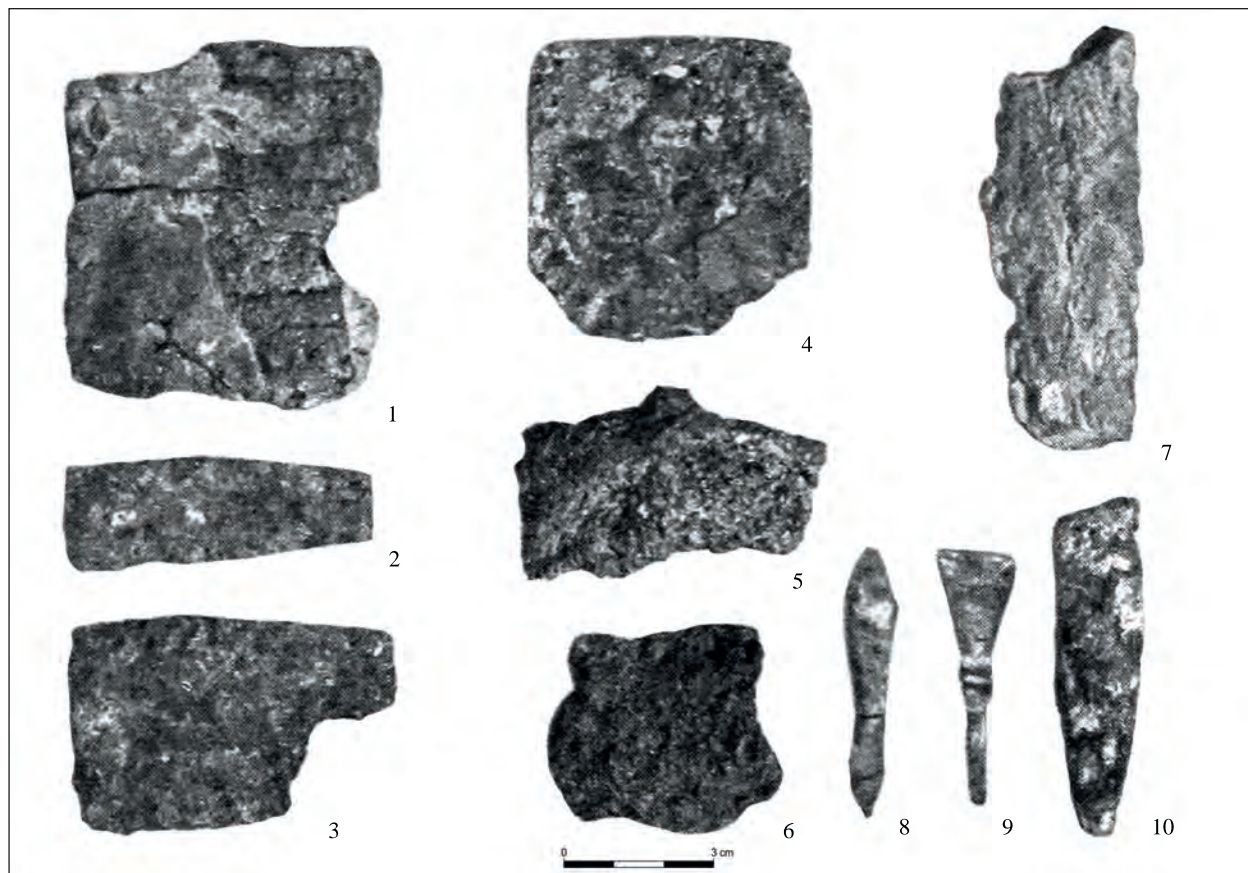
¹⁵ PLETNYOVA 1967, 159, рис. 43. 1.

¹⁶ KORZUHINA 1950, табл. II–III.

¹⁷ HALIKOVA 1976, 172; SZTYEPIJEVRAZII, 77, 166, рис. 52. 12.

¹⁸ HUDJAKOV 1980, 39; HUDJAKOV 1981, 131; PLOTNYIKOV 1981, 167.

¹⁹ HUDJAKOV 1980, 120, 123, табл. XL. 5–6, 8–11, табл. XLII.

3. kép. A sír leletei. 1–4: Páncéllemezek; 5: Láncszövet töredéke; 6–7: Nyílcsúcsok; 8: Kés töredéke; 9: Tőr töredéke(?)

8–11. században, és különösen elterjedt volt a 9–10. században.²⁰

A kelet-európai leletanyagban a manvelovkai lemezek párhuzamai széles időhatárok között datáltak, a 10–13. századra, ami ezen típusú páncélzat használhatóságának bizonyítéka.²¹

A manvelovkai lemezek belső részén jól látható a páncélzat textil alapjának lenyomata. Számításba véve, hogy a bőrszíjjal fűzött páncélzat (a pikkelypáncéllal ellentétben) nem igényel ilyen alapot, amire rögzíteni kell a lemezeket, valamint figyelembe véve számos szibériai párhuzamot elképzelhető, hogy a manvelovkai páncéllemezek egy pikkelypáncél-szerű védő fegyverzet részei voltak.

A páncéllemezekon kívül a sírból több darab, nagyméretű, összekorrodálódott láncszövet töredék is előkerült (szemátmérő: 4 mm,²² vastagság:

1,5 mm), melyek hátoldalán szintén megőrződött a szövet lenyomata (3. kép 5).

A vastárgyak közt található még két nyílcsúcs (3. kép 6–7). Az egyik egy vágó nyílcsúcs, háromszög formájú, és a tuskébe való átmenet pontján megvastagodás található rajta (hossz: 4,5 cm, fej hossza: 2,1 cm, fej szélessége: 1,4 cm). A másik egy négyélű, páncéltörő példány rombusz alakú fejjel és hosszú tuskéval (hossz: 4,7 cm, fej hossza: 1 cm, fej szélessége: 1 cm). A nyílcsúcsok tuskéi kör átmetszetűek. Az ilyen nyílcsúcsok a középkori nyílcsúcsok típusához sorolhatók, széles körben voltak elterjedve Kelet-Európában és Szibériában. A. F. Medvegyev klasszifikációja szerint a vágó, háromszög alakú példány az 54. típusba sorolható (2. csoport) és a 9–14. században volt használatban. A nyílcsúcs kisebb mérete a párhuz-

²⁰ HUDJAKOV 1980, 126.

²¹ MEDVEGYEV 1959, 125, 127, 129.

²² A 4 mm szemátmérőnek meglehetősen kicsi, az eredeti publikációban ezért itt nyomdahiba történetett – a ford.

zamok alapján a 9–10. századokra pontosítja a datálást.²³ A páncéltörő példányok a 10. században jelentek meg, és igen jellemzőek voltak a 10–11. századokra.²⁴

A kutatás során előkerült hosszított téglalap alakú vas töredék (méretek: hossz: 8,7 cm, szélesség: 3 cm, vastagság: 1 cm, az átmetszete lencse alakú) a formájából és vastagságából ítélve egy törpenge darabjának tűnik. Ami a vaskés töredéket illeti, a maradványokból egy egyenes hátú, és ívelt pengéjű példány rajzolható meg (méretek: hossz: 7 cm, szélesség: 1,7 cm, vastagság: 0,4 cm, átmetszete háromszög alakú) (3. kép 8–9).

A datáló értékű tárgyak (szablya, edény, maszk) legközelebbi párhuzamai a 9–10. századon belül datálhatóak, melynek alapján a manvelovkai sírt szintén erre az időre keltezhetjük. Mint már fentebb kitűnt, a tárgyak közül a legsajátosabb az ezüst maszk, amely Kelet-Európa déli részének leletanyagára nem jellemző. A halotti maszkok, valamint a szemfedők és szájlemezek lovas temetkezésekben való jelenléte a Közép-Volga és Dél-Urál vidékének 8–10. századi magyar temetkezéseire jellemző.²⁵ Ezért a manvelovkai sírt a korai magyarság temetkezéseire lehet sorolni, amely törzsek a 9–10. században tűntek föl nyugat fele való mozgásuk során a kelet-európai sztyeppen.²⁶

IRODALOM

- DARKEVICS 1976: Даркевич, В. П.: *Художественный металл Востока VIII–XIII вв.* Москва 1976.
- FJODOROV–DAVIDOV 1966: Фёдоров-Давидов, Г. А.: *Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов.* Москва 1966.
- FODOR 1972: Фодор, И.: К вопросу о погребальном обряде древних венгров. In: *Проблемы археологии и древней истории угров.* Отв. ред.: Смирнов, А. П. – Чернецов, В. Н. – Эрдели, И. Ф. Москва 1972, 168–175.
- GENYING–HALIKOV 1964: Генинг, В. Ф. – Халиков, А. Х.: *Ранние болгары на Волге.* Москва 1964.
- HALIKOVA 1976: Халикова, Е. А.: Больше-Тиганский могильник (Le champ funeraire de Bolchiie Tigani). *Советская археология* 1976:2, 158–178.
- HALIKOVA 1976: Халикова, Е. А.: Ранневенгерские памятники Нижнего Прикамья и Приуралья (Les plus anciens monuments hongrois dans les regions de la basse Kama et de l'Oural). *Советская археология* 1976:3, 141–156.
- HUDJAKOV 1980: Худяков, Ю. С.: *Вооружение енисейских кыргызов.* Новосибирск 1980.
- HUDJAKOV 1981: Худяков, Ю. С.: Вооружение кочевников Приалтайских степей в IX–X вв. In: *Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии.* Отв. ред.: Худяков, Ю. С. Новосибирск 1981, 115–132.
- JEVTYUHOVA–KISZELJOV 1940: Евтюхова, Л. А. – Киселёв, С. В.: Чаа-Тас у села Копёны. *Труды Государственного Исторического музея* 11 (1940) 21–54.
- KAZAKOV 1968: Казаков, Е. П.: О назначении погребальных лицевых покрытий Танкеевского могильника. *Ученые записки Пермского государственного университета* 191 (1968) 230–239.
- KIRPICSNYIKOV 1971: Кирпичников, А. Н.: *Древнерусское оружие 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв.* Археология СССР. Свод археологических источников Е1-36. Ленинград 1971.
- KISZELJOV 1949: Киселёв, С. В.: *Древняя история Южной Сибири.* Материалы и исследования по археологии СССР 9. Москва 1949.

²³ MEDVEGYEV 1966, 70, 81.

²⁴ MEDVEGYEV 1966, 81.

²⁵ SZTYEPI JEVRAZIJ, 79–80; HALIKOVA 1976, 145.

²⁶ HALIKOVA 1976, 155.

- KORZUHINA 1950: Корзухина, Г. Ф.: Из истории древнерусского оружия XI века. *Советская археология* 13 (1950) 63–94.
- KUBAREV 1979: Кубарев, В. Д.: Новые сведения о древних тюркских оградках Восточного Алтая. In: *Новое в археологии Сибири и Дальнего Востока*. Отв. ред.: Погожева, А. П. Новосибирск 1979, 135–160.
- MAZSITOV 1981: Мажитов, Н. А.: *Курганы Южного Урала VIII–XII вв.* Москва 1981.
- MEDVEGYEV 1959: Медведев, А. Ф.: К истории пластинчатого доспеха на Руси. *Советская археология* 1959:2, 119–134.
- MEDVEGYEV 1966: Медведев, А. Ф.: *Ручное метательное оружие VIII–XIV вв. (лук и стрелы, самострел)*. Археология СССР. Свод археологических источников Е1–36. Москва 1966.
- MEDVEGYEV 1981: Медведев, В. Е.: О шлеме средневекового амурского воина (тайник с остатками доспеха в Корсаковском могильнике). In: *Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии*. Отв. ред.: Худяков, Ю. С. Новосибирск 1981, 172–184.
- PLETNYOVA 1967: Плетнёва, С. А.: *От кочевий к городам. Салтово-маяцкая культура*. Материалы и исследования по археологии СССР 142. Москва 1967.
- PLOTNIKOV 1981: Плотников, Ю. А.: Рубящее оружие Прииртышских кимаков. In: *Военное дело древних племен Сибири и Центральной Азии*. Отв. ред.: Худяков, Ю. С. Новосибирск 1981, 162–167.
- SZMIRNOV 1909: Смирнов, Я. И.: *Восточное серебро*. Санкт-Петербург 1909.
- SZTYERIJEVRAZII: *Стени Евразии в эпоху средневековья*. Ред.: Рыбаков, Б. А. Археология СССР. Отв. ред.: Плетнёва, С. А. Москва 1981.

KORAI MAGYAR LELETEK A FEKETE-TENGER ÉSZAKNYUGATI ELŐTERÉBŐL (9. SZÁZAD – 10. SZÁZAD ELSŐ FELE)

MAKSZIM VALERJEVICS KVITNYICKIJ* – NYIKOLAJ PETROVICS TYELNOV** –
VITALIJ SZTYEPANOVICS SZINYIKA*** – TÜRK ATTILA****

Kulcsszavak: A Fekete-tenger északi előtere, magyar őstörténet, szubbotci típusú lelőhelyek, Dnyeszter, Etelköz

Absztrakt: A korai magyarság eredete és az Urál vidékéről a Kárpát-medencébe irányuló vándorlása egy összetett és régóta kutatott történelmi kérdés. Míg a magyarok Kárpát-medencei megjelenése és letelepedése az írott források és régészeti lelőhelyek révén a 10. századtól kezdve jól adatolható, addig a magyarság korai történetének kutatásában még számos kérdés vár tisztázásra. A korai magyar problematika 2018-ban került a szerzők figyelmének középpontjába, amikor a T. G. Sevcsenko Dnyeszter-melléki Állami Egyetem régészeti expedíciója ásatásokat végzett a Dnyeszter alsó folyásának bal partvidékén, a Szlobodzejai járásban található Glinoje település közelében. Itt a Vodovod kurgáncsoport feltárása során egy középkori temetkezés is előkerült, amely a sírmellékletek és a temetkezési rítus alapján kora középkori nomád sírként határozható meg. A mellékletek párhuzamainak áttekintése és a sírral egykorú leletegyüttesek vizsgálata nyomán ez a temetkezés a korai magyarokhoz köthető. A Fekete tenger északi és északnyugati előteréből származó korai magyar sírok mellékletei között megfigyelhető eltérések alapján úgy gondoljuk, hogy az általunk vizsgált temetkezések két különálló csoportot alkotnak: az egyik a Dnyeper vidékén és a Krímben, a másik a Dnyeszter–Al-Duna között található. A Fekete-tenger északi előterének korai magyar lelőhelyei kapcsán a kutatás egyik legfontosabb feladata jelenleg az, hogy felállítsa a szubbotci típusú és az ún. Plavnyi–Glinoje-típusú sírok kronológiáját. A két csoport feltehetően ugyanarra az időszakra keltezhető (9. század – 10. század első fele), a sírmellékletek közötti eltérések pedig elsősorban az elhunytak közötti társadalmi különbségekkel magyarázhatók.¹

* Приднестровский государственный университет им. Т. Г. Шевченко, Научно-исследовательская лаборатория «Археология» / T. G. Sevcsenko Dnyeszter-melléki Állami Egyetem, Régészeti Laboratórium. MD-3300, г. Тирасполь, ул. 25 Октября 107, kvitnitskiy@i.ua

** Център археологии Института културного наследия, Академия Наук Республики Молдова / A Moldáv Tudományos Akadémia Kulturális Örökség Intézetének Régészeti Központja. MD-2001, mun. Chişinău, Bd. Ştefan cel Mare şi Sfânt 1, telnov_nikolai@mail.ru

*** Приднестровский государственный университет им. Т. Г. Шевченко, Научно-исследовательская лаборатория «Археология» / T. G. Sevcsenko Dnyeszter-melléki Állami Egyetem, Régészeti Laboratórium. MD-3300, г. Тирасполь, ул. 25 Октября 107, sinica80@mail.ru

**** PPKE BTK Régészettudományi Intézet, Magyar Őstörténelmi és Honfoglalás kori Tanszék, H-1088, Budapest, Mikszáth K. tér 1. turk.attila@btk.mta.hu

¹ A kutatás az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával megvalósuló Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történelmi és Régészeti Kutatócsoport) (TKP2020-NKA-11), illetve az Árpád-ház Program (IV.2. Az Árpád-ház elődeinek keleti kapcsolatrendszer) projekt keretében készült.

A korai magyarság eredete és az Urál vidékéről a Kárpát-medencébe irányuló vándorlása egy összetett és régóta kutatott történelmi kérdés.² Míg a magyarok Kárpát-medencei megjelenése és letelepedése az írott források és régészeti lelőhelyek révén a 10. századtól kezdve jól adatolható, addig a magyarság korai történetének kutatásában még számos kérdés vár tisztázásra.

A korai magyar problematika 2018-ban került figyelmünk középpontjába, amikor a T. G. Sevcsenko Dnyeszter-melléki Állami Egyetem régészeti expedíciója ásatásokat végzett a Dnyeszter alsó folyásának bal partvidékén, a Szlobodzejai járásban található Glinoje település (moldávul Sloboziai járás, Hlinaia) közelében. Itt a Vodovod kurgáncsoport feltárása során egy középkori temetkezés is előkerült (14. kurgán 2. sír), amely a sírmellékletek és a temetkezési rítus alapján kora középkori nomád sírként határozható meg. A mellékletek párhuzamainak áttekintése és a sírral egykorú leletegyüttesek vizsgálata alapján ez a temetkezés a korai magyarokhoz köthető.

A Vodovod kurgáncsoport 14. kurgánjának 2. sírjába egy felnőtt férfit temettek. A csontváz nyújtott helyzetben, háton feküdt, tájolása NyDNy–KÉK. A csontok alatt vékony rétegben famaradványokat lehetett megfigyelni, így elképzelhető, hogy a holttestet halotti kerevetre fektették. Az elhunyt bal vállánál egy szarvasmarhától származó karcsonn feküdt. A koponyatető és a sír fala között, a jobb és bal halántéknál, a tarkó alatt és az állcsontok között összesen legalább hat aranylemez-töredék került elő. A keresztcsonttól jobbra további négy, préselt rozetta motívummal díszített aranylemez-töredéket találtak, három töredék pedig a jobb combcsont felső részénél, a harci kés hegyénél feküdt. Az elhunyt bal válla fölött előkerült nyílhegyek alapján feltételezhető, hogy a temetéskor a holttest bal oldalára egy nyíltegezt helyeztek, amelyben hét darab nyíl volt. A nyílveoszokból kisebb famaradványok is megmaradtak. A jobb könyök felett egy vas fokos-

fej helyezkedett el. A fokos nyelét két ezüstlemez borította. A jobb csípőcsont és a jobb kézfej között vasból készült harci kés feküdt, tokját ezüstlemez díszítette. A jobb csípőcsonton egy vasból készült ár és egy kés, a jobb combcsont mellett pedig egy vasból készült csiholó volt. A jobb kézfej és a sír fala között két íjcsont került elő.

A leletanyag átfogó elemzése alapján a Glinoje-Vodovod lelőhelyen feltárt 14. kurgán 2. sírja a 9. század második fele és a 9–10. század fordulója közé keltezhető. 2019-ben a sírból származó ember-tani anyagot felhasználva radiokarbon vizsgálatot végeztünk az Isotopech Zrt. debreceni laboratóriumában, amely a régészeti kelteztől függetlenül azt az eredményt hozta, hogy a temetés ideje legnagyobb valószínűséggel a 850-es és 860-as évek közé tehető.³

A Glinoje-Vodovod lelőhelyen feltárt 14. kurgán 2. sírja a sírmellékletek és a temetkezési rítus tekintetében azokkal a sírokkal mutat hasonlóságot, amelyeket a kutatás korai magyarként határoz meg.

A korai magyar sírokra a következő elemek jellemzők: nyugat-keleti tájolású aknasíros temetkezés; téglalap alakú, esetenként padkás sírgödör; az elhunytat a hátára fektetve, nyújtott helyzetben tesszik a sírba, karjai pedig a törzs mentén kinyújtva helyezkednek el; fegyvermellékletes harcossírok; halotti szemfedő használata; részleges lovastemetkezés (csak a ló feje és lábai kerülnek a sírba, az elhunyt lábához).⁴ Szintén magyar jellemző a birkából, szarvasmarhából vagy lóból készült húsos áldozati étel sírba helyezése.⁵ Ennek jól azonosítható régészeti nyoma a rendszerint a csontváz felső részének közelében előkerülő, szarvasmarhától vagy lótol származó karcsonn vagy combcsont. Ez a jelenség többek között a Volga mentén feltárt Bolsije Tyigani-i⁶ és az Urálon túl déli részén található ujelgi⁷ temető magyar jellegű sírjaiban is megfigyelhető.

A korai magyar problematika átfogó megértése szempontjából igencsak fontos szereppel bírnak O. V. Komar kutatásai. A korai magyarság

² KOMAR 2011; KOMAR 2018.

³ KVITNYICKIJ ET AL. 2019.

⁴ BELAVIN–KRILASZOVA–DANYICS 2018, 9.

⁵ KOMAR 2011, 63.

⁶ HALIKOVA 1976, 160, рис. 2.

⁷ GRUDOSKO–BOTALOV 2013, 125–127, рис. 16, рис. 18. 1, рис. 19. 3.

vándorlásának történeti és régészeti emlékeiről írt monográfiája⁸ alapján számos olyan kérdésre lehetett választ adni, amely a glinojei sír kulturális meghatározása kapcsán merült fel. Ugyanezen írása az alábbiakban bemutatott kulturális jelenség könnyebb felismerésében is segítséget jelent.

A Fekete-tenger északi előteréből ismert lelőhelyek elemzése során Komar 34 magyar sírt különített el – ezek közül 25-öt tártak fel régészek, 9 pedig bolygatott leletegyüttesként került elő.⁹ Nagyobb részük (20) a Dnyeper közepső és alsó folyásvidékén található: a Dnyipropetrovszki területéről 12, a Poltavai területéről 4, a Kirovohradi területéről 3, a Cserkaszki területéről pedig 1 korai magyar sír ismert. A többi temetkezés ezektől jelentős távolságra, a Dnyeszter vidékén található szlobodzejai kurgán feltárásán került napvilágra, ahol a 26 középkori sírből 14-et azonosítottak magyarként. Így tehát a Komar által összegyűjtött korai magyar leletegyüttesek a Fekete-tenger északi előterén belül két nagyobb csoportot alkotnak. Az ukrán kutató a térség korai magyar régészeti emlékeit szubbotci típusú leleteknek nevezi.¹⁰

Jelen tanulmány szerzői a glinojei sír elemzése során sok olyan, a Fekete-tenger északi előterében feltárt középkori temetkezést vizsgáltak meg, amelyek az elmúlt 60 év folyamán kerültek elő. Ezek a leletegyüttesek a sírmellékletek és a temetkezési rítus tekintetében kisebb-nagyobb mértékű párhuzamot mutatnak a Dnyeszter alsó folyásának bal partvidékén 2018-ban feltárt glinojei középkori sírral. Az említett temetkezéseket az előzetes vizsgálatok alapján nagy valószínűséggel korai magyarként határozhatjuk meg.

Az etnikai azonosítást a temetkezési rítus (szarvasmarhától vagy lótól származó karcsonot vagy combcsont sírba helyezése), valamint azok a mellékletek teszik lehetővé, amelyeknek párhuzamai 9–10. századi magyar lelőhelyekről ismertek. Ezenkívül a különböző tárgyak és ruházat díszítésére

használt arany- és ezüstlemezeket is magyar jellegzetességként értelmeztük.¹¹ Ez az etnikumjelző lelettípus, amelyet esetenként préselt díszítéssel láttak el, számos olyan sírban előfordul, amelyben szarvasmarhától vagy lótól származó karcsonot vagy combcsont, valamint magyar stílusú ötvöstárgyak is voltak. A Dnyeper közepső és alsó folyásvidékén feltárt korai magyar temetkezések között is találunk példát aranylemezes sírokra: Dmitrovka 1. kurgán 2. sír,¹² Korobcsino,¹³ Novokairi 2. kurgán 8. sír.¹⁴

A Dnyeper alsó folyásának jobb partvidékén feltárt Sztaraja Katyerinovka-i 32. kurgán 1. számú, korai magyarként meghatározott kettős temetkezésében aranylemezből készült, öntött övveret utánzó díszek voltak (összesen 23 db), amelyek a szablya függesztőszíjához tartoztak.¹⁵

Számos korai magyar sírből harci kés is előkeült, minimális pengehosszuk 20 cm.

A Fekete-tenger északi előteréből származó leletanyag felülvizsgálata során – a glinojei sírt nem számítva – 40 olyan középkori sírt találtunk, amely jelenlegi ismereteink szerint a magyarokhoz köthető, de nem szerepel O. V. Komar idézett művében. Ezek közül 34-et a Fekete-tenger északnyugati előterében tártak fel (a Prut folyó vidékén, az Al-Duna bal partvidékén, a Dnyeszter–Al-Duna között és a Dnyeszter bal partvidékén). További négy sír a Dnyeper vidékéről (egy az ukrainai Herszoni területről [Novokairi], egy a Mikolajivi területről, kettő a Zaporizzsjai területről) származik, kettő pedig a Krím északnyugati részén került elő.

Az alábbiakban azt tekintjük át, hogy a különböző magyar jellegzetességek mely sírokban fordulnak elő.

Szarvasmarhától vagy lótól származó karcsonotot vagy combcsontot a következő sírokba helyeztek: Trapovka 1. kurgán 17. sír, Bădragii Vechi (Sztarije Bedrazsi) 3. kurgán 7. sír (ezeket O. V. Komar az övkészlet alapján tévesen besenyőként értelmez-

⁸ KOMAR 2018.

⁹ KOMAR 2018, 95.

¹⁰ KOMAR 2018, 96.

¹¹ FOKEJEV ET AL. 2019, 337–338.

¹² SZUPRUNENKO 2011, 110–122.

¹³ CSURILOVA–HODASZ 2011, 102.

¹⁴ TOSCSEV–SZAMAR 1990, 42–43, рис. 7. 1–7.

¹⁵ RAZUMOV–DARAGAN–POLIN 2017, 337, рис. 10. 14–16.

te¹⁶), Sztrumok 5. kurgán 9. sír, Plavnyi-II. lelőhely 1. kurgán 2. sír, Purcari 2. kurgán 11. sír, Olănești 13. kurgán 1. sír, Ocnița 3. kurgán 11. sír, Mărculești 1. kurgán 3. sír, Petrești 2. kurgán 1. sír, Beloleszje 3. kurgán 2. sír.

Az elhunyt lábához tett lókoponya, amelyet pófával az elhunyt feje felé fordítottak, a probotai 7. sírből ismert.

Korai magyar stílusú ornamentikával díszített tárgyak az alábbi esetekben kerültek elő: Bădragii Vechi (Sztarije Bedrazsi) 10. kurgán 10. sír, Tețcani 2. kurgán 1. sír, Mresznata Mogila 1. kurgán 10. sír, Doibani-2 3. kurgán 1. sír, Buciumeni.

Tárgyak díszítésére használt vagy ruházatra felvarrt arany- és ezüstlemezek: Bălăbani-II. lelőhely 6. kurgán 4. sír, Beloleszje 3. kurgán 2. sír, Sztrumok 5. kurgán 9. sír, Plavnyi-II. lelőhely 1. kurgán 2. sír, Plavnyi 13. kurgán 13. sír, Purcari 2. kurgán 11. sír, Sevirova 2. kurgán 9. sír, Olănești 13. kurgán 1. sír, Mărculești 1. kurgán 3. sír, Frikacej 8. kurgán 2. sír. Figyelemre méltó, hogy az aranylemezeket tartalmazó sírok többségében szarvasmarhától vagy lótól származó combcsont vagy karcson is volt, néhány aranylemez-töredéken pedig a korai magyar ötvöstárgyakra jellemző préselt díszítés látható.

Az eddig felsorolt temetkezéseken kívül szintén korai magyarként értelmezhető a Ciocilteni 2. kurgán 1. sír, Frumușica, Vladicseny 12. kurgán 2. sír, Petrești 1. kurgán 11. sír, valamint a Costești 14. sír és a Costești 1. kurgán 10. sír. Annak ellenére, hogy ez utóbbi temetkezésekben nem figyelhetőek meg az említett magyar jellegzetességek, a tipikus besenyő sírokhoz képest kimutatható jelentős eltérések, valamint a 8–9. század fordulója és a 10. század első fele közötti időszakra jellemző mellékletek alapján mégis nagy valószínűséggel feltételezhetjük, hogy ezek a sírleletek szintén a magyarokhoz köthetők.

Fontos továbbá megjegyezni, hogy a Dnyeszter alsó folyásvidékén jelenleg négy olyan lelőhely is ismert (Szlobodzeja, Parcani, Tyernovka [moldávu

Tîrnauca], Hagimus), ahonnan olyan préselőminta és övveretek kerültek elő, amelyeknek párhuzamai kizárólag a magyar leletanyagban találhatók meg.

A Prut–Dnyeszter folyóköz anyagi kultúrájában megfigyelhető magyar elemekre már korábban is felfigyelt a kutatás. Sz. Sz. Rjabceva és R. A. Rabinovics 2007-ben megfogalmazott feltételezése szerint Etelköz a Kárpátok és a Dnyeszter közötti területen helyezkedett el. A két kutató a Kárpát–Dnyeszter régió magyar eredetű leleteire (a fegyverzet elemeire, ékszerekre és viseletdíszekre) alapozta véleményét.¹⁷ 2012-ben E. Ju. Zverev és M. E. Tkacsuk három moldovai temető, Căprăria, Limbari és Brănești leletanyagának elemzése során több olyan tárgyat is talált, amelyeknek párhuzamai kizárólag magyar leletegyüttesekből ismertek.¹⁸ Egy évvel később Sz. V. Csera az echimăuți és alcedari erődített településen feltárt nyílhegyek vizsgálata során arra a következtetésre jutott, hogy az összes vizsgált nyílhegy 43%-a a finnugor népekhez köthető (10% magyar, 33% egyéb finnugor népesség). Ez az arány Csera szerint a magyarok 9–10. századi moldovai jelenlétét bizonyítja.¹⁹ Végezetül Sz. Sz. Rjabceva és R. A. Rabinovics későbbi munkái említhetők, amelyekben a régészeti leletanyag átfogó elemzését elvégezve kimutatták a magyarok Dnyeszter–Al-Duna közti jelenlétét a honfoglalást megelőző időszakból.²⁰ Fontos megjegyezni, hogy annak ellenére, hogy a Fekete-tenger északnyugati előterének leletanyagában elkülöníthetővé vált néhány magyar jellegű elem, a szlobodzejai kurgán középkori horizontját a kutatás sokáig rosszul értelmezte. A kurgán középkori sírjait tévesen a 8. század vége és a 9. század első fele közé keltezték, és korai bolgárként határozták meg.²¹ Hasonló probléma merült fel a Buciumeni közelében előkerült leletegyüttes esetében is.²²

O. V. Komar kutatásainak eredményeiből, valamint a Dnyeszter alsó folyásának bal partvidékén feltárt Glinoje-Vodovod 14. kurgán 2. sírja²³ és az Al-Duna bal partvidékén előkerült Plavnyi-II. lelő-

¹⁶ KOMAR 2018, 215, 217, 82. kép 5–7.

¹⁷ RJABCEVA–RABINOVICS 2007.

¹⁸ ZVEREV–TKACSUK 2012, 138–144.

¹⁹ CSERA 2013.

²⁰ RJABCEVA–RABINOVICS 2014; RJABCEVA–RABINOVICS 2018; RABINOVICS 2018.

²¹ SCSEBKOVA–TASCSE–TYELNOV 2008.

²² REABTEVA–VLASENCO 2018.

²³ KVITNYICKIJ ET AL. 2019.

hely 1. kurgánjának 2. sírja²⁴ kapcsán megfogalmazott saját következtetéseinkből kiindulva az alábbi megállapításokat tehetjük.

A szlobodzejai kurgán középkori horizontja, a Glinoje-Vodovod lelőhely 14. kurgánjának 2. sírja, a Plavnyi-II. lelőhely 1. kurgánjának 2. sírja és a fentiekben felsorolt, a Fekete-tenger északnyugati előterében korábban feltárt és publikált, de eredetileg tévesen értelmezett temetkezések felfedezése magyarázatot ad egy korábban meg nem értett kulturális jelenségre és jelentősen megváltoztatja a korai magyarok itteni jelenlétéről alkotott elképzeléseket.

Kutatásaink eredményeként az O. V. Komar által felgyűjtött 34 magyar sírhoz további 40 temetkezés sorolható. Egyértelműen kijelenthetjük tehát, hogy a vizsgált korszakra keltezhető temetkezések és különálló leletek nagy mennyiségben jelen vannak a Fekete-tenger északi előterében. Az ugyanakkor vitán felül áll, hogy a térségben előkerült sírokat csak alapos elemzést követően lehet magyarként azonosítani.

A szlobodzejai kurgán esetében véleményünk szerint nem 14, hanem 26 magyar sírral kell számolni. Ezt figyelembe véve a Fekete-tenger északnyugati előterében azonosított magyar temetkezések száma a 60-at is elérheti (26 Szlobodzejából, 34 egyéb lelőhelyekről). Az azonban ettől a 12 kérdéses szlobodzejai temetkezéstől függetlenül is kijelenthető, hogy a Fekete-tenger északnyugati előteréből jelenleg több magyar sírról tudunk, mint amennyit a kutatás mostanáig a Dnyeper mentéről ismert (20).

A Dnyeper középső folyásvidékén nagyobb számban előkerült magyar síroktól földrajzilag némileg elkülönülnek a Dnyeper alsó folyásvidékéről és a Krímből származó temetkezések. Ezek a szubbotci típusúként meghatározott sírok bizonyos mértékben eltérnek a Fekete-tenger északnyugati előteréből ismert és a fentiekben bemutatott temetkezésektől.

A Dnyeszter–Al-Duna közti magyar sírok jellegzetessége, hogy mellékleteik közül sok esetben hi-

ányoznak azok a tipikus magyar stílusú díszítéssel ellátott ötvöstárgyak, amelyeket – több más elemmel együtt – a szubbotci típusú leletek ismertetőjegyeként határoz meg a kutatás.

Fontos kiemelni, hogy a Fekete-tenger északnyugati előterének azon magyar sírjai, amelyekben ötvöstárgyak és préselt díszítéssel ellátott lemezek voltak (Bădragii Vechi [Sztarije Bedrazsi] 3. kurgán 7. sír, Tețcani 2. kurgán 1. sír, Costești 14. sír), szemmel láthatóan eltérnek a szubbotci típusú temetkezésektől. Az ebből a három sírból származó ötvöstárgyak formailag a mai Magyarország és Szlovákia területén előkerült 10–11. századi temetkezésekből ismert leletekkel mutatnak közelebbi kapcsolatot. A Bădragii Vechi (Sztarije Bedrazsi) közelében feltárt 3. kurgán 7. sírjából származó övkészlet formai párhuzamaként a zempléni övkészlet említhető.²⁵ A tețcani 2. kurgán 1. sírjából előkerült préselt övveret a Karos-Eperjesszög III. temető 11. sírjában feltárt készenléti íjtartó tegez egyes veteteivel mutat hasonlóságot.²⁶ A Costești 14. sírből származó töredékes csat részét képező csattest formai párhuzamát pedig a Tarcal-Rimai dűlő lelőhely anyagában találhatjuk meg.²⁷

A szubbotci típusú leletekre jellemző elemek ezzel szemben csak néhány egyedi esetben figyelhetők meg a Fekete-tenger északnyugati előterében (pl. Szlobodzeja 18, 29. és 37. sír, Buciumeni).

A Glinoje-Vodovod 14. kurgán 2. sírja (a Dnyeszter alsó folyásának bal partvidékéről), a Plavnyi-II. lelőhely 1. kurgánjának 2. sírja (az Al-Duna bal partvidékéről), a Mărculești 1. kurgán 3. sírja (a Prut–Dnyeszter folyóközéből) és több más temetkezés szemmel láthatóan egy teljesen különálló csoportot alkot, amelyet Plavnyi–Glinoje-típusként nevezhetünk el. Ezekben a sírokban nem található meg a jellegzetes övkészletek és ruhadíszek. Utóbbiakat az arany- és ezüstlemezéből készült utánzatok helyettesítik. A szubbotci típusú sírok közé tartozó Alsó-Dnyeper menti Sztaraja Katyerinovka-i 32. kurgán 1. számú, kettős temetkezésében aranylemezéből készült, öntött övveretet utánzó díszek

²⁴ FOKJEV ET AL. 2019.

²⁵ LÁSZLÓ 1988, 67, № 45.

²⁶ THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 105, Fig. 40.

²⁷ THE ANCIENT HUNGARIANS 1996, 123, Fig. 7.

voltak (összesen 23 db), amelyek a szablya függesz-tőszíjához tartoztak.²⁸ A Fekete-tenger északnyugati előteréből ismert sírok többségébe a mellékletek alapján íjászokat temettek. A sírmellékletek a szubbotci típusú temetkezésekhez képest sokszor szerényebbek, számos más esetben pedig majdhogynem melléklet nélküli sírokról beszélhetünk.

A sírmellékletek között megfigyelhető eltérések alapján úgy gondoljuk, hogy a vizsgált magyar temetkezések két különálló csoportot alkotnak: az

egyik a Dnyeper vidékén és a Krímben, a másik a Dnyeszter–Al-Duna közében található.

A Fekete-tenger északi előterének korai magyar lelőhelyei kapcsán a kutatás egyik legfontosabb feladata jelenleg az, hogy felállítsa a szubbotci típusú és a Plavnyi–Glinoje-típusú sírok kronológiáját. A két csoport feltehetően ugyanarra az időszakra keltezhető (9. század – 10. század első fele), a sírmellékletek közötti eltérések pedig elsősorban az elhunytak közötti társadalmi különbségekkel magyarázhatók.

IRODALOM

- BELAVIN–KRILASZOVA–DANYICS 2018: Белавин, А. М. – Крыласова, Н. Б. – Данич, А. В.: Венгерские черты погребального обряда средневековых могильников Предуралья. *Археология евразийских степей* 6 (2018) 8–12.
- CSERA 2013: Чера, С. В.: К вопросу о выделении финно-угорского компонента в коллекции наконечников стрел с городищ Алчедар и Екимауцы. *Stratum plus* 2013:5, 197–202.
- CSURILOVA–HODASZ 2011: Чурилова, Л. Н. – Ходас, В. А.: Древневенгерские памятники в коллекции Днепропетровского Национального исторического музея им. Д. И. Яворницкого. In: *Маляри в Середньому Подніпров'ї*. Археологія і давня історія України 7. Отв. ред.: Моця, О. П. Київ 2011, 100–104.
- FOKJEV ET AL. 2019: Фокеев, М. М. – Квитницкий, М. В. – Тельнов, Н. П. – Лысенко, В. С. – Разумов, С. Н. – Синика, В. С.: Кочевническое погребение на левобережье Нижнего Дуная в контексте изучения культуры древних венгров. *Stratum plus* 2019:5, 333–342.
- GRUDOSKO–BOTALOV 2013: Грудочко, И. В. – Боталов, С. Г.: Этнокультурная ситуация в Южном Зауралье в VIII–XI веках (в свете новых данных исследований погребального комплекса Уелги). In: *II-й Международный мадыарский симпозиум*. Отв. ред.: Боталов, С. Г. – Иванова, Н. О. Челябинск 2013, 110–138.
- HALIKOVA 1976: Халикова, Е. А.: Больше-Тиганский могильник. *Советская археология* 1976:2, 158–178.
- КОМАР 2011: Комар, А. В.: Древние мадыары Этелькеза: перспективы исследований. In: *Маляри в Середньому Подніпров'ї*. Археологія і давня історія України 7. Отв. ред.: Моця, О. П. Київ 2011, 21–78.
- КОМАР 2018: Комар, А.: *История и археология древних мадыар в эпоху миграции (A korai magyarság vándorlásának történeti és régészeti emlékei)*. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 11. Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 5. Ómúltunk Tára 14. Red.: Türk A. – Budai D. Budapest 2018.
- KVITNYICKIJ ET AL. 2019: Квитницкий, М. В. – Тельнов, Н. П. – Лысенко, С. Д. – Разумов, С. Н. – Синика В. С.: Древневенгерское воинское погребение на левобережье Нижнего Днестра. *Stratum plus* 2019:5, 317–331.
- LÁSZLÓ 1988: László Gy.: *Árpád népe*. Budapest 1988.
- RAVINOVIC 2018: Рабинович, Р. А.: О возможной роли венгров в истории Карпато-Днестровских земель в IX–X вв. *Археология евразийских степей* 6 (2018) 181–188.

²⁸ RAZUMOV–DARAGAN–POLIN 2017, 337, рис. 10, 14–16.

- RAZUMOV–DARAGAN–POLIN 2017: Разумов, С. Н. – Дараган, М. Н. – Полин, С. В.: Раннесредневековое воинское погребение у с. Старая Катериновка на правом берегу Нижнего Днестра. In: *A népvándorlások fiatal kutatóinak XXIV. konferenciája. Esztergom 2014. november 4–6.* 2. Főszerk.: Türk A. Szerk.: Balogh Cs. – Major B. *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 3.2. Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 3.2. Budapest–Esztergom 2017, 335–353.
- РЕАВТЕВА–ВЛАСЕНКО 2018: Reabteva, S. – Vlasenco, I.: Materiale din mormântul nomad de la Buciumeni (raionul Ungheni, Republica Moldova) în contextul vestigiilor din secolele IX–X din regiunea carpato-nistreană. *Revista arheologica* 14:2 (2018) 108–115.
- РЯБЦЕВА–РАВИНОВИЧ 2007: Рябцева, С. С. – Рабинович, Р. А.: К вопросу о роли венгерского фактора в Карпато-Днестровских землях в IX–X вв. *Revista arheologica* 3 (2007) 195–230.
- РЯБЦЕВА–РАВИНОВИЧ 2014: Рябцева, С. С. – Рабинович, Р. А.: О возможности выделения венгерских древностей в Карпато-Днестровском регионе в IX–X вв. In: *Русь в IX–XII вв.: общество, государство, культура.* Отв. ред.: Макаров, Н. А. – Леонтьев, А. Е. Москва 2014, 259–275.
- РЯБЦЕВА–РАВИНОВИЧ 2018: Рябцева, С. С. – Рабинович, Р. А.: Древности венгерского круга IX–X вв. Пруто-Днестровского региона (Предметы торевтики и ювелирные украшения). In: *III-й Международный мадьярский симпозиум (3. Nemzetközi Korai Magyar Történeti és Régészeti Konferencia).* *Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia* 12. Magyar Őstörténeti Témacsoport Kiadványok 6. Ред.: Türk A. – Зеленков, А. С. Budapest 2018, 429–464.
- SCSERBAKOVA–TASCSI–TYELNOV 2008: Щербакова, Т. А. – Тащи, Е. Ф. – Тельнов, Н. П.: *Кочевнические древности Нижнего Поднепровья (по материалам раскопок кургана у г. Слободзея).* Археологическая библиотека 4. Кишинёв 2008.
- SZUPRUNENKO 2011: Супруненко, О. Б.: Давньоугорський некрополь поблизу с. Дмитрівки в нижній течії Псла. In: *Мадяри в Середньому Подніпров'ї.* Археологія і давня історія України 7. Отв. ред.: Моця, О. П. Київ 2011, 105–124.
- THE ANCIENT HUNGARIANS 1996: *The Ancient Hungarians. Exhibition catalogue.* Eds.: Fodor, I. et al. Budapest 1996.
- TOSCSEV–SZAMAR 1990: Тощев, Г. Н. – Самар, В. А.: Исследование могильника эпохи бронзы на Херсонщине. *Древности степного Причерноморья и Крыма* 1 (1990) 30–66.
- ZVEREV–TKACSUK 2012: Зверев, Е. Ю. – Ткачук, К. Т.: К вопросу о периодизации могильников Кэпрэрия, Лимбарь и Бранешть в Пруто-Днестровском междуречье. *Stratum plus* 2012:5, 125–148.

CSANÁD BÁLINT: *THE AVARS, BYZANTIUM AND ITALY.**A STUDY IN CHOROLOGY AND CULTURAL HISTORY*

VARIA ARCHAEOLOGICA HUNGARICA 31, INSTITUTE OF ARCHAEO-
 LOGY, RESEARCH CENTRE FOR
 THE HUMANITIES, HUNGARIAN ACADEMY OF SCIENCES, ARCHAEO-
 LINGUA, BUDAPEST 2019, 372 PP, 82 FIGS¹

IVAN BUGARSKI*

A közelmúltban három fontos monográfia jelent meg az avarokról angol nyelven. Walter Pohl 1988-as, híres könyvének jelentős mértékben korszerűsített fordítása (POHL 2018), Georgios Kardarasnak a Bizánc és az avarok 6. és 9. század közötti kapcsolatát tárgyaló műve (KARDARAS 2019), valamint, ezen mindenekelőtt történelmi szintézisek mellett, Bálint Csanád alább bemutatandó, újszerű elgondolásokat közre adó könyve is felkelti az olvasó figyelmét. Egy-egy könyv jelentőségét a hazai² és nemzetközi szakirodalomban megjelent recenziók jelzik. Tudomásom szerint Bálint legújabb monográfiáját eddig csak Samu Levente magyar kutató ismertette (SAMU 2019), miközben a szerző európai régészetben elfoglalt helyéről korábbi könyveinek számos recenziója tanúskodik, amelyek közül két általánosabb a *Starinar* oldalain olvasható (DIMITRIJEVIĆ 1993; BUGARSKI 2013).

Bálint Csanád legújabb könyve A4-es formátumban, minőségi fekete-fehér kivitelben jelent meg. Tartalma 11 fejezetre tagolódik, ezt követi a közmondásosan terjedelmes irodalomjegyzék (289–372. o.). A 82 táblába rendezett, jó minőségben reprodukált illusztrációk mellett lelettípusok

szerint összeállított elterjedési térképek találhatók, amelyekkel a szerző az általa tárgyalt jelenségek értelmezését szemlélteti. A könyv bevezetője (1) alapinformációkat közöl az avarok történetéről és kultúrájáról, és kiemeli, hogy az avar meghatározást mindenekelőtt *terminus technicus*ként kell felfogni és semmiképp sem szó szerinti etnikai értelemben. Közismert tény, hogy a Kárpát-medencében 568-tól a 9. század elejéig a – szűkebb értelemben vett – avarokon kívül más nomád eredetű csoportokhoz tartozók, továbbá a helyi késő antik és germán népesség maradványai is éltek, míg az anyagi kultúrában a meroving és bizánci, vagyis balkáni és mediterrán kultúrkör elemei is felismerhetők (pl. VIDA 2016a). Ebből a kaleidoszkópból, amely az elmúlt évtizedekben meghaladta az avarokról, mint keleti nomádokról alkotott korábbi leegyszerűsített képet (vö. BÁLINT 2007) a könyv szerzője ezúttal az avarok Bizánc és Itália felé irányuló kapcsolatát kívánta megvilágítani. Céljához új módszertani megközelítést alkalmaz – a leletek korológiai és kronológiai értékelését, és maga is tisztában van azzal, hogy könyvében több kérdést vet fel, mint amennyi választ felkínál, különös tekintettel a végleges igény-

* Arheološki institut. Kneza Mihaila 35/IV 11000 Beograd, Srbija. i.bugarSKI@ai.ac.rs

¹ A recenzió eredetileg szerb nyelven jelent meg a *Starinar* 70/2020, 257–278. kiadványban. A szakfordítás Czifra Szabolcs munkája, nyelvileg és szakmailag Takács Miklós ellenőrizte, továbbá szakmailag Balogh Csilla és Lőrinczy Gábor lektorálta. A Szerző recenziójában elsősorban a Kárpát-medence déli területének avar kori szemszögéből tárgyalta Bálint Csanád munkáját, továbbá köszönetét fejezi ki a magyar fordításért.

A fordítás az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával megvalósuló Témaerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történelmi és Régészeti Kutatócsoport (TKP2020-NKA-11) projekt keretében készült.

² Az adott szöveg kontextusában: szerbiai – a fordító megjegyzése.

nyel megfogalmazottakra. Hasonló végeredmény egy kevésbé tapasztalt régészt meg is ingathatna, de nem Bálintot, aki a karrierje során kulcsfontosságú értelmezési hangsúlyváltásoknak volt tanúja (és részese). Ezért kétségtelen, hogy maradéktalanul teljesül a könyv egyik fő célja – „*gondolkodásra és újragondolásra készíteni az olvasót*” (12. o.).

A második fejezetben a szerző kifejti a kutatási kérdéseket és megközelítéseket, hangsúlyozva, hogy az Itália és az avarok közötti kapcsolatok tanulmányozásának szerény hagyományai vannak, részben a katonai tömbök által kiváltott megosztottság hosszú fennállása, illetve a magyar kutatók hagyományos keleti orientációja miatt. Az egyedi beszédes leleteket, ismertségük ellenére, mellőzték a régészeti értelmezésekben. Az 1960-as évektől kezdődően az avarok régészete azonban meghaladta a magyarországi tudományosság kereteit és a modernebb szemlélet, illetve e kapcsolatrendszer korai elgondolásait Bálint – saját témába vágó gondolatait is felidézve – Kiss Attilának (KISS 1996) tulajdonítja. Mégis, az avarok Bizánccal, sőt Itáliával fennállt kapcsolataira elsősorban majd csak a jeles osztrák régész, Falko Daim művei világítottak rá. Míg ez utóbbi szerző főleg a 8. század anyagában figyel fel ilyenekre (pl. DAIM 2000a; DAIM 2001; DAIM 2010), Bálint a korábbi leletek tanulmányozására vállalkozott, amelyet aztán Daim korpusza követne, „*ami teljesen új perspektívába helyezheti az avar kor egészét kitöltő bizánci típusú elemek további kutatását*” (18. o.). Ebben a szellemben kerül említésre Vida Tivadarnak a 6–7. századi Pannonia helyi vagy betelepült romanizált³ lakosságáról szóló tanulmánya is (VIDA 2009), aminek kapcsán meg kell említenünk, hogy a későbbi munkák és Vida legutóbbi disszertációja szintén foglalkozik az anyagi kultúrában tetten érhető Itália és a Kárpát-medence közötti kapcsolatokkal a kora avar korban (VIDA

2018a; ld. még BLAY–SAMU 2016 rövidebb szintézisét). A kaganátus területén előkerült „bizánci” jellegű tárgyakat választotta témául Garam Éva is közismert monográfiájában (GARAM 2001). Maga Bálint, a bizánci és (késő)avar kapcsolatokkal foglalkozott, mindenekelőtt a nagyszentmiklósi kincs több évtizedes vizsgálata során (BÁLINT 2010; vö. BUGARSKI 2013). A szerző szerint a leletek korpusza az avarok és Itália közötti elmélyült kapcsolatokról tanúskodik, ami részben a tartós avar–langobard szövetséggel volt összefüggésben, és nem lehet megmagyarázni pusztán az elszigetelt történelmi eseményekkel, vagy a „homályos hatásokkal”, amit hasonló esetekben gyakran tesznek a közép- és kelet-európai tudományos berkekben. A Kárpát-medencében talált, itáliai verdékben vert solidusoknak különösen fontos szerepet szokás tulajdonítani.

Az elterjedés regionális mintázatainak szentelt következő fejezetben legelőbb a korológia elvei és a módszer alkalmazásának a célja kerül kifejtésre. A leletek és kulturális jelenségek régészeti célú térképi ábrázolása még mindig a korábbi „kulturprovinciák” (*Kulturkreislehre*) fogalmával hozható összefüggésbe. Azonban e megszokott régészeti segédeszköz kifejező értékének is vannak korlátai, elsősorban a tipológiai paraméterek (szubjektív) kiválasztása miatt, amelyeket szokás figyelembe venni a leletek térképezése során, továbbá a kapott leletcsoportok értelmezésekor is. Bálint kiváló példákat nyújt az ilyen kísérletekre – a késő avar kori övgarnitúrákat készítő műhelykörzetek sikeres meghatározása, amelyek vonatkozásában külön tanulmányaikban hasonló eredményre jutott Peter Stadler és Fancsalszky Gábor (21–22. o., Fig. 4), vagy Stadler későbbi, és mindenképpen (és enyhén szólva) elhamarkodott próbálkozása, hogy meghatározott tárgytipusok elterjedéséből kiolvassa az egyes etnikai csoportok területi elterjedését a kaga-

³ A recenzió szerzője itt a „Romej” szakkifejezést használta, amelyet „romaion”-ként fordítottunk, a szöveg kontextusának megfelelően. Mivel e megnevezés magyar szakirodalomban még nem szerepelt, tartalmát érdemes pontosan meghatározni. A *romaion* név a recenzióban a Bizánci Birodalom alattvalóinak a megnevezésére szolgál. E szóhasználat Božidar Ferjančić egy 1959-es Konstantinos Porphyrogenetos kommentárjára vezethető vissza. A neves bizantinológus Hivatkozott munkájában következetesen megkülönböztette egymástól az Adria-parti városok latin anyanyelvű lakóit a Balkán belsejében élő, pásztorkodással foglalkozó, szintén vulgáris latin nyelven beszélő közösségeket, valamint az önmagát Romaionok birodalmaként megnevező állam alattvalóit (De administrando imperio [excerpta: transl. and comments B. Ferjančić], Vizantiski izvori za istoriju naroda Jugoslavije II - Fontes Byzantini historiam populorum Jugoslaviae spectantes II, Beograd 1959). Az első kategóriába tartozók neve a „romani” lett, a másodikba tartozókat Ferjančić „vlach” névvel, a harmadikba tartozókat pedig „romaion” névvel illette. E jegyzet tényanyaga Ivan Bugarski egy 2021.11.18-án kelt elektronikus levelének tartalmi összefoglalásán alapszik.

nátuson belül (STADLER 2008). Másrészt Bálint Csanád kísérletet tesz arra, hogy az egyes lelettípusok elterjedése, a technológiai eljárások és a temetkezési szokások tanulmányozása révén közelebbről vegye szemügyre az avar leletanyag mediterrán kapcsolatait. Már a korológiai módszer céljainak kifejtésénél felsorolja a módszer fő korlátait is: az első minden régész számára érthető, és a kutatottság mértékére vonatkozik, amihez még hozzátenném a leletanyag publikálását. Az adatok elterjedési térképen történő rögzítésének a könyvben alkalmazott módjáról vitát lehetne indítani. Ugyanis a lelőhelyek egységsítve kerülnek bemutatásra, függetlenül a meghatározott jellemzőkkel bíró leletek dokumentált számától, „mivel gyakoriságuk tükrözheti a közösség sokszínűségét vagy egységességét, miközben a korológiai megközelítés megpróbálja összehasonlítani azokat a [zónákat], amelyekben vannak vagy nincsenek [ilyen leletek vagy sírok], azaz más szavakkal [ezen zónák] kulturális jellemzőit” (23, 26. o.). Azon elvi kérdéshez, hogy egy egyedi tárgy az egész régió jellemzőjeként vehető-e figyelembe (példa Erdélyből, 67. o.), azt lehet hozzáfűzni, hogy épp – az anyagi kultúra eklektikussága vagy uniformitása alapján megítélt – jellemzőik tanúskodnak legjobban az egyes helyi közösségek kulturális kapcsolatairól. Kivételes esetekben, mint például a korai avar fennhatóság időszakából származó, vajszkai (Vajska) temetkezések falazott sírokkal és sok bizánci lelettel (BUGARSKI 2012, 246–252), vagy a későbbi izraelita temető Dunacsében (Čelarevo) (BUNARDŽIĆ 1980), alapján minden valószínűséggel különleges kulturális jellemzőkkel bíró, szigetszerű populációkkal számolhatunk. Az ilyen közösségek, legalábbis egyelőre, egyértelműen különböznek a közvetlen vagy távolabbi környezetüktől, ami tovább bonyolítja a mindenképp szükséges, makroregionális elemzéseket.

Eme megjegyzésektől függetlenül a leletanyag egyedi elemei elterjedésének vizsgálata bizonyosan hozzájárul az egyes régiók jellemzőinek megismeréséhez, bár szem előtt kell tartanunk, hogy az egyes lelőhelyek kutatottságának a mértéke is torz képet nyújthat az egyes tárgytípusok vagy temetkezési szokások jelenlétéről. E korlátozás nem csak az egyes lelőhelyekre, hanem a lelőhelycsoportokra is vonatkozik, lett légyen szó bármilyen kritériumról, akár regionálisról is. Az ilyen jellegű

lehetséges felvetésekkel szemben Bálint kijelenti, hogy az elterjedési térképek a publikációk megjelenésének időpontjában tükrözik a kutatás állapotát, így nem tekinthetők véglegesnek, és hogy „néhány esetben” összehasonlította a régi térképeket a jelenlegi helyzettel és „úgy találta, hogy az új lelőhelyek nem változtatják meg nagyobb mértékben a korábban kialakított összképet” (26–27. o.). Egy közelmúltbeli kutatáshoz kapcsolódóan magam is hasonló megállapításra jutottam a „császárportréval” díszített késő avar kori övtípusok vizsgálatakor (vö. DIMITRIJEVIĆ 1966, T. XI; DAIM ET AL. 2010, Abb. 14, 15). Azonban a régészetben más példák is léteznek, amikor egy adott terület új leletei jelentős mértékben megváltoztatják a leletek meghatározott csoportjának alapértelmezését. Ez a helyzet például a Baldenheim-típusú sisakok esetében: a kora bizánci Balkán nagyszámú és nagyon beszédes leletei előtt ezeket germán eredetűnek tartották (vö. VOGT 2006; BAVANT 2008). Más a probléma a hiányos térképek használatával, amiről alább lesz szó.

A kronológiai módszerrel ellentétben a korológiai megközelítés új a régészetben (PERNER 2005), és az eloszlás tanulmányozásának módszertani kereteivel, valamint az ebből fakadó felismerésekkel foglalkozik. A régészeti alkalmazása magában foglalja az egyes elterjedési mintázatok okainak és más elterjedési hálózatokkal meglévő kapcsolatoknak a vizsgálatát. Az avar régészetben Csiky Gergely alkalmazta először a korológiai módszert a támadó-fegyverekről írott monográfiájában (CSIKY 2015). Bálint könyvében az elterjedési térképek a „feltételezett” jelentőségük szerint vannak bemutatva – egyesek a regionális jellemzőket, mások tipológiai vagy kronológiai tulajdonságokat vagy bizonyos hipotéziseket ábrázolnak. Majdnem mindegyiket több nézőpontból lehet szemlélni, nem csupán egy régió sajátosságainak vetületeként, de a műhelyek tevékenységének a visszfényeként is (amennyiben ez nem tartozik bele az első kategóriába). Az itt kiemelt bizonytalanságokkal és korlátokkal minden bizonnyal maga a szerző is tisztában van, aki kijelenti, hogy a korológiai módszer alkalmazása nincs közvetlen összefüggésben a kutatottság mértékével. Saját kategóriáinak térképi ábrázolásánál az avar kori leletanyagnak az aktuális katalógus (ADAM 2002) szerinti általános elterjedési képe lebegett előtte, ami alapján megbecsülte az egyes ré-

giók lelőhelyeinek átlagos sűrűségét, így a térképre vitt leletek vagy jelenségek – a vizsgált területeknek megfelelően – gyakorinak vagy ritkának lettek meghatározva. A következtetések megbízhatóbbak, ha az egyes kategóriák gyakoriak vagy ritkák, vagy akár hiányoznak a jobban feltárt régiókban. Azonban ki kell hangsúlyoznunk, hogy már ez a katalógus sem olyan releváns ma, mint két évtizeddel ezelőtt, hiszen többek között a kaganátus déli részére vonatkozó ismereteink nem túl régi szintézise jelentős adalékokkal szolgált. Ezen túlmenően fel kell hívni a figyelmet arra, hogy bizonyos zónák az egykori vízrajzi viszonyok miatt kevésbé voltak lakottak és ezekben az esetekben – a Nyugat-Bánság középső részén, és feltehetően az avar állam északi és keleti részén – az avar kori leletek csekély számát csak részben lehet a kutathatóság mértékével magyarázni (BUGARSKI 2014, 717–719).

A következő akadály abból fakad, hogy a vizsgált kategóriák szinte mindegyike, a sütőharangok kivételével, temetőkből származik, amelyek különböző kulturális hagyományokkal rendelkező közösségekhez tartoztak. Már régi megfigyelés, hogy tévesek lehetnek az egyes társadalmakról, a mi esetünkben az avarokról alkotott olyan képzetek, amelyeket temetőelemzésekből vezettek le (TOMKA 1986, 155). A publikálatlan leletek sokaságán túl a szerző kihangsúlyozta, hogy elterjedési elemzése elsősorban a 6–7. századi kategóriákat érintik, ami kapcsolódik a korai avar kor leletanyagának változatosabb jellegéhez, valamint következőképp, a későbbi leletcsoportokhoz kapcsolódó alapvető elemzések számával. Végezetül, az eloszlási mintázatok nem homogének: határaik és a leletek darabszáma mindig változó (23–28. o., 57. o.). 162 térkép mutatja be az egyes lelettípusok eloszlását és szükség szerint azok variánsait, valamint számos temetkezési szokást és ötvöstechnikát. Némely kategória Kárpát-medencén kívüli eloszlása 40 térképen került bemutatásra, szintén szakirodalmi adatok alapján. Már ebben a bevezető fejezetben megállapítást nyert, hogy bizonyos lelettípusok, mindenekelőtt a fegyverek, lószerszámok és egyes sírtípusok eloszlása egyenletes az egész avar szállásterületen, de ugyanez vonatkozik az ötvöseszközök sírba tételére is (RÁCZ 2014, 1. térkép). Bálint szerint a korológiai megközelítés előnyei épp az egyes kategóriák egyenlő, illetve más kategóriák eltérő eloszlásában

mutatkozik meg. Egyes eltérő leletcsoportok, mint a bizánci és germán eredetűek, nem mutatnak egyenletes eloszlási mintázatot, így nem kaphatnak általános értelmezést. Az ilyen tárgyak nyilván különböző csatornákon keresztül jutottak el a kaganátusba és eltérő módon terjedtek. A szerző azt is leszögezi, hogy a regionális eloszlásokat nem kronológiai perspektívával vizsgálta, „mert az egyes típusok és temetkezési szokások hozzárendelése az avar uralom korai, középső vagy késői időszakához ritkán történt meg” (29. o.). A fenti mondat nem világos, mert a hatalmas sírszámnak köszönhetően épp az avar régészet dolgozta ki a leletek megbízható és nagyon szűk időhatárok közé keltezhető szeriációs korhatározását (DAIM 1987; ZÁBOJNÍK 1991; GARAM 1995).

Az avar állam területének regionális felosztásáról szóló rövid bevezetőben Bálint kiemeli, hogy régészeti és nem földrajzi szempontból közelítette meg a kérdést, még abban az esetben is, ha úgy használ bizonyos, régészetiileg gyakori szakkifejezéseket, amikor azok térben nem fedik át egymást. A Kárpát-medence három fő régiója alatt a két nagy folyó és az erdélyi hegyek által kijelölt területeket értjük, míg a kisebb (Bálint-féle) régióknak (összesen 14-nek) nincsenek egyértelműen meghatározott határai. Ennek megfelelően a Duna–Tisza köze alatt a szerző az adott földrajzi terület középső, homokos részét érti, míg annak déli része (amely Bácskának a Telecskai-lőszplatótól délre fekvő szerbiai részének felel meg) „a Duna–Tisza közének alsó harmadaként” szerepel. Ez azonban nincs feltüntetve a mellékelt térképen, amelyen a Duna mente bácskai szakaszát a szerző „az Alduna-mentének” nevezi. Az avar kori leletek kis száma miatt (BUGARSKI 2014, 716–720) a Szerémség nincs feltüntetve a könyvben tárgyalt földrajzi régiók között (45. o.). A Bánság sincs a 14 kiemelt régió között, hanem a Tisza, Maros és Aranka közötti kis terület lett elkülönítve. Annak ellenére, hogy ki van hangsúlyozva a terület nagy részének gyér benépesülése, a Bánságból a szerző által is jól ismert avar kori leletek származnak (pl. IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008, 49–59, Fig. 9; GÁLL–ROMÁT 2016), ezen eltérés pedig az egyik oka annak, hogy Bálint felosztása – amely nem feleltethető meg a mellékelt térképpel – nem teljesen világos (29–30. o., Fig. 7). Ezen felül nem történt meg a rövid bevezetésben egyes olyan térségek meghatározása, amelyek hiányoznak a térképről is, azonban a későbbi szö-

vegen elemzésre kerülnek. Mindemellett a szerző elképzelhetőnek tartja, hogy más kisebb régiókat is el lehetett volna különíteni. Némiképp zavaró, hogy az angol nyelvű kézirat magyar toponimiákat használ olyan helyekre, amelyek már több mint száz éve más nevet viselnek (és) amelyek meghonosodtak a régészeti szakirodalomban (vö. CURTA 2001a, 96); igaz, a jelenlegi név és az állam zárójelben szerepel az első említésnél.

A következő oldalakon röviden ismertetésre kerül a Magyar Alföld – ahogy a szerző hívja – nyolc nagytájának avar kori öröksége, amelyek közül az utolsó itt az „*Al-Duna Vukovár és Belgrád közötti régiójaként*” került megnevezésre. A könyvnek eme részét nem könnyű követni, mert Bálint bizonyos – meglévő vagy hiányzó tárgytipusokat – illusztráció és gyakran hivatkozás nélkül tárgyal. A probléma forrása az, hogy az avar anyagi kultúra tárgyainak angol elnevezései nem kellő mértékben szabványosítottak és nem minden tárgytipus ismerhető fel oly könnyen, mint a kereszt alakú veretek, emiatt néha csak akkor válik világossá, hogy a szerző milyen tárgytipusra gondolt, ha a könyv végén található függelékben utánanézzük. Például a szöveg kürtös végű karpereceket tárgyal (...with flaring terminals), míg a szabatos angol fordítás: *bracelets with trumped-shaped terminals*-ként hangzana (cf. KISS 1977, 94, Pl. LXXXI). A nehézségek elkerülhetők lettek volna standardizált megnevezések használatával, vagy ha a fő szöveg (84. o.) hivatkozna a 77/27. ábrára. Ettől függetlenül a Kárpát-medence északkeleti peremterületének vonásai elütnek a tipikus avar képtől (például egyes ritka 7. századi sírkerámiák jelenlétével és az úgynevezett késő avar sárga kerámia teljes hiányával), amit Bálint az erdős terület eltérő életkörülményeivel magyaráz, és nem olyan etnikai okokkal, mint a kutrigurok nem bizonyított jelenléte. A szintén észak-magyarországi hatvani régiót a bizánci eredetű és egyéb ékszerek és övek hiánya, valamint a viseleti elemek, például láncok és kulcsok, illetve a ló- és lovas sírok ritkább előfordulása jellemzi (GARAM 2002). A szomszédos Tiszafüred térsége is sajátosságokat mutat bizonyos leletkategóriák jelenléte/hiánya miatt, miközben a „kizárólag” erre a régióra jellemző tárgyak között, bár nem tipikusan avar leletként, felsorolja az ólom keresztet: ilyen lelet azonban szintén előkerült a Péterréve (Bačko Petrovo Selo) határában fekvő Csík (Čik) temető-

jében (BUGARSKI 2009a, 98–99; BUGARSKI 2009b, 221–224, Fig. 3.5). A régió sajátosságait a gepida örökséghez és a késő avar kort is megélt lakossághoz szokás kapcsolni (31–36. o., Fig. 8–9).

Bálint kéziratának lezárása után jelent meg a Duna–Tisza köze avar hagyatékának a részletes feldolgozása – az adott régió természetföldrajzi határainak a figyelembe vételével (BALOGH 2016). Saját meglátásait, természetesen sokkal tömörebb formában, Bálint azzal az „általános” benyomással kezdi, hogy eme terület déli része – a jugoszláv, később a szerb kutatás nem megfelelő hozzáállása miatt – általában kimarad az eszmecseréből (36. o., 104. o.). Bár nem állítható, hogy ez a benyomás teljesen alaptalan lenne, hangsúlyoznunk kell, hogy az avar korpusz térségünkben több mint 220 lelőhelyről származó anyagot tartalmaz, többnyire a szakirodalom alapján (BUGARSKI 2014), ami majdnem a tizedét teszi ki a Kárpát-medence összes avar kori lelőhelyének (vö. BALOGH 2016, 401). Újból elemzésre kerülnek a hiányzó leletek és temetkezési szokások, valamint azok is, amelyek jellemzőek az adott területre. A korai avar korban többnyire hiányoznak az idegen eredetű tárgyak, és a ló- és lovas temetkezések különféle formái, a késő avar korban pedig az egyébként is ritkának számító emberábrázolással díszített szíjvégek és övveretek (vö. RÁCZ 2012), illetve a lószerszámhoz tartozó falerák. Ezzel szemben a területet a Szentes típusú fülbevalók, az övveretek és kardok bizonyos változatainak, és ami a legérdekesebb, az importált és helyben gyártott „késő antik/bizánci” kerámiaedény-típusoknak az átlagon felüli előfordulása jellemzi. Szemben az általános képpel, ami elég „szegényes” benyomást kelt, pont ebből a térségből származnak a legjelentősebb kora avar kori elit temetkezések, illetve szintén jelzés értékű a sztyeppi népek hagyományos hajviseletéhez tartozó varkocsszorítók (vö. ANDRÁSI 1997; BUGARSKI 2016), valamint néhány sztyeppi típusú kerámiaforma is. Ráadásul a lakosság egy részét mongolid antropológiai típusba tartozónak vélik, ami mind hozzájárul egy olyan feltételezéshez, hogy itt számolni kell a „sztyeppi kultúrához tartozó csoporttal, amely nem fogadja el a szokásos avar ékszereket vagy nem mutat érdeklődést a nyugati stílusú ékszerek iránt, ugyanakkor nyilvánvalóan kedveli a bizánci anyagi kultúra bizonyos elemeit” (36–40. o., Fig. 10–11).

A Tisza, Maros és Körösök köze a kaganátus legjobban kutatott régióját képviseli és sok hasonlóságot mutat a Tisza, Maros és Aranka közötti szomszédos térséggel. Hiányoznak bizonyos fülbevalók (Deszk-típus), bizánci eredetű övek és fegyverek, csontkarikák és csatok, míg másrészt nagyobb számban figyelhetők meg szűrőkanalak (vö. TOBIAS 2001; nálunk⁴ BUGARSKI 2009a, 108–109) és kiöntöcsöves edények, valamint a lótemetkezésének speciális típusai. Ezeket a jellemzőket egy „független etnikai csoportnak” szokás tulajdonítani, azaz az „igazi” avaroknak, a varhunnitáknak, Baján törzsének vagy a kutriguroknak, „*még úgy is, hogy a jól megalapozott etnikai azonosítás gyakorlatilag lehetetlen*” (40–41. o.). Ugyanez érvényes egy a Bánság délebbi részén feltárt temető kutrigur értelmezésére (RANISAVLJEV 2007; BUGARSKI 2007). Gáll Erwin nemrégiben kiadott monográfiáját, ami Bálint kéziratának befejezése után jelent meg, épp ennek az avar központi szállásterület periferiájában található régióknak szentelte, azzal a következtetéssel, hogy az ottani sírok nem rendelkeznek a kaganátus elitje által lakott középső részek jellemzőivel sem a 7. században, de főleg nem a késő avar korban (GÁLL 2017, 155–159). A Tisza, Maros és Aranka közének sajátosságai között említi Bálint a szürke kerámia Vida Tivadar felosztása szerinti IB1 és IB2 típusainak jelentős elterjedését (42–43. o., Fig. 14.1); a Vida monográfiájában feldolgozott horgosi (Horgoš), verbászi (Vrbas) és gombosi (Bogojevo) példányok nem kerültek fel a recenzált könyv térképeire. A Közép-Tisza-vidék nem különbözik a környező területektől. A néhány valamivel gyakrabban előforduló elem talán „*optikai illúzió*” lehet, amit a kutatottság mértéke okoz, bár másrészt a régiót kiemeli a kulcsfontosságú vízfolyás melletti helyzete (43–44. o.).

Ami az Al-Duna Vukovár és Belgrád közötti területét illeti, ismét az a kijelentés szerepel, hogy „*kevés kutatást végeztek a kaganátus déli határvidékén (amely más időszakok vonatkozásban is nagymérvű ürességet jelent), ahonnan még kevesebb lelőhely ismert, mint Erdélyből*” (44. o.). Amint már említettük, az avar kori leletek és lelő-

helyek valós száma nem elhanyagolható ebben az övezetben és térképezni is lehetett volna őket – a probléma mindenekelőtt a leletanyag publikálásának keretében és módjában van (BUGARSKI 2014). Más korszakok esetében, amelyek összefoglalásában ugyan ez a térség „fehér foltnak” tekinthető (vö. KISS 2014, n. 19.), szintén felhívják a figyelmet arra, hogy az elemzések elvégzése előtt nagyobb figyelmet kell szentelni a publikált anyagra, még a kutatás és publikálás nyilvánvaló hiányosságai mellett is (BUGARSKI–IVANIŠEVIĆ 2016, 151, 162). A korábbi értékeléstől függetlenül Bálint úgy véli, hogy bizonyos típusok hiányára, amelyeket a Duna és a Tisza közének északi részén lehetett megfigyelni, nem ad magyarázatot a kutatottság alacsony mértéke, mivel más tárgytypusokat mindkét területen regisztráltak. Ilyennek tekinthetők a gömbcsüngős fülbevalók, különböző gyűrűk, többszörös szalagfonattal díszített övveretek, kora avar kori lándzsák és tegezek csontlemezei, a viselethez tartozó különféle veretek, a Bendeguz Tobias besorolása szerinti 3a típusú tarsolyzárók, az ún. sárga kerámia és bizonyos temetkezési szokások, köztük a sarlók sírba tétele. Bálint előző könyvének ismertetéséhez (BUGARSKI 2013) hasonlóan, most a térségünkből⁵ említett és nem említett leleteknek fogom szentelni a figyelmet. A már említett példák mellett nem világos, hogy miért van kiemelve a 3a típusú tarsolyzárók megjelenése, amelyek legdélebbi előfordulását csak Horgoson, és a valamivel délnyugatabbra fekvő magyarországi Madarason és Topolyán (Bačka Topola) figyelték meg (TOBIAS 2011, kat. 178–179, 183, 156–166).

Jellegzetes tárgyként sorolja fel Bálint a dunacsébi sárga edényeket, helyesen feltételezve egy műhely létezését. Az ametiszt függővel ellátott újvidéki (Novi Sad) arany fülbevaló a szerző szerint „*megbízhatóan tükrözi a külföldi kapcsolatokat, bár helyi készítése nehezen cáfolható*”. Az ametiszt gyöngyök elsősorban mediterrán kapcsolatokra utalnak (vö. DRAUSCHKE 2010, 58) és egy hasonló fülbevalópár egy olyan magyarországi középső avar kori sírból került elő, amelyet II. Konstans és IV. Konstantin császárok solidusa keltez (MÜLLER 1989, 147, Abb. 5/3–4, 13). Az ilyen leleteket eset-

⁴ Az adott szöveg kontextusában: a szerb szakirodalomban – a fordító megjegyzése.

⁵ Azaz e szöveg kontextusában Szerbiából – a fordító megjegyzése.

leg az avarok és Bizánc közötti megújított kapcsolatok fényében lehetne értelmezni, amit a bolgárok 668/669-as érkezése és a 674. évi arab fenyegetés váltott ki. Hasonlóan óvatos módon került értelmezésre a szerémségi Sztejanovciban (Stejanovci) előkerült sírlelet (BUGARSKI 2012, n. 34). Ez után Bálint a szakirodalomban több helyütt dunacsébiként számon tartott 7. századi pompás bizánci fülbevalót tárgyalja. Teszi ezt annak ellenére, hogy Desanka Milošević már megmagyarázta és kijavította ezt a tévedést: a fülbevaló nem dunacsébi, hanem egy belgrádi ékszerésztől vásárolták (MILOŠEVIĆ 1990, 148, kat. nr. 236).

A Szerémségből a szerző legelőször a nagyolaszi (Mandelos) sírt és mellékleteit említi, a jellegzetes karddal, a szarvból készült szerszámmal, amelyen „*az avarok egyik legrealisztikusabb ábrázolása*” látható, valamint egy Martynovka-típusú verettel, hangsúlyozva, hogy „*figyelembe véve a lelőhely földrajzi elhelyezkedését, a készlet minden bizonytalanságot elűz a leletgyűttes kulturális hovatarozásával kapcsolatban*” (44–46. o., Fig. 24. 1, 3–5). A legutóbbi részletes összefoglalásban a nagyolaszi sírt a 7. század közepére sikerült datálni, talán 650 körülre és a rokon noszai (Nosa) lelettel együtt ázsiai bevándorlással összefüggésbe hozni. Az ábrázolások kétségtelenül altáji eredetűek, miközben sokkal nagyobb óvatosságot igényel megfejteni az eszköz tulajdonosának az etnikai identitását. Feltételezhetően nyugati-türk bevándorlókról lehet szó, akik megerősítették az Avar Kaganátust a 7. század közepén és második felében (BUGARSKI 2016, 90–94). Továbbá a könyv szerzője kiemeli, hogy a híres és ismeretlen lelőkörülmenyű, divosi (?)⁶ (Divoš) arany övgarnitúra még a legmagasabb császári mércével is kivételes 7. századi bizánci lelet. Azon mondatával, hogy „*hasonló leletet a Duna–Tisza közéről [...] minden bizonnyal sok kutató a kagáni székhely közelségének az indikátoraként értelmezné!*” Bálint bizonyos értelemben elhatárolódik Kiss Attila (KISS 1998) Ivana Popović (POPOVIĆ 1997) interpretációjáról alkotott meglehetősen éles hangvételű kritikájától. Bálint a Szerémség „*kettős kulturális orientációjára*” következtet

utalva egy, állítólag Sirmiumból származó, aranyozott késő avar szíjvégre, amelyet Falko Daim a Hohenberg–Bolzano-típusba sorolt és amivel kapcsolatban nem teljesen világos, hogy bizánci termék vagy avar utánezat (DAIM 2000a, 158–159, Abb. 84; vö. SZENTHE 2016, 358–360), hivatkozva a Száva jobb partján fekvő Obrenovac melletti Stublineből (Obrenovac–Stubline) nemrég közölt késő avar kori sírra is (BUGARSKI ET AL. 2013).

A másik nagy térség, a Dunántúl, kisebb régiókra oszlik, amelyek jelentősebb különbségeket mutatnak, az eltérő kulturális igények és a különböző műhelyek tevékenységének következtében. A korai Avar Kaganátus északnyugati részén nem voltak lovas temetkezések vagy lósírok, de gyakori az állati combcsont sírba helyezése. Továbbá a sírokban a láncos fülbevalók, illetve az arcok csüngők, kulcsok és bullák megjelenése regisztrálható. Valamint a késő avar korban feltűnő a minőségi öntött övveretek nagy változatossága, közöttük emberi portrékkal díszített darabokkal, valamint a sárga kerámia és a sütőharangok megléte is. Különösen szembeötlő a támadó fegyverek számának megnövekedése, ami „*talán a 8. században bekövetkező történeti vagy gazdasági változásokra vagy a tágabb környezet kialakított kapcsolat megváltozására utalhat*” – mégis az itteni leletek nem kapcsolhatók össze az avar vezető réteg történelmileg dokumentált 9. századi idetelepülésével. Komárom térségében olyan tárgyak jelennek meg, amelyek ritkán fordulnak elő a Duna bal partján, így többek között az itáliai típusú, állatfejekkel díszített szíjvégek, valamint sarlók (SLIVENSKA 2004), ami azonban még így sem elégséges az anyagi kultúrában lévő eltérésekről alkotott benyomások alátámasztására, amit az előző generációhoz tartozó szlovák régészek hangoztattak.

A Fertő-tó körüli nem túl nagy terület szintén egyéni jellemzőkkel bír, az osztrák kollégák intenzív kutatásainak köszönhetően. A régió már a korai avar korban is lakott volt, amint arról például az öntött gúlacsüngős fülbevalók, Martynovka-típusú övveretek és a Tobias-féle 2b típusú csontból készült tarsolyzárók tanúskodnak. Technológiai szempontból kiemelkednek a *Zahnschnitt* díszítésű bronz

⁶ A recenzió szerzője itt a szakirodalomba sirmiumi vagy Sirmium-környéki megnevezéssel bevonult övkészlet pontos előkerülési helyével nevezi meg – a fordító megjegyzése.

övveretek, amelyek a Dunántúlon egyébként ezüstből készültek. Ez idő tájt az elhunyt mellé gyakran helyeztek állati combcsontot, míg a 8. században az állatfej sírba tétele vált szokássá. A késő avar korban gyakoriak az aranyozott övveretek, a griffes csatok és a poncolt nagyszíjvégek. Hiányoznak a hajtúk, a gúla- és gyöngycsüngős fülbevalók, láncok, kulcsok és ólomkeresztek, valamint a Tarnaméra és Fenékpusztai típusú övveretek, a páncéllemezek, valamint a késő avar korban a sárga kerámia is. Nem figyeltek meg obulust, részleges ló- vagy más állattemetkezéseket, lovassírokat vagy lósirokat. A felsorolt megállapítások alapján Bálint az adott régió hármaskulturális affiliációját határozza meg: egy sztyeppit (varkocsszorítók és bizonyos típusú edények, köztük a négyszögletes pereműek: VIDA 1992), egy kelet-európai (Martynovka-típus) és egy provinciális bizáncit (48–52, 62. o., Fig. 17–19). Hozzá lehet tenni, hogy a Martynovka-típusú szíjvégeket a bizánci Balkánon is készítették, amiről a Caričin Gradban talált préselőminta tanúskodik (IVANIŠEVIĆ 2011, 771, Fig. 19.8). A Fertő-tó – valamint a Balaton – régiójában is igazolt az öntött gúlacsüngős fülbevalók helyi gyártása, valószínűleg római ötvösök által (vö. VINSKI 1956). A nyugati kapcsolatok legnyilvánvalóbbak a fegyverzet vonatkozásában, ezek minden bizonnyal 805 előtti, amikor is Nagy Károly törvénnyel tiltotta meg a fegyverek exportját az avaroknak és a szlávoknak, míg a Fertő-tó környéki sírok nagyszámú nyílhegyét (vö. CSIKY 2015, 389–390) a szerző túl könnyen magyarzza a kaganátus határának a közelségével.

Az Északkelet-Dunántúl nem mutat határozottabb sajátosságokat. Kimutatható többek között egyes bizánci eredetű ékszerek és lószerszámok, pajzsok, kései szálfegyverek az ún. áldozati gödrök, valamint az ún. fekete edények (VIDA IC1 típus) gyakoribb megléte (vö. VIDA 2018b, 32). Mivel nem az *átlagos* avar típusok vannak jelen, hanem például néhány bizánci típusú edény csak erről a területről ismert, kiegészítve néhány baranyai példánnyal, Bálint jogosan kételkedik Lőrinczy megállapításában, miszerint a területet ázsiai eredetű közrendűek lakták volna (52–54. o., 165. o., Fig. 20–21). A szomszédos Balaton környéki terület Keszthely által vált híressé az avar régészetben, ami egy sajátos kulturális csoport (*Inselkultur*) névadó lelőhelye, amiről évtizedek óta folyik a vita, hogy Pannonia

romanizált lakosságának a hagyatéka lehet-e, vagy a Balkánról, Itáliából vagy a nyugati germán területekről betelepülőké (DAIM 2000b; vö. BLAY 2018). E hagyatéka fő jellemzője az anyagi kultúra eltérő eredetű együtteseinek egyidejű megjelenése, miközben változó mértékű a jelenlétük a nem túl nagy térség temetőiben. Még ha ki is tűnnek a legszélesebb értelemben vett bizánci eredetű leletek, bizonyos tárgycsoportok hiányoznak, mint például bizonyos keresztény tartalmú tárgyak és a nemesfémberakás ötvöstechikája. Másrészt a szerző hangsúlyozza az álcasatok népszerűségét (legújabb összefoglalások: SAMU–DAIM 2018; HEINRICH–TAMÁSKA–VOSS 2018). A Keszthely-kultúra sajátosságai nem olyanok, hogy azt el lehetne különíteni az általános avar környezetből, jóllehet feltűnő a késő antik szubsztrátum és az erős germán komponens megléte. A keresztény jelképek, különösen a kereszt alakú függők, nem feltétlenül tekinthetők az elhunyt vallási hovatartozása kifejeződésének (vö. BUGARSKI 2009b; BOLLÓK 2017). Keszthely közvetlen közelében van egy teljesen más jellegű temető, Pókaszeptek (SÓS–SALAMON 1995), nagyszámú hamvasztott halottal, és számos hasonló temető található a környéken. Szinte nincs is bennük tipikus avar lelet, ugyanakkor feltűnő a jellegzetes germán és bizánci tárgyak jelenléte. Nagy valószínűséggel egy másik szigetszerű kultúráról van szó. Bár a szerző hangsúlyozta, hogy tartózkodni kell a leegyszerűsítő etnikai értelmezéstől, tudományos körökben gyakran szokás kiemelni e népesség szláv összetevőit (55–57. o., Fig. 22).

A Délkelet-Dunántúl, vagyis Pécs és Baranya vidéke, a balatoni régióval mutat hasonlóságot, mind a leletanyag, mind pedig az egyes hiányzó, tipikusan avar tárgytípusok, elsősorban fülbevalók alapján. Megtalálható, bár kis számban, néhány bizánci eredetű lelet, amit egyébként a Keszthely-kultúrának tulajdonítanak, de hiányoznak a Balaton térségében. Ez vonatkozik a bizánci kardokra is és érdekes, hogy római érméket használtak obulusként és nem az egykorú bizánci vereteket. Mindkét területen megtalálhatóak a jellegzetes pannoniai csatok – ezeket bizánci prototípusok alapján helyben, esetleg a helyben maradt római ötvösök készíthették – valamint korongfibulák és sajátos lemezből készített nyakláncok, ez utóbbiakat Garam Éva romaion eredetű leletként azonosította (GARAM 2001, 45–46, Taf. 21–24). A dunántúli leleteken kívül Bálint hi-

vatkozás nélkül említ egy, csak számomra ismeretlen nyakláncsüngőt Apatinból. Pécs környékén feltűnő a Werner IF típusú fibulák gyakorisága, a késő avar korban pedig egyes övveretek, valamint a sárga kerámia. A pécsi és keszthelyi anyagok közötti különbségek lehetséges okainak tárgyalásakor Bálint megemlíti a két populáció által fenntartott eltérő kapcsolatokat is, e populációkat egyébiránt – egy akkoriban elhanyagolt – római út kötötte össze egymással. Úgy vélik, hogy Sopianae romanizált lakosságának leszármazottai erősebben integrálódtak az avar kultúrába, megtartva kapcsolataikat a „*bizánci határkultúra elitjével*” (Čadavica), Itáliával (Kölked pazar temetkezései), és az egyszerű közép- és kelet-európai népességgel.

A Drávától és az avar törzsterülettel délre előkerült čadavicai híres lelet ebben a könyvben is megérdemelt egy kitérőt (57–64. o., 23. ábra, 24/4). A leletegyüttest nagyon jó minőségű ezüsből készült bizánci tárgyak alkotják. A hagyományosan egy vagy két ant (szláv) vagy kutrigur előkelőség síregyüttesének tulajdonított (vö. VINSKI 1958, 17, 22–23) értelmezés mellett nemrég megfogalmazódott a tárgyak bizánci attribúciója (BUGARSKI 2012, 250), míg Bálint, egy állítólag ugyanabból az együttesből származó kard közvetett leírásából az avar meghatározáshoz közelít. Meg kell említeni, hogy a leletet a szakirodalomban kincsként is leírták, amihez vannak utalások a zágrábi Régészeti Múzeum dokumentációjában (DEMO 2014, 58–59, n. 1–5). Emellett szólna a leletek száma, valamint az a tény, hogy a három Martynovka-típusú nagyszíjvégnék több mint két sírból kellene származnia, különösen, ha az egyikbe egy nőnemű egyént temettek (JARAK 2016, 13). Végezetül hasonló összetételű kincsleletek a kaganátus északi részéről, a mai Szlovákiából is ismertek. Másfelől azonban a hivatásos régész és az adott múzeum korabeli igazgatója, Viktor Hoffiller – „a leletegyüttes egyik szemtanúja” – azt állította, hogy sírleletekről van szó (VINSKI 1958, n. 124.).

Erdély az avar állam gyengén kutatott területe. Azonban különösen az utóbbi időben néhány szintézis is megjelent, amelyek elsősorban a gepidák és az avarok viszonyával foglalkoznak az utóbbiak hatalmának korai időszakában (HOREDT 1975; DOBOS 2013; GÁLL 2014). Bálint nem hajlandó a „*helyben tovább élő gepidákra vonatkozó zavaros népi-történeti megállapításokat*” bemutatni

(szlávokat nem említ: *contra* STANCIU 2013), abban a térségben, amelyet nagyobb számú solidusos lelet – köztük igen ritka 8. századiak is – és olyan tárgytipusok és ötvöstechnikai megoldások fémjelznek, amelyek Erdély mellett csak a Dunántúlon találhatók meg. Erdély egyediségét az aranyozott és ezüstözött vastárgyak megjelenése jelenti, emellett az avar, germán és késő antik/bizánci eredetű tárgyak egyformán megtalálhatóak. Bálint szerint a régió egyediségét hangsúlyozza a sütőharangok megléte a településeken is, ezek az avar korban (és a 9. században) a kaganátus északnyugati sarkában és a Tiszától keletre fordulnak elő (VIDA 2016b, 382–385, 6. térkép). Továbbá néhány olyan lelet, amelyeket csak elszórtan figyeltek meg Baráthely (Bratei, ROM) 3. temetőjében (BÂRZU 2010). Ha igaz, hogy az erdélyi sírokban talált kevés számú fegyver (vö. COSMA 2018) megnehezíti az avar elit jelenlétéről szóló eszmecserét abban a térségben, amely vitathatatlanul a kaganátushoz tartozott, akkor a még kevesebb bizánci csatok értékét is nagy körültekintéssel kell kezelni (64–69. o., 25. ábra).

A terjedelmes 3.4. fejezet elején, az elterjedési mintázatok különbségeinek okainál hangsúlyozzák, hogy ezek nem feltétlenül tükrözik a régiók közötti különbségeket, hiszen minden egyes kategória elterjedése sajátos feltételekkel rendelkezik. Az általános történelmi tendenciák mellett egyéni háttérrel is rendelkezhetnek: sok, ma már megfoghatatlan, személyes történet „*jelenti a fő okot, amiért bizonyos műtárgyak és kulturális jelenségek nem tekinthetők par excellence etnospecifikusnak*”. Ezenkívül a korológiai módszer alkalmazása esetünkben inkább a „hiányt” hangsúlyozza a „jelenlét” helyett, aminek köze lehet egy adott mikrorégió kulturális, politikai vagy kereskedelmi elszigeteltségéhez. Másrészt Bálint kijelenti, hogy bizonyos leletek jelenléte a régészeti emléktanyagban nem feltétlenül a régió kulturális sajátosságait tükrözi, hanem csak a műhelyek aktivitását: „*nem szövi-e át az egyes tárgyak iránti igény, és azok kézműves előállítását valamely régió kulturális miliójét*” (69–70. o.)? A sírok, mint a temetkezések (hiányos) régészeti nyomai nemcsak az egyének, hanem a közösségek választását is tükrözik, emiatt a meghatározott mellékletek kialakításának és eltemetésének volt közösségi dimenziója. Azt állítja, hogy a sírmellékletek „önmagukban” kevésbé alkalmasak az egyén társadalmi vagy etnikai státuszának, mint

például a nemének vagy életkorának a szemléltetésére. Ez alapvetően igaz, de nem jelenti azt, hogy a sírok alaposabb elemzéseivel ezekről a kérdésekről nem juthatunk megalapozott feltételezésekhez. A temetkezési szokások kisebb-nagyobb változásokon mennek át, ami az avar fennhatóság időszakára is vonatkozik, ennek következtében számos temetőben eltérés tapasztalható a sírgödrök irányában, a lovak részleges sírba helyezési szokásának elhalásában, a kettős és többszörös temetések számának megnövekedésében és az ötvös- és kovácsszerszámok kisebb számú sírba helyezésében, míg az ételmelléklet adás főleg a 7. második felében és a 8. század első felében regisztrálható. E változásoknak nem feltétlenül van etnikai háttere, hanem mögöttük különböző gazdasági okok és a környező területekkel fenntartott kulturális kapcsolatok dinamikája állhat. Kiemelten utal a szerző arra, hogy térben közeli sírmezők teljesen eltérő temetkezési hagyományokat mutathatnak fel, például az ételmelléklet adásával kapcsolatban: marad a kérdés, hogy ezt is a korológiai megközelítés egyik korlátjának lehet-e tekinteni. Ezen kívül nem megy ritkaság számba, hogy ugyanazon temetőben a sírgödrök különböző formái vannak jelen, így Bálint joggal nem kínál etnikai megoldást a Tiszától keletre feltárt padmalyos sírokra (70–76. o.).

A solidusok avar sírokba tételét a Bizánc által fizetett járadék történetének tükrében kell vizsgálni: erről tanúskodik az adott szokás hiánya az avarok korábbi, sztyeppi uralmi területein, valamint az aranyérmék keltezése is, ami nagymértékben egybeesik a járadékfizetés időtartamával – 574-től 626 -ig (SOMOGYI 1997). Miközben a solidusok a Maros torkolatánál és a Nagyalföld déli részén csoportosulnak, utánzataik sírba helyezése a Dunától nyugatra helyi sajátosság. Az obulusként felhasznált római eredetű érméket az egykori Sopianae körzetében és kisebb mértékben Keszthely környékén dokumentálták – gondolom a könnyű hozzáférhetőségük miatt a római kori települések körzetében. Bóna István egy régi munkája alapján készült térképmellékleten (76–78. o., Fig. 27.4) a területünk-ről⁷ a szerző csak egy obulust tüntet fel. A 626 előtt vert, feltehetően sírleletként azonosítható aranypénzek Bácska, Bánát és Szerémség 8 temetőjéből

kerültek elő. Másrészt Bácspalánkáról (Bačka Palanka) három solidus származik, amelyeket nagyon hamar a 626. évi csata után vertek, míg a Sztapár (Stapar) és Torontálsziget (Sakule) lelőhelyről származókat IV. Konstantinos idejében verték: e leletek valószínűleg rablások vagy a bizánci vereséget követő váltságdíjak vagy a növekvő bolgár fenyegetettség idejéből származó diplomáciai ajándékok nyomaként értelmezhetők (BUGARSKI 2014, 346–347). Az avar sírok mediterrán eredetű leletei nem feltétlenül tükrözik az eltemetettek különböző gazdagságát és státuszát, hanem talán inkább személyes kapcsolataikat mutatják Itáliával. Bálint különös figyelmet fordít a Kölkeden és Zamárdiban lelt, ritka leletnek számító összecsukható székeknek (*sellae plicatiles*), amelyeknek avar kontextusban, mint rendkívül egzotikus tárgyaknak, nem a nemre, hanem a társadalmi státusra utaló értékük volt – bár e státus nem a legmagasabb rangra utalhatott. A különböző lehetőségeket felsorolva a szerző ahhoz áll legközelebb, hogy avar előkelőnek juttatott ajándékként írja le azokat (79–80. o.).

Egyedi mesteremberek vagy műhelyek készítményeit általában nagyobb tárgycsoportok formái, technológiai és díszítési variációi alapján lehet felismerni. Ezen paraméterek egységes térképi ábrázolása azonban gyakran különböző képet nyújt. Az is kérdés, hogy ezek a különbségek mennyire tárgyiasultak (pl. az arany és aranyozott tárgyak esetében) és bírtak jelentőséggel, nemcsak maga a tulajdonos, hanem mások számára is. Ezen felül bizonyos motívumok – például az antik császárpórtrek a késő avar övvereteken – részekre bontása azt tanúsítja, hogy az előképek ikonográfiája az avarok számára idegen volt és nem rendelkezett különösebb fontossággal. Egy ilyen okfejtés során nagyobb jelentőséggel bírnak a technológiai különbségek, amelyek tükrözik a műhelyek hagyományait és kulturális kapcsolatait: így a préselési technika gyakoribb volt a Kárpát-medencében (habár nem az avar fennhatóság legkorábbi időszakában?), míg az öntés Európa keleti részén. A tipológia jelentőséggel bír a régészetben, de ilyen osztályozás nem létezett abban az időben, amikor használták az adott tárgyakat. Azonban a tipológiai változatok megoszlása így is műhelyközpont meg-

⁷ Az adott szöveg kontextusában: Szerbiából – a fordító megjegyzése.

létére utalhat, de azokra a kapcsolatokra is, amelyeket az egyes régiók lakosai másokkal ápoltak. Gyakran nem ismerjük az egyes variánsok közötti időrendi különbségeket. Lehetséges, hogy az egyes altípusokat nem egyszerre használták, de az is, hogy használatuk dinamikája nem minden régióban volt azonos (80–84. o., Fig. 29–30). Hangsúlyozni kell azonban, hogy leggyakrabban szűk tartományokról van szó, amelyek nem zavarják a megbízható általános kronológiai sor megalkotását, amint erről már fentebb szóltunk. A felkínált tucatnyi példa közül a legtanulságosabb különbségek a nagyömbcsüngős lemezfülbevalók különbségeinek elterjedésében mutatkozik: a Tószeg-típusú darabok hiányoznak a Dunántúlon, ellentétben a Szentes-típussal, amely a Körös és Hortobágy vidékén is megtalálható (vö. ORMÁNDY 1995). A Szentendre- és Szegvár-típusú gúlacsungős fülbevalók együtt fordulnak elő a szomszédos Szeged és Szentes környéki régióban, míg más térségekben eltérően oszlanak meg (vö. BALOGH 2014).

A szerző érdekes példákat is hoz a technológiai különbségekre. Az öntött gúlacsungős fülbevalók a Dunántúlon és a Fertő-tó, valamint a Balaton környékén terjedtek el, ami, tekintettel késő antik eredetükre, nem meglepő (GARAM 2001, 28–29, Taf. 10; vö. VINSKI 1956) – míg a lemezváltozatok keletre, az Alföldön fordulnak elő (Fig. 19/1, 31.1). Hasonlóképpen, a kürtös végű lemezkarperceek a Dunántúlon készültek (terjedtek el), az öntöttek pedig a kaganátus déli részén. Ezek a karkötők minden bizonnyal romaion eredetűek (GARAM 2001, 67–74, Abb. 6), azzal, hogy Bálint már régen belátta azt, hogy az avar környezetből származó darabok abban különböznek, hogy nem öntöttek. Emiatt pontosan ez a karkötő típus lett a bizánci áru „avarizációs” folyamatának a példája (BÁLINT 1993, 222–223). Azt lehetne gondolni, hogy a kaganátus déli részéről származó öntött leleteket Bizáncból importálták, míg az azok mintáját követő lemezváltozatokat a Dunántúlon készítették, talán a megmaradt romanizált ötvösök. Az avar állam déli részén azonban voltak üregek lemezpéldányok is. A Nagybecskereken (Zrenjanin) és Stejanovciban előkerült leletekről van szó, amelyeket Garam Éva dolgozott fel az idézett könyvében, de térképen nem ábrázolta lelőhelyüket – talán ezért hiányzanak Bálintnál is (Fig. 31.3; GARAM 2001, Abb. 6). Az álcatok megoszlása viszont

más jelenségre utal. Míg a préselt darabok többnyire szintén dunántúliak, a kőbetétes változatok többsége a Duna–Tisza közéről származik. Ebben az esetben a tulajdonosok eltérő társadalmi helyzetéről lehet szó, mert a két nagy folyó közötti terület nem csupán a kaganátus földrajzi központját jelentette. Egy kisebb műhely tevékenysége egy viszonylag ritka típus egyértelműen meghatározott területen regisztrálható elterjedése által mutatható ki a legjobban: a szerző a halak sematikus ábrázolásával díszített övvereteket hozza fel példának, amik csak a Tisza, Maros és Körösök között kerültek elő, valamit az R-alakú kardfüggeszítőket, amelyek az első két folyó és az Aranka még kisebb folyóközéből származnak. Azonban, ha megállapítást nyer bizonyos technológiák alkalmazásának a folytonossága, az új formák megjelenése nem értelmezhető fenntartások nélkül valamilyen új népesség sajátosságaként.

A szerző néhány ötvöstechnikát is megvizsgált arra a következtetésre jutva, hogy a granuláció kivitelezése nem jelenthetett egy igényesebb eljárást, hanem arra a – „sztyeppi” vagy „késő antik/bizánci” – kulturális közegre utal, amelyből az ötvös származott. Bálint szerint a granulálás nem a kifinomultság vagy a magas ár miatt volt ritka, hanem egyszerűen azért, mert azt sok ötvös nem alkalmazta – de nem pont ez tette a granulációval díszített tárgyakat tekintélyesebbé, kívánatosabbá és drágábbá? Eltekintve a hasonló kérdésektől, vitán felül áll, hogy egy kulturális milióban megjelenő új technikát csak a kézművesek mobilitásával lehet értelmezni (akik csak olyan környezetben tudták elsajátítani technikáikat, ahol standard szinten használták ezeket) vagy idegen származású mesterek jelenlétével, tehát a változások etnikai értelmezése ebben az esetben sem kötelező. A díszítés tekintetében irányadó Fancsalszky Gábor aprólékos elemzése, amely kimutatta az egyes egyedileg készült, állatküzdelemmel díszített jellegzetes késő avar övek korlátozott elterjedését (FANCSALSZKY 2007). Ha viszont ugyanaz a motívum megtalálható két távoli és kulturálisan eltérő avar vidéken, felmerül a kérdés, hogy két műhely létezett-e, vagy, hogy ezekről a területekről származó emberek tartottak-e egymással kapcsolatot, vagy esetleg a kézműves ment át az egyik régióból a másikba, egy régészeti alapon nem meghatározható időpontban (84–87. o.).

A további szakaszban Bálint Csanád nagyon érdekes, a kerámiakutatásban aktuális kérdéseket vet fel (vö. BIKIĆ 2020). Vajon az egyes típusok gyakori előfordulását egy adott temetőben a közösség tagjainak sajátos ízlése befolyásolta-e, vagy e helyzet egy kézműves tevékenységének köszönhetően jött létre, aki megteremtette a helyi divatot és talán később az adott típus szélesebb körű népszerűségét is? A műhelyek és a kulturális kereslet közötti kölcsönös viszonyra a kaganátus belső kereskedelme is hathatott, miközben szem előtt kell tartanunk a tárgyak „mobilitásának” különböző aspektusait – a személyes kapcsolatoktól és a kereskedelemtől, azaz divatáramlatoktól a népesség vándorlásáig. Például a Kölked A temetőben fellelt pecsételt fekete edények száma meghaladja a kelet-dunántúli hasonló edények teljes számát, ahol azok tipikus regionális terméknek számítanak. Lehetséges, hogy ez a helyi lakosságnak egy, a közeli régióban működő műhellyel meglévő intenzív kapcsolatának lenne betudható? A szerző megemlíti a karakterisztikus kései lószerszámdíszeket is, amelyek Komárom környékén készültek (CSUTHY 2012, 186), de talán a mi területünkön⁸ Dunacsében és környékén is készülhettek, ahonnan ugyanannyi leletet sikerült dokumentálni. Ezeket a tárgyakat vagy importálták a kaganátus déli részére vagy onnan terjesztették azokat: mindkét esetben a belső kereskedelem tárgyai voltak, vagy egyszerre párhuzamosan készültek az avar állam mindkét végén. E lehetőség ellen szól az, hogy nincs hasonló lószerszámdísz a Szlovákia és Dél-Bácska közötti széles területen (BUGARSKI 2014, 727–728)

Ezután a szerző megbízható példákat sorol egyes lelettípusok, elsősorban övek, elterjedésére. A késő avar leletanyag nehezen átlátható információtegerében, amint Bálint kihangsúlyozza, csak a közelmúltban sikerült Szenthe Gergelynek technológiai szempontból különbséget tennie az „azonos” és a „nagyon hasonló” darabok között (SZENTHE 2012). Az azonos kivitelezésű tárgyak elterjedését egy jól megtervezett áttekintés mutatja be, miközben a legtöbb vizsgált lelőhely dunántúli: a megfelelő övveretek vagy egy temetőn belül, vagy helyi szintű (legfeljebb 10 km-es távolságon belül), vagy egy

azonos mikrorégióban (50–100 km), illetve a makrorégióban (100–200 km), valamint 200 km-nél is nagyobb távolságban kerültek elő. Négy esetben a „párosított” példányokat technológiai elemzések, egy további esetben pedig metallográfiai vizsgálatok igazolták. Nagyon érdekes, hogy ezek a tárgyak makroregionális, illetve egymástól távoli helyszínekről származnak (azonos öntőformákból származó példányokat egymástól 230 km-re lévő temetőkben sikerült felfedezni), míg a várakozásokkal ellentétben kisebb gyakoriság figyelhető meg mikroregionális szinten. Ez pedig nem támogatja azt a korábbi becslést, mely szerint egy-egy övvereteket készítő műhely nagyjából 30 km-es kört fedett volna le. Miután kísérletileg kimutatták, hogy egy-egy késő avar öv elkészítése négy-öt napig tartott, Szenthe arra a következtetésre jutott, hogy a helyi közösségek nem tudtak elégséges piacot képviselni a helyi műhelyek számára, még a nagy temetőket használók sem. Ezért érvel a szerző a vándor ötvösök feltételezése mellett, amiről már Jozef Zábójník (ZÁBOJNÍK 2000) is írt: ebben az esetben a „műhely” fogalmát a „...mesterek speciális tudásaként és technikai készségeként” kell felfogni, „ami több generáción keresztül öröklődhetett”. Bálint szerint a kereslet és a termelés folyamatossága csak a nagyszentmiklósi kincs esetében mutatkozik meg, míg a kézművesek vándorlása mellett számolni kell az egyes tárgyak tulajdonosainak a költözésével is (89–92, 94–95. o., Fig. 33–34).

A kerámia megbízhatóbb adatokat nyújt a standard műhelytevékenységről. Az adott leletcsoport hangsúlyos funkcionalitása és törekenysége miatt megalapozott a helyi előállítás feltételezése, amelyet a felfedezett fazekas kemencék is bizonyítanak. Azonban bizonyos típusú tárgyak magasabb értéket képviselhetek, így lehetett dokumentálni a sajátos szürke kerámiát a Dunaújvárosban igazolt műhelyközpontjától 120 km-es távolságra. Vagyis a szállítás nehézségei áthidalhatók voltak, ha volt rá igény, amint ezt a „balkáni-bizánci és késő antik típusú edénytípusok” megléte bizonyít a legjobban. Azzal a megjegyzéssel, hogy Bálint meghagyta annak lehetőségét, hogy a Duna–Tisza között létezhetett egy „provinciális bizánci hagyományokkal” rendelkező

⁸ Az adott szöveg kontextusában: Szerbiában – a fordító megjegyzése.

műhely (93–94. o., Fig. 35.3). Az avar világban fellet amforaleleteket a szerző külön tárgyalta, azon megalapozott végkövetkeztetéssel, hogy ezek nem lehettek mindennapos használati edények, sem kereskedelmi árucikkek, hanem olyan ajándékok voltak, elsősorban a bor tárolóedényei, amelyeket a Dunán szállítottak a kaganátusba és ott osztottak szét az elit tagjai között (CSIKY–MAGYAR–HÁRSHEGYI 2015). A késő avar sárga kerámia idegen eredetű, míg az egyes formák disztribúciós zónái nem azonosak (friss áttekintések: PETROVA 2006; VIDA 2015; BOGNÁR 2016). Mivel a sárga kerámia készítésére specializálódott műhelyek létezése nem tűnik valószínűnek, felvethető, hogy a sírokban való egyenlőtlen előfordulások kisebb avar csoportok eltérő temetkezési gyakorlatát tükrözi.

A szállítási útvonalak tárgyalása során Bálint aláhúzza annak a lehetőségét, hogy az avarok használták az ókori római útvonalakat. Továbbá azon úthálózat-rekonstrukcióból kiindulva, amelyet numizmatikai leletek alapján Michael McCormick sikeresen megalkotott (McCORMICK 2001), a szerző felfigyelt a solidusok koncentráldására az egykori Barbaricumban, a Bácskában, a Telecskai löszplató peremén és attól nyugatra a Dunáig. Egy természetes kommunikációs vonalról van szó, amelyre rátelepül majd a középkori út, miközben az út mentén történő megtelepedés kényelmét már az avar közösségek is kihasználhatták (95, 97. o., Fig. 35.1). Azonban ebből a sávból csak néhány lelet származik az avar fennhatóság mindkét korszakából (BUGARSKI 2014, 1–2 térkép), míg a megfigyelt solidussűrűsödés nem hozható kapcsolatba a járadékkal – a szerző szerint nincs nyilvánvaló ok arra, miért jutott volna a kaganátus legdélebbi részére aránytalanul nagy mennyiségű arany, mert azt minden bizonnyal az avar hatalom közepén teaurálták. Emiatt a térségbeli solidus leleteket mindenekelőtt a helyi (mikroregionális?) temetkezési szokások kifejeződéseként lehet értelmezni. Másrészt Bálint talán a kevés megbízható adat miatt nem vette figyelembe az elkallódott bodrogmonostorszegi (Bački Monoštor), valamint a bácskerteszi (Kupusina) kincsleletet. Ezek két szomszédos közvetlenül a Duna melletti településen kerültek elő, nagyjából egyvonalban a többi lelet lelőhelyével. A szakirodalom szerint a monostorszegi kincs Maurikios császár nagyszámú aranypénzéből állt, míg a bácskerteszi érme Zeno (476–491), illet-

ve Phokas császár idejére voltak tehetőek (SOMOGYI 1997, 26, 62; MORRISSON ET AL. 2006, kat. 348, 357). A kincsleleteket az avaroknak fizetett bizánci évráradékkal kapcsolhatjuk össze, amely éppen Phokas császár uralkodása idején emelkedett meg jelentős mértékben (KOVAČEVIĆ 1965, 126). A régebbi aranypénzek feltűnése azt jelzi, hogy a császárság a legnagyobb kötelezettségek idején a tartalékból is küldött pénzt, a két kincs elrejtését pedig a 626-os konstantinápolyi bukás után a kaganátusban eluralkodó nyugtalanság fényében kellene értelmezni (BUGARSKI 2014, 59, 347). Miközben nem világos az, hogy a Tisza alsó folyása menti bánási utak (GÁLL–ROMÁT 2016, Map 1; vö. IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008, Fig. 9) milyen mértékben szolgáltak különböző tárgytipusok terjesztésére, addig Bálint megfontolásai és elterjedési térképei alapján feltételezhető, hogy a Tisza és Duna felső folyásának lehetett ilyen szerepe. Például két, tipológiai szempontból nagyon hasonló szíjvég került elő egymástól közel 900 km-es távolságra a Tisza régi partja mellett, míg két, azonos pecsételével díszített edényt légvonalban 174 km, vagy a Duna mentén 350 km távolságban sikerült kimutatni. Az összekötetésben lévő települések között egyaránt feltételes a kereskedelem a befagyott folyókon keresztül (98–99. o., Fig. 36–37), emiatt a szigetek elhelyezkedését is figyelembe kellene venni.

A kulturális különbségek térbeli és időrendi mutatóit tárgyaló fejezet ismét összefoglalja a tárgyak előfordulásában megfigyelt különbségeket a két fő tájegység, a Dunántúl és az Alföld vonatkozásában, valamint az ezeken belüli kisebb régiókban is (3.4.3.). A különbségeket tehát nem etnikai alapon értelmezte a szerző. Még akkor sem, amikor olyan fegyvereket tárgyal, melyeket a germánokhoz szokás kapcsolni. Bálint tartózkodik az ilyen értelmezésektől, mert azok a régiók, amelyekben ilyen leletek gyakrabban előfordulnak „nem mutatnak olyan jellemzőket, amelyek eltérnek az átlagos avar kultúrától” (101. o., 380. o.). Hozzáteszem, hogy az ilyen leletegyüttesek valóban nem utalhatnak regionális etnikai különbségekre, de tanúsíthatnak germán származású személyek jelenlétéről az adott temetőben, mint például az aradáci (Aradac) 108. sírja (BUGARSKI–IVANIŠEVIĆ 2016, 156–157, Fig. 11). Következésképpen, ha egy közösségben – vagy régióban – volt idegen eredetű személy, akit saját hagyományára jellemző módon temettek el, miközben

egy másikban nem volt, ez mégiscsak utal bizonyos kulturális különbségekre. A síregyüttesek eltéréseit tágabban szemlélve személyes és családi sorsok prizmáján keresztül lehet értelmezni, továbbá a kaganátus egyes részeit érintő különböző pozitív, illetve a kaganátus egyes részeiben vagy az avar állam egészében bekövetkezett negatív események tükrében. Bálint szintén figyelembe vett bizonyos övdísz típusok, ékszerek, csonttárgyak, edények és a fegyverzet regionális elterjedésében mutatkozó diakrón változásokat (101, 106–107. o.; Fig. 38–41). Más megjegyzések előtt ki kell emelnem, hogy a harci balták elterjedését az avar uralom három fő időszakában bemutató térképek – bár az adott tárgytypus magyar specialistájának munkájára támaszkodnak (106. o., Fig. 40; SZÜCSI 2012) –, nem vesznek figyelembe tíz példányt a mi területünkről⁹ (BUGARSKI 2015). Ez csak egyetlen részlet, amely megmutatja mennyire nehéz megbízható elterjedési térképeket összeállítani, ami ebben a konkrét esetben megkérdőjelezi az elért eredményt. Továbbá elvi szinten kérdőjelezi meg a korológiai módszer alkalmazását az avar leletek általános adatbázisának a megjelenéséig.

A viseletről szóló fejezet (3.4.4.) a *Trachtprovinz* fogalmára történt hivatkozással indul, amellyel Bálint szerint az avar államban csak Keszthely környéke lenne leírható. A késői antik, bizánci, itáliai, germán és avar női viselet kimutatható elemei „oly mértékben keverednek, hogy nehezen beszélhetünk a Keszthely-kultúra homogén népességéről, hanem – a legjobb esetben is – csupán regionális kulturális sajátosságokról”. A sírlelet elemzésének figyelembe kell vennie az akkulturáció folyamatát is és a tárgyak sírba helyezésének lehetséges személyes okait, ami minden bizonnyal erősíti a visszafogottságot a sírok könnyelmű etnikai értelmezésével szemben. Egyértelmű, hogy az elhunyt viselete tükrözi társadalmi helyzetét, valamint a (család és) a közösség feléje irányuló viszonyát, de szem előtt kell tartani, hogy – legalábbis bizonyos esetekben – az egyének és csoportok társadalmi helyzetét épp az etnikai különbségek fejezhetik ki. Erre nyújtanak példát a germán zsoldosok temetkezései a szerb

Duna-melléken¹⁰ (BUGARSKI–IVANIŠEVIĆ 2018). Emellett Bálint utal az ausztriai Mödlingben és a Keszthely-csoport egyik temetőjében a kislányok ékszerekkel vagy ilyen mellékletek nélkül történt eltemetésének gyakorlatára. Általában a gazdagokat drága tárgyakkal temették el, míg a köznépek hasonló, de szerényebb anyagokból és technikával készült tárgyak jutottak. Tudvalevő az írott források és a régészeti leletek alapján is, hogy az elit egyes tagjai hajlamosak voltak idegen divatot elfogadni. A kínai befolyás alatt álló türkök mellett Bálint felidézi a hun viseletbe öltözött görögöt is, akivel a császári követ, Priszkosz beszélt (108–109. o.); hasonló a konstantinápolyi ifjúság példája, akik befogadták a keleti divatot (nálunk¹¹ e témáról lásd MILINKOVIĆ 2004; BUGARSKI 2009a, 87). Nagyon érdekes egy férfi és egy nő – feltehetően házastársak – példája is Kölked A temető 107. és 108. sírjából. Mindkét személy mongolid antropológiai vonásokkal rendelkezik, miközben a férfit avar harcos öltözetben temették el, addig a nő – valószínűleg a divatot követve –, jellegzetes germán öltözetet és bizánci ékszereket viselt. Ettől függetlenül is tény, hogy a kaganátus területének női sírjaiban germán fibulákat és övvereteket találni, az ékszerek viszont többnyire bizánci típusúak, míg a „sztyeppei típusok teljesen hiányoznak”.

Hozzákapcsolhatók-e a megfigyelt regionális különbségek sajátos identitásokhoz? A csoportidentitások esetében Bálint nem így gondolja: az avar anyagi kultúra („kifelé uniformizáló, befelé pedig homogenizáló”) a keszthelyi csoport kivételével elárasztotta a kaganátust és csak egyes temetők mutatnak jelentősebb különbségeket a leletek repertoárjában (Környe, Szekszárd, Kölked, Zamárdi – továbbá a már említett okok miatt, megemlítendő Vajszka is). A kaganátuson belül még az olyan erős csoportok régészeti nyomait sem ismerték fel, mint amilyen a bolgároké volt, miközben a regionális egyenlőtlenségek nem tekinthetők a regionális identitás kifejeződésének. Bizonyos mértékig leegyszerűsítve úgy szokás vélekedni, hogy a sírmellékletek nem tükröznek személyes identitásokat. E meglátás általánosságban igaz, mivel az elhunytakat mások

⁹ Az adott szöveg kontextusában: Szerbiából – a fordító megjegyzése.

¹⁰ A szerb földrajzi és régészeti irodalom e fogalmon a Belgrád és a Vaskapu közötti Duna szakasztól délre elterülő régiót érti.

¹¹ Az adott szöveg kontextusában: Szerbiában – a fordító megjegyzése.

temették el, akik a temetés révén nemcsak az elhunytakról, hanem önmagukról is bizonyos elképzelést akartak megörökíteni. Ugyanakkor az összes ember személyes identitása számos komponensből áll, amelyek közül néhány mégis megjelenik egy-egy síregyüttesben: a nem, gyakran az életkor, néha foglalkozási identitás, valamint a társadalmi státusz, továbbá a szélesebb csoport-, kulturális-, esetleg etnikai vagy vallási identitás. Épp az említett kölkedi temetkezés Bálint-féle értelmezésének alapján lehet kiolvasni a személyes identitás egyes vonásait: egy magasabb rangú nőről van szó ázsiai származással, aki fogékony volt az európai divátáramlatokra. Az etnikai identitás esetében a szerző azon ismert régészek csoportjába tartozik, akik tagadják az egyes tárgyak és „más jelenségek” közvetlen etnikai értelmezését. Mivel korábban már írt erről, a szerző röviden áttekintést nyújt Kiss Attila nagy hatású elgondolásáról a dunántúli gepida modellről, mellékesen megjegyezve, hogy a magyar tudományban megmaradt a lelőhelyek etnikai értelmezésének gyakorlata, míg más országokban e különbségeket főként az import keretei között, vagy külföldi kézművesek termékeiként szokás értelmezni (110–112. o.).

Bálint utalása túl rövid volt ahhoz, hogy magyarázatot adjon a magyar régészet meglehetősen szigorú értékelésére. Természetesen nem arról van szó, hogy e gondolat a magyar régészet találmánya lenne, hanem a régészeti leletek etnikai meghatározásához történő konzervatív ragaszkodásról van szó és ez pedig az évtizedeken át uralkodó kulturális-történelmi paradigmának a gyümölcse. Jelen áttekintés nem vállalkozik arra, hogy e fontos témáról részletesebben értekezzen. Csak röviden jelzi az elméleti irányvonal megváltozását attól a ponttól, ahol sikerült elhatárolódnia a régészeti anyagot az etnikai értelmezések vonatkozásában bármilyen jelzőértékétől (BRATHER 2004; vö. GEARY 2007) egészen az utóbbi időkig, amikor úgy tűnik, hogy az inga nyugvópontonra jutott. Továbbra is hangsúlyozni kell a kulturális-időbeli meghatározottságot a szigorú etnikai felosztás helyett, de már nem kell menekülni a jellegzetes leletcsoportok etnikai megjelölésétől azon

területek és időszakok esetében, ahová az írott források megbízhatóan helyeznek egyes etnikai csoportokat. Miközben e meghatározásokat ma már nem szó szerint kell vennünk, hanem *terminus technicus*ként használjuk őket (pl. CURTA 2007; LÓPEZ QUIROGA ET AL. 2017). Az etnikai (ön)tudatról és az etnikai identitások kialakulásának mechanizmusairól a kora középkorban, és különösen az avarokra vonatkozóan, nálunk¹² is folyt eszmecsere (BUGARSKI 2009a, 139–142). Ezért Bálint „*etnikai hovatartozás vagy kultúra?*” kérdésére talán kompromisszumos megoldást lehetne javasolni. A csoportok kulturális identitása valószínűleg egyfajta etnikai identitást is tükrözött, azzal a kitételrel, hogy ezek az érzések a modern időkhez képest jóval képlékenyebbek lehettek és az állandóságot is nélkülözhatték.

A könyv negyedik fő fejezete „*az avar kori leletanyag bizánci kapcsolatai*” címet viseli és a kutatás módszertani problémáinak áttekintésével kezdődik. Mivel a bizánci anyagi kultúra hatalmas területen terjedt el és a birodalom törzsterületeiről származó leletanyag pedig eltérő régészeti iskolák részvizsgálatainak lett a tárgya, eddig még nem kerültek megfogalmazásra megbízható tudományos szintézisek („a bizánci állam régészetének” áttekintéséről lásd BOLLÓK 2015). Emellett nagy területen regisztráltak eltérő formákat, ezért a „bizánci” anyagi kultúra ernyőszerű fogalma alá antik, mediterrán és provinciális elemek is tartoznak, amelyek nem zárják ki egymást. Garam Éva írta az egyetlen szintézist az olyan, a birodalom határain túl elterülő régióról, ahol bizánci leletek előfordulnak és műve éppen a kaganátus térségéről szól (GARAM 2001). Monográfiája számos „bizánci eredetű” leletet felölel, azonban nem teljesen világos – az érmék, amforák vagy a kiváló minőségű tárgyak, mint pl. a divosi (?) öv kivételével – hogy ezek valóban bizánci készítmények lehetnek-e, vagy néhány esetben helyi másolatokról van szó (113–114. o.). Az utóbbi időben többen is írtak ezekről a dilemmákról (pl. BÜHLER 2011; HEINRICH-TAMÁSKA 2016) és a térségünkben származó leletek nagyon fontosak lehetnek ezekben az elemzésekben. A már említett Martynovka-típusú¹³ szíjvégek készítésére szolgáló Caričin grad-i pré-

¹² Az adott szöveg kontextusában: Szerbiában – a fordító megjegyzése.

¹³ A szerző e helynevet latin betűs átírásban közli és helyesírásában ipszilont használ.

selőtő mellett, a balkáni leletek alapján felvetődött a Jánoshida-típusú fülbevalók bizánci eredete (BUGARSKI 2012), míg a Vrčenovica-gradiste-i csatolelet (BUGARSKI 2020) azt a felvetést támasztja alá, hogy a pannoniai csatok egyik típusa romaion előképek alapján készült (BLAY–SAMU 2016, 308–309).

Ezt követően Bálint összehasonlítja a bizánci hatásokat a kaganátusban és Kelet-Európában. A bizánci anyagi kultúra általános felosztásához, amelyet Falko Daim és Jörg Drauschke fogalmazott meg – mint italo-bizánci, afro-bizánci, pontuszi-bizánci és balkáni-bizánci kategóriákat – a szerző további három kategóriát ad hozzá: közel-keleti-bizánci, „szub-bizánci-avar”, valamint kelet-európai-bizánci kulturális elemeket. Nem vagyok benne biztos, hogy a bizánci eredetű leletek birodalmon kívüli koncentrációját (e kategóriát a lehető legtágabban értelmezve) a bizánci anyagi kultúra makroregionális változataival azonos szintre lehet-e hozni, de teljesen biztos az, hogy azt a saját jellege és előfordulásának intenzitása szerint három területi egységbe lehet sorolni. Ezek a birodalom központi tartományai, a távoli tartományok, ahol önálló kultúrák bontakoztak ki (a Fekete-tenger térsége vagy az Ibériai-félsziget egyes részei), valamint a bizánci kulturális befolyás alatt álló területek, amelyek az anyagi kultúrából csak bizonyos elemeket és presztízstárgyakat fogadtak be. E megfontolásokat úgy tekinthetjük, mint az avar kultúrát határvidéki bizánci kultúráként leíró elképzelés formalizált megvalósulásait, ahogyan azokat Falko Daim és a szerzőnk megfogalmazta, és amelynek nem feltétlenül hatnak egészen meggyőzően. Tény, hogy a kaganátus területén több bizánci és itáliai lelet regisztrálható, mint más Birodalmon kívüli régiókban, ez azonban nem elegendő ahhoz, hogy az avar anyagi kultúrát a bizánci egyik változatának tartsuk. Ezen felül, ahogyan maga Bálint is megjegyezte, bizonyos tárgyakon túl az avarok semmi mást nem fogadtak be a császárságból. Teljesen más életmódot folytattak, amely nem ismerte a bizánci infrastruktúrát, a városi vagy kőből épített házakban való életet, a pénzgazdaságot, a kereszténységet stb. Emellett eklektikus anyagi kultúrájukban a germán és a sztyeppei hatások egyaránt képviseltetik magukat, így e hatásokat sem nézném a többnyire tagadhatatlan bizánci befolyás prizmáján keresztül. Az avarokat ért bizánci hatások intenzitása és

mélysége a Kelet-Európában és a dunai bolgárok-nál tapasztaltak között helyezkedik el, ez utóbbiak ugyanis a 9. századtól elfogadták az építészeti hatásokat és a kereszténységet is (114–117. o.). Hozzá kell még tenni, hogy az ezt megelőző időszakban a bizánci kulturális hatások a proto-bolgár kontextusban ugyanúgy jelentkeznek, mint az avaroknál – a presztízstárgyaknak a sírokban történő megjelenése által (vö. RAŠEV 2007).

Bálint azzal a fontos megfigyeléssel kezdi a kelet-európai bizánci kulturális elemek tárgyalását, hogy e tárgyak helyenkénti megjelenését többnyire a sztyeppei kulturális gyökerek és etnikai kapcsolatok, azaz a nomád csoportok, köztük az avarok vándorlásának a kontextusában szokás vizsgálni. Az ilyen megközelítések kétségtelenül összefüggnek a bizánci leletek alulkutatottságával. Ugyanígy módon, igaz sokkal korábban, a bizánci leletek korinthoszi felbukkanását a város avar megszállásának tükrében értelmezték egyszerűen azért, mert az ilyen tárgyak avar temetőkből voltak ismertek (DAVIDSON 1937; vö. PETKOVIĆ ET AL. 2016, 253–254, n. 15). Bálint helytálló értelmezését támasztják alá egyes jellegzetes ékszerformák és övveretek, valamint a Martynovka-típusú veretekről, illetve az álcsatokról folytatott szélesebb körű viták (117–125. o., Fig. 42–45).

A szerző az adott ponton aláhúzza a Martynovka-típusú övveretek romaion, pontosabban balkáni eredetét, azzal a megállapítással, hogy az avarok és a proto-bolgárok régészetében még mindig ezek sztyeppei gyökereit feltételezik. Az álcsatok nagyon érdekesek, mivel széles körben elterjedtek és a szerzők egészen eltérő értelmezéseket fogalmaztak meg eredetükről (vö. BUGARSKI 2009a, 91–92). Míg Bálint a legtöbb avar és kelet-európai lelet esetében nem fedez fel „közvetlen bizánci hatást”, eközben azt is hangsúlyozza, hogy a fényűzőbb példányok „eredete megegyezik a hasonló típusú, kiváló minőségű bizánci csatokéval”. Itt minden bizonnyal a divoši(?) leletekre gondol: a szakirodalomban már ismert annak a hangsúlyozása, hogy ezek az álcsatos avar övveretek archetípusát képviselik (KISS 1998, 256), ugyanakkor szem előtt kell tartani Falko Daim azon álláspontját is, amely szerint az avar piacra szánt ilyen típusú tárgyak romaion mesterek műhelyeiben (is) készültek (DAIM 2003, 482–483). Végezetül ilyen tézist fogalmazott meg a

Martynovka-típusú leletekről Milinković is (MILINKOVIĆ 2015, 156–158).

Bár úgy tűnik a bizánci eredet tézise vitán felül áll, a közelmúltban közlésre került egy, az álcasatok készítésére szolgáló préselőtő, állítólag Sokobanja környékről (RAŠKOVIĆ 2016, 37–39, T. VII.), amelyet a magyar szakirodalomban is elemeztek (GULYÁS 2018, 110, 60. sz., Fig. 4/11–14). A bizonytalan lelőkörmények miatt azonban e lelet nem vonható be bizonyítékként a vázolt vitába (BUGARSKI 2020, 68). A kelet-európai viseletről szóló eszmecsere nem fogjuk részletesebben kommentálni, mert az nem áll közvetlen kapcsolatban a könyv témájával. Csak arra mutathatunk rá, hogy Bálint némileg részletesebben tárgyalja az „ant régiségeket” és az ún. szláv fibulákat, átvéve az újabb megfontolásokat – elsősorban Florin Curta nézőpontját, „*aki magabiztosan bizonyította azt, hogy az ilyen leletek szlávokhoz történő hozzárendelése elutasítható.*” Kiderül azonban, hogy az efféle értelmezések pontatlan térképi ábrázolásokon (és e megjegyzés Bálint könyvéhez is kapcsolható), valamint nem kellően szigorú elemzésen alapulnak. A tipológiai szempontból legrégebb példányok elterjedése azt az etnikai közeget is jelezheti, amelyben e tárgyak egyes típusai kialakultak (IVANIŠEVIĆ 2020).

Ezt követi a könyvben az avarok, Bizánc és a Mediterráneum közötti kapcsolatok bemutatása az övleletek fényében (4.2.3.), melyek nagy számuk és a tudományos közleményekben való gyakoriságuk miatt kerültek kiválasztásra. Összességében az avar térségből származó övek sokkal árnyaltabb képet nyújtanak, mint azt általában el szokták képzelni, miközben a bizánci (és itáliai) leletekre oly módon szokás tekinteni, ahogyan azt az előző bekezdés elején leírtuk. A szerző először a pajzs alakú vereteket és mellékszíjvégekkel díszített öveket tárgyalja, amelyeket korábban szintén sztyeppe jellegzetességként volt szokás értelmezni, míg az elmúlt két évtizedben lényegében arról folyik a vita, hogy azok mely bizánci vidékről származnak. Bálint szerint ez a Transzkaukázus: míg az ilyen leletek Itáliában és Bizáncban, úgy tűnik, az elit jelzői voltak, az avarok között és Kelet-Európában az olcsóbb változataik terjedtek el. Maga a típus a 7. század előtt nem található meg a kaganátusban. A Balkánon egyelőre hiányoznak az ilyen leletek, így nem világos, hogy az avar mesteremberek ezen övek előképeivel

a kezdeti bizánci kapcsolatok által az évjáradék, vagy az Itáliával fennálló kapcsolatok révén ismerkedtek meg. Teljesen mások a különböző bizánci típusú övcsatokkal ellátott övek (Siracusa, Korinthosz, Bologna–Balgota és hasonló típusok: vö. SCHULZE-DÖRRLAMM 2002; 2009), amelyek övveretekkel kombinálva ritkán fordulnak elő mind az avaroknál mind pedig a birodalom területén. A csatos övek olcsók voltak és kisebb presztízsértékük lehetett, mint a gazdagon díszített övgarnitúráknak és úgy tűnik, hogy különösen a Krím-félszigeten voltak közkedveltek. Eme egyszerű bronzleleteknek nyoma sincs az írott, illetve a képzőművészeti forrásokban, de a tömeges előállításuk és elterjedésük miatt kiváló példákat nyújtanak a kézműves termékek disztribúciós különbségeire. Ezért fordított Bálint részletes figyelmet rájuk.

Csak néhány jellegzetes csattípusra térünk ki részletesebben a terjedelmes és illusztrációkkal is jól ellátott szövegből. A kaganátusban leggyakoribb bizánci csat az E24 típus (SCHULZE-DÖRRLAMM 2009, 77–79), azaz a líra alakú csatstettel ellátott változat (GARAM 2001, 99–108). Ezek megtalálhatók Albániától Kazahsztánig és Iránig, míg a Sucidava-típusú példányok Franciaországtól Szíriáig és Azerbajdzsánig fordulnak elő, de hiányoznak Itáliában, Albániában és Észak-Afrikában. Az ilyen típusú csatok gyakoriak a Kelet-, viszont ritkák a Nyugat-Balkánon és ezt kiegészíthetjük azzal, hogy nagyon elterjedtek térségünkben, a Közép-Balkánon. Továbbá E23 típusú csatok kerültek elő Nagy-Britanniától a Balkánon át, Ciprusig és a Közel-Keleten át egészen Közép-Ázsiáig. Az elterjedési térképek, még ha hiányosan is, megengedik azt a következtetést, hogy a Sucidava-, Yassi Ada- és Pápa-típusú csatok Délkelet-Európából jutottak el az avarokhoz, míg a Korinthosz-, Hippo Regius-, Balgota-, Siracusa- és E30 típusú csatok Délnyugatról (129–145. o., 48–54. ábrák). E következtetés kétség kívül helyes, de szembeötlő, hogy a szerző például a Pápa-típusú csatokat elemezte, nem pedig a rokon Salona–Histria- és Gátér-típusokat, amelyekből több van a kaganátusban és megtalálhatók – az előbbi változatoknál sokkal nagyobb számban – a Balkánon is (UENZE 1966; GARAM 2001, 109–111). Egy nagyon érdekes Gátér-típusú csat a mi területünkről származik (lásd PETKOVIĆ ET AL. 2016). A fentebb említett megoldásnak talán az az oka,

hogy a Pápa-típusú leleteknek már volt kidolgozott elterjedési térképe (Fig. 52.1. MADGEARU 2003, Fig. 1). Ezt követően a szerző a Koman-kultúra térségének sajátosságai felé fordult, amelynek leleteit néha összekapcsolják a keszthelyiekkel. Érdekes az itáliai eredetű leletek értelmezése, ezeket a tengeri kereskedelemmel szokás értelmezni, amelyben a dél-dalmáciai tengerpart központjai még a „sötét időkben is részt vettek”. Bálint Albánia és a Dunántúl lehetséges kulturális hasonlóságairól is értekezik az adott kor vonatkozásában (145–149. o.). A Koman- és bizonyos mértékben a Keszthely-kultúra esetében is hajlok arra, hogy a hasonlóságokat azok szigetszerű, a későbbiekben recidív jellegének tulajdonítsam és az egyértelműen megállapított késő antik szubsztrátum viszonylatában (is) tekintsek rájuk. A „*Koman-Kroja kultúra egy városi, posztantik, retardált római-bizánci és túlnyomórészt keresztény*” kultúra (POPOVIĆ 1988, 231).

A szerző ezután a késői avar öntött övkészletek származására irányítja figyelmét, különös tekintettel a kedvelt griff motívummal díszített példányokra. Amellett, hogy ez egy görög eredetű ősi motívum (vö. HAYASHI 2000), az ilyen övveretek keleti (kaukázusi és Káma-menti) eredetének a feltételezését már rég elvetették és az ilyen avar övgarnitúrák forrásait a bolgár leletanyagban sem kell keresni, amely csak néhány hasonló darabot tartalmaz. Bálint nem hiszi, hogy az efféle övek itáliai eredetűek lennének, kivéve néhány típust, amelyekről Falko Daim írt, miközben Dalmáciából a jól ismert smrdelji leletet említi, egyúttal jogosan utasítja el Jovan Kovačević felvetését az adriai avarokról (KOVAČEVIĆ 1966). Bár korábban saját maga is úgy gondolta, hogy ez a lelet „*bizonyosan avar etnikai származású termék*” (BÁLINT 2003, 59), a szerző most azon az állásponton van, hogy a smrdelji öv „*a (határvidéki) bizánci kultúra balkáni csoportjának a kontextusában jött létre*”, és ezért aligha tekinthető a késő avar övveretek adriai vagy itáliai eredetének bizonyítékaként (149–152, 680. o.). Figyelembe véve néhány más leletet, nekem úgy tűnik, hogy a smrdelji övveretek előképe, ha nem maga a lelet is, a Mediterráneum északi részéről származik. Ezt követően a szerző jogosan bírálja a Vrap–Velino-típusú övek folytatlagos avar meghatározását. A vrap-i kincs helytálló áttekintésében analógiának tekint egy valamivel fiatalabb bronzkancsót Pontesből, e leletről már

volt szó Bálint előző könyvének ismertetésében a nagyszentmiklósi, vrap-i és adai (Ada) fémedényekkel együtt (BUGARSKI 2013, 321–323). Az említett elemzések elvégzése után kétségen felülinek tekinthető a késő avar fémművesség kapcsolata a bizánci prototípusokkal, azzal a merészebb állítással együtt, hogy e leletek alapján: „*a 8. századi avarok közvetlenül részt vettek a kor bizánci kultúrájában...*” A kaganátusban csak a nyersanyag és képzett mesterek rendelkezésre állása révén lehetett kielégíteni az öntött övgarnitúrák iránti nyilvánvalóan nagy igényt. A kézművesek, megismerve a bizánci művészeti vonulatokat, minőségi termékek széles spektrumát kínálták. E termékek, környező területeket messze meghaladó számukkal, a késő avar államon belüli relatív jólétről is tanúskodnak. Összefoglalva: az avarok aktív fogyasztók voltak és időnként aktív közreműködők Dél- és Délkelet-Európa divatjának alakításában, amelynek egyes elemeit bizánci meghatározással szokás kezelni. Azonban az itáliai langobardokhoz hasonlóan, az avarok ezzel párhuzamosan a nyugat- és közép-európai kultúrákkal is kapcsolatot tartottak (142–155. o.).

A sokkal rövidebb ötödik fejezetben a szerző az avarok és Itália közötti kapcsolatokat tekinti át. Megismétli azokat az okokat, amelyek miatt ezeket a kapcsolatokat mellőzték a tudományos eszmecserében, azzal a megállapítással, hogy e kapcsolatokat tágabb kulturális és történelmi kontextusban kellene megvizsgálni. Az avarok 593-ban kötöttek szövetséget a langobardokkal, akik szűk 30 évvel korábban vándoroltak Itáliába. A szövetség következményeként az avaroknak alárendelt szláv csapatok vettek részt a 7. századi itáliai harcokban, de a követségekben is, és egyes langobard nemesek védelmet kaptak a kaganátusban. Ezzel ellentétben, a lázadó bolgároknak az avaroktól elszenvedett vereségük után a bajoroktól kellett segítséget kérniük és nem a langobardoktól. Az avarok és a langobardok közötti baráti kapcsolatok a 8. század utolsó harmadáig tartottak. Továbbá, ha a politikai ellenőrzés zónáit nézzük és nem az intenzív megtelepedését, akkor két szomszédos államról van szó, egy járható kommunikációs csatornával – egy római úttal – összekötve. Az ókortól a kora középkorig a hírek és az emberek 10 nap alatt tették meg ezt a távolságot vagy még gyorsabban is. A Mediterráneum északi részének könnyű megközelíthetősége az avarok

számára lehetővé tette a dalmáciai bizánci településekkel fenntartott kapcsolatot is, míg Ravenna bizánci erődítmény volt 751-ig. Az Isztriai-félszigeten még a 8. században említenek „piszkos görögöket” (157–162. o.; az adriai bizánci közigazgatásról a 8., de a 9. században is vö. PRIGENT 2008; új 8. és 9. századi bizánci bulla leletek közlése Zadarból és Livnóból: MILOŠEVIĆ 2018, kat. br. 76 / 3–7).

Bálint Csanád szerint az avarok és Itália közötti kapcsolatok legjobb bizonyítékai a kaganátus területén talált itáliai verésű solidusok, amelyek jelentőségét a korábbi tanulmányok nem hangsúlyozták kellő mértékben. Bár a többi bizánci aranyverethez képest kevés van belőlük – 15 lelőhelyről ismertek a Kárpát-medencében – többségük az évjáradék időszaka utáni kibocsátás (vagy ezek utánzata) és emiatt a kereskedelemre utalnak. Ha figyelembe vesszük az érmék verde szerinti eredetét (Ravenna, Róma, Catania, Siracusa, Karthágó) és a 7. századi általános körülményeket, elmondható, hogy e kereskedelem valószínűleg nem Konstantinápolyon és a Balkánon keresztül zajlott főleg, mivel az adott időszakból a Balkánon kevés egykorú itáliai pénz van (MORRISSON ET AL. 2006, 45). A leletek a Fertő-tó környékén csoportosulnak és kisebb mértékben a Duna mentén. Azonban ezek „nem alkalmasak további történelmi következtetések levonására, mert az itáliai kapcsolatok vonalai és a megszerzett pénz belső elosztása a kaganátusban továbbra sem ismert” (19, 162–164. o., n. 750., Fig. 61.2). Viszont, ha ezt a térképet összehasonlítjuk olyan 8. századi leletek elterjedésével, amelyek régiókon átívelő itáliai kereskedelemre és (vagy) hatásokra utalnak (pl. DAIM ET AL. 2010, Abb. 14, 15), kialakulhat az a benyomás, hogy egy fontos csomópont létezett azon az úton, amelyen a kapcsolattartás folyt: a szerző épp ebben az összefüggésben tekinti át a kaganátus északnyugati részének legújabb érmeit.

Ami az apró régészeti leleteket illeti, Bálint a „bizánci kapcsolatokat” jelző tárgyak tágabb csoportjából levezet egy itáliai eredetű alcsoportot. Különböző típusú fülbevalókat, fibulákat, gyűrűket és tűket, valamint csengettyűket, kulcsokat és láncokat, övvereteket és csatokat, fegyvereket és lószerszámdíszeket, fém- és bronzedényeket sorol ide. Felsorolásra kerülnek még a temetkezési szokások (koporsókeresztek), presztízstárgyak, a fentebb már

említett összecukható székek, valamint bizonyos technológiai és dekoratív részletek (165–170. o., Fig. 62–64). Hangsúlyozni kell, hogy e tárgyak között germán fibulák is vannak (Fig. 62.10), amelyek nem utalnak bizánci kapcsolatokra, míg a madár alakú fibulák (165. o., n. 779., Fig. 62.14) jelentős számban található meg a dalmát tengerparton, ahol igazolt a készítésük a Konavle nevű régióban, miközben a legkeletibb lelőhelyük Kragujevac mellett található (KATIĆ–KAPETANIĆ 2019). A szerző azt is állítja, hogy az avar, az itáliai és a kelet-európai kereszt alakú, alul kiszélesedő, és rojtos végű verettípusnak egyetlen példáját Kninből ismeri, amit az Itália és Dalmácia közötti kulturális kapcsolatokkal magyaráz (166. o., n. 806., Fig. 64.6). Ez esetben valószínűleg a sisciai prézelítővekről van szó (VINSKI 1958, 17, T. XVII / 1, 2; BUGARSKI 2012, 250, Fig. 10/5, 6; RÁCZ 2014, 72–76, Karte 11; vö. CSUTHY 2013). Az üvegedények között szerepel a szenttamási (Srbobran), szegényes melléklettel rendelkező sírból származó ivókürt (HAĐMAŠ 1957), amely már a könyv legelején is említésre került, új fényképpel illusztrálva (17. o., n. 16, 807., Fig. 3.1). Az itáliai vagy tágabb értelemben vett mediterrán eredetű leletek áttekintését követően a szerző visszatér az avarok és langobardok közötti kapcsolatokhoz, érinti a különböző genézisüket és azokat az eltérő körülményeket, amelyek között anyagi kultúrájuk fejlődött, amelynek során, várható módon a langobardok jobban ki voltak téve az akkulturációnak Itáliában. Mindemellett az avarok nem fogadtak be mindent, amit Itáliában viseltek, csak a saját ízlésük szerinti készítményeket, míg a szerény tárgyak feltűnése nem értelmezhető diplomáciai ajándékok, adók, zsákmányok stb. kontextusában. Ilyen típusú leletekből nincs sok, és különböző avar régiókból származnak, ami *ad hoc* beszerzésekre utal és „felbecsülhetetlen értékű forrást jelent a Kárpát-medence 7. és 8. századi történetéhez”. Az avarok Itálián keresztül nyugati kapcsolatokat is fenntartottak, de legalábbis egyelőre e kapcsolatok még csak gyengén olvashatók ki a régészeti leletekből (170–173. o.).

A hatodik fejezetben Bálint azt vizsgálja, hogy milyen módon juthattak el a mediterrán eredetű tárgyak az avarokhoz. Lévé, hogy e tárgyak különböző anyagi és ennek megfelelően különböző presztízsertéket képviseltek, rendszerint nem köt-

hetők diplomáciai missziókhöz vagy zsákmányhoz. Példaként a híres budakalászi sárgaréz korsót említi egy nagy sírszámú temetőből, ahová a szerző szerint egy nem különösen magas státusú népesség temette halottait. Az igazsághoz azonban hozzátartozik, hogy a temetőt teljesen kirabolták, csak úgy, mint magát a sírt, amelyből az edény származik (VIDA 2016c, 19). A diplomáciai ajándékok fogadása és küldése régi időkre visszanyúló hagyománnyal rendelkezik és az avarok minden bizonynyal részt vettek ebben a *do ut des* gyakorlatban. Azonban a forrásokban csak bizonyos ajándékokra vonatkozóan rendelkezünk adatokkal – ideértve az aranyat, ezüstöt, fegyvereket, fűszereket, de egy kanapét és egy elefántot is – nem tudjuk, mit küldtek viszonzásképp: talán szolgálólányokat és lovakat. Más társadalmak alapján, amelyekről fennmaradtak történelmi adatok (türkök, kazárok, besenyők, Bizánc), nagyon valószínű, hogy a háborús zsákmányt az avarok között is a társadalmi hierarchia szerint osztották fel. Az így megszerzett javak valószínűleg végül a sírjaikba kerültek, de nincs mód arra, hogy e tárgyakat felismerjük.

Ezért Bálint a harmadik lehetőségre, a kereskedelemre irányította figyelmét. Úgy véli, hogy a klasszikus kereskedelem a 7. és 8. században Bizáncra korlátozódott, miközben Európa nagy részében csak szórványosan zajlott, Nyugat-Európában pedig a regionális árucseré szintjére süllyedt vissza. Közép- és Kelet-Európa nagy részén az egykorú kereskedelmet nagyon távan kell értelmezni, mert szinte minden tárgy különböző etnikai csoportok és/vagy kultúrák között mozgott, különböző kommunikációs csatornákon. A kereskedelem formáit illetően Bálint a helyi, a közvetítő és a távolsági kereskedelmet sorolja fel, ez utóbbiról azonban kevés adatunk van az avarok esetében. Samo kivételével nincsenek történelmi adataink nagy kereskedőkről, akik átutaztak területükön. Ennek ellenére nehéz egyetérteni azzal az állítással, hogy a külföldi árukat csak a helyi kereskedelem révén lehetett beszerezni. A helyi kereskedelem néhány tíz kilométeres körben folyt, a regionális szomszédos régiókat kapsolt össze, mint pl. a Balkán-félszigetet és a Kárpát-medencét. Az interregionális kereskedelem több ilyen egységet (amilyenek pl. Szicília, Szardínia és Észak-Afrika) érintett, míg a nemzetközi kereskedelem a bor- vagy építőanyag-kereskedelmet fog-

lalta magában: ezt azonban nem kell azonosítani a távolsági kereskedelemmel (175–179. o.).

Az avar kereskedelemről nagyon kevés történelmi adat áll rendelkezésre és ezek nem a helyi kereskedelemre utalnak. Bálint először kijavítja Walter Pohl fordítását a Justinianus udvarában tartózkodó avar követekről, amikor azok rabszolgákért cserébe selymet szereztek be. Foglyaikat az avarok megölték, eladták vagy széttelepítették a kaganátusban (a Sermesianoi ősei), de nincs bizonyíték arra, hogy részt vettek volna az Európában zajló nagy rabszolga-kereskedelemben, miként lábbilincsekre sem a régészeti leletanyagban. A kaganátus történetének végéről ismert a fegyverek eladására vonatkozó frank tilalom az avaroknak és szlávoknak, bár a fegyverkivitelnek vannak régészeti bizonyítékai: a nyugati avar részek sírleleteinek jellegzetes kardjai. A Szuda-lexikon ismert adatát – miszerint minden avar vezető „*kereskedővé vált és egymást csalta*” (POHL 2018, 250–254) – Bálint kétségbe vonja és az avarok zsánerképszerű ábrázolásának tartja: ez az adat a legjobb esetben is csak a belső kereskedelemről tanúskodna. A szerző azonban nem veszi figyelembe az arab éremleleteket a 8. század második feléből a kaganátusban (pl. BARTZAK 1998), amelyek, néhány más tárggyal együtt, szélesebb körű kereskedelmi folyamatokat vázolnak fel, amiről másutt fogok majd írni.

Külön hangsúlyt kapott az, hogy nem minden avarokhoz eljutott bizánci áru volt azonos értékű. Egyes tárgyak csúcsmínőségű műhelyekben készültek, míg az egyszerűbb bizánci eredetű csatokat könnyen elkészíthették magában a kaganátusban is (BLAY–SAMU 2016, 308–309). Ami a bizánci eredetű tárgyak forrásait illeti, Bálint joggal értekezik a határ menti városokról, amilyenek például Viminacium és Singidunum voltak és az utakról, amelyek ezekhez az erősségekhez a birodalom belsőjében lévő központokból vezettek. Mégis, egy ilyen kereskedelem feltehetően nem tartott sokáig, mert a limes már Phokas császár uralkodása után összeomlott (BARIŠIĆ 1956; HALDON 2003, 43–44). Az amforákat a különféle egyéb árukkal együtt, nagy valószínűséggel, hajóval szállították a kaganátussal átellenben fekvő al-dunai városokba. Míg a tevéken történt szállítás feltételezés, noha ezt a Caričin grad-i csontleletek alátámasztják (vö. MARKOVIĆ ET AL. 2019, 26–27), de kevésbé valószínű.

A szerző nem látja nyomát a langobárd Itáliával folytatott folyamatos kereskedelemnek a régészeti leletanyagban. A sírokban az itáliai típusú övek mellett a kaganátus egész területén sokféle itáliai termék mutatható ki, de csak kis számban. Az egyes mozaiklapocskák csak emléktárgyak lehettek, míg a forrásokból tudjuk, hogy az avarok olyan különféle egzotikus javakat, pl. szőnyeget is zsákmányoltak, amit valójában nem tudtak használni (179–185. o.). Néhány így, vagy hasonló módon beszerzett tárgy új funkciót is kaphatott. Lakatos Attila például arra a következtetésre jutott, hogy a függőlámpák bronz részeit másodlagosan bőrtarsolyok merevítésére használták. Az aradáci temetőben is előkerült egy ilyen lelet (LAKATOS 2001, vö. TOBIAS 2011, 284, Abb. 1.1).

Az avar kereskedelem tárgyalásának lezárásaként Bálint újra felteszi a kérdést, hogy mit tudtak maguk az avarok cserébe felkínálni a másik félnek: más szóval, volt-e avar kivitel (vö. BÁLINT 2002, 71)? A szerző nem teljesen ért egyet azzal a megállapítással, hogy a foglyok eladása egyfajta nem reguláris kivittelt jelenthetett még akkor is, ha maga Walter Pohl is alkalmi rabszolga-kereskedelemtől írt (POHL 2018, 250–253; vö. NIKOLAJEVIĆ 1973). A szerző továbbá úgy véli, hogy nem léteznek meggyőző bizonyítékok az erdélyi sókereskedeleme (vö. HOREDŤ 1975, 119–120), míg a szlovákiai bányákból származó réz kereskedelmének a lehetősége (vö. POPOVIĆ 1986, 118) nem kerül említésre. Az itáliai szórványos kengyelleletek, valamint a lovastemetkezések nem igazán tanúskodnak avar jelenlétről vagy exportról, ugyanis egyértelműen langobard kontextusban előkerült leletekről van szó, miközben a megvizsgált lócsontok nyugati lófajtákra utalnak. El lehet gondolkodni az avar ló kivitelén, bár nem világos, hogy mennyire volt igény erre. Továbbá a Kárpát-medencei tenyésztés volumenét nem lehetett összehasonlítani a kínai piacot ellepő nomád lótenyésztés adataival (LINDNER 1981). Az avar anyagi kultúráról elmondható, hogy bár az lényegében eklektikus, de egyben különleges is, de termékei rendkívül szórványosak a kaganátuson kívül (BUGARSKI 2014, 727). Áruikat nem exportálták igényesebb piacokra: nyilvánvaló, hogy a bizánciak, saját elvárásaikhoz ragaszkodva nem fogadtak volna el ilyen termékeket (vö. MILINKOVIĆ 2004, 194). Így e készítmények csak szórványo-

san találtak utat a közép-balkáni szlávok területére, míg a bolgároknak úgy tűnik, hogy ez idő tájt hasonló anyagi kultúrából levezethető saját készítményeik voltak (vö. STANILOV 2006, 90–102). Bálint arra a következtetésre jut, hogy az évjáradékon és a zsákmányon kívül a külföldi kézműves-termékek a kereskedelem fogalmába nem tartozó helyi és egyéni kapcsolatoknak köszönhetően juthattak el a kaganátusba vagy a mikroregionális szintű kereskedelem révén, itt azonban mellőzte a már említett történelmi adatokat. Ismét úgy tűnik, hogy a helyzet a kaganátus végső időszakában valami más volt. A szerző szembe állítja ezt a képet az itáliai készítmények, mindenképp a pénzek régészeti bizonyítékaival Közép-Európában, valamint azzal a következtetéssel, hogy az avarok – bármennyire is kevés a régészeti lelet – bekapcsolódtak a közép-európai kapcsolatrendszerbe. Ez a langobardok, az itáliai bizánci birtokok és ezek északi és északkeleti szomszédjaik közötti kapcsolati hálóban öltött testet (186–194. o.). Teljesen más kérdés a belső kereskedelem a kaganátusban, amire vannak bizonyos utalások (BUGARSKI 2014, 727–729).

A hetedik nagy fejezet részletesen tárgyalja a bizánci, illetve a bizánci típusú leletek elterjedését a kaganátusban és ismételten e jelenségeknek az anyagi kultúra tartományán belüli jelentésének az elemzésével indul. A viszonylag kevés bizánci csat azt a benyomást kelti, hogy a kaganátus különböző részein az egyes típusok fő elterjedési zónáinak közelségétől függött elterjedésük módja, noha ebből az érvelésből ki kell zárunk a Dunántúl vonatkozásában a korinthoszi típusú csatokat, mert ilyen csak egy lelőhelyen bukkant fel. A dunántúli régió egyetlen lelőhelye mellett hat amfora származik az Alföldről (vö. CSIKY–MAGYAR-HÁRSHEGYI 2015), miközben átvételre került Vida Tivadar azon téves adata, hogy az így megnevezett régió déli részéről – valójában Óbecséről (Bečej) – származó lelet helyi készítmény lenne. Miközben nem egyértelmű az a következtetés, hogy a mediterrán korsók voltak „a legmélyebb hatással az avar fazekasságra” (195–196. o., n. 1051., Fig. 68). Bálint ezután a bizánci és avar típusú fémedényeket viszi térképre és a második csoportba sorolta a nagyszentmiklósi kincs edényeit és az adai leletet is. Bizonyos kételyeket ébreszt a vrapai kincslelet (Albánia) rokon edénye, amelyet provinciális balkáni készítménynek szokás

tartani (vö. BUGARSKI 2013, 322). A különböző bizánci eredetű edények különböző módokon jutottak a kaganátusba, továbbá a bizánci és avar termékek eltérő térbeli reprezentáltsága az avar állam nyugati és keleti részének különböző kulturális affinitásaira utal. Az üvegedények, amelyek esetében nem lehet pontosan megállapítani, hogy bizánci vagy itáliai eredetűek-e, szintén elterjedtebbek voltak az Alföldön, mint a Dunántúlon (198–199. o., Fig. 69)

A továbbiakban a szerző különböző típusú bizánci pénzek és másolataik megjelenését vizsgálja a kaganátusban. A solidusok nem kevesebb mint egyharmada későbbi az avaroknak fizetett évjáradékok időszakánál, amelyet a 626-os Konstantinápoly alatti vereség után szüntettek meg. Ezüstpénzekből nagyon kevés került elő, a legdélebbi lelet a szerémségi Stejanovciból származik (MINIĆ 1982). Néhány kommentárt lehetne hozzáfűzni a bronzpénzek egyenletesnek mondott eloszlásáról szóló vitához. Keszthelyt és környékét, valamint a Duna–Tisza között kivételként kezelve néhány pontosítás: Péterréve-Csík temetőből származik II Iustinus és Sophia 576/577. évi verete (BUGARSKI 2009a, 111), továbbá a szakértő, Somogyi Péter által magánlevélben Herakleios császár korai veretének meghatározott follis, illetve Aradácrról pedig egy Maurikios császár idején vert bronzpénz ismert (SOMOGYI 1997, 24). Érdekes a Bánság legdélebbi részén szórványként előkerült 626 előtti bronz veretek területi eloszlása is. A follisokat többnyire II. Iustinus idejében verték, a legkésőbbi darabokat pedig Phokas, illetve Herakleios császár alatt. Biztosan nem az évjáradékból származnak, területi elhelyezkedésük pedig további magyarázatot igényel. A Bánság déli részének avar lakossága jelentős mennyiségű érméhez juthatott hozzá a romaion lakossággal folytatott korlátozott kereskedelem vagy közvetlen kapcsolat révén. A palánki (Banatska Palanka) follisok, amelyek esetleg egy kincshez tartoztak, feltehetően a romaion katonaság vagy a *foederatik* zsoldjaként értelmezhető az avarok bejövételének idején. Ezen kívül Zomborból (Sombor) származik egy 7. század második felére keltezhető bronzérem, amit II. Konstans császár idején vertek (BUGARSKI 2014, 347). A könyvben a Tisza és a Duna alsó folyása menti leletsűrűsödést a határ menti kereskedelem kontextusában vizsgálták. A pénzek összes típusa háromszor nagyobb gyakorisággal mutatható ki az

Alföldön, mint a Dunántúlon. Az okok nem teljesen világosak, de a kínálkozó magyarázatok közül a temetkezési szokások területi különbségei tűnnek a legvalószínűbbnek. A pénzutánszatok arról tanúskodnak, hogy az avarok az eredetiek hiányában megelégedtek a hamisítványok beszerzésével is, vagyis a bizánci pénzek szimbolikus értéke volt vonzó számukra, mert az számukra nem bírt monetáris jelentőséggel. Erre utalnak az átfűrt aranypénz – azaz a medál – leletek is (200–203. o., Fig. 70.).

A bizánci eredetű leletek pontos elnevezésével kapcsolatos kétértelműségeknek megfelelően, a „bizánci típusú” leletek és érmek után Bálint bemutatja a Vida Tivadar által elkülönített (VIDA 2009) „késő antik-bizánci típusú” leleteket. A korábban feldolgozott leletkategóriákkal ellentétben a különböző tűk és fibulák tízszer gyakoribbak a Dunántúlon. Hasonló a helyzet a különböző csattípusokkal, bár az nem világos, hogy a szerző miért hivatkozik ismét a Balgota és Korinthosz lelettípusokra. Mindenesetre a „késő antik-bizánci csattípusokból” – amelyek magukban foglalják a bizánci előképeket követő helyi készítményeket, pl. Bóly–Zelovce (Zsély) és Keszthely–Pécs-típusokat, sőt a szerző szerint a Balgota és korinthoszi típusúakat is –, általában szintén sokkal több van a Dunántúlon, mint az Alföldön. Ezután a szerző a „bizánci” és „késő antik-bizánci típusú” kerámiába tartozó edényeket tárgyalja. Kevés ilyen edény van, összesen 43. Amennyiben itt helytálló a típusok elkülönítése, úgy elmondható, hogy a dunántúli leletek a helyi lakosság késő antik-bizánci formák iránti vonzalmát, míg az Alföldön a bizánci jellegüként leírható formák iránti vonzódást jelzik (204–206. o.).

A bizánci anyagi kultúrával a 8. században fennállt kapcsolatokat taglaló kitérőjében Bálint a pénzek után a különböző, jó minőségben kidolgozott övkészleteket vette számba. Meglepő módon azonban szinte egyet sem említ azon ismert leletek közül, melyeket Falko Daim és munkatársai dolgoztak fel, ideértve a Hohenbergből, vagy a Brestovacból származó leleteket is (pl. DAIM ET AL. 2010). Ha ezeket is feltérképezte volna, akkor az elterjedési térkép némiképp más lenne. A szerző itt ismét megemlíti az újvidéki ametisztcsüngős arany fülbevalót, de ebben a kontextusban a 7. századi keltezés mellett érvelt. A 44. oldalon leírt megállapításaival ellentétben pedig azt állítja, hogy ez a lelet bizánci

területről származik. Ezen kapcsolatok kontextusába helyezi a nagyszentmiklósi kincsleletet is, mely a szerző szerint a bizánci kultúrát közelről ismerő avar mesterek készítményeiből áll (BÁLINT 2010; vö. BUGARSKI 2013). Bálintnak igaza van, amikor azt állítja, hogy az általa megvizsgált leletek cáfolják azt a benyomást, hogy az avarok elszigetelődtek volna a 8. században. Épp ellenkezőleg, e leletek a bizánci kapcsolatokat tükrözik különösen az Alföldön és hozzátenném, a Duna mentén is. Arra következtetésre jut, hogy egyfajta megosztottság fedezhető fel az avar állam két fő részének 8. századi régészeti hagyatékában, melynek következtében az Alföldet az arany és a bizánci típusú presztízs javak iránti kereslet jellemzi, míg a Dunántúlon a „*késő antik-bizánci típusú*” tárgyak iránti vonzódás mutatkozik meg (207–213. o., Figs. 71–76). A jövőbeli kutatások minden bizonnyal megkönnyítik majd e szemantikai és formai szempontból rokon kategóriák elkülönítését.

A nyolcadik fejezetet a szerző éppen a Dunántúl és az Alföld közötti, már számos kutató által megállapított különbségeknek szentelte. Összefoglalóan elmondható, hogy a Dunántúlon, az egykori Pannonia provincia földjén, az avar kori temetkezések leletegyüttesei tipológiai szempontból gazdagabbak és változatosabbak a kaganátus keleti részén feltárt temetők leletanyagánál. Bálint ezt „*Dunántúl-jelenségnek*” nevezi. Ez a régió valamivel tágabb, mint maga a nevezett terület, mivel egynéhány Duna bal parti lelőhely is ilyen jellegzetességeket mutat, melyek idegenek a keletre elterülő alföldi területtől. Szintén a folyón átívelő kommunikáció nyomait képviselik bizonyos kerámiaformák is a Duna jobb partján. A szerző a két terület analitikai eredményeinek és kulturális jellegzetességeinek egyértelműbb bemutatása érdekében, táblázatban foglalta össze a különböző típusú leleteket azok lelőhelyeinek száma alapján a Dunántúlról és az Alföldről. Körülbelül 40 leletkategória mutat egységes elterjedést. Közéjük tartoznak a gyöngycsüngős arany fülbevalók, a kürtös végű, öntött karkötők, a Tarnaméra-, Fönlak- és Pancsova-típusú övveretek, a keresztvassal ellátott, a bizánci, illetve a markolatgyűrűs kardok, valamint a csont tegezveretek, a lovaglőostor-végek, a börtömlők csont szopókái, a sarlók, a sütőharangok, de az obulusok is, valamint az ún. áldozati leletek, lovas- és lótemetkezések.

Tehát tipikusan avar leletekről van szó, még akkor is, ha eredetük különböző. A dunántúli lelőhelyeken viszont sokkal gyakrabban fordulnak elő az öntött gúlacsüngős fülbevalók, a láncok, a csavart szárú, valamint az ún. S-végű torquesek, a bullák, a korongfibulák, illetve az állat alakú fibulák, a kürtös végű lemezkarpercecek, a hajtúk, a csörgők, a Fenékpusztá-típusú övveretek, a *saxok* és a kései *spathak*, a harci balták, a fejszék és a pajzsdudorok, a kiszélesedő végű lószerszámveretek, a tausírozott falerák, a kulcsok, a bronz tarsolyzárók, a különféle edények, beleértve a prágai-típust is, továbbá az obulusként használt római pénzek, a részleges lótemetkezések stb. (összesen nagyjából 60 kategória). Ezzel szemben a gúlacsüngős lemez fülbevalók, valamint a Tószeg- és a Szentes-típusú fülbevalók, a szűrőkanalak, az R-alakú kardfüggesztők, az ostor, a páncéllemezek, különféle edények, az amforák, továbbá a padmalyos sírok, ló az elhunyt felett, a ló-, illetve részleges állattemetkezések stb. – összesen húsz kategória – sokkal több lelőhelyen található meg a kaganátus keleti részén. Azon dunántúli lelőhelyek nagyobb száma, ahol a régészeti leletek fenti kategóriái dominálnak, összhangban áll azzal, hogy a kaganátus e részén nagyobb számú avar kori lelőhelyet sikerült regisztrálni. Bár Erdély lényegesen kevésbé kutatott, mégis megmutatkoznak az adott terület bizonyos sajátosságai. Viszonylag gyakori néhány „meroving” leletípus, amelyekhez a 7. században az Alföldről vagy e terület közvetítésével lehetett hozzájutni. A késő antik, valamint a bizánci eredetű leletek a solidusok kivételével azonban szinte teljesen hiányoznak, még a 8. századiak is. Joggal szoktak rámutatni arra, hogy e leletek hiánya beszédes érv az erdélyi antik szubsztrátum továbbéléséről szóló vitában, különösen a Pannoniával történő összevetés fényében (215–221. o.). A szöveg folytatásában Bálint Csanád azt tárgyalja, vajon a „*Dunántúl-jelenség*” oka a lakosság eredetében keresendő-e, azaz a germán, valamint a késő antik örökségében, vagy más társadalmi és kulturális okokban rejlik. A szerző kétségbe vonja azt a széles körben elterjedt vélekedést, mely szerint az itteni lakosság túlnyomórészt germán vagy helyi romanizált eredetű lehetett, de legalábbis ilyen kultúrájuk volt, „*ami ellentmondásosnak tűnik a módszertan tekintetében és homályosnak régészeti szempontból*”. A szerző továbbá kiemeli Nagy Margit azon

álláspontját, mely szerint a különbségeket nem a Balkánról származó csoportok Keszthely-kultúrába és a Dél-Dunántúlra történő betelepülése okozta. Tévedésnek tartja továbbá azt a saját korábbi következtetését, mely szerint a viszonylag virágzó Dunántúl jelentette volna „*az avar civilizáció bölcsőjét*”. Bálint most úgy véli, hogy a Dunántúl és a kaganátus keleti fele közötti eltérések nem a jólét mértékéből, hanem az eltérő kulturális irányultságból fakadnak. Maga a jólét, ami az anyagi kultúrában tetten érhető, számos tényezőnek – az erőforrásoknak, a rendelkezésre álló szakképzett kézműveseknek, valamint a kereslet mértékének – a következménye. Pénzügyi alapját mindenképpen az avaroknak juttatott hatalmas évjáradék jelentette, amely megkülönböztette az avarokat a szűkebb vagy tágabb környezetükben élő más csoportoktól, azonban nem került kifejtésre az, miért jellemezte e bőség jobban a Dunántúlt, mint az avar állam más részeit.

A kézművesek munkáját értékelve a szerző először áttekintette a már meghaladott, történeti indíttatású megállapításokat, valamint a jelenlegi kutatási eredményeket. A kaganátus etnikai tarkaságában újabban jól igazolható módon sikerült megállapítani a helyi, késő antik alaplakosság bizonyos mértékű továbbélését, ami a pannoniai-típusú övcsatok készítési módjában és egyes kerámiaformákban is megmutatkozik. E tényről tanúskodnak a keszthelyi eltemetetteken Lengyel Imre vezetésével elvégzett és korábban sokat vitatott szerológiai elemzések, amelyek eredményeit újabban részben megerősítették a stronciumizotópos vizsgálatok. A sajnos csak kis mennyiségű feldolgozott minta alapján megállapítható, hogy az eltemetetteknek csupán egy negyede volt új jövevény (HEINRICH-TAMÁSKA–SCHWEISSING 2011). Hozzáteszem, hogy tágabb kitekintéssel hasonló kérdéseket vizsgál egy nagy nemzetközi projekt, a HistoGenes, melyben a belgrádi Régészeti Intézet kutatói is részt vesznek (<https://www.histogenes.org/>). Lehetséges etnikai markerként Bálint megemlíti a prágai-típusú edényeket, aminek kapcsán felhívta a figyelmet arra, hogy ezeket a Dunántúlon elsősorban a budakalászi temető gyereksírjaiban találták (221–226. o., 1137, 1162). Egyes további, gepida kontextusból származó példányok alapján a szerző elveti azok automatikus szlávokhoz rendelését, Florin Curtát idézve,

bennük nem „*etnikai, hanem fazekas kategóriát*” lát (CURTA 2001b), ami megerősíti a lakosság folyamatosságát. Miközben a lakosság kontinuitásának igazolását az avar kor előtti időszak hagyatékában keresi, egy olyan kérdést elemez, mely elsősorban a Keszthely-kultúra kialakulásának szempontjából bír fontossággal.

A balkáni kézművesekről szóló vitában, akik néhány szerző szerint az adott területen tevékenykedtek, Bálint először a Miracula Sancti Demetrii híres részletét elemzi, azon nézetének adva hangot, hogy az avarok által elhurcolt és a Dunán áthajtott hatalmas tömegekről szóló híradás eltúlzott, mert a hagiográfiai forrás narratívájában a Biblia hatását ismeri fel. A *Sermesioanoi* etnonym azonban arról tanúskodik, hogy e foglyok egy része az egykori római császárváros környékén lakott. Ugyanezen forrásnak köszönhetően tudjuk azt, hogy megőrizték kulturális identitásukat. Az egyetlen helységként, amely erről a csoportról tanúskodhat, az író joggal idézi a vajszkai temetőt, amelyet én is pontosan ekként határoztam meg egy tanulmányban (BUGARSKI 2012, 246–252) és a disszertációmban (BUGARSKI 2014, 85–94). Bár a temető „*egy késő antik közösség valószínű jelenlétére utal*”, azt is kiemeli, hogy nincsenek történelmi vagy régészeti adatok Pannónia késő antik népességének leszármazottairól a Dunától keletre, valamint a Balkánról, esetleg a Szerémségből származó romaion betelepülőkről sem. Maguk a sírok azonban kézzelfogható régészeti nyomot jelentenek, miközben a felkínált történeti értelmezés a két lehetséges válasz közül az egyiket nyújtja Vida Tivadar kérdésfelvetésére – „*helyi vagy újonnan betelepült romaion lakosság?*” A monográfia témájával összefüggésben úgy tűnik, hogy nem történt meg a kellő mértékű kiemelés annak a ténynek, hogy a vajszkai sírgödröket – a kaganátusban egyedülálló módon –, római mintára felfalazták. Bálint megjegyzi, hogy római téglákat Dunacséb késő avar kori sírjaiban is találtak (BURNARDŽIĆ 1980), bár a megjelölt anyag részletes elemzése alapján meg lehetett állapítani, hogy azokat a (későbbi) izraelita sírok megjelölésére használták. E példányok mellett csak négy kifosztott avar kori sírba kerültek be téglatöredékek, ahová a sírablás során keveredtek be a rablás, vagy a sírgödrök későbbi betemetődése során (BUGARSKI 2014, 361–389). Az avar hadifoglyokról szóló tör-

téneti adatoknak szentelt meglehetősen hosszú kitérő után a szerző arra a következtetésre jutott, hogy nem lehetett közöttük elég kézműves, a 7. század provinciális kultúrájának minden olyan termékének kis száma nyomán, melyek a kaganátus területén kerültek elő. A szerző továbbá felfigyelt a Közép-Balkánról, illetve az avar sírokból származó tárgyak változatosságában és minőségében rejlő eltérésekre, szem előtt tartva a (települések/sírok) eltérő kontextusát és azt a tényt, hogy térségünkben sokáig tartott az a demográfiai válság, mely nyomán az a 7. század elején nagyrészt elnéptelenedett (BUGARSKI–RADIŠIĆ 2016, 91–94). Mivel az észak-itáliai városok e korban kisebb károkat szenvedtek, nem szokatlan, hogy a – legtágabban értelmezett – bizánci leletek java része Délnyugat-Európából érkezett a kaganátusba. Végül Bálint Csanád korrigálta azon korábbi véleményét, hogy a Keszthely-kultúra fejlődéséhez a Balkánról érkező új betelepülők is hozzájárultak (226–232. o., 1204. sz.; vö. VIDA 2009).

Az avarok és Nyugat-Európa közötti kulturális kapcsolatokat eddig nem tanulmányozták kellő mértékben, miközben ezek olyan leletekben tükröződnek, amelyek hiányoznak a Balkánon vagy a kelet-európai sztyeppén. Miután a szerző felsorolta az avarok és a Nyugat közötti történelmileg igazolt találkozások sorát, rövid áttekintést ad a régészeti értelmezésekről és ennek kapcsán kijelenti, hogy a „bajor”, „frank” és „Meroving” meghatározások tágak és átfogóak és a „bizánci” jelzőhöz hasonlatosak. Emellett a szerző Falko Daim értékelését idézi, amely szerint az avar származású díszes övek nem feltétlenül utalnak az elhunyt etnikai hovatartozására, hanem a frank királyi műhelyekben történt esetleges előállítását jelzik. Ezen elgondolást tovább szöve Bálint felteszi a kérdést, vajon ebben az esetben is diplomáciai ajándékokról lehet-e szó. Az avar szállásterületen túli, híres linzi (Ausztria) temető leletanyagában mutatkozó hasonlóságok nem olyanok, hogy azokat az avar vagy bolgár jelenlét prizmáján keresztül kelljen értelmezni. Sőt nem szükségszerű ezeket az avar hatások bajor átvételével sem magyarázni, mivel lehetséges az egyes formák közös eredete is. Általánosságban – ahogyan az avarok befogadták a mediterrán hatásokat –, úgy a nyugat-európai társadalmak is megalkothatták az övvisélet sajátos változatait vagy elfogadhatták a mediterrán viselet egyes elemeit, amelyek

Keszthely környékén is megjelentek. A nyugati eredetű fegyverzet esetében közvetlen kapcsolatok is voltak, míg közvetett Karoling hatások az egyik nagyszentmiklósi edényen is felfedezhetők. Bálint arra a következtetésre jutott, hogy az avarok nyugat-európai kapcsolatai kisebb hatásúak lehettek, mint amilyeneket mediterrán világgal ápoltak, még akkor is, ha a nyugati kapcsolataik a 8. században fel is erősödtek. Az avarok kelet-európai kapcsolatait a politikai diktatúrák idején vizsgálták a leginkább. Az avarhoz hasonló leletanyag nem migráció, hanem kereskedelem és a kulturális kapcsolatok eredménye. Például a széles körben elterjedt Martynovka-típusú leletek a bizánci provinciális kultúrába ágyazódó közös gyökerekre utalnak. Ebben az összefüggésben a szerző kijelenti, hogy a tudomány „teljesen elutasította” az „ant régiségeknek” a Penkovka-kultúrához és ennek a kultúrának az antokhoz való hozzárendelését. Miközben Michael Kazanski úgy vélte, hogy a Penkovka-kultúra fazekassága alátámasztja Prokopios leírásait az antokról, akik a Duna alsó folyása és a Don közötti széles térségben laktak (KAZANSKI 2013). Összefoglalva az avar anyagi kultúra kézművességének az eredetéről szóló vitát, Bálint nem vonta kétségbe azt a lehetőséget, hogy balkáni vagy itáliai kézművesek is dolgoztak kaganátusban, de a legnagyobb jelentőséget a 6. és 7. századi Pannoniában megmaradt késő antik hagyományoknak tulajdonította, illetve, a 8. században az avar kézművesek Bizánccal ápolt kapcsolatainak (232–237. o.)

A kulturális affinitások és a kereslet az avar anyagi kultúra kialakulásának és későbbi fejlődésének nehezen átlátható elemei, mivel ezeket a hatásokat rendszerint külön-külön vizsgálták az egyes lelettípusok elemzése során. A történelmi forrásokból tudjuk – és hasonló volt helyzet a hunok esetében is –, hogy a kaganátus egyetlen kőépületét bizánci mesterek emelték magának Bajánnak. A városi életformához hasonlóan ezt a divatot sem vették át az avarok, amiről beszédesen tanúskodik Sirmium elhagyása a tűzvész után, már 583-ban, alig egy évvel az után, hogy a várost sok nehézség árán sikerült meghódítaniuk (MIRKOVIĆ 2008, 111). Éppen ezért az avar *hring*, bárhol is volt, szerény palánkerőd lehetett. Másrészt az avarok kulturális irányultságukat a viselet és lószerszám megválasztásával fejezték ki. Ellentétben a településformák-

kal, sőt még az uralkodói székhelyek kialakításával is, a viselet és a lószerszámzat tekintetben messze megelőzték a többi nomád eredetű csoportot: nemcsak hogy hozzáfértek a zsákmányból, évjáradékból vagy ajándékból származó presztízstárgyakhoz, de kifejlesztették saját anyagi kultúrájukat, amely sokkal gazdagabb és technikailag is kifinomultabb volt, mint a kelet-európai sztyepp vagy Bulgária egykorú kultúrája. Bálint szerint ez elsősorban a Pannoniában talált, illetve a délnyugati és nyugati szomszédságban élt népesség érdeme volt.

A következő alfejezetben (8.3.) a szerző nagyon elfogadható módon zárta le a „Dunántúl-jelenség”-ről szóló érvelését azzal az érdekes megfigyeléssel, hogy az avarok és más alávetett népek által a sztyeppéről behozott anyagi kultúrában meglévő különbségek lényegesen kisebbek lehettek, mint azok, amelyek mintegy ötven évvel később mutatkoztak meg a Dunántúlon és a Nagy Magyar Alföldön. A szerző az okokat nem a földrajzi vagy etnikai különbségekben keresi, hanem a helyi szubsztrátumnépességben látja, egyrészt a romanizált lakosságban és a langobardokban, másrészt a gepidákban és kisebb valószínűséggel a szarmatákban. Ebből eredeztethető a két terület eltérő kulturális és kézműves-hagyománya, melyeknek a szomszédsága is más és más volt: a pezső mediterrán világ és Frankföld, illetve a bizánciak által elhagyott birtokok a Szávától és a Dunától délre (237–239. o.). Noha a szerző joggal tartózkodik is az ilyen értékelésektől, az eltérő szubsztrátumok egyet-mást elárulnak a kaganátus etnikai különbségeiről is. Azok a csoportok, amelyek felelősek voltak az avar ízlés szerint összevegyített anyagi kultúra életre hívásáért, különböztek a kaganátus más népcsoportjaitól. Erre a Keszthely-kultúra jelenti számomra a legjobb példát. Mások voltak az avarok kulturális igényei az állam keleti részén, ahol a kagánok székhelye állt. Az avarok e csoportja biztosan nem volt szegényebb és Bizánccal tartottak fenn kapcsolatokat, kulturális szükségleteiket bizánci áruval és arannyal elégítették ki. Bizánc kulturális kisugárzása a kaganátus eme részén felerősödött a 8. századtól, míg a Dunántúl anyagi kultúrájában ez kevésbé került befogadásra. A harmadik nagy térséget, Erdélyt csak oly mértékben tanulmányozták, hogy betekintést nyújtson az alapvető, leírt kulturális affinitásokba (240–241. o.).

A monográfia kilencedik fejezete a „Történelmi következtetést és modellt” foglalja össze. Az első három alfejezetben Bálint Csanád világosan és ügyesen tekinti át kutatásainak főbb eredményeit. A rövid negyedik szakaszban bevezeti az olvasót a „Többretegű történelmi modellbe”, mely a kaganátus sorsának a szerző általi saját értelmezése az elvégzett elemzések tükrében. Véleménye szerint általában az avarok konzervatívak voltak. Nem vettek részt a főbb gazdasági és kereskedelmi folyamatokban és ezért nem voltak kiteve akkulturációnak. Miközben a kolosszális mértékű évjáradékból származó javaik idővel igencsak lecsökkentek, jóllehet a frank források hatalmas zsákmányt említene a 9. század elején a *hringben* (vö. KOVAČEVIĆ 1977, 97). Teljesen más az itáliai langobardok példája, akiknek akkulturációja nagyon sikeres és mélyreható volt. E bizonyosan létező kapcsolatoktól függetlenül, az avarok sokkal többet kaphattak a bizánci világ két részének: a Balkánnak és Itáliának a közvetlen közelségétől. Ennek a fejlődésnek a gátja a „Dunántúl-jelenség”-nek a fordítottja volt, tehát az avar uralom a kaganátus központi részein és a Duna–Tisza közén, amelynek hatalmi struktúrája nem változott két és fél évszázad alatt (vö. DAIM 2003, 523). A dunántúli anyagi kultúrájában felismert impulzusokat Bálint a politikatörténet színterére viszi át. Az írott forrásokból tudjuk, hogy a nyugati végek avar előkelőségei megpróbálták közelebb kerülni a megnövekedett frank hatalomhoz, és felvették a kereszténységet (vö. KOVAČEVIĆ 1977, 97–98), ez azonban nem akadályozta meg az avarok és államuk számára végzetes következményekkel járó háború kitörését. A szerző úgy véli, hogy egy ilyen forgatókönyv elkerülhető lett volna (243–251. o.). Az összegzést egy kitekintés (10) követi, amelyben a szerző azt vizsgálta meg, vajon a Kölked A és B temető gepida volt-e vagy sem (KISS 1996; 2001). Mivel ez a kérdés nem tartozik a monográfia fő témái közé, így ehelyütt ezt nem tárgyaljuk, de a szerző arra a következtetésre jutott, hogy nincs elegendő indok Kiss Attila gepida értelmezésének elfogadásához (253–261. o.). Az appendixekben (11) kategóriánként kerültek felsorolásra nagyon rövid megjegyzésekkel kísérvé a tárgyalt lelet típusok, amelyek egy része vonalas rajzokon is be van mutatva (263–287. o., 77–82. ábra), ez után következik az irodalomjegyzék.

Bálint Csanád bátran állt hozzá az avar régészet új területéhez, amihez gratulálnunk kell. A hasonló vállalkozásokhoz elengedhetetlen szakértelmen és tapasztalaton túl a könyvbe és számos részelemzésbe különösen nagy munkát fektetett. Annak ellenére, hogy – amint erre a bevezetőben maga a szerző felhívta a figyelmet – a könyvben több kérdést fogalmazott meg, mint ahány választ adott, a kapott képek minden bizonnyal nagy hasznát veszi majd a kutatás. Meg kell jegyezni, hogy ez az első szintézis, amely áttekinti az avar anyagi kultúra kiterjedését és az azt ért hatásokat az avar térség egészén, valamint a bemutatott regionális különbségek is nagyon tanulságosak és szakszerűen értelmezettek. A fő megállapítások szilárdan megalapozottak, a kialakított szintézisnek pedig majd minden bizonnyal lesz kiegészítése. A kérdés az, hogy egy jövőbeni elemzés milyen mértékben alakít majd át egy-egy olyan következtetést, amelyek esetenként nem adekvát elterjedési térképeken alapultak: ez mindenképp be fog következni és bizonyos kiegészítéseket a kaganátus déli része vonatkozásában már jelen munkámban is felkínáltam. Úgy tűnik, hogy teljesen kerek képet csak egy, a jelenleg még rendelkezésre nem álló, általános adatbázis megalkotása után kaphatunk majd: e célkitűzéshez jelenleg a *Montelius* adatbázis áll a legközelebb, amelynek összeállításán évtizedek óta dolgozik Peter Stadler osztrák régész. Az adatbázisok világos teauruszok kidolgozását követelik meg. Mivel az informatika univerzális nyelve a mai világban az angol, ez azt jelentené, hogy minden bevitt és kereshető kifejezésnek a legapróbb részletekig egységesítettnek kellene lennie. Nekem úgy tűnik, hogy ezt legköny-

nyebben úgy lehetne elérni, ha azokat a szakkifejezéseket használnánk, amelyek a *Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary* (GARAM ET AL. 1975; KISS 1977) sorozat számára készültek, és amint azt már két évtizeddel ezelőtt Kiss Attila alkalmazta (KISS 1998, 251).

Ugyanígy az avar állam kulturális régióit is egyértelműben kellene lehatárolni, egyforma földrajzi jelentésű meghatározások szerint kell azokat meghatározni és következetesen kell ragaszkodni a definiált fogalmakhoz. Továbbá, ha egyáltalán lehetséges, jó volna, ha a jövőbeli kutatások pontosabban írnák le a „késő antik”, „bizánci”, „római”, „itáliai” vagy „provinciális” anyagi kultúrák tárgykörébe tartozó fogalmakat, talán Heinrich-Tamácska Orsolya és Daniel Syrbe alapvetése alapján (HEINRICH-TAMÁCSKA–SYRBE 2016). Ez utóbbi megjegyzések természetesen semmiképpen sem jelentik azt, hogy egy tájékozott olvasó ne tudná átlátni a Bálint Csanád monográfiájában található elemzéseket, hanem a recenzált szintézis egy lehetséges felhasználásának az átgondolását jelentik – egy olyan sikeres modell továbbépítését, amely választ adhat több további kutatási kérdésre. Mindenesetre a könyvet nagy figyelemmel kell fogadni és a jövőbeni fejleményekre optimizmussal kell tekinteni, szem előtt tartva számos kolléga aktuális elemzését, akiknek eredményeit a monográfia szerzője gyakran idézte. A bemutatott mű és meggyőződésem szerint Bálint Csanád jövőbeli tanulmányai is, minden bizonnyal fontos szerepet játszanak majd az Avar Kaganátus és a szomszédos területek kulturális képének további kimunkálásában.

AJÁNLOTT IRODALOM

- ADAM 2002: Szentpéteri, J. (Hrsg.): *Archäologische Denkmäler der Awarenzeit in Mitteleuropa*. Budapest 2002.
- ANDRÁSI 1996–1997: András, J.: Avar kori varkocsszorítók. *Archaeologiai Értesítő* 123–124 (1996–1997) 85–123.
- BAVANT 2008: Bavant, B.: Fragments de casques de type Bal-denheim trouvés a Caricin Grad. *Melanges de l'Ecole française de Rome. Moyen Age* 120:2 (2008) 327–353.

- BÁLINT 1993: Bálint, Cs.: Probleme der archäologischen Forschung zur awarischen Landnahme. In: *Ausgewählte Probleme Europäischer Landnahmen des Früh- und Hochmittelalters* 1. Hrsg.: Müller-Wille, M. – Schneider, R. Sigmaringen 1993, 195–273.
- BÁLINT 2002: Bálint, Cs.: A short essay on the Nagyszentmiklós treasure. In: *The Gold of the Avars. The Nagyszentmiklós Treasure*. Ed.: Kovács, T. Budapest 2002, 57–80.
- BÁLINT 2003: Bálint Cs.: Voltak-e Avarok az Adrián? In: *Spomenica Jovana Kovačevića*. Ur.: Bunardžić, R. – Mikić, Ž. Beograd 2003, 55–60.
- BÁLINT 2007: Bálint, Cs.: On ‘Orient-preference’ in archaeological research on the Avars, proto-Bulgarians, and conquering Hungarians. In: *Post-Roman Towns, Trade, and Settlement in Europe and Byzantium*. Millenium-Studien zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n Chr. 5/1. Ed.: Henning, J. Berlin–New York 2007, 545–562. <https://doi.org/10.1515/9783110218848.3.545>
- BÁLINT 2010: Bálint, Cs.: *Der Schatz von Nagyszentmiklós: Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz’ und der Steppe*. Budapest 2010.
- BALOGH 2014: Balogh Cs.: Az avar kori gúlacsüngös fülbevalók. *Kuny Domokos Múzeum Közleményei* 20 (2014) 91–157.
- BALOGH 2016: Balogh Cs.: *Régészeti adatok a Duna-Tisza közti avarok történetéhez*. Studia ad Archaeologiam Pazmaniensia 6. Budapest 2016.
- BARIŠIĆ / VARISITY / БАРИШИЋ 1956: Баришић, Ф.: Цар Фока (602-610) и подунавски Аваро-Словени. *Зборник радова Византолошког института* 4 (1956) 73–88.
- BARTZAK 1998: Bartzak, A.: The Early Abbasid Dinars of the Petrovci Hoard. *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 30–31 (1998) 259–271.
- BÂRZU 2010: Bârzu, L.: *Ein gepidisches Denkmal aus Siebenbürgen, Das Gräberfeld Nr. 3 von Bratei*. *Archaeologica Romanica* 4. Cluj-Napoca–Bistrița 2010.
- VIKIĆ / ВIKITY / БИКИЋ 2020: Бикић, В.: Керамичке целине и друштвени контексти у раном средњем веку - осврт на примере из српске археологије. In: *Свет средњовековних тврђава, градова и манастира. Омаж Марку Поповићу*. Београд 2021, 287–307.
- BLAY 2018: Blay, A.: Überlegungen zur Bedeutung und Gültigkeit des Begriffs “Keszthely-Kultur” und weitere mögliche Ansätze. *Antaeus* 35–36 (2018) 167–186.
- BLAY–SAMU 2016: Blay, A. – Samu, L.: Über die mediterranen Kontakte des frühawarezeitlichen Karpatenbeckens am Beispiel ausgewählter Fundgruppen. In: *Grenzübergänge. Spätromisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch-archäologischen Forschung an der mittleren Donau (Late Roman, Early Christian, Early Byzantine as categories in historical-archaeological research on the middle Danube)*. *Akten des 27. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum, Ruma, 4.–7.11.2015*. Forschungen zur Spätantike und Mittelalter 4. Hrsg: Bugarski, I – Heinrich-Tamáška, O. – Ivanišević, V. – Syrbe, D. Remshalden 2016, 291–310.
- BOGNÁR 2016: Bognár, B. K.: A special ceramic type: the late Avar yellow pottery. *Hungarian Archaeology E-journal* 2016 Winter (2016) 22–28.
- BOLLÓK 2015: Bollók, Á.: The Archaeology of the Byzantine State – A Non-Specialist’s Approach. *Antaeus* 33 (2015) 265–314.
- BOLLÓK 2017: Bollók, Á.: Christians, Christianity and the ‘Northern Barbarians’ in Late Antiquity and the Early Middle Ages. In: *Dalle steppe al Mediterraneo. Popoli, culture, integrazione. Atti del Convegno internazionale di studi. Fondazioni e rituali fune- rari delle aristocrazie germaniche nel contesto mediterraneo Cimitile-Santa Maria Capua Vetere, 18–19 giugno 2015, 16–17 giugno 2016*. Napoli 2017, 423–442.

- BRATHER 2004: Brather, S.: *Ethnische Interpretationen in der frühgeschichtlichen Archäologie*. Ergänzungsbände zum Reallexikon der Germanischen Altertumskunde 42. Berlin–New York 2004. <https://doi.org/10.1515/9783110922240>
- BUGARSKI / BUGARSZKI / БУГАРСКИ 2007: Бугарски, И.: Прикази: Александар Ранисављев, Рапосредњовековна некропола код Мокрина. Повремена издања 4. Београд 2007: Српско археолошко друштво. *Гласник Српског археолошког друштва* 23 (2007) 437–446.
- BUGARSKI / BUGARSZKI / БУГАРСКИ 2009: Бугарски, И.: *Некрополе из доба анишке и рапог средњег века на локалитету Чук*. Београд 2009.
- BUGARSKI 2009: Bugarski, I.: The Meaning of the Crosses in Early Avar Female Graves: Three Case Studies from Vojvodina. *Acta Archaeologica Carpathica* 44 (2009) 219–232.
- BUGARSKI 2012: Bugarski, I.: On the Jánoshida Type Earrings and the Seventh Century Byzantine Finds from the Western Balkans, with a Retrospective View of the Vajska (Vajszka) Cemetery. In: *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére (Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk.: Vida T. Budapest 2012, 233–254.
- BUGARSKI / BUGARSZKI / БУГАРСКИ 2013: Бугарски, И.: Критике и прикази: Csanád Bálint, Der Schatz von Nagyszentmiklós: Archäologische Studien zur frühmittelalterlichen Metallgefäßkunst des Orients, Byzanz' und der Steppe, *Varia Archaeologica Hungarica* 16/b, Balassi Kiadó, Budapest 2010. 667 S., 300 Abb. *Сшаринар* 63 (2013) 319–324.
- BUGARSKI / BUGARSZKI / БУГАРСКИ 2014: Бугарски, И.: *Археологија Авара у Србији. Докторска дисертација. Универзитет у Београду, Филозофски факултет*. Београд 2014.
- BUGARSKI 2015: Bugarski, I.: Axe, Battle Axes and Battle Knives from Avar-Time Graves in Vojvodina. In: *Warriors, weapons, and harness from the 5th–10th centuries in the Carpathian Basin*. Ethnic and Cultural interferences in the 1st millenium B.C. to the 1st millenium A.D. 22. Ed.: Cosma, C. Cluj-Napoca 2015, 129–146.
- BUGARSKI 2016: Bugarski, I.: Carved antler tools from Nosa and Mandelos reassessed: a glimpse into the Avar pictorial evidence. In: *Close to the bone: current studies in bone technologies*. Ed.: Vitezović, S. Belgrade 2016, 86–97.
- BUGARSKI / BUGARSZKI / БУГАРСКИ 2020: Бугарски, И.: Пряхка из Врченовацког городишча и византијске находки средине и второй половине VII в. из Сербског Поморавља. In: *История вещей - история и вещи. К 60-летнему юбилею И. О. Гавритухина*. Раннеславянский мир 20. Отв. ред.: Обломский, А. М. Москва 2020, 65–75.
- BUGARSKI–IVANIŠEVIĆ 2016: Bugarski, I. – Ivanišević, V.: On the Group of Graves from Aradac (Aradka) and Germanic Finds from the South of the Avar Khaganate. In: *Beatus Homo Qui invenit sapientiam. Ünnepi kötet Tomka Péter 75. születésnapjára*. Szerk.: Cséz T. – Takács M. Győr 2016, 151–167.
- BUGARSKI–IVANIŠEVIĆ 2018: Bugarski, I. – Ivanišević, V.: Sixth Century Foederati from the Upper Moesian Limes: Weapons in a Social Context. In: *Vivere Militare Est. From Populus to Emperors - Living on the Frontier* 1. Institute of Archaeology Monographies 68/1. Ed. in chief: Korać, M. Belgrade 2018, 291–332.
- BUGARSKI–RADIŠIĆ / BUGARSZKI–RADISITY / БУГАРСКИ–РАДИШИЋ 2016: Бугарски, И. – Радишић, М.: Централни Балкан у раном средњем веку: археолошка сведочанства о променама. In: *Процеси византинизације и српска археологија. Византијско наслеђе и српска уметност* 1. Ур.: Викић, В. Београд 2016, 91–99.
- BUGARSKI ET AL. 2013: Bugarski, I. – Miladinović-Radmilović, N. – Popadić, I. – Marjanović, M.: Early Mediaeval Burial at Stubline near Obrenovac: Spatial, Anthropological and Archaeological Analyses of the Southernmost Avar Grave. *Acta Archaeologica Carpathica* 48 (2013) 285–305.

- BUNARDŽIĆ 1980: Bunardžić, R.: *Menore iz Čelareva*. Beograd 1980.
- BÜHLER 2011: Bühler, B.: Is it Byzantine Metalwork or not? Evidence for Byzantine Craftsmanship Outside the Byzantine Empire (6th to 9th Centuries AD). In: *Byzanz - das Römerreich im Mittelalter 1. Welt der Ideen, Welt der Dinge*. Mainz 2011, 213–234.
- COSMA 2018: Cosma, C.: *Graves of Avar military chiefs in Transylvania (Morminte de șefi militari avari din Transilvania)*. Cluj-Napoca 2018.
- CURTA 2001a: Curta, F.: Reviews: Vida, T.: *Die Awarenzeitliche Keramik I (6.–7. Jh.)*, Berlin - Budapest 1999 & Brather, S.: *Feldberger Keramik und frühe Slawen. Studien zur nordwestslawischen Keramik der Karolingerzeit*. Bonn 1996. *Archaeologia Bulgarica* 5:2 (2001) 93–98.
- CURTA 2001b: Curta, F.: The Prague type: a critical approach to pottery classification. *Archaeologia Bulgarica* 5:1 (2001) 73–106.
- CURTA 2007: Curta, F.: Some remarks on ethnicity in medieval archaeology. *Early Medieval Europe* 15:2 (2007) 159–185. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0254.2007.00202.x>
- CSIKY 2015: Csiky, G.: *Avar-Age Polearms and Edged Weapons. Classification, Typology, Chronology and Technology*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450 32. Leiden–Boston 2015. <https://doi.org/10.1163/9789004304543>
- CSIKY–MAGYAR–HÁRSHEGYI 2015: Csiky, G. – Magyar-Hárshegyi, P.: Wine for the Avar elite? Amphorae from Avar period burials in the Carpathian Basin. In: *The Danubian Lands between the Black, Aegean and Adriatic Seas (7th Century BC – 10th Century AD). Proceedings of the Fifth International Congress on Black Sea Antiquities (Belgrade, 17–21 September 2013)*. Ed: Tsatskheladze, G. R. – Avram, A. – Hargrave, J. Oxford 2015, 175–182. <https://doi.org/10.2307/j.ctvr43k44.29>
- CSUTHY 2012: Csuthy A.: A késő avar kori füles lószerszámveretek. In: *Hadak Útján XX. Népvándorlások Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30 (Assembly of Young Scholars on the Migration Period XX, Budapest–Szigethalom, 28th–30th October 2010)*. Szerk.: Petkes Zs. Budapest 2012, 163–186.
- CSUTHY 2013: Csuthy A.: Az avar kori rojtos végű lószerszámveretek kiértékeléséhez. *Iuxta Danubium* 15 (2013) 109–119.
- DAIM 1987: Daim, F.: *Das awarische Gräberfeld von Leobersdorf, NÖ, 1*. Wien 1987.
- DAIM 2000a: Daim, F.: “Byzantinische” Gürtelgarnituren des 8. Jahrhunderts. In: *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt. Studien zu Diplomatie, Handel und Technologietransfer im Frühmittelalter*. Hrsg.: Daim, F. Innsbruck 2000, 77–204.
- DAIM 2000b: Daim, F.: Keszthely-Fenekpuszta. *Reallexikon der Germanischen Altertumskunde* 16 (2000) 468–474.
- DAIM 2001: Daim, F.: Byzantine Belts and Avar Birds - Diplomacy, Trade and Cultural Transfer in the Eight Century. In: *The Transformation of Frontiers: From Late Antiquity to the Carolingians*. Transformation of the Roman World 10. Ed.: Pohl, W. – Wood, I. – Reimitz, H. Leiden–Boston–Köln 2001, 143–188. https://doi.org/10.1163/9789004476394_010
- DAIM 2003: Daim, F.: Avars and Avar Archaeology, an introduction. In: *Regna and Gentes - The Relationship between Late Antique and Early Medieval Peoples and Kingdoms in the Transformation of the Roman World*. Transformation of the Roman World 13. Ed.: Goetz, H.-V. – Jarnut, J. – Pohl, W. Leiden–Boston 2003, 463–570. https://doi.org/10.1163/9789047404255_019
- DAIM 2010: Daim, F.: Byzantine Belt Ornaments of the 7th and 8th Centuries in Avar Contexts. In: *Intelligible Beauty: Recent Research on Byzantine Jewellery*. Ed.: Entwistle, Ch. London 2010, 61–71.

- DAIM ET AL. 2010: Daim, F. – Chamero, J. – Greiff, S. – Patscher, S. – Stadler, P. – Tobias, B.: Kaiser, Vögel, Rankenwerk - byzantinischer Gürteldekoration des 8. Jahrhunderts und ein Neufund aus Südungarn. In: *Byzanz - das Römerreich im Mittelalter, Peripherie und Nachbarschaft* 3. Mainz 2010, 277–330.
- DAVIDSON 1937: Davidson, G. R.: The Avar Invasion of Corinth. *Hesperia* 6:2 (1937) 227–240. <https://doi.org/10.2307/146519>
- DEMO 2014: Demo, Ž.: *Zlato & srebro srednjeg vijeka u Arheološkom muzeju u Zagrebu*. Zagreb 2014.
- DIMITRIJEVIĆ 1966: Dimitrijević, D.: Der Fund von Zemun Polje im Lichte der spätaurenenzeitlichen Problematik. *Archaeologia lugoslavica* 7 (1966) 53–76.
- DIMITRIJEVIĆ / DIMITRIJEVIĆ / ДИМИТРИЈЕВИЋ 1993: Димитријевић, Д.: Критике и прикази: Csanád Bálint, Südungarn im 10. Jahrhundert, *Studia Archaeologica XI*, Acad. Scient. Hung. (Akadémiai Kiadó), Budapest 1991. *Старинар* 42 (1993) 208–217.
- DOBOS 2013: Dobos A.: Gepidák vagy avarok? Az erdélyi kora avar kori soros temetők kutatásának kérdéseiről. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából* 6–7 (16–17) (2013) 93–118.
- DRAUSCHKE 2010: Drauschke, J.: Byzantine Jewellery? Amethyst Beads in East and West during the Early Byzantine Period. In: *Intelligible Beauty: Recent Research on Byzantine Jewellery*. Ed.: Entwistle, Ch. London 2010, 50–60.
- FANCSALSZKY 2007: Fancsalszky G.: *Állat- és emberábrázolás a késő avar kori öntött bronz övvereteken*. Budapest 2007.
- HAĐMAŠ / HAĢYMÁS / ХАЃМАШ 1957: Хађмаш, К.: Археолошки налаз из Србобрана. *Раг војевођанских музеја* 6 (1957) 236–239.
- HALDON 2003: Haldon, J. F.: *Byzantium in the Seventh Century. The transformation of a culture. Revised edition*. Cambridge–New York–Melbourne 2003.
- HAYASHI 2000: Hayashi, T.: East-West Exchanges as seen through the Dissemination of the Griffin Motif. In: *Kontakte zwischen Iran, Byzanz und der Steppe im 6.–7. Jahrhundert*. *Varia archaeologica Hungarica* 10. Hrsg.: Bálint, Cs. Budapest–Napoli–Roma 2000, 253–265.
- HEINRICH-TAMÁSKA 2016: Heinrich-Tamáška, O.: Byzantine goldsmithing in Avaria? Exchange and transfer at the edge of the Empire during the seventh century AD. In: *Grenzübergänge. Spätromisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch-archäologischen Forschung an der mittleren Donau (Late Roman, Early Christian, Early Byzantine as categories in historical-archaeological research on the middle Danube)*. *Akten des 27. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum, Ruma, 4.-7.11.2015*. Forschungen zur Spätantike und Mittelalter 4. Hrsg.: Bugarski, I. – Heinrich-Tamáška, O. – Ivanišević, V. – Syrbe, D. Remshalden 2016, 273–290.
- HEINRICH-TAMÁSKA–VOSS 2018: Heinrich-Tamáška, O. – Voß, H.-U.: Goldene Pseudoschnallengürtel in der Avaria (7. Jh. n. Chr.): Studien zur Konstruktion, zu Herstellungs- und Verzierungstechniken sowie zum Material. In: *Über den Glanz des Goldes und die Polychromie, technische Vielfalt und kulturelle Bedeutung vor- und frühgeschichtlicher Metallarbeiten*. *Akten des 2. und 3. Workshops des Netzwerks Archäologisch-Historisches Metallhandwerk in Frankfurt am Main, 24.–27.10.2013, und in Berlin, 11.–12.05.2017*. Hrsg.: Eilbracht, H. – Heinrich-Tamáška, O. – Niemeyer, B. – Reiche, I. – Voß, H.-U. Bonn 2018, 125–175.
- HEINRICH-TAMÁSKA–SCHWEISSING 2011: Heinrich-Tamáška, O. – Schweissing, M. M.: Strontiumisotopen- und Radiokarbonuntersuchungen am anthropologischen Fundmaterial von Keszthely-Fenekpuszta: ihr Aussagepotenzial zur Fragen der Migration und Chronologie. In: *Keszthely-Fenekpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung zwischen Noricum und Moesia*. *Castellum Pannonicum Pelsonense* 2. Hrsg.: Heinrich-Tamáška, O. Rahden/Westf. 2011, 457–474.

- HEINRICH-TAMÁSKA–SYRBE 2016: Heinrich-Tamáška, O. – Syrbe, D.: „GrenzÜbergänge“ zwischen 300 und 800 n. Chr. Einführende Betrachtungen zu den globalen und lokalen Verflechtungen des Mitteldonauroumes. In: *Grenzübergänge. Spätromisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch-archäologischen Forschung an der mittleren Donau (Late Roman, Early Christian, Early Byzantine as categories in historical-archaeological research on the middle Danube)*. Akten des 27. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donauroum, Ruma, 4.–7.11.2015. Forschungen zur Spätantike und Mittelalter 4. Hrsg.: Bugarski, I. – Heinrich-Tamáška, O. – Ivanišević, V. – Syrbe, D. Remshalden 2016, 11–39.
- HORED T 1975: Horedt, K.: The Gepidae, the Avars and the Romanic Population in Transylvania. In: *Relations between the Autochthonous Population and the Migratory Populations*. București 1975, 111–122.
- GARAM 1995: Garam, É.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Tiszafüred*. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 3. Budapest 1995.
- GARAM 2001: Garam, É.: *Funde byzantinischer Herkunft in der Awarenzeit vom Ende des 6. bis zum Ende des 7. Jahrhunderts*. Monumenta Avarorum Archaeologica 5. Budapest 2001.
- GARAM 2002: Garam, É.: Ketten und Schlüssel in frühawarenzeitlichen Frauengräbern. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2002, 153–176.
- GARAM ET AL. 1975: Garam, É. – Kovrig, I. – Szabó, J. Gy. – Török, Gy.: *Avar Finds in the Hungarian National Museum*. Budapest 1975.
- GÁLL 2014: Gáll, E.: The Avar conquest and what followed. Some ideas on the process of ‘Avarisation’ of Transylvanian Basin (6th–7th centuries). In: *Archäologische Beiträge Gedenkschrift zum hundertsten Geburtstag von Kurt Horedt*. Hrsg.: Cocis, S. Cluj-Napoca 2014, 295–323.
- GÁLL 2017: Gáll, E.: *At the Periphery of the Avar Core Region. 6th–8th Century Burial Sites near Nădlac (The Perica-Nădlac Motorway Rescue Excavations)*. Paris–Budapest 2017.
- GÁLL–ROMÁT 2016: Gáll, E. – Romát, S.: The Current State of Archaeological Research on the Avar Period in the Banat. Observations on the Changes in the Avar Settlement Territory in this Region and on Some Early Medieval Cultural-Sociological Phenomena. In: *Zwischen Byzanz und der Steppe, Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag (Between Byzantium and the Steppe, Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday)*. Ed.: Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T. Budapest 2016, 433–468.
- GEARY 2007: Geary, P.: *Mit o nacijama. Srednjovekovno poreklo Evrope*. Novi Sad 2007.
- GULYÁS 2018: Gulyás, B.: A szegvár-sápoldali 1. sír keleti kapcsolatai az újabb orosz és ukrán kutatás fényében. *Archaeologiai Értesítő* 143 (2018) 105–115. <https://doi.org/10.1556/0208.2018.143.6>
- IVANIŠEVIĆ 2011: Ivanišević, V.: Caričin Grad - The Fortifications and the Intramural Housing in the Lower Town. In: *Byzanz - das Römerreich im Mittelalter, Schauplätze 2.2*. Mainz 2011, 747–775.
- IVANIŠEVIĆ 2020: Ivanišević, V.: New Finds of “Slavic” Bow Fibulae Class I C from Northern Illyricum. In: *The Medieval World of Fortresses, Towns and Monasteries. Hommage to Marko Popović*. Belgrade 2021, 117–141.
- IVANIŠEVIĆ–BUGARSKI 2008: Ivanišević, V. – Bugarski, I.: Western Banat during the Great Migration Period. In: *The Turbulent Epoch 2. New materials from the Late Roman Period and the Migration Period*. Monumenta Studia Gothica 5. Lublin 2008, 39–61.
- JARAK 2016: Jarak, M.: Arheološko-kulturna određenja u interpretaciji ranosrednjovjekovnih grobnih nalaza iz Čadavice i Požeškog Brestovca. In: *Groblja i pogrebni običaji u srednjem i ranom novom vijeku na prostoru sjeverne Hrvatske. Zbornik radova prvog međunarodnog znanstvenog skupa srednjov-*

jekovne arheologije Instituta za arheologiju, Zagreb, 4. lipnja 2014. Ur.: Krznar, S. – Ivančan, T. S. – Tkalčec, T. – Belaj, J. Zagreb 2016, 7–21.

- KARDARAS 2019: Kardaras, G.: *Byzantium and the Avars, 6th–9th c. AD. Political, diplomatic and cultural relations.* East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 51. Leiden–Boston 2019. <https://doi.org/10.1163/9789004382268>
- KATIĆ–KAPETANIĆ 2019: Katić, M. – Kapetanić, N.: Proizvodnja pticolikih fibula na kasnoantičkoj utvrđi Sokol u Konavlima. *Starohrvatska prosvjeta* 46 (2019) 7–21.
- KAZANSKI 2013: Kazanski, M.: The land of the Antes according to Jordanes and Procopius. In: *The steppe lands and the world beyond them. Studies in honor of Victor Spinei on his 70th birthday.* Red.: Lungu, D. Iași 2013, 35–42.
- KISS 1977: Kiss, A.: *Avar Cemeteries in County Baranya.* Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 2. Budapest 1977.
- KISS 1996: Kiss, A.: *Das awarenzeitlich gepidische Gräberfeld von Kölked-Feketekapu A.* Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie. Innsbruck 1996.
- KISS 1998: Kiss, A.: The Treasure of the Byzantine Gold Belt from the Sirmium Region. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 50 (1998) 251–258.
- KISS 2001: Kiss, A.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Kölked-Feketekapu B.* 1–2. Monumenta Avarorum Archaeologica 6. Budapest 2001.
- KISS 2014: Kiss, A. P.: Gepiden im heutigen Bulgarien? In: *Studia Hungaro-Bulgaria* 3. Sumen–Szeged 2014, 19–34.
- KOVAČEVIĆ / KOVACSEVITY / КОВАЧЕВИЋ 1965: Kovačević, J.: Авари и злато. *Смугаринар* 13–14 (1965) 125–135.
- KOVAČEVIĆ 1966: Kovačević, J.: Авари на Јадрану. In: *Materijali III. Simpozijum Praistorijske i Srednjevekovne sekcije Arheološkog društva Jugoslavije, Novi Sad 1965.* Red.: Tasić, N. Beograd 1966, 53–81.
- KOVAČEVIĆ / KOVACSEVITY / КОВАЧЕВИЋ 1977: Kovačević, J.: *Аварски каишат.* Београд 1977.
- LAKATOS 2001: Lakatos, A.: Inchizătoare de geantă din bronz in mediul avar (sec. VI–VII p. Chr.). *Ephemeris Napocensis* 11 (2001) 145–163.
- LINDNER 1981: Lindner, R. P.: Nomadism, Horses and Huns. *Past and Present* 92 (1981) 3–19. <https://doi.org/10.1093/past/92.1.3>
- LÓPEZ QUIROGA ET AL. 2017: López Quiroga, J. – Kazanski, M. – Ivanišević, V. (eds): *Entangled Identities and Otherness in Late Antique and Early Medieval Europe: Historical, Archaeological and Bioarchaeological Approaches.* Oxford 2017. <https://doi.org/10.30861/9781407315935>
- MADGEARU 2003: Madgearu, A.: A Buckle of Pápa Type found in the Early Byzantine Fortress Halmyris (Murighiol, Tulcea County). *Peuce* 15 (2003) 169–176.
- MARKOVIĆ / MARKOVITY / МАРКОВИЋ ET AL. 2019: Marković, H. – Roeter, A. E. – Birk, J. Ц.: Биоархеолошка истраживања свакодневног живота у Царичином граду (Justiniana Prima). *Лесковачки зборник* 59 (2019) 21–44.
- MCCORMICK 2001: McCormick, M.: *Origins of the European Economy: Communications and Commerce, A.D. 300–900.* Cambridge 2001. <https://doi.org/10.1017/CBO9781107050693>
- MILINKOVIĆ / MILINKOVITY / МИЛИНКОВИЋ 2004: Milinković, M.: Археологија моде као археологија идентитета - неколико примера. In: *Ниш и Византија, други научни скуп, Ниш, 3-5. јун 2003. Зборник радова* 2. Ниш 2004, 185–196.
- MILINKOVIĆ / MILINKOVITY / МИЛИНКОВИЋ 2015: Milinković, M.: *Рановизантијска насеља у Србији и њенот окружењу.* Београд 2015.

- MILOŠEVIĆ / MILOSEVITY / МИЛОШЕВИЋ 1990: Милошевић, Д.: *Накит од XII до XV века из збирке Народног музеја*. Београд 1990.
- MILOŠEVIĆ 2018: Milošević, A. (ur.): *Istočni Jadran i Bizant*. Split 2018.
- MINIĆ 1982: Minić, D.: The Grave Inventory from Stejanovci near Sremska Mitrovica. In: *Sirmium* 4. Beograd 1982, 43–48.
- MIRKOVIĆ 2008: Mirković, M.: *Sirmium. Istorija rimskog grada od I do kraja VI veka (drugo izdanje)*. Sremska Mitrovica 2008.
- MORRISON ET AL. 2006: Morrison, C. – Popović, V.† – Ivanišević, V.: *Les Tresors monetaire byzantins des Balkans et d'Asie Mineure (491–713)*. Paris 2006.
- MÜLLER 1989: Müller, R.: Vorbericht über die Freilegung des Grabes eines hohen Militärs aus der Mittelawarenzeit in Gyenesdiás. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1989, 141–164.
- NIKOLAJEVIĆ 1973: Nikolajević, I.: The Redemption of Captiv in Dalmatia in the 6th and 7th century. *Balkanoslavica* 2 (1973) 73–79.
- ORMÁNDY 1995: Ormándy J.: Granulációs díszítés avar kori tárgyakon: Gúla- és lemezgömbcsüngős arany fülbevalók. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 1 (1995) 151–181.
- PERNER 2005: Perner, G. U.: *Chorologie: Erkenntniswege und Erkenntnisgrenzen in der Archäologie*. Frankfurt am Main–Berlin–Bern–Bruxelles–New York–Oxford–Wien 2005.
- PETKOVIĆ ET AL. 2016: Petković, S. – Bugarski, I. – Miladinović-Radmilović, N.: A non-wandering soldier's grave? The seventh-century burial in Davidovac (southern Serbia). In: *Grenzübergänge. Spätromisch, frühchristlich, frühbyzantinisch als Kategorien der historisch-archäologischen Forschung an der mittleren Donau Late Roman, Early Christian, Early Byzantine as categories in historical-archaeological research on the middle Danube. Akten des 27. Internationalen Symposiums der Grundprobleme der frühgeschichtlichen Entwicklung im mittleren Donaauraum, Ruma, 4.–7.11.2015*. Forschungen zur Spätantike und Mittelalter 4. Hrsg.: Bugarski, I. – Heinrich-Tamáska, O. – Ivanišević, V. – Syrbe, D. Remshalden 2016, 247–272.
- PETROVA 2006: Petrova, V.: The Early Medieval yellow pottery from Pliska, Bulgaria: the question of its provenance and the problem of its origin. In: *Post-Roman Towns. Trade and Settlement in Europe and Byzantium* 2. *Byzantium, Pliska, and the Balkans*. Millenium-Studien zu Kultur und Geschichte des ersten Jahrtausends n. Chr. 5:2. Ed.: Henning, J. Berlin–New York 2006, 315–340. <https://doi.org/10.1515/9783110218831.2.315>
- POHL 2018: Pohl, W.: *The Avars. A Steppe Empire in Central Europe, 567-822*. Ithaca–London 2018. <https://doi.org/10.7591/9781501729409>
- ROPOVIĆ / ROPOVITY / ПОПОВИЋ 1986: Поповић, В.: Куврат, Кувер и Аспарух. *Старинар* 37 (1986) 103–133.
- ROPOVIĆ / ROPOVITY / ПОПОВИЋ 1988: Поповић, В.: Ллбанија у касној антици. In: *Илири и Албатици. Серија предавања одржаних од 21. таја до 4. јуна 1986. године*. Београд 1988, 201–250.
- ROPOVIĆ / ROPOVITY / ПОПОВИЋ 1997: Поповић, И.: *Златни аварски иојас из околине Сирмијума*. Београд 1997.
- PRIGENT 2008: Prigent, V.: Notes sur l'évolution de l'administration byzantine en Adriatique (VIIIe–IXe siècle). *Melanges de l'Ecole française de Rome. Moyen-Age* 120:2 (2008) 393–417.
- RANISAVLJEV / RANISZAVLJEV / РАНИСАВЉЕВ 2007: Ранисављев, Ј.: *Раносредњовековна некропола код Мокрина*. Београд 2007.
- RAŠEV / RASEV / РАШЕВ 2007: Рашев, Р.: *Прабългарите през V–VII век (четвърто допълнено издание)*. Велико Търново 2007.
- RAŠKOVIĆ / RASKOVITY / РАШКОВИЋ 2016: Рашковић, Д.: Низинска античка насеља и висинска рановизантијска налазишта у окружју Алексинца и Соко Бање. *Караџић* 8 (2016) 21–48.

- RÁCZ 2012: RácZ Zs.: Emberalakos kistárgyak az avar korból. In: *Thesaurus avarorum. Régészeti tanulmányok Garam Éva tiszteletére (Archaeological Studies in Honour of Éva Garam)*. Szerk.: Vida, T. Budapest 2012, 409–436.
- RÁCZ 2014: RácZ, Zs.: *Die Goldschmiedegräber der Awarenzeit*. Monographien des Römisch-Germanischen Zentralmuseums 116. Mainz 2014.
- SAMU 2019: Samu, L.: Bálint Csanád: The Avars, Byzantium and Italy. A Study in Chorology and Cultural History, *Magyar Régészet* 8/3 (2019) 44–49. <https://doi.org/10.36245/mr.2019.3.6>. <https://doi.org/10.36245/mr.2019.3.6>
- SAMU–DAIM 2018: Samu, L. – Daim, F.: Die Pseudoschnallen in der Awarenzeit und ihre Transformation. *Antaeus* 35–36 (2018) 205–241.
- SCHULZE-DÖRRLAMM 2002: Schulze-Dörrlamm, M.: *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum 1. Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5. bis 7. Jahrhunderts*. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer 30:1. Mainz 2002.
- SCHULZE-DÖRRLAMM 2009: Schulze-Dörrlamm, M.: *Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum 2. Die Schnallen mit Scharnierbeschläg und die Schnallen mit angegossenem Riemendurchzug des 7. bis 10. Jahrhunderts*. Kataloge vor- und frühgeschichtlicher Altertümer 30:2. Mainz 2009.
- SLIVENSKA 2004: Slivenska, Z.: The Sickles in Graves during the Period of Early Middle Ages from the Territory of Slovakia. *Annales Universitatis Apulensis. Series Historica* 8 (2004) 7–11.
- SOMOGYI 1997: Somogyi, P.: *Byzantinische Fundmünzen der Awarenzeit*. Dissertationes Pannonicae ex Instituto Archaeologico Universitatis de Rolando Eötvös nominatae Budapestinensis provenientes 2. Innsbruck 1997.
- SÓS–SALAMON 1995: Cs. Sós, Á. – Salamon, Á.: *Cemeteries of the Early Middle Ages (6th–9th centuries A.D.) at Pókaszepetk*. Budapest 1995.
- STADLER 2008: Stadler, P.: Avar chronology revisited, and the question of the ethnicity in the Avar qaganate. In: *The Other Europe in the Middle Ages. Avars, Bulgars, Khazars, and Cumans*. East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450 2. Ed.: Curta, F. Leiden–Boston 2008, 47–82. <https://doi.org/10.1163/ej.9789004163898.i-492.18>
- STANCIU 2013: Stanciu, I.: The Problem of the Earliest Slavs in Intra-Carpathian Romania (Transylvania and the North-West Vicinity). *Slovenská archeológia* 61:2 (2013) 323–370.
- SZENTHE 2012: Szenthe, G.: Meister und ihre Kunden. Herstellung und Verbreitung gegossener Bronzegegenstände im spätaWARENZEITLICHEN Karpatenbecken. *Archaeologiai Értésítő* 137 (2012) 57–75. <https://doi.org/10.1556/ArchErt.137.2012.3>
- SZENTHE 2016: Szenthe, G.: Crisis or Innovation? A Technology-Inspired Narrative of Social Dynamics in the Carpathian Basin during the Eighth Century. In: *Zwischen Byzanz und der Steppe, Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag (Between Byzantium and the Steppe, Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday)*. Ed.: Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T. Budapest 2016, 351–370.
- SZÜCSI 2012: Szücsi F.: A kora és közép avar kori balták és fokosok. In: *Hadak útján XX. A Népvándorlások Fiatal Kutatóinak XX. Összejövetelének konferenciakötete. Budapest–Szigethalom, 2010. október 28–30*. Szerk.: Petkes Zs. Budapest 2012, 121–137.
- STANILOV / SZTANILOV / СТАНИЛОВ 2006: Станилов, С.: *Художественият метал на българското ханство на Дунав (7–9 век)*. София 2006.
- TOBIAS 2001: Tobias, B.: Die awarenzeitlichen Sieblöffel im Karpatenbecken. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 2001, 161–182.

- TOBIAS 2011: Tobias, B.: Avar kori tarsolyzárók a Kárpát-medencében. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica* 12 (2011) 277–312.
- TOMKA 1986: Tomka, P.: Archäologische Studien zur Ethnographie der awarenzeitlichen Völker. *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien* 116 (1986) 155–168.
- UENZE 1966: Uenze, S.: Die Schnallen mit Riemenschlaufe aus dem 6. und 7. Jahrh. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 31 (1966) 142–181.
- VIDA 1992: Vida, T.: Zu einigen handgeformten frühawarischen Keramiktypen und ihre östlichen Beziehungen. In: *Awarenforschungen* 1. Hrsg.: Daim, F. Wien 1992, 517–577.
- VIDA 1999: Vida, T.: *Die awarenzeitliche Keramik I (6.–7. Jh.)*. Varia Archaeologica Hungarica 8. Berlin–Budapest 1999.
- VIDA 2009: Vida, T.: Local or Foreign Romans? The Problem of the Late Antique Population of the 6th–7th Centuries AD in Pannonia. In: *Foreigners in Early Medieval Europe: Thirteen International Studies on Early Medieval Mobility*. Ed.: Quast, D. Mainz 2009, 233–259.
- VIDA 2015: Vida, T.: Zur Frage des gelben Tafelgeschirrs der frühmittelalterlichen Eliten im mittleren Donauraum. In: “*Castellum, Civitas, Urbs*”. *Zentren und Eliten im frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa (Centres and Elites in Early Medieval East-Central Europe)*. Castellum Pannonicum Pelsonense 6. Hrsg.: Heinrich-Tamáská, O. – Herold, H. – Straub, P. – Vida, T. Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf. 2015, 313–327.
- VIDA 2016a: Vida, T.: “They asked to Be Settled in Pannonia...” A Study on Integration and Acculturation – The Case of the Avars. In: *Zwischen Byzanz und der Steppe. Archäologische und historische Studien. Festschrift für Csanád Bálint zum 70. Geburtstag (Between Byzantium and the Steppe. Archaeological and Historical Studies in Honour of Csanád Bálint on the Occasion of His 70th Birthday)*. Ed.: Bollók, Á. – Csiky, G. – Vida, T. Budapest 2016, 251–270.
- VIDA 2016b: Vida, T.: Backglocken, Backdeckel und Backhauben. Archäologische Angaben zur Ernährungskultur Süd- und Mitteleuropas. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 67 (2016) 361–422. <https://doi.org/10.1556/072.2016.67.2.7>
- VIDA 2016c: Vida, T.: *Late Antique Metal Vessels in the Carpathian Basin. Luxury and Power in the Early Middle Ages*. Hereditas Archaeologica Hungariae 1. Budapest 2016.
- VIDA 2018a: Vida T.: *A sztyeppei, a bizánci és a Meroving birodalmak között. Kulturális változások a Kárpát-medence nyugati felén a 6–7. században. Akadémiai doktori értekezés*. Budapest 2018.
- VIDA 2018b: Vida, T.: To the Inner Asian Roots of the Avars. In: *Studia mediaevalia Europaea et orientalia: miscellanea in honorem professoris emeriti Victor Spinei oblata*. Ed.: Bilavski, G. – Aparaschivei, D. București 2018, 29–45.
- VINSKI 1956: Vinski, Z.: Nalaz iz Velike Kladuše i problem naušnica tipa okrenute piramide. *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 11 (1956) 63–95.
- VINSKI 1958: Vinski, Z.: O nalazima 6. i 7. stoljeća u Jugoslaviji s posebnim obzirom na arheološku ostavštinu iz vremena prvog avarskog kaganata. *Opuscula Archaeologica* 3 (1958) 13–55.
- VOGT 2006: Vogt, M.: *Spangenhelme-Baldenheim und verwandte Typen*. Mainz 2006.
- ZÁBOJNÍK 1991: Zábojník, J.: Seriation von Gürtelbeschlaggarnituren aus dem Gebiet der Slowakei und Österreichs (Beitrag zur Chronologie der Zeit des Awarischen Kaganats). In: *K problematike osídlenia Stredodunajskej oblasti vo vcasnom stredoveku*. Zod. red.: Zlata, Č. Nitra 1991, 219–323.
- ZÁBOJNÍK 2000: Zábojník, J.: Zur Problematik der “byzantinischen” Gürtelbeschläge aus Čataj, Slowakei. In: *Die Awaren am Rand der byzantinischen Welt*. Monographien zur Frühgeschichte und Mittelalterarchäologie 7. Hrsg.: Daim, F. Innsbruck 2000, 327–364.

ERDÉLYI ISTVÁN EMLÉKEZETE ПАМЯТИ ИШТВАНА ЭРДЕЛИ

KLIMA LÁSZLÓ* – TÜRK ATTILA** – ДМИТРИЙ СЕРГЕЕВИЧ КОРОБОВ*** –
МИХАИЛ ВЛАДИМИРОВИЧ ЦЫБИН**** – JANCsik BALÁZS*****

ERDÉLYI ISTVÁN

(1931. augusztus 28. Nagyvárad – 2020. április 7. Göd)¹

A koronavírus-karantén második hetében érkezett a hír, hogy 88 évesen elhunyt Erdélyi István régész, az avarok és a honfoglaló magyarok megbecsült kutatója. Eredményekben gazdag, hosszú tudományos pálya jutott osztályrészéül.

Az ELTE Történettudományi Karán végzett 1955-ben. Tanárai támogatták pályája kezdeti lépéseit: 1956-ban már publikálhatott az *Archaeologiai Értesítő*ben (*Az avarkori csontmegmunkálás néhány kérdéséről*, 83. évf.: 46–50), egyetemi szakdolgozata pedig önálló kiadványban jelent meg (*A jánoshidai avarkori temető*. Régészeti Füzetek Ser. II. 1. Budapest 1958). Erdélyi István az egyetem elvégzése után rögtön a Szovjetunióba utazott. 1955–1959 között a leningrádi (szentpétervári) egyetem régészeti tanszékén töltötte aspirantúráját (a mai rendszerben ez a PhD-képzésnek felel meg). Szakmai vezetője M. I. Artamonov volt. Erdélyi István a Szovjetunióban is igen aktív volt: 1956-ban részt vett a Pamír-hegységbe vezetett expedícióban, Stein Aurél után az első magyar tudós volt, aki ott járt. 1957-ben Uljanovszkba utazott, ezzel vették kezdetüket a Volga vidéki kutatásai. 1958-ban 13 sírt tárt fel a baskírföldi Kusulevóban, melyről közleménye jelent meg az *Archaeologiai Értesítő*ben (*A kusulevói temető*.

86. évf.: 183–187), egy konferencián pedig értesült a Veszelyov-tanyai mari temetőben előkerült tarsolylemezeiről, melyet 1961-ben publikált (*Újabb adatok a tarsolylemezek stílusának elterjedéséhez Kelet-Európában*. *Archaeologiai Értesítő* 88. évf.: 95–100). Ugyanezekben az években egy folklorisztikai közleménye is megjelent, jelezvén Erdélyi István östörténeti érdeklődésének néprajzi vonulatát (*Mordvin ének a falbaépített leányról*. *Néprajzi Közlemények* 1958:1–2: 118–123). 1959-ben Leningrádban megvédte kandidátusi disszertációját (*Венгры в Леведии [Magyarok Levédiában]*). Erős kezdés.

Hazatérése után 1960 őszén honosították disszertációját és az ELTE egyetemi doktori címet adott neki. Erdélyi István az MTA Régészeti Kutatócsoportjában kapott állást. Ez is maradt a munkahelye, az immár Régészeti Intézetté fejlődött intézményből vonult nyugdíjba 1991-ben. Az intézetben töltött évekre esnek pilismaróti, pomázi (Holdvilág-árok), fenékpusztai és gergelyugornyai ásásai, de folytatta a kutatást a magyar östörténettel esetleg kapcsolatba hozható távoli területeken is: 1961-ben kezdte meg mongóliai ásásait, melyeket 1990-ig 11 szezonon át folytatott. 1961-ben fél éven át tanított László Gyula Régészeti Tanszékén, az ELTE-n,

* Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészettudományi Intézet, 1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1. klima.laszlo@btk.ppke.hu

** Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészettudományi Intézet, 1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1. turk.attila@btk.mta.hu

*** Институт археологии РАН, 117036 г. Москва, ул. Дм. Ульянова, 19, dkorobov@mail.ru

**** Воронежский государственный университет, г. Воронеж 394018 Россия, Университетская площадь 1. mvcibin@yandex.ru

***** Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Régészettudományi Intézet, 1088 Budapest, Mikszáth Kálmán tér 1. b.jancsik@gmail.com

¹ A cikk az Innovációs és Technológiai Minisztérium támogatásával a Tématerületi Kiválósági Program: Magyarország és a Kelet kapcsolatának régészeti kutatása (Keleti Örökségünk PPKE Interdiszciplináris Történeti és Régészeti Kutatócsoport [TKP2020-NKA-11]) projekt támogatásával készült.

ahol a Kijevi Rusz régészetéről adott elő. Közben arra is jutott ereje és ideje, hogy 1975–1982 között a szaltovói kultúrához tartozó majaki földvár (Majackoje gorogyiscse) nemzetközi ásatásának egyik vezetője legyen. Miután a magyar fél 1982-ben felmondta a szovjetekkel és bulgárokkal közös kazár expedíciót, Erdélyi István Dagesztánban folytatta keleti kutatásait.

Az 1960-as években megjelent művei közül kiemelkedik a nyevolinói temető publikációja (*Das Gräberfeld von Newolino*. Archaeologia Hungarica 46. Budapest 1969, közösen Ojtozi Eszterrel és Vlagyimir Geninggel). A magyar őstörténet szempontjából kiemelkedő temető ma is sok fejtörést okoz a kutatóknak az Urál hegység mindkét oldalához kötődő leletanyaga miatt. Ezekben az években kisebb publikációi, beszámolóij jelentek meg külföldi ásatásairól – nemcsak régészeti, hanem néprajzi folyóiratokban is. Követte és ismertette a Szovjetunióban folyó finnugor régészeti kutatómunkát. 1966-ban publikálta a képekkel gazdagon illusztrált *Avar művészet* című zsebkönyv méretű munkáját, mely több nyelven is megjelent. Erdélyi István még az 1950-es években megismerkedett Lev Gumiljovval, akinek eredeti gondolatai nagy hatást gyakoroltak rá. 1969-ben közös tanulmányt publikáltak az Archaeologiai Értesítőben (*A nomád világ egysége és sokrétűsége*. 96. évf.: 54–61.)

A tanulmányok mellett a szakfolyóiratokban folyamatosan közölt recenziókat is. Ekkor jelentek meg első ismeretterjesztő írásai. Ezek szélesebb körben ismertté tették a nevét.

Az 1970-es években kisebb közleményei mellett egy Szovjetunióban megjelent könyv egyik szerkesztője és társszerzője volt (*Проблемы археологии и древней истории угров [Az ugorok őstörténetének és régészetének kérdései]*. Moszkva 1972, Valerij Csernyecovval és Alekszej Szmirnovval). 1977-ben a *Studia Archaeologica* VI. kötetének (*Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'Est*) szerkesztője és társszerzője volt. Rövid írásában a korai magyarság Kubany folyó vidéki jelenlétével foglalkozott. A kötet a nyevolinói temető publikációjához hasonlóan kiemelkedő jelentőségű a magyar őstörténet szempontjából, mivel legnagyobb terjedelmű tanulmányában Jelena Halikova és Jevgenyij Kazakov a tankejevukai volgai bulgár temető leletanyagát ismertette.

1967-ben részt vett a VII. Nemzetközi Szláv Régészeti-Őstörténeti Konferencián Prágában, majd 1973-ban Ulan-Batorban képviselte Magyarországot az UNESCO-konferencián. 1976-ban Nizzában számolt be mongol expedícióiról. Munkásságát 1977-ben a Kőrösi Csoma Társaság Kőrösi Csoma-díjjal ismerte el.

Az 1970–80-as évek Erdélyi István munkásságának fénykorát jelentik. 1977-ben megvédte *Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében* című akadémiai doktori értekezését (a mű 1982-ben jelent meg nyomtatásban). Ugyanerről a témáról írt röviden a *Magyar őstörténeti tanulmányok* című kötetben (*Az ősmagyarság régészeti emlékei Kelet-Európában*. Budapest 1977, 65–77). Ekkoriban jelent meg Sugár Lajossal közösen jegyzett könyve mongóliai ásatásairól (*Ázsiai lovasnomádok*. Budapest 1982). Ismeretterjesztő írásaiban a magyar őstörténettől és a sztyeppe világtól távolabbra is elkalandozott, de a számára legkedvesebb témakört sem hanyagolta: a Népszerű történelem sorozatban jelent meg *A magyar honfoglalás és előzményei* című monográfiája (Budapest 1986), a Sorsdöntő történelmi napok sorozatban pedig a langobardok távozását és az avarok érkezését tárgyaló *Pannoniai Húsvét* című könyve (Budapest 1987). 1985-ben részt vett Sziktivkarban (Komi ASzSZK) a VI. Finnugor Kongresszuson, majd 1986-ban a Góbi sivatagban közösen ástott Makkay Jánossal. Az MTA Régészeti Intézetében Erdélyi István fontos pozíciókat is betöltött: osztályvezető volt, tudományos titkár és nemzetközi titkár is. Tevékeny szelleme nyugdíjazása után sem hagyta nyugodni. Továbbra is a magyar őstörténet kutatása állt érdeklődésének középpontjában.

Erdélyi István nyugdíjba vonulása körülbelül egybeesett a rendszerváltással, amely új lehetőségeket nyitott meg előtte. Eleinte a Miskolci Bölcsész Egyesület keretében oktatott magyar őstörténetet, majd részt vett a Károli Gáspár Református Egyetem megalapításában, 1993–1998 között intézetvezető és a bölcsészettudományi kar dékánhelyettese is volt. 1998-ban társaival megalapította a Magyar Őstörténeti Munkacsoportot, amelyet hivatalosan is bejegyezték egyesületként. 2002-től 2014-ig az egyesület *Eleink – magyar őstörténet* című folyóiratának főszerkesztői feladatait is ellátta. Ásatásai 1991-es nyugdíjazásával befejeződtek itthon is (Pa-

nyola), melyet szakmai pályafutásának töréseként élt meg. 1994-ben az olimpiai szláv urnatemetőről írt, melyet még 1985. évi athéni ösztöndíja során tanulmányozott. 1997 októberében habilitált az ELTE-n. Az 1999–2000-es tanévben tartotta utolsó egyetemi előadásait, a Pécsi Tudományegyetem régészeti képzésének keretében.

Ezekben az években eltávolodott korábbi őstörténeti koncepciójától, pl. a történeti forrásokban szereplő, a mai Baskír és Tatár Köztársaságok területére lokalizálható Magna Hungariát már nem tekintette a magyarok őshazájának. A Magyar Őstörténeti Munkacsoportban és az általa szerkesztett folyóiratban a rangos szakemberek mellett teret engedett az őstörténet naiv és olykor dilettáns kutatóinak is. Ennek ellenére is alkotott az új nemzedékek által haszonnal forgatható, maradandó műveket. A 2000-es évek első felében megjelentette *Őstörténeti-régészeti fogalomtárát* (Budapest 2001), készített egy temetőkatalógust (*Hol sírjaik domborultak... A honfoglaló magyarság temetői a Kárpát-medencében*. Göd 2003) és egy kutatástörténeti összefoglalást (*Őseink nyomában. A magyar őstörténet kutatása a XX. században*. Budapest 2004). Az évtized második felében publikálta *Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei* (Budapest 2008)

című könyvét, amely pontatlanságai és szerkesztésének technikai hibái ellenére is haszonnal forgatható kiadvány még akkor is, ha 15 évig állt a kiadóban megjelenésre várva. Ebben a könyvében összegezte valamennyi keleti régészeti gyűjtését, fotó- és rajzos dokumentációját, melyek kiválóan mutatják kutatói habitusát. Az őt ismerő orosz és ukrán kollégák elmondása alapján Erdélyi István volt az a magyar kutató, aki rendszeresen felkereste és feldolgozta a régészeti adattárakat és átnézte a gyűjteményeket. Sőt jegyzeteinek köszönhetően sikerült információkat megőrizni olyan keleti lelőhelyeknél (pl. Martan-Csú, Krjukovo-Kuzsnovo), ahol az eredeti dokumentáció később sérüléseket szenvedett. Utolsó nagyobb műve a *Magyar őstörténeti minilexikon* (Budapest 2012).

2005-ben az ELTE aranyoklevéllel tisztelte meg az 50. évén át kifejtett szakmai tevékenységéért. 2007-ben a Mongol Tudományos Akadémia elnöke részesítette kitüntetésben, majd a következő évben a Magyar Professzorok Világtanácsa a *Pro Universitate et Scientia* kitüntetését adományozta neki.

Akár a könyveit vesszük kezünkbe, akár jellegzetes, szikár alakját idézzük fel, midőn egy konferencián hozzászólásra emelkedik, Erdélyi István emléke velünk marad.

ИШТВАН ЭРДЕЛИ
(28 августа 1931 – 7 апреля 2020)

ДМИТРИЙ СЕРГЕЕВИЧ КОРОБОВ

7 апреля 2020 г. в возрасте 88 лет ушёл из жизни известный венгерский археолог, специалист в области кочевнической археологии Евразии эпохи средневековья, Иштван Эрдели.

Он родился на территории Румынии в городе Орадя-Маре 28 августа 1931 г. После Второй мировой войны семья Эрдели обосновалась в венгерском городе Сентэндре, где Иштван в 1950 г. закончил гимназию, после чего поступил в Будапештский университет. Оттуда в 1955 г. молодой специалист в области археологии аварских племён отправился в аспирантуру в Ленинград, где под руководством профессора М. И. Артамонова защитил диссертацию «Венгры в Лебедии» (1959 г.). Вернувшись в Венгрию, вплоть

до 1991 г. Иштван Эрдели работал в Институте археологии Венгерской академии наук, попутно ведя занятия для студентов Будапештского университета. Незадолго до завершения работы над докторской диссертацией «Авары и Восток в свете археологических источников» (1976 г.), Иштван Эрдели выступил соорганизатором Советско-Венгерской (позднее Советско-Болгаро-Венгерской) экспедиции Института археологии АН СССР (1975–1982 гг.), которая под общим руководством Светланы Александровны Плетнёвой вела работы на знаменитом Маяцком археологическом комплексе в Воронежской области. Эта экспедиция стала настоящей школой для многих отечественных и зарубежных архео-

логов – специалистов в области средневековой археологии Евразии, к чему Иштван Эрдели приложил самое непосредственное участие. В частности, под его руководством в течение четырёх сезонов осуществлялись совместные полевые работы в Венгрии, главным образом, в г. Фенекпесте на озере Балатон.

Оставаясь до конца своих дней заинтересованным в тесных контактах археологических школ Венгрии и нашей страны, Иштван Эрдели выступил редактором и одним из авторов крупной монографии «Археология Венгрии»

(1986 г.), которая стала поистине настольной книгой для всех специалистов-кочевниковедов. После выхода на пенсию, профессор И. Эрдели еще долгие годы преподавал в Будапештском университете, вёл археологические раскопки средневековых венгерских городов, возглавлял научно-исследовательские коллективы по изучению археологии кочевников Евразии.

Институт археологии скорбит вместе с венгерскими коллегами и выражает глубокие соболезнования родным и близким Иштвана Эрдели.

ПАМЯТИ ИШТВАНА ЭРДЕЛИ

Михаил Владимирович Цыбин

7 апреля 2020 г. ушел из жизни известный венгерский археолог Иштван Эрдели. Он известен своими трудами по археологии и истории кочевников Евразии эпохи средневековья. Иштван Эрдели родился на территории Румынии в городе Орадя-Маре 28 августа 1931 г. После окончания Будапештского университета учился в аспирантуре в Ленинграде под руководством М.И. Артамонова. В 1959 г. защитил кандидатскую диссертацию «Венгры в Лебедии», а в 1976 г. — докторскую диссертацию «Авары и Восток в свете археологических источников». Иштван Эрдели работал в Институте археологии Венгерской академии наук, преподавал в Будапештском университете.

Ученый выступил соорганизатором Советско-Венгерской (позднее Советско-Болгаро-Венгерской) экспедиции Института археологии АН СССР (1975–1982 гг.), которая под общим руководством С.А. Плетнёвой вела работы на Маяцком археологическом комплексе в Воронежской

области. Иштван Эрдели являлся редактором и одним из авторов монографии «Археология Венгрии», изданной в СССР в двух томах (1980, 1986 гг.).

И в последние годы Иштван Эрдели активно интересовался результатами полевых исследований по проблеме происхождения венгров, проводившихся в Восточной Европе и Казахстане. В 2016 г. он принимал участие в работе III Международного Мадьярского симпозиума по археологии в Будапеште. В разговоре со мной он выражал и обеспокоенность по поводу объективной исторической оценки участия 2-й венгерской армии в военных действиях в Воронежской области в 1942–1943 гг. Иштван Эрдели вместе с П. Сабо, П. Грофом издал книгу об этих событиях, основанную на фотографиях и фронтовом дневнике Яноша Грофа – отца археолога Петера Грофа. Ученый выражал надежду, что эта книга будет востребована российскими историками.

ERDÉLYI ISTVÁN SZAKIRODALMI MUNKÁSSÁGA²

1956

Őstörténeti kutatás „a Világ tetején”. *Új Világ* 1956. október 18., 4.

Az avarkori csontmegmunkálás néhány kérdéséről (О некоторых вопросах обработки кости у аваров). *Archaeologiai Értesítő* 83 (1956) 46–50.

Новая руническая надпись из Венгрии. *Эпиграфика Востока* 12 (1956) 59–61.

1957

A Pilisről a Pamírra. *Szentendre. A Pest Megyei Hírlap különkiadása* 1957. november 23., 2.

1958

A jánoshidai avarkori temető. Régészeti Füzetek Ser. 2 No. 1. Budapest 1958.

Mordvin ének a falbaépített leányról (Mordwin Lied vom eingemauerten Mädchen). *Néprajzi Közlemények* 3 (1958) 118–123.

1959

Венгры в Лебедии. Материальная культура венгров в IX–X вв. Автореф. канд. дисс. Ленинград 1959.
Soproni Sándor riportja. Julianus barát nyomában. *Szentendre. A Pest Megyei Hírlap különkiadása* 1959. november 7.

Sírrablók nyomában Budakalászon. *Szentendre. A Pest Megyei Hírlap különkiadása* 1959. december 25., 1.
Julián barát nyomában Baskíriában. *Csongrád Megyei Hírlap* 1959:2, 8.

A kusulevői temető (Кушулевский могильник). *Archaeologiai Értesítő* 86 (1959) 183–187.

1960

Pomáz középkori emlékei. Dunakanyar–Pilisvidék 1. Budapest 1960.

A honfoglaló magyarság régészeti emlékenyaga kelet-európai kapcsolatainak néhány kérdéséről (О некоторых вопросах восточно-европейских связей археологических памятников венгров-завоевателей родины). *Archaeologiai Értesítő* 87 (1960) 169–176.

Budakalász. *Archaeologiai Értesítő* 87 (1960) 237.

A Holdvilágárok. *Szentendre. A Pest Megyei Hírlap különkiadása* 1960. március 28.

A Holdvilágárok. *Szentendre. A Pest Megyei Hírlap különkiadása* 1960. július 2.

Sashegyi Sándor. 1900–1958. *Archaeologiai Értesítő* 87 (1960) 225. (Nekrológ)

Sashegyi Sándor (1900–1958) (korábban Stefán Sándor). *Szentendre. A Pest Megyei Hírlap különkiadása* 1960. július. 30, 3. (Nekrológ)

² Erdélyi István saját bibliográfiája nyomán (https://julianusbaratai.blog.hu/2020/04/08/erdelyi_istvan) javításokkal és kiegészítésekkel készült változat.

1961

Népvándorláskori régészetünk módszertani és elméleti kérdéseire (Contributions to the methodological and theoretical questions of Migration Period archaeology). *Archaeologiai Értesítő* 88 (1961) 68–76. (Társszerző: Bartha A.)

Új magyarországi rovásfelirat. *Archaeologiai Értesítő* 88 (1961) 279–280.

Budakalász–Donauufer. *Archaeologiai Értesítő* 88 (1961) 291.

„Большая Венгрия” («Magna Hungaria»). Zur Frage des Aufenthaltes der Altungarn in Baschkirien). *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 13 (1961) 307–320.

Újabb adatok a tarsolylemezek stílusának elterjedéséhez Kelet-Európában (Новые данные о распространении стиля блях сумок в Восточной Европе). *Archaeologiai Értesítő* 88 (1961) 95–100.

Ásatások a pomázi Lugj-dűlőben. *Szentendre. A Pest Megyei Hírlap különkiadása* 1961. március 11, 1.

Timur Lenk sírjától Batu kán szállásáig. *Szentendre. A Pest Megyei Hírlap különkiadása* 1961. július 8, 1.

Népi ellenőrzés a budapesti országos múzeumokban. *Népi Ellenőrzés* 12 (1961) 16–17.

Заднепровский, Ю.: Археологические памятники южных районов Ошской области. Фрунзе 1960. *Archaeologiai Értesítő* 88 (1961) 307–308. (Recenzió)

1962

Az 1956. évi pamíri expedíció néprajzi jegyzetei (Ethnographical Records of the Pamir Expedition of 1956). *Ethnographia* 73 (1962) 103–126.

Hun vezérek sírjainál. *Szentendre. A Pest Megyei Hírlap különkiadása* 1962. március 14, 1.

Jelentés a mongol–magyar expedíció 1961. évi munkálatairól. *Archaeologiai Értesítő* 89 (1962) 93–100.

Előszállítás–Telek. *Archaeologiai Értesítő* 89 (1962) 264.

Раскопки в Ноин-Уле. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 14 (1962) 231–247.

A bodrogszerdahelyi honfoglaláskori temető. (Streda nad Bodrogom) (Могильник эпохи завоевания страны венграми в Стреда над Бодроком). *A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve* 4–5 (1961) 17–30.

László Gy.: Östörténetünk legkorábbi szakaszai. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 12 (1962) 143–147. (Recenzió)

1963

Szob. Az 1962. év régészeti kutatásai. *Régészeti Füzetek* Ser 1. No. 16 (1963) 90.

Az 1962. évi mongóliai expedíció eredményei. *Archaeologiai Értesítő* 90 (1963) 120–126. (Társszerző: Ferenczy L.)

Les relations hungaro-khazares. *Studia et Acta Orientalia* 4 (1963) 39–44.

Egy rejtélyes felirat a Nyugati-Pamíron. *Antik Tanulmányok* 10 (1963) 58–59.

A mongol–magyar régészeti expedíció 1961–63. évi eredményei. *Magyar Tudomány* 70 (1963) 647–651.

Неволинский могильник ломоватовской культуры. In: *Congressus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Szerk.: Ortutay Gy. Budapest 1960, 428–431. (Szávatór: Ойтóзи, Э. К.)

Török Gy.: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. Budapest 1962. *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 1 (1963) 355–357. (Recenzió)

Руденко, С. И.: Культура хуннов и ноинулинские курганы. Москва–Ленинград 1962. *Archaeologiai Értesítő* 90 (1963) 319–321. (Recenzió)

Харадзе, Р.: Грузинская большая семья I–II. *Ethnographia* 74 (1963) 3. (Recenzió)

1964

A zürjénföldi régészeti irodalom új terméséből. *Nyelvtudományi Közlemények* 66 (1964) 204–206.

Pomáz-Holdvilágárok. *Régészeti Füzetek* Ser 1. No. 17 (1964) 59.

Заднепровский, Ю. А.: Древние земледельческие культуры Ферганы. Материалы и исследования по археологии СССР 118. Москва–Ленинград 1962. *Archaeologiai Értesítő* 91 (1964) 141–142. (Recenzió)

1965

Látogatás egy mongol kovácsmesternél. *Ethnographia* 76 (1965) 462–464.

Mongol íjászok, lovasok, birkózó sasok. *Fiúk Évkönyve* 1965, 138–142.

Slawische Siedlungen in Ostungarn I (Geländebegehungen und Ergebnisse einer Versuchsausgrabung). *Slavica* 5 (1965) 226–229. (Mitverfasser: Ojtozi E.)

1963. évi mongol–magyar régészeti expedíció eredményei (Результаты монголо–венгерской экспедиции 1963 года). *Archaeologiai Értesítő* 92 (1965) 73–85. (Társszerző: Navaan, D.)

Újabb régészeti kutatások a Komi ASzSzk területén. *Archaeologiai Értesítő* 92 (1965) 218–219.

Résultats des recherches archéologiques relatives aux trouvailles des cavaliers nomades orientaux en Hongrie (1953–1964). *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 18 (1965) 373–378.

Überreste aus der Awarenzeit. *Ungarische Rundschau* 7 (1965) 17–19.

Halomsírok az ázsiai sztyeppéken. *Élet és Tudomány* 20 (1965) 2474–2477.

A kazárok történetének első összefoglalása. *Archaeologiai Értesítő* 92 (1965) 85–90. (Társszerzők: Kádár Z. – Ojtozi E.) (Recenzió)

Török, Gy.: Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert. *A Magyar Tudományos Akadémia Társadalmi-Történeti Tudományok Osztályának Közleményei* 14 (1965) 77–80. (Recenzió)

1966

Avar művészet (Die Kunst der Awaren). Budapest 1966.

Gergelyiugornya. *Archaeologiai Értesítő* 93 (1966) 299.

Molnár G.: Egymillió hős országa. Arhangaj őserdeitől a Gobi sivatagig. Budapest 1966. *Ethnographia* 77 (1966) 630. (Recenzió)

Objectivity in Anthropology. *Current Anthropology* 7 (1966) 361. <https://doi.org/10.1086/200728>

A Holdvilág-árok rejtélye. *Pest Megyei Hírlap* 1966. VIII. 6.

1967

Извлечения из хроники венгерского Анонима. *Вопросы археологии Урала* 7 (1967) 172–185.

The results of the mongolian–hungarian archaeological expeditions 1961–1964. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 19 (1967) 335–370. (Co-authors: Dorjsüren, C – Navan, D.)

Néprajzi jegyzetek Észak-Mongóliából. *Ethnographia* 78 (1967) 122–126.

Pósta Béla emlékezete. *Literaturuli Szakartvelo* 1967. július 21.

Hogyan halászott az európai őseink? *Halászat* 13 (1967) 101.

Szinképelemzési vizsgálatok és azok értékelése a pilismarót-basaharci avarkori temető bronztárgyain. *Archaeologiai Értesítő* 94 (1967) 97–100. (Társszerző: U. Vanyek M.)

Az első Nemzetközi Szláv Régészeti Kongresszus. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 15 (1967) 115–121.

Az 1964. évi mongol–magyar régészeti expedíció eredményei. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 15 (1967) 123–128. (Társszerző: Navaan, D.)

Ősi nomád népek nyomában a Világ Tetején. *Lányok Évkönyve* 1967, 154–166.

Régészeti expedícióval a Világ Tetején. *Szovjet Híradó* 1967:4, 10.

A Tomb of the turkic period in Northern Mongolia. *Bulleten* 30 (1967) 197–203.

Гаврилова, А. А.: Могильник Кудыргэ как источник по истории алтайских племён. Москва–Ленинград 1965. *Archaeologiai Értesítő* 94 (1967) 113–115. (Recenzió)

1968

A Kínai Császárság és az ázsiai hunok kapcsolatai. *Új Keleti Szemle* 1 (1968) 34–35.

Ásó és műszer. A régészet és a természettudományok. *Természet Világa* 99 (1968) 341–345.

Neue Beobachtungen über das Material des spätaurenenzeitlichen Gräberfeldes in Pilismarót-Basaharc. *Študijné Zvesti Archeologického Ústavu SAV* 16 (1968) 97–102.

Egy koraközépkori vassisak a Déri Múzeumban (An iron helmet from the early Middle Ages in the Déri Museum). *A Debreceni Déri Múzeum Évkönyve 1966–1967* (1968) 197–205.

A nagyszentmiklósi „Attila-kincs” leletkörülményei (Über die Fundumstände des Schatzes von Nagyszentmiklós). *A Szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1968, 35–45. (Társszerző: Pataky L.)

Újabb kutatások erősítették meg: Atlantisz létezett! *Élet és Tudomány* 23 (1968) 665.

A szkíta művészet. *Élet és Tudomány* 23 (1968) 1094–1096.

A szovjet régészet néhány elvi-módszertani kérdése. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 16 (1968) 245–254.

Gergelyiugornya. *Régészeti Füzetek* Ser 1. No. 21 (1968) 47.

Gergelyiugornya. *Archaeologiai Értesítő* 95 (1968) 135.

1969

Das Gräberfeld von Newolino. *Archaeologica Hungarica* 46. Budapest 1969. (Mitverfasser: Ojtozi, E. – Gening, W.)

A Várpalota-gimnáziumi avar temető (Awaren-Friedhof Várpalota-Gymnasium). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 8 (1969) 167–198. (Társszerző: Németh P.)

Steppe–Klima–Völkerwanderung. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1969:2, 139–145.

A nomád világ egysége és sokrétűsége (Единство и разнообразие степной культуры Евразии). *Archaeologiai Értesítő* 96 (1969) 54–61. (Társszerző: Gumiljov, L. N.)

Единство и разнообразие степной культуры Евразии. *Народы Азии и Африки* 1969:3, 78–87. (Соавторы: Гумилёв, Л. Н.)

Обзор венгерского журнала «Этнография» Венгерского Этнографического Общества за 1959–1968 гг. *Советская этнография* 1969:5, 149–156.

Türk rovásírásos felirat Környéről. *Antik Tanulmányok* 16 (1969) 209–210.

A nagyszentmiklósi „Attila kincs” leletkörülményei (Über die Fundumstände des Schatzes von Nagyszentmiklós). *Magyar Történelmi Szemle* 1969:1, 25–40. (Társszerző: Pataky L.)

Ласло Вергеш. *Советская археология* 1969:4, 316–317. (Соавторы: Бадер, О. Н. – Ранов, В. А.) (Nekrológ)

1970

Forschungen auf awarenzeitlichen Siedlungen. In: *I. Medzynarodowy Kongres Arheologii Slowianskiej* 3. Red.: Serejski, M. H. Wrocław–Warszawa–Kraków 1970, 163–171.

Klíma–sztyep–népvándorlás. *Földrajzi Értesítő* 19 (1970) 87–93.

A nagyszentmiklósi „Attila kincs” leletkörülményei. Folytatás. *Magyar Történelmi Szemle* 1970:2, 47–48. (Társszerző: Pataky L.)

Magna Hungaria. *Magyar Történelmi Szemle* 1970:4–5, 19–26.

A honfoglaló magyarság Kubány-vidéki tartózkodásának kérdéséhez. *Magyar Történelmi Szemle* 1970:6, 70–72.

Ipolytölgyes. *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 1 (1970) 142.

Budakalász. *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 1 (1970) 144–145.

Budapest, XII. Vöröskereszt. *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 1 (1970) 145.

Előszállás, Telek. *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 1 (1970) 146–147.

Tépe. *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 1 (1970) 152.

Gergelyugornya. *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 1 (1970) 153.

Karos, Tobolyka-dűlő. *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 1 (1970) 154.

Oros, Gemarkung von Nyírpazony. *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 1 (1970) 158.

Pomáz, Holdvilágárok. *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 1 (1970) 159–160.

Somogyaszaló. *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 1 (1970) 162.

Szentendre. *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 1 (1970) 162.

Tákos. *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 1 (1970) 164.

Visegrád. *Mitteilungen des Archäologischen Institutes der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 1 (1970) 164.

Die Kunst der Awaren. *Das Altertum* 16 (1970) 243–250.

Másfél ezer éves fazekasfalu maradványai. *Kárpáti Igaz Szó* 1970. augusztus 5, 3.

Orosz és szovjet irodalom könyvtárainkban. *A Debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Könyvtárának Közleményei* 70 (1970) 79–83. (Társszerző: Ojtozi E.)

О работе над венгерским этнографическим атласом. *Советская этнография* 1970:4, 136–137.

Manga J.: Ünnepek, szokások az Ipoly mentén. Budapest 1968. *Советская этнография* 1970:2, 186–187. (Recenzió)

1971

Das völkerwanderungszeitliche Gräberfeld von Környe. *Studia Archaeologica* 5. Budapest 1971. (Mittverfasser: Salamon, Á.)

Osada z doby rímskej v Ipolytölgyesi v Mad'arsku (Siedlung aus der römischen Zeit in Ipolytölgyes in Ungarn). *Východoslovenský Pravek* 2 (1971) 51–72. (Társszerző: Lamiová-Schmiedlová, M.)

Kályhacsempe a budavári palotából. *Természet Világa* 102 (1971) 569.

A mongol vadászatról. *Nimród* 1971:3, 18–19.

Hozzászólás Ityina V. A. Néprajz és régészet c. előadásához. *Népi Kultúra–Népi társadalom* 5–6 (1971) 391–394.

Modern kínai festmények. *Műgyűjtő* 1971:2, 6–8.

Két lamaista szertartási eszköz. *Műgyűjtő* 1971:3, 28.

A „lengyel” buddhákról. *Műgyűjtő* 1971:3, 49.

Pomáz-Holdvilágárok (Помаз-Хольдвлагаарок). *Archaeologiai Értesítő* 98 (1971) 85–91.

A hunok nyomában Mongóliában. *Élet és Tudomány* 26 (1971) 1875–1880.

A Szovjetunió Tudományos Akadémiája Régészeti Intézetében. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományi Osztályának Közleményei* 20 (1971) 169–172.

Les relations hungaro-khazares. *Magyar Történelmi Szemle* 2 (1971) 181–186.

Теории венгерских ученых о поволжском происхождении древних венгров. *Археология и этнография Башкирии* 4. Отв. ред.: Бромлей, Ю. В. 1971, 108–112.

О статье М. И. Артамонова и С. А. Плетневой. *Народы Азии и Африки* 1971:4, 249–250.

Kiszely I.: Sírok, csontok, emberek. Budapest 1969. *Советская этнография* 1971:3, 148. (Recenzió)

László, Gy.: The Art of the Period of Great Migrations in Hungary. Budapest 1970. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 23 (1971) 360–363. (Recenzió)

Fettich Nándor (1900–1971). *Ethnographia* 82 (1971) 636–638. (Nekrológ)

V. N. Černecov (1905–1970). *Acta Ethnographica* 20 (1971) 132–133. (Nekrológ)

1972

Újabb régészeti kutatások Dagesztánban. *Archaeologiai Értesítő* 99 (1972) 115–116.

Régészeti kutatások Baskíriában és a magyar őstörténet. *Archaeologiai Értesítő* 99 (1972) 244–248.

Orosz szamovárok. *Műgyűjtő* 1972:2, 26.

Műgyűjtők és régészek. *Műgyűjtő* 1972:2, 47.

Hungary's Vinland Map. *Acta Ethnographica Academiae Scientiarum Hungaricae* 21 (1972) 347–352.

Avar san'ati (The Art of the Avars). In: *Türk Kültürü El-Kitabı, C. II, Kısım: 1/a, İslâmiyet'ten Önceki Türk San'atı Hakkında Araştırmalar*. Kollektif kitaplari ve Milli Eğitim Basımevi. İstanbul 1972, 109–117.

Nomád életforma – nomád társadalom. *Valóság* 1972:5, 13–20.

Nomád életforma – nomád társadalom. *Magyar Történelmi Szemle* 3 (1972) 491–498.

Szarmata leletek Tápiószeléről (Сарматские находки в с. Тапиоселе). *Studia Comitatus* 1 (1972) 21–25.

Parallèles orientales des sépultures équestres de l'époque avare dans le Bassin des Carpathes. In: "Les questions fondamentales du peuplement du Bassin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle". Session scientifique de l'Union Internationale Archéologique Slave. Szeged 27–29 Avril 1971. Ed.: Gerevich, L. Mitteilungen des archäologischen Instituts der ungarischen Akademie der Wissenschaften. Beiheft 1. Budapest 1972, 51–55.

Trója. Az ásatások megindulásának századik évfordulójára. *Antik Tanulmányok* 18 (1971) 316–320.

Beratung der ethnographischen Sektion der gemischten Kommission sowjetischer und ungarischer Historiker. *Demos* 1972:1, 92–94. (Mitverfasser: Sárkány, M.)

Fouilles archéologiques en Bachkirie et la préhistoire hongroise. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 25 (1972) 301–312.

Введение. In: *Проблемы археологии и древней истории угров*. Отв. ред.: Смирнов, А. П. – Чернецов, В. Н. – Эрдели, И. Ф. Москва 1972, 5–6. (Соавтор: Чернецов, В. Н.)

Об археологической культуре древних венгров конца IX – первой половины X в. н. э. In: *Проблемы археологии и древней истории угров*. Отв. ред.: Смирнов, А. П. – Чернецов, В. Н. – Эрдели, И. Ф. Москва 1972, 128–144.

Frumkin, N.: Archaeology in Soviet Central Asia. Leiden–Köln 1970. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 24 (1972) 325. (Recenzió)

Bakay K. – Kalicz N. – Sági K.: Magyarország Régészeti Topográfiája 3. Veszprém megye régészeti topográfiája. Devecseri és Sümegi járás (Archäologische Topographie Ungarns 3. Archäologische Topographie des Komitats Veszprém, Kreise: Devecser und Sümeg). Budapest 1970. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 24 (1972) 321. (Recenzió)

1973

Mongolisch–ungarische Archäologische Forschungen in der Mongolei (Vorbericht). *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 4 (1973) 113–118.

A pilisi erdők régészeti emlékei. *Az Erdő* III. XXII. 2. 70, 73.

Gondolatok a magyar régészetről. *Magyar Tudomány* 80 (1973) 221–228. (Társszerző: Ecsedy I.)

Современная организационная структура археологии в Венгерской Народной Республике. *Советская археология* 1973:3, 249–256. (Соавтор: Титов, В.)

Hozzászólás: Új szempontok a Dunamedence vízrajzi neveinek vizsgálatában? *Hidrológiai Tájékoztató*. Budapest 1973, 33.

Dömös. *Régészeti Füzetek* Ser 1. No. 26 (1973) 60.

Jánoshida-Tótképuszta. *Régészeti Füzetek* Ser 1. No. 26 (1973) 63.

Fettich Nándor az ötvösművész. *Műgyűjtő* 1973:2, 11.

Gyula Moravcsik. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 25 (1973) 371–373. (Nekrológ)

Nándor Fettich 1900–1971. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 4 (1973) 175–178. (Nekrológ)

1974

Előzetes jelentés az 1971. évi mongóliai régészeti kutatásainkról. *Archaeologiai Értesítő* 101 (1974) 139–146.

Die Belohnung der Finder des Attila-Schatzes von Nagyszentmiklós. *A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1971:2 (1974) 143–155. (Társszerző: Pataky, L.)

Az etnikum és az etnográfia szovjet elmélete. *Világtörténet* 24 (1974) 39–46. (Társszerző: Ikonnyikova A.)

Dömös. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 5 (1974) 214–215.

Pilismarót-Öregek dűlő. *Régészeti Füzetek* Ser 1. No. 27 (1974) 44–45.

A „szarvasok népe” nyomában. *Élet és Tudomány* 29 (1974) 2217–2222.

Hohloma. *Műgyűjtő* 1974:4, 64.

Egy festő nyomában. *Műgyűjtő* 1974:6, 49.

Cungkápa szobrai. *Műgyűjtő* 1974:6, 50–51.

Merre vezetett a honfoglalók vándorlása? *Tudományos Kaleidoszkóp*. Budapest 1974, 309.

Hozzászólás Balassa Iván előadásához. *Ethnographia* 85 (1974) 591–592.

Az etnikum és etnográfia szovjet elmélete. *Világtörténet* 24 (1974) 39–46.

Zur Frage der Lokalisation der Wohnorte des Urungarntums. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 5 (1974–1975) 117–128.

Bromleĭ, Ioulian Vladimirovitch: Etnos i emografĭia. Éditions «Naouka», Moscou, 1973. 281 p. *Acta Ethnographica* 23 (1974) 393–397. (Recenzió)

Bach, H. – Dusek, S.: Slawen in Thüringen. Geschichte, Kultur und Anthropologie im 10. bis 12. Jahrhundert. Weimar 1971. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 26 (1974) 257–258. (Társ-szerző: Kiszely, I.) (Recenzió)

1975

A honfoglaló magyarság etnikai határainak kérdéséhez. *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum* 2. Red.: Ortutay, Gy. Budapest 1975, 45–47.

Pilismarót-Öregek dűlő. *Régészeti Füzetek* Ser 1. No. 28 (1975) 81–82.

Lev Nyikolajevics Gumiljov koncepciója az Etnoszról. *Documentatio Ethnographica* 5 (1975) 5–18.

Аурель Штейн и его исследования на Памире. *Страны и Народы Востока* 16 (1975) 292–295.

A kelet-európai sztyeppe népei a korai középkorban. *Magyar Tudomány* 82 (1975) 696–699. (Társ-szerző: Bartha A.)

Szibéria és a Távol-Kelet kőkori kultúrái nyomában. *Élet és Tudomány* 30 (1975) 1635–1638.

Julianus barát nyomában. Baskíriában volt-e a magyar őshaza? *Élet és Tudomány* 30 (1975) 2148–2151.

Egy eltűnt nép nyomában. A volgai bolgárok. *Élet és Tudomány* 30 (1975) 2242–2246.

Avarkori sarlók a Kárpát-medencében. *Ethnographia* 86 (1975) 153–163.

Введение. In: *Эпоха Великого Переселения Народов*. Ред.: Амброз, М. К. Москва 1975, 3–5.

Авары и Средняя Азия. In: *Центральная Азия в кушанскую эпоху* 2. Ред.: Гафуров, В. Г. и др. Москва 1975, 169–171.

Volgai Bolgárok. *Élet és Tudomány* 1975. november 47.

Раскопки советско-венгерской экспедиции в ВНР. *Археологические Открытия 1975 г.* Москва 1975, 585–607. (Соавторы: Титов, В. С. – Макарова, Э.)

Egy ritka mongol festmény. *Műgyűjtő* 7, 1975:3, 8 – 9.

Dömös. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 5 (1974/1975) 214–215.

Jánoshida. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 5 (1974/1975) 216.

Pilismarót. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 5 (1974/1975) 217.

Forschungstätten für Finnougristik in Ungarn. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 5 (1974/1975) 9–42.

Bóna I.: VII. századi települések és árpádkori magyar falu Dunaújvárosban (Аварские поселения VII века и венгерская деревня эпохи Арпадов). Budapest 1973. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 27 (1975) 498–499. (Recenzió)

1976

A halhatatlan Herkules. *Természet Világa* 107 (1976) 243.

A kajragacsi ősök szobrai. *Természet Világa* 107 (1976) 435.

Sziklarajzok a Világ Tetején. *Természet Világa* 107 (1976) 532.

Die Darstellung auf der grossen awarischen Riemenzunge von Bánhalom. In: *Hungaro-Turcica*. Ed.: Káldi-Nagy, Gy. Budapest 1976, 263–266.

A honfoglaló magyarok ősei nyomában. *Népszava* 1976. április 18.

Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében. Doktori disszertáció tézisei. Budapest 1976.

Az első szovjet–magyar közös régészeti ásatások. *Magyar Tudomány* 83 (1976) 480–481.

Bajót. *Régészeti Füzetek* Ser 1. No. 29 (1976) 3.

Csolnok. *Régészeti Füzetek* Ser 1. No. 29 (1976) 53.

Ausgrabungen in Bajót und Csolnok. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 6 (1976) 123–124.

Węgierska mapa Winlandii. *Slavia Antiqua* 24 (1976) 155–162.

Mongolisch-ungarische Archeologische Forschungen in der Mongolei im Jahre 1974. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 6 (1976) 115–117.

Le nouveaux resultats des expeditions archéologiques hungaro-mongoles. In: *IXe congrès de l'UISPP (Union internationale des sciences préhistoriques et protohistoriques)*, Nice, 13–18 septembre 1976. Nice 1976, 594.

Раскопки Советско-Венгерской экспедиции в Венгерской Народной Республике. *Археологические открытия 1975 года*. Москва 1976, 585–587. (Совторы: Титов, В. С. – Макарова, Т. И. – Ширинский, С. С.)

Ausgrabungen in Bajót und Csolnok. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 6 (1976) 123–124. (Mitverfasser: Makarova, T. – Sirinszkij, S. – Tyitow, W.)

Cs. Sós, Á.: Die slawische Bevölkerung Westungarns im 9. Jahrhundert. München 1973. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 28 (1976) 243–245. (Recenzió)

Csolnok. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 6 (1976) 158.

Pilismarót. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 6 (1976) 158–159. (Mitverfasser: Salamon, Á.)

1977

Карта 16 века открывает Америку 11 века. *Природа* 1977, 89–99.

The Vinland Map. *Acta Ethnographica* 24 (1977) 155–161.

Az ősmagyarság régészeti emlékei Kelet-Európában. In: *Magyar őstörténeti tanulmányok*. Szerk.: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. Budapest 1977, 65–77.

Őseink nyomában a Kazár Birodalomban. *Élet és Tudomány* 32 (1977) 451–453.

Mongolisch-ungarische archäologische Forschungen in der Mongolei im Jahre 1974. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 7 (1977) 115–117. Taf. 53a–58. (Mitverfasser: Zeweendordsch, D.)

Les anciens Hongrois ont-ils été dans la région du Kouban? In: *Les anciens Hongrois et les ethnies voisines à l'Est*. Réd.: Erdélyi, I. *Studia Archaeologica* 6 (1977) 249–252.

Magyar és szovjet régészek ásátása Keszthely-Fenekpusztán. *Magyar Tudomány* 84 (1977) 307–309.

Die ersten sowjetisch – ungarischen und ungarisch – sowjetischen Ausgrabungen im Jahre 1975. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 7 (1977) 119–125.

Keszthely-Fenekpuszta. *Régészeti Füzetek* Ser 1. No. 30 (1977) 33–34.

Budakeszi-Barackos. *Régészeti Füzetek* Ser 1. No. 30 (1977) 38.

Felbecsülhetetlen értékű ásátások. *Esti Hírlap* 1977. november 5.

Das awarische Gräberfeld in Budakalász-Dunapart. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 7 (1977) 45–47.

Раскопки на западном берегу Балатона. *Археологические открытия 1976 года* (1977) 592–593. (Соавтор: Титов, В. С.)

Recently found relics of Turcic Stone Sculpture from the territory of the Mongolian Peoples Republic. *Arts of the eurasian Steppelands. Colloquies on Art et Archaeology in Asia* 1977:7, 203–217.

Kovrig, I. (ed.): Avar finds in the Hungarian National Museum. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 1. Budapest 1975. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 29 (1977) 293–294. (Recenzió)

Averkieva, Y. P.: Indeytsi Severnoi Ameriki. Moscow 1974. *Acta Ethnographica* 26 (1977) 234–236. (Recenzió)

Emlékezés Fettich Nándorra. *Dunakanyar Tájékoztató* 1977:2, 154–157. (Nekrológ)

1978

A kezdet bíztható. Magyar-Szovjet közös ásátások. *Magyarország* 45 (1978) 22–23.

Ausgrabungen. Budakeszi-Barackos. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 8/9 (1978) 238–239.

Keszthely-Fenekpuszta. *Archaeologiai Értesítő* 105 (1978) 271–272.

Budakeszi-Barackos. *Archaeologiai Értesítő* 105 (1978) 283.

Budakeszi-Barackos. *Régészeti Füzetek* Ser 1. No. 31 (1978) 74.

Keszthely-Fenekpuszta. *Régészeti Füzetek* Ser 1. No. 31 (1978) 12–13.

Budakeszi-Barackos. *Archäologische Denkmäler. Forschungen Ur- und Frühgeschichte*. Wien 10 (1978) 120–121.

A verebi honfoglaláskori sírlelet egyes tárgyainak Don-menti analógiái (Analogie de vestiges sépulcraux prés du don avec ceux de Vereb de l'époque de la conquête Arpadienne). *Alba Regia* 16 (1978) 287–292.

Egyes avarkori ábrázolások mitológiai vonatkozásairól. In: *Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához* 3. Szerk.: Hoppál M. – Istvánovits M. Budapest 1978, 338–341.

Régészeti kultúra–etnogenezis–etnosz. A *Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* 27 (1978) 117–121.

Некоторые итоги работ Монгольско-венгерской экспедиции. In: *Археология и Этнография Монголии*. Ред.: Окладников, С. П. Новосибирск 1978, 136–151.

Régészeti kiegészítések Kresz Mária tanulmányához (Дополнения со стороны археологии к статье Марии Крес). *Ethnographia* 89 (1978) 354–362.

Вопросы археологических памятников славян в Фенекпуге и её окрестностях. In: *Problemi seoba naroda u Karpatskoj kotlini*. Red.: Dimitrijevic, D. Novi Sad 1979, 163–166.

Ásatások Vásárosnamény határában. In: „*Találkozás Bereggel.*” Szerk.: Mező A. Vásárosnamény 1979, 155–164. (Társszerző: Szimonova Eugénia)

Archäologische Denkmäler des Ungarntums aus der Zeit der Landnahme an den Westrgränzen des Landes. *Forschungsberichte zur Ur- und Frühgeschichte* 10 (1979) 120–121.

Das awarische Gräberfeld in Budakalász-Dunapart (Donauufer). *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 7 (1977) 49–54.

Okladnyikov Sz. P. akadémikus köszöntése. *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* 27 (1978) 255–258.

Erdélyi Balázs. Régészeti kutatás a levegőből. *Delta* 12 (1978) 38–40.

J. A. Halikova 1930–1977. *Archaeologiai Értesítő* 105 (1978) 106. (Nekrológ)

Dezső Csallány. Szentés 1903 – Nyíregyháza 1977. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 30 (1978) 441. (Nekrológ)

1979

Budakeszi-Barackos. *Régészeti Füzetek* Ser 1. No. 32 (1979) 77–78.

Keszthely-Fenekpuszta. *Régészeti Füzetek* Ser 1. No. 32 (1979) 94.

Раскопки в Фенекпуге. *Археологические открытия 1978 года* (1979) 605–606. (Соавтор: Титов, В.)

A magyar–szovjet közös régészeti kutatások. *Magyar Nemzet* 1979. március 28, 6.

Előzetes jelentés az 1974. évi mongol-magyar régészeti expedíció munkálatairól I. rész (Отчет о работе монгольско-венгерской археологической экспедиции в 1974 году). *Archaeologiai Értesítő* 106 (1979) 112–126.

Magyar övveretek kijevei öntőmintái? *Élet és Tudomány* 34 (1979) 593–595.

Magyar őstörténeti tudományos ülés Szegeden 1979 március 7–9. *Ethnographia* 90 (1979) 593–595.

A Nemzetközi Szláv Régészeti Unió tudományos konferenciája Kijevben (1979. november 21–24.). *A Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai és Történettudományok Osztályának Közleményei* 28 (1979) 173–175.

Különös leletek a jugoszláviai Vajdaságból. *Antik Tanulmányok* 26 (1979) 87–96.

Ergebnisse der Ausgrabungen in Keszthely-Fenekpuszta (1976–77). *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 8–9 (1978–79) 151–156, 387–392. (Mitverfasser: Sági, K.)

Das Awarentum und der Osten im Spiegel der archäologischen Quellen. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 8–9 (1978–79) 189–198.

Neuer altungarischer (?) Grabfund aus Südrussland. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 8–9 (1978–1979) 121–123.

Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében. *Magyar Múlt* 1979. augusztus 23, 25–34.

Раскопки в Фенекпуге. *Археологические открытия 1978 г.* Москва 1979, 605–606. (Со-авт.: Титов, В. С.)

Neuer altungarischer (?) Grabfund aus Südrussland. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 8–9 (1978–79) 121–123.

- Kiss, A.: Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary 2. Budapest 1977. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1979) 202–203. (Recenzió)
- László Gy. – Rácz I.: A nagyszentmiklósi kincs (Der Schatz von Nagyszentmiklós). Budapest 1977. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 31 (1979) 413–414. (Recenzió)
- Pletnyova, Sz. A.: Poloveckije kamennüje izvajanyija. Archeologija SzSzSzR. Moszkva 1974. *Ethnographia* 90 (1979) 298–299. (Recenzió)
- Milescu, S.: Kínai útinapló 1675–1677. Bukarest 1978. *Ethnographia* 90 (1979) 612. (Recenzió)

1980

- К вопросу о заселении Задунавья древними венграми. *Congressus Quartus Internationalis Fenno-Ugristarum* 2. Turku 1980, 316.
- Modern régészet. *Magyar Tudomány* 87 (1980) 130–134. (Társszerző: Erdélyi B.)
- A magyar őstörténet periodizációja. *Magyar Tudomány* 87 (1980) 335–338.
- A Kárpát-medence népei a honfoglalás előtt. A mi világunk.* Budapest 1980.
- Первые итоги раскопок венгеро-советской экспедиции на территории ВНР (The first results of the Hungarian-Soviet expedition in Hungary). *Советская археология* 1980:1, 130–146. (Соавтор: Титов, В. С.)
- Археология Венгрии. Каменный век.* Москва 1980. (Соавтор: Титов, В. С.)
- Путешествия Мора Дечи по Кавказу. *Вопросы осетинской археологии и этнографии* 26:1 Орджоникидзе 1980, 124–135.
- Ergebnisse der Ausgrabungen von Keszthely-Fenekpuszta. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 8–9 (1978–79) 151–156. (Mitverfasser: Sági, K.)
- Az avarság és Kelet a régészeti források tükrében (Doktori disszertációs tézisek 1976). *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 8–9 (1978–79) 189–198.
- Neuere Denkmäler der Szekler-ungarischen Runenschrift aus Siebenbürgen. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 32 (1980) 429–436.
- Keszthely-Fenekpuszta. *Régészeti Füzetek* Ser 1. No. 33 (1980) 62–63.
- Keszthely-Fenekpuszta. *Archaeologiai Értesítő* 107 (1980) 247–248.
- Кестхей-Фенекпуста. *Археологические открытия 1979.* 1980, 491–449. (Соавтор: Титов, В. С.)
- Régészeti tanulmányúton a Krími-félszigeten. *Archaeologiai Értesítő* 107 (1980) 231–234.
- A honfoglaló magyarság etnikai határainak kérdéséhez. *Congressus IV Internationalis Fenno-Ugristarum Helsinki 1975 2.* 1980, 44–47.
- Neuer altungarischer (?) Grabfund aus Südrussland. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 8–9 (1978–79) 121–123.
- Zur Frage der frühen awarisch-slawischen Beziehungen. *Das Altertum* 27 (1980) 54–58.
- Путешествия Мора Дечи по Кавказу. *Ирон Археологи* 36:1. Орджоникидзе 1980, 125–135.
- Vranić, M. (szerk.): Muzejska Zbirka. *Ethnographia* 91 (1980) 640. (Recenzió)

1981

- Oszétföldön az Észak-Kaukázusban. Az alánok ivadéka. *Élet és Tudomány* 36 (1981) 279–282. (Társzerző: Erdélyi B.)
- Oszétföldön az Észak-Kaukázusban. Kővilág. *Élet és Tudomány* 36 (1981) 311–313. (Társzerző: Erdélyi B.)
- A türk kagánok sírjainál. *Élet és Tudomány* 36 (1981) 867–869. (Társzerző: Sugár L.)

Budakeszi-Barackos. *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 10–11 (1980–1981) 282.

Zur Frage der frühen awarisch-slavischen Beziehungen. *Das Altertum* 27:1 (1981) 54–58.

Zu den theoretischmethodologischen Fragen der Geschichte der Altungarn. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33 (1981) 71–79.

Einige Bemerkungen über die Awaren-Gesellschaft im Lichte der archäologischen Quellen. In: *Die Nomaden in Geschichte und Gegenwart*. Veröffentlichungen des Museums für Völkerkunde zu Leipzig. Hrsg.: König, W. 33 (1981) 227–237.

A 70 éves Török Gyula köszöntése. *Archaeologiai Értesítő* 108 (1981) 94.

Das Altungarn und die Bulgaren in Osteuropa. In: *Studia – Turco-Hungarica* 5. *Turkic-Bulgarian-Hungarian relations (VIth–XIth centuries)*. Ed.: Káldy-Nagy, Gy. Budapest 1981, 137–143.

Magyarok Dagesztán földjén. *Szovjet Irodalom* 1981:1, 176–177.

Keszthely-Fenekpuszta. *Archaeologiai Értesítő* 108 (1981) 267.

Keszthely-Fenekpuszta. *Régészeti Füzetek* Ser 1. No. 34 (1981) 35–36.

Кестхей-Фенекпуста. *Археологические открытия* 1980 (1981) 492 (Соавтор: Титов, В. С.)

Egy szkíta fejedelem kincsei. In: *Árkádia*. Szerk.: Dankó I. Debrecen 1981, 287–297.

Fedorow, I. A. – Fedorow, G. S.: Rannije tjurki na Sewernom Kavkase. Moskau 1978. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33 (1981) 433–434. (Recenzió)

Senarclens de Grancy, R. – Kostka, R.: Großer Pamir. Graz 1978. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 33 (1981) 439–440. (Recenzió)

1982

Az avarság és kelet a régészeti források tükrében. Budapest 1982.

Ázsiai lovas nomádok. Régészeti expedíciók Mongóliában. Budapest 1982.

Введение. In: *Древности эпохи великого переселения народов V–VIII веков. Советско– венгерский сборник*. Ред.: Амброз, А. К. – Эрдели, И. Ф. Москва 1982, 3–5. (Соавтор: Амброз, А. К.)

Новый могильник V в. в Кестхей-Фенекпусте. In: *Древности эпохи Великого переселения народов V–VIII веков*. Ред.: Амброз, А. К. – Эрдели, И. Ф. Москва 1982, 64–69.

Исчезнувшие народы. Авары. *Природа* 1982:11, 50–57.

Vorbericht über die Ausgrabungen in Pilismarót Öregek-dűlő (1973–74). *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 10–11 (1980–1981) 147–161. (Mitverfasser: Salamon, Á.)

Венгры на земле Дагестана. *Советский Дагестан* 1982:3, 74–75.

A magyar–szovjet régészeti együttműködés magyar őstörténeti vonatkozású munkálatai. *Nyelvtudományi Közlemények* 84 (1982) 271–274.

Konferencia az Észak-Kaukázus régészetéről. *Archaeologiai Értesítő* 109 (1982) 146.

Bericht über die Ausgrabungen in Pilismarót-Öregek-dűlő (1973–1974). *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 10–11 (1980–1981) 147–161. (Mitverfasser: Salamon, Á.)

Ergebnisse der Ausgrabungen von Keszthely-Fenekpuszta (1978–1979). *Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften* 10–11 (1980–1981) 207–209.

Nomád népek – letelepült népek kapcsolatának és viszonyának kérdéséhez. *A Veszprémi Múzeumok Közleményei* 16 (1982) 119–123.

Kristó Gy.: Levedi törzsszövetségétől Szent István államáig (Vom Stammesbündnis Levedis bis zum Staat von Heiligem Stephan). Budapest 1980. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34 (1982) 389. (Recenzió)

Szymański, W. – Dąbrowska, E.: Awarzy – Wegrzy. Kultura Europy wczesnosredniowiecznej 5. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdansk 1979. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34 (1982) 442–443. (Recenzió)

Седов, В. В.: Происхождение и ранняя история славян. Москва 1979. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34 (1982) 444–445. (Соавтор: Симонова, Е.) (Recenzió)

Alekszej Pavlovics Okladnyikov 1908–1981. *Archaeologiai Értesítő* 109 (1982) 146. (Nekrológ)

Alexei Pavlovič Okladnikov 1908–1981. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 34 (1982) 387–388. (Nekrológ)

1983

Über die Zusammenhänge der Grabfunde bei Martan-Ču. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35 (1983) 207–209.

Az avar társadalom néhány kérdése régész szemmel. In: *Nomád társadalmak és államalakulatok*. Szerk.: Tőkei F. Budapest 1983, 307–315.

A fenékpusztai régészeti kutatások rövid története (Kurze Zusammenfassung der archäologischen Forschungen bei Fenékpusztai). *Zalai Gyűjtemény* 18 (1982–1983) 59–67.

Moskalenko, A. N.: Slavjane na Donu (Borševskaja kultura). Voronež 1981. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35 (1983) 247. (Recenzió)

A Don-vidék ásatásainak lehetséges magyar vonatkozásai. *Forrás* 15:7 (1982) 29–33.

Кабары (кавары) в Карпатском Бассейне (The Kabars (Kavars) in the Carpathian basin). *Советская археология* 1983:4, 174–181.

Nomád népek – letelepült népek kapcsolatának és viszonyának problémája a Kárpát-medencében és Kelet-Európában (Вопросы соотношения оседлых и кочевых племён в Карпатском бассейне и Восточной Европе). *A Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei* 16 (1983) 119–123.

A humarai vár és feliratai. *Antik Tanulmányok* 30 (1983) 264–266.

Száz éve kezdődtek. Ásatások Fenékpusztán. *Élet és Tudomány* 38 (1983) 1583–1585.

Džorbenadze, V. A.: Die archäologischen Denkmäler der Bergpasses Iori 4. Erzo-Tianeti im Mittelalter. Tbilisi 1982. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 35 (1983) 465. (Recenzió)

1984

Венгры на Дону. In: *Маяцкое городище*. Ред.: Плетнёва, С. А. Москва 1984, 20–25.

Kétnapi járóföldre. Julianus barát nyomában „A nagy Etil folyó mellett” *Magyarország* 1984:34, 23.

О проблемах археологии степей Евразии. In: *Проблемы археологии степей Евразии*. Ред.: Мартынов, А. И. – Эрдели, И. – Молодин В. И. Кемерово 1984, 4–8.

Находки золотых вещей из окрестности города Печ. In: *Проблемы археологии степей Евразии*. Ред.: Мартынов, А. И. – Эрдели, И. – Молодин, В. И. Кемерово 1984, 40–45.

A Fenékpusztai kutatások rövid története (Kurze Zusammenfassung der archäologischen Forschungen bei Fenékpusztai). *Zalai Gyűjtemény* 18 (1984) 59–66.

Keszthely-Fenékpusztai. *Régészeti Füzetek* Ser 1. No. 37 (1984) 51.

Jelentés a Magyar Östörténeti Munkabizottság tevékenységéről. *Hungarológiai Értesítő* 1–2 (1984) 301–304. (Társszerző: Veres P.)

Zur Frage des awarenzeitlichen byzantinischen Münzumlaufs im Karpatenbecken. *Acta Antiqua* 30 (1982–1984) 413–434.

1985

Embert keresünk. Gyorsuló Idő. Budapest 1985. (Társszerző: Sugár L.)

Megjegyzések a nagyszentmiklósi kincsről. *A Szegedi Móra Ferenc Múzeum Évkönyve* 1984–1985:1, 29–37.

Вооружение древних венгров как источник по истории основания венгерского государства. In: *Урало–Алтаистика. Археология, Этнография, Язык*. Ред.: Убрятова, Е. И. Новосибирск 1985, 14–16.

Grabung in der Gemarkung von Vásárosnamény. *Studia Slavica* 33:2 (1985) 379–397. (Mitverfasser: Simonova, E.)

Mit várhatunk a közeljövőben a honfoglalás előtti vándorlásaink feltételezett színhelyén végzett régészeti kutatómunkától? *Az Élet és Tudomány Kalendárium* 1985, 218–219.

A világ legrégebbi aranya. *Élet és Tudomány* 40 (1985) 1523–1524.

Предки? *Советский Дагестан* 6 (1985) 74–75. (Társszerző: Аглапов, М.)

A dzivgiszi szentély (The sanctuary of Dzivgis [Ossetia]). *Ethnographia* 96 (1985) 105–113. (Társszerző: Erdélyi P.)

1986

Археология Венгрии 1. Москва 1986. (Társszerző: Титов, В. С.)

A magyar honfoglalás és előzményei. Budapest 1986.

Kultuszhelyek a Góbi-sivatagban. *Élet és Tudomány* 41 (1986) 1459–1460.

Jubileumi konferencia Szent Method halálának 1100. évfordulóján. Nyitra–Břeclav 1985. *Archaeologiai Értesítő* 113 (1986) 137.

Gyomaendrőd. *Archaeologiai Értesítő* 113 (1986) 277.

Gyomaendrőd. *Régészeti Füzetek* Ser 1. No. 39 (1986) 52.

Dömös-Iskolaudvar. *Régészeti Füzetek* Ser 1. No. 39 (1986) 56.

Slawen, Awaren, Ungarn. In: *Welt der Slawen*. Hrsg.: Herrmann, J. Leipzig–Jena–Berlin 1986, 143–160.

Grabung in der Gemarkung von Vásárosnamény. *Slovenská Archeologia* 33 (1986) 379–396.

Közös emlékeink nyomában. *Magyar Nemzet* 1986. november 3.

Forrai S.: Kiskarácsonról sülvester estig. Budapest 1985. *Confessio* 1986:2, 126–127. (Erdélyi Ferenc néven) (Recenzió)

Тетев, П. Д.: Средневеково селище и некропол от XII в. край с Ковачево, Позарджишки окръг. Разкопки и проучивания 12. *Acta Archaeologia Academiae Scientiarum Hungaricae* 38 (1986) 340. (Recenzió)

Werner, J.: Der Grabfund von Malaja Perescepina und Kuvrat. 1984. *Antik Tanulmányok* 32 (1985–1986) 122. (Recenzió)

1987

Recently discovered ancient relics in Mongolia. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 41 (1987) 75–82. (Co-author: Fejes, I.)

Ausgrabungen in der Gemarkung von Vásárosnamény-Gergelyugornya. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 39 (1987) 287–312. (Mitverfasser: Simonova, E.)

Pannoniai húsvét. Sorsdöntő Történelmi Napok. Budapest 1987.

Ősmagyar sírlelet. *Magyar Nemzet* 1987. április 11.

Szibériában ringott az emberiség bölcsője? *Magyar Nemzet* 1987. október 19.

1988

Раскопки поселения IX-XI вв. в окрестностях Вашарошнамень (Северо-Восточная Венгрия). In: *Труды V Международного конгресса археологов-славистов: Киев, 18-25 сент. 1985 г.* 4. Отв. ред.: Рыбаков, Б. А. Киев, 240–244. (Соавтор: Симонова, Е.)

Über die gegossenen Gürtelgarnituren der Spatawarenzeit östlich von Karpaten. In: *Popoli delle Steppe: Unni, avari, ungari 23–29. aprile 1987*. T. I. Spoleto 1988, 351–367.

A section of the Csolnok avar cemetery. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 40 (1988) 191–206.

Ázsiai hunok emlékei. *Magyar Nemzet* 1988. március 26.

Régészeti kutatáson a Góbi-sivatagban. *Keletkutatás* 1988. Ősz, 74–77.

Az ázsiai hunok nyomában. *Élet és Tudomány* 43 (1988) 99–101.

Romváros Mongóliában. *Élet és Tudomány* 43 (1988) 403–404.

Die Beziehungen des Fundes von Perescepina zu den Denkmälern der Awarenzeit. *Acta Antiqua* 31 (1985–1988) 413–434.

Über die gegossenen Gürtelgarnituren der Spätawarenzeit östlich von Karpaten. In: *Settimane di studio de Centro italiano di studi sul alto medioevo XXXV. Settimana. Spoleto 1987*. Spoleto 1988, 351–371.

Ősmagyar temető az Ingul folyónál. *Magyar Nemzet* 1988 február 15.

Opponensi vélemény Somogyi Sándor doktori értekezéséről. *Magyar Múlt* 15 (1987–88) 51–56.

Этнос и археология. *Studijné Zvesti* 25 (1988) 177–180.

1989

Sumér rokonság? Kérdőjel. Budapest 1989.

Gótok, alánok és hunok Dél-Oroszországban. *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 1 (1989) 257–260.

A magyar őstörténet néhány alapproblémája. *Keletkutatás* 1989. Ősz, 14–19.

A fordító hozzászólása N. M. Bokij és Sz. A. Pletnyova cikkéhez. *Archaeologiai Értesítő* 116 (1989) 98.

Vita a magyar őstörténeti kutatásokról. *Magyar Tudomány* 96 (1989) 1005–1006.

Новейшая руническая надпись из Венгрии. In: *Проблеми на праболгарската история и култура*. София 1989, 263–268.

Обретение Задунавья венграми в свете археологии. In: *Материалы VI. МКФУ* 1. Ред.: Савельева, Э. А. Москва 1989, 146–148.

Konferencia a régészet aktuális filozófiai és módszertani kérdéseiről Nitra-Nové Vozokany-ban 1987-ben. *Archaeologiai Értesítő* 116 (1989) 129–130. (Társszerző: T. Dobosi V.)

- Kárpátaljai álmok. *Reform* 1989. február 2.
 Dzsingisz kán vértestvére sírja? *Reform* 1989. július 21.
 Leningrádi reformlap. *Reform* 1989. augusztus 11.
 Dzsingisz kán sírját kerestetné... *Reform* 1989. október 27.

1990

- Hamarosan kopjafa áll a Don partján. *Kurír* 1990. szeptember 8.
 A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékeinek kutatása a Szovjetunióban. *Magyar Tudomány* 97 (1990) 310–312.
 Az ázsiai hunok régészeti emlékei. A mongol–magyar régészeti expedíció munkálataiból. *Magyar Tudomány* 97 (1990) 975–978.
 Az ősmagyarság és a Kaukázus. *Forrás* 10 (1990) 64–68.
 Melyik az igazi? Japánok keresik Dzsingisz kán sírját. *Kurír* 1990. július 16.
 Az Avgar-legenda. *Kurír* 1990. július 24.
 Hatezer éves csontváz. *Kurír* 1990. augusztus 31.
 Engesztelő medveének. *Kurír* 1990. augusztus 23.
 Ásatások a Boró folyó völgyében. Dzsingisz kán földjén. *Magyar Nemzet* 1990. augusztus 27.
 Ásatások a Szigetvári tanyán. *Gyomaendrődi Híradó* 1990. október 8–9.
 Moldávia – Besszarábia. *Reform* 1990. január 5.
 Lenin állt, most kőhalom. *Reform* 1990. október 12.
 A bökkenő az agyagedény. *Kurír* 1990. július 26.
 Rašev, R. – Stanilov, St.: Die altbulgarische befestigte Siedlung beim Dorf Huma, Bezirk Razgrad. Разкопки и проучвания 17. София 1987. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 42 (1990) 388–389. (Recenzió)
 Babić, B.: Materijalnata kultura na makedonskite sloveni wo swetlinata na archeološkite istraživanja wo Prilep. Prilep 1986. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 42 (1990) 389. (Recenzió)
 Pleterski, A.: Župa Bled, nastanek, razvoj in perežitki. Ljubljana Academia Scientiarum et Artium Slovenica, Opera 30. Institutum Archaeologicum 14. Ljubljana 1986. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 42 (1990) 390. (Recenzió)
 László Gy.: Őseinkről. *Magyar Tudomány* 97 (1990) 1375–1376. (Recenzió)
 Bakay K.: Feltárul a múlt? *Magyar Tudomány* 97 (1990) 1504. (Recenzió)
 Sashegyi Sándor (1900–1958). *Pest megyei Hírlap* 1990. július 3. (Nekrológ)

1991

- Avarok, Kaukázus. *Keletkutatás* 1991 Ősz, 52–54.
 Megdöbbenéssel olvastam... *A Világ* 1991. július 31.
 Kelet-európai rovásírásos feliratok. In: *Emlékkönyv Benkő Lóránd hetvenedik születésnapjára*. Szerk.: Hajdú M. – Kiss J. Budapest 150.
 Das slawische Urnengräberfeld von Olympia. *Ex oriente lux* 1 (1991) 119–125.
 Az olympiai szláv urnatemető. *Aula* 1 (1991) 68–77.

Лебедев, Г. С.: Эпоха викингов в Северной Европе. Ленинград 1985. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 43 (1991) 482–483. (Recenzió)

1992

Újabb régészeti adat a magyarországi koraközépkori szőlőművelés történetéhez. *Annales Universitatis Litterarum et Artium Miskolciensis* 2 (1992) 67–69.

Goten und Hunnen in Südungarn. *Zeitschrift für Archäologie* 26 (1992) 11–16.

Megvan a „Kazár Atlantisz”! *Élet és Tudomány* 47 (1992) 1364.

The Excavation of a settlement and a cemetery in the outskirts of Gyomaendrőd (Preliminary report). In: *Cultural and landscape changes in South-East Hungary*. Ed.: Bökönyi, S. Budapest 1992, 369–378.

Bemerkungen zur Gesellschaft der Awaren. *Acta Antiqua* 33 (1900–1992) 409–411.

Kísért a múlt. *Esti Hírlap* 1992 április 8.

Аварський меч із Вишеграда. *Археологія* 1992:1, 120–122.

„Szekértábor” a dombon. *Reform* 1992. április 23.

Новая концепция касающаяся исторических событий перед обретением венграми родины. In: *Востоковедение в Башкортостане: История, Культура* 2. Уфа 1992, 52–53.

1993

Magyar őstörténet. Miskolci Parthenon – Tanulmányok 9. Miskolc 1993.

Az 1990. évi mongóliai közös mongol-magyar ásatás eredményei (előzetes jelentés). *Keletkutatás* 1993. tavasz, 62–85.

A mongol-magyar közös régészeti kutatások újabb eredményei (1986–1989) (The latest results from Mongolian-Hungarian joint archaeological research (1986–1989). *Archaeologiai Értesítő* 120 (1993) 63–69. (Társszerző: Cevéndordzs, D.)

Az ázsiai hunok településeiről. *Keletkutatás* 1993. ősz, 62–65.

Az újabban előkerült rovásírásos emlékekről. *Annales UMLA* 3 (1993) 31–43.

Panyola-Ásottfok. *Régészeti Füzetek* Ser 1. No. 45 (1993) 55.

Megjegyzések Szentpéteri József előadásához. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 79–82.

Falu ásatás Panyola határában. In: *Az Alföld a 9. században*. Szerk.: Lőrinczy G. Szeged 1993, 125–129. (Társszerző: Szimonova Eugénia)

Szelei emlékek. In: *Blaskovich Emlékkönyv*. Szerk.: Gócsáné Móró Cs. Szentendre 1993, 16–18.

Honfoglaló magyar temető leletmentése Budakeszin. *Communicationes Archaeologicae Hungariae* 1993, 135–152.

1994

Bevezetés a magyar őstörténetbe. Budapest 1994.

Изчезнувшие народы, Авары. *Minzu Yicong* 1994:5, 41–47.

Panyola-Ásottfok. *Archaeologiai Értesítő* 121–122 (1994–1995) 241.

Magyar őstörténetkutatás Kőrösi Csoma Sándor korában. *Studia Nova* 1994:1, 47–58.

Kíséret. In: *Korai Magyar Történeti Lexikon*. Főszerk.: Kristó Gy. Budapest 1994, 361.

The settlements of Xiong-nu. In: *The Archaeology of the Steppes*. Ed.: Genito, B. Napoli 1994, 553–563.

Die ungarischen Parallelen zum Fund von Martynovka. In: Pekkarskaja, L. V. – Dafydd Kidd, D.: *Der Silberschatz von Martynovka (Ukraine) aus dem 6. und 7. Jahrhundert*. Innsbruck 1994, 153–161.

Megjegyzések az úgynevezett Nagy Károly-szablyáról (The so-called Charlemagne's sword). *Byzance et ses voisins. Acta Universitatis de Attila József Nominatae: Opuscula Byzantina*. 9 (1994) 129–136.

Honfoglalás előtt – honfoglalás után. *Kapu* 1994:6–7, 23–25.

Gondolatok a magyar őstörténetről. *Studia Nova* 1994:2, 65–72.

Кузмина, Е. Е.: Откуда пришли индоари? Москва 1994. *Studia Nova* 1994:2, 277–278. (Recenzió)

Trugly Sándor.: Griffek és oroszlánok népe. Pozsony 1994. *Studia Nova* 1994:2, 345–346. (Recenzió)

Кузнецов, В. А.: Алано-осетинские этюды. Владикавказ 1993. *Studia Nova* 1994:2, 346–348. (Recenzió)

Kubassek János. Magyar utazók Ázsiában. *Studia Nova* 1994:1, 250–251. (Recenzió)

1995

Gondolatok a magyar őstörténetről. In: *A kilencedik (tapolcai) magyar őstörténeti találkozó előadásai és iratai*. Kiadta: Csihák Gy. A Zürichi Magyar Őstörténeti Egyesület. Tapolca 1995, 63–65.

Stein Aurél régészeti munkásságáról. *Keletkutatás* 1995. ősz, 107–110.

Utazás az Ezer Buddha-barlangtemplomokhoz 1. *Távol-Kelet* 1995:4, 9.

A honfoglaló magyarság emlékei a nyugati végeken. *Studia Nova* 1995:3, 93–100.

Látogatás a chantik földjén. *Studia Nova* 1995:3, 151–161.

A bodrogszerdahelyi honfoglaláskori magyar temető. *Studia Nova* 1995:4, 69–81.

Gondolatok a magyar őstörténetről. In: *Europa Balcanica-Danubiana-Carpathica 2/B Annales Cultura-Historia-Philologica*. Budapest 1995, 296–299.

Szász Béla. A hunok története. Attila nagykirály. *Studia Nova* 1995:4, 276–277. (Recenzió)

Плетнева, С. А.: Половцы. Москва 1990. *Studia Nova* 1995:4, 272–276. (Recenzió)

Трубачов, О. Н.: Этногенез и культура древнейших славян. *Studia Nova* 1995:4, 274–276. (Recenzió)

1996

Hová készült Kőrösi Csoma Sándor? *Turán* 1996:6, 1–12.

A Panyola-ásottfoki feltárás eredményei (1991–96). In: *Panyola. Településtörténeti eredmények 1991–1996*. Szerk.: Erdélyi I. Budapest 1996, 3–15.

„Hazát kell néktek is teremteni” A titokzatos eredetű türkök. *Magyar Fórum* 1996. július 4.

Kazária. *Magyar Fórum* 1996. július 11.

A szlávok letelepedése. *Magyar Fórum* 1996. augusztus 1.

Utánajártunk: Ki fizeti a régészt. *Kis Kelet* 1996. október 10.

A magyar őstörténet mai kérdései. A magyar őstörténet és a nyelv. Embertan. *Kapu* 1996:12, 32–32.

О печенегах на территории Венгрии (к постановке вопроса). In: *Материалы I тыс. н. э. По археологии и истории Украины и Венгрии*. Отв. ред.: Приходнюк, О. М. Киев 1996, 163–166.

Название двух народов: авары. *Tarih* 1996:2–3, 87–88.

Körkép kultúránk állásáról. *Új Magyarország* 1996. augusztus 1.

A titokzatos eredetű türkök. *Magyar Fórum* 1996. július 4.

Kazária. *Magyar Fórum* 1996. július 11.

A magyar őstörténet mai kérdései. *Kapu* 1996:12, 31–33.

Naturexpo 96. *Távol-Kelet* 1996:2, 25.

A mongol pásztorok lakása: a ger. *Távol-Kelet* 1996:4, 10. (Társszerző: Erdélyi P.)

A szlávok letelepedése. *Magyar Fórum* 1996. augusztus 1.

1997

Szerkesztői megjegyzés Benkő Mihály előadásához. *Turán* 1997:6, 107–108.

Őseinket hogy hozád? (Disputa.) *Gesta* 1 (1997) 64–69.

Néhány magyarországi rovásfeirat és keleti rokon emlékeink. *Turán* 1997:2, 41–46.

A Bajkáltól a Balatonig. Régészeti adatok a töröknyelvű népek történetéhez. Budapest 1997.

A magyar őstörténet-kutatás száz esztendeje. In: *Magyar őstörténeti konferencia. Budapest 1995. november 20 – 21.* Szerk.: Bartha A. – Czeglédy K. – Róna-Tas A. Budapest 1997, 5–34.

Pulszky Ferenc, a népvándorlás- és honfoglaláskor kutatója. *Magyar Múzeumok* 1997:4, 17–19.

Julianus és a magyar őshaza. *Kapu* 1997:6–7, 32–34.

Avarok és honfoglaló magyarok Somogyban. In: *Avarok és honfoglaló magyarok Somogyban.* Szerk.: Karancz G. Marcali 1997, 9–16.

Gábori Miklós (1925–1996). In: *Magyar Tudó lexikon A-tól Zs-ig.* Főszerk.: Nagy F. Budapest 1997, 318.

Megnyitó beszéd dr. Somogyi Győző és Benkő Mihály kiállításán. *Reformáció* 1997:2, 17–19.

Keresztül-kasul Kínán. Hová temették Dzsingisz kánt? *Távol-Kelet* 1997. január. 13.

Die Ergebnisse der Ausgrabungen einer Siedlung in der Gemarkung von Panyola. In: *Mittleuropa im 8.–10. Jahrhundert.* Bratislava 1997, 92–97.

Kijevi emlékmű. *Magyar Nemzet* 1997. január 15.

Глиняные фигурки животных из с. Паньола. *Studia Slavica Academiae Scientiarum Hungaricae* 42 (1997) 255–257.

Über de sogenannten Säbel Karls des Grossens. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 49 (1997) 267–272.

Kínai főúr-hadvezér palotája a barbárok földjén? *Távol-Kelet* 1997. március 11.

Julianus és a magyar őshaza. *Kapu* 1997:6–7, 32–34.

Egy kiállítás margójára. *Távol-Kelet* 1997. augusztus 8.

Bunker, C. E.: A kelet-európai steppék régi bronztárgyai. *Turán* 1997:2, 80. (Recenzió)

Henkey Gy.: Felvidéki magyarok népességtörténete és etnikai embertani képe. *Turán* 1997:2, 84. (Recenzió)

Benkő M.: Nomád világ Belső-Ázsiában. *Turán* 1997:2, 80–81. (Recenzió)

Török Gy.: A halimbai avarkori temető. *Turán* 1997:2, 81–82. (Recenzió)

1998

A kínai császárság és az ázsiai hunok kapcsolatai. *Új Keleti Szemle* 1998:1, 34–36.

Julianus barát és a magyar őshaza. *Turán* 1998:1, 45–49.

Szlávok és honfoglaló magyarok a Garamtól a Felső-Tiszáig. In: *A Felvidék történeti földrajza.* Szerk.: Frisnyák S. Nyíregyháza 1998, 107–113.

Lovasnomád bankügylet. *Magyar Demokrata* 1998:4, 46–47.

Panyola-Ásottfok. In: *Régészeti kutatások Magyarországon 1998.* Ed.: Kisfaludi J. Budapest 1998, 160.

Beszélgetés lovasnomád őseinkről. Bertók L. A. *Magyar Múlt* 25:48, 84–87.

Budafok. In: Nagy, M.: *Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadtgebiet von Budapest*. Monumenta Avarorum archaeologica 2. Budapest 1998, 191–197.

Régészet. Мартынов, А. И.: Археология. Москва 1996. *Klió* 1998:2, 50–51. (Recenzió)

Neolitikum a Kárpát-medencében. Титов, В. С.: Неолит Карпатского Бассейна. Исследования и материалы. Москва 1996. *Klió* 1998:2, 52–55. (Recenzió)

A korai magyar történet – orosz szemmel. Шушарин, В. П.: Ранний этап этнической истории венгров. Москва 1997. *Klió* 1998:2, 69–75. (Recenzió)

László Gyula emlékezete. *Magyar Demokrata* 1998:34, 35–36. (Nekrológ)

1999

Sir Aurel Stein Bibliography 1885–1943. Bibliographia Virorum Eruditorum 17. Ed.: Décsy, Gy. Bloomington 1999.

Szerkesztői megjegyzés Benkő Mihály előadásához. *Turán* 1999:6, 107–108.

Akadémiai ásatások a pomázi Holdvilág-árokban. *Turán* 1999:5, 71–76.

Panyola-Ásottfok. Ásati jelentés. *Régészeti kutatások Magyarországon 1999*. Ed.: Kisfaludi J. Budapest 1999, 33.

Ein Wort zum Thema „Die Ungarn in Sankt Gallen”. In: *Die Ungarn und die Abtei Sankt Gallen (Magyarok és a Szent Galleni Apátság)*. Hrsg: Csihák, J. Gy. – Vogler, W. Sankt Gallen–Budapest 1999, 50–53.

Hová készült Kőrösi Csoma Sándor? *Turán* 1999:6, 9–12.

Jerney János „keleti utazása”. *Turán* 1999:3, 71–74.

Az újabb erdélyi rovásfeliratokról. *Turán* 1999:3, 85–89.

Az Altajtól a Kárpát-medencéig. *Turán* 1999:4, 7–10.

Néhány magyarországi rovásfelirat és keleti rokon emlékeink. *Turán* 1999:2, 41–46.

A dako-román kontinuitás hipotézisének gyökerei. *Turán* 1999:5, 101–104.

Gyűjtsünk kínai pénzeket! *Műértő* 1999:2, 15.

Ókori és kortárs csontfaragványok. *Műértő* 1999:2, 17.

„Ókori” bronzszobrocska. *Műértő* 1999:4, 12.

Szent István fegyveresei. *Műértő* 1999:2, 7–8.

Előszó. In: Jakabffy I.: *A Közép–Duna-medence régészeti bibliográfiája 1977–1987*. Budapest 1999. (Társszerző.: Tóth E.)

Búcsú a mestertől. *Magyar Demokrata* 1999. augusztus 27.

Varga Géza: A székely rovásírás eredete. *Turán* 1999:4, 97–98. (Recenzió)

Török, Gyula: Das awarenzeitliche Graberfeld von Halimba. Bp. 1998. *Klió* 1999:3, 62–63. (Recenzió)

Török Gyula: A halimbai avar kori temető. (németül) Budapest–Debrecen. *Turán* 1999:2, 81–82. (Recenzió)

Benkő Mihály: Nomád világ belső-Ázsiában. Fotóalbum. Budapest 1998. *Turán* 1999:4, 80–81. (Recenzió)

Петрухин, В. Я. – Раевский, Д. С.: Очерки истории народов России в древности и в раннем средневековье. Москва 1998. *Klió* 1999:1, 84–87. (Recenzió)

Jakabffy Imre. A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája 1977–1987. Bp. 1999. *Studia Nova* 1999, 95. (Recenzió)

Багаутдинов, Р. С. – Богачев, А. В. – Зубов, С. Э. Праболгары на Средней Волге. Самара 1998. *Klió* 1999:2, 48–49. (Recenzió)

Petruhin, V. Ja. – Rajevszkij, D. Sz.: Ocserki isztorii narodov Rosszii v drevnosztyi i rannjem szrednyevekovje. Moszkva 1998. *Klió* 1999:2 (1999) 1. (Recenzió)

2000

Archaeological Expeditions in Mongolia. Budapest 2000.

Hírek. *Turán* 2000:1, 5–84.

Szerkesztőbizottsági gondolatok. *Turán* 2000:2, 5–6.

Szádeczky-Kardoss Lajos naplója és az első Zichy-expedíció. *Turán* 2000:3, 17–26.

Zárszó, értékelés. *Turán* 2000:5, 181–182.

Az alsóbüi rovásfelirat. *Turán* 2000:5, 93.

A lippói lelet. *Turán* 2000:3, 77.

Hozzászólás: Szöllősy Kálmán. Egy csodálatos lelet: Rovásírásos orsógomb Baranyából. A Lippói lelet. *Turán* 2000:5, 77–78.

Függelék. In: *Zichy-expedíció, Kaukázus, Közép-Ázsia, 1895. Szádeczky-Kardoss Lajos útinaplója*. Szerk.: Erdélyi I. Budapest 2000, 273–296.

Hová készült Kőrösi Csoma Sándor? In: *Kőrösi Csoma Sándor és a magyarság keleti eredete*. Szerk.: Gazda J. Sepsiszentgyörgy 2000, 15–17.

A nagyszentmiklósi kincs. Kétszáz éves rejtély. *Műértő* 2000:1, 22.

Jakabffy I.: A Közép-Duna-medence régészeti bibliográfiája. *Turán* 2000:3, 95. (Recenzió)

Révész L.: A karosi honfoglalás kori temetők. Régészeti adatok a Felső-Tisza-vidék X. századi történetéhez. Magyarország honfoglalás kori és kora Árpád-kori sírleletei 1. Miskolc 1996. *Turán* 2000:4, 94–95. (Recenzió)

Csajághy Gy.: A magyar népzene bölcsője: Kelet. Pécs 1998. *Turán* 2000:4, 94. (Recenzió)

Avar kori temető Szekszárdon. Rosner, Gy.: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szekszárd-Bogyiszlói Strasse. Monumenta Avarorum Archaeologica 3. Budapest 1999. *Klió* 2000:3, 63–64. (Recenzió)

Egy IX–XI. századi falu Bulgáriában. Doncheva-Petkova, L. – Ninov, L. – Parucsev, V.: Odarci. Szeliscse ot pãrvoto bãlgarszko carsztvo 1. Szófia 1999. *Klió* 2000:3, 65–66. (Recenzió)

Erdélyi István. *Napút* 2000:10, 96–97.

2001

Óstörténeti-régészeti fogalomtár. Budapest 2001.

Magyar Kaukázus-kutatás a Zichy-expedíciók után. In: *Elbeszélés és emlékezet. Tanulmányok Istvánovits Márton emlékezetére*. Szerk.: Hoppál M. Budapest 2001, 48–54.

Lovasnépek a Kárpát-medencében II. A kimmérek. *Turán* 2001:1, 77–78.

Folytatódik a kaukázusi hunok emlékeinek feltárása Dagesztánban. *Turán* 2001:1, 79–81.

Elődeinkről. *Turán* 2001:1, 81.

Lovasnépek a Kárpátmedencében V. A türkök. *Turán* 2001:5, 94–95.

Dzsingisz kán nyomában. *Magyar Nemzet* 2001 október 5, 18.

Ausgrabung einer Siedlung der asiatischen Hunnen. *Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae* 52 (2001) 145–153.

Rómaiak nyomában Gödön. *Gödi Körkép* 2001:7, 8. (Társszerző: Fújer T.)

Contra Constantiam. *Gödi Almanach* 7 (2001) 13–15.

- Előszó. In: Csajághy Gy.: *A magyar őstörténet egyes zenei emlékeiről*. Budapest 2001, 5–6.
- Kultuszhely volt-e a Holdvilágárok? *Turán* 2001:1, 82–84.
- Panyola. Az 1998. évi ásatási jelentés. In: Jankovich Bésán D.: *Régészeti kutatások Magyarországon 1998*. Budapest 2001, 160.
- Ajánlás. In: Érdy M.: *A hun lovastemetkezések magyar vonatkozásokkal*. Budapest 2001, 12.
- Eurázsia aranyszarvasa. The Golden Deer of Eurasia. Főszerk.: John P. O'Neil. New York 2000. *Turán* 2001:5, 78–79. (Recenzió)
- Sziklába vésett történelem. Seglie, D. (szerk.): *Siberian Rock Art*. Pinerolo 1999.; Devlet, M. A.: *Petroglifi na dnye Szajanszkogo Morja Moszkva* 1998; Cevéndordzs, D.: *Mongolin etnij urlagijn tuuh*. Ulánbátor 1999. *Klió* 2001:3, 45–48. (Recenzió)
- Eurázsia aranyszarvasa. The Golden Deer of Eurasia. Főszerk.: John, P. O'Neil. New York 2000. *Klió* 2001:3, 49–51. (Recenzió)
- Kunkovác L.: Ósépítmények. Budapest 2000. *Turán* 2001:1, 109. (Recenzió)
- Bartha J.: Keleti tanulmányok. Karcag 1998. *Turán* 2001:1, 110. (Recenzió)
- A kazakok világa. Galijev, A. A.: *Tragyicionnoje mirovozzrenyje kazahov*. Almati 1997. *Klió* 2001:1, 26–28. (Recenzió)
- Avarkori temető (Vác-Kavicsbánya). Tettamanti, S.: *Das awarenzeitliche Gräberfeld in Vác-Kavicsbánya*. Monumenta Avarorum Archaeologica 4. Budapest 2000. *Klió* 2001:3, 70–71. (Recenzió)
- Györffy György. *Turán* 2001:1, 107. (Nekrológ)

2002

- A magyar honfoglalás és előzményei*. Budapest 2002.
- Száguldó szarvasok nyomában. In: Kunkovác L.: *Köemberek (A sztyeppe népek ősi hagyatéka)*. Budapest 2002, 65–110.
- A magyar őstörténet hun paradigmája. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2002:1, 21–24.
- A konferencia záróértékelése. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2002:1, 71–72.
- Az esztergomi konferencián el nem hangzott hozzászólás. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2002:1, 81–82.
- A magyar őstörténet tudományos fogalma. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2002:1, 115–116.
- Ásatás Baskíriában 1958-ban. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2002:1, 115–116.
- A Bodrog-alsóbüi rovásfeliratról. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2002:2, 107–108.
- A Magyar Őstörténeti Munkaközösség eddigi tevékenysége. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2002:1, 99.
- Bizánc és az ikonok világa. *Gödi Körkép* 2002:3, 3.
- Fettich Nándor emlékezete. *Gödi Almanach* 8 (2002) 174–177.
- Kaukázusi genealógia. Rosszija i Kavkaz: szemejnije i genealogicseszkije szvjazi i jih vlijanyije na meznacionalnije otnosenijaja. II. Nemzetközi genealógiai kollokvium. Az Elbrusz című folyóirat különkiadása. Főszerk.: Kotljarov, V. Nalcsik–Moszkva 2000. *Klió* 2002:1, 22–23. (Recenzió)
- Nagy M.: Awarenzeitliche Gräberfelder im Stadgebiet von Budapest. Budapest 1998. *Klió* 2002:2, 54–55. (Recenzió)
- A Seuso-kincs. Mango, M. – Bennett, A.: The Seuso Treasure. *Journal of Roman Archaeology* 12:1. Ann Arbor 1994. *Klió* 2002:2, 37–40. (Recenzió)
- Az Ujgur Kaganátus. Kamalov, A. K.: *Drevnyije ujuguri*. Almati 2001. *Klió* 2002:3, 52–54. (Recenzió)
- Sándor J. L.: Hadak útján I – II. Székelyudvarhely 2001. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2002:1, 97. (Recenzió)

- Cser F.: Gyökerek. Melbourne 2000. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2002:1, 95–96. (Recenzió)
- Csajághy Gy.: A magyar őstörténet egyes zenei emlékeiről. Budapest 2001. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2002:2, 98. (Recenzió)
- László Gyula és Alfred Halikov a finnugor őstörténetéről. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2002:1, 109–114. (Recenzió)
- Kristó Gy.: A székelyek eredete. Budapest 2002. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2002:2, 5–34. (Recenzió)
- Török L.: Magyar Tudományos Akadémia. Régészeti Intézet. Budapest 2000. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2002:2, 99–102. (Recenzió)
- Olajos T.: A IX. századi avar történelem görög nyelvű forrásai. Szegedi középkortörténeti könyvtár 16. Szeged 2001. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2002:2, 91. (Recenzió)
- Bartha Antal (1927–1999). *Eleink. Magyar Őstörténet* 2002:2, 103–106. (Nekrológ)

2003

- Hol sírjaik domborultak...Őstörténeti Füzetek* 1. Budapest 2003.
- Az elfelejtett erdélyi festővész és szobrász, Füzesséry Magdolna. *Gödi Körkép* 2003:11, 12.
- Megjegyzések a szarvasi tütartó feliratának olvasatához. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2003:2, 41–42.
- Néhány érdekes momentum a kazárok kutatása egykori lehetőségeiről. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2003:1, 83–89. (Társszerző: Benkő M.)
- Preindoeurópaiak és prefinnugorok legősibb kapcsolatairól, valamint őshazáiról. *Turán* 2003:4, 76–80.
- Utazóink-kutatóink Oroszország 19. századi területein. In: *A megtalált örökség* 1. *Nemzetközi Vámbéry Konferencia*. Szerk.: Dobrovits, M. Dunaszerdahely 2003, 43–53.
- A tápiószelei Blaskovich testvérek és az Attila-kutatás. In: *Blaskovichok emlékezete*. Szerk.: Gócsáné Móró Cs. Tápiószele 2003, 220–231.
- Előszó. Предысловие. Путешествие по следам предков сородичей венгров в Казахстане. In: Бенкё, М.: *Тургайские мадяры*. Будапешт 2003, 5–10.
- Az együttműködés és a tolerancia tapasztalatai az Uraloninnen népeinél. Isztoricicszkije isztocsnjiki, opüti szadejvsztvijá i tolerantnoszti u národov Priuraljá. Materiálü mezsdunárodnoj konferencii. Izsevszkj 2002. *Klió* 2003:3, 30–31. (Recenzió)
- Az andik – történelmi-néprajzi kutatások. Aglarov, M.: Andijci. Isztoriko-etnograficseszkjoje isszledovanyije. Mahacskala 2002. *Klió* 2003:1, 33–35. (Recenzió)
- Egy világhírű orosz régész jubileumára. Pjetrovcszkij, Ju. Ju. (főszerk.): Sztyepi Jevrazii v drevnosztyi i szrednyevekovje I. Szankt-Petyerburg 2002. *Klió* 2003:1, 62–63. (Recenzió)
- Népek, királyok és Róma – Jubileumi kötet J. Tejral tiszteletére. Bouzek, J. et al. (szerk.): Gentes, Reges und Rom. Jubileumi kötet J. Tejral 65. születésnapjára. Brno 2000. *Klió* 2003:2, 33–34. (Recenzió)

2004

- Előszó. In: *Őstörténeti Füzetek* 2. Budapest 2004, 1.
- A Dunakanyar bal parti emlékei a népvándorlás és a honfoglalás korából. In: *Őstörténeti Füzetek* 2. Budapest 2004, 3–7.
- A nagyszentmiklósi aranykincs egyes edényeinek szimbolikája (Die Symbolik einiger Gefäße aus dem Goldschatz von Nagyszentmiklós). In: *Népi Vallásosság a Kárpát-medencében* 6:2. Szerk.: S. Lackovits E. – Mészáros V. Veszprém 2004, 9–13, 425–426.
- Kelet felé mutató régészeti és történelmi emlékek. *Turán* 2004:3, 16–17.

- Őstörténeti konferencia Gödön. *Vízió* 2004. november, 4.
- Keleti lovasnépek a Kárpát-medencében (Östliche Reitervölke im Karpaten-Becken). *Tisicum. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve* 14 (2004) 167–171.
- Gödi ki kicsoda? Gödtől – Gödig. *Gödi Almanach* 10 (2004) 253–269.
- Indoeurópaiak és finnugorok. *História* 2004:9, 17–21.
- Szerkesztői utószó. In: Vékony G.: *A székely írás*. Budapest 2004, 316–319.
- Őseink nyomában. *A magyar őstörténet kutatása a XX. században*. Budapest 2004.
- A nagyszentmiklósi kincsről – másképpen. In: *Az Idő rostájában 3. Tanulmányok Vargyas Lajos 90. születésnapjára*. Szerk.: Andrásfaly B. Budapest 2004, 163–176.
- Julianus barát útjai. In: *Az Alföld gazdálkodása*. Szerk.: Novák L. F. Nagykőrös 2004, 21–28.
- Bendefy László magyar őstörténeti munkássága. In: *A 100 éve született Bendefy László élete és művei*. Szerk.: Sragner M. Marosvásárhely 2004, 32–37.
- Könyvszemle. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2004:2, 86–87.
- A korai Meroving-korszak problémái a Közép-Duna vidéken. Tejral, J. (szerk.): *Probleme der frühen Merowingerzeit in Mitteldonauraum*. Brno 2002. *Klió* 2004:3, 43–46. (Recenzió)
- M. Nepper I.: Hajdú-Bihar megye 10–11. századi sírleletei. Magyarország honfoglalás és kora Árpád-kori sírleletei 3. Budapest–Debrecen 2002. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2004:2, 86–87. (Recenzió)
- Petkó Iván (1923–1996). *Eleink. Magyar Őstörténet* 2004:1, 87–88. (Nekrológ)
- In memoriam Harmatta János (1917–2004). *Eleink. Magyar Őstörténet*. 2004:2, 3–4. (Nekrológ)

2005

- Kőrösi Csoma Sándor emlékezete. In: *Őstörténeti Füzetek* 3. Budapest 2005, 1–5.
- A magyarság eredetéről és őshazájáról. *Hungarian Studies* 2005. July 17, 4–19.
- Steppe – Archaeologists. Views on the Location of Kazar Capital Cities. *Eurasian Studies Yearbook* 77 (2005) 139–140.
- Разгадана – ли тайна золотого клада? *Shygys – Orient*. Almaty 2005:1, 180–184.
- A szárgátkai kultúra és a hunok. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2005:2, 5–17. (Társszerző: Benkő M.)
- Julianus nyomában. *Valóság* 2005:12, 54–59.
- Hösön-uhá – Áldozóhely és temető a Góbi-sivatagban. In: *Bolor-un gerel. Kristályfény. Tanulmányok Kara György 70. születésnapjára* 1. Szerk.: Birtalan Á. – Rákos A. Budapest 2005, 243–248.
- Dél-Kazahsztán arisz kultúrája a Kr. e. IV–Kr. u. VI. évszázadokban. Poduskin, A. Ny.: Arisszkaja kultúra Juzsnogo Kazahsztana IV. v. do n. e. – VI. v. n. e. Turkesztán 2000. *Klió* 2005:1, 50–52. (Recenzió)

2006

- Összefoglaló beszámoló a Magyar Őstörténeti Munkaközösség Egyesület évtizedes tevékenységéről. In: *Őstörténeti Füzetek* 4. Budapest 2006, 9–12.
- Marczali Henrik magyar őstörténeti kutatásai. In: *Előadások Marczali Henrik születésének 150. évfordulója alkalmából*. Szerk.: Karancz G. Marcali 2006, 13–20.
- Javaslatok az Azebajdzsán és Magyarország kutatói közötti régészeti-történettudományi együttműködési tervhez. In: „Magyarország–Azerbajdzsán: a kultúrák közeledése.” Az első magyar-azerbajdzsáni tudományos szimpózium előadásai. Budapest 2006, 46–47.

Avarkori temetkezési hely Szarvason. Juhász I.: Das awarenzeitliche Gräberfeld in Szarvas, Grexa-téglagyár. *Monumenta Avarorum Archaeologica* 7. Budapest 2004. *Klió* 2006:1, 99–101. (Recenzió)

2007

Kard és kereszt. Fejezet Magyarország és a Kijevi Rusz történetéből. Napkút-Füzetek 12. Budapest 2007. (Társszerző: Uzsoki A.)

A „kettős honfoglalás” hipotézise, és ami körülötte van. *Turán* 2007:4, 27–30.

Hortobágy – festőművész szemével (Boromisza Tibor). In: *Az Alföld vonzásában. Tanulmányok a 60 esztendő Novák László Ferenc tiszteletére.* Szerk.: Ujváry Z. Nagykőrös–Debrecen 2007, 605–619.

Kőrösi Csoma Sándor életútja. *A Dunakeszi Kőrösi Csoma Sándor Gimnázium Évkönyve* 2005–2006 (2007) 74–79.

A „kettős honfoglalás” hipotézise, és ami körülötte van. *Valóság* 2007:12, 16–20.

Előszó. In: *A magyarság eredetének nyelvészeti kérdései.* Szerk.: Obrusánszky B. Sepsiszentgyörgy 2007, 5–7.

Terrakotta szobrocskák Panyola község határából. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2007:1, 23–26.

Megjegyzések a millicentenáris rendezvények magyar őstörténeti vonatkozásaihoz. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2007:1, 72–73.

Utószó. In: Csáji L. K.: *A sztyepei civilizáció és a magyarság.* Ómúltunk Tára 1. Budapest 2007, 111.

Doszimbajeva, A. M.: A Nyugati Türk Kaganátus. Almaty 2006. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2007:1, 74–75. (Recenzió)

2008

Scythia Hungarica. A honfoglalás előtti magyarság régészeti emlékei (Scythia Hungarica. Archaeological Finds of the Hungarian Prior to the Conquest of the Carpathian Basin). Budapest 2008.

Régészek a Világ Tetején. Nyíregyháza 2008.

Rejtélyek országa. A kazár királyság és a kazár-magyar kapcsolatok rövid története. Ómúltunk Tára 2. Budapest 2008. (Petrik István írói néven)

A „kettős honfoglalás” hipotézise, és ami körülötte van. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2008:1, 52–58.

Eunedubelianus. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2008:1, 73–75.

Régi szibériai kutatóink. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2008:1, 76–79.

Az ősmagyarság és a Kaukázus. In: *Magyarország és Azerbajdzsán. A kultúrák párbeszéde* 2. Budapest 2008, 64–70.

A régészet mai szerepe és helye a tudományok rendszerében. *Világosság* 2008:1, 79–86.

Reisenbüchler Sándor animációs filmalkotó (1935 – 2004). *Gödi Almanach* 13 (2008) 164–167.

A kutatás korlátozottsága és korlátozása. Hozzászólás Bálint Csanád tanulmányához. *Századok* 142 (2008) 463–473.

Révek, utak, népmozgások az Alföldön a X–XI. században. In: *Tradicionális kereskedelem és migráció az Alföldön.* Az Arany János Múzeum Közleményei 11. Szerk.: Novák L. F. Nagykőrös 2008, 301–309.

Newer Russian Research on the Kazar Empire and the Question of Medieval Hungarian-Jewish Relations. *Eurasian Studies Yearbook* 80 (2008) 5–13.

Múzsza. *Népíjság melléklet* 2008. november 1, 4.

További megjelent könyvek. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2008:1, 82–84.

További megjelent könyvek. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2008:2, 90–91.

Hírek. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2008:1, 89–91.

Hírek. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2008:2, 84–85.

Tanulságok – állásfoglalás Király Péter könyvének bemutatójáról. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2008:2, 55–56.

Újabb ősmagyar sírleletek? *Eleink. Magyar Őstörténet* 2008:1, 91–95.

Kirjak, M. A.: Kamennij vjek Csukotki. Magadan 2005. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2008:1, 80–81. (Recenzió)

2009

Az ázsiai hunok emlékei nyomában. In: *A hunok öröksége*. Szerk.: Marácz L. – Obrusánszky B. Budapest 2009, 223–238.

Beköszöntő. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2009:1, 3.

Néhány szó a székely-magyar rovásírásról. In: „Magyarország és Azerbajdzsán”. *A kultúrák párbeszéde 4. IV. Nemzetközi Tudományos Konferencia 1.* Budapest 2009, 34.

Előszó. In: *Avarok, bolgárok, magyarok*. Ómúltunk Tára 5. Szerk.: Vincze F. Budapest 2009, 5–10.

The life of Alexander Csoma de Kőrös. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2009:1, 4–8.

Kikkel találkoztak, vagy kiknek a munkáit szerezték be az első Zichy-expedíció tagjai Oroszországban? *Eleink. Magyar Őstörténet* 2009:1, 36–38. (Társszerző: Kuznyecov, V. A.)

Az első Zichy-expedíció és Azerbajdzsán. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2009:1, 39–45.

Megtalálták Julianus magyarjai őseinek első temetőit? *Eleink. Magyar Őstörténet* 2009:1, 46–51.

Előszó. In: Katancsijev, Sz. T.: *Kun vezérek leszármazottai Kelet-Európában*. Ómúltunk Tára 4. Budapest 2009, 5–13.

Fodor I.: Őstörténet és honfoglalás. Magyarország Története 1. Budapest 2009. *Keletkutatás* 2009. tavasz, 155–162. (Recenzió)

2010

A Kárpát-medence rovásfeliratos emlékei a Kr. u. 17. századig. Budapest 2010. (Társszerző: Ráduly J.)

Előszó helyett. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2010:1, 3–5.

Az első Zichy-expedíció és Azerbajdzsán. In: „Magyarország és Azerbajdzsán”. *A Kultúrák párbeszéde 4. Nemzetközi Tudományos Konferencia 2.* Budapest 2010, 71–73.

Néhány megjegyzés a székely-magyar rovásírásról, kaukázusi, illetve bolgár-török kapcsolatáról. In: „Magyarország és Azerbajdzsán”. *A Kultúrák párbeszéde 4. Nemzetközi Tudományos Konferencia 2.* Budapest 2010, 177–181.

Magyar őstörténet Gödön. *Gödi Körkép* 2010:1, 3.

Az Ucs-tepei sírlelet. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2010:4, 50–51.

2011

Füzesséry Magdolna, az elfelejtett erdélyi művésznő. Napkút-Füzetek 56. Budapest 2011.

Dél és Észak. Ómúltunk Tára 7. Budapest 2011.

A magyar őstörténet alapkérdései, a megoldás kilátásai. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2011:2, 30–12.

A magyar honfoglalás és ami előtte történhetett – Egy kutató gondolatai és feltételezései. *Nagy Magyarorszag* 2011. március 2.

Néhány gondolat Kőrösi Csoma Sándorról. In: *Kőrösi Csoma Sándor és a népek önazonossága*. Szerk.: Szabó E. Kovászna 2011, 9–14.

Előszó. In: Kuskumbajev, A.: *Magyarok keleten és nyugaton*. Ómúltunk Tára 8. Budapest 2011, 5–17.

Hírek. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2011:2, 82–83.

Egy jellegzetes, korai, dél-oroszországi hun sírlelet. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2011:3, 3–5.

Ki lehetett a Tarih-i Ungurus társszerzője? *Eleink. Magyar Őstörténet* 2011:3, 61–62.

Hibajegyzék. Erdélyi István – Ráduly János: A Kárpát-medence rovásfeliratos emlékei a Kr. u. XVII. századig. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2011:3, 31–38

Трансилванские секеи и некоторые наследственные черты и древней культуры. In: *Арало-Каспийский регион в истории и культуре Евразии: материалы II Международной научной конференции, посвященной 20-летию независимости Республики Казахстан (г. Актобе, 14-18 сентября 2011 г.)* Ред.: Ажигали, С. Е. Алматы–Актобе 2011, 266–268. (Соавтор.: Erdélyi, P.)

Секельи и мадьяры Арпада. In: *Научное творчество Л. Н. Гумилева и история народов Евразии: Современные подходы и перспективы*. Астана 2011, 108–112.

2012

Magyar őstörténeti minilexikon. Budapest 2012.

Opponensi vélemény Türk Attila 2011, Szeged. Disszertációja: A magyar őstörténet és a szaltovói régészeti kultúrkör. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2012:1, 56–62.

Bábel Tornyá avagy malomjáték. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2012:3, 3–5.

Emléksorok L. Ny. Gumiljov születésének századik évfordulójára. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2012:4, 45–49.

Hírek. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2012:4, 79.

2013

Hírek és Könyvekről. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2013:4, 1.

A hunok. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2013:4, 2.

Об этнониме авары на Кавказе. In: *Этногенез в свете политантропологии и этнонимии в Дагестане*. Ред.: Аглазов, М. А. Махачкала 2013, 128–133.

A honfoglaló magyarság lovastemetkezései. *Magyar Hüperión* 1:3 (2013) 257–260.

Hol lehetett a magyar őshaza meg egyes rokon nyelveink. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2013:4, 13–20.

2014

Gondolatok a Nagyszentmiklósi kincsletről (1. rész). *Eleink. Magyar Őstörténet* 2014:1, 41–49.

Hírek. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2014:1, 79.

Gondolatok a Nagyszentmiklósi kincsletről (2. rész). *Eleink. Magyar Őstörténet* 2014:2, 79–82.

Néhány szó az úgynevezett Seuso kincsletről. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2014:3, 84–85.

„Magyargyanús” temető az Urál hegységtől keletre. (Az Uelgi tónál.) *Eleink. Magyar Őstörténet* 2014:3, 86–87.

Könyvismertetés – Hírek. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2014:3, 88.

Könyvekről. Hírek. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2014:3, 85–86.

Prof. Boda László magyar eredetkutató erkölcsfilozófus emlékére. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2014:3, 87.

A magyar honfoglalás és közvetlen előzményei. *Magyar Hüperión* 2:2 (2014) 131–135.

Függelék II. A szerző és közreadó. (Boromisza Tibnor festőművész munkásságáról). *Magyar Hüperión* 2:2 (2014) 96–98.

2015

Megjegyzések Zimonyi István: A magyar őstörténet sarokpontjai című MTA doktori érkezéséről. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2015:1, 49–54.

Könyvekről. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2015:1, 55–56.

Hírek. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2015:1, 59–60.

Török professzor előadása a balbalokról. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2015:1, 61.

Miklós Zsuzsa (1948–2014) *Eleink. Magyar Őstörténet* 2015:1, 63. (Nekrológ)

A nagyszentmiklósi aranykincsről. *Magyar Hüperión* 3:2 (2015) 192–197.

The Sargatka culture and the Huns. *Journal of Eurasian Studies* 7:4 (2015) 17–31. (co-author: Benkő, M.)

Хуннугийн, Ов.: A hunok kincsei. Ulanbaatar 2011. *Eleink. Magyar Őstörténet* 2015:1, 43. (Recenzió)

2016

Kard és kereszt. *Valóság* 2016:8, 42–44.

A szárgátikai kultúra és a hunok. *Ethnologia* 2016:1–4, 222–239.

A tenger nomádjai, a vikingek. Avagy nemcsak Kolumbusz fedezte fel Amerikát? *Ethnologia* 2016:1–4, 359–367.

A magyar honfoglalás közvetlen előzményei. In: *Népek és kultúrák a Kárpát-medencében: Tanulmányok Mesterházy Károly tiszteletére*. Szerk.: Bollók Á. et al. Budapest–Debrecen–Szeged 2016, 433–438.

2017

Magyar Őstörténeti Minilexikon. E-könyv. Budapest 2017.

Az igazi Dentumogyer, avagy Don-tövi Magyarország? *Magyar Tudomány* 2017:1, 48–50.

A nagyszentmiklósi aranykincs rovásfeliratai és a történelem. *Napút online könyv* 2017. május 26, 5.

A xiongnuk régészeti kutatása Mongóliában a legújabb eredmények tükrében. *Kelet Kapuja* 2017:2, 28–55. (Társszerző: Benkő M.)

2018

A nagyszentmiklósi aranykincs rovásfeliratai és a történelem. *Ethnologia* 2018:3, 273–281.

A Hsziung-Nuk régészeti kutatása Mongóliában. *Ethnologia* 2018:3, 282–320. (Társszerző: Benkő M.)

Vallások a pogány Bulgáriában. *Ethnologia* 2018:3, 602–604.

Egy felfedezésre váró régi forrás a magyarok eredetéről. *Ethnologia* 2018:3, 731–734.

2019

Materialü IV. mezsdunarodnogo magyarszkogo szimpoziuma. Kazany–Bolgar. 15–19. oktjabrja 2018. g. Arheologija evrazijszkih sztepej 6 (2018) 1–265. *Keletkutatás 2019. tavasz*, 117–120. (Recenzió)

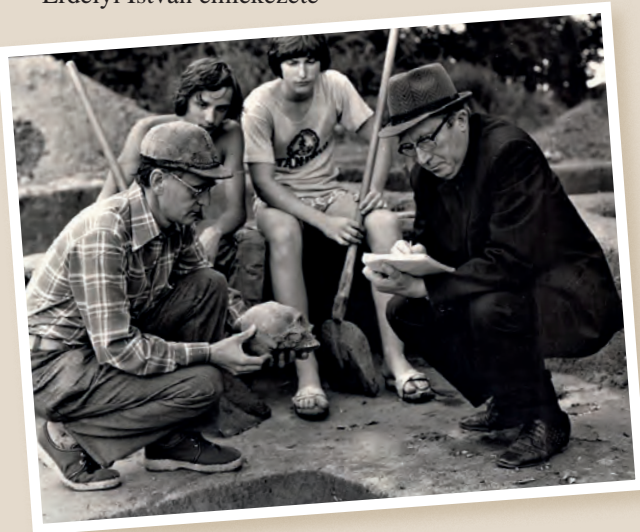

*Református gimnáziumi diákként 1941 decemberében
Nagyváradon*

1956-ban Leningrádban aspiránsként

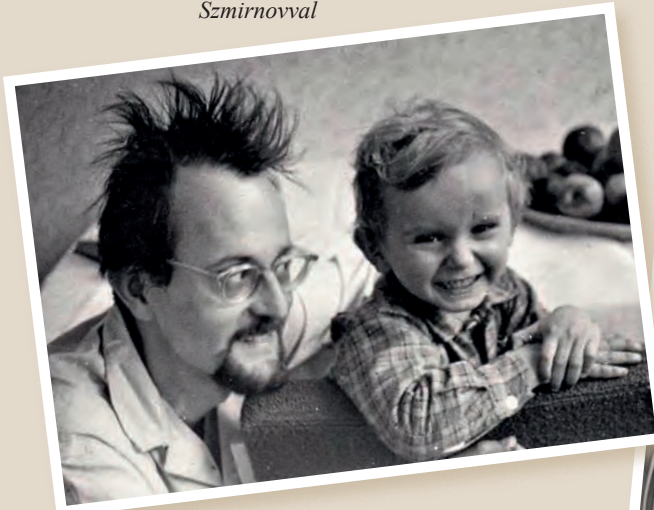
1959 májusában Leningrádban Mihajil Artamonovval és az Állami Ermitázs Múzeum régészeivel

1977-ben a fenékpusztai ásatáson Konsztantyin Szmirnovval

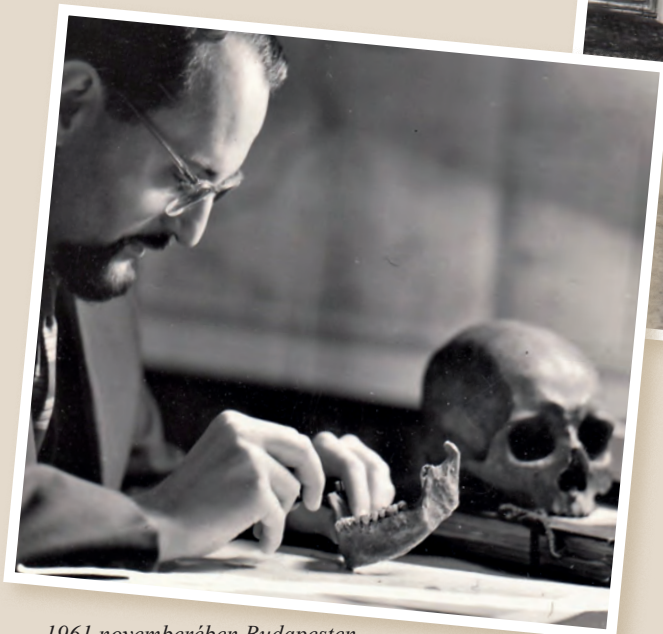
Ásatási kép az 1960-as évek elejéről

Péter fiával Budapesten 1963-ban

Feleségével, Erdélyi Aliszával és Péter fiával 1961 novemberében Budapesten az Úri utcai szolgálati lakásban

1961 novemberében Budapesten az Úri utcai szolgálati lakásban

1969 telén Moszkvában

Orosz és magyar régészek a majaki vár nemzetközi ásatásának első évében 1975-ben

A magyar csoport a majaki vár nemzetközi ásatásának első évében 1975-ben

Szvetlana Pletnyovával a majaki vár ásatásán az 1970-es évek végén

A majaki vár ásatásán 1982-ben, a magyar részvétel utolsó évében

Mongóliai expedíció 1986-ban

2005 nyarán Orazak Iszmagulov kazak antropológussal a Magyar Tudományos Akadémia székháza előtt Budapesten

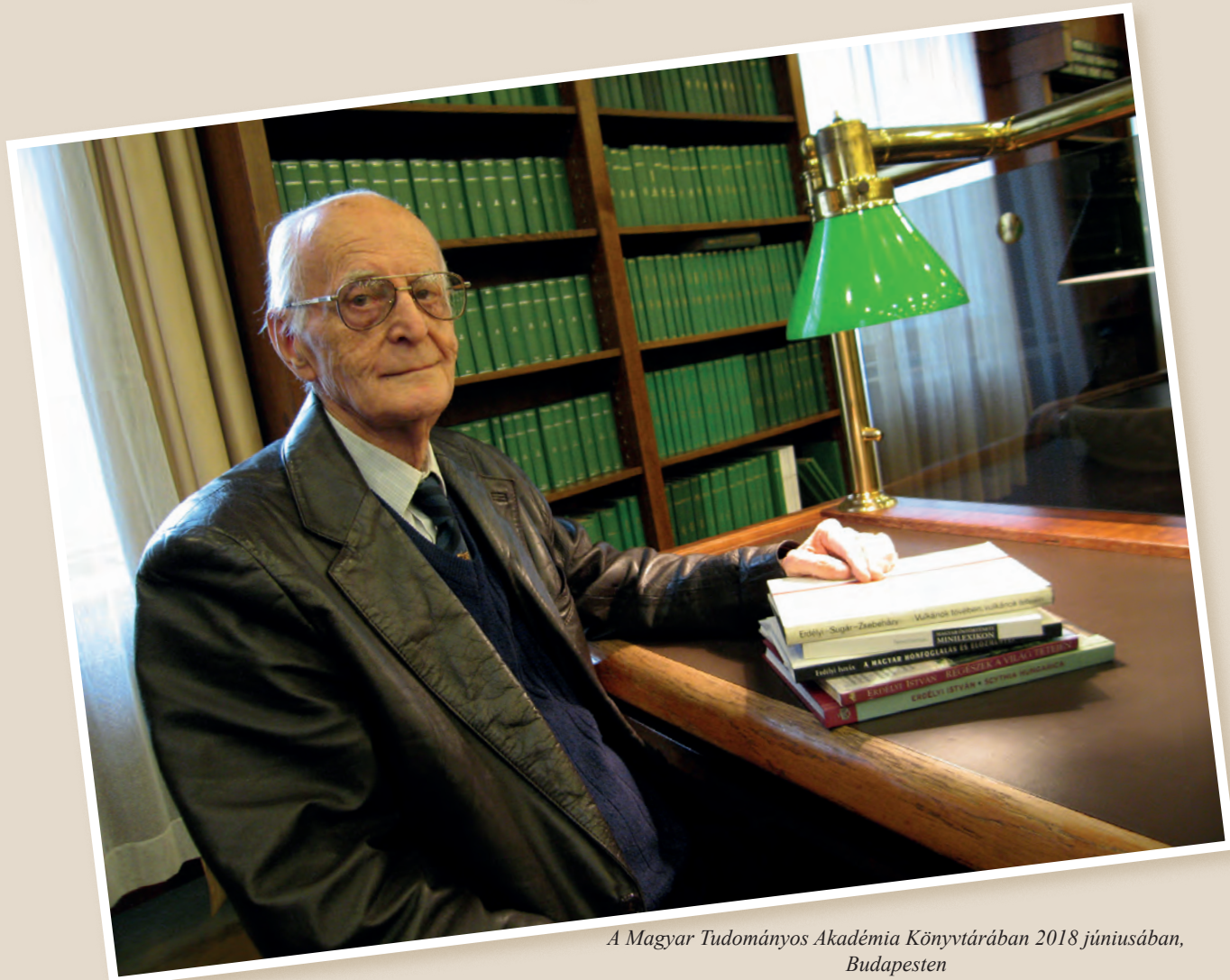
2007-ben és 2009-ben Budapesten

Könyvbemutatón 2011-ben Budapesten

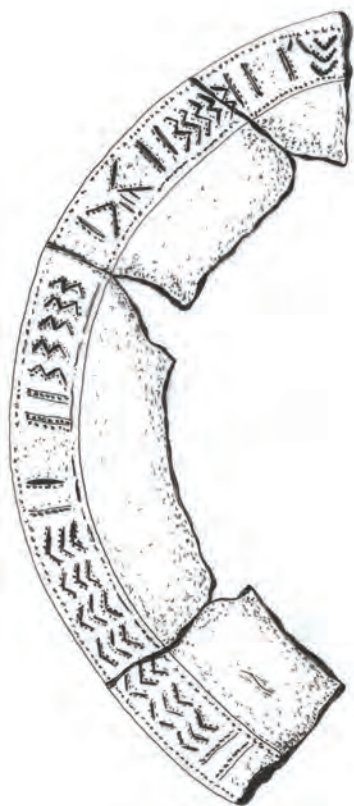

*2016 júniusában Budapesten a III-ü
Международный Мадыарский симпозиум
по археологии konferencián*

*A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárában 2018 júniusában,
Budapesten*

A KÖTET MEGJELENÉSÉNEK TÁMOGATÓI

A Salisbury Kft. a régészet és műtárgyvédelem terén hazánk egyik legrégebben működő magánvállalkozása.

Országosan akkreditált vállalkozásként a régészeti munkák és az örökségvédelem területén a legkorszerűbb technológia segítségével nyújt teljes körű szolgáltatásokat.

www.salisbury.hu

ÁSATÁRS Kulturális

Régészeti Szolgáltató és Kereskedelmi
Korlátolt Felelősségű Társaság

TEVÉKENYSÉGI KÖRÖK

- megelőző feltárások, leletmentések szakmai-technikai lebonyolítása, ásatásvezetés
- régész és technikus biztosítása
- terepbejárások, egyéb régészeti terepmunkák
- régészeti kézi földmunka
- szakértői tevékenység, hatásvizsgálatok, ERD-k
- lelet- és adattári anyag leltározása
- régészeti feldolgozások: dokumentáció készítés, leletanyag rajzolása, fotózása, publikálás
- régészeti leletanyag restaurálása
- légifotózás

6000 Kecskemét, Futár u. 12.

www.asatarskft.hu

29th Conference of Young Scholars
on the Migration Period
Budapest, November 15–16, 2019

